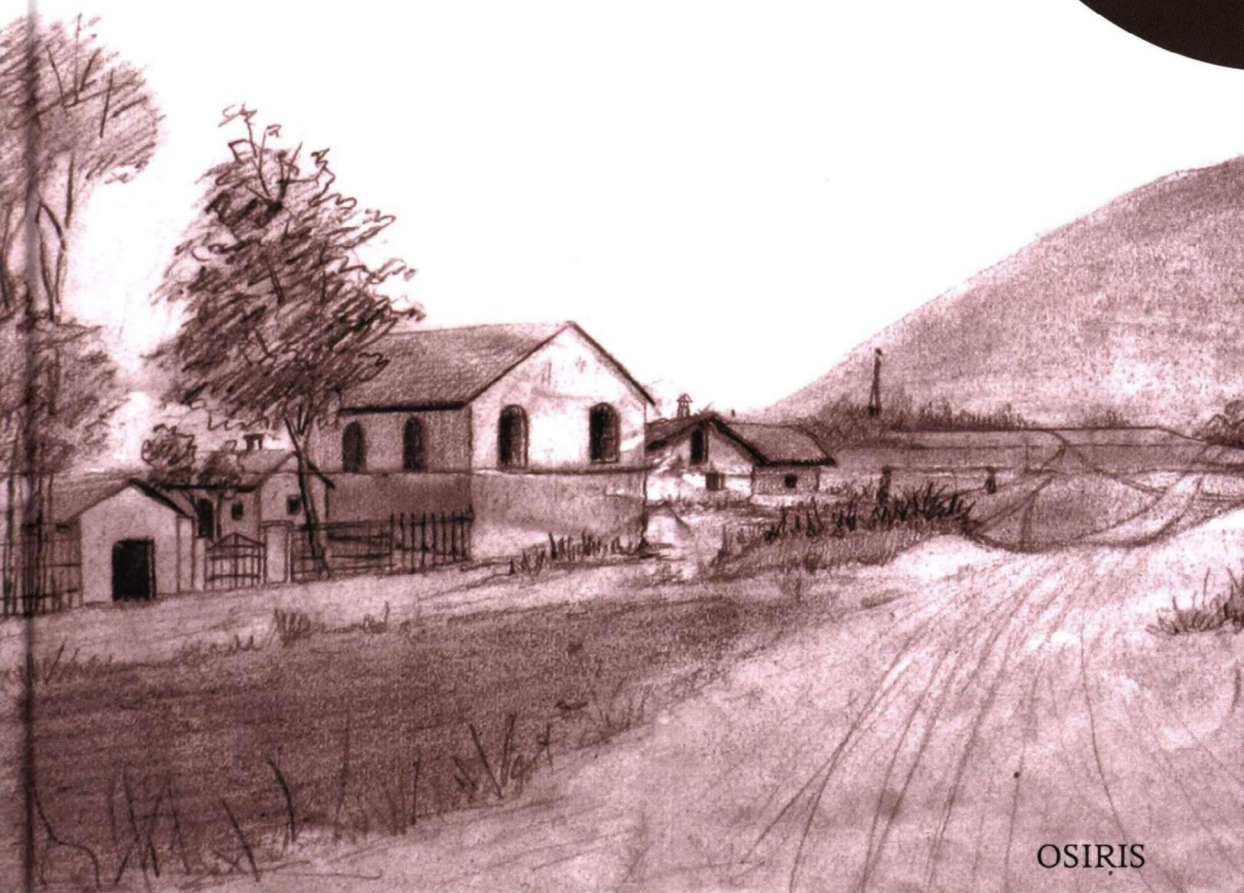
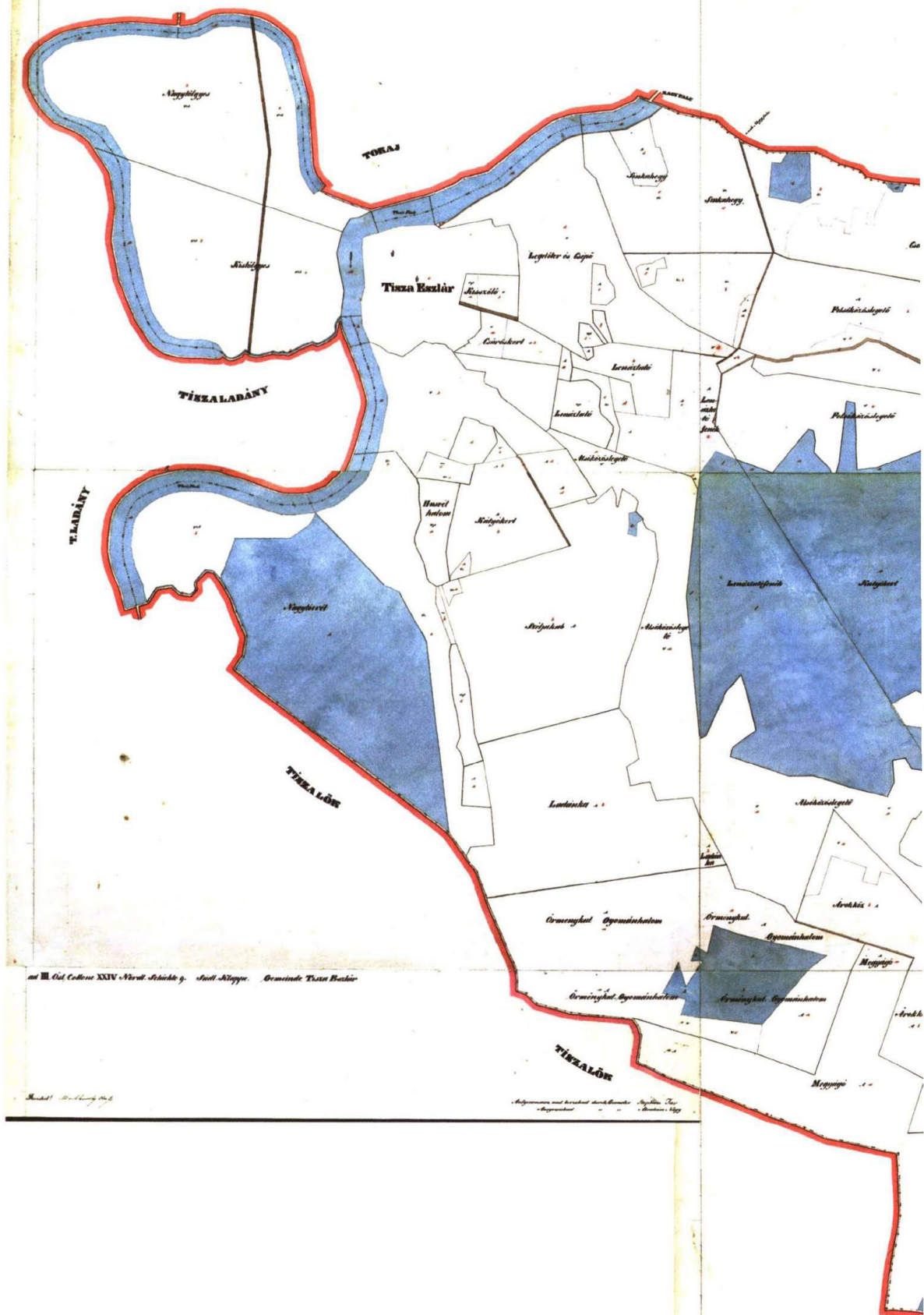

KÖVÉR GYÖRGY

A tiszaezlári dráma

OSIRIS

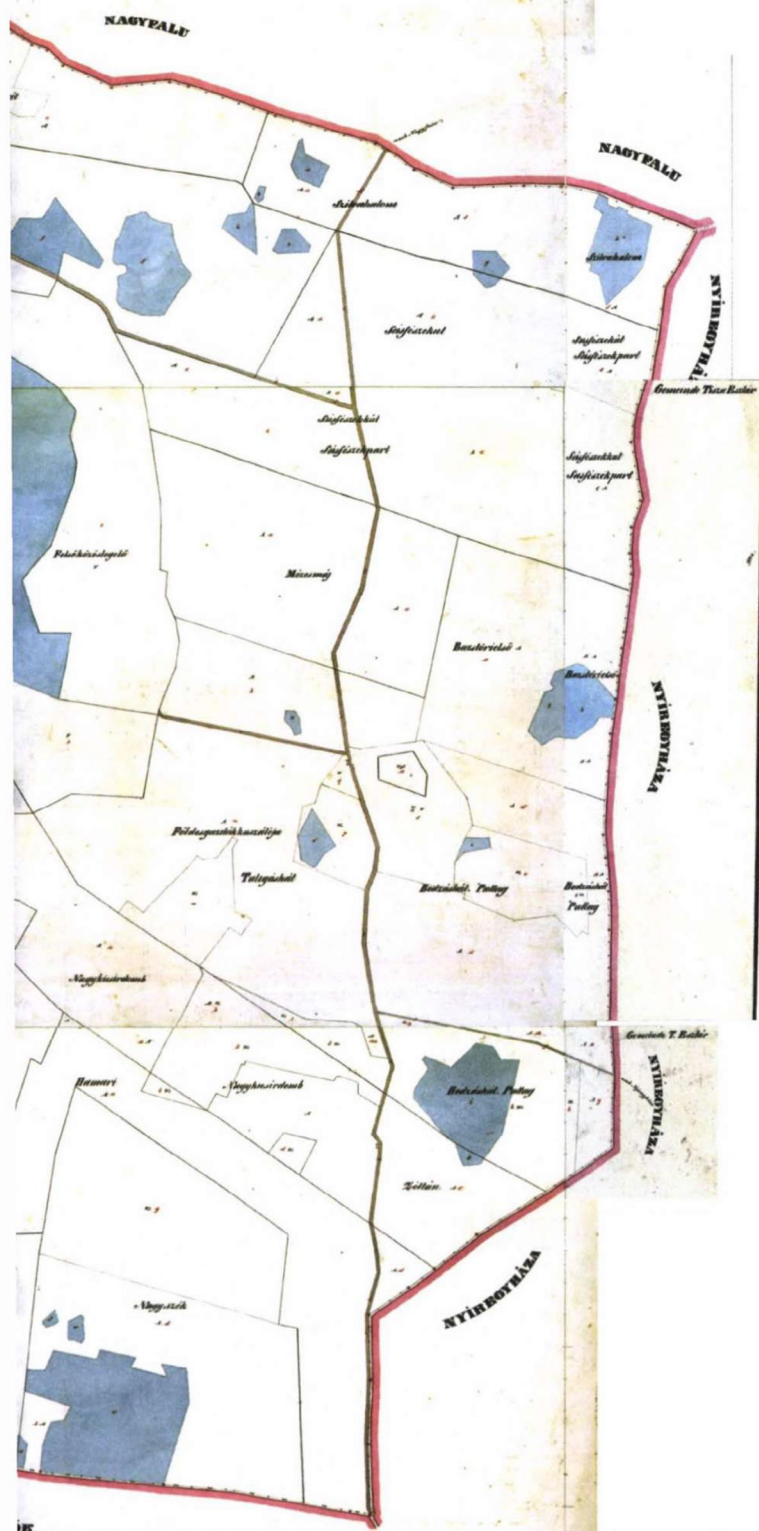
at III. Old Cellar XXIV. Vízút. Székely. Ormósok. Tisza-Bakir

Handl. Székely

Adaptation and correction of the map. By the Tisza
Department

The image shows a blank ledger page. The header section at the top contains several columns for labels: 'Date', 'Description', 'Debit', 'Credit', and 'Balance'. Below the header, there are multiple rows of columns for data entry, with the first column being wider than the others. The page is otherwise empty of any text or markings.

Manuskript M. 28 - no. 119
Manuskript aus der Handschrift des 16. Jahrhunderts
Bibliothek des H. H.

KÖVÉR GYÖRGY • A tiszacszlári dráma

KÖVÉR GYÖRGY

A tiszzaeszlári dráma

Társadalomtörténeti látószögek

A kötet megjelenését
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium – Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Kövér György, 2011
© Osiris Kiadó, 2011

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Kovács János ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 201 2

TARTALOM

I. ELŐSZÓ / 9

II. TÉRHASZNÁLAT ÉS NÉPESEDÉS / 15

A terep	15
Népmozgalom és migráció	20
Újraegyesítés és súlyponteltolódás	32

III. STRUKTÚRA ÉS MOBILITÁS / 37

A rendi társadalom öröksége	37
A „NEMESI TÁRSADALOM”	41
Földesurak	45
Taksás nemesek	57
A JOBBÁGYPARASZTI TÁRSADALOM	71
Úrbéres jobbágyok és zsellérek	74
Szántóvetők, kézmunkások, cselédek, mesteremberek	79
A „ZSIDÓ TÁRSADALOM”	88
Az „osztálytársadalom”	98
A VÁLASZTÓJOGI OSZTÁLYOK	102
A BIRTOKOSZTÁLYOK	110
AZ ADÓOSZTÁLYOK	123
Mobilitási utak	136
ÓFALUBÓL ÚJFALUBA	136
AZ ESZLÁRI SZEGÉNY EMBER	147
A FALUSI ÉRTELMISSÉG SZÁRMAZÁSA ÉS SZEREPEI	159

IV. LOKÁLIS KONFLIKTUSOK / 169

Birtokosok és bérlők	
a jobbágyszabadítás után	169
Kállay kontra Kállay	169
A keresztény Kállay-bérlők	177
A zsidó Bánffy-bérlők	189
A vízár szorításában	199
A lelkipásztor meg a nyája	210
A részeges tiszteletes lemondatása	210
Az erőszakoskodó prédikátor és vádlói	213
A katolikus tisztelendő és panaszosai	229
Az egyházi iskolák ügye	233
Egy bíróválasztás árnyai	243

V. A FŐSZEREPLŐK (*Családtörténetek*) / 251

Az Ónodyak	252
Pest – Heves – Szabolcs	252
Az apai örökség	257
A fiúk	260
Lichtmann Mór és fiai	269
Regálebérlettel a virilizmusig	271
Bérelt udvarházak gazdái	277
József és Jakab ága	282
A Farkas klán	285
Papp József, a telkes gazda	294
Anyakönyvi és térképanyomok	295
Tanúságtevő diskurzusok	300
A Solymosi család	302
A Solymosiak	302
Solymosi Eszter	313
A Scharf rokonság	318
Az apa	318
Scharf Móric	322
A mostoha	327

VI. AZ „INKRIMINÁLT ÜGY” / 331

A rejtély	331
Egy hosszú nap krónikája (1882. április 1. szombat)	331
Sabbat hagadol	333
Virágvasárnap szombatja	339
Gyanútól a vádig. Egy (hiányzó) hónap	357

Nyomkeresők nyomában	366
Az előnyomozás kezdete	368
• PERFORMEREK I. <i>(a törvényesség őrei Szabolcsban)</i>	369
A nagyfalusi vallomás	378
A tótfalusi zsinagóga	382
Az elsőrendű vádlott	384
Kihallgatások Nyíregyházán	386
„Isten uja”	388
• PERFORMEREK II. <i>(a papok)</i>	389
Publicitás és politika	397
Az ország háza	397
• PERFORMEREK III. <i>(az újságírók)</i>	399
Az újságvagdosó: Bonyhád Perczel István	413
A sajtószabadság vadhajtatásai	414
A pünkösdhétfői „népizgatottság”	417
A kollektív erőszak elfojtása	418
Az úgynevezett vesztegetési ügy	424
Megtorpanás	429
A dargói javasasszony és a máramarosi bába	429
A per: vizsgálatok, végtárgyalás, ítéletek (1882–1884)	432
• PERFORMEREK IV. <i>(a védők)</i>	433
A csonkafüzesi holttest felbukkanása	440
Solymosi Eszter ruhája	445
A leírás: szavak és színek	446
Az ábrázolás	452
Ruha – vándorúton?	455
...és kié a test?	459
Egy halott nő azonosítása:	
a felismerés/agnoszkalás nehézségei	461
Boncolások/abdukciók	472
• PERFORMEREK V. <i>(az orvosok)</i>	472
Kamaszsorsok: Eszter és Móric	503
Eszter lánynyomai	506
Móric drámája	508
Performációk	519
• PERFORMEREK VI. <i>(köz- és magánvádlók)</i>	524
Vádlottak	532
Tanúk	535
Pernyelvi játszmák: szóbeliség és írásbeliség	540
• PERFORMEREK VII. <i>(a gyorsírók)</i>	545
Perbeszéddek	546
Ítélezés	559

VII. A REAKCIÓ RÁDIUSZAI / 561

A vármegye (és az ország) urai	561
A SZABOLCSI TISZTÚJÍTÁS	566
A virilisek	567
Választott választók	574
Egy igazi restauráció	578
ZSIDÓHECCTŐL A KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOKIG	595
Utcák népe	599
Képviselőházi választások, 1884. június	655
A nemzetközi porond	677
„Kirekesztő erőszak”: vérvád, kravall, pogrom	680
Antiszemita Internacionálé?	
(Drezda, Chemnitz)	686
Hamu és parázs	698

VIII. EPILOGUS / 705

Függelék	709
<i>Családfák</i>	709
A szentmártoni Ónody család leszármazása	709
Lichtmann Mór családjának leszármazása	712
Farkas Gábor családjának leszármazása	713
Papp Mihály leszármazottai	715
Solymosi János családjának leszármazása	717
Scharf József családja	719
Illusztrációk jegyzéke	721
Források és irodalom	729

I. ELŐSZÓ

1882. április 1-jén, szombat déltájban egy Szabolcs megyei faluból, Tiszaeszlárról nyomtalanul eltűnt Solymosi Eszter. Egy 14 éves parasztleány eltűnéséből ritkán szokott országos vihar kerekedni, mégis alig telt el néhány hónap, Solymosi Eszterről, pontosabban a vád szerint zsidók általi elveszejtéséről már nemcsak a vidéki és pesti (sőt külföldi) lapok tudósítottak, nemcsak „népballadák” és ponyvaregények szóltak, hanem az elveszett kisleány ügye az ország házában is parlamenti felszólalások, interpellációk tárgya lett.

Aki azzal a reménnyel veszi kézbe ezt a könyvet, hogy most végre megtudja belőle, mi történt valójában Solymosi Eszterrel, azt ki kell ábrándítanom. Az ügy e sorok szerzője számára egyike a se szeri, se száma felderítetlen eseteknek. Ha eddig nem akadt megoldás, ezután már aligha fog. Nem lehet tehát szó perújrafelvételről sem. A Solymosi Eszter megölésével vádolt zsidókat 1883. augusztus 3-án a nyíregyházi bíróság felmentette, s az ítéletet a következő évben a Kúria jogerőre emelte. Ettől azonban a dolog a történelem kutatója számára nem lesz kevésbé érdekes. Sőt!

Egy cselédlány eltűnési ügyénél keresve sem találhatnánk jobb alkalmat arra, hogy a 19. századvégi magyar társadalmat elemi működése közben megmutassuk. Lenn és fenn. Lokálisan és országosan. Hogy az ügy keletkezését, a társadalmi konfliktusok működésének és kezelésének mechanizmusát, a kor embereinek viselkedését kibogozhassuk és megérthessük, elengedhetetlen magával Tiszaeszlárral megismerkednünk. Ezzel a több mint kétezer lakosú tiszamelléki nagyközséggel, amely történetünk helyszínéként egy csapásra országos híré vagy inkább hírhedt falu lett. Ahhoz azonban, hogy a 19. századi Tiszaeszlár lakóit, társadalmát valamelyest feltérképezhessük, nem a perből kell kiindulnunk, jóllehet az ezzel kapcsolatban keletkezett források információit nem nélkülözhetjük. S a történelem folyása sem zárul le 1883-ban. Ellentmondásos helyzet. Nem a per szemüvegén át akarjuk szemlélni a falu egykori világát, ugyanakkor a vizsgálat során a község olyan erős reflektorfénybe került, ami a korban egyáltalán nem jellemző. Hiszen Eszlár egyszerre volt átlagos magyar falu és az eltűnési ügy rendkívülisége folytán különlegessé vált színhely. Miközben kizárólag a per nézőpontjából csak torzképet lehetne rajzolni a településről, a vizsgálat nélkül jóformán azt sem tudnánk Eszlárról, hogy a világon volt, van. A falu híressé, hírhedtté válásából annyiban próbálunk tehát a történeész eszközeivel erényt kovácsolni, amennyiben olyasmit is rekonstruálhatónak, elmondhatónak tartunk erről a településről, amit egy másikról aligha lennénk képesek. A könyv első részében mindenesetre az egész 19. század lokális társadalmi folyamatait igyekszünk láthatóvá tenni. Természetesen mindig országos, sőt nemzetközi kitekintéssel. Nem a politikatörténeti periodizációt alkalmazzuk: nem 1848

a kiindulópontunk, és nem állunk meg 1883-nál sem. Az eszlári társadalom leírásából kiindulva törekedtünk arra, hogy megfejtjük a per országos kisugárzását.

Az újabb magyar társadalomtörténet-írás példamutató előzményekre támaszkodhatott. Mint kimondva vagy kimondatlanul mindenkinek, számunkra is a mára nagyobb részt már magyarul is olvasható átányi falumonográfia, Fél Edit és Hofer Tamás nagy munkája lehetett az etalon.¹ Ők a 20. század közepéből kiindulva, az elbeszélt történetekben, helyszínen megfigyelt cselekvésekben és tárgyakban rögzített hagyomány szálait keresték visszafelé a múltó időben. Legalább 1880-ig, s az írott források segítségével még tovább is. Ahogy Szabó István megfogalmazta: történeti forrást produkáltak akkorra, amikor a falvakra „egy részről a fullasztó aktatömeg, más vonatkozásban azonban az írott forrásoknak jóformán teljes hiánya jellemző”.² Bennünket viszont elsősorban épp az 1880 előtti időszakból fennmaradt írott források kellett hogy érdekeljenek. A 19. századi átalakulásra fókuszáló lokális társadalomtörténeti monográfiák közül olyan művekhez igazodhattunk, mint Tóth Zoltán *Szeksárdja*, Benda Gyula *Keszthelye* vagy a fiatalabbak közül Husz Ildikó *Zsámbékja*.³ Ezek a mezőváros-történetek a társadalomtudományos história történeti szociológiai és történeti demográfiai programjával indultak, s a problémacentrikus elemzésben tudatosan törekedtek a szerkezeti analízis és az élettörténeti módszer kombinálására. Az 1990-es évektől a történeti antropológia és a mikrotörténelem hatása is mind érezhetőbbé vált. A nemzetközi irodalomban is kerestem követni való mintákat, sokat tanultam a francia, német és amerikai történeti antropológia és mikrotörténet nagymonográfiáinak módszereiből, de a struktúrák és szereplők együttes mozgatásában, a „kemény” és „puha” módszerek használatában csak kivételként bukkantam adaptálható mesterművekre.⁴ Ezek általában többet is nyújtottak, mint amire én a rendelkezésemre álló források alapján képes lehettem, másrészt viszont kevesebbet annál, amit a szerteágazó levéltári kutatás szorgosan űzött szerencséje jóvoltából a kezembe vehettem. Az is lehet, hogy ők óvatosabbak voltak annál, hogy a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízist megpróbálják egybeszerkeszteni. Talán nem véletlen, hogy David Sabeau sem Neckarhausenről, a „kemény” monográfia két könyvének (tulajdon, rokonság) terepéről írta, hanem más helyszínekről merítette a *Power in the Blood* című kötete „puhább” antropológiai tanulmányainak anyagát.⁵

Hosszas morfondírozás után alakult ki a könyv címe. Már csak azért is, mert a közismert eltűnési ügy és a nyíregyházi per háttéréből korábban ismeretlen drámai események egész sora bukkant elő, s ezek nélkül nemcsak a hírhedt per nem érthető, hanem maga Eszlár sem. A falu 19. századi drámája. Elgondolhatnánk a fogalmat arisztotelészi értelemben is, már amennyiben fontosnak tartjuk, hogy a társadalom cselekvőiből, s ne csak elvont struktúrákból álljon.⁶ Számunkra azonban itt most inkább Victor Turner társadalmidráma-felfogása irányadó. Turner ugyanis a pozitivistá struktúrafelfogással szemben, vagy inkább azon túlmutató módon, a formalizált struktúráktól meg-

¹ Fél, 2001; Fél–Hofer, 2010; uő, 1997.

² Szabó István: Elnöki megnyitó. In Fél, 2001. 265.

³ Tóth Zoltán, 1989; Benda Gyula, 2008; Husz, 2002.

⁴ Le Roy Ladurie, 1997; Bauman, 1990; Medick, 1997; Sabeau, 1990; 1998.

⁵ Sabeau, 1987.

⁶ „Ezért is hívják azokat a műveket némelyek szerint drámáknak, mert valamit tevőket utánoznak.” Arisztotelész, 1997. 25.

különböztette a főként a konfliktusokban jelentkező, társadalmi drámák révén képződő időleges struktúrákat. Ezek nyitottak, a megfigyelő számára utólag, retrospektíve felismerhetők, szervezeti fókuszuk nem a diagramok metszéspontjában, hanem a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg.⁷ A műfaj, amit ő kiterjesztett esettörténetnek nevez, nagyon hasonló ahhoz, ahogy mi kívánunk eljárni munkánk során.⁸

Első lépésben a 19. századi átalakulás térbeli és társadalmi struktúráinak dinamikáját vizsgáljuk meg, főként a különböző összeírások alapján (nemesi, jobbágyi, zsidó-összeírások, anyakönyvek, birtokrendezési iratok, kataszter, adó- és választói névjegyzék stb.). A struktúra változása és váltása természetesen nem várt következményekkel (is) járt, régóta cipelt feszültségeket élezett ki, újakat termelt. Ezt követi a lokális konfliktusok sorozatának elemzése (elsősorban megyei, egyházi, bírósági levéltári fondokból). Ezek révén feltárulnak a község lakóit foglalkoztató veszélyek és félelmek, visszaélések és sérelmek. S az agresszió ezer arca. Ha valaki netalán arra számít, hogy a 19. századi Eszlárról valamilyen bukolikus falukép körvonalai bontakoznak ki, azt csalódás fogja érni. Inkább a hely szelleméhez illően zuborgó, fortyogó láphoz hasonlítanám a terepet, amely ha nem is kitörni készül, mint egy vulkán, de bármikor lángra lobbanhat, mint a tőzeg.⁹ A felizzásra való hajlandóság a normális állapota. Egy ilyen faluban mindig történik valami. Az árvíz állandó fenyegetésének árnyékában birtokosok, gazdák és bérlők ellentétei bármikor kiéleződhetnek. Egyszer a kálvinista, másszor a katolikus gazdák fordulnak szembe papjukkal, akár hitehagyással, akár templombezárással fenyegetőzve; hol a prédikátor és a kántortanító közötti feszültség jut el egészen a tettelegességig; hol a falu jegyzője szöki meg családotul az adósság-végrehajtás elől. De az is előfordul, hogy a korruptnak tekintett bíró megbuktatására felhorgadt, egymásnak feszülő indulatokat, a választáson kitört verekedést csak katonaság jelenléte tudja megfékezni. Természetesen nem csak Eszláron történnek ilyen dolgok, ám itt és most, dokumentálhatóan a konfliktuskezelésnek olyan bejáratódó mechanizmusai alakulnak ki, olyan személyi és csoportkoalíciók rendeződnek össze, amelyek nem magyarázhatók tágabb értelemben vett strukturális meghatározottságokból, mi több, átrajzolják, felülírják az abból következő lehetőségeket. Ezeknek a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala.¹⁰ Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt eseménysor is túlmutat önmagán. Nem ezek miatt mozdult meg a falu lakossága a Solymosi Eszter eltűnése miatti vizsgálat során, de ezek nélkül az előzmények nélkül maga a per is másként folyt volna. A vizsgá-

⁷ Turner, 1974. 35–37. Anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánnozhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt igen inspiratívnak találtuk. Uo. 38–42.

⁸ Uo. 43–44.

⁹ Véletlen nyelvi egybeesés, de az előszó megírása után vettem észre, hogy az *Egyetértés* munkatársa, Szatmári Mór (1856–1931) visszaemlékezésében az antiszemita áramlatot „a lápok tüzéhez” hasonlította. Szatmári, 1928. 24.

¹⁰ Turner, 1974. 46.

latot és a pert már nem Eszlárról irányították, de a felizgatott falu közreműködése nélkül mindez elképzelhetetlen. De ez már a következő felvonás, jöllehet ugyanebben a drámában.

A tiszaeszlári ügyet ugyanis nem lehet kizárólag mikroléptékű megközelítésben tárgyalni. Nemcsak azért nem, mert a nyomozás során a színhelyek rendre túlléptek a falu világán. Hol Nagyfaluban, hol Tiszalőkön, hol Nyíregyházán folytak a kihallgatások, s végül a tárgyalásra is a szabolcsi megyeszékhelyen került sor. Az ügyet felkapta a megyei és az országos sajtó, foglalkoztak vele a vármegye szervei, az országgyűlés és a kormány is. A nyomozással kapcsolatos orvosi vizsgálatok során szerepet kaptak a helyi ún. „csonkafüzesi”, valamint a fővárosi „egyetemi” szakértők. Mint ahogy szóhoz jutottak a perben nyíregyházi és pesti ügyvédek is, de még Somogyból is idesorolt egy magánvádlót a történelemcsinálás „áramlata”. Az egész nyíregyházi pert nemcsak Szabolcsban kísérték feszült figyelemmel. A helyszínre delegált tudósítók révén ontott hírfolyam, a tengernyi táviratszalag behálózta az ország-, sőt világrészeket. S a felmentő ítélettel felszított izgatottság és zavargás sem torpant meg a közigazgatási és országhatároknál. Az ügy Nyíregyházáról kisugározva országos, sőt nemzetközi botránnyá dagadt. Méltán gondoljuk tehát, hogy miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió nem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna. Eszlár tehát nem az eleve elrendelt reprezentativitás példája, s nem is a „kivételes normális”. Eszlárt nem mi választottuk, hanem bizonyos értelemben adta magát. Előre be nem jelölhető pontként, mondjuk, Északkelet-Magyarország vaktérképén. Nekünk „csak” az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket.

Tudom, hogy nem tiszte a szerzőnek, hogy tanácsokat osszon az olvasónak, különösen nem ebben a mai olvasóhiányos világban. De azt is sejtem, hogy lesznek, akik csak a könyv második részében levő „krimire” kíváncsiak. Akik elsősorban arra keresik a választ, hogy ki a „tettes”. Szeretném figyelmeztetni őket, hogy a falu társadalomtörténeti monográfiáját tartalmazó első részekben több van elrejtve a lehetséges válaszokból, mint amennyire az első pillantásra látszik. A drámai tettek sokszor csak utólag nyerik el cselekménybeli értelmüket, a hétköznapiakban észrevétlenül megyünk el mellettük. S akkor próbálunk sietve visszalapozni. Az sem kizárt, hogy még csak ezután fedezzük fel valamelyiküket.

Arról is illik előzetesen néhány szót szólnom, miként lettem Tiszaeszlár történetének kutatója. Mondhatnám úgy is: nem az én választásom volt, hanem „a vármegye” ösztönzött. De nem akarom elhárítani magamtól a döntés szabadságát. 2003. szeptember 11-ére (!?) a megyei önkormányzat emlékkonferenciát szervezett Nyíregyházára.¹¹ A program már összeállt, amikor májusban Lácza Magdolna, az ottani főiskola tanára, aki egyik lelkes vidéki alapítója volt az ország társadalomtörténetészeit tömörítő Hajnal István Körnek, felkért, hogy tartsak nyitóelőadást a per társadalmi hátteréről. A dualizmus társadalmának és gazdaságának kutatójaként, no meg a régi ismeretségre tekin-

¹¹ A nagy per, Tiszaeszlár 1883. Nyíregyháza, 2003. szeptember 11. A konferencia anyaga sajnos kötetben nem jelent meg. Néhány előadást szerzőik publikáltak.

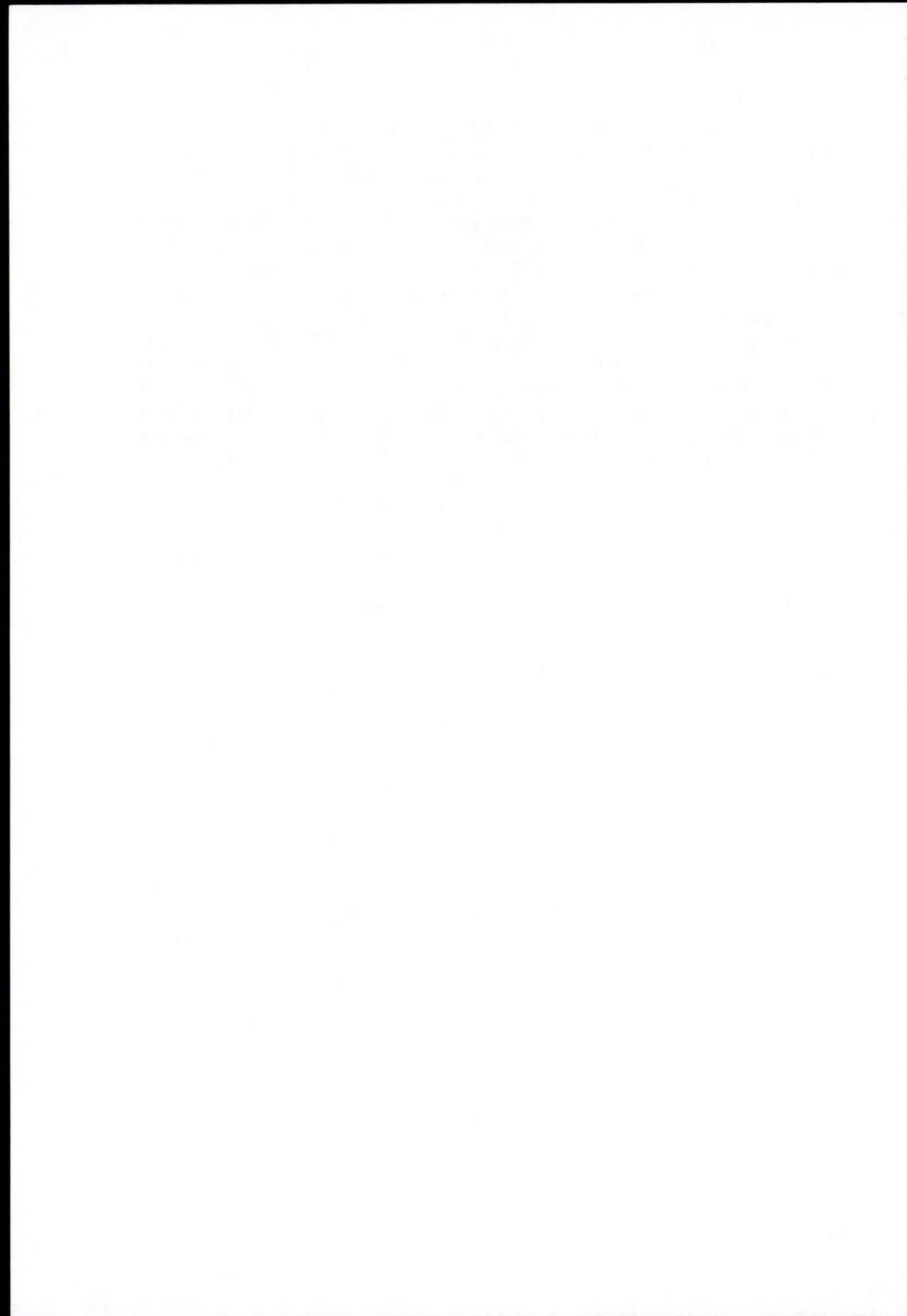
tettel sem mondhattam nemet. Pedig Bary József emlékiratán, Eötvös Károly dokumentumregényén, Krúdy Gyula művén és Sándor Iván riportesszéjén kívül mást jóformán nem ismertem a tárgykörben.¹² Annyit tehát, amennyit egy átlagos történeti felkészültséggel tudni illik erről a témáról. A nyarat azonban arra használtam, hogy utánanézzek a forrásoknak. Már az is meglepett, hogy Eötvös és Bary résztvevőként írt utólagos feldolgozásai annyira lemerevítették a frontvonalakat, olyan bénítóan hatottak az utókor történészeire, hogy még Bary és Eötvös kéziratok hagyatékát sem dolgozták fel. Aztán – társadalomtörténészként – azon hitetlenkedtem, hogy ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy magát Eszlárt alaposan szemügyre vegye. A konferenciára ezután olyan előadással mentem el, amely nemcsak a téma feldolgozatlan fehér foltjait mutatta be, hanem felvázolta egy tervezett kutatás körvonalait is. A konferencián tanulságos előadásokat is hallottam, amelyek számos további vizsgálandó mozzanatra hívták fel a figyelmet.¹³ S maga az élmény is rendkívüli volt: a hajdani megyeházán abban a teremben tartották az ülést, ahol annak idején a per zajlott. A pulpitusnál senki sem ült, még a moderátor elnök sem, mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén állva tartottuk előadásainkat. S 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől.

Nem maradt más hátra, mint végére járni a dolgoknak. S nemcsak a Magyar Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár állagaiban, hanem a felekezeti irattárakban is (Tiszaeszlár, Debrecen, Sárospatak, Eger, Budapest). Ellátogatva Eszlárra a református egyházközség irattárába nyerhettem betekintést. Mindenütt avatott kezek segítettek, közreműködésük nélkül ez a munka nem készülhetett volna el. Nem sorolhatok fel most név szerint mindenkit, de mindnyájan fogadják őszinte köszönetemet. Nem tehetem azonban meg, hogy e helyütt külön ne fejezzem ki hálámat a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár volt és jelenlegi vezetőinek, Nagy Ferencnek, Kujbusné Mecsei Évának és Galambos Sándornak, valamint a levéltár minden munkatársának önzetlen, a kollegiálisnál számomra sokkal többet jelentő érdeklődésükért, segítségükért.

Ugyancsak sokat köszönhetek a kézirat első olvasóinak, Bácskai Verának, Deák Agnesnek, Halmos Károlynak, akik az egész szöveget megírásával szinte egyidejűleg szerkesztették és kommentálták. Hálás vagyok Haraszi Györgynek, Szijártó M. Istvánnak, Tóth Zoltánnak és Vári Andrásnak, hogy az akadémiai doktori értekezésént megvédett első részhez alapos érdemi észrevételeket fűztek. Faragó Tamás, Gergely András és Miskolczi Ambrus a disszertáció opponenseiként osztották meg velem véleményüket, amit szintén igyekeztem hasznosítani. A vizsgálat és a per jogi kérdéseiben Stipta István, orvosi vonatkozásaiban Szél Ágoston szakértő kommentárjaira támaszkodhattam. A második rész politikatörténeti fejezeteinek gondos kritikai olvasásáért Horváth J. Andrásnak és Szabó Dánielnek vagyok hálás. Mindnyájan buzgón gyomlálták a szövegben található botlásokat és tévedéseket, s biztosan nem rajtuk múltott, ha netalán még így is maradt azokból néhány.

¹² Bary, 1933; Eötvös Károly, 1968; Krúdy, 2003; Sándor Iván, 1983.

¹³ Előadásom írott változata: Kövér: Gentry..., 2004. Margócsy István és Stipta István előadásainak gépíratos változatát a szerzők szívesességéből olvashattam is.

II. TÉRHASZNÁLAT ÉS NÉPESEDÉS

Bárkit kérdeztem meg kutatásaim során, Tiszaeszlár mindenkitől messzire esett. S nemcsak a Dunántúlról vagy Pestről nézve tűnt távolinak (és sötétnek) egész Szabolcs, de még Nyíregyházáról is öntudatos büszkeséggel mutogattak a kies (és elmaradott) tiszamelleki Nyírperem felé. De vajon mindig és mindentől ilyen messze volt Tiszaeszlár?

Bármily furcsának tűnhet is: Tiszaeszlár ma nem ott terül el, mint kétszáz évvel ezelőtt.

A terep

A II. József alatti első katonai térképfelvételeken a falu már a Tisza-kanyart átvágó le rövidített szakasz hajlatában feküdt. Zegzugos utcácskáival jellegzetes halmazfalu volt. Délkeleti irányban egy major és egy téglaréteg, illetve jóval távolabb a határban a középkori eredetű praedium, Bashalom, illetve néhány csárda (Kuczorgó, Zoltán, Hamari) hívta fel magára a figyelmet. A tokaji átkelő után elágazó Rakamaz–Nyíregyháza, illetve Rakamaz–Hajdúnánás szilárd alapú utak a falu közelében haladtak ugyan el, de a belső települést közvetlenül nem érintették. Hasonló volt a helyzet a Tiszalököti Keresztúttal összekötő úttal is.¹ A Sexty András-féle megyei mappán jól látható, hogy a falu határában álló csárdák jelentőségét épp az adta, hogy útkereszteződésekben épültek: a Zoltán például a Vaskapu–Dorog és a Keresztút–Szentmihály közötti, a Hamari a Vaskapu–Dorog és a Nyíregyháza–Lök út metszéspontjában feküdt.² A II. József-féle térképekhez fűzött szöveges kommentárok egyébként „órányi járásban” – még ha nem is mindig egybehangzóan – megadták az egyes szomszédos települések közötti távolságot is.³

¹ Az első katonai..., DVD. é. n.; A forrás külterületekre vonatkozó kutatómódszertani kérdéseiről lásd Rácz, 1976. Bashalom középkori eredetéről Németh, 1997. 34.

² SZSZBML XV. 1. T 229. Sexty András: *Szabolcs topográfiai mappája*, 1802. Sexty munkásságára lásd Frisnyák, 1978. 113–114; László, 1985.

³ A Szabolcs megyére vonatkozó leírás szövegét kiadta: Pók, 1992. Eszlárról 27. A különbségek abból is adódhattak, hogy a „tér-időt” „erős órában” (6000 katonai lépés), „rendes órában” (5000 lépés) és „kis órában” (4750 lépés) is mérték, bár az országos leírásban a „közönséges rendes lépést” használták. Uo. V.

II/1. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár távolsága a környező településektől, 1782–1785

Település	Távolság (óra)
Kis-Tokaj	1½*
Tiszaadány	1½*
Nagyfalu	1¼
Rakamaz	2
Tiszaölök	1¾*
Szentmihály/Büd	4
Hajdúnánás	6½
Keresztút (Kótaj)	5½
Nyíregyháza	6½

* Kis-Tokaj, Tiszaadány és Tiszaölök esetében, ha nem Eszlárnál, hanem az illető településnél nézzük, más adatok szerepelnek (a felsorolás sorrendjében: 1¾; 1¾; 2 óra).

Forrás: Az első katonai..., DVD.

A település környékét *makroléptékben* szemlélve meglehetősen jól érzékelhető két fokozat a távolságok nagyságrendjében. Tekintetbe kell vennünk, hogy Kis-Tokaj és Tiszaadány „közelségébe” még a Tiszán való átkelést is bele kell számítanunk. Mindezek tükrében különösen érdekes, hogy épp e belső körbe tartozó, közelebbi településeknek Eszlártól mért időbeli távolsága nagyobb, ha Tokajból (Tiszaadányból) és Tiszaölökről nézzük. Mintha onnan mérve Eszlár messzebbre lenne, mint ezek a települések Eszlártól. A jelenség nem is olyan abszurd, mint első látásra tűnik, különösen, ha tér-idő kategóriákban gondoljuk át a dolgot. A közeli távolságérzetek mögött mérhető egyenlőtlenségek húzódtak, s ennek – mint Tiszaölök példája mutatja – nemcsak a tiszai révre való várakozás lehetett az oka. Eszlár már akkor sem volt olyan fontos Tokajnak vagy Tiszaölöknek, mint fordítva.

Az 1772-es investigatiókor mindenesetre a falu lakói mind piacként, mind munkaalkalomként, mind az áruk és a személyek forgalmi központjaként a „közel eső” Tokajt és a hegyaljai városokat említették.⁴ A község egyértelműen a Tisza túlsópartján levő Zemplén megyei centrumokhoz gravitált. Szabolcs megye akkori adminisztratív központja, Nagykálló olyan messze esett, hogy még a tőle mért távolságot sem volt érdemes közvetlenül kimutatni. Ugyanakkor a község határában lévő puszták helyekre vonatkozó kérdésre a következő figyelemre méltó választ adták 1772-ben: „Minthogy igen is elnépesedett a Helység és sok Telekeket el szaggatott a Tisza, a Nép öszve szorulván egy puszták hely sem találhatik az Helységben.”⁵ Ez jól jelzi, miért volt olyan nagy szükség a hegyaljai munkaalkalmakra, hiszen a faluhatárban szabad, betelepítetlen sessió (pusztán hagyott telek) nem volt.

Az 1828-as regnicolaris conscriptio alkalmával is a 6. kérdőpontra adott válaszban az eszláriak a Zemplén megyei Tokajtól ½ (posta)stációnyi, a Szabolcs megyei Nyíregy-

⁴ SZSZBML, IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773. „Tokaj Városával ezen Helység határos, és tsak fél mérdőldnyire vagyon tőlle, az többi Városok pedig ugymint Bodrogkeresztur, Tarczal, Mád, Tállya, Liszka, másfél és két mérdőldnyire határozatnak, kihez képest eladó jószágokat ha árvizes idő nintsen jó uton vihetik eladása végett és hasznosan el adhatyák, árvizes időben padig hajókon szállítyák el adó jószágokat.” Igaz, később a tokaji vámosokra is panaszkodtak: „ezen terheltetésekkel, mind kézi munkákkal lehetők keresetek, mind szekerezéssel való kereskedések nagyon gátoltatik.” A paraszti vallomások szövegét kiadta Takács, 1987. Az idézett helyek uo. 69; 71. Hegyalja szabolcsi vonzáskörzetére lásd Páll, 1988.

⁵ Takács, 1987. 72.

házától viszont $1\frac{1}{2}$ stációnyi távolságukat hangoztatták.⁶ Nem csoda, hiszen a rendszeres postakocsi-forgalom és a másodrendű megyei utak is elkerülték a falut.⁷

Az 1840-es években készült megyei távolságtérkép ugyanakkor nemcsak a postaállomások (és a forgalom) sűrűsödését jelezte, hanem ismét felhívta a figyelmet a tér időbeli relativitására, hiszen Tokaj egy lépéssel mintha már távolabb került volna Eslárlától.⁸ Különösen markánsan áll ez a Tisza elválasztó szerepének erősödésére, hiszen Tiszaladány távolsága is – a kizárólag réven át történő megközelíthetőség miatt – messzebb tolódott. Tiszalök viszont – nyilván a Nagyaluval összeköttetést teremtő, a Tisza partján haladó út révén – közelebbinek tűnt.

II/2. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár távolsága a környező településektől, 1841
(postaállomások alapján, óra)

	Keresztút	Tisza-ladány	Tiszalök	Nagyalu	Hajdúnánás	Nyíregyháza	Rakamaz	Szentmihály/Büd	Tokaj
Tiszaeszlár	$1\frac{2}{8}$	$1\frac{2}{8}$	$\frac{3}{8}$	$\frac{2}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$1\frac{4}{8}$	$\frac{4}{8}$	$\frac{6}{8}$	$\frac{5}{8}$

Forrás: SZSZBML, XV. 1. T 128.

Tanulságos az is, ahogy a Kállay-birtokok 1847-es összeírásakor meghatározzák a vásárhelyektől való távolságot: „Szomszédos vásárok helye Tokaj m[ező]várossa másfél órányira, Keresztút [?] mvárossa két órányira, Nyíregyháza szabadalmas várossa négy órányira, Miskolc mvárossa 4 mértföldre és Debrecen sz. k. várossa 5 mértföldre, – a hol is a lakosok módjok és minéműségekhez képest elégséges természetményeik lévén, mindazonáltal azokat a kiírt szomszédos vásárhelyeken kevés fáradsággal és haszonnal eladhatják...”⁹ Érdekes megfigyelni, ahogy a távolság növekedésével a mérés átbillen az időbeliségből (óra) a térbeliségbe („mértföld”), miközben Nyíregyháza és Keresztút – feltehetőleg az útviszonyok javulásával – számottevően közelebb került a faluhoz.

Közben azonban maga Eslár településképe is átalakult, amennyiben a 19. század közepén már két részből állt: Ófaluból és Tótfaluból. Ebben az értelemben valójában a megkettőződött falu súlypontja is távolabb került a folyótól. Tótfaluval kapcsolatban szilárdan tartja magát a vélekedés, hogy nevét a betelepített szlovákokról kapta.¹⁰ Meg kell azonban említenünk, hogy ezt az állítást nemcsak a népszámlálások anyanyelvi adatai nem igazolják, hanem az sem, hogy a 19. század közepén a szövegekben gyakran egyszerűen Tófaluként emlegették a településrészt, s terepbejárásom alkalmával a falurész egykori helye közelében ma is egy ártéri tó terül el. Tó(t)falu egyébként maga is két részből állt: egy magasabban fekvő uradalmi központból (a földesúrról elnevezve: „Bethlehen-hof”) és egy vele szemben, mélyebben elterülő egyutcás telepesfaluból.

⁶ MOL N 26 1828. 134. Tiszaeszlár. A forrásban való eligazodáskor nyújtott segítségéért Bácskai Verának tartozom köszönettel.

⁷ Kókai, 1998. 108.

⁸ SZSZBML, XV. 1. T 128. Szabó Mihály megyei főmérnök távolság-táblázat, 1841.

⁹ SZSZBML, IV. A. 1. 1210. d. Fasc. 47. No. 639. 11.

¹⁰ Ezt emelte ki Pesthy Frigyes helységnévtárához írott adatközlésében Kürthy Mihály h. jegyző: az „egy utcát kitevő Tótfalu, nevezetét kapta néhány odatelepedett tót cselédtől”. Pesthy, 38. k. 379. lev. OSzK Kt FM 1/52. Nem vette fel névalakként gyűjtésébe „Tófalut” a volt falusi tanító, aki az 1970-es években feldolgozta a település földrajzi neveit, azzal a hivatkozással, hogy „a hozzáfűzött magyarázatot” a helyi adatközlők (valójában a hajdani református lelkész) emlékezései „kizárják”. Naszály, 1978. 97.

Ezt a századközepe állapotot rögzítette a Ferenc-korban indult, de térségünkben 1858-ra datált II. katonai térképfelvétel. A térképen jól kivehető a Tisza ófalusi kanyarulatában létező rév, a jobb parti révházzal s a Tisza mentén a bal parton Tiszalök felé tartó úttal. A 18. századi kanyarátvágás óta a faluhatár egy darabja, az ún. Nagytölgyes-dűlő a holtággal övezve, az új meder jobb parti részén terült el.¹¹

A térképhez tartozó szöveges leírás szerint Ófaluhoz 280 ház és 70 istálló, Tótfaluhoz 23 ház és 6 istálló tartozott.¹² Az 1852-es földkönyv Ófaluban 249 házzal 322 lakrészt („Wohnpartei”!) tartott számon, míg Tótfaluban 38 házban 56 lakrészt találhatunk.¹³

A faluhatár átalakulásának legjelentősebb története az 1850-es években az ún. Bazsmocsár lecsapolása volt. E mocsár a faluhatár centrumában terült el, a már említett közlekedési utak igyekeztek elkerülni: Nyíregyháza irányában (délkeletnek), illetve Hajdúdorog felé (délnek) fölötté ágaztak el.¹⁴ (Az egész faluhatár belvizekkel borított kék foltjait lásd az 1854-es térképen, az előzőeken.) A Pesty-féle adatgyűjtés szerint az „Eszlár határában nevezetes mintegy 800 hold területen volt” Bastavat „1856-ban Kállay Gusztáv, Kállay István[né], grf. Bethlen Sándor, Vesselényi [sic!] Ferenc báró és Ónody Pál földbirtokosok Eszlár alatt folyó Tiszába lecsapoltatták”.¹⁵ A lokális forrásokból kibonthatók a vízszabályozás előzményei is. A kiszáritást valójában Ónody Pál szorgalmazta már 1848-ban, aki – saját költségén – 1854-ig az árkolások kétharmadát elvégeztette.¹⁶ Az elmocsarasodás veszélye azonban a fő országutakat később sem kímélte: a Tokaj–Vaskapu–Dorog–Debrecen útvonalat ősztől tavaszig – épp a csatornán épített átérés vagy híd híján – két helyen is fenyegette a járhatatlanná válás. Mind a faluközponttól keletre a Szilvász-tanyánál (Kállay Istvánné, majd Kállay Béni birtoka), mind Bashaalom (Kállay Gusztáv, majd Dessewffy-birtok) és Zoltán (Ónody-birtok) között délkeleti irányban. Az utóbbi tulajdonosok, illetve gazdatisztjük azért folyamodtak a megyéhez, mert a kialakult helyzet egyrészt „egyetlen ország úti közlekedésünk lehetőségétől is megfoszt, gazdálkodási érdekeinkre – elzáratván a forgalmi élettől – határozottan károsítólag hat”, másfelől „a Dorog-Debrecen felé utazók által földjeink békés birtoklásában s használatában mellékutak csapásolásával háborgattatunk és károsítottunk”.¹⁷ A kisebb léptékű birtoktérképek pontosabban érzékelhetővé teszik az utak finomabb mozgását is: a Kállay Istvánné eszlári birtokairól készült térképen például jól kivehető, hogy a „régii debreceni országút” valaha a nagyfalusi határ melletti Szilfa-halomtól nyugatra haladt el, a Nagy- és Kishatos nevű tavacskák között, ám az ötvenes évekre már a Szilfa-halomtól keletre, s Kállay Istvánné és Kállay Gusztáv birtokainak mez-

¹¹ Megjegyezzük, hogy ezt a jobb parti részt 1936-ban a 16 283. sz. alispáni véghatározat Tiszaladányhoz csatolta. SZSZBML VI. 101. 170. d. VII/4.

¹² A második... DVD. 2005. 44. szekció. Ludovicus Nagy még összesen 283 házat regisztrált Eszláron. Nagy, Ludovicus, 1828. 333.

¹³ MOL S 79. 758. cs. Vallomány- vagy telekkönyve Tiszaeszlár adóközségnek, 1852. Érdemes megemlíteni, hogy az eredeti bejegyzések későbbi korrekciói során a 322 ófalusi lakrészből 96-ot kihúztak, ami vélhetően az 1855-ös árvíz kártételének nagyságrendjét jelzi. Vö. a Wohnpartei („lakófél”) családként, illetve háztartásként való értelmezésére Pozsgai, 2003. 73–74. A forrásokban az 1852-es ideiglenes kataszterben tűnt fel először a házszámozás Eszláron. Az absztrakt házszám abszolutizmus kori hivatali funkcióiról lásd Tantner, 2007.

¹⁴ A szabolcsi közép-tiszavidéki mocsarokról lásd Frisnyák, 1980. 43–45.

¹⁵ Pesthy, 38. k. 379. lev. OSzK Kt FM 1/52.

¹⁶ SZSZBML, XIV. 25. 3. d. Ónody Pál, 1854. febr. 13.

¹⁷ SZSZBML, IV. B. 411. 79. d. 78/880 Reviczky Tamás, Ónody Géza, 1880. okt. 26.

gyéjén vezetett a „debreceni új országút”.¹⁸ Az 1858-ban megnyílt, a megyét elsőként átszelő vasútvonal (Tokaj–Nyíregyháza–Debrecen), majd a további pályaépítések hosszabb távon is kijelölték a megye forgalmi központjait.¹⁹ A történeti földrajz azzal az érveléssel sorolja a Közép-Tiszavidék Szabolcs megyéhez tartozó részét a városhiányos térségek sorába, mivel itt „a központi funkciók megoszlanak Tiszalök, Tiszadada és Polgár között”, ami „többpólusúvá” tette „a térség településeinek kapcsolódási lehetőségeit”.²⁰ Közelebbről és a nem központi települések felől nézve a képet történetileg tovább árnyalhatjuk.

Ami az igazgatási egységekbe sorolást illeti, a dadai járásról, amelyhez Eszlár hagyományosan tartozott, már Bél Mátyás azt állapította meg, hogy „nincs benne sem olyan mezőváros, sem vár, amiről a régiek elnevezhették volna”.²¹ Ezért kapta hát a nevét Dada faluról.

Azzal, hogy a neoabszolutizmus 1854-ben kettévágta Szabolcs megyét, Dadát, Lököt, Szentmihályt nemcsak Észak-Biharhoz, hanem a dorogi járáshoz is csatolta. Eszlár viszont Nagyfaluvál, Rakamazzal együtt maradt Szabolcsban és a nyíregyházi járáshoz igazolt.²² Az önkormányzatiság helyreállítása után a dualizmus korában közigazgatási szempontból Eszlár először a tágabb határú, helyreállított dadai járáshoz tartozott (1860–1870), aztán 1870-ben a frissen létrehozott dadai középső járásba, majd 1875-ben egy belügyminiszteri rendelettel a dadai alsó járáshoz került, de az 1876-os törvénnyel a dadai felső járásban kötött ki (a középső járást ekkor meg is szüntették).²³ Így 1882. április elején is a dadai felső járás szolgabírájához, Vencsellőre gyalogolt el Solymosi Eszter édesanyja, hogy bejelentse leánya eltűnését. 1883 nyarán aztán egy vármegyei szabályrendelettel, amely újra rendezte a szolgabírói járásokat, a falut a Tiszalök központú dadai alsó járáshoz csatolták.²⁴ Ugyanakkor a politikai földrajz nézőpontjából Eszlár mindvégig a tiszalöki választókerület részét alkotta.

A vonzásközpontok közötti ingadozás jó példája a posta: a rakamazi postakiadóság megnyitásáig Eszlár a tokaji postahivatal forgalmi kerületéhez tartozott. Nem sokkal ezután, 1864 tavaszán azonban a község kérésére visszacsatolták Tokajhoz. Ezt a döntést viszont az eszlári birtokosok (elsősorban Kállay Gusztáv és családja), valamint a helybeli katolikus és református lelkész támadta meg, s indítványukra Eszlárt 1865 elején ismét Rakamazhoz osztották be.²⁵

Ami az egyházakat illeti: Eszláron a hívők négy felekezethez tartoztak: közülük kettő anyaegyház (római katolikus, református), kettő filia (görög katolikus, zsidó) volt. A római katolikus plébánia az egri érsek és a rakamazi alesperes alá tartozott, míg a református gyülekezet az Alsószabolcs-Hajdúvidéki egyházmegye részét alkotta, amelynek központja az esperes székhelyétől függően többnyire valamelyik hajdúvárosban székelt. Az eszlári görög katolikusok a tokaji plébániához és a munkácsi püspök-

¹⁸ SZSZBML, XIV. 25. 3. d. Kausay Dániel h. mérnök térképe (meghitelesítve, 1852. nov. 6.).

¹⁹ Beluszky, 1974. 29–33.

²⁰ Kókai, 1998. 115–116.

²¹ Bél, 1979. 34.

²² Friebeisz, 1856. 129.

²³ Fábán, 1997. 11–16.; Rendeletek tára, 1885. 128. (BM 29 394/1875).

²⁴ Szabolcsvármegye rendeletei. 1887. 3–4. (60/1883). Ezúton köszönöm Helmeczi Alíz levéltáros segítségét a közigazgatási határváltozások időzítésének megfigyeltében.

²⁵ SZSZBML IV. B. 255. b. 96. d. 344/1866.

séghez kötődtek, a zsidó filia pedig a tiszalöki anyahitközség leágazása volt. Nemcsak az autonómia foka volt más és más, hanem felügyeleti szerveik révén is máshova gravitáltak az egyes hitfelekezetek (Rakamaz, Hajdúböszörmény, Tokaj, Tiszalök). Míg a római katolikus és a református lelkész magától értetődően a helyszínen anyakönyvezett, görög katolikus plébános helyben nem lévén, 1875-ben olyan megállapodás született a tokaji görög katolikus plébános és az eszlári római katolikus pap között, hogy az utóbbi elvégzi a kereszteleseket, majd bizonyos időközönként lejelentette a népmozgalmi eseményeket Tokajnak. Rabbi híján Eszláron a helybeli metsző vezetett egy anyakönyvet 1875-től (amelyet azonban Tiszalökön másoltatott le 1882-ben Bary vizsgálóbíró), viszont a tiszalöki zsidó anyakönyvekben csak 1884-től fordulnak elő Eszlárra vonatkozó bejegyzések. Tegyük hozzá ráadásként: 1882-ben, azon a nevezetes szombaton a tiszaladányi zsidók is Eszláron jelentek meg istentiszteleten.²⁶ Mintha a filiákhoz további szórványok kapcsolódtak volna.

Népmozgalom és migráció

Ha a felekezeti anyakönyvi bejegyzések alapján a népmozgalom legfontosabb nyers mutatószámait vizsgáljuk, a 19. század jellegzetes görbéit látjuk.²⁷ Mint mindenütt, a születések és halálozások egyenlegét a nagy demográfiai katasztrófák, a kolerajárványok határozták meg, mind az Eszláron törzsökösebbnek tekinthető reformátusok, mind az inkább bevándorló katolikusok esetében. 1831, 1849, 1856, 1873 halálozási többlete újra és újra megtizedelte a közbülső évek szaporulatát. Az 1831-es, felekezetenként több mint száz-száz főt elpusztító év halandósága ugyan a későbbiekben már nem ismétlődött meg, mégis a kolerajárványok kitüremkedései uralják az ábrát.

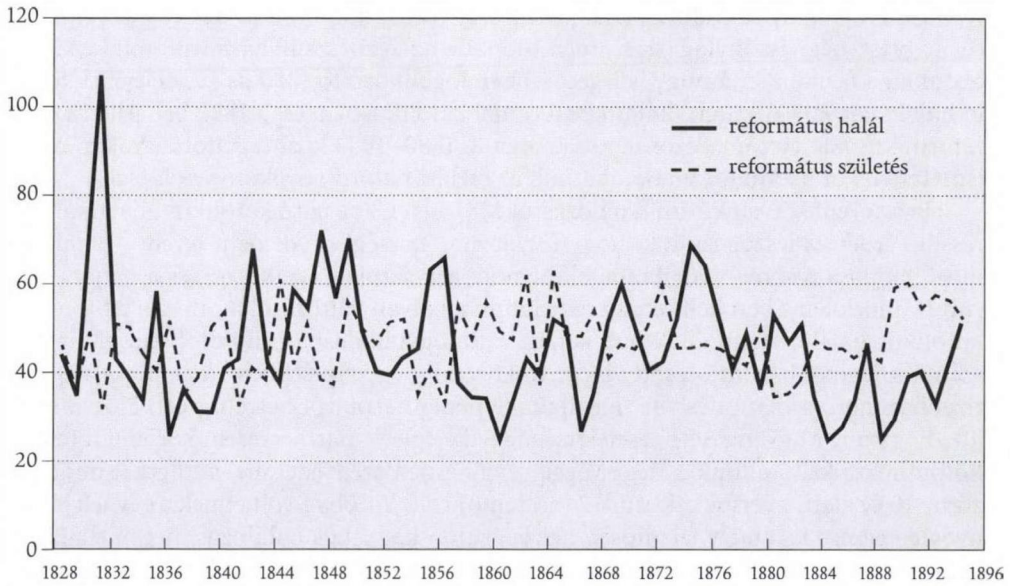
Mindez a reformátusoknál lényegében hanyatló vagy stagnáló népességszám mellett ment végbe, a katolikusok – amint azt még látni fogjuk – viszont erős dinamikát mutattak. Ám a nyolcvanas évek végére itt is, ott is kinyílt a demográfiai olló, a keresztelesek száma jócskán felülmúlta a temetésekét.²⁸ A reformátusok láthatóan nem alkalmaztak születéskorlátozást, a katolikusok születési rátáját viszont a bevándorlás nyomta 60 ezrelék fölé.

Figyelmesen szemügyre véve a református és katolikus népmozgalmi adatsorokat, találunk abban olyan halálozási többséggel bíró éveket, amelyeket nem tudunk semmi-

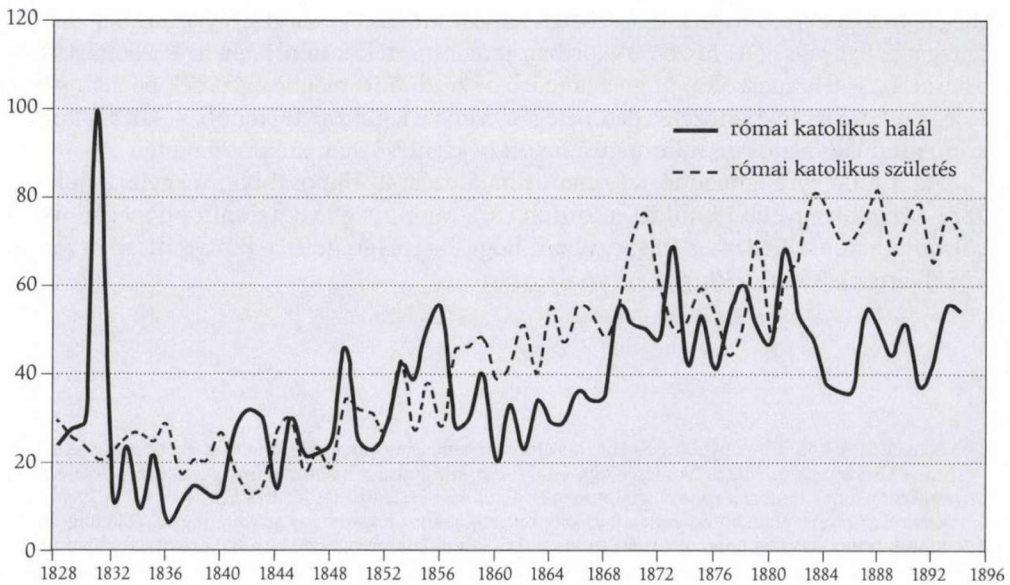
²⁶ Kövér: „Egy különleges nap”, 2005. 2. 203.

²⁷ Külön köszönet illeti e helyütt disszertációm opponensét, Faragó Tamást, aki nemcsak biztatott a demográfiai részfejezet kidolgozására, hanem a diagramok értékelésében, sőt megrajzolásában is segítségemre volt.

²⁸ Erdemes itt megállni egy forráskritikai megjegyzés erejéig. A tokaji görög katolikus és az eszlári római katolikus lelkész 1875-ös megállapodása következtében ugyanis az eszlári római katolikus születési adatok tartalmazzák a görög katolikus kereszteleseket is, ami viszont a halálozásokra nem mondható el. A teljes népmozgalom rekonstrukciójához tehát fel kellene dolgoznunk a tokaji görög katolikus anyakönyvek eszlári vonatkozásait is, akkor azonban az eszlári római katolikus adatsorból ki kellene vonnunk a kettős regisztráció következtében mindkét helyen felbukkanó adatokat. Ennek a történeti demográfusi feladatnak az elvégzésére már csak azért sem éreztünk magunkban kellő indítást, mivel bizonyos években (például az 1873-as kolera idején) egyáltalán nem tüntették fel Tokajban az eszlári illetőséget. Beérjük tehát annak megállapításával, hogy a KSH által közölt római katolikus adatsor 1875-től eltúlozza a születési arány relatív emelkedését a halálozáshoz viszonyítva.

II/1. ÁBRA • Tiszaeszlár református népmozgalma, 1828–1894

II/2. ÁBRA • Tiszaeszlár római katolikus népmozgalma, 1828–1894

lyen ismert járványhoz kötni. Az 1877–1878-as római katolikus és az 1878-as református fogyást még viszonylag egyszerűen tudnánk az árvíz számlájára írni, mit kezdjünk azonban a bennünket amúgy is legerősebben foglalkoztató 1880-as évek elejének több-lethalalozásával? A kiugró halálozás a római katolikusokat csak 1881-ben jellemezte, a reformátusokat viszont három éven keresztül, 1880–1882 között sújtotta. Vajon miféle ismeretlen kór nyomaira bukkanhatunk az eszlári halotti anyakönyvek lapjain?

Ha az évente ötven körüli halálozásról 1881-ben 68-ra ugró katolikus adat okait keressük, érdemes leszögeznünk, hogy Eszláron – községi orvos nem lévén – a halálok megállapítása zömmel a családtagok bemondása alapján a lelkészre (és a bábára) hárult.²⁹ Ennek fényében kell tehát értékelnünk az olyan változásokat, miszerint a római katolikus halálozásban 1880-hoz képest a tüdőgyulladásban, tüdőlobban elhunytak száma kilencről háromra esett vissza, miközben a „gyengeségben” kimúltaké négyről tizenháromra, a „sínlődésben” meghaltaké pedig háromról hétre ugrott. Hozzátehetjük, hogy míg a „gyengeségi” esetek mindegyike egy év alatti csecsemőt jelentett (ehhez külön hozzá kell adnunk a négy végelgyengülésben szenvedettet), addig a „sínlődők” zöme 10 év alatti gyermek (köztük 2 csecsemő) volt. Valóban volt ennek az évnek járványos betegsége is, amely jelentősen hozzájárult a katolikus halálozás megemelkedéséhez: a hólyagos himlő (a himlőben elhunyt 8 fő fele szintén egy év alatti volt). Mégsem állíthatjuk, hogy a himlő okozta az 1881-es halálozási többletet, viszont kétségtelen, hogy a csecsemőhalandóság növekedése meghatározó szerepet játszott a folyamatban.

A hólyagoshimlő-járvány egyébként megmutatkozott az 1881-es év szabolcsi orvosi statisztikájában is, még ha Eszlár nem került is fel a járványtétképre. Dr. Szabó Dávid, a megye tisztí főorvosa több jelentésében is kárhóztatta az egészségügyi viszonyokat, a közigazgatás hanyagságát, hiszen akkoriban már ismerték a himlő elleni védőoltást. Ráadásul azt is felpanaszolta, hogy a januárban kezdődött megbetegedések be nem jelentése miatt a „járványban szenvedett betegek száma a legbizonytalanabb, s csak a halottak száma tudható biztosan, minthogy a halott bejelentése már elmaradhatatlan”.³⁰

Ha a több évre elhúzódó református halálozást is alaposabban megvizsgáljuk (itt 1881-ben csak egyetlen himlőeset fordult elő), talán még nyugtalanítóbb megállapításokra juthatunk. Érdemes megjegyezni, hogy nagyságrendjét tekintve itt az ötven fő körüli érték a jelenti a kiugró éves halálozást.

²⁹ A halálokok körüli bizonytalanság ebben az időben nem sajátosan eszlári jelenség. Az országos statisztika 1881-ben csak az összes haláleset 70%-ánál tudta kimutatni a halálozás okát, azokban az esetekben, amikor a halálok megállapítása „halottkémlés alkalmával eszközöltetik”. MStÉ I. 1893. 68. A 19. század nemzetközileg is átmeneti korszak a halálloki statisztikában: a hagyomány az volt, hogy a családtagok, rokonok bemondása nyomán az orvosi szempontból laikus lelkész jegyezte be a halálokokot, de a jövő már a halál utáni orvosi vizsgálat ténymegállapítása felé mutatott. Eközben természetesen az orvosi noszológia (s ennek következtében a statisztika) is állandó változásban volt. Alter–Carmichael, 1999; Stolberg, 1999.

³⁰ SZSZBML IV. B. 404. 401/881. Dr. Szabó Dávid: Jelentés a bálványi, n. kállói és újfehértói hólyagos himlő járványról. Nyíregyháza, 1881. máj. 4. Dr. Mádi Szabó Dávidra (1808–1886) lásd Fazekas, 1987. 31–35. Becslése szerint az év első négy hónapjában Bálványban 65 fő betegedett meg (meghalt 21), Nagykovácsiban pedig 35 fő (meghalt 20), Újfehértón csak a 12 fős halálozással számolt. Hozzáteette azt is, hogy ezeken a településeken a helyben alkalmazott orvos a halottkémlő. Úgy is fogalmazhatunk, hogy járvány csak ott van, ahol orvos van!

II/3. TÁBLÁZAT • *Fő halálokok a református anyakönyv szerint, 1880–1882*

Halálokok	Az adott halálnemben elhunytak száma	Összes halálozás arányában (%)
Sínlődés	44	29,33
Kelevény	25	16,66
Gyengeség	16	10,66
Végelgyengülés	8	5,33
Tüdővész	10	6,66
Tüdőgyulladás, tüdőlob	8	5,33
Váltóláz	7	4,66
Vízibetegség, vízkór	6	4,00
Egyéb	25	16,66
Összes	150	100,00

Forrás: MOL A 2568 ref. hal. ak.

Az, hogy az összes református halálozás több mint fele a nehezen azonosítható első három kórral hozható összefüggésbe, a kortársak számára sem lehetett megnyugtató. Még a századfordulón keletkezett népmozgalmi statisztika is kimutatta, hogy mekkora különbség van a „veleszületett gyengeség” mint halálok jelentőségében attól függően, hogy a halált orvos vagy nem orvos állapította meg (1900-ban az orvos által diagnosztizált esetek 8,4%-a hunyt el ebben a halálokokban, nem orvos által viszont az esetek 24,6%-ában állapították meg ugyanezt).³¹ Az eszlári református lelkész szótárában a „gyengeség” túlnyomórészt szintén veleszületett gyengeséget jelentett, az időskorít végelgyengülésnek hívták. A kelevénynek nevezett halálok legalább háromötöde szintén az egy év alatti csecsemőket pusztította.³² A „sínlődés”, bár néha érinthetett csecsemőket is, inkább az idősebbek, az ötven felettiek „kórisméje” volt. A sínlődés (vagy Eszláron ritkábban használt szinonimái: a sorvadás, az aszály) ebben a formában nem szerepelt a hivatalos országos haláloki statisztikában (nyilván az egyéb kategóriában bújt meg).³³ Tulajdonképpen szoros értelemben jelenthetne akár tabes dorsalist, tehát szifilisz eredetű gerincvelő-sorvadást is, mégsem hisszük, hogy ebben kell keresnünk valamifajta hirtelen elharapózott eszlári népbetegség titkát. Egyébként, mint Stephan Kunitz szellemesen megjegyzi, az orvostörténészek hajlamosak arra, hogy filozófiai értelemben nominalistának mutatkozzanak, míg a történeti demográfusokat inkább valamiféle módszertani realizmus jellemzi.³⁴ Ezért ne gondoljuk, hogy csak a nemrég ide-

³¹ MStK Új Sorozat 7. k. *Népmozgalom*. Budapest, 1905. 65*. Azok az orvostörténeti és történeti demográfiai törekvések, amelyek a korabeli anyakönyvi terminológiát megpróbálják „lefordítani” a mai haláloki statisztikai rendszer (ICD) nyelvére, több alig megoldható problémával szembesültek. Egyrészt a halálokként megjelölt tünet más és más tünetegyüttest, diagnosztizált betegséget takarhat. Másrészt egy betegség sokféle ok összejárásából fejlődhet ki, amelyben olyan tényezők is szerepet kapnak, mint a szegényes étrend vagy az éghajlati viszonyok. Kunitz, 1999. 234.

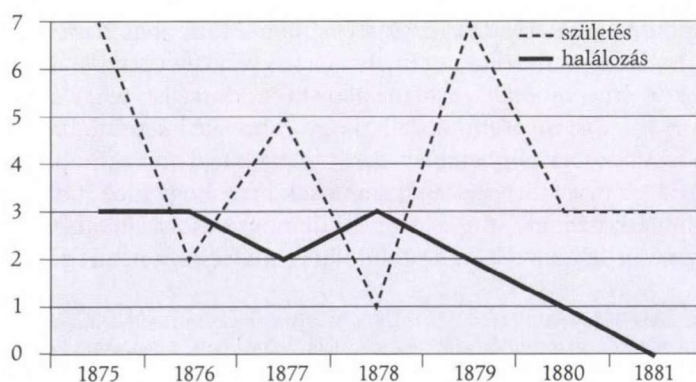
³² Hackelt–Szirtey, 1863. Kelevény: furunculus, Blutschwär.

³³ Balogh, 1883. Egy texasi lutheránus német közösség anyakönyvének elemzői szerint például az 'Abzehrung' (pusztulás, sorvadás) valószínűleg TBC-re utal, az 'Entkraftung' (elerőtlenedés, gyengeség) mögött pedig ugyanúgy valamiféle szívbetegség, szívszélhűdés húzódhat meg, mint a 'Wassersucht' (vízkór) mögött. Fliess–Gutman, 1999. 303–304.

³⁴ Kunitz, 1999. 226–227.

került fiatal református lelkész nem talált jobb szavakat a megnövekedett halálozás okainak besorolására. A három éven keresztül jelentkező református halálozási többlet nem pusztán nyelvi lelemény (vagy annak hiánya), inkább tünete valaminek, ami leginkább akkor válik láthatóvá a felszínen, ha nem törnek ki nagyobb járványok, legfeljebb a nyári párás forróságban csendben és alattomosan hatalmasodik el a váltóláz (malária), vagy terjednek az emésztőrendszeri hurutos betegségek. Ahogy az írói hajlamokkal megáldott megyei főorvos jellemezte 1880 füledt nyarának közegészségi viszonyait (saját tehetetlenségérzésével együtt): „midőn ínséges állapotában physikai erejében is összetörve, mindennapi kenyerét nem keresheti meg, – a valamivel bírni látszók pedig az egyetemesen uralkodó nyomor csapása alatt, meg vannak fosztva romló egészségök helyre állításának eszközétől, a gyógyszerek megszerezhetésétől a szigorított intézmények miatt; melyeknél fogva csak a minden nélkül való nyomorultnak adatik szegénységi bizonyítvány. Így aztán a nagy kiterjedést vett, erőemésztő betegségek idején a kellőleg szerelt gyógyszerárak hiába vannak, a szolgálatra kész alkalmazott orvosok pedig a mindenütt lézengő betegekkel szemben hasonlítanak az ellenségre küldött fegyvertelen katonákhoz.”³⁵ S a helyzethez illő szkepticizmussal szintén ő állapította meg az előző év második felére visszatekintve a megyéről: a „21 körorvosi csoportból 12 van betöltve, 9 pedig u.m. a pátróhai, karászi, mándoki, gyüreai, bogdányi, pazonyi, gávai, mpócsi, dadai betöltetlenek – a melyek némelyikének azonban betöltése, úgy mint hogy a helyzet jelenleg van – véleményem szerint – csak nehezen vagy sehogy sem fog állandóan megtörténni”.³⁶

Tény viszont, hogy amikor Klein Lipót, a dadai felső járás orvosa 1882. április 25-én „a községi előjáróság közbejöttével” közegészségügyi vizsgálatot „foganatosított” Tiszaeszláron, mindent rendben talált: semmiféle járványt nem tapasztalt, a kocsmái italok „jósága és valódisága” is kielégítőnek mutatkozott, de a mészárszékekben talált hús is „egészséges, élvezhető” volt.³⁷ Úgy látszik, a doktor úr jobban hitt saját érzékszerveinek, mint a statisztikának. S nyilván ezt kívánták tőle a helyi közigazgatás képviselői is.

II/3. ÁBRA ● Tiszaeszlár izraelita népmozgalma, 1875–1881

³⁵ SZSZBML IV. B. 404. 34. d. 864/880 Dr. Szabó Dávid: Orvosi jelentés, 1880. aug. 20.

³⁶ SZSZBML IV. B. 404. 39. d. 1883. jan. 10.

³⁷ SZSZBML IV. B. 404. 37. d. 272/882 Klein Lipót: Jegyzőkönyv, 1882. ápr. 25. A jegyzőkönyvet Gunya Sándor jegyző, Farkas Gábor bíró és Papp József törvénybíró is szignálta. Róluk még sokat fogunk hallani a későbbiekben.

Ha most az 1875 és 1882 közötti eszlári izraelita anyakönyvekre is vetünk egy pillantást (alaposabb elemzésükre majd később kerítünk sort), akkor pontosan érzékelhető, hogy ugyan az 1878-as árvíz után az évtizedfordulón a halálozás emelkedésére a zsidóknál nem került sor (sőt 1881-ben egyetlen haláleset sem fordult elő), ám az egy év alatti cse-csemőket ugyanúgy a kelevény vitte a sírba, mint a keresztényeket.

A II. József-féle népszámlálás kezdőpontjától előbb bő fél évszázados szünettel, majd a 19. század közepétől a nagyjából tízévente tartott hivatalos népszámlálások metszetében Eszlár demográfiai jellemzőinek alakulása hosszú távon jól áttekinthető. Ez alapján – az 1870-es évek megtorpanását leszámítva – egy dinamikusan gyarapodó község képe bontakozhat ki a szemünk előtt.

II/4. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár népessége a népszámlálások alapján

	R. kat.	G. kat.	Ref.	Ág. ev.	G.kel.	Unit.	Izr.	Összes
1785								1 280
1851								1 744
1857								1 838
1870	729	279	1 009	6	6	2	116	2 147
1880	840	224	953	20			138	2 175
1890	1 203	350	1 048	18			72	2 691
1900	1 481	457	1 228	23	1		70	3 260
1910	1 492	470	1 319	16	1		94	3 392

Forrás: Dányi–Dávid: *Az első magyarországi...*, 1960. 160; *Magyarország községeinek...*, 1984. 270; *Szabolcsmegye népszámlálási...*, 1871. 20; *Magyarország ... vallási adatai*, II. 1997. 264.

Ennek megfelelően alakult a település képe is: a 19. század második felében tovább folyt Eszlár kelet–délkeleti irányú terjeszkedése, kettős értelemben is. Egyrészt az 1855-ös árvíz hatására a falu immár egy harmadik telepítvénnel bővült: Ófalu és Tótfalu mellett délkeleti irányban 1858-tól kiépült Újfalu. Jellegetes telepesfalu: a középső tengely mentén a nagyobb gazdaporták helyezkedtek el, s mindkét oszlopot párhuzamosan futó, apróparcellás zsellérsorok keretezték.³⁸

Másfelől a község óriási határában kelet–délkeleti sávban számos pusztá, illetve tanya népesült be, ezek közül a legjelentősebb a közigazgatásilag ma is Eszlárhoz tartozó Bashalom. A falu és határa közötti szorosabb összeköttetés megteremtésének fontos feltétele lehetett a már emlegetett központi fekvésű Bázs-mocsár kiszárítása. A korabeli nyelv a tanyák és majorok között nem tett különbséget, a pusztai majorokat is több-

³⁸ Kürthy Mihály jegyző azt jelentette 1863-ban, hogy: „az ó falutól délfelé még távolabb eső Újfalu – ez utolsó telepítvény 1858-tól, hova több belfalusiak, a Tisza kiöntése által házaik többször lerontatván, mint magasabban fekvő helyre költöztek, s mostanáig 117 lakházat építettek.” Pesthy, 38. k. 379. lev. OSzK Kt FM 1/52. Nyilván ez tévesztette meg a művészettörténeti topográfia szerzőit, amikor azt vélelmezték, hogy „az 1744-es árvíz” után a „Tótfalu keleti részébe” költöztek „a mai Kossuth, Rákóczi és Hajnal utcák területét szállták meg”, melyet ettől kezdve Újfalunak neveztek. S ebből következően azt is tévesen állították, hogy „1860-ra, a megyetérkép tanúsága szerint, kialakult a mai faluszerkezet.” Valójában a mai falukép csak 1890 után jött létre. Vö. Sódor–Mendele, 1987. 359. Ugyanez Gilyén, 1986. 227.

nyire tanyának nevezte.³⁹ Mivel a népszámlálások csak 1910-től közöltek információt a külterületi népességről, a puszták benépesülésének folyamatát ezt megelőzően más források bevonásával kell vizsgálat alá vonnunk. Az egri egyházmegye schematizmusai alapján nemcsak a hívek számának hosszú távú alakulását kísérhetjük nyomon, hanem a kül- és belterület szerinti megoszlásra is pillantást vehetünk olyan időszakban, amikor ez utóbbira az állami népszámlálás még nem ad lehetőséget.

II/5. TÁBLÁZAT ● A bel- és külterületi népesség felekezeti megoszlása
Tiszaeszláron az egri katolikus schematizmusok alapján, 1831–1889

Év	Belterület						Összes
	r. kat.	g. kat.	ref.	ág. ev.	g. kel.	zsidó	
1831	509	200	1448	1	0	22	2180
1840	505	190	1135	4	0	14	1848
1851	320	203	1056	0	0	24	1603
1860	389	93	1137	0	0	35	1654
1871	365	131	894	4	1	95	1490
1880	399	130	907	9	0	129	1574
1889	429	156	692	7	0	73	1357
Külterület							
1831	23	0	6	5		0	34
1840	35	0	11	0		1	47
1851	11	1	9	0		0	21
1860	52	16	14	0		2	84
1871	276	33	60	6	1	7	383
1880	499	121	133	2		7	762
1889	552	196	234	7		3	992
Bel- és külterület együtt							
1831	532	200	1454	6		22	2214
1840	540	190	1146	4		15	1895
1851	331	204	1065	0		24	1624
1860	441	109	1151	0		37	1738
1871	641	164	954	10	2	102	1873
1880	898	251	1040	11		136	2336
1889	981	352	926	14		76	2349

Forrás: Schematismus..., 1831, 1840, 1851, 1860, 1871, 1880, 1889.

³⁹ A fogalomkeveredést Szabolcs megyefőnökének 1854-es jelentésével illusztrálhatjuk: „Itt a terjedelmes pusztákon a gazdaság a tanyán lakó cselédek által űzetik, kik ha a tanyán kint nem laknának, a munkaidő legnagyobb részét a kimenetellel és a hazamenetellel volnának kénytelenek elpazarolni.” Idézi Balogh, 1965. 433.

A schematizmusokból nyert községi összlétszámadatok annyiban helyezik más megvilágításba a népszámlások községsoros adatait, hogy míg az utóbbi – rövid megtorpanással – folyamatos növekedést mutatott a világháborúig, addig a két évtizeddel korábbról induló egyházi népesség-összeírások szerint a reformkori jelentős népességcsökkenésnek épp a mélypontja esett az 1850-es évekre, s innen indult újra a gyarapodás. A népmozgalmi adatok, az 1831-es kolera, sőt az 1840-es évek kétszer is megmutatkozó halálozási többletei megerősítik a schematizmusokból kirajzolódó irányokat. Másfelől a schematizmusok bel- és külterületi népességalakulása jelzi, hogy míg az eszlári belterületi népesség ingadozott, sőt visszaesett 1860 után, a falu összlakosságának számát igazából a külterületek dinamizálták. (Egyedül az izraelita felekezet volt az, amelynek hatvanas–hetvenes évekbeli gyors gyarapodása szinte kizárólag a belterületekre esett.) S bár a falu határán hagyományosan református és katolikus földesurak osztozkodtak, a külterületi népesség felfutásában felekezeti elkülönülés nem érvényesült, bár láthatóan a katolikusok vitték a prímét. Különösen nagy szerepet játszott a puszták benépesedésében a középkori előzményekre visszamenő Bashalom (1831: 5, 1889: 411 fő), a II. József korabeli térképeken még csak csárdaként szereplő Zoltán (1831: 11, 1889: 120 fő), valamint a dülönéből szórványtelepüléssé előlépett Hangács-tanya (1871: 8, 1889: 134 fő). Szurkos-tanya lakossága viszont nagy ingadozásokat mutatott (1871: 64, 1880: 186, 1889: 75 fő). Olyan is előfordul, hogy egy tanyanév eltűnt a névtárból (Józsefháza), pedig minden elnéptelenedés ellenére nem szűnt meg, csak – mint a kataszteri iratokból látjuk – más néven (Sárga-tanya, Jenő-tanya) bukkant fel a térképeken. Tény, hogy a nyolcvanas években a külterületi népesség száma a katolikusoknál (1889-ben már a görög katolikusoknál is) meghaladta a belterületiekét. Az 1890-es községi népszámlálási adatok mindenesetre azt jelzik, hogy a schematizmusok mind a katolikus, mind a református népesség összlétszámát inkább alábecsülték (ezt azonban nem lehet általánosítani, hiszen 1880-ban például az összlétszámot a schematizmusok becsülték fölül).⁴⁰ A dinamikusan változó külterületi, gyakran nem állandó népességet láthatóan – sem az egyházaknak, sem az államnak – nem volt könnyű pontosan számba venni.

A községbe kívülről irányuló migrációban végső soron két felekezeti csoport vett a legintenzívebben részt: a katolikusok és a zsidók. A katolikusok esetében az 1869–1881 közötti házassági anyakönyvek származási és lakhelyre vonatkozó bejegyzései alapján lehetségesnek ítéltük migrációs útvonalakat rekonstruálni. A római katolikus anyakönyvekből ráadásul – a Tokajjal kötött egyezés folytán, illetve a meglehetősen gyakori „testvérhitű vegyesházasságok” miatt – a görög katolikusokra is pillantást vetetünk. Persze érdemes pontosítanunk: a születési és az aktuális lakóhely közötti elmozdulás nem írja le valakinek a vándorlási útvonalát, csak két pont közötti elmozdulást mutat anélkül, hogy fogalmat alkothatnánk arról, hogy az illető közben hányszor változtatott helyet. De a fontosabb mozgásirányokat azért ez a mutató is kijelöli.

⁴⁰ MOL A 2568. Lápossy János eszlári református lelképásztor az anyakönyvben időnként feljegyezte a lelkék számát, s az állami népszámlálások adatait is beírta. 1879 végén például 1016 főben összesítette a református hívek számát, majd egy évvel később 981-ben regisztrálta a lélekszámot „az 1880. dec. végén megejtett népszámlálás szerint”. 10 évvel később is beírta a hivatalos népszámlálási eredményt (1048 református), ami ekkor jelentősen meghaladta a schematizmusokban közölt lélekszámot.

II/6. TÁBLÁZAT ● *A római katolikus vőlegények származási helye Tiszaeszláron (1869–1881)*

Származási hely (megye)	Vőlegények száma	Arányuk (%)
Szabolcs {Ebből Tiszaeszlár}	65 {47}	61,3
Heves	7	6,6
Borsod	5	4,7
Zemplén	8	7,6
Abaúj-Torna	14	13,2
Hajdú	2	1,9
Sáros	1	0,9
Galícia	1	0,9
Ismeretlen	3	2,8
Összesen	106	99,9

Forrás: MOL A 901 r. kat. ház. ak.

Ami mármost a katolikus vőlegények származási helyeit illeti: egyrészt meglephet bennünket a szabolcsi, de még inkább az eszlári születésűek elsőprően magas aránya. Heves Borsoddal és Zemplénnel együtt fontos összefüggő kibocsátó zónát fed le. Ami váratlanul érhet bennünket, az talán Abaúj-Tornának az előbbiekhöz képest is hangsúlyosabb szerepe a migránsok között.

A zsidók születési helyéről – korai anyakönyvek híján, első megközelítésben – a perbeli kihallgatások jegyzőkönyvei alapján tájékozódhatunk.⁴¹ Itt is jól körvonalazódik – Szabolcs megye környező települései mellett – az északkeleti Felvidék kibocsátó szerepe.

II/7. TÁBLÁZAT ● *A 18 éven felüli izraelita férfiak származási helye, 1882*

Származási hely (megye)	Férfi	Arányuk (%)
Szabolcs {Ebből Tiszaeszlár}	14 {6}	56,0
Borsod	2	8,0
Zemplén	3	12,0
Abaúj-Torna	2	8,0
Hajdú	1	4,0
Bereg	1	4,0
Sáros	2	8,0
Összesen	25	100,0

Forrás: Kövér, Performációk I. 2004. 14.

Összességében a római katolikus migráció tükrében a zsidók bevándorlási útvonala sem tűnik annyira sajátosnak: a fő kibocsátási területek ugyanúgy leginkább a környező, északkeleti, Tisza-jobbparti megyék, mint ott. Nem szabad megfedkezünk azon-

⁴¹ Kövér: Performációk..., I. 2004. 5–43.

ban a célállomások falutéren belüli különbözőségéről: a zsidók elsősorban a Belfaluba költöztek, s alig fordultak elő a külterületeken (csak Szurkos- és Jeges- „tanyán” lelhetők fel a nyolcvanas évek schematizmusai szerint). A katolikusok viszont igen erőteljesen a puszták benépesítésében vettek részt.

Adataink ellenőrzésére a népszámlások születéshely-statisztikája további teret kínál. Igaz, ezeket az adatokat erre az időszakra községsorosan a KSH nem publikálta, ám a levéltárba került anyag tanulságos információkat nyújt. Az 1880-as népszámlálás szerint a két legnagyobb kibocsátó megye Eszlár irányában Abaúj (25 férfi, 17 nő) és Zemplén (18 férfi, 18 nő) volt. 1890-re Zemplén jelentősége (27 férfi, 16 nő) megnőtt Abaúj-Tornához (12 férfi, 12 nő) képest, sőt Abaújt ekkorra még Borsod is megelőzte (15 férfi, 11 nő). A legnagyobb horderejű változást azonban mégsem ez, hanem a Heves megyei migránsok ugrásszerű térhódítása hozta (62 férfi, 69 nő).⁴² Az évtized létszámadataiban bekövetkezett fordulat ismeretében aligha vonatkoztathatunk el a dohánytermelés térnyerésétől az eszlári határban.

Az egri schematizmusoknak van még egy témánkba vágó érdekes adatsora: ez pedig a külterületeknek az „anyaegyháztól” – ismét csak gyalogmenetben, órában – mért távolsága. Azt persze nem tudhatjuk, hogy a katolikus parochus (vagy hívei) léptei miként viszonyulnak a 18. század végi katonai menetlépéshez, s a szórványtelepülések távolságában időnként számunkra nehezen indokolható változásokat (itt zömmel közeledést) észleltünk, mégis azt feltételezzük – és ezt a III. katonai felvétel és a kataszteri térképek tanulmányozása is megerősíti –, hogy legalábbis egy adott időmetszetben a gyalogmenet-idők összehasonlíthatók.

II/8. TÁBLÁZAT • *Tiszaeszlár külterületi majorjainak („tanyáinak”) az „anyaegyháztól” való távolsága, 1880*

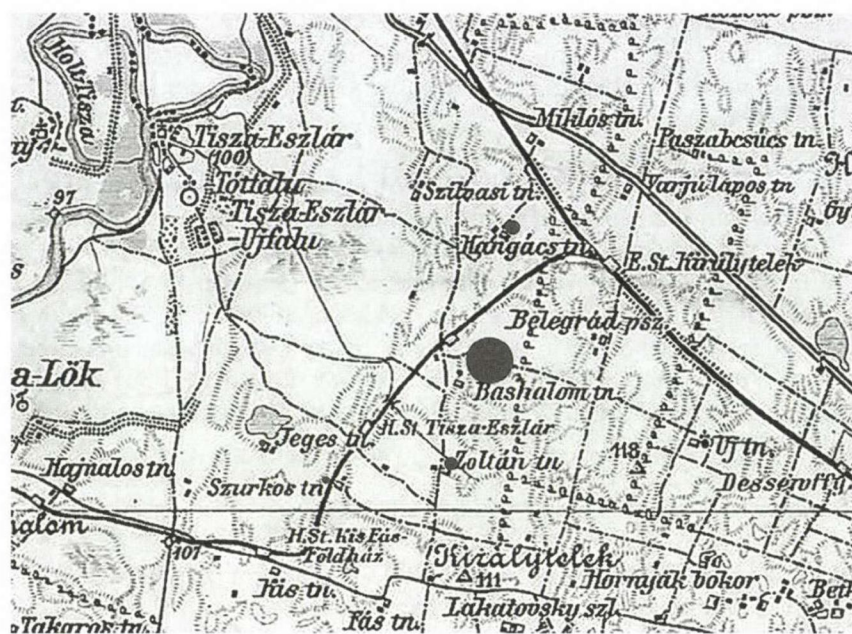
Major („tanya”) neve	Óra (gyalogjárás)
Sóstó	$\frac{1}{2}$
Józsefháza	$\frac{3}{4}$ *
Hangács	1*
Bashalom	$1\frac{1}{4}$
Zoltán	$1\frac{1}{2}$ *
Jeges-Gellértsek	$1\frac{1}{2}$ *
Szurkoshát	$1\frac{1}{2}$

* A schematizmusokban Zoltán és Jeges 1870-ben még 2 órányi gyalogjárásra szerepelt, Józsefháza 1870-ben, majd 1881-től ismét már csak $\frac{1}{2}$ órára volt, Hangács távolsága pedig 1890-re $\frac{3}{4}$ órányira rövidült.

Forrás: *Schematismus...*, 1880.

Ha a III. katonai térképre vetített külterületi népességadatokra pillantunk, jól azonosítható a közelebbi, a falutól keletre húzódó majorok zónája, illetve egy másik, délre eső uradalmi központi övezet. S a külterületi központok közül messze kiemelkedik népességszám szerint Bashalom, délkeleti irányban elválasztva a két, „apróbb tanyás” területet.

⁴² MOL XXXII – 23 – h 1880. évi népszámlálás 479. d. 2. sz. tábla; uo. 1890. évi népszámlálás 443. d. 2. a. Ezúton köszönöm Vass Gergely és Kovács Csaba segítségét a nemrégiben az Országos Levéltárba került népszámlálási anyagban történő eligazodásnál. A „távollevő helybeliek” és a „jelenlevő idegenek” kategóriái alapján, az 1869-es népszámlálás jóval kedvezőbb helyi forrásadottságai közepette kísérelte meg a migráció megragadását Torna megyében Pozsgai, 2008.

II/1. TÉRKÉP • Tiszaeszlár „tanyáinak” népessége, 1889

A schematizmusok a 19. század második felében mindvégig egységes anyaegyháznak tekintették Tiszaeszlár 3 belterületi részfaluját: Ó-, Tót- és Újfalu. Újfalu kialakításakor egy percre sem vetődik fel a névtárak készítőiben, hogy azt „leányegyháznak” tűntessék fel. Pedig a részfaluk között sem volt kicsi a távolság. Az 1882-es vizsgálatkor – tekintettel arra, hogy Solymosi Eszter Újfalu déli végéből indult útjára, Kohlmayer József szatócs boltja pedig Ófalu északi széléhez állt közel, s közben a gyalogösvényen Tótfalu északi végében, a gátnál látták utoljára – le is mérték a távolságot. Természetesen ismét időben regisztrálták a teret, s nem tudjuk, hogy ezúttal a gyermeklánya lépteihez időzítették-e a mércét. Eötvös Károly mindenesetre akkurátusan feljegyezte, hogy Huri Andrásné (Eszter gazdaasszonya) házatól Kohlmayerig 40 perc volt az út, onnan pedig vissza a tótfalusi zsidó templomszolgá házáig 17 perc.⁴³ Faluszélétől faluszélig mérve tehát Újfalu már-már messzebb esett, mint Kállay Béni sóstói tanyája az Ófalu-tól, amelyet bérlőjéről ekkoriban – például a III. katonai felvételen – „Szilvási tanyának” neveztek (pedig ekkor már Szilvássy János „özvegye” gazdálkodott rajta). Ez az újabb léptékváltás jelzi, hogy a településrészek térbeli közelségét az egyházi névtárak szemléletében mennyire nem pusztán a tényleges távolság befolyásolta.

Ez az oka annak, hogy voltaképpen nem tudjuk, hogy hányan éltek Ó-, Tót- és Újfalu-ban, külön-külön. A földadókataszter alapján legfeljebb házzámlálást tarthattunk (lásd főntebb az 1852-es házzámadatokat). Ezt most kiegészíthetjük az újfalusi számokkal, itt is érdemes azonban óvatosan eljárunk: bár 1863-ig már 117 lakóház épült

⁴³ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. 27. (Eötvös).

fel Újfaluban, 1870-ben a kimutatott 152 házaspárból csak 104 rendelkezett valóban házszámmal.

A népszámlálásokból viszont arról értesülünk, hogy 1785-ben 1280 lakosra 210, 1869-ben pedig 2147 lakosra 321 ház esett.⁴⁴ A közben eltelt időben tehát a népesség valamivel gyorsabban növekedett, mint a lakóházak száma. Sőt, mivel ezek a népszámlálások még háztartásonkénti felvétellel készültek, azt is tudjuk, hogy az 1785-ös népesség 268 familiába, az 1869-es pedig 419 ún. „lakófélbe” tömörült. Itt azonban nem árt némi óvatosság, mert nem tudhatjuk, hogy a II. József korabeli „egy fedél alatt élő” „família” és az 1869-es népszámlálásban használt „lakófél/Wohnpartei” közvetlenül összehasonlítható kategória-e.⁴⁵ Ha feltételelesen mindkettőt háztartásnak tekintjük, akkor mindenesetre az átlagos háztartásnagyság az 1785-ös 4,78 főről 1869-re 5,15 főre duzzadt. Ami megközelítőleg azt jelenti, hogy a 168%-os népességindexnek 153%-os házindex és azzal lényegében ütemet tartó 156%-os háztartásindex felelne meg.⁴⁶ Ha ezen a nyomvonalon továbblépünk, további kérdésként merül fel, hogy az 1890-es népszámlálás publikálatlan, járási községsoros adataiban felbukkanó „háztartás” kategóriája mennyiben kompatibilis a korábbi népszámlálás megfelelő fogalmaival.⁴⁷ Itt ugyanis több kategória is számításba jöhet keresve a diakronikus összehasonlítás lehetőségét: használhatjuk az abban előforduló a „lakások száma” című adatot, illetve operálhatunk a „családi háztartás” rovatával is. Az 1890-es népszámlálásban regisztrált 2691 fős jelen levő népesség 346 házban, 418 lakásban és 592 családi háztartásban élt. Az utóbbi fogalommal számítva az „átlagos háztartásnagyságot” 4,55-ös értéket kapnánk, ami egyáltalán nem mondható magasnak. Ha összehasonlíthatónak gondolnánk az 1869-es „lakóféllel” vagy az 1785-ös familiával, mindkettőhöz képest méretcsökkenésre utalna.⁴⁸ Ráadásul az 1890-es kéziratos községsoros anyag itt a külterületekre lebontva is megadja a megfelelő számadatokat. Tiszaeszlár belterületén 307 lakóházzal csak 326 lakás áll szemben, míg a bashalmi 16 lakóházzal 38 lakás, a Szurkos-tanyai 6 házzal pedig 24 lakás. A külterületi adatok beszámításával jön tehát ki Eszlárra összesen a 346 lakóházzal szembeni 418 lakás, s így szembeötlővé válik a „puszták népének” háztartásszámot duzzasztó szerepe a közigazgatási község területén. Ami a házak számát illeti, elengedhetetlen annak figyelembevétele, hogy az 1888-as árvíz után 1890-ben a falu éppen áttelepülőben volt, a régi házak még romokban álltak, az újak pedig még távolról sem épültek fel. A népszámlálási makroadatok, miközben jól eligazítanak az össznépesség gyarapodását illetően, meglehetősen bizonytalanságban hagynak bennünket az eszlári társadalom alapsejtjeire, a háztartások nagyságára, összetételére nézve. Ami mégis valószínűsíthető, hogy itt sem mutathatunk ki lineáris tendenciákat.

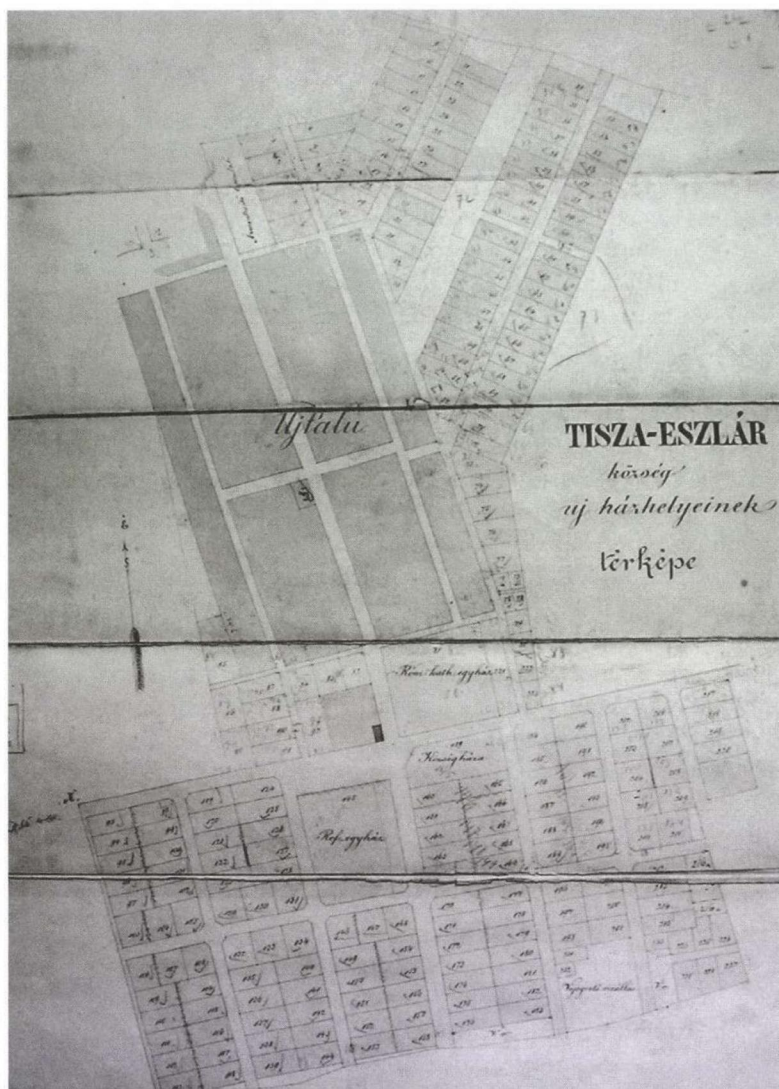
⁴⁴ Dányi–Dávid: *Az első magyarországi...*, 1960. 160; Sebők: *Az 1869. évi...*, 2005. 171.

⁴⁵ Faragó Tamás és Pozsgai Péter kutatásaiból tudjuk, hogy egyértelmű kitöltési utasítás híján mennyire a helyi értelmezés függvénye volt, hogy a hatóságok mit tekintettek „lakófélnek”. Faragó, 1987. 439; Pozsgai, 2003. 61–82.

⁴⁶ Lásd Faragó Tamás opponensi véleménye mellékleteként számomra elküldött számításait.

⁴⁷ MOL XXXII – 23 – h. 1890. évi népszámlálás. 443. d.

⁴⁸ Ha a 418 lakás számára vetitenénk a 2691 fős népességet, akkor az egy lakásra jutó megfelelő arányszám 6,44 lenne.

II/2. TÉRKÉP ● Tiszaeszlár új házhelyeinek térképe

Újraegyesítés és súlyponteltolódás

Ahogy a belső megtöbbszöröződéséhez legalábbis részben a Tisza adta az indokot, úgy az Újfalú körül hamarosan beinduló újraegyesítési folyamathoz is a folyó szolgáltatja a fő motívumot. A Tisza, amelynek természetesen szintén megvan a maga története. Először, az 1870-es kataszteri térképen az Ófalut körülölelő kanyarból északi irányban leágazva tűnik fel egy egyenes átvágás darabja, amelyet az eszlári térkép már egyenes „Új Tisza” névvel illet. A birtokrészletli szám (528/2) alapján azonosítható az adómentes

rész: a csaknem háromholdas terület a Tiszaszabályozási Társulat birtokában volt.⁴⁹ Az 1888-as védgáttérkép pedig 51. sz. átmetszésként jelzi a folyó eljövendő vonalvezetését, bár még ekkor is az Ófalu felett végighúzódó nyugat–keleti irány a főmeder.⁵⁰ Mára a hajdani átmetszés teljesen levágta a régi kanyart, s lerövidítette a folyó útját. Bizonyára már akkoriban is felgyorsította magas vízálláskor a sodrást.

1888. március 23-án a „berohanó Tisza-áradat annyira tönkre tette községünket, annyira megrongálta gátjainkat, hogy a község lakói egyhangúlag elhatározták, miszerint azon a helyen, hol most lakunk, maradni többé nem akarnak” – írta érsekének Oldall Ödön Jenő tiszaeszlári plébános 1888. április 23-án.⁵¹ A végső „újra-egybetelepítés” előttről a falurészek nagyságrendjét illetően csak annyi ismert, hogy Ófalu és Tótfalu ekkor együtt körülbelül 170 házból, míg Újfalu körülbelül 140 házból állt.⁵²

Valójában már az 1876-os nagy árvíz után komolyan felvetődött a Bel- és Tótfalu kitelepítése. Akkor, főleg Ófaluban pusztítva, 109 házat rombolt le teljesen a víz, s további 18-ban „részsleges károkat” okozott.⁵³ Több falugyűlést is tartottak, s az előljárásság mellett még a lakosságot is megszavaztatták, hogy ki akar áttelepülni, s ki nem.⁵⁴ Megindult az új gátvonal és az új helyszín kijelölése, tervezése. A megyei küldöttség előtt a megjelent lakosok egyhangúlag oda nyilatkoztak, „miszerint kitelepülés esetén reájok nézve legcélszerűbb lenne, ha a megelőző években kitelepített Újfalu nyugoti-keleti és déli része, mint amely helyek bár mily nagy mérvű áradás esetén is vízmentesek, ak[k]ént vásároltatnék meg ház helyekül, hogy a nevezett, nyugot és keleti oldalon egy egy utca két sor házzal alakítatnék, a déli vége pedig a község szélességével egy vonalba nyújtatnék”.⁵⁵

A Szabolcs megyei levéltárban található is egy térkép, amely az áttelepítés telkek szerinti tervét tartalmazza.⁵⁶

Az áttelepülésre mégsem ekkor, hanem csak 1888 után került sor. Ekkor jelölték ki végérvényesen Tiszalöki az új gátak nyomvonalait.⁵⁷

Már a III. katonai térképfelvétele is jól látható volt a tervezett új gát vonalvezetése. Itt azonban in statu nascendi tapasztalhatjuk az áttelepülés térhálózati következményeit: nemcsak Ó- és Tótfalu maradt az ártérben, hanem ezzel együtt az Ófaluból a Tisza partján délnyugati irányban Tiszalök felé vezető, vékony vonallal jelzett országút is. Így tehát az új helyen – tengelyen és gyalog – nyilvánvalóan Tiszalöktől is távolabb került a falu.

⁴⁹ MOL S78 TE 225. téka. Az 51. sz. tiszaei átmetszéshez szükséges kisajátításokhoz Kállay Gusztávnak 1864-ben 1140, Ónody Pálnak pedig 153 forintot fizetett ki a kassai pénzügyigazgatóság. SZSZBML, IV. B. 255/b. 600/1864.

⁵⁰ Lásd később az II/3. térképet. Az eszlári régi védgátak lehordásának helyszínrajza, 1888. SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/1888.

⁵¹ EFL, Tiszaeszlár (TE), 1765/1888 (1888. ápr. 23.).

⁵² EFL TE 3647/1888 Oldall Ödön Jenő – egri érsek (1888. szept. 12.).

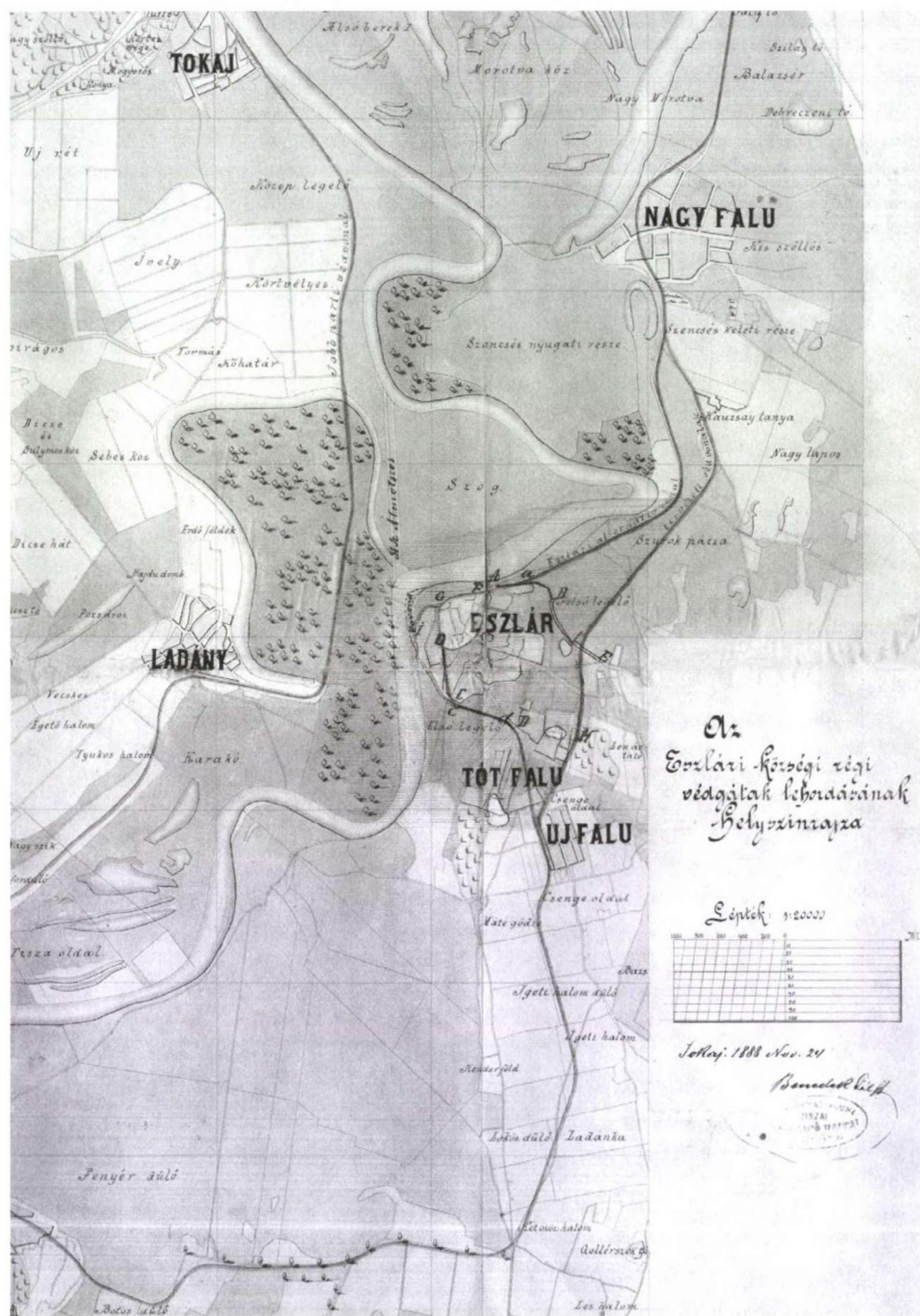
⁵³ SZSZBML, IV. B. 411. 48. d. 4497/876 Összeírás, 1876. szept. 3.

⁵⁴ Uo. (1876. jún. 5.)

⁵⁵ Uo. (1876. aug. 5.)

⁵⁶ SZSZBML, XV. 1. T 131. Tiszaeszlár község új házhelyeinek térképe é. n. (másolta: Bodnár Gyula). A levéltári repertórium szerint a térkép 1882 körülről származik. Bár a kitelepítés tervezetése valóban korán megindult, mindeddig nem találok olyan adattal, amely ilyen korai konkrét tervrajzokról számolna be, ezért inkább hajlok arra, hogy a térképet az 1880-as évek végére datáljam.

⁵⁷ SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/1888. Benedek Pál: Az eszlári községi régi védgátak lehordásának helyszínrajza. Tokaj, 1888. nov. 24.

II/3. TÉRKÉP ● Az eszlári régi védgátak lehordásának helyszínrajza, 1888

Pedig ezt az újonnan megerősített kapcsolatot nem tervezték eredetileg elsorvasztani. Erre utal, hogy 1887-ben kiszélesítették az Ófaluból délen Löknek vezető utcát.⁵⁸

A megyei utak állapotára jellemző, hogy a 329 kilométerben megállapított törvényhatósági utak közül 1883 nyarán csak 59 kilométer volt kiépítve. Ebben a helyzetben határozta el a megyei közgyűlés 1883 májusában a Szentmihály–Tiszalök–löki földház–Királytelek kövesút megyei útként való megépítését. A terv szerint a 26 kilométernyi útszakasz mintegy kétszázezer forintba került, s az érintett községeket és földbirtokosokat a szolgabíró hozzájárulásra szólította fel. Nem lehet véletlen, hogy a déli és keleti határán haladó út kapcsán Tiszaeszlár községet nem is keresték meg, viszont tiszalöki földbirtokosként gróf Dessewffy Miklós, a bashalmi földesúr veje, gróf Pongrácz Jenő Királytelekről címzett levelében három éven át 500 forint hozzájárulást ajánlott fel. Az érintett települések és birtokosok ezáltal a nyíregyházi országútra (és vasútra) csatlakozás jobb lehetőségét igyekeztek megteremteni.⁵⁹ A megyei kőút terve láthatóan a gát és a vasút vonalvezetését is befolyásolta.

A Nyíregyháza felé történő újraorientálódás jegyében Tiszaeszlár kitelepített Belfalujának távolkerülése a forgalmi centrumoktól végső soron azáltal pecsételődött meg, hogy az 1858 óta üzemelő Nyíregyháza–Rakamaz–Tokaj vasútvonáról Királyteleknél Tiszalök felé leágazó szárnyvonal magát az újratelepült Eszlár-Belfalut messze elkerülve, épp az új gát töltésvonalát a külső íven kísérve, a dinamikusan benépesülő uradalmi majorok sávján haladt végig, amivel Tiszaeszlár forgalmi súlypontja óhatatlanul tovább tolódott kelet–délkeleti irányban, a külterületek felé. Ebben azonban nem pusztán a külső térerők fatális hatását, hanem nagyon is konkrét emberi döntések eredőjét kell látnunk. Fel is jegyezte Láposy János református tiszteletes az eszlári anyakönyvbe, hogy amikor a vasút terepbejárásakor, 1895 februárjában igyekezett rábeszélni az eszlári gazdákat arra, hogy a faluhoz közelebb vezessék a vágányokat, nem hallgattak rá: „kívánsággal magamra maradtam, mert a jelen volt képviselői tagok s elöljárók egyértelműleg mind úgy nyilatkoztak, hogy »jobb ha távol megy, mert akkor nem vágja keresztül sem a gazdák földjét, sem a legelőt.« Majd megbánják idővel.”⁶⁰

A súlypontvesztést a falu katolikusai is megérezték, amikor felpanaszolták az egri érseknél, hogy a plébános az áttelepülés után nem Eszláron, hanem Bashalmon telepedt le. Számukra nem nyújtott elégséges indokot az új kegyúr, gróf Pongrácz Jenő ottani jelenléte s az ott épített patrónusi templom, hiszen 1895-re már a belfalusi katolikus templom is készen állt. (Igaz, jelzésértéke volt annak is, hogy az új belterületre nem épült kastély!) A „helyzet változása” fölötti elkeseredést fejezte ki az egyszerű eszlári hívek sérelme: „bizony szomorúság az rán[k] nézve hogy a tanyára kel mennünk hirtelen esetben pedig meg is halhat a beteg a gyljenge gyerek meg keresztvíz nélkül halhat meg egy szóval nagy fájdalom ránk hogy a parokia nem a községünkbe van hanem a tanyára van kiteve.”⁶¹

⁵⁸ SZSZBML, IV. B. 411. 171. d. XII. 81/1887 (1888. szept. 23.).

⁵⁹ SZSZBML, IV. B. 411. 116. d. IV. 1883/20.

⁶⁰ TEREI, Református anyakönyvek IV. k. 1853–1869. (hátlap) Szakál Ferenc, aki szakdolgozatában először hivatkozott erre a matrikulabeli szöveghelyre, hozzáfűzte: „Azóta is bánják az eszlári emberek!!!” Szakál, 1986. SZSZBML Adattár.

⁶¹ EFL, TE, 3346/1896. (1896. máj. 29.).

II/9. TÁBLÁZAT • Kül- és belterületi népesség Tiszaeszláron felekezetek szerint az 1910-es népszámlálás alapján

FELEKEZET	R. kat.	G. kat.	Ref.	Ág. ev.	G. kel.	Unit.	Izr.	Összes
Major („tanya”) neve	Külterület							
Bashalom	359	128	52	1			0	540
Hangácstanya	102	4	25				4	135
Jenőmajor	96	9	31				0	136
Keménytanya	46	8	45				9	108
Sóstótanya	76	30	0				7	113
Szurkóstanya	87	20	56	8			0	171
Zoltántanya	80	26	52				0	158
Egyéb külterület	99	27	72	1			14	213
Külter. összes	945	252	333	10			34	1 574
	Belterület							
Belterület	547	218	986	6	1		60	1 818
	Együtt							
Bel- és külterület	1 492	470	1 319	16	1		94	3 392

Forrás: MStK, 42. k. 1910. évi népszámlálása. I. 1912. 594.

A külterületi népesség növekedése dinamikusán folyt 1890 után is, miközben az áttelepült új Belfalu (benne különösen a reformátusokkal) szintén új életre kapott. Ha ezt a dinamikát nem a schematizmusokból nyerhető adatokhoz, hanem az 1890-es népszámlálás publikálatlan levéltári anyagában megbúvó számokhoz hasonlítjuk, a növekedés mérsékeltebbnek mutatkozik. Az egri schematizmus szerint például 1890-ben Bashalmon 411 lakos élt, miközben a népszámlálás 515 főt mutatott ki. Kisebb volt az eltérés Zoltán és Hangács esetében, de a népszámlálásban felbukkanó 1890-es érték mindig magasabb az egyházi összeírásénál.⁶²

1900 után még az 1882–1883 után létszámában visszaesett zsidóság is újra gyarapodásnak indult. Az egyes felekezeteken belül megnőtt a külterületi népesség aránya: a reformátusoknak már egynegyede lakott a „tanyákon”, a görög katolikusoknak több mint fele, a római katolikusoknak viszont csaknem kétharmada. A világháború előtt még a zsidóság külterületi aránya is meghaladta az egyharmadot.

Tiszaeszlár külterületi népességének gyarapodása a 20. század első felében fékeződött le, sőt a század közepén abszolút számokban is visszaesett. Az újratömörülés által azonban a falu periferikus helyzete nem enyhült. Azóta sem.

⁶² MOL XXXII – 23 – h. 1890. évi népszámlálás. 443. d.

III. STRUKTÚRA ÉS MOBILITÁS

A rendi társadalom öröksége

Szekfű Gyula *Három nemzedék* című munkája hosszú időre megalapozta a magyar rendiségről szóló történelmi diskurzust. Szekfű e művében azonban nem található átfogó reformkori társadalmi tabló, amely nélkül a társadalmi átalakulás leírása nem lehetett sem történelmi, sem analitikus.¹ Teljes társadalmi körképet Szekfű csak a 19–20. század fordulójának harmadik nemzedékénél, a „Társadalmi osztályok és mulasztások” fejezetcím alatt adott, s ezt az alábbi kinyilatkoztatás vezette be: „Mielőtt az egyes társadalmi osztályok strukturáját részletesen szemügyre vennők, előre is kimondhatjuk, hogy a harmadik nemzedéknek a társadalmi is – mint egész szellemi és anyagi kultúrája – belső ellentmondásban szenvedett. A 48-as törvényhozás papirosszabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbágyi osztályok közt társadalmi téren inkább csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de mágnás, gentry és pór, azaz kispap és zsellér továbbra is külön egyéniségek, melyeket az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt össze valami. Átmeneti formák vannak ugyan, de egészben véve e három típus éles határoltságban vehető szemügyre.”² Nem nehéz észrevenni e retrospektív hármasságban a kétszer kettősséget. A „mágnás” és a „gentry” inkább rendi rétegek, viszont a pórt tagoló „kispap” és „zsellér” inkább a parasztságot tagoló osztálykategóriák – legalábbis a mi értelmezésünk szerint.

Rendiség és osztálytársadalom viszonyának kérdését azonban a két háború közötti társadalomtudomány más hangsúlyokkal is megvilágította. Concha Győző – ma úgy mondanánk: politikai diskurzust elemző – írásában az átalakulás nyelvi mozzanatai álltak a középpontban: „A 48 előtti egyházi, nemesi, polgári és – ilyenek jogilag ugyan nem számító – jobbágyi rendek helyére a gazdagok, a módosak, a szegények, az ínségesek csoportja lépett. Mint felső, közép, alsó osztály, mint osztályon kívüli zsellér, napszámos jegyezve be a közbeszéd, a társadalom nem hivatalos cégjegyzékébe. A rendek, mint a régi szerencsétlen, szomorú, embertelen világ elkárhozott maradványai a közbeszédből száműzettek, nevük, ha mégis szükség volt rá, a kísértetektől való félelem egy nemével említettett.”³ A régi rendiségből eredeztetett négyes tagoltság azonban

¹ Szekfű, 1920.; A *Magyar Történet* VII. kötete megpróbálta kiköszörölni ezt a csorbát, amikor a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó korszakot elemző társadalmi fejezetet (II.) illesztett a Rendi nacionalizmusról szóló első részbe. A folytatás viszont – a gazdaságtörténelmi fejtegetésekkel együtt – A szellemi kép című dualizmus kori IV. rész II. fejezetébe olvadt. Szekfű, é. n. 63–103; 334–394.

² Szekfű, 1920. 270.

³ Concha, 1935. 649.

konzisztencia nélkül csatlakozik az új fejleményekhez. Aligha hihető ugyanis, hogy Concha azt gondolná, az „egyházi rend” a „gazdagok”, a „nemesi” pedig a „módosak” történetileg kontinuus előképe. Most nem is beszélve arról, hogy az „ínségesek csoportja” a „jogilag nem létező jobbágyi rend” örököse lenne? Nem arról van inkább szó, hogy a szerző a rendi hagyományt és a társadalmi tagoltságot külön szálon köti az átalakuló társadalmi struktúrához?

Hajnal István arra a kérdésre: „Milyen volt a magyar rendiség és miként alakult át a 19. században modern osztálytársadalommá?”, európai összehasonlításban ezt a választ adta: „A magyar társadalom egészen a rendiség eltörléséig ténylegesen nemesi vezetés alatt állott. A francia nemesnek presztízse összehasonlíthatatlanul nagyobb s még sincs, már a forradalom előtt sem, lényeges szerepe, sem a közpályákon (a katonait kivéve), sem a magángazdaságban. Mert a francia társadalom elejétől bonyolult történeti tagozódású, a nemesnek mélyebb gonddal kell azt vezetnie, s a szakszerűvé váló feladatokat fokozatosan ki kell adnia kezéből. A magyar társadalomban sokkal inkább elegendő az aktuális elhatározás a vezetésre, ha a nemes igénybe is vesz hozzáértőket, ezek is rendelkezése alatt maradnak. Amott masszív történeti-tradicionális formák a társadalomélet minden részletében, s ezért szakszerű fejlődés; itt inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben.”⁴

A historikus eszköztárával legéletszerűbben Szabó István járult hozzá a késő középkori és a kora újkori rendi struktúra átfogó elemzéséhez. Szerinte „a nemesi rend és a jobbágyosztály között az elválasztó vonal sokáig nem is volt határozott”.⁵ Werbőczyhez kötötte a „nemesi jogok rendszerbe foglalását”, s a „nemesség és parasztság elválasztó társadalmi határának élesebb kidomborodását”, az „elzárkózó nemesi tudatot” hangsúlyozta.⁶ Szabó István nem csak az elválasztó vonalak letapogatására törekedett, hanem kutatta az összekötő kapcsolatokat is: ezeket egyfelől az életformában, másfelől az iskolában és (tágabban, mai szóval) a mobilitásban találta meg. Társadalmi víziója többdimenziós: „A nemesség és a parasztság rétegei tehát nem egyetlen lépcsőzet leszálló fokain következnek egymás után: vannak mindkettő tömegében olyan rétegek, amelyek a lépcsőzet azonos fokán állanak. Ezek a fokozatok azonban a kisnemesség és a jobbágyosság egész tömegében nem más, mint a közös parasztleletforma árnyalatait jelölik. Amilyen elhibázott volna azonban a paraszti életforma határait csupán a jobbágyosság köré vonni s a nemességet egészében valamely nemesi életforma alá foglalni, olyan elhibázott lenne figyelmen kívül hagyni, hogy az, amiben a nemesség nagyobb része és a parasztság egyesült, az életforma volt. Közöttük azonban az életforma egysége mellett is mindvégig ott húzódott a nagy elválasztó vonal: a nemesi kiváltság és az általa formált nemesi tudat és politikai szemlélet.”⁷ Az életformán túl a nemesség és a parasztság „kü-

⁴ Hajnal, [1942] 165–166. Hajnal történetiszemléletének szociológiai alapjaira lásd Irinyi, 1962; Lakatos László, 1996.

⁵ Szabó, 1941. 45. Vö. Szabó, 1976. 237. (Az új kiadásban mindkettő együtt: „rendi osztály”). Miután a szöveg új kiadásában, a szerkesztői előszó szerint sejtetően már Szabó István az alapvető terminológiát érintő változtatásokat hajtott végre, az eredeti kiadást használtuk. Vö. Szabó, 1976. 27. (Für Lajos bevezetője).

⁶ Uo. 46.

⁷ Uo. 59–60. Szabó István ezt a gondolatmenetet egy geometriai hasonlattal tette még impresszívabbá, amelyben a nemesség rétegződését egy talpán álló kúppal, a parasztságot egy sokkalta nagyobb testű, fordított, tehát alapjaival felfelé néző, de csúcs nélküli kúppal szemléltette, amelyben azonban a két idom a talpával nem illeszthető egybe. „A parasztság ugyanis az életmód, a társadalmi és anyagi lehetőségek tekintetében nem ott kezdődött, ahol a nemesség végződött.” Uo. 58–59.

lön világát" „több-kevesebb szállal a társadalom lüktető mozgása és ennek következményeként állandóan folyó társadalmi helycsere is összefűzte. A rendiség elemei ugyanis az élesen megvont keretek ellenére sem voltak megkövesült szervesetlen tömbök, a határok nem voltak örök érvénnyel és áthághatatlan fallal megrögzítve s így rajtuk keresztül – koronként megélenkülő vagy meglassuló ütemben – szünet nélkül tartott az áramlás és nyomukban az elegyedés.”⁸

Kósa János méltatlanul feledésbe merült tanulmányában az átalakulás korszakára is továbbvezeti a folyamatokat. Szerinte a rendi társadalmakban „az egyes rendek vízszintes réteggként helyezkedtek el egymás felett, függőleges metsző határokról beszélni sem lehetett”. Amikor „a rendiség romjain osztálytársadalmak alakultak ki, amelyek most már nem a kiváltságokban megszabott jogok és köteleességek, hanem a mindennapi élet és a kultúra aprólékos rendezése (tehát mélyebb kapcsolat) alapján fogják össze az embercsoportokat [...] A társadalom vízszintes és függőleges irányban egyaránt, különböző csomópontok körül összesűrűsödve szerveződött.” De a „nagy átalakulás” Európa keleti és déli felén nemcsak később indult, hanem „még napjainkban is tart. A régi rendi berendezkedés nyoma napjaink osztálytársadalmában is felbukkan, zavarólag hat, felemás formákat hoz létre.”⁹ Szerinte a „szociális divergáló erők” a kiváltságok, a vagyon és a tekintély rendszerét egyaránt széttagolták: „Így következett be lassan, észrevétlenül a 30-as, 40-es évek során a nagy társadalmi katalizma, amit 48 csak jóváhagyott.”¹⁰ Az új társadalmat „az egyén intellektuális-társadalmi ténykedése”, a foglalkozások differenciáltsága és az ehhez tartozó vagyoni helyzetek révén vázolta, s nem feledkezett meg benne a régi rendek szerepének bemutatásáról. „A társadalom átférmálódása végbement, az osztályok előállottak. Az intelligencia vegyesen tevődött össze kitanult polgárokból, nemesekből, honoráciorokból, sőt a parasztság szerencsés sorsú tagjaiból is. Számbelileg a nemesség kisebbségben maradt, de azért hangadó lett benne és a dzsentri osztály vezette az egész intelligenciát. A városi kisexisztencia, az iparosok és kereskedők rétege szintén három csoportból verbuválódott össze: a régi városi elemből; az igen erős 19. századi bevándorlás során Magyarország területére jutó német kispolgárságból és az urbanizmus útján a városba vándorló falusiakból. Parasztsztyályunk a régi jobbágyság utódja, sorait csak kis mértékben frissítette fel a bocskoros nemesség társadalmilag lecsúszott része. A magyar társadalomnak kétségtelenül ez a legállandóbb, legtisztább csoportja.”¹¹ A Bach-korszakban, a kiegyezés és Trianon után is tovább folyt szerinte a „rég rendiség” és az „új osztálytársadalom” egyezkedése és huzakodása. „Ez a két társadalomelem gyakorta hevesen küzdött egymással, de történetünknek ez a három korszaka, egészben szemlélve, a feudalizmus lassú háttérbeszorulását és a polgári társadalom előtérbe nyomulását mutatja. Ám a rendiség mind mostanáig nem szerepelt le, maradványaiban, amelyek át meg átvárták a magyarságot, tovább él és bizonyára még akkor sem tűnne el egészen, ha a földreform, napjaink fontos problémája, megoldást nyerne. A régi rendiség még ma is döntő erejű tényező a magyar társadalom alkatában.”¹²

⁸ Uo. 60–61.

⁹ Kósa J., 1942. 350.

¹⁰ Uo. 359.

¹¹ Uo. 387.

¹² Uo. 388–390.

Egészen máshonnan közelítette meg a kérdést a szociológus Erdei Ferenc, akinek a háború vége felé keletkezett kéziratban marad szövege az 1970-es években, halála után történt közzététele révén komoly befolyást gyakorolt mind a szociológiára, mind a történetírára.¹³ Az elvont nyugat-európai marxi modellt Hajnal István-os kelet-európai finomságokkal fellazító Erdei tézisé a két háború közötti időszakra meghosszabbított érvénnyel foglalja össze a következő megállapítás: „a magyar társadalom ebben a korszakban is, mint a 67 utáni fejlődésben, többszörösen összetett szerkezet. Nem általánosan és egészében polgári társadalom tehát, hanem a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezetnek az együttese. Ilyenformán egészen különböző struktúrák illeszkednek egybe a magyar társadalomban, s bár ugyanannak a gazdasági szerkezetnek az osztályhelyezeteit töltik ki, mégis egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások, amelyek csak közlekedésben, kapcsolódásban és szövetkezésben állanak egymással, de még ebben a korszakban sem oldódtak egybe polgári társadalommá. A legfőbb és uralkodó társadalomszerkezet a rendi nemesi társadalom folytatódásaként kifejlődött és modernizálódott történeti nemzeti társadalom, amely ebben a korszakban is azokat a termelőhelyezeteket és azokat a szerepeket foglalja el, amelyeket a rendi társadalomban töltött be, csak most már a kapitalista termelés viszonyaihoz illeszkedve. Alatta a rendi társadalom jobbágyságának, illetve az egész rendek alatti alsó népi társadalomnak a folytatódásaként kifejlődött és valamelyest modernizálódott történelmi népi társadalomszerkezet helyezkedik el, amely ebben a korszakban is a rendi társadalombeli osztályhelyezetekben és szerepekben áll fenn, szintén többé-kevésbé alkalmazkodva a kapitalista termelés viszonyaihoz. E történelmi struktúrák mellett a magyar társadalomban is kiképződött a kapitalizmus saját szerkezete mint modern polgári társadalom, amely ebben a korszakban is csak egyik összetevője a magyar társadalomnak az ipari termelés, az áruforgalom és a modern városi-szellemi élet termelőhelyezeteiben és szerepeiben.”¹⁴

Úgy tűnik, nemcsak a történelem, a történetírás is ismétli önmagát. A saját (revizionista) marxizmusából kibontakozást kereső Hanák Péter egyik utolsó előadásában grafikusán is ábrázolta kettős társadalomvízióját. Már a bevezetőben feltette a kérdést: „Vajon az egydimenziós rétegződés módszerét alkalmazzuk-e, mint a pozitívizmus és a marxizmus tette, vagy elfogadjuk-e a többféle, egymást átható struktúrák egyidejű létezésének és működésének elvét?”¹⁵ Szerinte „az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesít, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett [...] A függőleges tengelyek politikai funkciója [...] mindenütt hasonló volt: a vízszintes

¹³ Eredetileg Huszár Tibor tette közzé: Erdei, 1976. Reprintben újraközölve In Erdei, 1980. A recepció vitáira lásd Gyáni, 2001; legújabb újrainterpretálási kísérlet Bognár, 2003. Halmos Károly szerint Erdei valójában Székfű I. világháború alatt írt könyvének zárótézisé a „radikalizálta”. Halmos, 2005. 164–165. Székfű eredeti mondatai így hangzottak: „Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdaság és szellemi kultúra a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel, de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknek egy időben kellett működniük.” Székfű, [é. n.], 225–226.

¹⁴ Erdei, 1980. 295.

¹⁵ Hanák, 1997. 160.

tengely mentén kirobbanó szociális konfliktusokat többnyire ellensúlyozni lehetett a vertikális tengely körül mozgatott, nemzetinek deklarált, ám egyre élesebben antimodernizációs programokkal és konfliktusokkal”.¹⁶ Erdei tanulmányának közzététele után húsz évvel hogyan is minősül vissza a „történeti nemzeti társadalom” egy tollvonással „tradicionális nemesivé”, a „polgári” pedig „zsidóvá”? Ami azonban ennél is fontosabb: ebben a középosztályi fókuszú struktúráképben „a” szociális tengely alatt és az etnikai tengelyek árnyékában kétoldalt, mind a „nemzeti”, mind a „polgári” oldalon csak pontozott és szaggatott vonalak jelölik a réteghatárokat. Másként fogalmazva: az etnikai tengely az „altársadalom” esetében ugyanolyan másodlagos, mint a szociális a felső struktúrákon belül. S a társadalomkép is alárendelt a politikai konfliktuskezelés gyakorlatának. Mintha az identitás felhőjének ellenére sem sikerült volna igazán megszabadulni a pozitivistamarxistának nevezett tradíciótól.

Összegezve: mit kezdhetünk a társadalmi makrovíziók örökségével, amikor konkrét társadalmi csoportok strukturális elemzéséhez fogunk, ráadásul mikroszinten, a lokális társadalom közegében?

A „NEMESI TÁRSADALOM”

Ami a rendiségre vonatkozó fejtegetésekből a nemességet illeti, itt különösen sokrétű hagyománnyal számolhatunk. Legalábbis az 1848 előtti másfél évszázadra vonatkozóan. Historiográfiailag visszautalhatunk a Grünwald–Mocsáry-vitára is, de leginkább a Mályusz–Szekfű-pengeváltás árnyékában születtek az 1930-as, 1940-es évtized témába vágó írásai.¹⁷

Szekfű *Három nemzedékéből* nemcsak a reformkori társadalomrajz hiányzott, hanem az arisztokrácia is. Az első könyvben Széchenyi sem egy a mágánások közül, inkább testetlen erkölcsi imperatívusként lebeg az utána következő nemzedékek szeme előtt. Szekfű a nemzeti átalakítás nagy feladatához a köz(ép)nemességet nyilvánította „magyar tiers état”-vá, s a „minden huszadik ember nemes” számszerű becslésével megadta hozzá a kellő történelmi súlyt is. Számára „a köznemesi rend” volt az „az osztály”, amely „az adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel”.¹⁸ Miután a politikai feladathoz sikerült megkonstruálnia a magyar harmadik rendet, rögtön le is választotta belőle a szerinte oda nem illő részeket, különbséget téve „a köznemesség vagyonosabb és szegényebb rétegei közt”. Majd az utóbbiakat tovább differenciálta, kiszakítva „az egytelkes vagy szűkebb értelemben vett bocskoros” nemeseket, „kiknek, mint tudjuk, csak egy jobbágytelkük van, melyet maguk, saját kezük munkájával műveltek, s ennél fogva életmódjukban nem különböztek a parasztoktól”.¹⁹ Innen már csak egy lépés – Kölcsény nyomán, a jobbágytelekre szorult nemes alapján – a következtetés: az imént még egységes műveltségű köznemes társadalmi-politikai kétfelé „bontása”: „A nemzeti regeneráció művében ezekre nem számíthatunk. De az ú. n. bocskoros nemesség szélesebb

¹⁶ Hanák, 1997. 168.

¹⁷ Grünwald, 1910 [1888]; Mocsáry, 1889. A Mályusz–Szekfű vitára lásd Erős, 2000.

¹⁸ Szekfű, 1920. 73.

¹⁹ Uo. 74.

rétégeire sem, melyek ugyan a vagyonosságnak nagyobb mértékével dicsekedhettek, de mégsem annyival, hogy a földtől szabadon, a parasztétól eltérő életmódot folytathattak volna. Mint a köztörténetből tudjuk, a falusi kisbirtokosok, a bocskoros nemesség éhes és szomjas tömegei, sőt még a komposzteszorok egy része is a Nem adózunk jelige alatt hű támogatói valának a bécsi kormánytörekvéseknek. A nemesi rendet ezek szerint két részre kell bontanunk: kis- és középnemességre, s az előbbi a polgári osztályhoz hasonlóan jelen érdeklődésünk köréből kizárni.²⁰ A rétegekre bontás tehát egyértelműen a politikai szerepvállalás és a feltételezett életmód kombinációjából kerekedett ki.

Mályusz viszont a Szekfű-bálványt döntögető fiatalkori írásában az 1792-es rendszeres bizottsági munkálatok középpontba állításával abból indult ki, hogy „a 18. században és általában az újabb korban” a főnemesség „külön osztály volt [...], exkluzív, távol a köznemességtől”. A nemességen belüli társadalmi ellentétet szerinte nemcsak az alkotmányos különállás és a kormányhatósági pozíciók „tágították”, hanem a „vagyon különbség” is. A köznemesség, amelyik nála „a másik kiváltságos osztály” ugyanis „egyre szegényedett”. S innentől az írásban már leginkább „kisnemességről”, „bocskoros nemességről”, illetve „jobbágytelken lakó nemességről” esik szó. A kormányzat és a saját önző érdekeit védő főnemesség (sorukban Széchenyivel) inkább beáldozta az amúgy is „koldus nemességet” az 1832–1836-os országgyűlésen, a jobbágytelken ülők megadóztatásával. Mályusz szerint a jogi formalizmus minden igazsága ellenére ez „szűk látókörű, egyoldalú, teljesen helytelen, minden egészséges társadalmi fejlődést lehetlenné tevő felfogás volt. Könnyörtelen szankciója a tényleges állapotnak, az »una eadem-que« nemesség fikciójának megszüntetése.”²¹ Mindebből a korabeli követek nyilatkozatai alapján drámai következtetésekre jut: „Így a főurak letaszították a szegényebb nemességet a nem nemesekhez. Társadalmi téren ez volt a reformkorszak kezdete.” Vagy valamivel később: „Szétszaggatva a birtokos és birtoktalan nemes érdekeit eddig összekötő kötelékeket, a jobbágytságba kellett beolvadnia.”²² S a társadalmi drámának szükségképpen megvoltak a mentalitásbeli következményei is: „A nagy társadalmi és gazdasági ellentétnek megfelelően izzó gyűlölet fűtötte a köznemességet az arisztokrácia ellen, mert benne látta sorsának okozóját, tönkretévőjét.”²³ Tulajdonképpen már 1832–1836 előtt is, de különösképpen annak utána. S a kétgarasos adó tervének kudarca mondatja ki a társadalmi típusokat politikai személyiségeken keresztül megjelenítő végkövetkeztetést: „A mérsékelt Széchenyi-, Dessewffy-féle tervek nem valósulhattak meg a nagybirtokosok, az »olygarchák« ellenállása miatt [...] A pusztító és tisztító fergegnek el kellett jönnie, mely elsöpörte végzetszerű hatalmával az önérdekükön túl nem emelkedő kiváltságosokat és magával ragadta a műveletlen, gondolkodni képtelen tömegeket, megmenti a nemzetet az életnek. Ez a hatalom Kossuth izgatása volt.” S végső soron ettől lesz a reformkor – Szekfű ellenében – nem „a hanyatlás kezdete”, hanem „a legszebb korszak a szomorú magyar éjben”.²⁴

²⁰ Uo. 75.

²¹ Mályusz, 1923. 441.

²² Uo. 443.

²³ Uo. 444.

²⁴ Uo. 454. Tanulságos ebből a szempontból Mályusz visszaemlékezése a munka születési körülményeiről: „Belemerültem a 19. század első felének az 1790-es évek szemszögéből való vizsgálatába, Kemény Zsigmond röpirataival bezárólag, hogy a reformkorból és 1848/9-ből visszatekintve érthessem meg a Sándor Lipót-kort. Kossuthnak az Ellenőr-ben közölt társadalompolitikai gondolatai konzervatív jellegükkel

Szekfű sohasem bocsátotta meg Mályusznak a *Három nemzedék* elleni nyílt támadást. Vitáik – akár a katolikus/protestáns, vagy a labanc/kuruc, s ráadásul a dunántúli/tiszai tengely mentén értelmezzük – több menetben átszöttek a 20. századi magyar történetírást. Érjük be most Szekfű válaszeleveléből a bennünket érintő passzus idézésével: Szekfű elismerte a „kis, közép és főnemes gazdasági helyzetét” illető kutatások fontosságát és eredményességét, ám kétségbe vonta az egész kontextus célszerűségét: „Ha Ön ezt komolyan hiszi és úgy gondolja, hogy a főnemes és kisnemes anyagi ellentétével megmagyarázhatja az első nemzedék szellemi struktúráját, akkor igazán nehéz egy mással eszmecserét folytatnunk, mivel én éppen ellenkezőleg arról bizonyosodtam meg napról-napra, hogy az anyagi ellentéteknek mind csekélyebb hatásuk van a dolgok irányítására [...] engedje meg, hogy az anyagi kérdésnek is nem adatai, hanem felépítése iránt megjegyezzem, miszerint 120 000 jobbágynemes elkésztését sem tarthatom olyan messzekihatonak, amint Ön, kedves Kolléga úr, feltünteteti. Sajátmaga rajzolja meg minő kihatása volt az országgyűlési ifúságnak e fejlődés meggyorsítására, már pedig abban jobbágynemes nem volt, legfőlebb elszegényedett középnemes, ősi famíliák sarja, minő Szemere Bertalan, akit természetesen nem determinálhatott kizárólag ilyen anyagi kérdés. A vármegyékben a középnemes uralkodott, és a középnemes volt Kossuth csatlósa, hopmestere, fullajtára, akin keresztül érintkezett a kisebbekkel. *Egyáltalán nehéz itt zárt társadalmi osztályokkal operálni* [...] Az embereket akkor is nézeteik tartották össze”.²⁵ (Kiemelés – K. Gy.)

A hajdani vitákban talán csak abban alakult ki egyetértés, hogy milyen irányba mozdultak a rendi nemesség csoportjai Magyarországon a jobbágyfelszabadítás előtt. A különböző szerzők egybehangzóan állítják, hogy a kora újkorban rendkívül nagyszámúvá duzzadt nemesség rendi keretei ugyan megmerevedtek, de már tömegénél fogva sem lehetett e rendi nagycsoport helyzete egységes. A renden belüli tagolódásban a szempontoktól függően a hangsúlyok más és mások estek. A rendiség felszámolása utáni időkre azonban kevesen tértek ki, s az áttekintés többnyire ott sem folytatódott, hanem valamiféle századfordulós metszet, állapotrajz.

Vajon miként áll a helyzet a nemesség alsó határát illetően a korabeli szociológiai munkákban? Sokáig úgy tudtuk, hogy Erdei hajdani kéziratosa munkája befejezetlen maradt. S az elkészült, posztumusz publikált részekben Erdei csak a rendi nemesség fölső és középső rétegével teremtett történeti kontinuitást a továbbélő, de mégis megváltozott „történeti nemzeti társadalom” alakjában. De hogyan látta a „nemesparaszttságot” korábbi művében, 1942-ben? „A nemes akkor is nemzeti úr volt, ha a parasztok kondáját őrizte, vagy az eke után ment, s mindig előre várta a paraszt köszönését és nemzetiségét úgy tartotta számon, mint egy kiváltságot biztosító eredet varázsszerét. A parasz-

megleptek, szinte megdöbbenettek, ugyanakkor felvilágosítottak, hogy velük az 1790/1-i országgyűlés konzervatív középnemességével szemben egy radikálisabb vagyontalan kisnemesség kereste az érvényesülést a közéletben. Itt megint ijesztő volt rájönnöm Szekfű módszertani tévedésére, hogy a liberalizmust és a demokráciát egyszerűen összemosta, holott a szakirodalom, így E. Brandenburg és F. Meinecke a kettő közti különbségtételt alapvetően szükségesnek tartották. Kossuth gondolatvilága sokat foglalkoztatott, amibe talán még a turóci reminiscenciák is belejátszottak. Nem, nem mondtam ki az elvet, nem is ismertem, de érezhettem, hogy gondolkodását társadalmi helyzete szabta meg.” Mályusz: *Visszaemlékezések*. é. n. III. 28. A család birtokában lévő kéziratosa visszaemlékezést a munkát sajtó alá rendező Soós István szívességéből használhattam, amit ezúton is köszönök.

²⁵ Idézi Erős, 2000. 17–18.

ti munka amit végzett, csak osztályhelyzet volt számára, tehát a tényleges erőviszonyok aktuális, de mindig átmenetinek hitt következménye, nemessége ellenében [ellenben?] egy általánosabb és elvontabb érvényű társadalmi rang volt, amit elvileg mindig vissza lehetett állítani régi fényébe. Tehát ha győzte pénzzel az iskoláztatást, vagy stipendiumot tudott szerezni gyermekének valamely kollégiumban, akkor akár szolgabíró vagy alispán lehetett a fiából, ami paraszt számára mindig majdnem lehetetlen volt. Annak ellenére tehát, hogy a valóságos élete egyező volt az ilyenfajta nemesnek a parasztéval, ez nem semmisítette meg nemesrendűségét, tehát nem tette a paraszttal közös társadalmi forma viselőjévé.²⁶ Az idézet „A magyar paraszttársadalom” „mai magyar társadalomra” vonatkozó fejezetéből való, időtlenné tágított szociológiai vízió, mélyen átitatva Erdei személyes tapasztalataival. Sokáig furdalta az oldalamat a kíváncsiság: vajon milyen perspektívával férhetett volna be ez a gondolatmenet az 1943–1944-es kéziratos szövegbe, ahol Erdeinek sikerült a „felső társadalmat”, s így a választási lehetőséget formálisan is megkettőznie? A nemesparaszt vajon rendi vagy osztályhelyzete alapján döntött volna a fölötte terpeszkedő nemzeti és a polgári társadalom között? Ma már nem kell ezen töprengenem, hiszen Halmos Károly rábukkant az Erdei-hagyatékban a történeti népi társadalomról szóló, korábban kiadatlan részre.²⁷ S kiderült, hogy problémám abszolút költői volt. Erdei ugyanis „A magyar paraszttársadalom” szövege alapján dolgozott, s az olyan, „kettős társadalom-koncepcióba” nem illő mozzanatokat, mint például a nemesparaszttokra vonatkozót, egyszerűen kihagyta az új szövegből. Ezzel tulajdonképpen megkaptam az engem érdeklő kérdésre a választ.

Azóta, az elmúlt három évtizedben újra lehetett számolni és pontosítani Rugonfalvi Kiss országos rétegződésadatait az 1809-es nemesi felkelésben résztvevők jövedelmi tagolódásáról (Vörös Károly),²⁸ sikerült adatbázisba rendezni és számszerűen átfogóan elemezni az úrbérrendezés körüli nemesi birtokviszonyokat (Fónagy Zoltán).²⁹ Avatott historikusok tollából komoly eredményeket hozó megyei feldolgozások születtek a helyi nemesség számáról, megoszlásáról (Dominkovits Péter, Erdmann Gyula, Glósz József, Hudi József, Lácza Magdolna, Ódor Imre, Pálmány Béla, Szijártó M. István), sőt a Hajnal István Körben magát megmutató levéltárosokból önálló kutatói csoport is szerveződött, amely külön konferenciakötettel jelentkezett.³⁰ Az összegzésben annak „módszertani eredménnyé” avatása, hogy „a nemesség főbb csoportjainak azonosítására a történeti és néprajzi szakirodalomban régóta meghonosodott és elterjedt, de történeti statisztikai feldolgozás esetén alkalmazhatatlan, egyértelműen körül nem határolható »arisztokrata« – »középnemes« – »kisnemes« osztályozást árnyaltabb, a feudális jognak és a történeti valóságnak pontosan megfelelő, a rendi hovatartozást korhűn tükröző nomenklatúrával váltottuk fel”,³¹ tulajdonképpen épp az alsó, heterogén kategóri-

²⁶ Erdei, 1980. (178).

²⁷ Az MTA Kézirattárában megtalált szövegrészt Halmos Károly baráti szívésségéből még publikálása előtt olvashattam. Erdei, 2010. 12–13.

²⁸ Vörös, 1980. 485–490.

²⁹ Fónagy, 1997; Fónagy, 1999.

³⁰ Az eredmények összefoglaló áttekintésére lásd Pálmány, 1997. 37–97.

³¹ Pálmány, 1997. 45. A területi összehasonlítás problémáit maga a kutatás vezetője exponálta, amikor a köznemesség vizsgálata kapcsán megállapította: „egyelőre helyesebb, ha a konferenciánkon tartott kitérő előadások mélyfűrészeinek tanulmányozására szólítjuk fel olvasóinkat, hiszen az ország egymástól erősen és jellegzetesen eltérő vidékeinek rétegződési jelenségeit egyelőre nem lehet megnyugtatóan tipizálni.” Uo. 71.

ákban teszi lehetetlenné az árnyalt országos összesítést. Az egyes kategóriák (és értelmezéseik) az összeírásokban ugyanis megyénként, sőt helyileg mást és mást jelentettek.³²

A reformkori évtizedek alsó nemességének ábrázolása újabban alapos monográfiával bővült, amely a szivárványszínű szórványadatokat (az életmódtól a lelki életig) megpróbálta egységes képbe rendezni.³³ Ez azonban a dolog természetéből adódóan azzal jár, hogy a kimerevített kép nem mutatja a folyamatok dinamikáját. Az is tanulságos, hogy a jobbágyfelszabadítás utáni időszakra csak történeti néprajzi munkák szerzői tekintettek ki, őket foglalkoztatta a paraszti kultúrában továbbélő nemesi hagyomány kérdése.³⁴

Ezek után valószínűleg nem tekinthető véletlennek, hogy a nemesi rétegek jobbágyfelszabadítás előtti és utáni útjairól ma sincs összefüggő folyamatörténeti ábrázolás. Kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e. Ebből a szempontból megfontolandó Sohajda Ferenc felvetése a kismesség egységes társadalmi csoportként való nyelvi megragadhatatlanságáról: „Ha pedig ilyen nincs, és mondhatni csak kismesek vannak és nem kismesség, akkor a kutatásoknak alapvetően perspektívát kell váltaniuk. Nem olyan definíciót kell találni, amibe viszonylag jól beleférnek az egyének, hanem az egyénekre, az egyedi életutakra és kapcsolatokra kell koncentrálnia a vizsgálatnak. A kismesség nem megragadható országos szinten, de a kismesek talán elérhetőek egy helyi léptékben.”³⁵

Mi azért a helyi csoportképződés vizsgálatáról nem mondanánk le szívesen, amennyiben ez mégis lehetséges.

Földesurak

Bél Mátyás a 18. század elején úgy tudta, hogy a Szabolcs megyei Eslár „jogilag az Ibrányiaké és a Kállayaké, de most a Zoltán család bírja”.³⁶ A Mária Terézia-kori úrbérrendezéskor Ibrányiakról és Zoltánokról Esláron már nem esett szó. Az 1773-as regulációkor a falu határán osztozkodó református Bánffyak és katolikus Kállayak nevén összesen 21 egész telket írtak össze. A Bánffy-rész báró Bánffy Mihály nevén állt, aki Szabolcsban még Nagyhalászon, Szatmárban 9 helységben (Atya, Batiz, [Lápos] Hidegkút, Kányaháza, Magyarkékes, Majtis, Nagypalád, Szinyérváralja, Avasújváros), valamint Zemplénben Nagy- és Kiscigándon bírt a szűkebb Magyarországon 13 darabban, összesen 1785 (1200 négyszögöllel számított) holdat. Eslár a maga 10 és fél telkével, 410 holdjával a nagyobbak közül való volt, bár az élen Hidegkút állt.³⁷ Bánffy Mihály 1777 decemberében hunyt és temettetett el Esláron.³⁸ Az eszlári Kállay-rész Kállay Mihály nevén szerepelt, aki ezenfelül Szabolcsban még három kisebb birtoktestet mondhatott magáénak, Nagyállóban, Tiszalőkön és (Nyír)Turán. Az ő 847 holdra rúgó

³² Sohajda, 2003. 271–273.

³³ Kósa L., 2001.

³⁴ Lajos, 1979; Paládi-Kovács, 1981; Kósa L., 1984.

³⁵ Sohajda, 2003. 276.

³⁶ Bél, 1979. 35.

³⁷ Fónagy, 1997. II. 95.

³⁸ MOL Mikrofilmtár, A 2567 TE r. kat. ak. (1777. dec. 28.) Özvegye, báró Kemény Mária 1806-ban halt meg. Gudenus, I. 1990. 99–100. A Bánffy család megjelent genealógiái nemcsak hiányosak, hanem, mint Teleki Andor a Daróczy-féle nemesi évkönyv kapcsán megjegyzi, „sok helyen hibás”-nak tekinthetők. MOL P 1881 9. d. 16. t. (1955. okt. 20.).

földjeiből egyértelműen Eszlár volt a legjelentősebb. A Kállay család birtokainak többi, s jóval jelentősebb része osztatlan közös tulajdonban volt.³⁹ Kállay Mihály 1793-ban utód nélkül halván el, birtokai testvérei közt családi osztályra kerültek.

Fényes Elek szerint a 19. század közepén Eszlár határában 21 első osztályú jobbágytelken már három földesúri család osztozkodott: a Kállay nemzetség, a báró Bánffy család és az Ónodyak.⁴⁰ Az Ónodyak valamikor a napóleoni háborúk végén kerültek Pest és Heves megyéből Szabolcsba. Tiszalökön és Eszláron szereztek birtokokat. Eszláron 1822. november 27-én határbejárás történt, amelynek során „a Mélt. Kállay Família egy tagba lévő és az egész határnak felét tevő birtokát, a Mélt. Bánffy Família birtokától, melyben foglaltatik azon Putnok és Megyery nevezet alatt levő Rész, mely most a Titt. Ónody Pál Úr birtokába vagyon, és a Kállay Juss mellett végig nyúlik, az egész Eszlári határon megkülönböztető határjeleit, az eredeti Proportionalis Mappa útmutatása és az actualis usus szerint” megújították.⁴¹ Láthatóan a Bánffy-részből kanyarodott ki (talán zálogbirtokként?) az a Putnok és Megyery családok közbejöttével Ónody Pálhoz került rész, amelynek határkielölése egyébként 1822-ben nem fejeződött be, s még évekig elhúzódott. A Tisza-holtág kanyarulatában levő erdők elhatárolására végül csak 1829-ben került sor, s akkor sem viták nélkül.⁴²

A reformkor végére családi osztozkodások, leányági öröklés, valamint külső birtokszerzés jóvoltából már kikristályosodott az a földtulajdon-szerkezet, amelyet aztán a jobbágyfelszabadítás polgári tulajdonná alakíthatott. Az 1844-es országgyűlés költségeinek alapjául szolgáló összeírás és kivetési jegyzék alapján már pontosabban ábrázolhatjuk a falu birtokviszonyait.⁴³

III/1. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár földesurai 1846-ban (magyar hold)

	Földesúri birtok	Közönséges és úrbéri legelők	Összesen
Kállay Péterné	3931		
Kállay Istvánné	562		
Wesselényi Farkas br.	1872		
Bánffy Josepha br.	1872		
Ónody Pál	748		
Összesen	8985	4328	13 313

Forrás: SZSZBML, IV. A. 1. B. 1185. d. Fasc. 46. No. 152. f. 33.

A birtokokhoz egyébként ún. kisebb királyi haszonvételek (jura regalia minora) is tartoztak, ilyenek, mint a kocsmá-, mézsárszék-, malomtartás joga. A fenti összeírás ezek

³⁹ Fónagy, 1997. II. 388.; Takács, 1991. 176–177.

⁴⁰ Fényes, 1851. 309.

⁴¹ SZSZBML IV. A. 1. 976. d. Újvári id. Desy Mihály alispán vezetésével tartott határjárás, Tiszaeszlár (TE), 1822. nov. 27.

⁴² SZSZBML IV. A. 1. 976. d. Baaji Patay István másodalispán határújító bizonyáglevelé, TE, 1829. febr. 16. Ezen a határjáráson Ónody Pál részéről jelen volt „fiskálisa Tekintetes Csutnai László Pál Úr, ispánja Balás János, kerüllője Román Péter, béresse Vaszil Mihály, molnárja Gönde András.” Uo.

⁴³ A nyíregyházi főiskolán Takács Péter irányításával készült gépiratos szakdolgozat nagyban megkönnyítette kezdeti tájékozódásunkat az eszlári terepen: Takács M., 1983. SZSZBML, Adattár, L. sz. 150.

értékét 850 pengő forintra tette, s Kállay Istvánné nevéhez jegyezte be. Könnyen lehet, hogy ez az összeg az összes földesúrra együtt vonatkozott.⁴⁴

Némi genealógiai áttekintés révén érdemes közelebbről megismerni a táblázatban szereplő személyeket.

A nagykállói Kállay család ún. orosi ágához tartozó Kállay Péter (†1837) neje, keselőkeői Majthényi Lucia 47 évnyi házasság után özvegyült el. A végrendelet értelmében az eszlári birtok (és a rázomi pusztá) az övé maradt.⁴⁵ „Kállay Péternő” néven tehát Majthényi Lucia szerepelt a listán, aki 1853-ban Tiszaeszláron halt el.⁴⁶ Kállay Péter és Majthényi Lucia legidősebb fiát szintén Péternek (junior) hívták.⁴⁷ Idősb Kállay Péter második fiának, a fiatalon elhunyt Kállay Ágostonnak (Tiszaeszlár, 1796 – Szilágysomlyó, 1821) br. Bánffy Johannától származó fia, Kállay Gusztáv Pál (Tiszaeszlár, 1821 – Merán, 1876) lett kiszemelve a nagynya halála után az eszlári birtok örökösének. Ő szintén szerepelt a fenti összeírásban, ám földterület megjelölése nélkül, tehát ekkor még örökrész nélkül állt (ezért nem is szerepel birtokosként a táblázatban). Gusztáv egyébként 1844-ben nősült és göncruszkai Kornis Jozefa grófnőt (Kolozsvár, 1826 – Bécs, 1893) vette feleségül.⁴⁸

Egy másik szálon az ugyancsak az orosi ághoz tartozó Kállay István (1790–1845) 1839-ben vette nőül ebeczy Blaskovich Amáliát (1814–1902), akit három gyermekkel, befejezetlen birtokperek szövevénye közepette hagyott hátra. Megjegyezzük, hogy az özvegy, majd a felnövő legidősebb gyermek, a későbbi közös pénzügyminiszter Kállay Benjamin (1839–1903) – mint még látni fogjuk – derekasan beletanult a bírósági procedúrákba.⁴⁹

Hadadi Wesselényi Farkas báró (1782–1851) neje, losonczy Bánffy Mária (1784 – Hadad, 1860) mint losonczy Bánffy László báró (1758–1826) bethleni Bethlen Borbála grófnőtől származó leánya nem egyedül örökölte az eszlári birtokot, hanem testvériesen osztott fivérének, Lászlónak (1795 – Pozsony, 1839) Wesselényi Polyxenától (1801 – Aranyosgyéres, 1878) származó leányával, Jozefával (Kolozsvár, 1828 – uo. 1902), aki 1846-ban lett bethleni Bethlen Sándor gróf (Erzsébetváros, 1823 – Retteg, 1884) felesége.⁵⁰

⁴⁴ SZSZBML, IV. A. 1. B. 1185. d. Fasc. 46. No. 152. f. 33. Ez utóbbira nem igazán tudunk más magyarázatot, mint hogy az eklézsiái és papi birtokok rovat kitöltése miatt a legfelső sorban, Kállay Péternő nevénél már nem maradt hely. Egy korábbi összeírásban viszont 1400 vft összeg szerepel egész Eszlár királyi haszonvételei gyanánt, ám itt nincs név szerinti bontás. SZSZBML IV. A. 1. 37. cs. 67. d. 1837. f. 31. A két összeg sehoggy sem kvadrál, 1400 váltóforint ugyanis 560 konvenciósi forintot tenne ki, de hogy változhatott-e ennyit a regále értéke 1837 és 1846 között, azt köve hihetjük.

⁴⁵ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. ad 2840/1857 (1837. ápr. 21.).

⁴⁶ Kempelen, V. 1913. 322.; Nemes családok I. 1905. 308. A nyomtatott családfákból egyik Kállay Péter halálzásának dátuma sem derül ki. MOL P 343 Kállay család 39. cs. 9. t. Vö. MOL Mikrofilmtár, A 900. TE r. kat. ak. 347; 378. Lakatos é. n. SZSZBML, Adattár, L. sz. 653. 6. tábla; A család genealógiájára újabbán lásd Lakatos, 2002.; Lakatos, 2006. Ezúton külön köszönöm a nyíregyházi Kállay-gyűjtemény vezetőjének, dr. Lakatos Saroltának a genealógiai adatokkal kapcsolatos segítségét.

⁴⁷ Kállay Péter jun. 1868. április 7-én hunyt el 76 éves korában Újbudán. BFL Mikrofilmtár, A 183 (Ujlak) r. kat. 77.

⁴⁸ Kempelen, V. 1913. 322.; Nemes családok I. 1905. 312. Ágoston anyakönyvi adataira: MOL Mikrofilmtár, TE r. kat. ak. A 900. 1. 347. Gusztáv születését lásd uo. 58. Az anya, br. Bánffy Johanna (1803–1862) első férje halála után nem sokkal, 1821. október 10-én gr. Dessewffy Ágoston felesége lett. Uo. 195. Vö. Éble a házasságkötést 1820. augusztus 3-ra, Gudenus 1830. augusztus 3-ra teszi. Éble, 1903. VII. melléklet. Gudenus, I. 1990. 297. Gusztáv és felesége halálázása helyszínére lásd Veress, 1917. 55, 61.

⁴⁹ MOL P 344 I. d. A/c. 51–56; Nemes családok I. 1905. 307. A Blaskovich családra lásd Gócsáné Móró, 1993. 36–46. Kállay Béni 1873-ban vette feleségül gróf Bethlen Vilmát (1850–1940). Gudenus, I. 1990. 174.

⁵⁰ Gudenus I. 1990. 100.; IV. 1998. 263.

A szabolcsi bene possessionati krémjéhez tartozó katolikus Kállayak és az erdélyi arisztokrácia jeleseit megtestesítő református Bánffyak, Wesselényiek (és Bethlenek) mellett a Heves és Pest megyéből ideszármazott református köznemesi Ónody família is birtokos volt Eszláron szentmártoni Ónody Pál (1810–1874) személyében, akinek szomszédos tiszalöki birtokait beszámítva szintén többje volt ezer holdnál.⁵¹

A falu földesurai közül a Kállay család birtokkomplexumáról tudunk áttekintést adni a jobbágyszabadítást közvetlenül megelőző időpontban. Amikor 1847-ben a fent említett ifjabbik Kállay Péter egy bécsi bankárral szerződve parciális obligatio kibocsátására szánta el magát, felbecsültette az egész nemzetség kezén levő javakat.⁵² Eszerint a Kállayoknak ekkor 144 063 magyar holdnyi birtoka 1841–1846 átlagában évente 312 683 konvenció forintot jövedelmezett. A kimutatás szerint ennek zöme, 99 067 hold Szabolcsban feküdt, közelebbről Eszlár határában pedig 5639 hold terült el. A nevezett kimutatás a művelési ágakról is tudósít: eszerint az eszlári Kállay-birtok 61%-át szántó, 23%-át rét, 7-7%-át pedig legelő, illetve erdő borította.⁵³ Érdemes megemlíteni, hogy a 18. század elején szétágazott, birtoklás szempontjából azonban továbbra is összehasonlítható orosi és napkori ág közül a jobbágyszabadítás előtt az orosi volt a gazdagabb, a fenti birtokkomplexum 56%-a az ő tulajdonukban volt.⁵⁴

A Szabolcs megyei nemesi közgyűlés iratai között őrzik a fent idézett Kállay-va-gyonbecslés eredeti összeírásait.⁵⁵ Ezek általában magasabb értékeket tartalmaztak, mint a publikált parciális obligáció. Az eszlári részösszeírás szerint a falu „földmérő által” felmért határából a Kállay nemzetséghez 6060 (1200 négyszögölös) holdnyi terület tartozott. A parciális obligatio számára helyben összeírt adatok ugyanis – a korabeli szemlélet folytán és a nagyobb hitelképesség kimutatása érdekében – az úrbériséget is tartalmazták. Az eredeti összeírás részleteiből azonban kiolvashatók a majorsági területek. A 3448 holdat kitevő szántóföldből (ennyi szerepelt a parciálisban) 448 hold „úrbériséget s az egyházi személyek illetőségét” levonva maradt majorsági használatra 3000 hold, amelyet három nyomásban műveltek. Az 1304 hold kaszálóból – úrbériség és papi illetőség címén – 118 holdat leszámítva maradt 1186 hold. A 30 hold szőlőt – két darabban – maga az uraság használta. A leírás nem részletezte a legelőt, ez nyilván osztatlan közös használatban állt (lásd később ún. felső közös legelő). A 400 holdnyi erdőt a földesúr 32 szelvényre bontva vágattatta, a 40 hold „nádas rétét” a lakosság felébe aratta, a halászó vizeket maga a földesúr használta. Érdemes megemlíteni, hogy míg a szántó, kaszáló, szőlő nagysága pontosan megegyezett a parciálisban kiírt értékekkel, addig a legelő, erdő, nádas esetében minimális eltérés mutatkozott az ott közöltekkel. Hiányzott ezen túl a publikus listából a belső telkek és kertek 160 holdra rúgó tétele, amelyből 19 holdat levonva a 10⁴/₈ úrbéri és 43 zsellértelekre a Kállay nemzetségre eszerint Eszláron 141 hold maradt. Egy-egy féltelkes jobbágymarhával 26 napot, egy-egy zsellér pe-

⁵¹ Nagy I., 7. k. 1860. 232.; MOL Mikrofilmtár, A 2568 TE ref. ak. Nyomtatott leszámazási tábla híján a családfát magam szerkesztettem levéltári forrásmunkák alapján. *Lásd függelék.* A családról később külön fejezetben szólunk.

⁵² Kövér: Hitelkonverziók..., 2010. 49–63.

⁵³ MOL P 343 Kállay család 38. cs. 5. t. 2. (1847. nov. 7.).

⁵⁴ MOL P 343 Kállay család 38. cs. 6. t. 162.

⁵⁵ SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. 47. cs. 638–639/1847. 10–17. A forrást Kállósején vonatkozásában kiaknázta Takács Péter. In *Kállósején* [2000?] 62–67.

dig 18 gyalognapot szolgált. Az uradalom vagyonához még 1500 magyar juh, 300 marha és 400 sertés tartozott, amelyeket – „mint ami állandó jövedelem alapjául nem szolgálhat” – nem számítottak be a tiszta jövedelembe (mint említettük, abból a legelő is kimaradt). A földesúr 4 szárazmalma, illetve 1 belterületi és egy a határban lévő „állásos kocsmája” tovább gyarapította jövedelmét.⁵⁶ Kimutatta az összeírás az állandó alkalmazottakat is: 1 tisztartó és 1 ispán mellett a gazdálkodást 2 parasztgazda igazgatta, a személyzethez 30 béres, 3 kerülő és 4 igáskocsis tartozott még. Igavonóként 72 ökrből és 16 lóból állt még a majorság eleven leltára. Mindezek alapján a majorsági birtoktestet a jobbágyfelszabadítás előtt a Kállayak nemzetségében egyértelműen 141 hold beltelek és kert, 1186 hold kaszáló, 30 hold szőlő és 3000 hold szántó alkotta. Az eszlári jószág tiszta jövedelmét – a terhek levonása után – 33 300 pengő forintba taksálták.

A Belfalu középpontjában álló Kállay-kastélyról sajnos nem rendelkezünk részletes leírással, viszont egy 1844-es tűzkárbiztosítás alapján elképzelhetjük a belfalusi Tisza-kanyarban fekvő Bánffy–Wesselényi-kúria becsértéke mellett annak az épületegyüttesnek meglehetősen pontos képét is.⁵⁷

III/2. TÁBLÁZAT • *Hadadi báró Wesselényi Farkas eszlári épületeinek becse, 1843/44 (bécsi érték)*

Sorsz.	Épület	Méret (hossz)	Becsár (váltó frt)
1.	Lakó rendház tört olasz fedéllel, zsindellyel fedve	14 öl	600
2.	Kisdéd főző- vagy cselédház, zsindellyel	3 ³ / ₄ öl	100
3.	Tyúkól fából deszkából zsindellyel	3 öl	50
4.	Ócskás granárium, bolt, cselédház, L betű formára, mind egy fedél alatt, zsindelyes	16 öl	400
5.	Ócskás deszka sertéshizláló	4 öl	25
6.	Kettős lóistálló, végibe kisdéd granárium L formán hozzáférő, kocsiszin, mind egy fedél alatt, zsindellyel	20 öl	400
7.	Ócska tisztház, zsindellyel	13 öl	250
8.	Ökrök istállója (hátsó), vályog falú, nádfedelű	13 öl	165
9.	Szalmatartó szín, s cselédek marhája színje		10
10.	Szárazmalom, a molnár és malomházzal együtt		300
Össz.			2300

Forrás: SZSZBML, X. 204. 15. d. 134.

A jobbágyfelszabadításkor végül Eszláron a Bánffyakhoz 9 és fél úrbéres telek és 99 zsellér, özv. Kállay Péternéhez 9 és negyed úrbéres telek és 65 zsellér, özv. Kállay Istvánéhoz 1 úrbéres telek, valamint 22 zsellér tartozott, Ónody Pálnak mindössze 11 zsellér-

⁵⁶ Az összeírás a malmok hasznát nettó 288 frt-ra tette, a két kocsmából összesen 700 frt jött be, de ezt nem számította be az összjövedelembe, mivel ez az összeg „az urasági hasznos és gazdasági épületek kijavítására fordíthatván minden esztendőbe ‘s így a jövedelemsorozatába ki nem tétetik’”. SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. 47. cs. 638–639/1847. 16.

⁵⁷ SZSZBML, X. 204. 15. d. 134.

hányada volt. Az 1773-as úrbéri regulációkor még 21 egész telket tartottak számon, most viszont az úrbéres minőség kipuhatolására kiküldött bíróság azt állapította meg, hogy „eszerént egy és fél telek hibázik. Hogy mimódon és hova tévedhetett el ez utóbbi, arról a köz lakosok semmi eredményt sem nyújthattak – bár ez alkalommal nyomába jöni minden módon iparkodtak volna. Hír szerént közbirtokos Ónody Pál úr keze közt mondatik lenni – de erről bizonyost senki nem mondhatott.”⁵⁸

III/3. TÁBLÁZAT • Az eszlári nagy- és középbirtok területe és művelési ágak szerinti megoszlása a kataszteri ideiglen és annak revíziói után (magyar hold)

Birtokos Művelési ág	Szántó		Szőlő		Kert, rét		Legelő		Erdő		Nádas		Hasznavehetetlen		Összes	
	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.	1852	rev.
Bethlen Sándor gr.	1068	1063			213	481	15	222	52	47	82	100	537	99	1967	2012
Wesselényi, sz. Bánffy Mária br.	1132	1122			275	567	57	232	252	212	82	100	489	199	2287	2278
Bethlen gr., Bánffy br. és közbirt.					*	1	400	460					100	54	500	515
Kállay Gusztáv	2489	2311	9	12	601	385	547	918	486	286	35	35	599	99	4766	4751
Kállay sz. Blaskovich Amália	417	371			191	72	5	128	35	55	1	1	18	18	667	647
Ónody Pál	244	418			106	300	38	180	44	44	5	5	267	70	704	1017
Összesen	5350	5285	9	12	1386	1806	1062	2140	869	644	205	241	2010	539	10891	11220

* Az 1 holdnál kisebb területet ebben a kimutatásban figyelmen kívül hagytuk.

Forrás: MOL S 79 75. cs. 947

Ami a jobbágyszabadítás után végbemenő „nagy osztozkodást” illeti, az 1852-ben felvett „föld- vagy vallománykönyv” (Grund- oder Sessionsbuch) és a kataszteri ideiglen revíziói után az Eszlár határában fekvő urasági birtok bár összességében némileg bővült, az egyes birtokosok közül a Bethlenek nevére szereplő földterület csekély növekedése mellett egyedül Ónody ért el számottevő gyarapodást a kiegyezésig (700-ról 1000 magyar holdra). Természetesen a revíziókkor nem lehet pontosan tudni a változások okát. Lehet, hogy az eredeti adatokról derült ki a reklamációk és a tényleges felmérés után, hogy nem voltak pontosak, de előkerülhetett valamely korábban „rejtkezdő” úrbéri minőség is. Az is előfordulhatott, hogy tényleges változások mentek végbe 1852-t követően, akár olyan formában, hogy korábban használhatatlan területet művelés alá vontak. Mint láttuk, Eszláron 1856-ban a „mintegy 800 [magyar] hold területen volt” ún. Bázs-tavat, ami addig terméketlen mocsaras határrész volt, a birtokosok lecsapoltatták.⁵⁹

⁵⁸ Hozzá tartozik a „tényálláshoz”, hogy számításaink szerint nem másfél, hanem csak egy és egynegyed „hibázott”. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a táblás kimutatás szerint a Bánffyak földesuraságából fél telek gróf Bethlen Sándor, Kállay Péterné javaiból pedig szintén fél telek Kállay Gusztáv nevére szerepelt. SZSZBML IV. B. 154. 1. cs. 562/1855 (1855. jan. 2.).

⁵⁹ OSzK Kt Fol. Hung 1114. FM 1/3814/A. 97. Pesthy Frigyes helységnévtára.

A cs. k. megyetörvényszék 1855. november 15-én kelt végzése a Kállay család orosi ága számára úrbéri veszteség címén Szabolcs megyei javaik (Nagykálló, Biri, Oros, Tura) után összesen 46 894 frt 19 xr kárpótlást ítelt meg. Eszlár után pedig Kállay Péter, Ákos és Gusztáv részére a Nagyvárad kerületi Földtehermentesítési Bizottmány 8150 pfrt kármentesítést utalványozott.⁶⁰ Az utalványozott összegeket azonban súlyos adósságok terhelték, amelyek betáblázásáért a hitelezők azonnal jelentkeztek is. De nemcsak a hitelezők és adósok között, hanem a kárpótlandó birtokosok között is ellentétek feszültek, ezért a tényleges kifizetés a megítéléshez képest jócskán elhúzódott. Kállay Gusztáv, aki maga is a legkomolyabb adósságcsinálók közé tartozott, így írt Péter nagybátyjának a kialakult helyzetről: „Eszlár 7ik October 855. Kedves bátyám! Levelét kaptam, de megvallom igazán azt nem tartom hogy az eddigi Úrbéri előlegezés Eszlárról közös lenne, mert ha Bátyám a Biri s [Ákos] az Orosi előlegezést felvették vagy felveszik, – úgy én is fel fogom venni az Eszlárit, ha csak szinte azokat is közösre hagyják; – az más – van még közös terhünk azt is fizethetjük a kárpótlási öszveggel, ez bizonyosan a legjobb, mintsem rajta veszteni az eladásba, – ebbe én is egyetérték [...] Tisztelő öccse Guszti.”⁶¹

Egyébként Kállay Gusztáv felesége, gr. Kornis Jozefa külön is kapott kárpótlást, „11 kármentesített úrbéri állomány után, melynek területét 281.1 holdra és értékét 6556.40 frtra becsülték.”⁶²

Az 1868:XXIX. tc. a szőlőbeli tartozások megszüntetéséről szintén érintette Eszlárt. Az 1869. április 6-án közzétett rendelet felszólította a dézsmás szőlők váltságjogosított birtokosait, hogy jelentsék be és igazolják igényüket. Eszlárról a főszolgabíró felszólítására az a válasz érkezett, „miszerint a T. Ónody Pál Úr részén levő szőlő területe 25 hold – kezdettől fogva mindig 7ed dézsmára volt, azonban erről nevezett Uraság semmi irományt előmutatni nem tudhat”.⁶³ A dézsmaköteles szőlőhegyek és az attól mentes, lényegében a belső kertségek közé sorolt szőlőskertek között az 1836: VI. tc. 2. §-a óta igyekeztek következetesen jogi különbséget tenni.⁶⁴ Az 1847-es birtokösszeírás szerint a Kállayak „szőlős kertje” „két darabba 30 hold kiterjedésű” volt, ám ebből csak 20 holdat borított szőlő, s azt „az Uraság maga használta” (a többi szilvás volt).⁶⁵ Báró Wesselényi Farkasné báró Bánffy Mária 1855-ben kötött bérleti szerződéséből azt is tudjuk, hogy neki is volt egy „bekerített, s szőlőnek újólag körülsánczolt kertje”, nyilvánvalóan allodiális szőlő, amely az 1852-es kataszterben a Bethlen–Bánffy-közbirtokosság osztatlan részben a kertek között rejtkezett.⁶⁶ 1870-re a falu szőlőskertjeinek zöme (Belső-szőlő, Húsvéthalom, Külső-szőlő, Lenáztató) gyakorlatilag paraszti (részben közbirtokossági) tulajdonba került. Egyedül Kállay Gusztávnak (a beltelki kastély mögötti kertben és a Bodzáshát-dűlőben, Bashalma uradalmi központja kertségeként), illetve Ónody Pálnak (a Lenáztató-dűlőben, de valójában szintén az udvarházhoz kapcsolódó kertként) maradt a kezén valamennyi szőlő.

Amennyire a töredékesen fennmaradt iratokból kihámozható, Eszláron a legelőelkülönözés peres útra került. A kezdeményezés még az 1850-es évek végén a földesuragságoktól indult ki. Ehhez aztán volt jobbágyi keresetek sora csatolódott, főleg olyano-

⁶⁰ SZSZBML IV. B. 154. 3. cs. Jan. 29. 1856; Dec. 11. 1855.

⁶¹ Uo. 1855. okt. 7.

⁶² Veres, 1917. 110. A kárpótlott ingatlanok Udvarhelyszékben, Miklósfalván és Kányádon feküdtek.

⁶³ SZSZBML V. 429 [átszerkesztve V. 221] TE jegyzőkönyve 1860–1869. 48/869.

⁶⁴ 1836: VI. tc; 1868. XXIX. tc. Az alföldi szőlőkert meghatározására lásd Égető, 1993. 105–111.

⁶⁵ SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. Fasc. 47. No. 639/1847.

⁶⁶ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. (Hadad, 1855. nov. 24.) Másolat.

ké, akiktől valamilyen ok miatt korábban a földesúr elvette a telket, s ennek következtében az örökösök most a legelőrésztől is elestek.⁶⁷ Ezeket a kereseteket azonban a másodalszáni bíróság rendre elutasította. Kállay Béni az eszlári bérlőtől, Szilvássy Jánostól értesült a legelőelkülönözési per állásáról. Naplójából említi, hogy „a birtokosság ügyvédje Vidliczkay, a községe az Eszlári jegyző”.⁶⁸ A község végül Nagy Sámuel ügyvédet választotta védőjéül.⁶⁹ Mindenesetre, mind Vidliczkay József, mind Nagy Sámuel, aki végül is a „volt jobbágyközség” képviselőjeként fellépett, nem kapkodta el a választ. Előbbi pályájához tartozó „egyéb mellőzhetetlen dolgaira hivatkozott”, utóbbi viszont arra, hogy ügyfeleit „e napokban a mezei munka szorgossága – úgymint vetés – kukorica törés – burgonya hordás elfoglalta, ’s falun az összejövetel nehezen megy”.⁷⁰ Végül a legelőelkülönözési per 1870-ben zárult le, aminek egy minden korábbinál áttekinthetőbb birtokrészteli jegyzőkönyvet köszönhetünk.

Ami a kataszteri iratokból kihámozhatóan a legelőket illeti: 1852-ben még három közlegelőként használt dűlő létezett a falu határában. A Belfalutól keletre fekvő Legelőtér (kb. 137 kat. hold), ennek mintegy keleti meghosszabbításában az 1854-es térképen Lenáztatóféneként ábrázolt (valójában a lecsapolás alatt lévő Bazs-mocsár) területet keletről ölelő Felső közös legelő (kb. 400 kat. hold), valamint a Lenáztatótól délre, a Bazs-mocsarat nyugatról karéjozó Alsó közös legelő (kb. 411 kat. hold). A Legelőtér és a Felső közös legelő az ún. Kállay részen, az Alsó közös legelő pedig az ún. Bánffy részen terült el. 1870-re már csak két közös legelőtér maradt: a korábbi Legelőtér helyét most már Felső legelőnek nevezték, terjedelme még mindig meghaladta a 200 holdat (a régi Felső közös legelő zömét mint területet elnyelte a Lapos-halomnak, illetve Bazs-nak nevezett dűlő), de a régi Alsó közös legelő is jóval kisebb térre szorult vissza (kb. 80 kat. hold). Ez került a község osztatlan közös birtokába. Viszont kiszakad a régi községből a volt földesurak legelője.

A Bánffy részen a két örökös egymás közt nem osztotta meg s továbbra is közösen használta az immár a többiektől elkülönített mintegy 350 holdnyi legelőt (a táblázatban azonban tulajdoni hányad szerint ezeket is Bethlen és Wesselényi nevén szerepeltetjük). A Kállayak (Gusztáv és Béni), valamint Ónody külön jókora legelőrészt hasított ki magának. Ezeknek a legelőeknek a zöme a most Bazs-nak nevezett dűlőben, az 1850-es években közös erőfeszítéssel lecsapolt mocsár helyén volt található. Mindjárt érthetőbb a földesúri erőfeszítés, hogy a korábban gyakran hasznavehetetlen közös legelőkből, amelyet saját beruházásként vízmentesítettek (a munkát nyilván a falu lakói végezték), magukénak mondhassák az újonnan nyert területeket. Az egész reguláció mérlegeként elmondható, hogy a közép- és nagybirtoknak durván ötször akkora legelő jutott, mint a községnek.

⁶⁷ SZSZBML IV. B. 255/c. 157. d. 288/1866. Egy 1866. nov. 20-án kelt keresetlevél szerint a legelőelkülönözési pert a földesuraság 1858-ban 770. szám alatt „tette folyamatba”. Az egyik keresetben Tiser Mihály a „Bánfi részen” elvett telkét próbálta ezen az úton visszaszerezni. Mint írta: „Gróf Bethelen Sándorné született Bánffy [sic!] Josefa Ő Nagyságától 4/8 Telek Urbéres föld tölem minden ok nélkül – Törvény ellenére elvettetett – mellynek meg felelő belső Telke mai napig is birtokomban van.” A földesuraság azonban továbbhárította a felelősséget, amikor úgy nyilatkozott, „mintha az elvétel minden tudta és befolyása nélkül történt volna”. Uo. 280/1866 (1866. nov. 20.).

⁶⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. 1865. aug. 9.; 1865. okt. 3.

⁶⁹ SZSZBML V. 429 [átszerkesztve V. 221] TE jegyzőkönyve 1860–1869. 1865. aug. 17.

⁷⁰ SZSZBML IV. B. 255/c. 157. d. 238/1866 Vidliczkay József, 1866. szept. 9.; 276/1866 Nagy Sámuel 1866 okt. 31. Vidliczkay József 1869-től 1884-ig Nyíregyháza országgyűlési képviselője volt. Életéről lásd Margócsy, 1995. 208–210.

III/4. TÁBLÁZAT • Nagy- és középbirtok Tiszaeszláron művelési ágak szerint a földadókataszter alapján, 1870 (katasztrális hold)

Művelési ág	Ház-, udvar	Kert	Szőlő	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Adó- mentes*	Egybe- hason- lítás**	Összes
Tulajdonos neve											
Kállay Gusztáv	36,45	57,05	3,20	2075,41	787,23	663,72	83,76	0,52	20,74	65,36	3793,44
Wesselényi Ferenc br.	15,65	9,11	0	940,49	252,66	251,38	129,4	0	34,91	11,26	1644,94
Bethlen Sándor gr.	14,27	6,21	0	946,31	251,05	220,72	53,00	106,93	31,05	12,72	1642,26
Ónody Pál	9,83	6,44	0,30	377,55	137,95	260,17	36,87	0	2,42	8,86	840,38
Kállay Istvánnő	4,89	1,60	0	318,20	46,53	99,58	21,66	0	21,84	8,95	523,26

* Adómentes területnek a korabeli szabályok szerint a művelhetetlen tavak, mocsarak, folyók, csatornák, töltések, közterek, utcák, utak, vasutak és temetők számítottak.

** Hasonlat/egybehasonlítás: épületek területe, rakhelyek, szérűk, gazdasági épületek udvarral, vásárterek, bányák, magánutak, csatornák, vasutak, árkok, lecsapolható művelt tavak, faiskolák.

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947.

A kiegyezés után a mezőgazdasági statisztika első lépéseit még a régi kategóriák alapján tette meg, így például a vetésterületre vonatkozó adatokat a birtokok eredetét figyelembe véve gyűjtötte. Ebből azonban a történésznek az a szerencséje származik, legalább némi képet alkothat a „nagyobb volt nemesi birtokok” vetésszerkezetéről.⁷¹ A vármegyén keresztül így gyűjtött adatokat a Statisztikai Hivatal megpróbálta ugyan összesíteni, de aztán rájöttek, hogy az adatgyűjtés módja már nem igazán felel meg a kor követelményeinek, úgyhogy végül felhagytak ezzel a kísérlettel. Eszláron az 1869 őszen és 1870 tavaszán bevetett összes terület (tehát volt nemesi és községi együtt) durván 5300 katasztrális holdra rúgott (ami csak nagyjából felelt meg a kataszterben kimutatott szántóterületnek), s ennek több mint 90%-át a volt nemesi birtokok vetése foglalta el.

III/5. TÁBLÁZAT • Kimutatás a „nagyobb volt nemesi birtok” vetéseinek állásáról Tiszaeszláron, 1870 nyara (katasztrális hold)

	Búza	Rozs	Árpa	Repce	Tengeri	Hüvelyes	Bogyós	Összes
Őszi	1650	410		1400				3460
Tavaszi		20		1200	20	250		1490
Összes	1650	430		1400	1200	20	250	4950
%	33,3	8,7		28,3	24,2	0,4	5,1	100

Forrás: SZSZBML IV. B. 255/b 136. d. 2365/870.

Semmiképpen sem gondoljuk, hogy az abszolút számoknak hitelt adhatunk, de az arányokat tekintve egyszerűen nincs ennél jobb adat. Az őszi és a tavaszi, a búza és a rozs aránya kétségtelen helyi tapasztalaton alapult, amit finoman jelez az őszi búza várható maghoza-

⁷¹ SZSZBML IV. B. 255/b 136. d. 2365/870. Kovács Pál jegyző és Weiszstein Lázár helyettes bíró (!) kimutatása (1870. jún. 1.).

máról tett széljegyzet: „Búza 6. mag – mert $\frac{1}{3}$ -a elfagyott”.⁷² Fontos adat az is, hogy a kukorica és repce milyen hatalmas területet foglalt el ekkoriban az eszlári volt nemesi birtokon folyó szántógazdálkodásban, bár az előbbi a kor viszonyainak ismeretében nyilván nem saját kezelésű gazdálkodásként, hanem részesművelésként lehet csak elképzelni.

Mire azonban a birtokrendezés lezárult, gyakorlatilag tarthatatlanná vált a falu legnagyobb birtokosának, Kállay Gusztávnak a helyzete. Kállay már korábban is állandó pénzzavarral küszködött, amúgy is könnyelműségéről volt híres, rendre jöttek címére a fizetési felszólítások. Végül alig egy évvel halála előtt nem maradt más hátra, mint az eladás. A birtokait elidegenítő szerződés aláírására egy 1875. május 22-i előjegyzés után 1875. augusztus 20-án került sor. Hogy eredetét tekintve miből is tevődött össze ez az ingatlan, az a fennmaradt telekkönyvi kivonatból jól áttekinthető.

III/6. TÁBLÁZAT ● Kállay Gusztáv birtokai a hitelteleknyv alapján, 1875

Birtokfajta	Határrész	Háksz.	Művelés módja	Kat. hold	Négyszögöl
Nemesi	Belsőség		üres telek	1	
	Belsőség		mészárszék	1	
	Belsőség	139	ház, udvar és kertek		500
	Belsőség		kertek	14	1300
	Belsőség	138	ház, udvar és kertek		250
	Belsőség	180	ház, udvar és kert	1	550
	Belsőség		szőlő és kaszáló	19	400
	Belsőség	257	gőzmalom	30	
	Belsőség		legelő és szántó	7	
	Sinkahegy és Szurokpáca		szántó és kaszáló	267	400
	Horoghegy és Csomarét		szántó és kaszáló	370	500
	Sasfészekkút		szántó és kaszáló	338	70
	Sasfészekpart		szántó	219	
	Bastöri, Bodzáshát, Parlag, Banaszék, Mézes máj, Piarista kert, Bashalma, Taligáshát, Kusír		szántó és kaszáló	1461	
	Katyókert és Bázs		kaszáló	551	
	Nagytölgyes		erdő	241	100
Úrbéri	Szilfahalom		szántók	12	1400
	Sasfészekkút		szántók	15	600
	Mézes máj		szántók	12	700
	Földesgazdák kaszálója		kaszálók	31	920
Zsellér	Belsőség		kert		100
	Belsőség		üres telek	2	
Összes				3597	1490

Forrás: SZSZBML VII. 1. c. 6. c.

⁷² Uo. Ami durván azt jelenti, hogy 9-es átlagos normál magzaporulattal számoltak. A repceterméshez azt a megjegyzést fűzte a jegyző, hogy az csak 3-4 magot hoz, mert „a veres bogár megette”. Uo.

A telekkönyv jelzi a dűlönkénti birtokrészek eredetét: mi tartozott hajdan a domania-litáshoz, az úrbériséghez és a zsellérséghez. Sajnos a (hitel)telekkönyvben megadott helyrajzi számok nem feleltethetők meg a kataszteri birtokrészleti jegyzőkönyv ún. birtokrészleti számainak (erre már a kortársak is sokat panaszkodtak).⁷³ Dűlönkénti bontásban viszont az (adó)kataszter adatai sokkal pontosabbnak tűnnek mind a mennyiség, mind a változó művelési ágak szempontjából. Ráadásul ott minden egyes dűlő külön áttekinthető, a kataszter legfőbb egységei a dűlő és a parcella együttesen mint a termelő üzem szinterei, a hiteltelekkönyv összeállítóját pedig láthatóan a tulajdon (részben mint zálogfedezet) érdekli. A dűlönkénti összesítés után azonban az is kiderül, hogy a parcellák összerülete és a telekkönyv megfelelő adata sem áll összhangban egymással. Csak néhány példa: a Szurokpáca (és benne Sinkahegy) Kállay birtoka a kataszterben 226 holdat tett ki (ebből 55 hold szántó, 163 hold rét, de volt benne 8 hold legelő is), míg a (hitel)telekkönyvben – mint látható – a határrészbeli birtok 267 holdra rúgott. A Nagytölgyes nevű dűlőben a kataszter 253 hold Kállay-birtokot tartott számon (ebből azonban már 1870-ben is csak 71 hold volt erdő, a zöm ekkor már egyértelműen szántóként adózott!), míg a telekkönyvben ebben a határrészben csak 241 hold szerepelt. Hozzá-tartozik még a történethez, hogy a fenti 100. számú telekjegyzőkönyv mellett külön került eladásra 1875-ben a 414. számú telekjegyzőkönyvben foglalt 253 hold legelő, amely ráadásul 1870 óta a feleség, Kornis Josefa nevében volt bekebelezve. Összesen tehát – a telekkönyv szerint – 3850 holdat kitevő birtokkomplexum cserélt gazdát (a végösszegben már a telekkönyv és a kataszter között nem is olyan nagy az eltérés).

A vevő Szabolcs megye legnagyobb birtokos családjának feje, Dessewffy Kálmán gróf (1797–1879), aki ezúton hitbizomány-alapító törekvéseit mintegy kiegészítendő szabad rendelkezésű birtokot is hagyományozott fiai számára.⁷⁴ Kálmán gróf egyébként nemcsak rokonságban (felesége Kállay Mária, Kállay Ignác leánya), hanem jórészt ezzel összefüggésben többedízigleni perben is állt a Kállayakkal. Az eszlári tulajdonjog – „örökségképpen vagyonátruházással” – Miklós javára 1877 végén kebeleztetett át fia nevére a telekkönyvbe.⁷⁵ Sem az apa, sem fia nem költözött azonban Eszlárra, a belfalusi kastélyt láthatóan továbbra is Kornis Jozefa lakta. Viszont a hajdani bérlő, későbbi szabolcsi főispán által épített bashalmi kastélyt korszerűsítve veje, gróf Pongrácz Jenő telepedett le oda az 1880-as évek elején, s saját kezelésben, sőt más birtokokat is bérbe véve mintagazdaságot hozott létre az eszlári határban.⁷⁶

A földesúri mivolt azonban nem merült ki csupán a föld birtoklásában. Az eszlári kegyuraságot (patronátus) előbb, 1805 óta a plébánia visszaállítója, Kállay Péter viselte, majd halála után özvegye, Majthényi Lucia. Az 1875-es eladáskor a kegyuraság az új

⁷³ „...a földadó-ideiglen alapján készült egyéni birtokívben minden az egy birtokhoz tartozó telekrészletek térfogatuk, művelési ágaik és kataszteri tiszta jövedelmök szerint föl vannak jegyezve; de tudvalevő az is, hogy a telekkönyv e tételekkel sehogy sem egyezik, hogy Magyarországon a telekjegyzőkönyv helyrajzi számai a földadó-ideiglen helyrajzi számaitól merőben eltérnek, holott ezek viszont a kataszter telek-részlet-számaival sem egyeznek; tudvalevő, hogy a hiteltelekkönyv a birtok térfogata és értéke iránt felelősséget nem vállal, sőt az előbbi legtöbb esetben ki sem tünteti, s hogy a magyar telekkönyv ennél fogva nem egyéb egyszerű adóssági lajstromnál.” Keleti, 1868. 206.

⁷⁴ Gottfried, 1994. 87–93.

⁷⁵ SZSZBML VII. 1. c. 6. d. Gróf Dessewffy Miklós (Vencsellő, 1829 – Wiesbaden, 1893) leszármazására lásd Éble, 1903. VII. melléklet.

⁷⁶ *Nyírviadé*, 1880. aug. 5. Gróf Pongrácz Jenő (1853–1913) 1877-ben Debrecenben vette nőül Dessewffy Izabellát (1855–1943). Pongrácz, [1914] VIII. tábla; Gudenus, I. 1990. 297.

tulajdonosra szállt. A korabeli szokásjog szerint ilyenkor, ha csak ki nem kötötték, hogy a kegyúr a régi marad, ez a jog automatikusan átszállt a vásárlóra. A kegyúr legfontosabb kiváltsága a jelölés (prezentálás) volt az egyházi posztokra, de a jogokkal köteleességek is jártak. Ilyennek számított a plébános javadalmazása, s az is, hogy pusztulás esetén újjá kellett építenie a kegyúri épületet. Ilyen helyzetben a magánkegyúriság „birtokhoz kötött dologi terhet” jelentett.⁷⁷ A 19. század második felében láthatóan a kegyúri jog már inkább teher volt. Nincs tehát min csodálkozni, hogy amikor 1878-ban – Ferenczy Bertalan nagykállói kinevezése miatt – megürült az eszlári plébánosi javadalom, és az egri érsek gróf Dessewffy Kálmánt szólította fel, hogy a hozzá pályázatot benyújtó egyházmegyei papok közül jelöltjét terjessze hozzá Egerbe, Dessewffy Kálmán igyekezett gyermekeire hárítani a kötelezettséget. Mint írta: „előre haladt koromnál fogva összes javaimat és azok között a tisztaeszlári birtokomat is fiaimnak”, nevezetesen Miklós fiának átadta. S bár a fiúk „az Egyházzvédnökségből kifolyó jogok gyakorlatát nékem visszaajánlották”, mégis kéri az ügyben Miklós fia megkeresését.⁷⁸ Amikor pedig később a Belfalu kitelepítése került napirendre, Dessewffy Miklós azért is ellenkezett a régi település elhagyását, mert az a templom lebontásával és új építésével járt volna, s mint veje bizalmasan a volt lelkésznek, akkor kállói esperesnek elárulta, a gróf attól tartott, hogy ebben az esetben „kegyúri kötelezettségeinek teljesítésére volna szólítható, mire pedig annál kevésbé van kedve vállalkozni, mivel ily igazolhatatlan áldozatot Tisza [Kálmán] ötletéért, capriccáért kényszerülne viselni”.⁷⁹ Dessewffy Miklós 1893-ban bekövetkezett halála után aztán gyermekei (Izabella, Miklós, Irma, Aladár, Erzsébet) lettek a patrónusok, „kiknek javára a kegyúri jog a birtokra bekebeleztezt”.⁸⁰ Hogy mikor halványult el a kegyúri jog Eszláron, azt pontosan nem tudjuk, tény azonban, hogy a húszas évek közigazgatási tájékoztató lapja már úgy tudja, hogy a községnek „nincs kegyúri joga”, tehát ez a jog valamikor gróf Pongrácz Jenő 1913-as halála után nem talált örökösre.⁸¹

Ha most az 1848 előtti „nemesi társadalom” továbbélésének nyomait keressük az eszlári történetben, keresve sem találunk jobb példát a folyamatok szemléltetésére, mint a választójogban fellelhető „régí jog” kategóriáját. Mint ismeretes, 1848 senkitől sem akart jogot elvenni, csak a meglevőket kiterjeszteni, ezért fenntartotta, hogy aki addig rendelkezett választójoggal, az ezután is megtarthassa azt. Hogy ezt a későbbiekben miként értelmezték, azt még látni fogjuk, mindenestre tanulságos, hogy míg 1848-ban a helybeli földesurak, Kállay Gusztáv és Ónody Pál tekintetes urak egyaránt régi jogon iratkoztak fel a választójogi listára (Kállay Gusztávnak ekkor még élt a nagymama, tehát nem is igazán tehetett másként), addig 1865-ben, sőt 1869-ben is nemcsak Kállay és Ónody, hanem az utóbbi idősebb fiai (Bertalan és Dezső) is, sőt a Kállay-birtokhoz tartozó bérő, Graefl József is „földbirtok” alapján lett választó. Az 1880-as évekre azonban változott a helyzet: a régi birtokosok (Kállay Gusztáv és Ónody Pál) halálával, illetve

⁷⁷ Máthé, 1936. 78.

⁷⁸ EFL TE 1525/1878 (1878. jún. 24); 1832/1878 (Vencsellő, 1878. aug. 1.).

⁷⁹ EFL TE 5592/1889 (Nagykálló, 1889. júl. 31.).

⁸⁰ Összeírása az egri egyházmegyéhez tartozó tisztaeszlári plébánia jövedelmeinek és kiadásainak. É. n. [1896]. A dokumentum fénymásolatát dr. Lakatos Sarolta bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök. Izabella, Irma és Aladár jogait és terheit gr. Pongrácz Jenő bashalmi nagybirtokos (Izabella férje) később átvette, így 1/5-öd részben ő lett Eszlár kegyura. Uo.

⁸¹ NMEA St 2074 TE.

birtokaik elidegenítésével az újak már nem földbirtokosként megjelölve szerepeltek a listán: gróf Pongrácz Jenő, a tulajdonos leányának a veje régi jogon, Ónody Géza pedig, miután 1880-ban maga is túlادott az atyai jusszon, bérlőként, jövedelem alapján iratkozott fel a választói listára.⁸² Miközben a régi jog birtokosai súlyt helyeztek arra, hogy birtokosi pozíciójuk alapján (legalábbis, ha volt ilyen) lépjenek a köz mezejére, az is tanulságos, ahogy bejegyzésükkor lekopnak nevük elől a megszólításbeli titulusok.

De vajon hogyan állunk a megszólítással mint „viselkedésszociológiai” megkülönböztető karakterisztikummal az anyakönyvekben? Természetesen csakis azok esetében van ennek vizsgálatára mód, akiket helyben anyakönyveztek. 1848 előtt az volt az általános gyakorlat, hogy a földesúri családoknál a prédikátumot mindig, a titulust pedig időnként beírták a név mellé. 1848 után azonban már „csak” a nemesi előnév maradt. Ez volt az általános gyakorlat az 1870-es években is, kivétel csak ritkán fordult elő. Mint például, amikor 1873-ban Kállay Gusztáv Margit nevű leánya 16 évesen elhal, az atyát nemcsak „kegyúrként”, hanem „nagyságosként” is regisztrálják.⁸³ Ónody Pált, elhalt fiát (Dezső, László) ismét csak a „szentmártoni” prédikátummal és földbirtokos „állás” megjelölésével anyakönyvezték. Az azonban beszédes, hogy a „Tekintetes szentmártoni Ónody Pál” fiaként 1848-ban világra jött „Ónody Geiza” (sic!) fia 1875-ös házasságkötésekor Eszláron csak a háromszori hirdetésről bizonyítványt kapó „szentmártoni Ónody Géza földbirtokos”, Hejőcsabán, ahol a menyasszony miatt a házasságkötés ténylegesen megtörtént, „Nagyságos Ónodi [sic!] Géza” gyanánt esküszik örök hűséget.⁸⁴ A jelenség finoman jelzi, hogy a prédikátumos megkülönböztetésen alapuló visszafogott általános irányt alkalmilag meg-megtöri egy-egy felfelé kapaszkodó törekvés.⁸⁵ Leginkább azoknál, akik valójában a közeli tulajdonvesztés árnyékában már lefelé gravitáltak.

Taksás nemesek

A földesurakon kívül a nemesi összeírások a 18. század vége óta jelentékeny másfajta nemesi népszerűséget mutattak ki úgy országszerte, mind Szabolcsban is. Eszláron az 1793-as nemesi kataszter a két földesúr [M[éltóságos] B[áró] Bánffy és T[ekintetes] Kállay Miklós successorai) mellett 22 „semmi fekvő nemesi jószágot nem bíró nemes v. taxalista” családfőt sorolt fel.⁸⁶

Az, hogy valaki nemes személynek számított-e Tiszaeszláron a 19. század első felében, két alapvető (és egy harmadik kiegészítő) forrásból tudható:

1. Szerepelt-e a neve a nemesi összeírásokban?
2. Feltüntették-e az egyházi anyakönyvek a neve mellett, hogy „nemes” („nobilis”)?

⁸² A választójogi listák: SZSZBML IV. B. 105. 1. d. (1848); IV. B. 254. 1. d. (1865); IV. B. 254. 6. k. (1869); IV. B. 403. 87. cs. (1875); IV. B. 411. 113. d. I. 248/1883.

⁸³ MOL A 900 (1873. ápr. 20.).

⁸⁴ MOL A 2568 (1874. aug. 2. † Pál; 1871. jún. 4. † Dezső; 1876. febr. 28. † László; 1875. márc. 1. Géza=; uex. A 1430. Hejőcsaba, 1875. márc. 1.).

⁸⁵ Kövér: Rangletra..., 2002.

⁸⁶ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 9. No. 635. 1793. Megyei szintű feldolgozását lásd Lácay, 1979. A II. József-féle népszámlálás 1785-re Eszláron 67 felnőtt keresztény nemes férfit mutat ki, ami valószínűtlenül magas adat. Danyi–Dávid: *Az első magyarországi...*, 1960. 161.

3. Végül az sem mellékes, hogy nemesként írták-e össze személyét és „éghető vagyonát” a megyei Tűzkármentesítő Társulat 1843–1844-es névsoraiban.

1. A reformkor végén több évben is rendelkezésre álló nemesi összeírások a konskripció céljától függő tágassággal értelmezték a feladatot: a legbővebb, a már részben hivatkozott 1846-os névsor, amelyet az 1843–1844-es országgyűlés költségeinek utólagos kivetéséhez állíttatott össze a vármegye, 57 nevet tartalmazott. Együtt szerepeltek benne birtokosok, birtoktalanok, sőt az országosan módosuló szemlélet jegyében a honoratiorok is.⁸⁷

III/7. TÁBLÁZAT ● *Nemes férfiak Eszláron, 1793–1847*

Év	1793	1807*	1832	1845	1846	1847
Családfő	22	43	52	45	57	54

* Az 1807-es subsidiális összeírás az egyetlen, amely néhány női nevet (főként özvegyeket) is tartalmaz.

Forrás: SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 9. No. 635. 1793); IV. A. 1/f. 1339. cs. (1807); IV. A. 1/e. 1321 cs. (1832); IV. A. 1. 45. cs. 268. d. (1845); IV. A. 1. B. 1185. d. 46. cs. 152. (1846); IV. A. 1. 47. cs. 1362. d. (1847)

A napóleoni háborúk óta bekövetkezett növekedés egyértelmű. Közben korábban kiterjedt családnevek (Deák, Koczog, Szabó) teljesen eltűntek a listáról. Voltak persze olyanok, akik leányágon vitték tovább a tradíciót, mint például Nemes Deák Sámuel és a csobajai származású Jász Szabó Klára leánya, Julianna, aki a szintén nemes Gyányi János felesége lett, vagy mint N[eme]ls Szabó Jakab leánya, Julianna, aki 1829-ben N[eme]ls Farkas Andráshoz ment feleségül.⁸⁸

Kiterjedt irodalom szól a rendi világ utolsó fél évszázadában a nemesség rétegződéséről.⁸⁹ A fenti összeírások általában csak névsorok, viszont az 1807-es subsidium kivetési listája vagyoni-jövedelmi értékeket is tartalmaz. Ez elsősorban annak tudható be, hogy az 1807-es országgyűlésen megajánlott összeg kivetése a vagyon 1%-át (a fundus instructus kivételével) és az éves jövedelem egyhatodát illette.⁹⁰

III/8. TÁBLÁZAT ● *Az 1807. évi subsidium kivetése Tiszaeszláron*

Kivetés összege	Családfők száma
20 frt felett	1
10–20 frt között	2
5–10 frt között	2
1–5 frt között	16
1 frt alatt	16
0	6
Összesen (104 frt 72 xr)	43

Forrás: SZSZBML IV. A. 1/f. 1339. cs. (1807).

⁸⁷ SZSZBML IV. A. 1. B. 1185. d. Fasc. 46. No. 152. A dadai járás 2. szakasza szolgabírája, Kállay Ubul (Nagykálló, 1846. jún. 20.). Lásd részletesebben Kövér, 2005.

⁸⁸ MOL A 2568.

⁸⁹ Vörös Károly, 1980; uő 1990; Ódor, 1986; Erdmann, 1987; Pálmány, 1997.

⁹⁰ Poór, 2003. 127–141.

A 10 forint feletti kivetések egyházi javadalmak után történtek (Peleskei Pál tiszteletes és Szabó Faustin plébános). A legnagyobb összeggel tartozó „Géressy István úr tisztartó” (leánya házasságkötésekor az anyakönyvben praefektusként [praefektus bonorum] jegyzik), aki viszont végül nem fizette be a rá kirótt summát. Egyébként a 43 főből végül is 26-an fizették ki a tartozásukat. A fennmaradó személyek között volt az a 6 fő is, akiknél már eleve nem vetettek ki semmit, lévén hogy eleve „semmije sincs” szerepelt a neveik mellett, tehát se vagyonuk, se jövedelmük. Ez utóbbi kategóriában két Szabó és három Vajda nevezetű nemes fordult elő, az előbbieket kikoptak az eszlári nobilitás soraiból, az utóbbiak viszont helyben túlélték a 19. századot.

Az azonban teljesen valószínűtlen, hogy egyik évről a másikra 45 főről 57 főre gyarapodjon a nemesség száma, tehát nyilvánvaló, hogy a nemesi konskripciók változó funkciója magyarázza a negyvenes évek hullámmását.

Az 1846-os legbővebb nemesi összeírásban a fentebb idézett földesurak után a birthoknélküliek névsorát Kállay Gusztáv vezette, aki – mint láttuk – nagyanyja haláláig nem juthatott hozzá örökségéhez. Az ő neve után sorakoztak a nagyrészt már a 18. század végi összeírásból ismert taksás nemes családok felnőtt férfi tagjai (Farkas, Fodor, Gyányi, Hori, Vajda). A mindig változó papok, tanítók, kasznárok, ispánok mellett újabb nemesi családnevek is megjelentek (Dóka, Gyetvai, Papp, Vadász). A régebbi nemesek szinte kizárólag reformátusok voltak, az újabbak között fel-felűntek katolikusok is. A háztartásfők létszáma viszont a reformkor évtizedeiben tulajdonképpen stagnált.

2. A 18. század végétől az anyakönyvek is kezdtek rendszeresen utalni az illető nemességére. („Ns”, vagy kiírva „Nemes”). A hívek igénye a nemesi titulus feltüntetésére a házasságok kihirdetése kapcsán jelentkezett: „A mint itt a körül-belől-való némelly Ekklesiáinkban úgy Eszláron is szokás, hogy mikor Nemes személlyek házasodnak, a kihirdetés alkalmatosságával magokat a Cathedráról nemeseeknek nevezetik, ilyen formán: Nemes N. N...” A feljegyzés rögtön rögzítette a tranzakció költségeit is: ilyenkor „az egynehány esztendőtl-fogva való praxis szerént két Rhénes forintot kell venni”. S a szokás leírásához társult az indoklás: „Mert illendő, hogy a kik így különös titult akarnak magoknak adatni, ott kívált, a hol nem igen szokás rend szerént akarkit is nagy titullussal illetni, a fizetést is különösen tegyék.” (Kiemelés – K. Gy.)⁹¹ Mivel a taksás nemesek eleinte kivétel nélkül kálvinisták voltak, a gyakorlat elterjedését leginkább a református matrikulákban figyelhetjük meg, de az újonnan beköltözött (részben katolikus) nemesek is elérték, hogy nevük mellett megjelenjen a „nobilis” megjelölés.⁹²

Az eszlári anyakönyvekből 1848-ban szinte egy csapásra tűntek el a kiváltságolt származásra utaló bejegyzések. A református halotti matrikulában a „N[eme]s” bejegyzés utoljára Hory József csizmadiánál fordult elő 1848. március 2-án. Az esketéseknél az évben még április 8-án találunk „nemes” előjelet, Farkas Dániel házasságkötésekor, míg végsőként a kereszteleseknél N[eme]s Papp Sándor József fiának születésekor, 1848. április 14-én. 1848 után a házassági anyakönyvben elvéve bukkanunk bizonytalanokodásra: 1850. január 26-án, amikor özvegy Gyányi Mihály főbíró újból házasságot kötött, még egyszer a neve elé került a „N[eme]s” címzés. Jellemző azonban, hogy előző

⁹¹ MOL A 2567. Pro memoria. A feljegyzés Kenéz Gergely prédikátor (1786–1790) idejében keletkezett.

⁹² Dóka András neve mellett így szerepelhetett az 1840-es években a pontosságra törekvő állapotmeghatározás: „zsellér nemes”. MOL A 900. 61.

felesége halálakor, 1849 augusztusában minden előtag nélkül íratott be, mellesleg szintén főbíróként, tehát aligha fogható a megingás pusztán viselt pozíciójára.⁹³

Az 1849 után visszalatinosodó katolikus anyakönyvekből szintén hiányzott a származásra utaló bejegyzés, bár itt is találunk kivételt: 1853. január végén, Dóka Antal András nevű fiának születésekor például ismét felbukkant az apánál a „nob.” státus-megjelölés.⁹⁴

Az anyakönyvek további fontos kérdések vizsgálatához is kulcsot kínálnak. A legfontosabb ezek közül a nemesség mint rendi csoport nyitottsága vagy zártsága. Max Weber alapján a társadalomtörténeti irodalomban különbséget lehet tenni a „történeti-jogi” és az ún. „viselkedésszociológiai rendiség” között, az utóbbi egyik ismérveként kiemelve az egymás közti házasodást, a connubiumot.⁹⁵

Ha az 1828–1847 közötti időszak eszlári református anyakönyveit megvizsgáljuk, akkor abban 68 olyan házasságot találunk, ahol legalább az egyik félnél (vagy annak szülőjénél) az anyakönyv feltüntette a nemesi rendhez való tartozást. Ezek között azonban összesen nyolcnál azonos mindkét fél rendi helyzete.

III/9. TÁBLÁZAT ● Református nemes házasságkötések, 1828–1847

	<i>Mindkét fél nemes</i>	<i>A vőlegény nemes</i>	<i>A menyasszony nemes</i>	<i>Összes</i>
1828–1837	4	19	18	41
1838–1847	4	10	13	27
1828–1847	8	29	31	68

Forrás: MOL A 2568.

A szigorúan endogám házasságok száma tehát változatlanul alacsony szinten maradt, miközben a nemesség létszámnövekedése után a harmincas–negyvenes évek tetőponti stagnálása idején a nemesek és nem nemesek közötti házassági kedv láthatóan visszaesett.

Az endogám nemesi házasságok közül ifj. Farkas András és Szabó Julianna frigyét már említettük. Ifj. Hory Józsefről (1807–1848) is esett már szó, ő volt az, akit utolsóként anyakönyveztek nemes halottként és csizmadiaként 1848 márciusában. Ő maga csak apai ágon volt nemes, atyja, id. Hory József földműves 1831 nyarán kolerában történt elhunytja után már az év novemberében nőül vette a „búji születésű Nemes Mozga Teréziát”.⁹⁶ Inkább rendhagyó esetnek számít a bodrogheresztúri születésű, római katolikus kertész nemesifjú Szabó János és a gávai származású Pap János hajadon leányának, Zsuzsannának a házassága 1833-ban. Kettejüket nyilván az hozta össze, hogy mindketten

⁹³ MOL A 2568. Az 1850. januári „felbuzdulás” azonban teljesen „alkalmi” lehetett. Jellemző, hogy már a következő házassági bejegyzésnél, a fentebb szintén hivatkozott, kétségtelenül nemes Farkas Gábor eskütéskor, 1850. január 30. án a vőlegény neve elől utólag mintha kitöröltek volna valami rövid bejegyzést, s így státusa egyszerűen „zsellérként” szerepelt.

⁹⁴ MOL A 900. 86.

⁹⁵ Weber, 1987. 307. Bertalan László interpretációja alapján a rendi helyzet kétféle értelmezésére lásd Kövér, 2001. 99. sköv.

⁹⁶ MOL A 2568. (1831. nov. 7.).

Ónody Pálnál szolgáltak. Ifjú Pap János és néhai Vajda István leányának, Sárának az 1834-es házasságkötése valóban két eszlári taksás nemes sarj endogám frigye.

A következő dekádót azonban ismét két környékből ideszármazott vőlegény rendi értelemben endogám házassága nyitja: a nagyfalusi ifj. Villás Ferenc id. Farkas György leányát, Juliannát, a tiszalöki Balogh Ferenc pedig 1838-ban néhai Hori György leányát, Máriát választotta élete párjává. A szentmihályi születésű Bagdi István nemes notárius 1841-ben Gyányi Mihály hajadon leányával, Sofiával kötött házasságot, aki a fent már idézett Gyányi Mihály főbírónak első házasságából származott. Gyányi Mihálynak egyébként sem 1849-ben kolerában elhunyt első, sem 1850-ben elvett második neje nem nemes családból eredt.⁹⁷ Gyány (sic!) Bálint 1845-ben Tarcáról hozott magának nemes feleséget Gönczi István leánya, Judit személyében. Már-már úgy tűnik, hogy az eszlári nemes ifjak helyben nem találtak magukhoz méltó arát. A csak egyik, vagy csak másik fél nemes házasságok nagyjából egyensúlyban levő aránya azonban ennek az ellenkezőjéről tanúskodik.

Ezek alapján a jobbágyszabadítást megelőző évtizedekben Tiszaeszláron a nemesi exogámiát mondhatjuk jellemzőnek. Ahol a menyasszony szülőjét megnevezik az első házasságkötéskor, azt kell megállapítanunk az 1828-as összeírás alapján, hogy a nemes ifjaknak többnyire zsellérlányok jutottak. A kivételt ifj. Farkas György jelentette (1811–1873), aki mindkétyszer telkes jobbágypapa leányát vette feleségül (1834= Udvari Erzsébet; 1842= Czeglédi Julianna). Hasonlóan dominálnak a zsellérfiak a nemes hajadonok és özvegyek házasságkötésekor is, bár itt nem szabad elfeledkeznünk arról a mozzanatról, hogy aki ifjú korában inquilinusnak minősül, az még nem biztos, hogy élete folyamán az is marad. Solymosi János például (Solymosi Eszter nagyapja), aki négy házasságából kétszer is nemes Hori leányt vett feleségül, 1828-ban még házas zsellér volt, de az 1848-as jobbágyszabadításkor már féltelkes úrbéresnek számított (erre a családra természetesen még visszatérünk). Másrészt a nemes kisasszonyok láthatóan előszeretettel nyújtották kezüket iparosoknak: Farkas Borbála 1829-ben ifj. Nagy Sándor kovácsmesternek, özv. Szabó Erzsébet 1830-ban Körei István báji molnármesternek, Hori Borbála 1839-ben Olajos János kovácsmesternek.⁹⁸ Persze itt nem egyszerűen iparosokról, hanem mesterekről volt szó, de akad példa arra is, hogy valaki ácslegényhez ment nőül (Fodor Zsuzsanna 1833-ban Horváth Istvánhoz), s láthatóan ifj. Lados János (hejő)bábai juhász sem számíthatott rossz partinak Hori Julianna számára 1836-ban. A házassági piacon mindenesetre a nemes leányok (szülei) meglehetősen nyitottak mutatkoztak.

3. A megyei Tűzkármentesítő Társulat felállításkor, 1843–1844-ben készült vagyonebecslés külön regisztrálta az „adózó” és a „nemes” biztosítottakat. Mivel a rétegződés vizsgálatakor különös súlyt szokás az életformának, életmódnak tulajdonítani, nem kétséges, hogy a házak, istállók értéke nagy jelentőséggel bír mind a renden belüli, mind a rendek közötti összehasonlítás szempontjából. Ráadásul az első, 1843-as lista a nemesek esetében egy további fontos paramétert tartalmaz, az egyes biztosítottak ugyan-

⁹⁷ MOL A 2568. 142. Bagdy viszont előzvegyülése után (1848. febr. 19.) a szükséges időt épp kivárva másodszor is nemes szülők (Vajda Mihály és Pap Sára) leányát, Juliannát vette feleségül (1850. febr. 19), bár itt már egyikőjük nevénél sem szerepel a nemességre való utalás.

⁹⁸ Bájj feltehetőleg a mai Taktabáji. Lelkes, 1992. 64.

is vagy „maguk kezeivel” (m. k.) vagy egyszerűen „x”-szel szignálták a kiállított kötvényt, tehát vagy alá tudták írni legalább a nevüket, vagy nem. Kulturális szempontból az alfabetizáció éles határvonalat húz a két csoport között: 9 esetben van adatunk, ebből csak 4 tudta a nevét aláírni.⁹⁹ Értelmezési kerettényezőként még hozzáillesztettük az illető nemes felekezeti hovatartozását.

III/10. TÁBLÁZAT ● *Az éghető nemesi vagyon becse és az alfabetizáció, 1843–1844 (váltó forint)*

Sorszám	Név	Ház	Istálló, öl	Összes érték	Aláírás	Vallás
1.	Ns Bereczki János	150		150	?	ref.
2.	Ns Gyányi Mihály	140	130	270	mk	ref.
3.	Ns Hory József	100		100	mk	ref.
4.	Ns Vajda Pál	80	20	100	X	ref.
5.	Ns Dóka András	75		75	X	r. kat.
6.	Ns Fodor Gáspár	150		150	mk	ref.
7.	Ns Gyányi István	90	40	130	mk	ref.
8.	Ns Vadászi János	120	30	150	X	r. kat.
9.	Ns ör. Farkas Mihály	65		65	X	ref.
10.	Ns Vadászi Mihály	100		100	X	r. kat.

Forrás: SZSZBML X. 204. 15. d. 134.

A biztosítottak névsora korántsem ölelte fel a teljes nemesi népességet, mindössze tizenketten szerepeltek rajta. Ez azonban semmit sem von le a forrás értékéből, amennyiben a rétegződés általa újabb szempontok szerint tanulmányozható. A benne szereplő taksás nemeseknél, akiknek volt egyáltalán istállójuk vagy óljuk, ezek értéke csak egy esetben közelítette meg a lakóházét (N[eme]ls Gyányi Mihály esetében), a többiekénél a gazdasági építmények értéke jóval alacsonyabb volt annál. De önmagában a lakóházak értéke alapján is két csoport különíthető el, ha 100 váltóforintnál húzzuk meg a határt. Az azonban tény, hogy az 50 váltóforintot el nem érő értékű zsellérkunyhók nem fordultak elő a nemes népességben, tehát a lakóházi differenciáltság kevésbé szélsőséges, mint az „adózók” esetében.¹⁰⁰

Gyányi Mihály háza az adózó népesség házbecsével összevetve a jókkal tartott szintet, de nem volt kiemelkedő. Gazdasági épületeihez viszont nem volt a faluban fogható. Láthatóan mindkét tűzbiztosított református Gyányi (rokonok, de nem testvérek!) értett a betűvetéshez. Tudott írni a legnagyobb értékű nemesi ház kálvinista tulajdonosa, Fodor Gáspár (1810–1843) is. Viszont a legkisebb becsű házakban élő, idősebb generációhoz tartozó református Vajda Pál (1790–1847), valamint öreg Farkas Mihály (1776–1849, gyalogszer) egyike sem. Az alfabetizáció elkerülte a katolikus Vadásziakat is, pedig azok iparosok voltak.¹⁰¹ Az ifjabb generációhoz tartozó, 1849-ben 46 évesen

⁹⁹ SZSZBML X. 204. 15. d. 134.

¹⁰⁰ A forrás megyei adatait átfogóan elemzi Páll, 1987.

¹⁰¹ A katolikus halotti anyakönyv szerint Vadászi János (†1848) foglalkozása: szabó. MOL A 901. A Kállay család 1847-es vagyonösszeírásában pedig a zsellérek között szereplő Vadászi Mihály mestersége: kovács. SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. 47. cs. 639/1847.

elhunyt római katolikus Dóka András szintén írástudatlannak tűnik. Összességében kulturális értelemben elmondható, hogy az írni tudás az eszlári nemések között a felekezet és az életkor függvénye volt.¹⁰²

Mivel foglalkozott, miből élt e nagyszámú eszlári birtoktalan nemesség? Erről a nemesi összeírások nem tudósítanak. Az anyakönyvek ugyan nyújtanak némi segítséget, ám távolról sem rendszeresen. Más források bevonása is szükséges, különösen, ha nemcsak a nemesség rétegződésére, hanem belső relációira is kíváncsiak vagyunk.

Az 1836:XI. tc., a jobbágyltelken ülő nemések megadóztatása céljából készült összeírás megadta, hogy Eszláron 3 egész úrbéres telket a Bánffy család használt (hogy milyen formában, arra itt nem derült fény). Úrbéri zsellértelket pedig négy nemes családfő bírt: N[eme]ls Gyányi Mihály, N[eme]ls Huri József, N[eme]ls Papp Sándor és N[eme]ls Vajda Pál.¹⁰³ Az első minden valószínűség szerint a negyvenes években id. Gyányi Mihályként megkülönböztetett, 1849–1850-es főbíró lehetett (1790–1867). A másik három zsellértelkes nemes egyértelműen azonosítható a nemesi konskripciók és az anyakönyvek segítségével: N[eme]ls Hory József (1807–1848), a már hivatkozott, utolsóként nemes gyanánt anyakönyvezett csizmadia, N[eme]ls Papp Sándor (1816–1887) földműves, valamint N[eme]ls Vajda Pál (1790–1847) szántóvető.

Egy évvel később, a megyei adószedő által készített „sommás táblázat” már egyenesen azt állítja, hogy a 21 jobbágyltelekből „ $7\frac{4}{8}$ elveszett”. Majd rögtön hozzáfűzi nem mindjárt érthető magyarázatul: „Az elveszett hét és $\frac{4}{8}$ teleknek a külső apper[tinenciáját] tartják a par[asztok]. A földet bírják, de a belső elveszett.”¹⁰⁴ Csak sejthetjük a későbbiek alapján, hogy kik használhatták a belső fundust!

A Kállay-birtokokról 1847-ben készült, már idézett kimutatásban láthatóan nem törődtek a rendi állapot szerinti megkülönböztetéssel. Ebben ugyanis Dóka Antal, Farkas András (csizmadia) és Sándor, Fodor Gáspár özvegye, Gyányi József, Pap József és Sándor, Vadászi Mihály neve bukkan elő a nemesi összeírásokból a zsellérek között.¹⁰⁵ Ez egyben jelzi a taksás nemesség egy részének betagozódását a jobbágyparaszti társadalomba.

De mi történt ezzel a csoporttal a jobbágylfelszabadítás után? Valóban elvesztette minden kiváltságát az adómentesség megszűntével? Ha valakik, hát a taksások egyértelműen rászorultak arra, hogy a régi jog intézménye bekerüljön a választójogi rendszerbe. S mi is ezáltal kapunk lehetőséget arra, hogy nyomon követhessük: kik tartották számon magukat a régi rendi jogok örököseiként, és hogyan érvényesítették ezt a lehetőséget.

Az új választójogi törvény alapján 1848. június 4-én készült eszlári választójogi listán 31-en szerepeltek ún. régi jogon.¹⁰⁶ Az 1846–1847-es nemesi konskripciók névsorához képest tehát csaknem egynegyedes csökkenés mutatkozott. Voltak természetesen, akiket

¹⁰² Az alfabetizáció kérdéseiről lásd Hudi, 1995; Tóth István György, 1996.

¹⁰³ SZSZBML IV. A. 7/b. 16. d.

¹⁰⁴ SZSZBML IV. A. 7/b. 16. d. 79. Sommás táblázat ... az úrbéri 1837ik esztendőről.

¹⁰⁵ SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. 47. cs. 639/1847.

¹⁰⁶ A Szabolcs megyei választásokról lásd: Bene, 1994; Takács Péter, 1994. A régi jogról általában: Keleti, 1871. 442.; Gerő, 1988. 31.; Szabó D., 1999. 124–126.

a halál vitt el időközben.¹⁰⁷ Érdemi változást okozott az összetételben, hogy az 1848 előtt honoratiorként a nemesek közt összeírtak egy része ugyan megjelent a választói névjegyzékben, de az értelmiség rovatába került: ilyenek voltak Nagy Károly református lelkész, Szinai József plébános, Takács Mihály számtartó és Válint Mihály jegyző. Sajátos esetnek tekinthető a fent nemes házassága(i) révén már említett Bagdi István, akinél az értelmiség rovatban a „kasznár”, a régi jognál pedig a „nemes” bejegyzés is szerepelt. S nyilván voltak számosan, különösen a Farkasok és Gyányiak között, akik egyszerűen nem regisztráltatták magukat. Hogy ez mennyire így volt, jól jelzi, hogy a választójogi lista elkészülte után két nappal folyamodás érkezett a falu bírāja s többek aláírásával Bónis Barnabáshoz, a választási bizottság elnökéhez Nagyfaluba, hogy két mesterember és hat nemes lemaradt az eszlári listáról.¹⁰⁸

Kísérletet tettünk, hogy összehasonlítsuk az 1848 előtti utolsó nemesi összeírások (és az 1848-as választói jegyzék) névsorát az egykori földesurak és az úrbéri minőség kimutatásával (1848, 1855), valamint a közben készült kataszteri ideiglen „vallomány- vagy telekkönyvével” (1852). Figyelemre méltó, hogy az 1836-os adathoz képest zsellérhányadot bíró nemesek száma 1848-ra jelentősen megsaporodott. Persze 1836-ban az adóterhekről, 1848-ban viszont az úrbériségből való részesedésről volt szó. Nem csoda, hogy az úrbéres lista összeállítóinak komoly gondot okozott a jegyzék megalkotása, mert a kimutatás elkészítése során – mint láttuk – kiderült, hogy nincs meg minden telek.

A kataszteri ideiglenből aztán az is kiderül, hogy ebben a fázisban a volt adómentesek birtokába jutott földmennyiség összességében sem volt számottevő (mintegy 12 kataszteri holdról lehetett szó). Közülük egyedül a Kállay Péternő földesurasága alól szabaduló idős Farkas Andrásnak volt $\frac{2}{8}$ úrbéres jobbágytelke, s ehhez is láthatóan valamikor 1848 körül jutott hozzá (az úrbéri tabella rovatban, szinte kivételképpen eltérésként, Hutsi József neve – mellesleg 1847 óta Farkas Sándor veje – szerepelt). Összefügghet ezzel, hogy ő az egyetlen, aki számottevő szántófölddel is rendelkezett. Gyányi Mihály, az 1849-es főbíró ugyanakkor mindössze félholdnyi szántót bírt. Az eszlári taksás nemesek nagy többségének azonban a belsőségen kívül 1848 után sem volt más földje, mint rétje-kertje, többnyire „házi kertje” (a kataszteri ideiglen ezeket még a kaszálókkal együvé vette), valamint szőleje.¹⁰⁹ Rétből ismét csak id. Farkas Andrásnak volt csaknem két és fél holdja, a többiek mind 1 hold alatt maradtak. A szőlőben viszont egyedül Hory Sámuelé haladta meg az 1000 négyszögölt (5 kapás – helyi mérték szerint).

¹⁰⁷ Az egyik N[eme]ls Farkas Sándor és N[eme]ls Vajda Pál például az anyakönyvek szerint 1847-ben hunyt el. Az 1847-ben szereplő id. és ifj. Hory József közül az előbbi, a 40 éves, foglalkozása szerint csizmadiát 1848. március 3-án temették, így csak az utóbbi, de immár ifj. megjegyzés nélkül iratkozott fel a választói listára.

¹⁰⁸ SZSZBML IV. B. 102. 5. d. 48. cs. 619. 592. Szabolcs megye Központi Bizottmánya, 1848. Juhász András főbíró – Bónis Barnabás (1848. jún. 6.). A kimaradt nemesek valamennyien szerepeltek az 1847-es nemesi jegyzéken (Balog Imre, Beretzy János, Borbély Sándor, id. Farkas Sándor, Osváth József, Rátz Gábor). A levélből kiderül, hogy bár a választói névjegyzéken Eszlárt jelölték meg helyszíneként a datálásnál, valójában a választásra jogosultaknak kellett jelentkezniük „Nagyfaluban, az Tttes Elnök Úr Udvarában”. Vö. SZSZBML IV. B. 105. 1. d. Azt nem tudjuk, hogy a pótlólag bejelentettek szavaztak-e végül június 15-én.

¹⁰⁹ Az 1852-es eszlári „Vallomány- vagy telekkönyv” a szőlőket kapásban (1 kapás = 4 fertály = 200 négyszögölt), a többi művelési ágbeli földterületet 1200 négyszögöles holdban, „helyben szokásos mértékkel” adta meg. A töredékholdakat azonban nem négyszögöltben, hanem törtben jegyezték fel: kapásban $\frac{1}{4}$ -del, holdban $\frac{1}{16}$ -dal osztva az egészet. Ennek megfelelően $\frac{1}{4}$ törtész szőlőt 50 négyszögöltnek, $\frac{1}{16}$ szántót pedig 75 négyszögöltnek számítottunk át. Vö. Bogdán, 1990. 66; 301.

III/11. TÁBLÁZAT • Az eszlári taksás nemesek részesedése az úrbériségből és a kataszteri ideiglen, 1848–1852–1855

Birtokos neve	Házszám	Név	Teleknagyság		Földesúr	Kataszteri ideiglen (magyar hold, négyszögöl) 1852				
			Jobbág	Zsellér		Lakrész (db)	Udvar	Kert, rét	Szőlő	Szántó
1855		Úrbéri tabellában			1848					
Bagdy István	16	Bagdy István		1	br. Bánffy	2	150	75	300	
Beretzy János	147	Beretzy János		1	br. Bánffy	1	75	300		
Dóka Andrásné Pap Julianna	246	Dóka Andrásné		1	Ónody Pál	1		525	250	
Farkas András id.	111	Hutsi József	2/8		Kállay Péterné özv.	2	75	2 525	400	6 900
Farkas András ifj.	305	Farkas András ifj.		1	br. Bánffy	1		450	600	
Farkas Dániel	118	Farkas Dániel		1	Kállay Péterné özv.	1	75	300	300	
Farkas György	231	Farkas György		1	Kállay Istvánné özv.	2		750	400	
Farkas Sándor	191	Farkas Sándor		1	Kállay Péterné özv.	1	75	375	300	
Fodor Gerson	209	Fodor Gerson*		1	Kállay Péterné özv.	1	75	75	300	
Gyányi Andrásné özv.	155	Gyányi András		1	Kállay Péterné özv.	1	75	525		
Gyányi Mihály	91	Gyányi Mihály		1	br. Bánffy	1	150	600	600	600
Gyányi Dániel	92	Czelláth Andrásné		1	br. Bánffy	1	150	525		
Gyányi János	136	Gyányi János		1	Kállay Péterné özv.	1	75	600	300	
Gyetvai István	116	Gyetvai István		1	Kállay Péterné özv.	1	75	75		
Hory Sámuel	200	Hory Sámuel		1	Kállay Istvánné özv.	1	75	375	1050	
Hory Mihály	151	Hory Mihály		1	Ónody Pál	1	75	600	450	
Papp Sándor	201	Papp Sándor		1	Kállay Istvánné özv.	2	75	150	300	
Papp János	220	Papp János		1	Kállay Istvánné özv.	1	75	75		
Papp József	182	Papp József		1	Kállay Péterné özv.	1	150	300	600	
Rác Gábor	30	Rác Gábor		1	br. Bánffy	1	75	375		
Vadászi Mihály	112	Vadászi Mihály		1	Kállay Istvánné özv.	1	75	75		
Vajda Gábor	144	Vajda Gábor		1	Kállay Péterné özv.	1	150	150	300	
Vajda Mihály	156	Vajda Mihály		1	Kállay Péterné özv.	1	75	525	300	

* Az 1852-es telekkönyvben özv. Fodor Julianna sz. Szabó szerepelt, amit áthúzással ifj. Fodor Gerzsonra javítottak.

Forrás: SZSZBML IV. B. 154. 1. cs.; MOL S 79 758. cs. 947.

Az is szembeötlő a fenti táblázatból, hogy az úrbériségbe beékelődött 23 családnévből 15 a Kállayak földesuraságából került ki. Nem mondhatjuk, hogy felszabadultak a jobbágság alól, hiszen nem voltak jobbágyok. Mégis valamilyen módon tízen Kállay Péternétől, öten pedig Kállay Istvánnétól függttek.

A választási törvény utólagos értelmezése megengedte, hogy a kiváltságok eltörlése után születettek is rendelkezzenek „régí” választójoggal. Régi jogon szerepelhettek a listán az 1874-es új választói törvény után mindazok, akik 1872-ig ilyenként felkerültek valamely választói névjegyzékre. 20 éves választóképeségi életkorral számolva ez legkésőbb 1852-ben születetteket jelenthetett volna.¹¹⁰ Hogy milyen logikából kifolyólag

¹¹⁰ A régi joggal kapcsolatos módszertani problémákra és az 1874 utáni gyakorlati kérdésekre lásd Koroknai, 1985. 98–99.

eredményezte akár egy 1852-es születés is az 1848 előtti jogok fenntartását, azt most ne bolygassuk. Elegendő pusztán annak megállapítása, hogy miközben a szűkebb értelemben vett Magyarországon a régi jog alapján választók köre 1865-ről 1869-re 101 162 főről 94 243 főre csökkent, addig Szabolcs vármegye tiszalöki kerületében (ahova Eszlár is tartozott) a régi jogúak száma 126-ról 436-ra emelkedett (az országos csökkenés általános tendenciája egyébként a megye egészére jellemző volt).¹¹¹

Ebben az összefüggésben különösen tanulságos azoknak az eszláriaknak a vizsgálata, akik 1848 utáni születésüként jelentek meg a névjegyzékekben. Ifj. Farkas Józsefet 1852. december 16-án, elsőszülöttként keresztelték meg, a korabeli bejegyzés szerint Farkas Benjamin napszámos és Kovács Erzsébet gyermekeként. Az 1852. február 18-i esketési bejegyzésben az akkor 19 éves Farkas Benjamin földműves státusú. Tudjuk azonban, hogy az ifjú atya eredetileg 1833. február 4-én látta meg a napvilágot, mégpedig Nemes Farkas András és N[eme]ls Szabó Katalin szülötteként. A származás tehát egyértelmű. Farkas Benjamin még feltűnt az 1869-es választójogi jegyzékben, ám 1869. június 30-án, 35 évesként elhalálozott. Fia, az 1852-ben született József először csak az 1875-ös jegyzékben bukkant elő.¹¹²

Az eszlári régi jogon választók között a legtalányosabb esetnek számunkra Vajda Miklósé bizonyult, akit 54 évesként az 1906-os jegyzékben vehettünk szemügyre. Életkora alapján – ez 1852 körüli születés feltételezését jelentette volna – első látásra minden rendben levőnek látszott. Zavaró mozzanatnak tűnt csak, hogy a nevezett még az 1875-ös választási listán sem szerepelt. Hosszas anyakönyvi keresgélés után vált világossá a magyarázat: Vajda Miklós nem 1852-ben, hanem 1856. augusztus 23-án (!) látta meg a napvilágot, Vajda Mihály „napszámos” és Csikai Eszter fiaként, akiknek házasságkötésekor, 1852-ben ugyan már nem szerepelt a nevük előtt a nemes mivolt jele, azonban az akkor 24 éves vőlegény, amikor 1827. május 28-án világra jött, valóban nemes össel, szintén Mihály nevű apja sarjaként került anyakönyvezésre.¹¹³ 1875-ben nyilván még túl sokan emlékeztek az ifjú életkorára (az apa 1869-ben hunyt el), 1906-ra azonban – a régi jog minden szigorítási kísérlete dacára – már meglehetősen távolinak tűnt a keresztelő időpontja.

1865-től ismét rendelkezésünkre állnak választói névjegyzékek, s ezek alapján először, 1865-ig további fogyást regisztrálhatunk a régi jogon választók sorában, amit majd újabb emelkedés követ.¹¹⁴ Hozzá kell azonban tenni, hogy az adott időszakban az összes választójogosultak száma is erősen ingadozott, s a legmagasabb ugyanúgy 1869-ben volt, mint a régi jogon választóké.

¹¹¹ KI 1872–75. XVI. 388; 397.

¹¹² MOL A 2568. Némiként másként áll a helyzet Hori Ferencel. Ő az 1875-ös választói jegyzékben 25 évesként tűnik fel. Elvileg tehát ő is előfordulhatott volna már az 1872-es listán, ez azonban – mint már említettük – nem áll rendelkezésünkre. Az anyakönyveket kutatva azonban 1854. január 15-i dátummal találtunk Hori Ferencre, aki Hory Mihály napszámos és Üveges Zsuzsanna fia volt. Az 1823-as születésű ifj. Nemes Hori Mihály 1843 januárjában nősült, az ötvenes években született fiú tehát apai ágon kétségtelenül nemes szülőtől származott, még ha ezt születésekor az anyakönyv nem is hozta tudomásunkra. Ha viszont Hori Ferenc 1854-ben született, még nem szerepelhetett (volna) az 1872-es (nem ismert) választói névjegyzékben. Úgy tűnik tehát, Eszláron még 1854-es születési dátummal is lehetett valaki régi jogon választó (az életkor némi kozmetikázásával).

¹¹³ MOL A 2568 Vajda Miklós 1936-ban 80 éves korában hunyt el Eszláron. SZSZBML XXXIII. 1. a.

¹¹⁴ Az 1848 utáni Szabolcs megyei választások társadalmi hátteréről lásd Bene, 1994; Takács, 1994.

III/12. TÁBLÁZAT • Régi jogon választók Tiszaeszláron, 1848–1882

	1848	1865	1869	1875	1882
Régi jogon	30 [+6]	23	35	32	16
Összes választó	93 [+8]	64	105	70	62

Forrás: SZSZBML IV. B. 105. 1. d. (1848); IV. B. 102. 5. d. 48. cs. 619.; IV. B. 254. 1. d. (1865); IV. B. 254. 6. k. (1869); IV. B. 403. 87. cs. (1875); IV. B. 411. 113. d. I. 248/1883.

1865-től – mint láttuk – már mind Kállay, mind Ónody (illetve annak leszármazottai) nem régi jogon, hanem a földbirtok alapján regisztráltatták magukat. Voltak persze olyanok is a helyi nemesek között, akik láthatóan haboztak, hogy milyen jogcímen véssék fel magukat a listára. Különösen, ha 1848-ban nem voltak még választói életkorban. 1865-ben két olyan személyt találhatunk, akiknek a neve mellett kétféle jogcím is szerepelt: a 32 éves Huri András és a 37 évesnek mondott Huri József esetében mind az 1/4 telek, mind a nemesség meg volt jelölve. Kicsi a valószínűsége, hogy pusztá elírásról lett volna szó, fontosabbnak tűnik annak demonstrációja, hogy mindkét alapon bekerülhettek a választók közé. A jogalap hosszabb távú alakulását jelzi, hogy az 1875-ös és az 1882-es listán mindketten régi jogon voltak nyilvántartva.

Külön említésre érdemes N[eme]ls Farkas Sándor Halmi Sárától született fia, Farkas Gábor esete, aki 1865-ben még féltelkesként iratkozott fel a választói listára, 1869-től viszont régi jogon szerepelt (apja 1865 júniusában hunyt el). 1882-ben ismét földbirtoka után lett beírva.¹¹⁵ Nyilván megvolt az oka, hogy testvérei – Ferenc és Sándor – ekkor is nemesi jogon regisztráltatták magukat, de erre még visszatérünk.

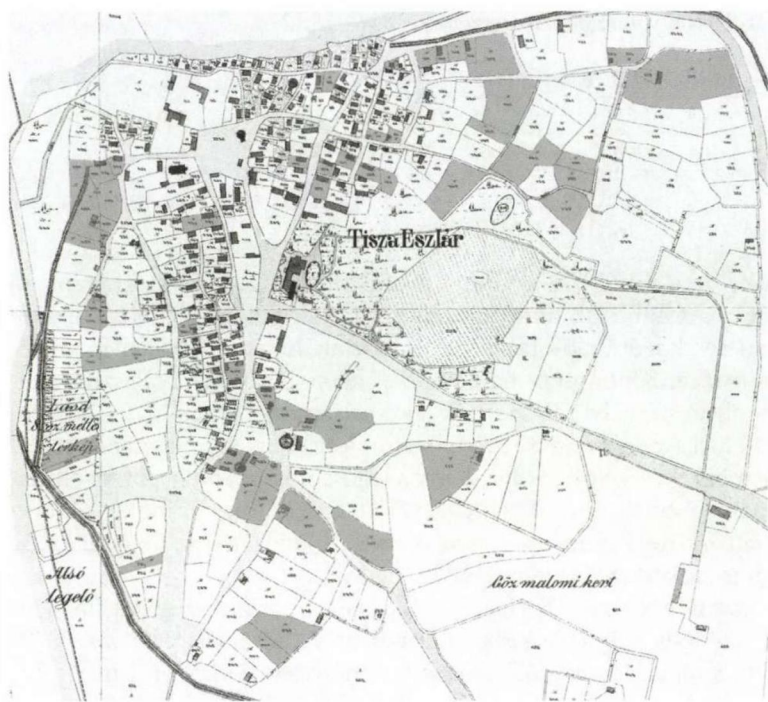
Említhetünk azonban olyan, az anyakönyv szerint nemes származású ifjút is, aki nem bukkan fel Eszláron a régi jogú választók lajstromában: az 1835 októberében N[eme]ls Fodor Gáspár és Szabó Julianna fiaként született Gerson, akit Nyíregyházán ácsként láthatunk viszont.¹¹⁶ Az elköltözés mellett a természetes fogyás is szerepet játszott abban, hogy az eszlári nemesek „régijogú” névsora jócskán megcsappant 1848 után.

A hatvanas évtized végére bekövetkezett – úgy tűnik – átmeneti felduzzadás azonban további magyarázatot igényel.

Mint a fentiekből is érzékelhető, az 1848 előtti nemesi összeírások, anyakönyvek és az 1848 utáni források (választói névjegyzék, kataszter) között nem könnyű az összekötés megteremtése. Az egyik lehetséges szál a választói listák életkorra utaló bejegyzése. Ha azonban a teljes névsorok azonosítására törekszünk, hamar rájövünk, hogy a választói életkor csak hozzávetőleges iránymutatást ad. Az életkor élettartamra utal, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy elérte-e már az illető a jogosultsági küszöböt. Van, aki több év múlva is azonos életkorral szerepel, van, aki az iratokban „hirtelen megöregszik”, de előfordul „fiatalodás” is. S nem feledkezhetünk meg minden nominális forrással foglalkozó kutató örök gondjáról, a névazonosságról. Nem tudom megmondani, hogy az eszlári nemesség hajlandósága különleges volt-e az azonos nevek örökítésében, az utókor történészének mindenesetre komoly fejtörést okoztak ezzel a

¹¹⁵ MOL A 2568 A választók összeírását Eszláron 1865. nov. 15-én tartották. SZSZBML IV. B. 254. 1. d.

¹¹⁶ Ezúton köszönöm Czapárné Helmecei Aliz levéltáros segítségét a Nyíregyházára szakadt Fodor család adatainak felderítésében.

III/1. TÉRKÉP ● Nemes telekbirtokosok Tiszaeszláron (Ófalu), 1870

szokással.¹¹⁷ De valószínűleg maguknak is, hiszen ők is próbálkoztak toldalékok (idős, ifjú, öregebb stb.), ragadványnévre utaló betűjelek használatával, hogy megkülönböztessék az azonos nevűeket egymástól. Az összeírásokat több évtizeden át nyomon követve azonban az idősök kihaltak, az ifjakból idősök lettek, sőt a ragadványnevek, mi több a családnévek is változtak, s pusztán ezen az alapon az azonosítás sokszor nem lehetséges.

Érdemi segítség lehet viszont, hogy a neoabszolutizmus bevezette a házak számozását. A választói névjegyzékek ugyan nem tartalmaztak ilyen adatot, azonban az úrbéri és kataszteri birtokösszeírások okvetlenül, és az anyakönyvek is egyre gyakrabban.

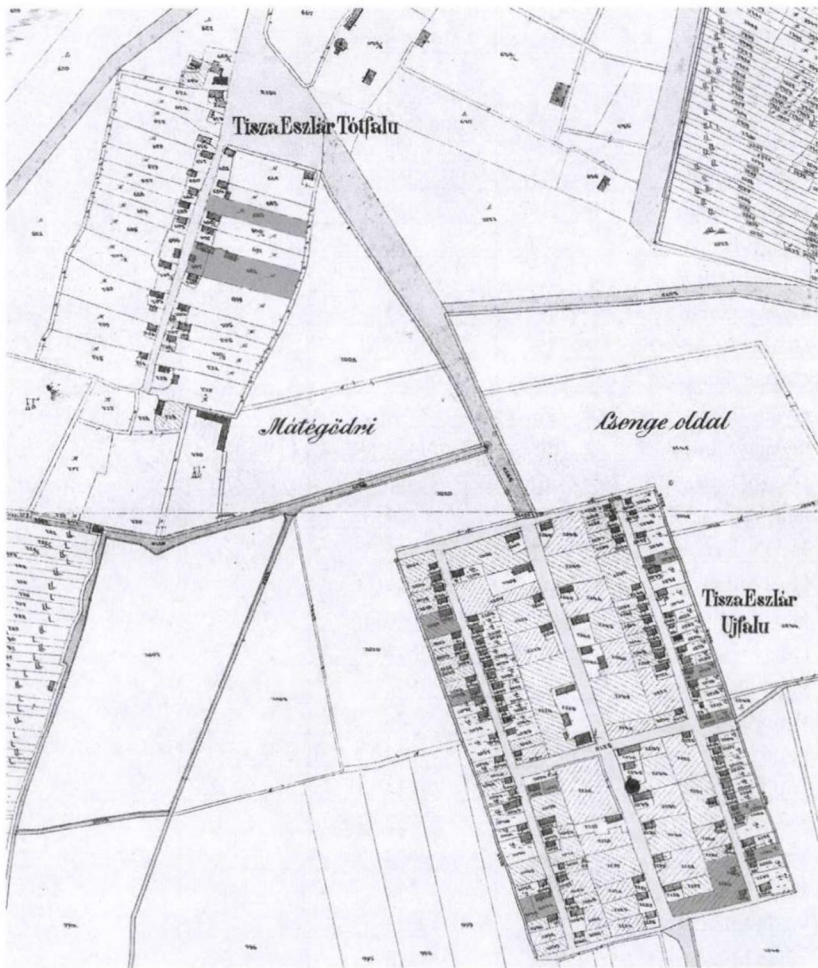
Ha az 1870-es revideált katasztert a régi jogon választók 1865–1869–1875-ös névsorai alapján veszünk szemügyre, tanulságos területi összefüggésekre figyelhetünk fel.

Ha először a belső telkek térbeliségét vizsgáljuk Eszláron, a különböző nemes nemzetségek más és más gócpontokat szálltak meg. Fontos térszervező szerepet töltött be a földesúri udvarházakhoz való közelség: A Farkasok zöme a központban és a Belfalu

¹¹⁷ Csak eltűnődhetünk ennek kapcsán azon a szociológusi illúzión, amely a személynevet „fix jelölőként”, az „én totalizálásának és egységesítésének” intézményeként, mintegy készen adottnak tekinti. Bourdieu, 2002. 71. Hogy az azonos névadás maga is a biztonsági stratégia része, arra pontosan utal Arthur Imhof, amikor bemutatja a gyakorlatot, hogy több évszázadon keresztül a „Hooss családban legtöbbször nemcsak egy, hanem mindjárt több fiút is Johannesnek neveztek el”. Imhof, 1992. 157–159. Köszönöm Szijártó M. Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra.

észak-keleti részén, a Kállay-kastélytól északra telepedett. A hajdani főbíró, Gyányi Mihály fia, József a Bánffyák udvarháza közelében, az északnyugati szögletben foglalt helyet. Különösen erős hangsúly esett a Belfalu déli kijáratát jelentő forgalmi gócba, ahol nemcsak Farkas Andrásnak volt szárazmalma, hanem a környéken más taksás nemesi nemzetségtagok is bokorszerűen tömörültek (Gyáni, Huri, Vajda).

Talán még ennél is érdekesebb Újfalú térbeli képe, amely az 1855-ös árvíz után újonnan települve a maga laboratóriumi tisztaságában mutatta a jobbágyfelszabadítás utáni éles differenciálódást. Huri Andrást leszámítva, aki Újfalú déli végénél nagyméretű gazdaportát mondhatott magáénak, az itt élő volt taksások többsége számára a két szélső zsellérsoron jutott telek. Ráadásul a legkisebb házas udvarokat a taksás nemeselek özvegyei (Fodor Andrásnő, Gyetvai Istvánnő, Vajda Mihálynő) lakták.

III/2. TÉRKÉP • Nemes telekbirtokosok Tiszaeszláron (Tót- és Újfalú), 1870

III/13. TÁBLÁZAT ● Régi jogon választó nemes családtagok (illetve özvegyeik*) ház- és földbirtoka Tiszaeszláron a földadókataszter alapján, 1865–1875

Név	Kataszter, 1870		Nemzetiségek együtt
	Házaszám	Birtok (négyezögöl)	
Balog Gábor	63	490	490
Dóka Antalnő	371	614	614
Erdős Sámuel	56	1129	1129
Farkas András id.	225	8515	
Farkas András ifj.	40b	496	
Farkas Benjámin*	126	6245	
Farkas Dániel	nélkül	411	
Farkas Ferenc	191	989	
Farkas Gábor	nélkül	5873	
Farkas György	232ab	4725	
Farkas József	4	8106	
Farkas Károly	90	502	
Farkas Mihály	nélkül	448	
Farkas Mihály	305	8366	
Farkas Sándor	210	485	45 161
Gyányi Benjamin	472	736	
Gyányi Dániel	92	1255	
Gyányi Gábor	nélkül	2874	
Gyányi István*	15	1026	
Gyányi János ör.*	136	165	
Gyányi József	91	3294	
Gyányi Miklós	155	2472	11 822
Gyetvai István*	469	438	438
Huri András	361	14 607	
Huri József	333	506	
Huri Mihály	151	1746	
Huri Sámuelnő	nélkül	398	17 257
Papp Dániel	nélkül	1503	
Papp Dániel	451	2092	
Papp Gábor	278	1806	
Papp József	nélkül	1680	
Papp Sándor	201	924	8005
Vajda András	73	737	
Vajda István	144	833	
Vajda József	156a	552	
Vajda Mihály*	156b	2313	
Vajda Mihály	342	172	4607
Villás Ferenc	346	165	165
Összes (négyezögöl)			89 688
(katasztrális hold)			56

A paraszti portát, így a parasztnemesi fundust sem lehet azonban a külső telektől, az appertinenciáktól elszakítva szemlélni.

1870-re a sokféle ágazott volt taksás nemes nemzetségek összességében növelték a kezükön lévő földbirtokot. Az egyes családok közül azonban egyedül a Farkas nemzetségbeliek tudtak – eszlári paraszti léptékkal – életképes birtoktömeget felmutatni. Az egyes családfők között itt is érdemi különbségek mutatkoztak. Velük még találkozni fogunk a későbbiekben. A Huriak kezén levő földek gyakorlatilag Huri András tulajdonában koncentrálódtak, míg a Gyányiak, Pappok és Vajdák egyik tagja sem tudott komolyabb földterületre szert tenni. A csak egy-egy képviselővel a régi joggal rendelkezők listájára felkerülő – zömmel a faluba később betelepülők tartoztak ide – tulajdonképpen súlytalanná váltak (Dóka, Gyetvai).

A JOBBÁGYPARASZTI TÁRSADALOM

Ha a taksás nemeseket földesuraiktól függő viszonyban találtuk, még inkább igaz lesz ez a jobbágyság intézményes szerveződésére. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy már Szekfűnél miként hasadt a pór rögtön kiscgazdára és zsellérré, Concha pedig az első osztálytól hogyan próbálta megkülönböztetni az „osztályon kívüli” zsellért és napszámost.

Történeti-jogi értelemben eleve gondot jelent, hogy a jobbágyság legfeljebb negatív értelemben véve számíthatott rendnek. Kiváltságai nem voltak, így csak azok hiányát örökhizte. A kései középkorban a röghöz kötöttség egységesé nyilvánított jogállását megbontotta a legális költözési gyakorlat sokszínűsége. Majd II. József úgy nivellálta a jogi státusuk nevétől megszabadított jobbágyokat, hogy visszaadta nekik a szabad költözés jogát. Amúgy is korlátozott jogaik politikai képviseletére a rusticus népességnek végképp nem volt lehetősége.

Hajnal Istvánnak is gondot okozott, hogy a „mélyen tagolt társadalom” európai víziójába – mintegy ellenpontozva – hogyan illessze be a magyar parasztságot. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatosságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely kevésbé ellenállóképese az úrral szemben.” Később így folytatta: „Nem a földtulajdon s a szabadság dönti el a parasztság szerepét a rendi társadalomban. Nyugati szemmel nézve szembetűnő a magyar paraszti élet monoton egyformasága; s nemcsak a cselédnépé, amely már a keleti, oláh–oroszl típusra való átmenetet jelzi. Nyugaton nem csupán az a különbség paraszt és paraszt között, hogy az egyiknek udvarában több a kazal, kamrájában több a szalonna. Hanem ugyanazon a helyen is a parasztnak számtalan kategóriája tűnik élénk, sokféle hagyományos elnevezéssel; mindmennyi sajátos történeti formáció, foglalatosságának, életkörülményeinek sajátosságai szerint. Mind-egyik típusnak megvan a külön szerepe, s valamennyi egybeilleszkedik a történetileg felnőtt helyi társadalomszervezetben. Nem elnagyolt, monoton munka folyik az évi termésért, hanem az élet minden részletének gondos kidolgozása. Az élet nagyobb felszerelkedéssel folyik, s ezért még a kisparaszt is közeledik a polgári léthez, sokoldalú érdeklődéssel illesztve bele a maga speciális munkáját a többiekébe. A parasztság ily módon szerves összefüggést tart a többi társadalomrétegekkel, nem fülled bele saját kü-

lön világába. A magyar parasztot jogilag nem zárják el a felfelé emelkedéstől; régóta nagy arányokban jutott a papi, tanári hivatásokra. De nincs természetes kiválasztódás a gyakorlati pályákra, a kézművesség és a parasztság két külön világ marad.”¹¹⁸

Szabó István 1948-ban a jobbágyság rendi, illetve osztályjellege közti dilemmában még egyértelműen úgy foglalt állást, hogy „amikor a 14–15. században a jobbágyságról, mint »osztály«-ról szólunk, olyan újabb fogalmat viszünk a múltba, amely ezekben a századokban még ismeretlen volt. Amellett, a jobbágyság korántsem mutat olyan homogenitást és társadalmi egysíkúságot, amely az »osztály« társadalmi fogalmában előtűnik megjelenik: maga is rétegekre, szinte osztályokra tagozódik. Ha arra gondolunk, hogy a jobbágyság születési keret, vagyis tagjai a jobbágyságba nem lépnek, hanem beleszületnek, helyesebben lehetne jobbágy- vagy parasztrendről beszélni. Annál inkább, mert a jobbágyi köteléknek s a parasztság közfelfogásszerű foglalkozásának, az őstermelésnek elhagyása önmagában még nem jelenti a jobbágy-, illetőleg parasztállapotból való kilépést: a jobbágy társadalmi állapotát meghatározó jogi sajátosságok ezzel még nem enyésznek el, parasztállapotú lehet valaki nem paraszti foglalkozással is. Minthogy azonban a »rend«-nek, illetőleg a »rendek«-nek a köztudatban a jobbágyságot kirekesztő jelentése van, mégis inkább osztályról kell szólnunk s annál több joggal, mert a jobbágyság társadalmi keretei a születési határok ellenére is rugalmasabbak voltak a nemes rendekénél. Rend vagy osztály? – a kérdés végül is elméleti értékű: a jobbágyság egységes társadalmi keret, amelyet azonban már tömegénél, de a társadalmi élet örökkön működő erőinél fogva is belső rétegek osztottak meg.”¹¹⁹ Szabó István 1956 után – „rendi osztályként” – próbálta meg újradefiniálni a jobbágyságra korábban kidolgozott fogalomrendszerét. „A jobbágyság mint rendi osztály helyét döntőleg elsősorban az határozta meg, hogy a jobbágyok felett földesúri joghatóság (iurisdictio) érvényesült, s ennek következményeként személyi és dologi jogaik, helyenként és időnként különböző mértékben ugyan, de mindig csonkák voltak, egyébként azonban önálló háztartásuk és gazdaságuk volt, viszont földesuruknak meghatározott pénz-, munka- és terményszolgáltatással tartoztak. A rendi osztály fogalma illik rájuk azért is, mivel osztályhelyzetüket örökségképpen kapták és viselték. A jobbágyságot ezek a feltételek tették rendi osztállyá, egyben pedig különböző rétegekre hasadozva is egységes. Mindez azt jelentette, hogy a jobbágyság fogalma a feudalizmus rendszerében társadalmi állapotot fejezett ki: rendi osztály volt.”¹²⁰ Mint látjuk, a meghatározás a személyi függésből kiindulva vette sorra a történeti jogi rendiség kritériumait, de végül a „rendi osztály” beépítésével „társadalmi állapotot” is körülhatárolt. A kísérlet összefüggésben állt a kétkötetes kapitalizmuskori parasztságtörténet előkészítésével.¹²¹ A gondolatmenet elsősorban erre a kifejeletre koncentrált: „A feudális úrbéres népesség telkes jobbágy, házas zsellér, házatlan zsellér hármaskategóriája 1848-ban egyszerre elveszítette

¹¹⁸ Hajnal, é. n. [1942] 180; 185–186.

¹¹⁹ Szabó, 1948. 8–9. A rendi felfogás kapcsán irodalmi utalásokért Dékány István tanulmányára hivatkozik.

¹²⁰ Szabó, 1976. 31 A referencia ugyan ki lehetett más, mint Lenin? Már hivatkozott tanulmányának szövege is az új terminológiának megfelelően alakított formában jelent meg 1976-ban. Vö. Szabó 1941. és 1976.

¹²¹ Szabó, 1965. I. 7. „A »jobbágy« a feudalizmus rendi kategóriáiban rendi állapotot fejezett ki: felőlt mindenkit a nemesi és polgári rendek keretein kívül. A jobbágyság tehát nemcsak azokat foglalta magában, akik a mezőgazdaság vagy akár tágabb értelemben az »őstermelés« műveléséből éltek, hanem iparúzókat, kereskedőket, bányaművelőket stb. is, akik földesúri hatalom alatt – tehát jobbágyként – éltek.” (Ugyanaz megjelent még *Parasztságunk a kapitalizmus korában* címen az 1976-os tanulmánykötet végén is.)

értelmét. A telkes jobbággy és a földes-házass zsellér szabad birtokos, a föld nélküli házass és a házatlan zsellér szabad bér munkás lett, a föld nélküli házass zsellérnek mindenesetre ezután is a legelő használatának jogával, s ez a jog – a legelő felosztása esetén – némi kis egyéni földtulajdonhoz juttatta a zsellért. Jóllehet a telkes jobbággyok birtokát a megszokottság erejénél fogva jó ideig gyakran nevezték még egész, fél teleknek vagy fertálynak (negyednek), tulajdonosaik nem voltak többé jobbággyok. A zsellérek nevét ezután a közbeszédben általában napszámos munkát végző falusi parasztok viselték, tekintet nélkül arra, hogy úrbéres zsellérek voltak-e vagy nem.¹²² Később viszont amellett szállt síkra – tegyük hozzá: a kapitalizmus kori osztályhelyzetek kapcsán –, hogy „A nagybirtokos vagy nagybérllő úgy áll szemben most már a mezőgazdasági napszámossal, mint a tőkés az ipari munkással. Ez a mezőgazdasági munkásság a kapitalizmus kori parasztság társadalmi szerkezetében alapvető átalakulást nálunk nem idézett elő, mint hogy nem új képződmény volt, s minthogy a birtokos parasztság is lényegében eddigi birtokkategóriáiban maradt meg.”¹²³

Persze egyetlen korszak kutatójának sincs könnyű dolga, ha Karl Marx és Max Weber társadalmi modelljeit megpróbálja összeegyeztetni. S bár végső soron mindkettő más irányba húz, az egyik antagonisztikus, a másik integracionista, lehet köztük összekötő szálakat is találni.¹²⁴ Számunkra a kiindulópont inkább az, ahogy maga Max Weber jelöli meg a kapcsolódási pontokat *saját* rend- és osztálydefiníciói között: „Míg a nyereség, illetve kereset szerinti osztályok a piachoz igazodó gazdaság talaján jönnek létre, addig a rendek kialakulásának és fennmaradásának inkább a szükségletek monopoljelleggel, kötelező munkaszolgálat alapján vagy feudális szolgáltatások vagy rendi, patrimoniális alapon fedező szervezetek kedveznek. »Rendi« társadalomról beszélünk, ha a társadalom inkább rendek szerint, »osztály«-társadalomról pedig, ha inkább osztályok szerint tagolódik. Az »osztályok« közül a »társadalmi« osztály áll közelebb a »rendhez«, és a »nyereség, illetve kereset szerinti« osztály hasonlít rá legkevésbé. A rendeket, vagy döntő részüket gyakran birtok szerinti osztályok alkotják.”¹²⁵ A fő gond azonban az, hogy a parasztság rendi, illetve osztályhelyzete nem egyértelmű a weberi rendszerben sem.¹²⁶

¹²² Szabó, 1965. I. 11. Ugyanez a gondolatmenet bővebben a terminológiáról szóló másik tanulmányban is előbukkan. Szabó, 1976 [1965]. 40–41.

¹²³ Szabó, 1965. I. 24. Az utóbbi megállapítás kapcsán Werner Conze alapvető, 1949-es tanulmányára hivatkozik.

¹²⁴ Kaschuba, 2004. 130–131. Kaschuba közös vonásnak tartja, hogy mindketten analitikus modellt kívántak létrehozni, „amely a társadalmi rend és a politikai uralom feltételeit rendszerszerűen képes megragadni”, valamint, hogy ez a modell a „társadalmi tapasztalat és észlelés formáira, tehát a »valóság« egy tudomány előtti megértésére legyen visszavezethető.” Uo. 130.

¹²⁵ Weber, 1987. I. 308. Társadalmi osztályoknak – a „birtok szerinti osztályoktól” és a „nyereség, illetve kereset szerinti osztályoktól” megkülönböztetve azokat az osztályokat nevezi, „amelyek közt a az egyén életében, vagy β az egymást váltó generációk során könnyen lehetséges – és elég gyakran elő is szokott fordulni –, hogy egyik osztályból átlépnek a másikba.” Uo. 303. Eszerint a „társadalmi osztály” Webernél tulajdonképpen intra- és intergenerációs mobilitási kategória, amely elsősorban határainak nyitottságával jellemezhető.

¹²⁶ Weber egyaránt elhelyezi a parasztokat „középrendi osztályként” a pozitív és negatív privilégiumokkal rendelkező birtok szerinti osztályok között, amelyek azonban nem váltak, pedig válhattak volna „nyereség, illetve kereset szerinti osztállyá”, valamint egyik „középosztályként” a pozitív és negatív privilégiumokkal rendelkező „nyereség-, illetve kereset szerinti osztályok” között is („önálló parasztok”). Uo. 304–306.

Akad a magyar társadalomtörténet-írásban olyan megközelítés is, amely a 19. század első felére megvalósulóban lévőnek látta a parasztság rendi szerveződését: „A magyar parasztság [...] rendi jegyeket hordozó helyzetét a 19. század első évtizedeire majdnem teljesen kodifikálták, amely a körükbe nem tartozó cselédekkel, munkásokkal szemben nyugodtan privilegizáltak is nevezhető. Végleges renddé válására azonban a feudális társadalmi struktúra bomlása közepette már nem kerülhetett sor. A rendi viselkedés szabályozottságát, norma- és értékrendszerét azonban a kapitalizálódás során lezajló társadalmi átalakulás közepette is még sokáig megőrizte, mert [mint?] ahogy az egy-egy későbbi társadalom-néprajzi leírásból – vagy akár Erdei Ferenc megfigyeléseiből kiderül.”¹²⁷

A dilemma végső soron az, hogy ha a jogi kereteket tekintve a jobbágyságot negatív értelemben vett rendnek tekintjük, akkor is meg kell különböztetnünk a függőségi viszony szála és szintje szerint más kiváltság nélküli csoportoktól, nehogy azokkal egy tömbbe mosódjanak. Helyi viszonylatban a földesúr mint nap körül forgó, hozzá gravitáló bolygók függőségi relációi rendkívül sokfélék lehetnek. Viszont ha a parasztságot viselkedésszociológiai értelemben vett rendként fogjuk fel, akkor a kultúra/életforma kategóriaként kialakított egységbe óhatatlanul jogi értelemben vett kiváltságos csoportok is bele fognak kerülni (például a paraszti életforma keretei között élő nemesek).

Úrbéres jobbágyságok és zsellérek

Mint láttuk, Eszláron az 1773-as úrbéri regulációkor még 21 egész telket tartottak számon, amelyen 42 féltelkes jobbágy osztozkodott. Ez az összeírás a II. József előtti idők szellemében még különbséget tett örökös jobbágyságok és szabadmenetelűek között. De Eszláron már akkor az utóbbi állapot volt a meghatározó: Bánffy Mihálynak mindössze két féltelkes örökös jobbágysága volt, Kállay Mihálynak pedig három örökös lekötöttségű házas zsellére. A III/14. táblázatból nem derül ki, de az úrbéri pontokra adott válaszokból és azok mellékleteiből az is világos, hogy mindez viszonylag új fejlemény: Kállay 1759 óta „bizonyos contractus mellett [...] adóztattya maga embereit”, Bánffy pedig egy 1770-ben kötött contractus szerint adta a földet „árendába maga jobbágyinak”, miután azelőtt ezek a területek „más Földes Úr alatt” voltak.¹²⁸

¹²⁷ Faragó, 1999. 82. Faragó eredetileg a nyolcvanas évek közepén született írása – Bertalan László interpretációja alapján – Marx gazdaszociológiai osztályfogalmához kötötte az „osztály” kategória értelmezhetőségét, s megkérdőjelezte (finomabban fogalmazott: „nem érezte megnyugtatónak”) „a parasztság osztálynak minősítését”. Szerinte „A feudális struktúra-elemzések elvont jobbágysztálya a 18. század társadalmi valóságában, a társadalmi különbségek konkrét elemzési szintjén a parasztság egyik rétegként (birtokos parasztsággént) jelenik meg.” Uo. 80–81.

¹²⁸ SZSZBML IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773. Az 1770. december 18-án kelt szerződés rávilágít az árendába adás motívumára is: „Én B. Losonczy Bánffy Mihály és Feleségem G. Kemény Theresia N. Szabolcs Vármegyében T. Eszláron levő jószágunkat távolys léte miatt nem gyakorolhatván, és majd semmi hasznát nem vehetvén, adjuk nem nevezett betsületes Nemes Földünkön lakó Embereknek taxára tíz egész esztendőig, minden beneficiumaival, Lök felől való Fűz Erdelyével, Halászó vizével, Mészárszíkijével, külső és belső korcsmaival, a Vay részen bíratott Curiával, Nádas és Kákás Helyeivel Szántó és Kaszálló földjeivel négy száraz Malmaival...” A szerződés 13 taxásnak nevezett aláírója között – nemességük feljegyzése nélkül – Hori András és Hori Györgyöt is ott találjuk az Eszlárról ismert nemesek közül. A „contractualis és arendatorialis levelet” 1774-ben új feltételek (és új szerződő felek) beiktatásával megújították. Ahogy az új szöveg fogalmaz: „a bábolnai lakosok a Contrahens Felekhez incorporáltassanak és azoknak mint

A képhez azonban az is hozzátartozik, hogy amikor a kilenc kérdőpont ötödikjében 1772-ben azt a kérdést szegezték neki hét, nevét X keze vonásával szignáló gazdának: „Hány és minémű Hold szántóföldje és Rétye vagyon egy egész Ház Helyes Gazdának...?”, akkor erre a nevezettek nemigen találták a választ: „Sem Szántó földjök, sem kaszálló Rétyek az Telekeknek minéműségéhez képest nem lévén kiszabva, ezért megesketett személyek nem tudhatták, hány hold szántó földje és rétye legyen egy egy egész Gazdának, mivel kinek több kinek kevesebb vagyon, amint tudnillik tehetsége hozza magával”.¹²⁹ A vallomásban elhangzottak – ami távolról sem egyedi dolog akkoriban – a telekrendszer megszilárdulásának hiányáról tanúskodnak a 18. század végi Eszláron.¹³⁰ S egyúttal arról, hogy a telekrendszer legvégső alapja az oly sokszor emlegetett „tehetség” („facultas”). 1828-ban azonban már láthatóan nyomásos rendszerben, felparcellázott dűlők keretében művelték a földeket.

III/14. TÁBLÁZAT • *Telkes jobbágy és zsellér családők Tiszaeszláron, 1773–1828*

1773		1806/07		1828	
Szabadmenetelű féltelkes jobbágy	40	Colonus	30	Colonus	26
Örökös féltelkes jobbágy	2				
Szabadmenetelű házas zsellér	51	Inquilinus	74	Inquilinus	121
Örökös lekötöttségű házas zsellér	3				
Házatlan zsellér	6	Subinquilinus	5	Subinquilinus	1
Összes	102		109		148

Forrás: SZSZBML IV. A. 1/g 1363. k. (1773); IV. A. 7/b. 16. d. (1806/07); MOL N 26. 134. B 160 tek. (1828).

Az 1806/07-es megyei összeírás további részletekre is kiterjedt. Külön kategóriaként tartotta számon a jobbágyok 16 éven felüli fiait és leányait (Tiszaeszláron az előbbiből 10, az utóbbiból 3 került a táblázatba), így a változások egy részét akár az összeírás szempontváltozásának is betudhatjuk. Az 1828-as regnicolaris conscriptio viszont már nemcsak a 18–60 év közötti fiúkat és leányokat vette számba (Eszláron 17-7), hanem – igaz, név nélkül – az együtt élő 18–60 év közötti összes személyt is.¹³¹ Azt is mondhatnánk tehát, ahogy fogytokozik a fenti táblázatban a colonus családők száma, úgy gyarapszik a táblázatban nem látható, háztartásukban élő felnőtt fiúk mennyisége.

Amit első látásra szokás a fenti adatokból kiolvasni, az a zsellérség számának fél

¹²⁹ Selléreknek illendőképpen az Határban levő Calcaturákban juxta B. Dispositionem Regiam az kiadott Urbarium szerint mind Tavaszí 's mind pedig Őszi vetésre való Szántó földek és Kaszálló rétek exemptionsalassanak az Lakosok által az általunk nékiek már kiadott affrodatoria szerint". Uo.

¹²⁹ SZSZBML IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773. Investigatio ad Novem Puncta Urbarialia de Poone T. Eszlár... (1772. aug. 25.). Esküjéhez nevét kereszttel adta (zárójelben a másnap kelt összeírás nevükhöz rendelt beltelki minősítése): Menyhárt György főbíró (1/2 telkes), Kiss János esküdt (1/8 telkes szabadmenetelű jobbágy), Tzibak Mihály (1/8 telkes házas zsellér), Tóth István esküdt (1/2 telkes), Tóth János esküdt (1/2 telkes), Tokaji István (1/2 telkes), Pásztor Mihály (1 1/2 telkes). A külön nem jelöltek mind szabadmenetelű jobbágy jogállásúak. Tzibak/Czibak Mihály 1/8 beltelkéhez nem kapcsolódott szántó, csak 2 kaszás rét, míg Kiss János 1/8 telkéhez 22 pozsonyi mérő szántó és 4 kaszás rét tartozott. A forrásokat mellékletekkel közölte Takács, 1987. 68–82.

¹³⁰ Orosz, 1981. 256–257.

¹³¹ Az 1828-as összeírás kategóriarendszerére lásd Bottló, 1957. 254–255.

évszázad alatti megduplázódása. A „zselléresedés”. Még inkább alátámasztja ezt az állítást, ha figyelembe vesszük a 18. századi előzményeket is. Egy 1712-es megyei összeírás még 116 jobbágyot és csak 23 zsellért talált Eszláron.¹³² Az úrbérrendezésre tehát éppen megfordult a colonus-inquilinus arány. S miközben az összeírt népesség száma egynegyedével csökkent, a telkes jobbágyok aránya egyharmadára zuhant vissza. Azután a 19. század első harmadában tovább fogyatkoztak a colonus-családfők, miközben az inquilinusok száma több mint megkétszereződött.

De azonos jelentéssel bírt-e a „zsellér” fogalma ezekben a 18–19. századi összeírásokban? S összehasonlíthatók egymással ezek a helyi, megyei és országos összeírásokból származó adatok?

Az idevágó historiográfiai áttekintés szerint nemcsak területileg, hanem tartalmilag is rendkívül gazdag a fogalom történeti jelentése: jelenthet belső funduson házat bíró, de ahhoz tartozó külső szántóbeli tartozékokkal nem rendelkező jobbágyot (Szabó István: *Ugocsa megye*, Ila Bálint: *Gömör*, utóbbinál hangsúlyt kap, hogy pénzen vett értékes mezei örökséggel bír), jelentheti az ígás jószággal nem rendelkező gyalogjobbágyot, a manualistát (Wellmann Imre: *Gödöllő*, Soós Imre: *Heves*), ahogy a telekszervezetten kívül álló, részben napszámosságból élő rusticust is (Berlász Jenő: *Thurzó-birtok*). Az is gyakran előfordult azonban, hogy a zsellér azért nem tartott ígás állatot, hogy elkerülhesse a robotolást.¹³³ Volt olyan hely is, ahol a telki földből nem öröklő fiúk létalapját jelentette a „zsellérszőlők fejlődése”.¹³⁴ Ezek alapján gyakran vetődik fel kétféle kérdés is: egyrészt valóban a jobbágysághoz tartozó-e a zsellér, másrészt viszont az, hogy tekinthető-e a legelesettebbek közül valónak?

Kosáry Domokos 18. század eleji példákon arra hívta fel a figyelmet, hogy a különböző összeírásokban a „paraszti família” tagjaként szerepelhetett nemcsak a zsellér, hanem a szolga, szolgáló is.¹³⁵ Varga János kapitális munkája szerint a korábbi megközelítések (a használt föld mineműsége, ígásállomány léte vagy nagysága) gazdasági, vagyoni jellegű fogalomként közelítették meg a zsellért. Emellett a 16–18. században „élt még egy másik típusú zsellérfogalom is, amely legalább olyan réginek tűnik, mint annak gazdasági jellegű változata”.¹³⁶ Ennek a fogalomhasználatnak lényegét Varga János abban jelölte meg, hogy ilyen esetekben „a »zsellér« elnevezés valójában nem a szóban forgó személy vagyoni állapotát, és nem annyira kötelezettségeinek mértékét, valamint módját, hanem a telek birtoklásának és vele együtt a rusticus ott tartózkodásának ideiglenességét fejezte ki, annak hangsúlyozására szolgált, hogy az illető személy a telket nem véglegesen, hanem mintegy árendás módjára ülte meg”.¹³⁷

¹³² Veres, 1962. 187. Megjegyezzük, hogy egy 1716-os megyei összeírás 98 „cselédes gazdát” és 27 „subgazdát” regisztrált Eszláron. Uo. 167.

¹³³ Bársony, 1973. 58–66.

¹³⁴ Molnár, 1966. 109–114.

¹³⁵ Kosáry, 1963. 130.

¹³⁶ Varga J., 1969. 358–359. „korunkban a »zsellér« még csak alakulásban levő, korántsem egyjellegű fogalom. Jelölheti azokat a parasztrendűeket, akik egy bizonyos – tájanként és koronként változó – vagyoni színvonal alatt élnek; jelölheti azokat, akiknek nincs saját laktelkük és házuk; szolgálhat olyanok megnevezésére, akik tekintélyes, főleg állatokból, továbbá szorgalmi földekből (irtás, szőlő stb.) álló vagyonnal rendelkeznek, csak éppen külső telkifölddel ellátott házhelyet nem bírnak.”

¹³⁷ Varga J. Uo. 361. „Az idézett példákban a zsellér fogalmának az ideiglenességre utaló eleme domborodik ki, bizonyítva azt, hogy »a zsellér« kifejezés a jövővény, az új vagy ideiglenes lakos megjelölésének szinonimájaként, vagyis nem a telkes, hanem az örökös jobbágy ellentéte gyanánt is megjelenhet.” Uo. 362.

Varga korábbi munkájában országos szinten is kikalkulálta a különböző jobbágy-kategóriák egymáshoz viszonyított számarányát, de rögtön figyelmeztetett is, hogy „a hivatalos teleknagyságra, továbbá a »telkes« és »zsellér« fogalmakra korlátozott vizsgálódás merőben tévutakra viheti a kutatót.¹³⁸

III/15. TÁBLÁZAT • *A jobbágyság rétegződése a szűkebb Magyarországon, 1767–1849*

	1767/1780		1828		1849	
	Családfő	%	Családfő	%	Családfő	%
Telkes jobbágy	429 380	66,65	509 795	52,77	539 753	39,50
Házass zsellér	174 716	27,12	328 172	33,96	728 962	53,33
Házatlan zsellér	40 136	6,23	128 268	13,27	98 024	7,17
Összes	644 231		966 235		1 366 749	

Forrás: Varga J., 1967. 131.

A fenti becslült értékekkel kikerekített statisztikai adatok közlése után azonban ő maga – elsősorban a népességszámok alapján – rögtön kétségbe vonta a házass zsellérek 1828 és 1849 közötti növekményét, s az 1849. évi adatból több mint 90 ezret javasolt levonni. Addig a következtetésig jutott el mindebből, hogy „egyrészt a zselléresedés már 1828 előtt nagyobb arányú volt, 1828 után viszont nem öltött akkora méreteket, mint amekkorát a statisztikai felmérés első pillantásra mutat”.¹³⁹ Hozzátette, hogy az 1836-i törvények azon rendelkezése, amely $\frac{1}{4}$ telekben szabta meg a telekminimumot, „egyik oldalon valóban gyorsította a zselléresedés ütemét, a másik oldalon azonban sokszor a telekbirtoklás osztatlan formáinak terjedését segítette elő”.¹⁴⁰

A korábbi óvatos átértelmezésekhez képest Faragó Tamás alternatív kritikai értelmezést kívánt megfogalmazni disszertációjában.¹⁴¹ Szerinte ezek az összeírások alkalmatlanok a jobbágyparaszti rétegződés vizsgálatára. Ahogy opponensi véleményében megfogalmazta: az összeírások egyre pontosabbá váltak, „a közigazgatás fokozatosan egyre nagyobb mértékben vonta nyilvántartásaiba a túlnyomórészt már korábban is létezett peremrétegeket. Nem elsősorban a zselléresedést, hanem a nyilvántartások javulásának folyamatát tudjuk rekonstruálni.”¹⁴² Érdemi újítása azonban a háztartások ciklikus fej-

¹³⁸ Varga J. 1967. 130.

¹³⁹ Uo. 135. Ehhez forráskritikai magyarázatként hozzáfűzi: „Az 1828-i összeírás a kormányzat számára készült, az adórendszer tervbevett reformjának egyik előkészítő mozzanata volt, ezért a megyék is hajlottak ember- és birtokállományuk részleges elkendőzésére. Az 1849-i összesítés viszont a megyék házi rendelkezésű, így a tényleges állapotokat reálisabban tükröző kimutatásain alapult. Az 1849-i adatsorokba bekerültek olyan rétegek és elemek is, amelyeket 1828-ban vagy nem, vagy nem ugyanazon kategóriánál vettek számba, mint 1849-ben, és fordítva: az 1849-i összeállítás azokat a jobbágysági függésben élő csoportokat is tartalmazza, melyek jogilag zsellérek ugyan, a valóságban azonban vagy nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak – iparosok, kereskedők, értelmiségi elemek –, vagy pedig rendelkeznek ugyan $\frac{1}{8}$ teleknyi földdel, csakhogy egy részük személyileg is allodiális státusú, ezért zsellérnek minősül, másik részüknek pedig nem a saját nevében szerepel az a föld, amelyből tulajdonképp él.” Uo. 133.

¹⁴⁰ Uo. 134.

¹⁴¹ Faragó: Háztartásszerkezet..., 1999 [1977]. 194–284.

¹⁴² Faragó, 2010. 4. Megjegyezzük, hogy az összeírások egyirányú javulásába a 18. századi eszlári összeírások nem könnyen illeszthetők bele, ám a 19. századra az állítás elfogadhatónak tűnik.

lódésének gondolata volt, amellyel a „zselléresedést” és az „összetett háztartástípusok elterjedését” komplementer s területileg is differenciált jelenségnek állította.¹⁴³

A forrásokkal kapcsolatos távolságtartást sugallja Glósz József is tanulmányában. „A korabeli adatgyűjtéssel foglalkozó hatóságok szemléletileg túlságosan is a hivatalos, jogilag szabályozott rendi társadalmi képlet foglyai voltak, s így látókörükből – s persze az adóztatásból is – kimaradtak mindazok a tevékenységek, amelyek a rendi kulisszák mögött a zsellérnépesség találékonyságáról, vállalkozókedvéről tanúskodva a 19. század első felében fokozatosan kibontakoztak, s amelyek eredményeként a jobbágy, illetve zsellér státusz éppoly kevésbé árulkodott az adóalany foglalkozásáról, jövedelméről, mint a nemesi oklevél. Mivel az adók kivetése nem a valós jövedelmek arányában történt, szükségképpen felvetődik a gyanú, hogy egyes, kedvező piaci adottságú vidékeken a lakosság tudatosan vállalta a kevesebb teherrel, zaklatással járó zsellérséget, s alacsonyabb hozamért bőségesen kárpótolhatta magát más – adózatlan jövedelemmel. Statisztikailag e társadalmi réteg azért sem fogható meg, mivel tevékenységének összetettsége miatt egyszerűen kategorizálhatatlannak bizonyult.”¹⁴⁴

Ákárhogy is történt országos szinten, annyi helyi léptékben is leszűrhető, hogy az elemzett összeírásokban az első időszakban az eszlári jobbágyparaszti társadalomnak mind a felső, mind az amúgy minimális legalsó csoportja megfogyatkozott, de a középső csoportba sorolt házas zselléréké felduzzadt. Mennyiben folytatódott ez a folyamat Eszláron 1828 és 1855 között? Ez az utolsó összesítés a házatlan zselléreket már nem mutatta ki, illetve a házas és házatlan zselléreket egybefoglalva tartalmazta.

III/16. TÁBLÁZAT • *Telekhányadok Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás végrehajtása idején*

Év	Egész telkes	Hatnyolcad telkes	Féltelkes	Három nyolcados	Negyed telkes	Nyolcad telkes	Zsellér	Összesen
1855	1	1	29	2	8	1	198	240

Forrás: SZSZBML IV. B. 154. 1. cs. 562/1855.

Mint láttuk, a jobbágyfelszabadításkor végül Eszláron a Bánffyakhhoz 9 és fél úrbéres telek és 99 zsellér, özv. Kállay Péternéhez 9 és negyed úrbéres telek és 65 zsellér, özv. Kállay Istvánnához 1 úrbéres telek, valamint 22 zsellér tartozott, Ónody Pálnak mindössze 11 zsellérhányada volt. Összességében e kimutatások Eszláron a „zselléresedést” rendkívül erősen mutatják 1828 előtt, azonban a reformkor évtizedeiben a „zsellérek” amúgy is rendkívül magas aránya érdemben nem változott (1828: 82,4%; 1855: 82,5%). Hozzá kell tennünk, hogy ez, amennyiben hitelt adunk a katolikus schematismus népességadatainak, olyan időszakban történt, amikor – az 1831-es és 1849-es kolerajárványok együttes hatására – csökkent a falu össznépessége (lásd az II/5. táblázat adatait). Viszont a fenti adatok szerint a nyilvántartásba vett jobbágyháztartások (s különösen a zsellérháztartások) száma közben igen dinamikusán növekedett. Persze az is elképzelhető lenne, hogy ennek oka az, hogy az egy háztartásra jutó háznép aránya feltorló-

¹⁴³ Faragó, 1999. 236; 255.

¹⁴⁴ Glósz, 2003. 188.

dott. Ennek azonban – a negyvenes évek időmetszete alapján – nincs különösebb jele, s az össznépeség csökkenésének még radikálisabbnak kellene lennie. A folyamatokra mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy lineárisan alakultak.¹⁴⁵

Szántóvetők, kézmunkások, cselédek, mesteremberek

A jobbágyfelszabadítást lezáró fenti kimutatáson túl a reformkor vége felé több, más szempontrendszer szerint készült név szerinti jobbágyösszeírás maradt fenn, ami tanúsítja, hogy már az 1848 előtti társadalom sem csak az úrbéres-zsellér dichotómia szemüvegén tekintett önmagára. Finomabban kidolgozott volt a rendszer. Szemügyre véve az 1844-es tűzbiztosítás, az 1846-os ínségi termésfelmérés, a Kállay-birtokok 1847-es összeírásának név szerinti adatait, s az egészet egy adatbázisba dolgozva a fenti, jobbágyfelszabadítást lezáró úrbéri listával, a jogi státusz mögül pontosabb leíró társadalmi állapotmegnevezések bukkannak elő. Ráadásul ezt az egész tömeget szembeesíthetjük az anyakönyvekkel (másként aligha lennének a személynevek összekapcsolhatók), ahol a kategóriák differenciálódása maga is tetten érhető.¹⁴⁶

Vegyük kiindulásképpen a legbővebb, összesen 251 személyt tartalmazó 1846-os ínséges termésszeírás kategóriarendszerét. Ekkor a rossz termés miatt a szükség mértékét és a segély sürgősségét próbálta a megye feltérképezni, s ennek céljából az adózó népességet „életmód” szerint a III/17. táblázatban látható kategóriákra osztotta (az „életmód” tulajdonképpen a megélhetés módját jelölte). Ez a kategória gyakran nem volt egyetlen ismérv mentén leírható, ezért az „életmód”-hoz időnként további pontosító „észrevételeket” is fűztek.

III/17. TÁBLÁZAT • *Társadalmi állapot-besorolás az eszlári adózók termésszeírásában, 1846*

Életmód	Észrevétel	Háztartásfő
Szántóvető		39
Kézmunkás		140
Kézmunkás	háztalan zsellér	23
Cseléd	fizetésből, szolgálatból, conventióból él	21
Mesterség	mestersége után él (szakma megnevezése)	14
Muzsikus		3
Kereskedő, korcsmáros, haszonbérő	helyzete után él	6
Hivatal	uraság tisztje	2
Összes		248

Forrás: SZSZBML V. 429. [átszerkesztve V. 221] 3. d. „A”.

¹⁴⁵ Emlékeztetünk arra, hogy 1828-ban 3 telek a Bánffyknál volt, 1837-ben viszont $7\frac{1}{8}$ belső telek hiányzott. 1855-ben pedig az úrbéres minőség kipuhatolására kiküldött bíróság szerint „egy és fél telek hibázik”. Mint láttuk, hozzátartozik a „tényálláshoz”, hogy számításaink szerint nem másfél, hanem csak egy és egynegyed „hibázott”. SZSZBML IV. B. 154. 1. cs. 562/1855 (1855. jan. 2.).

¹⁴⁶ A továbbiakban az 1844 és 1855 közötti évekre vonatkozóan egyszerűen: 1844–1855 adatbázis. Az 1846-os összeírás datálásában Benda Gyula volt segítségemre.

A korabeli összeírásokat név szerint vizsgálva közvetlenül felfedhetjük, hogy az elnagyolt jogi státusz szerinti állapotmegnevezések mikor és mennyiben feleltethetők meg az „életmód” szerinti kategóriáknak. A kategóriák összevetése révén az adózókról egy olyan társadalmi képet rögzíthetünk, amelyben a jobbágyparaszti társadalom magva viszonylag szilárd, viszont a köré rakódó egyéb rétegek körvonalai – legalábbis jogilag – meglehetősen elmosódottak. A „szántóvető” meglehetősen pontosan lefedi az úrbéres telkes jobbágy fogalom tartalmát. Az 1846-os és az 1848/55 listában egymásnak megfeleltethető 32 telkes jobbágy közül 29 háztartásfő (90%) volt szántóvető, s csak kettő (6,25%) kézmunkás.

Az adatbázis azonban lehetőséget kínál a közben történt változások nyomon követésére is. Mi lett azokkal a telkes jobbágyokkal, akik ekként szerepeltek az 1846-os termésszeírásban, viszont az 1848/55-ös úrbéres listákon hiába keressük a nevüket? A leggyakoribb magyarázat a családfő (vagy özvegye) halála. Az összeírások itt különböző időpillanatokat ragadnak meg. Hol az özvegy viszi még a népes háztartást, hol már a fiúk átvették a birtokot, de az is előfordul, hogy más nevére kerül az ingatlan. Az 1846-os jegyzék 8 fős háznépvel foglalja magában a református Arday Istvánnét, leánykori nevén Liskai Zsuzsannát. Férje 1842-ben halt el, a nej pedig 1852-ben ment utána. Érthető tehát, hogy az 1855-ös listán már az özvegy anyja neve sem fordul elő. Ott találjuk azonban az 1855-ös névsorban fél-fél telkes felszabaduló jobbágyként István két fiát: Józsefet és Mihályt. Kettejük közül Mihály volt az idősebb (1814–1873), ő már 1839-ben megházasodott, tehát házasként élt özvegy anyja háztartásában 1846-ban. József (1817–1856) csak 1848-ban nősült, s fiatalon elhalálozott.¹⁴⁷ A Tornyosnémetiből Eszlárra szakadt római katolikus Bálint György gazda 1854-ben 87 évesen hunyt el, tehát az 1855-ös listán már csak özvegyét találjuk, a szintén római katolikus Bálint János gazda viszont 29 évesen halt meg, s az úrbéri tabellában még a nevére szereplő $\frac{3}{8}$ telek 1855-ben immár Kitzinkó József nevére került.¹⁴⁸ A református Kapusi (helyenként Kaposi) János és öccse, Pál mindketten féltelkes szántóvetők 6-6 fős háznépvel 1846-ban, mindkettejüket 1848-ban temették, s így mindkettejüknek csak az özvegye jelent meg az 1855-ös listán. Tanyi György gazda már 1835-ben, 41 évesen itthagya e világot, így a négyfős háztartás özvegye, Kaposi Julianna nevére került, aki aztán épp 1855-ben halt meg. Az úrbéres fél telek ekkor már fiuk, József nevére állt.

Előfordul, hogy az eredeti birtokos a jobbágyfelszabadításkor már csak kisebb telekrésszel megy tovább, de olyan is, hogy zsellérsorba süllyed. Molnár János féltelkes szántóvető 1855-ben már csak negyedtelkes. Szóllát József szántóvető 6 fős háznépvel 1855-ben már csak zsellér (ezzel szinkronban 1856-ban, 61 évesen anyakönyvezett halálakor is napszámosként regisztrálták).

Külön altípusba sorolhatók azok, ahol az örökösök egyike viszi tovább a telket, ám többnyire megkurtított mértékben. Vagy mert valamelyik testvér is osztozott, vagy mert ki kellett fizetni a leánytestvéreket. Az 1847-ben elhunyt féltelkes szántóvető Hucsi Mi-

¹⁴⁷ MOL A 2568. Arday Mihály felesége Solymosi Borbála, Józsefé pedig Tóth Julianna volt. Magyarázatra váró kérdés, hogy lett egy fél telekből két fél, de itt a feleségek örökségétől sem tekinthetünk el.

¹⁴⁸ MOL A 900. A római katolikus Gazdag József szántóvető 1852-ben 45 évesen halálozott el, így 1855-ben már csak özvegye, Doma Erzsébet bukkan elő az úrbéres listán.

hály helyett 1855-ben csak fia, József fordul elő a listán, ő viszont $\frac{1}{4}$ telkesként. A görög katolikus Lesko (más néven Geszterédi) János az 1843-ban elhunyt József fia volt, s saját jogán, szántóvetőként szerepelt 1846-ban, viszont 1855-ben már csak negyedtelkesként tűnik elő. Mellette azonban ott látjuk az 1853-ban 36 évesen elhalt Lesko Mihály özvegyét, Nagy Zsófiát, szintén $\frac{1}{4}$ telkesként. Az 1853-ban 68 évesen elhunyt görög katolikus Nagy Péter féltelkes szántóvető helyett az 1855-ös listában fiai, ifjú Péter és János vannak jelen, mindketten negyedtelkesként.

Vannak, akiktől a földesúr vette el valamilyen okból a telket. Menyhárt János szántóvető hétfős háznépe helyett Menyhárt Józsefné neve bukkan fel 1855-ben. Menyhárt József a szántóvető János fia volt és 1853-ban 34 éves korában halt meg, özvegye 1855-ben már zsellér.¹⁴⁹ Szelei István szántóvető 1849-es halála után (foglalkozási minősítése: bacsó) telke 1855-ben – nyilván örökösök híján – Kállay Gusztávra szállt vissza.

Nehezen kibogozható esetekben sincs hiány. Szakolczai Mihályból három is volt az 1846-os listán (egy szántóvető és kettő kézmunkás), közülük egyedül az ötfős háznéppel bíró kézmunkás neve mellett szerepelt megkülönböztetésül, hogy „öreg”. Így bizony nem könnyű az azonosítás. Az 1847-es Kállay összeírásban két Mihály jelent meg, az egyik úrbéres jobbágy, a másik zsellér, de különös módon az úrbéresnél nem mutattak ki semmilyen állatállományt. Az igaerő nélküli jobbágy aligha maradhat telkes. S 1855-ben már csak egy Szakolczai Mihályt találunk („B.” megkülönböztető jellel, Kállay Péterné felszabaduló jobbágyaként), ő viszont zsellér. Csak annyi biztos az anyakönyvek alapján, hogy az egyik Szakolczai Mihály 1850-ben 63 éves korában meghalt, de hogy melyik, azt nem tudjuk.

Megint másfajta történet az 1846-ban 4 fős háznéppel jelen volt Deák János gazdáé, aki ugyan csak 1862-ben 83 évesen hunyt el, mégsem fordul elő neve az 1855-ös úrbéres listán. Ennek igazi oka, mint még látni fogjuk, az, hogy eladta földjeit. Hogy miért szánta rá magát erre a lépésre, azt nem tudhatjuk, de a Kállay-birtok összeírásából ki-tűnik, hogy nem voltak együttélő fiai.

A kézmunkásból féltelkessé lett jobbágy ritka példája viszont Szupolyi Tóth Bálint esete, aki 1846-ban még kézmunkásként kereste kenyerét (egy másik Tóth Bálint viszont cselédként), s 1855-re féltelkes státusba emelkedve szabadult fel. Az Erdőhorvátiból idekerült Tóth emelkedése abból még aligha következhetett, hogy másodjára az 1847-ben elhunyt nemes Vajda Pál Júlia nevű leányát vette feleségül.

Míg a szántóvetőket szociálisan és az idő folyásában is jól körülhatárolható csoportként mutathattuk be, a zsellér kategória már első ránézésre „ernyőnevezetnek” bizonyul.

¹⁴⁹ A legelőkülönözési perhez kapcsolt perükben a Menyhárt örökösök azt fájalták, hogy édesapjuktól, Menyhárt Jánostól a „Kállay részen” a földesúr elvett 4/8 úrbéres földet, s ezt szerették volna visszakapni. A keresetet néhai Pap Mihály utóda, ifjú Pap József ellen is benyújtották, akinek a kezén atyjuk földje akkor volt. SZSZBML IV. B. 255/c. 157. d. 288/1866. A per kezdeményezője személy szerint Menyhárt Mihállyal együtt Cserés János volt. Ezeket a kereseteket az alispáni bíróság sorra elutasította.

III/18. TÁBLÁZAT ● Az 1846-os „életmód” és az 1848–55-ös „zsellérhányad” háztartásfők szerinti megfeleltetése az adatbázis alapján

	Zsellérporta (1848–1855)	%
„Életmód” (1846)		
Kézmunkás [„házzal bíró”]	82	66,67
Kézmunkás házatlan zsellér	11	8,94
Szántóvető	3	2,44
Cseléd	13	10,57
Hivatal	1	0,81
Mesterség	9	7,32
Egyéb	4	3,25
Összes	123	100

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

A táblázat „észrevételek” rovata révén ugyanis a kézmunkások kategóriája rögtön két-dimenzióssá vált, amennyiben világosan elhatárolódott egymástól a kézmunkásságon belül a házatlan zsellérek kategóriája a többi manualistától (megemlítjük, hogy ez volt a zsellér egyik eredeti jelentése!). A zsellérek kétharmada tartozott a (véltetőleg „házzal bíró”) kézmunkás kategóriába, s a ténylegesen házatlan zsellér kézmunkásokkal együtt is csak a zsellérek háromnegyedét tették ki. Határozottan elkülönültek továbbá mindkét kézmunkás csoporttól a kommencióból, fizetésből élő cselédek, valamint a mesterségek képviselői. A kétféle névsor összevetése során a cselédek a zsellérek egytizedét adták, de meghaladta a 7%-ot a mesterséget űzők aránya is. A különféle mesterséget űző iparosoknál (csizmadia, mészáros, molnár, kovács, szakács, ács) volt ugyan, akinél konkrétan nem nevezték meg a szakmát, de ez sokszor valamelyik másik forrásból pótolható.¹⁵⁰ A kor felfogásának megfelelően az 1846-os összeírók a kereskedőt, a kocsmáros, a haszonbérelőket, valamint a gazdatiszteket, sőt a három falubeli cigány muzsikust sem csoportosították a „mesterség” rovat alá. Az összevethető személyeket 1848-ra vetítve viszont figyelemre méltó, hogy a kereskedő a telkes jobbágyság, a kocsmáros viszont a zsellérek között bukkant fel. Az 1846-os összeírás eredeti funkciójának megfelelően a fizetésből élőket (a kommenciós cselédekkel együtt) általában is kiemelte az idegen segélyre szoruló köréből, itt nyilván a földesúr eltartási kötelezettsége állt a háttérben. Miközben a zenészeket 1848-ban a zsellérek soraiban találjuk, a szükség mértékét illetően 1846-ban az „utolsó sorban szorul meg” kategóriába kerültek.

A terméskimutatás a gabonaprodukció alapján a szántóvetők (vagyis a telkes jobbágyság) és a többiek közé húzott éles határvonalat. Ugyan kételkedhetünk az adatok hitelességében, már ugyanis, hogy itt csak a telkes jobbágyságnak volt gabonaprodukciója, ha sejténénk, hogy mi értelme lett volna a megye számára, ha nagyobbban mutatja a megsegélyezendők névsorát a ténylegesnél. Miután az összeírók mind az elvetett, mind a „feltakart”

¹⁵⁰ Van, akinél az 1847-es birtokösszeírás feloldotta a rejtélyt: Gruber József például kőművesként, Nagy József pedig „keréjkártóként” bukkan elénk. Istenes István zsellér mesterségeként viszont 1846-ban molnárt, majd 1847-ben keréjkártót tüntettek fel az összeírók. SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. Fasc. 47. No. 638–639/1847.

gabonát felbecsülték, különbséget tehetünk a jobb és gyengébb hozamú gazdálkodók között: a 39 telkes közül is csak 14 tudta megduplázni az elvetett magot az aratáskor, a többiek nem érték el ezt a teljesítményt. A gabona mellé a főként takarmányozásra szolgáló kukorica és a kiegészítő emberi fogyasztásra előállított krumpli került be a felmérésbe. A kiegészítő termés révén újabb határvonal került a kézmunkások, illetve a házatlan zsellér kézmunkások és a cselédek közé. Tengerit és kolompért ugyanis már nemcsak szántóvetők, hanem a (házas) kézmunkások, sőt előfordult, hogy mesteremberek is természetek.¹⁵¹ Házatlan zsellérek és cselédek viszont – egy kivételtől eltekintve – nem.¹⁵²

III/19. TÁBLÁZAT • Gabona-, kukorica- és burgonyatermés, 1846 (köből)

	Gabona			Tengeri			Krumpli		
	N	Átlag	Összes	N	Átlag	Összes	N	Átlag	Összes
Kézmunkás				67	6,64		83	8,01	
Szántóvető	39	9,74		38	8,95		36	8,33	
Mesterség				2	5		2	23	
Együtt	39	9,74		107	7,43		121	8,36	
Össztermés			380			795			1009

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

Megfigyelhetjük, hogy míg a tengeri átlagtermésében markáns eltérés mutatkozott a szántóvetők és a kézmunkások között (az egyetlen kapásnövényt is termelő házatlan zsellér kézmunkást itt nem volt értelme különválasztani!), addig a népelelmzésben szerepet játszó átlagos burgonyatermelésben jóformán elhanyagolható volt a különbség.

A mezőgazdasági és néprajzi szakirodalomból tudjuk, hogy az 1816-os énség után a kapásnövények (előbb a kukorica, majd a burgonya) fontos szerepre tettek szert a népelelmzésben, és sok helyütt kikerültek a kerti vetemények közül a szántóföldekre.¹⁵³ Eszláron az 1852-es kataszteri ideiglenhez készített határleírás konkrétan megjelölte azokat a dűlőket, amelyekben a három nyomás második évében kukoricát természetek. Ezek a településtől távolabb eső, a határ északkelettől délkeletig húzódó sávjához tartoztak. A burgonya viszont – nem kerti veteményként – két, a településhez közelebb eső dűlőben került említésre: a Nagyfalu felé eső Sinkahegyen és a Tótfalutól keletre fekvő Mátégödri-dűlőben.¹⁵⁴ Azok a mennyiségek, amelyeket a fenti összeírás kimutat, már aligha származhattak a zsellérporták kertjeiből, inkább a részesművelés terjedésére gyanakodhatunk.

A termelési szintben megfigyelhető differenciáltság a fogyasztás által meghatározott, akár az emberi élelmzést, akár a takarmányozást tekintjük. Az 1846-os énségösszeírás

¹⁵¹ A két burgonyát is termelő mesterember átlagát Hadadi Gábor csizmadia 40 köblösnek feljegyzett termése vitte ilyen magasra. Ennek a kivételes esetnek magyarázatát nem ismerjük, csak megemlítjük, hogy Hadadi (63. szám) a szépen felfelé araszoló 1846-ban még kézmunkás, 1855-ben is zsellérként összeírt, ugyanakkor az 1852-es birtokrészteli jegyzőkönyvben már 6 parcellával rendelkező iparos, aki a szomszédban lakó (67. szám) Gyulai János leánytestvérét vette feleségül.

¹⁵² Balog József kézmunkás házatlan zsellér például 5 köből tengerit és hat köből krumplit takarított be.

¹⁵³ Kósa, 1980. 56–63.

¹⁵⁴ MOL S 79 758. cs. Leírása TE adóközségben létező dűlőknek és mezőknek (1852).

„életmód-kategóriái” önmagukban is szoros összefüggést mutattak a háznép nagyságával. A háznép felmérése azért vált szükségessé, mert egy főre három köből gabonát számítva (beleértve természetesen a háztartásfőt is) állapították meg a következő betakarítás várható „szükség” és a segélyezés mértékét.

III/20. TÁBLÁZAT • Az átlagos háztartásnagyság Tiszaeszláron, 1846

	Átlagos háznép	N
„Életmód”		
Hivatal	6	1
Szántóvető	5,51	39
Kézmunkás [„házzal bíró”]	4,01	142
Kézmunkás házatlan zsellér	2,74	23
Cseléd	3,71	21
Mesterség	4,08	13
Egyéb	4,45	9
Összes	4,13	248

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

Rögtön átlátható, hogy mennyire a helyi körülmények és a társadalmi csoportok függvénye, hogy hány fős átlagos háztartással számolhatunk. Számos jogos kritika érte már az átlagos háztartásnagyság mutató használhatóságát, mégis nehéz eltekinteni használatától.¹⁵⁵ Eszláron mindenesetre a „mitikus átlagként” kezelt ötfős háztartás legfeljebb a szántóvetőnek minősülő telkes jobbágyok esetében érvényesült. A 39 szántóvető között például 8 háztartás állt 5 főből, 17 viszont 5 főnél többől, s 14 ötnél kevesebből. Azt ugyan ebből a forrásból nem tudhatjuk, hogy ezek a háztartások mennyiben fedték le a vérségi családokat, az azonban tény, hogy 9 fős háztartás egyedül a „szántóvetők” között fordult elő, viszont kétfős, házaspárháztartás ebben a csoportban egyáltalán nem volt található. A kézmunkás és a mesterséggel bíró kategória átlaga a négyfős háznép körül volt. A kézmunkás házatlan zsellér kategória háztartásnagysága azonban még az átlagos három főt sem érte el: a 23 házatlan zsellér háztartás között mindössze kettő állt 5 főből, a többi mind ennél kevesebből (s közöttük 12 összesen két főből). Ennél még a cselédé is magasabb (3,71): a 21 cselédháztartás között is csak négyben találtunk 5 főnél többet, három 5 főből állt, és 14 esetben tömörített ötnél kevesebb lakost. Az egyéb kategória átlagát nagyban befolyásolta, hogy az abban foglalt hasznbérllők 6–8 fős háztartással bírtak, ami egyben ismét figyelmeztet arra, hogy ebből az összeírásból nem derül ki a vérségi család és a háznép viszonya.

Az adatbázis alapján – az összeírás kategóriáit az anyakönyvi adatokkal kombinálva – a felekezeti sajátosságok is elemezhetővé válnak. Ezáltal tovább szűkül a kör: a szántóvetők közül már csak a református és görög katolikus gazdák háztartásnagysága haladja meg az öt fős „ideált”, a római katolikusoké nem. Viszont a cselédék körében a római katolikusok háztartásnagysága magasabb mind a reformátusokénál, mind a görög katolikusokénál, bár az esetszámok alacsonysága miatt ebből csak óvatos következtetésekre juthatunk.

¹⁵⁵ Faragó, 1999. 201.

III/21. TÁBLÁZAT • Az átlagos háztartásnagyság szociális/felekezeti kategóriák viszonylatában, 1846

Háznép	Református		Római katolikus		Görög katolikus		Összes
Életmód	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	
Szántóvető	5,77	30	4,50	4	5,33	3	37
Kézmunkás [„házzal bíró”]	4,16	99	3,76	25	4,00	8	132
Kézmunkás házatlan zsellér	3,00	13	2,25	4	2,00	1	18
Cseléd	3,56	9	3,63	8	3,00	2	19
Mesterség	4,60	5	3,83	6	3,50	2	12
Egyéb	3,00	4					5
Összes	4,32	160	3,68	47	3,94	16	223

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

Az 1846-os termésösszeírásból kiindulva az adatbázisból kirajzolódó társadalmi szerkezelemezést még inkább elmélyíthetjük, ha a „háznépet” (a fogyasztókat) a benne foglalt termelési adatokkal (gabona, tengeri, krumpli) további lépésként szembesítjük a tűzkárbiztosítás lakóház- és gazdasági építményeinek értékbecslésével. Végül a Kálly-birtok 1847-es leltárából a földművelés produkciója mellett az állattenyésztés nagyságrendjére is pillantást vehetünk.

A nem nemesek épületeinek becslése társadalmi állapot gyanánt csak mindegyikük adózó mivoltát említette. Hogy a házatlan zsellérek ebben az összeírásban kivételképpen bukkantak elő, az elég magától értetődő. Ugyanakkor a lakóház értéke, illetve a ház és a gazdasági építmények (istálló, ól) értékének egymáshoz viszonyított nagyságrendje sokat elárul a saját házzal bírók gazdálkodásának körülményeiről. Az esetek jelentős részében az 1852-es vallománykönyv lakrészekre vonatkozó adatai is kombinálhatók ehhez az adatsorhoz, feltételezve, hogy 1844 és 1852 között nem történt jelentősebb mértékű építkezés a faluban.

III/22. TÁBLÁZAT • Az adózó népesség házainak becsült értéke és a lakrészek száma

Életmód	Ház becsült értéke, 1844 (váltó forint)				Lakrészek száma, 1852			
	N	Átlag	Min.	Max.	N	átlag	Min.	Max.
Szántóvető	36	110,14	30	175	31	1,19	1	2
Kézmunkás	123	79,39	15	305	95	1,12	1	2
Kézmunkás házatlan zsellér	1	100	100	100	10	1,00	1	1
Cseléd	14	76,14	35	115	13	1,15	1	2
Mesterség	7	98,57	25	185	11	1,09	1	2
Hivatal	1	160	160	160	1	2,00	2	2
Kocsmáros	1	60	60	60	1	3,00	3	3
Kereskedő	1	300	300	300	1	2,00	2	2
Haszonbérelő	1	750	750	750				
Muzsikus	3	53,33	25	100	3	1,00	1	1
Összes	188	90,51	15	750	166	1,15	1	3

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

Ami a tűzkárbiztosítás 1844-es házértékbecsléseit illeti, az életforma keretei szerint ismét markáns választóvonal húzódott a szántóvetők, illetve a kézmunkások és cselédek között, az utóbbiak egymástól való távolsága azonban már távolról sem mondható jelentősnek (az egyetlen kézmunkás házatlan zsellér 100 váltóforint értékű háza kivétel-számba ment!). Még ennél is nagyobb volt a különbség a gazdasági épületek (ólak, istállók) tekintetében (itt a szántóvetők átlagos épületértéke 69,12 vfrt, a kézmunkások átlaga alig valamivel haladta meg ennek a felét (37,12 vfrt), a cselédeké viszont (6 fő) a 25 vfrt-ot sem érte el. Az értékbeli differenciálódást – bizonyos fokig – a háznép létszámbeli különbségével is összefüggésbe lehet hozni. Az állatállomány nagyságrendbeli tagozódására – a Kállay-birtok vonatkozásában – rögtön visszatérünk. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet a másik paraméter, a lakrészek számában mutatkozó sajátosságra. Itt ugyanis, bár csaknem egy évtizeddel későbbi adatsorról van szó, távolról sem érzékelhető az a választóvonal, amelyet a házak értéke esetében kimutattunk. A szántóvetők többségének ugyanúgy egy lakrészes háza volt a jobbágyfelszabadítás tájkán, mint a kézmunkásoknak. A házak anyaga, berendezése is hasonló lehetett. Úgy tűnik, mégsem lenne tehát indokolt életforma szempontjából a két csoport szociokulturális szétválasztása.¹⁵⁶ Nincs számottevő különbség az iparosok házai tekintetében sem. A mesterséggel bírók házértéke átlagban valahol a szántóvetők és a kézmunkások között húzódott. A minimális esetszám mellett is megjegyzendő, hogy a hivatalból élő (tulajdonképpen gazdatiszt) és a kereskedő háza kettő, a kocsmárosé pedig, foglalkozásából adódóan, három lakrészből állt.

III/23. TÁBLÁZAT • A Kállay-jobbágyok állatállománya, 1847

Állatállomány	Háztartások száma	Számosállatok megoszlása	Számosállatok megoszlása (%)	Számosállat átlaga 1 háztartásban
10 számosállat felett	8	91,45	42,5	11,43
6–10 számosállat	6	49,70	23,1	8,28
4–6 számosállat	6	27,50	12,8	4,58
2–4 számosállat	11	28,25	13,1	2,27
1–2 számosállat	13	15,25	7,1	1,17
1 számosállatnál kevesebb	12	3,00	1,4	0,25
Állatállomány nélkül	8	0,00	0,0	0,00
Összes	64	215,15	100	3,36

Forrás: 1844–1855 adatbázis.

A jobbágyparaszti társadalomban a vagyoni differenciálódás szempontjából a „kapacitások” között a munkaerő mellett az igaerő volt meghatározó. A fenti számosállatba átszámított állatállománynál is a döntő faktor a lovak száma, ugyanis Eszláron ezt tekinthetjük a jellemzőnek.¹⁵⁷ Persze önmagában egy négylovas gazda nem került automatikusan a számosállatok listája szerint a gazdák első két csoportjába. Ahhoz az kel-

¹⁵⁶ Páll, 1987.

¹⁵⁷ NIA Néprajzi Atlasz, TE (Csalog – Pócs, 1958). Kállay telkes jobbágysai közül Eszláron egyedül Pap Mihály úrbéres gazda szántott négy ökörrel.

lett, hogy a lovak mellett 3-4 tehénnel és/vagy 10-20 juhval is rendelkezzen az illető. Így a telkes jobbágy – szántóvető – négylovas gazda összefüggés további megerősítést nyert. Természetesen akadtak kivételek: Lazi György zsellér 4 lovával és 2 tehenével, vagy Sallós József zsellér 2 lovával, 2 ökrével és 4 tehenével egyértelműen a második csoportba került. Az 1846-os termésösszeírás Lazit (más néven Szakó) 6 fős háznépével cselédként tartotta számon, Sallóst viszont 5 fős családdal (házas) kézmunkásként, s az előbbinél semmilyen gabona vagy kapásnövény, az utóbbinál sem gabona, sem kukorica, mindössze 8 köből burgonya bukkant elő, így azon túl, hogy nevezettek valószínűleg fuvarozásból éltek, mélyebb összefüggésre nem találhatunk. Ez az összeírás már a zsellérek közé besorolva tartotta számon az amúgy taksás nemes származásúakat is (funkciójából következően utalást sem tett az illető nemességére). Ezek közül azonban egyedül Pap Sándor emelkedett ki 3 lovával és 1 tehenével, azonban más állata a kimutatás szerint nem lévén, csak a harmadik, középső kategóriában jutott számára hely.

Ha valaki netalán azt hinné, hogy az úrbéres–zsellér megkülönböztetés 1848-cal egy csapásra aláhullt a történelem sülyesztőjébe, az téved. Sőt, azt kell mondanunk, hogy – minden bizonytalansága ellenére – a 'zsellér' igazából ekkor lett köznyelvi formula. Az anyakönyvek társadalmi állapotmegnevezése legalábbis (már amikor kitöltötte a lelkész ezt a rovatot) erről tanúskodik. Márpedig ahogy nevezték egymást és magukat, vagy ahogy a helyi intelligencia nevezte őket, az ugyanúgy része a társadalomleírásnak és megértésnek, mint a konstruált csoport maga. Az anyakönyvek társadalmi állapotra (conditio) vonatkozó kategóriarendszere, a szóhasználat nemcsak lelkész-, de felekezeti-függő is. 1848 előtt például csak a katolikus anyakönyvben fordult elő Eszláron a zsellér mint státusminősítés. A református matrikulákban az ötvenes évek eleji rövid kacérkodás után csak Csiszár Soma lelkészsége alatt jött divatba 1867–1877 között. Láposy János idején viszont, 1878-tól teljesen kikopott a protestáns gyakorlatból, miközben Adamovics József plébános épp ekkoriban elevenítette fel használatát.

Nemcsak a személyek, a dolgok is magukon viselték a megelőző rendszer jogi burkának foszlányait. Érdekes belepillantani az 1870-es kataszter előmunkálataként 1869 vége felé készült „betűsorozati” név- és házjegyzékbe. A nevek mellett ugyanis nemcsak házsámok sorakoznak, hanem olyan minősítések, mint birtokos (vagy földesuraság), urb. gazda (vagy csak gazda), zsellér, de előfordul „nincs háza” (vagy ohne Haus) minősítés is. A lista nyilván egy korábbi ház- és névjegyzék alapján készült, erre utal, hogy a beszúrások jelentős részénél már nem minősítik a portákat.

III/24. TÁBLÁZAT ● *A porták kataszteri státusminősítése az 1869. decemberi betűsorozati jegyzékben*

Porta minősítése	Száma
Földesúr, birtokos	5
Úrbéres gazda, gazda	40
Zsellér	230
Ház nélkül	16
Bebíró gazda, zsellér	10
Összesen	301

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947.

Az extraneusok a szomszédos településekről valók voltak, elsősorban Tiszalökről, de akadt köztük Tardosra és Nagyfaluba való is. S ahol gazda vagy többnyire zsellér minősítést is kaptak, az annak tudható be, hogy eszlári birtokaik ilyen kategóriába tartoztak. Mert a porták korábbi minősítése örökítődik itt tovább, s vetül rá a személyekre, az nem kétséges. Ennek meg is volt a maga jelentősége mindaddig, míg a birtokrendezés folyamata – a legelőelkülönözéssel – le nem zárult.

A helyi zsidók közül ezen a listán Einhorn Áron és Junger Adolf úrbéres gazdának minősült, Feuerlicht Márton egyszerűen gazdának, Löventhal Sámuel egyszer úrbéres gazdának, egyszer meg ház nélkülinek, Fränkl Sámuel, Großperger Éliás, Ornstein Teréz, Weiszstein Lázár és Ziszman Jakab viszont következetesen zsellérként szerepelt.

A „ZSIDÓ TÁRSADALOM”

A 19. századi magyar nyelvhasználat szerint a jobbágyságot felszabadítják, a zsidókat pedig emancipálják. S bár angol fordításban ezek a terminusok akár egymás megfelelői is lehetnének, mégsem véletlen a különbségtétel. Mind a jobbágyság, mind a zsidókat betagozódtak ugyan a rendi társadalom függési rendszerébe, de másképpen. Ha a jobbágyságot 1848 előtt a „felső társadalom” sokféle rendű és rangú formában gyűrte maga alá, akkor a zsidóságra jogi értelemben valamiképpen a rendiség réseibe szorítottság állapota vonatkozott. A zsidóságot részben a Mária Terézia által a rendek jóváhagyása nélkül bevezetett „tolerantialis taxa”, részben a letelepedés korlátozása (Jász-Kun, Hajdúkerület, bányavárosok körzete, szabad királyi városok jó részének tiltása) terhelte.¹⁵⁸ Az előbbi különadó beszédese maga is hozzájárult a községek fölötti megyei érintkezés erősödéséhez, amennyiben a repartíciót a helyi zsidó közösségek között a megyei szintre bízták. Amikor pedig a II. József által átmenetileg kamerális taksának átkeresztelt adót 1846-ban sikerült tetemes megváltás ellenében eltörölni, akkor a 42 megyéből és 10 szabad királyi városból összejött bizottság egyenesen állandó választmányt hozott létre eredetileg a részletfizetés ellenőrzésére, de ez a korporatív országos szerveződés más kérdésekben is hallatta a hangját.¹⁵⁹ A kormányzat gyakorlatilag a földesurakra, városokra hagyta a zsidóság letelepítésének intézését: a földesúri védlevél, vagy a tolerált jog, a commoráns (ideiglenes) tartózkodási engedély megadása a helyi hatalom kezében volt (lehetett az akár kamarai, akár püspöki birtok vagy mezőváros).¹⁶⁰ II. József türelmi rendeletének eredményeként (a bányavárosokat ekkor is kivéve) a helyi korlátozások lényegében hatályukat veszítették, s a pápens visszavonása ellenére az 1790: XXXVIII. tc. (De Judaeis) is igyekezett a fennálló – szabadabb – állapotot konzerválni. Ezen a helyzeten csak az 1840:XXIX. tc. változtatott, amennyiben megadta a bányavárosokon kívüli szabad letelepedés, a gyáralapítás, a kereskedelem és ipar szabad gyakorlásának (zsidó legényekkel és inasokkal) jogát, sőt azokban a városokban, ahol eddig ennek

¹⁵⁸ Haraszti, [1999] 142–145.

¹⁵⁹ Bernstein, 1998. 21–22. Községek fölötti alkalmi korporatív szerveződés létrehozására már korábban is voltak kísérletek, például 1839-ben. Kecskeméti, 1982. 200.

¹⁶⁰ Ben David megjegyzi, hogy „a hűbéri védelem alatt álló közösségek és a szabad (királyi) városokban élő zsidók helyzete között rendszerint fennállott az a különbség, hogy utóbbiak csak egyénileg kaptak lakhatási jogot”. 2008. 126. Lásd még Bácskai, 1995.

szokásában voltak, az ingatlanszerzést is engedélyezték a jövőre nézve. A fokozatos jogki-terjesztés programja szerint kötelességeik is szaporodtak: nemcsak az állandó személy- és családnév 1787 óta kötelező viselése, annak nyilvántartása, hanem a születettek anya-könyvezése is a hitközség rabbijára hárult. Ahhoz képest, amit az alsótábla elhatározott, a felsőtábla és az uralkodó ugyan jócskán lefaragott a tervezett intézkedésekből, mégis félszáz év után végre uralkodó által szentesített törvény vitt az egyenjogúsítás felé.¹⁶¹

Az emancipáció fogalma eredetileg a római jogban a családfői hatalom alóli kibo-csátást jelentette („e manu capere”). Csak a 19. század elejétől öltött magára új jelenté-seket: mint mozgalmi és célfogalom először intézmények (iskolát az egyháztól, egyhá-zat az államtól vagy Rómától), majd csoportok (népek, zsidók, nők, rabszolgák, mun-kások stb.) egyenjogúsítását jelölte. Felekezeti-etnikai értelemben először az ír katoli-kusok egyenjogúsításának megvalósításakor játszott szerepet.¹⁶² Mint a zsidók állampolgári és politikai jogokhoz juttatásának programja nálunk a radikális francia, valamint a porosz reformok mintáját követve, a Habsburg-birodalom keretében, mégis vontatottabban indult el a folyamat, de az elhúzódo lépések mindegyike jelentőséggel bírt.¹⁶³ A jogegyenlősítés kérdését nemcsak az állam és az egyház szétválasztása, nemcsak az állam és társadalom viszonya befolyásolta, hanem az is, hogy az emancipálandó helyi közösségek sem egyféleképpen viszonyultak a várható intézkedésekhez. A cseh-morva-oroszági eredetű nyugati (Oberland) gettóba vagy mentesített földesúri községekbe zárt zsidóság, amely szoros kapcsolatokat ápolt származási helyének hitsorsosaival, vagy a Lengyelország felosztása után a kelet-európai stettekből Északkelet-Magyarországra beáramlott keleti zsidóság (Unterland) markáns tradicionalista csoportjai képesek vol-tak határozottan megfogalmazni aggodalmaikat az emancipációt a vallásreformmal (és az asszimilációval) összekötő magyar nemzeti reformállásponttal szemben.¹⁶⁴ Elég közismert az a vélemény, amely az országba irányuló bevándorlás hullámaival és migrá-cióis irányjaival igyekszik összekapcsolni a vallásreform kérdése körül kialakult ortodox és neológ irányzatokat.¹⁶⁵ Abban is nézetkülönbség mutatkozik, hogy mikor zárult le a magyarországi migráció csúcsidezősaka, abban azonban egyetértés uralkodik, hogy a dualizmus korára lényegében befejeződött a tömeges beáramlás.¹⁶⁶ Nem könnyű persze

¹⁶¹ Prepuk, 1994. 21–23; Miskolczy, 1999. 43–67.

¹⁶² Grass–Kosseleck, 1975. 2. 153–197; Katz, 1995. 205; Gyurgyák, 2001. 44. A fiatal Marxtól származik a fogalomnak olyan jelentése, amely szerint a zsidóság emancipációja „az emberiségnek a zsidóság alól való emancipációja”. Marx, [1844] MEM I. 373.

¹⁶³ Rürup, 1985. 40–41; Katz, 1995.

¹⁶⁴ Kecskeméti Károly kiemeli a pozsonyi ortodoxok Helytartótanácsához intézett beadványait az 1820-as évektől, amelyekben fellépést sürgetnek a vallásreformátorok ellen. Kecskeméti, 1982. 201*; Kecskeméti, 2002. 98. Hatam Szofer, 1806–1839 között pozsonyi rabbi karizmatikus személyiségének, a pozsonyi jesi-va kisugárzásának, a rabbinikus tekintély megszilárdulásának szociológiai és biográfiai vonatkozásaira lásd Ben David, 2008. 115–123 és Katz, 2008. 167–169.

¹⁶⁵ Alapjaiban kérdőjelezi meg ezt az álláspontot Kecskeméti, 2006. 121–124.

¹⁶⁶ Kovács Alajos úgy fogalmazott, hogy „1869 óta zsidó bevándorlás nincs”, Marton Ernő szerint viszont „a lengyel zsidó bevándorlás 1825-ben érte el kulminációs pontját”. Kovács, 1922. 13; Marton, 1941. 54. Lényegében Kovács adatai alapján Pietsch arra a következtetésre jut, hogy „Kovács statisztikai adatai sze-rint a zsidók tömeges bevándorlása a Magyar Királyság területére a XIX. század első felében zajlott le”. Pietsch, 1999. 25. Jehuda Don és George Magos ugyan kijelenti, hogy „a bevándorlás csak a 18. század folyamán volt jelentős tényező”, másrészt viszont megállapítja, hogy a bevándorlás az egész 19. század-ban csökkenő, de jelentős mértékben hozzájárult „a magyarországi zsidó népesség növekedéséhez”. Don–Magos, 1985. 438–439. A táblázatok azonban nem lineáris befolyást mutatnak, különösen az 1840-es és az 1870-es évtized hozzájárulása kiugró. Varga László azt állítja, „a magyar történelem legnagyobb zsidó bevándorlási hulláma 1846 és 1850 között zajlott le”. Varga, 1992. 71.

eltekinteni attól az „apró” problémától, hogy a láthatóan döntő jelentőségű, 19. század első felére vonatkozó adatok megbízhatatlan leíró statisztikai munkákból származnak, s forrásbázisukat tekintve valójában ismeretlen évekre vonatkozó becslések csupán. Számmunkra sokkal fontosabb most annak megállapítása, hogy az 1835-ös zsidóösszeírás alapján a hazai zsidóság csaknem 60%-a falvakban és 2000 főnél kevesebb lelket számláló mezővárosokban élt.¹⁶⁷ Walter Pietsch eredeti szempontokat felvető esszéje a vidéki zsidóság 1840 előtti történetéről – kelet-európai kontextusban – további kérdéseket fogalmazott meg. Vajon nem éppen az tette-e lehetővé a magyarországi zsidóság „sikerességét”, hogy a különböző eredeti származási csoportkötöttségeiktől megszabadulva (ilyenként mindenekelőtt a lengyel „stetl”-ek kötelékeit hangsúlyozza) határon túl rekedt hitsorsosaikhoz képest sokkal „aktívabbak”, „kreatívabbak”, „innovatívabbak” lehettek. Ugyanakkor ezzel összefüggésben azt is megállapította, hogy a magyarországi falusi zsidóság csendes többsége „közösségi háló” híján nem igazán élhetett „fejlett zsidó közösségi életet”.¹⁶⁸ Itt jegyezhetjük meg, hogy több mint fél évszázaddal ezelőtt József ben David fiataalkori, egyetlen, ám mégis alapvető történelmi tanulmánya abból a szociológiai feltevésből indult ki, hogy „a régi zsidó társadalom kvázi organikus rendszer volt, így nem mehettek végbe messzemenő változások az egyik részében, hogy annak hatása ne lett volna érezhető a többi részben is”.¹⁶⁹ Már persze ha egyáltalán beszélhetünk általában, a hitközségi szint felett régi zsidó társadalomról! Nekem inkább úgy tűnik, hogy ennek megléte legfeljebb regionális szinteken igazolható. Pietsch esszéjének másik szellemi forrása Hanák Péter kései munkássága. Hanák élete utolsó időszakában megpróbálta 20. század eleji társadalomszerkezeti elemzését visszamenőlegesen is megalapozni. Nagy hatású víziója – 1848 előttre – egy országos kereskedelmi (információs) hálózatot feltételezett, amelynek hierarchikus struktúrája alkotta a „magyar társadalommal” interaktív „zsidó társadalom” vázát.¹⁷⁰ Felfogásában a hálázó, az árendás-kocsmáros, az ügynök, a felvásárló és a nagykereskedő nemcsak a hálózat láncszemeit, nemcsak merkantil típusokat testesítettek meg, hanem a tőkés vállalkozó genezisének pályáivét, a szerves kapitalizálódás útját is kijelölték.¹⁷¹ Ráépíthető ez az út a kvázi organikus rendszer tézisére? Hanák (és Silber) nyomán tételezve van tehát a betelepedés, beköltözés első fázisa, amelyben Hanák és Pietsch teóriája szerint a magyarországi zsidóságnak anélkül létezne makrohálózata, sőt hovatovább makroszerkezete, hogy ennek legszélésebben kiterjedt alapegységei szilárd mikroközösségeket alkothattának. Ez még akkor is ellentmondásokat hordoz, ha tudjuk, hogy a diaszpórában élő zsidóság esetében általában is legfeljebb virtuális jelentésben beszélhetünk „hagyomá-

¹⁶⁷ A Michael Silber publikálatlan disszertációjából származó adatokat táblázatos formában közli Pietsch, 2003. 76. Legújabban Silber azt is megállapította, hogy 1830 körülre a zsidó népesség egyharmada, 1880 körül pedig csaknem fele a mai Magyarország területének megfelelő, tehát a határterületek felől az etnikailag magyar országrészek felé tolódott el. Silber, 2008. 771.

¹⁶⁸ Pietsch, 2003. 77, 78, 80.

¹⁶⁹ Ben David mindenekelőtt arra koncentrál, hogy miként bomlott meg az egyensúly a szellemi és a tulajdonos elitek között azokban a dinamikus közösségekben, ahol a gazdagok benyomultak a nem zsidó társadalom státus-hierarchiájába. S miként váltotta ki ez a folyamat a talmudista tudáselit konzervatív reakcióját. Ben David, 2008. 113–115.

¹⁷⁰ Hanák, 1992. 28. Az 1988-as jeruzsálemi előadás idevágó tézise már a Történettudományi Intézetben korábban tartott előadásában is felbukkant, igaz, akkor még a hálózatot pusztán a „belkereskedelem infrastruktúrájaként” határozta meg. Hanák, 1986. 21.

¹⁷¹ Hanák, 1986. 22.

nyos" társadalomról, hiszen „a zsidók nem tartoznak ahhoz a helyhez, ahol élnek, hanem csupán – mert saját országukból kiűzték őket – ideiglenes menedékre leltek a népek között”.¹⁷² De a második szakasz már egy erőteljes városba tömörüléssel, vagyoni akkumulációval járt együtt, amikor a horizontális és hierarchikus társadalmi szerveződések élén a piaci integráció útján haladó vagyoni elit haladt. A zsidóság reformer szárnya az egyéni állampolgári egyenjogúsággal és a bevett felekezetté nyilvánítással a kollektív recepció megadását várta, s ehelyett az 1848. tavaszi kravallók még attól is visszariasztották a liberális törvényhozást, hogy az állampolgári egyenlőséget kimondja, s a választójogról szóló paragrafusba pedig ügyesen betoldották a „törvényesen bevett” szűkítést az eredetileg fogalmazott „valláskülönbség nélkül” elé.¹⁷³ Az 1849. július 28-i országgyűlési határozat ugyan megkésve igyekezett pótolni a mulasztások legalább egy részét, de a hosszan elnyúló folyamatban megvalósuló egyéni emancipáció állampolgári részére a kiegyezésig, a recepcióra pedig csaknem fél évszázadot kellett várni.¹⁷⁴

Ami mármost a szabolcsi s azon belül konkrétan az eszlári zsidóságot illeti, a leíró statisztikák helyi adatai nem egykönnyen harmonizálhatók a lokális összeírásokkal. A rendi szemlélet jegyében ugyanis nemcsak a nemeseket és úrbéreseket, hanem a rendi hierarchia alsóbb szintjéhez sorolt népességet, így a zsidóságot is általában külön-külön összeírások regisztrálták. Ha a Kovács Alajos (1787; 1805; 1825; 1840; 1850), illetve Marton Ernő (1787; 1825; 1869) óta használt megyei adatokat összevetjük a Varga László által készített újabb kiegészítésekkel (1787; 1805; 1825; 1830; 1840; 1846; 1850), s mindezeket a megyei zsidóösszeírások adataival, akkor felszínre kerülnek a számbavétel nehézségei.¹⁷⁵ Varga adatai szerint míg 1787 és 1825 között húszévente kétszer is csaknem megduplázódott a szabolcsi zsidó népesség, addig a következő negyedszázad alatt ennek a populációnak már csak mintegy 60%-os növekményt sikerült felmutatnia. Ezt az első szakaszra nagyjából megerősíti (bár felülmúlja) a megyei zsidóösszeírások elemzésén alapuló tanulmány szerzője, a második periódus azonban ebben a tükörben egészen másféle képet mutat: „A [zsidó] népesség számának jelentősebb növekedése a 18. század utolsó, vagy a 19. század első évtizedében következett be, ami 1821-ig bezárólag 10-szeres népességnövekedést jelentett az 1770-es adatokhoz képest. Ez volt a legnagyobb méretű betelepedés, amely Szabolcs megyében történt. Amint a következőkben ismertetésre kerülő 1848-as összeírásból is látható lesz, a továbbiakban nem nőtt jelentős mértékben a zsidóság száma a megyében.”¹⁷⁶ Eszerint tehát 1821 és 1848 között lényegében stagnált

¹⁷² Katz, 1995. 10–11.

¹⁷³ Sándor, 1991. 45.

¹⁷⁴ Miskolczy, 1999; Prepuk, 2000. Nem feledkezhetünk meg azonban az olaszországi alkotmány 1849–1851 közötti érvényesülésének a rövid időszakáról sem.

¹⁷⁵ Kovács profi statisztikusként feltűntette, hogy 1787-re a II. József-féle népszámlálást, 1805-re a nem nemesi összeírások KSH könyvtárában levő kéziratos példányát, 1825-re Ludovicus Nagy, 1840-re Fényes, 1850-re pedig az osztrák népszámlálás adatait használta. Marton, aki statisztika és szociológia iránt érdeklődő publicistaként nyúl a kérdéshez, idézett számai a vonatkozó évekre Szabolcsban nem különböznek. Varga, aki történészként tisztában volt „az 1869-es népszámlálást megelőző valamennyi összeírás módszertanilag erősen vitatható és vitatott” voltával, arra törekedett, hogy felhasználjon „minden olyan összeírást, majd népszámlálást, amely alkalmas – elviselhető hibalehetőséggel – az ország, és azon belül a zsidó népesség számának megállapítására”. Varga, 1992. 66; 70. Lényegében 1830 és 1850 között Fényes adataival egészíti ki a korábbi adatsorokat.

¹⁷⁶ Gábor, 1991. 41. A vonatkozó lélekszám adatok: 1770: 994 fő; 1821: 10 375 fő. Uo. 38; 41. Néhány település adatai 1848-ból hiányoznak, ezek figyelembevételével Gábor 10 ezer körülire becsülte a zsidóság 1848-as lélekszámát. Uo. 42. Takács Péter 11 községnek nem találta meg az 1848-as adatait, ezek hiányát Fényes

a szabolcsi zsidó népesség, de ez Fényes adataiból másként látszik, aki művei újabb és újabb kiadásában fokozatosan felfelé srófolta a vonatkozó, eredetileg nyilván a schematizmusokból és Ludovicus Nagyból származó megyei zsidó lélekszámot. A Varga által 1850-re – Kovács (és az osztrák népszámlálás) alapján – kimutatott 13 ezres zsidó népesség jócskán felülmúlja az 1848-ban ténylegesen összeírt lélekszámot.¹⁷⁷ Az összeírások és a leíró statisztikák – más és más okból, de alapjában változó szempontjaik és metódusaik miatt – tehát épp a népességdinamika kérdésében óvatosan kezelendők.

Szűkítsük tovább a látószöveget. Az 1736-os Szabolcs megyei összeírás az armalista nemeseket és a zsidó árendátorokat együtt mutatta ki, mintha a nem adózó népesség még differenciálatlanul egy halmazba rendezendőnek tűnt volna a megyei hatóság számára.¹⁷⁸ Az 1770 márciusában végrehajtott zsidóösszeírás már sokkal több információt tartalmaz. Eszláron 7 felnőtt zsidó családfő mutatkozik, hat fiú és hat leánygyermekkel. A családfők közül öten a Magyar Királyság területén születtek, ketten viszont bevándoroltak (egyikük 1740-ben, másikuk 1758-ban). Mindegyikük birt házat, négyen a Bánffy-, hárman a Kállay-részen.¹⁷⁹ Az 1812-es összeírásból azt is megtudhatjuk, hogy az Eszláron élő kilenc zsidó háztartásfő – egy kivétellel – mind vásároló kereskedő (*quaestores circumforanei*) volt, s annak is a harmadik, legalsó osztályából valók.¹⁸⁰

III/25. TÁBLÁZAT ● A zsidó népesség száma a dadai járásban és Tiszaeszláron, 1770–1812

	1770		1812	
	Család	Lélekszám	Család	Lélekszám
Dadai járás	75	293	278	1355
Tiszaeszlár	7	26	9	42

Forrás: Gábor, 1991. 38; 41; SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 35. No. 24. 1770; uo. Fasc. 12. No. 440. 1812.

Az összeírások alapján járási szinten rendkívül dinamikus népességnövekedésre következtethetünk, amelynek fő forrásaként a bevándorlást szokás megjelölni. Az összeírások háztartásfőit név szerint szemügyre véve azonban ennél árnyaltabb kép bontakozik ki előttünk. Nem egyszerűen bevándorlásról kell ugyanis beszélnünk, hanem cirkulációs migrációról, teljes népességcserélődésről. Egyetlen azonos nevű családfőt sem találunk ugyanis Eszláron az 1770-es és 1812-es összeírásokban.¹⁸¹ Ennek fényében talán az is érthetőbbé válik, hogy a II. József kori népszámlálás Eszláron csak 1 házas, 4 nőtlen

adataival korrigálva a 9843 fős létszámot 10 930 főre javította. Takács, 1991. 69–70. Takács kritikusan említi, hogy Fényes adatait Ludovicus Nagytól vette át. A két szerző adatai tehát megerősítik egymást.

¹⁷⁷ Ez csak úgy lehetséges, hogy Varga nem vette figyelembe a neoabszolutizmus kori közigazgatási területváltozásokat, pedig azt Kovács táblázatai egyértelműen jelzik a Hajdúságot illetően. Vö. Kovács, 1922. 58–59. Erre a forráshasználati következetlenségre disszertációm opponensi véleményében Faragó Tamás hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

¹⁷⁸ Gábor, 1991. 36. Az eszlári lista a jól ismert nemesi családok mellett (Hori, Farkas, Gyányi) egy Jacobus Muhovics nevű zsidót mutatott ki. SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 37. No. 234. 1736.

¹⁷⁹ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 35. No. 24. 1770.

¹⁸⁰ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 12. No. 440. 1812.

¹⁸¹ Tekintettel kell lennünk természetesen arra is, hogy II. József 1787. évi rendeletéig maguk a zsidó nevek is változékonyak voltak. Scheiberné, 1981.

zsidó férfit, illetve 3 zsidó nőt talált.¹⁸² Lényegesen alacsonyabb lélekszámot közölt egyébként Eszlárra a vártnál Ludovicus Nagy műve is (19 főt).¹⁸³ Úgy tűnik tehát, hogy nem egyszerűen a források egyenetlenségéről és hiányosságairól van szó, hanem a zsidóság megtelepülésének sajátosságáról is, legalábbis ebben az első periódusban.

Ha most már a reformkori zsidóság számának alakulását az egri schematizmusokból követjük nyomon Eszláron 1831 és 1851 között, akkor eszerint is lényegében stagnál a zsidóság lélekszáma (lásd a II/5. táblázatot). De az 1848-as utolsó zsidóösszeírást figyelembe véve is csak 29 felnőttet és gyereket regisztráltak ekkor Eszláron.¹⁸⁴ Az 1848-ban itt élő családfők közül Geiger [az összeírásban Gajger] Emánuel Plavniczban (Pálonca, Sáros megye), Lichtmann [az összeírásban Lichman] Móric Monokon (Zemplén), Fränkel [az összeírásban Frenkli] Sámuel és Groszperger Éliás Péchújfalun (Sáros), Löventhal Sámuel pedig Ungváron látta meg a napvilágot. Már ekkor jól kitapintható a beköltözöttek zömének fiatalos korösszetétele és északkelet-magyarországi eredete. Az ekkor még csak 27 évesnek mondott Geiger mindkét leánya eszlári születésű, 5 és 1 évesek. A 31 évesnek mondott Lichtmann Mór három, még Eszláron kívül született fiát második felesége, a csengeri származásának mondott, 18 éves Majer Netti gondozta. A 30 éves Frenkli és az 52 éves Groszperger család nélkül került 1848-ban a listára. Az 1848-ban 32 évesnek mondott Löventhal egyetlen fia, Salamon ekkor még csak féléves.

Érdemi újítása ennek az összeírásnak, hogy benne már a feleségek és gyerekek is név szerint szerepelnek. Innen válik láthatóvá, hogy a létszám stagnálása, sőt visszaesése ellenére ebben a listában a kontinuitás erős szálai mutathatók ki az 1812-es konskripcióban előforduló nevekkel. Mégpedig a Fried és a Stark családokkal, elsősorban leányágon. 1812-ben Frid Isak (sic!) élt itt, akkor még egyetlen fiával és feleségével. 1848-ban Geiger feleségét Fried Rozáliának hívták (23 éves), de itt él Fried Móric is (22 éves), igaz, mindketten hajdúnánási születésűnek mondják magukat. Sőt egy vértesi (létavértesi?) származású Fried Zsigmond is felbukkan a névsorban. Egészen más forrásból tudjuk, hogy Lichtmann Mór első feleségét Fried Gizellának hívták.¹⁸⁵ A kiterjedt Fried család a környék egyik legjelentősebb zsidó haszonbérelőjének számított a 19. század első felében. A Fried testvérek közül Mózzest, 1786-88 között nánási kocsmabérlet eszlári zsidóként emlegették, Simon szentmihályi kocsmárosként volt ismert, a legfiatalabb, Dávid pedig 1800-tól lett Nánás árendátora, s 1836-tal bezárólag egyenesen a hajdúkerület zsidó bíró posztjára vitte.¹⁸⁶ S bár nem tudjuk, hogy Fried Rozália, Gizella és Móric melyik ágnak lehettek a leszármazottai, az valószínű, hogy a Friedek, akik eredetileg Nánáson eszlári zsidónak számítottak, most Eszláron nánási származású zsidóként Zemplénből, Sárosból vonzották ide a bérelő vőket.

¹⁸² MOL. A 39 Summarium ... von Jahr 1784/5, 1786/4772. Ez valószínűleg egyetlen család lehetett. A népszámlálás nem tagolta a 17 év alattiakat a keresztény/zsidó tengely mentén. Az 1785-ös zsidóösszeírás szerint az eszlári zsidó családfőt M. Moysesnek hívják. SZSZBML IV. A. 1. b. Fasc. 35. No. 92. 1785. Az 1793-as nemesi kataszterben „nemesi jószágot vagy haszonvételt” árendálók a Bánffy-részen Ordstein Ábrahám és K. Szemfrid zsidó, a Kállayaknál Isák Antal örmény. SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 9. No. 635. 1793.

¹⁸³ Nagy Ludovicus, 1828. 333. Népességtörténeti forrásértékére lásd B. Lukács, 1978. 1–10.

¹⁸⁴ SZSZBML IV. B. 109. 348. f. Zsidóösszeírás, 1848. A Fényes Elek által 1851-ben publikált 14 fő tehát nem a recens állapotot tükrözte. Vö. Fényes, I. k. 1851: 309. Az 1848. évi zsidóösszeírás keletkezésének körülményeiről és forrásértékéről lásd Haraszti, [1999] 198–199.

¹⁸⁵ SZSZBML, XXXIII. 1. a. 110. c. 1. Tiszaeszlár, Halotti anyakönyvi másodpéldányok. 1898.

¹⁸⁶ Radics, 1997. 163–165; 170. A Fried dinasztiairól szóló alapos feljegyzésért Husveth András levéltárosnak tartozom köszönettel.

Löwenthal Sámuel felesége viszont Stark lány volt, Sára, 25 éves és eszlári születésű. Mint ahogy a fent említett Fried Zsigmond neje, a 16 éves Stark Rákhel szintén idevalósi. 1812-ben legalább két Stark nevű családfő szerepelt az összeírásban: Josef és Salamon (de egy Áron nevű harmadik családfő neve is olvasható ekképp). A nőági folytonosság tehát bizonyítottnak tekinthető.

Ami pedig a foglalkozásnevezeteket illeti, az utolsó, '48-as zsidóösszeírás kategóriarendszerében Geiger Emánuel, Lichtmann Mór földművesként, Frankli Sámuel („józan”) szeszfőzőként, Groszperger Éliás metszőként, Löwenthal Sámuel pedig boltosként szerepelt.

A felsorolt háztartásfők közül a negyvenes évek már többször idézett tűzkárbiztosításában és az ínségösszeírásban is többen előfordultak. Lichtmán (sic!) Móric haszonbérlőnek ugyan nem volt saját háza, miközben több mint 15 000 váltóforint értékű „rézművet” mondott magáénak, Löwenthal Sámuel „adózó” viszont 300 váltóforint értékű háza mellett 40 forint értékben gazdasági építményeket is biztosított. Az 1846-os termésösszeírásban szereplő Geiger és Lichtman haszonbérlők népes (6, illetve 8 fős) háznép fejeként az „életjük eladó lévén, nincs szükségük,” Löwenthal, aki 5 fős háznépével „kereskedéséből él”, a „szükségre nem szorul” rovatba nyert besorolást. Az 1846-os termésösszeírásban a személyi kontinuitás világos példajaként látjuk viszont Stark Salamon kocsmárost is, háromfős háznépével, aki azonban a 1848-as összeírásban már nem bukkan elő, s háza az 1852-es kataszterben özvegye, Stark Rébi nevére került.

Az eszlári zsidóság komoly számszerű gyarapodására azonban nem a 18. században, nem is 1848 előtt, hanem a 19. század harmadik negyedében került sor. Ezt a folyamatot anyakönyvek alapján lehetetlen nyomon kísérni, egész egyszerűen azért, mert ebből az időszakból nem maradtak fenn Eszláron zsidó anyakönyvek. Mint láttuk, Eszlár nem alkotott önálló zsidó hitközséget, csak Tiszalök filiája volt, viszont a tiszalöki izraelita anyakönyvek csak 1884-től tartalmaznak eszlári adatokat. A dualizmus korának egy sajátos intézménye, az utó-anyakönyvezés révén ugyan ezekben (és az 1895 utáni állami anyakönyvekben is) előfordulnak korábbra vonatkozó születést tanúsító bejegyzések. Ezek azonban távolról sem rendszeresek, s legkorábbi 1860-as évek közepe táján történt születéseket regisztrálnak (utólag).¹⁸⁷ A sors paradoxona, hogy a legkorábbi eszlári zsidó születési és halálozási matrikula, az 1875 és 1882 közötti évekre az eszlári vizsgálat „jóvöltából”, Bary József helyettes vizsgálóbíró irathagyatékában maradt ránk. Bary ugyanis le-

¹⁸⁷ Grosz Márton és Feuermann Regina fiát például 1889-ben a 4795/89. alispáni rendelet 1864-es születéssel Tiszaeszlárra utó-anyakönyvezette, József nevű fiát pedig a 11 415/90. alispáni rendelet 1867-re. Groszberg Leon (az 1848-as összeírásban szereplő Groszberg Éliás fia) feleségétől, Kis Katalintól származó fiát, szintén Éliást 1864 februárjára, leányát, Reginát 1869-re, másik fiát, Józsefet pedig 1870. szeptemberre (3694/891). Lichtmann Mór legidősebb fiának, Józsefnek Vilmos nevű gyermekét 1870. december 25-re (321/893), Gizella nevű leányát pedig 1871 szeptemberére (9090/892) sikerült utólag anyakönyveztetni. A második Lichtmann fiúnak, Jakabnak Emil nevű fiát 1869-re anyakönyvezték (3938/891). Weiszstein Lázárnak Jung Hani-tól származó Mari nevű gyermeke 1866-os (5769/893), Eszter leánya 1867-es (1831/891) születésűnek mondatott be. Züszman Jakab Éliás fia pedig 1865 szeptemberében látta meg a napvilágot az utó-anyakönyvezési bejegyzés szerint (12 978/892). MOL A 3527 Tlök. Az utó-anyakönyvezés jellegzetessége, hogy ezekben az esetekben a tanúk csak évet, legfeljebb hónapot tudnak igazolni. Egyedül Lichtmann Vilmos születése dátolt napra pontosan, hozzátehetjük, hogy ebben az esetben a körülmételés időpontja is ismert (1871. jan. 3.). Még az állami anyakönyvek is tartalmaznak ilyen utó-anyakönyvezési bejegyzéseket: Vertheimer József fiát, Leopoldot 1866. októberi születéssel a tiszalöki szolgabíró 1909-ben, már a szülők halála után engedélyezte bejegyezni. Jung Adolf fiának, Mórnak az 1864. februári anyakönyvezését pedig a löki szolgabíró 1912-ben hagyta jóvá. SZSZBML XXXIII. 1. a.

másoltatta a Rosenberg Hermann által már 1875-től írásba foglalt, s a tiszalöki rabbi által (átvett) és hitelesített eszlári születési és halálozási kimutatásokat, s így a demográfiai kép megalkotásához ezek is rendelkezésre állnak (grafikus megjelenítését lásd a II/3. ábrán).¹⁸⁸

III/26. TÁBLÁZAT •

Izraelita születések és halálozások Tiszaeszláron

Év	Születés	Halálozás
1875	7	3
1876	2	3
1877	5	2
1878	1	3
1879	7	2
1880	3	1
1881	3	0

Forrás: OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81–83.

A páratlan évek magas születési többletei láttán (1875, 1877, 1879) elmondható, hogy a zsidó családokra mondott magas termékenység nem volt Eszláron általában jellemző. A születéseknek ez a rapszodikus lüktetése fiatalos, még mindig nem teljesen megállapodott népességre utal, ahol a kis létszámú populáció miatt a nagy számok törvénye még nem simítja ki a görbét.

A halálozást kétségtelenül sikerült alacsony szinten tartani. Az 1848-ban magát 30 évesnek mondó Frenkli [Fränkel] Sámuel majd 1886-ban 71 évesen Eszláron halt meg. Az 52 éves Groszperger Éliás család nélkül került 1848-ban a listára. Groszberg(er) [sic!] valamikor 1870 és 1875 között halálozhatott el, 1870-ben még ház és kert van a nevé, nincs viszont nyoma 1875 után az itteni anyakönyvi bejegyzésekben. 1882-ben már csak 70 éves özvegyét, a gönci származású Veisz (Reisz?) Amáliát találhatjuk Eszláron, akit fiuk, Groszberg Leon tartott el. Groszberg Leon 1882-ben 49 évesnek mondotta magát, tehát már 1848-ban élnie kellett, de hogy merre, az ekkor nem derült ki. 1900-ban, 66 éves korában bekövetkezett halálakor ugyanúgy göncruszkai származásúnak tekintették, mint egy nappal korábban 88 évesen elhunyt özvegy édesanyját.¹⁸⁹ Az 1848-ban 32 évesnek mondott Löwenthal Sámuel pedig 1880 júniusában, 65 évesként halálozott el. Fia, az 1848-ban fél évesnek, 1882-ben 36 évesnek mondott Salamon vitte tovább az üzletet.

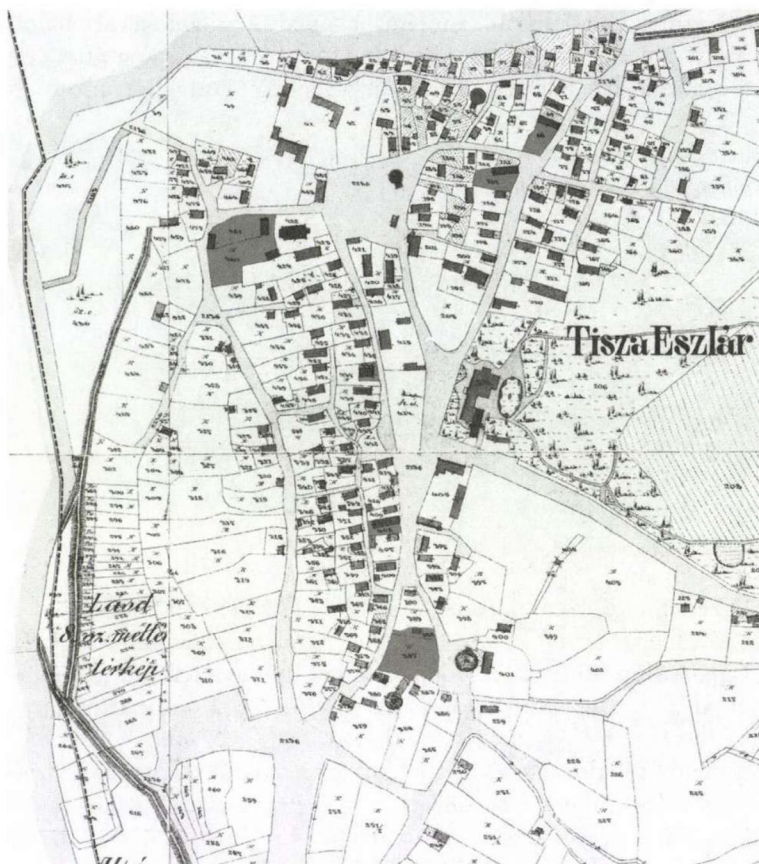
Az 1850-es évek ütöttek először rést az eszlári zsidó közösségen: 1851-ben Farkas Sámuel 24 éves izraelitát, majd 1853-ban Korsós József 21 éves izraelitát keresztelte meg Szinay József katolikus lelkész.¹⁹⁰ Őket azonban nemcsak hitsorsosaik vesztették el, mi sem hallunk rólunk később a forrásokban.

Ha 1848 és az emancipáció közötti űrt nem is sikerülhet áthidalnunk, a hatvanas

¹⁸⁸ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81–83. Ezek hitelességét megerősíti, hogy a megyei anyakönyvi másodpéldányokban is maradtak fenn szórványosan lapokra írt izraelita matrikulák (például 1879-re). SZSZBML IV. A. 425/522. TE r. kat. anyakönyvi másodpéldányok. Ez utóbbiak születési, halálozási és esketési adatokat is tartalmaznak.

¹⁸⁹ SZSZBML XXXIII. 1. a. Groszberg Éliásné (†1900. márc. 6.); Groszberg Leon (†1900. márc. 7.)

¹⁹⁰ MOL A 900 R. kat. ak. (1851. dec. 14; 1853. márc.).

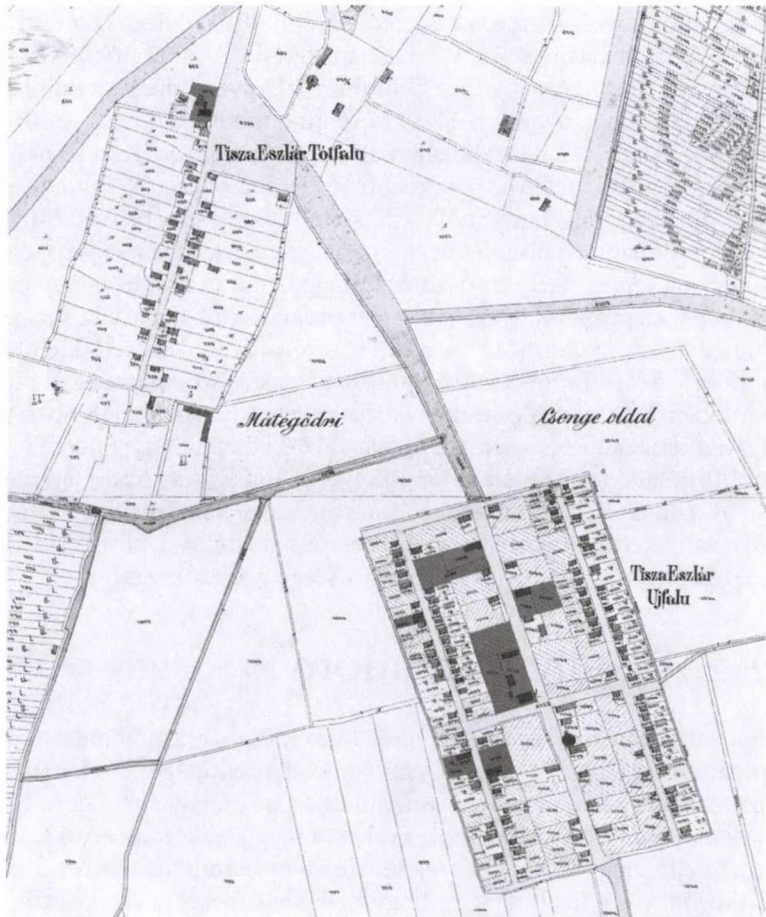

III/3. TÉRKÉP ● Tiszaeszlár-Ófalu zsidó telekbirtokosai, 1870

évek végének eszlári zsidóságot jól jellemezheti a legelőelkülönözés lezárultakor felvett kataszter. Zsidók már az 1852-es ideiglenes kataszter szerint is rendelkeztek házbirtokkal Eszláron: Geiger Emma [sic!], Löventhal Soma és Stark Rébi Ófalu központjában, az első kettő két, a harmadik három lakrészes házas kertet bírtak (7, 14, illetve 195. házzal, a frissen adott és használatba valószínűleg soha át nem ment utcanevek közül az előbbieket az ú. Szorgos közben, az utóbbi pedig a Tisza utcában). Stark Salamon özvegye volt az első, aki nem is csekély, 7 és $\frac{1}{2}$ kapás (1500 négyszögöl) szőlőbirtokot is magáénak mondhatott az ú. Húsvét-halom nevű szőlőskertben.¹⁹¹ De nem bizonyult könnyűnek a megszerzett birtokok átkebelezetése még a hatvanas években sem. Weiszstein Lázár például (azonos azzal, akivel 1870-ben már mint „helyettes bíróval” találkozhattunk a vetésterület bejelentésekor) 1867 nyarán folyamodott a megyei polgári törvényszékhez, hogy az ófalusi 68. számú házat és telket a nevére íráthassa, de a bíróság a kérvényt elutasította. Nem járt jobban Einhorn (a jegyzőkönyvben Ainhorn)

¹⁹¹ MOL S 79 758. cs. 947. TE. Vallomány- vagy telekkönyv, 1852.

Áron sem, aki az eszlári 51. számú telekjegyzőkönyvben 724, 770, 789 és 786 helyrajzi számú szántók fele részét szerette volna a nevére íratni, de a Vay Géza elnökletével tartott ülés ennek teljesítését is megtagadta.¹⁹² Az 1870-es kataszter és annak térképei azonban mégis a zsidóság megtelepülését mutatják, s ráadásul nemcsak Ófalu, hanem Újfalu is. Ekkor Ófaluban Feuerlicht Márton, Junger Adolf, Löwenthal Sámuel és Weiszstein Lázár bírt házzal és udvarral (tehát már távolról sem csak az 1848 óta itteni lakosok, bár az utóbbi nem az 1867-ben kérvényezett telekkel). Feuerlicht és Junger egy-egy nagyobb, Löwenthal és Weiszstein pedig két-két házzal, az előbbi két alig 100 négyszögöl felettivel, az utóbbi egy 250, meg egy másik, 56 négyszögöllel. Láthatóan a falurész forgalmi centrumaiban telepedtek meg, a hagyományt követve a földesúri központok közelében.

III/4. TÉRKÉP • Tiszaeszlár Tótfalu és Újfalu zsidó telekbirtokosai, 1870

¹⁹² SZSZBML IV. B. 258. 6. d. (1867. aug. 31; 1867. szept. 7.) A törvényszék fennmaradt iratai szerint ekkoriban paraszti birtokátkelezési kérelmek sora is indoklás nélkül visszautasított.

Újfaluban pedig Einhorn Áron, Fränkl Sámuel, Groszberger Élias (ekkor még élt!), Lichtmann József, Orenstein Teréz (!) és Ziszmán (!) Jakab rendelkezett saját beltelekkel. Lichtmann József csaknem 600 négyszögöles házas portával, Einhorn Áron csaknem 400, Ziszmán Jakab mintegy 250 négyszögöllel, Fränkel, Groszberger és Orenstein pedig 100 négyszögöl alatti zsellérportát bírt.

Az 1870-es kataszter térképein szembeötlő, hogy egyrészt a középütt elhelyezkedő Tótfaluban nem volt zsidó porta, jöllehet maga a zsinagóga (s az egyházi lakása) ennek északi szegletében épült, másrészt a Lichtmannok közül az apának, Mórnak és kisebbik fiának, Jakabnak nem volt a nevén saját ház, bérelt otthonuk a Tótfalu fölött átvetető úttól északra, a Bethlehen-hofnak nevezett udvarházban volt.

Ófalu és Újfalú tehát nemcsak két különböző időben alakult településrész volt, sajátos, halmazszerű, illetve szabályosan telepített településszerkezettel, hanem a zsidóság térbeli differenciálódásának is eminens terepe. A zsidó fiókhitközség tagjai ekkor már láthatóan „belakták” Eszlárt: Ófaluban a hagyományos forgalmi gócpontokat foglalták el, Újfaluban azonban újkori kolónusként viselkedtek, s egyáltalán nem szegregáltak telepedtek meg. Házaik nemcsak az újfalusi gazdasoron terpeszkedtek, hanem szérenyen a szélső zsellérporták között is meghúzódtak. Tótfaluban eredetileg beérték a szakrális hely megépítésével (a vallásban komoly szerepe volt, hogy szombatonként ne kelljen túl nagy távolságot megtenni az istentiszteletra menvén), bár ez a helyválasztás nagy valószínűséggel szorosan összefüggött az uradalmi bérlet gazdasági udvarának tótfalusi kiépülésével. Ugyanakkor az eszlári zsidók némelyike már nemcsak beltelekkel, hanem a határ különböző részeiben szántóval is rendelkezett. Lichtmann Mór és fiai, Jakab és József „külsőségként” is mindössze csekély szőlőparcellával bírt a közeli ún. Belsőszőlőben. Valamirevaló szántó- és legelőbirtokra csak (az 1880-ban elhalálozott) ófalusi Löwenthal Sámuel (27 kat. hold), (az 1878-ban elhunyt) újfalusi Einhorn Áron (8,6 kat. hold), valamint a szintén újfalusi Junger Adolf (17 kat. hold) tett szert.

A föld- és háztulajdon alapján természetesen legfeljebb a birtokos zsidó háztartások válnak számunkra láthatókká, azonban, mint a következő fejezetekből kiderül, nem hiányoztak a település életéből a szegény zsidók sem.

Az „osztálytársadalom”

Hajnal István sokszor idézett híres kijelentése szerint „minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége”.¹⁹³ Hajnal nem mondta ki explicit, miért használja ebben a mondatban az osztálytársadalom fogalmát idézőjelben, s ezért a reá való hivatkozásnál gyakorta megfélekedünk erről az apróságról. Az is zavarba ejtő, hogy az általa írt fejezet címében viszont nem szerepel a távolságtartó macskaköröm (még ha tudjuk is, hogy a fejezetcímekre a szerkesztők mekkora befolyást gyakorolhatnak). Pedig a fenti idézet felvezető gondolatsor sejteni engedi, hogy miről lehet szó. Hajnal ugyanis azzal korlátozza a rendi kötöttséget a 19. században felváltó társadalomosztályok axiómáját, hogy hozzáfűzi: „az erők szabadjára engedése önma-

¹⁹³ Hajnal, é. n. [1942] 165.

gában primitív fokon szokta megrögzíteni a társadalmakat. Még akkor sem alakul ki igazi osztálytársadalom, ha nyers erők helyett a gazdasági, politikai érdekek jogilag szabályozott versenye viszi a rétegződést – mint pl. az antik demokráciákban. A modern osztálytársadalom kezdete ugyan a felszabadulás – de teremtképessége az igazi szakszerű munkában rejlik. A szakszerűség pedig csak a munka társadalmiasságából keletkezik, nem a hasznos célokra való szabad mohó törtetésből. A középkori és a rendi fejlődés mély társadalmi tagozódásban építette ki a szakszerűségek alapjait; a 19. század ezeket tárja ki hatalmasan, nagyszerű célokra.”¹⁹⁴ Ezt követi a felütésként idézett mondat, majd így zárul a gondolatmenet: „Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik.” Az „igazi osztálytársadalom” körül forgó gondolatmenet két lényegi állítást is tartalmaz. Egyrészt a középkorral való kontinuitás mellett érvel, másrészt azt fogalmazza meg, hogy a rend és osztály nem egymást kizáró ellentettek, amennyiben a mélyebben tagolt rendiség a szakmai osztályszerűség igazi alapja. Ebből a szempontból mindjárt érthetőbb Hajnalnak a 19. század második felének magyar agrártársadalom-fejlődését illető szociografikus élességű kritikája is: „Az egész társadalomszerkezetben van a hiba, ezért félszeg az egész intellektuális vezetés is. »Munka és értelmiség« a jelszó, szakszerű kötelekekbe sorakozás a felbomlott régiek helyett. De a szakszerűségnek valami különös elképzelésével, mintha az a dolgoknak valami titkos nyitja lenne, s az életre ráborítható magastechnika. A birtokos tökehiányról, munkabéralakulásról, többtermelésről, vámpolitikáról s más elvontan megfogalmazott problémáról elmélkedik, csak a maga lába elé nem néz, arra, hogy mit lehetne tőke, s más felsőbb hatalmak nélkül is kihozni a vidék agrártársadalmából. Igaz, a falu és a cselédség nem is ígér sok biztatót ilyesmire. A magas szakszerűség sehol sem csorbul meg olyan könnyen, mint a természettel élő agrártársadalomban. A dzsentri nekibúsul; a gabona-zsido, s a lókupec végzi a piac megszervezését. De hasonló, talajtól elvált az élet többi területeinek szakszerűsítése is. Tanár, orvos, mérnök: nem hoz magával problémákat otthonából, s különösen méltatlannak tartja magára nézve a falusi életet. Voltaképpen nem szakember-volta teszi öntudatossá, hanem kvalifikációja. Ez a gyökértelensége készteti arra, hogy lehetőleg hivatalnoki alkalmazást keressen; s ismét a legracionálisabb liberális felfogás, a szakszerűségben való hit mellett egy irracionális közösségben egyesülnek a diplomások: az »úriember« meghatározatlan fogalma alatt. Sajátos dolog emellett: az egyes foglalkozások, szakmák mily idegenek egymással szemben! Ki törődik az iskolával, s a tanárral, ha azok egyszer elvégezték rajta munkájukat? A közigazgatás külön fellelgyár. A pénzügyi tisztviselő munkájáról még hallani is kellemetlen. Az orvos, mérnök járása-kelése inkább csak számítható jövedelmük miatt érdekel. A kisváros otthonosságát is széthasogatta ez a nyers specializálódás. A diplomás alatt a csupán érettségizett, a tanítóképzős, a jegyzőtanfolyamos, a hatosztályos és más kis képzettség áll, a társaságbeli egybeolvadástól lehetőleg távoltartva. Minél közvetlenebbül s gyakorlatiasabban kell valamelyik hivatásnak a néppel foglalkoznia, annál kisebb a társaságbeli értéke.”¹⁹⁵ Bármily magukkal ragadóak is ezek a sorok, bármennyire is tanúskodnak az élet ismeretéről, a magas szakszerűség elvont fogalomrendszerével éppen nem szervesülnek egybe, mint maga a Hajnal által ekképp leírt magyar vidék az

¹⁹⁴ Uo. 165.

¹⁹⁵ Uo. 191–193.

osztálytársadalom elvont szerkezetiségével. S talán ebben rejlik az „osztálytársadalom” idézőjeles kódjának is a nyitja. Mintha a 19. században létrejött „magyar osztálytársadalom” mégsem lenne „igazi”.

Hajnal autentikus kortárs értelmezői közül Erdei Ferenc volt az, aki a fenti gondolatmenet mélyebb értelmét applikálni próbálta az akkor legújabb magyar társadalom-fejlődésre. Szerinte Hajnalnál „a társadalom: struktúra, nem az együttesen folyó élet, nem az együtt élő emberek közössége, hanem az együttélésben objektiválódó szerkezet. Ilyképp nem az egyes emberi életek összességét kell társadalomnak felfognunk, hanem az életfolyásból kicsapódott formákat, amelyek kívül, sőt szemben állanak az egyes emberek életével, racionális törekvéseivel és ösztönös vágyaival egyaránt.”¹⁹⁶ S innen vezet tovább Erdei Hajnal-értelmezése az általa becserkészni kívánt tájak felé. Szerinte a „rendi szerkezetiségben nem a születés elve a lényeges, hanem az intézményesült szakszerűségé és a szilárd tartós formaképződésé. Ezért produkálhatta e kor a későbbi európai fejlődés minden anyagát és módszerét, és ezért őrizte meg az újkori európai osztálytársadalom is a rétegződésnek bizonyos objektív szakszerűségét a nyers érdekszövetkezés-szel szemben. S ezért Európa egyes tájain annál mélyebb és »európaiasabb« a kultúrfejlődés, minél mélyebben járták át a hűbéri-rendi társadalmasulás módszerei. S például azért ridegebb, nyersebb és érdekszerűbb a magyar rendiség, mert magyar földön nem olyan hűbéries alakulás előzte meg a rendi absztrahálódást, mint nyugaton.”¹⁹⁷

Erdeinek természetesen saját élet- és társadalomtudományos problémái megoldásához volt szüksége Hajnal társadalomszemléletére. Hogy lemérhessük a tényleges hatást, először „A magyar paraszttársadalom” eredeti, 1942-es „polgárosodás” definícióját idézzük. „A parasztság társadalmi fejlődésének szükségszerű útja az, hogy kilépjen rendi-paraszt társadalomformáiból és az érvényes szerkezetben helyezkedjék el a megfelelő helyen és az ennek megfelelő formákat vegye fel. Miután pedig az a társadalomrend, amely a rendi struktúrát fölváltotta, s ma is érvényes szerkezeti rendje a rétegződésnek, nem más, mint a polgári társadalom, nem történhet másképp, mint hogy a parasztság ebbe illeszkedik bele, s különböző rétegei szerint ennek a szerkezetnek a megfelelő helyén helyezkednek el. Ennek az átváltásnak a folyamatát nevezzük polgárosodásnak, ami tehát pontosan azt jelenti, hogy a parasztság fölbontja rendi szerkezetiségét és a polgári társadalomba illeszkedik be. Sommásan: a paraszt mezőgazda polgárrá és kispolgárrá vagy mezőgazdasági munkássá válik.”¹⁹⁸ Látszólag csak árnyalatok választják el ettől a felfogástól az 1943 végén íródott, aztán asztalfiókba temetett, majd onnan jó 30 év múlva előkerült, elhíresült és számtalanszor újrakommentált ún. kettőstársadalom-koncepciót. A távolság alig látszik többnek, mint ami Marxot Hajnallal összekötheti, és őket el is választja: „a különleges fejlődésmenetben fáziskülönbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között. A továbbfejlődésnek föltétlen érvényre az a tendenciája, hogy ezt a fáziskülönbséget csökkenti, tehát a társadalomszerkezeti viszonyok igazodnak, illeszkednek a termelés megváltozott viszonyaihoz. Ez a fo-

¹⁹⁶ Erdei, 1984. [1942] 19 [471]. Erdei a vizualitás síkján is megjeleníti a társadalomkeletkezés és elmúlás Hajnal István-i „fejlődéstörvényét”. „Vizuális elképzeléssel: olyan a társadalom fejlődésmenete, mint a homokzátony sorsa a vízfolyásban. Az első keresztetett akadály nyomán folytonosan rakódik le a folyó üledéke s egyre magasabbra és szélesebbre épül a sziget, míg nem a folyó megáradt sodra, vagy a sziget épületének lazulása által újra magával viszi a folyó az egész képződményt.” Uo. 22. [474].

¹⁹⁷ Uo. 40. [492].

¹⁹⁸ Erdei, 1980 [1942] 163. [81].

lyamat általánosan jellemző is ezekre a társadalmakra, s a folyamat lassúbb-gyorsabb előrehaladása a legjellemzőbb vonása újabb alakulásuknak. Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk ezt a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történelmi társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos úri történelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul, s ugyanígy a paraszti kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgársággá fejlődnek, viszont a mezőgazdaság zsellér-szegényparaszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá. Ez a folyamat azonban, bármilyen erősen haladt is előre, még mindig nem ment annyira végbe, hogy megszüntette volna a kettősséget. Még nem a folyamat végbementé, tehát a fáziskülönbség kiegyenlítődése a valósága ezeknek a társadalmaknak, hanem maga a kiegyenlítődesi folyamat. S ez az átmeneti állapot nagyon tartósnak bizonyult. Általában a múlt század közepén indult meg a kelet-európai társadalmak kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen.¹⁹⁹ Mi most nem a II. világháború Sztálingrád utáni végkicsengése, s nem is a 19. század közepén indult „polgárosodás” felől nézzük a késleltetett átalakulás folyamatát. Erdei – Marxhoz hasonlóan – az absztrakt struktúra folytonosságában, „lassabb-gyorsabb” lineáris átalakulásában és valóságosságában gondolkodott, s fel sem vetődött benne az episztemológiai probléma, hogy „a struktúra fogalma nem a tapasztalati valóságra, hanem az annak alapján létrehozott modellekre vonatkozik”.²⁰⁰

Ismert, hogy Hajnal bizonyos értelemben Max Weberrel szemben fogalmazta meg téziséit az „osztálytársadalom” genezisééről, aki viszont Marx ellenében tette ugyanezt. Ha már a jobbágyfelszabadítás utáni társadalmat osztályozni akarjuk, számunkra a klasszifikáció in sich fontosabb, mint valamilyen osztály maga. Empirikusan leírható osztályozáshoz viszont sokkal alkalmasabbnak és rugalmasabbnak tűnik Max Weber definíciója (no persze már megint idézőjelben). Eszerint: „*Osztálynak*» az emberek azonos osztályhelyzetben levő csoportjait nevezzük.

a) *Birtok szerinti osztálynak* hívunk egy osztályt, amennyiben az osztályhelyzetet elsődlegesen a birtokkal kapcsolatos különbségek határozzák meg.

b) *Nyereség- illetve kereset szerinti osztálynak* nevezünk egy osztályt, amennyiben az osztályhelyzetet elsődlegesen a javak vagy szolgáltatások piaci értékesítésének lehetőségei határozzák meg.

c) *Társadalmi osztálynak* nevezünk minden olyan osztályt, amelyek közt

α az egyén életében, vagy

β az egymást váltó generációk során könnyen lehetséges – és elég gyakran elő is szokott fordulni –, hogy az egyik osztályból átlépnek a másikba.”²⁰¹ (Kiemelések az eredetiben.)

Weber ideáltipikus társadalomtudományos fogalomalkotása kognitíve mértéktartóbb, minden absztrakció a lehetőségek, a valószínűségek birodalmába tartozik. Ebből fakad nyitottsága mind a léptékek, mind a nem lineáris idődimenziók felé, de rugal-

¹⁹⁹ Uo. 294. [24].

²⁰⁰ Lévi-Strauss, I. 2001. 216.

²⁰¹ Weber, 1987. 303. Weber szerint az „osztályhelyzet” sem tisztán „javakkal való ellátottságon” alapul, hanem alkotóeleme a „megélt életsors”. S a fenti definícióhoz azt is hozzáteszi, hogy „az osztályok közötti határvonalak nagyon bizonytalanok, és nagyon változó az is, hogy mennyire könnyen lehet átlépni az egyik osztályból a másikba. Ennek következtében nagyon változó az is, hogy a »társadalmi« osztály mennyire egységes.” Uo. 303–304.

massága, sőt talányossága is. Bertalan László interpretációja alapján úgy fogalmazhatunk: differenciál a történeti-jogi és a viselkedésszociológiai rendiség között. Az utóbbi rendi helyzet nála a társadalmi értékelés típusain alapul, az életvitel, a formális nevelés és a származási vagy foglalkozási presztízs mentén kristályosodik ki. Megkülönbözteti, de rögtön relativizálja a rendi helyzet és az osztályhelyzet közötti határvonalakat is. „Előfordulhat, hogy a rendi helyzet meghatározott módon, vagy többes értelemben is az osztályhelyzeten alapul. De *nem* csak az osztályhelyzet határozza meg: a pénz birtoklása és a vállalkozói helyzet *önmagában* még senkit nem tesz alkalmassá arra, hogy egy előkelő rendbe tartozzék – noha előkelő rendi helyzethez vezethet –, mint ahogy *önmagában* a vagyontalanság sem jelent még kizáró okot, noha kizáró ok lehet belőle. Ugyanakkor – más tényezőkkel együtt vagy *önmagában* – a rendi helyzet is meghatározza az osztályhelyzetet, de mégsem azonos vele.”²⁰² (Kiemelések az eredetiben.) „Rendi” és „osztálytársadalom” – mint korábban láttuk – nála sem lineárisan egymást váltó fogalom-pár. Ha az osztályozáshoz mi sem a „rendi társadalom” – „osztálytársadalom” idézőjelesen absztrakt szintjén fogunk, remélhetőleg máris többet megláthatunk az átalakuló eszlári társadalom modellszerűen is leírható szerkezeti sokrétűségéből is.

A VÁLASZTÓJOGI OSZTÁLYOK

A választójog lényegében két nagy csoportba osztotta a társadalmat: azokra, akiknek volt, s azokra, akiknek nem. Szorosabb értelemben azonban a választójoggal rendelkezők jogosultság szerinti kategorizálása példaértékű volt a társadalom egésze számára. Normatív meg határozta, milyen kritériumok mentén válhat valaki az országgyűlési választások résztvevőjévé, vagyis a politikai társadalom teljes értékű, aktív tagjává.

A népképviselőt törvényes bevezetésével 1848-ban Magyarországon a lakosságnak mintegy 7%-a rendelkezett választójoggal. Miután a meglévő jogok elvesztése ellentmondott a liberális jogkiterjesztés szellemének, a folytonosság jegyében a választójogban helyet kapott az ún. régi jog, amelynek következményeit a rendi örökségről szóló fejezetben már bemutattuk. A régi jog mellé rendelve, az 1848:V. tc. valójában egy más tengely mentén új jogosultságok egész sorát foglalta rendszerbe. Vagyoni, jövedelmi, értelmiségi censzus fémjelezte az új társadalom értékpreferenciáit, anélkül azonban, hogy bázisként a meghaladni kívánt társadalomszerveződést megtagadhatta volna. Ilyenek, mint 1/4 úrbéri telek, önálló iparűzés (1 segéddel), 100 forint jövedelem, valamint a végzettséggel igazolt értelmiségi mivolt. Szám szerint a legnagyobb tömeget nyilvánvalóan a volt telkes jobbágyság beemelése hozta a participáció sáncai mögé.²⁰³

1848 nyarán, az első választójogi összeírás lebonyolításakor a törvényes intézkedés által felvetett konkrét problémák egész sorát kellett a belügyminiszter rendeletének megfelelően értelmezni. A BM 1848. április 19-én kelt figyelmeztetésére Szabolcsban is azonmód intézkedtek a törvények kihirdetéséről és végrehajtásáról.²⁰⁴ A határidő igen szoros volt, mert már június 15-én le akarták bonyolítani az első népképviselői országgyűlés választásait. A választókerületek kialakítása a közigazgatási határokhoz igazít-

²⁰² Weber, 1987. 307.

²⁰³ Gerő, 1988. 30–32.

²⁰⁴ SZSZBML IV. B. 102. 48. cs. 619. 5. doboz. Szabolcs megye Közpointi Bizottmánya, 1848. 533–535.

va, népességarányosan történt. Szabolcsban hat választókerületet hoztak létre, Eszlárt 1570 lakossal vették számba és a tiszalöki kerületbe sorolták.

Az Eszláron 1848. június 4-ére datált választójogi listát választókerületi elnökként Bónis Barnabás, a falu lakosai nevében pedig Babócsi János, Pásztor József, Erdei Mihály és Válint Mihály m. b. jegyző írták alá.²⁰⁵ Mint említettük, rá két nappal kelt egy eszlári beadvány, amelyből azonban kiderül, hogy a jegyzék valójában Nagyfaluban készült, ahova a községi elöljárókat berendelték Bónis Barnabás udvarába. S most az illetők pótlólag lejelentették azokat, akiket saját maguk elfelejtettek bediktálni. Ilyenek láthatóan a régi joggal bíró nemesek és a 100 forint jövedelemmel rendelkező iparosok között akadtak.²⁰⁶

Eszláron 1848-ban az összeírónak a mindenkit csak egyetlen jogcím alá rendelés okozta a legnagyobb gondot. Ezért fordulhatott elő, hogy hét, egyébként házi szőlővel rendelkező iparost a 100 forint feletti jövedelem kategóriában vettek számba, de ugyanaz lett az osztályrésze további tizenkét, csak házi szőlővel bíró személynek is. A szőlejt művelő iparos jól ismert figurája a 19. század magyar társadalomtörténetnek, de a többiekkel együtt a fő probléma nyilván az lehetett, hogy egyféle forrásból nem jött ki a jövedelemnél megkívánt 100 forintnyi éves summa (a többi szőlőbirtokos zömmel kézmunkás házas zsellér volt az 1846-os eszlári termésszeírás nomenklatúrája szerint). Őket láthatóan épp a szőlőből szerzett bevétel emelte fel ekkor a választójoggal rendelkezők táborába. Ilyen értelemben lett Eszláron a jövedelem szerinti jogosultság az $\frac{1}{4}$ (gyakorlatilag $\frac{1}{2}$) telek és a régi jog mellett a harmadik meghatározó választójogosultsági kategória 1848-ban. A földbirtokkal rendelkező választói csoport Eszláron egyöntetűen a féltelkes volt úrbéres jobbágyokat jelentette. A földesurakat – mint láttuk – ekkor a régi joggal rendelkezők között regisztrálták.

III/27. TÁBLÁZAT • A tiszoeszlári választók jogcím szerint, 1848–1882

Év	Jogcím						Összesen
	földbirtok	iparűzés	jövedelem	értelmiség	régi jog	jogcím nélkül	
1848	38 [*17]	[*7]	*19	9	36		101
1865	31 [**2]	3	2	4	**23	1	64
1869	46	11	8	5	35		105
1875	25		8	6	32		71
1882	29		9	9	16		63

* 17 fő házi szőlő, 7 fő iparosság jogcíménél is megjelölve. Mindnyájukat számba vették a jövedelem kategóriában is, és mi is oda számítottuk.

** 2 fő régi joghoz és $\frac{1}{4}$ telekhez is besorolva, őket mi a régi joghoz számítottuk; 3 fő megjelölése a birtoknál: föld, ház, szőlő.

Forrás: SZSZBML IV. B. 105. 1. d. (1848); IV. B. 102. 5. d. 48. cs. 619.; IV. B. 254. 1. d. (1865); IV. B. 254. 6. k. (1869); IV. B. 403. 87. cs. (1875); IV. B. 411. 113. d. I. 248/1883.

²⁰⁵ SZSZBML IV. B. 105. 1. d. 173–174.

²⁰⁶ SZSZBML IV. B. 102. 48. cs. 619. 5. doboz. 592. A „Juhász András főbíró, Babócsi János törvénybíró, Pásztor József s többiek” nevében beadott kérvény pótlólag kéri két iparos (Liptsei József csizmadiaester; Kiss Ferencz vass kovács) és hat nemes (Balog Imre, Beretzký János, Borbély Sándor, id. Farkas Sándor, Osváth József, Rátz Gábor) pótlólagos felvételét a választói névjegyzékbe (1848. jún. 6.). Az indok: „mindenkor jót állunk érettek.” Történészként elfogadtuk jóállásukat, s felvettük őket a választói jegyzékbe, jóllehet a korabeli iratokból nem derült ki, hogy a tiszalöki választókerület elnöksége akceptálta-e a kérést.

Az idő haladtával aztán a hatvanas években kikristályosodni látszott a rendszer. Hory András és Hory József esetében ugyan 1865-ben még némi bizonytalankodás mutatkozott a tekintetben, hogy régi jogon vagy negyedtelkesként kerüljenek-e fel a listára, így mindkét rovatban bejelölték őket.²⁰⁷ Amikor a későbbiekben, 1869 és 1882 között szerepeltek a választói névsorokban, már mindkettőjüket régi jogon tartották számon.²⁰⁸

Az 1865-ös összeírás nyomtatványa igyekezett tovább differenciálni a jogosultságok között, mégis Eszláron mintha egysíkúbbá vált volna a kép. Mindössze három kézműves került ilyen minőségében a névsorba (az új fejléc szerint kialakított gyáros, kereskedő osztalopok üresen maradtak), s a jövedelem rovatba is csak Kállay Istvánné bérlője, Szilvássy János, valamint a volt főjegyző, Bagdi István 100 forint évi jövedelemmel sorolódott. Annál tagoltabbnak tűnt azonban a birtoknak nevezett rovat: ezen belül megkülönböztettek 5 földbirtokost (Kállay Gusztáv, Ónody Pál, legidősebb fia, Ónody Bertalan mellett ide került Bashalom bérlője, Graefl József, valamint Renn István, akiről az 1869-es listából tudjuk, hogy valójában gazdatiszt volt. Ónody másik fia, Dezső nem kapott „választóképesség szerinti” besorolást, de bátyja és Graefl közötti regisztrálása a lista negyedik helyén világosan jelezte pozícióját). Érdemi különbséget tettek immár a hajdan egységesen féltelkesnek nyilvánított jogosultak között is: egy másfél (ifj. Papp József), egy egész telkes (Pásztor Béni) mellett a választójogi listán 11 féltelkes és immár 10 negyedtelkes szerepel. Itt is felbukkan a birtokosokon belül egy „kevert” kategória: „ház, föld, szőlő” megjelöléssel. Helyzetüket jól illusztrálja, hogy a nemesek és iparosok között kerülnek lajstromba. Egyikőjük, Erdei/Erdélyi Mihály, már 1848-ban is szűcsmesterként, házi szőlejével együtt jutott a 100 forintos jövedelmi kategóriába, másukuk, ifjú Horvát Bálint kézmunkás házasszellerként bukkant fel az 1846-os termésszeírásban, de figyelemre méltó, hogy az 1852-es ideiglenes kataszterben két lakrészes házat mondhatott magáénak. A harmadik ebben a kategóriában, Pásztor Miklós (ragadványneve alapján Kis Pásztor János, Kállay Péterné volt féltelkes jobbágyának a fia), az 1869-es választói névjegyzékben már névlegesen is birtok után szerepelt, igaz, 1875 után nem bukkan fel többé.

Az eredetileg 1869. február 19-én kelt harmadik lista tartalmazza a legtöbb nevet a vizsgált korszakból. A végső jegyzékben foglaltak csak azért haladták meg az 1848-as névsor összlétszámát, mivel február 23-án még további négy személlyel kiegészítették. Nem is akárkikkel: Kállay Gusztáv és Graefl József mellett (mindketten földbirtokos minősítést kaptak), Löwenthal Sámuel és Lichtmann József is pótlólag került fel a listára (az előbbi szintén földbirtokosként, az utóbbi 100 forint jövedelemmel).²⁰⁹ Szembeötlő újdonsága ennek a névsornak, hogy az emancipáció jóvoltából ekkor kerültek rá először a faluban izraelita honpolgárok. Ennek jóvoltából ismét nyolc főre duzzadt a jövedelem jogcímű kategória, s közöttük Lichtmann Mór és két fia, Jakab és József mellett Feuerlicht Márton is ebben a csoportban talált helyet. Ide jelentkezett a már többször látóköriünkbe került Weiszstein Lázár is, akiről azonban hamar kiderítették, hogy valójában csak 60 forint éves jövedelme van, ezért törölték a névsorból. Zsidók azonban, a választójogi osztályokba tagolódva, nemcsak a jövedelem jogcím alatt szerepeltek,

²⁰⁷ SZSZBML IV. B. 254. 1. d. 1865.

²⁰⁸ 1906-ban mind a 73 éves Hory András, mind az akkor már 37 éves fia, József nem régi jogon, hanem földbirtok alapján iratkozott fel a választójogi listára. SZSZBML IV. B. 403. 89. cs. Választói névjegyzék, 1906. TE

²⁰⁹ SZSZBML IV. B. 254. 6. (TE, 1869. febr. 19; Tlök, febr. 23.).

hanem a „föld” (Einhorn Áron, Junger Adolf), illetve – mint láttuk – egyenesen a „földbirtok” (Löwenthal) megjelöléssel is (ami persze jogilag egyazon kategóriának számított). A választói jegyzék ebben az évben markáns csoportként mutatta meg az iparosokat (3 asztalos, 3 kovács, 2 csizmadia, 1-1 ács, szabó és szűcs). Az 1868-as kereskedelmi és iparkamarai választásokra készített névsorból megállapíthatjuk, hogy ezek zöme (szám szerint nyolc fő) azonosíthatóan három évnél régebben tevékenykedett a községben.²¹⁰

III/28. TÁBLÁZAT ● A tiszaezlári választójogosultak korszerkezete, 1865–1882

	1865	1869	1875	1882
70–79	1	4	1	2
60–69	7	3	3	3
50–59	10	19	15	17
40–49	19	27	20	18
30–39	23	31	20	18
20–29	4	21	11	5
Min.–max.	21–70	21–79	23–77	26–72
Átlagéletkor	43	41	43	44
Összes (fő)	64	105	68	63

Forrás: lásd III/27. táblázat.

1865-től van arra lehetőségünk, hogy a választójoggal rendelkezők életkorát is szemügyre vegyük. A választói névjegyzékben szereplő életkori adatokkal kapcsolatban nem árt az óvatosság, hiszen azok nem anyakönyvi dokumentumok alapján, hanem bementésre keletkeztek. Évtizedes korcsoportokat tekintve azonban nem kell komolyabb tévedéssel számolnunk.²¹¹ Ha az 1865-ös, 1875-ös és 1882-es éveket nézzük, amikor hatvan és hetven fő között ingadozott a létszám, akkor az átlagéletkor 43–44 év körül állt. Ehhez képest tanulságos kilengést mutat az 1869-es választói névsor, amikor 100 fő fölé emelkedett a jegyzékbe felvettek száma. Bár lényegében csaknem minden korosztály bővült, kiugróan megnőtt a húszas évtizedeiben járó évjáratok aránya, s ennek megfelelően az átlagéletkor is 41 évre csökkent. 1875-től azonban helyreállt a korpiramis korábbi építménye. Miközben egyre magasabb küszöbértékkel lehetett bekerülni (21-ről 26 esztendő), 1869 után a legidősebb korosztályok is visszaesést mutattak.

²¹⁰ SZSZBML IV. B. 257. 125. d. 4485/1868 (Nyíregyháza, 1868. okt. 3.) A kamarai választói lista egyébként 20 eszlári iparos nevét tartalmazza. Közülük hét csak egy év óta működik a faluban. Érdemes figyelmet fordítani bizonyos iparok szakmai „változékonyságára”: Istenes János a kamarai jegyzékben molnár, a választóiban ács, Lengyel István a kamaraiban molnár, a választóiban kovács.

²¹¹ Érdemes megfigyelni az egyes évtizedeken belüli évjáratok sajátos szóródását, bár a képlet nem állandó. 1865-ben például 8 fő 32 évesnek, 6 fő 40 évesnek, 5 fő 56 évesnek mondta magát, saját dekádjukban ezek a legszámasabbak, 1869-ben viszont 36–37 évesből 5–5 személy, 40 évesből, 40 évesből pedig 6 személy jelentkezett választónak. Láthatóan nem egyszerűen a kerek számok vonzották a választadókat, hanem ügyeltek arra, hogy nehegy átsússzanak a következő évtizedbe. Egyénenként idősítkban nézve, az is gyakori, hogy valaki nemhogy nem öregszik két választás között, hanem olyan is előfordul, hogy valaki éppenséggel fiatalabb lesz. Az emberek jelentős része vagy egyszerűen nem volt tisztában éveí számával, vagy ha már a választójogosultságot elérte, nem tulajdonított jelentőséget a pontos életkor bemondásának (s ezt talán maguk az összeírók sem tartották fontosnak).

A kiegyezés után néhány évvel új választójogi törvény született (1874:XXXIII. tc.), amely az adórendszer alapján törekedett a jogosultságok egységesítésére. A törvény meghagyta a régi jog intézményét, ám olyképpen értelmezte, hogy mindazokra vonatkozott, akiknek a neve valamelyik 1872 előtti választói névjegyzéken előfordult. A városi 16 frt tiszta jövedelem feletti ingatlan mellett megmaradt az $\frac{1}{4}$ úrbéres telekről szóló census, a 105 o. é. frt. (osztrák értékű forint) értékű tiszta jövedelemminimum mellett továbbra is érvényben volt az egy segéd után fizetett jövedelemadó mint alsó határ és az értelmiségi census is. Összességében országszerte megszigorodtak a választói névjegyzékbe kerülés esélyei.²¹²

Eszláron sem érte el többé a hatvanas évek végi csúcst a országgyűlési választók létszáma. A lista legnagyobb veszteseként az iparosok csoportja teljesen eltűnt a névjegyzékből. De alaposan megfogyatkozott a földbirtokosok rovata is (25 fő maradt). Mivel az új törvény értelmében megjelent a választók foglalkozás szerinti besorolása, tudható, hogy valójában a 71 választóból 60 a földet jelölte meg megélhetése alapjaként. A foglalkozási nomenklatúra azonban még meglehetősen tökéletlen volt, s valójában az 1882-es névjegyzék az első, amely révén egy differenciáltabb foglalkozási szerkezetet tudunk szembesíteni a választói jogosultság „osztályaival”.

A névjegyzék ekkortól használja a „földész” fogalmat, megkülönböztetve a „napszámosoktól”, tehát a foglalkozási viszony kezdetleges megkülönböztetését is felveszi az osztályozás szempontjai közé. Napszámos természetesen birtokosként nem kerülhet a választói listára, legfeljebb régi jogon: a régi jogon választó nemesek csaknem fele más esélyt nem is kaphatott a jegyzékbe való feliratkozásra. De a hajdani taksás nemesek nagyobbik fele maga is „földész” foglalkozásminősítéssel bír (s vannak közülük, akik már nem régi jogon, hanem földbirtok alapján regisztráltatják magukat!). A természetes kihaláson túl ezzel is összefügg, hogy 1875-höz képest felére csökkent az ún. régi jogosultság alapján bekerülőök száma.

A jövedelmi jogcímű csoport döntő elemei lesznek a földbérlők (a kilencből hat fő), de nemcsak zsidó nagybérlők tartoznak ide, hanem az atyai földbirtokot eladni kényszerült, s az egész komplexumot az új tulajdonostól azonnal visszbérlő Ónody Géza is. Az értelmiségi csoport határozott megerősödését eredményezte, hogy a hagyományos pap, jegyző, tanító helyi triumvirátus mellett immár három gazdatiszt is a helyi intelligencia választójogi táborát gyarapította. Mint láttuk, korábban az utóbbiak besorolása meglehetősen bizonytalan volt (a bérlőkéhez hasonlóan), hol a birtokosok, hol a régi jogon választó nemesek közé voltak beszorítva. Az egyetlen foglalkozás megjelölése nélküli választójogosult gróf Pongrácz Jenő volt, aki nemrég költözött Bashalomra, épphogy nekifogott saját kezelésű gazdasága kiépítéséhez, de nem tulajdonosként, hanem vőként az eszlári Dessewffy-birtokon. Személyes státuszához is jobban illett a régi jogon belüli jelöletlen foglalkozás. Számára a „földész” elnevezés nyilván amúgy is derogált volna, birtokosnak meg a szó szoros értelmében nem mondhatta magát.

²¹² Gerő, 1988. 55–66.

III/29. TÁBLÁZAT • Választói jogcím és foglalkozás a választójogi összeírásban, 1882

Foglalkozás	Jogcím				Összes
	földbirtok	jövedelem	értelmiség	régi jog	
Földész	29			8	37
Napszámos				7	7
Földbérlő		6			6
Kereskedő		1			1
Kocsmáros		2			2
Lelkész			2		2
Tanító			3		3
Jegyző			1		1
Gazdatiszt			3		3
Foglalkozás nélkül				1	1
Összes (fő)	29	9	9	16	63

Forrás: lásd III/27. táblázat.

Az 1848 óta eltelt harmadszázad az oka annak, hogy alig akadt olyan, aki folyamatosan jelen lehetett a választójogosultak között. Ha az azonos néven szereplő leszármazottakat kiszűrjük, egyedül Huri Mihályt (1823–1883) találjuk ilyennek a taksás nemesek sorából, végig régi jogon. Ő az anyakönyvi adatok szerint Nemes Hory György és Szentmiklósi Erzsébet fiaként látta meg a napvilágot, s 1843-ban az 1848-ban házi szőlő birtokosaként választóvá lett Üveges József leányát vette feleségül. Fia, Ferenc születésekor, 1854-ben napszámosként, halálakor pedig földművesként jegyezték be a matrikulába.²¹³ Az 1870-es kataszter szerint alig volt többje egy katasztrális holdnál, azon belül is 1265 négyszögölnyi beltelki kert volt a legnagyobb parcellája.²¹⁴ Másként tehát esélye sem lett volna felkerülni a választójegyzékbe, mint régi jogon.

Mivel 1865 épp a középpontjában helyezkedik el az 1848 és 1882 közötti időintervallumnak, kézenfekvő a lehetőség, hogy itt bontsuk ketté a vizsgált 44 évet, külön választva azokat, akik a periódus első, és azokat, akik a második felében voltak választók. 23 olyan háztartásfőt találtunk, akik mind 1848-ban, mind 1865-ben választók voltak (néhányan tovább is, de 1882-ben már nem), viszont 33 olyat, akik vagy már 1865-től, vagy csak 1869-től kezdve, tehát egy évtizednél hosszabb szakaszon keresztül s 1882-vel bezárólag legalább két listán felbukkantak. Miután összesen 243 személy fordul elő a jegyzékeken, magyarázatot igényel, hogy miért ilyen mértékű a változékonyság.

Kétségtelen, hogy közben lezajlott egy generációváltás. Kállay Péterné volt jobbágya, az 1852-ben 45 éves korában elhunyt Gazdag József féltelkes római katolikus gazda helyébe 25 évesen 1869-ben lépett fia, szintén József, s maradt ott 1882-ben (s még 1906-ban) is.²¹⁵ A báró Bánffy család több féltelkes református jobbágya is jól illik ebbe a sorba. Juhász Andrást, az 1848-as főbíró 1858-ban 67 évesen, 42 évi házasság után fulladozás vitte sírba. Fia, József 1865-től, 38 éves korától féltelkes választó (még 1906-

²¹³ MOL A 2568.

²¹⁴ MOL S 79.

²¹⁵ SZSZBML IV. B. 403. 89. cs. Választói névjegyzék, 1906. TE.

ban is). Kaposi Pál 1848 novemberében, 42 évesen halt meg. Nagyobbik fia, József (1829–1902) már 1865-től 1882-ig választó, a kisebbik fiú, Pál korszakunkban csak 1869-ben és 1875-ben szerepel a listán, de aztán 1906-ban, bátyja halála után ismét felbukkan. Szintén a Bánffyak református jobbágya volt Kisari Bálint, akit 1860-ban 52 évesen temettek. Fia, Dániel 1869-ben, 30 éves korában lépett a választójogban örökébe, s bár 1875-ben hiányzott a jogosultak közül, 1882-ben (sőt még 66 évesként 1906-ban is) ott találjuk.

Egyáltalán nem természetes azonban, hogy az utódok továbbviszik az atyák birtokosi választói jogcímét. Kell, hogy legyen mit, és ki. Van, ahol a föld elvesztése, van, ahol a fiúörökös hiánya vagy halála az oka annak, hogy egyesek eltűnnek a választójogi listáról. Csak illusztrációként álljon itt néhány példa a névsorból. Arдай Mihályról (1814–1873) már esett szó. 1848-ban még Kállay Péterné református féltelkese, 1865-ben viszont csak negyedtelkes gazdaként kerül a választói névjegyzékbe, 1869-ben pedig már hiányzik onnan. Mi több, az 1870-es kataszterben az újfalusi ház már nem az ő, hanem felesége, Solymosi Borbála nevéen található. Halálakor a férfit zsellérként jegyzik be az anyakönyvbe. Olajos Mihályt, a Bánffyak református féltelkesét 1859-ben kísérték utolsó útjára. Fia, János 27 évesen 1865-ben fel is bukkant a választói névjegyzékben, igaz, csak negyedtelkesként, s még 1875-ben is ott találjuk (jóllehet még mindig 27 évesen, nem látszik felette múlni az idő), ám aztán korszakunkban többé már nem fordul elő a neve. Babolcsi János, aki az 1847-es összeírás szerint a Kállayak féltelkese, de 1855-ben már a Bánffyak volt úrbéreseként szabadult fel (!?), 1868-as haláláig részesedett az országgyűlési szavazatjogosultságból. Fia, Gábor azonban egy évvel apja halála után, 35 évesen apja után ment a másvilágra, s így nem volt módja apja örökébe lépni a választói porondon sem. Ungvári György (1779–1849) féltelkes református gazda fia, István (*1809) maga még nem szerepelt az 1848-as listában, csak az apja. István a Bánffyak féltelkeseként szabadult fel, de csak 1865-ben, 60 évesként iratkozott fel a választójogi névjegyzékbe. 1869-ben viszont már nem őt, hanem 27 éves házaspárt, szintén Istvánt regisztrálták. Ifjabb István azonban 1872-ben sorvadozásban elhalálozott, ezért bár 1875-ben nincs Ungvári nevű bejegyzett, 1882-ben ismét az akkor már 71 éves apát látjuk beírva a választók névsorába.

Ungvári Istvánék példája jelzi azt az összefüggést, ami a birtokosi/háztartásfői pozíció, illetve a választójog átadása között húzódhatott. Természetesen azt nem állíthatjuk, hogy ahol a választójogtól az öreg szüle visszavonult, ott egyben megtörtént a családfői poszt átadása is, hiszen számos kollíziós megoldás is lehetséges a helyzet kezelésére. Az viszont elégséges belátható érv, hogy a földbirtok nagyságától függött, hogy az adott család vagyona hány választójogot bírt el. Az 1865-ben egyetlen másféltelkesként regisztrált, akkor ifjú Papp József, apja Kállay Péterné hajdani jobbágya, a görög katolikus Mihály 1862-ben bekövetkezett halála után 43 évesen került csak a választók közé (mellékesen 40 évesnek írták be). Viszont az ő egyetlen fia (ekkorra már az apa „beleöregedett” az id. Papp József elnevezésbe), ifjú Papp József már megengedhette magának, hogy még apja életében választó legyen 1882-ben (valójában már 37 éves volt, de 33 évesként regisztrálták). Az 1865-ben egyetlen egész telkes választó gazda, Pásztor Benjámin már 1848-ban is (féltelkes) választó volt, felszabadult Bánffy-jobbágy. Apja, N[agy] Pásztor János 1846-ban távozott az élők sorából. Benjámin bátyja, József is féltelkes választó volt 1848-ban, Kállay Istvánné jobbágya, ő azonban 1855-ben elhalálo-

zott. A szintén, immár másodszor előzvegyült Benjámín végül bátyja volt feleségével házasodott össze 1860-ban. Így lett egész telkes 1865-re, de az első házasságából származó fia, József (1844–1918) mégis csak 1875-től, tehát az apa halála után iratkozhatott fel a listára. A családban ugyanis további fiúörökösök léteztek: József fia József (1853–1901), akit tanítottak, 1882-ben tanítóként került a névjegyzékbe. Az 1858-as „atyai interregnum” idején született Miklóst pedig az 1860-as esküvőkor Benjámín sajátjának ismerte el és törvényesítette.²¹⁶ A többi féltelkes gazda számára egynél több fiúgyermekkel már meggondolandó volt az örökrész kiadása, nemcsak a birtokaprózódás, hanem a választójog elvesztése miatt is.

Az iparosok számottevő részének kihullása a listáról elég egyértelműen kötődött a már említett 1874-es törvénymódosításhoz. Gazdag János katolikus asztalos, hajdan Kálly Péterné jobbágya, 42 éves korában, 1865-ben került a jegyzékbe, szerepelt rajta 1869-ben is, de 1875-ben már nem, pedig csak 1876-ban, 58 évesen hunyt el. Ugyancsak 1865-ben és 1869-ben bukkan csak fel a sorban a szepességi Leibiczből benősült, szintén katolikus Német Rácz János asztalos is, pedig egészen 1909-ig itt élt (igaz, halálakor foglalkozásaként már halottként volt bejegyezve). A Tolcsváról ideszármazott, katolikus Kovács, Lengyel István egyedül 1869-ben lett választóként beírva, pedig csak 1881-ben, 49 éves korában halálozott el. Ré[h] Antal katolikus szabó, aki azonos nevű, volt Bánffy-jobbágy szakács apja választójogában is annak örökébe lépett 1865-ben és 1869-ben, 1875-től már nem található a listákon. Igaz, őt 1906-ban ismét viszontlátjuk az akkori választói összeírásban, de nyugalmazott MÁV főkalauzként, s immár a jövedelem rovatban.²¹⁷

Kevesen vannak, akiknél menet közben változott a jogcím. Ilyenre kizárólag a takas nemes Farkas nemzetség három tagjánál (Farkas Gábor, József és Mihály) találunk 1882-ben példát. Ők a régi jogot földbirtokra váltották. Nyilván, mert gyakorlatilag megtehették, s úgy látszik, ennek ekkor és ott már presztízskértéke is volt.²¹⁸ A Farkas klánról bőven esik még szó.

Összességében a régi jog és az értelmiségi cenzus által körülhatárolt osztályok mutatkoztak leginkább olyannak, amelyeket csoportként lefedett a választójogi kategorizálás. De az előbbieket egyben feltárta ennek a csoportnak a belső tagoltságát is. A földbirtok és az iparos jogcím azonban menet közben sokat veszített indikatív képességéből, amennyiben a szigorodó feltételek mentén sokan kihullottak a rostán. A helyi elitből a tágabb társadalomba vezető mozgások követésére, s egyáltalán a helyi társadalom totalitásának elemzéséhez más, szélesebb keretű és mélyebb merítésű forráscsoportokat kell keresnünk. Ilyenek mindenekelőtt az adóztatás céljából készült kataszteri iratok.

²¹⁶ MOL A 2568.

²¹⁷ Id. Réh Antal 54 éves korában, 1860-ban elhunyt szakács azon ritka esetek közé tartozik, akinek fennmaradt a végrendelete és hagyatéki leltára Eszláron. A hagyaték 10 forintnyi házi ingóságokból, 41 forintnyi gazdasági eszközökből és állatállományból, valamint 200 forint értékű ingatlan vagyonból állt. A 251 forint aktív hagyatékot 34 forint adósság terhelte, amelynek legnagyobb tételét a temetési költségek jelentették. A kereszttel szignált végrendelet szerint az örökségen ketten, fia és leánya osztoztak. SZSZBML IV. B. 158. 1. d. 2858/1860.

²¹⁸ Megjegyezzük, hogy az 1906-os választójogi összeírásban id. Farkas Gábor ismét régi joggal szerepelt. A kiadott juss alapján nyilván már más részesült a föld után járó választójogból.

A BIRTOKOSZTÁLYOK

Aligha kell különösebben érvelni amellett, hogy a földtulajdon nemcsak a választói rendszer szempontjából játszott meghatározó szerepet.

Említettük már, hogy a jobbágyfelszabadítás után készített kataszteri ideiglen átlában korábbról meglévő összeírásokat vett alapul.²¹⁹ Tekintettel arra, hogy közvetlenül az adóalapról volt szó, minden lehetséges szereplő arra törekedett, hogy mihamarabb sort kerítsen az első nekifutásra felvett adatok felülvizsgálatára és korrekciójára, így az ideiglenes kataszter valójában erőteljes változtatási kényszernek volt kitéve. Az adóztató hatóság és az adóalanyok természetesen ellenérdekeltek voltak abban, hogy milyen irányú módosítások következzenek be (először a községi, állami felszólalásokra került sor, s csak azután az egyéniekre). Eszláron az első földkönyv 1852-es keltezésű, majd az évtized közepén mértani felmérés is történt, de a rektifikációk végére csak 1867-ben került pont. Az eredeti földkönyvben a javításokat különböző színekkel jelezték, a legkorábbit sötétpirossal írták, az utolsó változat színe a zöld lett.²²⁰

III/30. TÁBLÁZAT • A kataszteri ideiglen és revíziói Eszláron (kataszteri hold; %)

Művelési ágak	Eredeti telekkönyv (1852)		Első javítások (1856 előtt)		Mértani felmérés (1856)		Újabb revíziók (1864 előtt)		Tisztázat (zöld tinta) 1867	
	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%
Szántó	4530	46,7	4617	45,6	4900	48,3	4526	44,5	4516	44,4
Rét és kert	1263	13	1265	12,5	1207	11,9	1663	16,4	1669	16,4
Szőlő	69	0,7	69	0,7	93	0,9	77	0,7	77	0,7
Legelő	897	9,3	1088	10,7	1346	13,2	2146	21,1	2115	20,8
Erdő	703	7,3	703	6,9	682	6,7	529	5,2	498	4,9
Nádas	153	1,6	153	1,5		0	180	1,8	180	1,8
Hasznavehetetlen	2072	21,4	2233	22	1900	18,7	1045	10,3	1109	10,9
Összes	9687	100	10128	99,9	10128	99,7	10166	100	10164	99,9
Eredeti summa	9691	100	10132	100	10152	100	10172	100	10166	100

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947; OSzK Térképtár, BV 2870/3.

²¹⁹ „...mi az országban régibb vagy újabb fölmérési munka létezett, az egyes uradalmakban található, vagy a községekben tagosítás alkalmából készült fölmérés és térkép, az vajmi fölületes vizsgálat után felhasználott. A hol éppen semmiféle ily mértani munkát nem került, ott többnyire a nagyobb birtokosok bevallásait vévén alapul, nagyjából felmérték egyes dűlőket, a kisebb, főleg az úrbéri birtokokat pedig csak úgy szem után rajzolták az áttekintést nyújtandó térképekbe.” Keleti, 1868. 45–46; Benda Gyula szerint a folyamat, ahogy maga a kataszteri ideiglen keletkezett, illetve korrigálták, elsősorban a föld jövedelmét érintette, s „talán legkevésbé a területi és művelési ági kimutatásra lehetett torzító hatással”. Benda, 1973. 219.

²²⁰ Az eredeti földkönyv felvételét Nagy Károly ügyvezető és tollvivő, Gyányi Mihály, „az eddigi adómentesek képviselője”, valamint Gyányi János (sic!), Cseres János, Udvari János, Udvari Mihály és Arday Mihály választmányi tagok neve fémjelezte, s 1852. február 28-án kelt. Az összegző számításokat ifj. Jelszerniczky Ferenc becső biztos 1852. szeptember 15-én ellenőrizte és hagyta jóvá. Az 1855. december 14-én kelt sötétpiros változtatások Karl Kuthy, a folyamszabályozási társulatok által benyújtott fellebbezések feletti helyszíni vizsgálatok eredménye zölddel 1867. május 31-én Gaál Alajos nevű biztos tollából származott. MOL S 79 758. cs. 947. TE. A mérnöki felmérést 1856. április 28-án Debrecenben Alois Sik jegezte. OSzK Térképtár BV 2870/3.

Azt persze nehéz eldönteni, különösen ennyi év távolából, hogy vajon a korábbi pontatlan felmérések váltak-e az idő folyamán egyre pontosabbakká, vagy időközben ténylegesen olyan változások mentek végbe a művelt területben és a művelési ágakban, amelyeket próbált követni az összeírás. A legelő duplájára bővülése elsősorban a hasznavehetetlen földek rovására még magyarázható a Bázs-mocsár lecsapolásával, de vajon miből fakadt az összes terület gyarapodása? Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e korabeli összesítésekben nem szerepelnek az (adómentes) házas udvarok, s ezzel összefüggésben állhat az ekkor együtt kimutatott rét és kert számottevő növekedése. Ugyanakkor az erdő visszaszorulása származhat a közben végrehajtott írtásokból. A művelési ágakra sorolásnak azonban önmagában (a területnagyságtól függetlenül) is adóvonzata volt: mennél intenzívebb termelés folyhatott egy területi egységen, annál magasabb volt az arra eső fajlagos adóösszeg. Az egyes művelési ágakon belül földminőség szerint általában három osztályt különböztettek meg, s ezektől szintén függött az adó. Mi azonban most nem a földminőség osztályozását, hanem a földbirtokok osztályozását kíséreljük meg. Ennek megállapítása annál inkább kíváncsi még itt, e fejtegetések elején, mivel a rendelkezésre álló forrás „élő” elemi egysége nem a tulajdon, hanem a dűlő és azon belül a birtokrészlet (egyszerűség kedvéért nevezzük parcellának). Az ún. birtokrészleti jegyzőkönyv, amelyből dolgozunk, dűlőnként és parcellánként tartalmazza a birtokosok nevét, anélkül, hogy ezek tulajdonosonkénti összegzésére sort kerítené. Ez a hátrány egyben előnye is, mert az összeírás készítője nem lehet eleve tisztában azzal, ami majd végeredményként, tulajdonosonként kikerekedik munkájából.

Nilván a kataszteri ideiglen helyi adatfelvételeire támaszkodott mindaz, ami a hivatalos összesítésekben a korszakban megjelent. A Helytartótanács rendeletére 1865-ben összeállított művelési ág és földjövedelem-kimutatás Eszláron négy nagybirtokost és 312 kisbirtokost szerepeltetett, s a föld tiszta jövedelmeként a faluban összesen 24 731 forintot mutatott ki „pengő pénzben”. Ám a publikált területnagyság előbbi táblázatunkkal látszólag köszönő viszonyban sincs.²²¹

S bár a kataszteri ideiglen revíziói során bizonyára pontosabb adatokhoz jutottunk, mint az eredeti, 1852-es értékek, a birtokviszonyokat megbízhatóan ábrázoló számsorokat mégis leginkább a legelőelkülönítés után készült, 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvből nyerhetünk.²²² Ehhez ráadásul parcellaszintű térkép is társul, tehát az adatok térbelisége is követhető (bár néhány térképszelvény hiányzik).

²²¹ Magyarország ... földjövedelem, 1865. 322–323. Megjegyezzük, hogy a művelési ágak szerinti összterületet a kötet Eszlárra 14 079 „cat. holdban” adja meg, ami nyilvánvalóan téves, ugyanis legfeljebb 1200 négyszögöles magyar holdban lehetett volna ekkora a falu határa. Ha a művelési ágak szerinti „hivatalos” részadatokat átszámítjuk valóban kataszteri holdra (x 0,75), akkor a szőlőterület kivételével az újabb revíziók 1864 előtti oszlopának adataival szinte mindenütt azonos értékeket kapunk. Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy a publikált hivatalos adatokba két számítási hiba csúszott: egyrészt a megadott adatok valójában magyar holdban értendők, másrészt a szőlő ott szereplő területe irreálisan magas. A hivatalos kiadvány pontatlanságaira már Kiss Albert felhívta a figyelmet. A mi 1864-es adóösszesítésünk szerint kataszteri tiszta jövedelmeként 24 687 konvenció forint jött ki, de a különbség nagyságrendileg nem lényegbevágó.

²²² Első menetben egy határleírás készült, majd az 1869. dec. 2-án kelt TE házbirtokos névjegyzéket állítottak össze Pap József bíró, Udvari József hites és Kovács Pál hites jegyző aláírásával. Ezt Schäffer Kristóf mérnök egészítette ki a ház nélküliek névsorával. A végleges jegyzék „TE adóközség birtokrészleti jegyzőkönyve. 1870.” címen Schäffer Kristóf mérnök és Nowacki Zsigmond segéd munkája volt. Az ellenőrzést Sartory felügyelő végezte, s a tisztázati utolsó oldalán Esztergom, 1870. december 10-i dátum szerepel.

III/31. TÁBLÁZAT • *Művelési ágak Tiszaeszláron
a legelőelkülönítés után, 1870*

Művelési ágak	Kat. hold	Négyszögöl	%
Kert	211	167	2,08
Szőlő	72	820	0,72
Szántó	5216	1356	51,47
Rét	1535	1112	15,16
Legelő	1975	148	19,49
Erdő	325	552	3,21
Nádas	110	1039	1,09
Adómentes, hasonlat	582	734	5,74
Épület, udvar	104	1576	1,04
Összes	10 134	1104	100,00

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947.

Mindezek alapján biztosra vehetjük, hogy ekkorra valóban jelentősen megnőtt a szántóföld részesedése az eszlári határban. Számottevően csökkent viszont az erdők és a nádasok területe, jóllehet a szántók gyarapodása nem elsősorban ezek, hanem sokkal inkább az adómentes, használaton kívüli földek rovására történt. A legelők mennyisége és aránya azonban a hatvanas évek korrigált adataihoz képest láthatóan érdemben már nem változott. Az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyv tehát összességében megerősíti a kataszteri ideiglen revíziói során nyert adatpontosításokat.

Szerencsére nagyjából ebből az időpontból nemcsak a birtokonkénti művelési ágakat tekinthetjük át, hanem rendelkezésünkre áll egy jelentés a vetésterület megoszlásáról is. Mint láttuk, külön mutatták ki a „nagyobb volt nemesi birtokok” és a „községi” területek veteményeit. A „község” itt nyilván a volt úrbéres közösséget jelentette, amely a számba vett mintegy 5300 katasztrális holdas vetésterületből mindössze 350 hold (6,5%) művelését tanúsította. A léptékbeli különbség ellenére meglepő, hogy a búza és a kukorica vetésszerkezeti dominanciája és egyharmad körüli aránya mennyire hasonló a volt nemesi birtokéhoz. A közép- és nagybirtokhoz képest lényegesen magasabb viszont a rozsvetések egyötödös aránya. Abszolút értelemben a közép- és nagybirtokkal a paraszti gazdálkodás egyedül a hüvelyesek terén tudott versenyre kelni. Az utóbbi két mozzanat nyilván a paraszti fogyasztás sajátosságaihoz függött össze.²²³

²²³ A Néprajzi Atlasz anyaggyűjtése szerint a 20. század közepén Eszláron legkedveltebb a kukoricával kevert rozskenyér volt. A heti étrendben pedig a hüvelyesek közül a bab játszott meghatározó szerepet. NIA Néprajzi Atlasz, TE (Csalog–Pócs, 1958).

III/32. TÁBLÁZAT • *Kimutatás a községi vetések állásáról Tiszaeszláron, 1870 nyara (katasztrális hold)*

	Búza	Rozs	Árpa	Repce	Tengeri	Hüvelyes	Bogyós	Összesen
Őszi	120	60		15				195
Tavaszi		10			100	20	20	150
Összes	120	70		15	100	20	20	345
Aránya (%)	34,8	20,3		4,4	29,0	5,8	5,8	100

Forrás: SZSZBML IV. B. 255/b 136. d. 2365/870.

Ebben az időmetszetben már érdemes az egyes birtokosok és birtokkategóriák szerinti összetétel részleteiben is elmélyednünk.

III/33. TÁBLÁZAT • *Birtokmegoszlás Tiszaeszláron, 1870*

Birtokkategória	Birtokosok szerint		Birtokolt terület szerint	
kat. hold	fő	%	kat. hold	%
0–1	312	73,41	119	1,17
1–5	56	13,18	117	1,06
5–10	31	7,29	231	2,28
10–15	6	1,41	80	0,79
15–20	7	1,65	126	1,24
20–50	6	1,41	206	2,03
50–100	0	0,00	0	0,00
100–500	1	0,24	152	1,50
500–1000	3	0,71	2031	20,04
1000–	3	0,71	7081	69,88
Összes	425	100,00	10134	100,00

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947.

A szélsőséges birtokmegoszlás Eszláron még magyarországi összehasonlításban is kirívó. Párhuzamként olyan északkelet-magyarországi vizsgálati eredményekre vethetünk egy pillantást, amelyekben már szintén lezárult a jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezés. Válogathattunk nagybirtok nélküli és nagybirtokos hegyvidéki falu, valamint nagygazdák nélküli és nagygazdás alföldi település között. Lehetőség nyílt arra is, hogy nagyjából hasonló méretű faluközösséget, de nagyobb és kisebb is szemügyre vegyünk. (lásd III/34. táblázat)

A társadalmi rétegződés egyedi eseteinek sokféleségét a szakirodalom lokális típusokba rendezéssel próbálta kezelni. Egyrészt a jobbágyfelszabadítás során létrejött kapitalizmus kori induló megoszlás, másrészt a tőkés fejlődéssel bekövetkezett differenciálódás és polarizálódás hatását elemezte. Volt, ahol a birtokaprózódás révén általános le-

süllyedés volt megfigyelhető az alsó kategóriák felé, volt, ahol a közbülső kategóriák pólusra csapódása, lefelé és felfelé szakadás ment végbe, de olyan eset is leírásra került, ahol a jobbágyfelszabadítás előttről átörököített csoportok súlyát egyszerűen nem kezdte ki a kapitalizálódás.²²⁴

III/34. TÁBLÁZAT • A birtokosok megoszlása néhány északkelet-magyarországi községben

Birtok- kategória	Regéc (Abaúj)	Szalonna (Borsod)	Oros (Szabolcs)	Mándok (Szabolcs)	Adács (Heves)	Hévízgyörk (Pest)	Gelej (Borsod)
kat. hold	(1867)	(1869)	(1870)	(1870)	(1877)	(1883)	(1889)
0–1	6	72	598	136	157	169	222
1–5	13	40	119	115	234	115	84
5–10	9	10	14	87	54	76	58
10–20	28	36	33	70	32	39	41
20–50	4	28	41	8	0	22	46
50–100	1	2	7	0		1	6
100–500	1	2	5	0		0	8
500–1000	2	0	1	0		0	0
1000–	1	0	5	1		1	0
Összes	65	190	823	417		423	465

Forrás: Veliky, 1970. 95–98; Orosz, 1962. 127; Orosz, 1965. 142–143; Tóth T. 1966. 372; Sándor P. 1965. 185; Fegyő, 1966. 52–53.

Számunkra most a jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezés révén kialakult viszonyok pontos meghatározása a feladat.

A 0–1 hold közötti kategória háromnegyedet, az 1–5 hold közöttiek egyhatodot súroló aránya Eszláron legfeljebb a szintén szabolcsi Orossal rokonítható. Am Oroszon a törpebirtokos-napszámos kategória felett egy minimális 5–10 hold közötti kisbirtokos csoport jelenléte mellett egy jelentősnek mondható módosabb gazdaréteg mutatható ki (ide sorolva mindenekelőtt a 10–20 holdas középparasztokat a hierarchiában megelőző 20–50 holdas nagygazdák csaknem 5%-ot kitevő csoportját). A gazdagparasztság másfél százalék körüli csekélyisége alapján Eszlár leginkább a szintén szabolcsi Mándokkal lenne összevethető, ám ott az 5–10 holdasok aránya elérte az egyötödöt, s az 1 hold alattiak pedig a birtokos népesség alig egyharmadát tették ki. S akkor még el sem hagytuk a megyét.²²⁵

Az a tény, hogy Eszláron a 86%-ot kitevő 1–5 hold közötti alsó két kategória kezén a földterületnek alig 2%-a volt, túlszáz minden összehasonlító anyagon. Itt mintha már az indulásnál hiányoztak volna mind a lesüllyedésnek, mind a polarizálódásnak az esélyei. S most nem annyira a közép- és nagybirtok felül terpeszkedő torlaszára gondolunk, hanem arra, hogy láthatóan az a közép hiányzik, amely akár lesüllyedhetne, akár vala-

²²⁴ Orosz, 1965. 144–145; Veliky 1970. 93; 106.

²²⁵ Mándokon 1870-ben az 5 hold alattiak a birtokosok 60%-át teszik ki, miközben a földterület 6,6%-a van a nevükön. Orosz, 1963. 166. Oroszon ezek az arányok még szélsőséesebbek: a törpebirtokos-napszámos 87% tulajdonában a földek 5%-a volt. Orosz, 1965. 142. Adácsan az 5 hold alatti kategória az összterület 9%-át tartotta kezében. Számítva Tóth T., 1966. 367; 372 alapján.

miféle érdemi csoport felfelé kiválasztódásához jelenthetne csatornát, mutathatna utat. Mert hiszen mi is veszhetne el ilyen gyenge közép felmorzsolódásával? Az 5–10, illetve a 10–20 hold közöttiek is a terület alig több mint 2–2%-át birtokolták 1870-ben.

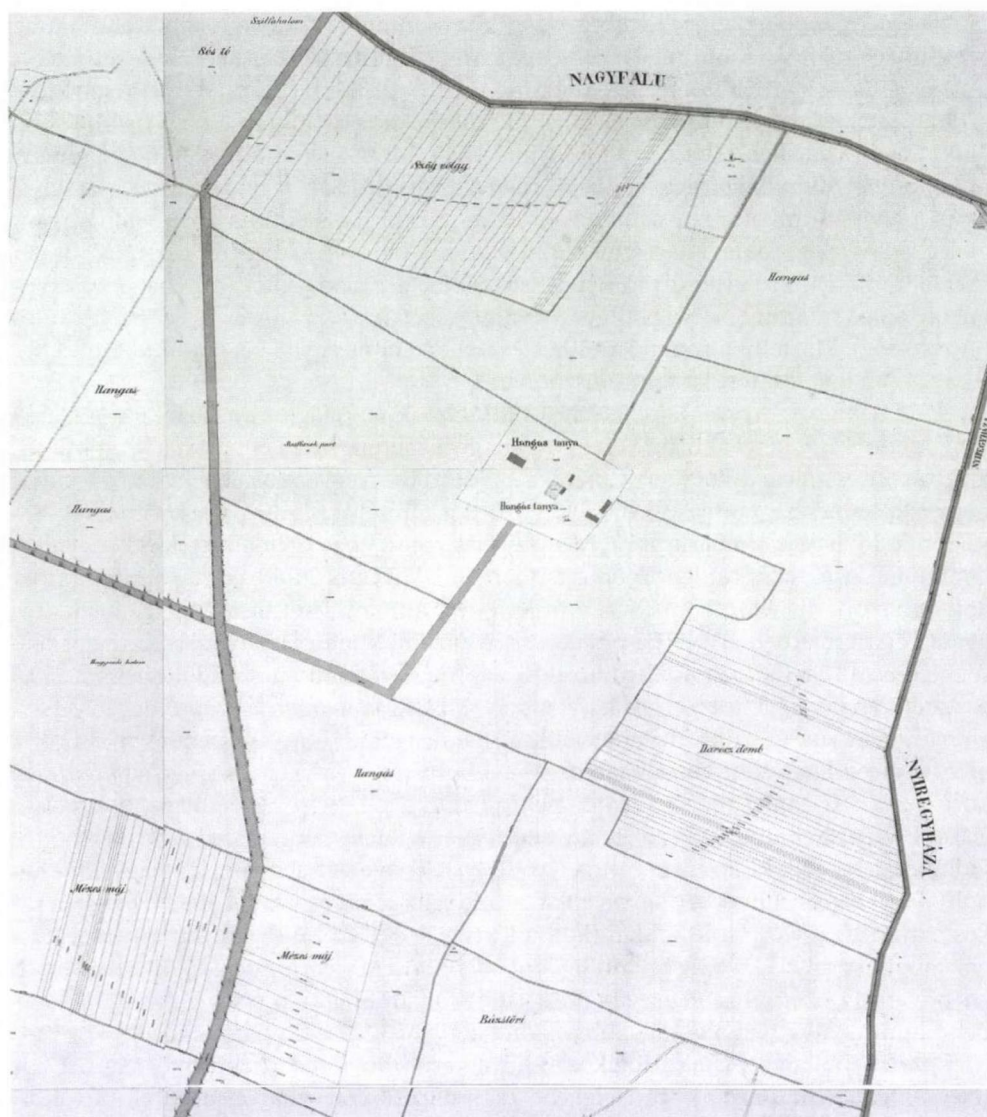
Ezt a sommás megállapítást még az sem módosítja érdemben, ha figyelembe vesszük, hogy Eszlár határában ezerholdnyi közösségi, intézményi birtok terült el, amelyből a legnagyobbak kétségtelenül a 477 holdra rúgó községi legelő számított, amely a maga osztatlan mivoltában szintén zömmel a parasztság használatában volt. Ugyancsak a paraszti birtoklás kiegészítő részei voltak a különféle közbirtokosságok, összesen 158 holdnyi területtel (ilyenek a Belső-szőlő-, a Külső-szőlő-, a Lenáztató-szőlő-birtokosság, valamint a Nagytölgyesi-gyümölcskertbirtokosság és a Szögvyöldűlő-birtokosság). Másfelől a római katolikus és a református egyház is külön-külön 72, illetve 74 holdnyi földterület fölött diszponált.

A fentiekhez szorosan kapcsolódva a földbirtok nagysága és a birtokok művelési ágak szerinti összetétele között is erős összefüggés mutatkozott. Ha most a közületi birtokokat kivesszük a tulajdonosi hierarchiából, akkor egyértelműen láthatóvá válik, hogy a közép- és nagybirtokon 40–60% közötti a szántóföld és 30–50% körüli az együttes rét, erdő, legelő, nádas aránya. Már az is lényeges, hogy ezek a birtokosok egyáltalán rendelkeztek saját rét-legelő-erdő területtel. A következő fokozatot a gazdálkodóknak az a csoportja jelenti, amely nemcsak hogy szántóterületet bírt, hanem ennek aránya az összterületben 70–100%-ot ért el.²²⁶ A birtokok művelési ág szerkezetének ez a spektruma 42 holdtól két holdig húzódott, s természetesen döntő módon egészült ki az osztatlan közös legelők erőteljes használatával. De önmagában a szántó hegemoniája alapján nem lehet tovább differenciálni e skálán belül. Hogy csak emlékeztessünk a nem is régen levitézlett osztályharcos nyelvi stílusra: a gazdag- és szegényparasztság közé a határhasználat módja mentén nehéz lenne „éket verni”. Elég magától értetődő viszont a hierarchia következő eleme, ahol egyértelműen szinte a csekélyke kertből és szőlőből kerekedik ki az egész birtok (80–100%). Természetesen ennek a nagyjából két hold alatti kategóriának is nagyon sokféle változata létezett: kezdve a nem helybeli lakos extraneus szőlőbirtokosokkal (külön kiemelve a Tiszalókra valókat), az idevalósi háznélküli kert- és szőlőparcella-tulajdonosokon át egészen a már szőlővel sem, csak házudvarral és kerttel rendelkezők csoportjáig (az utóbbiaknál értelemszerűen a kert-szőlő arány lényegesen alacsonyabb, valahol a 40–60% körüli sávban mozog).

Ebből azonban az is elég logikusan következik, hogy a törpebirtokos-napszámos réteg az eszlári külterületekre legfeljebb csak napszámot vállalva jutott el, birtokosi élettere csak a faluközi kertségekre és szőlőkre terjedt ki. A Belső-szőlő nevű dűlőben a „szőlőkert” elnevezés mellett a birtokrészleti jegyzőkönyvben sűrűn fordul elő a „szőlőkert kerttel együtt” minősítés, amely többes funkcióra utal.²²⁷ A távolabbi, délre eső

²²⁶ A 100% szántó extrém eset, az Eszláron ház nélkülinek számító nagyfalusi bebíró nemes Villás József 14 holdas itteni birtoka, de ennek legalább tudjuk az eredetét. A volt féltelkes Kállay-jobbágy Deák János 1852-ben adta el földjeit Pásztor Mihálynak, aki azonban azokat 1857-ben 800 pfért ért továbbadta Villás Józsefnek. Az eredetileg Mézes máj, Seggyölgy (sic!) Kaszálló és Daróc-domb dűlőkben levő parcellákból nyilván különböző csereügyletek útján az 1870-es kataszter már egy tagban 14 holdat mutat ki, s mindet a Szögvyöldű-dűlőben, a nagyfalusi határhoz legközelebb eső északkeleti sarokban. SZSZBML IV. B. 158. 1. d. 1652/857. Nyíregyháza, 1857. ápr. 1. (másolat).

²²⁷ Az, hogy a kataszter a „szőlőkert” kifejezést használta, nem jelenti, hogy ez alapján megállapítható, hogy ez a terület eredetileg az 1836:VI. tc. 2. §-a értelmében „szőlőkert”, vagyis dézsmamentes szőlőparcella volt-e.

III/5. TÉRKÉP ● Paraszti szántóföldi parcellák lokációja Tiszaeszlár határában, 1870
(Szögölgy, Daróc-domb, Mézes máj)

Külső-szőlőben pedig már szinte kizárólag ez a kettős művelési ág meghatározás fordul elő. A délkeletre fekvő Lenáztató határrészben viszont egymást váltogatta a szőlőkert és a kert megnevezés, itt láthatóan egy gazdának többnyire egy kertje és egy szőlőparcellája feküdt telekkönyvileg kétfelé bontva egymás mellett. Odaát, a Tisza túlsó partján, az öreg Tisza-meder kanyarulatában fekvő Nagytölgyes-dűlő vízparti szilvaskertjei az árvizek miatt egyre csekélyebb hasznot hoztak.

Kertekkel és szőlőkkel természetesen a birtokos parasztok is rendelkeztek. Gazdasági súlyuk mégis elsősorban a szántóföldi parcellákból fakadt. Mivel a dűlők használatára meglehetősen élesen elkülönült földbirtokosok és parasztok között (nem feledkezhettünk meg arról, hogy a határ eredetileg az északkeleti Kállay-szerre, illetve a délnyugati Bethlen–Wesselényi-részre oszlott), viszonylag jól körülhatárolhatók azok a területek, amelyekben sűrűn és szisztematikusan fordul elő paraszti szántóbirtoklás. Az Ófalu és Tótfalu között elterülő Gőzmalomi-kertről a legnagyobb paraszti birtok kapcsán külön lesz szó. A továbbiak: a Kenderföldek, a Mátégödri, a Szögvölgy, a Daróczdomb, a Kusír, a Mézes máj, valamint a Ladanka, Árokköz és a Petákos. Ezek közül sajnos a Kenderföldek és a Ladanka nevű dűlő birtokrészlet térképszelvényét nem sikerült megtalálnunk, mindkettő a határ délnyugati, tehát Tiszalök és Tiszaladány felé eső részén terült el, Bethlen–Wesselényi-földek közé ékelődve. A többi dűlőben azonban a gazdák parcellái a térképen név szerint pontosan beazonosíthatók. Általában elmondható, hogy egyfelől, akik a Kenderföldek és Mátégödri részeken birtokolnak, azoknak Ladankán, Árokközben és Petákoson is van parcellájuk, másfelől viszont tulajdonuk alapján Szögvölgy, Daróczdomb, Kusír és Mézes máj birtokosai tartoznak össze. Az előbbieket, mint ahogy a térképszelvényhiány alapján már sejthető, alapjában egy délnyugati átló mentén, a Bethlen–Wesselényi-részen, az utóbbiak a határ északkeleti végétől dél felé húzódó Kállay-részen találhatók. Ebben az értelemben elég szoros genetikus kapocs húzódik a hajdani földesúr úrbéres telkes jobbágya státus és a birtokrendezés utáni paraszti szántók területi elrendeződése között. Érdekes azonban hozzátennünk, hogy ennek az örökségnek a továbbvitelét az ökonomiai racionalitás is erősítette. Különösen a Kállay-részen található paraszti szántók dűlői ugyanis jól láthatóan meglehetősen távol, mégis nagyjából azonos irányba estek a Belfalutól. Ugyancsak könnyebb volt az ekét átvinni a Bethlen–Wesselényi-rész egyik dűlőjéből a másikba, mondjuk, még az Újfalu alatt húzódó Mátégödriből a távolabb délre eső Petákosba is.

A térbeliségben mutatkozó kontinuitás jegyei mellett figyelemre méltóak a különbségek. Mindenek előtt azokat az eseteket érdemes hangsúlyozni, amelyek „kilógnak” a fenti domináns meghatározottságból. Ilyenek Farkas Gábor szurokpácai, Kaposi József és Pál, illetve Löventhal Samu Csenge-oldali, a Solymosi fivérek, István és János, valamint Pásztor Béni, illetve ifjú Pásztor József lapos-halmi parcellái.

A legtekintélyesebb birtokfelhalmozók között fordult elő leginkább olyan határhasználati szerkezet, amely átlépett az eredeti földesurak szerinti megosztottságon. A 42 holdas Papp József nemcsak a Belfaluhoz közeli és kiváló szántójú Gőzmalomi-kertet szerezte meg, de egyaránt bírt parcellával Mátégödriben, Szögvölgyben, Mézes májon, s még Ladankán, Árokközön és Petákoson is. Vagyis volt Kállay- és volt Bánffy-részen egyaránt. A 20 holdas ifjú Pásztor Józsefnek szintén jutott föld a Kenderföldeken, Mátégödri, Lapos-halmon, Daróczdombon, Ladankán, Árokközön és Petákoson. A 19 holdas Ungvári Istvánnak a Kenderföldek, Mátégödri és Daróczdomb mellett ugyancsak volt miért szántani jární Mézes májra, Ladankára, Árokközbe és Petákosra.

Ha már itt tartunk, érdemes megjegyezni, hogy a két legnagyobb zsidó gazda, akik számottevő szántóra tettek szert Tiszaeszlár határában, sokkal inkább igazodtak a földbirtokosok szerinti elkülönüléshez: a 27 holdas Löventhal Sámuel és a 17 holdas Junger Adolf egyaránt csak Bethlen–Wesselényi-részen szereztek birtokot. De mint említettük, ennek lehetett gazdaságilag ésszerű magyarázata is.

Közelebből szemügyre véve az eszlári határ északkeleti sarkát, a Szögvölgy, Daróczdomb, Mézes máj nevű dűlőket, jól kivehető a parcellák elhelyezkedése. Emlékeztetünk rá, hogy ezek a volt Kállay-szeren feküdtek. A finoman vonalkázott részek szinte elvesznek az ezeket körülvevő nagyobb birtoktestek tengerében. Szögvölgy dűlőben 1–3 holdas csíkok közé ékelődve egy-egy nagyobb sáv ötlík szemünkbe: előbb Villás József már emlegetett nagyfalusi bebíró gazda 14 holdja, majd kiderül, hogy Kállay Gusztáv itt is magáénak mondhat egy 7 holdas tagot. Mézes májon az átlag 1 hold körüli parcellák közül már kiemelkedik az Ar dai fivérek 3, Pásztor József örökösei 2 és fél holdas tagja, rajtuk kívül ismét Kállay Gusztáv 3, 3 és 7 holdas földrészletei szakítják meg a nadrágszíjparcellák monotoníáját (nem is beszélve most az utóbbi 102 holdas, ugyanebbe a dűlőbe tartozó szántójáról).

Ha a földtulajdon nagysága és a birtokonkénti művelési ágak szerinti szerkezet alapján átfogóan kívánjuk osztályozni a birtokosokat, akkor a fenti két fő dimenzió mentén kísérletezhetünk. A magyar történetírás már az 1970-es években kipróbálta a számítógépes matematikai elemzés módszereit, sőt kisebb vita is kibontakozott az alkalmazhatóság és a korlátok körül.²²⁸ Először a faktoranalízis, majd a klaszterelemzés került be a kvantifikáló történészek arzenáljába.²²⁹ Mi magunk azért folyamodtunk a földbirtokosztályok (és mint később látható lesz, az adóosztályok) meghatározásakor a klaszterelemzés eljárásához, mert ekkora méretű és ilyen sokrétű adategyüttest manuálisan egyszerűen lehetetlennek tűnt kezelni.²³⁰ A földbirtokosztályokra négy változót vizsgáltunk: egyrészt a tulajdon nagyságát (kataszteri holdban), másrészt a fenti individualizáló megközelítés során relevánsnak mutakozó művelési ág szerkezeti arányokat, százalékosan (kert és szőlő / összes; szántó / összes; rét-legelő-erdő / összes). Az elemzésben a nem-hierarchikus K-means (K-közép) klaszterezést alkalmaztuk, amelynek során a program kikeresi a legkisebb és legnagyobb távolság alapján a halmazközéppontokat. A halmazok keresésekor mindig az adatbázis ABC-be rendezett változatából indultunk ki, amely véletlenszerű méret és arány szerinti eloszlást mutat.

Első lépésben a nullánál nagyobb összterülettel bíró 405 eset közül kizártuk a „közületeket” (községi, közbirtokossági, egyházi, Tisza-szabályozási társulati, vasúttársasági birtokok). Aztán a fennmaradt 399 főt kipróbáltuk a csoportképzést 15 klaszterrel, s mivel ezzel kellő szóráshoz jutottunk, azokat a klasztereket tartottuk meg birtokosztályként, amelyekbe legalább három eset került (tres faciunt collegium). Az első lépés után nemcsak a közép- és nagybirtokosok kerültek kizárásra, hanem a választott szempontok alapján azok a parasztbirtokosok is, akik a faluban rendhagyó módon réttel is rendelkeztek. Ilyenek voltak az ezután még többször említésre kerülő Farkas Gábor, Pásztor Béni vagy éppen a Solymosi fivérek, János és István. A különálló, ún. extrém vagy outlier esetek kihagyásával megmaradó klasztereket aztán újra klasztereztük 10 előre megadott klaszterszámmal, s az ezután is fennmaradó háromnál több esetet tartalmazó klasztereket próbáltuk meg csoportként értelmezni. A második nekifutásra

²²⁸ Granasztói, 1978; Benda, 1979.

²²⁹ Néhány reprezentatív példa: Bácskai, 2007 [1986]; Nagy M. 2003.

²³⁰ Az adatbázis cluster-elemzését SPSS 13.0 programban Huszár Ákos és Kiss Zsuzsanna segítségével végeztük. Munkájukért illesse őket ezúton is hálás köszönet (Huszár Ágoston megértő türelmét különösen méltányoltam). Az eljárás leírásához lásd Nemeskéri, 1982; Nemes Nagy, 2005. 205–210; Székelyi–Barna, 2008. 109–164.

tízes klaszterezést a szűkített, 386 esetre vonatkozó adatbázison végeztük. De a fennmaradó, háromnál több esetet magukban foglaló klaszterek így sem adtak minden esetben homogén halmazokat (3 és 10 eset között csak egy klaszterben fordult elő).²³¹

III/35. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár paraszti birtokkategóriáinak klaszterei, 1870

Végző klaszterközpontok									
	Klaszter								
	1	2	3	4	5	6	7		
Osszkathold	0,08	9,80	0,60	4,75	34,69	0,20	0,36		
SZazszanto	0	93,59	0	74,05	88,80	0	0,24		
SZazkertszolo	1,99	4,86	94,10	23,0	7,61	52,72	76,33		
SZazretlegeloerdo	0	0,56	0,02	0	2,3	0	0		
Esetszámok az egyes klaszterekben				%		Birtokklaszterek elnevezése			
Klaszter	1	8		2,07		házudvaros			
	2	36		9,33		10 hold körüli szántóföldes			
	3	221		57,25		1/2 hold körüli kertszőlős			
	4	16		4,15		4 hold körüli szántóföldes			
	5	2		0,52		35 hold körüli szántóföldes			
	6	30		7,77		200 négyszögöl körüli házudvaros, kertszőlős			
	7	73		18,91		300 négyszögöl körüli kertszőlős			
Érvényes		386		100					

Forrás: 1864–1876 adatbázis.

A klasztereknek fantázianeveket adtunk, amelyek az összterület, illetve a művelési ágak dominanciája alapján, leíró módon adják meg a halmaz jellegzetességeit. Készséggel elismerjük, hogy ezek a nevek nem túl szellemesek, talán csipetnyi ironia is bujkál bennük, viszont szerintünk alkalmasnak tűnnek az egyes csoportok tulajdonságainak analizésére. Miután a területnagyság csak egyike volt a változóknak, nem birtoknagyságot, hanem egyrészt a klaszterközpontot jelöltük meg a *köréje tömörülés* centrumaként, másrészt a névvel a domináns művelési ágra utaltunk.

A fennmaradt hét klaszter közül a leginkább egyértelmű a legszámosabb, 221 esetet magában foglaló 3. klaszter volt, amelyben 85–100% közötti kertszőlő-arány és másfél hold alatti összterület volt jellemző. Ezt a csoportot „1/2 hold körüli kertszőlősöknek” kereszteltük el. Senkinek sem volt ebben a csoportban sem szántója, sem külön rétje, legelője, erdője.²³² Miután a program nemcsak birtoknagyság szerint válogatta össze a halmazokat, meglehetősen tiszta csoportnak tekinthető a második legnagyobb, 73 esetet tartal-

²³¹ Eddie Scott mellett érvelt egyik, a birtokszerkezetet cluster-elemzéssel vizsgáló tanulmányában, hogy „hat-
nál több cluster alkalmazása inkább elhomályosítja, mint megvilágítja a szerkezetet”. Eddie, 1994. 20.

²³² A birtoknagyság szerint kilógott a sorból Gyány Gábor csaknem kétholdas, Farkas György több mint kétholdas, Nagy Istvánné két és félholdas és Nagy József ötholdas gazda. Megjegyezzük, hogy tulajdonosi szempontból ebbe a klaszterbe minden további nélkül belesimul a zsidó nagybérlő Lichtmann Mór és kisebbik fia, Jakab, akik külön-külön 230–230 négyszögöl körüli szőlőparcellát bírnak.

mazó 7. klaszter is, ahol 60–80% közötti kertszőlő-arányt találhatunk, s a birtoknagyság 1 hold alatt maradt. Ez a csoport a „300 négyszögöl körüli kertszőlősök” elnevezést kapta.²³³ Szintén homogén csoportnak tekinthető 30 esettel a 6. klaszter, amelyet a 30–60%-os sávban húzódó kertszőlő-arány és az egy hold alatti birtoknagysággal sorolhatunk típusba (tehát relatíve nagy házas udvarral rendelkeztek). Szántójuk, rétjük ezeknek sem volt („200 négyszögöl körüli házudivaros, kertszőlősök”).²³⁴ Külön csoportként kezelte a program azokat is, akiknek sem a szőlőkert, sem a szántó, sem a rét, legelő, erdő aránya nem haladta meg a nullát, tehát kizárólag azért lehetett birtokuk, mert házas udvaruk volt (1. klaszter, „házudivarosok”). Ide mindössze 8 eset tartozott.²³⁵ Az eddigiek tanulságaként megállapíthatjuk, hogy az amúgy klasszikus osztálykategóriák szerint agrárproletárként minősített réteget a megadott változók alapján az eljárás meglehetősen pontosan leírható négy külön csoportra bontotta. Ez érdemi visszajelzés az osztályozás fontosságát illetően, akkor is, ha nem erősíti meg az ideologikus osztályharcos nyelvezet használatát, s akkor is, ha ez nem változtat az eszlári földbirtokmegosztás szélsőséges egyenlőtlenségéről fentebb kialakított képen.

Bonyolultabbnak tűnik a helyzet, ha a többi klasztert próbáljuk értelmezni. A szó szoros értelmében nem alkotott halmazt az 5. klaszter (csak a rendszer kedvéért kaptak mégis fantázianevet: „35 hold körüli szántóföldek”). Ez a mindössze két háztartásból álló, a többi csoportról leváló klaszter ifj. Papp József görög katolikus 42 holdas telkesgazdát és a zsidó Löwenthal Sámuel 27 holdas kereskedő-gazdálkodót foglalja magában. Megjegyezzük, hogy mindketten szárazmalommal is rendelkeztek az Ófaluiban. A 2. klaszterbe (36 fő) 80–100% közötti szántóaránnal és 2–19 hold közötti birtoknagyság között sorolta a program a háztartásokat. (Mellékesen megjegyezzük, hogy egy előre megadott ötös klaszterezési kísérletben ifj. Papp József és Löwenthal is ehhez a csoporthoz csapódott!) Ebben a 36 esetből álló csoportban együtt találhatók a még kiskorú Arday fiúk (akik helyett egyelőre még mostohaapjuk, Farkas Gábor gazdálkodik), a szomszédos telken lakó, de a tulajdont már megosztott görög katolikus P. Nagy Miklós és P. Nagy Mihályné, a református gazdák elitje, Pásztor József, Szóláth Mihály, Udvari József és Ungvári István, de velük együtt itt bukkan fel a Nagyfaluba való extraneus Villás József, valamint két nagyobb zsidó földbirtokszerző, Einhorn Áron és Junger Adolf. Együttesen a „10 hold körüli szántóföldek” nevet kapták. A program megkülönböztette a fentiekől a 4. klaszterbe sorolt 16 esetet, amelyre 60–80% közötti szántóarány és a fél és 9 hold közötti birtokméret jellemző (a birtoknagyság szerinti klaszterközpont körülbelül 4 hold, s a „4 hold körüli szántóföldek” névvel illetjük őket).²³⁶ Az agrártörténet hagyományos nyelvén azt mondhatnánk, hogy ezekben a klaszterekben a közép- és gazdagparasztság képviselői, illetve a törpe- és kisbirtokos kategória közötti határvonalat az itt elemzett változókkal csak nagyon elnagyoltan, a csoportok közötti átlapolással érzékelhetjük. Annál finomabb különbségek tárulnak azonban fel a dur-

²³³ Kivételesnek tekinthető ebben a csoportban Pásztor József, egyrészt mivel neki 17% szántója is van, másrészt pedig, mert csaknem 2 hold összterülettel bír. A birtoknagyság alapján szintén kilóg a sorból Lichtmann József a maga másfél és Gyányi József pedig 2 holdjával.

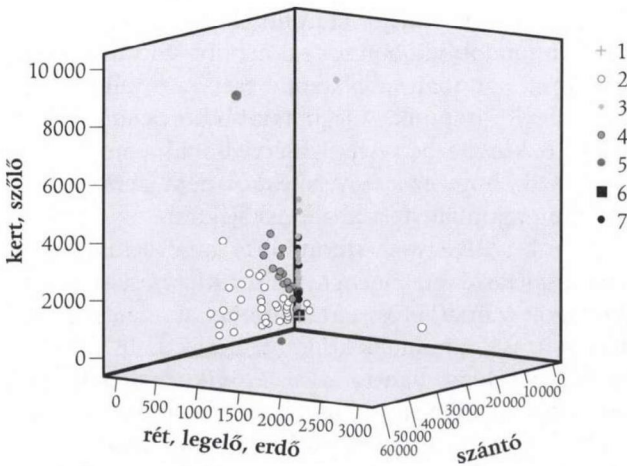
²³⁴ Id. Papp József jelenti a felső határt, neki éppen egy holdja van.

²³⁵ Ebben a társaságban legfeljebb Weiszstein Lázár a kakukktőjás, a maga 16%-os szőlőkertjével.

²³⁶ Egyértelműen lefelé lóg ki ebből a társaságból az alig több mint félholdas özv. Vas Jánosné és a félholdas Kramer Ferenc.

ván körberajzolt nagyobb kategóriákon *belül*, bár az egyéni mobilitás ismeretében az így konstruált kategóriákat nem kötném az 1848 előtti telekméretekhez.²³⁷

Hogy az elemzés eredményeit jobban szemléltethessük, a pontok halmazszerűségét háromdimenziós térben is megpróbáltuk ábrázolni, méghozzá úgy, hogy a színek szerint elkülönített százalékarányos klaszterekbe a művelési ág csoportok négyszögölben megadott értékét helyettesítettük be (így az összterület abszolút értéke mint változó nélkülözhetővé vált).

III/1. ÁBRA • Birtokklaszterek, 1870 (négyszögöl)

Az ábrán jól kiválnak az ifjú Papp József- és Löwenthal Sámuel-féle extrém esetek (5. klaszter). De a legszámosabb 3. klaszter mintha minden dimenziót elveszítve a hátsó élre rakódott volna, s aligha véletlenül, vizuálisan jól kivehető módon csak a 2. és a 4. klaszter áll össze valamifajta térbeli halmazzá („10 hold körüli szántóföldek”; „4 hold körüli szántóföldek”).²³⁸ A vizuális látvány emlékeztet bennünket arra a leírásra, amit Tóth Zoltán fogalmazott meg a bodroghközi Luka 1866-os birtokrészleti jegyzőkönyve és az 1869-es népszámlálás felvételi lajstromai alapján (tehát jóval kedvezőbb forrásadottságok mellett): ott ugyanis „a három nagygazda” falun belüli állása a közösségből való „egyénesült (individuális) kiválásával lesz osztálypozícióvá”.²³⁹ Jóllehet eszlári viszonyok között a közösségi pozíciókat még további szempontok szerint vizsgálva differenciálhatjuk.

²³⁷ Az átányi monografikus kutatás a „helyi megnevezések” alapján a régi telekrendszerre vonatkozó utalásokkal differenciál „igásemberek” között: „egészhelyes”, „négy fertályos” (40–50 hold), „félhelyes” (20–25 hold), „fertályos” (10–12 hold) birtokkategóriát és ezekre épülő üzem típusokat különböztetett meg. Fél, 2001. 282. Fél–Hofer, 2010. 242. A magyarul mindmáig kiadatlan kötetben egyéni eszközlétárakkal illusztrálták a rétegződést. Fél–Hofer, 1974. 365–368. Itt az „igások” alsó, mintegy átmeneti rétegeként bukkan fel a „kurtaföldű” (2 hold + 3 hold bérlet) csoport. A 389. oldal után közölt táblázat jelentőségét csak a Néprajzi Múzeum 2010-es Átány kiállításán ismertem fel, s a finom részösszefüggések megvilágításáért külön köszönetet mondok a kiállítás kurátorának, Granasztói Péternek.

²³⁸ Eszláron 1867-ben egy úrbéres telek 30 hold szántó és 10 hold kaszáló járandósággal bírt. SZSZBML V. 429 [átszerkesztve V. 221] Tiszaeszlár jegyzőkönyve, 1867. 9/19.

²³⁹ Tóth Z., 1996. 15. Luka (ma Bodroghalom) esetében Tóth Zoltán azt figyelte meg, hogy a régi 1828-as nagygazdák fiágon kihaltak, de a kontinuitás a vők révén érvényesült.

A birtokrészleti jegyzőkönyv és az anyakönyvek egyesített adatbázisa alapján klaszterenként megvizsgálhattuk a háztartásfők korösszetételét is. A házassági és halálozási anyakönyvekből számított születési évszám természetesen nem csak hozzávetőleges érvényű adatokat tartalmaz, azonban húszévenkénti kohorszokba rendezve bizonyára nem vezet félre bennünket.²⁴⁰ A fent elemzett 386 birtokos közül 287 főhöz tudtunk születési évszámot is rendelni. Lényegében csaknem mindegyik klaszterben az 1821–1840 között született háztartásfők kategóriája dominált, 50% fölötti arányban. Egyrészt az 1. („házdvarosok”), a 6. („200 négyszögöl körüli házdvaros, kertszőlősök”), illetve másrészt az 5. klaszterben („35 hold körüli szántóföldek”) fordult elő az a helyzet, hogy az 1801–1820 közötti évjáratok a fenti fiatalabb kohorszokkal azonos súllyal szerepeltek (50–50%; 38–38%, illetve 50–50%), azonban az alacsony esetszám miatt ennek nem érdemes nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. A legfiatalabb korosztály viszont a 2. („10 hold körüli szántóföldek”) és a 6. klaszterben érte el, illetve haladta meg az egyötödös arányt. Összességében úgy látszik, hogy ez a tényező ekkor nem játszott olyan markáns szerepet a rétegződésben, mint a jobbágyfelszabadítás tájékán.

Az 1876-os árvíz utáni segélyezéskor készült egy név szerinti lista az „élelemszükséget szenvedőkről” is. Ekkor nemcsak a háztartásfőket, hanem nyilván a kiosztási arányokat megállapítandó, a háznépet (családtagok számát) is összeírták. Ezeket az adatokat is bevontuk az adatbázisba. Természetesen itt is számolnunk kellett nemcsak az 1870 és 1876 között eltelt hat esztendő okozta változásokkal, hanem azzal a logikus feltételezéssel, hogy csak a legelesettebbeket segélyezték. Amikor azonban tapasztaltuk, hogy a nagygazda Papp József tízfős háznépével is szerepel a listán, nem láttunk okot arra, hogy ettől az adatsortól eltekintsünk. A klaszterezésbe bevont 386 személyből álló birtokos listából azonban csak 124 háztartásra állt rendelkezésünkre ebből a névsorból azonosítható adat, még ha az eloszlás arányosan viszonyult is az eredeti klaszterekéhez.

III/36. TÁBLÁZAT ● *A paraszti birtokosztályok és a háztartásnagyság, 1870, 1876*

Háznép		Birtokklaszterek							Összes
(fő)		1	2	3	4	5	6	7	
1	Esetszám	0	0	6	1	0	0	3	10
	%	0	0	8,22	14,29	0	0	16,67	8,07
2	Esetszám	2	1	14	0	0	1	2	20
	%	50	7,14	19,18	0	0	14,29	11,11	16,13
3–4	Esetszám	1	4	31	2	0	5	7	50
	%	25	28,57	42,47	28,57	0	71,43	38,89	40,32
5–6	Esetszám	0	6	20	4	0	1	4	35
	%	0	42,86	27,40	57,14	0	14,29	22,22	28,23
7–	Esetszám	1	3	2	0	1	0	2	9
	%	25	21,43	2,74	0	100	0	11,11	7,26
Összes	Esetszám	4	14	73	7	1	7	18	124
	%	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás:
1864–1876 adatbázis.

²⁴⁰ Azokban az esetekben, ahol a házassági és halálozási anyakönyv életkori adatai ellentmondtak egymásnak, a kettő átlagát számítottuk, ahol ez nem egész évet adott, ott a korábbi, vélhetőleg még pontosabb házassági anyakönyvi adathoz „igazítottuk” az évszámot.

A háztartásnagyság tekintetében markánsabban elváltak a különböző nagyobb csoportok. Az alacsony esetszám miatt itt is érdemes óvatosan bánni a következtetésekkel. Mégis kitűnik, hogy a 2. és a 4. birtokklasszterbe tartozó tíz és négy hold körüli csoportokban dominál az öt-hat fős háztartás, még ha nem is azonos arányban. Az 3. és a 6. klaszter is hasonlóságot mutat abban, hogy itt a 3-4 fős háznép súlya a legnagyobb. A kétfős háztartás aránya egyedül az 1. klaszterben éri el az 50%-ot. S bár itt nyilván nem vérségi családról lehet szó, összességében mégis elmondható, a háztartások nagyságrendjében mutatkozó különbség határozottan elválasztja a kisbirtokos „szántóföldes” és törpebirtokos-napszámos „házuvaros, kertszőlős” csoportokat. S vajon tekinthető-e véletlennek, hogy az extrém, de evidens esetet jelentő 5. klaszterbe tartozó egyetlen 10 fős háznép Papp József 42 holdas gazdát takarta.²⁴¹

A kataszter (a birtokrészteli jegyzőkönyv) azonban valójában nem földbirtok-statisztika, hanem adóztatás célból készült jegyzék. Adatai tehát túlmutatnak önmagukon, s ezt az élelmiszersegélyre vonatkozó adatsorral s a háznéppel való összevetés csak megerősítette. A birtokkataszternek az adóztatás eredeti kontextusába való visszahelyezése azért is érdeklődésre tarthat számot, mivel az 1849 után bevezetett adórendszer olyan háztartáselemeket is értékelni próbált, amelyek figyelembevétele tovább élesítheti és finomíthatja a rétegződésről eddig kialakított képet.

AZ ADÓOSZTÁLYOK

A neoabszolutizmus által bevezetett egyenesadó-reformokat az osztrák adórendszer magyar talajra átültetéseként tartja számon a hazai történetírás. Ami ebbe a képbe nem vagy nem pontosan illik bele, arról nem szokás beszélni.²⁴² Ebből a szempontból különösen tanulságos a legáltalánosabb adónem, az ún. „személyes kereseti adó” esete, amelyhez fogható adófajta 1849 után nem létezett az osztrák rendszerben.²⁴³ Pedig épp a neoabszolutizmus fiskális logikájából következett, hogy a szabadságharc leveretése után a beválláson alapuló jövedelemadó nézve Magyarországot nem találták eléggé megbízhatónak, ezért kísérleteztek itt ezzel a lényegében fejadónak tekinthető régimódi adónemmel. A társadalomtörténész azonban – szerencsére – nem adószedő, ezért csak hasznát látja annak, hogy nemcsak a föld-, ház- és egyéb jövedelemmel rendelkezők, hanem ezáltal minden 16 éven felüli személy általában is a látókörébe kerül.

Hogyan is nézett ki az 1850-es évek elején bevezetett új egyenesadó-rendszer?²⁴⁴

A ház- és földadót vagy sommásan telekadót az 1850. március 4-i, a jövedelemadót az 1850. április 25-i császári nyílt parancs léptette életbe, az épületadó végrehajtásáról a császári biztos október 30-án külön rendeletben gondoskodott. A személyes kereseti

²⁴¹ Mivel az apának ekkoriban nincs kiskorú gyermeke, az anyakönyvi adatok alapján feltételezhető, hogy fiának, ifjabb Papp Józsefnek családján kívül nem családtagokat is beleszámítottak a háznépbe. Ekkora méretű birtok megművelése másképp nem is képzelhető el.

²⁴² „Az osztrák rendszerű egyenes adók közül már 1850 tavaszán behozták nálunk is a földadót s ugyanazon év őszén a jövedelmi adót.” Berzeviczy I. 1922. 229.

²⁴³ Brandt, I. 1978. 501–502. Krauß pénzügyminiszter eredetileg másfajta keresetadót akart bevezetni, de ettől aztán az önbevallás bizonytalansága miatt visszariadt. Így viszont olyanokat is megadóztattak, akik a birodalom nyugati felében adómentesek voltak.

²⁴⁴ Az adórendszer történetére vonatkozó kiterjedt szakirodalomból az általunk használt legfontosabbak: Joób, 1880; Pólya, 1890; A magyar egyenesadók, 1895; Hatvanger, 1937; Varga István, 1965.

adót pedig az egész direkt adózás behajtását rendszerbe foglaló 1850. november 20-i helytartói körrendelethez csatolt utasítás vezette be Magyarországon.²⁴⁵ Figyelmesen olvasva e rendeleteket, belátható, hogy kibocsátójuk egyik legfontosabb célkitűzése a különböző adónemekben belül az adófizetők osztályozása volt. Nem csak a népszámlálók, az adórendszer konstruktőrei is klasszifikálták ekkoriban a népességet.²⁴⁶

A földadóban az egyes művelési ágakon belül három minőségi osztályt különböztettek meg. Itt tehát a földeket s nem tulajdonosaikat osztályozták. Az épületadónak kétféle kivetése létezett: a házbéradó és a *házosztályadó*, ez utóbbinál 12 osztályt állítottak fel. Az előbbi a nagyvárosok bérlakás-tulajdonosai által bevallott nyersjövedelemből 15% amortizáció levonása után fennmaradt tiszta jövedelmet terhelte, egyöntetűen 12%-kal. A nevében is házosztályadónak nevezett fajta a többi településen a lakóhelyiségek, illetve emeletek száma szerint klasszifikálta a tulajdonosokat (az emeletek csak az öt „lakosztálynál” többel bíró épületeknél jöttek számításba). A legalacsonyabb, XII. osztályban három alosztályt is nyitottak: 1 helyiség 15, 2 helyiség 30, 3 helyiség 45 krajcárnyi adóösszeggel adózott; a legmagasabb, I. adóosztályba pedig a 30–35 „lakosztályos” emeletes házak tartoztak. A „Sonderklasse” 35 szoba felett kezdődött: itt minden újabb 5 helyiségnél földszintes házban további 1 forinttal, emeletesben 2 forinttal emelkedett az adótétel.

A rovatos adóztatás körébe nem tartozó jövedelmeknél három osztályt különböztettek meg. Jövedelemosztályonként változtak az adótarifák is. A *jövedelemadó* első osztályába, 5%-os kulccsal, a föld termékéből, a földbirtokkal kapcsolatos földesúri jogokból, a regáléből – ideértve a bányászatot és kohászatot és a bérleteket – származó bevételeket rendelték. A másodikba, 1–2%-os tarifával, a köz- és magánszolgálat alkalmazottainak és nyugdíjasainak, az egyházi személyeknek, valamint az okleveles honorácioroknak foglalkozásukból származó jövedelmeit sorolták. A harmadik jövedelemadó-osztályt a kölcsönkamatok és életjáradékok után vetették ki, szintén 5% erejéig (a takarékbetétek azonban adómentességet élveztek).

A *személyes kereseti adónál* (másik) három „osztályzat” szerint „rótták meg” a 16 éven felüli adóköteleseket. Az első „osztályzat” alosztályaiiba településtípustól függően a házas zsellérek, kertészek és napszámosok (faluban 20, városban 40 krajcár), a saját háztartással nem rendelkező legények és segédmunkások (falvakban 30 krajcár, városban 1 forint), úgyszintén a cselédek (falvakban 20, városban 30 krajcár) tartoztak. Ugyancsak ebben a kategóriában terheltek meg „ezen osztálybeli adókötelezettek” feleségeit, fiait, leányait és testvéreit, ha a családfővel közös háztartásban éltek (falvakban 20, városokban 30 krajcár). A második „osztályzatba” alosztályokként az 50 hold alatti gazdák és a saját háztartással bíró segédmunkások (1 forint) mellett a tisztviselők, lelkészek, honoratiorok (3 forint), a nyugdíjas tisztviselők, az aktív és nyugdíjas szolgák, a segédlelkészek és magántanítók (2 forint), illetve az iparosok és kereskedők tartoztak (falvakban 1, városokban 3, Pest-Budán 6 forint). Természetesen ők is feleségeikkel, gyermekeikkel és testvéreikkel együtt (a háztartásfő adóösszegének felével). A harmadik „osztályzat” a személyes kereseti adónál az első- és másodikból kimaradtakból jött létre, mégpedig az 1849/50-ben fizetett egyenesadók összegének mértékében: 100 forint után 4, 100–200-ig 6, 200–500-ig 8, 500 felett pedig 10 forinttal (a 16 éven felüli háztartássta-

²⁴⁵ Országos Kormánylap, 1850. ápr. 19 (márc. 4.); 1850. aug. 24 (ápr. 25.); 1850. nov. 23 (okt. 30.); 1850. dec. 24 (nov. 20.)

²⁴⁶ Tóth Z. 1987.

gok itt is fele részben „rovattak meg”). A harmadik osztálynak tehát végképp semmi köze sem volt a személyes keresethez, annál inkább egyfajta összjövedelem után fizetendő pótdónak számított. Az egész rendszer regresszivitása szembeszökő. A személyes kereseti adó és a jövedelemadó összefüggött, ugyanis azok, akik ugyanazon keresetük alapján mindkettőt fizetni tartoztak volna, személyes kereseti adójukat a jövedelemadójukból levonhatták (már ha a jövedelemadó a személyes keresetét meghaladta).²⁴⁷ Személyes keresetadó alól csak a tényleges szolgálatukat töltő katonák, továbbá akik még nem egészen egy éve tartózkodtak az országban, az alamizsnából élők és szegénységélyben részesülők, valamint a koldulással és betegápolással foglalkozó szerzetesek kaptak mentességet.

Az egyenesadók az adótárgy és a háztartásfő között teremtett „direkt” összefüggésen alapultak, s az adótárgy helyén keletkeztek (ahol a föld, a ház volt, vagy ahonnan a jövedelem jött). A házostály-adó egy igen szélesre húzott skálán az objektumok tulajdonosait osztályozta. A tulajdonképpen kereseti adóként funkcionáló jövedelemadó lényegében maradékelven működött: a föld- és házadó által meg nem rótt kereseti források szerint az első osztályba, egy kategóriába sorolta a jogok birtokosait és azok bérlelőit, miközben határozottan megkülönböztette tőlük a második osztályba sorolt közszolgálat és szabad foglalkozások keresőit, illetve a tényleges keresőnek nem számító járadékosokat. A személyes kereseti adó valóban fejenként lett megállapítva (tulajdonképpen kereset sem kellett hozzá!), itt már nemcsak a háztartásfő esett adó alá (még ha hozzátartozói után is ő fizette azt). A megkülönböztetés fő határvonala az első és a második „osztályzat” között akként húzódott, hogy igyekeztek elkülöníteni a gazda fenntartása alatt élő alkalmazottakkal és családtagokkal együtt a bér munkásokat (napszámosok, cselédek), az önálló háztartást vezető és ezzel együtt létfenntartásra képes gazdaktól, iparosoktól, hivatalnokoktól, értelmiségiektől. A második osztályba sorolták azonban – kakukktójásként – a „szolgákat”, valamint a háztartásfőhöz tartozó 16 éven felüli családtagokat is. S közben az adótárgyaktól, a jogcímeiken át közvetlenül a személyekhez jutotunk. Érdemes egy pillanatra eltöprengenünk az adóztató lélek hármasság iránti vonzódásán is. Még a 12 tételes házostály-kategorizálás is hárommal osztható, nem is beszélve a legelső osztályban megbúvó három „alosztályról”. Vagy ténylegesen háromosztátú megkülönböztetésről van szó, vagy lényegében kettő plusz egy maradékelvűről. Az egész mögött azonban egy olyan absztrakt rendszer körvonalai sejlenek, amelyben az adózó háztartásfő pozícióját részben a ténylegesen birtokolt adótárgyak, részben a rendelkezésre álló kereseti jogosultságok, harmadrészt pedig a személyében, családirag hozzá tartozó (vagy akár nem tartozó), háztartásában eltartottak jelölik ki. Amikor tehát a fejezet címében adóosztályokról beszélünk, akkor egyszerre törekszünk hívek maradni az 1850-es évek mindent egységes rendszerbe foglalni igyekvő szelleméhez, s ezen belül minden adóztatás klasszifikáció iránti immanens vonzódásához. Pontosabban az ebből a kettős forrásból eredő adottságokat próbáljuk meg lehetőségek szerint a társadalomtörténetben aprópénzre váltani. Ha már osztályozni támadt kedvünk, tegyük ezt a forrásadottságok kategóriarendszeréhez illeszkedő módon.²⁴⁸

²⁴⁷ A magyar egyenesadók, 1895. 83. Egy 1851. jún. 1-jén kelt helytartósági rendelet lehetővé tette, hogy a jövedelmi adóból a családfele által hozzátartozóiért fizetett személyes kereseti adó is levonható legyen.

²⁴⁸ Nem szabad elfeledkeznünk az adóelmélet egyik alapvető dilemmájáról, miszerint az adózás nem csak tükrözi a vagyon- és jövedelemeloszlást, hanem „azáltal, hogy az áralakulást befolyásolja, belenyúl az adózás a jövedelem- és vagyoneloszlásba”. Ezt nevezte Heller Farkas „az adózás árproblémájának”. Heller, 1921. 89–90.

A jobbágyszabadítás utáni adórendszer ilyen szempontú vizsgálatához az eszlári forrásviszonyok szerencsésnek mondhatók. Egyfelől a nyíregyházi levéltári raktár mélyéről sikerült előbányászni egy 1864-es, adónemenkénti és név szerinti bontást tartalmazó községi adójegyzéket. Másrészt, mint láttuk, az Országos Levéltár kataszteri irat- és térképanyagában is rendelkezésünkre állt az 1852-es ideiglenes kataszter mellett a legelőelkülönözés lezárulása után készült 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyv, valamint az ahhoz tartozó parcellabontású színes térképlapok sorozata is.²⁴⁹

A Habsburg-birodalomban épp 1864-ben tértek át a novembertől októberig tartó gazdasági (költségvetési) évről a naptári év szerinti nyilvántartásra, így a fennmaradt adójegyzék valóban az 1864-es év pénzügyi lenyomata. Datálása szerint a nyíregyházi adóhivatal 1864. május 30-án ellenjegyezte, tehát a tételes adókiivetés mellett az első és (majdnem teljes) második negyedév befizetéseit foglalja magában.²⁵⁰ Az eszlári jegyzék összesen 500 nevet tartalmaz (néhányat többször is), s a legszélesebb keresztmetszetű egyidejű pillanatfelvétel a falu lakosságáról. Az összeírás készítője láthatóan házsám szerint haladt egészen a 319. folyószámig, majd a kimaradtak következnek ismét csak házsámmal. A 356. folyószámnál bukkan fel az első „ismeretlen” bejegyzés, amiből végül 29 akad, többnyire „nem tudatik” megjegyzéssel kiegészítve. De leggyakrabban hol az „ismeretlen”, „cseléd”, hol az „ismeretlen”, „pásztor” foglalkozásnevekkel kombinálva, ezzel is jelezve a legmobillabb helyváltoztatókat. A 407. folyószámig mégis a konkrét máshol levők szerepelnek, a tartózkodás helyével együtt: a legtöbben közülük Tiszalökre (21), illetve Tardosra (13) kerültek (újabb adalék ahhoz, milyen irányba gravitáltak az elvándorlók). A 409. folyószám után 15 főnél az „elszökött” bejegyzés adja tudtunkra, hogy a hatalom szempontjából az illetőnek úgy sikerült távoznia, hogy tartozásokat hagyott maga után. 13 személynél egy kereszt jelzi a nevezett valószínű elhalálózását. Az utolsó tíz személy azonban ismét házsámhoz kapcsolódik, tehát eleven helybeli lakos, nem holmi holt lélek. Összességében azonban az ötszáz főnek legalább egynegyede bizonytalan helyen tartózkodott, ami erősen mobil népességre utal. Mi sem jelzi ezt jobban, mint az, hogy az ötszáz névből száz, tehát egyötöd csak fennálló adótartozása miatt került a jegyzékbe, újonnan ténylegesen kivetett adója nincsen. A legtöbben azok vannak, akiknek adótartozása vagy régebbi, vagy idei kivetésből tevődött össze (438 fő). Mivel évközi hátralékkimutatásról van szó, ez természetes is, nemcsak az adómegtagadó nemzeti virtus tükröződése.²⁵¹ Az egyes adónemek közül személyes kereseti adót 319 főre, földadót 294, házadót 285 személyre róttak ki, jövedelemadót viszont mindössze 14-en fizettek (mint említettük, az első oldalon szereplő 10 fő nevét a befizetések alapján ugyan rekonstruáltuk, de adótételeiket nem találhattuk ki!).

²⁴⁹ SZSZBML V. 429; MOL S 78; S 79. Mindkét anyagnak apró szépséghibája van: a nyíregyházi adójegyzéknek az idők során valamikor leszakadt és eltűnt az első lapja, s bár a rajta szereplő neveket némi ügyeskedés révén sikerült rekonstruálnom, a nevekhez tartozó adóösszegek kideríthetetlenek maradtak. Sajnos a MOL-ban őrzött 1870-es eszlári kataszteri térképszelvények sem teljesek: a határ déli, Tiszalök felé eső részből néhány lap nem került elő, ezért a teljes külterület parcellaszintű térbeli ábrázolására nem nyílt mód.

²⁵⁰ Az adószámoló könyv mellett található még a községi anyagban egy adóbevételei napi jegyzék az egyéni adóbeszedésről, amely még a régi időszámítás szerint 1863. nov. 2-vel indul és a naptári évvel, 1867. dec. 27-vel zárul. SZSZBML V. 429.

²⁵¹ Malfèr, 1984. A katonai adóvégrehajtással 1861 és 1862 áprilisa között ugyan sikerült az adóhátralékokat visszaszorítani, de 1864-re csak a földadóhátralék a szűkebb Magyarországon meghaladta az 1861-es szintet és túljutott a 12 millió forintot. *Az adóreformok...*, I. Földadó, 1870. 73.

III/37. TÁBLÁZAT • *Tiszaeszlár lakóinak folyó egyenesadó-kötelezettsége, 1864*

	Telekadó	Házadó	Személyes kereseti adó	Jövedelemadó	Összes
o. é. frt	4142	112	474	304	5033
%	82,3	2,2	9,4	6,1	100

Forrás: SZSZBML V. 429.

Az adóbevételek döntő többsége ugyan a földadóból jött össze, legtöbben viszont – értelemszerűen – személyes kereseti adót fizettek.

Abban, hogy egy agrártársadalomban az összes adó elsődlegesen a földadó által meghatározott, semmi meglepő nincs. Az viszont külön vizsgálandó kérdés, hogy a földbirtok nagysága és a föld értékelése miként vonatkozott egymásra. Konkrétan, hogy az 1870-es birtokrészteli jegyzőkönyvből kibányászott birtoknagyságadatok és az 1864-es adókiivetés kataszteri tiszta jövedelem és földadó adatai hogyan viszonyulnak egymáshoz. A földbirtoknagyságot 407 esetben tudtuk a föld kataszteri tiszta jövedelemértékének megfeleltetni, a kataszteri jövedelmet és a kivetett telekadó összegét pedig 488 esetben. Mindkét viszonylatban igen erős korrelációs indexet kaptunk, ami az utóbbinál (0,99) egyáltalán nem meglepő, hiszen a telekadó kivetésére végső soron a föld számított értéke alapján került sor, de a birtoknagyság és a tiszta jövedelem között is nagyon erős az összefüggés (0,97). Önmagában a földadó vizsgálatától tehát aligha várhatunk érdemben más klasszifikációs eredményt, mint amit a birtokviszonyok elemzésekor kaptunk.

Következtetéseinket azonban érdemben befolyásolhatja a személyes kereseti adó tekintetbe vétele. A személyes kereseti adót fizetők első (alsó) osztálya viszonylag könnyen meghatározható. Ahogy haladunk azonban felfelé az adóhierarchiában, egyre többféle értelmezésre nyílik lehetőség. Érdemes kiemelni a számosabb típusos eseteket.²⁵²

III/38. TÁBLÁZAT • *A személyes kereseti adó kategóriák értelmezési lehetőségei*

Sz. ker. adóösszeg (frt; xr)	Adózók száma (fő)	Értelmezés
0,35	26	$1 \times 0,35$
0,7	165	$2 \times 0,35$
0,875	4	$1 \times 0,525 + 1 \times 0,35$
1,05	42	$3 \times 0,35; 2 \times 0,525; 1 \times 1,05$
1,22[5]	1	[?] $1 \times 0,525 + 2 \times 0,35 = 1,225$
1,4	10	$4 \times 0,35; 1 \times 1,05 + 1 \times 0,35; 2 \times 0,525 + 1 \times 0,35$
1,575	30	$1 \times 1,05 + 1 \times 0,525; 1 \times 0,525 + 3 \times 0,35$
1,75	4	$5 \times 0,35; 1 \times 1,05 + 2 \times 0,35; 2 \times 0,525 + 2 \times 0,35$
1,925	3	$1 \times 1,05 + 1 \times 0,525 + 1 \times 0,35$
2,1	8	$6 \times 0,35; 3 \times 0,35 + 2 \times 0,525; 1 \times 1,05 + 2 \times 0,525$

²⁵² Az 1858-ban végrehajtott valutareform következtében, amikor 1 pengő frt 1,05 osztrák értékű forinttal lett egyenlővé téve, illetve a 60-egységből álló váltópénzről áttértek a százas osztóra, az eredetileg 1 pengő forintos adótételből 1,05 o. é. frt, illetve a 0,20 pengőkrajcárból 0,35 o. é. krajcár, a 0,30 pengőkrajcárból 0,525 o. é. krajcár lett. Másrészt egy 1854. okt. 28-i pénzügyigazgatósági rendelet a falusi kereskedőkre és iparosokra eredetileg 1 pengő forintban kirótt adót differenciálta 1, 2, 3, 4 forintos tételekre (1858 után értelemszerűen 1,05, 2,10 stb. o. é. frt). *Országos Kormánylap*, 1854. II. r. XXIV. db. 1854. dec. 13.

A 35 krajcárnyi személyes kereseti adót fizető 26 fő közül 20 személy valamilyen „-né”, láthatóan többnyire özvegy, az egyedülálló zsellérek, kertészek, napszámosok, cselédek kategóriájából, így logikusan tartoztak az első osztályba. Ugyancsak könnyen definiálható a 70 krajcárt fizetők 165 fős csoportja: ugyanaz a társadalmi státus, egy családtaggal (feleség, testvér, 16 év feletti fiú vagy leány), miután ebben az osztályban a 16 éven felüli, saját keresettel és háztartással nem rendelkező családtag nem a háztartásfő adója felét, hanem fix összeget, ugyanannyit fizet. Kissé nehezebben értelmezhető, bár ennek ellenére egyértelmű az önálló háztartással nem rendelkező segédmunkás és hozzátartozója esete, aki nyilván szolgálatban áll feleségével, fiával, leányával együtt. A divergáló értelmezési lehetőségek igazából az 1,05 forintos személyes kereseti adónál ágaznak el: ez az adóösszeg lehet házas zselléré, napszámosé, cselédé két családtaggal (egy feleséggel és egy 16 éven felüli gyerekkel), két szolgálatban álló saját háztartás nélküli segédmunkásé (talán házas- vagy testvérpáré?), de lehet akár egy egyedülálló, saját háztartást vivő gazdái vagy iparosé is. Ennél az adótételnél válik először láthatóvá, hogy az osztályozó azon törekvése, miszerint a határok megvonásával megkülönböztesse az I. és a II. osztályt, a zselléreket, napszámosokat, cselédeket az önálló gazdáktól, kereskedőktől, iparosoktól, nem igazán bizonyult eredményesnek, hiszen, mint láttuk, épp ennél a kritikus pontnál összerosódhatnak az osztályok. De e kategória felett is fennáll annak a lehetősége, hogy a sok felnőtt tagot számláló zsellér, napszámos, cselédháztartás, a saját háztartás nélküli segédmunkás és családtagja(i), valamint a gazda, iparos, kereskedő családja és cselédje egy „osztályba” sorolódnak.

2 forint 10 krajcár fölött már általában csak egy-két személy fordul elő egy-egy tételnél. Kivételt képez a 3,15 forintos (3 fő) és az 5,075 forintos (4 fő) kivetés. Az előbbinél, különösen a nevek ismeretében (Pásztor Béni, Szólát Mihály, Müller János) azonban már szinte kizárt a 9×35 krajcáros összetétel, sokkal valószínűbb az $1 \times 1,05$ és $4 \times 0,525$, tehát egy gazda és három segítő családtag értelmezés. A másik esetben (különös tekintettel az idetartozó nevek: Junger Adolf, Kohn Sámuel, Einhorn Áron, Feuerlicht Márton) az egyik lehetséges értelmezés a kereskedőkre kivetett 3,15 forintos, a családtagra fele rész erejéig rótt 1,575 forintos, valamint, mondjuk, az egy cseléd után számított 35 krajcáros tétel. A 20 forint felett előforduló legmagasabb adótételek ugyan szintén kiszámíthatók a 35 krajcáros minimum többszöröseként (Kállay Gusztáv $74 \times 0,35$; Ónody Pál $89 \times 0,35$; Graefl József $115 \times 0,35$), tehát sorjában 74, 89 vagy 115 cseléd vagy napszámos után, bár a háztartásfő adójával is kalkulálnunk kellene. Ennél tehát sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy ezen esetekben az előző évi egyenesadók után számított III. osztályú személyes kereseti adó összegével van dolgunk. Tehát a közbülső kategóriák összerosódottsága után mintha legfelül ismét közelednénk az egyértelmű helyzetek felé.

Ha a házosztályadó differenciáltsága alapján próbálunk képet alkotni a falu házbirtokosainak tagoltságáról, egyszerűbb képletet kapunk.

III/39. TÁBLÁZAT • Házosztályadó-tételek Tiszaeszláron, 1864

Lakrész	Házosztályadó (ft)	Háztulajdonos
	7,87	1 (Ónody Pál)
	7,61	1 (Kállay Gusztáv)
	5,425	1 (Lichtmann Jakab)
	5,255	1 (Wesselényi Ferenc br.)
	3,94	1 (Bethlen Sándor gr.)
4	1,05	1 (Kállay Istvánnő)
3	0,79	3 (r. kat. illetve ref. egyház; Einhorn Áron)
2	0,525	22
1	0,265	254

Forrás: SZSZBML V. 429.

Természetesen a házadót több épület után együttesen is lehetett fizetni, a nagyobb adóknál tehát nem következethetünk közvetlenül a ház szobaszámára (sőt öt „lakosztály” fölött az emelet is beszámított, bár ilyenre csak a Wesselényi–Bánffy-kúria és Kállay Gusztáv kastélya esetében nyílt lehetőség). Lichtmann Jakab harmadik helye mindenesetre annak tudható be, hogy ekkoriban Kállay Istvánné belfalusi házszámát jelölte meg lakhelyeként.

Miután az 1852-es ideiglenes kataszter feltüntette a lakrészek számát – igaz, akkor még csak Ófalu és Tótfalu létezett, Újfalu nem –, tanulságos összevetnünk a lakásméreteknak nagyságának alakulását a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedben. Akkor 14 lakrészes kastéllyal egyedül Kállay Gusztáv bírt a faluban (180. házszám), igaz, neki volt még egy 6 lakrészes (173. hsz.), egy 5 + 1 (162. hsz.) lakrészes, valamint egy három lakrészes (181. hsz.) udvarháztelke is. (De a nevéen állt még négy két lakrészes és két egy lakrészes ház is.) Hat lakrészes volt báró Bánffyné Wesselényi Mária belfalusi kúriája is (58. hsz.), amelyhez tartozott még egy ház két lakrésszel (59. hsz.), sőt egy egy lakrészes is (18. hsz.). Bethlen Sándor gróf Tótfaluban két 4 lakrészes (287. és 288. hsz., ezekről tudjuk, hogy béresház, illetve pásztorház céljára szolgáltak) és két 3 lakrészes (285. és 286. hsz.) házat bírt (neki is volt még két, illetve egy lakrészes háza is). Öt lakrészesként tartották számon még Kállay Istvánné Blaskovics Amália belfalusi házát (142. hsz.), de ő szintén rendelkezett további két és egy lakrészes házakkal. Négy lakrészesként írták össze a római katolikus paplakot (139. hsz.), három lakrészesként az egyes házszámot viselő református lelkészi lakot, valamint Stark Rébi 195. számú, szintén ófalusi házát. Az Ó- és Tótfaluban azonban 1852-ben még 48 két lakrészes ház állott, s mellette 223 jelent meg az ideiglenes kataszterben egy lakrészes gyanánt. Ha tehát az 1864-es állapotokat az 1852-es, árvíz előtti helyzethez hasonlítjuk, akkor nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy kevesebb mint felére fogyatkoztak a két lakrészes házak, hanem azt is, hogy az Újfaluban a falu térbeli terjeszkedésével nem tartott lépést a lakásméreteknak növekedése.

Akárhogy is nézzük, pusztán az egyes adónemek és adóosztályok elemzése alapján viszonylag egyszerű, de meglehetősen sablonos vagy legalábbis nem igazán árnyalt képet kapunk az eszlári falusi társadalomról.

Célszerű azonban az adók nagyságrendi megoszlása alapján valamilyen összehasonlító keretbe ágyazni az itteni helyzetet.

III/40. TÁBLÁZAT ● Az adózók számának megoszlása az 1868. évi föld-, ház- és jövedelemadó nagysága alapján Magyarországon, Szabolcs megyében, a tiszalöki választókerületben, összehasonlítva Tiszaeszlár lakóinak 1864-es egyenesadójával

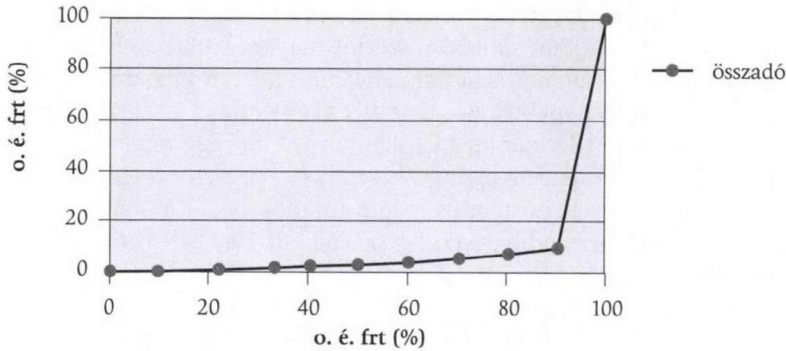
Adózók Adó	Magyarország (Erdély nélkül)	Szabolcs megye	Tiszalöki választókerület	Tiszaeszlár (1864)
0–5 frt	1 356 952	28 340	5 120	343
5–10 frt	353 067	5 909	1 024	19
10–15 frt	169 304	2 371	358	12
15–20 frt	84 891	961	132	2
20–30 frt	81 523	767	107	1
30–40 frt	38 125	355	43	2
40–50 frt	24 330	260	30	2
50–100 frt	39 553	453	63	1
100–200 frt	15 632	298	26	1
200–500 frt	8 071	189	30	2
500–1000 frt	2 735	61	8	2
1000– frt	2 320	34	9	1
Összes	2 176 503	39 998	6950	388

Forrás: Statisztikai kimutatása, 1869. 14–15; 40–41; SZSZBML V. 429.

Az országos, a megyei és a választókerületi adóteher-megoszlással összevetve első ránézésre világos az eszlári eloszlás fokozott egyenlőtlensége. Míg a szűkebb Magyarországon, Szabolcs megyében, sőt a tiszalöki választókerületben is a 40 és 50 forint közötti kategóriához képest megugrik az 50 és 100 forint között fizetők száma, addig Eszláron ennek az izmos középkategóriának jóformán nyoma sincsen. Ugyanakkor, míg az országban és a megyében is 100 forint felett fokozatosan elvékonyulnak a felső kategóriák, addig a tiszalöki választókerületben 200 és 500 forint között, Eszláron pedig 200 és 1000 forint között még egy erősödés mutatkozik.

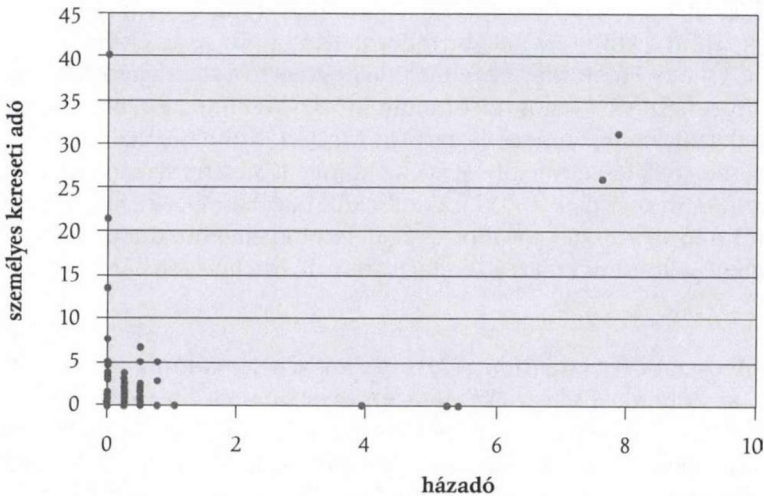
Helyezzük nemzetközi kontextusba az eszlári adómegoszlás adatait! Franciaországban például 1866-ban a jövedelmek 49%-a tartozott a felső decilis adózóihoz, miközben a Württembergben található Neckarhausenben ugyanez az érték 1870-ben 32,5%-ot tett ki.²⁵³ A francia adatok egy a forradalom nyomán végbement kiegyenlítődés után váltak újra polarizáltabbá, igaz, az ancien régime szélsőségeihez sohasem tértek vissza. A dél-németországi eset viszont a 19. század első kétharmadában csak lassú differenciálódást mutatott. Tiszaeszláron nem áll módunkban a jövedelemeloszlás alakulásának történeti ívét megrajzolnunk, de azt a meglehetősen impresszív tényt érdemes leszögeznünk, hogy itt a felső decilisbe tartozó adózók 1864-ben az összes adó 90,5%-át fizették, ahogy ezt a III/2. ábra mutatja.

²⁵³ Morrisson–Snyder, 2000. 74–76; Sabeau, 1990. 454. Lee Soltow (1922–2004), aki talán a legkiterjedtebb nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat végezte a jövedelem- és vagyonmegoszlás területén, az amerikai Észak 1860-as évtizedeiről, kivételesen jó forrásadottságok birtokában, azt állapította meg, hogy a vagyonmegoszlás a polgárháború éveiben lényegében alig változott. Soltow, 1975. 99–100.

III/2. ÁBRA ● Az eszlári adózók megoszlásának Lorenz-görbéje, 1864

Ha mármost a társadalmi rétegződés szempontjából az egyes adótételek egymáshoz fűződő viszonyát is vizsgálni akarjuk, érdemes szembesítenünk elvárásainkat az adónemek alapján kirajzolódó képpel. Először ábrázoljuk csak kísérletképpen együttesen a ház- és keresetadó-összegeket kétdimenziós térben, hogy érzékelhető legyen mondanánk lényege.

III/3. ÁBRA ● A személyes kereseti és a házadó szóródása Eszláron, 1864 (frt)

Azok, akik vagy csak házadót, vagy csak személyes keresetadót fizettek, az „x” vagy „y” tengelyre esnek, tehát nem is képezhetnek semmilyen csoportot a két tengely közti térben, hanem egyénenként a szélén állnak. A személyes kereseti adó „y” tengelyén Graefl József, Lichtmann Mór, Szilvássy János, vagyis a nagybérlők egyenként pozicionálódnak, nekik nincs saját házuk, viszont számos embert foglalkoztatnak. A házadó „x” tengelyén Lichtmann Jakobot, Wesselényi Ferencet, Bethlen Sándort, Kállay Istvánnét

találjuk, nekik viszont csak házuk van (Lichtmann Jakabra ez aligha érvényes, ő egyszerűen a Kállaynéától bérelt ház adóját szerződés szerint magára vállalta). Nekik viszont alkalmazottaik nincsenek (Lichtmann Jakabnál nyilván az apa a munkadó). A két saját birtokán gazdálkodó közép- és nagybirtokos Ónody Pál és Kállay Gusztáv (utóbbi kastélya révén szerepel itt, viszont láthatóan birtokainak is csak egy részét adta bérbe) marad olyanként, aki mindkét tengely mentén kiemelkedő pozíciót foglal el. A grafikon nulla körüli sarkában figyelhető igazán meg a tömbösödés, a bolyból kiválók a távolságtól függően már sokkal inkább egyénileg szóródnak. Egy belső körben a mindkét adónemmel rendelkezők sorakoznak (Löventhal, Junger, Feuerlicht, Einhorn), távolabb pedig a már említett Ónody és Kállay Gusztáv. Bármennyire kirajzolódnak tehát az ábra alapján az eszlári társadalomban a ház- és keresetadó együttes vizsgálata alapján a markáns pozicionális pontok, a közép- és nagybirtok, a közép- és nagybérlők, a kisebb zsidó regálebérlők (kocsma, bolt) egyenkénti elkülönítése még nem teszi egzakt módon megragadhatóvá a társadalom zömének tagoltságát.

Ugyanazzal a megoldással kísérleteztünk, mint amit már a birtokosztályoknál kipróbáltunk. Az adóklaszterekhez öt változót használtunk: a négyféle egyenesadónem (telek, ház, személyes kereset, jövedelem) százalékos arányát az összsadóhoz viszonyítva, illetve osztrák értékű forintban az összes adó összegét. Azzal a 388 esettel számoltunk, ahol az összsadó nagyobb volt nullánál. Első menetben itt is leválasztottuk a „közületeket”. Majd 384 fennmaradt esetből tizenötös megadott klaszterszámnál 9 klaszter vett fel egyes vagy kettes értéket, ezeket a már korábban alkalmazott módon extrém eseteknek nyilvánítva kizártuk a további kvantitatív elemzésből. Ennek során olyanok hullottak ki egyénileg, mint a közép- és nagybirtokosok (Kállay Gusztáv, Bethlen Sándor, Wesselényi Ferenc, Ónody Pál, Kállay Istvánné), de ugyanerre a sorsra jutottak a nagybérlők is (Graefl József, Szilvássy János, Lichtmann Mór), valamint a kisebb kocsmá- és boltbérlő regalisták (Löventhal Sámuel, Feuerlicht Márton, Kohn Sámuel).

Második menetben tíz klaszterrel folytattuk az immár 373 esetre szűkített csoportosítást. Az iterálás után itt már csak a 7. klaszter foglalt magában két esetet, de mellette a 4 háztartásfőből álló 4. klaszter további vizsgálatától is eltekintettünk.²⁵⁴ Végül az ötös klaszterszámnál kötöttünk ki, ezek csoportként való értelmezése hárul ránk a továbbiakban.

Miután a nagyobb összsadóértékű háztartásfőket és a jövedelemadó-fizetők zömét korábban kizártuk, az adóarányok mértéke döntően esett a latba a második menetbeli osztályozáskor. Így alakult ki olyan lépcsőzetesség, amelynek során nagyjából hasonló, 1 forint alatti összsadócentrum mellett az 1. és 4. klasztert az különbözteti meg egymástól, hogy a 11 fős 1. klaszterben 85–100%-kal dominál a házasodó („1 frt alatti házasodók”), míg a 4. klaszterben 30–60%-os házasodó vagy ugyanilyen nagyságrendű földadó változtatja egymást („1 frt alatti közepes ház- vagy földadók”).²⁵⁵

²⁵⁴ Megjegyezzük, hogy a második menetben tízes klaszterezéskor az első forduló hat tagból álló 13. klaszterre (Bagdy István, Balogh Bálint, Gulyás István árvái, Kapitán Lajosné, Kleri Mihály, Tóth Sámuel) bomlott két részre a 4. és 7. klaszter alakjában, s az ötös klaszterezéskor újra egyesült a 4. klaszter képében.

²⁵⁵ Megjegyezzük, hogy az 1. klaszter centruma jóval alacsonyabb lenne, ha nem keveredett volna ide kukuktojásként Lichtmann Jakab a maga 5 forintos összsadójával.

III/41. TÁBLÁZAT • *Tiszaeszlár adózóinak adóklaszterei, 1864*

Végső Klaszterközpontok								
	Klaszter							
	1	2	3	4	5			
SZasztelado	4,75	31,03	3,43	52,90	90,30			
SZazhazado	95,25	18,87	15,40	47,10	1,51			
SZazszkerado	0	49,91	81,17	0	8,20			
SZazjovado	0	0,19	0	0	0			
összadado	0,78	1,78	1,31	0,68	3,58			
Esetszám a klasztereken belül				%		Adóklaszterek elnevezése		
Klaszter	1	11		2,95		1 frt alatti házadózók		
	2	151		40,48		1-2 frt körüli kiegyenlített kereseti, föld, házadózók		
	3	129		34,58		1-2 frt körüli személyes kereseti adózók		
	4	6		1,61		1 frt alatti középszintű ház- vagy földadózók		
	5	76		20,38		4 frt körüli földadózók		
Érvényes		373		100				

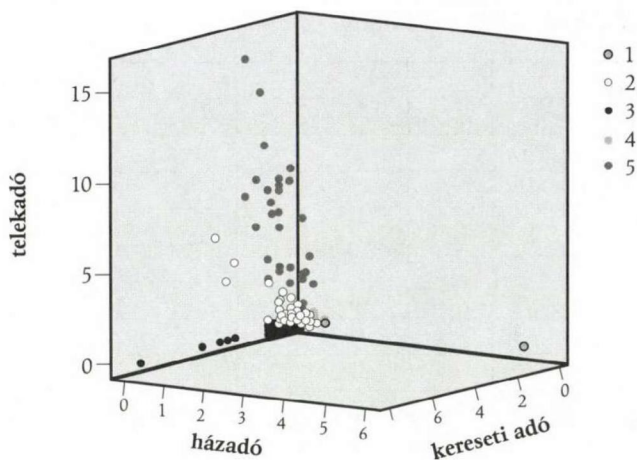
Forrás: 1864–1876 adatbázis.

A legnépesebb 3. klaszterben lényegében csak kereső munkaerő van (50–100% közötti személyes kereseti adó arány), más adótárgy jóformán semmi („1-2 frt körüli személyes kereseti adózók”).²⁵⁶ A kereseti adó súlya a 2. klaszterben is jelentős, bár végső soron itt a legkiegyenlítettebb a három adónem aránya („1-2 frt körüli kiegyenlített kereseti, föld, házadózók”). Mindkettőhöz 1-2 forint közötti adócentrum társul.²⁵⁷

Az 5. klasztert 60–100%-ban a földadó uralja, de az összadó 20 krajcár és 18 forint között, rendkívül széles sávban szóródik („4 frt körüli földadózók”). A klaszter élén olyan 10 forint feletti összadót fizető személyek állnak, mint Beke Károly gépész, Juhász József, Kapusi Pálné, Kisari Dániel, Olajos Mihályné, ifjú Papp József, Pásztor Béni, Solymosi János, Szólát Mihály, Udvari Bálint módos gazdák, akik egyértelműen a paraszti elit tagjai. Mellettük azonban az adónemek aránya alapján ebben a halmazban 1 forint alatti adófizetők is előfordulnak.

²⁵⁶ Ebből a csoporttól felfelé húz Bauer Károly, Korniss Berta, Renn István, Vilinger Ignác 3 és 8 forint közötti összadójával.

²⁵⁷ Kilóg ebből a meglehetősen vegyes csoportból mind tíz forint feletti összadója, mind azáltal, hogy jövedelemadót is fizet, Einhorn Áron és Junger Adolf, s ugyancsak felfelé tér el [ótfalus] Farkas András, a maga 8 forintos összadójával.

III/4. ÁBRA ● Adóklaszterek, 1864 (forint)

Míg a táblázatos bemutatás alapján az adóklaszterek verbálisan nehezen elkülöníthetőnek tűntek, addig a háromdimenziós térben a százalékos klaszterekbe visszahelyettesítve az eredeti forintértékeket, elég jól megmutatkoznak a halmazok. Jól kivethető a kereseti adótengely mentén szinte vonalszerűen elhelyezkedő „1-2 frt körüli személyes kereseti adózók” sávja (3. klaszter), meglehetősen összesűrűsödve csoportként mutatkoznak az „1-2 frt körüli kiegyenlített kereseti, föld, házadózók” (2. klaszter). Szépen fölfelé nyúló sugárnyalábban, mégis közös vonásokkal együtt látható a „4 frt körüli földadózók”-ként elkeresztelt társaság (5. klaszter). Az 1. és 4. klaszter kisebb elemszámú pontjai is világosan elkülöníthetők a térben. Az adózók osztályozása tehát szintén kielégítő eredményt hozott, bár lehet, hogy háromnál több dimenziós térben több látszana.

Tettünk kísérletet, hogy összesen kilenc változóval az egyesített adatbázist is klaszterezzük. Egyrészt a négy adófajta összadón belüli arányát (százalékban), illetve magát a kivetett éves adó összegét (forintban), másrészt a már bemutatott művelési ág arányokat (százalékban) és a földbirtok összterjedelmét (kataszteri holdban) vizsgáltuk, így együttesen. Tehát két-két dimenzió, egyrészt abszolút értékek, másrészt viszonyszámok mentén. Ebbe az elemzésbe az adatbázisból csak azok kerültek be, akiknek mind összes adójuk, mind földbirtokuk nagyobb volt nullánál. 256 ilyen birtok, illetve adózó háztartás akadt. Az induláskor megadott 15-ös klaszterszám mellett nyolc klaszter kapott 1-2-es értéket, ezeket extrém esetnek tekintettük és kizártuk, így összesen kilenc háztartásfő hullott ki az első szűrésnél. Ezek zömmel a már jól ismert közép- és nagybirtokosok voltak (Bethlen, Kállay Gusztáv, Kállay Istvánné, Ónody Pál, Wesselényi). Az egyedi esetek sorába került azonban az adójegyzék figyelembevételével a nagybérlő Lichtmann Mór (Graefl és Szilvász azért nem, mert nekik semmi földbirtok nem állt a nevükön Eszláron, Lichtmann Mórnak viszont volt egy parányi szőlője). Ugyanerre a sorsra jutott a gazdák közül a birtokklaszterezésben már az első menetben kihullt Pásztor Béni és második körben kiválasztódott Farkas Gábor, valamint, nyilván házadója 90% feletti dominanciája következtében a két házat is bíró Kramer Ferenc. A 247 esetre való szűkítés után ismét megpróbálkoztunk a 15-ös, a 10-es (sőt az ötös) klaszterszám-

mal, de egyik eredmény sem tűnt kielégítőnek. Ugyan a második szelekcióval kizáródtak valóban egyedi esetek, mint Löwenthal (és a 2. 15-ösben Feuerlicht is), viszont nem jöttek létre igazán homogén klaszterek, illetve amelyek leginkább olyannak tűntek, egyénekre lebontva és így ellenőrizve egyáltalán nem mutatkoztak egzakt módon értelmezhetőnek. Mennél több különböző változót vontunk tehát a vizsgálatba, annál nehezebb lett tiszta képletekre bukkannunk. Természetesen egy kvantitatív elemzésben végső soron a falszifikáció is hasznos tudás. Még akkor is, ha nem okvetlenül ebben bizakodva vágtunk bele az együttes adatbázis összeállításába és vizsgálatába.

A birtok- és adóklaszterek szembeállítására (242 esetben volt lehetséges) rámutat egyrészt, hogy mennyiben vethető össze a kétféle osztályozás, másfelől pedig arra, hogy mi lehet az összevont osztályozás sikertelenségének lehetséges magyarázata. Az, hogy a „*1/2 hold körüli kertszőlős*” (3. földklaszter) és az „*1-2 forint körüli kiegyenlített kereseti, föld, ház-adózók*” (2. adóklaszter) mutatta egymással a legerősebb átfedést, meglehetősen közhelyeszerű összefüggés, mint ahogy az is, hogy a „*10 hold körüli szántóföldes*” gazdák csoportja (2. birtokklaszter) viszont adózás szempontjából a „*4 forint körüli földadózók*” csoportjával (5. klaszter) mutatott erős korrelációt. A „*200 négyszögöl körüli házudvar, kertszőlős*” (6. birtokklaszter), valamint a „*300 négyszögöl körüli kertszőlős*” (7. birtokklaszter) viszont a 3. adóklaszterrel volt leginkább átlapolódva. Ugyanakkor a különböző szempontokat alkalmazó osztályozás elmosta az egyes finomabb kategóriahatárokat. Például a „*1/2 hold körüli kertszőlősök*” (3. birtokklaszter) és az „*1-2 forint körüli személyes kereseti adózók*” (3. adóklaszter) között is szoros összefüggés mutatkozott, még ha ez alulmúlja is a 2. adóklaszterrel való korreláció mértékét. Fordított súllyal, de áll ez a 6. birtokklaszterre is. S az érzékelhető fokozati különbségek ellenére az egyes tényezők szerinti csoportosítás relativizálása játszódik le a szemünk előtt.

Összegezve úgy látjuk, hogy a választójog, a földbirtokviszonyok és az adózás alapján végzett áttekintés egy szélsőségesen tagolt társadalmat mutatott ugyan, ám az egyes szempontok alapján megállapított finomabb rétegzettség egy többdimenziós térben már nem kristályosított ki egységes szerkezetet. A dimenziók egyesítésével az addig viszonylag rendezettnek és homogénnek tekinthető csoportok határai is összekuszálódtak, elmosódottakká váltak. Ennek szemléltetésére érdemes még egy kísérletet bemutatnunk. Emlekeztetünk rá, hogy az 1869-es választói névjegyzék kiugró, száznál is több személyt regisztrált. Annak természetesen nem lett volna sok értelme, hogy az 1864–1870–1876-os adatbázis kvantitatív elemzésekor, mondjuk, az adózók ötszáz fős névsorával szembesítsük ezt a mindössze egyötödnyi reprezentánst. Annak azonban fennáll a lehetősége, hogy a választói jogcímek szerint osztályozott személyeket besoroljuk a birtok- és adóklaszterekbe. Mivel az extrém eseteket mindkét klaszterezésből kizártuk, nyilván a földbirtokos és a 100 forint jövedelem feletti választók már kimaradtak a második menet elemzéséből, de az 1869-es listáról így is a birtokklaszterekben 78 személyt, az adóklaszterekben pedig 67 főt azonosíthattunk. Az alacsony esetszámú klasztereket most figyelmen kívül hagyva, jól kivehető, hogy a 7. birtokklaszterből elsősorban a régi jog (46,7%), illetve a kézművesség (33,3%) alapján lehetett bejutni a választók közé, míg a 3. birtokklaszterben ugyan a föld mint jogcím állt az első helyen (39,3%), ezt azonban szorosan követte a régi jog (35,7%), sőt a kézművesség sem volt elhanyagolható (17,9%). Mivel a választói névjegyzék

tartalmaz utalásokat a kézműves mesterségekre – olyankor is, amikor sem az adójegyzék, sem a birtokrészleti jegyzőkönyv, de még sokszor az anyakönyv sem tesz ilyet –, itt előbukkan a legfeljebb töredékpárcellákkal rendelkező birtokosok mögül a taksás nemes eredet vagy az iparos mivolt. Tudvalevő, hogy az előbbieket hosszabb távon csak kihalásos alapon tűntek el a választói rendszerből, az utóbbiakat viszont, mint láttuk, az 1870-es évek adóreformja rostálta meg erőteljesen. Természetesen a 2. és 4. birtokklasszterben („10 hold körüli szántóföldek”; „4 hold körüli szántóföldek”) magától értetődő volt a föld meghatározó szerepe a választójoggal rendelkezők között (84–86%).

Ami már most az adóklassztereket illeti, itt a régi jog jelentős súllyal a 2. („1-2 forint körüli kiegyenlített kereseti, föld, házadózók” között) (39%), valamint a 3. klaszterben („1-2 forint körüli személyes kereseti adózók” között) (54%) volt jelen, míg a föld mint választói jogcím a nagyobb esetszámot tartalmazó 5. („4 forint körüli földadózók”) klaszterben (93%) dominált.

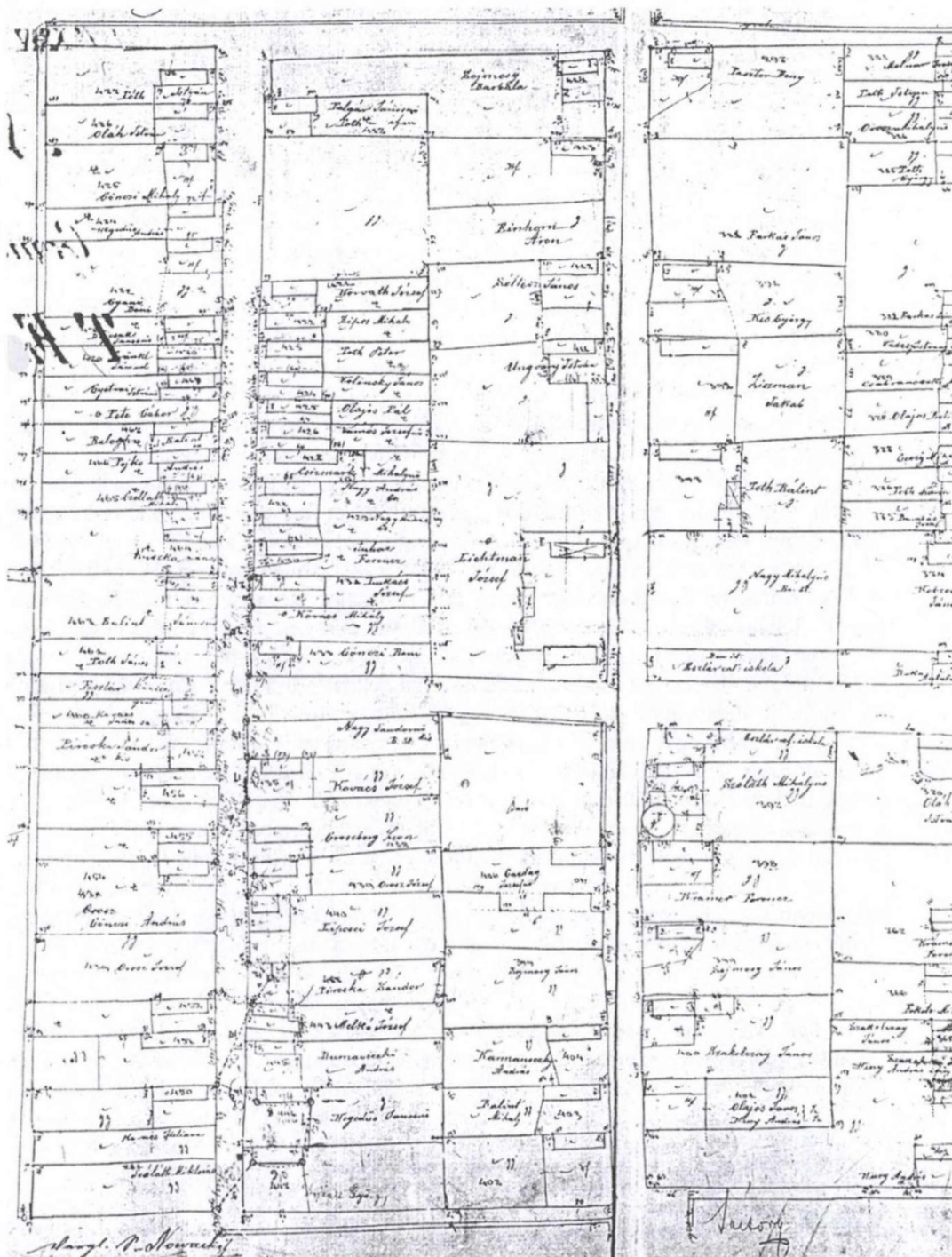
Végül soron tehát nemcsak előtűnt a birtok mögötti egyéb dimenziók (származás, foglalkozás) háttérbeli társadalomszerkezeti meghatározó szerepe, hanem az is, hogy a választójog mint a politikai participáció eszköze nem egyszerűen ráépült a vagyoni-jövedelmi struktúrára, hanem sajátos módon korrigálta, kompenzálta annak egyoldalúságait.

Természetesen olyan magyarázat is felvethető, hogy az általunk klaszterelemzéssel vizsgált változók, a birtok és az adó valójában a Max Weber-i értelemben vett birtok-, illetve nyereség- és kereset szerinti osztályokat pásztázták, még pedig úgy, hogy igazából a halmazt nem képező, leválasztott és kiszűrt ún. extrém esetek mutattak fel ilyenfajta osztálykülönbségeket. Anélkül azonban, hogy a maguk egyedi szórtságukban ténylegesen osztályokat képeztek volna. A mintában bennmaradó, amúgy bármily finom rétegzettséget mutató többi csoport esetében viszont legfeljebb weberi értelemben vett „társadalmi osztályokról” lehetne beszélni, ahol az osztályok közötti átjárás mind nemzedéken belül, mind nemzedékek között rendszeresen folyhat, a réteghatárok nem mereven megállapodottak, nem kikristályosodottak. Eddigi, alapján statikus lokális vizsgálataink viszont épp ezt a mobilitást nem voltak képesek kimutatni, s segítségükkel inkább a társadalmi osztályok közötti határok összezavarodottságát érzékelhettük. Ezért a következő részben elengedhetetlen néhány mobilitási csatorna alaposabb szemügyre vétele.

Mobilitási utak

ÓFALUBÓL ÚJFALUBA

Bármennyire is közel esett egymáshoz 1864 és 1870, a községi adókimutatási és beszédési jegyzék, valamint a kataszteri birtokrészleti jegyzőkönyv keletkezésének éve, ugyan két pilléren álló, mégis meglehetősen statikus képet kaptunk a jobbágyfelszabadítás utáni eszlári társadalomról. Miközben számunkra a mindkettőben előforduló nevek azonosítása okozta a legfőbb gondot, hiszen a különböző metszetekben készült állóképekre együtt igyekeztünk koncentrálni, ilyen távolságokkal – mind tudjuk – azok gyors egymás után pörgetése még nem eredményezhetett mozgóképet. Önmagában a kataszteri ideiglenes eredeti, 1852-es földkönyve és a legelőelkülönözés lezárulta után készült 1870-

III/6. TÉRKÉP ● Tiszaeszlár-Újfalv vázlatrajza, 1870

es birtokrészleti jegyzőkönyv név szerinti anyagának összevetése, az ideiglenes kataszter készítésének, korrekcióinak ismeretében csak bizonytalan eredményű változásvizsgálatot ígért volna. Van azonban az eszlári történetnek és fent említett forrásainak egy olyan szegmense, amely mélyebb bepillantást enged a folyamatokba: ez pedig az 1855-ös árvíz után újonnan épített Újfalu beltelkeinek s telektulajdonosainak településtörténete. A telepítés községi iratanyagát ugyan nem sikerült fellelnünk, de a házszámok alapján az 1852-es földkönyvhöz viszonyítva rekonstruálni lehetett, hogy az 1864-es adójegyzék és az 1870-es kataszteri birtokrészleti jegyzőkönyv újfalusi ház- és kerttulajdonosai kikből kerültek ki, honnan verbuválódtak. Kísérletem lényege, hogy ezáltal az emberek, házbirtokosok és lakók falurészek és beltelkek közötti áramlását mobilitásként interpretálom.

A térről szóló fejezetben már említettük, hogy Pesthy Frigyes adatgyűjtésében az akkori falusi jegyző leírása szerint 1858 és 1863 között addig 117 lakház épült a magassabban fekvő Újfaluban.²⁵⁸ Az is nyilvánvaló, hogy a telepítés az Országos Alap segítségével történt, mert a telepítvény lakóit évek múlva gyakran szorongatták a behajtandó törlesztési részletek miatt. Társadalomtörténeti nézőpontból azonban bennünket elsősorban az foglalkoztatott, hogy az újfalusi új telepeseknek (esetleg szüleiknek) volt-e háza és hol 1852-ben Ófaluban, továbbá, hogy 1864 és 1870 között változatlan helyen laktak-e Újfaluban. Azt is említettük, hogy az 1852-es földkönyv 322 ófalusi lakrészéből később 96-ot kihúztak, ami feltehetően szintén az 1855-ös árvíz kártételét jelezte.²⁵⁹ Ugyanakkor óvatosságra int bennünket, hogy csak egyetlen esetben, Hadadi András 100-as számú házánál találkozunk ezek között azzal a megjegyzéssel: „a Tiszába szakadt”. Tehát a lakrész 1852-es földkönyvbeli törlése még nem zárja ki, hogy később ezen a telken újjáépítették a házat tulajdonosai, vagy valaki más. Szintén szó esett arról, hogy 1852-ből sajnálatosan nem áll rendelkezésre parcellaszintű térképi ábrázolás, s mivel a köztes időben a házszámozásban is következhetett be átrendeződés, illetve a birtokrészleti számok sem egyeznek, a lokalizálással óvatosan kell bánnunk. Mivel azonban a házszámozás alapvető iránya 1852 és 1870 között nem változott, és az utóbbiról parcellaszintű térképi ábrázolásunk is van, a térbeli tájékozódás feltételei adóttak.

Csak emlékeztetünk arra, hogy az új telepítvény szerkezetében a parcellaméret alapján térben is meglehetősen világosan elkülönültek a gazda- és szellérporták. Újfalu tengelyén, a középső utca volt a nagyobb gazdáké, a két szélső soron pedig a szegényebbek házai bújtak egymáshoz. Egyszerre ragadható meg tehát Újfalu betelepítésében a mobilitás és a differenciálódás, amely minden e korszakra vonatkozó vizsgálat egyik kulcskérdése.

Akinek a Tisza árja a házat lerombolta, 1856 után két lehetőség között választhatott: vagy felépíti helyben, vagy új portát keres magának. A két lehetőség nem zárta ki feltétlenül egymást: összetett családok háztartások választhatták egyszerre mindkét utat: a család egyik része helyben, másik része Újfaluban építkezett, bár Országos Közalap kölcsöne feltehetően csak az utóbbiaknak jutott. Járjuk sorba a lehetőségeket!

Vegyük először azt a típust, aki 1852-ben bizonyíthatóan Ófaluban lakott, 1864–70-ben pedig már Újfaluban találjuk, úgy, hogy az 1852-es ófalusi házszáma már nem

²⁵⁸ OSzK Kt Pesthy FM 1/52.

²⁵⁹ Az 1852-es földkönyv egyik sajátossága, hogy az egész településen folyamatos házszámozás mellett ekkor utcanevek is tagolták az összeírást (ezzel is megerősítve, hogy a forrásnak ez a része valóban terepbejárás során készült). Korábban sem házszámokkal, sem utcanevekkel nem találkoztunk, de utcanevekkel még jó ideig később sem. MOL S 79 758. cs.

bukkan elő a kataszterből. Induljunk el Újfalu nyugati szélső zsellérsorán (a 19. század végén ezt az utcát a faluszéli hátsó kerítés anyagáról Csutka sornak, a húszas évek óta mindmáig Kossuth utcának nevezik).²⁶⁰ Az újfalusi birtokrészleti számok az északnyugati felső csücsökben kezdődtek, a házzámozás viszont itt ért véget, ennek ellentétéként átlósan átellenben, a birtokrészleti számozás a falurész legtávolabbi délkeleti sarkában ért véget, a házzámozás pedig onnan vette kezdetét. Hogy miért, annak magyarázatára nem sikerült rábukkannunk.

Az 1011–12, 1013–14, 1015–16 birtokrészleti számokhoz, udvar s kertekhez kapcsolódó 477, 476, 475 házzámok mellett rögtön három ifjú megkülönböztetésű birtokost találunk: ifj. Tóth Istvánt, ifj. Oláh Istvánt és ifj. Gönczy Mihályt. Az utca túlsó oldalán pedig a ház sor ifjú Tóth Jánossal indul. A református ifjú Tóth István apja Kállay Istvánné jobbágya volt, a 227. szám alatt lakott a felszabaduláskor. Itt halt meg 1855 tavaszán harmadik felesége, Lovász Erzsébet, akit nemrég, 56 évesen, 1853-ban vett el. A Tóth Istvánok (nemcsak apa és fia) azonosításának nehézségét jelzi, hogy mind amikor ő, mind amikor a fia esküdött – utóbbi 1854-ben Juhász András 21 éves hajadon leányával, Erzsébettel –, akkor a tótfalusi 276. szám alól kísért a vőfély a násznépet az esküvőre (az ifjú ara a 277. szám alatt élt). Ebben a házban azonban a jobbágyfelszabadításkor egy másik Tóth Istvánt, mégpedig egy volt Bánffy-jobbágyot találunk.²⁶¹ Ifjú Tóth István és neje mindenesetre élve az újfalusi telepítés lehetőségével a Tótfaluhoz legközelebb eső szegletben építette fel a családi fészket. Hogy a Tóthok sorát ebben a sarokban lezárjuk: rögtön a szemközti oldalon található ekkoriban ifjú Tóth János 417. számú háza. Ő az 1869-es lakházjegyzékben ifjú P. Tóth Jánosként szerepel, a térképen pedig Polgár Jánosné Tóth (sic!) ifjú névváltozat bukkan elő, innen tudhatjuk, hogy az 1870-ben 58 éves korában elhunyt katolikus Polgári Tóth Jánosról lehet szó. A jobbágyfelszabadítás körüli dokumentumokban 1848 óta Kállay Péterné jobbágya, özvegy édesanyja szerepel a 176. számú ház tulajdonosaként. Apja halálakor kocsmáros volt, igaz, az 1846-os termésszeírásban házatlan zsellér kézmunkásként fordult elő. A lakrészt utólag kihúzták az 1852-es földkönyvből, s az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvből sorban hiányoznak a 172–179 közötti házzámok (a régebben Mocsár zugnak nevezett utca egyik fele ezek szerint nem épül újjá). Az 1864-es adójegyzékben mindenesetre ifjú Tóth János 417. számú háza mellett a másik oldalon P. Tóth Jánosné született Tronovics neve is felbukkan a 461. szám alatt. Igaz, az anya itt már csak 1869-ben, a lakcímjegyzékben szerepel, a birtokrészletben már Tóth János (ifjú nélkül) fordul elő, bár nyilván a legfiatalabb, az unoka.

²⁶⁰ Naszály, 1978. 8. Egy 1960-as években néprajzi pályázatra készült középiskolai gyűjtés résztvevői úgy tudták, hogy a Csutkasor elnevezés onnan eredt, hogy a házak tetejét kukoricaszárral fedték be. Ekkoriban még állt is ilyen ház, a 65 éves Leskó Erzsébeté. Rácz A. et al., 1967. 2–3. A megyei műemléki topográfia leírást is ad Leskó Erzsébet házáról. Eszerint a Kossuth u. 42. számú ház „szoba+konyha+kamra elrendezésű, vertfalú, csonkakontyos ház, nádtetős ház. Épült 1886-ban.” Sódor–Mendele, 1987. 360. Most kinek higgyünk? A pályázati ró pataki gimnazistáknak vagy a topográfia szerzőinek? Tóth Zoltán szóbeli közlése szerint a kettő nem zárja ki egymást, mert másutt előfordult, hogy a szalmatetőt megbolygatott, sérült részeit kukoricaszárral fedték be, pótolták ki.

²⁶¹ Hozzá tartozik a képhez, hogy Újfaluba költözött egy másik Tóth István is (ő ifjú megkülönböztetésű, sőt házzám nélkül, bár időnként, például az 1864-es adójegyzékben P. Tóthként, a 386. házzám alatt fordul elő). Mivel itteni telekzsomszédja 385-ös házzámmal egy római katolikus Tóth György, aligha tévedünk nagyot, ha ezt a familiát a katolikus Tóthokkal azonosítjuk. P. Tóth István (felesége Dojcsák Julianna) 1871-ben, 52 éves korában, Tóth György kerülő (felesége Istenes Júlia) 1873-ban, 65 éves korában, mindketten Újfaluban hunytak el.

Továbbhaladva délnek a nyugati szélső soron, a második épület ifjú Oláh István házikója volt.²⁶² Ifjú Oláh István, Oláh János katolikus lovász fia még 1847-ben vette nőül Olajos György leányát, Zsuzsannát. 1852-ben Kállay Péterné volt jobbágyaként a 222. számú belfalusi ház birtokosa volt, a kataszterből a lakrészt utólag kihúzták. 1870-ben azonban újjáépült a ház, jöllehet a telek másé lett. A következő ház birtokosa ifjú Gönczy Mihály apja, szintén Mihály, a Bánffy család református jobbágya volt, s a 79. számú ház birtokosaként szabadult fel. Ifjú Gönczy Mihály 1846-ban Fazekas Pál hajadon leányát, Erzsébetet vette felségül, előzvegyült apja viszont 1848-ban, az utókor történéseinek átmeneti zavarba ejtéséül, egy másik Fazekas Erzsébetet, néhai Fazekas Zsuzsanna nagyfalusi árva hajadon leányát. Ez utóbbi feleség háromévi házasság után, 1852-ben 36 évesen hunyt el. Az apa még ugyanabban az évben újránősült, s a szintén özvegy 46 éves Magyar Máriával kötött házasságot. Az 1864-es adójegyzékben az apát ismét a 79. számú házban találjuk, ő fizeti utána a házadót is. Igaz, ide van bejelentve kisebbik fia, István is, aki abschiedos [kiszolgált] katonaként 1860-ban 29 évesen vette feleségül a taksás nemes Papp Sándor leányát, Juliannát. Ifjabb Mihály viszont 1864-ben már a 475. számú újfalusi házban adózik, s úgyszintén itt találjuk az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyv szerint. Ekkorra azonban a 79. számú ház a kisebbik fiú, István nevére kerül, s az apa 1877-ben 80 éves korában Újfaluban halálozik el. Pár hónappal később Mihály fia is meghal, őt viszont akkor a belfalusi 184. számú házából temetik. Szintén Mihály nevű fia is innen házasodik egy évvel később. Láthatóan tehát ekkorra az idős apa költözött ki az újfalusi zsellérházba, fia családja pedig Ófaluban szerzett újabb házat. Az újfalusi zsellérsorra település tehát nemcsak a családalapító ifjabb nemzedék, hanem a gazdálkodásból kiöregedő öregek menedéke is lett.

A zsellérsor lakói között gyakran fordulnak elő asszonynevek, s mindig az alábbi alakban. Kiinduló feltételezésünk szerint özvegyek. Csak a fent bejárni kezdett utcán végigtekintve: Dojcsák Jánosnő (471), Gyetvai Istvánnő (469), Bálint Jánosnő (463), Takács Andrásnő (452), vagy a másik oldalon: Vámos Józsefnő (426), Csizmárk Mihálynő (427) Hegedüs Jánosnő (446). Ezeknél a nőknél a hajdani ófalusi ház pontos azonosítása sokkal nehezebb. Lehet ugyanis, hogy eleve házatlan zsellérek voltak, lehet, hogy régebben halt meg a férjük, s a jobbágyfelszabadításkor már valamelyik gyermeküknél laktak, s az is lehet, hogy újra férjhez mentek. De mint említettük, az sem kizárt, hogy az övék a föld, bár ha leányként örökölték, többnyire még a leánykori nevükre volt szokás írni. Tárjunk fel alaposabban néhány esetet, hogy ezek révén a kitelepülés társadalomtörténeti folyamatát árnyaltabban tudjuk bemutatni. Az akkor még ifjú nemes református Gyetvai István 1839-ben házasodott össze a szintén nemes Szabó Erzsébettel. A jobbágyfelszabadításkor Kállay Péterné úrbéreseként a 116. számú ófalusi házat bírták. Ez a porta nincs a kihúzottak között az 1852-es birtokrészleti jegyzőkönyvben, 1870-ben is más adózik benne. Az 1864-es adójegyzékben Gyetvaiék mégis már az újfalusi házban fizetik az adót. A férj halálakor ugyanakkor 1869-ben a belfalusi 171. számot adják meg

²⁶² A változatosság kedvéért Oláh Istvánból is van egy másik (nem ifjú) újfalusi kolónus, a 370. házszám alatt. A református Oláh István földesgazda, volt Bánffy-jobbágy, az Ófalu 88. sz. ház birtokosa. Mindkét Oláh István lakrészt utólag kihúzták az 1852-es földkönyvből, de a 88-as házszám 1870-ben is hiányzik a birtokrészleti jegyzőkönyvből, a 222. ház viszont láthatóan újjáépül, igaz, más néven állt. A református Oláh István 1851-ben vette nőül Tiser Erzsébetet és 1875-ben, 49 éves korában a 375. házszám alatt jelentették be elhalálózását az anyakönyvben. Ez a beltelek kerttel együtt mintegy 700 négyszöglet tett ki, igaz, nem tartozott hozzá számottevő birtok, összességében 1 holdas gazda tulajdonának legfontosabb részeként.

lakóhelyeként, az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben viszont felesége jelenik meg a 469. számú újfalusi zsellérház tulajdonosaként. Sőt, az özvegy 1871-ben az Újfaluban (igaz, a 475. szám alatt bejegyezve) köt újabb házasságot, hogy aztán 1873-ban ismét a 469. szám alól vigye el 55 éves korában az Eszláron gyakori halálnem, a „sínlődözés”.

A görög katolikus Csizmárk Mihály eredetileg Bánffy-jobbágy volt, a 82. számú ház volt az övé, amelyet a már ismert módon kihúztak ugyan az 1852-es birtokrészleti jegyzőkönyvből, ám 1870-ben már ismét állt a ház, igaz, más néven. Előzvegyülve 1858-ban 38 évesen újranoősült, és a szintén özvegy Sándor Veronikát választotta. 1864-ben már Újfaluban a 427. számú ház alatt adózott, viszont az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben a porta a feleség asszonynevéen állt, miközben nem bukkantunk a férj halálának eszlári anyakönyvi nyomára. Összességében tehát elmondható, hogy az újfalusi zsellérsorra telepedés az előzvegyült ófalusi asszonyok számára további lehetőséget jelentett pusztán az élet folytatására. Ha már újra kellett építeni a házat, a régi telek értékesítéséből és a telepítési kölcsönből könnyebb lehetett azt megtenni Újfaluban, mint a régi helyen.

Természetesen, mint már mondtuk, Újfaluba nem csak zsellérek települtek. Már a zsellérsoron is találunk nagyobb portákat. Az eddig említettek közül ifjú Tóth István, illetve Kuszka János ötven négyszögöles házas udvarához 250–300 négyszögöles belső kert tartozott (a többségnek 100–110 négyszögöles jutott). Voltak azonban olyanok is, ahol nemcsak a méretek tértek el a megszokottól, de még inkább az arányok. Gyáni Béni 75 négyszögöles házas udvarának (472) 255 négyszögöles volt a kertje, Ornstein Teréz 94 négyszögöles udvarának (456) 232 négyszögöles, Papp Dániel 203 négyszögöles udvarához (451) 113 négyszögöles kert csatlakozott. Az utca másik oldalán Groszberger Éliás 77 négyszögöles udvara (438) egyenesen 372 négyszögöles kerttel járt együtt. Ezek a porták tehát még nem a középső tengelyt jelentő gazdasoron feküdtek, a térképen jól kivehető nagyobb méretük azonban nyilván funkcionális különbséget is takart. A különbségek megértéséhez óhatatlanul hozzátartozik, hogy két református taksás nemes és két zsidó ember portájáról van szó.

Gyányi Béni nemes Gyányi András fiaként 1858-ban Tóth Juliannát vette feleségül. Apja 1848 decemberében 38 évesen kolerában hunyt el, özvegy anyja, akit Cs. Tóth Juliannának hívtak, Kállay Péternő jobbágyaként az ófalusi 155. számú házban élve érte meg a felszabadulást. A lakrészt ugyan utólag kihúzták az 1852-es földkönyvből, de az anya mégis ugyanitt halt meg 1874-ben, 66 éves korában. Itt adózott 1864-ben, itt birtokolt 1870-ben is. A régi ház tehát újraépült. A fiú, Béni azonban a már ismert módon Újfaluban épített magának házat, és itt találjuk mind 1864-ben, mind 1870-ben. Papp Dániel Nemes Papp János és nemes Vajda Sára fiaként látta meg a napvilágot. A szülők Kállay Istvánné úrbéreseként a 220. számú ófalusi házat birtokolták, amelyet utólag ugyan kihúztak az 1852-es földkönyvből, az apa azonban 1880-ban itt halt meg, bár ez a házszám hiányzik az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvből. Az apa 1864-ben a 451. számú újfalusi háznál adózott, viszont neve nem bukkan elő az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben sem. Fiuk 1865-ben 31 éves korában vette el a szintén taksás nemes származék Gyányi Erzsébetet, néhai Gyányi István 26 éves leányát. Papp Dániel 1864-ben még nem szerepelt az adózók listáján, de 1870-ben mind a 451. számú ház birtokosaként, mind ház nélküliként felbukkan, utóbbi minőségében egyszer kert, egyszer pedig feleségével közösen szülő tulajdonosa gyanánt. Az 1869-es lakásjegyzékben Dániel egyfelől „földbíró”, másfelől „zsellér” minősítést kapott, s mindent együttvéve sem volt többje két holdnál.

Az 1869-es lakásjegyzékben eredetileg még Ornstein Jakabb (sic!) neve szerepelt, a Jakabot azonban kihúzták és a birtokrészleti jegyzőkönyvben már Terézre javították. Ornstein Jakab azonban nem halt meg, hiszen 1882-ben, 50 évesen Lichtmann Mór sáfárjaként hallgatták ki. Tehát a ház a felesége nevén állhatott.²⁶³

Groszberger Éliás – ahogy erről már szó esett – az 1848-as utolsó zsidóösszeírásban is szerepelt, 52 éves, péchújfalusi születésű (Sáros megye) metszőként. Családját azonban akkor nem Eszláron írták össze. Az 1864-es adójegyzékben mind Groszberger Éliásné (anyja, akit Veisz vagy Reisz Amáliának hívtak, 1882-ben gönci származásúnak mondta magát), mind fiuk, Leon (aki 1834 körül Göncruszkán látta meg a napvilágot) szerepel, az előbbi a 356, az utóbbi a 398. házszám alatt. A 356. számhoz még az 1869-es lakásjegyzékben is először az asszonyt írták be, de kihúzták, s a birtokrészleti jegyzőkönyvben ez a parcella Lukács József nevére került. Ez a ház a falu délkeleti végében állt a zsellérsoron, de érzékelhetően nagyobb valamivel, mint az átlag, az udvar 78 négyszögöles. A 398. számú ház a középső gazdasoron terült el, 1870-ben már Kramer Ferenc nevén szerepelt, de a lakásjegyzékben Feuerlicht Márton nevről javították át Krameréra. 126 négyszögöles házas udvar 460 négyszögöl telekkel. Az olaszliszkai születésű Feuerlicht Márton a falu egyik belfalusi zsidó korcsmárosa volt, aki 1878-ban, 39 éves korában halt meg. 1864-ben az 57. házszám alatt adózott, 1870-ben pedig a 65. szám (395 négyszögöles ház és 608 négyszögöl kert) birtokosa volt. A fiú, Groszberger Leon tehát 1864-ben legfeljebb bérelhette ezt a telket, hiszen még 1870-ben is mindössze 136 négyszögöl szőlő állt a nevén. A birtokrészleti jegyzőkönyvben Groszberger Éliáshoz tartozó 438. számú házat az 1869-es lakásjegyzékben először még Orosz József nevére írták, majd átjavították az apáéra, a kataszterhez készült előrajzlati térképen viszont Groszberg Leon (a fiú ekkor már következtessen így szerepelt) neve bukkant fel rajta (az apa valamikor 1870 és 1875 között halt meg).²⁶⁴ Az újfalusi viszonyok tehát semmiképpen nem voltak még teljesen megállapodottak, telekcseré, vagy ha úgy tetszik, vásárlás és eladás s az ezzel járó költözködés is előfordulhatott.

A történész szempontjából bizonyára csak véletlen szerencse, hogy az 1950-es években a *Néprajzi Atlasz* munkálatai során készült olyan házalaprajz, mi több fénykép, amely a zsellérsor korabeli házait illusztrálhatja.²⁶⁵ Az 1958-ban Kossuth utca 10. szám alatt megörökített ház nem más, mint a fent bemutatott Papp Dániel háza. Az ötvenes évekbeli adatközlők szerint az 1888-ban elpusztult Óeszláron még akadt szelemenés paticház, de az újfalusi házak már másként épültek.

²⁶³ Nem minden újfalusi zsidónak volt nagyobb háza a normál zsellérméretnél. Ugyanezen a soron feküdt még a 470. házszám alatt Fränkl Sámuel 56 négyszögöles házuudvara 100 négyszögöles kerttel. Ő már az 1848-as zsidóösszeírásban is fellelhető mint péchújfalusi születésű 30 éves szeszfőző. SZSZBML IV. B. 109. 348. cs. Az 1864-es adójegyzékben és az 1869-es házszámjegyzékben ez a telek még a görög katolikus Géczy Mihály zsellér nevén állt, aki Kállay Istvánné jobbágyaként szabadult fel, és az árvíz előtt Ófaluban a 237. számú ház volt a portája (az 1852-es földkönyvben kihúzva). Az eredeti újfalusi telepes tehát ő lehetett. Ötvegyemberként 1878-ban 70 éves korában hunyt el, de az anyakönyvben a halálozás helyszíne nincs feltüntetve, de már az 1870-es kataszterben sincs a nevén telek.

²⁶⁴ Orosz Józsefé végül a 439. számú szomszédos, jóval kisebb házas telek lett, bár mint láttuk, a szemközti oldalon még hozzátartozott mintegy 300 négyszögölnyi kert.

²⁶⁵ A négy füzetből álló kérdőív kitöltését ifjú néprajzosként Csalog Zsolt és Pócs Éva végezte 1958 októberében. Mindkét alaprajzzal és fényképpel bemutatott épület a Kossuth utcából (tehát az általunk most részletesebben tanulmányozott zsellérsorról) való, s a későbbi térképek alapján jól azonosítható a Kossuth u. 10. számú ház, amelyről ráadásul a konyhafotó is fennmaradt. Ez az épület 1958-ban az akkor 78 éves Botos József házáként kerül bemutatásra.

III/1. KÉP • A Kossuth u. 10.
számú ház

A Kossuth u. 10. számú ház akkori tulajdonosa szerint mintegy százéves. Hossza 14 méter, szélessége 6 méter, a ház 45-50 centiméter vastag sárfalból készült. Ereszes/tornácós, nádfedelű. Oromzata (a „vértetek”) deszkából készült. Az utcára egy ablak nézett, a homlokzat az alaprajz és a fénykép szerint meglehetősen aszimmetrikus állású. 1958-ban már nem eredeti formájában volt látható: a néprajzi leírás szerint a legfontosabb változás az, hogy a hátul levő ún. kisházat elbontották és helyére istállót építettek. Valójában az 1864-es adójegyzékben egy lakrészes ház után vetnek ki rá adót, tehát kérdés, hogy az úgynevezett kisház mikor épült. A 2. képen a pitvarnak nevezett konyhabelsőt is szemügyre vehetjük, a padka a régi, viszont, hogy a szögletes kemenceforma mikori, azt nem tudhatjuk. Csalog Zsolt azt állapította meg, hogy az eredetileg az elülső ún. nagyházban lévő, sárból készült búbos kemencét valamikor elbontották. Jól ki-vehető a konyhában a liszt tárolására szolgáló hatalmas láda is.

III/2. KÉP • A Kossuth u. 10.
számú ház konyhája

Összességében megállapítható, hogy a ház sem koránál, sem építési stílusánál fogva nem tekinthető a legtradicionálisabbnak, nem is beszélve a szellőrsorhoz képest nagyobb méretről és az építető taksás nemesi származásáról.

Hogy, hogy nem a műemléki topográfia is épp a Kossuth utcából közöl fényképet Eszlárról. A Kossuth u. 23. számú ház feketé lábazattal, fehérre meszelt takaros házikó. Kivételesen ugyan sem a tulajdonos nevét, sem az épület korát nem adja meg a szerző,

a térkép alapján a telek mégis azonosítható. S megállapítható, hogy ezen a helyen 1870-ben még nem állt ház, tehát a nádtetős épület későbbi lehet.²⁶⁶

Ideje áttérnünk az Újfalú középű tengelyét képező gazdasorra (ma Rákóczi utca felső szakasza). Itt nem csak jóval nagyobb udvarokat és kerteket parcelláztak ki, de már az is szimbolikus, hogy ezt a főutcát közepén keresztülmetsző összekötő utca (ma Deák Ferenc utca) sarkán terült el egy több mint 1100 négyszögöles Wesselényi-kertség is, amit a térképvázlat rajzolója (fő)némes egyszerűséggel csak a „Baró” névvel jelölt. A szemközti sarkon épült fel az újfalusi református iskola. Átellenben lett kimérve a katolikus iskola helye, de az sosem készült el. Ám távolról sem a báróé volt itt a legnagyobb telek. A középponti kereszteződés negyedik sarkán Lichtmann József több mint egyholdas udvara és kertje felülmúlt mindenkit Újfaluban. S bár az udvaron két lakház is állt 1870-ben, a tulajdonos mégis házszám nélküliként szerepelt a birtokrészleti jegyzőkönyvben. A főutcai telkek nemcsak lényegesen nagyobbak voltak, hanem szabálytalan elhelyezkedésűek is. Kertjeik sokszor átnyúltak a szomszéd sorra. Ilyen volt az északi részen Arдай Mihály-né Solymosi Borbála telke (414), aztán rögtön alatta Einhorn Ároné (413). A másik oldalon Farkas Jánosé (381) és Kramer Ferencé (367; 398). Az utóbbinak a kertje nem egyszerűen meghosszabbítása volt udvarának, hanem egyenesen két házzal és házszámmal is bírt. A középső gazdasor két oldalán helyezkedett el Solymosi Eszter apjának, Solymosi Jánosnak 399. számú háza és átellenben a kertje. (Solymosi mellesleg Ardainé Solymosi Borbála féltestvére volt. Apjuk, idősebb Solymosi János földesgazda 1857-ben halt meg.) A gazdasor déli szélén húzódott Hury András kertje, de az ő háza és házszáma már a keleti zsellérsorra nézett (361). Itt természetesen nemcsak a kertek, hanem a házas udvarok is jóval nagyobbak voltak, mint a zsellérsoron. A leggyakoribb a 110–120 négyszögöles udvar, de Einhorn Ároné 389, Gazdag Józsefnőé 263, Zsuzsanna Jakabé 249, Szóláth Mihálynőé, illetve a Szóláth örökösöké 237 kvadrát. Csak az állítható biztosan, hogy ezeken a nagyobb udvarokon nagyobbak a házak is. Lichtmann József portája mellett gazdasági épületet csak Tóth Bálint és Tóth Miklós udvarán találunk, van viszont egy szárazmalom a Szóláth Mihály-né-féle telken. A gazdasorok mellett természetesen itt is meghúzódtak valamivel szerényebb porták is, bár ezek inkább a zsellérsor nagyobb házaival mutattak rokonságot.

Ezeknél a gazdáknál már végképp nem biztos, hogy közvetlenül az 1855-ös árvíz adta a kiköltözés indítékát. Rögtön az első, 414-es ház gazdájáról már többször esett szó, legutóbb a választói névjegyzékek kapcsán. A református Arдай Mihály (feleségével, Solymosi Borbálával) a jobbágyfelszabadításkor a 184b. számú ófalusi házban élt, tulajdonképpen egy megosztott házas udvaron a 185. házszám alatt élő öccsével, Arдай Józseffel. Mivel József 1856 őszén 38 évesen elhunyt, özvegye két fiúgyerekekkel Farkas Gáborhoz (a későbbi községi bírónak) ment feleségül. Nyilván a korábbi részleges elhatárolódás már nem volt elégséges, s az 1864-es adójegyzék szerint Arдай Mihály már Újfaluba költözött, s a 185. számú házban pedig Farkas Gábor fizeti az adót a kiskorú fiúk után is. Hogy Arдай Mihály 1865-re veszített pozíciójából (már csak 1/4 telkesként

²⁶⁶ 1870-ben a művelési ágat tekintve kertnek minősített telek Kovács Mihály házszám nélküli lakosé volt. Mellesleg a Kossuth utca 3. számú, idős Farkas Gyula házaként leírt épületről azt állítja a szerző, hogy 1820 körül épült. Pedig, mint tudjuk, akkor még nem is létezett Újfalú. Apró adalékok a recens néprajzi anyagok történetiségéhez...

szerepelt a választójogi listán), annak más oka is lehetett, hiszen az 1870-ben immár kizárólag Solymosi Borbála nevén álló udvar, kert, szőlő összes terjedelme már nem éri el az egy holdat sem (a lakónévjegyzékbe eredetileg még Arдай nevét írták, de aztán kihúzták, és innentől a házat és a földet az asszony leánykori nevén tartották nyilván, jöllehet Arдай csak 1873-ban halt meg). A kiköltözés tehát társadalmi lecsúszást hordozott magával, jöllehet erről még sem a ház, sem a beltelek mérete nem tanúskodott.

Einhorn Áron neve még nem szerepelt sem az utolsó zsidóösszeírásban, sem az 1852-es földkönyvben. 1878-ban 57 éves korában bekövetkezett halálakor lengyelországi származásának mondták. Fiai azonban, József és Mór/Mayer a nyolcvanas évek kihallgatásaikor már ötvenes évekbéli, eszlári születésűeknek állították magukat. Az apa 1864-ben az újfalusi 413. házszám alatt adózott (a kereseti adó mellett számottevő föld- és házadóval), s 1870-ben tudjuk, hogy mintegy 8 és fél hold földet bírt, benne kiterjedt szántót. Az 1869-es lakójegyzék úrbéres gazdának írta. Újonnan érkezettként a falu egyik felívelő felhalmozója. Szép nagy háza L alakban merőlegesen fekszik az utcára, nyilván az L rövidebb szára az utcai fronton foglalja magában a kocsmát.

Átellenben, a 392. szám alatt a magát hol Patakra, hol Nánásra valónak mondó Züszmann Jakab a Groszberg családba nősült be, a már említett Groszberg Leon sógora, szintén kocsmáros. Az 1864-es adójegyzékben még nem fordult elő a neve, az 1869-es lakójegyzékben viszont zsellérként itt, az újfalusi házban bukkan fel.

Vele szemben találjuk a falu egyik református nagygazdáját, Ungvári Istvánt. A Bánffy család jobbágyaként szabadult fel, s 1852-ben 273. szám alatt tótfalusi lakos. A házat ugyan nem érte pusztítás az 1855-ös árvízkor, hiányzott az 1870-es kataszterből is. Saját, 411. számú újfalusi házában adózik már 1864-ben is. Azonos nevű fia 1872-es halála után, mint ahogy azt a választói névjegyzékből láttuk, az öreg viszi tovább a gazdaságot.

A gazdasor déli fertályán Szóláth Mihály eredetileg féltelkes Bánffy-jobbágyként szabadult fel (Ófalu 146. számú Malom zugi háza kihúzva az 1852-es földkönyvből, s nem szerepel a kataszterben 1870-ben sem). A gazda már 1864-ben is a 397-es, egy lakrésztes újfalusi házban adózik, amelynek udvarán, mint láttuk, 1870-ben szárazmalom terpeszkedett. Ekkor azonban a porta előbb az özvegy, Kiss Julianna, majd az örökösök nevén állt, ugyanis Szóláth Mihály 53 évesen 1869-ben elhalálozott (özvegye öt év múlva követte a túlvilágra).

A másik oldalon a báró kertje mellett egy másik özvegyasszony, Gazdag Józsefnő 406. számú háza állt. Férje, Kállay Péterné római katolikus féltelkes jobbágya a 47. számú házban érte meg felszabadulást, de nem sokáig élvezhette, mert 1852-ben, 45 éves korában elhunyt. A földkönyv szerint a házat nem érte árvíz, s Kállay Gusztáv nevén áll az 1870-es kataszterben is. A Gazdag családot tehát nem az árvíz, hanem a családi tragédia lódította ki az ófalusi portáról. Fiuk, szintén József 1866-ban az orosi születésű Kobzos Juliannát vette nőül.²⁶⁷ Még nem szerepelt saját nevén az 1864-es adó-

²⁶⁷ Az apa, a római katolikus Kobzos János maga is Újfalu egy nagyobb zsellérportájának (374. sz.) birtokosa a keleti soron (ma Hajnal utca). Hajdan Kállay Péterné jobbágya volt, a 109. számú ófalusi portát mondhatta magáénak. Felesége a németországi származású Czél Julianna. Úgy települtek Újfaluba, hogy ófalusi házukat láthatóan nem vitte el az 1855-ös ár. Öccse, Sándor 1860-ban Eszláron nősül ugyan, de már szentmihályi lakos, s foglalkozására nézve kovács. Fia, unokája (mindkettő Sándor) folytatja ezt az iparosvonalat, s asztalos, illetve nyomdász lesz. SZSZBML XV. 6. Ezúton köszönöm Kujbusné Mecsei Évának, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra, a faluból elszármazók ugyanis sajnálatos módon kiesnek látókörünkől.

jegyzékben, s 1870-ben is házszám nélküli volt. Anyja magas kereseti adójából azonban egyértelmű, hogy a fiatalok az özvegy anyával együtt éltek és gazdálkodtak. Sőt az újfalusi porta mögött az özvegy anya és fia formációnál sokkal összetettebb birtokegyüttes állt. Leánya, Mária ugyanis 19 évesen már 1861-ben férjhez ment az akkor 26 éves, szintén római katolikus, tiszalóki származású Debreczeni Mihályhoz. 1870-ben közülük csak az özvegy anyának van háza, viszont az összesen 15 holdnyi szántót – 9 szántóföldi parcellában szétszórva – az alábbi módon birtokolták: az özvegy menyével mintegy 2 holdat (Szög-völgy), a fiú egyedül valamivel több, mint másfél holdat (Mézes máj), a sógorok, Debreczeni Mihály és Gazdag József együtt csaknem 2 holdat (Kusir), Debreczeni nejjével csaknem 4 holdat (Szögvölgy, Mézes máj), végül, de nem utolsósorban a sógorok és a menyek osztatlanul még öt és fél holdat Daróczdomb, Kusir). Valamennyi a határ keleti, volt Kállay-részen feküdt. Az özvegy, Doma Erzsébet 1873 tavaszán végelgyengülésben halt meg 60 éves korában.

Az újfalusi lakásjegyzékben úrbéres gazdaként jelöltek között a gazdasoron a legdélibb telkeket foglalják el Olajos János és Hury András, nyolc-, illetve kilenchozdas gazdák. Előbbi a 401. szám alatti lakos, Olajos Mihály fia. Az apa Bánffy-jobbágyból lett szabad gazda a 248. számú ófalusi ház lakójaként (az 1852-es földkönyvből kihúzva), és 1859-ben már újfalusi telepesként halt el. Az özvegy anyát viszont 1864-ben az anyakönyv szerint a 248. szám alól temették. Olajos Mihály leányát, Juliannát pedig 1859-ben a taksás nemes családból való Hory/Hury/Huri András vette feleségül. A közeli Mátégödri-dűlőben fekvő több mint 4 holdas szántót még 1870-ben is közösen birtokolták a sógorok (Olajos János és Huri András), a vázrajztérképen még a 401. házasudvar is közös, ám a birtokrészleti jegyzőkönyv szerint már megtörtént a szétválás: Hurinak az alsó kert és a másik sorra néző aprócska zsellérház jutott. Náluk szolgált eltűnése előtt Solymosi Eszter. Úgy alakult, hogy Huriék épp 1882 tavaszán határozták el, hogy elbontják a régi házat és újat, nagyobb építenek helyette.²⁶⁸

Persze, ahogy a zsellérsorra jutott nagyobb porta, úgy kerültek a gazdasorra hajdani zsellér státusúak is. Karmanóczky Andrást első felesége halálakor az anyakönyv 1870-ben kerékgyártónak állítja, de nem szerepel az 1868-as iparosjegyzékben. Bálint Mihály 1856-ban veszi feleségül Sipos Máriát. Egyikük neve sem fordul elő az 1852-es földkönyvben, pedig a katolikus anyakönyvek mindkettőjüket eszlári származásúnak mondják.

A mai Hajnal utcára átlógó nagyobb telkek tulajdonosai közül érdemes még megemlítenünk Farkas Jánost, nemes Farkas Mihály fiát, aki az 1864-es adójegyzék szerint a 381. házszám alatt csizmadia, valamint a vencesellői születésű Kramer Ferencet, akit viszont 1873-as halálakor szintén csizmadiaként jegyeznek a matrikulába. Mindkettőjüket a lakásjegyzék zsellérnek nevezi, holott nagyobb portájuk valójában iparost takar. Újfalú központi tengelye, amelyet eddig a telekméretek alapján gazdasorként emlegettünk, valójában nemcsak a mezőgazdaság, hanem a forgalom centruma is, gondolkodjunk mindenekelőtt az ide települt kocsmárosokra és iparúzókre.

Újfalú társadalmi térbeli képlete, a maga dinamikájával együtt, ennyiből is kirajzolódik. Nem kell házról házra végigjárunk a harmadik sort, hogy a szegénység talán még sűrűbben tömörült rájával közvetlenül találkozassunk. S nem is kell csak Újfaluban szemlélődnünk.

²⁶⁸ T-E (Napi Értesítő), Huri Andrásné, 1883. jún. 20.

AZ ESZLÁRI SZEGÉNY EMBER

Ha mobilitásról beszélünk, valahogy hajlamosak vagyunk csak felfelé irányuló mozgásokra gondolni. Pedig a 19. századi differenciálódás jócskán kellett hogy hordozzon lefelé húzó áramlatokat. S a társadalmi süllyedés, hogy ne mondjuk, „deklasszáció” (osztályvesztés !?) nagyon is beletartozik a fő tendenciákba.²⁶⁹ Ennek megragadása azonban sokkal nehezebb, mint a felfelé áramlóké. Már az 1864-es adójegyzékben is láttuk, hogy a népesség jelentős része, mintegy egyötöde egyszerűen „elszökik” a szemünk (és az adóhátralékok) elől. A kutató azonban sokszor onnan kap segítséget, ahonnan nem is várná. Ne feledjük, hogy maga az 1882-es eszlári vizsgálat és az 1883-as nyíregyházi per anyaga rengeteg fontos társadalomtörténeti információval szolgál. Hagyományos társadalomtörténeti forrásainkon kívül ezeket is beépíthetjük egy nem pusztán keresztmetszeti, családtörténeteket konstruáló elemzésbe.²⁷⁰

De a falu egyházi forrásait őrző gazdag gyűjtemények is meglepetésekkel szolgálhatnak. Lápossy János, eszlári református lelkész például 1883 őszén százfős névsort állított össze azokról a hívekről, akik nem képesek a faluban az Országos Református Egyházi Közalap számára adakozni. A lista mindegyik személyről azt tudatta, hogy az illető „vagyontalan szegény”, de egyeseknél külön is indokolta a felmentési kérelmet. Például: „elaggott tehetetlen is”, „nyomorék is”, „cseléd is”. Tehát a vagyontalanság mellett az adott közösségben a szegénységet vagy az öregkorhoz vagy a fogyatékhoz vagy a cselédi állapothoz kapcsolta (az „is” az utóbbinál jelzi, hogy általa a lelkész nem törekedett egyértelmű foglalkozásszerkezeti klasszifikációra).

A szegénység meghatározása sohasem ment könnyen, akár az abszolút szegénységküszöböt, akár a relatív szegénységet próbálta meg valaki definiálni. Charles Booth londoni és Benjamin Seebom Rowntree York-i vizsgálatai óta szinte mindenki ugyanazokkal a nehézségekkel viaskodik. Nem beszélve most a falusi szegénység megközelítésében mutatkozó megoldhatatlannak tűnő problémákról.²⁷¹ Maga Lápossy János tiszteletes is leszögezte, hogy Eszláron tulajdonképpen minden református szegény, mint írta, „összesen csak 219 hold föld (tehát kevesebb, mint máshol egy ember kezén) van összes reform. vallású hitsorsosaink birtokában!”²⁷² S bár megjegyezhetjük, hogy Lápossy valamilyen okból megelégedezni látszik a falu református nagy- és középbirtokosairól, a távol élő Bethlenekről és Wesselényiekről (akiknek birtokai bérlők kezén hasznosulnak) s a volt középbirtokos Ónodyról (aki viszont visszaberli saját nemrég eladott birtokát), a paraszti birtokszervezetről rajzolt kép lényege a korábbiak ismeretében nehezen kétségbe vonható. Mint maga ecsetelte: a legnagyobb birtokos (értsd: földműves!) egyháztag 15 hold földdel évente 11 forint 65 krajcárt fizet egyházi adóba,

²⁶⁹ Megjegyezzük, hogy a szociológiai mobilitáskutatás korai recepciójakor, amikor még nem alakult ki a bevett terminológia, a mobilitást Dékány István „függőleges eltolódásként”, „felemelkedésként” és „süllyedésként” próbálta meg honosítani, értelmezni. Dékány, 1931. 216. A jegyzetben név nélkül hivatkozott a „volt orosz professzor” (P. Sorokin) klasszikussá vált munkáira. Uo. 446. Sorokin valójában orosz apától és komi anyától született.

²⁷⁰ A keresztmetszeti elemzés és a családtörténeti esetleírások kombinációjának inspiratív kísérlete egy korábbi korszakra, dunántúli forrásanyag: Husz, 2002.

²⁷¹ Vö. Ferge, 1986. 30–31.

²⁷² TtREL I. 28. j. 16. 1883. nov. 21.

a másik véglet pedig az, „akinek egy 15-20 forintot érő viskójánál egyebe nincs”, évente 5 forint 25 krajcárt.²⁷³

Máris adódik azonban az első értelmezési probléma. A tiszteletes szegénylistája egyéneket sorolt fel, az egyházi adófizetés (párbér, ágypénz, lecticale) alapegysége viszont a házaspár volt. Elengedhetetlen egy kitérőt tennünk az állami adók után az egyházi adóztatásra, ugyanis Láposy tiszteletes listája nyilván az egyházi adófőkönyv alapján készült.²⁷⁴ A lelkész adatai kétségtelenül helyismeretről tanúskodnak. A pénzértékben aggregált terhek háromféle módon (készpénz, termény és napszám-szolgálmány) tevődtek össze. Eszláron 1863-ban a református egyházi adót az alábbi „osztályzatok” szerint rótták ki.²⁷⁵

III/42. TÁBLÁZAT ● A református egyházi adó „osztályzatai” Eszláron, 1863

I. osztály	20 köblös földet bírók	4 frt	1 1/2 véka rozs
II. osztály	10 köblös földet bírók	3 frt	1 1/2 véka rozs
III. osztály	Házzal bíró lovasgazdák	2 frt	1 1/2 véka rozs
IV. osztály	Házzal bíró gyalogok	1 frt	1 1/2 véka rozs
V. osztály	Özvegyek vagy cselédek s lakók	50 xr	1/2 véka rozs

Forrás: TtREL I. 28. c. 31.

Ez a klasszifikáció nem annyira hivatalos, mint a statisztikai, ám láthatóan közelebb áll a helyi fogalmakhoz: meghatározott vagyon fölött a föld számít, aztán a ház és az igaerő, végül marad a peremre kerülés státusza.

1884-ben a használatban levő egyházi adókulcs már lényegesen egyszerűsödött: „házzal bíró napszámos pár fizet 1 forintot és 1 1/2 véka rozsot, házzal bíró özvegy 1 forintot és 1 véka rozsot, földes gazdák ezen felül minden hold föld után 16 krajcárt fizetnek.”²⁷⁶

Az egyházi adó mértékét háromtagú helyi bizottság állította össze, majd azt tételenként felolvasták és jóváhagyták az egyháztanács előtt.²⁷⁷ Ezek a listák azonban ebből az időszakból nem maradtak ránk, vagy legalábbis nem kerültek elő (egyetlen, 1910-es névsorra bukkantunk eddig az eszlári parókián, ám sajnos az sem hiánytalan). Másrészt az adózás alapegysége ugyan a házaspár, annak mértékét azonban nemcsak a ház, a föld, az állatállomány, a szolgálat, hanem a család csonkasága is megszabja. Ez az oka annak, hogy bár kiindulásként látatlanban kénytelenek vagyunk elfogadni a lokalitást ismerő kortársak véleményét (az a szegény, akit ők annak nyilvánítottak), körültekintően kell eljárunk, hogy megállapításaik kire is vonatkoztak a családi állapo-

²⁷³ Mint láttuk, legalábbis 1870-ben azért több 15 hold körüli református gazda is birtokos volt Eszláron.

²⁷⁴ A református egyházi adóztatás alakulásáról lásd Rác 2002. 251–265.

²⁷⁵ TtREL, Előterjesztés, I. 28. c. 31. 1863. febr. 24. (1878-ban „az egyház mérő végája 31.05 liternek találtott”. Uo. 1878. júl. 2.).

²⁷⁶ TtREL I. 28. c. 31. Egyház-látogatási jk. 1884. jún. 5.

²⁷⁷ TEREI Tanácskozási jk. I. 1878. máj. 19.; 1880. júl. 18.; Az 1882/83-ra kivetendő egyházi adót például a Farkas József algondnokból, Farkas Gáborból, a falu bírájából és Szelei Gáborból álló 3 tagú bizottság állította össze a presbitérium 1882. június 18-i határozata alapján, s az 1882. július 22-i ülésben olvasták fel és hagyták jóvá tételenként. Az 1883/84-re kivetendő adók tételes felolvasására 1883. augusztus 19-én került sor, s nyilván ez szolgált a novemberi szegénylista alapjául.

tot illetően: párokra, egyedülállókra vagy özvegyekre.²⁷⁸ S miután az egyházi adóztatás alapja a konjugális pár, az összeírás adataiból nem következtethetünk a háztartások kiterjedésére s a ténylegesen együtt élő családtagokra.

További korlátozás, hogy mint látható, csakis a református szegényekről lesz szó. S bár Eszlár törzslakossága református volt, listánk így nem öleli fel az egész népességet, ám abból, hogy felekezeti szegénységről lesz szó, további szűkítések következnek. A vegyes házasságban élőket ugyanis (különösen, ha az asszonyok voltak reformátusok) tekintettel arra, hogy férjeik nem ennek az eklézsiának tartoztak fizetéssel, szintén a szegények közé sorolták, jóllehet ebből önmagában nem következett, hogy valóban azok is voltak.²⁷⁹ Hasonló helyzetben nagyobb valószínűséggel következtethetünk a tényleges deprivációra a férjek esetében. Ők nem okvetlenül a feleség más vallása miatt kerültek fel az egyházi adózás szempontjából hátrányos helyzetűek listájára.²⁸⁰ Ez annál is inkább befolyásolja az összképet, mert jól kivehető a vegyes házasságok terjedése a fiatalabb évfázatoknál az 1860-as évektől.

Kezdjük először a *nemzedékekkel*. Előzetesen, pusztán a névsor alapján azt feltételeztem, hogy leginkább az idősebb generációt, azon belül is az özvegyasszonyok körét fogom mélyebben megismerni, ha az anyakönyvek alapján nyomukba eredek. Nem részletezve a névazonosítás nehézségeit, le kell szögezmem, hogy váramozásaim nem mindenben teljesültek. A százas listából több mint kilencven főt sikerült név szerint az anyakönyvekből azonosítanom. (Egyesekből több lehetséges személyt is, úgyhogy valószínűségi alapon szelekcióra kényszerültem.) A születési dátum alapján az egyes évfázatokot de-kádokhoz rendelve az alábbi kormegoszlás rajzolódott ki:

III/43. TÁBLÁZAT • Az eszlári református szegények kormegoszlása a születés éve alapján

Évtized	Vagyontalan szegény	Közülük cseléd is	Közülük nő
1811–1820	12	3	4
1821–1830	15	1	9
1831–1840	24	6	10
1841–1850	22	7	6
1851–1860	21	9	3
Összesen	94	26	32

²⁷⁸ A presbitérium előtt többször szerepelt például Hegedűs Béni ügye, aki azt állította, hogy a „háza a feleségé”. TEREI, Tanácskozási jk. I. 1879. jan. 26; 1880. márc. 14. Hegedűs Béni (*1842 k.) első felesége néhai Farkas András leánya, Farkas Julianna volt, aki azonban 1870-ben meghalt. A két árvával ottmaradt férj még az évben, egy hónapra rá elvett egy szintén özvegy egygyermekes asszonyt, Czakó Zsuzsannát. Első nejét Ófalu 53. számú házából temették, az új házasság kötésére Hegedűs Béni Ófalu 106. számú házából indult. Az 1870. évi birtokrészleti jegyzőkönyvben viszont Hegedűs András és Béni nevén az 55. számú ház állt. Kie és melyik az a ház?

²⁷⁹ Bari Józsefné Hegedűs Eszter (1856–1924), Bellai Józsefné Hegedűs Zsófia (1845–1933), Botos Ferencné Czellát Zsófia (*1859), Bozó Istvánné Tanyi Erzsébet (1845–1925), Dargó Andrásné Szóllát Zsófia (*1847), Sós Andrásné Farkas Eszter (1847–1922).

²⁸⁰ Bagdi Zsigmond (1853–1898), Fosztó József (1836–1912), id. Hegedűs József (*1835), Horváth Miklós (*1838), Kiss Gábor (*1856), Szakolczai Gábor (*1849), Tanyi Sándor (*1857), Vadászi Gábor (1855–1943), Vajda Miklós (1856–1936).

Más a kormegoszlás mintázata, ha magukat a vagyontalanokat nézem, más, ha ezen belül az osztálypozíciót, vagyis a „cselédkedést”, s megint más, ha a gender szempontot, a nemek szerinti bontást részesítem előnyben. A vagyontalanok között a közép- és ifjabb évfáratok dominálnak, de leginkább a középmezőny, a harmincas évtizedben születettek türemkednek ki. A cselédek között viszont diakronikusan egyre növekvő súlyú a legfiatalabb korosztály (az ötvenes évek gyermekei már közelítik az 50%-ot). A nők között viszont egyértelműen az 1820–30-as évtized (özvegy)asszonyai a meghatározóak (a húszas években születettek között csaknem kétharmados aránnyal).

A születési adatok révén a szülőket azonosítva megpróbáltam őket a jobbágytársadalmi státushierarchiában elhelyezni: az első dekádokat az 1828-as összeírás besorolása alapján, az utolsó évtizedek szülötteit a jobbágyfelszabadítás úrbéres listáját követve. Következtetésem, hogy az 1880-as évek szegényei jelentős részben a hajdani zsellérek leszármazottai közül kerültek ki, aligha lephet meg bárkit. Különösen nem, ha a fentiek alapján belátjuk, hogy a zsellér jogi kategóriája mögött milyen változatos társadalmi tartalmak, mikrocsoportok húzódhattak meg.²⁸¹

Célszerű a legidősebb nemzedékeknél azokból a párokból kiindulni, amelyek valamilyen plusz indoklással kerültek fel a fizetésektelenek listájára. Szerkezetileg a párokat rekonstruálom, hogy ezen a háttéren kirajzolódhasson az előzvegyülés története és jelentősége.

Cs. Nagy János apja, Mihály 1828-ban maga is zsellér volt, a század közepén fia is a Bánffyak házas zselléréként szabadult fel. Portája a 22-es házszámot viselte, 1852-ben még csak egy lakrészesként vették számba.²⁸² Három évtizeddel később Csordás Nagy János mint „elnyomorodott szegény ember” azzal a kéréssel fordult a presbitériumhoz, hogy egyházi terheit könnyítsék. Az egyháztanács határozata adója felét elengedte, s így mint egy házzal bíró özvegy 1 forinttal és 1 véka rozssal tartozott.²⁸³ A férfi azonban hamarosan, 1881 elején „vízkórban” elhalálozott.²⁸⁴ Még 1845-ben vette nőül Pásztor István zsellér leányát, Erzsébetet. Immár három éve házas elsőszülött fiukat, szintén Jánost 1871-ben, 24 éves korában a tüdővész vitte el. A 63 éves özvegyasszonyt a zsidó kántorválasztás kapcsán a nyíregyházi perben is kihallgatták, s szegény feje akkor sem nagyon tudott miről beszélni, mint hogy férjét „megütötte a szél”. Ez alkalommal az is kiderült, hogy abból élt, hogy az Ófalu közepén fekvő házacska két helyiségéből az első szobát 1881 Szent György napján kiadta a zsidó hitközség kurátorának, aki aztán a metszőt, Taubot szállásolta el abban.²⁸⁵ Taub elköltözése után került a volt férjjel csaknem egykorú özvegy Cs. Nagy Jánosné Pásztor Erzsébet mint „elaggott tehetetlen” a tiszteletes 1883 őszi készült listájára. Tehát nem számított munkaképesnek, s viskóján kívül mása nemigen volt. Nyomorult állapotában mégis jó évtizedig húzta, míg 1894 nyarán „végelgyengülésben” kiadta a lelkét.²⁸⁶

Hasonló példa még kettő sorakozik a százas listán. Az „elaggottak” mindegyike hajdan zsellércsaládba született. De csak ketten képviselik a legöregebb, a legveszélyez-

²⁸¹ Lásd a struktúratörténeti részben összefoglalt idevágó historiográfiát.

²⁸² MOL S 79 758. cs. 947. 1852.

²⁸³ TEREI, Tanácskozási jk. 1880. aug. 8.

²⁸⁴ MOL A 2568 (1881. jan. 9.).

²⁸⁵ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 24.

²⁸⁶ MOL A 2568 (1894. jún. 25.).

tetettebb, a hatvanas éveibe lépő korosztályt, az „elaggott” kategória tehát nem kizárólag az életkor alapján formálódott.

Az ilyen típusú kérelmek az 1870-es évek második felében kezdtek megsokasodni az egyháztanácsi jegyzőkönyvben. Nézzünk egy olyan példát, ahol a beköltözött iparos férj ugyan előbb ide sorolódott, de halála után özvegye már nem ezt a minősítést kapta. A Nyíriből (Abaúj-Torna) Eszlárra származott ács („faragó”) Dulinszky Mihály a jobbágyfelszabadításkor szintén a Bánffyak házas zsellére, egy lakrészes háza a 77. szám alatt szintén az Ófaluban volt található. Második házasságát kötötte az 1826-ban Eszláron született Komjáti Juliannával. 1877-ben mint „elaggott 70 éves tehetetlen szegény ember” ő is azzal a kéréssel fordult az egyháztanácsához, hogy egyházi adóterheit könnyítse. A helyzet magától értetődő lehetett, ugyanis a presbitérium a következő évtől az amúgy nős férfit – a már ismert visszaminősítéssel – csak „mint egy házzal bíró özvegy asszonyt” terhelte meg.²⁸⁷ Miután a férj 1882 elején a 148. házszám alatt elhalálozott, özvegye felkerült a szegénylistára (nem mint elaggott tehetetlen!), s aztán több mint húsz esztendőn át sorvadozott, míg 1905-ben végelgyengülésben elhalt. Pozícióját nyilván közvetve befolyásolta, hogy két felnőtt házas fia (János, ács, 1849–1938; Mihály, kisbirtokos napszámos, 1852–1920) is önálló háztartást vitt Eszláron.²⁸⁸

Mint a bevezetőben említettük, az „elaggott tehetetlen” mivolt mellett további nyomósító indok volt a *nyomorékság*.

Csugánné Nagy Julianna, a Bánffyak zsellére, Nagy Sándor kovácsmester és N[eme]s Farkas Borbála házasságából született. 1850-ben ment nőül Csugány Pál zsellér fiához, Dánielhez, de már 1865-ben a 25. házszám alatt el is özvegyült. Az 1876-os árvízkor már a 170. szám alatt találjuk. Az 1883-as perbe ő is ófalusi lakóhelye révén került be, miután kiülve a ház elé a „patkára” hallgatta a kántor- és sakterválasztásra jöttek énekét, s másnap „átment” az imént emlegetett Cs. Nagy Jánosnéhoz beszélgetni. Nem csoda, hogy idős asszony léte a tárgyaláson egy év távlatából már nem emlékezett, hogy mi történt pénteken, és mi szombaton, hogy ketten jöttek-e ki Taubéktól a jelöltek, vagy hárman. Ami a per tárgya szempontjából érdekesnek tűnhetett anno, az ma már csaknem érdektelen. Annál érdekesebb viszont, hogy Csugánné (a jegyzőkönyvben végig tévesen Csugáné!) érdeklődött hitközségi kérdések iránt, mégpedig így: „szomszéd-asszony melyiket választották?” S hogy róla az a kép élt Feuermannéban, a helybeli idős zsidó asszonyban, hogy „Csugán[n]é is jó tudományos”, azaz szabad értelmezésben, vallási dolgokban jártas, istenfélő asszony.²⁸⁹ Jó húsz év múlva halálát, mondanunk sem kell, szintén „aggkori végkimerülésben” fivére, Nagy Sándor jelentette be. Figyelemre méltó, hogy másodszülött fia, Balázs (1857–1933), úgy tűnik, már kitört a szegénységből: 1895-ben választották először presbiternek, 1910-ben pedig a helyi református gazdák között tetemes összeggel adózott.²⁹⁰ 1914 tavaszán pedig egyházgondnok lett.

Nemes Vajda István fia, István (1823–1889) szintén nyomorékként került Lápossy tiszteletes listájára. Nyilván ezzel is összefüggött, hogy egész életén keresztül nőtlen ma-

²⁸⁷ TEREI, Tanácskozási jk. 1877. dec. 2.

²⁸⁸ MOL A 2568; SZSZBML 110. c. TE

²⁸⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25.

²⁹⁰ TEREI Egyháztanácsi jk. III. Csugány Balázs állami adója (58 kor. 56 fill.) után 13 korona 85 fillérrel tartozott az eklézsiának egy évre.

radt, ami minden szempontból egyedülálló a szegények társaságában. 144. számú házáért kapott kártalanítást az 1876-os árvízkor.

Hogy önmagában a nyomorékság sem pecsételi meg valakinek a sorsát, arra jó példa ifj. Farkas Gábor esete, aki nemes Farkas György fiaként született 1844-ben. Távolról sem mellékes, hogy 1873 óta özvegy anyját, Czeglédi Juliannát is ott találjuk az adakozni képtelenek névsorában. Ifjú Farkas Gáborról első házasságából született gyermekei kapcsán az anyakönyvből kiderül, hogy tulajdonképpen csizmadiaként kereste a kenyerét. Mint ahogy az is tudni való, hogy csak 1869-ben sikerült régi jogon felkerülnie a választói névjegyzékbe. Amikor első felesége halála után, 1887-ben egyházi adója mérsékléséért folyamodott, a presbitérium elutasította, mondván, kérése „nem jogos”.²⁹¹ A megítéléshez hozzátartozhatott, hogy ifj. Farkas Gábor anyja, Czeglédi Julianna, akivel valójában egy fedél alatt éltek, s aki maga is szerepelt az 1883-as listán, közben 1885-ben elhalálozott, s a ház fiának jutott.

Az utolsó három esetben az (iparost is magában foglaló) zsellérsablonhoz képest átszíneződött a kép, hiszen vagy anyai vagy apai ágon a felmenők közt az eszlári taksás nemesség leszármazottaival találkozhattunk, akik úrbéres telek nélkül, viszont (legalábbis fiágon) régi jogon választó társadalmi státussal léptek át az új rendszerbe.²⁹²

Bár az egy fedél alatt élők szegénnyé nyilvánítására imént találtunk példát, özvegy Bátoriné Gáborné esete rámutat a családi helyzetek sokszínűségére. Vámos József zsellér 1838-ban született leánya, Julianna második felesége volt a nála csaknem 20 évvel idősebb férjének, akivel 1863-ban keltek egybe. (A zsinagóga melletti ház száma az esküvőkor s az 1870-es kataszterben: 291, 1876-ban az árvízkor viszont: 290.) A földműves férj 1880 februárjában hunyt el, 1881 decemberében az első házasságból származó azonos nevű fiú is megöszült, s a házban az özvegy az immár házas fiúval és a még hajadon, de már szolgálatba adott leánnyal élt egy fedél alatt (ezt nem az anyakönyvekből, hanem a vizsgálat és a per során tett vallomásokból tudjuk!).²⁹³ Az ági vagyon nyilván a fiú nevén örökítődött tovább, ezért csak az özvegy került fel az adakozásra képtelenek listájára, pedig a fia is napszámosnak mondta magát kihallgatásakor. Végül még több mint 20 évig éltek egy fedél alatt, amikor a fiú 1905-ben mostohaanyja halálát „aggkori végkimerülésben” bejelentette.²⁹⁴

A középgeneráció következő példája, Cserés András, Cserés József házatlan zsellér és Szabó Julianna gyermeke szintén felkerült az 1883-as listára. 1877-ben, 36 évesen öszült újra, a tiszalöki, 25 éves, szintén özvegy Bodnár Máriát vette feleségül. Nem élhettek valami békés családi életet, mert a tiszteletesnek már 1878-ban, nem sokkal oda kerülése után békíteni kellett őket. Hogy mi volt a viszálykodás oka, arról Lápossy csak annyit jegyzett fel latinul: „vir habet ingentem”.²⁹⁵ Hogy a férfi természetének vagy másvalamijének méretei találtattak-e hatalmasnak, annak megfejtését a jövő mikrotörté-

²⁹¹ TEREI, Tanácskozási jk. 1887. márc. 13.

²⁹² Kövér 2007. 110–151. Fi- vagy leányágon további taksás nemes leszármazottak előfordulása a listán (jól lehet ezt nem hirdetik magukról): Papp Sándor (1816–1887), K. Vajda Mihály (1832–1896), Somogyi Mihályné Hori Erzsébet (1832–1901), Sós Andrásné Farkas Eszter (1847–1922). Az 1848 után született Vajda Miklós esetére még külön kitérünk.

²⁹³ Mint Bátoriné Gábor 25 éves napszámos felesége, a 18 éves Boján Julianna mondta a kihallgatásakor, „anyjukommal, özv. Bátoriné Gábornéval” laknak együtt. OSzK Kt Fol Hung. 1847/I. (Bary) 34. Tanúvallomási jk. 1882. máj. 21.

²⁹⁴ SZSZBML 110. c. TE.

²⁹⁵ TEREI Anyakönyv, belső borító.

nészeire hagynám. 1882–1883-ban mindenesetre Újfaluban éltek, s csak egy évvel a vizsgálat után, 1883 nyarán jelentkezett a községi előjáróságnál az asszony, hogy tanúvallomást tegyen arról, amit látott, hallott. Cserés Andrásék ugyanis Groszbergékkel átel-lenben laktak az Újfaluban (a szövegkörnyezetből egyértelmű, hogy ez is a mai Kossuth utcában történt, de mivel nem szerepelnek az 1870. évi kataszterben, a telek pontosan nem azonosítható). A részletes vallomásból kiderül, hogy az asszony Tiszalökön, ahol az egykori metszőnél szolgált másfél évig, megtanult „zsidóul”. Férje pedig kapásként dolgozott a tokaji hegyen, fáradtan jött haza este, s az asszony hiába költögette, hogy megmutassa neki, mit lát az ablakon át, az ötölnyi széles utca túlsó oldalán (hogy tudnillik késő este gyülekeztek a zsidók Groszbergék udvarán). A fáradt férj nem volt hajlandó felkelni, hanem tovább aludt. Az asszony szerint férje amúgy is „nehéz természetű”, de „nem bántalmazta” – tette hozzá rögtön. Az asszony viszont igen pletykás lehetett. A férj ugyanis ellenezte, hogy neje vallomást tegyen, jöllehet neki állítólag nem mondta el, hogy mit látott. *„Nem szabad neki olyanokat beszélni, mert ő nem szereti a pletykát”* – mondta az asszony. A férj azzal győzködte a feleségét (eszerint mégis tudhatott valamit): *„Mi szegények vagyunk, nekiünk dolgozni kell és meglátod, hogy nagy bajba kevered magad.”*²⁹⁶ A férj tehát nem egyszerűen a vagyontalanságot, hanem a napszám elvesztésétől való félelem kiszolgáltatottságát tekintette szegénységük fő vonásának.

A nagyfalusi születésű házatlan zsellér, Olajos Pál fia, Bálint kocsis először 1870-ben házasodott. Feleségül az abaújszántói, r. kat. Kovács Zsuzsannát választotta. Első felesége halála után 1877-ben, immár 33 évesen a 21 éves Szakolczai Erzsébetet vette el. Ekkortól Kállay Béni bérlőjének a tanyáján találjuk, Sóstón. Ide veszik magukhoz szolgálónak 1881-ben egy esztendőre az 1882-ben eltűnt Solymosi Esztert. Olajos Bálintné Szakolczai Erzsébetet hosszan faggatták a tárgyaláson arról, hogy mivel kezelték, s meddig látszott annak a tehéntaposásnak a nyoma, amelyre 1881 őszén tett szert a leány Sóstó-tanyán.²⁹⁷ Ők tehát „tanyasi” (értsd uradalmi) cselédként kerültek fel Lápossy tiszteletes 1883-as szegénylistájára.

A Bánffy család zsellére, Solymosi József és Tóth Zsuzsanna fiaként látta meg a napvilágot 1844 nyarán Solymosi János. Korán árvaságra jutott, mindkét szülője 1848-ban elhunyt. Perbeli vallomásából derül ki, hogy távolabbi rokonságban állt Solymosi Eszterrel, mint mondta: *„nagyapánk volt egy testvér”*.²⁹⁸ Ami most számunkra ennél sokkal fontosabb vele kapcsolatban: a vizsgálati anyagból tudható, hogy napszámos, „több évi távollét után” 1882. január 1-jén „költözött vissza” a községbe és Grosz Márton bérlő cselédjeként dolgozott, akinek Tótfalu északi részén volt a bérleménye.²⁹⁹ A szegények 1883-as listáján is viszontlátjuk. Hamarosan, 1885-ben, tüdőlobban bekövetkezett halálakor házasként tartották számon, ám az eszlári anyakönyvekben esküvőjét hiába keressük, valószínűleg a családalapításra is akkoriban került sor, amikor migránsként valahol távol kereste kenyerét.

²⁹⁶ T-E (Napi Értesítő), Cserés András és felesége, 1883. júl. 9. Cserés a tárgyaláson így fogalmazta meg, úgy tűnik, gyakorta hangoztatott érvét: *„Én mindig azt mondtam, hogy mi szegény emberek vagyunk, hogy nekiünk ilyet kerülni kell, mert éppen olyankor találunk bekísérni és kérdeni, mikor egy kevés kenyérkeresetünk volna.”* Uo.

²⁹⁷ T-E (Napi Értesítő), Olajos Bálintné Szakolczai Erzsébet, 1883. júl. 7. Olajos Bálint és felesége már a vizsgálat idején igen részletes leírást adott Eszter ruházataról. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) Tanúvallomási jk. 1882. szept. 12.

²⁹⁸ T-E (Napi Értesítő), Solymosi János, 1883. júl. 7.

²⁹⁹ OSzK Kt 1847/I. 43–44. (Bary) Tanúvallomási jk. 1882. máj. 21; Hivatalos bizonyítvány, 1882. máj. 22.

A szegények legifjabb nemzedéke az ötvenes évek szülötteiből verbuválódott. Az 1850-ben született Papp Albert apja (Gábor) állásánál az anyakönyvben már státusa minősítéseként szerepelt, hogy zsellér. Ő is a Bánffyak úrbérese volt. A fiú 1877-ben, 26 évesen szabadságos katonaként vette feleségül az akkor 18 esztendőös Gönczi Juliannát. Láthatóan nem volt állandó lakásuk. 1880-ban Tótfalu azon részében laktak „mely a zsidó templomtól északra esik és mindössze 8 házból áll”.³⁰⁰ Az 1882-es kihallgatáskor viszont már az Újfaluban éltek. Scharf Józsefné, a templomszolga felesége 1880-ban gyakran járt hozzájuk „*krumplit, tököt, lisztet vásárolgatni*”, tehát alkalmi eladásra is termeltek. Sőt cselédet is tartottak: a tótfalusi helyen szolgált náluk „*mindenesként*” Solymosi Eszter 3 hónapon át.³⁰¹ A piacra (is) termelő, gyerek mellett pesztonkát tartó, mozgékony gazda végül 66 évesen, 1917-ben Hangácson („tanyán”) immár kisbirtokosként adta ki a lelkét.

A legfiatalabbak között is felbukkannak a hajdani taksás nemesek leszármazottai: Vajda Miklós Vajda Mihály napszámos fiaként látta meg a napvilágot 1856-ban, de mi tudjuk, hogy az apa neve előtt keresztelesekor még ott díszlett a „nemes” bejegyzés. A fiú pályája a szegénységből kiutat kereső mobilitás felemás példája. 1883-ban nősült, amikor a falu egyik módos görög katolikus gazdájának, néhai Nagy Péternek a leányát, Máriát vette feleségül. Láttuk azt is, hogy az 1906-ra összeállított választói névjegyzéken a legfiatalabb régi jogú választóként szerepelt, egy már letűnőben levő világ hírmondójaként.³⁰² 1910-ben – 5 gyermek atyjaként – 24 korona állami adó után 7 korona 15 fillér egyházi adót kellett (volna) fizetnie, viszont az évek során már ténylegesen több mint 26 korona hátralékot halmozott fel.³⁰³ Aligha mondható tehát igazán sikeresnek. 1936-ban földművelési napszámosként aggkori végkimerülésben hagyta itt a földi világot.

A kereszténység eredetileg kétosztatú, statikus társadalomképe mindig morális tartalmakat hordozott, e világon és odaát egyaránt.³⁰⁴ De hogy mennyire és miként hagyományozódott a pólusokra csapódottság (vagy annak érzete), azt csak egy dinamikus, nemzedékeket és életciklusokat követő szemléletben lehet nyomon követni. Ebből a szempontból is érdekes vonása az eszlári 100 fős szegénylistának, hogy – mint már ifjú Farkas Gábor példáján láthattuk – a felmenők és a leszármazottak összekapcsolásával családfák, mondjuk inkább, „szegénységbokrok” rajzolódnak ki rajta. Ez már túlmutat a közhelyes társadalmi meghatározottságokon, bepillantást enged a státusöröklítés mechanizmusaiba, s ha szerencsénk van, a sorsszerűség mögött megbúvó apró, ám annál konkrétabb mozzanatok is megragadhatók. A sors – mily furcsa fintor – többértelmű, ellentmondásos kategória: egyfelől többnyire valamifajta balvégzetet, ha úgy tetszik, hosszú távú, több generáción keresztül örökletes meghatározottságot jelent, tehát jól illeszkedőnek látszik egy strukturális társadalomvizsgálatba, másfelől viszont a véletlent, a kiszámíthatatlant, az egyszerűt jelenti.³⁰⁵ Sors az is, ha valaki nem tud kitörni az atyai szegénységből, az is, ha rosszul sáfárokodik az öröklött javakkal, lusta, iszákos és

³⁰⁰ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 594. (Bary) Tanúvallomási jk. 1882. szept. 11.

³⁰¹ T-E (*Napi Értesítő*), Papp Albertné, 1883. jún. 24.

³⁰² SZSZBML IV. B. 403. 89. cs. TE. Választói névjegyzék, 1905. márc. 31.

³⁰³ TEREI Egyháztanácskozási jk. III. k.

³⁰⁴ Ossowski 1967. 22–25.

³⁰⁵ Az egyéni sorsok beillesztését a strukturális társadalmi folyamatokba úttörő módon kíséri meg Baumann 1990. 9–15.

tönkremegy.³⁰⁶ De a sorsot kárhoztatjuk akkor is, ha egyik napról a másikra beüt valamilyen katasztrófa (tűzvész, árvíz), beteg lesz a férj, a feleség vagy a szülő, vagy netán – ha nem is az ördög viszi el – „egyszerűen” csak agyonütik valamelyikőjüket.³⁰⁷

Özvegy Horváth József, Kállay Péterné (házatlan) zsellére 1850-ben másodjára nősült, s a tiszalöki származású Tóth Rákhellel 1880-ig éltek együtt, amikor neje „sínlődözésben” elhalálozott. Az előzegetyült apa fiai közül az 1856-ban született Mihály és az 1859-es ifjú József is felkerült Lápossy tiszteletes listájára. Az apa s azonos nevű fia is a „vagyontalan-ság” mellett „cseléd is” minősítéssel. Mindkét fiú maga is családot alapított már ekkor, ifjabb Mihály neje egyébként – ez is jelez valamit – törvénytelen születésű volt.³⁰⁸

A tiszalöki születésű juhászt, Kiss Györgyöt (*1822) hiába keressük az úrbéresnek névsorában. Nem ismerjük, kinek a szolgálatában állt. Mindössze azt tudjuk róla, hogy 1850 januárjában Sallós Juliannával, Kállay Péterné zsellérének, Sallós Józsefnek a leányának esküdött örök hűséget. Azonban ez a házasság sem tartott sokáig, mert 1852-ben két héttel előzegetyülése után mint „juhász bacsó” újabb frigyre lépett, a másfél év óta özvegy, 24 éves Cserés Zsuzsannával, akivel aztán több mint harminc évig éltek együtt, míg 1882 februárjában ez az asszony is magára hagyta akkor „dohányosnak” aposztrofált emberét az eszlári Jeges-tanyán. A változó szerződéses uradalmi alkalmazás mellett itt is a friss előzegetyülés lehetett az egyik közvetlen oka annak, hogy az özvegy férfi felkerült Lápossy tiszteletes szegénylajstromára („cseléd is” minősítéssel!), de az már aligha véletlen, hogy mindkét házasságából egy-egy felnőtt házasság fia (József, 1851, Gábor, 1856) ugyanezzel a klasszifikációval ugyanerre a sorsra jutott. Megjegyzendő, hogy a kisebbik fiú katolikus leányt vett el.

Ezekben az esetekben, akár a házatlan zsellér, akár a zsellér, akár az uradalmi alkalmazott minősítést tekintjük, az atyai státus nemcsak a szegénységben hagyományozódott, de az események „sűrűsödéséhez” gyakran hozzájárult a beköltözés valamely környékbeli településről, a többszöri (alkalmanként vegyes) házasság, s közvetlen kiváltó okként a listára kerülésre szinte mindig kimutatható egy-egy friss előzegetyülés.

Ha valaki unalmasnak találná a társadalom alsó csoportjai determinisztikusnak tűnő státuszreprodukción, elmondhatom: szegénységre deklasszálódás útján is lehetett jutni. S itt egy családon belül is igen eltérő pályák adódhatnak.

³⁰⁶ A tárgyaláson Rosenberg azzal igyekezett hitelteni csak így per „Hegedüs Józsi” vallomását, hogy elmondta róla, hogy „életében talán jó formán egy évet sem volt otthon, hogy el ne lett volna zárva”, s „részeses” is. T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25. A kihallgatáskor Hegedüs József 48 éves nő, 3 gyerek apja („azelőtt mészáros” magánzóként” tett vallomást. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 367. (Bary) Tanúvallomási jk. 1882. júl. 8.

³⁰⁷ Kovács Dánielt például 1873. március 16-án 39 éves korában tényleg agyonütötték. Mint láttuk, az 1880-as évtized elejének demográfiai válságos időszakában Eszláron 12%-os haláloknak számítottak a tüdőbetegségek. Ez a mocsaras klímával is összefüggésben lehetett, s különösen súlyosan érintette a szegénylistára kerülteket. Közülük a légzőszervi bajokban elhunytak név szerint: tüdővészben (Cserés János, 1883. ápr. 13.; Kiss Gábor, 1883. aug. 18.; Gyulai István, halász 1884. máj. 5.; Babolcsi Benjáminné Gyáni Terézia, 1886. júl. 25.; Pásztor József, 1887. máj. 30.; Cs. Nagy Gábor, 1897. jan. 29.); tüdőlobban (Cserés József, 1883. ápr. 25.; Solymosi János, 1885. okt. 3.; Cserés Mihály felesége, Sági Zsuzsanna, 1891. márc. 15.), a tüdőgyulladásban (Vas János, 1863. jan. 5.; Bagdi Zsigmond, 1898. jan. 3.). MOL A 2568. Minden látszat ellenére tehát Eszláron sem minden szegény „aggkori végkimerülésben”, „sínlődözésben” vagy „sorvadozásban” halt meg.

³⁰⁸ Idős Hegedüs Mihály (1822–1885), a Bánffy család zsellére 1848-ban vette feleségül Juhász Juliannát, de hamar előzegetyült, s 1853-ban újra házassodott, ezúttal Kovács Sárával, aki majd 1882 februárjában távozott a másvilágra. A Lápossy-féle szegénylistán az özvegy apa mellett mind az első házasságból származó Borbálát (Cs. Tóth Bérin, 1849–1927), mind a második frigyből való Esztert (a katolikus Bari József neje, 1856–1924) ott találjuk.

Tanyi József (1822–1880), a Bánffyak féltelkes úrbéres jobbágya 1851-ben vette feleségül Üveges Zsófiát (1829–1917), Üveges József zsellér leányát. Az 1852-es kataszter szerint a 283-as szám alatti házuk két lakrészes volt. Elsőszülött fia születésekor, 1851-ben a lelkész az apát az anyakönyvben földesgazdaként, 1857-es fia keresztelésekor – nyilvánvaló túlzásként – egyenesen „földbirtokosként” regisztrálta. Az 1865-ös választói névjegyzékben azonban a férj már csak negyedtelkesként szerepelt, s utoljára 1869-ben bukkant elő 1880-ban bekövetkezett haláláig a választók között. Az 1870-es kataszterből az is kiderül, hogy a 283. számú ház ekkor testvére, Tanyi Gábor nevén állt, s a 283/a-val jelzett, nyilvánvalóan megosztott udvaron, Tanyi József részén ház nem található. Sem ekkor, sem amikor az 1876-os árvíz letarolta Ó- és Tótfalut. (Tanyi Gábor egyébként 1865-ben fél telekkel volt választó, s 1882-ben is választó maradt!)

Az 1883-as szegénynévsorra Tanyi Józsefnek nemcsak özvegye, hanem két fia, József és Sándor is felkerült. Egy a többlépcsős hanyatlástörténetek közül, mondhatnánk, de a sors nemcsak hosszú távú folyamatokon keresztül tör utat magának. Nem sokkal az apa 1880. augusztus végi halála előtt, augusztus elején a családban másik haláleset is történt: gyerekszülésben elhunyt 25 éves leányuk, Julianna, az anyakönyv minősítése szerint „megesett leány”. Hamarosan, 1881 novemberében eltávozott az elsőszülött fiú, József ifjú felesége is, az Eszláron gyakori haláloklban: „sorvadozásban”. S bár József már 1882 márciusában újránősült, Solymosi Eszter legidősebb bátyjának özvegyét, Gulyás Esztert vette el, ez a házasság sem lehetett sem harmonikus (Lápossy tiszteletesnek itt is békítenie kellett), sem tartós. Az alig 35 esztendő megélt férj ugyanis – egy másik már sokszor emlegetett haláloklban – „sínlődésben” 1886 januárjában nemsokára kimúlt.³⁰⁹

A hosszabb távú degradáció állomásait követhetjük nyomon a kiterjedt ágú-bogú Cserés család esetében. Az 1828-as összeírás még csak egy Cserés István colonust ismer, ebből azonban talán leginkább az összeírás hiányaira következtethetünk. Az 1848-as jobbágyszabadítás kapcsán rekonstruált úrbéri tabella szerint mind a négy Cserés nevezetű Kállay Péternő úrbérese: János féltelkes, a többiek, Bálint, ifjú István és József zsellérek. A féltelkes Jánosnak a 223. szám alatt a reformkor végi összeírások szerint hatfős háznépe volt, közülük az egyik az 1820-ban született Mihály, aki 1852-ben Beksi Teréziát, a helyi tanító leányát vette feleségül. Idős Cserés Mihályt és feleségét 1883-ban mégis a szegények listáján láthatjuk viszont. Az is tény ugyanakkor, hogy a Cserés nevéek közül az 1860-as évek választói jegyzékén Mihály nevű nem fordult elő, csak Sándor és István. Viszont az 1870-es kataszter szerint a 223. számú ház nem a Cserés család nevén áll, de Mihályé a belfalu 111-es számú háza. Az 1876-os árvíz után ugyanakkor Mihály a 78. számú ház lerombolása után kap 18 forintnyi házkáregélyt (és a közös legelőilletőség után kisösszegű kártérítést).³¹⁰ A lakhely körüli kuszaságot tovább bonyolítja, hogy amikor 1882-ben Bary vizsgálóbíró ifj. Cserés Mihálytól afelől érdeklődött, hogy hol él az édesanyja, azt a választ kapja, hogy Téglás fele, Körtvélyesen, a leánytestvérénél lakik.³¹¹ Innen nézve szinte természetesnek számít, ha Mihály fiai közül

³⁰⁹ TEREI, Anyakönyv, belső borító. Gulyás Eszter egyébként a listán szintén szereplő Gulyás Bálint (1821–1894) és Szakolczai Zsuzsanna (1825 k. –1902) leánya volt, akiket melleleg Lápossy tiszteletesnek negyvenévi házasság után szintén békítenie kellett a nyolcvanas években. A megözvegyült asszony harmadszor is férjhez ment, ezúttal egy idős özvegyemberhez, Tóth Istvánhoz, s hosszú kort élt meg, 1938-ban hunyt el.

³¹⁰ MOL, S 79 758. cs. 947. TE. 1870; SZSZBML IV. B. 411. 49. d. 6182/1876.

³¹¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 487. (Bary).

ifjú Mihály (*1854) és ifjú János (1856–1938) neve is felbukkan a református szegények 1883-as névsorában. Az apa és azonos nevű fia ráadásul „cselédként is”. A perben ifjú Mihály Lichtmann Jakab, illetve Großberg Leo kocsisaként tett tanúvallomást.³¹² Több mint különös viszont, hogy egyik fiú sem szerepelt az 1860-as évek református iskolai matrikuláiban. Anyai ágon a volt helyi tanító unokái nem jártak volna iskolába? Megérősítést nyer azonban ez a feltételezés abban az apró adatnyomban, hogy amikor ifjabb Mihály, immár földművelési napszámosként 1896-ban bejelentette apja halálát a jegyzőnél, aláírása hitelesítéséül egy keresztet rajzolt az anyakönyvbe. Különös fordulat, hogy az öccs, ifjú János 1879-ben közkatonaként ismét a 223. házszám alól bejelentve vette feleségül Tóth István földműves leányát, Paulinát (1863–1894). A szegénységgel azonban itt is együtt járhatott a viszálykodás, Lápossy tiszteletesnek ugyanis hamarosan békíteni kellett a házaseleket. Felesége korai halála után a férj gyorsan újraházasodott, s még szép hosszú kort ért meg.

Talán a legdrasztikusabb zuhanást Bagdi Zsigmond élte át pályája során. Apja, nemmes Bagdy István előbb a negyvenes években uradalmi kasznár, majd községi jegyző, illetve bíró is volt, aki kétszer is eszlári taksás nemes leányt vett feleségül, először 1841-ben Gyáni Zsófiát, majd annak halála után 1850-ben Vajda Juliannát. (A jegyző apa nevét még általában y-nal írták.) Az első házasságból is született egy Zsigmond nevű gyerek, de ez korán elhalt, a második házasságból született Zsigmond (1853–1898) volt az, aki az 1862-es, 1863-as iskolai matrikulákban gyenge tanulóként kétszer egymás után ugyanazt a klasszist járta (nyilván, hogy jobban felkészüljön az életre). Ezzel is összefüggött, hogy egy évvel később már tiszalöki oskolásként tűnt fel. Az apa a hatvanas évek közepén még eszlári választó, majd Nagyfaluba került jegyzőnek. Legközelebb akkor találkoztunk a fiú nevével, amikor 1876-ban a tarcali születésű, 19 éves római katolikus Gófer Máriát feleségül vette. A Bagdy lányok különböző környékbeli iparosokhoz mentek nőül, Amália (1851–1893) például Bagos Gábor nagyfalusi ács felesége lett. Zsigmond az, aki uradalmi kocsisként mindvégig Eszláron maradt látókörtünkben. 1898-as halálakor (halálok: tüdőgyulladás) még ötvenéves sem volt, s „kisbirtokos és uradalmi cseléd” szokatlan kettős klasszifikációval anyakönyvezték. (Édesanyja 1906-ban, 78 évesen „aggkori végkimerülésben” szintén Eszláron hunyt el.)

Mennél több individuális esetet sorolunk fel, annál szétesőbbnek tűnhet a szegénység százele arca. Kiss Lajos, az alföldi szegénység legavatottabb ismerője úgy próbált rendet rakni a szegény emberek és asszonyok végeláthatatlan sorában, hogy miközben típusokat alkotott, az egyes jellegzetes sorsokat az életciklus szakaszaira és az évszakok fordulóra fűzte fel.³¹³ Nem rendelkezve azzal a hely- és élettapasztalattal, amivel ő (nemcsak vásárhelyi, hanem rétközi ismeretei is sokat segíthettek volna), sajnos ezt az utat nem választhattuk, bár az életciklusokkal kapcsolatos megközelítéséből sokat igyekeztünk tanulni.

³¹² T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 25. (Tévesen: Csevecs Mihályként szerepel a jegyzőkönyvben. Július 21-én már jól írják a nevét.)

³¹³ „Minden szegény ember a kanászsággal kezdi küzdelmes életét, de nem mindegyik járja végig mindazt a lépcsőfokot, melyekre életkoránál és életerejénél fogva alkalmassá válik. Van, aki holta napjáig kint marad a tanyán; van, aki csak addig, amíg katonának el nem viszik. Nagyon sok bejön a városba lakni, ha megnősül, vagy később, ha egy kis házra való össze gyűjtöget. Bent a városban aztán mint napszámos keresi a kenyerét sokféle munkával évszakszerinti korhoz kötött állandó és bizonytalan ideig tartó különböző foglalkozással és ott, ahova sorsa és igyekezete folytán kerül.” Kiss, [1939] 5–6.

Kiemelhettük ugyan, hogy az elaggottság, a nyomorékság, a cselédkedés milyen kézenfekvő ismérveknek számítottak a szegénylista összeállítói számára, hogy a zsellér, az iparos vagy éppen a taksás nemes származás milyen „eredendő” veszélyeket hordozott a jobbágyfelszabadítást megelőző nemzedékekre nézve, mivel egy meghatározott pillanatban hosszú távra kimerevítette a korábban meglehetősen képlékeny és változékony viszonyokat. De láthattuk azt is, hogy a pillanat tragédiái (betegség, hirtelen halál), egyáltalán az előzvegýülés milyen sorsra juttatta a kis házzal és földdel ugyan bíró, de különben munkaképtelen személyeket (különösen az asszonyokat). Az sem került el a figyelmünket, hogy a fiatalkori vagy akár örökölt szegény sors nem jelentett végzetes determinációt, bár ezúttal nem a kilábalás útjait vizsgáltuk. A dinamikusan felfelé törekvőkről már csak a forrásadottságok miatt is könnyebb megállapításokat tenni.

A legfontosabb megfigyeléseink azokkal a helyzetekkel függöttek össze, ahol világgossá vált számunkra, hogy a Református Közalaphoz hozzájárulni képtelen vagyontalan szegények individuális névsora, az adórendszer mélyén megbúvó szemlélet (csak emlékeztetőül lásd fejadó) és a társadalom család- és rokonságszervezete milyen ellentmondásos kölcsönviszonyban alakult egymással. A nincstelenség, illetve a szegénység határvonalainak meghúzása többek között azért is nehéz, mert, amint a listán szereplő vagyontalanokról többször kiderült, többeknek volt saját házuk. Durván felerészben – a „vagyontalan szegény” minősítés ellenére – az 1870-es kataszter és az 1876-os árvíz utáni kártalanítás szerint bírtak valamekkora házzal, földdel vagy legelőilletőséggel, ami ugyan az önfenntartáshoz kevés volt, részben mégis az önálló gazdálkodás bázisát jelentette. Így épp a megadott kritérium, a tulajdon hiánya alapján a vagyontalan szegények önmagukban nem definiálhatók. Szövevényes relációik azonban csak véletlenszerűen ragadhatók meg a standard forrásokból.

III/44. TÁBLÁZAT • *A vagyontalan szegények (1883) korábbi házbirtoka (1870) és legelőilletősége (1876)*

	Házzal bírók 1870-ben (kataszter alapján)	Legelőilletőséggel bírók 1876-ban (árvízsegély alapján)	Házzal és legelőilletőséggel együtt
1883-as szegénylistáról	50	46	
1883-as szegénylistáról			21

Forrás: TtREL I. 28. j. 16; MOL S 79. 758–759. cs. 947; SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/876.

Az eszlári szegények népes csoportja tehát nem határolható körül sem nemzedék, sem sors, sem osztály, de még társadalmi nem és családi állapot szerint sem, legalábbis külön-külön biztosan nem. Az 1864–1870–1876-os adatbázisból is csak az árvízsegély és a birtokrészleti jegyzőkönyv adatait éreztük kompatibilisnek. A húsz évvel korábbi, 1864-es adójegyzék, különösen a családi viszonyokat tekintve már olyan távol esett, hogy közvetlenül nem vonatkoztatható Lápossy tiszteletes 1883-as református szegénylajstromára. Maradt tehát a családi háztartás szintű mikroelemzés, amely az adatbázis tágabb perspektívájával kombinálva legalább valamit visszaadhat a struktúra és mobilitás változatainak gazdagságából.

A FALUSI ÉRTELMISÉG SZÁRMAZÁSA ÉS SZEREPEI

A falusi értelmiség témája méltatlanul elhanyagolt területe a társadalomtörténetnek, s szorosabban véve az értelmiségtörténetnek. Pedig nem mondható, hogy struktúratörténeti szempontból nehéz a számbavétel. Hiszen elegendő csak a választójogi névjegyzékekre gondolnunk, s az 1848:V. tc. alapján könnyen megállapítható akár országosan, akár egy-egy településen, hogy ki tekinthető annak. Igaz, aki megfelelő föld- vagy ház- vagyonnal, jövedelemmel rendelkezett, az nem okvetlenül az értelmiségi census alapján vétetett fel a választói névjegyzékbe. Az sem kizárt, hogy a választói névjegyzékben a foglalkozás feltüntetésének egyik oka épp az értelmiségi képzettség megállapítása volt.

Tiszaeszláron az 1848-as választói névjegyzék 9 főt tartalmazott értelmiségi jogcímen: a katolikus plébánost, a református lelkészt, három tanítót (a felekezeti tanítók közül a református leányoknak külön rectoruk volt), a jegyzőt, valamint egy kasznárt (akit, habozva a jogcímek között, egyúttal régi jogon is számba vettek), egy számtartót és egy ispánt.³¹⁴ Íme a falusi intelligencia.³¹⁵ Vári András egyenesen úgy látja, hogy a gazdaszteket megyei döntések sorával már a reformkorban bevették ugyan a honoráciorok közé, ám a „honorácior»rendet« végül is az 1848. évi V. tc. a választójogi törvény rendelkezései hozták létre országosan egységesen”.³¹⁶ Vagyis az értelmiség az utolsó lehetséges pillanatban vált renddé, ami egyben a történelmi-szociológiai rendiség kihunyásának időpontja is volt. Gramsci alapján viszont úgy fogalmazhatnánk, hogy ebben az összefüggésben együtt bukkannak fel a „hagyományos” értelmiségi kategóriák, illetve a gazdasági termelés csoportképző funkciójából kinőtt „szerves” értelmiség típusa (jelen esetben a nagybirtokhoz kötődő gazdaszti réteg).³¹⁷ Mondhatnánk, egyszerre lehetünk tanúi egy történelmi-szociológiai rend elvetelésének és egy választójogi osztály születésének.

Ha azonban a későbbi évek választói névjegyzékére pillantunk, akkor ez a „kettős” összetétel már távolról sem olyan magától értetődő. Az 1865-ben, 1869-ben és 1875-ben készült választói névjegyzékekről ugyanis hiányoznak a gazdasztek, s csak a papok, tanítók és jegyzők kerültek értelmiségiként számbavételre.³¹⁸ Igaz, a korábbi kasznár, aki közben egy időre a jegyzői tisztelet is betöltötte, 1865-ben 100 forint jövedelem után került a listára, s nem értelmiségiként. Ugyancsak igazolták az egyik katolikus nagybíró gazdasztiének választójogát 1869-ben, ám régi jogon, s nem értelmiségiként. A falusi intelligencia ebben az időben látszólag az „örök” értelmiségi funkciókra szűkül. Hogy aztán az 1882-es újabb választói jegyzékben 9 fős létszámmal ismét helyreálljon a funkcionális kettősség: a 2 lelkészből, 3 tanítóból és 1 jegyzőből álló társaság kiegészüljön a 3 gazdaszttal.³¹⁹ A közben megtett kitérő után, amely fakadhatott mind a választójog helyi értelmezéséből, mind a falu határában közben tért nyelő bérleti gazdálkodásból, a helyi intelligencia története visszazökkent a korábbi, mondjuk így, ’48-as kerékvágásba.

³¹⁴ SZSZBML IV. B. 105. 1. d. (1848); IV. B. 102. 5. d. 48. cs. 619.

³¹⁵ Hogy ez a szortiment nem volt magától értetődő, arra Vörös Károly utal, amikor kijelenti, hogy csak a gazdasztek országos tiltakozó akciójának hatására, s Szemere Bertalan belügyminiszter külön rendelkezése ismérték el, hogy a gazdaszteknek is jár az értelmiségi választójog. Vörös K., 1977. 33.

³¹⁶ Vári, 2009. 118.

³¹⁷ Gramsci, 1970. 271–276.

³¹⁸ SZSZBML IV. B. 254. 1. d. (1865); IV. B. 254. 6. k. (1869); IV. B. 403. 87. cs. (1875).

³¹⁹ SZSZBML IV. B. 411. 113. d. I. 248/1883.

Nem ez volt azonban az egyetlen változás, amelyet az eszlári értelmiség alakulásában megfigyelhetünk. 1865-től ugyanis a választói névjegyzék nem csak a foglalkozást, de az életkort is feltüntette. Ebből az is megállapítható, hogy a hatvanas évek értelmiségében még egy 50 év fölötti generáció dominált: a katolikus lelkész 56, a református tanító 55 évesnek mondta magát, a jegyzői funkciót pedig, átmenetileg, egy 68 éves ügyvéd töltötte be. Ehhez képest 1869-re szinte teljes generációváltás ment végbe soraikban: Csiszár Soma, az új református lelkész számított közöttük a rangidősnek a maga 35 évével, a katolikus plébános, Ferenczy Bertalan 29 éves volt, ugyanennyi esztendőtlét számlált a jegyző, Kovács Pál, a tanítók pedig 27, illetve 26 évesnek mondták magukat. 1875-re a két lelkész kivételével az egész társaság kicserélődött, s ekkor immár harmincasként dominált a fiatalos évjárat. 1882-re pedig újabb szinte teljes őrsgérváltás következett be (1875-ből egyedül a belfalusi református tanító, az ekkor már 41 éves Várkonyi Ferenc maradt a posztján). Az új katolikus lelkész, Adamovics József 39, a református prédikátor, Láposy János 34 éves volt, a jegyző, Gunya Sándor mindössze 29, a két új tanító, Bóta Kálmán és Pásztor József pedig, 26, illetve 27 évesen nemrég kerültek állásba. A gazdatisztek között negyvenes, harmincas és húszas éveiket taposók egyaránt előfordultak.

Ha a választói névjegyzék adatait összekapcsoljuk egyéb forrásokkal, a megyei alispáni iratokkal, egyház-látogatási és presbiteri jegyzőkönyvekkel, schematizmusokkal, s ami a legfontosabb, az anyakönyvekkel, akkor nemcsak a négy időmetszetre korlátozhatjuk megfigyeléseinket, hanem a származásra, szolgálati időre, helyben maradásra, illetve az életpálya további alakulására is vethetünk egy pillantást. Természetesen nem mindenki esetében, hiszen, mint már fentebb látható volt, s most újra megerősítést nyert, a falusi értelmiség egyik legfőbb jellemzője épp erős térbeli mobilitása, s ami ezzel együtt jár: rendkívüli változékonysága volt. A 19. század harmadik negyedében nincs is esélye a „hagyományosságba” való belekövülésre.

Az első, ami szembe ötlük: az értelmiség falun kívülről jövő rekrutációja. A falu ugyanis nem termelte ki saját honorációrelitjét: a papok, a tanítók, a jegyzők a 19. század közepén és második felében általában máshonnan érkeztek. Az, hogy a honoráciorok közt igen magas volt a fluktuáció, részben ok is volt, részben pedig következmény. A tanítókkal előfordult, hogy alkalmatlanság miatt kellett megszabadulni tőlük.³²⁰ A jegyzők között talá-lunk olyat, akit sikkasztás miatt tartóztattak le, s ezért kellett távoznia posztjáról.³²¹ De olyan is akadt, aki adósságai elől családotul megszökött. A görög katolikus Kovács Pál, aki mellel egy postamesteri tisztelet is betöltötte, 1872 elején, miután fél éves Geyza nevű fiát eltemette, viharos gyorsasággal Pestre távozott.³²² Mint még látni fogjuk, különösen konfliktusosokkal telinek mutatkozott a református hívek és lelképásztoraik viszonya.

³²⁰ Janthó Gyula tanító iszákosságáról még lesz szó Csiszár Somával történt konfliktusa kapcsán. Lásd még Kővér: A lelképásztor..., 2008. 361–362.

³²¹ SZSZBML IV. B. 255. b. Alispáni iratok. 112. d. 694/867. Kürthy Menyhért jegyzőt 505 forint sikkasztása miatt tartóztatták le. Szilágy József BM államtitkár – Szabolcs megye (1867. jún. 2.).

³²² SZSZBML IV. B. 411. Alispáni iratok. 1. d. 101/872. „magány adóssága annyi lévén volt jegyző Kovács Pálnak, hogy abból kigázolnia nehéz lett, miután egyszer megtámadtatott hitelezői által, tehát hátrahagyva ingó s ingatlan vagyonát az adósság fedezésére [...] eltávozni szó nélkül tanácsosabbnak tartotta, miután szó beszéd szerint ottani lakosok, hibásan kezébe adva, némely [...] fizetéseket, [melyeket] nem adott volna be a m. kir. adóhivatalhoz a kincstári pénztárba.” Dobozy Ferenc szolgabíró – Bónis Barnabás alispánnak (1872. febr. 27.).

III/45. TÁBLÁZAT • A tiszaezslári honorácior-értelmiség származása

	Szolgálat	Születési hely	Születés	Halál	Későbbi pálya
<i>Református lelkészek</i>					
Nagy Károly	1846–58				Józsa (lévita)
Borus Lajos	1858–59	Debrecen (Hajdú)	1831 k.		Tiszaölök (lelkész)
Pákozdi Lajos	1859–61	Sziksó (Abaúj-Torna)	1833 k.		Hajdúnánás (lelkész)
Sáfrány Zsigmond	1861–66	Tiszaadob (Szabolcs)	1838 k.		Téglás (lelkész)
Csiszár Soma	1866–78	Vatta (Borsod)	1833		„papi pályáról lelép”
Láposy János	1878–1902	Debrecen (Hajdú)	1848	TE, 1902	
<i>Református tanítók</i>					
Beksi Varga Ferenc	1848				
Erdős Sámuel	1852–	Taktaszada (Zemplén)	1814	TE, 1875	
Kapitány Lajos	1855		1821 k.		
Győri József	1868–69	Hódmezővásárhely (Csongrád)	1842 k.		
Janthó Gyula	1873	Tállya (Zemplén)	1847		
Hollós János	1873	Kazinc (Borsod)	1846		
Várkonyi Ferenc	1874–90	Tiszaadány (Szabolcs)	1839		Püspökladány (rektor)
Kovács F. István	1874–81		1847		
Pásztor József	1881–92	Tiszaezslár (Szabolcs)	1853	TE, 1901	
Igó Lajos	1892–98	Hanva (Gömör-Kishont)	1865		Geszt (Borsod)
<i>Katolikus lelkészek</i>					
Szinay József	1845–1866	Mezőtárkány (Heves)	1817		
Ferenczy Bertalan	1866–1878	Nagykálló (Szabolcs)	1841	1914	Nagykálló (alesperes)
Adamovics József	1878–1887	Hídvég (Zemplén)	1845	TE, 1887	
Oldall Ödön Jenő	1887–	Nagykátá (Pest-Pilis-Solt-Kiskun)	1856 k.		
<i>Katolikus tanítók</i>					
Skody Mihály	1874–1881	Patak (Zemplén)	1839 k.	TE, 1881	
Bóta Kálmán	1882–	Gyöngyöshalász (Heves)	1859 k.		
<i>Jegyzők:</i>					
Valent Mihály Ns	1848		1791 k.		
Bagdy István Ns	1850–52	Büdszentmihály (Szabolcs)	1811 k.		kasznár (1848), majd: Rakamaz, jegyző
Kürthy Menyhért	–1864				
Nagy Sámuel	1865		1797 k.		
Kovács Pál	–1872				
Héry János	1872–	Rakamaz (Szabolcs)	1823 v. 1845 ?	TE, 1887	
Gunya Sándor	1877–		1853	TE, 1928	
Takáts Mihály	1848	Sárvár (Vas)	1796 k.	TE, 1851	Számtartó
Renn István	1869		1814 k.		Graefl bérlő tisztartója
Báthly László	1882		1837 k.		
Liptay Ferdinánd	1882		1847 k.		
Liptay Jenő	1882	Vencsellő (Szabolcs)	1858	Nyíregy- háza, 1934	

Természetes mozgásnak tekinthető, ha valaki jobban jövedelmező, magasabb stallum reményében távozott más helységbe. A lelkészek és tanítók minden bizonnyal ezért választottak népesebb, gazdagabb egyházközségeket (Tiszalök, Hajdúnánás, Téglás, Nagykálló, Püspökladány), miközben azért nem szakadtak el a környéktől.

III/46. TÁBLÁZAT ● *A református lelkési jövedelmek községek szerint*

Község	Lelkési jövedelem (frt)
Acsád	400–600 között
Bököny	1500 felett
Csege	800–1000 között
Dada	1000–1200 között
Dob	1000–1200 között
Dorog	300–400 között
Eszlár	600–800 között
Földes	1000–1200 között
Hadház	1200–1500 között
Lök	800–1000 között
Nagyfalu	400–600 között

Község	Lelkési jövedelem (frt)
Nádudvar	1500 fölött
Nánás	1500 fölött
Püspökladány	1500 fölött
Saáp	400–600 között
Szentmihály	1200–1500 között
Szoboszló	1500 fölött
Szovát	1000–1200 között
Tetétlen	800–1000 között
M. Ujváros	1200–1500 között
N. Ujváros	800–1000 között
Vámospércs	800–1000 között

Forrás: TtREL I. 28. j. 16.

Ez a korabeli összehasonlító kimutatás jól jelzi, miként helyezkedett el a 600–800 forint közötti eszlári lelkési jövedelem a környező települések hierarchiájában. Zsigmond Sándor szoboszlói lelkész levelében kommentárt is fűzött a fenti összeállításhoz: „Kétségtelen, hogy gazdálkodni tudó s szerető emberre nézve legjobb P[üspök]Ladány; én, a magam részéről most legjobbnak Szoboszlót tartom, hol az 1200 ft készpénz mellett a 3-400 ftnyi stola s 5 köblös föld oly fizetés, mely hivatalunkban fenntart s aszálynak jégverésnek kitéve sincs.”³²³ Nincs tehát min csodálkozni, hogy az értelmiségi jövevények – ha tehették – viszonylag hamar továbbálltak.

Megjelent azonban a tartósan helyben maradó, sőt ide temetkező értelmiségi típusa is. Az 1870-es évek végén idekerült lelkészek halálukig itt szolgáltak, s szintén meggyökerezett Eszláron az ugyanakkor kinevezett jegyző is. A bevett értelmiségi stratégiát követve azonban máshonnan hoztak maguknak rangjukhoz illő feleséget. Láposy János református lelkész a megyeszerte ágas-bogas nemes Jármay családba, Gunya Sándor jegyző pedig a jómódú Hvezda családba nősült.³²⁴ Ritkán fordult elő, hogy az idevetődött értelmiségi helyben nősült, ám ha elkerült innen, magával vitte idevalósi feleségét. Az eredetileg büdszentmihályi Bagdy István, az 1848-as nemes kasznár kétszer is helybeli taksás nemes leányt vett feleségül, végül Rakamazon lett jegyző. A Taktavidékről ide-

³²³ TtREL I. 28. j. 16. Zsigmond Sándor – Érseknek, Hszoboszló, 1883. jan. 13.

³²⁴ Láposy 1888-ban vette feleségül Jármay Ilonát, Jármay Jenő felsődadaai járási szolgabíró és Zoltán Katalin Laskodon született, majd Gáván lakó leányát. TtREL I. 8. d. 24. 383. TE. Gunya házasságkötésére nem Eszláron került sor, de az első gyermek születése már itt történt. MOL Mikrofilmtár, A 900 (1883. márc. 2.). Gunya Sándorné Hvezda Emma 1914-ben, 51 éves korában hunyt el, az ekkori anyakönyvi bejegyzés szerint szülei néhai Hvezda János és néhai László Jozefa voltak. SZSZBML, XXXIII. 1. Ak. másodpld.

szakadt református tanító, Erdős Soma viszont egy a távoli Vas megyéből ideszármazott (mellesleg katolikus) számtartó özvegyet tüntetett ki kegyeivel, míg Tiszaeszláron nyugdíjasként halálozott el (közben egy ideig betöltötte a falu bírása posztját). Az értelmiség többsége azonban máshonnan és magasabb rangú asszonyt hozott magának.

Ami a forrásvidékeket illeti, itt is elsősorban Szabolcs megye, utána pedig Zemplén, Borsod, Heves s tágabb értelemben az egész Északkelet-Magyarország jött számításba, bár ez nemcsak a születési helyhez, hanem a képzési intézményekhez is kötődött (Sárospatak, Debrecen, Eger, Kassa). Elvértve egy-egy távolabbi illetőségű személy is idevetődött. A szabolcsi helyismeret azonban mindenképpen előnyt jelenthetett, bár szinte senki sem a szülőfalujába került vissza. Ebben természetesen akár az egyházak, akár a megye tudatos stratégiáját is fellelhetjük.

Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a korszak közepén bukkant fel az első olyan református tanító, aki Eszlárról származott vissza szűkebb pátriájába. Pályáját éppen azért, mivel egy születőben levő modell hordozója, érdemes önmagában is szemügyre vennünk.

A családról már tulajdonképpen esett szó a strukturális fejezetben. Pásztor József 1853. március 8-án született, azonos nevű féltelkes jobbágy apa és Csuhá Mária házasságából. A szülők 1841-es házasságkötése előtt a nagyfalusi cselédszármazású anya Géresi István tanító szobalánya volt. Az apát, aki a református egyházban presbiteri tiszteletet is betöltött, 1855-ben, 40 éves korában a faluban elsőként vitte el a kolera. Az özvegyet azután a szintén előzegegyült öcs, az eredetileg szintén féltelkes Pásztor Benjámint vette 1860-ban feleségül.³²⁵ Az így egyesült vagyoni erővel Pásztor Benjámint az 1865-ös választási névjegyzékbe már egész telkesként iratkozhatott fel (ez volt a második legnagyobb paraszti birtok a faluban),³²⁶ azonban őt is megölte 1871-ben, 52 éves korában a tüdővész.

Pásztor József elemi tanulmányait az ófalusi iskolában kezdte meg, az imént említett Erdős Soma tanítónál járta ki az alsóbb osztályokat. 1861 és 1863 között jó, igyekező és jeles minősítéseket kapott. A matrikulában atyaként mindenütt gyámja, Pásztor Benjámint szerepelt.³²⁷ Az 1866/67-es tanévben már Sárospatakon találjuk, rögtön jeles, dicséretes osztályzatokkal. Osztálytársai között még két eszlári bukkant fel: a taksás nemes családból származó Farkas József (*1852), valamint a korány elhunyt kovács fia: Somogyi Mihály (*1851). (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ebbe a gimnáziumi osztályba járt a tisaeszlári ügy későbbi vizsgálóbírója, Bary József is, bár ennek mostani történetünk szempontjából nincs jelentősége.)³²⁸ Pásztor József Patakon végezte a negyedik gimnáziumi osztályt, s innen kelt tanítóképezési bizonyítványa is 1873-ban, tanítói oklevelét viszont 1875-ben Máramarosszigeten kapta kézhez. 1873 és 1876 között a kisvárdai egyházi iskolában, 1877 és 1881 között Ibrányban tanítoskodott (mindkettő Szabolcs megyében). 1881 őszén nyerte el Tiszaeszlár-Újfaluban a református iskola tanítói állását.³²⁹ Előzegegyülése után második házastársként első felesége testvérét, a kisvárdai Puskás Máriát vette el 1887-ben. 1892 nyarán betegség miatt lemondott állásáról, azonban hamarosan a falu bírása székében találjuk. Anyját alig két évvel élte túl, 1901-ben, 47 éves korában vele is a gümőkór végzett, mint nevelőapjával.³³⁰ Ami az értelmiség utánpótlását ille-

³²⁵ MOL Mikrofilmtár, A 2568 TE Ref anyakönyvek.

³²⁶ SZSZBML IV. B. 254. 1. d. (1865).

³²⁷ TtREL I. 28. h. Iskolai névsorok, 7–9.

³²⁸ TtREL K. f. I. 26. (1866/67); I. 30 (1868/69); I. 31. (1869/1870).

³²⁹ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló, 1881. szept. 30.

³³⁰ SZSZBML, XXXIII. 1. TE ak. másodpld.

ti, éppen a szülőfalujába visszatérő tanító és a község lakói részéről a maguk fajtájába vetett bizalom mutatkozott a korszak új fejleményének. Nyitás és zárás.

Még mielőtt azt hinnénk, az értelmiségi hivatások képviselőit csak a választójogi szabályozás, illetve az utókor társadalomkutató buzgalma sorolja közös csoportba, érdemes belehallgatnunk a korszak helyi diskurzusaiba.

1884-ben híveinek egy csoportja bepanaszolta Adamovics József római katolikus tisztelendőt az egri érseknél.³³¹ Adamovics József (1845–1887) – mint láttuk – 1878-ban került a községbe.³³² Mint a kassai katolikus gimnázium matrikuláiból kiderül, 1845-ben született Sajóhidvégen, ahol atyja jegyzői tiszteletet töltött be.³³³ Az V–VI. osztályt végezte Kassán. 1869-ben Egerben szentelték pappá.³³⁴ Rövidebb-hosszabb ideig Egerszalókon, Gyöngyöshalászon (1870–1872), Harsányban, Diósgyőrött, Szentistványban és Füzesabonyban (1874–1878) káplánkodott, mielőtt végleges helyére, Eszlárra került volna. Gyöngyöshalászon főnökével, Deme József plébánossal, pontosabban annak háza népével keveredett konfliktusba, s ezért kérte áthelyezését.³³⁵ Diósgyőrből viszont orvosi igazolással kellett pihenésre vonulnia. A tüdőgyulladásból felépülve is fokozott gyengeség maradt vissza nála. „Hosszabb kivált hangosabb beszéllés, éneklés, vagy test nagyobb mozgása után, be szokott állani makacs alig csillapítható köhögés, vér köpéssel” – írta az orvosa, s ennek eredetét a „múlt időkben” s Adamovics „szenvedő alkataiban” vélte felfedezni.³³⁶ A betegségből azonban nemcsak tünetek, hanem adósságok is visszamaradtak, amelyek fedezéséhez a káplán érsekétől kért és kapott segítséget. A kegyúri nominálás után érseki kinevezése Eszlárra 1878. szeptember 10-én kelt. Az érsek azonban továbbra is rajta tartotta a szemét, már amennyiben a rakamazi alesperestől kért „életmódjára” és „lelkészi működésére” vonatkozóan jelentést.³³⁷ Tulajdonképpen még a nyolcvanas évek elején is új embernek számított a faluban, bár – mint láttuk – szinte minden értelmiségi jövevény volt.

Adamovicsnak a hívek panaszára 1884-ben adott válasza érdekes megvilágításba helyezi az eszlári értelmiség belső viszonyait. Ahogy például a lelkész a nagybőjt névnap megsejtesével kapcsolatos vádra válaszolt, az kész értelmiségtörténeti szociográfiái esettanulmány. Az eredeti feljelentésben ez a pont csak bekezdésnyi rövid utalás volt, ám a tisztelendő lelkiismerete jóval hosszabb magyarázkodást érzett szükségesnek: „1882-dik évben is, mint minden évben egy pár tisztelőm, névnapom estéjén, tehát martius 18án üdvözetemre jött; s még 1881ben is maga az akkori bíró Nagy Ferencz szintén ezek között volt, kiket tehetségem szerint rövid bötös [sic!] vacsorával és pár-

³³¹ EFL Acta Personalia 1460/1884. A hívekkel kibontakozott konfliktussal a következő részben külön foglalkozunk.

³³² Szinnyei, I. 1891. 66.

³³³ Statny Archiv v Košiciach (SAK) Hlavné Gymnázium Premonštrátov v Košiciach (HGP – K), L.sz. 200–207. 1861/62-ben az ötödik osztály diákjaként bukkan fel Kassán. Bátyja, Adamovics István is itt tanult ekkor, a hetedik osztályban. A gimnáziumi anyakönyv szerint 1845. aug. 12-én született. Gulyás Pál úgy tudja, hogy május 28-án. Gulyás, I. 1939. 122.

³³⁴ EFL Acta personalia, ad 1090/1869 (Eger, 1869. júl. 31.).

³³⁵ EFL Acta personalia, 867/1872 (Gyöngyöshalász, 1872. jún. 14.).

³³⁶ EFL Acta personalia, 717/1873 Dr. Fere János, m. kir. bányaiagazg. főorvos (Diósgyőr, 1872. dec. 3.).

³³⁷ EFL Acta personalia, 2074/1880. Fekete Mátyás rakamazi alesperes plébános „józan példás életűnek” tapasztalta, csak annyit jegyzett meg, hogy a parókia átvételekor „elődjével nem könnyen tudott megosztozni” (Rakamaz, 1880. aug. 10.).

pohár borral kínáltam meg. Zenéről szó sem lehetett, mert ez nemcsak vallásos érzülettemmel, de természetemmel és kartámmal is ellenkezik. – 1882dik évben tehát, tehát névestémen csakugyan összejöttek a református lelkész úr, az akkor napon megérkezett új kántor, és pár helybeli hívem a *honoratorok* közül. Szokás szerint vacsora után eloszlottak; s szép csendben elment nevem napja is martius 19-edike. A helybeli jegyző úr, ki még akkor nőtlen fiatal ember volt, nem volt jelen; s előtte való napon itthon nem volt, noha ő meg Sándor levén, névnapja az enyém előtti napon esett. – Alig azonban, hogy hazaérkezett, a jókedvű fiatal embert siettek a cigányok névnapjára üdvözölni, és így Martius 19-én, miután már én túl voltam a név estén, ő saját házánál saját vendégeinek muzsikáltatott. Jó kedvük kerekedvén úgy 10- és 11 óra között, harmad magával, Básth László patronatusi kasznár és Liptay Jenő ispán urakkal rám törtek, s ablakom alatt muzsikáltattak, éljenezve és követelve, hogy ajtót nyissak. – Én, noha még fenn voltam, kioltva a gyertyát tétettem magamat, hogy alszom. De ez csak jobban ingerelte őket; mire elkezdtek dörömbözni. Én tehát kimenvén felszólítottam őket, hogy távozzanak. De midőn e miatt szemrehányásokkal illetek azt mondtam, hogy őket mint vendégeket szívesen látom, de a zenét máskor sem tűröm, most meg böjti időben teljességgel meg nem engedem. – A cigányokat csakugyan elhallgattattam és elküldöttem. De a bortól hevült fiatalok, noha Básth kasznár méltányos kifogásomat, ugyancsak szívökre kötötte, sem maguk nem mozdultak, sem a cigányt elmenni nem engedték. – Itt aztán, amiért azt is kifejeztem, hogy a vád nagyobb felelősséggel nehezedik reám, nem akarván magamat insultusoknak kitenni: eltűrtem, hogy mulassanak. – Midőn azonban látták, hogy én elhúzódom, éjjel után nagy apprehentióval eltávoztak, és a zene velük menvén reggelig muzsikáltattak.”³³⁸ (Kiemelés – K. Gy.) A névnapozás szokása, a böjti mulatozásból keletkezett ügy az eszlári helyi értelmiség, a „honoratorok” összetartozásának, összetartásának érzékletes, finom rajzolatú dokumentuma.

Nézzük meg kissé alaposabban a résztvevőket! A névestei csendes összejövetel szereplői közül Lápóssy János református lelkészről már hallottunk és még többször fogunk is hallani. Míg Adamovics a Felvidék felől érkezett Eszlárra, Lápóssy a kálvinista Rómából. Mindketten 1878-ban egy új generáció képviselőiként léptek a színre, még ha Lápóssy egy kicsit fiatalabb volt is. 1848 augusztusában Debrecenben, a Csapó utcában látta meg a napvilágot.³³⁹ Apjának foglalkozását a születési anyakönyv nem jelöli, de a debreceni kollégiumi matrikula Láposi (sic!) Lajost debreceni orvosnak tudja, majd vámospércsi sebéssnek.³⁴⁰ Tudomásunk van továbbá egy Lápóssy Lajos nevű budapesti borkereskedőről

³³⁸ EFL, Acta Personalia, 1460/1884. 1884. márc. 15. Gunya Sándor jegyző, Básth László és Liptay Jenő gazdatiszték közös nyilatkozatukban megerősítették a lelkész által előadott verziót: „Plébános úr bár barátságosan jelenté ki, hogy vendégeit nagyon szívesen látja házában, de vallásos meggyőződése és hivatalára való tekintetből a zenét eltávolítani kéri; mely felhívásának – a baráti viszonytal és vendégjoggal viszárlva – mi nem engedvén, az ebből származott panasznak okai egyedül mi voltunk.” Uo. 1884. márc. 10.

³³⁹ MOL A 2186 Debrecen, ref. ak. 868. 1848. aug. 3-án keresztelték. Apja Láposi Lajos, anyja Dusóczki Anna. Herpay a „nem igazolt és kétes (dubiózus) nemesek” között említi egy József nevű ügyvédet, aki 1842-ben költözött be Karcagról; valamint György özvegyét és Lajost az 1847. és 1850. évi összeírások szerint. Herpay, 1925. 88.

³⁴⁰ TrREL II. 7. f. 1. II. A. 1. 38. A gimnázium tanuló ifjúságának teljes névsora az 1861/2. isk. év kezdetén. A IV. osztályban 30. Láposi János [h[elv.] h[ítv.], apja Láposi Lajos orvos, tandíjfizető.; uo. II. 1. e. 50. Főiskolai osztályzatok sorjegyzéke, Akadémiai képezde 1864–65. Bölcséleti szak I. é. 59. Láposi János, 16 é. atyja: Lajos, sebész, Vámospércs, jótéteményezett. A VI. gimnáziumi osztály után először bölcsészetre járt, majd 1867/68-ban már a „hittant Iső évre hallgatók” között találjuk, ahol 1869/70-ben a harmadik éven fordult elő a neve utoljára.

is, aki Láposy János egyik fiának lett a keresztapja később.³⁴¹ Lehet, hogy testvér, de ez mindenképpen jelzi, hogy a család tagjai a protestáns etika jegyében nem idegenkedtek a merkantil foglalkozásoktól. Nem tudjuk a fiatal református lelkész életének minden állomását rekonstruálni, de az biztos, hogy debreceni tanulmányai befejeztével 1875–76-ban Földesen volt segédlelkész.³⁴² Innen sodorta a pályája Eszlárra. Hogy miként, azt majd az elődével kitört konfliktus kapcsán meglátjuk. Adamovicsnál mindenesetre vizitált. Ott volt Bóta Kálmán is, a korábbi, 42 éves korában, vízkórban elhunyt kántortanító után nemrég megválasztott volt gyönygyöspatai tanító.³⁴³ Bóta születésére nézve is Heves megyei származék volt. Sajnos azonban a névestén résztvevő tisztelők teljes névsorát nem ismerjük. Nagy Ferenc, a korábbi bíró ekkorra már Adamovics haragosa lett, tehát ő 1882-ben biztos távol maradt. Így már sohasem tudjuk meg, hogy a fel nem sorolt hívek közé értendő-e a belfalusi református kántortanító, a tiszaladányi paraszti származású Várkonyi Ferenc, vagy a szintén nemrég hazaköltözött újfalusi tanító, Pásztor József.³⁴⁴

A másnapi nótás kedvű társaságból viszont a jegyző láthatóan csak falutól távolléte miatt hiányzott az első napi köszöntők sorából. A római katolikus Gunya Sándor még nőtlen fiatalemberként 1877. március 25-én került az eszlári jegyzői hivatalba.³⁴⁵ A két másik gazdatiszt a Dessewffy-uradalom alkalmazottja volt. Az ypszilonos névírás egy-egy nemesi család szegényebb ágát sejteti, de pontos leszármazással nem szolgálhatunk. Pedig az egyik Báthly Lászlónak a feleségét, a másiknak az anyját Ónody Krisztinának hívták, ami akár jól illenék is az eszlári helyi elitbe.³⁴⁶ Liptay Jenőről szerencsére többet tudunk: 1858-ban Vencsellőn született, tanulmányait a kassai főreálban végezte, és életrajza szerint 35 éven át kezelte az Eszlár határához tartozó bashalmi uradalmat.³⁴⁷ Amikor 1883 nyarán Eszlár-Sóstó bérlőjének törvényesített leányát, „a jómódú” Szilvási Bertát nőül vette, szüleiként Liptay Józsefet és Meczger Jankát igazolta.³⁴⁸ Klinkertéglás mauzóleumuk Nyíregyháza temetőjének egyik ékessége.³⁴⁹ Jenő mellett ráadásul 1882-ben egy akkor 35 éves Liptay Ferdinánd is szerepelt a választói jegyzéken, sőt később csatlakozott hozzájuk még egy Liptay József nevű gazdatiszt is. Az utóbbi 1927-ben, 57 éves korában Eszláron gazdatisztként hunyt el, láthatóan legfeljebb rokona lehetett Jenőnek.³⁵⁰

³⁴¹ MOL A 2568 TE ref. ak. (1891. szept. 5.) A fővárosi cégbíróságon valóban szerepel bejegyzett borkereskedő céggént Láposy Lajos, a címjegyzék szerint előbb a VIII. kerület Kerepesi út 63. majd a Stáció u. 29. szám alatt működött. *Budapesti cím- és lakjegyzék*. Budapest. IV. évf. 1885–6. 570; V. évf. 1888. 359; BFL Cg. 1876/2637. 5452. d.

³⁴² Herpay, 1936. 233.

³⁴³ EFL, Acta Parochialia, TE 917/1882. (1882. febr. 14).

³⁴⁴ Az 1839-ben született Várkonyi Ferenc is Sárospatakon járta iskoláit. Az I. osztály matrikulájába atyját, Ferencet földművelőként írták be. *TiREL K. f. I. 1.* (1852/53).

³⁴⁵ Halálakor Gunya Sándor nyugalmazott községi jegyző szüleiként néhai Gunya Józsefet és néhai Sperling Máriát diktálta be fia, Miklós. *SZSZBML*, XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok. A fiú, Gunya Miklós egyébként tisztartó lett, Debrecenben végezte el a gazdasági főiskolát, s 20 hold saját birtokon is gazdálkodott. *Dienes: Szabolcs...*, 1939. 128.

³⁴⁶ Több Báthly Lászlóról is tudunk: az egyiknek a feleségét Ónody Krisztinának hívták, fiuk, pedig, aki szintén László névre hallgatott, Jakabfalvai Johannát vette feleségül. Egy harmadik László, Báthly Dániel fia, nejevel Posgay Máriával Nyíregyházán élt. *Kempelen, I.* 1911. 471.

³⁴⁷ Hágér: *Szabolcs...*, 1929. 111–112.

³⁴⁸ MOL A 900 (1883. jún. 5.)

³⁴⁹ Fazekas–Szekrényes, 1990. 158. A temetői nyilvántartás szerint 1934-ben hunyt el. (Galambos Sándor szíves közlése.) A mauzóleumot szépen helyreállították, de sajnos egyetlen szó, egyetlen emléktábla sem jelzi, hogy kik építették maguknak ezt az épületet.

³⁵⁰ *SZSZBML* XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok. Liptay József apja a halotti bejegyzés szerint néhai

Tulajdoníthatnánk talán különösebb jelentőséget a két estére széthúzódott névnapozásnak, s a csendes ünneplést és a zajos mulatozást is szembeállíthatnánk egymással, de az is lehet, hogy mindez csupán a véletlen műve. Inkább azt emelnénk ki, hogy az eszlári honoráciorok társasági életében nem ázott mély árkot a származás, a társadalmi funkciók homogenizáló funkciója erősebbnek bizonyult. A puritán csendes ünneplők között a „dubiózus nemesi” eredetű református lelkész együtt köszöntötte a plébánost a katolikus kántortanítóval, s a másnapi böjti csöndet normasértő nótázással megzavaró csoportban is egymásra találtak a biztosan plebejus származású, valószínűleg éppen legényembségét búcsúztató jegyző és a nemes uradalmi gazdatisztek. Hiába számított Erdei Ferenc szemében a gazdatiszt „az úri középosztály legtörzsökösebb típusának”, s hiába látta úgy, hogy a néptanítótság „soha nem vétetett be az úri pályák közé”, a kettő közötti űrt a falusi értelmiségi lét egymásrataltsága megpróbálta áthidalni.³⁵¹ Másként fogalmazva: a rurális társadalom mikroklimájába nehezen fért volna bele holmi „kettős értelmiségi társadalom”.

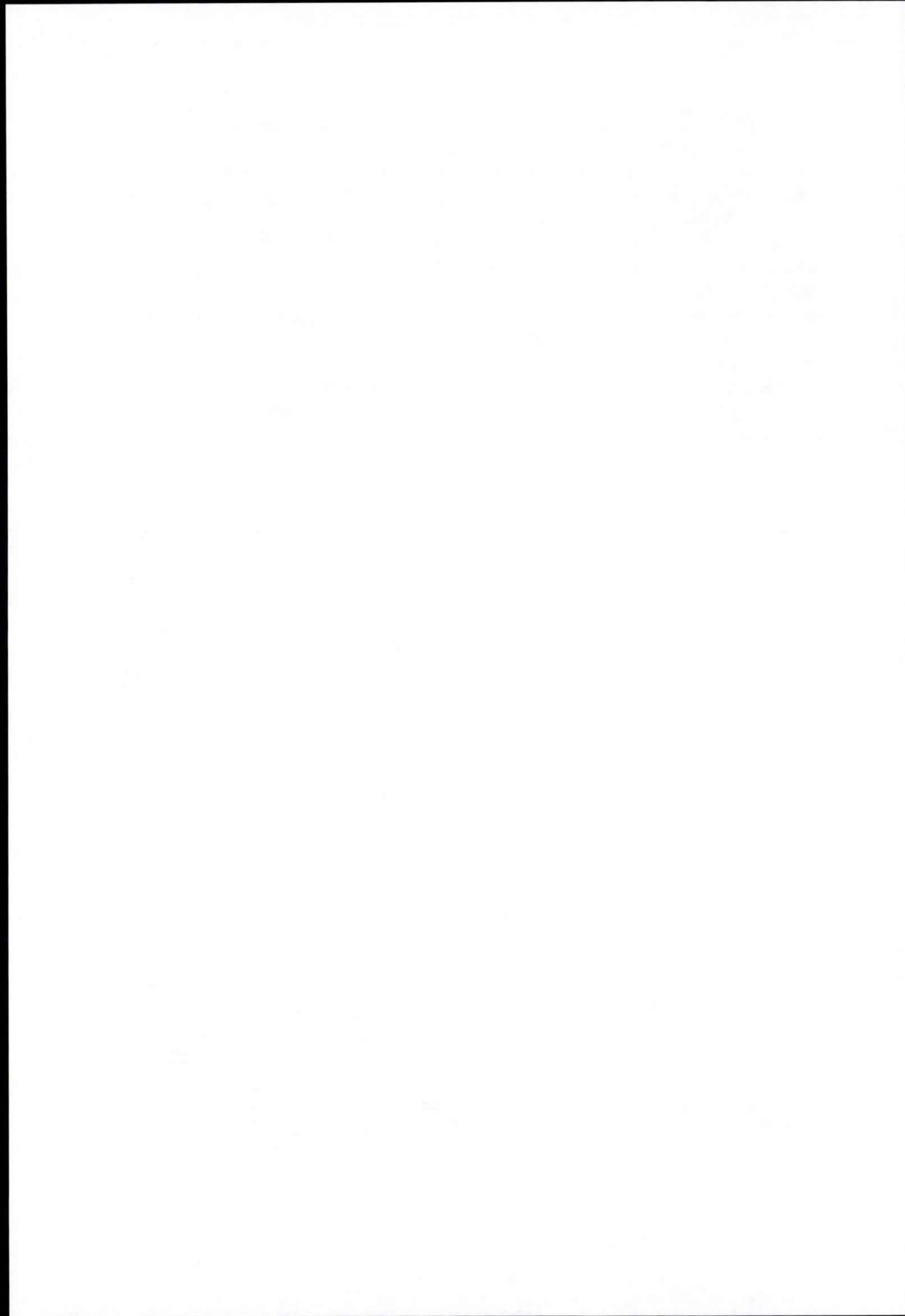
* * *

„A nagy viharok, az emberi energia nagy kisülései, a társadalmi feszültségek nagy kitörései a kortársak számára homályban maradnak és csak bizonyos idő eltelte után láthatók igazi fényükben. De úgy tűnik, az általuk felvetett rejtvényre sohasem találnak megkérdőjelezhetetlen megoldásokat. Ennek köszönhetik az irántuk megnyilvánuló tartós érdeklődést” – mondja a szociálpszichológus Serge Moscovici a Dreyfus-ügy kapcsán.³⁵² A társadalomtudományos történész sziszifuszi munkával összegereblyézi, összerakja a különböző összeírásokból a szabad szemmel láthatatlan, a háttérben feltételezett váz elemi részeit. Konstruál, s így rekonstruál. Kijelöli a szerkezeti feszültségek által fenyegetett pontokat. A társadalomtörténeti mélyrétegek mozgásai, a szeizmikus energiák felszínre törésének helyei azonban utólag sem mindig jól „prognosztizálhatók”. Az ilyen típusú megmutatkozások, reprezentációk nemcsak felfedik, hanem újra is rendezik a szerkezet egybekapcsolódó elemeit, s egyúttal alkalmat adnak a kutató számára, hogy ne csak belelásson, hanem bele is nyúlhasson a feltárló rendszerbe. A társadalomkép általa formába öntött világába. Megragadja a kivételes pillanatot, s értelmezi, újragondolja a legapróbb önkéntelen gesztusok mögött megbúvó lehetséges jelentéseket is. Aligha adódik kedvezőbb alkalom erre, mint a különböző konfliktusok vizsgálatakor. Amikor minden úgy történik, ahogy szokott, ahogy várható, s amikor mégis minden egy perc alatt megváltozhat.

Liptay Nándor, anyja néhai Csépan Erzsébet. Ha Nándor és Ferdinánd azonos, akkor ő Ferdinánd fia volt. Egy évvel korábban elhunyt feleségét Wavrek Ilonának hívták.

³⁵¹ „A gazdatiszt viszont az úri középosztály legtörzsökösebb típusa, s ez a történelmi értelmiségi úri pályák legjellegzetesebb képviselője. A gazdatiszti állás a középszerű birtok tulajdonával egyenlő a történelmi fejlődésben, s a kisebb birtokú, vagy elszegényedett nemességnek volt a foglalkozása. Így lett ez a szakma úri pálya, aminek a tekintélye és az úri formái semmiben sem maradnak el az állami hivatalé mögött.” Erdei: A magyar társadalom..., 1980. 313. „Különleges és mostoha társadalmi sors a tanítóképzés, amely sohasem vétetett be az úri pályák közé, hanem végig megmaradt néptanítónak, az egyetlen értelmiségi pályának, amely nevében is a népének nevezetett. Nemcsak a tárgyi természete olyan a pályának, hogy már ennél fogva is nehezen lehetne úri pálya, hanem egész fejlődése is olyan, hogy úri tekintélyt sohasem élvezett. Aztán mintha maga Erdei is elbizonytalanodna, és kétségek között hagyna bennünket: „Így alapodott meg a tanítói pálya az úri középosztály legalsóbb szintjén, a legalsóbb tisztviselőkkel egy fokon, azonban még itt sem érintetlenül az úri magatartás példáitól.” Uo. 320.

³⁵² Moscovici, 2002. 145.

IV. LOKÁLIS KONFLIKTUSOK

Birtokosok és bérlők a jobbágyfelszabadítás után

Az a kép, amely a különböző összeírások alapján kirajzolódott a birtokviszonyokról, több időmetszet összehasonlításán alapult, s a jogilag rögzült állapotokat tükrözi. A struktúra jogi megállapodottsága azonban elfedni látszik azokat a konfliktusokat, amelyek során ezek a viszonylatok létrejöttek, formálódtak és állandóan újraalakulnak. Az egyik legfőbb konfliktusforrás a 19. század közepén az úrbéri és birtokperekből származott.¹ A feudálisnak nevezett társadalom amúgy is perlekedő természetű volt, a nemesek szinte mindenért perre mentek és hosszasan, sokszor évszázadokon át viszálykodtak a jogi fórumokon. Rokonok és családtagok éppúgy, mint szomszédok és idegenek. Miért lett volna másmilyen a jobbágyrendszer felszámolása? Ezúttal még a volt jobbágyok is becsatornázódhattak a perfolyamba.

Kállay kontra Kállay

A középkori jog calumniának, azaz konok perlekedésnek, patvarkodásnak nevezte „az állítólagos igények rosszhiszemű érvényesítését”, az alaptalan vádemelést vagy az alaptalan kifogásokkal való időhúzást, s súlyosan szankcionálta. Werbőczinél a patvarkodás már konkrétan azt jelentette, hogy ha valaki egy ügyben pert „különböző úton-módon indít” vagy „kétféle szín alatt támaszt”.² A forradalom és a neoabszolutizmus jogrendszereinek sűrű váltakozásai közepette különösen gyakran előfordulhatott, hogy már megadott felmentvény után a jogutódot ismét perbe fogták (például zálogjog esetén), vagy hogy „egyazon dolgot kétféle jogcímen” (például ugyanazon birtokot zálogcímen és örökös jogon) kerestek. Ami magunk között szólvá bőven kimerítette a patvarkodás fogalmát, csakhogy ekkoriban már nem járt érte szigorú büntetés.

Hogy az egymást váltogató átalakulások jogi anomáliái miként érintették a birtokosokat, arra a Tiszeszláron birtokos földesurak közül a nagykállói Kállay család belső konfliktusai kitűnő illusztrációul szolgálnak. Még akkor is, ha tudjuk: a téma kimeríthetetlen. A Kállay nemzetségi vagyron egy része magánbirtok volt, nagyobbik hányada viszont közös kezelésben állt. A közösen használt javak jövedelméből a családtagok meglehetősen bonyolult kulcs szerint részesedtek. Az osztozkodási kulcs birtokról birtokra változott. Ha máskor nem, hát a birtokarány-kimutatáskor érthetővé válik a ne-

¹ A törvényszék eljárásáról Tóth Lőrinc, 1857. 233–350. Az iratokról: Sándor Pál, 1973. Úttörő feldolgozás: Kecskeméti, 2009.

² *Jogi Lexikon* II. 1899. 493.; V. 1904. 832.

mesi családfák, a leszármazási tábla, az egyes ágak és rokonsági fokok nyilvántartásának fontossága. Annál is inkább, mert az osztozkodás arányai a leszármazás alapján számon tartott ősi birtoknál, illetve a szerzett javaknál másképpen álltak.

A közösből való részesedéssel eleve el volt hintve a viszály magva. Ha nem érkezett meg időben a közösből való járandóság Szt. György napján vagy Szt. Mihálykor, Kállay Istvánnő ügyvédjéhez írott levelében máris perrel fenyegetőzött, ami nem csoda, hiszen állandó volt a pénzzavar. „Ugyan tetszenék é Rudinak [Kállay Rudolf, a családi közös javak igazgatója ekkor], ha egy harmadik úgy sáfárkodnék az ő vagyonával, mint ő az enyémmel? De nekem nincs kedvem ezt tőrni, és nem is fogom; és ezennel kinyilatkoztatom, hogy ha a még hiányzó pénzem, a pontos közköltségi számadások hitelesített másolatival együtt, néhány nap múlva kezemnél nincsen, én minden kimélet nélkül, még pedig tüstént, bírói úton keresem a magamét. Ha ő ezt nem restelli, ám lássa.”³ A Kállay család közös elszámolási rendje azonban csak nem akart megjavulni, s már csak abban reménykedhetett az özvegy, hogy az osztályos per sikerével ezek a gondok megszűnnek. „Bizony már nagyon megúntam, ezen csak nem erőszakos kicsikarás módját a magaménak, mi egyébként az osztály végrehajtásával majd csak megszűnik, de annál nagyobb zavarban vagyok még most, azért ismételve kérem édes Ferenczy, haladéék nélkül küldje pénzeimet.”⁴

Az elszámolás nehézsége láthatóan újabb érveket is felszínre hozott az osztály véghezvitele mellett. Az osztályper során Leopold, László, Rudolf, Bertalan, Gusztáv és Péter voltak azok, akik egyértelműen ellenezték az osztályt, közülük Leopold és László arra hivatkozott, hogy „az osztatlan állapot eddig is a család díszére és javára fenállott, tehát az eddigi usus ezt követeli”. Az osztozkodás szószólói a konzervatív érveléssel szemben azt hozták fel, hogy „a nemzetség javát leginkább az mozdítja elő, ha a nemzetség minden egyes tagja olly helyzetben van, miszerint minden vagyonát lehető legjövendőmezőbb állapotba teheti”. Az individuális érveléshez a kor szellemének megfelelően racionális gazdasági argumentum is társult, miszerint „mindenki tudja, miként a birtok kisebb részletekre osztva több hasznót hajt, mintha oly nagy tömegekben kezelte-tik, minő a kérdés alatti közös javak.”⁵

A történész öröme az örömben: a fent említett Ferenczy Lajos nagykállói ügyvédet 1865 novemberében szélütés érte, s az általa vitt ügyek lajstromba vételével irataiból külön fond keletkezett, amelyet ma a nyíregyházi levéltárban őriznek.⁶ Az ebben található levelezés egy része Kállay István bizalmasától, Gyene Károly szatmári ügyvédtől származik, akinek státusát és Ferenczyhez való viszonyát, az esetleges bizalmatlanságot eloszlatandó maga Kállayné világította meg: „Boldogult férjem még utolsó betegségiben is azt hagyta meg nekem, hogy halála esetében Gyenét kérjem meg törvényes ügyeim vezetésire, ki legjobban ismeri zavaros bajainkat, és számtalan példáját adta már rendíthetetlen jó indulatának. Jó férjem elhunytá óta Gyene ügyeim nemcsak mint ügyvéd, hanem mondhatom mint a leghűbb barát, sokszor saját önfeláldozásával kezeli; illy ember természetesen az én korlátlan bizalmamat bírja; és midőn az új szervezés következtében újólág megnyílt a perelhetési pálya, én kértem meg őt, hogy bár kit is bíz meg peres

³ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1855 Nyárelő [június] 12.

⁴ SZSZBML XIV. 25. 1. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1856 Őszhó [október] 13.

⁵ MOL P 343 38. cs. 4. t. 403; 405. Felperesi beadvány az osztály megítélése mellett (n. d.).

⁶ SZSZBML XIV. 25. Ferenczy Lajos nagykállói ügyvéd iratai, 1850–1865. 2–3. d.

ügyeim vezetésével, minden esetre olly feltét alatt tegye azt, hogy azon egyed mindeneket vele közölve, egyetértőleg működjenek. Akkor én még nem tudtam, hogy ki fogja pereimet vezetni, mert az ügyvédválasztást is egészen Gyenére bízam; és minthogy ő erre kegyedet kérte fel, épen ez által adta ön iránti bizalma és méltánylásának legvilágosabb jelét. Hogy ezen tényleg bebizonyított bizalma dacára ő még is, mint egy előleges körülményes közléseket kíván, ezt édes Ferenczy rosz néven nem veheti, mert erre ő magát a nekem adott szava által érzi kötelezetnek, olly időben adott szava által, mikor még azt sem tudtuk hogy Szabolcsban é, vagy tudj Isten hol fognak perünk [sic!] folytathatni.”⁷

Hogy a megnövekedett perlekedési kedv mennyiben volt a jobbágyfelszabadítás utáni viszonyok, változások velejárója, vagy éppen az új és alig átlátható körülmények által elbizonytalanított emberek csak kellő hozzáértés híján igyekeztek ügyeiket bírósággal megítéltetni, azt nem könnyű megmondani.⁸ Gyene Károly, özvegy Kállay Istvánné bizalmasa például úgy látta: „Tudom én azt, hogy a perlekedés a mai időbe, bár az eljárási törvény nagyon jó és rövid is, – még is nehezen megyen, azt pedig onnan tudom, mert itt mindennap látom, ’s tapasztalom; de azt is tudom, hogy ha a ’ Felek igyekeznek, s a Bírót sürgetik, ha mindjárt nehezen is, még is tsak hamaráb czélhoz jutnak, mint azok, kik tsak várják a jó szerencsét.”⁹ Kállaynéra a tétlen várakozás aligha lehetett jellemző. Ő maga is tudatában volt perlekedő természetének. Gyene ugyanis neki is beszámolt a perek állásáról, s arról panaszkodott, „hogy a bíróságok most mindenfelül túlhalmozva lévén a sok perekkel, a mieink sem mehetnek olly gyorsan, mint egyébiránt a perrendtartás szerint kellene; erre nézve kérem édes Ferenczy, hogy erélyessége által igyekezzék a bajon segíteni, ne szűnjék meg, a lehetőségig sürgetni ügyeink előmenetelét, mert megvallom, hogy én igen nyughatatlan természetű vagyok”.¹⁰

A levélben említett ügy érdemben még az 1848 előtti időkre ment vissza. Nem sokkal halála előtt, 1844. szeptember 9-én Kállay István két pert indított Kállay Péterné Majthényi Lucia, valamint nevezett fia, Kállay Péter és érdektársai ellen a tiszántúli kerületi tábla előtt. A korabeli jogban a két ügyet zálogváltó- és osztályos örökösödési pernek nevezték, bár az idő folyamán hol a zálogváltó, hol az osztályos jelleg került előtérbe. Az első perben Kállay István nagyapjának, Kállay Józsefnek két fivére közül Mihály 1793-ban, a grófi címre emelt János pedig 1810-ben mag nélkül halt el. István az oldalági örökösödségről szóló Werbőczy-féle törvények alapján kérte a magvaszakadt rokonok javaiból részét kiadatni. A másik perben Kállay József négy fia közül Zsigmond 1809-ben fiú utód nélkül hunyt el, s Antal fia, István az ő javain való osztozkodásért idézte perbe apja testvéreinek leszármazottait, id. Péter özvegyét, Majthényi Luciát, annak fiát, Pétert, unokáit, Gusztávot és Ákost, valamint Antal másik fivérének, Gábornak az örököseit.¹¹

⁷ Uo. 2. d. Kállay Istvánné Ferenczy Lajoshoz. 1854. Nyár hó [július] 18.

⁸ Nagy Sándor ügyvéd, aki a család heves- és külső szolnokbeli ügyeit vitte, 1837–1849 között 240, 1852–1859 között viszont 338 levél után számított fel postaköltséget. Közben azonban a törvényszék Egerből Kecskemétre, majd Szolnokra, onnan megint Egerbe, majd megint Szolnokra költözködött. MOL P 343 37. cs. 1. t. Nagy Sándor – a Kállay családhoz, Eger, 1864. márc. 7.

⁹ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Gyene Károly – Ferenczy Lajosnak, Szathmár: Ápr. 22. 1854.

¹⁰ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Nyárelő [június] 8.

¹¹ MOL P 343 38. cs. 4. t. 304. Értesítés özvegy Kállay Istvánné született Blaskovits Amáliának mint néhai férjétől született gyermekei gyám- és gondviselő anyjának, néhai idősb Kállay Péter és Kállay Gábor örökösei ellen a t. tiszántúli kerületi Tábla előtt lefolyt két rendbeli osztályos – örökösödési – zálog váltó periben. Kállay Péter, Gusztáv és Ákos, Debrecen, 1864.

Kállay István 1845-ös halála, illetve az 1848:XV. tc., a beállt törvénytelen, majd az ősiségi nyílt parancs kibocsátása után, 1854. március 1-jén özv. Kállay Istvánné Blaskovits Amália gyermekei és saját nevében „folytatólagos keresetlevelet” nyújtott be a Nagykállói Megyetörvényszékhez. Ebben a Kállay Mihállyal kapcsolatos követelést ejtve az idősebb Kállay Péter által zálogba vett javak kiváltását s egyáltalán a zálogcímet tolta a per előterébe. A perkövetelés „billegtetésére” tulajdonképpen a kereset fenntarthatósága miatt volt szükség, ugyanakkor ezzel további bizonytalanságok kerültek a megítélésbe is.

S úgy látszik, maga az eljárás sem lehetett olyan egyszerű, hiszen a reformok közben bevezetett szervezeti változtatások csak fokozták a zavart. A per folytatása iránti folyamodvány például kétszer is megjárta 1854-ben Bécset. Másodszor azért dobták vissza, mert nem ott, hanem „odalent” kellett volna beadni „a bírói küldés iránti kérelmet”. Kállayné méltán panaszkodott: „Valóban nem csudálhatni, ha e sok szokatlan újításokban nem egyhamar tudja magát a magyar ember orientálni, kérem azért édes Ferenczy minden e tárgyra vonatkozó rendeletek össze kombinálása után, a szükséges lépéseket ismét azonnal megtenni, mert tudja, mennyit veszítünk ennyi időhalasztás által.”¹² Mire azonban az akták 1854 őszére visszakerültek az alsóbb bírósághoz, a szabolcsi törvényszéket feloszlatták, s lehetett a dolgot újra kezdeni Debrecenben.¹³ Ráadásul a perek folytathatósága is kérdéses volt. Végül a főtörvényszék megváltoztatva a debreceni megyei törvényszék által eredetileg 1855. december 31-én kelt határozatot, 1856. június 10-én kimondta a zálogváltó és osztályos per folytathatóságát, s ezt az alperesek felülvizsgálati folyamodása ellenére 1857. január 12-e után is érvényben tartotta.¹⁴ Ennek alapján adta be a felperes 1858. január 25-én harmadik alakban két „bővítettnek címzett” keresetét, amelyeket utóbb még „pótló észrevételekkel” egészített ki.

A perek az 1852-es osztrák perrendtartás szerint folytak, ám közben előbb a visszaállított Szabolcs megyei törvényszék, majd a visszaállított tiszántúli kerületi tábla lett illetékes az ügyben. Az alperesek mindenekelőtt azt vitatták, hogy „zálogváltó perekben, azért mivel egyszersmind a zálogos javaknak az örökösödési rend szerinti felosztása kéretik”, miként fordulhat elő, hogy „a zálogos birtokos a csupán őt illetett zálogos szerződmény és a zálog birtoklását mi, mennyiségét és helyiségét illető okmányok előmutatására, ön maga ellen használandó fegyverek kiszolgáltatására” köteleztessék, viszont „az 1848-ig folytatott anyaperekben az alperesek részéről beigtatott allegatiókat” [bizonyítékokat] a bíróság figyelmen kívül hagyta. Nem kívánván itt a perfolymat formáljogi részleteiben és egész menetében elmerülni, azt az argumentumot kívánjuk még kiemelni, miszerint: „Módja és alkalma lett volna a felperes-nő ipának annak idején a kereseti javak megszerzéséhez járulni, de akkor nem tetszett neki a most annyira megsértettnek állított ősiségi joggal élni, nem tetszett ennek érvényesítése végett részt venni a roppant sok gondban, költségben, fáradságban, melyekkel a nagyobb részt elidegenítve volt grófi javak visszaszerzése össze volt kötve, melyekkel idősb Kállay Péternek, még élete veszélyeztetésével is hosszú éveken át kellett küzdenie.” De a látszólag történeti érvelés váratlanul erkölcsi megítélésbe csap át: „a méltányossággal alig-ha össze lehet egyeztetni azt, hogy néhai Kállay István ki atyja vesztegetései által csaknem min-

¹² SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Nyár hó [július] 25.

¹³ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Kállay Istvánné – Ferenczy Lajoshoz, Pest, 1854 Őszhó [október] 9.

¹⁴ MOL P 343 37. cs. 4. t. 65. A pörök folytathatósága iránt hozott legfőbb törvényszéki határozat. Nagyvár, 1857. jan. 12.

den ősi örökségétől elesvén, neveltetését és kiképeztetését, díszes polgári állását, atyai javaink visszanyerését egyedül alperesek édes – tekintve nagyatyjának köszönhetette, nem sokára ennek halála után azon szerződvény [a zálogszerződés] felbontására – Kállay Gábor örököseinek példáját mellőzve – keresetet indított, és hogy azt a mostani felperes nő egész a végítéletig valóban erőszakos módon folytatta.”¹⁵

Az 1861-es Országbírói Értekezlettel ismét változott a törvénykezési szabályozás Magyarországon. A retrospektív kontinuitásra törekvés, az ötvenes évek újításainak összehangolási kísérlete a '48 előtti intézményrendszerrel, sajátos következményekkel járt, s újabb diszkontinuitás előidézője lett.¹⁶

A János/Zsigmond-féle perekben az elsőfokú bírósági ítélet meghozatalára 1863 végén került sor. Először a gróf Kállay János-féle perben december 11-én, majd a Kállay Zsigmond-féle perben december 22-én a „felperes keresetétől elmozdított”, bár a bíróság azt is kimondta, hogy a perköltségeket törölnie kellett, „mivel felperest alap nélkül perlekedőnek a fen[n]forgó körülményeknél fogva tekinteni nem lehet”. A Zsigmond-féle perben hozott ítélet alapján „osztályos örökösödési perről” beszélt, fő kifogása viszont az volt, hogy egy 1788. évben kelt osztálylevél nem lehet érdemi bizonyíték „a követelt javak misége, mennyisége és fekvésének igazolása tekintetében” egy 19 évvel később, 1807. pünkösdi havában kelt zálogos szerződésre nézve. S külön hangsúlyozta a kiváltandó javak záloglevélben állított összekapcsoltságát, s így mindkét perben kimondta, ami az adott helyzetben a dolog legfontosabb következménye lehetett, hogy azáltal, hogy az ítélet a felperest keresetétől elmozdította, annak „az úrbéri kártalanítások iránti követelése tekintetbe nem jöhetett”.¹⁷

A tiszántúli kerületi ítélőtábla viszont 1864 szeptemberében legalábbis részben felülvizsgálta az elsőfokú bíróság döntését, amennyiben a Nagykálló és Kállai-szállás, Mezőtúr, Kaszapereg, Tiszaeszlar, Tiszavarsány esetében helyt adott a keresetnek. Viszont a Zsigmond-féle perben a nyírjesi, turai, laskodi, székely-simándi és perkedi javakat illetően, a János-féle perben viszont az orosi, harangodi, laskodi, székelyi, simai és perkedi javakra nézve a felperes keresete továbbra is elutasított maradt.¹⁸

Ezzel azonban az ügy csúrése-csavarása még nem ért véget. A hétszemélyes tábla 1865 januárjában a „felperest keresetétől elmozdító első bírósági ítéletet” hagyta jóvá. S épp a zálogtárgyak összekapcsoltságára hivatkozva utasította el felperes keresetét, amikor a Zsigmond-féle perben a zálogszerződés 6. pontjára utalt: „mind ezen jószágokat, úgymint Nagykállóit, Harangodit, Eszlárit és Tiszavarsányit összekötöm oly egyenes akarrattal, hogy ha én vagy successoraim ki akarnám, vagy ki akarnák tőlök vagy maradványuktól váltani, egyik jószágot a másik nélkül sem én, sem successorim ki ne válthassam és válthassák, hanem az egész mindnyájára investált és fekvő pénzeket letevén.”¹⁹

Az ítéletet hallván Kállay Béni ennyit jegyzett fel naplójában: „A János-Zsigmond pert elveszítjük végképpen Gróf Török Bálint és Szentiványi Vincze intrigái folytán. Azonban meg fogjuk kísérteni a novitálást.”²⁰ Pedig milyen sok energiát és pénzt fordítottak a gépezet olajozására, például Perlaky János királyi ítélőtáblai bíró anyagi érde-

¹⁵ MOL P 343 38. cs. 4. t. 304v; 307v. Értesítés... 1864.

¹⁶ Stipta, 1998. 119–121.

¹⁷ MOL P 343 37. cs. 4. t. 68–70. I. bírósági ítéletek, Debrecen, 1863. dec. 11; dec. 22.

¹⁸ Uo. 71–74. Királyi táblai ítéletek, Debrecen, 1864. szept. 6.

¹⁹ SZSZBML XIV. 25. 2. d. Pest, 1865. jan. 20.

²⁰ MOL P 344 40. cs. E/b 1865. jan. 20.

keltségének felkeltésére. Kállay Béni még a felkínált összegeket is feljegyezte.²¹ Mások, úgy látszik, még többet tettek. Persze nem csak újabb perújítást lehetett még kérni. Vesztett per esetén mód volt a kihirdetés késleltetésére, a végrehajtás halasztgatására. Minden elő is került a repertoárból. Nem érdemes most az ítélethozatali mechanizmus korruptságának dokumentálására több időt vesztegetnünk. Ami konkrétan Eszlárt illette ebben a bonyolult perfolyamban, bár mindkét peresített záloglevél 1807-ben Eszláron kelt, a Zsigmond-féle korábbiiban expressis verbis szó esett erről a településről is, a János-féle későbbiben viszont név szerint nem, bár ez utóbbiban mindvégig vitatott volt, hogy az a kijelentés, miszerint „minden actualis és virtualis jussaimat ns. Szathmár és Szabolcs vármegyékben” magában foglalta-e Eszlárt, vagy nem. Az előbbinek, tehát Zsigmond záloglevelének 4. pontjában mindenesetre ez állt: „Az eszlári jószágom legelsőbben eladtam az öcsémnek N.-Kállói Kállay Péter urnak 9 000 azaz kilencz ezer Rftokban, azután pedig auctió gyanánt reá felvettem tőle 2 000, azaz kétezer Rftokat és így vagyon nála 11 000 azaz tizenegyezer Rftokban, mivel a mit ő az eszlári épületekben lévő rátámért nekem fizetett, az ügyis örökösen az övé, annál is inkább hogy még a fundust is, a melyen azon épület esett, megcseréltük.”²²

Az I. bírósági ítéletekből tudjuk, hogy Kállayné a Zsigmond-féle perben Eszlár határában „a zálogos szerződés alapján követelt $\frac{1}{16}$ résznek $\frac{1}{3}$ -át kérte, a János-féle perből viszont csak annyi derül ki, hogy Jánosé Eszlár helységének $\frac{1}{4}$ -e volt 1793-ban, s továbbá, hogy „ezen birtokok a követelt javak egyik legnagyobb terjedelmű és értékű részét teszik”. Ezeket a követeléseket azonban ez a bíróság elutasította. A királyi táblai viszont a Zsigmond-féle perben az Eszláron követelt $\frac{1}{16}$ rész $\frac{1}{3}$ -át „az ezen javak után járó úrbékkárpótlással Kállay Péter örökösei ellen” megítélte. Sőt a János-féle perben, annak ellenére, hogy abban a záloglevélben a falu konkrétan nem volt megnevezve, ahogy ekkor megnevezik: Tisza-Oszláron (ami tudvalevőleg egy másik falu a Tisza jobb partján) „az ottani legelőből, holt Tiszából s utána járó úrbéri váltságból a gróf Kállay Jánost illetett $\frac{1}{4}$ rész $\frac{1}{3}$ -ada a felszámítási perben megállapítandó rajtafekvőségek megtérítése mellett felperesnek megítéltetik.”²³ Ám mint tudjuk, ezeket a döntéseket a hétszemélyes tábla ismét hatályon kívül helyezte, s így maradt érvényben az elsőfokú ítélet.

A jobbágyszabadítás lezárultakor az eszlári határ nem tartozott a nemzetségi közösbe, Eszlár Kállay-részén az orosi ágból Péter unokája, Gusztáv, illetve István fia, Béni (a későbbi közös pénzügyminiszter) lett az örökös. A „tisztán” magánbirtoklásnak is megvoltak azonban a szoros összeköttetései az ági nemzetségi vagyonnal.

Idősebb Kállay Péter, a családi birtokok nagy renovátora 1837-ben úgy végrendelkezett, hogy „mind ősi, mind általam akármi néven szerzett, s akár mely cím alatt birtokomban lévő, vagy engemet illető Nagy-Kállói Kállay nemzetségemnek donationális vagy akár mely más jussán jövő és így aquisitionális vagy is szerzeménybeli levelek, s eddig való szokás szerint a fiú ághoz tartozó, egyszóval tekintetes nemes Zabolch, Heves, Csanád, és Szathmár megyékben fekvő minden jószágaimban egyedül Péter fiam, néhai Ágoston fiamnak egyetlen egyfia Gusztáv, és néhai Aloisius fiamnak szinte egyetlen egy fia Ákos egyenlő harmadrészben örökösödjének, úgy azonban, hogy az Eszlári

²¹ MOL P 344 40. cs. E/b 1864. júl. 1. „Mama volt Kélnél, ez jelenti: a. volt Perlakynál s kérte a János–Zsigmond perek mielőbbi felvételére. Ígért neki 1000 ft a táblai s 1000 ftot a septrv. ítélet után ha t.i. jó lesz.”

²² MOL P 343 37. cs. 4. t. 66. Kállay Zsigmond záloglevele, TE, 1807. Pünkösöd hava [május] 25.

²³ MOL P 343 37. cs. 4. t. 72v; 74v. Királyi táblai ítéletek. Debrecen, 1864. szept. 6.

residentia Kállay Gusztáv kedves unokámé legyen, és amennyiben a Biri és Oros residentialis házaknál többet ér, Gusztáv unokám aztat bonificálni tartozzon.” Ugyanez vonatkozott a birtokok berendezéseire, s más tőkejavakra is. A fiági örökösödés következménye volt ugyanakkor, hogy mivel „három kedves leányainak külön 40 ezer rénes forintokat pengő pénzben, vagyis öszvesen száz húsz ezer rénes forintokat ezüst huszas pénzben” rendelt „legfeljebb 3 esztendő alatt letenni, azonközben pedig az 5 percent interest fizetni, hogy pedig ezt költsön pénzzel is annyival könnyebben eszközölhessék”, úgy intézkedett, „hogy N. Kálló Kállaiszállás, Császárszállás, Kaszapereg, Tur és Tiszavarsányi jószágaim, mind addig míg fiu maradékaim, az e pontban kitett tehertől meg nem szabadulnak, osztatlan állapotban legyenek és bírattassanak.” Nem részletezzük Kállay Péter végrendeletének többi pontjait, témánk szempontjából még csak annyit kell megemlítenünk, hogy elhatározása szerint túlélés esetére kedves feleségének „özvegyi juss és tartás fejében Eszlár helysége és Rázom pusztabeli” jószágai maradnak birtokában.²⁴

A végrendelet végrehajtására a fiúk előbb 1840-ben, majd 1845-ben egyezséget kötöttek, miszerint általános osztályra ugyan nem mennek, de az orosi, harangodi, sonkádi és birisi „élelembeli javaiknak évenkénti tiszta jövedelmét” 4968 pfért-ra tévén, azt háromfele osztják (1656 pfért/ág). A végrendelet értelmében a nagykállói kállói és császárszállási, a mezőtúri, tiszavarsányi, kaszaperegi jószágokat választott „időszerinti gondnok” kormányozza, elszámolási kötelezettség mellett. Ebben a szakaszban Péter töltötte be ezt a funkciót.²⁵

Már maga a végrendelet, de a hozzá kapcsolódó egyezség is magában foglalta a vizsály lehetőségét. 1852 nyarán Kállay Ákos azzal folyamodott a megyei császári törvényszékhez, hogy Kállay Pétert a gondnokságból mozdítsa el, kötelezze a számadások benyújtására és a gondoki tisztet ruházza rá, azaz Ákosra. Azt hozta fel indokul, hogy Péter, a nagybácsi a hagyatékhhoz tartozó 570 621 vfért „ősi terhet” „nem hogy apasztotta volna, sőt inkább tetemesen, 159 603 vfért 39xr-al szaporította”, sőt a császárszállási birtokot Nyíregyháza városának elidegenítette. Ráadásul Péter az egész nemzetség közös javainak egy részét haszonbérbe vette, s az abból származó jövedelem Ákosnak járó részét sem szolgáltatta ki neki. Magát pedig a panasztevő azzal az indokkal ajánlja a lemondott helyett gondnoknak, mivel „onoka testvérem Tettes NKállay Gusztáv úrra országosan ösmert bőkezűsége miatt pénz kezelést bízni nem lehetvén.”²⁶

Közben javában folyt a jobbágyfelszabadítás következtében a földesurakat ért úrbéri veszteségek felbecsülése és az érték járó *kárpótlás* kiosztása. Az 1856 áprilisában tartott debreceni megyetörvényszéki tárgyalás után a Kállay család Nagykállóban, Kiskállóban, Kállósejmenben, Napkoron, Oroson, Turán, Nyírbélteken veszített úrbériségeiért összesen 161 437 főt 30 xr-t számított fel kárpótlási tőke gyanánt.²⁷ Még ezt megelőzően a megyetörvényszék 1855. nov. 15-i végzése a Szabolcs megyei úrbéri javakért Péter leszármazottainak az alábbi kárpótlást ígért:²⁸

²⁴ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Testamentum (másolat) Pest, 1387. ápr. 21. Kállay Péter, Majthényi Lucia.

²⁵ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Egyezséglevél, 1846. Kállay Péter, Kállay Ákos, Majthényi Lucia.

²⁶ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Keresetlevél, Kállay Ákos, Nagykálló, 1852. júl. 4.

²⁷ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Megyetörvényszéki határozat, Debrecen, 1856. dec. 15.

²⁸ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Kállay Péter utalási kérvénye, Pest, 1856. jan. 29.

IV/1. TÁBLÁZAT • Kállay Péter leszármazottainak
a szabolcsi úrbéri javakért megítélt kárpótlás, 1855

Vesztett úrbériségért	Forint	Krajcár
Tura	685	20
Oros	2466	40
Nagykálló	41 767	19
Biri	1975	
Összesen	46 894	19

Forrás: SZSZBML IV. B. 154. 3. d. (1856. jan. 29.).

Az adósságokra elrendelt moratórium feloldásával rögtön jelentkeztek a hitelezők is, s tulajdonképpen a kárpótlás egy részét egyenesen nekik kellett utalni. Úgy tűnik, az ellen a családtagok kevésbé emeltek kifogást, ha közös javaikra tábláznak be adósságot, mint ha az egyénileg bírt úrbériség utáni kárpótlást fenyegette lefoglalás. Mint korábban láttuk, Gusztáv például azért protestált, mert Eszlár után eredetileg, még 1855-ben – szintén közös úrbéri veszteségnek tekintve – a Nagyvárad kerületi föld-tehermentesítési bizottmány hármójuk részére összesen 8150 pfrt kármentesítést utalványozott, amire mindhármuk hitelezői igyekeztek gyorsan bejelenteni követelésüket.²⁹ Végül a fent idézett 1856. decemberi határozat értelmében Péter, Gusztáv és Ákos közös javaikra egyenként 14 973 frt 8 xr-nyi utalásban részesült (összesen = 44 919 frt 24 xr), ám ebből a Gusztávot illető részből 14 772 frt 30 xr rögtön a bekebelezett hitelezők javára lett utalva.³⁰

Az 1856. decemberi határozat ellen először Péter nyújtott be felfolyamodást. Sérelmezte, hogy a határozat mind Kállay Ágostonnak [Gusztáv], mind Ákosnak megengedte „a saját terheik iránt tett utalásokat”. Péter azért tiltakozott, mert ezáltal „arra vagyok kényszerítve, hogy az ő ellenszegülések miatt le nem törleszhető közös terhek egész mennyiségéért mind-addig míg nekik tetszik, egyetemleg kötelezve maradjak.” Különösen zokon vette, hogy az Országos Alapítványi Pénztárból felvett 24 000 pfrt-okat második feleségével felvett külön adósságának tekintsék, pedig azt mint atya örökségének gondnoka, fiági teherként a közös javakra fektette, s most, amúgy is szorult helyzetében mégis saját adósságaként kellene visszafizetnie.³¹ Kállay Péter felfolyamodásának a nagyvárad kerületi főtörvényszék 1857. augusztus 6-án kelt határozata helyt adott, ami aztán további fellebbezések lavináját indította el. Gusztáv azért tiltakozott, hogy az őt illető kármentesítési tőkére „hírem, tudtom, bele egyezésem nélkül Kállay Péter – se más harmadik személy utalást nem tehetett”.³² Ákos és Gusztáv „közbevetett felülvizsgálati felülfolyamodásának” végül hely adatott, s így a debreceni megyei törvényszék eredeti határozata maradhatott érvényben. Eszerint „Kállay Péter tehát nem volt jogosítva az úrbéri kármentesítési tőke azon részére való utalást kívánni, mely Kállay Gusztáv és Ákos tulajdonilag illető jószágrészei után számíttattak fel, hanem annak ebbeli joga csak a saját részére vonatkozólag érvényes”.³³ Az eszlári legelőelkülönítési

²⁹ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Az esztergomi főkáptalan igénybejelentése, 1855. dec. 11.

³⁰ SZSZBML IV. B. 154. 3. d. Megyetörvényszéki határozat, Debrecen, 1856. dec. 15.

³¹ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Péter fellebb-folyamodása, Debrecen, 1857. jan. 8.

³² SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Kállay Gusztáv felülvizsgálati kérelme, ér. 1857. aug. 24.

³³ SZSZBML IV. B. 154. 4. d. Megyei törvényszék 1857. szept. 17-i jelentésének elintézése.

perről már esett szó, bár a per iratait nem sikerült megtalálnunk. Kállay Béni naplójából tudjuk, hogy 1865 októberében már eldőlt, hogy peres útra megy a dolog, s hogy a birtokosokat Vidliczay, a községet pedig a jegyző fogja képviselni. Amikor a kereset még nem volt beadva.³⁴ Az alispáni úrbéri bíróság irataiban arra is rábukkantunk, hogy a birtokosok nevében tulajdonképpen Kállay Gusztáv, Kornis Jozefa grófnő volt a felperes, mind az ő, mind az alperes ügyvédje azonban az első, 1866. október 19-én hozott végzés által megkívánt melléletek beadására többször is haladékot kért.³⁵ A dolog végül – mint láttuk – 1870-ig elhúzódott.

Voltak természetesen olyan családi konfliktusok is, amelyek nem jutottak el a perlekedésig. Kállay Béni már sokszor idézett naplója például említ egy közte és Kállay Gusztáv között „tavaly májusban [1863 májusa] létrejött szóbeli egyességet” a „Kuczorgó” ügyében.³⁶ A Kuczorgó Eszlár határában, a Kusir és Kis-Bashalma dűlőrészek között fekvő tanya volt, a hozzá tartozó szántóval és árokkal, amely a kataszter szerint Kállay Gusztáv nevében állt, viszont a napló egyértelműen utal egy, Kállay István és Kállay Péter közötti contractusra, miszerint „Kuczorgó minket is illet”.³⁷ A Kuczorgó ügye még többször előkerül a napló lapjain, de láthatóan az érte való fizetés vagy nem fizetés összekapcsolódott a „főper” megújításának kérdésével: „Találkozom Kállay Gusztávval. A kuczorgóért nem akar fizetni, de a novitált per költségeiben hajlandó részt venni.”³⁸ Amikor Bodnár István ügyvédjük 1865 februárjában azt kérde, hogy „Kállay Gusztáv ellen a Kuczorgóért elkezdje e a pert”, azt a választ kapja: „a Kuczorgó ügyet ne bántsa most”.³⁹ Aztán előbb még egyszer megintik, s csak ennek eredménytelensége után, 1865 szeptemberében adják ki az utasítást, hogy „kezdje meg a pert Kállay Gusztáv ellen a Kuczorgó miatt.”⁴⁰

A viszálykodás itt akkor is a levegőben volt, amikor éppen nem perlekedtek.

A keresztény Kállay-bérlők

Amikor netán úgy éreznénk, hogy némelyest eligazodunk az eszlári birtokviszonyok alakulásában, a kárpótlási összegek nagyságrendjében, eszünkbe kell hogy jusson: a kataszteri iratok csakis a tulajdonról szólnak, így jóformán semmit sem tudunk a tényleges birtoklásról, azaz a föld használatáról. Más források segítségével kell tehát tájékozódunk.

A jobbágyfelszabadítás után az eszlári határ szinte minden nagyobb tagja bérlők kezére került. A katolikus Kállayakét keresztény, a református Bánffyakét pedig zsidó bérlők vették haszonbérbe. Kállay Péterné, illetve Kállay Gusztáv földjeit a Graefl fivé-

³⁴ P 344 40. cs. E/b. 1865. okt. 3.

³⁵ SZSZBML IV. B. 255/c Alispáni úrbéres bíróság, 157. d. Vidliczay „több mellőzhetetlen dolgaira” hivatkozva kérte a halasztást, Nagy Sámuel, az alperesek ügyvédje pedig az őszi időszak munkálataival indokolta kérését: „ezeket pedig e napokban a mezei munka szorgossága – úgymint vetés – kukoricatörés – burgonyahódás elfoglalta, s falun az összejövétel nehezen megy”. Vidliczay József halasztási kérvénye Lauka József másodalispánhoz, ér. 1866. szept. 9; Nagy Sámuel halasztási kérvénye, 1866. okt. 31. Az 1866. dec. 31-én kelt következő alispáni végzésre 1867. január 29-én érkezett kérvényében Kállay Gusztáv sz. Kornis Jozefa grófnő kért további halasztást. Uo.

³⁶ P 344 40. cs. E/b. 1864. okt. 13.

³⁷ P 344 40. cs. E/b. Uo.

³⁸ Uo. 1864. nov. 3.

³⁹ Uo. 1865. febr. 14.; febr. 16.

⁴⁰ Uo. 1865. jún. 9.; 1865. szept. 23.

rek közül József, Kállay Istvánné, illetve Kállay Béni birtokait Szilvássy János. A Wesselényi részt eredetileg Geiger Emánuel, a Bethlen részt pedig Lichtmann Mór árendálta. Egyedül Ónody Pál középirtoka volt saját kezelésben.

A neoabszolutizmus korának mezőgazdasági szakirodalmá meglehetősen pragmatikusan ítélte meg a bérleti gazdálkodás szerepét. Elsősorban az angliai példa népszerűsítéséből kiindulva elengedhetetlennek tartotta mint a mezőgazdaságba történő többevonás „emelőjét”. Ugyannakor tisztában voltak a rövid lejáratú bérlet, a hozzá nem értő bérlő és a talaj kiuzsorázásának veszélyeivel.

Kétségtelen, hogy az ötvenes évektől lehetett olvasni a gazdasági sajtó hasábjain azt a diskurzust is, amely etnoszociális karakterhez próbálta kötni a nemkívánatos bérlőtípusokat. A kolozsvári kamara lapjának egyik vezércikkében M. Lajos már 1853 őszén feltette a kérdést: „kik a haszonbérlők? Legtöbbször zsidók és örmények. S jaj azon jószágoknak, mely különösen zsidó kezébe jut, mert ez hat év alatt annyira elárvul, hogy még a madár sem mer feléje repülni. Hat év múlva, kimejesztvén [sic!] mindenből a jószágot, tovább áll Mózes gazda s szűz birtok után néz, azaz: mely még zsidó kézben nem volt. A földesúr pedig megköszöni, ha jószágát, melyből Mózes kiköltözött, a régi haszonbér felén kiadhatja. Hát még ha ide vesszük a haszonbérlők bukását, megszökéseiket, a velők való perlekedést, bosszankodást sat. bizony a haszonbéri rendszer nagyon sovány és penészes koncznak marad, mely utoljára is a birtokost tönkre juttatja.”⁴¹ Láthatóan 1860 februárjáig, amíg zsidók legálisan földet nem birtokolhattak, a gyors továbbállás volt a zsidó bérlők ellen a legfőbb panasz.

Többen azok közül, akik az „angol modorú farmer rendszer” mellett törtek lándzsát, ezt élesen megkülönböztették a Magyarországon „az utóbbi évek óta divatba jött 6-3-1 éves bérrendszertől; mely is minden criticán alól áll, s mely egyik legfenyegetőbb réme hazánk földművelési előrehaladásának, mert a magyar föld őseréjének valószínű uzsora általi kizsákmányolása. És hihetőleg ezért is kezdenek oly merészen s oly számmal vállalkozni e téren izraelita atyánkfiai is, kiknek kezében eddig soha sem volt eke-szarva, sem gazdasági könyv, de »Gazdasági Lapok« igen is: ha annak hirdetményei közt, valamely uradalomban birkabőrök eladásáról volt értesítés.”⁴² Különösen érzékelhető lett ez a hangnem a lapok vidéki gazdasági tudósításaiban. Egy Arad megye északi részéről érkező beszámoló, miután a legnagyobb, saját kezelésben álló gazdaságok búzatermesztését méltatta, a közepes és kisebb birtokokat így korholta: „Más birtokosok, kik itt kisebb nagyobb területekkel bírnak, s kik mind annyi kis édeni királyságokat alkothatnának csak középszerű földművelés mellett is: búzát nem termesztenek, de egyebet sem; mert birtokaik nagyobb részint zsidó kezek között haszonbérben vannak, bitang áron, mert midőn a szegény most is 10 pengő frton ad egy holdat (katastralis 1600 négyszögöles holdat értve), a birtokos alig kap 4-6 pfért évi haszonbért holdjáért: s itt nincs rá példa, hogy a haszonbérlő a földet táplálná vagy csak félig is kellően művelné. Van reá eset, hogy egy bizonyos 12 évre kivett haszonbérbe egy jószágot, s 3 év múlva már 12 000 pfért veszteséggel kínálta fűnek fának; kinek azon sajátos tulajdonán kívül, hogy minden évnegyedben más ispánja volt, még afféle észjárása is van: hogy a ki szpekulátol, az kalkulátol is, minek a thrágya, így is ad elég repcét és

⁴¹ M. Lajos: Az uradalmak haszonbérbe adása. *Hetilap*, 1853. szept. 10. A szerző cikkei körül 1853 második felében takaros kis polémia kerekedett, amely a legfontosabb kérdéseket már ekkor előrevetítette.

⁴² Auerhammer Ferenc: Nézetek a haszonbérlet ügyében. *Gazdasági Lapok (GL)*, 1856. nov. 13. 574.

buzát.” A repce kapcsán aztán még tovább is fűzi a tudósító a gondolatot: „Én zsidót jó földművelőnek csak Mózes és Dávid idejéből ismerek azóta nem; a földművelés könnyedén véve rosz speculans companista, kivált, a hol betegségeiből gyógyítani kell.”⁴³ A tudósítás köré aztán majd egy évig elnyúló sajtópolémia kerekedett.⁴⁴

A bérlétről szóló irodalom általános tétele volt, hogy a kívánatos az lenne, ha a magyar „bérlő osztály” a gazdatisztekéből születne meg, ennek azonban sajnálatos akadály a nevezettek pénz- és tőkehiánya. A fenti cikkek szerzői is ezt az álláspontot fogalmazták meg, a szakképzett gazdatisztet mint potenciális bérlőt állították szembe a pénztőkével igen, de szakértelemmel nem rendelkező zsidó „uzsorás” figurájával.

S innen már csak egy lépés, ahogy a „zsidó bérlő” megnevezésből – összehasonlító perspektívában – szemünk előtt láthatjuk megszületni a „zsidóbérlet” fogalmát és tartalmát. Pontosabban: ahogy a magánbeszédéből beemelődik a nyilvános diskurzus nyelvébe. Aligha véletlen, hogy az északkeleti felvidékkel ismerős, rutén ügyek révén ismertté vált publicista, Mészáros Károly⁴⁵ szövegében olvashatjuk a következőket: „Nem céloam a zsidóbérlet lényegét közelebből boncolgatni; hiszen eléggé ismeretes az hazánkiai előtt; hanem lehetetlen fel nem említenem azon rokon jelenségeket, melyeket azok valamint Lengyelhonban s Galíciában már régibb idők óta, úgy Magyarország felső s tiszántúli részein, mind a gazdászati, mind a társadalmi viszonyokban már elő is idéztek. A zsidók (becsület a becsülendőknék) nem földművelési célzathoz szokták bérbevenni a földbirtokot, hanem azon kinézésből, hogy az előlegezett csekély bérösszeg fejében az adósságokban különben is elmerült földesurakat méginkább bemártsák. – Ők magok, kevés kivétellel, a földet nem művelik; annak javítására éppen semmit nem áldoznak, s a gazdaságot pálinkán és uzsorás pénzen vásárolt tudatlan paraszt kezekkel űzetik, vagy oly mezőgazdasági s egyéb nyereséges ipart űznek azon, mely neki a rövid bérletidőre hoz ugyan valami hasznót, de a mi földet és gazdasági épületeket rendszerint helyrehozhatatlan állapotba süllyeszti. Az oly földbirtokosok, a kik zsidóbérlekkel szövetkeznek, általában nem hogy tisztulnának az adósságokból, sőt azokba mélyebben elmerülnek; a dologtól elszoknak, a gazdászattól elidegenednek, e mellett a nép,

⁴³ R. J. L. Évszaki tudósítások. XXI. Aradmegye, éjszaki részéből 1857. márc. 28. GL, 1857. ápr. 16. 214.

⁴⁴ Vári András hívta fel a figyelmet erre a korai diszkusszióra, amit ezúton is megköszönök. Pillicz Dániel: *Audiatur et altera pars*. GL, 1857. máj. 14. 265.; R. J. L.: Pillitz Dániel úrnak Pótharaszton üdvözlét. GL, 1857. aug. 27. 463–463.; B. J.: Fehérmegyei adatok a R. J. L. és Pillitz Dániel urak közötti eszmecseréhez. GL, 1857. dec. 24. 690–692, dec. 31. 703–704. Az utóbbi szerző összefoglalja a *Gazdasági Lapok* azévi terméséből az idevágó utalásokat, egyúttal olyan mondatot is ad R. J. L., a vitát kirobbantó első cikk szerzőjének a szájába, amelyet az eredeti írásban nem találtunk: „az egyiptomi raj, mely eddig csak pénzzel és portékával űzerkedett, most már édes hazája földjével is kezd uzoráskodni, s a – csak ezen felekezetnek sikerülő – mesterfogások mellett – felényi bérletdíjért veszi ki a szép nagy pusztákat, mint a mennyit a kisbirtokosok a valódi haszonbérlektől kapnak, e mellett kiszámítja, hogy mint lehet a földet tökéletesen banquerottá tenni, folytonos vetegetés által, de e mellett a trágya kimarad a calculusból, sőt még rosszul is műveli a földet.” GL, 1857. dec. 24. 690. A vitában részt vevő Pillitz Dániel minden bizonnyal azonos a szegedi reformpárti volt zsidó hitszónokkal, akinek álnéven írt röpirata után 1847-ben le kellett mondania állásáról. Szinyeyi, X. 1164–1165; *Zsidó lexikon*, 1929. 710; 1848–49-es „referenci” működésére Miskolczy, 1999. 75–82.

⁴⁵ Mészáros Károly (1821–1890), Török János hívására, 1856 és 1859 között újságíróskodott Pesten, aztán visszatért Ungba. Előtte, 1851-től Ungban egy „meglehetősen vagyonú volt gazdatiszt” leányát feleségül véve, az Ung megyei törvényszék ülnökeként, majd ügyvédként próbált bekerülni az ottani elitbe. Mészáros, 1974. 62. „Én őt tiszta önzéstelen szerelemből vettem nőül, a nélkül, hogy hozományára vagy leendő örökségére gondoltam volna, melyben nem is részesült soha; de nagyobb baj volt az, hogy vele kötött házasságom által sem jutottam semmi családi nexushoz, mi nélkül pedig ezen feudális, korteskedő, a születési aristocratia gögje, kiváltságai s gyűlöletével [sic!] teljes országban, csaknem lehetetlen a politikai közélet deszkáin megállni vagy előre hatolni.”

melynek mindig jobban ízlik a zsidó pálinkája, mint a földesúr napszámbére, hallatlan praecipitatioval romlik mindinkább.” Ebből az okfejtésből aztán még addig a következtetésig is eljut a szerző, hogy ilyen körülmények között inkább a saját kezelést ajánlja a birtokosoknak.⁴⁶ A tulajdonosi gazdálkodás versus haszonbérlet vitában a jobbágyfelszabadítást követő időszakban tehát a „zsidó bérlő” („zsidó bérlet”) terminusa anélkül tematizálódott, hogy ellentétpárja, a „keresztény bérlő” fogalma megszületett volna.⁴⁷ Amit a bírálók a zsidó bérlet ellen felhoztak, annak árnyéka egészében a haszonbérre vetült, bár a domináns beszédmód továbbra is alapjában szakmai maradt.

A „magyar keresztény bérlő” megkonstruálása későbbi lelemény, egyértelműen a századforduló antiszemita diskurzusához köthető. S hogy közben a zsidó bérlő „gazdasági magatartásában” gyökeres átalakulás ment végbe, az a szerzők víziójából magyarázható: „A magyar keresztény bérlő ritkán kínálja azt a magas bérleti árat, a mit a zsidó könnyen megad. S miért? Mert a keresztény bérlő úgy gazdálkodik, úgy rendezkedik be, olyan háztartást vezet, olyan életmódot folytat, mintha az általa kezelt föld nem bérlete, hanem saját tulajdon volna. Nagyobb része ezeknek a bérlőknek tönkrejuttott földbirtokos lévén, nem igen tud leszokni egykori életmódjáról [...] Ellenben a zsidó bérlő megadja a kívánt legmagasabb árt is, csak hogy bérlethez jusson. A részleteket pontosan fizeti s a földet, a mennyire csak lehet, kihasználja. Legalább is 40-50 per centre dolgozik. Nem pazarol, de meghúzódik szerény viskójában. Fokhagymát reggeliz, vöröshagymát ebédel, s retket vacsorázik. A mikor pedig lejár a szerződés, kimutatja, hogy a föld hozama jelentékenyen csökkent s új ajánlatot tesz alacsonyabb összeggel. És a földbirtokos kénytelen beleegyezni a dologba, mert már leköteleztette a zsidónak.” Innen már csak egy lépés az emancipáció utáni végkövetkeztetés: a volt zsidó bérlő megveszi a birtokot.⁴⁸ Emlékezhetünk, hogy a neoabszolutizmus korának zsidó bérlője még „bitang áron”, tehát rendkívül olcsón szerezte meg a bérletet, a századfordulóra viszont épp azzal tűnik ki, hogy „megadja a legmagasabb árt”, s ezzel teszi tönkre a birtokost. Ami viszont a haszonbérek alapvető trendjét illeti, a szakirodalom szerint a 19. század második felét éppen a haszonbérek emelkedése jellemezte, s ez a tendencia épp a századfordulón torpant meg. Hogy a logikával valami nem stimmelt, azt eddig is sejthettük, de hogy maga a vízió mennyiben ellenkezik a tényekkel, azt csak a konkrét vizsgálatok alapján ítéldhetjük meg. Ahhoz, hogy a zsidó bérlők „sajátos vonásait” megérthessük, előbb a keresztény bérlőkre kell néhány pillantást vetnünk.

Az 1945 előtti magyar agrártörténeti irodalom, amely egyébként a haszonbérek emelkedését elsősorban a földárak növekedésével magyarázta, osztozott abban a vélekedésben, hogy általában is meglehetősen negatívan ítélte meg a jobbágyfelszabadítás után gyors ütemben elterjedt bérleti rendszert. Ez egyértelműen a zsidók haszonbérletéről kialakított egykori kép alapján örökítődött tovább.⁴⁹ Az 1945 utáni kutatások

⁴⁶ Mészáros Károly: *Haszonbérleti viszonyaink I–V. Falusi Gazda (FG)*, 1858. okt. 26 – nov. 30. Az idézet 1858. nov. 2. 355. A sorozat végén ehhez a szerkesztő, Érkövy Adolf kénytelen volt az alábbi megjegyzést fűzni: „tiszt. értekező úr a roszt alapokon nyugvó bérleteket kárhoztatja, ebből azonban némelyek azt vonták ki, hogy a bérrendszer felett egyszerűen pálcát tör, mi e következtetést helytelennek tekintjük, s részüinkről rendíthetetlenül állunk a haszonbérrendszer mellett elvbén, s alkalmilag annak berendezését illetőleg nézeteinket is el fogjuk mondani.” *FG*, 1858. nov. 30. 392.

⁴⁷ Vö. Kosselleck, 1997.

⁴⁸ Petrássevich, 1904. 16.

⁴⁹ Bernát, 1938. 26–27; Nagy István, 1944. 60–62.

fontos eredménye volt, hogy megállapíthatta a jobbágyfelszabadítás utáni időszakra, hogy „milyen különböző rétegekhez tartoztak az uradalom nagybérlői a vizsgált időszakban, mennyire nem általánosítható a korábbi irodalomnak az a megállapítása, hogy ebben az időszokban a bérlők általában az »üzletemberek, kereskedők, főként zsidók« köréből kerültek ki”.⁵⁰ Ebben a megközelítésben a bérleti díjak tartós emelkedése elsősorban a bérlők túlkínálatával kerül összefüggésbe. Mint ahogy a századforduló megtorpanásában is kulcsszerepet kap a vállalkozó kedv lelohadása.⁵¹

Az újabb szakirodalom hozott már néhány pozitív példát is a bérleti gazdálkodás szerepgazdagságára.⁵²

A Jósza András kezdeményezésére 1868. december 1-jén alakult Szabolcsvármegyei Régészeti Egylet Eszlárról két alapítót vallhatott magáénak: Graeff József bashalomi nagybérlőt és Szilvási János tiszaeszlári földbirtokost (a neveket itt így írták).⁵³ Valójában mindketten lassan két évtizede voltak az itteni Kállay-birtokok bérlői, s láthatóan érdemleges szerepet játszottak a megye civil társadalmában is. Graeff József (1813–1889) és testvére, Károly (1814–1896)⁵⁴ az 1850-es évek elején már Tiszaeszláron lakott. Ennek tanúsága, hogy Károlynak ebben az évtizedben született gyermekei Bashalmon látták meg a napvilágot.⁵⁵ Graeff József (nevét a matrikulába ekkor így írták) 1862-ben, 50 éves korában itt vette nőül a 24 éves, erdélyi születésű, unitárius bárónőt, Györffy Rózát.⁵⁶ A Kállay-birtokhoz tartozó Bashalom-pusztán ma is álló kastélyt ők építették, a hatvanas években már bizonyosan állt.⁵⁷ Sajnos itteni gazdálkodásukról szinte semmit nem tudunk, saját birtok vásárlására pedig a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején nem az eszlári határban került sor.⁵⁸ József később, a nyolcvanas években, 1881 és 1889 között Szabolcs megye főispánja lett, s a nyíregyházi per alatt játszott szerepére még visza kell térnünk.

Szerencsére jóval több ismeretünk lehet a másik Kállay-birtoktag bérleti viszonyairól. A Ferenczy-anyagban nemcsak a Kállay Istvánné-féle eszlári birtok térképét s a különböző bérletek elszámolásait találjuk meg, hanem Kállay Istvánné levelezését is az ügyeit kezelő ügyvéddel, sőt magának az eszlári bérlőnek egyik, a tulajdonoshoz írott levele is mellékelve van.

Nem az ország különböző megyéiben fekvő Kállay-birtokok gazdálkodása most a

⁵⁰ Szabad, 1957. 412. A belső idézet Bernát Gyula fenti munkájára utal.

⁵¹ Für, 1969. 284–286.

⁵² Vincze, 1982, 1983.

⁵³ <http://jam.nyirbonc.hu/jam/gyujtem.htm>.

⁵⁴ A családra és tagjaira lásd Á. Varga, 1995; uő, 2002. Graeff József ügyvéd 1848–49-ben Pest város főbírája volt. Bizonyára ez is szerepet játszott abban, hogy amikor 1860 elején Tiszaladány és Tiszadada határában zendülésre hívó röplapokat találtak, Neumann Vilmos eszlári magántanító mellett Graeff Józsefet is megfigyelés alá helyezték. Annak ellenére felkerült a politikailag aggályos egyének listájára, hogy a szabolcsi első megyei biztos azzal próbálta nyugtatni a nyomozó hatóságot, hogy az „itteni lakosság művelt és műveletlen része közötti kölcsönös bizalom nem lépi túl a napi szükséglet” által megkívánt mértéket. Sashegyi: *Munkások...*, 1959. 253.

⁵⁵ MOL Mikrofilmtár, A 900 TE, r. kat. anyakönyvek.

⁵⁶ MOL Mikrofilmtár, A 2568 TE ref. anyakönyvek

⁵⁷ Pesthy Frigyes helységnévtára szerint Bashalmon „Kállay Gusztáv úrnak csinos mezei lakja díszlik” OSzK Kt Fol. Hung. 1114, 38. k. Szabolcs vm. 97. (Mikrofilmtár FM 1/52). Lásd még Borovszky: *Magyarország vármegyéi* [1900] 70. „Bashalom pusztán van gr. Pongrácz Jenő mintagazdasága és csinos kastélya, melyet Graeff József volt főispán a hatvanas években építtetett, mostani tulajdonosa pedig átalakított és kibővített.”

⁵⁸ Károly 1869-ben vette meg a poroszlói birtokot, József pedig 1872-ben építtette a Zemplén megyei Me gyaszón díszes kastélyát. Á. Varga 1995. 33; uő, 2002. 445.

témánk, azonban egy év – Ferenczy kezén átmenő – jövedelmeinek áttekintése mégis tanulságos lehet. A számadások induló évében, 1851 második felében Ferenczy mintegy 2000 forintot juttatott el Kállayné kezeihez. Ennek nagyobbik része a Kállay család osztatlan közös birtokaiból járó illetőség volt. Ezek mellett 335 frt került ki az eszlári haszonbérből mint az adóbefizetés levonása után fennmaradt rész. A bérlet összege egész évre 900 forintot tett ki, de a bérlőnek kellett fizetni a közköltségeket is, amit aztán beszámítottak. Az elszámolások alapján látható, hogy 1851-ben 90 frt 30 xr került földadó, 1 frt cselédházadó, 11 frt 6 xr pedig közköltség fejében levonásba. Az általunk nem ismert szerződés értelmében épített épületekre 1852 második felében 809,33 váltóforint (323 konv. frt.) értékű beruházást tudtak be.⁵⁹

1854-ben újabb költségek támadtak. Egyfelől az eszlári határban terpeszkedő Bazs-tó lecsapolása, másfelől az országos kölcsön „önkéntes” jegyeztetése. Az első tétel kiadásainak zömét eddig szinte kizárólag Ónody Pál viselte (neki is fűződött hozzá leginkább érdeke), de 1853 végére elfogyott a türelme (s nyilván a pénze), s a kétharmad részben elkészült kiszáritás fedezetül Kállay Istvánnétól 225 pfrt 4 xr-t követelt.⁶⁰ S bár Kállayné tudott az 1848 óta tervezett lecsapolásról, a költségigény váratlanul érte, s arra kérte Ferenczyt, hogy a bérlőjénél, Szilvásynál érje el, hogy „a kérdéses summát az árendából anticipálendő helyettem letenné; de pedig erre nem volna képes, Ónodit kellene rábírní, hogy Szt. György utánig várakozással legyen”.⁶¹ Az országos kölcsönnel kapcsolatban is szűk volt a tulajdonos mozgástere. „Én a nagy adó által annyiból nagyon nyomtatva lévén, hogy azt úgy kell fizetnem, mint tiszta jövedelem utánit, holott pedig adósságokkal igen is túl terhelve vagyok /:mit ha kívántatik könnyen bebizonyíthatok:/, legjobb szándékom mellett sem vagyok képes egy krajczár készpénzt is adni, hanem az úrbéri 5-ik előlegezést ajánlom ezennel fel, de jó megjegyezve, hogy nem talán mint cautiót, hanem csupán az 5-ik úrbéri előlegezést, mint tőlem telhető capitálist. Zavaros financiaális körülményeim némiképi rendbehozása, csak az úrbéri kárpótlás által eszközöltethetnék, ezért én önkéntesen nem tehetek többet, mint ha annak egy évi előlegezésit, vagyis az egész kárpótlásnak $\frac{1}{20}$ -át adom oda.”⁶²

Közben 1855 újévtől a bérleti szerződés megújítására is sor került, miáltal a haszonbér összege 1100 pengő forintra emelkedett.⁶³ A Bazs-tó kiszikkasztása egyébként – hosszabb távon – a bérletet is érintette. 1856-ban még csak egy évre adták oda Szilvásynak az így nyert 86 holdat (holdanként 1 p. forintért), de 1857. január elsejétől már az egész sóstói bérlettel azonos időtartamra bocsátották rendelkezésére. Az ekkori helyzet jellemzésére mind a bérlő, Szilvász János, mind a birtokos, Kállay Istvánné levele rendelkezésünkre áll.

Szilvász júliuskor Pesten jártában nem találkozhatott az Új tér 11. alatt lakó méltó-

⁵⁹ SZSZBML XIV. 25. 2. d. 3. d. Kállay Istvánné asszony ő nsga részére kezemhez vett jöved.

⁶⁰ Uo. 3. d. 1854. febr. 13.

⁶¹ Uo. 2. d. 1854. Tavaszelő [március] 11.

⁶² Uo. 2. d. 1854. Nyárutó [augusztus] 16.

⁶³ Mint Kállayné Ferenczynek írta: „Szilvász nem régiben itt lévén, számoltam vele, írásban is adván neki, hogy kegyednek ujmutatásul szolgálhasson, hogy mik betudandók az árendába, annak rende szerint kérem majd nekem számadásait elküldeni. Új évtől kezdve térszen a haszonbér évenként 1100 ft. p. és minden néven nevezendő adót Szilvász viszi. Az addig általa tett és a szerződésben kitett épületeket acceptálom, melyek neki kielégítésre még a júliusi angáriából is szükségeltetik, de azokon túl, semmi költséget többé nem fogadok el.” Uo. 2. d. 1854. Őszutó [november] 30.

ságos asszonnyal, ennek köszönhetjük a részletes elszámolást tartalmazó levelet: „Következvén kötelezettségem tellyesítsének ideje, mint mindenkor, úgy jelen is annak idejében megfelelni kívánván, először is tartozásom Méltóságodnak jövő év Január első napján 1375 vft. Erre Méltóságod kezének is már Június első napján kelt nyugta szerint előnyöm 172 vft és 10 xr kezébe van, ugyan akkor felküldött Bass szabályozási okirat 600 vft-ról, mellyeket Június 29-én kelt nyugta után Pesten magam Tttes Benedek József nevelő Urnak nyugta mellett által adtam azon utasítás következtében, mellyet Tttes Ferenczy Urnak küldeni kegyeskedett, hogy jelenleg fizessem ki a szabályozási öszveget, ezekből világul, hogy tartozásom 1857ik év Január első napjára 602 vft és 50 vxr. Továbbá jelen évben bírt Basért Júiusi nyugta szerint kifizettem 107 vftkat és 30 xrkat Tttes Benedek úr által nyugta mellett, ugyanannyit e jelen évre kifizettem, – Tttes Gyene Úr által tsak ez évre adódott a Bass, ezideig tehát jövődöre nints használatomra, miknek elő terjesztése következtében alázatos kérésem Méltóságodhoz, hogy én kötelezettségetem mielőbb kifizethessem, hogy azt Méltóságod új évre már kezébe kaphassa, méltóztasson kegyesen nékem rendelkezni a fiscus iránt, méltóztat é megengedni azon előfizetéseket beszámolni, továbbá beleegyezik é Méltóságod a Bass birtok általam további használatába azon ideig meddig kötelezettségem tart, a most fizetett ár mellett, mi még igen csekély használat is, akkoron fel én Bass illetőségét is fizetem.”⁶⁴

Kállayné az elszámolást alapiában jóváhagyta, s megígérte a bérlet meghosszabbítását is.⁶⁵ Az angária (járandóság) elszámolásában Kállayné figyelmét semmilyen apró pontatlanság nem kerülte el, erre utal a mérnöki költség számla szerinti korrekciója. Természetén túl ebben szerepet játszott helyzete is, mint az ügyvédnek írta: „Most arra kérem a T. Urat, igyekezzék mentül elébb haszonbéréimet összeszedni, mert Sz. Györgykor alig kapván valamit, nem kis zavarban vagyok pénz dolgában.”⁶⁶

A bérlő, Szilvász János személyéről nem sokat tudunk. Amikor 1874 nyarán 61 éves korában agyszélhűdésben elhunyt, származási helyét nem jegyezték fel az anyakönyvben.⁶⁷ Házasságkötéséről sincs tudomásunk, mindössze annyit állapíthattunk meg, hogy attól az asszonytól, aki halála után majd tovább viszi Sóstó bérletét, 1862-ben törvénytelen leánygyermeké született.⁶⁸ A tályai születésű Rohács Annának az eszlári matrikulában még további két, apa nélkül anyakönyvezett leánygyermekére bukkantunk: 1859-ben Mária Anna, 1864-ben pedig Berta Terézia látta meg a napvilágot. 1859-ben az anya státusát szolgálóként jegyezték be.⁶⁹ A történet meglehetősen hétköznapiak tűnik. Viszont a két utóbb említett leány 1875-ben BM engedélyt kért és kapott, hogy

⁶⁴ Uo. 2. d. Szilvász János levele Kállay Istvánnőnek (1856. dec. 8.) Benedek József Kállay Béni nevelője.

⁶⁵ „Ide mellékelt Szilvász leveliből meg látja édes Ferenczy, hogy a múlt angáriában ő nekem 172 f. 10 x váltóval többet fizetett, mint kellett volna, és mi csakugyan áll is. Azon kívül kéri most beszámíthatni a Bastavi rám eső 600 ft váltó mérnöki költséget; bizonyosan tollhibából írta a 600 fto, mert szinte ide mellékelt és még Júliusban Szilvász által itt hagyott mérnöki bizonyítvány mutatja, hogy azon költség csak 550 ft váltót teszen. A Bastava regulációja által nyert 86 hold Gyene által csak e folyó évre lévén Szilvásnak haszonbérbe adva, kérem a T. Urat őt e tekintetben, én nevemben biztosítani, hogy azt addig, míg az Eszlári haszonbérlet tart, egy ft p. holdját szinte megtarthatja félévi előre fizetés mellett. Lesz e szerint a Januári haszonbér 1375, Bastavi fél évi haszonbér 107 f 30, összesen 1482 f 30 váltó; ebből le kell vonni a mérnöki 550 ft v. és a 172 f. 10 x, mi teszen összesen 722 f 10; lesz tehát most általa fizetendő 760 f 20 x váltó.” Kállayné Ferenczynek, uo. 2. d. 1856. Télelő [december] 14.

⁶⁶ Uo. 2. d. 1856. Őszelő [szeptember] 29.

⁶⁷ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek (1874. júl. 6.).

⁶⁸ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek: Carolina Elisabeth (1862. szept. 14). Későbbi sorsáról nincs tudomásunk.

⁶⁹ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek: Mária, Anna (1859. aug. 10.); Bertha, Theresia (1864. jún. 29).

vezetéknevét „Szilvási”-ra változtathassa. Az anya által írott kérvényből kiderül, hogy Szilvász végrendeleti örököseinek Irmát és Bertát nevezte meg, s az anya mint a vagyon jövedelmének hasznélvezője szerepelt az aktában. Tanulságos a névváltoztatás indoklása: miután a leányok „jobb módúak és jobb nevelésben részesült egyének”, szeretnék a szlávosan hangzó Rohács nevet magyarosra cserélni, s az örökhagyó iránti kegyeletből Szilvásira (tehát „i”-vel, és nem ipszilonnal!) módosítani. A névváltoztatáshoz a végrendeletileg kinevezett gyám, a nagyfalusi mérnök, Kausay Dániel is hozzájárult.⁷⁰ Az idősebbik leány, immár Szilvási Irma néven 1876-ban házasságot kötött Sexti Gepida törvényszéki végrehajtóval, Sexti József fiával, a kisebbik leány, Berta pedig a Dessewffy kézre került gr. Pongrácz Jenő által vezetett bashalmi gazdaság intézőjének, Liptay Jenőnek lett a felesége 1883 nyarán. A „jobb mód és a jobb nevelés” láthatóan a leányok kiházásításakor megtette hatását, s általuk az anya státusa is fokozatosan emelkedett. Az anya az első házasságkötéskor Szilvási Rohács Annaként, a másodikkor pedig Szilvási Annaként került beírásra.⁷¹ S bár Szilvász tudtunkkal sohasem vette el, végül már azon sem lepődhetünk meg, ha halálakor özv. Szilvász Jánosné sz. Rohács Anna „birtokosnő”-ként aposztrofálták.⁷²

Szerencsés véletlen folytán megtaláltuk Szilvász János 1857/58-as adólapját, amely tartalmazza adóbefizetéseit is. A gazdasági év ekkoriban október 1-jével kezdődött, s az első évi kötelezettség teljesítése is októberrel zárult. A föld- és épületadót nyilván a tulajdonos helyett fizette.

IV/2. TÁBLÁZAT • Szilvász János adólapja, 1857/1858

	Forint	Krajcár	Dénár	Forint	Krajcár	Dénár
A) Tartozás						
Hátralékok				180	35	2
Földadó	222	6	1			
Épületadó	1					
Személyes kereseti adó	9	40				
Jövedelmi adó	20	46	2			
Folyó illeték	253	32	3	253	32	3
Épület- és sz. ker. adótól	134	48				
Jövedelmi adótól	12	7	3			
Pótlékok	146	515	3	146	515	3
Összes tartozás				581	4	

⁷⁰ MOL K 150 BM 1875-VI-8-29324. Utólag a névváltoztatást az 1875. augusztus 28-án kelt 41 792. sz. BM engedély alapján a születési anyakönyvbe is bejegyezték. Megjegyezzük, hogy a *Századunk névváltoztatásai* című kötet – nyilván az anya nevének elírásából – tévesen Szilvási (Rohács) Áront (?) említ harmadik szereplőként. 1895. 222.

⁷¹ MOL A 900 TE r. kat anyakönyvek (1876. jún. 6; 1883. jún. 5.). Irmát 1876-ban a házasságkötéskor 17 évesnek mondják, tehát nyilván azonos az 1859-ben született Mária Annával.

⁷² MOL A 901 TE r. kat anyakönyvek (1895. aug. 24.).

	Forint	Krajcár	Dénár	Forint	Krajcár	Dénár
B) Lerovás						
1857. 10. 01				180	35	2
1858. 04. 23				184		
1858. 06. 25				100		
1858. 10. 14				116	28	2
Összes lerovás				581	4	
Következő évek befizetése						
1859. 08. 25				56	34	2
1860. 08. 08				94	52	
1861. 11. 15				94	52	

Forrás: SZSZBML V. 429.

Az 1864-es adófénykönyvből pontosan rekonstruálható, hogy mi jellemezte valójában a tulajdonos, illetve a bérlő adószervezetét, még ha – mint fentebb láttuk – szerződés szerint a bérlőnek kellett befizetnie az adó jelentős részét is.

IV/3. TÁBLÁZAT • Kállay Istvánné tulajdonos
és Szilvássy János bérlő adószervezete, 1864

Név	Kállay Istvánné	Szilvássy János
Házzszám	142	151
Hátralék	50	0
Kat. tiszta jövedelem (konv. frt)	1377, 51	
Telekadó	231, 48	
Házadó	1, 06	
Kereseti adó		13, 47
Jövedelmi adó	2, 50	30, 30
Összes egyenesadók (o. é. frt)	235, 04	43, 77
Föld-tehermentesítési pótlék	132, 80	24, 79
Községi pótlékok	79, 22	12, 12
Összes teher (o. é. frt)	447, 06	80, 68

Forrás: SZSZBML V. 429.

Míg Kállayné adóját a kimutatás a Belfalu közepén levő saját gazdasági udvarához kötötte (a telken az 1852-es kataszter szerint 5 lakrészes ház állt), a Szilvássy lakhelyeként megadott 151. sz. épület viszont Hury Mihály taksás nemesnek az Ófalu déli kijáratánál fekvő házas telke, amelyet Szilvássy nyilván szintén bérelt. Itt érdemes megjegyezni, hogy amikor Kállay Béni saját házát 1873-ban iskolai célokra elcserélte a korábbi, meglehetősen rossz állapotban levő római katolikus iskolaépülettel, az ingatlan értékét

„a hiteltelek könyv 132. lapján a 184. helyrajzi szám alatt előforduló belső ház és udvar telket minden tartozmányaival együtt 910 oszt. ért. forintnyi becsárban” rögzítették.⁷³

A befizetések dátumának nyomon követéséből alább jól látható, hogy továbbra is a bérlő törlesztette ugyan a tulajdonos földadóját (egyszer, 1863 novemberében még saját befizetésének könyvelték is el!), ám végül az adónyilvántartás valójában Kállaynének ismerte el az ekkor lerótt összeget.

IV/4. TÁBLÁZAT ● A tulajdonos és a bérlő adóbefizetései

Név	Kállay Istvánné		Szilvásy János					
Befizetések időpontja	Hátszám	Forint	Krajcár	Dénár	Hátszám	Forint	Krajcár	Dénár
1863. 11. 02		*			142	*100		
1864. 02. 12	142	75			151	21		
1864. 08. 28	142	287			151	51		
1864. 10. 02	142	109	57		151	22	17	1
1865. 03. 13	142	124			142	20		
1865. 07. 18	142	124				20		
1865. 09. 18	142	124			142	20		
1865. 11. 19	142	82	78		151	23	14	
1866. 02. 25	142	114			330	**21		
1866. 11. 09		236				62	58	
	Kállay Beniamin							
1867. 08. 18	142	300			151	50		

* Kállay Istvánné befizetéseként elszámolva.

** Szilvásy cselédeinél elszámolva további 15 frt 12 xr.

Forrás: SZSZBML V. 429.

Kállay Béni naplója a hatvanas évek közepén további tudósításokat ad a birtok és a bérlet későbbi sorsáról. Eltartott egy darabig, míg Kállay Béninek az adókönyvben is sikerült saját nevére íratnia eszlári birtokát. Először 1864 tavaszán szembesült a problémával, miszerint a telekkönyvben „Mama, Meliss és Gemma neve is előfordul”, s ekkor fogalmazódott meg az igény, hogy „azok onnét kitöröltsenek”.⁷⁴ Ügyvédi közreműködéssel 1864 nyarán kapta meg az eszlári teleklapot, úgy, hogy azon a birtok már egyedül az ő nevének állt.⁷⁵ Közben kiderült, hogy „az eszlári adó- és hiteltelek lapokon” különbség mutatkozott, mégpedig a hitellap hiányos szerkesztése miatt.⁷⁶ Szilvásy nemcsak a telekkönyv kiigazításában működött közre, hanem helyi rezidensként rendszeresen tájékoztatta a tulajdonost más helyi ügyekről is. Így például a legelőelkülönözés ügyéről, amely végül csak peres úton nyert megoldást.⁷⁷

⁷³ EFL Parochiális iratok, TE, ad 1659/1874. 672/1873. (1873. ápr.).

⁷⁴ P 344 40. cs. E/b. I. (1864. márc. 26.).

⁷⁵ Uo. (1864. júl. 13.).

⁷⁶ Uo. (1864. okt. 24.).

⁷⁷ Uo. I. A legelőelkülönözésre Kállay Béni kifejezetten felhatalmazta Szilvásyt (1864. júl. 1.). II. „Szilvásy János írja, hogy a napokban a bíróság a legelőelkülönítés tárgyában Eszláron megjelent. Kitűnt a mi részünkre 1 telkes és 17 zsellérrész kárpótlás. Kérde: a hatházi 8 gazdát illetőleg nem tudom e igazolni, hogy egység útján adattak át nekik a telkek, mely esetben nem kapnak legelőt; ellenkezőleg legelőre tarthatnak számot, de ekkor mi is kaphatunk talán kárpótlást a kormánytól. (1865. márc. 28.); „Mama tudósít:

Kállay Béni naplójából tudjuk, hogy 1866-ig fél évre 850 forint, azaz egész évre 1700 forintra rúgott a haszonbér.⁷⁸ 1864 őszén azután a tulajdonos 1866-tól a bérlet folytatását ígéri: „Szilvásynak eszlári birtokomat újra haszonbérbe adom 1866 Szt. Györgytől számítandó 12 évre 2400 frt évi haszonbéréért és a tett épületek ingyen birtokomba való bocsátásáért.”⁷⁹ A szerződést azonban nem írják alá még 1865 karácsonykor sem, hiába kéri ezt a bérlő: „Itt volt Szilvásy; azt óhajtotta, hogy a szerződést most megkös-sük, mondtam, hogy ezt csak Nyíregyházán teszem újév után. Kért továbbá, hogy a bérletösszegből 200 frt-ot engedjek el, de erre rá nem állottam.”⁸⁰

IV/5. TÁBLÁZAT • A haszonbér emelkedése Kállay Istvánné tiszAESzlári birtokán

Év	Haszonbér
1851	900 konv. frt.
1855	1100 konv. frt.
1864	1700 o. é. frt.
1866	2400 o. é. frt.

1 konvenció forint = 1,05 osztrák értékű forint.

Forrás: SZSZBML XIV. 25. 2. d.; MOL P 344 40. cs. E/b. I.

Összefoglalva a szórványos adatokat jól nyomon követhető a bérlet összegének emelkedése, ami a korban általános tendencia volt.⁸¹ Egyúttal a bérleti időszak hosszabbodása is nyilvánvaló (bár a korai szerződések terminusait nem ismerhetjük, de biztos, hogy rövidebbek voltak, mint a 12 évre szóló 1866-os kontraktus). Miközben a tulajdonos, forgótőke híján erősen rá volt szorulva a külső befektetőre, láthatóan akadály nélkül tudta érvényesíteni igényeit a haszonbér összegének emelésében. Ugyanakkor a bérleti idő tartamának meghosszabbításában egybevágtak a földesúr és a bérlő érdekei.

Szilvásy példája TiszAESzláron pontosan jelzi, hogy a bérlő funkciója messze túlnőtt a napi gazdálkodásban rejlő feladatokon. Hosszabb távon nemcsak beépítette, hanem be is népesítette a külterületet. TiszAESzláron, az 1852-es birtokterképen (amikor egyébként Sóstó önálló dűlőként még nem létezett a kataszterben!) az 534^{9/16} (1100 négyszög-öles holddal) számolt birtokon még egyetlen tanyaépület, valamint egy csűr jelzi a Sóstó mellett a külterületi gazdálkodás központjának helyét. 1870-ben viszont az immár önálló határrezzé vált Sóstó-dűlőben, az 1559. számú, házszám nélküli birtokrészleten 6 lakház mellett gazdasági épületek, az 1561. sz. birtokrészleten pedig újabb gazdasági épület és szárazmalom található.⁸²

Ami Sóstó benépesülését illeti, mivel a népszámlálások ekkoriban még a külterületi lakott helyeket külön nem regisztrálták, erről az egri egyházi schematizmusokból

[...] az eszlári legelő elkülönítés tárgyában értekezett Szilvásyval. Peres útra utasítottak a felek, de még a kereset nincs beadva. A birtokosság ügyvédje Vidliczkay, a községé az eszlári jegyző" (1865. okt. 3.).

⁷⁸ MOL P 344 40. cs. E/b. I. „Szilvásy megküldi az eszlári árendát, 850. frt-ot" (1864. ápr. 20.). „Szilvásy János-tól. Küldi az eszlári félévi haszonbért 850 frt-ot" (1864. szept. 27.).

⁷⁹ Uo. (1864. okt. 13.).

⁸⁰ Uo. II. (1865. dec. 11.).

⁸¹ Szabad, 1957. 412–426; Für, 1969. 277–295.

⁸² MOL S 79 Kataszteri iratok 758. cs. 126. TE adóközség birtokrészleti jegyzőkönyve, 1870.

alkothatunk képet. Először 1855-ben bukkant fel félórányi gyalogjárásra az ófalusi plébániától Kállay István⁸³ allodiuma („Allod. Steph. Kallayano”), összesen 14 lakóval. 1856-tól egészen az 1880-as évekig már $\frac{3}{4}$ órában adja meg a forrás a távolságot, de 1890-re ismét félórányira található Sóstó az „anyaegyháztól”. A dinamikus népességyarapodás, amely a hatvanas évek második felében vesz először lendületet, egyben a gazdasági növekedés legbiztosabb mutatója, másképp aligha lehetett volna kitermelni a fokozatosan emelkedő haszonbér összegét. Tanulságos látnunk, hogy az eredeti bérlő halálával ez a dinamika nem tört meg, s örökösei egy ideig tovább tudták vinni a korábbi lendületet. Miután Kállay Béni valamikor a kilencvenes évek elején eladta eszlári birtokát, az 1895-re mutatkozó újabb külterületi lakosságnövekedést az új tulajdonos, a nyíregyházi Feldheim Emanuel (és bérlője) javára kell írunk.

IV/6. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár-Sóstó benépesülése

Év	Róm. kat.	Gör. kat.	Ref.	Összes
1855	10	3	1	14
1860	8	2	1	11
1870	21	8	13	42
1880	46	16	13	75
1890	33	26	7	66
1895	83	27	10	121

Forrás: Schematismus venerabilis Cleri Archi-dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1855, 1860, 1870, 1880, 1890, 1895. Agriae.

Egyébként Kállayné és fia, Béni sem felekezeti alapon válogatta meg a bérlőket. Szabolcsban több helyen rendszeresen zsidó bérlőkkel szerződtek. Ezekben az esetekben, épp úgy, mint Eszláron párhuzamosan érvényesült nemcsak a bérleti időtartam hosszabbá válásának, de a haszonbér emelkedésének tendenciája is. Az 1863. őszi elszámolás szerint például Birin Kohn Ábrahám fél évre még csak 1000 forint körüli summával számolt el.⁸³ 1865 Szentmihály napjától 6 évre ugyancsak neki adták ki ezt a birtokot, ezúttal azonban már 4800 forintért.⁸⁴ A hetvenes években tovább emelkedett a díj (és a terminus): „Mama megküldi a Kohnnal Biri haszonbérlet végett Bodnár által kötött új szerződést, mely 12 évre szól 1884. okt. lig. 8000 ft, eddig ötöt fizetett.”⁸⁵ Ez egyúttal jelzi az ügyvédek által vitt szerepet a kontraktus megkötésében. Pedig itt közben bonyodalmak is támadtak, a bérlő apja ugyanis, aki korábban fia jótállója volt, megbukott, s csak a szerződés betáblázásával engedték neki továbbvinni a bérletet.⁸⁶ A birisi birtok ráadásul jóval nagyobb volt, mint az 544 holdas eszlári: az 1893-as gazdacímár szerint 1845 katasztrális holdra rúgott.⁸⁷

⁸³ Kállay Béni: Napló, 1863–64. MOL P 344 40. cs. E/b. I. 10. (1863. okt. 16.) „Kohn Ábrahám megküldte a Biri árendát: készpénzben 973 ft 50 kr. kertészfizetés 54 ft, papnak 60, Gyene egy utalványára 15, összeg = 1102 ft 50.”

⁸⁴ Kállay Béni: Napló, 1863–64. MOL P 344 40. cs. E/b. I. (1864. okt. 13.).

⁸⁵ MOL P 344 c/d Kállay Béni belgrádi naplója 128. (1872. ápr. 22.).

⁸⁶ Uo. 31. k. 190. 1869. jan. 26.

⁸⁷ Magyarország földbirtokosai, 1893. 595; 600.

A felhozott szabolcsi példák révén jobban érthetővé válik, milyen értelemben hangzik el Kállay Béni életrajzában az a megállapítás, hogy „birtoka angol rendszer szerint bérben van”.⁸⁸ Az angol rendszerű bérlet fogalma tehát a korabeli agrárirodalomban nem a bérlők felekezeti hovatartozásától függ, hanem a racionális gazdálkodás kategóriája.

A zsidó Bánffy-bérlők

Mint már fentebb említettük, a Bethlen és Wesselényi ágra váló eszlári Bánffy-birtokon a reformkortól kezdve zsidó bérlőket találunk. A szabolcsi tűzkárbiztosítás iratai szerint, miközben báró Wesselényi Farkas része saját kezelésben tartatott, addig báró Bánffy Jozsefa kisasszony haszonbérlője 1843 tavaszán Fried Emmánuel volt. 1844 őszén viszont Bánffy Jozsefa haszonbérlőjét Lichtmann Móricnak, Wesselényi Farkasét pedig Geiger Emánuelnek hívták.⁸⁹ Miután Bánffy Jozsefa 1846-ban férjhez ment gróf Bethlen Sándorhoz, az ő birtokrésze Bethlen-birtokként szerepel a továbbiakban, Wesselényi Farkas 1851-es halála után az ő birtokrészét előbb özvegye, báró Bánffy Mária, majd fiuk, Ferenc vitte tovább (végül a gróf Karacsay Sándorral egybeházasodó Wesselényi Johanna révén Karacsay Melániára szállt). Nemcsak a tulajdonos és a kezelés módja, hanem a bérlők személye is változhatott. Érdekes azonban emlékeztetnünk, hogy a Monokról származó, 1848-ban 31 éves Lichtmann Mór első feleségét Fried Gizellának, az 1848-ban 27 éves, a Sáros megyei Playnitzból érkezett Geiger Emánuel nejét pedig Fried Rozáliának hívták.⁹⁰ A bérlők kettősét tehát a nánási Fried dinasztiaiba benősült vők alkották.

Az összeírások láthatóan bizonytalankodtak a zsidó bérlők társadalmi státusát illetően: az 1846-os termésösszeírás „életmódjuk” szerint mind Geigert, mind Lichtmannt „haszonbérlőnek” tekintette (az előbbi 6, az utóbbit 8 háznépvel számolva)⁹¹, az 1848-as utolsó zsidóösszeírás viszont a „keresetmód” alapján „földműveseknek” minősítette őket. Ekkor egyébként a család összetételét is pontosabban szemügyre vehetjük: Geigernek feleségén kívül két (5 és 1 éves) leánya, Lichtmannak, második felesége mellett három, az első házasságból származó fia (11, 7 és 4 évesek) szerepelt a jegyzékben.⁹²

A tűzkárbiztosítók felbecsülték a bérlők vagyonát is. Lichtmann vagyonának java részét a pálinkafőző alkotta (a leltárban „szeszgyári rézerőművek” néven szerepelt), de számottevő értékű gabonája is volt. Ezen az alapon méltán írhatta tehát róla (s bérlőtársairól) az 1846-os írásösszeírás: „életjük eladó lévén nincs szükségök”.⁹³ A terménykimutatásból egyértelmű, hogy nemcsak a falu belső területéhez tartozó Csűrös-kert nevű határrész volt Lichtmann használatában, hanem külterület, „puszta” is. A termények legnagyobb részét a Csűrös-kertből takarították be, s gabonaként árpát, búzát, zabot, sőt némi kölest is termesztettek, ami a kiterjedt szénagazdálkodással együtt komolyabb állattartást is feltételez.

A szeszfőzési regáléjog bérlete láthatóan nem Geigernek jutott. Viszont az ő (biztosított) terményeinek becslését két esztendőből is ismerjük, s az adatok dinamikus növekedést mutatnak.

⁸⁸ Szinnyi, V. 1897. 840.

⁸⁹ SZSZBML X. 204. 15. d. 134. Eszlár Hellysége épületeinek összeírás és Betse az 1843 és 1844. évben.

⁹⁰ Kövér: A regále..., 2008. A tiszaezlári 1848-as zsidóösszeírás SZSZBML IV. B. 109. 348. f.

⁹¹ SZSZBML V. 429. 3. d.

⁹² SZSZBML IV. B. 109. 348. f.

⁹³ SZSZBML V. 429. 3. d. A.

IV/7. TÁBLÁZAT ● *Geiger Emánuel terményeinek becsértéke, 1844, 1846 (váltóforint)*

Termény	1844				1846			
	Szemes	Széna, szalma	Ár	Érték	Szemes	Széna, szalma	Ár	Érték
	Köböl	szekér	Vfirt/	Vfirt	Köböl	Szekér	Vfirt/	Vfirt
Búza	40		6	240	420		14	5880
Gabona					765		10	7650
Árpa	432		3	1296	100		8	800
Köles	114		5	570				
Zab	280		2	560	150		5	750
Sarjúszéna						2	25	50
Széna		55	17	935		75	20	1500
Bükköny		3	6	18		62	25	1550
Lóhere						25	25	625
Árpszalma		39	6	234		10	6	60
Kölesszalma		30	8	240				
Gabonaszalma		32	2	64		68	3	204
Búzaszalma						37	3	111
Zabszalma		16	5	80		14	5	70
Összes				4237				19 250

Forrás: SZSZBML X. 204. 15. d. 134.

A számottevő növekedés mögött azonban a termékszerkezet változása mellett a becsárak emelkedését is látnunk kell! 1846-ban például a gabona tekintélyes tételként való megjelenése nyilván nemcsak a kétszeres vetés térnyerését jelentette, erre utal az értékbecslésben, hogy a búza ezúttal „tisztá búzaként” szerepel, ami nyilván fokozott piacképességű terméket jelentett. Geiger mindenesetre az 1852-es ideiglenes kataszter vallomáskönyve alapján a Belfalu közepén házat és kertet is szerzett magának (a telek eredetileg Jaborszky Józsefnek, a Bánffyak zsellérének a nevéen állt az úrbéri tabellában).

A Wesselényi részjóság haszonbérleti viszonyaiba a szabolcsi alispáni úrbéri bíróság anyagában talált, 1860-ban kirobbant pereskedés kapcsán mélyebben is betekinthetünk.⁹⁴ Az utolsó haszonbérleti szerződést Hadadon 1855-ben 5 évre kötötte Geigerrel az özvegy édesanya, báró Wesselényi Farkasné báró Bánffy Mária. Maga a kontraktus az előzetes hitelezéssel egybekapcsolt tranzakció jellegzetes példája. Mint a szerződés második pontja kimondta: „A haszonbéri összeg teszen évenként kétezer négyszáz pengő forintot, azon megjegyzéssel, hogy miután tisztelt Ő Excellenciájának kétezer kétszáz pengő forintot kamat nélkül kölcsönöztem, a haszonbéri összeg az első három években Négyszáz pft hijával, a következő két évben pedig ötszáz pengőforint hijával lesz általam fizetendő, miáltal a fentebbi kétezer kétszáz pft tartozás öt év alatt lefogyrovatni.” A bérbe adott terület ráadásul nemcsak a Szabolcs megyei eszlári és nagyhalászi, hanem a Zemplén megyei kis- és nagycigándi, valamint keresztúri jóságokat is

⁹⁴ SZSZBML IV. B. 255/c. 155–156. d.

magában foglalta. Megengedte a szerződés, hogy a bérlő „a most bekerített, s szállónek újólag körülsánczolt kertbe kétezer váltócédula ft értékig egy pálinkaházat építhessen” (4. pont), s szintén elismerte a pusztán „a haszonbérlőtől épített nagyökör istálót”. Az adót – „a haszonbérbe tudás mellett” – a bérlő fizette (7. pont.). A szerződés védte az ös-gyepeseket és a „még eddig szántás alá nem fogott földeket” (6. pont), de nem intézkedett az erdőket illetően. Végül a hitelező bérlőre nézve külön garanciát is tartalmazott: „biztosítom Geiger Emánuel haszonbérlőt arról is, hogy a most kötött évek kitelésével ezen jószágomat azontúl haszonbérbe kívánnám adni, abban neki mások felett elsőbbséget adandok.”⁹⁵ Úgy látszik, a zsidó bérlő nemhogy továbbállni, de éppen maradni szándékozott.

Ez lett később az egyik konfliktusforrás. Özveggy báró Wesselényiné ugyanis 1860 nyarán elhunyt, s az örökösök (Wesselényi Ferenc és László) nem akarták Geigerrel megújítani a szerződést. Hogy ennek mi volt az oka, annak szilánkjai csak a perlekedés folyamán bukkantak a felszínre. Megtudjuk például, hogy Kállay Gusztáv lehetne a tanú, „ki előtt világosan tudatára adtam Geiger Emanuelnak, miszerint bárkinek másnak, de neki jószágomat soha haszonbérbe adni nem fogom”.⁹⁶ Hogy ez mikor történt, az nem derül ki. Wesselényi ügyvédjének egyik perbeszéde utólag mégis feltárt egy konkrét okot. Védenccé nevében feltette a kérdést: „nem örömet menekül-e egy nevelt ember az olly haszonbérlőtől, ki nőjével, s több előkelő hölgyek társaságában átutazván, saját jószágában a bérbeadott lakban megszállván, nője s társnői hallatára »das Gesindel kommt über mich« szavakkal fogadtatik a bérlő által.”⁹⁷ Maga Wesselényi egyik perbeli nyilatkozatában később egyenesen „gyűlölt” szerződésről beszél: „egy józan gondolkodású s nevelt egyén minőnek engem embertársaim ismernek, nem muszka alattvaló, hogy érzékeny megsértését olly viszony fenntartásával hálálja meg, melly iránt a még hátra volt haszonbér ideje alatt is a gyűlölet legmagasabb fokával viseltetett.”⁹⁸ De ez az utalás sem árulta el, hogy ez a gyűlölet milyen régről eredt, úgy tűnik, leginkább talán kulturális ellentétek álltak a háttérben. Geiger ellennyilatkozata láthatóan nem tudott mit kezdeni ezzel a logikával, de azt is tudtul adta, valójában nem elsősorban pénzről van szó: „Báró Úr, s illetőleg tisztelt szülei, és családja 16 éven át volt velem érintkezésbe, s járt lakásomhoz, s irányukba mindig legnagyobb tisztelettel, s megelőzéssel viseltettem, nem csak pontos fizető voltam, de sokkal többet, nagyon sokkal többet is tettem, mint igen jól fog a tiszt. Báró úr emlékezni, nem tudom minő szeszély, vagy kinek ármánya ingerelte fel ellenem, de azért világos szerződési jogaimat el nem tapodhatja; én neki 10. sz. [melléklet] szerint az árendát is leteszem.”⁹⁹

A tulajdonosok a személyes sérelmeken túl – ügyvédjük által – komoly anyagi veszteségeket is felróttak a bérlőnek, mindenek előtt az erdők kivágatását: „Geiger haszonbérlő az épületekben, de főleg az erdőben nagy rongálásokat és pusztításokat vitt végbe,

⁹⁵ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. (Hadad, 1855. nov. 24.). Másolat. Meg kell jegyezniünk, hogy a kataszter 1870-ben már egyáltalán nem mutatott ki művelési ágként szőlőt az eszlári Bethlen–Wesselényi birtokokon. Ennek okát azonban később, a református lelkészrel kötött megállapodás ismertetésekor tisztázzuk majd.

⁹⁶ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. B. Wesselényi nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.).

⁹⁷ Uo. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.) Kőmíves Károly alperesi ügyvéd. Akár „csőcseléknek”, akár „siserehadnak” fordítjuk a Geiger szájából elhangzottakat, mindenképpen erősen sértő a kijelentés. Wesselényi Ferenc későn nősült, felesége gróf Seldern Kornélia volt. Lásd Gudenus IV. 1998. 263.

⁹⁸ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Br. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.).

⁹⁹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Geiger Emmanuel ellennyilatkozata Molnár György ügyvéd által (érk. 1861. júl. 4.).

úgyhogy a tulajdonos Báró Urak az erdőkárt még a múlt évben szemle útján megbecsültetni kénytelenek voltak, a kár 1000 ftnál többre becsültetett”.¹⁰⁰ Tény viszont, hogy 1860. július 26-án még megállapodtak a birtokon tett vetések sorsa felett, eszerint a haszonbér végeztével Geiger 200 köből rozsot és 22 köből búzát ad át Wesselényinek.¹⁰¹

A helyzetnek már a jogi oldala is számtalan kérdést vetett fel: személyi vagy dologi természetű viszony-e a bérleti jogviszony, kötelezi-e az örököszt a szerződés lejártakor a szülő ígérete, vagy csak a szerződés időtartama alatt kell annak tartalmát tiszteletben tartania? S voltak a dolognak gyakorlati (mondhatnánk, ökonómiai) vonatkozásai is. Bár a kettő nehezen választható szét, első lépésben ez utóbbiak érdekesebbnek tűnnek számunkra. Mit tehet a tulajdonos a szerződés lejártakor, ha a korábbi anyai ígéret ellenére a volt bérlőtől meg akar szabadulni? Természetesen választhatja a saját kezelésbe vételt, s ez a korabeli felfogásban láthatóan jól megfér a terület egy részének felesbe adásával. Ha nem érzi kötelezőnek magára nézve a szülői szerződésbe foglalt ígéretet, akkor választhat új bérlőt is. Az előbbi komoly befektetéseket igényel, de az utóbbi esetben sem olyan könnyű ekkora birtokhoz nagy hirtelen megbízható új bérlőt találni.

Kérdéseinkre a konkrét ügy azért nyújt általában is megfontolandó tanulságokat, mert Wesselényi Ferenc tulajdonképpen mindegyik megoldással kísérletezett. 1860 nyarán megbízta Gyányi Mihályt, Eszlár község akkor 65 éves főbíráját, hogy „ősz vetés alá jövő földjeit egyeseknek adja ki részint felébe, részint pénz árendára”. Gyányi, mint láttuk, egyike volt a falu református taksás nemes családfőinek, de akiről csak most tudjuk meg (újabb adalékként az eszlári taksás nemesek valódi státusához), hogy már a báró atya, Wesselényi Farkas is erdőfelügyelőként alkalmazta két köblös föld használatá ellenében, s ez az állása Ferenc alatt is fennmaradt.¹⁰² Gyányi Mihály ki is osztott ekkor 120 köblös földet pénzért, 50 köblöst pedig felébe őszi vetés alá. Az „osztáskor” maga Geiger is jelentkezett, s egy másik dűlőben (a Megyágó nevezetűben) kivett 27 köblöst, de később erről lemondott. Geiger ekkor még azt hihette, hogy az ő korábbi bérleti viszonya érintetlen marad, tehát akár terjeszkedhet is. De az is lehet, hogy rosszat sejtett és valami ellensúllyal próbálta bebiztosítani magát. A tanúvallatáskor megkérdezték az érintetteket, akik egybehangzóan állították, hogy tavaly augusztusban ők a 120 köblös földet „köblösét 4 osztrák forintjával” vették ki, felébe pedig 53 köblöst.¹⁰³ Apró lépésnek számított a saját kezelésű gazdaság kiépítése felé, hogy Wesselényi, Gyányi útján, 1861. január elsejétől szegődtette Gotten János 58 éves r. kat. Abaúj megyei, széplaki születésű kertészt, hogy a Wesselényi-udvar melletti kis kertet gondozza.¹⁰⁴ Wesselényi

¹⁰⁰ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Fáy Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.).

¹⁰¹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Fáy Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.); Br. Wesselényi Ferenc nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.).

¹⁰² SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gyányi Mihály tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.). A tanúvallomásokat Somossy Ignác alispán, Mikecz Tamás főszolgabíró és Krasznay Péter esküdt mint visszahelyező bírósági tagok vették fel.

¹⁰³ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. TE, 1861. máj. 17. A tanúságot tevők: Papp Mihály, 72 éves (tévesen reformátusnak véve), Farkas András 54 éves, ref., Nagy Mihály 42 éve, g. kat., Juhász József 33 éves ref., Lánci József 40 éves, r. kat., Nagy Miklós 36 éves, g. kat., Sojmosi [sic!] József 34 éves, ref., Cellát [sic!] Mihály 46 éves, ref., Húri [sic!] András 24 éves ref. Elmondható, hogy a bérbe vevő társaság a falusi gazdák javából verbuválódott, taksások, úrbéreszek, reformátusok, görög és római katolikusok vegyesen, s köztük előfordul volt Bánffy- és Kállay-jobbágy egyaránt.

¹⁰⁴ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gotten János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Gotten felsorolta konvencióját is egy évre: 60 váltóforint, 12 köből gabona, 2 köből búza, 1 köből főzelék, 50 [...] só, 2 öl fa, két szekér szalma, egy esztendő sertes, valamit hat vékás tengeriföld.

azonban csak az események sodrásában mondta ki: „saját vagyonomat úgy nevezett házi kezelés alatt kívánom tartani, s már múlt évi Augusztus óta e kezelést valósággal megkezdtem, és folytatom is, s éppen ezért tartom fel udvarházamat, kertemet sat. melyhez B/ szerint kertészt is fogadtam fel, hogy több időt személyesen is eszlári birtokomban töltsék és jövőre ott gazdaságot rendezhessek.”¹⁰⁵ Ebben a retrospektív értelmezésben a feleseknak történt éves földosztás csak átmenet a kiépítendő házi kezeléshez.

1860 augusztusában azonban Wesselényi Fáy Gusztáv debreceni ügyvédet azzal is megbízta, hogy kössön szerződést mintegy 340 köblös pusztai földjei bérbe adására.¹⁰⁶ A kiszemelt bérlő nem volt más, mint Lichtmann Móric, a másik Bánffy-részt bíró gróf Bethlen eszlári haszonbérlője, aki maga járt Bécsben és ajánlkozott a puszták egyévi bérbe vételére (köblönként 4 forintért). Lichtmann mellett szólt a bárónál, hogy ő „pontos jó fizető, nekem pedig kellemesebb mentől nagyobb tagot bérel egy egyén”. Az ajánlat nem vonatkozott a rétekre és a majorra, a belső földek kiadásának ügyét pedig – mint a báró levelében írta – már „Eszlárt beszéltek volt” (ez nyilván a Gyányi által lebonyolított ügyleteket jelentette).

Ennek jegyében kötött gyorsan Debrecenben Fáy egy „haszonbéri szerződést” Lichtmann-nal, 1860. Szt. Mihály napjától számítandó egy évre, amelyben a pusztai szántók 350 holddal, a még ki nem adott belső földek pedig „circa 170 holddal” szerepeltek.¹⁰⁷ Ezzel azonban nem zárult le a szerződéskötés folyamata, ugyanis 1860. szeptember 18-án újabb, ezúttal már címében is „ideiglenesnek” nevezett haszonbéri szerződés megkötésére került sor köztük: a hat évre szóló kontraktus illette „a Mtgos úrnak Szabolcs megyében Eszlár községe határában levő úgy az ahhoz tartozó pusztabeli egész birtokát a Halász Czigándi részbirtokot és a B Keresztúri Curiát minden ahhoz tartozókkal, az Eszláron levő lakház, és ahhoz tartozó kert az allodiális szőlő, és a csűrös kert melletti lucernás kivételével”. Már a 4500 o. é. forintra rúgó bérleti összegből is látható, hogy ez Wesselényire nézve lényegesen kedvezőbb szerződés, mint a Geiger-féle 1855-ös. Ráadásul itt az adókat Lichtmann köteles volt „a legkisebb leszállítás vagy megtérítés nélkül a magáéból fizetni” (2. pont.). További kikötésként az egy évre felébe kiadott földek használóit a haszonbérlő saját feleseinek volt köteles tekinteni, úgyhogy a haszonbér fejében lefizetett összeg levonandó a Lichtmann által első évben fizetendő bérleti díjból. (4. pont.) A múltból okulva most 40 ölben korlátozta a tulajdonos megbízottja az évente kivágható famennyiséget, igaz, ezt minden díj fizetése nélkül tehette a bérlő (7. pont.).¹⁰⁸

Már maga a megállapodás híre is felbosszanthatta Geigert, aki az 1855-ös szerződésbe foglalt előjogait e szerződés szerint kívánta érvényesíteni (hogy honnan szerezte

¹⁰⁵ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. B. Wesselényi nyilatkozata (érk. 1861. máj. 29.).

¹⁰⁶ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Wesselényi – Fáy (Bécs, 1860. aug. 6.) Másolat.

¹⁰⁷ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Haszonbéri szerződés (Debrecen, 1860. aug. 8.).

¹⁰⁸ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Ideiglenes haszonbéri szerződés (Debrecen, 1860. szept. 28.). A szerződésnek egy szétszaggatott és pecsétekkel összeragasztott hiányos eredeti példánya mellett fennmaradt egy másolata az 1860. dec. 6-i nyíregyházi tárgyalási jegyzőkönyv mellékleteként. Természetesen a kedvező ajánlatot a báró megbízottja olyan pontok beiktatásával honorálta, amelyek megkönnyíthették az új bérlő berendezkedését új gazdaságában: ilyennek tekinthető 100 db sovány sertés (8. pont), illetve 1000 db juh (9. pont) átadása, amelyeket majd a szerződés lejártával becsértéken kell visszaszolgáltatni a tulajdonosnak. Ebből a szerződésből még a Geiger által decemberben átadandó – igaz, immár redukált mennyiséggel – 120 köböl rozs és 10 köböl búza sem maradt ki (10. pont). Egyes pontok azonban a tulajdonos jóváhagyásához voltak kötve.

meg a szöveget, arról nem szól a fáma). Vagyis úgy tekintette, hogy ez a szerződés tulajdonképpen őt illeti. Ennek megfelelően a nyíregyházi szolgabírói hivatalnál 1860. október 27-én *előjog-érvényesítési pert* indított első helyen Wesselényi és második helyen exsógóra, Lichtmann ellen. Ennek a pernek két tárgyalása volt: az első Kaffka Ignác segédszolgabíró előtt 1860. december 6-án, ő Geiger javára ítélt, majd Tatár Tamás főszolgabíró hivatalfőnökként felülbírált az ügyet, s 1860. december 29-én Wesselényinek ítélte a jussot. Geiger botrányosnak tartotta a két egymásnak ellentmondó ítéletet, Wesselényi viszont a hivatalfőnök felülbírálati jogával és az osztrák perrendtartással magyarázta a fordulatot, ráadásul ő az első ítéletet sohasem kapta kézhez, s így az szerinte nem is lépett hatályba.¹⁰⁹

A per során a fiskálisok villogtathatták elmeélüket, de az ítélet kimondása után is egymásérték a folyamodványok és ellennyilatkozatok. Geiger ügyvédje, Benczúr Miklós amellettt érvelt, hogy „a Ptk 1092. §-a a haszonbéri szerződést az adásvevési szerződéssel egyforma kategóriába teszi, sőt a Ptk 1095. §-a nagyon határozottan mondja ki, hogy ha a haszonbéri szerződés a nyilvánkönyvekbe be van iktatva a bérlőnek joga dologbani jogkép tekintendő.”¹¹⁰ Az erdőpusztításról szóló 3. számú határozat pedig, amelyet felperes meg sem kapott, csak azután keletkezett védekezésül, hogy a keresetet kézbesítették. Mint már fentebb idéztük, az alperes ügyvédje, Kőmíves Károly eleinte valóban a személyes viszony megromlását ecsetelte. Azonban a felperes eszmefuttatását hallva – ugyan kevésbé sziporkázóan, ám annál élesebben és tisztábban fogalmazott: „Felperes okoskodása egy felfordult világot tüntet elő, melyben az ember saját tulajdonát nem annak adhatja, kinek akarja, de egy másikkal, kinek az igen megtetszett [...] Felperes azt mondja, hogy alperes a haszonbérleti ügyet személyes viszonyokon alapítottan állítja. Teljességgel nem, de mindenesetre kívánja megkülönböztetni az A alatti [az 1855-ös] haszonbéri szerződés azon pontjait, melyek az öt évi haszonbérletre vonatkoznak, ugyanazon szerződésbe iktatott azon ígéretről, mely által I. sz. r. alperesnek édesanyja a kikötött haszonbéri évek kiteltével ugyanazon javak haszonbérbe adása esetére felperest mások feletti elsőség iránt biztosítja.” Arra a kifogásra pedig, hogy felperes nem kapta kézhez az erdőpusztításról szóló 3. határozatot, röviden így reagált: „Zsidófogás ez is, és a cs. k. szolgabírói hivatalnál levő kézbesítési ív befogja igazolni az ellenkezőt.”¹¹¹

Ugyanakkor az alperesek véleménye sem csengett teljesen egybe. Wesselényi azt állította, hogy sohasem lépett életbe az „ideiglenes szerződés”, mert ő nem írta alá. Lichtmann viszont a tárgyaláskor érvényesnek tartotta a szeptemberi kontraktust (hiszen 1861 tavaszán is majd eszerint jár el), beidéztesét jogtalanának ítélte, s kérte költségei megtérítését.

¹⁰⁹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Br. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.).

¹¹⁰ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.) Benczúr szinte elragadta saját szellemessége: „Nincs itt tehát semmi személyes ügyességről és viszonyról szó, itten nem arról van kérdés, hogy valamely szobor Canovanál rendeltetett-e meg, ügyvédi vagy más elmebeli műről volt-e intézkedés megtéve, – olajfestményt teremtsen-e elő a művész, iszen egyforma ügyesség van akár Lichtmann zsidó, akár Geiger felperes között, alperesre [sic!] egyre megy a dolog, a pénzt Geigertől kapja-e vagy Lichtmanntól? – s személyi viszonyokra alapuló jogoknak az ingatlanokhoz semmi köze, legföllebb, ha munkabéri szerződésen alapulnának, mi itt nincs eset, ez nem munkabéri szerződés.”

¹¹¹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Tárgyalási jegyzőkönyv (Nyíregyháza, 1860. dec. 6.). Kőmíves Károly ügyvéd. Érdekes megjegyezni, hogy Nyíregyháza 1861. évi országgyűlési képviselő-választását Benczúr Miklós nyerte (1821–1862), s a megválasztása ellen az egyik óvást épp Kőmíves Károly nyújtotta be, többek között azért, mert szerinte nem volt jogszerű, hogy Szabolcs megye az izraelitáknak is megadta a választójogot. A megye központi választmánya megállapította, hogy Benczúr Miklós a rá eső 329 szavazatból mindössze 28 izraelita szavazatot kapott. Ruszoly, 1999. 339–342. Benczúrra lásd Margócsy József, 1995. 206–207.

1861 tavaszán, a régi szerződésben adott haladék kiteltével Gyányi Wesselényi megbízásából újabb földeket adatott ki, immár az addig Geiger által bérelt földekből: „83 köblöst tengeri alá, évi haszonvételre köblösét 5 ftjával több eszlári lakosok között”.¹¹² Arról ugyan maga idős Gyányi nem szólt, de fia, a 25 éves József elmondta, hogy „a tanyakertet, mely árokkal van körülvéve felébe árpa alá”, az apa maga vette ki a fiának. A fiú még Szt. György-nap előtt (!) kiment ide szántani, amikor megjelent a földön „Gajger Emánuel egy fiskálissal és a sanfarjával” [sic!]. A fiskális haza akarta zavarni a Gyányi-fiút, szó szerint azt mondta, hogy „takarodjak innen haza, mire Gajger tudtomra adta, hogyha az ispánjával szerződésre lépek, hogy ő adta nékem ezen földet felébe, akkor a földet megszánthatom, s így adtam az ispánnak írást arról, mint ha a földet tőle vállaltam volna”.¹¹³ A falubeliek, amíg nem látták a vizsály végét, minden irányban igyekeztek lefedezni magukat. Magát a bírót is zavarba hozta, amikor kiderült, hogy Lichtmann is osztogat felesbérleteket. Arday Mihály tanú azt adta elő, hogy amikor „Tokajból júniusi vásárból jöttünk hazafelé, a bíró Gyányi Mihályt felszólítja, hogy a Zöld halom alatti kaszálót adná által a Tanúnak – mire a Gyányi Mihály főbíró felelt – hiszen nekem adta már azt a Báró – hanem úgy hallom, hogy Lichtman már kaszáltattya – no hiszen felelé a Tanú, ha lekaszáltattya, fel is gyűjteni és haza is hordattya – no csak a kell még hogy haza is hordassa – no csak azt tegye meg, hogy felgyűjtesse; akkor nem lesz többé arendás – erre a Tanu megszólal – ha most csakugyan arendás hát – a Bíró ekkor észre véve magát többet nem szólt.”¹¹⁴ Ráadásul Lichtmann nemcsak eszláriaknak, hanem a szomszédos rakamazi gazdáknak, sőt állítólag nyíregyháziaknak is juttatott feles földet. A rakamaziak 1861. március 10-én 100 holdat vettek ki Hamari-pusztán tengeri alá felesbe (az uraság részét beszállítani is vállalták), s kötelezték magukat minden hold föld után egy kaszás napot ledolgozni.¹¹⁵ Amikor tavasszal, a földvállaláskor az eszlári gazdák figyelmeztették a rakamaziakat, hogy milyen kockázatos belemenni a vállálásba, hiszen nem tudni, hogy Geigeré, avagy Lichtmanné-e az a föld, a rakamaziak azt állították, hogy Lichtmann megmutatta nekik a Wesselényi báróval kötött kontraktust (a szerződéskötés a községházán, a rizikóról szóló eszmecsere „Áron korcsmájában” – nyilván Einhorn Áronról lehetett szó – történt). Csugán Dániel tanú arra is emlékezett, hogy a „föld osztás alkalmával” „több mint 80 ember volt jelen – többek felszólították Lichtman Móricot – hogy adja pénzen a földet mint Geiger úr adta – erre Lichtman Móric úr azt felelte én pénzen pénzt nem cserélek – mert én nem azért vettem ki pénzen arendába.”¹¹⁶ Csugán pontosan tudhatta, mire megy ki a játék, hiszen ő már 1860 decemberében azzal ment Lichtmannhoz, hogy báró Wesselényi Ferenc „itteni száraz malmát továbbra is bérbe” megtarthassa, s meg is állapodtak, ugyanis „ezen száraz malmot egy évre 34 köből gabonáért szóval tett egye-

¹¹² SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gyányi Mihály tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.). A feles művelés révén mindjárt érthetőbbé válik a kiterjedt tengerivetés „a volt nemesi birtokokon” 1870-ben. Lásd korábban III/5. táblázat.

¹¹³ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gyányi József tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.).

¹¹⁴ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Arday Mihály 46 éves ref. (TE, 1861. júl. 1.).

¹¹⁵ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Kötlével (TE, 1861. márc. 10.).

¹¹⁶ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Tóth Bálint 51 éves és Csugán Dániel 33 éves református eszlári lakosok tanúvallomása (TE, 1861. júl. 1.). Másolat. Ugyanaznap Arday Mihály 46 éves református lakos így idézte fel Lichtmann Móric szavait: „azt gondolják kendtek, hogy én oly számár vagyok, hogy a mit pénzért veszek vele ismét pénzt cserélek – én nem pénzért, hanem felébe adom ki a földet.” Uo.

ség [sic!] szerint ki is bérelte”.¹¹⁷ Mint mondta, „Geigertől is utasítva lévén, hogy Sz. György napig viselje gondját, Lichtman szinte biztatta, hogy a szóbelileg kötött szerződés szerint ki adja a Contractust”.

Olyan helyzet alakult hát ki, amikor mind a falu bírása, mind a régi, mind az új bérlet egyaránt osztogatta felesbe a földeket. Geiger és Lichtmann rivalizálását akár bérleti verseny kibontakozásának is tekinthetnénk. Ám a sok úr közötti vetélkedésből nem hiányzott az erőszakkal való fenyegetőzés sem, ami azért tisztán piaci kategóriákkal aligha írható le. Többen vallották, hogy 1861 tavaszán br. Wesselényi „szőlő alatti földjéből mintegy 4 köblösnyit Lichtman megszántatván, később Geiger ugyan azt, melette levő mintegy 25 köblös földel edjűtt megszántván zabbal bévetette; ezen szántás alkalmával” Gyáni Mihály, Csugány Dániel és Huri Sámuel tanúk „a Geiger cselédjeit mint előljárók a szántástól eltiltották, azok azonban kijelentvén, hogy gazdájok parancsa nélkül nem teszik, a szántást tovább folytatták, tanúk pedig haza mentek”.¹¹⁸ Kihallgatták Lichtmann béreseit is: ők azt vallották, hogy br. Wesselényi „szőlő melletti darab földjéből mintegy 15 köblöst megszántottak és azt Geiger Emánuel, – megszántatván még a föld többi részét is, mind a maga, mind az általuk szántott földet zabbal bévetette”. Ugyancsak ők állították, hogy Szt. György-nap után a báró Wesselényi „kis telekbeli földjében szántván, déli etetés alatt hozzájuk ment a Geiger Emánuel ujjvárosi ispánja, mint egy 15 vasvillás ujjvárosi emberekkel, s követelte, hogy a földről rögtön menjenek el, tanúk azonban kinyilatkoztatták, hogy el nem távoznak, mire a nevezett ispány úgy nyilatkozott, hogy elmegyen még a juhászokat is magához venni és vissza jön ismét eltávolítani tanúkat, azonban többé vissza nem jött”.¹¹⁹

Mire eljött Szent György napja, s immár lejárt minden határidő a bérlet visszaadására, végképp elmérgesedett a helyzet. Geiger ekkor már debreceni lakos volt (N[agy] Péterfia u. 810 sz. alatt), Eszláron született két fiát innen járatta a Református Kollégiumba.¹²⁰ Jelentős területeket bérelt Balmazújvároson is. Saját igaza tudatában nemhogy nem vonult ki az eszlári birtokról, hanem 24-én azért jött Eszlárra, hogy letegye a következő évi haszonbéri részletet, de nem volt kinek átadnia a pénzt. A községházán az előljáróságot szólította fel a részlet átvételére, de mint Gyányi Mihály bíró, Farkas Gábor, Bagdi István jegyző tanúvallomásukban egybehangzóan állították, „a pénz felvételére bennünket felszólított, de arra magunkat feljogosítottnak nem érezvén, kérelmét nem teljesítettük”. Másnap újra próbálkozott: „egy rakás bankót kivéven ott előttünk pénzt olvasott, hogy mennyi lehetett a summa voltaképpen nem tudhatjuk, – erről bizonyítványt kért tőlünk, de mi azt nem adtunk.”¹²¹

¹¹⁷ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Csugány Dániel tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.). Másolat.

¹¹⁸ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Tanúvallomások (TE, 1861. máj. 17.). Másolat. S akkor máris jobban érthető a kataszterben kerként rejtőzködő volt allodiális szőlő sorsának alakulása.

¹¹⁹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Szemán János 30 éves r. kat. Abaúj megyei baskói, Baskó György 21 éves óhitű baskói, Soltész András 25 éves óhitű baskói, Vinter János 35 éves r. kat. szintén Abaúj megyei Hernádpetri, Kaséta János 26 éves ref. tornyosnémeti, valamint Nádasdi József 35 éves ref. eszlári lakosok tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.). Közülük egyedül Kaséta volt harmadik éve Lichtmann bérese, a többiek mind csak újkékor álltak a bérlet szolgálatába.

¹²⁰ TtREL II. 7. f. 1. II. A. 1. 38. A gimnázium tanuló ifjúságának teljes névsora az 1861/2. isk. év kezdetén. Geiger Gyula IV. osztályos, Geiger Dezső pedig I. osztályos gimnazista volt.

¹²¹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gyányi Mihály, Farkas Gábor, Bagdi István tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.) Geiger végül 1861. ápr. 27-én Debrecen város törvényszékénél helyez el 1125 o. é. forintot első negyedévi angária gyanánt bírói letétbe. Uo.

Wesselényi csak április 25-én este érkezett meg, s végképp kihozta a sodrából, hogy nem tudott beállni saját kocsiszínébe, mert Geiger lakatjával volt lezárva. Úgy élte meg az egészet, mint aki nem rendelkezhet szabadon saját tulajdonával. Ekkor „a Báró önagysága egy baltát kérvén azzal a lakatot leütötte, s így lehetett a kocsit betolni” – vallotta egy szemtanú. Másnap a báró a ház külső ajtaját a kertész kulcsával, „a belső ajtókat pedig, melyeknek kulcsai most is Geiger Emánuelnél vannak a Báró úr a helybeli kovács-csal nyitatta ki”.¹²² Amikor aztán május elején Geiger ismét Eszláron járt, ingó vagyonnait, úgy, mint „egy kocsi, egy zongora, székek, s egyéb bútor neműek” az udvaron kívül, az utcára találta kirakva. Ezeket aztán Csugány Dániel, Gyulai János, Horváth Bálint és Fülep János tanúk segítségével visszahordatta az udvarban levő szekérszínbe.¹²³ Itt most nem a kulturális különbség tematizálódott, ebből az önbíráskodás versus erőszakos betolakodás/birtokháborítás vádja származott. Wesselényi utólag is büszkén nyilatkozta ki: „azon tettemet, hogy házamban időntúl talált ingóságait alperesnek onnan kihányattam, jogosan történnék nyilvánítom, és hogy ő azt ugyan oda azután vissza vitette, azt másnak mint erőszakoskodásnak tekinteni nem lehet.”¹²⁴ Ráadásul a Lichtmann-féle ideiglenes szerződés, amelyre hivatkozva Geiger birtokon belül akart maradni, nem vonatkozott a „curiára, kertre, szőlőre, lucernásra”, tehát azokban Geigernek április 24 után végképp semmi keresnivalója nem volt. Wesselényi nem habozott, azonnali kelettel „rövid úton polgári visszahelyezési kereset” indított Szabolcs megye első alispánjánál.¹²⁵

Valójában azonban már mindezt megelőzően, 1861. április 13-án Fáy Gusztáv ügyvéd a dadaí járás főszolgabírájához folyamodott „f. hó 25k napját bírósán kitűzetni” a bárók (Ferenc és László) eszlári birtokainak átvételére, és „az épületben található károk megbecsültetésére”.¹²⁶ Ez még tulajdonképpen Geiger által indított és december 29-én rovására megítélt per végrehajtására vonatkozott, amelyet Geiger megfellebbezett, ám mivel „a cs. k. Szolgabírói Hivatal és cs. k. Főtörvényszék is feloszlott”, a folyamodó ügyvéd sem tudta, hogy ezen per jelenleg hol létezik. Ezért nyújtotta be kérelmét, s Mikecz főszolgabíró május 13-ára ki is tűzte a teljesítés napját.

Végül azonban nem ez a forgatókönyv játszódott le, hanem némi halasztás után 1861. július 10-én Balkányban ült össze a Wesselényi felperessége mellett indított sommás repozicionális perben az alispáni bíróság, és a történeti kontinuitás jogérvényesítése jegyében az 1802:XXII. és 1807:XIII. hazai törvénycikkek alapján ítélte: „az alperes birtoklása jogtalan foglalásnak bíróilag megítéltetik, s mint ilyentől a törvények értelmében elmozdítatik”.¹²⁷ Ezzel szemben Geiger mint alperes hiába állította, hogy nem

¹²² SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Gyányi Mihály és Gotten János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.).

¹²³ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Csugány Dániel, Gyulai János, Horváth Bálint, Papp Sándor, Fülep János tanúvallomása (TE, 1861. máj. 17.). A tanúk közül egyedül a volt taksás nemes Papp Sándor nem vett részt a visszahordásban.

¹²⁴ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. B. Wesselényi Ferenc végnyilatkozata (érk. 1861. jún. 22.). Jól tükrözi a főúri allűrök és polgári normák különbségét, hogy Geiger szerint a bárónak csak arra lett volna joga, hogy időntúli ott-tartásért bért számíttson fel, vagy a volt bérlő költségén máshol elhelyezze az ingóságokat. Wesselényi egy korábbi nyilatkozatában (érk. 1861. máj. 29.) egyenesen úgy fogalmazott: „e tekintetben Geiger Emánuel ellen szegült volna is, miután nekem alkotmányos törvényeink az önbíráskodás jogát megadták, nem tehetne ellenembe.” Uo.

¹²⁵ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. B. Wesselényi Ferenc polgári visszahelyezés iránti keresete Kőmíves Károly ügyvéd által (érk. 1861. ápr. 25.).

¹²⁶ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Fay Gusztáv ügyvéd folyamodványa (Debrecen, 1861. ápr. 13.). Másolat. Rajta a főszolgabírói végzés szövege.

¹²⁷ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Ítélet (Balkány, 1861. júl. 10.).

bitorló, hanem a birtok jogszerű élvezője. Elutasított azon kérése is, hogy a felperest mint patvarkodót mozdítsák el keresetétől. A bírói végrehajtást július 15-ére Eszlárra tűzték ki, a kárbecslés a helyszínen megtörtént, több mint ezer forintnyi okozott kárt írtak össze, Geiger lefoglalt értékeinek árverezésére pedig július 30-án került sor. S bár Geiger és ügyvédje fellebbezéssel, semmisségi panasszal is próbálkozott, a hozott ítélet megváltoztatását végül a felsőbb fórumok közbejöttével sem sikerült elérni. Az akták 1863 szeptemberében küldettek fel az ítélőtáblára, onnan 1864 júniusában érkeztek vissza Szabolcs vármegye törvényszékére, ahol Lauka József másodalispán elnökletével 1864. december 22-én nem történt más, mint az elsőfokú ítélet helyben hagyása – „másod bíróság”.¹²⁸

Hogy ez a teljesen lokális ügy miként illeszkedett a törvényhozás országos szabályozásába, s hogy éppen időzítésénél fogva miként kapott a joggyakorlatban gellert a konfliktus kezelése, azt jól világítja meg Geiger Emánuelnek ügyvédje, Benczúr Miklós által 1862. február 8-án beadott „fellebbezéssel egybekötött semmisségi panasz”.¹²⁹ Az üggyel kapcsolatos tényvázlat láttatja a jogi kereteket: hogy ugyanis amikor 1861. április 25-én megindult ellene a visszahelyezési per, akkor „még az ausztriai törvények divatoztak”, s akkor még a polgári perrendtartás szabályai szerint kellett volna eljárni. Az országbírói értekezlet határozatai csak 1861. augusztus 1-jén léptek életbe. A bíróság mégis a magyar törvények, mégpedig az 1802:XXII. tc. szerint ítélt. Az ideiglenes törvénykezési szabályok szerint is (174. §) a polgári perrendtartás alapján kellett volna az 1861. augusztus 1-je előtt indított ügyekben eljárni. Az osztrák törvények értelmében az illetékes bíróság ilyen ügyekben a járásbíró, s „nem a költséges alispáni bíróság”. Ha a kárperben az osztrák törvények szerint elmarasztalják az alperest, „birtokon belüli fellebbezése marad fenn”. Szabolcsban „elébb exequáltak, a fellebbezést el sem fogadták, mert Szabolcs megye nem ismert felsőbb bírót”. Az eljárás ellen fellebbezni nem lehetett, mert a polgári perrendtartás szerint azt az alperessel nem közölték. Mégis folyamodással élt, az azonban – az egész perrel egyetemben – a volt szolgabírónál, Mikecz Tamásnál rekedt.

S itt fogalmazódik meg a szövegben az egész per és helyzet abszurditása, s mégis nagyon erősen helyhez és korhoz kötöttsége: „Sajátságos ezen dologban és eljárásban az, hogy ügyvédem az osztrák törvények szerinti eljárást nem merte követelni, mert az akkori időkben azonnal hazaárulónak prostituáltatott 's kérélmé elutasított volt; – sem folyamodással nem élhetett, – mert aki a megyei határozatok ellenére a felsőbb hatóságokat, cancelláriát, helytartótanácsot vagy a királyi táblát törvényesnek ismeri, – hazaárulónak kereszteltetett volna.”¹³⁰

A konfliktusnak azonban ennél sokkal messzebb mutató szocioökonómiai tanulsága is van. Érzékletesen nyilvánult meg ugyanis ebben az ügyben a két zsidó bérlő közötti különbség. Elegendő talán az előzetes hitelnyújtással megalapozott, illetve jóval kedvezőbb, anélküli bérleti szerződés tartalmában mutatkozó eltérésre, valamint a bérelt föld pénzárendába, illetve a ledolgozást is igénybe vevő feles művelésbe továbbadására gondolnunk (bár azt nem tudjuk, hogy ez utóbbi nem csak átmeneti kényszermegoldás

¹²⁸ SZSZBML IV. B. 255/c. 156. d. Ítélet (Nagykálló, 1864. dec. 22.).

¹²⁹ SZSZBML IV. B. 255/c. 155. d. Geiger Emánuel fellebbezéssel egybekötött semmisségi panasz Benczúr Miklós ügyvéd által (1862. febr. 8.).

¹³⁰ Uo.

volt-e). Ráadásul a két bérlő vetélkedését helyben a tulajdonos számára lényegesen kedvezőbb feltételeket kínáló Lichtmannok nyerték, abban az értelemben, hogy a Wesselényi-részbirtok bérlője előbb a Bethlen-birtokkal együtt az apa, Lichtmann Mór, majd külön kisebbik fia, Lichtmann Jakab lett. Wesselényi nem épített ki végül saját gazdaságot Eszláron, ahogy az ófalusi Tisza-part közelében fekvő kúriáját is Lichtmann Jakabnak engedte át. S ráadásul a nagybérleteken kívül – mint még látni fogjuk – igen fontos szerepet játszottak a kis-, sőt albérletek is.

Geiger viszont miközben messzebb került Eszlártól, Debrecenben kétségtelenül magasabbra jutott.

A vízár szorításában

Tiszaeszlár már fekvése miatt is mindig ki volt téve a természeti csapások legrettenetesebbjének: a folyó áradásának. Pusztított itt járvány (kolerahalált 1848/49-ben, 1855-ben és 1857-ben, 1866-ban is regisztráltak, de a legsúlyosabbik az 1873-as volt).¹³¹ Nem kerülték el a falut a tűzvészek sem (az alispán rendszeres jelentéseket kért ezekről). A víz-sza-visszatérő árvizek fenyegetéséhez azonban egyik sem volt fogható. Nem azért, mintha emberéletben ez követelte volna a legtöbb áldozatot, hanem mert a vele kapcsolatos szorongás mindig a teljes megsemmisülés fenyegetését hordozta. Mózes könyvének súlyos szavai az özönvívről mélyen beivódtak a lelkekbe: „felfakadának ezen a napon a nagy mélység minden forrásai, és az ég csatornái megnyilatkoznak.”¹³²

Borovszky helyi munkatársa 1830-at és 1855-öt jegyezte fel a legpusztítóbb 19. századi tiszai áradásokként.¹³³ „Az ófalusi részből 1830-ban a Tisza 40-50 házat, 1855-ben 40 házat elszakított” – állította az 1920-as években a közigazgatási tájékoztatási lapok szerzője.¹³⁴ Mint láttuk, 1856 után került sor Újfalú betelepítésére. Pesthy Frigyes helységnévtárának elkészültéig – Kürthy Mihály jegyző közlésének időpontjáig, tehát 1863-ig – 117 lakházat építettek fel az Újfaluba költözők.¹³⁵ Ettől azonban még nem szűnt meg a régi falurészek lakóinak vissza-visszatérő tavaszi rémálma.

1867 tavaszán zöldár fenyegette Eszlárt. Krasznay Péter, akit épp ekkor választottak meg Mikecz Tamás, a dadai járás főszolgabírája mellé esküdtnek, május 6-ának éjjelén érkezett a végpusztulástól rettegő Eszlárra. Naplójegyzetei pontosan érzékeltetik a veszély által kiváltott bénultságot, s azt, hogy mennyi minden múltott a védekezést irányítók talpraesettségén, tettekkészségén: „korom sötét éj lévén lámpással elvittem magam a Tisza töltés torkolatához, hol a község főutcáját képező magaslatához csatlakozik, ahol a községi elöljárókkal találkoztam, kik ott tanácsalanel acsorogtak egy pár gyér

¹³¹ MOL Mikrofilmtár A 900; A 2568. A kolerahalálozások már 1872. december közepén megkezdődtek. 1873-ban október 16-ig a református anyakönyvben Csiszár Soma lelkész 46 halálesetet regisztrált, ebből 11-et okozott a kolera. TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár Soma ref. lelkész (TE, 1873. okt. 16.).

¹³² Mózes I. 7, 11.

¹³³ Magyarország vármegyéi [1900] 294. Az alsó-szabolcsi ármentesítő társulatról szóló fejezet szerzői viszonyai kissé bonyolultak: „Diénes Barna munkájából összeállította a szerkesztőség, revíd. Gonda Béla”. Uo. 551.

¹³⁴ Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925. NMEA St 2074. TE.

¹³⁵ OSzK Kt Fol. Hung. 1114. 38. k. 97. (Mikrofilmtár, 76–77. tek.). A Közigazgatási tájékoztató lap úgy tudta, hogy „1856-ban a br. Wesselényi Ferencz által adott 28 úrbéres és 132 zsellérházhelyre telepedtek le” Újfalú lakói. NMEA St 2074.

világú lámpással kezeikben. Kérdésemre kijelentették, hogy úgy állanak, amennyiben a szél, jobban mondva zivatar az óriási területű kiöntés vizét folytonosan a töltésük oldalához veri, azt már sok helyen úgy elmosta, hogy a töltés koronája alig egy pár sukknyi [Schuh = láb] széles [...] Azonnal átláttam, hogy ha kellő buzgósággal hozzá látunk a mentéshez, nem kell kétségbe esnünk a siker felett. Onét, a töltés magaslatáról biztatam a megrémült és már a védelemben ki is fáradva levő népet, hogy jöjjenek, és igen erős fonású vessző kapuikat hozzák a töltésre, hogy ezzel a kimosott részeket által mezzük [metsszük], meg fogjuk védeni magunkat [...] Erős sövénykapuikat [...] a kimosott részek eleibe leczövekelvén, az oda törekvő habverések élet teljesen elvették [...] a sövényeket a töltés oldalán szalmás trágyával megerősítvén, hogy reggel már a tömések földeli leszorítása volt hátra.”¹³⁶ S egyúttal bepillantást nyerünk a gáterősítés helyi technológiájába is. Kis híja volt, de Eszlár ekkor szerencsésen megmenekült.

1875 áprilisában Ónody Géza, még mint az alsó-dadai járás szolgabírája egyik utolsó ténykedéseként először Tiszalökről oktatta ki a „romladozó védgátak” miatt aggodalmaskodó alispánt, hogy „T. Lök község határában úgynevezett »Bazs gátja« – nem létezik, hanem ily nevezetű gát Eszláron van”. Megnyugtatóul hozzátette: „az eszlári gátak jó karbantartására pedig az eszlári Előljárást idejében utasítottam, ’s tapasztalatom, hogy idő szerint vésszel fenyegető állapotban nevezett község határában egy gát sincsen”.¹³⁷ Három nappal később azonban, immár Eszlárról, közvetlen vészhelyzetről tudósított: „f. hó. 14-e óta a Tisza áradás oly rohamos és nagymérvű előrehaladást vőn, miszerint daczára ezen községek részéről eleve megtett óvintézkedéseknek, daczára jelenleg is valóban az önvédelem végletéig vitt gátfenntartási erőmegfeszítéseknek, – nevezett községek, de különösen Eszlár, melynek 4000 öln felül menő gát fenntartásán kell küzdenie, önerejükből többé magukat legfeljebb 36 óráig tarthatják fenn.” Szekerek és munkáskezek, valamint „fegyelmezett rendőri erő híján” elég kilátástalannak ítélte a helyzetet, s csak a külső és felső segítségben reménykedett. „Eszlár ez idő szerint is már alig megmenthető, ha segély idejében érkezik, földjeit legalább még meg lehetne menteni.”¹³⁸ Itt hallhatjuk először a finom distinkciót, amely Eszlártól mintha földjeit elválasztaná. Aztán valóban kívülről jött a segítség, még ha nem is onnan, ahonnan Ónody várta. Újabb három nap múlva megkönnyebbülten jelentette, hogy „a Tisza áradása – legalább egy időre – nem csak teljesen megszűnt, hanem ma reggelre 6-8 hüvelyknyi apadást is mutatott”.¹³⁹ A lakosság ismét fellélegezhetett.

Másként alakult a falu sorsa 1876 tavaszán. Amint a református lelkész helyzetjelentésében összefoglalta: „Tiszaeszlár márc. 18 óta egy tenger közepébe helyezett sziget, honnan csupán dereglye vagy ladik segítségével lehet kimenni. Hallgatóim közül 80 ház nélkül hagyatott a rémítő árvíz által; a földes gazdáknak minden őszi vetések tönkre tétetett; s mivel a közlegelő még most is víz alatt van, kényszerülve vannak marháikat vagy potom áron elpredálni, vagy 4-5 mértföld távolban bérelt legelőre hajtani. Tanítóimmal együtt szomorú évnél nézhetünk elébe, mert ahoz nincs remény, hogy fizeté-

¹³⁶ SZSZBML XIII. 9. 1. cs. Krasznay Péter: Naplójegyzetek... III. füzet. 18. A nemrég publikált változatban: Krasznay, 2010. 65–66. 1 Schuh, vagy sukk, azaz láb = 19–35 cm. Lásd Bogdán 1990. 148–154.

¹³⁷ SZSZBML IV. B. 411/b 35. d. 2062/75 Ónody Géza szbíró – Bónis Barnabás alispánhoz (Tlök, 1875. ápr. 13).

¹³⁸ Uo. Ónody – Bónis (TE, 1875. ápr. 16).

¹³⁹ Uo. Ónody – Bónis (TE, 1875. ápr. 19).

sünk teljesítve legyen. Az Egyháznak saját földjébe vetett őszi veteménye is iszap által van borítva, – elmondhatjuk, hogy bár merre tekintünk, nem láthatjuk a vigasztaló reménynek legkisebb sugarát sem felénk hajlani.”¹⁴⁰ Ekkoriban fordult elő, hogy valakinek a koporsóját csak ladikon, s késve lehetett kivinni a temetőbe.

Eszláron az árvíz idején egy vészbizottság állt fel, Ferenczy Bertalan r. kat. lelkész elnöklésével. A bizottság felmérte a károkat, igyekezett gondoskodni a segélyek gyűjtéséről és szétosztásáról. Még el sem múlt a vész, máris Ferenczy keze írásával, de az eljáróság nevében ment segítséget kérő levél az alispánhoz.¹⁴¹ A levélben nem ecsetelték a helyzetet részletesen, mivel úgy ítélték meg, az alispán „sokkal inkább ismeri a helyi viszonyokat, hogysem azokat bővebben jellemeznünk, tüzetesebben jeleznünk kellene”. Rögtön a lényegre térve mindenekelőtt a gátak újratervelését és újjáépítését sürgették. Mint írták: „vonatkozással védtöltéseinknek kezdetleges és rendszertelen vonalára, mely sokkal hosszabb semmint kellene, s emiatt gyöngébb hogysem kellene, az volna szerény észrevételünk, egyszersmind igen nagy kérésünk: miszerint valahára tervszerűleg újból készíttetnék el az, és pedig egyszer mindenkorra a megkívántatott megyei közmunka idealkalmazásával, fölhasználásával.” A munkálatokhoz a saját erőforrásokat tehát elégtelennek ítélték, s az alispánt lehetőleg „hosszabb idő folytán törleszthető s mérsékelt kamat fizetés melletti kölcsön megszerezhetésének közvetítésére” kérték. A takarékoság olyan erősen működött a gondolkodásukban, hogy költségkímélés céljából azt is felvetették, mi lenne, ha a gáttöltés „egyszersmind postai és közlekedési út gyanánt” szolgálhatna.¹⁴² Ennyi ökonómia láttán némiképp meglepő, hogy ebben a levélben szembesülünk a széthúzás jeleivel. Az írás végén ugyanis, személyes és levélbeli konzultációt is felajánlva, a levél szerző(i) elhatárolódnak az ekkoriban (ismét) felvetődött áttelepedési ötlettől: „nem mulaszthatjuk el azon bizonyos oldalról [?] megpendített áttelepítési eszmére megjegyezni, hogy habár elméletileg indokolható volna talán efféle javaslat, mindazonáltal gyakorlatilag az adott tényezők és tények oly ellenérveket és adatokat szolgáltatnak, melyekkel szemben a végett indítvány sem tehető, nemhogy az ötlet érvényre juttatható lenne.”¹⁴³ Hogy melyek lehetnek a hivatkozott tények, s főleg mely faktorok dolgoznak az áttelepülés ellen, arra még vissza kell térnünk.

Bő egy hónap múlva azért ment levél az alispánhoz, hogy a bizottság a bírót, Nagy Ferencet delegálja a Belügyminisztertől kapott 300 o. é. frt segélyt illően megköszönni, s átvenni. Ez utóbbi köszönő sorokat a vészbizottsági elnökön kívül annak tagjai is aláírták. Innen tudjuk, hogy kik is voltak azok (bár lehet, hogy nem teljes a névsor): két volt református taksás nemes és az egyetlen másfél telkes görög katolikus volt jobbágy-paraszt, úgy mint Gyányi Miklós, Farkas Gábor és Papp József.¹⁴⁴ Az alispán érvelésének megfelelően Tisza egyébként levelében hangsúlyozta, hogy az őfelsége által adomá-

¹⁴⁰ TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár Soma ref. lelkész – Esperesének (TE, 1876. ápr. 20.). Maga az Ófalu közepén levő református parókia nem szenvedett kárt. „Istennek legyen hála épületeink mind oly helyre vannak helyezve, hol a víz óriási nagysága sem tehetet[t] kárt, csupán az udvaromon levő istálló nyugati vége rogyott le.” Viszont az egész határból mintegy 7000 hold került víz alá, „130-140 lakóház összeomlott, emberélet azonban nem esett áldozatul”. Uo.

¹⁴¹ SZSZBML IV. B. 411. 46. d. 2342/876. (TE, 1876. ápr. 17.). A levelet – kézírása alapján – Ferenczy szöveggezte, de ő nem írta alá, hanem Nagy Ferenc bírót, Farkas Sándor hites, Farkas Gábor, valamint Héry János jegyző.

¹⁴² Uo. (TE, 1876. ápr. 17.).

¹⁴³ Uo. (TE, 1876. ápr. 17.).

¹⁴⁴ Uo. (TE, 1876. máj. 25.).

nyozott összeg azzal indokolható, „miszerint e községek [Bónis szűkebb pátriája, Nagyfalu is kapott 300 frt-ot] határai még jelenleg is víz által boríttatnak, s a lakosok marha állományaik fentartása tekintetéből legelő kibérlésére kényszerülnek”. Hozzátette azt is, hogy intenciója az, hogy a summát „azon legszegényebb községi lakosok között, kik ily bérfizetésére nem képesek, segélykép ossza ki”.¹⁴⁵

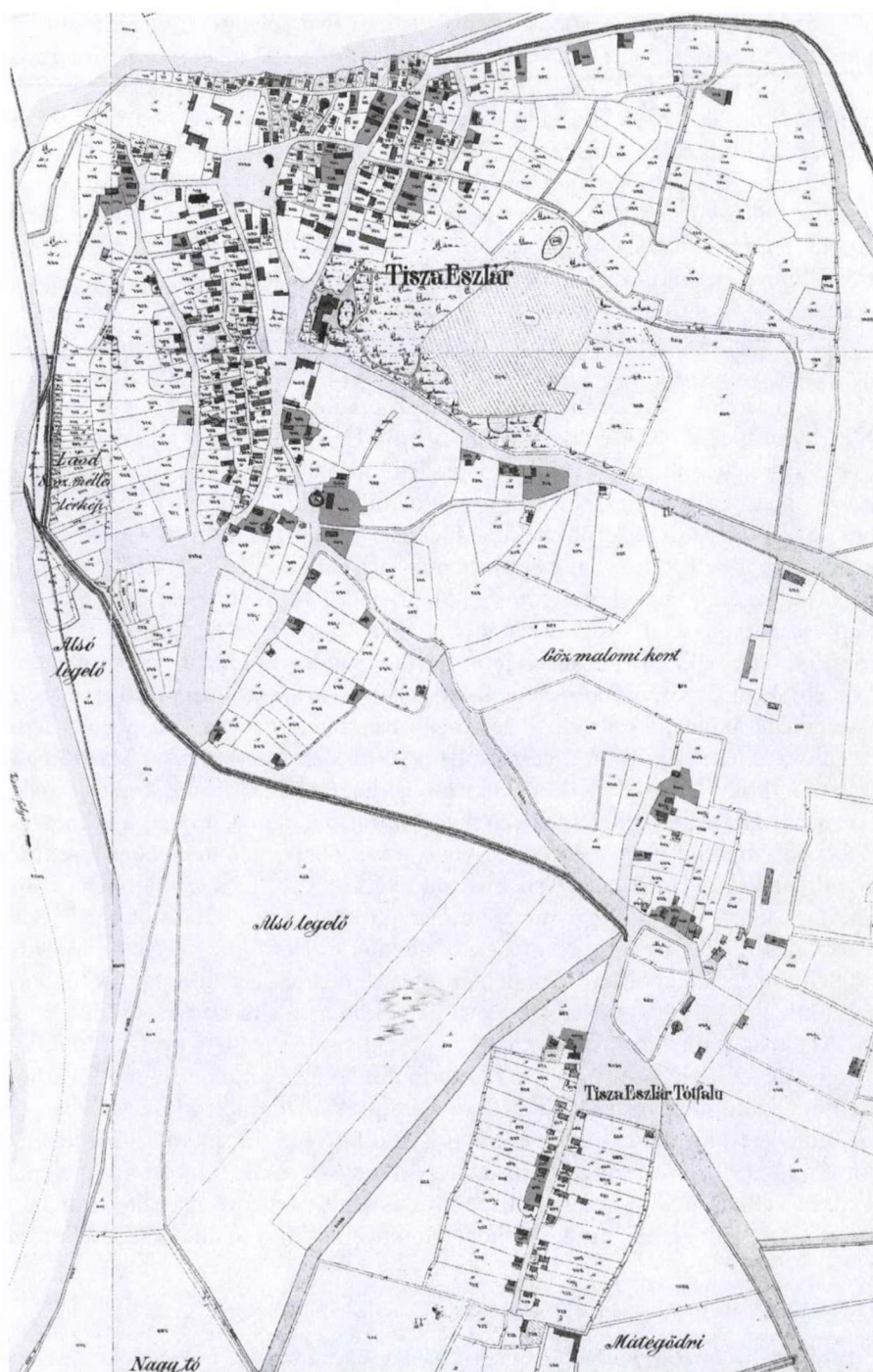
A vészbizottság 1876 szeptemberében részletes jelentéssel és elszámolással zárta le ténykedését. Végző soron az árvíz következtében 110 ház „egészben károsult”, 17 pedig csak „részben”.¹⁴⁶ Ha a listán szereplő neveket és házsámokat összekapcsoljuk az 1870-es kataszter birtokrészleti számaival, akkor térképen is szemügyre vehetjük a leginkább sújtott övezeteket (IV/1. térkép). A korabeli térképen rögtön szembetűnik, hogy Tisza-eszlár-Ófalut két félkörben ölelte körül a gát: a nyugati karéj a Tisza kanyarulatától Tótfaluig húzódott, a másik gátív északról védte a falut. A két szakasz azonban nem ért össze, hanem mindkettő befutott abba a magaslatba, amelyre a Bánffy-kastély épült. Az elpusztult házak láthatóan leginkább ott sűrűsödtek, ahol az északi és nyugati gátak vége találkozott a kanyarban fekvő dombbal. Súlyosan károsodott még Ófalu déli kijárata, letarolta a víz a délnyugati gát másik végénél Tótfalu északi részének lankásabb részét, valamint Tótfalu egyetlen központi utcájának nyugati felét, sőt belekapott Újfalu északnyugati csücskének néhány zsellérházába is.

A házkáregélyt a ház értékétől függetlenül, kár szerint osztották. Akinek teljesen elpusztult a lakása, az 18 frt 28 krajcárt kapott, akinek csak részben, az csak 8 frt 92 krajcárt. Az elpusztult őszi vetésért már területarányosan (holdanként 46 krajcár) juttatás járt. Ugyanígy a közös legelőkben való részesedés kulcsa szerint került kiosztásra a legelősegély is. Akinek feltehetőleg a több állat miatt nagyobb volt a tulajdoni hányada, az nagyobb összeghez jutott. Az élelmiszersegélyből nemcsak az árvíz által sújtottak kaptak, hanem más szűkölködők is. Ennek a listának köszönhetjük a családtagok számának regisztrálását, ezt az adatsort már korábban próbáltunk kiaknázni. Május folyamán lehetőség nyílt az adományképpen gyűjtött terményekből fix áron vásárolni. 47 vásárlás történt, voltak, akik kétszer is éltek a lehetőséggel. Közben élelmezni, illetve fizetni kellett 9 napig az árvédelemben, mindenféle ingóság kimentésében segédkező 10 főnyi katonaságot és a csendlegényeket is. Összesen 952 db profunt kenyér (hosszúkas barna katonakenyér), 77 véka rozs, 99 véka „kompér” (krumpli), 164 liter paszuly, 242 kg szalonna és 1120 liter liszt került szétosztásra. Persze, ha mindenki kétszer ennyit kapott volna, biztos az sem lett volna elegendő.

A pillanat gondjain túl azonban hamarosan a jövő terhe vált a legnyomasztóbbá. Ekkora összegekből amúgy sem lehetett felépíteni a romba dőlt házakat. De ha már felépítik, érdemes-e a régi helyre, ha bármikor elviheti egy újabb árhullám? Mint látuk, nem először vetődött fel a kitelepülés kérdése. Újfalu már eleve azért költözött magasabb helyre 1855 után, mert ott nagyobb biztonságban érezhették magukat az ott lakók. S most a példa igazolódni látszott (bár az északi csücsök érintettsége jelezte, hogy

¹⁴⁵ Uo. Bégány fogalmazványa 1876. ápr. 24-én kelt (itt volt a marhák kihajtásának az ideje), Tisza válaszevele pedig 1876. máj. 13-án.

¹⁴⁶ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/876. Kimutatása ill. számadása az árvíz tartama alatt T Eszlár község részéről működött vész bizottságnak... 6 drb. melléklettel (TE, 1876 szept.). Először csak 104 + 10 háztulajdonosnak osztottak segélyt, de aztán még 6 + 7 károsult jelentkezett, akik az első listából „tévedésből” maradtak ki, illetve „pótlólag jelentkeztek”. Uo. (TE, 1876. szept. 3.). A részben károsultak közé Boján János villám sújtotta, megégett házát is beleszámították.

IV/1. TÉRKÉP • Árvízkarok Tiszaeszláron 1876-ban

a Tisza mellett az ember sohasem érezheti magát tökéletesen nyugodtnak). A helyben maradáshoz elengedhetetlen volt a gátak újjáépítése, de az árvíz utáni dermedtségben senki sem mozgolódott. Egyelőre csak egyre erőteljesebb hangok sürgették *mások* mihamarabbi cselekvését. Hiába igyekezett tehát már április közepén a község vezetősége elhatárolódni a kitelepülés tervétől, az ötlet mégis napirendre került.

Amikor 1876. június elején összeült a községi képviselő-testület, Nagy Ferenc bíró, a testület elnöke drámai hangot ütött meg: „Községi elnök egész érzékenységgel adván elő a községet sújtott azon csapást, mely községünket az árvíz által érvén.” Mivel „a gátak felmérésére kiküldött főmérnök és fő úti biztos urak idáig még a lejtmerést sem végezték be, – miből bizton lehet következtetni, hogy Eszlárnak védgátai ez évben ki nem építhetnek, s minthogy az idő óriási léptekkel halad, s maholnap csak azt vegyük észre, hogy az ősz is elkövetkezett a nélkül, hogy a házaiktól megfosztott lakos társak, más hajlék építéséhez csak hozzá fognának is.” Most nem számított, hogy Ferenczy levele az ő nevében (is) fogalmazódott. Érzékelve a közhangulatot, megvitatásra és döntésre javasolta a lakosság azon észlelhető óhaját, „miszerint inkább új telepedési helyet, ha mindjárt pénzért is nyerni s oda építkezni, – mintsem a védgátakat újból felépíteni látják célra vezetőbbnek”.¹⁴⁷ Hosszas vitatkozás után a testület szavazott is a kérdésben, s a történész, mivel nincs módja a vitát visszahallgatni, csak meglepődni tud, milyen nagy arányban látszott felülkerekedni az áttelepülést kívánók álláspontja a képviselő-testületben: 18 szavazat 4 ellenében. A nemmel szavazókat név szerint is ismerjük: Ónody Géza, Farkas Gábor, Farkas Sándor és Udvari József természetesen a köz érdekének szószólóiként léptek fel. Saját önös szempontjaikról itt nem esett szó. (Az érveket hallva, s a levélbeli előzmény ismeretében azért az egyetlen nem szavazó negálóra is lehet tippünk, a vészbizottság elnöke személyében.) A kisebbség tagjai kifejtették, hogy „az áttelepedésnél úgy az Egyházi, mint iskola és község érdekeit veszélyeztetve látják, de látják ’s teljesen meg vannak győződve, miként a községet egy rövidebb gát vonallal meg menteni és biztosítani lehet”. Véleményüket kisebbségi álláspontként a megyei felterjesztéshez csatolni kérték, s ebben a testület nem talált kivétneivalót. A közvélemény megismerésére öt tagú bizottságot választottak (Farkas Gábor, Papp József, Ajler Ferenc, Nagy Ferenc gazdák és Héry János jegyző), hogy felmérjék, „a belfaluban kik azok, kik minden áron áttelepedési helyet óhajtanak, és hányan vannak, kik a védgát felépítését kérve régi helyükön meg akarnak maradni”.¹⁴⁸

Két vasárnapra is összehívtak egy-egy képviselő-testületi gyűlést, június 18-ára és 25-ére, de az áttelepülés ügyében hozandó döntés egyre halasztódott. Az utóbbi napon például azért, mert az alispán, Miklós Ferenc és a szolgabíró kíséretében a gyűjtésből bejött 1991 frt kiosztása végett érkezett a faluba. Végül harmadik nekifutásra, július 2-án Ónody Géza és Ferenczy Bertalan indítványára, akik „elvben az áttelepülést elfogadták”, elhatározták, hogy az alispánhoz és a megyebizottsághoz fordulnak, kérve, „a helyi viszonyok és körülmények követelményeinek figyelembe vételével érdekünkben

¹⁴⁷ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/876. Képviselő-testületi jegyzőkönyv (TE, 1876. jún. 5.).

¹⁴⁸ Uo. Ónody Gézának aznap még egy vereséget el kellett szenvednie, amikor a bizottság feladatát illetően azt hozta szóba, hogy szerinte az „öt tagú bizottság kiküldetése nem azon czélból eszközöltetett, hogy a népet meg szavaztassa, új települést akar-e a többség, vagy gátépítést, hanem egyedül az újtelepülést óhajtok összeírására, hogy tudni lehessen hány ház helyre lenne szükség”. A már elfogadott pontnak ezt az értelmezését azonban a gyűlés többsége nem fogadta el.

intézkedni méltóztassék”.¹⁴⁹ S bár a javaslat tevői az árvíz elleni védekezés kapcsán „az idő haladására” hivatkoztak, nem kétséges, hogy az áttelepülés halogatására törekedtek. S a megye nem is késlekedett a segítségnyújtással. Miklós aljegyző már július 14-én előkészítette a javaslatot egy küldöttség delegálásáról.

A megyebizottság július 20-i rendkívüli közgyűlésének 78. sz. határozata értelmében már július 30-án megjelent Eszláron az alispán vezette hattagú küldöttség. A falu úgy érezhette, odafigyelnek rá. A küldöttek helyszíni szemlén bejárták a pusztítás és veszély gócait. A községet a gyűlésen a négytagú elöljáróság képviselte, de mint a jegyzőkönyv hírül adja, megjelent ott a lakosság „nagy része”.¹⁵⁰ Igazi népgyűlés lehetett.

A jelenlevők először a gátakkal kapcsolatos két indítványt vitatták meg. A javaslattevők részben a községi elöljárók (Nagy Ferenc bíró és Farkas József törvénybíró), részben az érdekelt lakosok (Ónody Géza, Papp József és Ajler Ferenc) közül kerültek ki. A jegyzőkönyv alapján nem lehet eldönteni, hogy melyik javaslatot ki tehette, de az alternatíva ezen a szinten nem is személyes volt. Az egyik a községet védő északi gátat érintette. Eszerint „az éjszakai gátvonal helyett az úgy nevezett törött halomtól a csoma réten át a nagyfalusi határban lévő csomarét partig huzatnék új gát vonal, – miután azonban az e helyen építendő gátvonal czélszerűtlenségét az említett rét vizenyőssége ’s általában a munkálat költségessege indokából, úgy az elöljáróság, mint a jelen volt lakosság át látták – ezen indítvány el ejtetett”.¹⁵¹ Valószínűsíthető, hogy e mögött a javaslat mögött nem annyira a község lakott területének, hanem a határnak a védelme húzódott meg, beleértve az Eszlár felől szintén veszélyeztetett nagyfalusi határt is. A másik indítvány a nyugati védgáttal kapcsolatban azt vetette fel, hogy e „vonal egy része dél felé a ként vonatnék rövidebbre, hogy az ezen össze vonás által a gátvonalon kívül maradó tizen-négy ház kisajátítatnék”. A „rövidebb gát” gondolata a „kisebbségi vélemény” támogatói szájából már az első gyűlésen is elhangzott. Ezt a javaslatot a küldöttség is figyelemre méltatta, hiszen ezáltal „a jelen fenn álló gátvonal egy tekintélyes része szükségtelenné válnék”. Utasították is a jelen lévő főmérnököt a számítások és a tervvázlat elkészítésére. Expressis verbis nem szerepel a jegyzőkönyvben, de nyilvánvalóan ez a javaslat volt az olcsóbb. Ha térképen próbáljuk elképzelni az indítványt (sajnos vázlatrajz nem maradt fenn), akkor belátható, hogy a rövidítés tulajdonképpen kiegyenesítést jelenthetett, s az így elárasztásra szánt nyugati faluszéli telkek birtokosai, akár volt azokon ház, akár nem, aligha lehettek túlzottan boldogok. Talán nem véletlen, hogy a jegyzőkönyv ebben a kérdésben a lakosság egyetértő szavait nem rögzítette, csak a küldöttség helyeslését.

Pedig, mint a jegyzőkönyv megjegyzi, az összegyűltek 192 belsőséget képviseltek. De őket most nem elsősorban a gátvonal, hanem az áttelepülés érdekelte. Erre térve aztán a küldöttség nevében felolvasták és a járási szolgabíróval megmagyaráztatták a 28830. sz. BM leiratot. Eszerint „a lakosság a kisajátítandó telket reményhetőleg részlet fizetés mellett saját maga fogná megvásárolni, – illetve a kisajátított s hatóságilag megveendő telket megállapítandó részletfizetéssel fizetendi ki”. S bár a kettő távolról sem ugyanazt

¹⁴⁹ Uo. (TE, 1876. júl. 2.). A kérvényt a bíró és a jegyző szignálta (TE, 1876. júl. 11.).

¹⁵⁰ Uo. Targyalási jegyzőkönyv (TE, 1876. júl. 30.). A küldöttség tagjai Bónis Barnabás alispánon kívül Kausay Károly, Komjáthy Pál megyei főügyész, Hubasy Sándor főmérnök, Miklós Ferenc, Szunyoghy Bertalan szbíró.

¹⁵¹ Uo. Az 1870-es kataszterben és térképen nem szerepel Csomarét nevű dűlő, ám az 1854-es térkép alapján jól lokalizálható a határ északi, Nagyfalú felé vezető úttól, illetve a Sinkahegy dűlőtől keletre.

jelenti, ezek után felszólították a lakosságot, szíveskedjenek „a küldöttség előtt vezetett névjegyzékbe bemondani szándékokat arra nézve, hogy akarnak-e települni, vagy a jelenlegi helyen megmaradni?” A névsorok mellékelve vannak az aktához, de a jegyzőkönyv egy árva szót sem mond a voksolás eredményéről. Viszont kezdeményezte, hogy derítsék ki, kik az érdekelt földtulajdonosok az újratelepülés színhelyének kiválasztott részen, s milyen áron lehetne tőlük az igénybe venni kívánt földet megvásárolni. Végül a községi lakosok nem mulasztották el a jegyzőkönyv számára is hangsúlyozni, „miszerint a két felekezeti Egyház, a Papp lak és iskola felépítésére az újonnan telepítendő helyen nem képesek, megrongált anyagi viszonyaiknál fogva”.¹⁵² Itt húzódott tehát a frontvonal az egyház és a hívek között az áttelepülés kérdésében.

Ami a voksolás arányait illeti, 99 személy iratkozott fel „a kormány közbejöttével esz-közlendő kisajátítás melletti települést óhajtók” listájára (de ketten erről kihúzták magukat, távolról sem mellékesen egyikük a későbbi református egyházgondnok, Vajda József volt), ezzel szemben mindössze 18 fő neve sorakozott a „kitelepülést nem kívánók” jegyzékén (Udvari József a június 5-i gyűlésen még ellenezte a költözést, menet közben azonban most erről a listáról kihúzatta magát és átiratkozott a másik táborba).

Hogy az igennel szavazók között domináltak az árvíz során házkárt szenvedettek (69 tulajdonos), ez aligha lephet meg bárkit. Mint ahogy az sem, hogy a maradni szándékozók többségének (13 fő) háza épségben vészelte át a romboló tavaszt. Az összeírók társadalmi státus szerint is differenciálva láttatták a voksokat (valójában csak a jövődő házhelyek méretére voltak kíváncsiak). Két rovatot állítottak fel: az egyiknek nevet adtak („zsellértelek”!) a másiknak nem, pedig ellenfogalomként nyilvánvalóan a gazdaporára gondolhattak. A veszténivaló nagysága azonban nem mutatott közvetlen összefüggést a ’nem’-ek számával. Az igazán érdekes esetek azonban a köpönyegforgatók: vajon miért iratkozott át az igenlők táborába a volt úrbéres gazda és presbiter, Udvari József, vagy miért húzatta ki magát a költözők listájáról Vajda József presbiter, a későbbi egyházgondnok? Egyikük telkes gazda, a háza sem károsodott, másikuk taksás nemes származék, itt azonban zsellérként szerepel, mégis visszariadt. Lehet valami a háttérben, amiről az érdekviszonyok hálója nem beszél? S hogyan értelmezzük a falubeli zsidók állásfoglalását? Kezdve ott, hogy az első képviselő-testületi ülésen még egyikük sem vesz részt, a másodiktól azonban mindig markánsan megjelentek. A népgyűlésen a jelenlevők mindegyike a költözésre szavazott, függetlenül attól, hogy érte-e házkár, vagy nem, s az sem alterált, hogy gazdaként (Junger, Löwenthal) vagy zsellérként (Feuermann, Klein, Weiszstein) tartották számon. S persze az igazán nagyok, a Lichtmannok nem szavaztak! Mint ahogy Ónody sem!

S mi a helyzet a kisajátítandó területek tulajdonosaival? A legnagyobb földek birtoikosai Újfalu körül gróf Bethlen és báró Wesselényi. Egyikőjük sem volt jelen, de Wesselényi megbízottja, a református lelkész azt állította, „a többi érdekeltekkel létre jövődő egyességet” el fogja fogadni. Farkas József, Kováts András, Kováts Antal és Junger Adolf azt vallotta, hogy nekik maguknak is szükségük lesz házhelyként a telekre, tehát ők a magukéba költöznének. Einhorn Áron és Nagy Józsefné „a magok földét semmi áron nem szándékoznak átadni”. Pásztor József az egyetlen, aki kijelentette, hogy „egy 1200 négyszögöles hold földért 130 forint kisajátítási árral megelégszik”.¹⁵³ Azért ez lényeg-

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Uo.

gesen magasabb ár, mint amennyiért például a község megvásárolta a református egyháztól elvett 5 hold szántót pár évvel később!¹⁵⁴ A többieket, gróf Bethlen Sándort, Kisari Bálintot és Dánielt, Juhász Józsefet és Gyulai Jánost nem sikerült megkérdezni.¹⁵⁵

1876 őszén egyébként a megyei közgyűlés is foglalkozott a tiszai községek gátépítési munkálatainak előrehaladásával.¹⁵⁶ Hubassy Sándor főmérnök jelentéséből sok mindenre fény derül, ami idáig nem lehetett eléggé világos. A mérnök általában elégedett a Tisza-parti községek ténykedésével, „csak a T. Eslári határon Ónody Géza Közbirtokos Úr gátjai állanak még eddig érintetlenül, holott mult tavasszal épen ezen gátak átszakadása miatt öntetett el az Eslári, és a Nagyfalusi határ”.¹⁵⁷ Mivel Ónodynak sem az északi, sem a nyugati gát mellett nem voltak földjei, a szóban forgó töltések csakis a Bázs-gátként nevezett részek lehettek. Ezek szerint az 1876-os vízbetörés innen árasztotta el mindkét bal parti község határát! Már nem is olyan nagy rejtély, hogy miért is szorgalmazta Ónody az áttelepülés helyett a gátépítéshez nyújtandó segítséget.

Akárhogy is volt, a katasztrófahelyzet által felszított hangulatban nem sikerült 1876-ban az áttelepülést kierőszakolni. S a gátak – ha kissé megrövidítve is – lassacskán újjáépültek. Az 1879-es áradás inkább csak az ófalusi kerteségeket öntötte el. Eslárt azonban a megyei sajtó, különösen Nagyfaluvá összehasonlítva, korholta a védekezés elhanyagolásáért. Ahogy Recsky András csendbiztos 1879. február 18-án Nagyfaluba érkezett sógorát meglátogatni, a vészhelyzetben egyszeriben a gátakon találta magát. Derekasán helytállt. Ez adott alkalmat az egyik cikkírónak, hogy összehasonlítsa a két község árvízvédelmi viszonyait: „A nagyfalusi töltések elég jók, a földbirtokos osztály mindég és mindent elkövet a kellő időben annak szilárdabbá tételére; de Eslár, hej Eslárnak egy lépés jó töltése nincs. Bizony ideje lenne már, hogy a megyei hatóság szigorúan fordítaná reá örködő figyelmét, mert így a hogy ma is áll, Eslárnak, s általa Nagyfalunak [...] éje nincs, s reá végpusztulás vár.”¹⁵⁸

Hogy Eslár nem tett semmit, az persze nem felelt meg a tényeknek. 1880 tavaszán tudta meg például a református lelkész, hogy „az Egyház egyik darab 5 holdnyi szántóföldje a község által gát célokra elfoglaltatott”.¹⁵⁹ Bő egy év telt el, mire sikerült elérni, hogy a községi elöljáróság az elfoglalt föld vételéről szabályszerű jegyzőkönyvi kivonatot állítson ki. Az elöljáróság „1100 négyszögölenként 80 forintot ajánlott fel kárpótlásul”. Jóllehet tudva való volt, hogy „az ár egyáltalán nem felel meg a község határában a közelebbi években eladott földek árának”, a presbitérium mégis elfogadta az ajánlatot, de mihamarabb pénzt is akart látni.¹⁶⁰ A fizetésre nézve azonban csak egyre későbbre tolt határidőkkel találkozhatott. A bíró először április elsejére, aztán június 30-ára ígérte, hogy kamatostul kifizeti a 400 forintot, de egyik alkalommal sem került arra sor. Végül, amikor a községi bíró 1881 decemberéig sem tartotta be az utolsó határidőt, az egyház a főispánhoz s rajta keresztül a törvényszékhez fordult.¹⁶¹ A presbite-

¹⁵⁴ Az 1880-as év idevágó adatait lásd később. Összehasonlításként: 1867 őszén Esláron egy úrbéri telek (belsőséggel együtt) eladási ára 2000 és 3000 frt között mozgott. Ehhez 30 hold szántó és 10 hold kaszáló tartozott. SZSZBML V. 429. TE Körrrendeletek, körözvénnyek, 1860–1869 (1867. szept. 19.).

¹⁵⁵ SZSZBML IV. B. 411. 48. d. 4497/876. Szunyoghy szbíró – Bónis alispánhoz (TE, 1876. aug. 5.).

¹⁵⁶ SZSZBML IV. B. 402. 6. k. 102–103. (1876. nov. 28.).

¹⁵⁷ SZSZBML IV. B. 402. 138. d. ad 198/877. Hubassy Sándor – alispán (Nyíregyháza, 1876. nov. 24.).

¹⁵⁸ Szabolcs megyei Közlöny, 1879. márc. 8. 1–2. Nagyfalú és Eslár. – Árvíz.

¹⁵⁹ TEREI Egyháztanácsí jk. (1880. márc. 14.).

¹⁶⁰ Uo. (1881. máj. 23.).

¹⁶¹ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. jan. – 1883. szept.). Lápossy, 1881. dec. 15.

ri jegyzőkönyvek ugyan hallgatnak arról, hogy merre is feküdt ez a kisajátított szántó, azonban a kataszteri térképek segítségével megállapíthatjuk, hogy 3 katasztrális holdat kitevő szántója (kb. ennyinek felel meg az 5×1100 négyszögöles földdarab) a református egyháznak töltés közelében egyedül a Lenáztató nevű dűlőben lehetett, a Dakocshalomtól a faiskoláig húzódó Bazs-gát mellékén. Mint látjuk, a védelmi vonalak megerősítése – még ha meglehetősen kétes és újabb konfliktusokat gerjesztő eszközökkel – kétségtelenül folyt Eszláron. S főként azon a helyen, ahol az 1876-os ár betört.

Bizonyára ennek is köszönhető, hogy legközelebb, minden szorongattatás ellenére, végül sikerült megúsni a gátszakadást. Amikor 1881 tavaszán Koczok László mérnök Eszlárnál a védműveket megsemmisítette, úgy látta, hogy a gátak „koronája általában 1,2–1,5 méterrel magasabban áll az árvíz tükrénél”. Igaz, „a víz az elmúlt 24 óra alatt 16 centimétert áradt, azonban még most is 47 centiméterrel alacsonyabban áll mint az 1879-iki év tavaszán, a mikor pedig, az akkor jóval alacsonyabb gátak mellett is meg lett akadályozva a víz kitörése”. Az igazi veszélyt „csakis a rendkívül szeles idő” jelentené, amikor „a gátak a habverés okozta rombolásnak kitéve, mint a múlt hó 30–31-ike közt uralgott erős északi szél által a gátak egyes részein történt”. A szakszerű leírásból megtudjuk, hogy különösen két helyen gyengült meg a töltés: „a községet közvetlen övező u. n. felső gáton, mintegy 350 méter hosszban, daczára a gát előtti sűrű füzesnek és az alkalmazva volt sövényezésnek, a habverés által a gát részsíui majdnem a korona széléig elsodortattak”, valamint „az u. n. kis- és nagy bazsgát és eklézsia gátjánál is jelentékeny szakadások állottak a részsíukön elő”.¹⁶²

A községben ekkor is felállított vészbizottság azonnal intézkedett is a helyreállítás ügyében. Igaz, ennek is támadhattak hosszabb távú következményei. Ezúttal nem a (református) felekezet és a (görög katolikus) községi bíró, hanem az egyház és a megye közötti nézetkülönbségekről volt szó. Az 1881-es árvíz idején „a megyei hatóság az eszlári temetőkből, úgy a kat. mint a ref., [sic!] védkarókul alkalmas fiatalabb akácfák kivágatását” rendelte el. „A r. k. temetőből 80 db. akácfa lett 48. frt 50 kr. becár melletti kisajátítva.” Csaknem 4 évi sürgetés és utánjárás kellett ahhoz, hogy a megyei hatóság végre befizesse ezt az összeget a községi pénztárba.¹⁶³

De mint minden természeti csapásnál, itt sem a vak véletlen, hanem az önző ember felelőssége kerül különös megvilágításba. „A gátak helyreállítására kirendelt birtokosok a kellő munkaerőt kiszolgáltattván”, a Bazs-gátat április 1-jén megerősítették, „a község melletti felső gáton azonban semmi munka nem történhetett, mivel úgy Ónody Géza birtokos, valamint a községi lakosok sem állítottak ki egyetlen egy munkást sem, daczára a községi bíró többszörös felhívásának”. A mérnök tehát a kellő munkaerő „karhatalommal kirendelése” végett sürgette az alispáni intézkedést.¹⁶⁴ Erre a megye az 1844:IX. tc. 20. és az 1871:XVIII. tc. 122. §-a alapján kész is volt.¹⁶⁵ Április 4-én Jármy Jenő szolgabíró és Szentmariay Gyula útbiztos már Eszláron buzgólkodott. Hiányolták mind a rendelkezésre álló embereket, mind az anyagokat. Negyedikéről ötödikére 7 centimétert emelkedett a viharos víz szintje.¹⁶⁶ Hatodikától nyolcadikáig minden

¹⁶² SZSZBML IV. B. 411. 95. d. 2473 K/881 Koczok László – Zoltán János alispán (Nyíregyháza, 1881. ápr. 3.).

¹⁶³ EFL, Acta Parochialia TE, ad 199/1885. Adamovics – érsek (TE, 1885. jan. 14.).

¹⁶⁴ SZSZBML IV. B. 411. 95. d. 2473 K/881 Koczok – Zoltán alispán (Nyíregyháza, 1881. ápr. 3.).

¹⁶⁵ Uo. Miklós – Jármy Jenő szolgabírónak (1881. ápr. 4.).

¹⁶⁶ Uo. Szentmariay – Zoltán (TE, 1881. ápr. 5.).

éjjel erős vihar volt, ami ismét megrongálta a gátakat, de ezt fokozott erőfeszítéssel sikerült kijavítani. Ekkor már a vízszint magasabb volt, mint az 1879-es, sőt az 1876-os magasságot ostromolta.¹⁶⁷ További emelkedés esetén nem zárták ki a vízbetörést: „T. Eszlár községe és határa, nem különben innen Nagyfalu és határa a még mindig könnyen bekövetkezhető gátszakadás folytán a legnagyobb mérvben veszélyeztetve van.” Ekkor vetődött fel a már korábban is hallott lehetőség: „Abban az esetben, ha a községet körítő gátakat érné a szakítás, a község alatti két ponton u. m. az u. nevezett Ónody féle cselédházaknál 10-12 méter hosszúságban, és az újfalusi szőlő és temető közt 40 méter hosszúságban csekély erővel és magasságban rögtönzendő új gátvonalakkal a határ elöntése megakadályozható volna; – ezen tény a vészbizottság tegnap tartott ülésében tanácskozás tárgyává is tétetett, – de a nép részéről, mely félreértésből és az érdekek bal felfogásából minden veszedelmet csakis a község elborításában lát, elkeseredett fenyegetőzésekkel istápoltt ellenállással találkozott.”¹⁶⁸ A jelentést a szolgabíró mellett Lichtmann Jakab bérlő, az eszlári vészbizottság elnöke (csak emlékeztetünk a viszonyok változására, hogy 1876-ban az akkori katolikus lelkész töltötte be ezt a posztot!), illetve a Kállay-birtokot megvásárló gr. Dessewffy érdekelt részéről Báthly László gazdatiszt, valamint Ónody Géza ekkor már szintén bérlő ellenjegyezte. Sic transit gloria mundi... De úgy látszik, a falu lakói is megértettek valamit abból, honnan fúj a szél.

Jármy szolgabíró egy későbbi, saját kezű visszatekintő jelentésében visszatért erre az elgondolásra. „E hó 7ikén esteli 6 órakor tett jelentésemben megemlített új gát építése által, ha szakadás történne, csakis akkor lenne szükség, szerintem, – mert ezen gát, ha a falu felől szakítaná, akkor a falut öntené el egészen és be szorítaná a lakosságot, mer az ár az említett új töltés fel építésével a határra nem menne. – de én ezen töltés építéséhez nem fogadtam [sic!], mivel a védgátak erősítését előbbvalónak találom. – de meg én úgy hiszem, ezen töltés építése köz meg egy[ez]éssel létesíthetnék, eddigi tapasztalatom szerint a lakosok nagy többsége ellene van.”¹⁶⁹ Tegyük hozzá, hogy ekkor már apadás mutatkozott. Akárhogy is vesszük, a szolgabíró tetteleg finoman elhatárolódott Ónody (s vele együtt az ahhoz asszisztáló Lichtmann és Báthly, no meg akkor általa is elfogadott) határt védő tervétől. Némi leegyszerűsítéssel szólva: a birtokosok és bérlők tervétől. Ebben persze az is szerepet játszott, hogy mindvégig törekednie kellett a kiadások kordában tartására. Ugyan az ő szemlélete kétségtelenül földhöz ragadtabb, s a stílusa sem olyan lendületes, mint az előző jelentés szerzőjéé, de rokonszenvesen ember-szabású, s talán nem is olyan átlátszóan önérvényesítő.

Április 12-én aztán nemcsak a gátak kijavítását végezték be, hanem egész itteni munkájukat általában is. A lakosság megnyugtatására is volt gondjuk, így a szolgabíró, az útbiztos és Kürthy Elek csendbiztos szó nélkül elutazott Eszlárról. Utolsó helyszíni jelentésében Jármy még kiemelte „Lichtman Jakab, az eszlári vészbírói elnök, fáradhatatlan buzgóságát”.¹⁷⁰ Ónody Géza azonban korántsem lehetett olyan elégedett a szolgabíró ténykedésével, mint az a vészbizottságéval. Egy, a falu bírása és pénzbeszedője által kataszteri költség címen rajta behajtott 19 frt 60 krajcáros summa miatt egyenesen a főispánnál jelentette fel a végrehajtókkal együtt az utasítást kiadó szakasz-szol-

¹⁶⁷ Uo. Jármy – Zoltán (TE, 1881. ápr. 8.).

¹⁶⁸ Uo. Jármy – Zoltán (TE, 1881. ápr. 7.). Az írásképp alapján magát a levelet Ónody tollából eredőnek látjuk.

¹⁶⁹ Jármy, Szentmariay – alispán (TE, 1881. ápr. 10.).

¹⁷⁰ Uo. Jármy – alispán (TE, 1881. ápr. 12.). Valamint „a rakamazi bíró eréjességét” (sic!).

gabírót. A rá jellemző túlfűtöttséggel ezt az amúgy csip-csup ügyet „hivatali hatalmaskodásnak” minősítette. De más, hasonló eljárása miatt is neheztelt Jármýra, sőt törvényszéki feljelentést is tett ellene. „A lefolyt tavaszi árvíz veszélyeiről soha semmi féle naplót vagy jegyzőkönyvet nem vezetett, tehát nem elég, hogy a közönség kénytelen mint egy hivatalára képtelen tisztviselőt tűrni, hanem ő egész odaadással még egyesek insultálását tűzte ki feladatául.”¹⁷¹ A dolog érdemi megítéléséhez elég annyi, hogy láttuk az alispánnak küldött jelentéseket, s az sem mellékes, hogy 1881-ben végső soron sikeresnek bizonyult a védekezés.

Ahogy a tér történetéről szóló fejezetben láttuk, az árvízkérdés végleges rendezését csak az 1888. márciusi, minden addigi pusztítást felülmúló csapás után az egész falu áttelepítésével sikerült megoldani. Addig nem.

A lelkipásztor meg a nyája

A 19. század második felében – mint láttuk – Eszláron a katolikusok nagyarányú beáramlása mellett a törzsökös református népesség stagnálása jelentette a felekezetek közötti arányban a legnagyobb eltolódást, annak minden térbeli következményével együtt. Új jelenségnek számított a kereskedelemmel és földműveléssel foglalkozó zsidóság belterületi letelepedése is, bár ennek gazdasági jelentősége sokkal nagyobbnak tűnt, mint számbeli súlyuk növekedése. Arról azonban jóval kevesebbet tudunk, hogyan alakultak eközben az egyes felekezeteken *belüli* viszonyok, milyen erővonalak mentén tagolódott a gyülekezet, miféle normák feszültek egymásnak lelkipásztorok (főhatóságaik) és híveik között. Pedig az egyházközségi belvilág ismerete híján, a különböző hitvallások kölcsönös kapcsolatáról is nehéz valamit érdemben állítani.

A részeges tiszteletes lemondatása (1850-es évek)

A papmarasztás és -menesztés intézménye miatt a református közösségekben gyakorta napirenden volt a hívek és prédikátoraik közötti villongás.¹⁷² S bár arra nézve ellentmondásos az irodalom, hogy az évente egyszeri papmarasztás meddig állt fenn, emléke bizonyára felelevenedett a gyakorlatban, amikor feszültség támadt lelkipásztor és nyája között.¹⁷³

Tiszaeszláron vagy nagyon sokáig szolgált egy lelkész, vagy hamar önként elment egy másik, gazdagabb gyülekezethez. Volt azonban, hogy nem magától kellett távoznia. Az 1850-es években az önrendelkezésében öntudatos eklézsia már egyszer megmutatta erejét lelkipásztorával szemben.

¹⁷¹ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 7935/881. Ónody – Gräffl (TE, 1881. szept. 9.).

¹⁷² Kósa, 1993. 21–22; Rácz, 2002. 103–107; Ugrai, 2006. 74; Kósa, 2008. 89–102.

¹⁷³ Zoványi szerint Erdélyben 1788-ban uralkodói rendelet döntött arról, a magyarországi református egyházkerületek a 19. század második tizedében szüntették meg. Zoványi, 1977. 458.; Rácz István szerint Debrecenben 1841-ben törölték el az alkalmazását, „az egész egyházkerületben azonban csak 1881-ben hoztak erről kiiktató határozatot.” Rácz, 2002. 109.

Nagy Károly 1844-ben segédlelkésként került a községbe, az akkor már hosszú ideje szolgáló Halász István mellé.¹⁷⁴ Már beilleszkedése sem volt zökkenőmentes. Az 1846 februárjában szüléstől ágynak esett öreg tiszteletes azt panaszolta, hogy „a notárius, káplán és tanító” együvé kerülése óta állandó támadásoknak van kitéve. A segédhíszónok, Nagy Károly az 50 frt fizetést kevesellte. A leánytanító, Tóth György sem tudott javadalmából megélni, de másodsorban azért mondott le állásáról, mert Halász tiszteletes leánya állítólag „meggyalázta” feleségét. Az egyik egyházgondnokot, Nagy Józsefet ugyanez a papleány tréfásan „pince curatornak nevezé” (amit a segédlelkész mondott vissza az illetőnek), aki – ellenlépésként – „consistoriumot tartott” az idős lelkész ellen, és az ifjú prédikátor mellett agitált.¹⁷⁵ Állandó feszültségforrás lehetett, hogy a segédlelkész fizetéséhez természetben hozzátartozott az „asztaltartás”, vagyis, hogy a káplán rendszeresen a tiszteletes asztalánál étkezett. Már ekkor megjelent a segédlelkész ellen a kifogás: „az italban mérték meg nem tartással nem egyszer botlott”. A nyomorúságos viszonyokat helyben mindenki ismerte és elismerte, erre vallott legalábbis az öreg tiszteletes kifakadása: „ez Ekklesiában hol annyi bonyolódások vagynak egyébiránt is, mik a prudentia pastoralist [lelki gondoskodást] olly nagy mértékben igénylik”.¹⁷⁶ Ilyen körülmények között hiába biztatott békülésre a látogató küldöttség, a konfliktust majd csak az idős prédikátor halála oldotta meg, bár az egyházközség 543 forintnyi tartozása Halász István örököseinek még 1848 végén is kifizetetlenül fennállt.¹⁷⁷

A tíz év múlva, 1858-ban Nagy Károly ellen lefolytatott vizsgálat panaszai részben a kezdetekhez nyúltak vissza. A megfogalmazott nyolc vádpont legtöbbje a részegeskedéssel volt kapcsolatos, de szerepelt abban a feleségével való visszas házastársi viszony, az egyházi szolgálat megtagadása, hűtlen kezelés stb. Miután ekkor a hívek közül húsz főt panaszosként, illetve tanúként meghallgattak, valamint a megvádolt lelkész is kifejtette véleményét, érdemes magát a vádak és védekezés szerkezetét szemügyre vennünk.¹⁷⁸

Az italozás vádja tehát nem volt új keletű, mint Tóth Ferenc tanúvallomásában elmondta, az, hogy részegségében Nagyot szánkón kellett hazahúzni a Kállay-inasok segítségével, az még káplánkorában, 1846-ban történt. Most az írott panaszban a vádat ifjúkori botlásból „aktualizálták”, s 1856-ra csúsztatták. Az összekapcsoláshoz az adott lehetőséget, hogy 1857-ben Pál-napkor Nagy valamiként összetörte az arcát, bár csak a muzsikuss cigány állította, hogy jelen voltak lerészegedések. Szerinte viszont a prédikátort a Rector (a tanító) vezette haza (a rektort nem hallgatták ki). Az összetörést azonban senki sem látta, csak a templomban még egy héttel később is annak nyomait. Maga Nagy Károly gyanús túlzással a másnapi „prédikációra készen nem levén” sietséggel, s a síkos úttal magyarázta a balesetet, hogy tudniillik „az utca ajtóban” elesett. Az úrasztali bor, mint a részegség forrása több tanúvallomásban is megerősítést nyert. Leginkább azonban a következmények tűntek igazolhatónak. Az tudniillik, hogy lát-

¹⁷⁴ Halász István 47 évi lekipásztorkodás után (ebből húszat töltött Esláron) 1846. nov. 21-én, 78 éves korában hunyt el. MOL A 2568.

¹⁷⁵ Nem feladatunk a panaszok végére járni, de nem is lenne könnyű. Vita volt a sértő cselekmények mibenlétében is: a tanító azt állította, hogy a tiszteletes leánya „reakpökdött” feleségére, a tanító neje azt vallotta, hogy „a székből mellette köpött el”, a leány pedig „azt mondá, hogy nem is köpött”. TtREL I. 28. c. 49. Látogatási jegyzőkönyv, 1846. febr. 10.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Uo. Szabályszerű látogatási jegyzőkönyv, 1848 dec. 27.

¹⁷⁸ TtREL I. 28. c. 49. Vizsgálati jegyzőkönyv (TE, 1858. ápr. 12.).

ták elaludni a tiszteletet a papszékben. Az úrasztali borral kapcsolatos szokás egyébként az volt, hogy a maradékot elosztogatták egymás közt, s Horváth Bálint, a legújában megválasztott gondnok azt bizonygatta, hogy az ő idejében ez biztosan mindig így történt. Súlyosan esett a latba, hogy Nagy részegen végzett egyházi szolgálatot, vagy éppen a részegség miatt nem végezte el azt. A panaszosok között felbukkanó Farkas Gábor (a későbbi bíró) esküvőjén esett meg, hogy „oly részeg volt, hogy alig tudott megállni a lábán ez év március 3-án, az volt a szerencséje, hogy az asztalhoz támaszkodhatott”.¹⁷⁹ Az is előfordult, hogy a templomba nem jött, hiába várták, 1857-ben pedig Ungvári Mihály temetésén a beszédet nem tudta elmondani. Nagy szerint csak felejtésről, s nem ittasságról volt szó. A szolgálati mulasztások vádját Nagy igyekezett tagadni, bár ha maga a vőlegény vagy az elhunyt sógora állított vele ellenkezőt, nehéz volt hitelt adni a lelkész szavainak. Olyan valóban előfordult, hogy nem jelent meg a templomban, de vagy beteg volt, vagy elaludt, s neje nem költötte fel. A legutolsó, de legsúlyosabb vád, a hűtlen kezelés is régebbre, még a panaszosok között (a vizsgálatkor presbiterként) szereplő Babolcsi János kurátorsága idejére ment vissza. A tanúvallomások szerint többször is előfordult, hogy a pap is, meg a kurátor is beszédte az ágybért, de nem tudtak egymás akcióiról, s a könyvelés sem volt pontos.¹⁸⁰ Babolcsi azt vallotta, hogy a tiszteletes az „interes pénzeket” (kamatokat) „úgy össze zavarta, hogy nincs Istennek az a teremtese, hogy kigázolódjék belőle.” Többek sérelme volt, hogy „a késedelmes egyházi adótartozóktól zálogokat szedtek, [...] kaszát, fejszét, vasvillát, kapát stb., ezeket mind fölrakatta Tiszt. úr a padra, fölhasználta, soha a tulajdonosoknak vissza nem adta, sem adóikat le nem szállította.” Babolcsi vádjaira a lelkész tételesen válaszolt, s azt állította, hogy azokat „okiratokkal cáfolhatja meg”. Olyan tanú is jelentkezett, aki állítása szerint 2 véka konkolyos gabonát adott be ágybérbe, s nem kapta vissza. Nagy másként emlékezett: szerinte épp abból támadt a nézeteltérés, hogy ő nem volt hajlandó a konkolyos gabonát elvenni. Nagy dolgát nehezítette, hogy az őt „némileg mentő” tanú, Vámos János – mint mondták – „nem lakik többé Eszláron”. Elhangzott még vele szemben a gondnok szájából, hogy a „gyűlésben végezni tőle semmit nem lehet, mert egy más után igazítgatja ki a tagokat, maga szüntelen értelem nélkül egyre mindig beszél-vén”. Bőbeszédűsége mentségéül – magát a felsőbb hatóság védelmezőjének s a presbitereket békétlennek beállítva – csak azt tudta felhozni, hogy mindez azért van, „mert az egyházi felsőség rendelkezéseit mindig feszegetik, ezeket utasítja rendre”.

A vádak és a védekezés mélyén a legsúlyosabb magánéleti konfliktus is előbukkant: a lelkész rendezetlen családi élete.¹⁸¹ Még azok a tanúk is, akik nem voltak bejáratosak a lelkészlakra, hallottak állandó veszekedéseikről, de volt, akinek maga a feleség panaszkodott. Nagy Károly is elismerte, hogy rosszul élnek, persze ez az ő értelmezésében úgy hangzott: „mert az én nőmmel kijönni igen bajos”. A vizsgálók előtt nem látta értelmét a titkolódzásnak, s előadta a szegény férfiember panaszait: „Esik mi közöttünk igen sok baj, mert nőm hajthatatlan, nem dolgozik, soká alszik, gazdaasszonyi foglalatosságát

¹⁷⁹ Az ekkor még fiatal Farkas Gábor egyébként azokra a vádakra, amelyekről csak hallomásból értesült, „nem emlékszem, nem voltam jelen” válaszolt. Viszont felelevenített egy régi esetet, még 1849-ből, amikor a tiszteletes „velünk egy sort ivott és azután ittasan jádzottunk halottat, más egyebet, lehasaltunk egymásra, Tiszt. úr is velünk a lakodalomban...” Uo.

¹⁸⁰ Az ágy-, vagy párbérnek (lecticale) nevezett fejenként kivetett egyházi adóra lásd Rácz, 2002. 252. sköv.

¹⁸¹ Nagy Károly a böszörményi esperes, Décsi Borbély János leányát, Esztert 1847-ben vette feleségül. MOL A 2568.

nem végezi, s ha dorgálom engem részesnek kiabál.” A konkrét okok közül kiemelte, hogy a felesége őt „egy fekete színekkel festett levélben” (sic!) anyjánál bevádolta, s a lelkész maga mentségére írt védlevelét meg „elsikkasztotta”. Mikor követelte rajta a levelet „lefeküdt a földre, kiáltott, mert ez a szokása”. A részeses férj és a folyton perlekedő rest asszony népmesébe illő története akkor vált a közösség számára is zavaróvá, amikor a nő 1857 nyarán elhagyta urát. Ez láthatóan a lelkész magatartását is kiszámíthatatlanabbá tette. A vádak zömét ugyanis már régóta fejére olvashatták volna, mégis láthatóan csak az elmúlt évben telt be a pohár, s a vádlók a régi bűnöket is idecsoportosították, felmelegítették. Nagy már olyannyira nem tudott magának parancsolni, hogy a vizsgálatot megelőző napon is ittasan szolgált a templomban. S ezt többen is tanúsították, hiába próbálta tántorgását „a nagy bánat miatti szélhűdésnek” nyilvánítani. A hívek között volt, aki oda nyilatkozott, a lelkész állandó ittassága miatt „nem is kívánczik az úr asztalához” (a 64 évesnek mondott volt taksás nemes Gyáni Mihály vitathatatlan tekintély volt, már többször választották főbírónak). Az 59 éves özvegy Farkas Sándor pedig így jellemezte a helyzet kilátástalanságát: „Csak az esik keservesen, hogy az Isten házába, mint öreg ember vágyakozván egyszer sem történhetik, hogy rút vagdalódzásait, személyeskedéseit ne kellessen hallgatnom, pedig oda nem a gyűlölség meggyökeretése, de a felebaráti szeretet gyarapítása végett szeretnék járni.”

A vizsgálatot követő éjszakán a lelkész „jövő sorsa felől komolyan gondolkozott”, s „szomorúan látván [...] hallgatóinak rendkívüli nagy föllázadását”, másnap önként benyújtotta lemondását.¹⁸²

Az erőszakoskodó prédikátor és vádlói (1870-es évek)

A magát hol szirmai, hol vattai (mindkettő Borsod megye) születésűnek mondó Csiszár Sámuel keresztelési adatait hiába kerestük a szirmai matrikulákban.¹⁸³ Szirmán 1833-ban ugyan nyolc Sámuel kereszteltek, a név tehát igen népszerű lehetett, de egyet sem a Csiszár családból. Az viszont kétségtelen, hogy az Igricibe való Ns. Csiszár Sámuel 1819-ben itt vette nőül Ns. Bíró Bálint leányát, Erzsébetet, s e frigyból 1826 és 1839 között Szirmán három leánygyermeket kereszteltek. Sámuel nevű fiuk születése azonban itt nincs bejegyezve.¹⁸⁴ Vattán, amelyet szülötte, Szemere Bertalan tett híressé, csak 1859-től maradtak fenn a református anyakönyvek. A Borsod Megyei Levéltár mezőcsáti fiókja viszont 1827-től őrzi az anyakönyvi másodpéldányokat, s ebben végre ráakadhattunk ifjabb Csiszár Sámuel vattai keresztelésére, sőt bátyjának, Lajosnak a születési adataira is.¹⁸⁵ Valamilyen, számunkra ismeretlen okból a Csiszár család leányai Szirmán, fiai pedig Vattán látták meg a napvilágot, oda- és visszaköltözködtek a két tele-

¹⁸² Uo. Hnánás, 1858. ápr. 14. Lápossy János, aki összegyűjtötte az eszlári lelkipásztorok adatait, úgy tudta, hogy Nagy Károly távozása után „józsai lévita lett”. TtREL I. 8. d. 24. 181/1942.

¹⁸³ Az eszlári egyházlátogatás dokumentumaiban előbb szirmai, majd 1833. márc. 30-i vatta-i (szintén Borsod) születésűként szerepel. Vö. Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 25 (TE, 1869. jan. 15.); illetve Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 26 (TE, 1870. jan. 11.); Előterjesztés... 1871 évről, TtREL I. 28. c. 27. (nincs dátum).

¹⁸⁴ MOL Mikrofilmtár, A 1430. Miskolc-Szirma ref. anyakönyvek.

¹⁸⁵ B-A-ZM Lt MF IV – 830 – 304. 1833. április 1-jei születés, április 2-i keresztelés. A báty 1831. április 2-án látta meg a napvilágot. Borbély Mihály, a Csiszár Lajost 1831-ben Vattán keresztelő lelkész még az évtől szirmai lelkipásztor lett. Ezúton köszönöm Simon István, Kapusi Krisztián és Rásó József kollegiális segítségét.

pülés között (vagy csak itt és ott történt a keresztelő?). Zavaró mozzanat még, hogy ifjabb Csiszár Sámuel anyjaként a vattai anyakönyvi másodpéldányban nem Bíró Erzsébet, hanem Horváth Erzsébet van bejegyezve, de ezt végül a másoló elírásának tulajdonítottuk.¹⁸⁶ Idősebb Csiszár Sámuel és felesége, Bíró Erzsébet, sőt Lajos fiuk is Szirmán halt el, nevük mellett a temetéskor a „földész”, „földműves” státuszmeghatározás jelent meg, egyike volt tehát a környék jellegzetes református parasztnemesi családjainak.¹⁸⁷

Történetünk főszereplőjét, ifjabb Csiszár Sámuel a család kitaníttatta: Sárospatakon szerzett kitűnő teológiai bizonyítványt. Először Tiszabüdön nevelősködött, s Debrecenben tette le a lelkési elővizsgát 1857-ben, majd Szentmihályon szolgáló segédlelkészként abszolválta a második vizsgát 1865-ben, ugyancsak Debrecenben, kielégítő osztályzattal.¹⁸⁸ Elődje Eszlárról Téglásra távozván, az új lelkész megválasztására határnapul az egyházi hatóságok 1866. május 13-át tűzték ki. Lehet, hogy később elátkozta ezt a napot Csiszár Soma (ő maga így írta alá a nevét), de ekkor ő lett a papválasztás nyertese, s május 25-étől már szolgálatba is lépett.

Energikusan látott munkához: mindenekelőtt az egyházközség gazdasági ügyeit igyekezett rendbe tenni. Egyik első dolga volt, hogy a paplak telkén 1866. szeptember 4. és november 25. között egy 6 és $\frac{1}{3}$ öl hosszú istállót építtetett, „mivel a régi használhatatlan volt”.¹⁸⁹ De hozzá kellett látnia a rendszeres bevételek szaporításához is: 1866 május 1-jétől december 31-ig az egyházi adóból 27 forint 10 xr – 65 köből rozs jött be, 1868 januárjától 1869 januárjáig viszont már 184 forint 76 xr – 64 köből 2 véka rozs.¹⁹⁰ Új alapokra igyekezett fektetni a falu református földesurától származó jövedelmeket. Először „120 o. é. frt fizetésre kényszerítette” Lichman Móricot [sic!], báró Wesselényi Ferenc haszonbérletjét, „mivel nem az ő meghagyása szerint fizette a néhai báró Kemény Terézia által tett alapítványt”.¹⁹¹ A lelképásztori fizetés fontos része volt 1800 óta a báró Bánffy Kemény Therézia alapítvány évi 25 kereszt rozsot és 2 hordó eszlári kerti bort kitevő járulék. Amit eszerint a bérlőnek kellett fizetnie, de ami ezáltal nem volt könnyen behajtható. Csiszár ezt örökmegváltási szerződéssel elcserélte az előbb 10 holdasnak mondott, majd a 1871. január elsejétől véglegesített kontraktus szerint $7\frac{1}{2}$ 1100 négyszögöles holdnyi csípő-kerti szőlőre.¹⁹² A lelkész nemcsak a javak, hanem a lelkek gazdája is igyekezett lenni: fontos feladatának ismerte fel, hogy az iskolaköteles gyerekeket kiíratta az anyakönyvből, s „iskoláztatás végett a szülék több ízben is serkentet-

¹⁸⁶ Kétségtelenül izgalmas történet kerekedhetett volna ki egy másik anyától, másik faluban született fiúgyermek felbukkanásából, de ezt a leányok anyja által Vattán szült báty valószínűtlenné tette. Ebben a történetben amúgy sem hiányoznak a meglepetések.

¹⁸⁷ Id. Csiszár Sámuel 69 évesen 1861-ben, felesége 57 évesen 1855-ben, fiuk pedig 1864-ben hunyt el. MOL A 1430.

¹⁸⁸ TtREL I. j. D 63. 343; 425. Előterjesztés... 1871 évről, TtREL I. 28. c. 27. Ez utóbbi egyházlátogatás szerint felszenteltetett Debrecenben, 1867. aug. 11-én.

¹⁸⁹ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.).

¹⁹⁰ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.); Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 25. (1869. jan. 15.).

¹⁹¹ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1868. aug. 2.). Csiszár az összeget „a papi lakban multhatatlanul szükségelt javításokra” kívánta fordítani.

¹⁹² Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 27. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1870-es kataszteri birtokrészleti jegyzőkönyv már nem említi Csépő- vagy Csípő-kert nevű dűlőt. E földdarab sorsáról a későbbi lelkész, Láposy János anyakönyvi feljegyzéséből tudjuk, hogy eredetileg „szőlővel s gyümölcsfákkal volt beültetve, de a melyeket elődöm Csiszár Sámuel úr vandál kezekkel kipusztított, holott a XXVI. kánon értelmében ezt tennie szabad nem lett volna.” MOL A 2568 II. 2. Mint láttuk, a terület művelésiág-jellegének megváltoztatása már a Csiszár előtti időszakban kimutatható.

tek.”¹⁹³ Ezek az intézkedések azonban sok energiát emésztettek fel, s óhatatlanul súrlódásokkal is jártak együtt.

Ennek egyik első jele, hogy „az egyházközség némely tagjai, közöttük még presbiterek is” elfeledkeztek arról, hogy Csiszár tiszteletes „mennyre buzgólkodott e község mind anyagi, mind szellemi felvirágzásán”. Mindezt annak kapcsán panaszkolta el a lelkész a presbiteri gyűlésben, hogy intézkedése, „a papi javadalomhoz tartozó szőlőnek a temető árkában található fákból készült önhatalmú felkaróztatása” miatt többen „a népet félrevezették és bűjtogatták.”¹⁹⁴ Bő egy évre rá a lelkész azért marasztaltatta el 10 forint összeg erejéig Papp Jánost, mivel „az egyház közös erővel vágatott kerítésnek való vesz-szejéből” 85 kévét elloptott. Többről volt azonban itt szó, mint egyszerű fegyelmezésről. A pénzbüntetésen felül ugyanis, „hogy a példa másokra nézve is beható legyen”, a „bűntényért” Papp „8 napi Rakamazon töltendő börtönre ítéltetik.” Az is kiderült, hogy Papp „az elmúlt ősszel és a legközelebbi tavasszal” megtagadta a tanító földjének díjlevélben kötelező szántását, s másokat is arra bűjtogat, hogy „kövessék példáját,” amiért további 6 o. é. frt 40 xr büntetésben részesült.¹⁹⁵ Láthatóan Csiszár tiszteletes több fronton is támadásba lendült, amikor a nemrég lemondott főgondnok, Ónody Pál ellen „egyházi adó nem fizetése miatt” a szolgabírói hivatalnál feljelentést tett.¹⁹⁶ További konfliktus forrása volt még egy 20 forintnyi végrendeleti hagyomány megszerzésének ügye is.¹⁹⁷

A konfliktusok eskalációjának jeleként az 1873-as presbiterválasztáskor már néhányan nem akarták letenni az esküt, sőt később többen azt is kétségbe vonták, hogy volt-e választás egyáltalán. Az első panaszt és vádlevelet mindenesetre 1872. december 8-án nyújtotta be Pásztor Miklós és Arday Mihály, ám ezt 1873. január 1-jén levélben visszavonták (Arday Mihály 1873 tavaszán meg is halt). Ezt nem ismerjük. Legközelebb Farkas Gábor 1874. február 20-i espereshez benyújtott panaszáról tudunk, amelyben nyomatékként hivatkozott egy a kertjében talált „65 névaláírással ellátott pászttilusra” (nyilván pasquillus = gyúnyirat, röpirat). A lelkész máshová helyezését kérte, miáltal magukat „azon boldog állapotba visszahejezni” [sic!] reméli, „amelyben Tiszteletes Csiszár Sámuel Úr idejövetele előtt” voltak.¹⁹⁸ A következő vádiratot Csiszár Sámuel ellen 1874. március 7-én adták be személyesen Pásztor Miklós, Farkas Gábor és társai az esperesi hivatalnál, „hivatalbóli elmozdítását kérelmezvén”. Ezt a március 4-én kelt panaszt már százan írták alá, s bár mellékleteit nem ismerjük, a vádak szerkezete körvonalazódott: a tanító megalázását a gyerekek iskoláztatása bánja („gyermekünk tanulásokban szennyvednek iszonyú hátrányt”, „testi erejét kimutatva” tettelegességre vetemedett a pásztorokkal, gazdaasszonyával szemben, felmerül egy asszonnyal szembeni „mezítelenkedés” homályos vádja, valamint a rágalmozás, amelyet „a gatholicus [görög katolikus] helység bírájával

¹⁹³ Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 24. (1867. febr. 1.). Ennek során persze kiderült, hogy az iskolaköteles (7–12 éves) 62 fiúból és 52 leányból mindössze 20 fiú és 14 leány jár iskolába. 1869-re az akkor 86 iskolakötelesből már 66 járt iskolába. Előterjesztés... TtREL I. 28. c. 26. (1870. jan. 11.).

¹⁹⁴ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1871. márc. 13.).

¹⁹⁵ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. aug. 25.).

¹⁹⁶ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. dec. 15.).

¹⁹⁷ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1872. jan. 1.; 1872. dec. 15.). Szóláth Mihály végrendeletéről volt szó. Az ügyben a vök (Pásztor Miklós, ifj. Nagy József) voltak érintettek.

¹⁹⁸ TtREL I. 28. j. 15. (Farkas Gábor, 1874. febr. 20.). Az ok „azon ajas rágalom”, amellyel egyháztanács választáskor őt illette Kállay Gusztáv helyettes főgondnok előtt: „Nagyságos Úr avagy Fábián Ferenc Úr vigyázanak, mert Farkas Gábor által a nép anyira fel van hetzelve, hogy utza hoszába leverék...”

és a római catholika Kállay ház's tisztségével tselekedett".¹⁹⁹ A máshová helyezést immár „a tiszaezlári hívők” vallásfelekezetükhöz „ragaszkodásaiban megtartás” indokával kérték. A hat eszlári panaszáról az esperes március 9-én írott levelében Csiszárt is értesíti, és magyarázatot kér. Csiszár kevéssé védekezik, inkább ellentámadást indít: Papp Jánost egyszerűen tolvajnak mondja, holott a vizsgálat még nem ért véget, s az ellene indított vádak zöméről azt állítja, hogy Farkas József „nemzetsége” azért haragszik rá, mert „öcse, Farkas András halva született gyermekét 3 napig [...] alatt tartogatván, minden bejelentés nélkül maga ásta el, pedig az orvosi vizsgálat szerint 7 hónapot meghaladott volt, és amiatt általam feljelentetett, minek következtése lőn, hogy a szülés után 6 nap múlva meghalt anyát is gyanus okok miatt fel kellett bontani.”²⁰⁰ S helyzetét szemrehányásoktól sem mentesen tárja esperese elé: „Nyolc éve elmúlt, hogy Eszláron vagyok, de nyolc év alatt nem mondhatnám, hogy csak egyetlen egy nyugalmas hetem lett volna. Elődeim, kik vagy nexus, vagy protectio által hozatva voltak, keveset, vagy semmit nem gondoltak az Egyház ügyeivel. S mit hagytak rám? Vagyonilag koldus, erkölcsileg romlott, iskola nélküli egyházat, mely még a visitationális költséget sem volt képes fedezni, csak nem equale – Acsád... Nincs arról Esperes úrnak fogalma mily aljas lelkű nép lakik itt, itt kalács és korbács egymástól elmaradhatatlan. Előljáró? ez mivel festékes a tiszta kezű ember ellen még ingerli a népet. Szolgabíró? Az csak fizetést húz [...] Hiába panaszlunk itt, nincs aki intézkedjék, magunkra vagyunk hagyatva.”²⁰¹ S most egyenesen kéri, hogy a vizsgálat minél hamarébb tartassék meg, mégpedig az esperes elnökletével.

Május 23-án azonban az eszláriak „újabb panasz- és vádlevéllel jelentek meg ugyanott, élőlőszóval is kifejezván ez utóbbi alkalommal, hogy a nép, pünkösöd másnapja délután zárni készül a templomot, ha kérelme nem teljesítették”.²⁰² Vajon mi borzolta fel ennyire a kedélyeket, hogy immár a templom bezáratásáig is el kívántak a hívek menni? Az ügyet az 1874. június elején tartott egyházlátogatáskor vizsgálták ki érdemben. A panasztevőket ekkor szóban is meghallgatták, tehát a konfliktusok lényege a panaszokból és jegyzőkönyvekből kihámozható.

A panaszok egy része a gazdálkodással volt összefüggésben: Farkas József azt hozta fel, hogy „lelkész úr maga ispánkodik, kerülősködik a b. Wesselényi jószágában – maga zálogol – egyiktől a baltát, másiktól ruháját veszi el”.²⁰³ De nemcsak a termeléssel foglalkozott: Pásztor Józsefet, aki borjút hajtott a vásárról a Tiszteletes úrnak, de a rossz idő miatt „a várt napra nem jöhettek”, azzal vádolta meg, hogy a borjút „el akarták sikkasztani”. Pásztor Miklós azt is szemére hányta, hogy „bizonyos Jung izraelita jószág

¹⁹⁹ TtREL I. 28. j. 15. Pásztor Miklós, Farkas Gábor, Erdőss Sámuel és társai, 1874. márc. 4. A panaszt személyesen március 7-én adták át, amiről fennmaradt az esperes feljegyzése. Ekkor már Pásztor Miklós azzal is fenyegetőzik, hogy „pápastává leend”. Uo.

²⁰⁰ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. márc. 17.

²⁰¹ Uo. A Böszörményben élő esperesnek címzett szemrehányás: „Könnyű ott erősnek és határozottnak lenni a törvény végrehajtásában, hol intelligens Egyház tanácsnokok, s közel szomszédságban pedig a Főkapitányi hivatal székelnék. De itt ahol sem Előljáró, sem Szolgabíró, itt kellene megmutatni azt, hogy van más mód is, mely által az egyház dolgai rendben tarthatók.” Az amúgy is alacsony jövedelmű (400–600 forint) Nyíracsád arról lett hírhedt, hogy nem volt képes fizetni a papja járandóságát.

²⁰² TtREL I. 28. c. 30. Egyházlátogatási jegyzőkönyv, TE, 1874. jún. 3–4. A vizitáció jegyzőkönyve két változatban is elkészült: az egyiket maga a látogató esperes, a másikat Szabó Lajos jegyezte.

²⁰³ Ezt az állítást a fő panaszos, Pásztor Miklós szinte szó szerint megerősítette, tehát valószínűleg az írott vádak egyike is lehetett. A dolog megértését azonban segíti, hogy Pásztor hozzáteszi, Csiszár „B. Wesselényi birtokán mint felügyelő maga zálogolta a csempészeket”. (Kiemelés – K. Gy.)

eladási ügyébe avatkozott, és a feleknek az áttelekkönyveztetésre nézve, hamis tanácsot adott". A már idézett vesszőbehordási esetben többszörösen elmarasztalt Papp János azzal magyarázta a dolgot, hogy ő „50 kéve vesszőt” hozott be, s „ebből néhány kéve a rossz út miatt kinn maradván – más alkalommal a magam házához vittem, bár még aznap bejelentettem a kerülő által a kurátornak – ezért mégis a szolgabírónál adott fel a Tiszt. úr”. A vétkest még azzal is sújtotta: neki s családjának „se nem harangoznak, se nem temetnek”. A mennyiségek eltérésén túl (Csiszár 85 kévét hiányolt, Papp 50-ből néhány kinmaradtat vitt be magához) láthatóan különbözött a tett értékelése is: a lelkész, aki nemcsak az egyház, hanem a távol lévő református földesúr (ekkor Wesselényi Ferenc volt egyben a főgondnok is) gazdálkodásában is irányító szerepet játszott, nem volt hajlandó szemet hunyni a korábban valószínűleg bevettnek számító gyakorlatok felett, fegyelmezésként ráadásul e világi és túlvilági hatalmakat egyaránt mozgósított. A falu reformátusságának derékhada úgy érezhette, a papjuk szembefordul a közösség normáival.

A tiszteletes néha nemcsak gyanakvó, hanem kiszámíthatatlanul vad is volt: egyszer például lövöldözött a csikókra a mezőn, ami azért nem volt hivatalához illő cselekedet. Védekezésül Csiszár azt adta elő, hogy „az egyház földjén legelt jószágokat lövés által akarta a tilalmastól elriasztani”. A Szabó Lajos által lejegyzett változatban azt is hozzátette: „kihajtása, terelgetése több időbe került volna”. Néha úgy tűnik, a tiszteletes mintha tényleg eltúlozta volna saját gazdálkodása materiális fontosságát: egy névtelen szülőpár karon hozta gyermekét a látogatók elé, azzal, hogy „annak ma sincs neve, mert a Tiszt. Úr nem az Istenházában, hanem az úgynevezett Csípő szőlőben keresztelte meg a pocsoltyából”.

Farkas József most válaszolt a nemzetségét ért vádakra, azt állítván, hogy a tiszteletes „őt és családját üldözi, meghalt neje megmérgezésének gyanújába hozta, s nejét a sírból felásatta és sok kellemetlenséget okozott”. Ezzel összefüggésben Erdei Mihályné Somogyi Rebeka is panaszkodott, hogy „Hadadi Julianna megmérgezés általi halálát ránk fogta, ha ez nem történik, úgy halálig lett volna nálam az engedelmesség”.²⁰⁴ A lelkész ezt egészen másként adta elő: szerinte a később elhunyt feleség „férjével visszas életet élván, előtte többször megfordult, s beszélte férje rokonai által tervezett megmérgezési szándékot. Mikor tehát Hadadi Julianna halál esete bejelentetett, s beírása alkalmával tudakozódott halálának oka, betegsége felől, s ilyenül – gyermekszülés mondatott; majd ismét tudakozódott a gyermek felől, ez pedig halva születettnek mondatott, de mint ilyen, az anyakönyvbe vezetés végett be nem jelentetett, – holott már majd két hete volt a halvaszületésnek: ekkor ismerte kötelességének, az esetet illető helyre bejelenteni, minek következtése lón a hullának kiásatása s megvizsgálása”.²⁰⁵ A konfliktusoknak újabb történeti rétegei bukkantak a felszínre. A tiszteletes ugyanis Erdeinét is „elzárta a templomtól”. A lelkész ellen bűjtogató három asszonyt (Erdi Mihályné Somogyi Rebeka, Csordás Jánosnő Pásztor Erzsébet, valamint Udvari Anna) 1873 nyarán Nyíregyházán 48 óráss elzárásra és 10 forint pénzbüntetésre is ítélték. Csordásné például úgy került a kompániába, hogy a menyére kirótt egyházi adó ellen jött hozzá pa-

²⁰⁴ Hadadi Julianna nem Farkas József, hanem Farkas András neje volt, aki özv. Erdei Mihálynéval rokon volt s „egy haj alatt” lakott. Lásd MOL A 2568 Szabó Lajos beszámolója szerint a gyerek 7 hónapra született.

²⁰⁵ Az eset részletesebb leírása az esperesi jegyzőkönyvben maradt fenn. Az exhumálás során láthatóan nem nyert bizonyítást a feltételezett mérgezési vád.

naszkodni. S a válaszban az adóügy mögül rögtön előkerült az erkölcsi feddés: „Maga rossz lelkiismeretű gaz, mert különben elhajtana rossz menyét a háztól.”²⁰⁶ Csiszár láthatóan nem válogatta meg a szavait: a neki ellenszegülő, nála valamilyen ügyben panaszt tevő asszonyokat „piszkosoknak, rondáknak”, máskor „bestiának, vén gyalázatosnak” vagy egyszerűen „vén disznónak” nevezte. Ezeket hol a harangozó, hol annak neje, hol egyenesen a bíró füle hallatára.

Farkas Gábor felelevenítette, azt az írásban már beadott vádat, miszerint a lelkész „őt Ngs Kállay Úr elleni lázzítással (sic!) vádolta, mondván „vigyázzon Kállay mert kiporozzák, Farkas Gábor a fő lázító”. Hogy milyen kontextusban kerülhetett egyáltalán ilyen kijelentésre sor, azt csak a korábbi panaszból sejthetjük, ugyanis aszerint az egyháztanács-választáskor hangzott el az „aljas rágalom”. Tény, hogy ezzel Csiszár a katolikus patrónus (s egyben a református egyház helyettes főgondnoka!) és a vele szoros kapcsolatban lévő egyik tekintélyes, volt taksás nemes család viszonyaiba nyúlt bele. Csiszár egy 1874. augusztusi leveléből pedig az is kiderült, hogy Farkas Gábor jelenleg „Kállay úrnál van szolgálatban”.²⁰⁷ Ez annál súlyosabban eshet a latba, mivel a Farkas család több tagja mind az 1858-as, mind az 1873–74-es vádaskodásban (köztük maga Farkas Gábor mindkét esetben) meghatározó szerepet játszott.

Farkas Gábor és Pásztor Miklós, a két fő panaszos együttesen azt állította a vizsgálatkor, hogy „az iskolatanítók gyakori változását is lelkész úr túlszigorú – zsarnoki eljárásának” lehet tulajdonítani. Tény, hogy a márciusi százas panaszt harmadik helyen Erdős Sámuel, a volt tanító, majd 1872-ig községi bíró is aláírta. A mostani tanító „megaláztatása” kapcsán egyenesen „Janthó Gyulának Tiszt. Úr által történt megveretése” került terítékre. Az iskolatanítóval kapcsolatos vádat azonban beárnyékolta a belfalusi iskolában aznap tett vizitáció, amelynek esperesi beszámolóját érdemes szó szerint idézni: „A belső iskolában a múlt év november 20-dik napja oltá Janthó Gyula működik. Tehát most vala első vizsgáját a látogatóság előtt felmutatandó. Azonban Janthó Gyula tanító nem volt az iskolában. Tanítványai ismételték, hogy ágyban fekvő beteg. Látogatóság fölkereste saját lakában. Csakugyan ágyban feküdt. A hozzá intézett tudakozódásra betegséggel mentette magát, azt állítván, hogy nem képes fölkelni, s iskolába menni. Majd betegségének ideje és mivolta iránt fölszólíttatván: »lelki beteg«-nek mondotta magát. Azonban beszédjéből, kezeinek jártatásából és egész magatartásából – szomorú sejtelmek merültek föl látogatóság előtt. Még tegnap ágyon kívül volt. A környezetében nyert értesülés szerint azon nap reggelén – félmeszely pálinkát ivott meg. Fölhívatott hogy keljen föl; a lelki betegséget főnnjártában is elhordozhatja. Egyébiránt most nincs arra idő, hogy lelki betegségével foglalkozzék. Janthó Gyula előbbi nyilatkozatait ismételte, hogy nem képes fölkelni; de meg már mindenre el van készülve; be is adta lemondását.”

Janthó Gyula a délutáni vizsgálatra mégis felkelt és maga mesélte el megveretésének körülményeit. S mivel az ügyben a tanító neje és a lelkész is elmondta saját verzióját, érdemes az elbeszéléseket – az „igazságrekonstrukció” nehézségét érzékeltetendő – sorjában meghallgatni. A tállyai (Zemplén megye) születésű 30 éves tanító szerint „azon a bizonyos napon” – úgymond – „ismét meggyalázó híreket” hallott, melyeknek elbeszélé-

²⁰⁶ A belfalusi Csordás Nagy Jánosné Pásztor Erzsébetről van szó, aki, mint még látni fogjuk, megözevgyűlve tanúként szerepet játszik majd a nyíregyházi perben is.

²⁰⁷ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 6.

se közben nejével összeszólalkozott s indulatosan puskáját felvéve vadászatra akart sietni – s a puska véletlenül elsült. S mikor a Tiszt. úr erre bement és őt megtámadta, hevesen mondá: »Az Úr feldúlta családi boldogságomat és többé sultáni hatalma alatt élni nem akarok, s nem tűröm, hogy nőmmel más jobban rendelkezék, mint én magam. Kérem, mint azelőtt is kértem – hagyja el az Úr házamat, ne jöjjön, ne avatkozzék családi ügyeimbe« – mert délelőtt, délután és estve házamnál találtam.” Aztán megbánóan hozzátette: „Igaz az is, hogy felindulásomban késhez nyúltam és három szúrást tettem magamon, de nőmre se kést, se puskát nem fogtam. A kést is magam tettem le – és nem vette ki senki kezemből. Én ugyan nem kételkedem nőm tisztaságában, de az igen fáj, hogy minden becstelenségeket beszélnek.” Miközben a tanító nejét a falu a szájára vette, Janthó maga is gondoskodott arról, hogy a pletykák terjesztői között támogatókra találjon. Bár saját bevallása szerint „a vereségnél” csak neje és szolgálója volt szemtanú, ő maga elmesélte a dolgot Pásztor Miklósnak, az újfalusi tanítónak, az orgonistának, Farkas Gábornak, a postamesternek és a jegyzőnek is. Az itálról egyébként azt vallotta, hogy bort is, pálinkát is iszik („de nem túlságosan”), ám csak „mióta ilyen dolgok történnek vele”.

A feleség előadásában sokkal prózaibb a történet: „május 1-én d. u. 5 óra tájban figyelmzett a férjét, hogy gondoskodják már a tehénről. Ő erre indulatba jött, a serpenyőt a földhöz vágta, s bement a kis szobába, a puskát levette – az elsült. Ekkor t. Csiszár úr hozzájuk ment. Kérdezte, hogy mi a baj? Mikor a puska elsült: ők nem voltak a szobában, azonban már negyedikszor fogta fel a puskát. Férje a kis szobában az ágyon volt. Tiszt. úr kérdezte tőle: mit akar, miért teszi magát csúffá? T. úr a puskát el akarta vitetni. Férje ekkor felugrott, neki ment tiszt. úrnak. T. úr megfogta a kezét, visszalökte. Férje ki akart jönni, káromkodott, s azt mondta a tiszt. úrnak: takarodjék ki, itt nincs semmi dolga. Késsel nejének akart menni. Tiszt. úr ezt nem engedte. Az ágyba vágta, s ott ütött hármat a vállára, azután a tiszt. úr leült, nem hagyta ott, míg ki nem józanodik. Majd kijózanodott férje, s azt mondotta: hogy a másik vállát is üsse helyre, mert megérdemli. Az igaz, hogy Tiszt. úr gyakran megfordult nálok, mikor a férje nem is volt honn, de mindig a békés életre intette őket. Csak a puskaszó olta... beszéli [férje], hogy őt a felesége csúffá tette. Bántó szokat csak akkor használ ellene, amikor iszik. Egyébként semmi bajuk nincs együtt.”

Ugyanezt Csiszár tiszteletes előadásában sokkal melodramatikusabban hangzott: azzal kezdte, hogy a tanítót „idejövetele olta hanyagság, részegeskedés, családi villongásoktól sikertelenül próbálta visszatartani. Folyó évi május 1[-jén] a tanítói lakon lövés történt. Ennek hallatára veszélyt sejtve oda sietett, hol megrémült, síró és sikoltó családtól vététt körül. Egyelőre öngyilkosságra gondolt, de ez nem történt, hanem annyi világos lőn előtte, hogy a tanító ittas állapotban lévén nejét fenyegette, lövéssel akarta ijeszteni; kést vett elő, de nejéhez nem férhetvén, a maga ruháját hasgatta össze. Majd a puskát akarván magához vitetni, ennek ellen szegült, s a szobából kitörni akart; ekkor állott elő, a nagyobb botrány kikerülhetése tekintetében annak szüksége, hogy a tanító visszatartassék, s ekkor kapott néhány palcát.”

Miközben a tanítói lét kiszolgáltatottsága mind a lelkipásztortól, mind a falu hangadó köreitől egyértelműen kiviláglik, maga a konkrét história nem lép túl a szokványos sztorikon, akár a féltékeny és részeges férj, akár az állandó kísértésnek kitett, kipletykált asszony, akár a nyájáról erőnek erejével gondoskodó lelkipásztor nézőpontjából hallgatjuk a történetet.

Csiszár tiszteletes vádlói azonban nem érték be ennyivel, a nőtlen tiszteletest erkölcsileg is megpróbálták kikezdeni. Ehhez (Farkas Sándor és József felvetésére) Tilk Máriát, 15 éves, tardosi születésű, tehát nem idevalósi szolgálóját vonultatták fel, aki azt vallotta, hűsvét előtt „Tiszt. Úr pénzt kínált, hogy legyen vele”, de ő nem vállalta, s ezt „Gönczi István kocsisnak” is elbeszélte.

A vizsgálat során Farkas Sándor fogalmazta meg a legtisztábban a falu hangadóinak véleményét: „A sok piszkos beszédek miatt úgy meggyűlöltek tiszteletes urat, hogy többé se templomba, se úrvacsorához járulni nem kívánunk, s papunknak nem ismerjük.” Pásztor Miklós, bár kijelentette, hogy csendesen bevárják az egyházmegyei döntést, „a templomot bizonyosan nem gyakoroljuk”, s fenyegetően hozzátette: „hamarabb bezárjuk, ne kopjék a harangunk, mert az a mi pénzünk ára és nem a Csiszár úré”.

Pápay Imre esperes nagyon jól érzékelte az egyházra és a gyülekezetre leselkedő veszélyeket, amikor a béke helyreállítására szólított fel: „a panaszolkodás és vád terén maradvá még továbbra is – messze kihatók lehetnek egymással való súrlódásaiknak következményei. A kedélyek folyvást izgatottságban tartatnak. Sem az áldott és jó békességet nem ismerhetik és élvezhetik. Sem saját és közdolgaikban kívánt sikerrel nem haladhatnak. De még a legszomorúbb látványra nyújtanak alkalmat a közöttük levő más felekezettűeknek, mikor egymással való huzalkodásaik között, szemek láttára ássák alá saját Egyházukat, és ebben saját jóllétüket.” Ugyanakkor az intézményes tekintély fenntartása miatt igyekezett a tiszteletest védelmébe venni. Arra szólított fel: „Ítélek meg higgadtan, hogy hol állott az egyház, mikor t. Csiszár úr idejött; és hol áll most?” Úgy ítélte meg, hogy a panaszok és vádak egy része „személyes összeütközésekből eredő magánsérelem”, másrészt „régibb időkből valók, és most csakis az izgatás folytán hozattak felszínre”, harmadrészt pedig „egyes vezetők által gyakorolt erős nyomásnak következményei”. Törvénybe ütköző vétséget – Janthó megveretésén kívül, bár a vizsgálat során az is „más színben tűnt fel”, mint a vádiratban – nem talált, a lelkész hivatalos működése elleni panasz sem igazolódott. Felszólított ugyanakkor a csonka presbitérium kiegészítésére, s arra, hogy „az eddigi gyarlóságokat és hibákat kölcsönösen jóvá téve és feledve – s kölcsönösen egymás iránti kiengesztelődésre hajolva, egyesült erővel fordítsák és szenteljék mind idejüket, mind törekvéseiket az egyház jóllétének továbbfejlesztésére”. Szabó Lajos lejegyzésében „a szívből jövő szavak, hogy szívhez szólottak, mutatták némelyek arcain a meghatottság jeleit”, maga az esperes, aki saját érveit jegyzőkönyvében részletesebben rekapitulálta, sorait azzal zárta, hogy – előrejelzőként – kiemelte Pásztor Miklós elszántságát, aki az ügyet továbbra is „az egyházmegyei gyűlésre kívánja terjeszteni”.

A presbitérium kiegészítése a szükséges létszámmra nem ment simán. A meghirdetett napon, 1874. augusztus 19-én a választásra eleve csak 13 adófizető jelent meg. Farkas Sándor és Pásztor Miklós vezetése alatt további tizenhatan csak akkor jöttek be, amikor Csiszár már a megválasztottak névsorát olvasta fel. Közülük Murvai György – aki a tiszteletes szerint „fel volt pálinkázva” – dühösen úgy szólott: „míg Tiszteletes uram itt leend, semmit sem vállalom.”²⁰⁸ A templomból kijövet azonban „Pásztor és Murvai az

²⁰⁸ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. Némiképp zavaró, hogy a 19-i választásról tudósító levél egy nappal korábban kelteződött. A Presbitériumi jegyzőkönyv is tartalmazta Murvai kijelentését. Onnan azt is tudjuk, hogy ketten, név szerint Horváth Gábor és Kaposi József megválasztott tag tette le az esküt. TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1874. aug. 19.). Farkas Gábor végül csak 1876 februárjában tette le a presbitériumi esküt. Uo. (1876. febr. 27.).

utcán kezdtek szidalmazni a megválasztott presbitereket". Ezért a tiszteletes feljelentette őket a szolgabírói hivatalnál, s „Pásztor 14 napi, Murvai 48 órai börtönre ítéltettek, melyet ki is állottak”.²⁰⁹ A megválasztottak közül a korábbi panaszevő Farkas Gábor – elfoglaltságaira hivatkozva – továbbra sem tette le az esküt. Csiszár ekkor úgy ítélte meg, hogy ellenei meghunyászkodtak, szétszóródtak. „Farkast elhagyták az általa vezetett pártosok csak egyedül Kállay fedezgeti hibáját, de a nép talán élethossziglan tartó anathémát kiáltott rá; mert ő általa tartottak a titkos gyűlések, ő biztatta és fenyegette a népet, tengeri és krumpliföld egyaránt szerepeltek. Most már behúzza fullánkját, kerüli a népet és viszont a nép is őt [...] Akik legdühödtebb lázongók lettek Farkas által, ugyan azok most az őszinte megbánást mutatva legengedelmesebbek, sőt sürgetik a kurátort, hogy menjen az egyházi adót szedni”. Nyilván az is felbátorította, hogy a tanfelügyelői látogatás is neki látszott igazat adni: Kiss József megyei tanfelügyelő ráadásul még Sárospatakról ismerte Janthót, s „mint egykori tanítványát piszkos múltjára emlékeztette, a szó teljes értelmében leszidta. Hollósnak pedig értésére adta, hogy tankerületében csak mint tanyai tanító existálhat, de községben nem”.²¹⁰

Közben azonban az esperestől aggályos értesülések is jöttek, de feljebbvalója nem kötötte az orrára, hogy honnan származik már megint az eszláriak katolizálásnak híre. Pedig nagyon szerette volna megtudni a környékbeli hírforrást. Az esperesi levelezésből bukkan elénk, hogy Pápay régi barátja, az Eszláron is ismert tiszalöki lelkész, Borus Lajos figyelmeztette az esperest: „Ez egyházat a végpusztulástól féltém. Óriási zavar, s fejtelenség uralkodik ott, mint naponként hallom. Felette sajnálnám, ha éppen tőszomszédomban ez egyház catholizálna, az egyház, hol én 18 hónapos életem legszebb korát töltöttem.”²¹¹ Csiszár szerint a katolizálásról senki semmit nem tud, nem is lenne könnyű, állítja meglehetősen materialisztikus érveléssel, „már csak a teherviselést tekintve, két annyit emel egy katolikus, mint a református”.²¹² Annyiról van csak tudomása, hogy „bizonyos nánási klub összeköttetésben állott a lázongókkal; mert ilyen formát említettek előttem: »megmondta nekünk Fodor Gábor úr, hogy ha a pap eszláron marad, akkor jobb eszlárnak elköltözködni stb.«” Csiszárnak már korábban is volt gyanúja, hogy a vádaskodás szervezői Nánással állnak összeköttetésben. 1872-ben akkori tanítója azzal jött haza nánási látogatásából, hogy azt hallotta Csiszár felől, hogy „jegyben jár egy 100 000es kisasszonnyal”, s az ottani segédlelkészt már meg is keresték, hogy ebben az esetben lenne-e papjok.²¹³ Az eszláriakat tehát már régebb óta foglalkoztatta papjuk nőtlensége.

Csiszár igyekezett megnyugtani az esperest, hogy jól haladnak az iskola felújításával, s mintha fogadkozna, bár a maga nyakas módján teszi: „jelenleg nagy csend van, s úgy hiszem – bár a régi vagyok és leszek is – nem fog ilyesmi ismételtetni.”

Közben a főgondnok személyében is változás következett be: Ónody Pál fiát, Gézát

²⁰⁹ TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. (Innen megállapítható, hogy a levél tévesen datált, szeptemberi keltű kellett hogy legyen!)

²¹⁰ Uo. Janthó aug. 7-én, a „szakképzetlen” újfalusi tanító, Hollós aug. 23-án adta be lemondását.

²¹¹ TtREL I. 28. j. 15. Borus – Pápay, Tlök, 1874. júl. 29.

²¹² TtREL I. 28. j. 15. Csiszár – Pápay, 1874. aug. 18. Ennek kapcsán elsüt egy feltehetően környékbeli pasquillust is: „Görbe hátú Bánffy, görbe kálvinista, lehet e görbéből egyenes pópista.”

²¹³ Uo. Ebből is látható, hogy a házasság mennyire magától értetődő vagyonszerzési aktus volt, a kisasszony „ára” nyilván a hozományára utal. Csiszár maga kombinálja össze a két nánási hírt, ami szerinte „furcsa feltevésre enged következtetni. No de silentium mutumus...” Nem tudván a tiszalöki hírforrást, láthatóan rossz nyomon indult el.

választották meg, de ez sem ment simán. Az október 4-re hirdetett választásra ugyanis mindössze két adófizető jelent meg, az egyhangú szavazás tehát némi kívánnivalót hagyott maga után.²¹⁴ A nem túl erős legitimitással megválasztott új főgondnok esküjének letételére mindenestre csak 1875. július 8-án került sor.²¹⁵

Már 1875 tavaszán újabb panaszlevél érkezett az espereshez, igaz, ezt csak húszan szignálták, de egy kivételével mindnyájan az 1874. márciusi aláírók közül kerültek ki (Farkas Gábor azonban nem volt közöttük).²¹⁶ Ebből azt is megtudjuk, hogy a vizsgálatkor az előző évben elhangzott vádaknak nem mindegyike került be a jegyzőkönyvbe. S ami bekerült, azt sem fogadta el az esperes bizonyítottak: „Vajha alaptalanok lettek volna! de a következés bebizonyítja, hogy a panaszunk már akkor is alapos volt, csak a tanúk hiányoztak.” Most azonban a jegyzőkönyvben akkor is szereplő szolgálólánnyal való afférnak lett folytatása. Idézzük, ahogy következik: „Fojó év április 2i este ugyan azon leányt, Tilk Máriát, kinek Csiszár Sámuel úr pénzt ígért, mint szolgálóját, az éjeli edény bevitelekör, az ágyba magához rántá, s rajta erőszakot tett, mely otsmán tettét e tiszteletes nevet viselő férfinak az ablakon – gyertya égven benn – nézé éppen akkor oda menő Csugán Gábor, T. Eszlári lakos, ki a leány szeretője. E tette miatt a tiszteletes lelkipásztor úrtól kijövő leányt a férfi megtámadta s mondá, hogy mivel a pappal ezt mívelé, most már nem fogja nőül venni. T. lelkipásztor úr ezt megtudván, másnap Csugán Gábort behívatá magához, s megfélekezve papi állásáról, nevezett férfiúval ököltre és birokra szált a lelkész lakban, s midőn az izmos lelkipásztor Úr a Curapásztorálissal össze nem férőleg már tsak nem megfojtá a férfit, rohant be a nevezett szolgáló leány, kérve a lelkészt, hogy ne ölné meg szeretőjét, inkább őtet, s csak akkor ereszté el. A szolgáló Tilk Mária, kit a lelkész elbotsátott, azon való búsultában, hogy szeretője látván a pappali otsmány tettét, nem fogja nőül venni, a Tiszába ugrott, de onnan szerentsésen kifogatott, a kifogás után a helybeli községi előljáróság által a leány kihalgattatván, az egész ügy a megyei királyi törvényszéknek átadatott”. Arra kéri az esperest, „ne engedje szomjúságban elepedni nyáját, mely kész elszéledni, a szomszéd egyházakhoz tsatlakozni, sem hogy ily aljas pap szájából halgassa az evangyéliumi szentséget, s kezeiből vegye édes megváltónk megtöretet[t] testének jegyeit”.²¹⁷

Ehhez képest az év látogatói azt állapították meg, hogy „cégéres botrányok nem fordultak elő”. Az előzmények után mégis várható volt, hogy az 1874-es megbékítés nem bizonyul tartósnak.²¹⁸ 1876-ban az árvízzel voltak elfoglalva. Ám hamarosan utána a viszálykodásnak újabb szakasza kezdődött.

Az eszlári gyülekezet harci kedve, mint rendesen, tavasszal, legközelebb 1877 áprili-

²¹⁴ Csiszár így jelenti november 15-én esperesének a választáson történeteket, s állásfoglalását kéri, mitévő legyen. TtREL I. 28. j. 15. Az egyháztanácsi jegyzőkönyvben viszont az áll: „mivel a választásra senki sem jelent meg, a rendkívül sürgős munka miatt, kéri a presbitériumot a felett intézkedni.” Betoldja még, nyilván utólag: „pedig vasárnap volt.” TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1874. okt. 11.).

²¹⁵ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1875. aug. 8.).

²¹⁶ TtREL I. 28. j. 15. (1875. ápr. 5.). Papp Zsófia, „ki jelenleg Pásztor Józsefnő, felhozá tiszteletes Csiszár Sámuel úr nem tiszteleteshez illő erkölcsstelen magaviseletét, hogy a midőn az ő hajadon leánya Szüts Zsuzsanna, kit tiszteletes úr a tiszában fordés közt kapván – minden szemérmén kivetkezve – két óráig a tiszából nem eresztett ki, s midőn a szegény leány mások oda menetele által megszabadult, mit Papp Zsófia a Nagy tiszteletű Esperes Úr előtt már beis vallott.” (sic!)

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ TtREL I. 28. c. 49. (1875. jún. 10.).

sában éledt újjá. Ezúttal a hús aláíró egyenesen a püspökhöz fordult panaszával. Nem hagyták szó nélkül sérelmüket, miszerint az általuk az egyházmegyéhez beadott korábbi panaszkodásuk után „előadásunk együgyűsége s Csiszár Samuel úr gyakorlott fortélyos eljárása miatt nem csak elutasítottunk, hanem mint az egyház békéjét zavarók, rendre utasítottunk.” „E szenvedett vereség” után „lelki vigasztalást a szomszéd egyházak templomaiban” kerestek. Ismét felidézve a Tilk Mária történetet, most egy másik, 1876-ban történt erkölcstelen esetet hánytorgattak fel: „ismét egy oly czégyeres bűn hajtatott végre a ref. parochián, a melynek említésére szívünk elfogódik, szemünk a más vallást követők előtt majd kiég.”

„Volt a múlt évben Csiszár Sámuel úrnak Fogarasi Mária nevű szolgáló leánya, ki saját vallomása szerint Csiszár Sámuel úrtól teherbe esett, azonban a nő terhétől Csiszár Sámuel úr közbenjárása folytán Csurgay József orvos segélyével a parochián megfosztott. Ez iszonyatos tett tudomásunkra esvén, azonnal felszólítottuk Csiszár Sámuel urat, hogy az ügy tisztázása végett tartson egyházi gyűlést, azonban ezt tenni ő megtagadta. Eközben a községi előjáróság is jelentést tett ez ügyről a járás szolgabírája, tek. Szunyoghy Bertalan úrhoz, ki az előnyomozási vizsgálatot megtartván, azt mint súlyosabb bűnügyet, a nyíregyházi kir. Törvényszék bünyfenyítő osztályához tette át, hová Csiszár Sámuel úr beidézttetvén, mint tudjuk, 8 napig vizsgálati fogságban letartóztatva volt. Ezen körülményt a legtöbb tekintélyes hazai hírlap is közölte.”²¹⁹ A panasz aláírói „oly pásztor alatt maradni, ki egy iszonyatos bűn részese volt, kárhoznak tartják; – hogy pedig részese volt, erősen hisszük”. Csiszár vétkét az április 23-i első tárgyaláson felvonult olyan tanúk vallomása erősítette meg, mint Antalóczi Máriáé, a tiszteletes volt gazdasszonyáé, Vámos Józsefnéé, aki a szolgáló véres ruháit mosta. Az egész panaszlevél stílusa s maga a kézírás sem a korábbi „együgyű” előadásra vall: „Alázatosan könyörgünk főtisztelendő Püspök Úr, mint főpásztorunk előtt, ne engedje az egykor virágzásnak indult Egyházunkat, ily nemtelen lelkipásztori címre méltatlan pásztor alatt elhervadni, a nyáját eloszlan, ne engedjen minket a mély lelki gyász, bánat és fájdalom alatt összeroskadni.” Ezért ismét csak Csiszár elmozdítását és helyettes kiküldését kéri.

Az 1877-es vizitációkor aztán a bírósági ítéletre várva Farkas Gábor, Vajda József és Gyulai János presbiterek azt kérték a látogatóktól, hogy „az Egyház érdekei annak idejében méltó figyelembe vétessék, mire az illetőknek az a válasz adatott, hogy ez magától önként értetődik”.²²⁰ A látogatás után azonban hamarosan újabb panasz érkezett a püspökhöz, amely az ottani gondnok ellen irányult, aki állítólag „az egyház pénztárából 100 forintot, a magtárból pedig 25 köből rozst” vett kölcsön. Az ügy kivizsgálására az esperes július 26-án Tóth Miklós és Miklós Ferenc egyházmegyei tanácsbírákat kérte fel, akik augusztus 5-én meg is jelentek Eszláron. A presbitériummal együtt vizsgálódva kiderült, hogy „ama kölcsönt nem Gyáni Miklós gondnok, hanem T. Csiszár Sámuel lelkész vette fel, és pedig nem egyszerre, hanem részletenként. A rozsból nevezetesen még hat év előtt vett kamatra 5 köblöt, mely rozsz kölcsön most 25 köből 2 véka, kamata csak ez évről nem folyt be a magtárba”, s a kölcsönvett pénzben fennálló tarto-

²¹⁹ TtREL I. 28. j. 15. (1877. ápr. 28.). A panasz Ónody Géza főgondnok április 30-án kelt levele mellékleteként jutott el a püspökhöz, amelyben az ügy kapcsán „botránypörről” ír. Uo. ápr. 30. Dr. Csurgay H. József (1819–1895) szintén vatai (Borsod megye) születésű, 1865–1895 között Szentmihályon élő járási orvos volt. Fazekas, 2003. 27.

²²⁰ TtREL I. 28. c. 49. (1877. jún. 4–5.).

zás 85 frt 28 xr.²²¹ A főgondnok, Ónody Géza csak a gyűlés után érkezett meg Pestről, s ha a konkrét ügyben nem is, általában az eszlári gyülekezetet fenyegető „morális corruptiót” illetően, Farkas Gáborral karöltve baljósra tudta hangolni a küldöttek hangulatát, de be kívánták várni a bíróság döntését. Augusztus elején azonban Révész Bálint püspök komoly nyomás alá helyezte esperesét. Levelében a leghatározottabban követelte „e gyűlöletes ügyben” eljárás alatt álló Csiszár felfüggesztését és helyettesítését. Mint írta: „én egy felekezeti kör lelkének nyugodalmát többre becsülöm, mint egy vád és gyanu alatt álló ember állását”.²²² Alig egy héttel később pedig a püspök még szenvedélyesebb hangon kérte és utasította az esperest Csiszár azonnali felfüggesztésére: „Ezennel tehát komolyan felkérem és utasítom Esperest urat, hogy – miután nem tűröm és nem engedhetem, hogy egyházunk bármelyike is hasonló vád alatt álló lelkésze kezétől és ajkától undorodjék; s emiatt vallásától és vallásos ügyei intézőitől elhidegüljön, s eshetőleg idegen helyen keressen háborgó lelke nyugodalmat és üdvet az ébertelen órállók lelki terhére.”²²³ E második levélből persze az is kiderül, hogy közben „az ottani főgondnok”, Ónody Géza személyesen is tiszteletét tette a püspöknél, s azzal a riasztó kijelentéssel érte el a kívánt hatást, hogy „a nép felháborodásának kitörésétől tartani lehet és kell”.²²⁴ A püspök határozatáról egyébként az eszlári főgondnokot is egyidejűleg értesítette.

Az 1877. augusztus 28–29-én tartott tárgyaláson a bíróság az elsőrendű vádlottat, Csiszár Sámuel „a méhmagzat elhajtási bűntett értelmi bűnszerzőségének vádja alól bizonyítékok elégtelenségéből, az erőszakos nemi közösülés és hamis tanú szerzés bűneinek vádja alól bizonyítékok hiányából” felmentette.²²⁵ Ugyanakkor a bíróság a vádlottat „tanuk ellenében használt fenyegetései, s azok részére tett ígéretek által elkövetett közrend elleni kihágás” miatt 100 forint pénzbírságra (nemfizetés esetén 20 nap egyszerű fogságra) ítélte. Az indoklás szerint dr. Baruch Mór szakértői véleménye hitelt érdemlőnek találta a tardosi illetőségű, 17 éves Fogarasi Mária beösmelő vallomását arról, hogy nála 1876. június 30-án elvetélés (abortus) történt. A tanúk (Vámosi Józsefné, Oláh Julianna, Majoros Jánosné és mások) csak Fogarasi Mária 1876. július első két hetében fekvő beteg voltát és erős méhvérzését tudták tanúsítani. Vámosiné, „az általa kimosott véres ingen bizonyos hólyagszerű anyagot is talált”, amiből a szakértők szintén a művi vetélésre következtettek. A tanúk között Majorosné, Vámosiné, Gyáni Dánielné és Daróczi Pálné arról is tanúságot tettek, hogy Csiszár őket „részint fenyegetésekkel, részint különböző ígéretekkel” arra próbálta rávenni, hogy a javára tanúskodjanak. Az ítélet pontosan tükrözi minden ítélezés örök dilemmáját: miszerint a vádban felmerült számos „külön részletekre felbontható gyanúokok – tekintve logikai [ö]szhangzásukat, egybefüggésüket és minőségüket, a gondolkodás ésszerű elvein és a dolgok természetes rendjén gyökerező valószínűséget alkotnak, miután azonban, az azokat képező ténykörülmények sem mindannyian állanak kétségen kívül, de sőt némelyek ellenkező jelenségek által meg-

²²¹ TtREL I. 28. j. 15. Tóth Miklós, Miklós Ferenc, TE, 1877. aug. 5. A tartozás mind kötvénnyel, mind „a lelkésznek az Egyháznál bent levő fizetésével” biztosítva volt. Csiszár oda nyilatkozott, hogy „ha kell most mindjárt vagy a mikor tetszik kívánni, fizetni fog. Ő különben is gyümölcsöztetés céljából, hogy ezzel is hasznot tegyen az egyháznak, vette föl mind a rozst, mind a pénzt”. Uo.

²²² TtREL I. 28. j. 15. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. aug. 9.

²²³ TtREL I. 28. j. 15. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. aug. 14.

²²⁴ Uo. A „szokatlan hangú és tartalmú” levélre reagálva az esperes „helyettesül T. Töviskes István urat Csiszár úrnak kifejezett óhajta szerint” Eszlárra küldte, aki 19-én el is ment. Uo. Pápay – Révész, 1877. aug. 20.

²²⁵ TtREL I. 28. j. 15. Nyíregyháza, 1877. aug. 29. Ugyanígyen okból mentették fel a másod- (dr. Csurgay József) és harmadrendű (Fogarasi Mária) vádlottat.

erőtelenítlenítettnek, némelyek pedig mi bizonyítékot sem nyernek”, s „ezek ennél fogva összességükben is teljes bizonyító erőre egyáltalán nem emelkednek”. A teherbe esés kapcsán a leányról például „erkölcstelen élete mellett” az is igazolódott, hogy „a fen[n]állott tilalom dacára legények jártak be hozzá”.²²⁶ A tárgyalásról, mivel azt a megyegyűlés kezdetekor tartották, s így a tiszalöki jegyző személyesen jelen volt, a tőle kapott információk alapján számolt be Borus Lajos az esperesnek. Innen tudjuk, hogy az államügyész Csiszárra 5, Csurgayra 6 évi börtön kiszabását kérte. A paptársat azonban leginkább nem is a felmentő (és mindkét részről megfellebbezett) ítélet háborította fel, hanem az, hogy Csiszár „dacára annak, hogy a hallgatóság előtt a bűnpadon a kúrvával együtt ült, ki több ízben a szemébe mondotta, hogy hányszor erőszakot tett rajta, legkisebb szégyen érzetet nem mutatott. Iszonyatos gyalázat a papi osztályra!”²²⁷

Az ítéletet az érintettek eltérően fogadták. Ónody azonnal tollat ragadott és arról biztosította a püspököt, hogy „a kérdéses botránypör Csiszár Sámuelre nézve bármily kimenetellel végződjék is, annak természete állását T. Eszláron teljesen tarthatatlanná teszi.”²²⁸ Csiszár viszont a helyettesítésére kiküldött lelkészt szeptember 3-án hazaküldte, és pedig azért „mert ő állítólag teljesen felmentetett”.²²⁹ Révész püspök is visszavette a hangot, „tekintettel arra, hogy a várhatólag tényálladék és nem bizonyítékok elégtelenségéből felmentendő lelkész egész életnyugalma megóvassék”, kérte, hogy az esperes a nevezett „más egyházba való áthelyezéséről” intézkedjen. „Ezt kívánja úgy az egyház féltett, mint a lelkész megőrizni kívánt lelki békéje.”²³⁰

Mindezek után a Püspökladányban tartott egyházmegyei törvényszéki tanács 1877. szeptember 11-én Csiszár Sámuel funkciói gyakorlása alól felfüggesztette, vizsgálatot indított ellene, helyettesül pedig – Csiszár költségére – Boros Sándor h. böszörményi segédlelkészt nevezte ki.²³¹ 1877. szeptember végén már az ő elnöklésével ülésezett az eszlári presbitérium.²³² A presbitérium az egyházmegye (tractuale consistorium) határozatát megfellebbezte, mivel „lealázónak tartotta”, hogy a helyettes tiszteletes „Csiszár Sámuel úr által fizettség”. Végül 1877 októberében az akkor még nőtlen Láposy János (1848–1902) tűnt fel helyettes lelkészként Eszláron.²³³ Beszámolója szerint október 10-én érkezett meg, Királytelken nem várta senki, az átvirrasztott éjszaka után Rakamazra vonatozott, s fogadott szekéren zötyögött át Eszlárra. Ónody „oly szíves készséggel ajánlotta fel számomra – itt létem idejére – vendégszeretetét, hogy azt el nem fogadnom szinte lehetetlen vala”. Ez az udvarház ugyan a Lenáztató dűlőben, a településen kívül esett, de ígéretet kapott arra is, hogy a főgondnok kocsija rendelkezésére áll.²³⁴ Csiszárnak erről meg volt a saját véleménye: „nem tudom, ha nincsen ezen eljárásban valami lappangó

²²⁶ Uo.

²²⁷ Uo. Borus – Pápay, Tlök, 1877. aug. 31.

²²⁸ Uo. Ónody – Révész, TE, 1877. szept. 1.

²²⁹ Uo. Pápay – Révész, Hajdúböszörmény, 1877. szept. 3.

²³⁰ Uo. Révész – Pápay, Debrecen, 1877. szept. 3.

²³¹ Uo. Az alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyei törvényszéki tanács jegyzőkönyve, Püspökladány, 1877. szept. 11. Az egyházmegye Csiszár által kiadandó 200 frt-ot, az egész stólajövedelmet és a „parokhiális lakon” a hivatalos szoba használatát szavazta meg a helyettes részére.

²³² TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1877. szept. 23.).

²³³ Uo. 1877. okt. 28. A debreceni születésű Láposy a földesi segédlelkészségből lett átvezényelve Eszlárra helyettesnek.

²³⁴ TtREL I. 28. j. 15. Láposy – Pápay, TE, okt. 11. Láthatólag ekkor még rövid, átmeneti itt-tartózkodásra készült.

gondolat, mivelhogy Ónodynak terhes anyagi körülményeinél fogva feltűnő ezen áldozatkészség. Én részemről különösnek találom, ha a fungens pap nem lakik a parochián, kiválólag ilyen körülmények között, mint az Eszláriak, no de azért, mint passivába sodort s üldözött egyén megnyugszom ebben is”.²³⁵ S bár beszámol Győri József lelkész barátjával folytatott levelezéséről „a mezőtárkányi cserét” illetően, azt is kijelenti, hogy „én még mindig csak eszlári pap óhajtok lenni, mind a mellett is, hogy a cserére nézve magamat érülközésbe [érintkezésbe] tettem”. Abban reménykedik, hogy a törvényszék nem fog a fellebbezés után számára kedvezőtlenebb ítéletet hozni, s hogy Eszláron „nincsen csak 6 ember, ki Ónody izgatása folytán mutatnak gyűlöletet”.²³⁶ Az esperes által neki megküldött anonym levélről, amelyet ellene „B[á]ró Wesselényi úrhoz küldtek”, menél többször olvassa el, annál inkább az a meggyőződése alakul ki, hogy „a sujtó rágalom zsidók által volt ellenem vezetve”. (A levél, sajnos nem maradt fenn!)

1877 november közepén újjáalakult a presbitérium (az algondnok a legtöbb szavazatot kapott Vajda József lett), majd az iskolaszék is.²³⁷ A 12 tagú presbitériumból csak négy volt eddig is tag, nyolcan újonnan lettek megválasztva. (Köztük Farkas Ferenc, Farkas József, Farkas Sándor is új!) „A presbitériumnak nagyobb részben új elemekből alakulása azon reménnyel biztat, hogy most már több sikerrel leendek képes munkálkodni az egyház ügyeinek rendbe hozása körül, mint ezt a volt presbitérium idejében tehettem, melynek tagjai közül – négy ízben tett kísérlet után – csak egyszer voltam képes hármát összegyűjthetni. E reménységemben megerősít azon körülmény is, hogy az újonnan megválasztott 12 presbiter közzül 11 a választási actusban is részt vett, s így az egyház ügyei iránt közönyösek nem lehetnek.”²³⁸

Csiszár Sámuel közben nem hagyta el székhelyét. Hol 7½ köből gabonája és 40 font faggyúja hátralékát sürgette az egyháztanács, hol a főgondnokkal keveredett konfliktusba, hol a helyettes lelkészt zaklatta.²³⁹ Olyan eset is előfordult, hogy a Lápossyhoz érkezett levelet egyszerűen elsikkasztotta.²⁴⁰

Ónody beszámolója szerint a Püspökladányban tartott egyházmegyei törvényszék Csiszár botrányos ügyét „nem egyházi szempontból tárgyalta, hanem a bűnfenyítő törvényszék ítéletétől tételizte fel eldöntését”.²⁴¹ A legnagyobb megdöbbenést mégis az váltotta ki, amikor az 1878. június 5-én Hajdúböszörményben tartott egyházmegyei törvényszék (ahol Ónody mellett 4 eszlári presbiter is képviseltette magát) 5:4 arányban Csiszárt „az ellene fen[n]forgott vádak alól felmentette”, s hivatalába visszahelyezte.²⁴²

²³⁵ Uo. Csiszár – Pápay, TE, 1877. okt. 16.

²³⁶ Uo. Olyat is hallani vél, hogy „éppen Pásztor Miklós” vezetésével a hívek egy része „folyamodványt készülnek mellette beadni.”

²³⁷ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1877. nov. 18.).

²³⁸ TtREL I. 28. j. 15. Lápossy – Pápay, TE, 1877. nov. 15.

²³⁹ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. 1877. dec. 28; Ónody cselédeivel s majd Ónodyval egy csépő-kerti kút miatt robbant ki a konfliktus, amit Ónody sietve megírt az esperesnek, így jellemezve a lelkészt: „általán ismert izgága természeténél fogva a kákán is görcsöt keresvén.” TtREL I. 28. j. 16. (1878. febr. 24.). Lápossy arra kérte levélben az esperest, hogy „Csiszár Sámuel urat tőlem illetőleg hivatalos helyiségemtől távol tartózkodásra felszólítani s utasítani méltóztassék”. Már többször előfordult köztük vita, aznap „több mint két órai inzultálás után” az ingerült szóváltás során azt mondta Csiszárnak, hogy őt „jellem és becsület nélküli embernek” tartja. S ezt nem hajlandó visszavonni. TtREL I. 28. j. 16. (1878. márc. 25.).

²⁴⁰ TtREL I. 28. j. 15.

²⁴¹ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. máj. 19.).

²⁴² Uo. 1878. jún. 16.

Ezzel egyidejűleg tárgyalta az egyházközségi tanács Csiszár tiszteletes igényét, amely szerint a „parochia reparatiója körül állítólag saját pénzéből tett költségeinek” megtérítését kérte. S e követelést nemcsak jogosnak nem ismerték el (ezt annak idején a tiszteletes felajánlotta az eklézsiának), hanem a bizonyítékul felhozott presbiteri jegyzőkönyv meghamisításával (ismét „polgári bünyfenyítő eljárás útján”) vádolták meg. Július 2-án egyházlátogatóság járt Eszláron, s megvizsgálta a még Lichtmann Mórtól bevasalt 120 forint hova fordítására vonatkozó jegyzőkönyvet, s annak kifizetését indokoltak találta, de a „fennforgó kérdést annyira bonyolítottak láttá, hogy annak megoldására magát hivatottnak nem tarthatta”. A „vizálgodás” megszüntetése céljából ugyanakkor a látogatóság „az érdekelt felek előtt kinyilatkoztatta, hogy az egyházmegyei elnökség még a szeptemberi egyházmegyei gyűlést előzőleg intézkedni fog egy küldöttség kinevezéséről”.²⁴³ Még ezen a napon az egyháztanács megszövegezte a korábbi „sérelmes ítélet elleni fellebbezést”, miszerint „habár a bünyfenyítő törvényszék T. Csiszár Sámuel urat, mint polgárt felmentette is, de mint lelkészt, mint erkölcsan hirdetőjét csakis az egyházi törvények menthetik fel”.²⁴⁴

Ezek után felgyorsultak az események: az esperes július 11-i, majd 27-i levelében a Csiszár Sámuel és egyházközsége közötti „régebben kezdődött, az újabb időkben pedig már tetőpontra hágott szomorú vizálgodás és egyenetlenségek” helyszíni kivizsgálására augusztus 1-jei határnappal Pákozdy Lajos egyházmegyei tanácsbíró és a korábbi küldöttségből Miklós Ferenc világi tanácsbíró küldte ki.²⁴⁵ Az esperes az eszlári „főgondnoki hivatalt” is értesítette, s ennek jegyében az 1878. július 31-i egyháztanácsi ülés úgy látta, hogy a „megejtendő vizsgálat nem csupán a már bejelentett jegyzőkönyvi hamisítás megvizsgálása, hanem T. Csiszár Sámuel úr ellen eddig felmerült s még felmerülendő panaszok megvizsgálására is rendeltetett”. A testület a várva várt alkalomhoz illő mobilizálásról is rögtön igyekezett gondoskodni: „határozottatott, hogy a presbiterek az egész reform. egyházközséget magok között felosztván kivétel nélkül minden egyházi adót fizető ref. egyháztagokat személyesen szólítsanak fel, hogy augusztus 15-ő napján reggeli 8 órakor a parochián mulhatatlanul megjelenjenek, tovább[á] nyilvános helyeken felhívás kiragasztása által is közhírré tétessék.”²⁴⁶ S másnap reggel, midőn a parochián, „az egész egyháztanács s a gyülekezet tagjai nagy számmal” valóban összegyűltek (a főgondnok levele szerint „legalább 100 jelentkező panaszos kihallgattatott volna”) – ezt látván –, Csiszár Sámuel beadta lemondását.²⁴⁷ A küldöttség, a lelkész és az egyháztanács tagjai által is aláírt jegyzőkönyv így fogalmaz: „T. Csiszár Sámuel úr átérzvé az, hogy lelki nyugalom nélkül – mellyel ő a t. eszlári hívek s ő között felmerült több rendbeli vizálgodások következtében nem bírhat – a lekipásztori magasztos hivatal nem folytatható: bár fájdalommal, de a körülmények komoly tekintetbe vételével t. eszlári lelkészi állásáról lemond.”²⁴⁸ Két nappal később az espereshez írott

²⁴³ TtREL I. 28. c. 49. (1878. júl. 2.).

²⁴⁴ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.).

²⁴⁵ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.). Pákozdy Lajosnak volt helyismerete, hiszen mielőtt hajdúnánási lelkész lett volna, 1859–1861 között Eszláron szolgált. TtREL I. 8. d. 24. 383. TE.

²⁴⁶ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.). Megjegyezzük, hogy a „hamisítás” szót más kéz, utólag írta a jegyzőkönyvbe.

²⁴⁷ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.; 1878. aug. 2.).

²⁴⁸ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 1.). A jegyzőkönyvet – pro memoria, a július 31-i ülés szövege végére – az egyháztanácsi jegyzőkönyvbe is bemásolták. TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. júl. 31.).

levelében Csiszár Sámuel mást is elárul motívumaiból: mint kiderül, erre már „oly sokszor” gondolt. Mint vallja: „Én jövőmre nézve ezt tartottam és tarthattam győzelemnek. Most már be van bizonyítva büntelenségem, megfenyítve rágalmazóim s nekem enyi [sic!] a világ ítéletével szemben elég.” Azt is hozzáteszi, hogy „a gyámintézetbeli jogsultságomat épen úgy kívánom fentartani mint Dicsőfi, bárminő állásban leendek is”.²⁴⁹ S a vitás anyagi ügyek elrendezése után – mint utóda fogalmazott – Csiszár Soma „a papi pályáról lelépett”.²⁵⁰

Az egyházközség pedig visszanyerte választójogát, s ezzel élve – Farkas Sándor ajánlására, a korábbiakról már ismert egyházbírók jelenlétében – az eddigi helyettest, Lápossy Jánost augusztus 25-én egyhangúlag megválasztotta rendes lelkészének.

A lefolyt konfliktusból a tanulságokat mind a falu református vezető csoportjai, mind az utókor története levonhatja.

A reformátusság hangadói nem először próbálták ki erejüket lelkészüikkel szemben. Nemcsak rutinjuk volt tehát, de voltak olyanok is, akik mindkét konfliktusból kivették a részüket. A hetvenes évek viszálya megerősíthette bennük azt a tapasztalatot, hogy nem a petíciót aláírók számán múlik a siker (az 1874-es panaszt még százan, az 1875-öst és 1877-est már csak húszan jegyezték). Az is világossá válhatott számukra, hogy a falu tekintélyes gazdáinak csatlakozása a petícióhoz s a „szolgálati út” betartása, a panasz espereshez való akár személyes eljuttatása önmagában nem hozza meg a kívánatos eredményt. Sőt, sikeresebbnek tűnhetett, ha az ifjú, ambiciózus helybeli középbirtokos főgondnok, mintegy átnyúlva az esperes feje fölött, közvetlenül fordul a püspökhöz. Végül azonban Csiszár Soma bukását nem a világi, egyházi törvényszékek ítélete hozta meg, hanem az újabb vizsgálatkor a presbitérium tagjai által vállalt és végzett helybeli mobilizálás, amelynek révén ismét mintegy száz embert sikerült a parókia udvarára mozgósítani. Ezt érzékelve látta be a tiszteletes, hogy nincs többé maradása a faluban.

Történészként a konfliktus társadalomtörténeti hátterének megértése érdekében elemezhetjük a petíciók aláíróinak összetételét, s megállapíthatjuk, hogy összesen kilencen vannak, akik mind 1874-ben, mind 1877-ben kiálltak a maguk igaza mellett (olyan, aki az 1875-öst is jegyezte volna, mindössze négy található), s közöttük meghatározó szerepet játszott a falu egyik taksás nemes családja a Farkas klán. Tanulmányozhatjuk a választások alapján a presbitérium összetételében bekövetkezett változásokat, s azon belül 1877-ben ismét csak a Farkas család férfi tagjainak térnyerését. A kemény és harcias mag azonban nem korlátozódott erre a famíliára, abba más tekintélyes gazdacsaládok is beletartoztak. Az is kétségtelen, hogy a falu református vezető rétege a község határán túl is tapasztalatokat, sőt mi több jártasságot szerezhetett a konfliktuskezelés helyi (megyei) technikáiban, s minden megelőző viszály tapasztalata óhatatlanul beépül a későbbi konfliktusok gerjesztésének, csillapításának rituáléiba.

²⁴⁹ TtREL I. 28. j. 16. (1878. aug. 3.). A hetvenes években lemondott balmazújvárosi lelkész.

²⁵⁰ TtREL I. 8. d. 24. 383. TE. A kölcsönös tartozások és követelések egyenlegeként Csiszár Sámuel úr végül 15 (azaz tizenöt) forintot vehetett át a gyűlés színe előtt saját kezeihez. TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1878. aug. 25.). A kölcsönös követelésről szóló nyilatkozat pedig ugyanitt augusztus 26-ról kelteződött.

A katolikus tisztelendő és panaszosai (1880-as évek)

A hívek és papjuk közti viszály természetesen nem csak reformátusoknál fordulhatott elő. Mint láttuk, már a Csiszár Soma elleni vizsgálat első fordulójakor az esperes is megfogalmazta, hogy ezzel bizony a reformátusok „a legszomorúbb látványra nyújtanak alkalmat a közöttük levő más felekezetűeknek”.²⁵¹ A különböző viszályok közt ugyan semmi közvetlen összefüggés nem mutatható ki, mégis jelzi a *felekezeteken belül* felborzolódtatott kedélyeket, hogy 1884-ben híveinek egy csoportja bepanaszolta Adamovics József római katolikus tisztelendőt az egri érseknél.²⁵² A viszály gyökerei itt is régebbre nyúltak vissza. Ilyen esetben a vizsgálat a katolikusoknál is magától értetődőnek számított, legfeljebb az erőviszonyok, a válságkezelés formái és a papmenesztés esélyei voltak gyökeresen mások.

Ezt a konfliktust önmagában természetesen nem sorolhatjuk az 1882–83-as „eszlári ügynek” megágyazó előzmények közé, egyes mozzanataival a politikai konfliktusok között később foglalkozunk, az azonban megragadja a dokumentumok figyelmes olvasóját, hogy maga a panasz mennyi alig rejtett reflexiót tartalmaz a fent idézett református belviszályokra. Az 1884. március 1-jén fogalmazott katolikus panasz indításként a helyzetből fakadó kisebbségi tudatra utal, miszerint Eszláron „a római hitvallás csak egy maroknyi”. S amikor a nyáját ostromozó lekipásztor sértőnek tartott szavait idézik, akkor is azt írják: „nekünk röktön az jutott eszünkbe hogy a mondott szavakat a reformátusság megtudja, majd még job[b]an ki leszünk téve a gunyolodásnak”. S felsorolván a lelkész „vétkeit” a panasz a következő szavakkal zárul: „Jelen okainkat és hibáit felfedezni kénytelenek vagyunk mert mi vegyes valásbeli hívek köszt élünk és történik, hogy gyerekeink a más valásbul nősznek, és nehogy tovább terjedjen vagy széledjen, mert ha ily lekipásztor pásztorkodása alatt kel élnünk, akkor kénytelenek leszünk családostul oly pásztort keze alá magunkat juttatni, a ha mingyán más valásbeli lesz is, a ki józanul vezet benünket.” A katolikus panasz helyesírási sajátosságai jelzik a két felekezet közötti kulturális különbséget az akkori faluban, ami csak tetézte az erőviszonyok kiegyenlítetlenségét. Még akkor is, ha azt már csak a figyelemfelkeltési technika bevált részének tekintjük, hogy – a templom bezárásához hasonlóan – a más vallásba állással sikeresen lehet riogatni a saját felettes egyházi hatóságokat.

Adamovics József 1884 tavaszán 22 oldalas, terjedelmes válasszal igyekezett megfelelni az 5 oldalas vádiratra, s egész (a volt görög katolikus bírótól vezetett) összeesküvést kanyarított a panasz mögé, ellenfelei jellemzésével együtt. Az utókor szerencséjére jóval többet teregetett ki a konfliktusokból, mint amennyit a panaszosok egyáltalán felhánytorgattak. A konkrét vádak meglehetősen szokványosok voltak: a lelkész gyakori ittassága, a részeg vőlegény esketésekor botrányos viselkedése, méltatlan és sértő beszéd a szószéken, a már idézett névnap muzsikáltatás március 19-én, böjtidőben stb. A vádirathoz szóban hozzáfűzve még azt is sérelmezték, hogy a tiszteletes „stola és párbér” címén többet szed tőlük, mint a Kállay-féle pusztákon, akik csak feleannyit fizetnek. (Csak emlékeztetünk a belfalu és a „tanyák” katolikus népességének megoszlására.) Az igazi konkrét ok az izgatásra nem is szerepelt Adamovics szerint a vádiratban (a lelké-

²⁵¹ TtREL I. 28. c. 30. Szabó Lajos látogató lejegyzésében ez az intés úgy szerepelt, hogy a „vizálkodásnak csak tiszta tudomány közös ellenei örülhetnek”. Uo.

²⁵² EFL Acta Personalia 1460/1884.

szi rabuliszika gyöngyszemei közül egyet idézve: „melyik jócselekedetéért köveztétek meg lelki pásztorotokat?”). Ez ugyanis nem más, mint „hívei javának és Isten dicsőségének előmozdítására irányzott buzgalma”: prózaiban szólva a templomi székek felújítása céljából a katolikus temető öreg akácfáinak értékesítése. Az ezt követő „bujtogatásokra” válaszul került sor 1884. február 17-én az ostorozó szószerki beszédre, ami legserelmezettebb pontja a lelkész utólagos ellenirata szerint így hangzott: „minél koszosabb a malac, annál jobban nyihelődzik”.²⁵³

Ez a konfliktus azzal érte el tetőpontját, hogy este a hívek egy csoportja nem éppen baráti látogatást tett a parókián. Hogy mi történt, azt érdemes a panaszlók és a lelkész szájából is meghallgatnunk: „Mi 12keten az egész katolikuság nevében elmentünk a parokhiára. Azon szoba ajtaján, ahol Láposi János helybeli református lelké[s]szel beszélgetett, bekopogtunk, beeresztő szót nyertünk, bementünk szokásos szószerint dícsértéség az ur Jézus név[v]el tisztelegtünk, er[r]e lelkipásztorunktul a mindöröké ámen helyet azon szavakat nyertük méregből kiáltva, kiki Judások jön[n]ek, mint rablók, ruhánkat megfogva, az szoba ajtaját végre kivágva egyik társunkat öltre fogva kidobni akarta, mi aszt kidobni igaz nem engedtük, hanem kértük, hogy ne dühösködjék, amire osztán kezdett engesztelődni, de az kérlelt szóra ismét benünket elnevezet[t] marhának, ökörnek. Látván aszt kérésünknek hely nem adatik, távoztunk on[n]ét, gondolva ar[r]a, hogy talán most is boros, mint mászor.”²⁵⁴

Ugyanazon esti „megtámadtatásának” története a lelkész leírásában így hangzott: „alkonyatkor, midőn az ellicitált fa árával épen két kurátorral a számadást bevégeztem, s midőn a református tiszteletessel Láposy János urral beszélgettem, hihetőleg felpálinkázva, mert a pálinka szaga csak úgy dőlt belőlük, bekopogtatván hozzám bár már előre tudtam a községházánál lefolyt fenyegetőzés után az ellenséges indulatot, mégis a legszívélyesebben fogadván őket, nem csak hogy köszöntésüket szívélyesen nem viszonzoztam, sőt ezekkel a szavakkal: »micsoda szerencse ért, hogy ily szép számmal – {tizenketten voltak} – hajlékomnál megjelentek« fogadtam. Erre mintha villámcsapás érte volna őket, tele torokból kiabálni kezdettek, hogy »de nem szerencse!« mire én csilapítólag eléjük állva kérdém, hát mi a bajuk? A nagy lármában csak annyit vehettem ki, hogy ők sértve érzik magukat. Erre ismét meg akarván nekik magyarázni, hogy hiszen az én beszédem csak a bujtogatókra vonatkozott, oly éktelen lármát ütöttek, hogy emberi türelemből kifogyva ajtót mutattam nekik, s midőn eltávozás helyett tovább szájaskodtak, kezdettem őket kitolni, de ellenem szegülvén a községi bírórért kénytelenítettem küldeni, hogy szobámat ürítse ki. Ez alatt az udvarra húzódtak, s ott éktelen zajjal a kurátort fenyegették. Ekkor érkezett meg a községi bíró, ki hivatalos tekintélyével eloszlatta őket, tudtul adván nekik, hogy az esti támadásnak mily komoly következményei lehetnek.”²⁵⁵ (A községi bíró ekkor már a többször említett Farkas Gábor volt.)

²⁵³ A március 1-jei panaszlevél az ominózus szavakat így tartalmazta: „ó ti nyomorult szegény nép, mit nyihelődöl mint a koszos malac, mennél koszosabb, annál jobban vakaródzik stb.” A beszéd eredetinek mondott fogalmazványában, amelyet a tiszteletes átadott a vizsgálatkor, már a malac sem fordult elő a hasonlatban: „vagy csak mint a magyar közmondás mondja minél koszosabb vagy annál jobban nyihelődzik!” Összevetve a Csiszár-üggyel, tanulságos, hogy a tiszteletes sértő szavai között – felekezettől függetlenül – milyen gyakori a piszkosságra célzás, s a hívek milyen érzékenyen reagálnak erre. Még az sem kizárt, hogy helyi beszédmódban a papi bírálat elvont értelemben hangzik el, s a maga konkrétságában a parasztságra sértőnek hallatszik.

²⁵⁴ EFL, Acta Personalia 1460/1884. (1884. márc. 1.).

²⁵⁵ Uo. 1884. márc. 15. A látogatásról Láposy János ref. lelkész is nyilatkozatot tett, amiből tudható, hogy a

A felzúdult tizenkettő látogatása után tulajdonképpen akkor került sor az egri panasztételre, amikor Ajler és a községi bíró közbenjárására a tiszteletes hagyta magát lebeszélni arról, hogy a szolgabírónál feljelentse az esti látogatókat.

A vizsgálat megejtésére az érsek március 4-én kelt megbízásából kiküldött rakamazi lelkész, Halasy Lőrinc március 9-én és 16-án, vasárnapokon átrándult Eszlárra. A panasztevőket meghallgatván Ajler Ferenc azt vallotta, hogy „semmi bajunk a t. plébános úrral, hanem a mostani kurátor, Kasala az oka mindennek”, a „bajt a kivágott fák rőzsei mikénti értékesítésének tulajdonítván”. Akit a lelkész „ölre fogva kidobni akart”, mint maga megvallotta, „ör. Kobzos János vala, ki azonban úgy adja elő a dolgot, hogy ő a szoba közepén állván, a plébános úr megfogta gubájának szélét s az ajtó felé, hol a többiek álltak, vezette”. A kölcsönös vádaskodás koreográfiája szerint Adamovics Ajlert „földosztónak”, „szájaskodónak”, Kobzost „izgágának”, „részegnek” állította. A maga italozási szokásairól annyit árult el, hogy már egészségügyi okokból is mértékletességet kell tanúsítania, s hozzátette: „Hogy ebéd és vacsoránál az ide való gyenge kerti borból egy meszelynyt elfogyasztok, azt valamint nem tagadom és bűn nem lehet.”

Adamovics válaszában a legfontosabbnak érzett felekezeti közti kérdésben is hitet tett: „Bátran hivatkozhatom kegyelmes Uram a lefolyt 5 évre és 6 óra, mióta Isten után Excellenciád magas kegyeiből eszlári lelkész vagyok, volt e csak egy is ez idő alatt, ki apostatált volna. Ellenben önérzettel mutathatok két lélekre – mi előbb itt régen nem történt – kiket az anyaszentegyháznak én nyertem meg. Rámutathatok minden dicsekvés nélkül arra, hogy vegyes házasság itt létem alatt alig egy pár köttetett, nem mintha nem lett volna jele, mert sikerült rábeszélésemnek arról az illetőket lebeszélni és katolikus társsal, vagy legalább görög katolikkal való egybekelésre rábírní.” Mindazonáltal kibújik a szög a zsákból, amikor nyíltan vallja: „híveimmel, mint az ilyen gyűlevész néppel kell is, kellő szigorral bánok el, ha kell.”²⁵⁶ (Nekünk persze rögtön eszünkbe juthat Csiszár Soma „kalács és korbács” receptje a hívek kezelésére!)

A római katolikusoknak egyébként Eszláron nemcsak a reformátusokkal szemben volt kisebbségi komplexusa, hanem bizonyos értelemben a „testvérvallásnak” tekintett görög katolikusokkal is. A tokaji plébániához tartozó görög katolikusok ugyan számban jóval kevesebben voltak, de szintén szépen gyarapodó közösséget alkottak, s vagyoniilag, sőt hatalmi pozícióikat tekintve is a falu élvonalába tartoztak. Hamar szembe-sültni kellett ezzel Adamovics tisztelendőnek is. A római és görög katolikusok ugyanis a legelőelkülönítéskor közös temetőt kaptak, amelyhez épp a történeti legelővagyon alapján a görögök még nagyobb részt is adtak. Ők legalábbis így tartották számon. Amikor 1879-ben Adamovics meg akarta tiltani nekik, hogy a rendes sort elhagyva külön temetkezzenek, s azzal fenyegetőzött, hogy a temetőbe való temetkezési jogot megvonja tőlük, a tokaji g. kat. plébános és a hívek megbízásából a görög katolikus kurátor tudatta vele, „miszerint arra van ugyan jogom, hogy egyetértve velük a híveket a sorrend megtartására kötelezzem, de kizárni őket onnét [...] nincsen”.²⁵⁷ A túlvilágra köl-

két, jelen levő kurátor Kassala Ignác és Szécsi Piroska Sándor volt, valamint, hogy a „Discértessékre” Adamovics „Mindörökké ámennel” válaszolt, ám a „Nem valami szerencse” elhangzása után a tiszteletes vette a kalapját és távozott, látván, hogy „Adamovics József úrnak híveivel csak bizodalmasan tárgyalható ügye forog szóban.” Uo. 1884. márc. 17.

²⁵⁶ Uo. 1884. márc. 15.

²⁵⁷ EFL, Acta Parochialia 1651, Tiszaeszlár, ad 392/1885 (TE, 1885. jan. 26.).

tözöttek hantjai felett tehát nagyon is e világi tulajdonjogok érvényesültek. Számos más ügyben ezután, például a temetői akácfák kivágatása kérdésében is jó együttműködés alakult ki a római katolikus pap és a görög katolikus kurátor között.

A kis eszlári ökumené jegyében a vizsgálat során Adamovics nemcsak Lápossy mozgósította, hanem hívei egy 14 fős csapata is mellette írt alá: Gunya Sándor jegyző s a katolikus boltos, Kohlmayer József vezetésével (aki nem tudott közülni írt, az csak keresztet tett), mint láttuk szintén megnyilvánult Gunya tollával a böjti névnapozásban ludas, főként gazdatisztekéből álló helyi intelligencia, de nem utolsósorban javára nyilatkozott a patrónus megbízottjaként annak veje, ifj. gr. Pongrácz Jenő, cs. és k. kamarás.²⁵⁸ Az is megnyugtatóan hathatott Egerben, hogy mindenki tagadta, hogy át akarna térni a protestáns hitre. Az amúgy is rabiátusnak tűnő Adamovics viszont vérszemet kapott, amikor az őt bevádoló iratot azzal kérte vissza érsekétől, hogy „az igazság napfényre hozatala és a bűnösök büntetése tekintetéből, őket hamis vádaskodás; okmányhamisítással párosult csalás bünténye miatt törvény elébe állíthassam.” S mekkora csalódást okozhatott számára az érsek ügyét lezáró levele, amelyben nem hagyta szó nélkül, hogy „a templomban semmiféle személyes vonatkozású felszólalásoknak nincs helye és annál kevésbé engedhető meg az oly pórias kifejezések használata, melyek a bemutatott beszédfogalmazványban foglaltatnak s melyek nemcsak templomhoz és paphoz, hanem általában műveltebb emberhez sem illenek”. Továbbá arra is felhívta káplánja figyelmét, hogy „ha Uraságod a templomon kívül is hivatásának megfelelő komoly méltóságot fog magaviseletében mindenkor tanusítani, ez ismerőseit bizonyára vissza fogja tartani attól, hogy böjti időben s az éjjeli órákban zeneszóval hatoljanak be a lelkészlakba”. Samassa érsek intésének igazi finomsága azonban a végkonklúzióban rejtett: „a vádlevelet kérelmére visszavárólag átküldöm ugyan, egyúttal azonban felhívom annak komoly megfontolására, vajjon csakugyan tanácsosnak mutatkozik-e a vádlevél szerzői ellen bűnvádi keresetet indítani, s vajjon ez nem gyengítené-e meg a bizalom és szeretet kötelékeit Uraságod s hívei közt, holott a jóság, szelídség s a pillanatnyi méltánytalanságot is feledni kész feláldozó szeretet hatása bizonyára azokra is kiterjedne, akik Uraságodtól most elpártoltak, kivált, ha okulva a történeteken és figyelemmel az emberek gyanúsítási képességére, kellő óvatosságot fog mindabban kifejezni, a mi a vádaskodásra eddig okot vagy ürügyet szolgáltatott”.²⁵⁹

* * *

De vajon tudjuk-e milyen mértéket öltött az eszlári felekezetek konfesszionalizációja a 19. század végén? Mekkora volt azon papjainak kisugárzása, akik e helyütt tartósan meggyökerestek? Mérhető-e ez egyáltalán a hit gyakorlása, mondjuk a templom látogatottsága által?

Lápossy János, aki csaknem negyedszázadot szolgált a faluban, megpróbálta a református egyházközség adminisztrációját rendbe tenni, s csaknem minden fontos ténykedéséről feljegyzéseket vezetett. Már odaérkezésekor arról számolt be esperesének, hogy

²⁵⁸ EFL, Acta Personalia 1460/1884. Gunya S. és 13 fő (1884. márc. 10); Gunya Sándor, Báthly László, Liptay Jenő (1884. márc. 10.); gf. Pongrácz Jenő (1884. márc. 23.).

²⁵⁹ Uo. Eger, 1884. ápr. 17. (fogalmazvány). Adamovicsnak nem maradt más választása – miután vádaskodó hívei a „felbujtóval együtt magukba szállva, bűnbánólag kértek tőle bocsánatot” –, mint a „bölcsek atyai tanácsot fiúi alázattal követni”. Uo. TE, 1884. jún. 22.

1877 karácsonyának első napján „210-220-an járultak a szentasztalhoz”, s megemlítette azt is, hogy „közönséges vasárnapokon 100–120 között lehet a templomgyakorlók száma”.²⁶⁰ Később, az anyakönyv belső borítóján kimutatásokat készített az úrvacsorával élőkről a nagyobb ünnepeken. Azt persze nem tudhatjuk, hogy ezek az adatok mennyiben tényleges számlálás eredményei, az azonban így is megállapítható, hogy Láposy tiszteletes nem érzelte érdemben a szekularizációt (a szám évente 1000 úrvacsora körül ingadozott). Az adatsor inkább időjárás- és árvízfüggő, szezonális hullámzásának képe sem változik: karácsony mellett húsvétkor és pünkösdkor vesznek magukhoz legtöbben úrvacsorát. A pozitív rekord érthetően az 1893-as ünnepélyes templomszentelés, amikor 400 főre becsülte az úrvacsoráért megjelenőket.²⁶¹

A lelkész természetesen nemcsak keresztelekor, esketésekor és temetésekor, a sakramentumok kiszolgáltatásakor folyt bele híveinek családi életébe, hanem olyankor is, amikor a viszálykodó házaspárokat békíteni próbálta. Láposy tiszteletes ebbeli tevékenységét is szorgosan jegyezte: 1878–1887 között 17, 1888–1897 között pedig 19 férjet és feleséget próbált összebékíteni. Volt, akiket többször is, azt is feljegyezte, ha végül a felek (4 esetben) törvényesen elváltak. Ebben sem láthatunk egyértelmű növekvő tendenciát. S az évente 10–20 között mozgó református esketésre vetítve nem is olyan rossz arány.

A katolikusok felekezeti életének intenzitásáról nem rendelkezünk ilyen adatokkal. Ott amúgy is nehezebb lehetett a helyzet a nagyfokú szétszórtság miatt. Adamovics utódja, a kitelepítés körüli időkről, amikor a segély elosztásáról folyt a vita a reformátusokkal, azzal érvelt, hogy a templomban „ünnep és vasárnapon legalább is feles számban vannak a pusztaiak és községbeliek”.²⁶²

Az egyházi iskolák ügye

A tradíció örökítésében legfontosabb gyülekezeti intézményről, az iskoláztatásról külön kell szólnunk.

Az Eötvös József-féle népiskolai törvény behozatala idején a faluban két felekezeti iskola létezett. Mindkettő a Belfalu központjában. A református fiú- és leányiskola eddigre már eggyé olvadt (pontosabban az utóbbi épülete teljesen tönkrement és elhagyták). Igaz, 1866-ra már elkészült az újfalusi „szegényes iskolaház”, amely bevakolatlanul üresen állt, ám a bele való tanító javadalmazására még hiányzott a pénzalap.²⁶³ Végül, többszöri nekirugaszkodás és halasztás után az újfalusi iskola 1871. május 1-jén nyitotta meg kapuit a növendékek előtt. Így, 1871-től már két református (Ófalu, Újfalu) és egy katolikus (Ófalu) iskola működött a községben. Ekkor elvégezték a két református iskola „illetékességi körének” kijelölését is: az újfalusi tanodához az újfalusi és tótfalusi tankötelesek tartoztak, „úgy azonban, hogy a szülőknek jogukban álljon a két iskola közül tetszésük szerint bármelyikbe küldhetni gyermekeiket”. „A négy évi tanulmányot elvégzettetket illetőleg a magasabb hitoktatásra nézve” viszont az határozta-

²⁶⁰ TtREL I. 28. j. 16. (1878. jan. 19.).

²⁶¹ TEREI V. k. 1869–1890.

²⁶² EFL, Acta Parochialia 1651, Tiszaeszlár 3730/1889 (1889. aug. 27.).

²⁶³ TtREL, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, I. 28. c. 22. 1864–1866.

tott, „hogy azok a belfaluba – a rector elibe járjanak”.²⁶⁴ Az „agenda”, vagyis hogy előkészüljenek az „úr asztalához”, egy-másfél hónapon át tartott az ófalusi iskolában.²⁶⁵ Az ismétlő iskoláról – egy esperesi körlevél hatására – a presbitérium először 1873-ban hozott határozatot: eszerint a fiúk szerdán 4–6-ig, a lányok viszont vasárnap 4–6-ig voltak a tanítóhoz rendelve.²⁶⁶

Nincs könnyű helyzetben, aki a kiegyezés utáni évek iskoláztatási létszámadatait megpróbálja összeállítani. Általában sincs, Eszláron pedig különösen nincs. Az egri schematizmusok szerint az eszlári katolikus iskolába 50–55 fő járt, vagy legalábbis kellett volna, hogy járjon.²⁶⁷ A reformátusokról pontosabb képpel bírunk: 1868/69-ben például a 173 református iskolakötelesből mindössze 73 járt az intézménybe. 41 fiú és 32 leány.²⁶⁸ A létszámok azonban rapszodikusán hullámoztak: 1869-ben 86 volt a református tankötelesek száma (ebből 66 járt fel), 1871-ben pedig 108 tankötelesből 72 látogatta az intézményt.

A két felekezet mindenesetre komoly lépéseket tett, hogy meg tudjon felelni a törvény által rászabott követelményeknek. S erre nemcsak a férőhelyek hiánya miatt volt szükség. A katolikus iskoláról például a falu előljárói (Pap József bíró és Kovács Pál jegyző, mellesleg mindketten görög katolikusok) állapították meg 1868 nyarán, hogy „mind külső, mind belső képpen nagyon ros[s]z karban vagyon”.²⁶⁹ A „népnevelési ügy előmozdítása végett” kötötte meg Ferenczy Bertalan plébános (1841–1914), Adamovics elődje Kállay Béni képviselőjével, Bodnár Istvánnal 1873 áprilisában azt a szerződést, amelynek révén az eddigi 600 o. é. forintra becsült iskolai lakházat és telket Kállay Béni 910 forintra értékelt belső házára és udvartelkére cserélte. A különbözetet a birtokos „a népnevelés ügye iránti nemes nagylelkűségéből, mint jótékony adományt alapítványozta”.²⁷⁰ Azonnal megindultak a tervezgetések „az iskola kijavítására, átalakítására”, hogy a tanoda az 1868:XXXVIII. tc. követelményeinek megfelelhessen, annál is inkább, mivel Kiss József tanácsos, Szabolcs vármegyei és hajdúkerületi tanfelügyelő „legközelebbi hivatalos látogatása alkalmából személyes meggyőződést szerezve az átmeneti állapot visszahatásaiban bizonyára abnorm helyzetünkről fölötte kedvezőtlen véleménynyel, nyilatkozattal lepte meg az iskolaszéket”.²⁷¹ A felújítás azért is sürgősnek bizonyult, mert maga a lelkész is elismerte, hogy „az iskolakötelesek, de amellet iskola-

²⁶⁴ TEREI, Tiszaeszlár helv. hitv. egyház tanácskozási és határozati jegyzőkönyve, I. (1871. máj. 6.). Ezen a gyűlésen „mind a két iskolában bármely keresztyén hitfelekezeti gyermekre nézve egy ugyanazon tandíj” állapítottatt meg. Korábban, a hatvanas évek közepén a kezdők számára a tandíj alacsonyabb volt, mint a már írni és olvasni tudóké. Ezt először 1868 májusában egységesítették. TtREL, I. 28. c. 25. Előterjesztés a h. h. T. eszlári egyház állapotjáról a főtisztelතු egyházkerület által kiadott kérdések értelmében (Csiszár Soma, ref. lelkész, TE, 1869. jan. 15.).

²⁶⁵ T-E (Napi Értesítő), Várkonyi Ferenc tanúvallomása szerint 6 hétig tartott a felkészítés (1883. júl. 6.), a Solymosi Eszterrel ide együtt járó Farkas Eszter szerint csak 1 hónapig (1883. júl. 21.).

²⁶⁶ TEREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv, I. (1873. dec. 11.).

²⁶⁷ Schematismus... 1870.

²⁶⁸ TtREL I. 28. c. 25. Előterjesztés... (1869. jan. 15.).

²⁶⁹ EFL TE ad 672/1873. (1868. jún. 27.).

²⁷⁰ EFL TE, ad 1659/1874. (1873. április 29. – a csereszerződés az egri jóváhagyás dátumával lépett hatályba). A régi iskolahely a „hiteltelekkönyv 124. lapján a 175-ös helyrajzi szám alatt állt, Kállay Béni udvarháza pedig a 132. lap 184-es helyrajzi számon. Az 1870-es adókataszter alapján a r. kat. iskola a 192. birtokrészleti szám alatt (házszám: 48) 233 négyszögöl területet foglalt el, míg a Kállay-ház a 415. birtokrészleti szám alatt (142 házszám) 738 négyszögölön állt. MOL S 79 758. cs.

²⁷¹ EFL TE, 1721/1874. Ferenczy Bertalan, 1874. aug. 27.

mulasztók ellenében, azért nem lehetne kellő erélyvel és szigorral föllépnünk, mivel a szűk tanterem, még azok részére sem elegendő, akik jószándékból, azaz önkényt látogatják az iskolát”.²⁷² De nemcsak a tanfelügyelői kritika váltotta ki a cselekvési kényszert, a koncepciózus plébános azért fordult az új érsekhez, mert bízott abban, hogy felismerve a korszellemet, „mely a közművelődés terén az irány és mérvadó egyének nemes versenyét idézi elő”, számíthat a segílyre, mert ezáltal „egy ponton megint képesek lehetnének megelőzni az elközösítési kísérletek s vállalatok kivételével megbízott állami közegeket!”²⁷³

A református iskolák „tan- és tanítói szobáinak átalakítására és felszerelésére” 1875-re került sor, miután Ónody Pál végrendeletében az iskolák részére 500 forintot hagyományozott. Ebből, pontosabban 367 frt 40 xr-ból megtörtént a felújítás, és az újfalusi iskola „kipadimentumoztatásán, a gyerekek ivóvízzel ellátásán kívül semmi kívánni valót nem hagynak” az iskolák hátra – állapította meg elégedetten a vizitáció jegyzőkönyve.²⁷⁴

Az eszlári tanítói állást elnyerők eleinte gyorsan váltogatták egymást. A református tanítók színvonaláról és kiszolgáltatott helyzetéről már kaptunk némi ízelítőt Csiszár uram pálcája nyomán. Az 1870-es évek közepére azonban rendeződni látszott a helyzet. Új tanítók kerültek mind az ófalusi, mind az újfalusi református népiskolába: az 1839-es, tiszaladányi születésű Várkonyi Ferenc a belfaluban, valamint F. Kovács István (*1847) a „külső iskolában” nemcsak okleveles tanítók voltak, de hosszabb időn keresztül a faluban is maradtak. Várkonyi Ferenc ugyanúgy Sárospatak növendéke volt, mint Janthó Gyula, igaz, az előbbi tiszaladányi földműves, az utóbbi pedig tállyai özvegy birtokosnő gyermeke volt, tehát mást jelenthetett számukra a tanítói státus.²⁷⁵ Az 1875-ös, már idézett egyház-látogatási jegyzőkönyv – a lelkésszel való viszály átmeneti enyhülése idején – már elismeréssel szölt „a tanszobák” „virágzó beléletéről”. „Szerencsés Egyház! Mely két oly okleveles tanítóval bír, kik a mértéket akár képességre, akár ügyességre, akár szorgalomra nézve bár hol megütik. A tanügy barátra valódi élvezet tanításait, ügyes kérdéseiket, értelmes fejtegetéseiket hallgatni.”²⁷⁶

Pedig a falusi tanító élete telve volt bizonytalansággal. Díjlevele szerint a református iskola rektora és énekvezére (ez volt a kántortanító hivatalos neve) évi fizetése készpénzben 30 osztrák értékű forint, 20 köből szemesgabona, 3 öl kemény tűzifa volt. Ezenfelül 10 hold (1100 négyszögöles) szántó művelését az egyháztagok teljesítették számára. Minden iskolaköteles gyermekért 1 véka árpa, 40 krajcár és 1 csirke volt a járandósága. Stólaként énekszós halottért 50 krajcárt, prédikációsért 1 forintot, búcsúztató-sért 2 forintot kapott. 3 és fél holdas (1200 négyszögölével) kaszálója kaszáltatásáról és a behordásról magának kellett gondoskodnia.²⁷⁷ A tanítók fizetésének egyik gyenge pontja volt, az egyháztagok által teljesítendő művelési kötelezettség. 1876 őszén például

²⁷² Uo. Ebben a jelentésben számol be arról is, hogy Kállay Gusztáv egyházzéldnök készen nyilatkozott a tanító használatára kb. 4 hold területű kertet adni. Az elkészült tervrajz 40–50 fős tanteremmel számolt.

²⁷³ Uo.

²⁷⁴ TtREL I. 28. c. 49. Jegyzőkönyv a szentmihályi, tiszadobi, tiszadadai, eszlári, balmaz magyar és német újvárosi, hajdúböszörményi egyházak és iskolák szabályszerű megvizsgálásáról. Pákozdi Lajos egyházmegyei tanácsbíró és Katona Endre hajdúnánási lelkészek, esperesi megbízottak (Eszlár, 1875. jún. 14.).

²⁷⁵ TtREL K. f. I. 1–3.

²⁷⁶ TtREL I. 28. c. 49. (1875. jún. 14.).

²⁷⁷ TtREL I. 1. u. 11. (1872. szept. 22.).

az eszlári református tanítók azért folyamodtak a lelkész útján a tanfelügyelőhöz, az meg az alispánhoz, mert az eszlári hívek a 10 hold szántó „őszi vetés alá megszántását” nem akarták teljesíteni, s arra sem a községi előjáróság, sem a járási szolgabíró nem szorította rá őket.²⁷⁸ Hogy nem akarták vagy nem is tudták a nagy árvíz évében, az más lapra tartozik.

A katolikus kántortanító javadalmazása másként nézett ki. Készpénzben ugyan semmit nem kapott, viszont 14 hold szántó és 4 hold kaszáló felett rendelkezett. A tandíj pedig minden gyermektől 1 forintot tett ki.²⁷⁹ A pataki származású Skody Mihály kántortanító is 1874-ben került az eszlári katolikus népiskolába, s itt tanított 1881 decemberében, 42 éves korában bekövetkezett haláláig.²⁸⁰

Az iskola használatának igen különböző fokozatai voltak: Szabolcs megyében a 32 916 6–15 év közötti tankötelesből 23 115 számított iskolába járónak, de közülük 5490 gyerek csak télen látogatta az oktatási intézményeket.²⁸¹ Tiszaeszláron a tanfelügyelői kimutatás szerint 1877-ben a 234 fős 6–15 éves korosztályoknak (mindennapi- és ismétlődő iskola-kötelesek együttesen) 93,2%-a járt iskolába. 146-an a két református, 72-en a katolikus iskolába. Elemistaként mind a 106 6–12 éves tanköteles látogatta a református mindennapi iskolákat, a katolikus tanodába 70 elemistából csak 57. A 41 református, a 15 katolikus csak télen járó a 13–15 év közötti ismétlődőiskolás korosztályhoz tartozott. Eszerint a táblázat szerint zsidó gyerek Eszláron csak a református iskolában fordult elő (szám szerint egyetlen fő). Az is kiolvasható a nagyalakú táblázatos összesítésből, hogy a bel-falusi református iskolában Várkonyi elé 76, az újfalusiba, Kovács elé 70 tanuló járt.²⁸²

Ilyen látványos javulást hozott volna az Eötvös-féle népiskolai törvény a beiskolázásban, vagy valami más tényezőt kell a háttérben keresnünk? Az már a szakirodalomnak is feltűnt, hogy – főként a mindennapos iskola terén – a megyei beiskolázottság mértéke némileg meghaladni látszott az országos arányt a nyolcvanas évek statisztikai adataiban.²⁸³ S vajon hova jártak az izraelita tankötelesek, akiknek pedig létezniük kellett?

Tiszaeszlárról 1876 februárjában Csiszár Soma református lelkész azt jelentette esperesének Böszörménybe, hogy a községben 182 református iskolaköteleseből 137 „iskolábajáró”, húszat „év előtt elhagytak”, 25 pedig „teljesen iskolázatlan”.²⁸⁴ Láthatóan egy sokkal differenciáltabb kategóriarendszerben máris sokkal rosszabbnak mutatkozik a beiskolázási arány (75,3%), pedig csak egy évvel vagyunk a megyei összesített tanfelügyelői kimutatás előtt. Az 1876. június végéről ismert ó- és újfalusi református iskolások névsorában az ófalusiban 69-en (közülük négy izraelita, mindegyikük leány), az újfalusiban pedig 44-en szerepeltek.²⁸⁵ A vizitációig tehát tovább romlott a helyzet: a névsorban már csak 113 tanuló neve jelent meg. Újabb egy évvel később, a következő vizitációkor a belső iskolában Várkonyi tanítványainak száma 48, az Újfaluban Kovácsnál 32-ten tanultak,

²⁷⁸ SZSZBML IV. B. 411. 50. d. 7183/876 Kiss József – Bónis Barna alispán (Debrecen, 1876. nov. 10.).

²⁷⁹ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 1069/879. Adamovics, Láposy, TE 1879. márc. 15.

²⁸⁰ MOL A 901 (1881. dec. 12.). Első halottként temették az 1881. okt. 16-án még az ő éneklése mellett felszentelt új eszlári katolikus temetőben.; EFL TE, 1778/1882. A báty, Skody József vámosgyörki esperes plébános levele érkekezéséhez (1882. márc. 27.).

²⁸¹ SZSZBML IV. B. 404. 30. d. 243/1878. Szabolcs megyei közigazgatási bizottság (1878. ápr. 11.).

²⁸² SZSZBML IV. B. 404. 30. d. Tankerületi népoktatás állapotának táblás kimutatása (1877). A 146 református iskolábajáró közül csak 37-nek volt tankönyve, a 72 katolikusból viszont 57-nek. Uo.

²⁸³ Hebeny, 1982. 209.

²⁸⁴ TtREL I. 28. j. 15. d. Csiszár – Pápay, 1876. febr. 10.

²⁸⁵ TtREL I. 28. h. 20. d. 1876. jún. 24; 1876. jún. 17.

ami összesen 80 fővel számolva a tanfelügyelő 1877-es jelentésében található 106 tanköteles elemistához viszonyítva ismét csak háromnegyedes arányt mutat!²⁸⁶

Amikor viszont két évvel később a tiszaezlári iskolaszékek – egy később tárgyalandó kérvény mellékleteként – számot adtak az iskolák állapotáról, megint valamivel kedvezőbb látogatottsági arányt mutattak ki: a 142 református iskolakötelesből 132, a 88 katolikusból 78 volt intézménylátogató.²⁸⁷ Az eddigiek alapján két számsor kever(ed)ése okozhat komoly eltéréseket: az egyik, hogy a „tankötelezettek” aránya a 6–15 éves egész korosztályra vonatkozik-e, vagy csak a mindennapi iskolaköteles 6–12 éves korcsoportra. A másik, hogy az „iskolába járók” vajon a beiratkozottakat foglalják magukban, vagy („elhagyják”) a tanév során kimaradozókat, notórius hiányzókat nem tartalmazzák?

Érdemes legalább a református iskolák tanulóit közelebbről szemügyre venni, ahol osztályok szerinti bontással vagy bizonyos években akár névsor szerint is vizsgálódhatunk. Az ófalusi református iskolába hat, az újfalusiba előbb négy, majd később öt osztály járt. Jellemzően alakult az egyes osztályok között a nemek és korcsoportok szerinti megoszlás.

A kezdő osztály magas arányát az Újfaluban még magyarázhatnánk az új telepítvény fiatalos korszerkezetével, vagy feltételezhetnénk, hogy a nagyobb gyerekeket a szülők inkább a messzebb eső belfalusi iskolába járatják. Ez utóbbinak – a jelenséget teljesen nem kizárva – mégis ellene mond az ottani nagyon is hasonló korpiramis. A felsőbb osztályok létszámának általános apadása inkább más tényezőkre mutat. A társadalom részéről megnyilvánuló közönyre a kortársak sokat panaszkodtak, s Velkey Pál, Szabolcs megye egy éve kinevezett tanfelügyelője ékes szavakkal ostromozta is azt első jelentésében: „Népünk minden rétegében sokkal nagyobb még a közöny ma is az iskola s a közoktatás ügye iránt, mint a sokszor elhangzott lelkes szavak s szépen kikent frázisok után, a felületes vizsgáló gondolhatná. Az értelmiség, a műveltebbek restellenek foglalkozni vele, a kevésbé műveltek nem értik becsét, nem érzik szükségét.”²⁸⁸ Fél évvel később részletekbe menően (s meglehetősen élénk színeket használva) ecsetelte, hogy miért is járnak ténylegesen a gyerekek 8–9 hónap helyett csak 4–6 hónapot iskolába: „A szülők a késő ősziig, csaknem télig, míg minden mezei munka teljesen befejezve nincs, nem adják fel gyermekeiket iskolába, s amint a tavasz első lelke a puszták, tanyák halmain végig fuvall s az első zöld fű kidugja fejcskáját, melyen az első kis liba legelészhét, ismét kivesszik, hogy libát, bárányt és borjút őrizzen; majd az eke szarvát fogja apjának.”²⁸⁹

Amikor a megyei Közigazgatási Bizottság 1882. március 9-i ülésén Velkey Pál tanfelügyelő beszámolt a februári oktatási helyzetről, Tiszaezlárról azt állapította meg, hogy „a 246 tanköteles közül a rom. kath. iskolába feljár: 48 mindennapi és 24 ismétlő; a helv. h. iskolába feljár: 96 mindennapi és 40 ismétlő, összesen 208 tanuló.” S rögtön hoz-

²⁸⁶ TtREL I. 28. c. 49. Pápay Imre és Bakóczy János látogatási jegyzőkönyve, 1877. jún. 4–5.

²⁸⁷ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 1069/1879. Kimutatás a TE községben létező iskolák állapotáról (1879. márc. 15.).

²⁸⁸ SZSZBML IV. B. 404. 34. d. 415/1880. Tanfelügyelői jelentés Szabolcs megye népoktatásának 1878/9 iskolai évi állapotáról. Nyíregyháza, 1879. dec. 11. Pontosabban is megjelöli, hogy „a munkoró hiánya” az akadály, amely „a szülőket és gazdákat gyakran arra csábítja, néha szinte kényszeríti, hogy az iskolás gyermekek munkaképességét a törvény rovására is értékesítsék”. Uo.

²⁸⁹ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 527/79 (1879. júl. 10.).

zátette: „a hiányzó 38 tanköteles egy része izr. tanköteles lévén, azoknak összeírását s az iskolákba való felrendelését a községi elöljáróságnak meghagytam.”²⁹⁰ A közönyösség hátterében, úgy tűnik, nem csak a szegénység húzódott.

IV/8. TÁBLÁZAT • Tiszaeszlár református iskoláinak korosztályai, 1876–1883

Osztály	1876					1877/1878					1882/1883					1883/1884				
	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt	Ófalu		Újfalu		Együtt
	fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány		fiú	leány	fiú	leány	
VI.	2	3			5	1	2			3	1	2			3		1			1
V.	1	7	1	2	11	2	2			4	2	4	—	2	8	5	2	2	1	10
IV.	5	2	—	3	10	5	4	1	3	13	7	3	2	1	13	5	5	1	—	11
III.	5	4	5	—	14	5	5	2	1	13	7	5	2	2	16	4	8	5	7	24
II.	6	5	4	7	22	8	9	1	6	24	6	11	8	8	33	11	5	11	8	35
I.	11	18	10	12	51	12	8	9	11	40	14	9	12	9	44	6	7	8	8	29
Összes	30	39	20	24	113	33	30	13	21	97	37	34	24	22	117	31	28	27	24	110

Forrás: TtREL I. 28 c. 49; 31; I. 28. h. 20. d.

A korszakban Eszláron csak a református iskolákból találtunk név szerinti listákat. Szimptomatikusnak tekinthető például, hogy ezekben 1876-ban a zsidóság soraiból kizárólag leányok neveit találjuk, s azokat is csak az ófalusi iskolában (Weiszstein Lázár és Junger Adolf két-két leányát). Közülük 3 az első osztályba járt, tehát csak most kezdte meg tanulmányait. Ehhez képest 1883-ban egyrészt már az újfalusi református elemiben is találunk zsidó gyerekeket (itt „zsidónak” is írják be őket a megjegyzés rovatba, Ófaluban „izraelitának”), másrészt mind Ófaluban, mind Újfaluban immár fiúk is részesei az oktatásnak.²⁹¹ Mivel más iskoláról nem tud a tanügyi statisztika, feltehetőleg sikerült magántanításként elkonspirálni a zsidó vallási iskola létét Eszláron. Azért kellett titokban tartani, mert a tanfelügyelő a megyei Közigazgatási Bizottság 1879. november 13-án hozott 875. sz. végzése jegyében szisztematikusan vadászott a követelményeknek nem megfelelő színvonalúnak ítélt zsidó „zugiskolákra”.²⁹² Rendre vissza-visszatértek az ilyen típusú jelentések: „Az iskolák vizsgálata alkalmával Újfehértón ismét 4 izr. zugiskolát fedeztem fel, melyekben minden rendszer s törvényes felügyelet nélkül, a tanításra képtelen s teljesen alkalmatlan egyének voltak tanítókul alkalmazva. Ezen, inkább a nép butítására, mint közhasznú jóra, s nemes eszmék fejlesztésére szánt s tartott izr. zugiskolák, a legszigorúbb intézkedés mellett azonnal bezárattak, s az izr. tan-

²⁹⁰ SZSZBML, IV. B. 404. 37. d. Velkey Pál, 1882. márc. 9. 268/882.

²⁹¹ Vildmann Adolf fia, József már IV. osztályos, Löwenthal Salamon egyik fia, Samu III.-ba, a másik, Hermann, II.-ba jár. Lichtmann József leányai, Giza és Berta az újfalusi református iskola V. osztályos, a Róza pedig a II. osztály tanulója. Újfalu I. osztályába jár Zisman Jakab Móric nevű és Großberg Leo Tóbiás nevű fia is.

²⁹² SZSZBML IV. B. 404. 34. d. 590/880. A VKM 20 521/1877. sz. rendelete szerint az izraelita hitoktatásra szolgáló ún. talmudthóra iskolák zugiskoláknak önmagukban nem minősíthetők. Utólagos központi értékelés szerint akkor sem, ha a törvényes kívánalmaknak nem feleltek meg (VKM 31 400/1887). Végül azonban a talmudthóra iskolákat zugiskoláknak tekintették és bezáratták, ha bennük a hittanoktatáson kívül más tantárgyat is tanítottak (VKM 24 237/1891; 4910/1891). Lásd Zugiskola. In *Az elemi népoktatás enciklopédiája*, III. 1915. 461.

köteles gyermekek a helybeli más vallásfelekezetű iskolákba járásra köteleztettek.”²⁹³ Eszláron mindenesetre először csak 1883-ban találtuk nyomát annak, hogy bezárattak egy izraelita zugiskolát.²⁹⁴ Hogy ez az volt-e az, amelybe a hetvenes évtized rendszerből hiányzó zsidó gyerekei jártak, vagy nem, azt nem tudjuk megmondani. Valahol azonban, már csak vallási okokból is, kellett tanulniuk a zsidó fiúknak is.²⁹⁵

Az 1876-os árvíz után a község világi előljárósága – egy tanfelügyelői látogatás nyomán, annak szóban elhangzott javaslatára – olyan határozatot hozott, hogy a járandóságukkal rendszeres hátralékban álló tanítókat megsegítendő a község saját költségvetéséből a három tanítónak fejenként évi 160 forintot fog biztosítani az ismétlőiskolai oktatás fejében (s egyidejűleg eltörli a mindennapi iskolai tandíjat is).²⁹⁶ Felekezeti iskolákról lévén szó, ilyen esetben a törvény szerint ki kellett kérni minden egyes felekezet véleményét, ezért a megyei közigazgatási bizottság a tanfelügyelő számára még egy tiszteletkört írt elő.²⁹⁷ Az egri érsek és az alsó-szabolcsi egyházmegye esperese természetesen örömmel vette a községi szerepvállalást, azonban magán a községen belül Lichtmann Jakab virilis, aki akkor még az izraelita hitközség előljárója is volt, panasszal élt a megyei közgyűléshez a határozat ellen. A megyei közgyűlés ezek után kénytelen volt kivenni a falu költségvetéséből a tervezett 480 forint kiadási tételt.²⁹⁸ A község vezetése azonban nem törődött bele az elutasító határozatba, s ezért újabb képviselő-testületi ülésen újra megerősítette korábbi döntését, a benyújtott pótköltségvetést azonban a megye megint csak elvetette.²⁹⁹ Pedig ekkor már újfogalmazták az 1876-os határozatot, s a tanítóknak szánt összeget kizárólag az „ismétlő iskolakötelesek oktatása” címén kívánták utalványozni. Lichtmann Jakabról ezúttal tudjuk, hogy személyesen jelen volt a községi képviselő-testületi ülésen, s most azért opponálta a határozatot, mert sokallta az ismétlő iskolai oktatás címen a „közköltői alapból” a tanítóknak nyújtandó summát. 20:2 arányban azonban leszavazták. Újabb megyei elutasítás következett, s ezután a község a belügyminiszterhez fordult.³⁰⁰ Lukács György miniszteri tanácsos végül jóváhagyta a tanítóknak 1879-re a költségvetésből adni kívánt segélyt azzal az indoklással, hogy az 1868-as törvény nem tiltja, hogy a községek felekezeti iskoláknak segélyt szolgáltassanak ki, ha abból „minden ott létező felekezet igazságos arány szerint” részesíttetik, s különben is – szerinte – az 1877-es és 1878-as költségvetés ellen senki sem emelt kifogást.³⁰¹

Az ügy háttérében az állt, hogy a falu református iskolái – arra hivatkozva, hogy a nem református nebulók szülei nem járulnak hozzá a felekezeti iskola fenntartásához –,

²⁹³ SZSZBML IV. B. 404. 33. d. 240/880. Velkey – Közigazgatási Bizottság (KB), 1880. márc. 11.

²⁹⁴ SZSZBML IV. B. 404. 39. d. XIV. 1883/237 Velkey – KB, 1883. ápr. 1.

²⁹⁵ Scharf Móric iskoláztatására lásd Kövér: Scharf..., 2007. 116–121.

²⁹⁶ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. (Tiszaeszlár község képviselő-testületi gyűlés jegyzőkönyve, 1876. nov. 22.).

²⁹⁷ SZSZBML, IV. B. 404. 1. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyve, 175/877 (1877. márc. 8.).

²⁹⁸ SZSZBML, IV. B. 402. 7. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1878. nov. 28.

²⁹⁹ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. Tiszaeszlár község képviselő-testületi gyűlés jegyzőkönyve, 1879. jan. 27.; SZSZBML, IV. B. 402. 8. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1879. febr. 25.

³⁰⁰ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. A kérvény érvelése a közérdeket állította szembe a magánérdekkel: „Mert ha a községek ismétlőiskola kötelesek oktatásáról való gondoskodásra törvény által köteleztetnek, kell, hogy az ezirányban kifejezett jóakaratu s nemes buzgóság s önkéntes áldozat készség ne gátoltassék, sőt inkább méltó elismerésben részesíttessék, s ily magasztos – egy egész község szellemi jólétére, sőt közvetve hazánk előrehaladására kitaró – ügyben, egyesek önző – s egyedül azon indokból folyó tiltakozást, hogy ők s családjaik annak jótéteményeit igénybe nem veszik, – egy község általános óhajával szemben figyelembe se vették.” (1879. márc. 15.)

³⁰¹ SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. (1879. máj. 26.).

extra hozzájárulást szedtek tandíj gyanánt a nem keresztény tanulóktól.³⁰² Az 1878 nyaráig posztját betöltő eszlári katolikus plébános érsekéhez írott leveléből tudjuk, hogy a tanfelügyelő kritikai megjegyzését ő azért nem vette magára, mert az „a reformata hitközség hibáztatását involválja, mint amelynek gondnokai egy izraelita család atyától három gyermekért, kilenc forintjával, 27 mond huszonhét forintot o. é. (!!) követelnek, azzal érvelvén a végrehajtás alkalmával, hogy mivel felekezete nem járul az »eklézsia« tagjaival közös terhek viseléséhez, indirecte adózzon tehát amidőn iskolájukat élvezik”.³⁰³ Az eljárás 1878 februárjától a 1868-as törvényre visszautalva „rendeletellenes” lett, ugyanis a Vallás- és Közoktatási Minisztérium úgy intézkedett, hogy a népiskolai törvény szerint működő felekezeti iskolák fenntartási költségeihez „a más hitfelekezetekhez tartozó azon szülők, kik gyermekeiket azon iskolába járatják, a népoktatási törvény 45. §-a értelmében ugyanazon módon és arányban járulnak, mint azon hitfelekezetek tagjai, melyek az iskolát fenntartják”.³⁰⁴ A közben újonnan kinevezett eszlári plébános 1879. március 20-án kelt levelében azt panaszolta érsekének: „Ügyünket, melyet egy 50 forintig érdekelt bérlő tiltakozása döntött meg, míg a többi uraságok, noha a legnagyobb rész rájuk nehezedik, szívesen fedezik.”³⁰⁵ Nem nehéz tehát kitalálni, hogy mit sérelmezett Lichtmann Jakab, aki ugyan nyilván magántanítót alkalmazott, de az is lehet, hogy nem róla, hanem Újfaluban lakó bátyja, József gyermekeiről lehetett a konkrét esetben szó. A helyzet ugyanis különösen az Újfaluban okozhatott gondot a zsidók számára, ahol egyetlen, református iskola működött. Lichtmann tehát személyesen és hitsorsosai nézőpontjából is méltánytalannak érezte a diszkriminációt. S talán nem járunk messze, ha a miniszteri határozattal összefüggésbe hozzuk Lichtmann Jakab 1879-es lemondását a hitközségi főgondnoki posztról. Időben mindenesetre nagyon közeli egymáshoz a két esemény.³⁰⁶

Tény, hogy a kérdés hosszabb távon sem került le a napirendről, s a református községtanácsi gyűlés 1883-ban szabályozta újra a nem keresztény felekezetek gyermekeinek tanítási költségét (ez már mindenre érvényes explicit, pénzbeli, normatív határozat volt): „a tandíjon kívül tőlök iskolafenntartás címen [...] a beíratáskor egyenkint 80 krajcár fizetendő.”³⁰⁷

A feszültségek további éleződéséhez a hetvenes évek végén belső tényezők is hozzájárultak. Kovács István újfalusi iskolájáról az 1879-es vizitáció azt állapította meg, hogy „betegeskedése miatt elhanyagolt állapotban találtatott. Ezért is utasítottatott, hogy eszközölvén orvosoltatását, meggyógyulásáig segédtanítót vegyen maga mellé”.³⁰⁸ Az új prédikátor, Láposy János az espereshez írott magántermészetű levelében, már szolgálata

³⁰² Egy 1871-es presbiteri ülés jegyzőkönyve expressis verbis csak azt mondta ki, hogy „mind a két iskolában bármely keresztény hitfelekezetű gyermekekre nézve egy ugyanazon tandíj állapítatik meg”. TEREL, A tiszsaeszlári helv. Hitv. Egyház tanácskozási és határozati jegyzőkönyve I. k. (1871. máj. 6.).

³⁰³ EFL TE 974/1878, Ferenczy Bertalan (1878. márc. 14.).

³⁰⁴ VKM 1878. febr. 17. 1578. sz. rendelet.

³⁰⁵ EFL TE 746/1879 Adamovics József, 1879.

³⁰⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 283. Bary József iratai. Lichtmann Jakab kihallgatása (1882. szept. 11.) „Én a t. eszlári egyháznak [sic!] előjárója ill. főgondnoka voltam 1879. évi május vagy szeptember hónapig, ekkor lemondtam.”

³⁰⁷ TEREL, Jegyzőkönyv (1883. júl. 22.).

³⁰⁸ TtREL I. 28. c. 49. Látogatási jegyzőkönyv az Alsószabolcs-hajdúvidéki ref. egyházmegye déli és északi részén 1879. június 12. – július 10. napjáig teljesített szabályszerű látogatásról, Bakoss Gábor körlátogató (Tiszaeszlár, 1879. júl. 1.). A szöveg idevágó részében – tévesen – Kovács Imre tanító név szerepel.

kezdetén leszögezte, hogy „az újfalusi iskolában, ha nem tetemes is, de a belső iskolához viszonyítva sok a mulasztók száma”, s hogy miért nem tud ezzel szemben hatékonyan fellépni, ezt hozza fel magyarázatul: „mert az újfalusi tanító úr minden fellépés és megtámadás ellenében jó mentséget talál folytonos lábfejési betegeskedésében.”³⁰⁹ S a gondok az idő múlásával nem oldódtak.

Az új lelkész és az újfalusi tanító között elmergesedő konfliktus azt sugallja, hogy itt azért másról is szó volt, mint a betegeskedésről. Egy 1881 tavaszán tartott presbiteri gyűlésen már egyenesen az hangzott el, hogy a nevezett tanító „többszöri figyelmeztetés dacára is iskolájára semmi felügyeletet nem gyakorol, hanem azt egészen a tanításban még járattalan segédekre bízta, s e mellett, mivel azon egyháziatlanságot tanúsító magaviselete, miszerint templomban, különösen pedig a szentasztalnál többszöri megintés dacára évek óta soha meg jelent, már általánosan botránkoztatóvá és tűrhetetlenné vált”.³¹⁰ Az egyháztanács másnapján az esperesnek írott levelében Lápossy meglebbentett egy a háttérben meghúzódó további konfliktusforrást: „F. Kovács István nem közölte vele az [állam]segélyezésre vonatkozólag tett lépését, különben felvilágosította volna. Az egyház nem támogatja, sőt a legközelebbi gyűlésben lehetőleg ellene tesz lépéseket, s kénytelenek lesznek egy kellemetlen ügyet betérjeszteni.”³¹¹ Így aztán Kovács Istvánnak nem maradt más választása, mint hogy 1881. november 1-jétől nyugdíjazását kérje és megváljon katedrájától.

1881 őszen aztán egy olyan tanító került Újfaluba, aki maga is Eszlár szülötte volt.³¹² Már esett szó a Sárospatakon, az 1867/68-i tanévben, a II. gimnáziumi osztályban egy időben felbukkant három tiszaezlári származású növendékről.³¹³ Közülük egyértelműen Pásztor József jött a legmódosabb családból, de mindhármuknak korán jutott osztályrészükül az árvaság. Ha visszakeressük ezeket a fiúkat az eszlári református elemi névsoraiban, akkor Erdős Sámuel tanítótól először „igyekező” minősítést kaptak, majd 1863-ban Pásztor József, 1864-ben pedig már Farkas József is jelest érdemelt ki. Hozzá kell azonban tennünk, sohasem ők a kitűnő osztályelsők.³¹⁴ Az iskoláztatás kisugárzásának illusztrációja érdekében megjegyezzük, hogy a nyíregyházi ágostai evangélikus gimnázium névkönyveiben a hetvenes évek közepétől bukkantak fel eszlári növendékek. Egyrészt Lichtmann Jakab fiai, Vilmos (*1865), Samu (*1867), Emil (*1869) magántanulóként tették itt le az év végi osztályozó vizsgákat, másrészt pedig Nagy Ferenc eszlári bíró fia, a római katolikusként nyilvántartott Pál (*1867) végezte itt rendes tanulóként a kisgimnáziumi klasszisokat.³¹⁵ A Lichtmann fiúk nyilván Eszláron koráb-

³⁰⁹ TtREL I. 28. j. 16. Körlevelek. Lápossy János ref. lelkész – Pápay Imre esperes (Tiszaezlár, 1878. jan. 31.). A levélváltás apropója az volt, hogy januárban tüzelőhiány miatt egy hétig az újfalusi iskola bezárt, s erről az esperes bejelentést kapott.

³¹⁰ TREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv, I. (1881. márc. 20.).

³¹¹ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló, (1881 jan. – 1883. szept.) Sajnos az eredeti iratok nem maradtak fenn, úgyhogy a tanító megszólására lebegtetett „kellemetlen ügyet” konkrétan nem tudjuk megfejtetni.

³¹² TtREL I. 28 c. 31. Az új újfalusi tanító, Pásztor József, akiről az értelmiségi mobilitásról szóló fejezetben már esett szó az 1883/84-es tanmenet szerint láthatóan nagyobb léptekkel haladt, mint a belfalusi rektor: már elsőben 1–20-ig tartó számkörben tanított, másodikban már 100-ig, harmadikban 1000-ig stb. Nála pillantást vethetünk a történelem-tananyag csak részben kronologikus szerkezetére is: III. o. I. Lajos, Hunyadi János, Mátyás; IV. o. I. József, Mária Terézia, Kossuth Lajos, Deák Ferenc; V. o. Habsburg-család I. Ferdinándtól V. Ferdinándig. Uo. Más szabolcsi népiskolák korabeli tanmenetével összevetendő lásd Kiss Attila, 1991. 31–33.

³¹³ TtREL Kf. I. 26.

³¹⁴ TtREL I. 28 h. 11.

³¹⁵ SZSZBML VIII. 51. 31–32. k. Nagy Pál: 1878/79, I. o.; 1880/81 III. o.; 1881/82 IV. o.

ban is magántanulók voltak, Nagy Pál viszont az ófalusi katolikus iskolából kikerülve adta a fejét a megyeszékhelyen középfokú tanulmányokra. A felhajtó erők tehát ott is érvényesültek. Hogy később mi lett belőle, arról sajnos nincs tudomásunk, de Eszlárra tudomásunk szerint nem tért vissza.

1882 elején az elhunyt Skody Mihály helyére a katolikus iskolába is új tanító érkezett. Az ekkor még láthatóan nagy összhangban ténykedő iskolaszék (benne Ajler Ferencsel, Kobzos Jánossal és Kassala Ignáccal) az utóbbi javaslatára a két pályázó közül Bóta Kálmán gyöngyöspatai kántortanítót jelölte (a kinevezés joga ugyanis az érseket illette).³¹⁶ Róla is hallottunk már az értelmiségi mobilitásról szóló fejezetben. Alig lépett azonban Bóta március elején hivatalba, máris azzal kellett szembesülnie, hogy elődje a kántori jövedelem legfontosabb forrását kitevő 20 hold szántót 1881. szeptember 1-jén egy évre bérbe adta Grosz Márton helybeli izraelitának, évi 160 forintért. Látván, hogy a „már már halállal tusakodó elődöm kényszerhelyzete teremtette bérlet nem fedezné napi szükségleteimet sem”, a bérlővel közölte, hogy „csak 200 forintért lennék hajlandó kezei között meghagyni, ellenkező esetben a szerződést [...] az elődöm által fölkezelt haszonbéri részletek visszafizetése mellett felmondva, egyszerűen mint felest tekinteném.” Skody esperesbátyjának leveléből tudjuk, hogy egyrészt a volt kántortanító a haszonbérnek felét, azaz 80 forintot vett fel halála előtt, másrészt pedig a javaslat mögött, hogy a felvett haszonbér visszafizetessék, nem az új tanító, hanem az eszlári plébános, Adamovics állt.³¹⁷ A bérlő, Grosz azonban nem fogadta el a szabott feltételeket, sőt az új tanítót perrel fenyegette, ráadásul a március 1-jén esedékes haszonbéri részletet sem fizette ki, valamint a bérleti szerződés kikötése ellenére az $\frac{1}{4}$ rész ugart – a trágyázás teljes mellőzésével – bevetette. Míg a bérleti szerződéssel kapcsolatos álláspontja bekeményítésére a plébános biztatta a tanítót, a jegyző arra figyelmeztette, hogy Grosz a kántori javadalomhoz tartozó „földéken levő termését 300 o. é. forintnyi fictionált adóssága címén bíróilag lefoglaltatni” határozta, ami azzal fenyeget, hogy rajta kárpótlást sem lehet majd követelni. „Furfang és cselszövevény” – kiált fel a kétségbeesett kántortanító, s az érseket arra kéri, hogy vagy a „bérlő a bérletből törvényes úton mozdíttassék el, vagy legalább kötelességének teljesítésére szoríttassék”.³¹⁸ Újabb adalék az adóssággal kombinált eszlári bérleti viszonyokhoz.

Az érsek a helyismerettel bíró Ferenczy Bertalant, volt eszlári plébánost, ekkor már nagyállói esperest kérte fel közvetítésre, aki gyorsan és hatékonyan békéltetett: az „érdekelt felek között eszközölt barátságos egyesség alapján és értelmében a szerződésileg kikötött haszonbéri összeg kifizettetett, a még követelés tárgyát képező 1 köböl búzára, 4 szekér szalmára, mint szintén a két hold ugarban termendő tavaszvetésre nézt pedig a nyíregyházi járásbírósnál az elsőbbségi igény bejelentetett”. Szerinte további intézkedés az ügyben nem szükséges, ugyanakkor arra kérte az érseket, hogy „a subsidiumok kiosztása alkalmával” Bótának „bővebbeske osztályrészt kegyeskedjék juttatni”, akinek „kivált oly szegény állomáson miként az eszlári, bizony nehéz lesz jövő aratásig kijönnie, megélnie”.³¹⁹

³¹⁶ EFL TE 917/1882 (Rendkívüli iskolaszéki gyűlés jegyzőkönyve, 1882. febr. 14.).

³¹⁷ Uo. 1778/1882. Skody József, 1882. márc. 27. A báty, „hogy ne veszítse el a plébános jóindulatát” – Adamovics ugyanis a volt tanító 2 árvája közül egyet gondjaiba vett –, 51 frt 76 xr-t letétbe is helyezett, bár sérelmezte azt.

³¹⁸ EFL TE 2136/1882 Bóta Kálmán, (1882. máj. 4.).

³¹⁹ Uo. Ferenczy, 1882. jún. 27. Szükséges megjegyezni, hogy az egyezés legalább három héttel az előtt történt, hogy Grosz Mártont az ún. „hullaszállítási ügyben”, 1882. július 17-én meggyanúsították volna. Eötvös Károly, 1968. II. 93–96.

Egy bíróválasztás árnyai

1881. december 28-án helyhatósági választást tartottak Tiszaeszláron, azonban, mint arról a dadai felső járás segédszolgabírája riadt jelentésében beszámolt, délután 3 és 4 között fel kellett függeszteni a képviselő-testületi választást, mivel „a verekezés oly mérvet öltött, hogy négy csendlegénnyel nem voltam képpes őket fékezni, és egy csendlegényemet egészen szolgálatképtelenné tettek, annyira megverték.”³²⁰ Az alispánnak címzett jelentésben másnap akarta befejezni a szavazást, s ehhez „kellő számú karhatalmat küldeni” kért (fél szakasz honvéd lovasságot vagy két csendbiztost legényeivel tartott szükségesnek). Másnap ugyanis már nemcsak a képviselő-testület alakítása lesz a tét, hanem a bíróválasztás is, „amikor igen dühös két párt fog szem közt állani”. A kívánt erőt azonban másnapra nem sikerült összpontosítani, ezért az alispáni hivatal az előljáró-választás lebonyolításához január 4-ére 40 legényt kért az 5. honvéd huszárezred parancsnokságától.³²¹

Bár a politikai akaratnyilvánítás e vidéken gyakran járt együtt helyi villongásokkal, s hasonló rendzavarásokról Eszlár mellett a megyei sajtó máshonnan is hírt adott, vajon tudható-e, hogy mi korbácsolta fel ennyire az indulatokat 1881 végén Tiszaeszláron?³²² A hivatalos források erről nem sokat árulnak el, de szerencsére máshonnan néhány dolgot kihámozhatunk a feszültségek eredetéről.

Mint már idéztük, 1884 tavaszán az eszlári katolikus hívek egy csoportja bepanaszolta papját az egri érseknél. Akkor Adamovics József lelkész hosszú iratban védekezett az aktuális vádak ellen, s néhány régebbi ellentétet is felhánytorgatott, amelyek nem is szerepeltek a vádiratban. Az ellene benyújtott panasz mögött ugyanis Nagy Ferencet, a volt eszlári bírót gyanította, aki így kívánt rajta bosszút állni hajdani megbuktatásáért. Nagy Tódor (Ferenc) 1834-ben Eszláron született, tekintélyes görög katolikus jobbágycsaládban, katonai ideje leszolgálása után, 1864-ben vette nőül a lutheránus Roth Herminát, a Kállay-udvar özvegy gazdaaszonyát, s tudomásunk szerint 1866 óta töltött be köztisztviségeket, amikor először a falu pénztárnoki posztját foglalta el.³²³ Dobozy szolgabíró Nagy Ferencet 1872 februárjában eskette fel bírói hivatalára, amikor elődje, Erdős Sámuel volt tanító hivataláról lemondott.³²⁴

Adamovics elbeszélése szerint először mint választott számvizsgálósági elnök került szembe a régi bíróval: neki kellett „referálni a hűtlen kezelés okozta pénztári hiányt”, ugyanis „egy zsidóval 170 osztr. forintját sikkasztotta el a községnek”. Nagy ugyan ekkor „rábeszélés és vesztegetés által a községi képviselő-testület többségét rábírta, hogy az el-sikkasztott összeget neki határozatilag, bár jog- és illetéktelenül elengedje; mégis a megye a felülvizsgálatot csakugyan elrendelvén a főszámvevő által elmarasztaltatott”.³²⁵

³²⁰ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 10 205/1881 Kimmerling János segédszolgabíró jelentése (TE, 1881. dec. 28.).

³²¹ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 10 205/1881 (1881. dec. 30.).

³²² Szilágyi, 1999. 129–138.; Nyírvidék, 1882. jan. 1. 3. (TE). A tiszadada bíróválasztás korteshadjáratáról ugyanekkor lásd *Szabolcs megyei Közlöny*, 1882. jan. 19. 3.

³²³ MOL A 4677 G. kat. anyakönyvek (Tokaj) 83. (1834. szept. 10); A 2568 Ref. anyakönyvek (TE) 38. (1864. okt. 3.).

³²⁴ SZSZBML IV. B. 411. 1. d. 101/1872. Dobozy Ferenc jelentése (1872. febr. 27.).

³²⁵ EFL Acta Personalia 1460/1884. A megyei levéltárban az eredeti iratot nem sikerült fellelnünk, de a mutatókönyv szerint 1880-ban Ónody Géza nyújtott be kérvényt „Nagy Ferenc községi bíró számadásában kitüntetett 117 frt hiány tárgyában”. SZSZBML IV. B. 411. 1153. k. 1880.

Adamovics másik vádja szerint Nagy „az enyém és a tied közötti különbséget nem ismervén, nemcsak az árvák örökségének elharácsolásáért, hanem a szegény, 1876-dik évi árvíz által koldusbotra jutott szegényektől lelketlenül elragadt könyöradományokért is általam – a panaszosok kérelmére – többször jóakaratúlag, s atyailag megintetett. Tanúk igazolják, sőt megyei levéltári okmányokkal igazolható, hogy vagyonára legközelebb 700 osztrák forintnyi árva vagyon tábláztatott”.³²⁶ Adamovics azonban nem e komolyabb ügyek miatt, hanem egy hagyaték át nem adásáért szakított Nagy Ferencel. „Ekkor mondtam ki neki nyíltan, hogy ily lelkiismeret nélküli bírót többé nem csak szavazatommal nem támogatok, de sőt mindent megteszek, hogy a község tőle meneküljön.” S ezt sikerült is elérni: Nagy „az új bíró választáskor candidatioba sem vététt”.³²⁷

S bár a katolikus plébános visszatekintéséből a régi bíró elleni vádaknak csak a sumáját ismerjük, s az egész nem több, mint egy gyakori korrupciós történet (vagy legalábbis korrupciós vád), az elmondottakból az derül ki, hogy Nagy Ferenc 1881 végén nyíltan nem állhatott „pártja” élére, legfeljebb a háttérből szervezkedhetett.

Az vitathatatlanak látszik, hogy Nagy Ferencnek bírósága alatt sikerült a falu más hangadó személyiségeivel is konfliktusba keverednie. A pénztári hiánnyal kapcsolatos panaszt Ónody Géza terjesztette be a megyéhez, de a nemrég megválasztott nánási kerületi országgyűlési képviselő illetéktelen pénzbehajtás miatt nemcsak a községi előjáróság, hanem a szakaszszolgabíró ellen is panasszal élt, s mint láttuk, 1881 szeptemberében „hivatali hatalmaskodás” vádjával egyenesen a főispánhoz fordult.³²⁸

A régi községi előjáróság maga ellen fordította a helybeli református egyházat is. 1881 tavaszán árvízvédelmi céllal gát számára a község elfoglalt 5 hold földet, s ennek vételáraként 400 forintot először 1881. április 1-jére ígérte kifizetni, de csak halogatta a vételár törlesztését.³²⁹ Mivel az egyházközség adóhátralékának kifizetése is esedékessé vált, az 1878-ban megválasztott lelkész, Láposy János, arra kérte az egyházi felsőbb hatóságokat, hogy támogassák kérvényét, amivel a főispánhoz s a királyi törvényszékhez fordul.³³⁰ Közben láthatóan a református lelkész is erőteljesen exponálta magát a helyhatósági választási küzdelmekben. A január 4-én lebonyolított választások után legalábbis kedvező fordulatról számolt be esperesének a község vezetésében: „sok évi nehéz ostromlás után sikerült közelebb, az egyház ügyei iránti érdekeltségéről, jóakaratáról s értelmességéről ismeretes Farkas Gábortól az iránt határozott nyilatkozatot csikarni, hogy elfogadja a bíróságot s a mi valóban örvendetes, nagy erőmegfeszítésekkel sikerült is őt a bírói székbe ültetnünk. Így már nyugodt vagyok az elvesztett földek árának békés útoni megkaphatása iránt, – mert meg vagyok győződve, hogy Farkas Gábor a

³²⁶ Uo. Anyakönyvi bejegyzés szerint Nagy Ferenc nemcsak községi bíró, hanem árvagyám is volt az 1870-es években.

³²⁷ Uo. 15 forint szóbeli hagyatékra volt szó, amelyet a helybeli református tanító 1873-ban elhunyt katolikus neje hagyott az egyháza. Amikor 1881-ben Adamovics mozgalmat indított az újonnan nyitott temetőben egy kereszt állítására, kiderült a tartozás, amit végül kamatostul sikerült is a papnak a bírón behajtania. „Így sikerült 15 forintot és egy 5 forintra becsült keresztnek való szál tölgyfát kicsikarhatnom tőle.” EFL Acta Parochialia TE, 1600/1884 (1884. ápr. 24.).

³²⁸ SZSZBML IV. B. 411. 99. d. 7935/1881. Ónody Géza levele (1881. szept. 9.). A panasz tárgya ezúttal 23 frt 92 krajcárnyi összeg volt. A levél hangneméből árad az újonnan megválasztott országos képviselő felhorgadt öntudata. Mint a vizsgálatból kiderült, ez a beszéd az 1880-ban végzett kataszteri munkálatokból és a körorvosi díjakból adóarány szerint háramlott Ónodyra.

³²⁹ TERLI Jk. 1881. máj. 26.

³³⁰ TIREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. okt. 4; 1881. okt. 19; 1881. dec. 17).

községi ügyeknek – ez Augias istállójának – kitisztázása után – melyhez már kellő eréllyel hozzáfogott – egyik első teendőjének ismerendő követelésünk kiegyenlítése.”³³¹

Azt tudjuk tehát, hogy az egyik „dühös párt” élén Nagy Ferenc nem állhatott, míg a másik tábor a bíróválasztási küzdelem során Farkas Gábor (1826–1907) mögé sorakozott fel, aki régi helybeli református taksás nemesi család sarja volt, s aki már többször előbukkant e lapokon (legutóbb Csiszár Soma református lelkész lemondatása kapcsán).³³² A személyével kapcsolatos várakozások azonban túlzásnak bizonyultak, ugyanis közben a főispán közbenjárására végrehajtott számadási vizsgálat során kiderült, hogy ugyan „600 forintot felül kell lenni a pénztárban, de ott valósággal egy fillér sem találtatott. Sőt minthogy az illető volt pénzkezelők nem is mutatnak semmi hajlandóságot azon összegnek önkéntesen leendő befizetésére: a községi képviselőtestület kénytelen volt ellenük – mint sikkasztók ellen feljelentést tenni s tegnap már – megyei közegek közbejöttével – javaik zár alá vétettek”.³³³ Egy hónap múlva pedig arról szolt a tudósítás, hogy a főispán közbenjárására sor került a község javainak lefoglalására is.³³⁴

Az 1882 elején lebonyolított választással hatalomra került új előjáróság ugyan a viszszaélések leleplezése révén folytatta a (pénzügyi?) leszámolást elődével, de ezáltal önmagában a pénztárt nem tudta fizetőkész eszközökkel megtölteni. Nem áll távol tőlünk, hogy itt a községi háztartás krónikus hiányának kérdéseibe elmerüljünk, helyütt mégis inkább magát a választás lefolyását és a „pártok” tagolódását kell bemutatnunk.

A zavartalan körülmények biztosítása mindenekelőtt Benedek János vezénylő hadnagy és a 28 fős lovas huszárság érdeme volt, amint azt a választási jegyzőkönyv is kiemelte.³³⁵ A 40 fős községi képviselő-testület egyik felét a legnagyobb egyenesadófizetők, a virilisek adták, akiknek legújabb adatok szerint korrigált névsorát már nyolc nappal korábban közzétették. A testület másik feléből 10 főt sorsoltak ki előzetesen, s a helyükre lehetett most választani. Ennek során tört ki a verekedés december 28-ának délutánján. S mint a január negyedikei jegyzőkönyv záró része tudtul adja, december 29-én „több választók fenyegető magatartása miatt” nem lehetett a választást folytatólagosan megtartani. Az, hogy név szerint kiket sorsoltak ki, és kik az új tagok a választott képviselők között, azt sajnos nem ismerjük. A jegyzőkönyv alapján van viszont két névsorunk a „választott” és a „képviselési” tagokról (2-2 póttaggal egyetemben, lásd IV/9. táblázat). Hozzátartozik még a képhez, hogy a korábbi képviselő-testület összetételét sem ismerjük. Két korábbi időszakból maradtak fenn jegyzőkönyvek: 1876 nyaráról, amikor az árvíz után a falu esetleges kitelepítéséről volt szó (ezeken 29 fő vett részt), illetve 1878 végéről-1879 elejéről, a falusi iskolák finanszírozásáról folytatott vitákról (amelyeken kevesebben, 22-en jelentek meg). E kettő alapján úgy tűnik, hogy a választottak névsorában az első 10 helyen 7 olyan található, akiknek a neve a fenti két

³³¹ TtREL I. 28. j. 16. Körlevelek 3/1882 Láposy János, TE – Pápay Imre alsószabolcs-hajdúkerületi esperesnek, Hajdúböszörmény (1882. jan. 12.).

³³² Farkas Gábor családjára, személyére lásd Kövér: Performációk II., 2007.

³³³ TtREL I. 28. j. 16. Láposy – Pápay (1882. febr. 24.).

³³⁴ TtREL I. 28. j. 16. Láposy – Pápay (1882. márc. 27.).

³³⁵ SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 136/82 (1882. jan. 4.). A jegyzőkönyvet a választási bizottság elnöke, Ónody Géza és tagjai, Kovács Ignác (tiszttartó), Liptay Jenő, a Dessewffy-uradalom kasznárja és Papp József, helybeli görög katolikus módos gazda szignálta, de aláírta még a két lelkész, Adamovics József és Láposy János, valamint a belfalusi református tanító, Várkonyi Ferenc is. A választásról szóló fenti elemzés ezen a dokumentumon alapul.

időszakban nem bukkant fel, tehát feltételezhető, hogy a névsor elején találjuk az újonnan megválasztottakat. Ezt támasztja alá, hogy Pásztor József például 1881 őzétől tanított az újfalusi iskolában.³³⁶ A 11. helyen Nagy Ferenc neve állt a megválasztottak között, akit láthatóan mégsem sikerült teljesen diszkvalifikálni a helyi politikából. Ráadásul Lengyel István választott képviselő helyére futott be, az anyakönyvből tudjuk, hogy a Kovács 1881. december 30-án hunyt el. Mivel Lengyel 1876-ban testületi tag volt, elképzelhető, hogy őt nem sorsolták ki, hanem helyére még a régi testület póttagjaként jött be Nagy, vagy az sem kizárt, hogy Lengyelt még december 28-án megválasztották (újraválasztották?), s halála miatt a 11. legtöbb szavazatot kapott Nagy került be. Újnak számított a választottak között az egyetlen izraelita képviselő-testületi választott tag, a 20. helyre sorolt Klein József napszámos is. A választottak felekezeti összetétele szempontjából meghatározónak tűnik, hogy a 20 tagból 15 református volt.

Ami a viriliseket illeti, a sort a helyben birtokos, de nem itt élő arisztokraták vezették. Kállay Gusztávné ugyan szintén az élbolyban található, de birtokainak tulajdonosa már 1875 óta a Dessewffyék közül kerül ki, bár láthatóan a belfalusi kastély haszonélvezetét megtartotta. Ónody Géza 1880-ban adta el földjeit a mecenzéfi vasgyáros Pöhm Simonnak, s azonmód vissza is bérelte tőle.³³⁷ A közép- és nagybirtokosok közül Kállayné, Ónody és Dessewffy veje, gróf Pongrácz Jenő élt helyben (utóbbi Bashalmon). A virilisek között a legnagyobb adót fizetők tehát abszistenták voltak. A virilisek második csoportja a bérlelőkből állt (közülük egyedül a Kállay Béni eszlári birtokain gazdálkodó Szilvásyné nem volt zsidó). A virilisek utolsó harmadát a katolikus pap és a kántortanító, a református lelkész, egy katolikus boltos (Kohlmayer) és a legnagyobb helybeli parasztgazda, Papp József alkotta. Papp József bő egy évtizeddel ezelőtt már a bírói posztot is betöltötte. Farkas Gábor, a nyertes bíró csak a virilis póttagok közé fért be, de ő amúgy is választott tag lett.

A szavazás számszerű eredményeiről egyedül a bíróválasztásnál kapunk képet: ebből derül ki, hogy Farkas Gábor igazi kihívójának a katolikus Ailer (Eiler) Ferenc számított.³³⁸ Ez annál is inkább érdekes, mert Ailer nem tartozott a vagyonos emberek közé, mégis meghatározó alak lehetett, mert, mint láttuk, 1884-ben az Adamovics elleni panasznak is egyik fő szervezője volt. A bevádolt plébános egyenesen „mint földosztó, minden nadrágos embernek halálos gyűlölője” bélyegezte. Jelölésének azonban nemcsak szociális karakterét emelte ki, hanem alaptermészetét is kifogásolta. Adamovics elmondta róla, hogy elődei alatt kurátor volt, de ő elcsapta, mivel „szájaskodása, mellyel senkit nem kímél, gyűlöletessé, veszekedő természete, kerültté teszi őt, a jobb érzésűek előtt”. Mikor pedig harangozónak ajánlkozott, nem vette fel.³³⁹ Farkas Gábor 110:97 arányban aratott győzelme meglehetősen szoros volt. Távolról sem mehetett biztosra, s ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy az indulatok elszabadultak. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a 200 fő feletti szavazó igen magas részvételi arányt sejtet, hiszen a magas országgyűlési képviselő-választói cenzussal szemben a községi képviselő-testületnél minden felnőtt férfi szavazati joggal bírt.

A többi tisztségviselőket már közfelkiáltással választották. Így került új ember a tör-

³³⁶ TtREL I. 28. d. 24. Esperesi napló (1881. aug. 30; 1881. okt. 2.).

³³⁷ Kövér: Nagybirtokok..., 2006. 143–155.

³³⁸ Ailer (Gusztai) Ferenc 1839–40 körül született. MOL A 900. A harmadik bírójelölt, aki a református egyház kurátora volt, Vajda József nem kapott szavazatot, s pár nappal a választások után, 1882. január 7-én tüdőgyulladásban meghalt. MOL A 2568.

³³⁹ EFL Acta Personalia 1460/1884.

vénybírói és a pénztárnoki székbe is. Ailer a törvénybírószágért és a hitességért is ringbe szállt, de csak az utóbbit sikerült elnyernie. Az egész szavazás végeredményét nézve sajátságos proporcionalitás körvonalai rajzolódnak ki: a bíró református, a törvénybíró görög katolikus, a pénztárnok pedig római katolikus lett. A hitesek közül kettő református (Murvai, Tanyi), kettő katolikus (Kobzos, Ajler), az egyik megválasztott őrmester szintén római katolikus (Szécsy), a másik (Meleg) református. Lehet-e véletlen ez a száz évvel később „népfrontosságnak” nevezhető politikai aránytartás?

IV/9. TÁBLÁZAT • A tiszaezlári képviselő-testület választott és virilis tagjai 1882. január 4. után

Választott	Virilis	Bíró	Szavazat
Murvai György	Dessewffy Miklós gróf	Farkas Gábor	110
Farkas József	Wesselényi Ferenc báró	Eiler Ferenc	97
Farkas Ferenc	Bethlen Sándorné gróf	Vajda József	0
Tanyi Mihály	Kállay Gusztávné		
Ardai István	Pöhm Simon	törvénybíró	
Kovács József	Kállay Béni	Papp József id.	x
Várkonyi Ferenc	Ónody Géza	Eiler Ferenc	
Pásztor József (tanító)	Ehrenreich Jakab	Vajda József	
Ajler Ferenc	Lichtman Mór		
Chrobák József	Alter Mór	pénzkezelő	
Nagy Ferenc*	Lichtman Jakab	Großberg Leon	
Farkas Gábor	Adamovics József	Ardai István	
Nagy Sándor	Groszberg Leon	Kohlmayer József	x
Vajda József	Pap József id.		
Farkas Mihály	Láposy János	hitesek	
Pásztor József (tótalu)	Rk. Kántor	Murvai György	x
Gy. Kis József	Lichtman József	Kobzos János	x
Farkas Sándor	Szilvássy Jánosné	Tanyi Mihály	x
Szécsy Sándor	Zieszman Jakab	Ajler Ferenc	x
Klein József	Kohlmayer József		
póttagok		őrmesterek	
		Szécsy Sándor	x
Debrecenyi Mihály	Kgy. Nagy József	Gy. Kis József	
Szuhi György	Farkas Gábor	Nagy András	
		Ardai József	
		Meleg Miklós	x

* Lengyel István elhalt tag helyett.

Forrás: SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 136/1882.

Hogy a felekezeti „pártosodás” szerepet játszhatott a választási propagandában, azt Adamovics is említette 1884-es idézett védlevelében: szerinte néhány hívét azzal sikerült a korteskedés során a másik táborbelieknek maguk mellé állítani, hogy azt terjesztették: „a pap is kálvinistává akar lenni, azért akarja Farkas Gábort bíróvá tenni.”³⁴⁰ Összességében elmondható, hogy miközben az előjáróság megválasztásában egyfajta mértéktartó felekezeti arányosság érvényesült, a virilizmuson belül nem volt mód ilyen szempontok érvényesítésére, a választások minden jel szerint igyekeztek korrigálni a törzsökös református népesség javára a falu erőviszonyait. A korrekció egyértelmű vesztese a falu zsidósága volt. A régi képviselők közül sem az Einhorn, sem a Junger, sem a Weiszstein, családnevet nem látjuk viszont az 1882-es választás végeredménye után.

Miközben a képviselő-testület egynegyedét háromévente kisorsolták, s ugyanakkor a bírót és a tisztségviselőket is újraválasztották, az 1871-es községi törvény óta a falusi előjáróság egyik tagját, a jegyzőt ugyan szintén választották, de működése nem kötődött periodikus ciklusokhoz.³⁴¹ Gyakorlatilag addig maradt, amíg tudott és akart. Természetesen annak is megvolt a lehetősége, hogy állásából hivatalosan elmozdítsák, ha annak betöltésére alkalmatlannak vagy méltatlannak bizonyult. A jegyző státusának megszilárdításával a törvényalkotók tulajdonképpen a szakképzettség folyamatosságát kívánták biztosítani és megbecsülni az előjáróságban, miközben a választott bírót, törvénybíró s a hitesek a helyi érdek- és erőviszonyok kifejezői voltak.³⁴² Ahogy Tiszaeszlár községi szabályrendelete is rögzítette: „A községi jegyző a község tolvívője egyszersmind olyan előjárója ki a községi ügyek vezetésében képzettséges állásánál fogva a bíróval együtt leghathatósabban részt venni van hivatva.”³⁴³ Szükség is lehetett a korban a pozíció megerősítésére, mert csak Tiszaeszláron a községi törvény hatályba lépte előtt meglehetősen gyakran fordult elő a jegyző fegyelmi elbocsátása, sőt megszökése is.³⁴⁴ S nem volt ez másként az alispáni iratok tanulsága szerint a megye más községeiben sem. Hogy a közigazgatási apparátus legelső láncszeme volt ilyen korrup, vagy épp az okozta a panaszok, feljelentések áradatát, hogy nem volt más mód eltávolításukra, azt most nem tudjuk megvizsgálni. Tény azonban, hogy nagyjából az 1881 végi választási botrányokkal egy időben az akkori jegyző ellen is fegyelmi vizsgálat folyt, ám ő végül megúszta az elmozdítást.

Gunya Sándor jegyző 1853-ban született, s mint láttuk, 1877. március 25-én került az eszlári jegyzői hivatalba. Szolgált már a faluban előbb egy Gunya Ignác nevű jegyző is, ő később Rakamazon bukkant fel.³⁴⁵ Gunya Sándor ellen 1881. december 12-én a megyei adófelügyelő indított fegyelmi vizsgálatot, s mint „javíthatatlan hanyag közeget állomá-

³⁴⁰ EFL Acta Personalia 1460/1884.

³⁴¹ Csizmadia, 1976. 126; 132.

³⁴² Szakál, 1986. 6.

³⁴³ Tiszaeszlár nagyközség szabályrendelete (TE, 1872, aug. 11.) SZSZBML V. 429.

³⁴⁴ A megye 1865. szeptember 7-i határozata Kürthy Menyhért volt tiszaeszlári jegyzőt 505 frt elsíkkasztásában találta bűnösnek, jóllehet vagyontalansága miatt azt rajta behajtani nem tudta. SZSZBML IV. B. 255. b. 112. d. 694/867. (Szlávy József államtitkár – Szabolcs vármegye, 1867. jún. 2.); 1872 februárjában pedig Kovács Pál jegyző adósságait hátrahagyva családjával együtt megszökött Eszlárról. SZSZBML IV. B. 411. 1. d. Dobozy Ferenc szolgabíró – Bónis Barnabás alispán, 1872. febr. 27.)

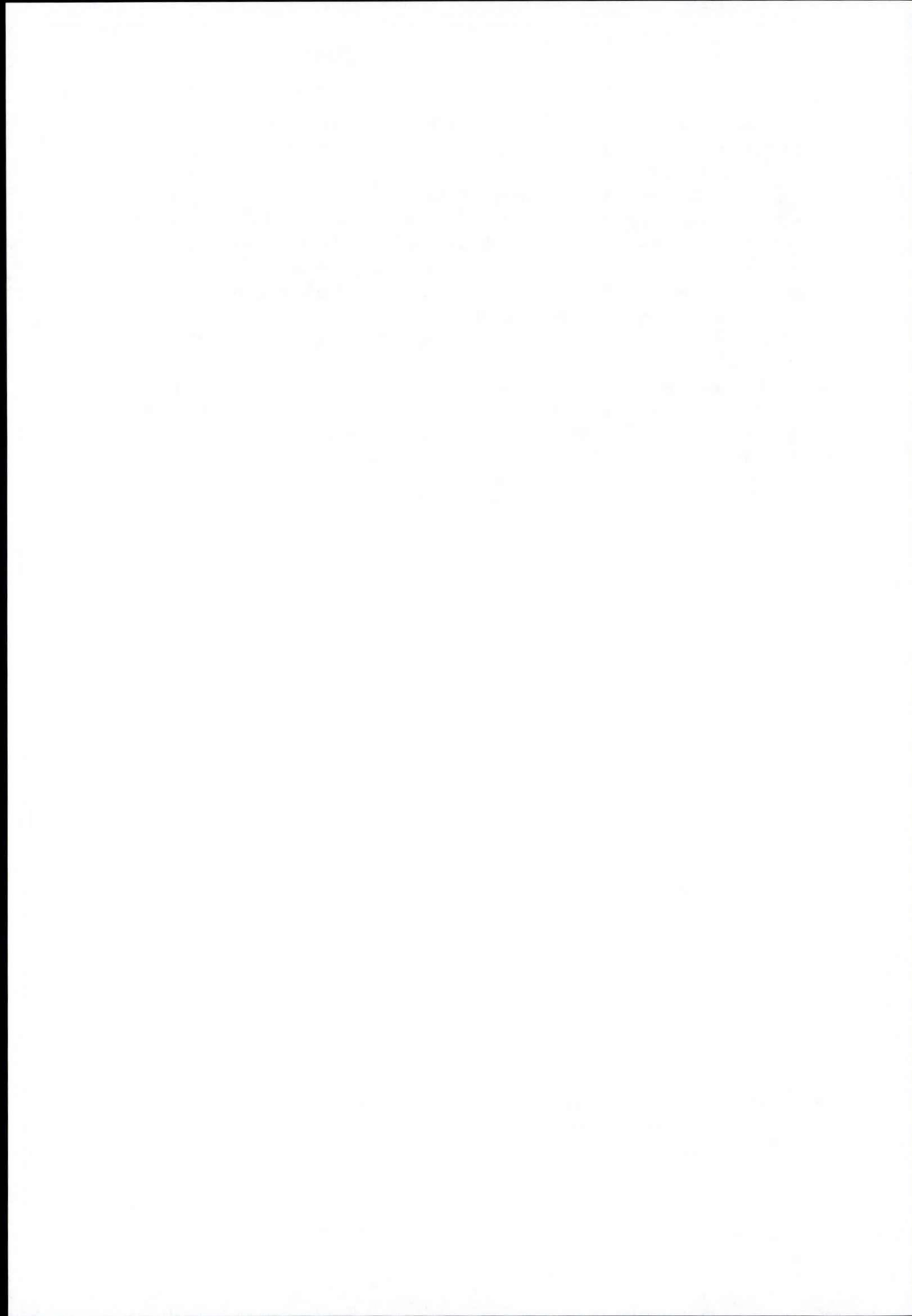
³⁴⁵ SZSZBML IV. B. 411. 115. d. III. 1883/74. A közöttük esetleg lévő rokonságnak még nem bukkantam nyomára. Rakamazon segédjegyzősködött még egy sátoraljaújhelyi születésű, szintén sokszor bepanaszolt Gunya József is.

sából felfüggeszteni és elmozdítani” kérte.³⁴⁶ Nem ez volt az első panasz ellene. A lavinát egyébként ezúttal Ónody Géza indította el, amikor a már eladott birtoka után rá kivetett adónövekményt kifogásolta. A frissen megválasztott Ónody képviselő Böhm adófelügyelőnél személyesen is megjelent, s bejelentette, hogy interpellálni fog a pénzügyminiszternél saját ügyében. Ettől aztán beindult a gépezet, de a fenyegetőzésen túl a szigort az is kiváltotta, hogy a jegyző már a többedik megkeresésre nem reagált, s az 1879-es adófőkönyvet nem tudta bemutatni. A kötelességmulasztással egyébként szintén megvádolt, magát ártatlannak valló szolgabíró, Jármay Jenő 1882. január 2-án terjesztette elő a Gunya ellen megtartott vizsgálat eredményét. A vádak közül egy maradéktalanul igazolódott, az 1879-es adókönyv valóban elveszett, s erre a jegyző elég kínkeserves védekezést adott elő: azt állítván, hogy a „B főkönyv el lévén rongyolódva”, egy tiszalöki könyvkötőhöz küldte át, aki azonban előbb eltűnt, majd megkerült, de akkor meg a bekötött főkönyv utolsó lapjai hiányoztak, ezért újra visszaküldte neki, „hogy a hiányzó lapokat keresse meg s kösse belé”, s azóta többszöri sürgetés dacára sem tudta kezeihez kapni. Szó, ami szó, 20 forint bírságban marasztaltatott el, ami januártól áprilisig négyhavi fizetésére foglaltatott le.³⁴⁷ S bár a panaszok és vizsgálatok ellene a továbbiakban sem szűntek meg, a jegyző, fegyelmiknek és bírságoknak kitéve s ezek által sakkban tartva, mégis az 1920-as évekig a helyén maradhatott.³⁴⁸

³⁴⁶ SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 9748/881. Böhm adófelügyelő – alispán (1882. dec. 12.).

³⁴⁷ Uo. 99/882. Jármay szolgabíró – alispán, Vencsellő, 1882. jan. 2. Gunya a kifogásolt földadó-szaporulati kimutatások egy részéről azt állította postakönyvével is bizonyítva, hogy azokat beküldte.

³⁴⁸ 1883 tavaszán főispáni kezdeményezésre indult ellene fegyelmi vizsgálat, mivel az árvaszéki üggyhöz szükséges telekkönyvi kivonatot 10 hónap késéssel mutatta be. SZSZBML IV. B. 411. 125. d. XII. 1883/150. (1883. ápr. 13.). 1928-ban Eszláron nyugdíjasként hunyt el.

V. A FŐSZEREPLŐK

(Családtörténetek)

Egy színdarabban a főszereplők felsorolásának nem az első felvonás vége táján, hanem rögtön a legelején, a címlapbelsőn lenne a helye. Az országos, sőt nemzetközi visszhangot kiváltó eszlári „ügy”, Solymosi Eszter eltűnésének az ügye azonban, mint eddig bemutattuk, nem magában álló történet. Mély megrázkódtatásokkal járó helyi konfliktusok sorozatába illeszkedett. A 19. századi átalakulás kiélezte és felszínre hozta a helyi társadalomban mutatkozó ellentéteket, a tektonikus mozgások barázdákat, árkokat szaggattak a felszínre, de a felhalmozódott feszültségek nem mindenütt törtek ki ilyen erőteljesen, mint Eszláron. Mint a történelemben általában, ebben a drámában is a lassú folyású hétköznapi epizodistáiból egyik pillanatról a másikra robbantak a cselekmények színpadára a darab helyi főszereplői. Korábban mindenki élte a maga szokványos életét, ki hallott annak előtte Solymosi Eszterről, Scharf Móricról, de még akár Farkas Gáborról vagy Papp Józsefről is. Talán Ónody Géza az egyetlen, akinek a neve 1881-es képviselővé választásával a megye határain túl is ismertté válhatott, már amennyire egy szűzbeszédét épphogy elmondó képviselő egyáltalán számot tarthat bármiféle érdeklődésre.¹ De még így, az „ügyben” eljátszott szerepük ismeretében, a mű dramaturgiai központjához közeledve sem érdemes e figurákat kiszakítani megszokott közegükből, ezért társadalomtörténeti látószögünkhöz illően családtörténeti tablón mutatjuk be portréjukat.² Itt és most azokról lesz szó, akik nem pusztán az eddig felvonultatott társadalmi típusok reprezentánsai, hanem egyúttal olyan ágensek, akik a darabban még csak ezután következő, újabb lokális konfliktus létrejöttében, kibontakozásában is meghatározónak mutatkoztak.³ Olyan források alapján, amelyekből zömmel eddig dolgoztunk, ám ezúttal a kulcsszereplők egyéni története köré kerekítve.

Szerencsésebb csillagzat alatt született történetírásokban a családtörténet már rég emancipálta magát függő helyzetéből. Program, folyóirat, összefoglalók mind-mind rendelkezésre állnak.⁴ S nem csak a „királyok, hercegek, grófok” többgenerációs tör-

¹ Mikszáth ekkor még szimpatizált vele: „Ónody Géza vágta ki elsőnek a rezet. Csinos fiatal ember, aki bizony korjegyző is lehetett volna tán, ha van egy kis protekciója odaát. Elég folyékonyan és elfogulatlanul beszélt, s amit elmondott is, tisztességgel megjárta első beszédnek.” MKÖM 62. k. 1881. 166. Apróságok a Házból (okt. 16.).

² „Tabló tehát a szó gyűjtő értelmében az olyan ábrázolás, amely az élet zsúfoltságát, a történelem sokrétűségét próbálja a maga eszközeivel felidézni.” Halász, 1981. 1044. A koncepció értelmezéséhez lásd Kövér, 2002. 402. sköv.

³ Sewell nyomán a történelmi cselekvők („ágensek”) szerepét nem a struktúrával szembenállóként, hanem annak teremtetőjeként értelmezem. Sewell, 2005. 143–145.

⁴ Stone, 1987. 25; Anderson, 1980; *Historische Familienforschung*, 1982; *Histoire de la famille*, 3. 1986.

ténetének megírása számít létjogosultnak, s nem is csak a „burzsoáké”,⁵ hanem nominális vizsgálatok tárgyai lehetnek ma már, a mikrohistória korában a régebben „ismeretlennek” vagy „jelentéktelennek” tekintett történelmi szereplők is.⁶

Az Ónodyak

A szentmártoni Ónody család a 17. század közepén bukkan elő a történelem homályából.⁷ A családi címeren páncélba öltözött férfiú lándzsáját hátraforduló aranyoroszlán hátába (inkább farába) készül döfni.⁸ A bennünket érdeklő ág egyik tagja, Jakab az 1770-es évek úrbérrendezésekor Hevesben és Pest megyében rendelkezett jobbágytelkekkel és jobbágysokkal.⁹ Rajta kívül ekkoriban még Borsodban (András) és Szatmárban (Márton) találunk Ónody családnevű birtokosokat.

Pest – Heves – Szabolcs

A Pest megyei Domonyban már 1754-ben szerepelt Ónody Jakab neve.¹⁰ Halálát viszont 1793-ban a hevesi református anyakönyvben regisztrálták.¹¹ Nyomatott családfa híján az anyakönyvi szórványadatokból, a gyászjelentésekből és a családtörténeti gyűjtemények segítségével próbáltam a család két ágának legalább 19. századi nemzedékrendjét felvázolni. (*Lásd függelék.*) A 18. századra nézve nem is törekedhettem teljességre, de az kiderült, hogy Domonyba a Kandó családba való beházasodás (Kandó Judit férjezett Ónody Andrásné) révén kerültek. A domonyi Ónody-kúriát végül 1796-ban Ónody Jakab legidősebb fia, Zsigmond építtette.¹² Idősebb Ónody Zsigmond 1790-ben lett Pest megye táblabírája, fia, ifjú Zsigmond ugyanezt a címet 1836-ban kapta meg.¹³ Idősebb Zsigmond 1814-es domonyi halálozását a hévízgyörki matrikulából bogarászhatjuk ki, s ugyanitt anyakönyvezték 1828-ban özveggye, széki Széky Julianna elhunytát is.¹⁴ A genealógiai munkák idősebb Zsigmond két gyermekét azonban palugyai Plathy Katalintól származtatják, Széky Julianna tehát a második nej volt.¹⁵ Az ifjabb Ónody Zsigmondot és nővérét, Teréziát Pesten keresztelték (a gyerekek születésekor az atya a megye főjegyzője volt), a Kálvin téri anyakönyvekben van nyoma anyjuk 1802-es halá-

⁵ Gall, 1989. Egy délnémet polgárcsalád kilenc generációjának története.

⁶ Corbin, 1998.

⁷ A család történetéről részletesen Kövér: Ónody, 2008. 289–315.

⁸ Borovszky: *Szabolcs vármegye*, [1900] 527–528.

⁹ Fónagy, 1997. II. 554. Ónody Jakab Heves megyében Hevesen, Pélyen és Verpeléten, Pest megyében pedig Domonyban és Maglódon, összesen 369 kisholdat bírt.

¹⁰ PML Nemesi összeírások, CC. VI. 7. A váci járás, 1754.

¹¹ MOL A 1402 Heves ref. ak. Feleségének, fái Fáy Borbálának elhalálozását ugyanitt 1797-ben anyakönyvezték. Uo.

¹² Borovszky: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, [1910] 55.

¹³ Kőszeghi, 1899. 270.

¹⁴ MOL A 679. Hévízgyörk ref. ak. A domonyi reformátusokat a 19. század folyamán Hévízgyörk anyakönyvébe jegyezték be. Domonyban evangélikus (zömmel szlovák) matrikulát vezettek.

¹⁵ Nagy Iván, VII. 1860. 232. Azt is tudjuk, hogy Széky Juliannának Ónody Zsigmond Kubinyi Lajos után következő második férje volt. Orosz Ernő, 1906. 276. Ónody Zsigmond egyébként Hevesben is táblabíró-ságot viselt 1790-ben és 1804-ben. Uo. 333.

lának is.¹⁶ A testvérek között létrejött vagyonmegosztásra rávilágít a nővér 1838-ban kelt végrendelete: eszerint vagyona „szinte osztatlan ősi örökségből”, melyet kedves testvére, Zsigmond „bizonyos évenkénti haszonbér fizetése mellett bír, részint szinte osztatlan ősi Capitalisokból, – s a Duna Vecsei és Cibakházi Árendális” illetményből, „részint végre” az általa „szerzett Maglódi és Löbi részjóságocskákból, s némi ingó vagyonokból áll”. A végrendelet felsorolja a hagyományozott ingóságokat is, amelynek alapján képet alkothatunk az asszony módosságáról, s említést tesz a barátnéjának kölcsönadott 5100 váltóforintnyi kihelyezett tőkepénzéről is.¹⁷

Ifjú Zsigmond feleségével, szentjóni Szabó Erzsébettel közösen alkotott, szintén fennmaradt végrendeletében vagyoni gyarapodását úgy értékelte, hogy javai „isten áldása mellett legnagyobb részben közös munkásságunk és takarékoságunk gyümölcseként közszerzeményünket képezik”.¹⁸ Hogy a nővér birtokrészének haszonbérletére mellett mi módon ment végbe a közös szerzés, arra most csak apró adalékokat idézhetünk a domonyi úrbéri per anyagából. Komolyan esett latba a magvaszakadt Kandó ágak után meghatározott arány szerinti oldalági öröklés, aminek révén az eredetileg 21³/₅/144-es kulcs helyett Ónody Zsigmondra végül már 40¹/₃/144 rész jutott a község határából.¹⁹ Ugyanakkor mint közbirtokos maga is vallotta, hogy a közös legelőt megcsonkító, a volt jobbágyok állítása szerint „5-600 holdra menő irtványból” az ő irtása „70–80 holdnál többet nem tesz”.²⁰ Akadt olyan jobbágyleszármazott is, aki évtizedeken keresztül perelte hajdani földesurát (s még örököseit is), mert az egy egész telekből apját még 1831 előtt kibecsültette. 1860. július 5-én Ónody kihallgatásakor maga is elismerte, hogy a nevezett Lipták Jánost „mint hogy a telek művelésére elégtelen volt, a községi bírák panaszára is az úri székek útján ötet telkéből bíróilag kitette”, de rögtön hozzáfűzte, hogy „a telket bíróilag másnak adta”, ma is más bírja, s abból neki „semmi sincs”.²¹ Ónody Zsigmond feleségével alkotott közös végrendeletében a domonyi birtokot és a pesti fél házat egyetlen fiára szándékozott hagyni, nem sejtve, hogy László fia hamarosan, 1865 nyarán, 21 éves korában, 48 órás kinszenvedés után görcsökben meghal. A már 1862-ben is reszketeg aláírású apa egy év múlva maga is gyermeke után ment, pedig Haumann pesti és Herz aszódai orvos is gyógyította, ahogy azt az anyakönyv és a gyászjelentés is szokatlan módon tudtul adja.²² A családnak ebben az ágában ezzel elfogytak a fiúk (1867-ben a harmadik leány, Juliska is meghalt tüdővészben). Az ág vagyonosságát az 1893-as gazdacímárban még mindig az 1883-ban Karlsbadban elhunyt Ónody Zsigmondné nevén álló mintegy 1600 kataszteri holdnyi birtok fémjelezte. A kúriát a századfordulón a legkisebb leány fia után Segesváry-kúriának hívják.²³ A középső leány, Ilona pedig, akinek Park szanatóriumbeli halálakor a nevén

¹⁶ BFL A 11 Pesti ref. ak.

¹⁷ PML IV. 77 – a. Végrendeletek. 1838/1049. A végrendelet 1838. november 10-én Pesten kelt, amikor az asszony Ottlyk Sándortól származott egyetlen fia, Geiza nyolcéves volt. A végrendelet szerint a férj ekkor már három éve véglegesen elhagyta feleségét. A további életadatokra lásd Szluha, 2006. 476.

¹⁸ PML IV. 77 – a. 1862/1066. A végrendelet 1862. december 1-jén Domonyban kelt.

¹⁹ PML IV. 165 – a. Úrbéri perek gyűjteménye. 22. d. Pörbeli egyesség, 1864. szept. 2.

²⁰ PML IV. 165 – a. 21. d. Domonon, 1848. jan. előtt.

²¹ PML IV. 165 – a. 22. d. Perkivonat, Pest, 1861. febr. 26.

²² MOL A 679 Hévízgyörk ref. ak. 1865. júl. 21; 1866. jún. 12. A gyászjelentéseket lásd OSzK Mf. FM 8/35 797. 371. tek.

²³ Borovszky: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, [1910] 55. A kép: 54.

egy pesti, Nagykorona u. 19. (Arany János utca sarki) ház állt, férjével, Medve Kálmánnal a Szatmár megyei Kölcsházán vásárolt magának birtokot.²⁴

Az 1809-es inszurrekciós lustrába Ónody Jakab legkisebb fiát, az akkor 36 éves Ónody Pált Hevesen vették fel, ott, ahol apja elhalt.²⁵ A történetben innentől idősebb Pál néven szereplő, már korántsem fiatal férfi 1807-ben Tenken²⁶ házasodott be az Abaújban, Gömörben, Hevesben, Nógrádban és Szabolcsban birtokos ragyolczy Csoma családba (a prédikátum Nógrádból eredt).²⁷ A leány apja, Csoma Sámuel 1814-ben kelt végrendeletében, nem sokkal halála előtt, az özvegyi jogok fenntartása mellett „atyja és saját aquisitióját” egyetlen fiára, Zsigmondra hagyta (beleértve nemcsak a ragyolci törzsbirtokot, hanem még a noszvaji szőlőt is). A leányok ez ellen a rendelkezés ellen még kihirdetésekor szóban tiltakoztak, majd 1816-ban a királyi táblán évtizedekre elhúzóódó örökösödési pört indítottak (ahogy a pörben a tényállást az alperes nézőpontjából vázoló ügyvéd írta: „1848-ig ostromolták az atyai végrendeletet”).²⁸ Közben Csoma Zsigmond 1827-ben, özvegye, Szilassy Teréz pedig 1849-ben elhunyt, s ahogy a genealógus szerző fogalmaz, végül ez a linea „Zsigmondban illetve ennek leányaiban halt ki”.²⁹

Hevesen 1771-ben az urbáriumban összesen 60 $\frac{1}{8}$ telket írtak össze, ebből két jobbágy másfél úrbéres telke állt Ónody Jakab nevére.³⁰ Özvegy Bárczay Lászlóné Lónyay Klára hevesi, péli és verpeléti birtokait 1767 tavaszán adta zálogba 8000 rénes forintért Fáy Zsigmondnak és feleségének, akik azt 1769-ben Ónody Jákobra és feleségére, Fáy Borbálára „transferálták” 1250 rénes forint Lónyay Klárának történő felülfizetése (auctio) mellett.³¹ Miután Fáy Borbála Fáy Zsigmond testvérhúga volt, a zálogbirtok továbbadása mögött valamilyen családi osztályt vélelmezhetünk. Kapcsolódott még az ügylethez Ónody Jakab és Bernáth József (felesége Bárczay Kata) 1773 tavaszán kötött szerződése a fiatalon elhalt asszony „residentialis curiájáról”, s az egész belesimult a Haller Sámuel mint főbirtokos és az ún. négy linea családjai között az 1740-es évek óta folytatott s időnként megállapodásra jutó arányosítási és szétválasztási perbe.³² Az eredeti zálogbirtok-szerződés 20 évre szólt, a későbbi kiegészítések során a határidő 24 évre emelkedett. A rendi magánjog sajátos intézményeként dívott ingatlan zálogbirtoklás esetében a zálogidő tulajdonképpen nem a hitelezőt és követelését (hiszen ő birtokon belül volt), hanem a tulajdonos visszaváltási jogát volt hivatva biztosítani.³³

Az 1830-as évek közepén készült hevesi telekösszeírás mindenesetre már csak 54 $\frac{6}{8}$ telket talált a mezővárosban, tehát – mint írták – „hibázik 5 egész és $\frac{3}{8}$ sessio”. S az összeírás végén egy bekezdés megvilágította az okokat is: „az Ónody Jakab nevére írott

²⁴ BFL VII. 12. b. 189 622/1918. hagyaték. Az iratcsomóra Nagy Sándor levéltáros kolléga volt szíves felhívni a figyelmemet.

²⁵ HML IV-1/g/4. d. öi. 894. 5v. Hevesi nemesek lustrális nemesi összeírása, 1809.

²⁶ MOL A 1374 Átány ref. ak. Az 1805 és 1810 közötti hevesi református bejegyzéseket az átányi anyakönyvben találhatjuk.

²⁷ Csoma, 1897. 150–153. A Heves megyei Tenken birtokos Csoma ágon Juditnak Zsigmondot kivéve csak nővérei voltak, szám szerint összesen öten.

²⁸ MOL P 81 Csoma család, ragyolczy. 13. cs. (B 1438 tek.) f. 9–11. Családfa és tény-állás.

²⁹ Csoma, 1897. 153.

³⁰ HML VII – 1/a. Egri törvényszék úrbéri elkülönítési és tagosítási iratai. 123. d. 1. Heves nevezetű mezővárosnak urbárioma, 1771.

³¹ MOL P 18 Baranyay (Bodorfalvi) család. 22. cs. 38. Lónyay Klára aukcionális záloglevele (másolat).

³² A belső és külső telkek eredeti birtokarány szerinti szétválasztásának ügyére lásd Soós, 1975. 46–47; Pétercsák, 1998. 263–265.

³³ Gábor Gyula: Zálogbirtok. In *Magyar Jogi Lexikon*. VI. 1907. 1120–1122; Homoki-Nagy, 2004. 180–184.

1½ sessio osztály által, a Babóltsi successorok nevére írott 4¼ sessio szinte osztályok által, melyek köztök sűrűen történtenek, enyésztek el, a Radics Gergely nevére írott szinte osztály alkalmával húzódott be. Elosztódott tehát 6 egész ¼ sessio, az urbárium behozatala óta pedig 6/8 szaporodott.”³⁴ Az összeírók a telkek „elenyészésének” legfőbb okát a családon belüli gyakori osztályban jelölték meg. Az 1836:XII. tc. alapján megindított „úrbéri rendbeszedés és összesítés” kihallgatásaiból azonban további érdemi információkhoz juthatunk. Kiderül, hogy az Ónodiaknál zálogban volt másfél telket a Bárczaiak Ónodi Páltól – nyilván nem a zálogidő lejárta (1791) előtt – visszaváltották, majd Bernáth Andrásnak engedték át. Bernáth József septemvirnek (András apjának) az urbáriumkor csak a felesége (a már említett Bárczay Kata) nevén állt szintén másfél jobbágy házhely, s az atya csak 1779-ben kezdett Hevesen „szerzegetni”, miután az első feleség és gyermekei halála után a másfél telek visszaszállott a Bárczai ágra.³⁵ A hevesi idős jobbágyok tanúvallomásai az urbarialitás nézőpontjából világították meg a történeteket: Luzsi János 84 éves r. kat. özvegy fél telkes jobbágy azt állította, hogy „az Ónody jusszon volt 2 jobbágyoknak földjeiket még Ónodi foglalta el, s jelenleg T. Bernáth András Úr birtokában van”. Luzsi Mátyás 83 éves r. kat. telkes jobbágy viszont már négy jobbágyra emlékezett, akiknek a neveiket is felsorolta, sőt azt is tudta, hogy „a belső funduson, jelesen a Miklós Jánosén jelenleg Tettes Bernáth András úrnak gazdasági épületei vannak, a Veres Györgyén Morvai Farkas zsidó lakik, hol sörháza is van Bernáth András Úrnak, a Valykó János és Barna György belső telkeik pedig elpusztulván Bernáth András Úr bírja portáikat”.³⁶ Ezek szerint az Ónodyak nemcsak hogy zálogban bírták a jobbágytelkeket más közbirtokos családoktól, hanem az eredetileg úrbéres állományt már az urbárium behozatala után majorságivá alakítva (a korabeli terminológia szerint: „behúzva”) is terjeszkedtek. Ónody Pál egyébként nemcsak Hevesen vett zálogba földet: a Puky család Maglód határában fekvő birtokait például 500 rénes forintért „árendálta” 1803-ban.³⁷

Szabolcsba az Ónodyak valamikor a 19. század elején származtak át. Idősebb Pál és neje a 19. század elején még gyakorta vállalt keresztszülőséget Hevesen (utoljára 1817-ben). Kiskorú fia, szintén Pál és kisasszony leánya, Borbála viszont először 1823-ban töltött be hasonló tisztelet Tiszaeszláron. A Szabolcsban való megtelepedés tehát nem sokkal a napóleoni háborúkat követő időszakban történhetett.

A földesuraságként való meggyökerezés Tiszaeszláron sem ment simán. Közelebről 1822. november 27-én került sor arra a határbejárásra, amely „a Mélt. Kállay Família egy tagba lévő és az egész határnak felét tevő birtokát, a Mélt. Bánfy Família birtok-

³⁴ HML VII – 1/a 123. d. 3. Heves, 1836. okt. 20.

³⁵ Bernáth András vallomásából kiderül, hogy „az Ónody Jákob kezénn Urbarium be hozatalakor volt birtokra is 1½ házhely van ugyan az Urb. Tabellába írva; de a Proportio behozatalakor már nem jutott ezen jussra semmi jobbágy házhely, kétségen kívül más Bossányi maradékánn adatván a ki; s midőnn ezenn Juss Onoditól a Bárczai maradékok által ki váltatott, és köztük két felé osztatott, akkor sem találatott rajta jobbágy, s minden házhely és jobbágy nélkül került az utánn, ezen félnek [Bernáth Andrásnak] is birtokába. HML VII – 1/a 123. d. 5. 1838. nov. 22-én tartott első tárgyaláson túl az egész hevesi per lefolyásáról lásd Soós, 1975. 263–264.

³⁶ HML VII – 1/a 123. d. 5. Az 1847. szept. 16-i írászéki tárgyalásra a vallomásokat felvette Halasy Gáspár főszolgabíró. Ötödik tanúként megszólalt Miklós Panna is, 72 esztendő r. kat. házas zsellér özvegye, akinek Miklós János az édesapja volt, s ő még azt is tudta, hogy a négy jobbágy közül Valykó és Barna „Tót országból került jobbágyok” voltak, s mindegyik fél telket bírt. Uo.

³⁷ MOL P 1805 3. cs. 11. t. f. 6. Puky István Puky Pálnak, 1803. jún. 6. Puky Pál (1762–1834) feleségét mellesleg Ónody Erzsébetnek hívták.

kától, melyben foglaltatik azon Putnoky és Megyery nevezet alatt levő Rész, mely most a Titt. Ónody Pál Úr birtokába vagyron, és a Kállay Juss mellett végig nyúlik, az egész Eszlári határon megkülönböztető határjeleit, az eredeti Proportionalis Mappa útmutatása és az actualis usus szerint” megújították.³⁸ Mint láttuk, az 1773-as úrbéri regulációkor a falu határán osztozkodó református Bánffyok és katolikus Kállayak nevén 21 egész teleket írtak össze. Láthatóan a Bánffy-részből kanyarodott ki (netán ismét zálogbirtokként?) az a Putnoky és Megyery családokon keresztül Ónodyhoz került rész, amelynek határkijelölése 1822-ben még nem fejeződött be, s még évekig elhúzódott. A Tisza-holtág kanyarulatában levő erdők kijelölésére végül csak 1829-ben került sor, s akkor sem viták nélkül.³⁹

Az 1810-ben még Hevesen született ifjabb Pál a Nógrádban, Hevesben, Borsodban és Abaújban megyei szerepet vivő nagyréthyi Darvas család egyik leány tagját vette nőül.⁴⁰ Az 1832-ben végrehajtott szabolcsi nemesi összeírásban már idős és ifjú Ónody Pál neve egymás alatt szerepelt.⁴¹ Id. Ónody Pál és neje 1844-es egyazon évben történt halála után a jobbágyfelszabadítás idején ifj. Ónody Pálnak egyedül kellett helytállnia.

Az ötvenes évek birtokrendezésekor az úrbíres minőség kipuhatolására kiküldött bíróság, mint tapasztaltuk, azt állapította meg, hogy Eszláron az urbáriumban összeírt 21 telekből „egy és fél telek hibázik. Hogy mimódon és hova tévedhetett el ez utóbbi, arról a köz lakosok semmi eredményt sem nyújthattak – bár ez alkalommal nyomába jöni minden módon iparkodtak volna. Hír szerint közbirtokos Ónody Pál úr keze közt mondatik lenni – de erről bizonyost senki nem mondhatott.” Összességében a jobbágyfelszabadításkor Eszláron ifjabb Ónody Pálnak mindössze 11 zsellérhányada mutatkozott.⁴² Az 1844-es országgyűlés költségeinek alapjául szolgáló összeírás és kivetési jegyzék alapján ugyanakkor Ónody Pál nevén 748 magyar holdas birtok szerepelt.⁴³ A „nagy osztozkodásban” az 1852-ben felvett „föld- vagy vallománykönyv” (Grund- oder Sessionsbuch) és a kataszteri ideiglen revíziói után Eszlár határában egyedül Ónody ért el számottevő gyarapodást a nagyobb birtokosok között, földje 1867-re mintegy 1000 magyar holdra rúgott.⁴⁴ A legelőelkülönözés lezárulása után, 1870-ben ez 840 kataszteri holdat tett ki, amelyhez a szomszédos Tiszalökön még egy csaknem 600 holdas birtoktest kapcsolódott.

Az Ónodyak tehát Pest, Heves és Szabolcs megyékben a 19. század első két harmadában egyértelműen a kor minden eszközét felhasználó „szerzők” voltak, beleértve ebbe a bevett házassági, zálogbirtoklási, birtokvásárlási és pereskedési technikákat.

³⁸ SZSZBML IV. A. 1. 976. d. Újvári id. Desy Mihály alispán vezetésével tartott határjárás, Tiszaeszlár (TE), 1822. nov. 27.

³⁹ SZSZBML IV. A. 1. 976. d. Baaji Patay István másodalispán határújíró biznyságlevele, TE, 1829. febr. 16. Ezen a határjáráson Ónody Pál részéről jelen volt „fiskálisa Tekintetes Csutnai László Pál Úr, ispánja Balás János, kerüllője Román Péter, béresse Vaszil Mihály, molnánya Gönde András.” Uo.

⁴⁰ Csoma, 1897. 165–167.

⁴¹ SZSZBML IV. A. 1. e. 1321. cs. 146. A dadai járás első szakaszában birtokos és lakos nemes urak. 1832. ápr. 22.

⁴² SZSZBML IV. B. 154. 1. cs. 562/1855 (1855. jan. 2.).

⁴³ SZSZBML IV. A. 1. B. 1185. d. Fasc. 46. No. 152.

⁴⁴ MOL S 79 Kataszteri iratok, 758. cs. 947.

Az apai örökség

Vizsgáljuk meg közelebbről, miből is tevődött össze Ónody Pál 1874-es halála előtt nem sokkal az eszlári juss.

V/1. TÁBLÁZAT • Ónody Pál birtokai Tiszaeszláron művelési ágak szerint, 1870

Művelési ág	Katasztrális hold	Négyszögöl
Lakház, gazdasági épület, udvar	10	1417
Kert	6	696
Szőlő		477
Szántó	377	899
Rét	137	1525
Legelő	260	277
Erdő	36	1387
Mocsár	2	674
Hasonlat	7	1243
Összesen	840	595

Forrás: MOL S 79 758. cs. 947.

A birtok hat dűlőben feküdt. A levágott Tisza-holtág kanyarívében 36 hold erdő terület el, a keleties hangzású Kusir nevű határrészen (a népi etimologizálás „kunsírnak” magyarította) 152 hold szántót birtokolt a család. 1856-ban csapolatták le a falu többi földesurával összefogva a „mintegy 800 [magyar] hold területen volt” Bazs-tavat, ami addig terméketlen mocsaras határrész volt, ebből Ónodynak egymagában 210 hold legelő, 68 hold szántó és 16 hold rét jutott.⁴⁵ A zömöt kitevő legelő azonban még a hetvenes években is „szikes, silány” minőségű volt, s a rétet is csak ritkán lehetett kaszálni, mert „többnyire víz által borítottatik”. A Kistrét és Banaszék nevű dűlőkben épült fel a helybeli szokás szerint Zoltán-tanyának nevezett uradalmi major (nevét a falu egyik hajdani birtokos családja földjén álló csárdáról kapta). Egy 1876-os határleírás szerint különösen a Kistrét szántója (79 hold) számított jó minőségűnek: „3 nyomásban trágyás ugarral terem”, réte pedig (59 hold) „időszakonként, ha a föld árja engedi a legjobbak közé sorolható”, jó szénát ad, kétszer is kaszálható.⁴⁶ A belfalutól 2 órányi gyalogjárásra, a délnek, Hajdúdorog felé vezető országút mellett fekvő Zoltán-tanyán – az egyházi schematismusok szerint – 1851-ben még csak 5, 1870-ben viszont már 57 lélek lakott (40 katolikus és 17 református).⁴⁷

Jellemzőnek kell mondanunk, hogy a család rezidenciája nem az ekkor már három részre tagolódott település (Ó-, Tót- és Újfalú) beltelki részein, hanem a Lenáztató nevű szőlő oldalában helyezkedett el. A schematismusok 1870-ben egy, az anyaegyházról negyedórányi járásra fekvő Ónody-allodiumot említene (11 lakossal). A hatvanas évek

⁴⁵ OSzK Kt Fol. Hung 1114. FM 1/3814/A. 97. Pesthy Frigyes helységnévtára.

⁴⁶ MOL S 79. 758. cs. 947 (1876. máj. 25.).

⁴⁷ Schematismus venerabilis Cleri Agriensis... 1851, Agriae, 187–188. Uo. 1870. 132–133.

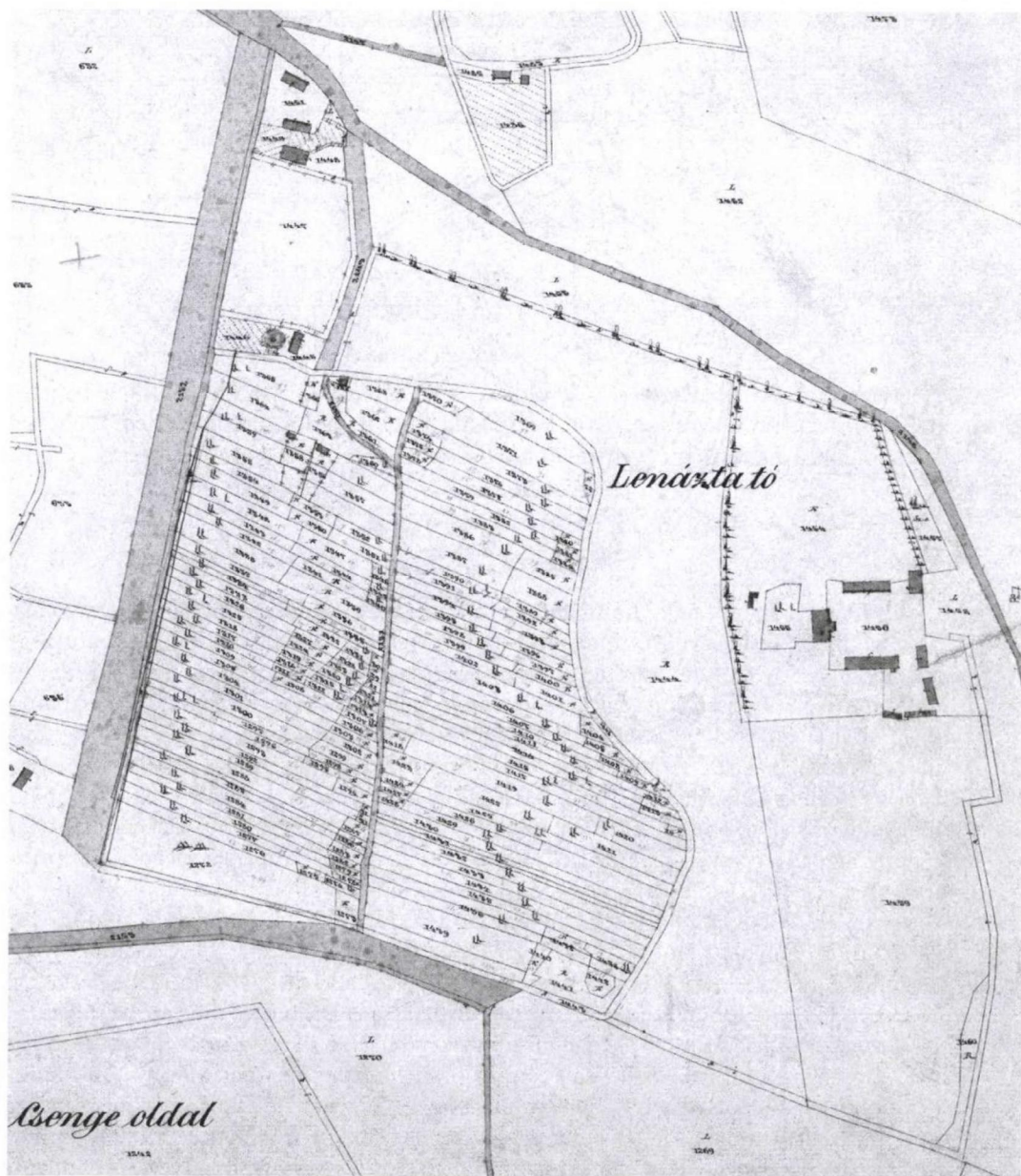
ben már biztosan állt a kúria, mert amikor a családfő 1864-ben önvédelmi és vadász-fegyver-viselési engedélyért folyamodott, így érvelt: „lakó házam a falun kívül magánosan esve [...] ez évben felakasztott Huszti és Győrffy rablók által harmad éve saját házamban megtámadtattam, s életem megmentenem csak alig sikerült”.⁴⁸ Ha már itt tartunk, érdemes a kérvényhez csatolt személyleírásból a tulajdonos portréját is kikerekíteni: az ekkor 54 éves Ónody Pál magas termetű, szürke szemű, himlőhelyes arcú férfi volt, akinek haja, bajusza és szakála is őszbevegyült („immár”). Magáról a kúriáról, az Ónody-udvarról és az Ónody-szerről az 1870-es kataszteri térkép alapján elég pontos helyszínrajzzal rendelkezünk (V/1. térkép),⁴⁹ s csak megkönnyíti a képzeletbeli látogatást egy, a századelőn gyakorta itt vendégeskedő, Rakamaz felől érkező rokon visszaemlékezése. „A falu előtt kb. 2 km-el alacsony terep hullámon dohánypajta volt látható, mellette gémeskút árnyékában haladt a letérő homokos út az udvar bejárata felé, ahol már izgatottan vártam a találkozást a vendéget végtelen szívéllyességgel fogadó nagynénemmel. [Ónody Géza feleségéről, Bárczay Ilonáról van szó.] Behajtv a rondó mögött állt a lakóház. Jobbra a konyhaépület. A kaputól balra két nagyobb istálló, jobbra magtár, kulcsár lakás. Ugyancsak a kapu előtt jobbra fordulva lehetett a Tisza gát felé indulni és ahol az út ezzel kereszteződött, állt a kaszánya elnevezésű cselédház, több lakással.”⁵⁰

Ónody Pál tiszalöki birtokai nagyjából hasonló szerkezetet mutattak, az eszlárinál magasabb szántóhányadhoz itt lényegi sajátosságként társult az elkülönített legelő és erdő hiánya. Az Eszlár határában lecsapolt és legelőként használt Bazs-tóval ellentétben itt 80 holdon terült el nádas. A tiszalöki birtok négy dűlőben feküdt. Az érintett dűlőnevek közül kettőt Eszláron is fellelhetünk (Sasfészek, Megyágó), de Ónodynak ezekben ott nem voltak földjei. Mivel a birtok számottevő része mégis Tiszalök északi, Eszlárral határos részén feküdt, racionálisnak tűnik Ónody Pál életében a két község határában fekvő középbirtok közös igazgatásának feltételezése. Ugyanakkor mind a tiszalöki Sasfészek, mind az itteni Megyágó-dűlőben levő lakház és udvar (az előbbiben gazdasági épülettel, az utóbbiban cséplőtérrel) jelzi a „tanyás” gazdálkodás decentralizált üzemszervezetét.

⁴⁸ SZSZBML IV. B. 255/b. 66. d. 7795/864. (1864. okt. 21.) Apjával egyidejűleg Dezső fia is igényelt fegyvert, aki ugyanott, de másik épületben lakott. Uo. A nevezett rablókra lásd Perényi, 2002.

⁴⁹ MOL S 78 Kataszteri térképek, 225. téka. Tiszaeszlár. 8. térkép.

⁵⁰ Bárczay Árvéd, 1965. 28. A részletes leírás így folytatódik: „Bent a tanyai lakóház előtt széles oszlopos gangtornác haladt. Három szoba feküdt ez elülső déli fronton, ugyanannyi hátra felé, míg a 4 sarokszobát, 1-1 kis keskeny szoba kötötte össze, miáltal a két középső szoba szélessége nagyobb volt mint a sarokszobáké. A tornác két végén 1-1 égrenyíló szoba volt, az egyik az inas részére, a másik Adélkéé [német nevelőnő]. Fürdő és WC a házban nem volt, utóbbi külön faalkotmányban. A házból balra indulva kő járdán lehetett a konyhába jutni. Tágas helységek, nagy éléskamra, szép célszerű berendezése ma is előttem van, amint reggelenként a nagyném a konyhai törzse által körülvéve rendelkezett és mindent kiadott [...] Keskeny gangon tovább haladva még 2 vendégszoba következett kis előszobával, ahol gyerekkoromban én is mindég tanyáztam [...] Az istállóban legalább 4 parádés koci-ló volt, a színben több fedeles koci meg hinto, azután több igás ló – kisebb méretű ménesbe való csikók, tehének. Az élő instrukció [eleven leltár] nagyobb része, marhaállomány a Zoltán tanyán volt. A lakóházból a konyha felé indulva, de hátra felé elkanyarodva, egy kis kapun a kertbe lehetett jutni. A konyha mögött kitűnő kuglipálya állt annak hátsó fala mellett, és ettől hátrébb a kriptá felig a földbe süllyesztve, mely úgy hiszem nem volt bolthajtásos, a földem más megoldású volt. A kert ellenkező oldalán állt a csillag alakú méhes pavilon, melynek teljes [falazata?], az ablakok csíkjainak leszámításával, országos méretű kaptárakból volt összeróva, és különösen akácvirágzások kitűnő mézet szolgáltattak, mely[et] üvegekben Galiziába is szállították. A nagy kertben két egyenes hosszú sétány volt, szélein úgynevezett spalier rendszerű [az ágaknak támaszt nyújtó] drótokra futtatott gyümölcsfákkal. Mindentől hátrább, több holdnyi kiterjedésű almaültetvény terült el, mely emlékezetem szerint az I. világháború utáni időközben elszaporodott belvizek által okozott károk következtében elpusztult.” Uo. 29–31.

V/1. TÉRKÉP • Az Ónody-udvar Tiszaeszlár kataszteri térképén
a Lenáztató diűlőben (1870)

V/2. TÁBLÁZAT • Ónody Pál birtokai Tiszalókon művelési ágak szerint, 1870

Művelési ág	Katasztrális hold	Négyszögöl
Lakház, gazdasági épület, udvar	2	421
Kert	3	587
Szántó	363	583
Rét	142	715
Liget		1079
Nádas	81	638
Hasonlat	6	407
Összesen	599	1230

Forrás: MOL S 79 760. cs. 950.

A vázolt összkép természetesen egyoldalú, a felhalmozásról, a vagyonról tudósít és hallgat a terhekről, az adósságról. Pedig ekkora akkumuláció nyilván nem mehetett végbe valamilyen formájú és mértékű hitelfelvétel nélkül.

A fiúk

Ifjabb Ónody Pálnak négy fiáról van tudomásom. A legidősebb gyermek leány volt, Terézia, még Mátranovákon született, fiatalon elhalt, ahogy pár napos korában meghalt egy másik, 1839-ben született hűg is. A születési helyekből ítélve a család hosszú utat tett meg, míg Eszláron véglegesen megtelepedett, akkor is, ha tudjuk, ekkoriban a kismamák hazajártak „lebetegedni”. A legidősebb fiú, Bertalan még szintén a Nógrád megyei Novákon született (ahol csak katolikus anyakönyv lévén, oda anyakönyvezték), két hűg (Clementina, Mária) s egy öcs (Dezső) a negyvenes évek elején az akkor Borsod megyei Noszvajon, László és Géza pedig már a reformkor legvégén Eszláron látta meg a napvilágot, akárcsak legfiatalabb hűgük, Ilona. A keresztszülők a megyei közbirtokos nemesi elitből kerültek ki, gyakran rokonságban is álltak a családdal.

A legidősebb Bertalan iskoláiról annyit sikerült feltérképeznünk, hogy 1857-től Bécsben, a Politechnikum mérnökképzőjében járt egy esztendő.⁵¹ Azt is tudjuk róla, hogy 1868 decemberében egyik alapítója volt a Szabolcsmegyei Régész Egyletnek.⁵² 1871-ben Nagykállóban találjuk, a megyei első aljegyző székében, ám erről a hivataláról hamarosan leköszönt. 1872 januárjában kérvényezte az alispántól, hogy tekintsenek el a kétszeri kihirdetés követelményétől, amennyiben Bodnár Mária r. kat. hajadont oltár elé kívánja vezetni. Hogy a házasság és a hivatalról leköszönés miként függött össze, nem tudjuk, de tény, hogy Bertalan, aki akkor már nem volt fiatal ember, nemcsak vegyes házasságot, hanem mésalliance-t kötött, a leány apját ugyanis születésekor kézművesmesterként (opifex) regisztrálták.⁵³

⁵¹ Szögi–Kiss, 2003. 310.

⁵² <http://jam.nyirbonc.hu/jam/gyujtem.htm> Régészeti gyűjtemény. Az alapító okiratban Bertalan – nyilván apja révén – tiszalóki birtokosként szerepel, s az alapítók között találjuk még Szilvási [sic!] János eszlári birtokost (valójában bérlőt) és Gräffl József bashalomi bérlőt is.

⁵³ MOL A 867 Nagykálló r. kat. ak. 30. A születés körül más zavar is lehetett: a 19 éves Bodnár Mária a házasságkor nagykállói születésűnek mondja magát, szülei Bodnár János és Piros Mária. Fenti nevű szülőtől (apja „opifex”) azonban 1854. május 25-én Rozália nevű leányzó született. Bodnár János nevű apának

Bertalan már fiatal korától kezdve szenvedélyes dinnyész volt, a Magyar Dinnyészegylet tagja.⁵⁴ A kor szelleme szerint másokkal együtt vallott célja: „a mezőn dinnyét nagyban termelni megpróbálván kereskedelmi cikké is emelni, annál is inkább, mert vasutunk Kassát közeli piaccá tette.”⁵⁵ Abban reménykedett, „ha népünk elhagyva az eddig megszokott hanyag művelési módot, s vele együtt a ros[s]z válfajokat”, korszerűbb gazdálkodásra tér át. Nemcsak termelni, a tudást terjeszteni is akarta: „néhányad magammal egy példány-dinnyetermelő-társulattá alakultunk az 1863. évre, a Hernád völgyén eső Csobád helység határában választván ki egy 7 holdas tért dinnyeültetvénynek.” Lehet, hogy a helyet jól, az időt azonban rosszul szemelték ki: 1863 példátlanul aszályos évében a locsolás ellenére „a plánták gyümölcsseit csakis szeptember–október hóban érlelték be”, s akkor is „hiányzott a finom zamat”.⁵⁶ S 1864 sem sikerült jobban: amit nem vitt el Orbán (máj. 25) fagyos reggele, azt tönkretették a nyári hűvös szelek.⁵⁷

Aki azt hiszi, hogy a dinnyészet nem volt nemzeti ügy akkoriban, téved. A trikolor nevű dinnyefajta például azért számított kincsnek, mert a tökéletes nemzeti színt csak ritkán mutatta. S mely években történt ez: természetesen 1848-ban, bár a kompromisszumra hajló szerkesztő lapalji jegyzetben hozzátette: hasonló volt a helyzet 1861-ben is...⁵⁸

Bár nem kísérhetjük évről évre nyomon Ónody Bertalan gazdálkodását, ő rendületlenül folytatta a kísérletezést, 1872-ig Nagykállóban, onnantól pedig Nyírbátorban. Újabb reményt adott neki, hogy „1865/66 telén, pesti időzése alkalmával” hozzájuthatott Gönczy Pál révén a Vámbéry Ármin által Közép-Ázsiából hozott Sekerparé eredeti magvaihoz. Ennek a fajtának és kitarító szorgalmának tulajdonította a büszkén beharangozott sikert: „a múlt évben elért eredmény után kijelenthetem ez alkalommal azon vívmányomat, hogy a Sekerparét Magyarország alföldjének teljesen honos válfajává tettem”.⁵⁹ A beérkezett levelek azonban nem a vágynak igazolták: az 1873-as termés ismét silány lett, pedig különböző fajtákat ültetett. Az uborka hosszúságú, ízetlen termés magvai csak az aprómarháknak szolgáltak ízes csemegéül.⁶⁰

Ónody Bertalan dinnyészkeszési pályafutásának csúcsát azonban minden bizonnyal 1875-ös közép-ázsiai útja jelentette, már csak azért is, mert a hazahozott magvakat (egy részük elveszett az úton) immár saját birtokán próbálhatta ki. A tiszalöki rész ugyanis neki jutott az apa halála utáni osztozkodáskor.⁶¹ Beszámolóí – a részleges eredmény

Mária nevű leánya 1854. szeptember 3-án Kiskállóban született, ennek azonban anyja Tóth Erzsébet volt. Uo. 32. Még egy rejtély – rangon alul...

⁵⁴ Abaújból, Szikszó mellől, Léhről írta helyzetéről, szenvedélyéről: „Egy szenvedélyes dinnyészt, mint én volnék, ki távol a tekintélyek s társulati kiállítások központjától, Pesttől, szaklapot s egyéb irodalmi termékeket kivéve, néhány ügybaráttal, egészben elszigetelve él.” *Falusi Gazda*, Új IV. félév, 1862. sept. 25. 13. sz. 145.

⁵⁵ *Falusi Gazda*, III. 1863. ápr. 23. 17. sz. 262.

⁵⁶ Ónody Bertalan: Néhány szó a mezei dinnyetermelés – úgy vidékünkön tett ebéli kísérleteink – körül. *Falusi Gazda*, IV. 1864. jan. 13. 3. sz. 35–38.

⁵⁷ *Falusi Gazda*, IV. 1864. jún. 15. 25. sz. 396; II. félév, 1864. nov. 9. 19. sz. 292.

⁵⁸ *Falusi Gazda*, Új IV. félév, 1862. sept. 25. 13. sz. 147.

⁵⁹ *Kertész-gazda*, IX. 1873. febr. 16. 7. sz. 106–107.

⁶⁰ *Kertész-gazda*, IX. 1873. ápr. 6. 14. sz. 217.

⁶¹ Ónody Bertalan, 1877. A kísérleteket 1876 tavaszán kezdte meg: „e birtokom és kertemben egészen új gazda lévén, annyira pedig új, hogy e birtokomban lakni is csak hirtelen márciusban jöttem, s kertemet is csak ekkor kezdtem alakítani, – [...] időm teljességgel nem volt a kellő felszerelések: mint melegágy, takaró-kosarak stb. beszerzésére [...] dacára a májusi mindent tönkrejuttató tavaszi fagnak s a már augusztusban bekövetkezett hideg esőknek s más egyéb ez évi calamitásoknak, ázsiai dinnyeim közül több faj nagyszerűen sikerült.” Uo. 59.

tudósítása mellett is – piaci és népszerűsítési célokat szolgálnak. Végül azonban ezek a kísérletek sem jártak sikerrel, s Bertalan most is – nagyon szimpatikusan – az időjárás mellett saját mulasztásait ostorozta.

Bertalan és felesége 1878 őszén már Budapesten temették el legkisebb fiukat, Pált.⁶² 1878 decemberében VIII. ker. Gyöngyútyúk u. 7. sz. alatti lakosként a Herminamezőn 2664 négyzetméteres összterületből 1320 négyzetméternyi szántóföldnyi birtokot vásárolt, illetve vett bérbe.⁶³ Végül Bertalan 1892. április elseji halálakor már egy Csömörhöz tartozó pusztaszentmihályi birtokot hagyott két kiskorú leányára, akiknek gyámja öccse, Ónody Géza lett (a második feleség, Takács Erzsébet haszonélvezetet kapott, amelyről azonban lemondott az örökösök javára).⁶⁴

A második fivér, az 1864-ben 19 éves *Dezső* barna hajú, kék szemű, nyúlánk, sápadt fiú volt (a fegyverviselési kérelemhez mellékelt személyleírásból kihúzták a megjegyzést: „járása csámpás”). Bizonyára beteges lehetett, mert még apja életében, 1871-ben, 26 évesen elvitte a tüdőbaj.

A harmadik és negyedik fiú taníttatásáról bővebb információkkal rendelkezünk. *László* és *Géza* – egy gondos nevelő felügyelete alatt – egy évet a Szepességben, Fekén együtt járt elemibe, hogy a német szót gyakorolhassák.⁶⁵ Majd 1857 ősztől hét gimnáziumi osztályt Sárospatakon végeztek.⁶⁶ Nem tudni, mi okból, *Géza* az érettségit végül Eperjesen, az evangélikus gimnáziumban tette le.⁶⁷ *Lászlóról* ezután már csak annyi maradt fenn, hogy 1876-ban, 28 évesen Lipótmezőn ápolt elmebetegként halt meg.⁶⁸

Géza élete – a megyei karriert illetően – sok tekintetben legidősebb bátyjához hasonlóan indult, ám aztán egészen más irányba kanyarodott. Jogi tanulmányait – magántanulóként – Kassán végezte.⁶⁹ „Családi okok miatt Kassáról távozáskor két évet a Dunán túl, részint ügyvédek mellett előbb Kővágó-Eörsön, majd Somogy megyében Niklán, részint a községi jegyzősnél Csab-Rendeken Zalamegyében gyakornokoskodott.” Idézett legrészletesebb életrajzában, amely nyilván önéletrajzi információk alapján íródott, átüt, hogy valami családi feszültség húzódnak a háttérben: „ezen idő alatt, valamint később még három évig, dacára hogy atyja terjedelmes birtokoknak volt tulajdonosa Szabolcs és Heves megyében, szülőitől mi segítséget sem nyert, s magát önerejéből tartotta fenn.”⁷⁰ Közben, 1871. július 1-jén, Kassán letette a bírói államvizsgát. 1869 januárjától Somogy megye központi járásába, Kaposvárra nevezték ki tiszteletbeli esküdtté és a szolgabíró rendes írnokává (évi 300 forintos fizetéssel), majd 1871. december 29-től Csurgóra segédszolgabíróvá választották. Ezt a hivatalt 1872. május 9-ig töltötte be, ekkor ugyanis, miután Szabolcs megye dadai alsó járásába került szolgabírónak, Somogyban leköszönt állásáról.⁷¹

⁶² Nagy Sándor szíves közlése.

⁶³ BFL VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai, 768–769/1878.

⁶⁴ BFL VII. 170. Jeszenszky Dánó közjegyző iratai, 498/1894.

⁶⁵ *Antisemita naptár*, 1884. 116.

⁶⁶ TIREL. Sárospatak, K. f. I. 2; K. f. I. 8.

⁶⁷ *Antisemita naptár*, 1884. 116.

⁶⁸ A Kálvin téri ref. hal. ak. (1876. febr. 25.) Nagy Sándor szíves közlése. Tiszaeszláron temették el március 2-án. MOL A 2568 TE, ref. ak.

⁶⁹ *Antisemita naptár*, 1884. 116; *Országgyűlési Almanach*, 1886. 128.

⁷⁰ *Antisemita naptár*, 1884. 116.

⁷¹ SML Alispáni iratok, 548/1869; 1660/1870; 3970/1871. Főispáni iratok, 66/1871/1872. A Somogy megyei adatokért Récsei Balázs kaposvári levéltáros kollégának tartozom köszönettel.

A tiszalöki szolgabíróságot 1874-ig viselte. Ekkor – apja halálának évében – innen is lemondott. A legtöbb részletet eláruló életrajzában mindehhez némi indoklást találunk: „örökségi osztályrészének átvétele következtében számos családi és gazdasági gondjai” merültek fel.⁷² Döntése valamiféleképpen összefüggésben állhatott házassági szándékával is. A hejőcsabai református lelkész 1875. január végén és február elején háromszor kihirdette az eljegyzést, minekutána március 1-jén nőül vehette a 17 éves bárczai Bárczay Ilonát.⁷³ Ha Bertalan rangon alul, Géza inkább rangon felül házasodott: az Abaújból származó Bárczayak Borsodban is tekintélyes birtokos családnak számítottak. A mama bárónő volt (báró Vay Etel), s az esküvői tanúk között az egyik testvér Vay Miklós báró Zemplénben alispánságig, Borsodban főispánságig vitte, rajta kívül az apa húgának, Bárczay Irénnek a férje, Lossonczy Jenő képviselte a familiát.⁷⁴

V/1. KÉP • Ónody Géza

A hivataltól való visszavonulásban szerepet játszhatott egyébként az is, hogy Ónody Géza hirtelen haragú, indulatos ember lévén, természetét szolgabíróként is érvényre juttatta. Még lemondása előtt többrendbeli vizsgálat indult ellene: Hartmann Adolf szabót például, aki egy, a kocsisa számára megrendelt dolmányt nem készíttette el a kikötött időre, egyszerűen bezáratta.⁷⁵ Valamivel többről lehetett szó, ugyanis a letartóztatás egy mintegy 30 fős tömeget mozgósított Tiszalökön, akik Weinberger Ignác vezetésével felszakították a börtönajtót, s kiszabadították Hartmann.⁷⁶ Miközben Szabolcs megye közgyűlése megadta a felmentést a szolgabíró elleni panasz ügyében, az alispán a „tiszviselői tekintélyen” esett sérelemként értelmezte az esetet, a törvényszék előtt hivatali hatalommal való visszaélés miatt indult Ónody Géza ellen „bűnfenyítő eljárás”.⁷⁷ Végül, úgy tűnik, megmentette az elítéléstől, hogy időközben letette a szolgálatot. Aligha tévedünk, ha az ügyben Ónody Géza zsidósággal kapcsolatos egyik kulcsélményének nyomát sejtetjük.

A legidősebb és legfiatalabb fivér mindenesetre épphogy elkezdett felkapaszkodni a hivatali ranglétrán, máris odahagyta az ígéretes karriert. Egyikük önszántából, másikuk aligha. Mindkettő kénytelen volt gazdálkodásba fogni. Az apa halála után ugyanis a fiúk legnagyobb gondja húguk – 27 000 forintnyi – osztályrészének, illetve az utána járó pénzbeli kamatoknak a kifizetése volt. A fiúk más és más irányban keresték a megoldást: Bertalan 1874. augusztus 9-én 9250 frt értékű váltót fogadott el, amelynek beváltása 1876. december 31-én vált esedékessé. Géza magasabbra tette a lécet: 1875 végén egy apját jól ismerő tokaji ügyvéd segítségével 60 000 forint kölcsönt vett fel a Magyar Földhitelintézettől, többek közt arra a célra, hogy húgának egész osztályrész-követelését

⁷² *Antisemita naptár*, 1884. 116.

⁷³ MOL A 1430 Hejőcsaba, ref. ak.

⁷⁴ Bárczay E. MOL 47505–47506. tek.; Viczián, 2004.

⁷⁵ *Pesti Napló*, 1882. szept. 27. A tiszta-eszlári ügy.

⁷⁶ SZSZBML IV. B. 402. Szabolcs megye közgyűlésének iratai, 136. d. 159/1875

⁷⁷ MOL K 150 BM Általános iratok, 402. cs. 1875. II. 9. t. 48 676. 596. Bónis Barnabás alispán – BM (érk. 1875. szept. 30.).

kielégítse. A nemes szándék teljesüléséről 1876 végéig nincs tudomásunk.⁷⁸ S mire kellett az összeg többi része? Az mindenesetre tény, hogy 1876-ban a mama és leánya – magánzóként – már nem Eszláron, hanem Budapesten laktak (VII. Zerge u. 19.), s állítólag zongoraleckéből tartották fenn magukat.⁷⁹

A birtokosztálykor a legkisebb fiúnak, Gézának az eszlári részjószág jutott. Ekkori gazdálkodásáról annyit tudunk, hogy 1880-ban bérbeadás céljából meghirdette legelőjét.⁸⁰ S még ugyanabban az évben, 1880-ban eladta a földeket Pöhm Simonnak, kifizette tartozásait, s rögtön vissza is bérelte saját volt gazdaságát az új tulajdonostól.⁸¹ A történeti irodalomban hol feltételezésként, hol nyíltan kimondva ez kulcsmozzanatnak számít, mint Ónody antiszemitizmusának egyik motívuma.⁸² Meg kell azonban állapítanunk, hogy Pöhmék nem zsidók, hanem mecenzéfi katolikus vasgyártók voltak (hogy mire kellett nekik a birtok, azt Kassán utánuk járva sem sikerült kiderítenem). A viszszafeleltetés folytán azonban a látszólag oly kézenfekvőnek tűnő ok-okozati magyarázat amúgy sem valószínű.

Ónody Géza a nyolcvanas évek elején dohánytermeléssel is foglalkozott.⁸³ Nem érdektelen szemügyre vennünk a dohánytermelés kapcsán azt a közelképet, amelyet maga rajzolt saját és zsidó szomszédai gazdálkodásáról. „A keresztény erkölcsi elvek alapján álló magyar gazda jelleméhez és becsületéhez nem fér, hogy magát a feleskertészek (dohányosok) – kik különben is földhöz ragadt szegény emberek – csalások útján recompensálja, míg ellenben a zsidó termelő nem riad vissza a legnemtelenebb utakon és módokon magát netalán a beváltásnál szenvedett kedvezőtlen eredményekért feles dohányosai osztalékából kártalanítani, esetleg bőséges jövedelmet húzni. Nem ritkán megtörténik, hogy beváltás után az összeszámoláskor az ilyen Thekintetes oraságoknál afféle egy dénár, két dénár, kendnek János semmisem jár – féle kalkulálás után 20-30 dohányos család válik adóssá, s hasonló műveletekkel évről-évre jobban kijátszott jobb jövő reményében növekvő adósságok terhével, helyén visszamaradva sír és kesereg elhagyatottsága és XIX-ik századbeli rabszolgasága felett. [...] Igaz be kell ismerni, hogy azok a dohányosok legnagyobb részt elzüllött, anyagilag, erkölcsileg alacsony színvo-

⁷⁸ BFL VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyzői iratai. 736/1876.

⁷⁹ A mama, leány és a fiú közti viszonyról később sem lehetett minden rendben. Amikor 1882-ben a *Der Ungarische Israelit* azzal vádolta meg Ónody Gézát, hogy sorsára hagyta Pesten hűgát és anyját, sőt kiforgatta őket az örökségből, az anya közjegyzői nyilatkozatban próbált tiltakozni az inszINUÁCIÓ ellen, ugyanakkor igyekezett beleszőni a védekezésbe az idősebb bátyot is: „Géza fiam, fivérével egyetértőleg ezen lap által hivatkozott leányomnak örökségét is ezekre menő tetemes összeggel önjószántából kiegészítette és növelte.” *Függetlenség*. 1882. nov. 21.

⁸⁰ *Nyírvidek*, 1880. ápr. 8. „Tiszeszlár határában mintegy 350 db. szarvasmarha legeltetésére elegendő Bazs legelő f. évi nyári legeltetésre bérebe adandó. Bérleti ár 2400 frt. Tulajdonos: Ónody Géza”

⁸¹ SZSZBML IV. B. 411. 100 d. 99/1882.

⁸² „Az Ónody család régi nemesi família volt, de eladósodott és tiszaeszlári birtoka – mintegy 841 hold – Pöhm Simon és György tulajdonába jutott. Most ugyanazon a birtokon volt bérelő és gazdálkodó Ónody Géza. Ez magyarázatul is szolgálhat engesztelhetetlen gyűlöletére az úri birtokosok földjét elárverező »bűnös idegenek« ellen.” Kubinszky, 1976. 92; „Az Ónody család tiszaeszlári birtokát Pöhm Simon és György vették meg, s Ónody a volt birtok egy részét bérelte az új zsidó tulajdonosoktól.” Gyurgyák, 2001. 695.

⁸³ Ónody saját érintettségét is hangsúlyozza: „magam is dohánytermelő vagyok, kit zsidóbérlők szomszédolnak naponta”. Ónody Géza: A zsidók a dohánytermelés területén. 12 *röpirat*, 1883. okt. 15. 24–28. A dohánytermesztés kitűnő történeti-néprajzi ábrázolását lásd Takács Lajos, 1964. 1870-ben Szabolcs megye még csak harmadik az országos dohánytermesztési rangsorban, 1880-ban viszont már messze az első, s az is marad a világháborúig. Uo. 150–151.

nalon álló, az emberiség legalsó elemeit képező emberek, kikenél tudatlanság és kötekedés, dologtalanság és iszákosság, bírvágy és erőszakoskodás, szóval minden rossz, mi csak embert állatíva aljasíthat, egyesülve van.”⁸⁴ A 12 röpiratbeli cikket már teljesen elárasztja az antiszemita retorika. Ónodyról az is hírlett, hogy pecsétet csináltatott magának, amelyen egy jellegzetes sémita fej köré azt a feliratot vésette: „Juden raus”. Állítólag ezt ütötte a neve mellé a rakamazi dohánybeváltó állomáson, amikor leadta a termést. Ahol persze az állam, a dohánytermelők közös ellensége nyilván őt is megrövidítette. Ezt persze a zsidó sajtó terjesztette róla, mint ahogy azt is, hogy „az eszlári napszámba járó parasztok, ha csak tehették, Ónodyhoz munkára nem mentek és inkább mentek el a zsidó Lichtmannokhoz, kiket Ónody úr annyira piszkol”.⁸⁵

Ha az 1895-ös gazdaságstatisztika alapján készült címtárat nézzük, a 841 holdas eszlári Ónody-bérlet meglehetősen racionálisan kezelt középberletnek tűnik, viszonylag alacsony szántóhányaddal. A gazdaságnak nagyjából fele volt szántó (317 hold), fele legelő (316 hold), 31 gazdasági cselédet alkalmaztak, 339 sertést és 230 juhot tartottak, 46 marhájuk és 41 lovak volt.⁸⁶ Érdemes ezzel még szembesíteni az egyházi schematizmus külterületi népességet: Zoltán tanyán (ez volt Ónodyék majorja) 1895-ben 76 római, 11 görög katolikus, 23 református és 6 evangélikus lakos élt, azaz összesen 116 fő, ami durván kétszerese az 1870-es létszámnak.⁸⁷

Ugyanakkor a virilisjegyzékek alapján másfajta dinamika, a stagnálás és hanyatlás képe bontakozik ki a szemünk előtt. Apjuk még a 35. helyen állt 1872-ben a szabolcsi virilisek listáján, s halála után a fiúk lényegesen lejjebb csúsztak (V/3. táblázat).⁸⁸ Ónody Bertalan magasabb (sőt 1878-ra növekvő) adója azt is jelzi, hogy kisebb mérete ellenére valószínűleg a tiszalöki birtok volt az értékesebb. Bertalan azonban (immár a tiszalöki lakhelyet is elhagyva) 1880-ra lekerült a szabolcsi jegyzékről, Géza viszont – bérlelként, felére csökkent adóösszeggel – még rajta maradt 1883 után is, lassan tovább romló pozícióban. Az alsó fertályban való megmaradásban feleségének vagyona minden bizonnyal jelentőséggel bírt.

⁸⁴ Ónody: A zsidók. 12 *Röpirat*, 1883. okt. 15. 26. Ónody ebben az írásában hivatkozik az előző évi költségvetés vitájában elhangzott felszólalására. S bár ott is hangsúlyt kap, hogy ő a dohánytermelőket két osztályba sorolja: „egyikbe ugyanis azokat, kik élelmesen számítanak, azért kitűnően számítanak; másikba pedig azokat, kik becsületesen számítanak, azért rosszul számítanak”, ám az egész gondolatmenet még expressis verbis nem a zsidókra van kihegyezve. Pedig ezen az ülésen folyik a keresztény-zsidó vegyes házasság ellen intézett vasvári kérvény vitája is. Sőt, nagyon is racionális érveket hoz fel Ónody, hogy miért is ostromolja maga is a pénzügyminisztert termelési engedélyért: „nem azért, mintha a termelésből a beváltás útján jönné be a nagy haszon, hanem azért, mert a dohány után jó cereálisok teremvén, termelése a földművelésre fontos és kóroja a juhtenyéztésnél némi előnyt biztosít és megvallva az igazat, ezen szempont alá esem magam is azok között, kik a minister urhoz többletért folyamodtak.” KN 1881–84. III. 126. Ónody Géza felszólalása (1882. febr. 18.).

⁸⁵ *Egyenlőség*, 1883. jan. 21. 6–9. „A rituális bűnt csináló banda” rovatban Sz[abolcsi Miksa?] tudósítása (Rakamaz, jan. 16.).

⁸⁶ *Gazdacímtár*, 1897. 375.

⁸⁷ *Schematismus...*, 1870; 1895.

⁸⁸ A Szabolcs megyei virilisjegyzékek gyűjteményének használatáért Gottfried Barnának tartozom köszönettel. Az abban nem szereplő évekre vonatkozó listák lelőhelyei: *Nyírvidék*, 1881. szept. 26; 1881. okt. 6; SZSZBML IV. B. 402. 12. k. 1884. 166–170; IV. B. 402. 14. k. 1886. 118–121; IV. B. 402. 14. k. 1886. 419–421. A szabolcsi virilizmusnak az utolsó részben még egy külön fejezetet kell szentelnünk.

V/3. TÁBLÁZAT ● Ónodyak a szabolcsi virilisjegyzékeken. Egyenesadó, forint (rangsorszám)

Év	Ónody Pál		Ónody Bertalan			Ónody Géza		
	Adó	Sorszám	Adó	Sorszám	Lakhely	Adó	Sorszám	Lakhely
1872	981	(35)						
1874		(61)						
1876			702	(45)	Tiszaelők	599	(57)	Tiszaeszlár
1877			697	(58)	Tiszaelők	628	(68)	Tiszaeszlár
1878			976	(37)	Tiszaelők	684	(74)	Tiszaeszlár
1879						606	(97)	Tiszaeszlár
1881						846	(55)	Tiszaeszlár
1882						347		Tiszaeszlár
1884						335	(201)	Tiszaeszlár
1885						354	(178)	Budapest
1886						344	(213)	Tiszaeszlár
1887						331	(186)	Tiszaeszlár
1894						337	(206)	Budapest
1895						328	(212)	Tiszaeszlár

Forrás: Lásd 88. lábjegyzet.

Mint láttuk, Ónody Géza 1875-ben lett az eszlári református egyházközség főgondnoka, de az 1874. október 4-ére hirdetett „bensőségesen szűk körű” választás után az új főgondnok esküjének letételére csak 1875. július 8-án került sor.⁸⁹ 1881-ben azonban tovább emelkedett a református presztízshierarchián: az alsószabolcsi egyházmegye világi tanácsbírójává választották.⁹⁰

1881-ben lett először országos képviselő a nánási kerületben, függetlenségi programmal. Említettük, hogy szűzbeszédéről még Mikszáth Kálmánnak sem volt rossz véleménye. Közismertté azonban az eszlári ügy parlamenti „felroppentőjeként”, az Antiszemita Párt egyik alapítójaként vált. Ekkoriban már mintha Mikszáth is másként látná előadói stílusát, bár a hibákat inkább a mentoroknak tulajdonította.⁹¹ Így került be Ónody a képviselőházba ciklusról ciklusra. Végül 1892–1896 között már nem Nánáson, hanem saját lakóhelyi körzetében, a tiszaelöki kerületben választották képviselővé. Ez lett az utolsó ciklusa, 1896-os veresége után nem jutott többé szóhoz a parlamenti politizálásban. Legfeljebb politikai publicistaként próbálkozott még később is visszakerülni a nyilvánosságba.⁹²

Most azonban nem Ónody Géza politikusi szerepét vizsgáljuk, bár ez a ténykedés

⁸⁹ TtREL I. 28. j. 15. (1874. nov. 15); TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1874. okt. 11; 1875. aug. 8.).

⁹⁰ TEREL, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. (1881. aug. 28.).

⁹¹ MKÖM 64. k. 1882. 201. A tisztelt házból [okt. 11.]. „Élénk nyüzsgés támad a hölgy-karzatán. Csend lesz lent a házban is. Ónody állott fel. Csinos fiatal ember, eléggé rokonszenves hangorgánnummal. Valami paksaméta fehérlik előtte messziről [...] Nyugodtan beszél, de rosszul. Igazi rituális gyilkosságot követ el a grammatikán és a jogi terminus technikusokon. Ami különben, úgy látszik, nem az ő hibája, mert írásból olvassa a beszédét, s ha ott jól volna, ő is jól mondaná.”

⁹² Szemere Miklós (de genere Huba), akit Krúdy tett halhatatlanná, környezetében még kapott egy esélyt a regenerációra. Szabó Miklós, 2003. 279.

aligha választható el témánktól. Inkább Ónodynak egy olyan vonását szeretném felvil-
lantani, amely eddig nem került a figyelem homlokterébe. A pálya íve ebből a nézőpont-
ból is áttekinthető. Már Szinnyi tudósított arról, hogy a legkisebb Ónody fiúnak irodal-
mi „munkássága” is volt. Talán egyetlen versszak is elegendő az első zsengéből, hogy
Ónody Geiza (ekkor így írta a nevét!) kamaszos világfájdalmát érzékelhessük.⁹³

„Éltemnek boldogabb
Napjai elmúltak,
S ha feltűnnek néha
Keblemben a múltak,
Úgy zokog a szívem
Mint csalogány-ének...
– Ábránd az én dajkám,
Ábrándimnak élek. – ”

Lehet, hogy valójában egy, a politikába „betévedt”, ábrándos lelkű poétával van dol-
gunk? Mindenesetre a szerzőnek a *Somogy* című hetilapban is jelentek meg versezmé-
nyei, majd az újság 1871 végén arról számolt be, hogy „Ónody Géza, lapunk ismert
munkatársa egy drámán dolgozik, – anyagát Mühlbach Luiza »Maligieri Bianka« című
beszélyéből meríti”.⁹⁴ A darab elkészültéről nincs tudomásunk, Ónody egyébként is
hamarosan elkerült Somogyból, ám az eszlári per későbbi játékmesterének a drama-
turgia iránti korai érdeklődése talán mégis említésre méltó. Az irodalom iránti vágya-
kozás később sem apadhatott ki belőle: erről tanúskodik 1896-os választási bukása
után egy évvel – akár saját politikai temetéseként is felfogható – „költeménye” a ké-
részéletű Új Fővárosi Lapokban.⁹⁵ Mutatványként csak a vers végét idézzük:

„S midőn a végső percz elközelgett
Nyugodtan várta a halált,
Ah! bár örök nagy útra kelt ajkán
A végküzdés mosolyra vált.
Örömmel emlékezik vissza
Hogy ő mindig erénnyel élt,
Bár e bűnök mérges undok ajka
Megátkozá erényeért.

– És ott feküdt halotti vánkosán
Melynél térdelve könnyezett
Jó nője, gyermeke, és a kicsiny
De baráti környezett,

⁹³ Ónody Geiza: Nem érdekel. *Abaujmegyei Közlöny*, 2. 1867. jan. 31. 5. sz. 2. A meglehetősen szentimentális szplín oka, hogy elhagyta a „galambja”. Szinnyi az *Abauj-Kassai Közlönyre* hivatkozik az első költemény leledhelyeként, amelyet azonban csak 1873-tól neveztek így. Szinnyi, IX. 1903. 1309.

⁹⁴ *Somogy*, 7. 1872. dec. 26. 52. sz. Melléklet, 1. Mühlbach Luiza (1814–1873) a felfokozott termékenységű német író „beszélyének” nyomára Halmos Károly bukkant, ezúton köszönöm. Megjelent: Menk-Dittmarsch, 1865.

⁹⁵ Ónody Géza: Az igazi pálya. *Új Fővárosi Lapok*, I. 1897. jún. 23. 3. sz. 3.

Kikhe' szólt: nőm, fiam, barátim!
Haladatok pályám terén,
Mert volna még egy földi éltém
E pályát újra kezdeném."

Az újrakezdés makacsságán túl fontos adalék a vers értelmezéséhez, hogy ekkorra Ónody Géza már magánemberként is kudarcot vallott. A képzeletben halotti ágyánál térdeplő hitves ugyanis – a többszöri békítés kudarca után – végleg rászánta magát a válásra (a Curia 1898 végén mondta ki a végső döntést). Az elhatározás meghozatalában szerepet játszhatott, hogy 1897 őszén legkisebb leányuk, Gizella is meghalt.⁹⁶ Az aszszony még 30 éven át egyedül vitte tovább a bérletet, úgyhogy azt kell feltételeznünk, a Pesten képviselősködő Ónodynak korábban is kevés szerepe lehetett a sikeres gazdálkodásban. Hiába, a feleség az ökonómiához szokott gentry-család típusához tartozó Bárczayak közül való, kemény asszony volt. A válás után lerakta férje nevét, állítólag fiuk sem találkozott többé az apjával. De sorsát – mint senki ebben a drámában – Bárczay Ilona sem kerülhette el. Még meg kellett érnie, hogy egyetlen fiuk az eszlári bérlet felszámolásából származó megtakarításait a saját céljaira használta fel, hogy „öreg Palkónak” (ahogy az unokaöcs nevezte) – pénztárhiány miatt – le kellett szerelnie a hadseregéből. Hiába, mint a Bárczayak mondták, a fiú, bár a Bárczay családhoz sorolódott, ereiben „túlsúllyal keringett a könnyelmű Ónody vér”. Ráadásul ifjabb Pál élete végén, református hitéből katolizálva, vallási rajongásba esett. Valószínűleg mindez együtt játszott szerepet abban, hogy az édesanya távol maradt fia temetéséről.⁹⁷ Bárczay Ilona még megérte szeretett leányunokája, Ilonka halálát is. Legifjabb Pálon, a fiúunokán a végzet majd csak a háború után, a hadifogságban, az akkor Kujbisevnek elkeresztelt Szamarában teljesedett be.⁹⁸

Ha összefoglaljuk az Ónodyak 19. századi nemzedékeinek sorsát, végső soron az értelmezés alábbi dilemmái között választhatunk:

Az erőteljesen akkumuláló előző nemzedékek magatartását az újabb generáció változatlan dinamikával igyekezett továbbvinni, olyan korban, amikor a feltételek megváltoztak, és új, inkább az elért gyarapodást megőrző, defenzív stratégiára lett volna szükség. A fiági birtokörökösödés szokása mellett a leányok örökrészenek pénzbeli kifizetése minden újabb generáció számára folyamatos terhet jelentett. Vagy a második nemzedék az elődök által teremtett bázison fogyasztásközpontúvá, „gyűjtőből” „tétkozlóvá”, „halmozóból” „herdálóvá” vált. Nem a környezet, hanem a nemzedék ilyenfajta mentalitásváltása volt az okozója az atyai örökség szétszórásának.

Az Ónodyak esetében mindkét magyarázat mellett hozhatók fel nyomós érvek, s bármily paradox, a végkifejlet nagyon is hasonló. Bár Bertalan az 1888-as budapesti

⁹⁶ A halálesetet 1897-ben az állami anyakönyv számára bejelentő református lelkész az anya bízta meg ezzel a feladattal, mivel a „bejelentésre kötelezett atya Budapesten él”. SZSZBML 110. c. 1. A gyermekhalandóság nem kímélte a familiát: Gizellát vérhas, Oszkárt „börkütég”, Olgát „roncsoló toroklob” vitte el. MOL 2568 TE ref. ak. Ónody mindenesetre versében 1897 nyarán csak fiához szólt.

⁹⁷ Bárczay Á. 1965., 41; 44–46.

⁹⁸ Bárczay Á. 1965., 64.

cím- és lakjegyzékben földbirtokosként bukkant fel, s Géza is Eszlárról való elkerüléséig a szabolcsi virilisjegyzékben földbirtokosként szerepelt, azaz nem mondtak le a távolról sem olyan „ősi birtok” visszaszerzéséről, láthatóan ez egyikőjüknek sem sikerült. Bertalant a nagyralátó okszerű gazdálkodás, Gézát a rangon felüli házasság presztízsterhei, illetve a „menekülés előre” jegyében a harci dicsőségre szomjazó vérmes politizálással járó életmód tették tönkre. Bertalannak legalább a halálózási évét ismerjük, s bizonyára a dinnyészek is számon tartják a nevét, Gézánál azt sem tudjuk, hol és mikor halt meg. Mint a feleség unokaöccse írta visszaemlékezésében: Ónody Géza „leszerpelt [...], szégyent hozott a familiára. Erkölcseleg meghalt. Egyszerűen nem beszéltek róla.”⁹⁹ A család, a literatúra, a politika és az emlékezet is kivetette magából.

Lichtmann Mór és fiai

Ha az Ónodyak akkumulálóként vonultak be Eszlár történetébe, akkor még inkább igaz ez az állítás a Lichtmannokra. Az utóbbiak azonban nem a birtokszerzésen, hanem a 19. századi felhalmozás egy másik emeltyűjén, az egy-egy birtokokhoz rendelt kisebb királyi haszonvételeken (jura regalia minora), vagyis a kocsma, a mészárszék vagy épp a malom bérletén keresztül iparkodtak felfelé.¹⁰⁰ Szekfű Gyula tipikusnak tartotta a „magyar kapitalista fejlődésre” azt az utat, amelynek során a zsidó regálebérlo pályaíve a „máramarosi pálinkamérésből pesti üzletbe, onnan bécsi bankba” vezetett.¹⁰¹ Ne bolygassuk most azt a nehezen megválaszolható kérdést, hogy mi a tipikus, s hogy honnan tudta a statisztikákkal szemben mindig gyanakvó Szekfű, s mivel mérte, hogy melyik karrier az. Ha a „magyar kapitalizmust” legalábbis alapjaiban agrárkapitalizmusnak tekintjük, kikerülhetetlen a kérdés, hogyan vette ki a részét a vidékek zsidósága a mezőgazdaság tőkés átalakulásából, mi lett azzal a számszerű többséggel, amelyik nem ment Pestre (vagy Bécsbe), hanem a falvakban és kisvárosokban maradt. S amennyiben volt a magyarországi kapitalizmusnak „neológ” útja, vajon miben különbözött ettől az „ortodox” út, ha ennek a dichotómiának a gazdasági fejlődés nézőpontjából lehet egyáltalán jelentést tulajdonítani. S az sem lehet számunkra közömbös, vajon milyen jellegzetes különbségeket láthatunk az ortodoxia egyes nemzedékei és családi leágazásai között.

A regálebérleten túlnyúló földbérletet II. József rendelete engedélyezte először a zsidók számára („ha zsidó kézzel műveltetik”).¹⁰² Az intézkedést ugyan I. Ferenc 1818-ban hatályon kívül helyezte egy újabb dekrétummal, de egy év múlva ezt visszavonta, olyannyira túllépett rajta az élet.¹⁰³ 1860 februárjáig kellett azonban várni arra, hogy a zsidóság megkapja a korlátlan birtokbírhatás jogát, vagyis hogy szabadon szerezhessen földtulajdont is.

⁹⁹ Bárczay Á., 1965. 2.

¹⁰⁰ A kisebb királyi haszonvételekről lásd *Magyar jogi lexikon*. IV. 1903. 805–806.

¹⁰¹ Szekfű, 1920. 218. A toposz eredetére lásd Halmos, 2008. 154.

¹⁰² Rendszabály a zsidó népre vonatkozólag (1783. márc. 13.). Magyar fordításban közölte Prepuk Anikó. In Gonda, 1992. 267.

¹⁰³ Puskás, 1992. 35–36.

A korábbiakban áttekintettük az antiszemita irodalom zsidó bérlővel kapcsolatos kedvenc, bár ellentmondásos toposzáinak alakulását, beleértve azt a sarkalatos állítást, hogy a zsidó bérlő célja kihúzni a magyar birtokos lába alól a talajt. Beksics Gusztáv az első egyike volt, aki – a virilislisták alapján – több megyében és országosan is kísérletet tett az 1880-as évek elejére a zsidó birtok arányának becslésére. Szerinte Szabolcs 219 legnagyobb egyenesadót fizetőjéből (168 keresztény, 51 zsidó) 156 került birtokosként a listára, s közülük 114 volt keresztény és 42 zsidó.¹⁰⁴ Anyaggyűjtése ismertetése végén országos általánosításban Beksics – bár a levezetéssel adós maradt – az alábbi konklúzióra jutott: „Ha tehát azon kérdésre akarnánk válaszolni, mily arányban vesz részt a zsidóság az összes magyar földbirtokban, a válasz nem lehetne más, mint csak az, hogy körülbelül népességi számának arányában, vagyis a magyar földbirtoknak csak 5%-je [sic!] van zsidó kézen, a mint a zsidóság az összes népességnek 4.44%-jét képezi.”¹⁰⁵ Beksics tehát egyrészt az – adó nagysága alapján becsült – „birtokmegoszlást” a népességarányra vetíti. Forintot emberrel hasonlít össze. Másrészt adataiban nem különíthetők el a földtulajdonra és a bérletre vonatkozó számok.

A kortársak között távolról sem ez volt az egyetlen vélemény, amely megkérdőjelezte az zsidó birtokkal kapcsolatos sztereotípiákat. Szabolcsi Miksa, lehet-e véletlen, hogy épp 1883 júniusában tanulmányos cikket írt a szabolcsi zsidó elit földbirtoklásának alakulásáról. Egy kimutatásra hivatkozva így exponálta a kérdést: „Sajátságos statisztikai kimutatás fekszik előttem. Százhatvanhárom szabolcsmegyei zsidó család névsora ez, kik mindannyian neves földbirtokosok, nagy bérlők, gazdag regalisták, vagy tekintélyes kereskedők – voltak. E százhatvanhárom család a legutolsó 15 év alatt teljesen tönkre jutott.”¹⁰⁶ Mennyire más látószög ez, mint amihez utóbb hozzászoktunk!

A gazdacímterek alapján a vészkorszak fajvédő nyíregyházi levéltárosa már a községi szintig hatolt a szabolcsi adatok közlésében: nagyon óvatos becsléssel Eszláron 1903-ra nem egészen 5%-ra tette a 100 holdon felüli zsidó birtok és 16%-ra a zsidó bérlet arányát (a megfelelő számarányok Szabolcs megyét illetően nála 10,9%, illetve 19,5%).¹⁰⁷

¹⁰⁴ Censor [Beksics], 1884. 109–112. Ugyan nem tudatja, hogy mi alapján különítette el felekezet szerint a viriliseket, de mivel a birtokosokat – régi és új földesurakra tagolva – név szerint közli, adatai ebben a vonatkozásban ellenőrizhetők. Nagyobb gond ennél, hogy az eszláriak közül Ónody Géza szerepelteti a névsorban, s a régi középnemes birtokosok közt sorolja fel, holott tudjuk, hogy ő 1880-ban eladta földjét és ezután csak bérelte azt. Eszerint a virilislistára földbirtok alapján feliratkozottak birtokosok és bérlők vegyesen, s ezt az egyenesadó végösszege alapján Beksics nem is tudhatta elkülöníteni. A szabolcsi virilizmusról lásd Kóvér: Kiből lett... 2010. és az ezen alapuló későbbi fejezetet.

¹⁰⁵ Uo. 123. Adatai kevert jellegének (birtok és bérlet vegyesen) nem lévén tudatában, később hozzáteszi, hogy „a földbérletnél (közép- és nagybérlet) szinte többséget képez...”, erre azonban semmilyen bizonyítékot nem közöl. Uo. 124.

¹⁰⁶ Szabolcsi Miksa: A szabolcsmegyei zsidók és a gentry. *Egyenlőség*, 1883. jún. 3. 3–4. Jó néhányat felsorol név szerint Szabolcs megye tönkrement zsidó „mágnásainak” krémjéből: a kótaji és acsádi Sichermann, az orosi és turai Engländer, a nagykállai Kohn, az acsádi Fried, a geszterédi Mandel, a tuzséri Rosenfeld, a pircsi Proper, a kállósemjéni Bleier család kerül említésre.

¹⁰⁷ Váczi, 1944. 50. Módszertani szempontból igyekezett a kor elvárásainak skrupulózusan megfelelni: „Az 1903. évi összeállításnál talán túlzott óvatossággal is jártunk el, mert azokban az esetekben, ha a tulajdonos vagy a bérlő faji hovatartozandósága nem volt kétségtelenül megállapítható, nem vettük zsidó birtoknak illetve bérletnek [...] Talán ennek tulajdonítható összeállításunk és a Petrássevich 1904-ben megjelent munkájában közölt adatok közötti jelentős eltérés.” Uo. 42. Az „eltérés” lefelé történt korrekciót jelentett 1903-ra vonatkozóan. Tegyük hozzá, nyilván azért, hogy ehhez képest könnyebben kimutatható legyen a növekedés 1939-ig, ahol azonban már hírül sem járt el a szerző a bérletekkel kapcsolatos becslésénél hasonló „műgonddal”. Uo. 43. A teljes képhez hozzátartozik, hogy módszertani szempontból már Petrássevich is önkorlátozóan deklarálta magát: „zsidóknak csak azokat vettem, akiknek ebbeli származása

Eszlár tehát eszerint a századelőn alulmúlta a megyei átlagot. Mintha Eszláron nem lát-szana igazolódni néhány bevett sztereotípiát: nemcsak a zsidó bérlet nem nyert teret, hanem a korábbi zsidó bérlet területe is inkább összeszűkülte a századfordulóra.¹⁰⁸

Hogy egyébként a virilisjegyzékek alapján a földbirtokosok és bérlők megkülön-böztetésével történeti kontextusban is milyen óvatosan érdemes bánni, arra jó példát szolgáltatnak Takács Péter kutatásai. A korai listák ugyanis sem foglalkozás, sem adó-fajták szerinti megoszlást nem közöltek. Takács 1886-tól tudta kimutatni megfelelő bontásban a szabolcsi birtokosokat és bérlőket. Eszerint míg az 1887-es megyei virilis-listán szereplő 165 birtokosból szerinte 70 volt zsidó, 6 bérlőből pedig 4, addig 1895-ben 163 birtokosból 66 zsidó, a 23 bérlőből pedig 21, 1901-re pedig a megfelelő arány-számok 137 birtokosból 50, illetve 38 bérlőből 34.¹⁰⁹ A közölt adatokból – a „ki számít zsidónak” meghatározásának problémái miatt is – most inkább arra irányítanánk a figyelmet, hogy miközben a listára láthatóan birtokosként könnyebb volt felkerülni, mint bérlőként, a virilisek között a századvégen a bérlők súlyának emelkedése meg-előzte és meghaladta a birtokosok számának visszaesését. Végso soron tehát a birtokos virilisek között a zsidó birtokosok száma is hanyatlott a jelzett korszakban, ami szintén ellentmond a bevett sztereotípiának.

Puskás Júlia az 1910-es népszámlálás alapján viszont azt mutatta ki, hogy a férfi ke-resők között a Tiszántúlon az 1000 hold feletti tulajdonosok 35%-a, a 100 és 1000 hold közötti földbirtokosok 20%-a volt zsidó. Számításai szerint a 100 hold feletti nagybér-lőknél ez az arány 64% (a megfelelő országos arányszámok nála: 21%, 11%, illetve 50%). Külön hangsúlyozta, hogy a bérlőkre vonatkozó kiugró arány „az ország észak-keleti megyéi közül elsősorban Szabolcsban és Zemplénben” volt a legmagasabb.¹¹⁰

Adódik a kérdés: az országosan kiemelkedő szabolcsi arányoktól elmaradó eszlári szá-mok vajon az 1883-as híres per következtében alakultak-e így, vagy egy távolról sem kivé-teles bérlői magatartást követünk nyomon a továbbiakban? Időben távolabbra kell azon-ban visszanyúlnunk, mert a történet, mint általában, itt sem a földbérlettel kezdődött.

Regálebérletől a virilizmusig

Az a família, amelyikről szó lesz, nem szerepel a családtörténeti összefoglalókban: sem az Ujvári-féle (neológ) lexikon, sem Kempelen genealógiája nem emlékezik meg róla. Pedig az 1882–83-as tiszaezlári ügy idején a legtehetősebb és legtekintélyesebb eszlári

minden kétségen felül áll. A kéteseket inkább kihagytam, mintsem hogy túlzásokkal vádolhassanak, a meg-keresztelkedett zsidókat pedig egyáltalán nem vettem be.” Petrássevich, 1904. 13. Látván mindkét szerző „önmegtartóztatását”, már csak annyi megjegyezni valónk maradt, hogy a nyilatkozatok teljesülése esetén Szabolcs megyében Vác 1944-es „faji” számainak nyilvánvalóan magasabb értéket kellene eredményezni 1903-ra, mint Petrássevich 1904-ben keletkezett „felekezeti” adatainak, s nem fordítva.

¹⁰⁸ A birtok- és bérleti viszonyokról összességében lásd Kövér: Nagybirtokok..., 2006. 143–157.

¹⁰⁹ Takács Péter, 1990. 68 és 73. Hogy a „zsidókat” „felekezeti anyakönyvek” vagy úgymond „név” alapján különítette-e el, azt nem tudatja. Tény azonban, hogy a Takács által – helyesen – 841 hold bérlőjeként emlegetett Ónody Géza (uo. 75) az 1895-ös nyomtatott szabolcsi virilisjegyzékben „birtokosként” szere-pel, tehát birtokos és bérlő megkülönböztetésére ezek a listák nem igazán megbízhatóak.

¹¹⁰ Puskás, 1992. 47. A szabolcsi utalás uo. 40. Megjegyezzük, hogy a témában írott korai tanulmányában a szerző még három kategóriát különböztetett meg: tulajdonosi, haszonbérleti és „vegyes kezelésű” gazda-ságot. Puskás, 1959. 93–96.

zsidó család volt, s maga a vizsgálat sok szempontból körülöttük forgott. Csak körülöttük, mert végül egyik családtag sem került a vádlottak padjára, de a kihallgatásokkal járó vegzálásokat – tanúként – ők sem úszhatták meg. Már csak ezért is többet tudunk róluk, mint amennyire a nagy hallgatásból tűnhet az érdeklődőnek. Különösen, ha a lokális forrásokat is bevonjuk a kutatásba.

Mint láttuk, az 1848-as zsidóösszeírásban Lichtmann Móric (az eredetiben: Lichman) 31 évesnek, monoki születésűnek mondta magát, „keresetmódja” szerint földműves, második feleségével, a csengeri származású 18 éves Majer Nettivel élt ekkor. Három fia, József, Jakab és Ábrahám 11, 7 és 4 évesek voltak, s mindhárman – a névjegyzék szerint – [Hejő]csabán látták meg a napvilágot.¹¹¹ Ezekkel a születési helyekkel ugyan némi probléma adódik a későbbiekben, de ebben, rendezett zsidó anyakönyvezés híján, akkoriban nincs semmi meglepő. Az azonban első megközelítésre is egyértelmű, hogy a gyerekek az első feleségtől származtak. (A családját lásd a függelékben.) Zemplén vármegye 1812-es zsidóösszeírásában két Lichtmann családfő is szerepel Monokon: Farkas és Samuel, egyikük lehetett Mór apja.¹¹²

A legidősebb fiú, József halotti bizonyítványából úgy tudjuk, hogy anyját Fred (nyilván: Fried) Gizellának hívták.¹¹³ A Fried család a környék egyik legjelentősebb zsidó haszonbérelőjének számított a 19. század első felében. A Fried testvérek közül Mózes, 1786–1788 között nánási kocsmabérletet eszlári zsidóként emlegették, Simon szentmihályi kocsmárosként volt ismert, a legfiatalabb, Dávid pedig 1800-tól lett Nánás árendátora (bérelője), s 1836-tal bezárólag egyenesen a hajdúkerület zsidó bíróságtól vitte.¹¹⁴ S bár felekezeti anyakönyvek híján nem tudom, hogy a fiatalon elhalt Fried Gizella melyik Fried testvérnek a leánya lehetett, az azonban kétségtelennek tűnik, hogy az 1848-as idézett zsidóösszeírásban Eszláron első helyen szereplő s a bérleti viszony konfliktusai során már bemutatott, Sáros megyei Geiger Emánuel nevű „földműves” felesége a 23 éves nánási születésű Fried Rozália volt.

A „földműves” keresetmód természetesen birtokot nem, legfeljebb bérletet jelenthetett ekkoriban, ám az 1848-as összeírásból önmagában nem derül ki az árenda természete.¹¹⁵ A megyei Tűzkármentesítő Társulat becserétkelméréséből viszont tisztán látszik, hogy Lichtmann Móricnak 1844 őszén báró Bánffy Jozefa haszonbérelőjeként vagyona legjelentősebb tételét a „szeszgyár” tette ki.¹¹⁶

¹¹¹ SZSZBML, IV. B. 109. Zsidóösszeírás, 1848. 348.

¹¹² Goldberger, 1910. 26. Megjegyzendő, hogy a fenti nevek csak 1812-ben fordulnak elő, 1811-ben viszont nem. A környéken még másutt is előbukkannak Lichtmann családnévűek, például Sátorajújhelyen Jacob és Josef. Uo. 33.

¹¹³ SZSZBML, XXXIII. 1. a. 110. c. 1. Tiszaeszlár, Halotti anyakönyvi másodpéldányok.

¹¹⁴ A Hajdú-Bihar megyei zsidóság... 1997. 163–165, 170.

¹¹⁵ Az 1848-as zsidóösszeírás szerint Szabolcsban a 2383 önálló kereső közül 351 volt kereskedő, 240 korcsmáros, 231 haszonbérelő, 208 boltos, 181 napszámos és 103 „gazdálkodó”, hogy csak a legnagyobb foglalkozási csoportokat érintsük. Lásd Takács Péter, 1991. 81–82.

¹¹⁶ SZSZBML, X. 204. 15. d. 134. Eszlár helysége épületeinek összeírása és betse 1843 és 1844 évben.

V/4. TÁBLÁZAT • *Lichtmann Móric vagyonának és terményeinek becse, 1844. október (váltóforint)*

	Vagyon	Termény	Összes
Szeszgyári épület	360		
Szeszgyári rézerőművek	15 000		
Pusztai gabona		232	
Pusztai széna		969	
Pusztai szalma		214	
Csűrös kerti gabona		3489	
Csűrös kerti széna		369	
Csűrös kerti szalma		444	
Összesen	15 360	5717	21 077

Forrás: SZSZBML, X. 204. 15. d. 134.

A feudális birtokjog szerint Eszláron a földesúri földtulajdon 1400 forintnyi királyi haszonvételrel, azaz regálével járt együtt.¹¹⁷ A földesúri joggal összefüggő különböző haszonvételek (kocsmáltatás, pálinkafőzés, mézsárszék- és malomtartás, boltbérzedés stb.) a tulajdonosoknak számottevő jövedelemforrást jelentettek.¹¹⁸ 1844-ben a Wesselényi-részt Geiger, a Bánffy-részt pedig Lichtmann bérelte. Nem állítjuk, hogy minden javait, az azonban a termények megoszlásából egyértelmű, hogy nemcsak a falu belső területéhez tartozó Csűrös-kert nevű határrész volt Lichtmann használatában, hanem külterület, „puszta” is. A termények legnagyobb részét a Csűrös-kertből takarították be, s gabonaként árpát, búzát, zabot, sőt némi kölest is termesztettek, ami a kiterjedt szénagazdálkodással együtt komolyabb állattartást is feltételez. Az 1846-os ínségösszeírás mindenesetre mind Geiger hatfős, mind Lichtmann nyolcfős háztartását (ezúttal „életmódként” „haszonbérló” elnevezéssel besorolva őket) azzal zárta ki a szűkölködők közül, hogy „életjük eladó lévén nincs szükségök”.¹¹⁹ A nyolcfős háznép láttán visszatérve az 1848-as zsidóösszeíráshoz, feltételezhetjük, hogy – nem kizárva, hogy 1846-ban az első feleség még élt – valószínűleg Frankli Sámuel 30 éves, péchujfalui (Sáros megye) „józan szeszfőző” és Reiner Sámuel 35 éves [nyír]gyulaji származású ispán is Lichtmann háznépéhez számított.¹²⁰ „Szeszfőző”, „haszonbérló”, „földműves” – hogy Lichtmann legfontosabb foglalkozási azonosításait felidézzük, s tegyük hozzá, bizonyos értelemben így együtt mindegyik megállja a helyét az 1840-es években.

A jobbágyszabadditást követő első kataszteri felvételben a Lichtmann név semmilyen formában nem fordul elő, pedig ekkor már nemcsak Geiger Emma [sic!], hanem más, korábbi összeírásokban szintén felbukkanó zsidó kereskedők, Löwenthal Soma és Stark Rébi is szereztek maguknak házat, hozzávaló kerttel.¹²¹ A felhalmozásnak ezt az

¹¹⁷ SZSZBML, IV. A. 1. 37. cs. 67. db. 1837. fol. 31.

¹¹⁸ A zsidó regálébérlok történelmi szerepéről Hanák, 1992. 31. sköv.

¹¹⁹ SZSZBML, V. 429. 3. d. A.

¹²⁰ SZSZBML, IV. B. 109. 348.

¹²¹ MOL S 79 Kataszteri iratok. 758. cs. 947. Tiszaeszlár. Vallomány- vagy telekkönyv, 1852. Az ungvári születésű Löwenthal szintén beházasodott vő volt, felesége, az eszlári születésű Stark Sára láthatóan egy másik, hosszabb ideje itt élő zsidó családhoz tartozott.

útját különösen érdekessé teszi számunkra az, hogy a Lichtmann család (vagy annak legalábbis egyik ága) láthatóan később is tartózkodott a földbirtok tartós tulajdonként való megszerzésétől. Az 1870-es kataszterben Lichtmann Móricnak és kisebbik fiának, Jakabnak mindössze a Belső-szőlő nevű határrészben van 237, illetve 230 négyszögölnyi parcellája. Tehát se földet, se lakóházat nem vásároltak, hanem hosszú távon bérletre rendezkedtek be. Ebből azonban a tulajdonviszonyokat rögzítő kataszter csak a negatívumokat tükrözi. A legidősebb fiú, József az egyetlen, aki mintegy kétszer annyi, 508 négyszögöl belső-szőlőbeli – még zselléreknek is obligát – szőlő mellett az Újfaluban csaknem 600 négyszögölnyi udvart két lakházzal, gazdasági épülettel, valamint 1254 négyszögölnyi saját kertet mondhatott magáénak. Szántót azonban ő sem birtokolt. Ekkorra már a nagyobbik fiúk a gazdálkodás mezejére léptek (a harmadik született sorsáról sajnos nincs tudomásunk). Arról azonban, amíg a fiúk idáig eljutottak, nagyon kevés információt tudtunk összegyűjteni. Az biztos, hogy József feltehetően bérként közben másutt is szerencsét próbált, ugyanis az 1860-as évek eszlári adóösszeírása (új)fehértói lakosként tünteti fel. Jakabról csupán annyit tudunk, hogy tanulmányai befejeztével apjával együtt gazdálkodott.

Mindkettejük máshonnan hozott magának feleséget: József Mándokról Rochlitz Birit, Jakab az Ung megyei Felső-Ribnyiczéből Ehrenreich Máriát vette nőül. A házasságokat bőséges gyermekáldás kísérte: a perrel kapcsolatos vizsgálat idején József 48 évesen nyolc gyermek, Jakab pedig 42 évesen hét gyermek atyjának mondta magát. Mint a függelékben közölt családfából látható – a korabeli töredékes, illetve az utólagos anyakönyvezés gyakorlata ellenére – a família tagjainak többségét rekonstruálni tudtuk. Itt említendő meg, hogy az 1882–83-as vizsgálat során keletkezett iratokban József már csengeri, Jakab pedig zsadányi születésűként szerepelt.¹²²

Am ha földet nem vesznek, akkor vajon mi módon lehetséges vagyonosodásuk nyomon kísérése? Azt láttuk, hogy a Bethlen-birtok mellé miként szerezték meg bérletbe a Wesselényi részt. S azt is, hogy hogyan adták tovább részes művelésbe.¹²³ De további adatként a hatvanas évek folyamataira nincs más forrásunk, mint a már többször használt községi adójegyzékek, feltéve, ha nem vagyunk eleve bizalmatlanok mindenféle adókimutatás iránt.¹²⁴

V/5. TÁBLÁZAT ● *Lichtmann Mór, Jakab és József adókimutatásai, 1864–1867 (o. é. frt)*

	Hátralék	1864. évi adókimutatás		Tényleges adóbefizetés			
	1863 vége	kereseti	jövedelmi	1864	1865	1866	1867
Lichtmann Mór	88,80	21,52	57,80	96,74	276,82	202,74	400,00
Lichtmann Jakab		5,41		6,00	6,50	15,00	10,00
Lichtmann József	22,50						5,71

Forrás: SZSZBML V. 429.

¹²² Kövér: Performációk I. 2005.

¹²³ SZSZBML, IV. B. 255/c. 155. d. 196/861.

¹²⁴ SZSZBML, V. 429. Tisza Eszlár fő Adó számoló könyve 1864k évre; Tisza Eszlár adóbevételei napi jegyzék 1863/64–1867.

Az adónemek szerinti kivetés csak 1864-re áll rendelkezésre, ami nemcsak azt erősíti meg, hogy a Lichtmannoknak ekkor nincs sem földjük, sem házuk, hanem azt is, hogy 1863 végén nagyobb volt a hátralékuk, mint az éves adóteher 1864-re. A házszám alapján Lichtmann Mór Tiszaeszlár Tótfalu északi részén, az 1870-es kataszteri térképen „Bethlehen-hofnak” nevezett 285-ös házszámú udvarházban lakott. Jakab fia 1864-ben Kállay Istvánné belfalusi házát bérelte, de 1867-ben már apja házában találjuk. A források Lichtmann Józsefet – mint említettük – fehértói lakosnak állítják a fenti adatsor indulásakor, 1867-ben viszont házszám nélküli eszláriként szerepelt. Az 1870-es kataszter házbirtokos jegyzékében Lichtmann József „zsellér” eredetileg az újfalusi 411. szám alatt került összeírásra, majd áthúzott neve fölé Ungvári István került. Az eredeti lista 1869. december 2-i lezárása után a jegyzék végére, házszám nélküliként kapott besorolást.¹²⁵ Ebből vagy arra következtethetünk, hogy ő is bérelt házban lakott, vagy a házszámnélküliség egyszerűen építés alatt álló vagy még meg nem számozott házat jelenthetett. A kataszter alapján viszont Újfalu legnagyobb telke az övé. S bár az adatokból nehéz egyértelmű trendet kiolvasni, s a válságokkal tarkított hatvanas években (ínséges termés, pénzszűke, járvány) a felhalmozás is akadozott, az talán mégsem vonható kétségbe, hogy Lichtmann Mór adója 1867-re a bérlet minden korábbinál jobb jövedelmezőségét mutatja. S ha Lichtmann Mór a negyvenes években szeszfőzdet üzemeltetett, akkor a hatvanas évekből arról is tudomásunk van, hogy báró Wesselényi Ferenc haszonbérelőjeként a Belfalu fölött, a Tisza északnyugati kanyarulatánál – ismét csak földesúri regálejognál fogva – hajómalmot tartott fenn.¹²⁶ A hajdani Bánffy-birtok Bethlen és Wesselényi ágának egy bérelő kezén egyesülése láthatóan az évtized végére hozta meg Lichtmann Mór és fiai számára a várt eredményt.

Közben az 1867:XVII. törvénycikk nyomán az izraeliták állampolgári jogainak elnyerésével a Lichtmann család tagjai először 1869-ben iratkozhattak fel a választójogi névjegyzékekbe. A választóképeség alapja mindegyikőjükénél az évi 100 forint jövedelem volt: az akkor 32 éves Jakab a 46. sorszámmal, 53 éves apja, Mór a 98. sorszámmal regisztráltatta magát, a legidősebb fiú, a 42 éves József pedig csak utólag jelentkezett.¹²⁷ Ismét mindhármasuk neve felkerült – földbérelőként – az 1882. májusi névjegyzékbe is.¹²⁸

A hetvenes évek adóösszegeit – községi adójegyzék híján – már csak a legnagyobb egyenesadó-fizetőket kimutató megyei virilislistákon tanulmányozhatjuk. Az önkormányzati képviselő-testületek fele ugyanis a virilisek közül került ki, s ezeket a listákat évente az előző évben fizetett adóösszeg alapján felülvizsgálták. A korai listák hiányosságai (nincs például feltüntetve a lakhely, sokszor az adóösszeg sem, csak a sorszám) komoly gondokat okoznak a személyek azonosításában. Számunkra külön nehézséggel járt, hogy a hetvenes évek végére a Lichtmannok el is tűntek a megyei jegyzékekből.

¹²⁵ MOL S 79 758. cs. 947. Tiszaeszlár házbirtokos névjegyzéke, 1870. Megjegyezzük, hogy 1865. szeptember 17-én – alispáni hirdetmény szerint – Tason egy bizonyos Lichtmann József ingóságai elárvereztetnek. SZSZBML, V. 429. 1. k. Tiszaeszlár. Körrendeletek, körözüvények jegyzőkönyve, 1860–1869. 1962/865. Hogy személyében ugyanezen Józsefről van-e szó, vagy sem, nem tudtuk megállapítani.

¹²⁶ SZSZBML, V. 429. Uo. 53/868. Két vízimalom jól kivehető az Ábrányi Lajos által a per idején készített faluábrázolásokon. *Vasárnapi Újság*, 1883. júl. 15. 457.

¹²⁷ SZSZBML, IV. B. 254. 1869. 6. k. Az összeírásra eredetileg 1869. február 19-én Tiszaeszláron került sor, József neve pedig február 23-án Tiszalökön került fel a listára. Megemlítjük, hogy az 1875-ös választójogi összeírásban csak Móric és Jakab neve szerepel. SZSZBML, IV. B. 403. 87. cs.

¹²⁸ SZSZBML, IV. B. 411. 113. d. ad I. 83/248.

V/6. TÁBLÁZAT ● *A Lichtmann család férfi tagjai a Szabolcs megyei legnagyobb egyenesadó-fizetők listáin (o. é. frt, krajcár). [helyezési szám]*

	1872		1874	1876	1883
Lichtmann Mór	(336,94)	[142.]	[246.]		(143,85)
Lichtmann Jakab				[226.]	(261,21)
Lichtmann József				[167.*]	
Együtt					(405,06)

* Az 1877-es virilislistán is még 145. helyen szereplő Lichtmann József lakhelye Kisléta, így az 1876-ban, lakhelymegjelölés nélkül a 167. helyen szereplő Lichtmann Józsefnél is kétséges, hogy azonos-e Lichtmann Mór eszlári legidősebb fiával.

Forrás: Lásd 88. és 129. lábjegyzet.

Míg az 1872-es lista 266. utolsó helyére 181 forinttal, addig az 1883-as lista 219., utolsó helyére már 307 forinttal lehetett felkerülni. Nemcsak a lista keretszámai szűkültek, hanem a megyebeli adófizetők jövedelmi pozíciói is erősödtek, s a Lichtmannokénál láthatóan jelentősebb mértékű volt a gyarapodás. Ezért aztán Lichtmann Mór és Jakab 1883-as adóösszegét nem a megyei virilisjegyzékből tudjuk (arra ugyanis sem az apa, sem fiai nem kerültek fel), hanem egy olyan, szerencsésen fennmaradt megyei kimutatásból, amely településenként összegezte a legnagyobb adózókat, s amely láthatóan a későbbi nyilvános lista összeállításának kiindulópontja volt.¹²⁹ Ezen a jegyzéken Lichtmann Mór szerepelt Eszláron a legkisebb összeggel, legidősebb fia, József pedig meg sem található rajta. Ugyanakkor az 1882-es választásokkor a községi képviselőtbe a nem választott tagok, a községi virilisek közé József is bejutott, igaz, húsz közül csak a 17. helyen.¹³⁰ Több jeltől láthatjuk tehát, hogy az apa életkorának megfelelő háttérbe húzódása mellett az első és másodszülött fiúk rangsora átrendeződött: adóösszege alapján Jakab nemcsak bátyját, hanem apját is jócskán megelőzte. Ekkorra ugyanis már ő lett a Wesselényi-birtokrész főbérlelője.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy ez a következtetés láthatóan csak a jövedelmek „folyamára” (flow) és nem a vagyon „állományára” (stock) tekinthető érvényesnek. A nyíregyházi per alkalmából ugyanis a kihallgatottak jelentős részéről vagyonbecslést (és erkölcsi bizonyítványt) is bekértek. S bár az adatok ellentmondásosak és változó összeget tüntetnek fel, ezek alapján Lichtmann Mór ingó és ingatlan vagyona 30 000 forintot tett ki (más információ szerint 10 000 forintnyi ingatlant bírt), Lichtmann Jakab ingóságait pedig egyszer 12 000 forintra, másszor pedig csak 7000 forintra taksálták.¹³¹ Ugyanakkor Bary József vizsgálóbíró a nyomozás érdekében számba vette az eszlári zsidók állat- és székérállományát: eszerint Lichtmann Mórnak két igás szekere, két bricskája és nyolc lova volt, míg Józsefnek egy igás szekere, egy bricskája és öt lova.¹³² Az, hogy Jakabnál külön loállományt nem mutattak ki, csak azt erősíti meg,

¹²⁹ SZSZBML, IV. B. 411. Alispáni iratok. 112. d. I. 83/103. A jegyzéken tett jelölésekből kiderül, hogy Jakabot első körben még továbbjutásra ítélték adóösszege alapján, de végül neve lemaradt a listáról.

¹³⁰ SZSZBML, IV. B. 411. 100. d. 136/1882.

¹³¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1384 Eötvös: A Nagy Per iratai; Eötvös Károly, 1968. II. 185.

¹³² OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 405. Bary József tisztaeszlári pörre vonatkozó iratai.

hogy a bérleti gazdálkodást apjával közös „eleven leltárral” folytatták. Egy perbeli tanúvallomásból viszont azt tudjuk, hogy egy bizonyos Altmann Adolf Ehrenreich Jakab sáfárja volt, s az Ehrenreich és Lichtmann Jakab által közösen bérelt Szurkos-tanyán lakott.¹³³ Lichtmann Jakab tehát nemcsak apjával, hanem apósával (vagy sógorával) is közös vállalkozást üzemeltetett, külön lóállomány viszont nem állt a nevéen. Meglehetősen különös módon a per idején Józsefet vagyontalannak találták. A perbeli vagyonskimutatásokkal mindenestre érdemes óvatosan bánnunk.

Bérelt udvarházak gazdái

Mit tudhatunk arról az életformáról, amelyet a fenti vagyoni viszonyok a Lichtmann család tagjai számára biztosítottak?

Mint láttuk, az apa, Lichtmann Mór az immár róla elnevezett udvarházban élt. Ez eredetileg a gazdaságot irányító tiszt rezidenciájának épülhetett. Az építmények a tófalusi zsinagógával szemközti emelkedőn álltak. Az 1870-es kataszter szerint a 285-ös házszámhoz lakház és udvar, gazdasági épületek, további 2×2 lakrész, valamint szárazmalom tartozott. Ábrányi Lajosnak a per időszakában készült rajza, háttérben a tokaji kopasz hegygel pontosan érzékelteti a racionális gazdálkodás és puritán életmód miliójét (V/2. kép.). A Történelmi Képcsarnokban eredetiben fennmaradt Ábrányi Lajos rajzon kézírás jelzi az egyes épületek funkcióit: a dombon jobbra a magtár, középütt a lakház, balra pedig az istállók látszanak.¹³⁴

Lichtmann Jakab, a kisebbik fiú a nyolcvanas évek elején már a belfalusi, Tiszához közeli magaslaton álló Bánffy–Wesselényi-kastélyt (valójában inkább kúria) foglalta el. Ennek leírását az 1844-es tűzkárbiztosítás megadta, ha közben korszerűsítették, akkor az csak emelte az értékét. A legvalószínűbb, hogy a már akkor ócskának mondott gazdasági építmények az ifjú bérlő regnálása alatt vagy eltűntek vagy megújultak. Az 1852-es kataszter az egyik lakóházat hat lakrészesnek, a másikat két lakrészesnek írta le, s ugyancsak két lakrész tartozott a kocsmáépülethez is. Az 1870-es kataszter az 57–58-as házszámon összesen három lakházat regisztrált, az épületek jól kivehetők a csatlakozó térképen is. Ábrányi 1883-as ábrázolásában csak a kastély tetőzete magasodott a Tisza-parti fák lombjai fölé.

A legidősebb fiú, József Újfalu közepén álló nagyobb és kisebb lakházzal, gazdasági épülettel felszerelt gazdaportáját már bemutattuk. Ám ezek közül a nagyobb is csak eszlári mértékkel számított komolyabb épületnek. Az apa és az öcs bérelt udvarházához képest legfeljebb módos paraszti szintet reprezentált.

Hogy az így vázolt lakóházak milyen életformakereteket engedtek meg használóiknak, arról csak a per „jóvoltából” alkothatunk közelebbi képet. A kihallgatások természetesen nem egy későbbi társadalomtörténeti vizsgálat céljait kívánták szolgálni, ám akaratlanul olyan információkat is rögzítettek, amelyek ilyen szempontból is jól hasz-

¹³³ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. 369. Ehrenreich Jakab Lichtmann Jakab apósa vagy sógora lehetett, s maga is szerepelt a legnagyobb egyenesadó-fizetők fent idézett, 1883-as listáján 271,27 forinttal. A lovak és szekerek összeírásában viszont az ő neve sem bukkant elő. A Szurkos-tanya Bethlen-birtok volt, és a falu határ déli, Tiszalök felé eső részén terült el.

¹³⁴ Ábrányi Lajos: *Tisza-eszlár*. MNM TK Lsz. 53 559.

V/2. KÉP ● Lichtmann
Mór gazdasági udvara

nosíthatók. Ha azt kérdezték valakitől, hogy mit csinált 1882. április elsején, szombaton délelőtt vagy este, és az illető azt válaszolta, hogy egy évvel ezelőttre nem emlékszem pontosan, de szombatonként azt szoktuk csinálni..., akkor a szöveg szinte felkínálja magát a rutinszerűen ismétlődő mindennapok értelmezésére.

Az idős Lichtmann házaspár mindkét tagját kihallgatták a tárgyaláson. Az apa egyik elejtett megjegyzéséből élettörténeti adalékként megtudhatjuk, hogy az öreg „valaha talmudista” volt (s jóban volt a nyíregyházi rabbival), s hogy volt még a második házasságból egy eladósorban levő leánya is, akinek a neve csak egy későbbi házassági anyakönyvből bukkant elő.¹³⁵ A törvényszéki elnök elsősorban arról faggatta őket, hogy valóban náluk ebédelt-e a nevezett napon Wollner Hermann, a zsidó koldus. Az ekkor 68 éves Lichtmann Mór nem igazán emlékezett a több mint egy évvel korábban történteke. Ráadásul a vizsgálati kihallgatásokkor még tagadta a nála ebédelés tényét. A tárgyaláson viszont „általánosságban” már nem zárta ki: *„Esedezem, nem szoktam figyelmet fordítani, nem emlékezhetem, aki jön hozzám szegény ember, ami van azzal megvendégeljük.”* Felesége is ugyanezt az általános gyakorlatot erősítette meg: *„egy szegény, aki keresztül megy Eszláron, nem kerüli el a házamat.”* Továbbá: *„Ha tíz szegény jön is hozzám, ha van mit, annak is osztok.”*¹³⁶ Igaz, megszorításképpen hozzátette, hogy szállást nem ad, csak kosztot. Amikor a bíró hitetlenkedett, hogy egy rongyos koldust az asztalukhoz ültetnek, akkor Lichtmann azt válaszolta: *„Azt nem mondhatom. Ha mikor hova. Ha tisztességesen van öltözve, mint tisztességes embert, az asztalhoz is szoktuk ültetni.”* Ráadásul nem a konyhába, hanem beljebb, az egyik szobába invitálták. Mivel a háziasszony betegeskedett, egy díványról nézte csak, hogy a férfiak ebédelnek: *„azon szobában fekéüdtem, melyben ebédeltek.”* S hozzátette, ismét csak a gyakorlatra vonatkozóan: *„én ritkán ülök az asztalnál.”* A tárgyaláson tett kihallgatásból az is kiderül, hogy a gondoskodás nemcsak a vendégekre, hanem a falubeli (zsidó) szegényekre is kiterjedt. Ismét Lichtmann-né mesélte el: *„Az már tudva van a cselédeknél, hogy ha szegény ember van, nincs neki mit enni,*

¹³⁵ Lichtmann Mózes és Majer Nanett leánya Hermina 1885-ben kötött házasságot a révkomáromi származású Sommer Benjáminnal (az anyakönyvben „Zamer Benjámen”). SZSZBML IV. A. 425/345 Nyírmada, Vencsellő, Izr. ak. másodpld. 1883–1895. Valójában tévedésből az 1885-ös tiszaeszlári házassági anyakönyv másolata a madai végére lett bekötve!

¹³⁶ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23.

akkor visznek neki. Bejött a szakácsné, mondta, hogy szegény ember van, nincs mit ennie, hát küldtek neki.”¹³⁷ Pusztán a szombati ebédéről elmondottak alapján egy patriarchális zsidó családi élet képe bontakozik ki a szemünk előtt, vagy legalábbis azt mondhatjuk, hogy Lichtmann Mór és felesége a tárgyaláson ennek imázsát igyekezett diszkurzíve ápolni/megteremteni. A tanúként szintén meghallgatott szakácsné – a használt titulusok koloritja révén – csak megerősítette a fent elmondottakat: „Elnök: Hol ebédelt az a szegény ember. Tanu: Ott a szobában. Elnök: Kivel? Tanu: A tennural, a tennasszonyal és mindnyájunkkal.”¹³⁸

A Tótfalu északi felében álló udvarház – centrális helyzeténél fogva – később is meghatározó szerepet játszott a hitéletben. Amikor 1882 júniusában vandál kezek feldúlták és megszenstelenítették a zsinagógát (horribile dictu egy keresztet vittek be), a hívek ezután szemközt, az út túloldalán, Lichtmann Mór házában gyülekeztek imádkozni.¹³⁹

Mint láttuk, Lichtmann Mór nemcsak bérelt földet, hanem bérbe is adott (sőt visszavett). A perben a vádlottak padjára került egyik hitsorsosával emiatt nem volt jó viszonyban. A törvényszéki elnök kérdésére Grosz Márton (al)bérlő elmondta, hogy konfliktusuk onnan eredt, hogy „20 köböl földjét én bírtam hasznombérbe, azután magának dohánynak elvette”. S azt is hozzátette: „az ő földje”, meg azt is: „nem nagyon szívlelte”.¹⁴⁰

A Lichtmann Jakab által lakott Bánffy–Wesselényi-kastély másfajta funkciót töltött be a falusi életben, mint a Bethlen-udvarház. Nemcsak méreteinél és fekvésénél fogva. Már csak abból is érzékelhető ez, hogy az 1882. április elsejéről töviről hegyire kifaggatott falusiak egyszer sem említették ezt a „kastélyt”. Lichtmann Jakab reggel a tótfalusi udvarházba sietett, majd apjával együtt onnan mentek a zsinagógába. Az Újfaluban lakó idősebb fiú, József viszont az istentisztelet után tért be a tótfalusi atyai házba.¹⁴¹

A vizsgálat idején egészen más összefüggésekben bukkant fel a kastély. 1882 júniusában itt tartották Lichtmann Jakab leányának a lakodalmát, amelyről a *Debreceni Ellenőr* tudósítója, Szabolcsi Miksa is hírt adott.¹⁴²

De hogy milyen szimbolikus jelentősége van az urasági kastély(ok)nak faluhelyen, az igazából az 1882. december 7-i exhumálás idején derült ki: hova szállásolhatók el rangjukhoz illően a védők, az orvosprofesszorok, no meg a megyei törvényszék emberei és a királyi főügyész helyettes? Különösen, ha összetételük folytán árnyékot vet rájuk

V/3. KÉP • Lichtmann Mór

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Uo. Frenkel Hani, 1883. jún. 23.

¹³⁹ A tiszesszlári eset. *Pesti Napló*, 1882. aug. 9., valamint A tiszesszlári ügyben. *Pesti Napló*, 1882. nov. 6.

¹⁴⁰ T-E (*Napi Értesítő*), Grosz Márton, 1883. júl. 5.

¹⁴¹ T-E (*Napi Értesítő*), Lichtmann Mór, 1883. jún. 25.: „Azt tudom, hogy én mentem és a fiam, Lichtmann Jakab, az szokott szombaton hozzám jönni és együtt megyünk a templomba, akkor is együtt mentünk.” (1883. jún. 23.); Heumann: „Mikor a templomból kiment, merre ment?” [...] Lichtmann József: „Atyám felé mentem [...] Én nem mentem Újfaluba, hanem felmentünk mindnyájan és láttam, hogy egy sor megy Újfaluba, más sor Ófaluba.”

¹⁴² A Tiszesszlári esethez. *Egyetértés*, 1882. jún. 22. Hivatkozik Szabolcsi *Debreceni Ellenőr*-ben megjelent eszlári tudósítására, amely szerint „a nép szereti Lichtmann Jakab bérlőt (akinek szállva volt), a parasztok gratuláltak családi ünnepe alkalmából”. Az eredeti cikk egyenesen azt állította, hogy „a menyekzőn több mint ötven paraszti fiú és leány a legjobban mulatták, az örömapának pedig sokan szép versekben fejezték ki szerencse kívánataikat”. DE, 1882. jún. 26. Ha valóban így történt, aligha lehetett mereven tradicionális a házasságkötési ceremónia.

a vizsgálatban játszott szerepük. Hallgassuk meg először a hajdani védőügyvéd, Eötvös dokumentumregényét: „Több úri kastély van a faluban. Azok közt a legrégibb s talán a legnagyobb a Wesselényi bárók kastélya. Lichtmann Jakab zsidó bírta bérbe az uradalommal együtt. [...] Falusi műveltségű, de jóra való, derék s vendégszerető férfiú, s kedves családja is. Ő felajánlotta nekünk meleg szobáját, terített asztalát s tele pincéjét, szíves vendégszeretetét. Nem akartam elfogadni. Tudtam minő zajt üt ebből a zsidóüldöző sajtó. Nyomban elborítja az egyetemi tudósokat is a gyanúsítás. Megyery Géza törvényszéki bíró figyelmét felhívtam a dologra, s kértem, gondoskodjék a tanárok és a királyi főügyész ellátásáról. Megtagadta, vagy neki sem állott módjában. – magunk is hívott vendégek vagyunk – úgymond – bizony itt mindenkinek magáról kell gondoskodni!”¹⁴³

Eötvös végül a volt községi bíróhoz fordult kérésével, aki örömmel vállalkozott a bekvártélyolásra. „Megmondtam az egyetemi tanároknak. Válasszanak a Wesselényi-kastély és a jó kálvinista gazdák közt. Együtt, egy helyben akartak maradni a főügyésszel, s azért Lichtmann meghívását fogadták el. Mit törődött a gyanúsítással az ő tiszta lelkük?”¹⁴⁴

Bary emlékiratából az „úri” elhelyezés finomabb erővonalai is kirajzolódnak: „Bizony, tisztességes gondolkodású magyar ember nem igen akadt abban az időben az egész országban, aki vendégszerető hajlékának kapuit kitérte volna Eötvös előtt s azok előtt, akik az ő üzelmeit támogatták. A három egyetemi tanárt szíves örömmel látta volna vendégül bárki, akár Kállayné – akinek úri kastélyában Megyery és én voltunk ellátva –, akár más, de csak Eötvös és Heumann nélkül. Épp ezt nem akarta Eötvös! Ő azt akarta, hogy vele együtt maradjanak a tudós tanárok és pedig a zsidó Lichtmann Jakab által bérelt kastélyban. [...] Nem a tanárok választottak így. Eötvös és Szeyffert, a főügyész helyettes rendezték el ügyesen úgy a dolgot, hogy az egyetemi tanárokat a zsidóház vendégszeretetében, kedvező testi és lelki kondícióban tartsák. Lichtmann ki is tett magáért. Házanépe még a gondolatát is leste a tudós tanároknak. [...] Az orvostanárokat magyaros vendégszeretettel látta volna a Kállay-kastély. Ők azonban együtt akartak maradni a »főügyésszel«, illetve a főügyész akart, Eötvösnek bevonásával, bizalmas körben együtt maradni velük Lichtmann házában.”¹⁴⁵

Természetesen, aki az összeesküvés-elméletek bűvkörében él, azon utólag sem lehet segíteni. De itt most nem is erről van elsősorban szó. Hanem arról, ahogy a kastély mint reprezentatív urasági lak ezt a szerepét kifelé demonstrálta.

Lichtmann Jakab 1879 májusáig az eszlári fiókhitközség elöljárói tisztét is betöltötte. Falubeli, sőt megyei súlyát a helyi tanügyi konfliktus és az árvízvédelmi bizottság elnöksége alapján már megítélhettük.¹⁴⁶

¹⁴³ Eötvös Károly, II. 1968. 185.

¹⁴⁴ Uo. 186. Eötvös téved abban, hogy a volt községi bíró, Nagy Ferenc kálvinista lett volna. Mint láttuk, görög katolikus volt.

¹⁴⁵ Bary, 1933. 466. Miután Kállay Gusztáv (1821–1876) nem sokkal halála előtt, 1875-ben eladta birtokait Dessewffy Kálmán grófnak, a belfalusi kastély életfogytiglani haszonélvezete láthatóan feleségére, gróf Kornis Josepha grófnőre (1826–1893) maradt. Lásd SZSZBML, VII. 1. c. 6. c.

¹⁴⁶ SZSZBML, IV. B. 404. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság iratai, 33. d. 1069/79. (Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1876. nov. 22.); SZSZBML, IV. B. 404. 1. Szabolcs megye Közigazgatási Bizottság jegyzőkönyve, 175/877, 1877. márc. 8.; SZSZBML, IV. B. 402. 7. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1878. nov. 28.; SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79. Tiszaeszlár község képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyve, 1879. jan. 27.; SZSZBML, IV. B. 402. 8. k. Szabolcs megye közgyűlési jegyzőkönyve, 1879. febr. 25.; SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79, 1879. márc. 15.; SZSZBML, IV. B. 404. 33. d. 1069/79, 1879. máj. 26.

A Lichtmann család eredetileg regálébérliként érkezett a faluba, de a nyolcvanas években már nekik is voltak regalistáik, falubeli hatalmukat ez is alátámasztotta. A nevezetessé vált április elsején este az eszlári újfalusi zsidók az imaház előterében gyűltek össze, hogy egy viszály ügyében Lichtmann Jakab döntőbíráskodása mellett egyezkedjenek. (Erről április elseje eseményei kapcsán még külön lesz szó!) Jellemző, hogy Lichtmann Jakab nem az ófalusi kastélyba rendelte fel a regalistáit, hanem ő ment el a tótfalusi zsinagóga pitvarába igazságot osztani. A községi zsidóbíró intézménye rég nem létezett, már nem ő volt a fiókhitközség elöljárója, mégis őt tartották „a főnek” az eszlári zsidók maguk között.

Lichtmann Jakab a vizsgálat és a per idején igen talpraesetten viselkedett. Eötvös – vendéglátói attitűdjén kívül – további vonásokat is felvázolt Jakab portréjához. Vitathatatlanul rokonszenvezett vele perbeli magatartása miatt, amúgy viszont finoman lekezelte: „Jól ismertem húsz év előtt e férfit. Él-e még: nem tudom. Azóta nem láttam. [...] Érdekes alak volt. Félig tanult, félig paraszt, falusi zsidó uracska. Ruházkodása, minden szava, minden mozdulata kissé félszeg. Mindenből tud valamit, mindenhez hozzászól, s ha engedik: mindig beszél. Maga is, felesége is jólelkű, mosolygó arcú, vendégszerető, kissé rátartó s komolykodó. De a komolyság nem egészen jól áll neki. A zsidók szeretik maguk közt az ilyen embert, csakhogy tudálékosnak nevezik a maguk nyelvén. Én nagyon megkedveltem.”¹⁴⁷

Lichtmann Jakab ugyanis naplófeljegyzéseket vezetett, hogy pontosan be tudjon számolni arról, hogy mikor hol tartózkodott. *„Jegyzőkönyvet vezettem, hogy láttam, hogy Eszláron oly dolgok történnek, milyenek csak ostrom állapotban történhetnek. Az embernek minden perctől félni kellett. Láttam, hogy engem is uton-lépten, mindenütt nagy figyelemmel kísérnek; de egyszersmind tudomásomra jutott, hogy ki van küldve csekély személyem ellen kém. Tehát, hogy igazolhassam mindenkor az alibit, vezettem a jegyzőkönyvet.”*¹⁴⁸

Mint tanúvallomásában Eötvös kérdésére elbeszélte: Imre Lőrinc igazgató okította erre Kassán a deákokat, de a védőt, aki utólag íróként szépen kikerekítette a naplófeljegyzésekről szóló történetet, érdekes módon nem ejtette gondolkodóba, hogy a kassai igazgatónak mi köze lehetett Lichtmann Jakab élettörténetéhez.¹⁴⁹ A történésznek viszont, aki módfelett érdeklődik a naplók, emlékiratok iránt, szöveget ütött a fejébe a gimnáziumi tanárra való hivatkozás. S bár a kassai (1861 után ismét a premontreiek vezette) főgimnázium matrikuláiban, ahol Imre Lőrinc tanított, nem bukkantunk Lichtmann Jakab nevére, kiderült, hogy 1858–59-től 1863–64-ig oda járt egy monoki születésű izraelita ifjú, Lichtmann Henrik, aki minden bizonnyal Jakab atyjának, a szintén monoki származású Mórnak az unokaöccse lehetett.¹⁵⁰ Lichtmann Jakab naplójegyzeteit tehát feltehetően Kassán végzett unokatestvére elbeszélése, tanácsa hatására kezdte el vezetni. Annak jóvoltából, hogy Lichtmann Jakabot valóban „megfigyelték”, tudjuk, hogy előfordult, hogy egy hír hallatán délután lóhátra pattant, s még „hajnali 3 órakor” sem érkezett haza.¹⁵¹

¹⁴⁷ Eötvös Károly, I. 1968. 398.

¹⁴⁸ T-E (Napi Értesítő), Lichtmann Jakab, 1883. jún. 23.

¹⁴⁹ Uo. „visszaemlékszem azon időre, midőn volt egy igazgató úr Kassán, Imre Lőrinc volt a neve, ki azt mondta mindig a deákoknak: jó az embernek mindig óvatosnak lenni, s azért ő naplót vezetett.” Uo. Imre Lőrinc (1828–1904) gimnáziumi, tanítóképzői tanár, megyei tanfelügyelő életadataiért Klešćinska Zsuzsa kassai levéltárosnak tartozom hálás köszönettel.

¹⁵⁰ SAK, HGP – K L. sz. 117 – 146; 200–221.

¹⁵¹ Farkas Gábor bíró – Bary Józsefnek (1882. jún. 27.) OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 185.

Hosszabb távon úgy tűnik, hogy az 1879-es iskolaügyi konfliktus, de maga a per sem rontotta meg véglegesen a Lichtmannok és a keresztény felekezetek viszonyát Tiszaeszláron. Elég arra a békítőnek tűnő gesztusra utalnunk, miszerint Jakab 1885 nyarán öt forintot adományozott a református egyházközségnek.¹⁵² Tekintélye sem csorbult, másként aligha szerepelhetett volna tanúként a perben fontos szerepet játszó Farkas Gábor bíróval együtt a katolikus temetők bérleti szerződésén 1886-ban.¹⁵³ A mindennapok szívós érdek-kapcsolatai erősebbnek bizonyultak a pillanatok konfliktusai által szított indulatoknál.

József és Jakab ága

A legidősebb Lichtmann fiú, József Eszláron hunyt el 1898-ban. Sőt, az 1895-ös gazdaságstatisztikai felvételekor készült gazdacímtár az ő nevét nemcsak 445 kataszteri hold haszonbérlejeként, hanem résztulajdonosaként is feltünteteti gróf Degenfeld Gusztávné (szül. Karacsay Melanie) grófnővel társként.¹⁵⁴ Természetesen sohasem zárhatjuk ki a sajtóhiba lehetőségét. Wesselényi Ferenc 1890-es halála után és a nagyjából ez idő tájt végbemenő faluáttelepítés során változás történt a birtokviszonyokban. Ófalu elhagyásával sorsukra maradtak az ófalusi kastélyok is. Bár a kormányzat körtöltést ajánlott az uradalmi központok további védelmére, csak arról van tudomásunk, hogy Karacsay Melánia (itt így!) a körtöltés helyett járó kárpótlás összegét egészében felajánlotta az eszlári református egyházközségnek.¹⁵⁵ Tehát bár a kastély még az 1894-es kataszterben is a nevén szerepelt, nem állt szándékában a hajdani Bánffy-kastély fenntartása. Erről az oldalról közelítve tehát ennyire juthatunk.

Másfelől viszont már korábban megállapítottuk, hogy Lichtmann József – apjával és öcsével ellentétben – bizonyos pragmatikus érdeklődést mutatott belterületi ingatlanok megszerzése iránt. A presbiteri jegyzőkönyvben a kitelepítés idején is néhány hasonló jellegű tranzakciójára bukkantunk. Egyrészt 1891 tavaszán 250 forintért megvásárolta a régi református lelkési lakot (istállóval, kúttal és pincével együtt) úgy, hogy a hozzá tartozó föld az egyház tulajdonában maradt, s csak tíz évre került Lichtmann haszonélvezetébe. A presbitérium a pincét azonban azzal a feltétellel adta el, ha „helyette a Br. Bánffy udvarán levő pincét adja egyházunknak cserébe”.¹⁵⁶ (A kastély és a parókia egymás közelében állt Ófalu északi részén.) Egy földbe mélyített pincét – a telektulajdon fenntartása mellett – természetesen akár szolgalmi jogért el lehet cserélni, mégis a jegyzőkönyvi szövegeket olvasgatva olyan érzésünk támadt, hogy a volt Bánffy-kastély haszonbérleje nem pusztán árendásként rendelkezhetett a kastélyhoz tartozó pincével. Lichtmann Józsefnek ugyanis nem a fent említett az egyetlen vételi szerződése az eszlári református ekléziával. 1891 nyarán újabb ajánlatot tett, ezúttal a régi református iskolaépületet kívánta hasonló konstrukcióban tíz évre megvenni, „utána az épü-

¹⁵² TEREI, Jegyzőkönyv, 1885. júl. 5. Mellesleg részéről nem ez az első eset, aminek nyoma maradt, bár a korábbi, 1878–79-es 1 forintos adomány – kicsinyiségével – inkább irritálhatta a megajándékozottakat. Tisztántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I. 28. i. 4. Kivonata a tiszta-eszlári reform. egyház 1878/9 évről vezetett s az egyháztanács által megvizsgált gondnoki számadásnak (1879. jún. 25.).

¹⁵³ EFE, 1716/886, 1886. máj. 5.

¹⁵⁴ *Gazdacímtár*, 1897. 374–375.

¹⁵⁵ TEREI, Jegyzőkönyv, 1891. nov. 8.; 1892. jún. 21.

¹⁵⁶ TEREI, Jegyzőkönyv, 1891. ápr. 3.

letet elbontván, s anyagait elhordván a telek továbbra is az egyház használatában és tulajdonában” marad. Az épület ellenértékeként épületfát, deszkát és követ kínált, „annyit, amennyi abban az épületben található”.¹⁵⁷ Ezzel egyidejűleg derül azonban csak ki, hogy a már megvásárolt parókia árát nem készpénzben fizeti, hanem tartozását csak váltóval képes fedezni. Az egyházközség elfogadta ezt a megoldást is, ezúttal azt a feltételt kötötte ki, hogy biztosítékként a községnél „árendában levő bazsi legelőjéért járuló második félévi legelőárendáját leköti”.¹⁵⁸ Eszerint tehát Lichtmann bazsi legelőjét a község bérelte ekkoriban.¹⁵⁹ Mindenesetre 1891 novemberében – az említett váltó lejártával – Lichtmann további fizetési halasztást kért, s ezt azzal a feltétellel kapta meg, hogy az új váltónak felesége is aláír (úgy látszik, a Rochlitz név és vagyon nagyobb biztosítékot jelentett).¹⁶⁰ Ebből az utalásból visszamenőlegesen akár azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy Lichtmann József ingatlanokban viszonylag nagyobb érdeklődése valamiként a felesége vagyonosságával állt összefüggésben. Talán ez volt a hozomány biztosítéka, s talán a férj választói és virilis jogát is ezen az alapon gyakorolta. A nyolcvanas években láthatóan csekélyebb vagyonnal bíró idősebb testvér, Lichtmann József a kilencvenes évek elején, miközben erős vásárlásokba kezdett, nem volt igazán fizetőképes, bár hitelképessége láthatóan nem szenvedett csorbát.

V/4. KÉP • Lichtmann József

Hozzá tartozik a képhez továbbá az is, hogy a hajdan Wesselényi báró nevében álló, majd Lichtmann József birtokába került, Újfalú közepén elterülő nagyméretű telken épült fel az áttelepülés után Eszláron az új zsinagóga.

Lichtmann József nemcsak az eszlári földhöz, az ottani hitközséghez kötődött szorosabban, hanem a helyi kereskedelemhez is. Halálát egyik veje, a tiszapolgári származású Schwartz Soma jelentette be, aki 38 évesen 1905-ben itteni kereskedőként iratkozott fel a helyi választói névjegyzékbe.¹⁶¹ Lichtmann József felesége még évekig itt lakott, innen adta férjhez leányait: másodjára legidősebb leányát, Henrikát a nyírbaktai fakereskedőhöz, Grosz Jakabhoz, az 1882-ben született legfiatalabb Arankát pedig a hajdúböszörményi Reich Gyulához.¹⁶² A 20. században is Eszláron maradt József ágbeli leány, Schwartz Sománé Lichtmann Gizella 1939-ben szatócsként hunyt el.¹⁶³ Halálát a szintén helybeli lakos leszármazott (unoka) Mogyorós Hermanné, Schwartz Ilona jelentette be, akit hamarosan, 1944-ben Auschwitzban pusztítottak el.

¹⁵⁷ TEREI, Jegyzőkönyv. 1891. jún. 21.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Igaz ugyan, hogy a *Gazdacímár*-ban Lichtmann–Degenfeld-birtokként szereplő gazdaságban kimutatott 162 holdnyi legelőrész mérete pontosan megegyezik az 1894-es kataszterben Degenfeldné Karacsay Melánia nevében álló 162 holdnyi bazsi legelővel, de a kataszterben Lichtmann nem jelent meg tulajdonosként. Lásd MOL S 79 758. cs. Tiszaeszlár, Birtokrészleti jegyzőkönyv, 1894.

¹⁶⁰ Uo. 1891. nov. 8. Egy év múlva ugyanez a hosszabbítás megismétlődött 1893 augusztusáig, amennyiben Lichtmann József és neje váltójának még egy kezes aláír. Uo. 1892. nov. 21.

¹⁶¹ SZSZBML, IV. B. 403. 89. cs. Választói névjegyzék, 1905. márc. 31.

¹⁶² SZSZBML 110. b. 1. Tiszaeszlár, Házassági ak. másodpld., 1905. máj. 23.; 1907. dec. 15. A tanú az első esetben a báty, a nyíregyházi gépraktár-tulajdonos, Lichtmann Vilmos, a másik esetben Jakab középső fia, az akkor Egerben élő Lichtmann Soma.

¹⁶³ SZSZBML TE, Halálozási ak. másodpld. 110. c. 4.

Lichtmann Mór 1887-es halála után másik fia, Jakab nem maradt sokáig a községben. Az 1888-as árvízkor még biztosan itt tartózkodott, ám az 1894-es kataszterben már csak a nevéen található szőlőparcella mellett feljegyzett Monok lakhely révén sejthetünk valamit hollétéről. Halálozási dátumát sem ismerjük. A sógornője, Lichtmann Józsefné közvetítésével benyújtott utó-anyakönyvezési kérvényekben Jakabot már 1900-ban „néhaiként” említik.¹⁶⁴ Nagykárolyban (Szatmár megye) 1908-ban elhunyt felesége gyászjelentése asszonyát szintén özvegyként minősíti.¹⁶⁵ Ez utóbbiból értesülhetünk gyermekei további sorsáról is: négyen nevet magyarosítottak, ketten doktori címet szereztek, azaz dinamikusabban továbbléptek a hazai zsidóság társadalmi-kulturális integrációjának és mobilizációjának útján.

A névmagyarosításnál érdemes megállnunk egy pillanatra. Először csak az események kronológiájának szintjén. Amennyire ezt rekonstruálni lehet, legelőször Lichtmann Jakab legidősebb leányának férje, Alter Izidor királyhalmeci takarékpénztári könyvelő magyarosított Aczéla 1891-ben, akkor három gyermekével.¹⁶⁶ A következő a sorban a harmadik fiú, Emil volt, aki 1894-ben a máramaroszigeti református gimnázium végzős (magán)hallgatójaként, apagyti illetőségű „teljes korú” lakosként a Lukács családnevet vette fel.¹⁶⁷ Lichtmann Jakab fiai közül a legidősebb, Vilmos 1898-ban, immár kétgyermekes családapaként magyarosított Lukácsra, a legkisebbek, Lajos 1899-ben, Aladár pedig 1901-ben követték a példát.¹⁶⁸

Jakab legidősebb fiának, Vilmosnak a pályájáról többet is tudunk. Az orvosi diplomát 1888-ban Bécsben szerezte. A Korányi-klinikán gyakornokoskodott, majd 1889-től Kisvárdán először vasúti orvos, majd 1898-ban ugyanott elnyerte a járási orvosi címet (nyilván ezzel állt összefüggésben a névmagyarosítás is). Legfontosabb pozícióiként a két háború közötti megyei címtár törvényhatósági bizottsági tagságát, orvosszövetségi tiszteletbeli elnökségét s a Stefánia Szövetség főorvosi státusát említette.¹⁶⁹ 1941-ben, 74 éves nyugdíjaként hunyt el Kisvárdán, Szt. László út 49. szám alatti házában.

A család eme ágának története azonban nem itt és így ért véget. Vilmos gyermekei, nyilvánvalóan az üldözések árnyékában már kikeresztek: az 1898-ban született Erzsébet 1938-ban a katolikus, az 1897-ben született István pedig 1944-ben a református hitre tért.¹⁷⁰ A fiú, dr. Lukács István 1922-ben Pozsonyban szerezte orvosi diplomáját, hat évig a zsidó kórház orvososa volt, majd 1928-tól községi orvosi hivatását szülővárosában gyakorolta.¹⁷¹ Végül Kisvárdai történetének sokakat megrázó epizódjaként maradt fenn, hogy 1944. április 20-án, a gettósítás elől a halálba menekültek. Előbb Vilmos özvegye, az ekkor 65 éves Schlesinger Elza, majd 46 éves orvos fia, dr. Lukács István méreggel öngyilkosságot követett el.¹⁷² A család ezen ágának példája szemlélteti

¹⁶⁴ SZSZBML TE, Születési ak. másodpld. 2. k. Aladár és Lajos utó-anyakönyvezési kérvényei.

¹⁶⁵ OSzK Mikrofilmtár, Gyászjelentések.

¹⁶⁶ Századunk névváltoztatásai, 1895, valamint MOL BM K 150 – 1891 – I. 1. 50 949/891.

¹⁶⁷ MOL BM K 150 – 1894 – I. 1. 35 392/894. Az 1893 utáni névváltoztatások azonosításában ezúton köszönöm Kozma István és Szigetvári Éva segítségét.

¹⁶⁸ Névváltoztatások 1898. II. félévében. 123 055/1898. A kisvárdai állást a tiszti címtár tanúsága szerint még 1935-ben is Vilmos töltötte be. Aladár 1901-es névváltoztatásakor dömsöd-apajpusztai lakosként bukkan elő. Lásd Névváltoztatások 1901. 7153/1901.

¹⁶⁹ Hunek: Nyíregyháza és Szabolcs...1931. 86.

¹⁷⁰ Néző, 2003. 262.

¹⁷¹ Hunek: Nyíregyháza és Szabolcs...1931. 86, valamint Magyarország orvosainak évkönyve, 1925. 146.

¹⁷² A megyei anyakönyvi másodpéldányból az derül ki, hogy az anya április 20-án „dél előtt 3 órakor”, s a

talán legmeredekebben és legmarkásabban a generációk által megtett ívet. Akiket az emancipáció biztatása után az eszlári riogatás nemhogy nem rettentett el, hanem tovább lépésekre ösztönzött a társadalmi beilleszkedés útján, ahol az utódok meglehetősen messzire jutottak el az integrációban, érthetően azoknak volt legnehezebb elviselni a 20. századi jogfosztás megpróbáltatásait.

* * *

A politikai emancipáció után a Lichtmann családtagok nemcsak a választói névjegyzékbe, hanem a legnagyobb egyenesadó-fizetőkként az önkormányzatokba (törvényhatósági bizottság, illetve községi képviselő-testület) is bekerülhettek. A Lichtmann család bérletből származó akkumulációja azonban láthatóan nem volt olyan mértékű, hogy elegendő legyen a tartós megyebizottsági virilis tagsághoz. Községi szinten azonban súlyuk Eszláron való tartózkodásuk alatt jelentős maradt. A faluból elköltözött Jakab ágbeli legidősebb fiú, Vilmos viszont – immár Kisvárdán – nem bérlőként, hanem járási orvosként jutott be a megyebizottságba.

A Farkas klán

A falu helyben élő hangadó személyiségei azonban nemcsak a középbirtokos nemeségből és a zsidó nagybérlőkből kerültek ki. Ide tartoztak egyes református taksás nemes és görög katolikus módos gazda családok is. Közülük a két legrepresentatívabb ívelésű pályát és portrét mutatjuk be. Az 1882-ben megválasztott bíró, Farkas Gábor és a törvénybíró, Papp József családjáról lesz szó.

Mint oly gyakran az armalistáknál, az eszlári „Farkas-családbeliek” eredete is ködbe vész. Mi sem tehetünk másként, mint Kempelen Béla, aki az összes predikátumos Farkasok egyenkénti felsorolása után végül az 1754/55. évi országos nemesi összeírás névanyaga alapján egy „Farkas-családbeliek” kategóriát kreált (Szabolcsban 11 családfővel), s beletörődően megállapította: „kapcsolatukat a fentebb tárgyalt ily nevű családokkal nem ismervén, külön cím alá soroltuk őket.”¹⁷³ A legrégebbi eszlári református anyakönyvek 1764-gyel indulván, az abban szereplő Farkas nevűek közös eredete s gyakran az egyes ágak rokonsági foka sem állapítható meg pontosan. (Az biztos, hogy létezett egy másik, „újmagyar” – cigány – Farkas család is Eszláron!) Az 1793-as nemesi kataszter „a semmi fekvő jószágot nem bíró nemesek vagy taxalisták” között két Farkas családfőt emelt ki az ismeretlenség homályából: Györgyöt és Mihályt.¹⁷⁴ A rokonságból négy ágot rekonstruáltunk, de csak egyet tudunk bemutatni a *Függelékben* (lásd *Farkas Sándor ága*). Az anyakönyvek azonban nem teljesek: volt, akinek a születési bejegyzését nem találtuk meg, persze az sem kizárt, hogy másutt látta meg a napvilágot.

Szt. László út 49. számú házban, a fiú pedig „délelőtt 10 órakor, a Bocskai I. u. 29-ben” követte el a végzetes tettet. Lásd SZSZBML, Anyakönyvi másodpéldányok, Kisvárdá 83/1944; 87/1944. A fiú halálát már április 21-én, az anyáét azonban csak április 26-án jegyezték be az anyakönyvbe.

¹⁷³ Kempelen, IV. 1912. 45–46.

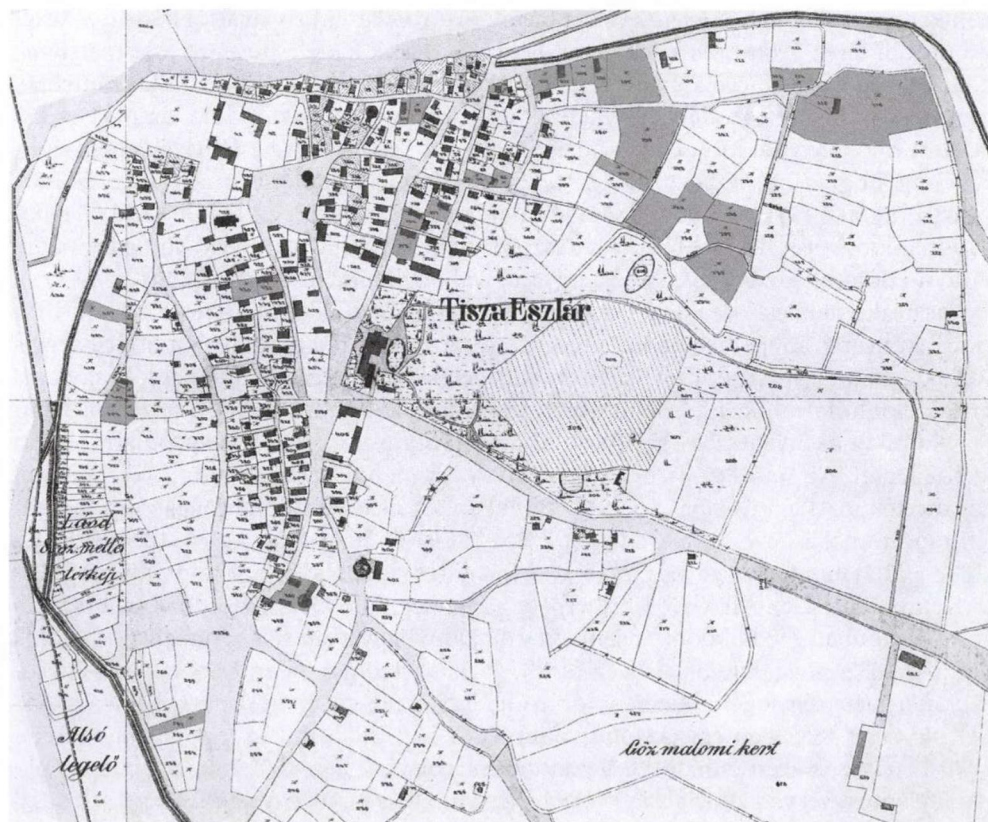
¹⁷⁴ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 9. No. 635. 1793.

A 18. századi anyakönyvek születéskor nem tüntetik fel az anya nevét, így azonos nevek esetén nem mindig lehet elkülöníteni a szülőket. A lakóhely számozása pedig 1850 előtt nem volt szokásban. De a 19. század közepe után is előfordult, hogy valakit más néven temettek el, mint ahogy megkeresztelték.

Hogy a Farkas nemzetség beltelkeinek zöme a Kállay-kastélytól északra, a gát íve alatt helyezkedett el, abban semmi meglepő nincs. Emlékeztetünk arra, hogy a Farkasok többsége a Kállayakhoz kötődött a jobbágyfelszabadításkor (a kivétel a Bánffyak taksása, s ennek megfelelően Tótfaluban szép telket és két házat bíró ifj. András és leszármazottai). A falu központjában a családfa szerint összetartozó testvérek telkeinek szomszédsága (Farkas Ferenc, Sándor és Gábor házas udvarai) pontosan reprezentálja a leszármazási közösség térbeli vetületét. Itt, a Belfalu északkeleti övezetében a nemzetségbeli telkek közelsége csak megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a család különböző ágai között is lehetett rokonsági kapcsolatot: Farkas Béniné és ör[eg] Farkas András telkei például pontosan közrefogták Farkas Sándorét az északi gát mentén (csak az utóbbi kettőn állt ház), de Farkas Gábor, Ferenc, Sándor kertje szorosan Mihályé mellett terült el, mint ahogy Gábor építési telke is Erzse háza-kertje mellett, ami a Mihály, az András és a Sándor ág rokonságát valószínűsíti (lásd V/2. térkép). Ebbe a gát alatti övezetbe a taksás nemesek közül csupán a Pappok néhány tagja tudott beékelődni.

Hogy a volt taksás nemesek közül miért épp a Farkas klán tagjai tudták a legkomo-lyabb felhalmozást megvalósítani, azt még nominális összeírások alapján sem könnyű hipotetikusán rekonstruálni. Legegyszerűbb lenne a rendi korszak előzményeihez, a „48-as örökséghez” kötni a magyarázatot (gondolhatunk itt legidősebb Farkas András egynegyed úrbéres telkére). Azt ugyanis természetesnek tekinthetjük, hogy az apák nemzedékének szerzési lehetőségei erősen befolyásolták a fiúk örökségét. Nyilván eny-nyiben nem véletlen, hogy ennek a Farkas Andrásnak két fia (ifj. András, illetve Benjá-minnak már csak az özvegye) számottevő pozíciót foglalt el az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben. Itt és most azonban pontosan azt kutatjuk, hogy a külső feltételek gyökeres megváltozása 1848 után mennyiben engedte meg ezeknek a családoknak, hogy státusukat megőrizték, vagy netalán javítsák. Mit kezdhettek a parasztnemesi státusz belső inkonzisztenciájával, hogyan próbálták meg azt új identitásra váltani és milyenre? Az is óvatosságra int, hogy ebből az ágból épp a legidősebb fiúnak, Dániel-nek nem volt ekkor saját háza, s ingatlanai mindössze kertből és szőlőparcellából áll-tak. Ifj. András földjeinek döntő része pedig (első) feleségével közös birtokot képezett, így számolnunk kell a házasodással mint vagyonteremtő aktussal is. Ugyanebből az ágból Farkas Béni fia, József, az ifjabb, akivel már sárospataki stúdiumai idején talál-koztunk, nem szerzett oklevelet, hanem a kisgimnázium harmadik osztályának elvég-zése után, nyilván apja halála miatt, visszatért szülőfalujába és özvegy anyja, született Kovács Erzsébet mellett 4 holdon beletanult a gazdálkodásba.¹⁷⁵ Félbeszakadt iskoláz-tása láthatóan nem indította el valamifajta mobilitási pályán. 1876-ban nősült és a tiszalöki származású Balog Évával kelt egybe. 1894-ben az új telepítvényen 85. házszám

¹⁷⁵ Megkülönböztetendő a később Mihály ágon tárgyalásra kerülő idősebb Farkas Józseftől (1838–1902), aki egyházgondnokságig vitte, s 1882-ben már nem régi jogon, hanem föld alapján került a választói név-jegyzékbe.

V/2. TÉRKÉP • A nemes Farkas családbeliek ófalusi ingatlanai, 1870

alatt 5 holdat mondhatott a magáénak. A választói jegyzékbe először 1875-ben került be, régi jogon, 1882-ben neve mellé a foglalkozás rovatba a régi jog mellé „napszámost” írták. 1906-ban viszont már földbirtok után szerepelt. Az anyakönyvből 1876 és 1895 között 11 gyermeke születése azonosítható, közülük azonban csak egy fiú és két leány érte meg a felnőtt kort. Ő maga 82 évesen 1935-ben, felesége pedig 89 éves korában, 1944-ben halt meg.

Ezek a példák figyelmeztetnek arra, hogy a földbirtok nagysága szerinti rétegződést ne szemléljük kizárólag az adott év horizontális metszetében, hanem az egyes családokat, családi ágakat, családtagokat diakronikusan is összekapcsoljuk. Ez azonban azt is jelenti, hogy az összeírásokban feltüntetett éves metszetek adataiból folyamatokra, sőt szándékokra, szokásokra próbálunk következtetni, ami tudvaleg kockázatos művelet. Sajnos sem hagyatéki iratokra, sem házassági szerződésekre nem bukkantunk. Ezért eddig használt forrásainkat (anyakönyvek, választójogi és adójegyzékek, birtokkataszteri iratok) a Farkas család esetében áganként diakronikus sorba rendeztük, hogy családciklusonként nyomon követhessük legalább a felnőtt férfi háztartásfők útját. Az 1852-es, 1870-es és 1894-es földbirtokkataszter metszetei közötti fesztáv áthidalásához, a már bevált módon, segítségül hívtuk az 1864-es eszlári adófőkönyv adatait, amely a birto-

kok kataszteri tiszta jövedelem-értékét tartalmazta, valamint a választói névjegyzékeket (ez utóbbi téren 1906-ra is kitekintve). Forrásbázisunk kiszélesítésének és a metszetek diakronikus összekapcsolásának eredményeként a többi Farkas ágaknál is az időtenge-lyen hosszirányú rétegződést figyelhetünk meg. Ezeknél az atyai induló, az 1852-es ka-taszteri földkönyvből kiolvasható pozíció még nem jelezte előre a felívelés lehetőségét.

Tény, hogy a hol ifjúként, hol tótfalusi előnévvel megkülönböztetett, 305-ös ház-szám alatt lakó Farkas András 1864-re a hajdani taksás nemes családok közül a legna-gyobb adóösszeget fizette, jóllehet kataszteri tiszta jövedelme nem neki volt a legmaga-sabb a Farkasok között. Telekadója ugyan jóval felülmúlta az átlagot (4 forint 44 kraj-cár osztrák értékben), de a legmagasabb összsadója abból fakadt, hogy a családfő 1 fo-rint 5 krajcáros adója mellett 5 fő után fizette az együttélő családtagokat fele összeggel sújtó 0,525 krajcáros személyes kereseti adót. Nála tehát a föld és munkaerő, vagy ha a másik oldalról nézzük, a fogyasztás együttesen koncentrálódott, s az expanzió folyama-ta valamikor az ötvenes években fordult komolyabbra, amikor a két nagyobb fiú felnőtt korba lépett. Az apa 1867-es, 64 éves korában történt halálakor státusát földművesként rögzítették (az 1865-ös választói névjegyzékbe már nem vétette fel magát, ami egyéb-ként másoknál is bevett gyakorlat volt). A két idősebb fiú, Mihály (1834–1884) és József (1838–1902) mindenesetre még az 1870-es kataszter szerint is több szántóföldi parcellán (a Kenderföldek, az Árokköz-Kerthely- és a Petáros-dűlőkben) 3 holdon osztatlan kö-zös tulajdonban gazdálkodott, fejenként, tulajdoni hányad szerint azonban 5-5 holdjuk volt. Az 1882-es választójogi lista elkészülte idejére viszont minden bizonnyal elválakoz-tak, mert nem régi jogon, hanem földbirtok alapján regisztráltatták magukat a jegyzék-ben. Józsefet 1882-ben egyházgondnokká, 1883-ban iskolaszéki taggá is választották. 1890-ben is csak azért mondott le a gondnokságról, mert már „Újfaluba települt és épü-letei felépítésével van elfoglalva”.¹⁷⁶ 1894-ben Mihálynak csak özvegye szerepel a katasz-terben, tartva az ötholdas szintet, József viszont ekkorra több mint 15 holdat szerzett.

Ebből az ágból az 1841-ben született legkisebb fiú, ifj. András viszont, aki 1863 és 1869 között katonaként szolgált, láthatóan kétszeri házassága révén sem tudott kitörni a zsellérsorból (első felesége halálakor állapotát ekként anyakönyvezték), így továbbra is régi jogon maradt választó (ezen végképp nem segített, hogy másodjára, 1874-ben Cs. Nagy János özvegyét, a legszegényebb taksás nemes Vajda nemzetségből, Esztert sikerült nőül vennie). A családnak ezt a dinamikusan differenciálódó ágát a hetvenes években a szóbeszéd is a szájára vette. A konfliktusokról szóló részben bemutattuk, ahogy a refor-mátus egyházközsgben is tekintélyes helyet elfoglaló Farkas családbeliek (másokkal összefogva) nyílt konfliktusba keveredtek lelkészüikkel. S azt is, hogy ifj. Farkas András első felesége, Hadadi Julianna exhumáltatása milyen szerepet játszott ebben. Bár a mér-gezési vád nem igazolódott, jellemzőnek kell tekintenünk, hogy Eszláron egyáltalán ilyen vád megfogalmazódhatott. Erdélyi Mihályné Somogyi Rebeka is magára vette, hogy a lelkész „Hadadi Julianna megmérgezés általi halálát” rájuk fogta. A bizottság egyébként hozzáfűzte, hogy a „panaszló Farkas Andrással rokon s egy haj alatt lakik”.¹⁷⁷

¹⁷⁶ TEREI Egyháztanácskozási jk. I. (1890. jún. 8.).

¹⁷⁷ TtREL I. 28. c. 30. Egyházlátogatási jk. TE 1874. jún. 3–4. A nevezett ágban Mihály, József és András any-ját Somogyi Sárának hívták. Az 1870-es kataszter megerősíti, hogy a belfalusi 40/b házszám alatt Farkas András háza, udvara és szárazmalma Erdélyi Mihálynővel közös tulajdon. MOL S 79 (1870). Eredetileg Somogyi Mihály Kovács háza volt.

A vertikálisan elváló, életciklus szerint tagolódo rétegződés a korábbi generációra is visszavezethető. Az ifjabbként megkülönböztetett tótfalusi András (1799 – 1867) ugyanis egy közös, Mihály nevű őstől származott, amelyben sem az idősebb fiúknak, Mihálynak (1776–1849), Józsefnek (*1778), Sándornak (1787–1847), sem azok utódainak nem sikerült komolyabb földvagyonra szert tenniük. A Mihály ág azonos nevű fia és unokája még régi jogon választóként őrzött valamit a hajdani rang foszlányaiból, de mindössze pár száz négyszögöl földön gazdálkodott. A Mihály nevű unoka hol belfalusi zsellérként, hol Ónody-kaszárnyabeli kocsisként jelentette be gyermekei születését az 1870-es években. József és Sándor leszármazottai pedig már csak nőágon bukkantak elő a matrikulákból.

A Csiszár Somával szembeni konfliktusban a hetvenes években magát szintén erőteljesen exponáló Farkas Gábor apjának, egy másik öreg Farkas Sándornak (1795 k. – 1865, felesége: Halmi Sára) a szüleit nem sikerült az anyakönyvek alapján azonosítanunk. Az életciklus vége felől nézve fontos tény, hogy az apa az 1848-as választójogi listára már nem került fel, s az 1865 őszi készült jegyzéken pedig, ha akarta volna, sem regisztráltathatta volna magát 1865 nyarán bekövetkezett halála miatt. Az 1864-es adófőkönyvben azonban még (a 191-es házsám alatt) szerepelt, bár sem adóalapja, sem adója nem volt számottevő. Legkisebb fia, Ferenc (*1838) ekkor ugyanazon házsám alatt, de külön háztartásként adózott. Legidősebb fia, Gábor (1826–1907), a falu későbbi bírása viszont 1864-ben a volt taksások közül a legmagasabb kataszteri tiszta jövedelemértékkel komoly adózó volt. Nála sem tudjuk lépésről lépésre nyomon követni, hogy miként tett szert a vagyonra. Az mindenesetre tény, hogy első nősülésekor, 1850-ben zsellérként anyakönyvezték. Amikor Farkas Gábor az atyai háztól (183. szám) 1855-ben bejelentette harmadik gyermekük születe után gyermekágyas felesége halálát (a fiúk is korán meghaltak), napszámosként írták be a matrikulába. Az első feleségről, Nagy József lányáról, Nagy Juliannáról (aki anyai ágon az imént említett Mihály ágbeli Farkas József leányának, Ns Farkas Juliannának volt a gyermeke) az őt temető, egyébként iszákos prédikátor, aki szívesen kanyarított híveiről egy rövid kis portrét, feljegyezte, hogy „hű, szorgalmas, szeretetreméltó, kedves nő vala, szüleinek egyetlen leányuk”.¹⁷⁸ Farkas Gábor édesanyjáról, akit 1857-ben a kolera vitt el, ezt közölte a lelkész: „Isten házát gyakorlott tiszta házi asszony volt.”¹⁷⁹ Távolról sem mellesleg a jó módú löki Halmi család révén nem elhanyagolható anyai örökséget is sejthetünk a háttérben. Farkas Gábor másodjára 1858-ban a szomszédban lakó (185. sz.) Tóth Juliannát, a 38 éves korában elhunyt féltelkes úrbéres, Arday József özvegyét vette feleségül. A buzgó prédikátornak lehetett érzéke a szociális aszimmetriához, a vőlegényt ugyanis továbbra is napszámosként, az asszonyt viszont egyenesen „földbirtokosként” anyakönyvezte. A feleség – földjükkel együtt – két fiúgyermeket hozott a házasságba: Józsefet (*1851) és Istvánt (*1853). Farkas Gábort mindenesetre első közös fiuk 1859-es születésekor az új lelkész már földészként jegyezte be a matrikulába. Adózóként tehát 1864-ben Farkas Gábor nemcsak az anyai örökséggel gyarapodott saját, hanem felesége és kiskorú gyámoltjai földje fölött is diszponált (egy plusz fél személy utáni kereseti adóval).

Az is jól látható, hogy Farkas Gábor szoros kapcsolatot ápolt a korábbi nagybirtó-

¹⁷⁸ MOL A 2568. 142; 17. A születési anyakönyv szerint Nagy Juliannának született egy idősebb nővére is, de nyilván korán elhalt.

¹⁷⁹ MOL A 2568. 63.

V/5. KÉP ● Farkas Gábor
eszlári bíró, 1883

kos, Kállay Gusztáv feleségével. Erre most nem abból kívánunk következtetni, hogy az apjának Kállay Péterné volt a földesura. Ilyen távoli előzménynek ennyi év múltán már nem kimutatható a hatása. Császár tiszteletes egyik leveléből viszont tudjuk, hogy 1874-ben Farkas Gábor „Kállay úrnál van szolgálatban”.¹⁸⁰ 1882-ben is az ő kérésére nyitatták ki Kállayné pincéjét a csendlegényeknek.¹⁸¹ Nemcsak a múlt, a faluközpontban a kastély és Farkas Gábor lakóházának közelsége is jelzi, hogy valamilyen bizalmi kapcsolat lehetett a Kállayak és az 1882-ben megválasztott községi bíró között.

Az 1870-es kataszter azonban saját birtokait mindössze három és fél holdnak mutatta. 1882-ben mégis birtoka alapján iratkozott fel a választójogi jegyzékbe. S bár azt nem tudjuk, hogy ekkor mekkora földdel rendelkezett, az kétségtelen, hogy 1882-ben az eszlári községi virilisek póttagságáig sikerült magát felküzdenie.¹⁸²

Tény viszont, hogy az 1894-es új kataszterben a nevének már 21 katasztrális hold állt. Farkas Gábor birtokai az áttelepülés utáni ő és új beltelkek mellett a Lenáztató, Mátégödri, Ladánka, Kerthely, Petákos, Mézes máj, Csúcsföld, Szögölgy és Szurokpáca nevű dűlőkben feküdtek, s döntő részük szántó volt. 1870-ben az udvaron, kerten, szőlőn kívül még mindössze csekélyke szántója és 1 holdat alig meghaladó rétje volt a Szurokpáca-dűlőben.¹⁸³ Ez egyben azt is jelzi, hogy Farkas Gábor közben sikeresen átlépett azon a dűlők szerinti meghatározottságon, amely elkülönülés a volt földesurakhoz kötődött. Úgy is fogalmazhatunk: egyaránt birtokolt a régi Kállay- és a Bánffy-szeren. Hozzátarthatjuk a képhez, hogy, mint láttuk, már a nagybirtokosok sem voltak a régiek.

Öccsei, Sándor és Ferenc azonban 1870-ben pár száz négyszögöllel a hátuk mögött 1882-ben is régi jogon maradtak választók. Hogy itt más lehet a háttérben, mint a családi osztozkodás egyenetlensége, azt jól jelzi, hogy amikor az 1876-os árvíz után a község közös legelőit ért veszteségek kárpótlásaként segélyt osztottak a faluban, a Farkas Gábor által kapott 3 forint 84 krajcárral szemben (ez volt az ötödik legmagasabb segélyösszeg az egész faluban) öccsei, Sándor és Ferenc csak az átlagos 84 krajcárban részesültek.¹⁸⁴ A kiterjedtebb legelőhányad mögött nagyobb állatállományt is feltételezhetünk, ami a feleség fiainak kezelt örökrésze mellett további adalék lehet a vagyonosodás egyéni alkatához.

Farkas Gábor vagyonosodására azonban árnyékot vetett a várva várt fiúörökös hiánya. Négy Gábor névre keresztelt fiát is korán eltemette. Három felnőtt leánya közül egy helybeli gazda felesége lett, egy másik viharos gyorsasággal elvált a szintén szépen gyarapodó helybeli taksás nemes, Hory András egyetlen élő fiúleszármazottjától, s hamarosan a szomszédos Tiszaladányba ment férjhez, a harmadiknak pedig egy tiszalöki ifjú gazda kötötte be a fejét. A mind rang, mind vagyon szempontjából jól megkonstruálnak látszó, rövid éltű Farkas–Hory-koalíció meghiúsulása (a két legerőteljesebb ak-

¹⁸⁰ TtREL I. 28. j. 15. (1874. aug. 6.).

¹⁸¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 26. Eötvösnek arra a kérdésére, hogy „Kállayné ő mlga pincéjébe levitte őket?” elismerte: „A pincze az én kérésre nyitattott ki, de hogy pálinkát adtam volna nekik, az nem szokásom.”

¹⁸² SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 132/1882. (1882. jan. 4.).

¹⁸³ MOL S 79 758. cs. TE birtokrészleti jegyzőkönyv, 1894.

¹⁸⁴ SZSZBML IV. B. 411 49. d. 6182/1876.

kumulációt megvalósító, tekintélyes református taksás nemes családtyáról volt szó) nyilván személyes tényezőkön múlt, de általa Eszláron a szépen gyarapodó volt taksás nemeseink közötti mintaértékű connubium társadalmilag is kudarcot vallott.

V/7. TÁBLÁZAT • *A Farkas család felnőtt férfi tagjai az 1882-es választói névjegyzékben*

Név	Foglalkozás	Kor	Jogcím
Farkas András ifj.	napszámos	41	régi
Farkas Ferenc	földész	46	régi
Farkas József ifj.	napszámos	32	régi
Farkas Mihály belső	napszámos	39	régi
Farkas Sándor	földész	54	régi
Farkas András id.	földész	53	földbirtok
Farkas Gábor id.	földész	57	földbirtok
Farkas József id.	földész	41	földbirtok
Farkas Mihály Tótfalu	földész	48	földbirtok

Forrás: SZSZBML IV. B. 411. 113. d. I. 248/1883.

Farkas Gábor, 1884 elején azért kapott a királytól ezüst érdemkeresztet, mert „egész befolyását arra használta fel, hogy a nyíregyházi végtárgyalás után hazatérő vádlottak a községben minden bántódás nélkül tartózkodhattak, sőt odahatott, hogy az izgatók által megzavart béke a község lakossága közt ismét helyreálljon”.¹⁸⁵ Ez főként azért érdekes, mert Eötvös Károly például másokkal együtt benne látta a vérvád kitalálóját, s mellesleg parasztnak nézte: „A községi bírót Farkas Gábornak nevezték. Elemi iskolákat végzett, írni és olvasni jól tudó, eszes, mozgékony, sőt furfangos elméjű mezei gazdaember az úgynevezett parasztok osztályából.”¹⁸⁶ Tanulságos, hogy a dunántúli armalista Eötvös milyen simán nem veszi észre benne a szabolcsi taksás nemes származékot, de ebben nem különbözött egy szemernyt sem az északkeleti végekről eredő Bary József vizsgálóbírótól, aki legfeljebb anyai ágon volt agilisnek tekinthető.¹⁸⁷ Valami hiba lenne ezzel a lokális nemességgel, hogy kívülről mindenki leparasztozhatja? Vagy a térbeli hierarchiának ezen a szintjén a rendi szempont mégsem járta át az országos társadalmi percepciót? Pedig a választói névjegyzékek összeállításánál helyben kétség sem fért ahhoz, hogy Farkas Gábor régi jogon kerülhetne a listára. Már amikor úgy akarta. Mint láttuk, öreg korában, nem sokkal halála előtt, 1906-ban ismét ekképp is történt. Akármilyen irányból nézzük is, komoly helyi befolyással kellett hogy rendelkezzen, ha hatásos közreműködését bármelyik irányból elismerték.

A helyi sajtóban fennmaradtak a nagyurak közt megilletődötten álló falusi bíró szavai Szabolcs vármegye évnegyedes közgyűlésén, amikor átvette a koronás ezüstérmét: „Köszönöm a fényes kitüntetést Ő császári királyi apostoli felségének és a főispán úr ömeltóságának [...] Kívánom, hogy a magyar nemzettel együtt a legnagyobb bol-

¹⁸⁵ *Egyenlőség*, 1884. febr. 10.

¹⁸⁶ Eötvös Károly, 1968. I. 80.

¹⁸⁷ „Farkas Gábor nem volt lovag, csak egy egyszerű földműves ember, aki nem tartotta magára nézve kötelezőnek a magánbeszélgetés folyamán elhangzottak titokban tartásának kaszinói szabályát.” Bary, 1933. 356.

dogságban és egyetértésben éljenek.”¹⁸⁸ A vizsgálat és a per idején még sokkal talpraesettebben feleltetett.

Még leányági ükunokája is őrizte a nemzetség rangját őrző család emlékét. Farkas Gábor Borbála nevű leánya, ahogy erről szó esett, második házasságával Tiszaladányba származott el. „A földjüket veszített, vagyonilag lecsúszott családok tartották a nemzetség rangját, így házasodtak így barátkoztak. Az alulról felfelé törekvőknek roppant nehéz volt betörni közéjük. (Anyai ágon őseim ebbe a lefelé csúszó ágba tartoztak, déd-nagyapám Tiszaeszláron bíró volt a Solymosi Eszter-féle per idején, állítólag földje is akkoriban úszott el, apám családja a még szegényebbek közül törekedett felfelé. Nagy meglepetés volt szüleim házassága, apám a bikaistálló mellől egyből felkerült a főutcára, a községháza mellé, szembe a templommal.)”¹⁸⁹ A taksás nemes eredet ugyan a lírai visszaemlékezésben az eredeti helyszíntől távolodva elhalványult, de azt a fentiek alapján tudjuk, hogy a 20. században elúszott birtok akkumulációja valójában a 19. század utolsó harmadában történt meg. Bizonyára részben ezekből a forrásokból is eredt a ladányi református templom „első sorába vezető” tekintély.¹⁹⁰

A Farkasok között a György ág „alapítója” a reformkorban kétszer is tekintélyes jobbágy családokba nősült be, s a jobbágyfelszabadítást követő évtizedek is emelkedést hoztak számára, az ő fiai, Károly és Gábor mégsem tudtak számottevő felhalmozást produkálni. Ebben bizonyára szerepe volt annak, hogy az apa halála után nem sokkal az idősebbet, Károlyt elvitte a tüdővész, halálakor őt is, akár csak atyját zsellérként anyakönyvezték. Az ebből az ágból való Gábort első házasságkötésekor még földművesként írták be a matrikulába, Anna lánya 1885-ös halálakor azonban kiderült, hogy valójában csizmadiaként kereste a kenyerét. Az is a mobilizálódás jele, hogy miközben Gábor legidősebb Zsófia lányát egy helybeli gazda vette el, a másodszülött Amáliát 1892-es esküvőjekor Tóth János debreceni pincér oldalán találjuk.

A legszegényebbek közé azonban a Farkasok közül csak nagyon kevesen hullottak. Amikor 1883 őszén Lápossy János lelkész összeállította a református szegények már tárgyalt névjegyzékét, a 100 fős listán mindössze két Farkas nevezetűt találunk, azok is egy lineából: az imént említett Farkas György özvegyét, akinek már férjét is zsellérként temették el 1873-ban, valamint ifjú Farkas Gábort, akiről ugyan nem tudható ennyiből, hogy György fia-e, de az tény, hogy nemcsak „vagyontalan szegényként”, hanem „nyomorékként” is került a legelesettebbek sorába. Ifjú Farkas Gábort mindenestre 1882-ben hiába keressük a régi jogon választók között.¹⁹¹ S ez még nem az út vége. Ez a Farkas Gábor másodszor is megnősülve a tokaji származású 30 éves „menyecskét” (így áll az anyakönyvben), Kecskédi Máriát vette feleségül, s egyúttal a már 1889-ben tőle született leánygyermekét is törvényesnek ismerte el. Az asszony még abban az évben újabb fiúgyermeknek adott életet.¹⁹² S hogy halálesetük nem bukkant elő a későbbi anyakönyvekből, leginkább annak a jele, hogy a megélhetés kényszere végül elsodorta őket a faluból.

* * *

¹⁸⁸ *Nyírvidek*, 1884. márc. 2. (Az ünnepélyes átadás február 26-án volt.)

¹⁸⁹ Bényei, 2003. 33. Más helyütt kiderül, hogy Varga Miklós és neje, Farkas Borbála voltak a szerző dédszülei. Uo. 111.

¹⁹⁰ Uo. 34.

¹⁹¹ *TtREL* I. 28. j. 16.

¹⁹² *MOL A* 2568.

Összességében a Farkas nemzetség különböző ágait szemlélve, hangsúlyos vagyoni s ennek révén nyilván életformabeli választóvonalak bukkantak elő nemcsak a különböző ágak, hanem egyes ágakon belül a különböző nemek és nemzedékek között is. Az anyakönyvekből rekonstruált nőnemű leszármazottak legfeljebb ház, kert vagy szőlőbirtokosként szerepeltek a kataszterben. Az ingatlanbirtoklás tehát elsősorban fiágon ment tovább, s az ellenpéldát a családban a Nagyfaluból származó leányt, a beszédes nevű Jobbágy Esztert feleségül vevő András mintegy kívülről szolgáltatta. Változóban volt a helyzet az özvegyekkel, akik láthatóan a 19. század második felében már igyekeztek továbbvinni többnyire a hozomány révén megszerzett özvegyi jogait. A nőági örökösödésre azonban forrásaink nem nyújtanak elegendő támpontot. Sokkal tanulságosabb, ami a férfiágon megfigyelhető. A legmódosabb volt taksás családokban, miközben az apa a politikai jogai gyakorlásától élete vége felé rendszerint visszavonult (neve már nem szerepelt a választójogi listákon), a földtulajdon legtöbbször láthatóan haláláig a nevéen maradt. S ez nemcsak egyes felnőtt fiúkkal való közös lakásban, gazdálkodásban mutatkozott meg, hanem alkalmanként az apa halála utáni osztatlan birtoklásban is. Már ahol volt mit együtt tartani. De a fiúk között sem volt egyenlő az örökösödés: pontosan látható ez mindabból, ahogy egyes fiúk kiemelkedtek a birtok nélküli taksás nemes állapottól az önálló parasztgazda szintjére, míg mások a zselléri állapot státusában rekedtek, vagy oda süllyedtek. Ezt legérzékletesebben az anyakönyvek örökítették meg, amikor egy-egy családi esemény alkalmával különbséget tettek „földműves”, „földesgazda”, illetve „zsellér” és „napszámos” között. De jól jelzi ezt az 1882-es választói névjegyzékben a „földész” és a „napszámos” foglalkozási elhatárolása is, ami ugyanakkor látható életkori vonásokat is tükrözött, némiképp függetlenül a régi joggal való éléstől. Ebből a látószögéből a rétegek tehát nemcsak keresztmetszetben tagolták a társadalmat, hanem mintegy hosszanti irányban, családági ízenként, tehát generációnként vagy akár évjáratonként is.

A Farkas nemzetség igazi súlyát összességében a falu életében az általuk elfoglalt intézményes pozíciók adták. A református egyház 12 tagú presbitériumába 1877 őszén négyőjüket (Ferencet, Gábort, Józsefet és Sándort) választották be, de szavazatot kapott még Farkas Mihály és András is. 1882 januárjában aztán – az elhalt Vajda József helyett – Farkas József lett az egyházközség kurátora. 1883 elején – Ferenc kivételével – háromjuknak újítták meg a tagságát. Az 1877 elején alakult iskolaszékben még három volt taksás nemes család képviselője ült egymás mellett (Farkas Gábor, Vajda József és Gyáni Benjámin), az 1877 decemberében újjáalakítottban a 4 tag közül már kettő Farkas (Gábor és Sándor). 1883 februárjától a református iskolaszék 4 tagja között immár három Farkast találunk (Gábort, Józsefet, Sándort).¹⁹³

Komoly súlyra tett szert a nemzetség a képviselő-testületben is. Az 1882 januárjában a 20 virilis tag mellé választott 20 községi képviselő között öt Farkas családbeli foglal helyet: 3 testvér (Ferenc, Gábor, Sándor), továbbá József és a tótfalusi Mihály. S ne feledkezzünk meg arról, hogy ekkortól lett a falu bírása – szoros versenyben – Gábor.¹⁹⁴ A Farkasok térnyerésével párhuzamosan a régi, vezető szerepet játszó taksás nemes családok képviselői (Gyáni, Vajda) ki is koptak a helyhatóságból. A klán a nyolcvanas években kétségtelenül helyi hatalma tetőpontján állt, és egyes ágai, lineái birtokába jutottak az ennek megalapozásához szükséges anyagi alapoknak is.

¹⁹³ TEREI, Jk. 1877. 01. 07.; 1877. 11. 18.; 1877.; 1877. 12. 02.; 1882. 01. 10.; 1883. 01. 01.; 1883. 02. 25.

¹⁹⁴ SZSZBML IV. B. 411. 100. d. 132/1882. (1882. jan. 4.).

Papp József, a telkes gazda

A jobbágyszabadság követő birtokrendezési kimutatásban 1855-ben Tiszaeszláron egyetlen olyan úrbéres szerepelt, aki egész telkes gazdának számított: a görög katolikus Papp Mihály, özvegy Kállay Péterné volt jobbágya.¹⁹⁵ Tudnunk kell azonban, hogy ő az 1848 előtti összeírásokban még vagy házas zsellérként vagy féltelkes jobbággyként bukkant elő.¹⁹⁶

Az 1847-es Kállay-féle birtokösszeírásban Papp Mihály féltelkes (⁴/₈) úrbéres jobbággyként egy fiúval szerepelt, ami a korabeli helyi lépték szerint 1 pozsonyi mérő belső telket, 14 (helyi, vagyis magyar) hold szántót és 5 embervágó kaszálót jelentett. Ez volt a norma. Ami a gazdálkodás alkatára nézve ennél fontosabb: ebből a forrásból ismerjük a gazda állatállományát is, ami 4 ökörből, 3 tehénből, 20 juhból, 1 sertésből és 2 méh(családból?, kaptárból?) állt.¹⁹⁷ (Megjegyzendő, hogy 1828-ban házas zsellérként még mindössze 1 borjas tehenét tartották számon, bár mint tudjuk, az állatlétszám mindig az ilyen összeírások gyenge pontja.) Az 1846-ra datálható ínségösszeírás szerint Papp Mihály szántóvető 5 fős háznépével 5 köből idei elvetett gabonájából 9 köblöt takarított be, ezért a „később szorul idegen segélyre” kategóriába sorozták (mint láttuk, 1 főre 3 köből gabonaszükségletet számoltak). Ugyaninnen tudjuk, hogy 11 köből tengerije és 9 köből krumplija is termett.¹⁹⁸ Az 1844-es tűzkárbiztosítási becslésből az is kiderül, hogy 150 váltóforint értékű háza mellett csaknem ugyanakkora nagyságrendű, 130 váltóforintnyi gazdasági épületet (istállót, ólat) mondhatott magáénak.¹⁹⁹ Nagy vonásokban előttünk áll tehát a 4 ökrös, erőteljesen a marha- és juhtenyésztés felé forduló, takarmánytermelő, lassan vagyonosodó módos gazda háztartása. Istállója pedig mintha még több állat elhelyezésére is alkalmas lenne. A falu adóbefizetési pénztárkönyvéből az is kihámozható, hogy Papp Mihály 1839–1840-ben a falu főbírája tisztét is betöltötte, tehát megbecsült ember lehetett.²⁰⁰ Ez akkor is tanulságos, ha a bevett történetiszak szerint nem igazán tudunk mit kezdeni a szépen gyarapodó jobbággy jelenségével.

Nem lévén az 1848 előtti korszak kutatója, bevallom, a dolog igazán csak akkor kezdett számomra izgalmas lenni, amikor a már idézett 1855-ös jobbágyszabadság utáni birtokrendezési listán Eszlár egyetlen egész telkes jobbággyként láttam viszont Papp Mihály nevét. Vajon hogyan sikerült az 1840-es évek féltelkes jobbággyából röpké évtized alatt egész telkes gazdává avanszálnia? Innen nézve az 1828 óta féltelkessé válás is más megvilágításba került. Ráadásul az 1862-ben, 72 éves korában elhunyt Papp Mihály fia, az 1822-ben született József az 1865-ös választói névjegyzékben már egyenesen másfél telkesként jelent meg.²⁰¹

Bár a negyvenes évek egymást jól kiegészítő forrásainak birtokában (hála a nyír-

¹⁹⁵ SZSZBML IV. B. 154. 1. cs.

¹⁹⁶ Az 1828-as regnicolaris conscriptióban például inquilinusként (tehát házas zsellérként), Michael Pap névénél 2 felnőtt (18–60 év közötti) együtalakot jegyeztek be. MOL N 26. 134. (mikrofilm 160. tekercs).

¹⁹⁷ SZSZBML IV. A. 1. Fasc. 47. No. 638–639/1847.

¹⁹⁸ SZSZBML V. 429. 3. d. A.

¹⁹⁹ SZSZBML X 204. 15. d. 134.

²⁰⁰ SZSZBML V. 429. 3. d. B.

²⁰¹ SZSZBML IV. B. 254. 1. d.

egyházi levéltáros kollégáknak) igen szerencsésnek mondhattam magam, végrendeletek, hagyatéki leltárak, árvaszéki anyagok híján mondható-e valami érdemleges a paraszti sorba tartozó egyének, családok gyarapodásáról?

Anyakönyvi és térképnyomok

Első lépésként az anyakönyvekhez fordultam, hogy legalább a családfát egybeszerkeszsem (lásd *Függelék*). Mint ahogy arról már a népmozgalomnál szó esett, az eszlári görög katolikusoknál ez nem olyan egyszerű dolog. A tokaji anyaegyházközséghez tartozó eszlári unitusokat Tokajban anyakönyvezték, ugyanakkor bizonyos szentségeket az eszlári római katolikus pap szolgáltatott ki számukra.²⁰² Nevezett Papp József a római katolikus anyakönyvbe nyert keresztelési bejegyzést 1822-ben, első fiát, szintén Józsefet viszont a tokaji görög katolikus matrikula szerint 1845-ben bértálták meg (tehát a keleti szokás szerint a pap egyszerre szolgáltatta ki mindkét szentséget). József Mihály nevű fiát az 1851-es római katolikus anyakönyvből bogarásztuk ki, halálát viszont 6 és fél éves korában a tokaji görög matrikula tartalmazza 1857-ben. Hasonló a helyzet 1853-ban született és 1856-ban elhalt Julianna nevű leányával. Viszont a tokaji bejegyzés szerint 1859-ben 9 évesen elhunyt Miklós fia keresztelésének sehol sem sikerült – eddig – a nyomára bukkannunk. Pedig nyilván valahol meg kellett születnie.

Ha már megszülettünk, anyakönyvi nézőpontból két lehetőség áll előttünk: házasság vagy halál. Idősebb és ifjabb Papp József azonban nem Eszlárról nősült, s annak rendje és módja szerint a házasságok a lányos házaknál és egyházközségükénél köttetnek. Idősebb József feleségét unokája, Papp Mihály 1903-as elhalálozásakor (immár a megyei anyakönyvi másodpéldányok tanúsága szerint) nyíregyházi származásúnak mondta be.²⁰³ S valóban a „Nyíregyházi Görög Katolika Egyház 1845-ik Évben megházasultak Jegyzőkönyvé”-ben a 19 éves fiú és a 17 esztendőes leány Boldogasszony hava (azaz január) 19-én esküdött egymásnak örök hűséget.²⁰⁴ Az ifjú József (első) esküvője helyére nézvést egy csecsemőhalálozási regisztráció alapján fogtam gyanút, s ezen a nyomon meg is találtam az 1868-as házasságkötés időpontját a szomszédos tiszalöki matrikulában, ahova a menyecske való volt. Előzvegyülése után ifjabb Papp József másodszor megint csak máshonnan, ezúttal Hajdúdorogról hozott görög katolikus feleséget magának. Mintha Eszláron nem találtak volna vagyoni, rangban magukhoz való. Summa summarum: nem könnyű sem a családkutató, sem a történeti demográfus élete, ha nem anyaegyház-községbeli, faluja átlagából kiemelkedő, családi kapcsolataival kifelé gravitáló személyeket kutat. De ez lehetne akár magánpanasz is, ha nem érintené a módszertani probléma lényegét. A családfa kontinuitásának, a nemzedékek egymást követő sorának megragadása és ábrázolása csak első látásra anyakönyvi probléma. A Papp család adatait aligha követhetnénk lépésről lépésre nyomon, ha nem lett volna olyan magas a gyermekhalandóság. Papp József idősebb nővérének első házasságából származott gyermekei valamennyien, magának idősebb Papp Józsefnek pedig

²⁰² MOL A 4678 (Tokaj, g. kat.); A 900 (TE, r. kat.).

²⁰³ SZSZBML, XXXIII. 1. a. 110. c. 2. (TE, Halotti anyakönyvi másodpéldányok).

²⁰⁴ SZSZBML IV. A. 425/298. Nyíregyháza, g. kat. anyakönyvek, 1845. Ezúton köszönöm Hudák Andrásné nyíregyházi levéltáros szíves segítségét.

egy – az elsőszülött ifjú József – kivételével mind elhaltak. Azaz épp a megszakíttottság jelei töltik ki a születések utáni anyakönyvi űrt. S válik világossá, hogy a magas gyermek-halálozási arányok a jómódú parasztságot Eszláron egyáltalán nem kímélték. A Papp család esetében az egyke nem tervezett stratégia volt, hanem a vagyonosodás folyamatával párhuzamosan formálódott sors *lett*. A nővér második házasságából két gyermek születéséről van tudomásunk (ezek meg is érték a felnőtt kort), igaz, az asszony az ötvenes években már a negyvenes éveiben járt. Idősebb Papp József feleségének azonban 1856 után – eddigi tudomásunk szerint – már nem született több gyermeke.

Az, ha a fiú máshonnan hoz magának feleséget, annyiban mégis lehetővé teszi a folyamatok követését, hogy ugyan az esküvőt másutt tartják, de az asszonyt a fiús házhoz hozzák. Az is lehet, hogy a fiatalasszony lebabázni időnként hazamegy az atyai házhoz, de utána lakni mégis visszatér a férjéhez. Sokkal nehezebb eset azonban, ha a fiú megszületik, anyakönyvezésre kerül, s aztán semmit nem tudunk róla. Se házassodásáról, se haláláról nem találunk nyomot. Papp Mihálynak például 1819-ben született egy szintén Mihály nevű fia (lásd a római katolikus anyakönyvben), akinek életútját később nem sikerült követnem. Egyetlen gyanús pont akad, hogy tudnillik az 1848-as választói névjegyzékben Papp Mihály féltelkes jobbágy mellett találunk egy szintén féltelkes ifj. Papp Mihályt is, ám ebből messzemenő következtetést nem mernék levonni.²⁰⁵ Lehetett ez elírás (az akkor már gyermekes, házas idősebb József nem szerepelt a listán), de az is lehet, hogy ifjú Mihály elköltözött valamikor a faluból (élénkebb fantáziájúak nyilván elképzelhetik, ahogy a szabadságharc magával sodorja), s másutt halt meg (tény, hogy később az eszlári matrikulában, de a legközelebbi, 1865-ös választói névjegyzékben sincs se híre, se hamva). Pedig idős és ifjú Papp Mihály két féltelke milyen szépen kitenné az 1855-ös egy egészet! De az apa halálát követően, 1865-re Papp József másfél telke ezzel még távolról sem lenne megmagyarázva. További megközelítési lehetőségeket kellett tehát keresnünk.

Sohasem gondoltam, hogy egy biográfiai problémára valaha kartográfiai megoldást fogok találni. A földadókataszter és a kataszteri térképek siettek segítségemre (nem kevés studiozás árán).²⁰⁶ Az 1852-es kataszteri ideiglenben még csak Papp Mihály és legidősebb leánya, özvegy Dóka Andrásné, Papp Julianna szerepelt. Igaz, Papp Mihály két házzal (és házzámmal), ami tovább táplálhatja gyanúnkat egy másik Mihály meglete iránt, de a két ház egy névhez rendelődött. Az egyik ház a 154-es házzámmot viselte és két lakrészből állt, feltehetőleg azonos azzal, ami a tűzkárbecsnél a negyvenes években előbukkant, a másik csak egy lakrészes, s 243-as számozású. Ekkor a telkekről még nincs parcellaszintű térképi ábrázolás, a falu határát, a dűlőbeosztást a kataszteri térképlapokból a digitalizáció segítségével egybe lehet szerkeszteni.²⁰⁷ S ennek segítségével az is megállapítható, hogy Papp Mihálynak ekkoriban a Kállay-szeren, az északeleti félkaréjban voltak birtokai (szántók és rétek általában 4 és fél magyar holdnyi egységekben) a Sinkahegy, Csomarét, Szilfahalom, Sasfészekkút, Mézes máj, Földesgazdák kaszálója nevű dűlőkben. Birtoka összességében valamivel meghaladta a 32 katasztrális holdat.

A parcellaszintre lemenő térképi ábrázolásunk 1870-ből van, amikor Eszláron vé-

²⁰⁵ SZSZBML, IV. B. 105. 1. d.

²⁰⁶ MOL S 78, Kataszteri térképek, TE, 225. téka; S 79 Kataszteri iratok, 758–759. cs. 947. TE.

²⁰⁷ A térkép egybeszerkesztéséért Tüdös Baláznak tartozom köszönettel.

get ért a legelőelkülönözési per, s megállapodott a birtokszerkezet. A faluhatár átvitt értelemben is „megindult” a jobbágyfelszabadítás után, ugyanis összehasonlítva az 1852-es és 1870-es dűlőneveket, számtalan változás ment végbe. A névváltoztatások ellenére a területegységek azonosítása nem teljesen reménytelen. Ennek bizonyítására s önmagunk biztatására egyetlen példát szeretnék hozni, egyben a kartográfia biográfiai hasznát is illusztrálándó. 1862-es halála után, 1870-ben már nem Papp Mihály, hanem Papp József a tulajdonos, ő lakik a 154-es házszám alatt. (Ekkor hivatalosan még ifjú Papp Józsefnek nevezik, ezáltal különböztetik meg egy, a faluban élő, református, taksás nemes Papp Józseftől). Nővére, Julianna második férjével és családjával ekkor a szomszédos 152-es telken épült házban lakott. A 154-es ház udvarhoz egyébként egy szárazmalom is tartozott. Az a dűlő azonban, amelyben Papp József (és az új sógor, Láncki Jakab József) családjának legkiterjedtebb birtokai feküdtek, nem szerepelt az ötvenes évek ideiglenes kataszterében. Már a neve is – „Gőzmalomi kert” – tiszta eufemizmus, hiszen tudtunkkal sosem volt Eszláron gőzmalom. A földrajzi nevek gyűjtése és a dűlőformák térképi összehasonlítása segítségével azonban megállapítható, hogy az 1870-ben Gőzmalomi-kertnek nevezett dűlő tulajdonképpen azonos az 1854-ben Csűrös-kertnek nevezett területrésszel, ami a kataszteri ideiglenben még Kállay-birtok volt.²⁰⁸ Hogy miként került ebből a dűlőből, Kállay Gusztáv birtokából több mint 20 hold Papp József, valamint csaknem 6 hold nővére családjá, a Lánckiak kezére, azt persze ebből nem lehet megállapítani.

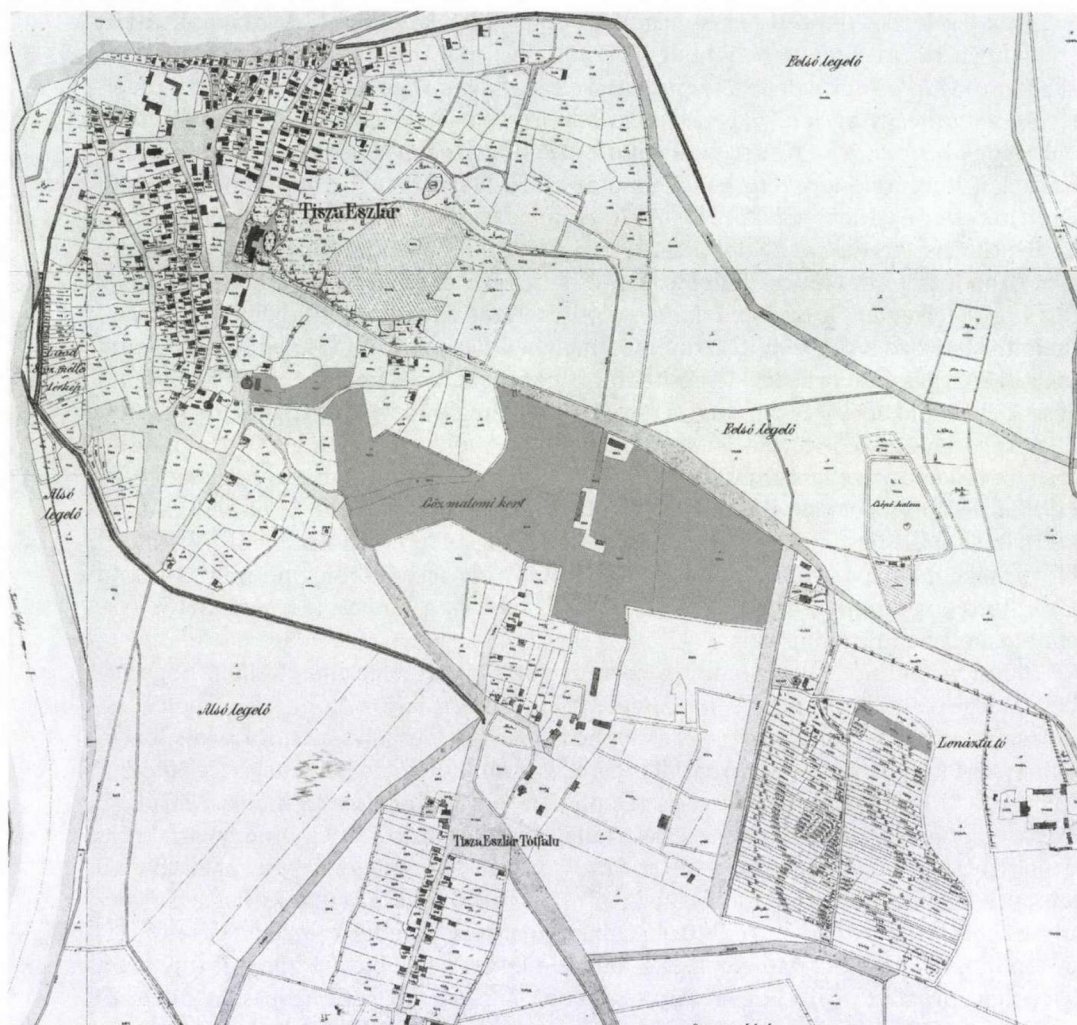
Ekkor siethetnek segítségünkre a narratív források. Azt ugyanis tudjuk, hogy úrbéri és legelőelkülönözési perben bizonyos Menyhárt örökösök előbb a Kállay földesuraságot támadták meg, mivelhogy „különösen Kállay Gusztávnő Gróf Kornis Jozefa Őnagysága részén néhai Menyhárt János édesatyánktól $\frac{4}{8}$ úrbéres telek” elvételét. Majd Pap Mihály, illetve fia, József ellen léptek fel, ugyanis a föld az ő kezükre került.²⁰⁹ Tény, hogy a negyvenes évek összeírásai még számon tartottak egy Menyhárt János nevű úrbérest hétfős háznéppel, 150 forintos házzal, aki még az úrbéri tabellában is szerepelt (igaz, a Bánffy földesurasághoz tartozóként), az ekkorra már zsellérelletményé minősült telekrész jelenlegi birtokosaként azonban Menyhárt Józsefné (!) nevét regisztrálták.²¹⁰ Hogy pusztán a családfe halála miatt vette-e vissza a földesúr a telket a Menyhárt örökösöktől, s hogy a Pap családnak juttatás mögött birtokcsere, hitelezés vagy valamilyen más tranzakció húzódott-e meg, azt nem sikerült kiderítenünk. A keresetet mindenesetre a legelőelkülönítési per során is elutasították. Végül a volt földesúrnak csak gazdasági épülete maradt a Gőzmalomi-kertben, s Papp József összes birtoka 1870-re az atyai 32 és fél holdról 44 és fél holdra tovább gyarapodott, s a Belfalu délkeleti széle meghosszabbításaként a Gőzmalomi-kertben összefüggő komplexumot alkotott. Érdemes ehhez hozzátennünk, hogy a korabeli határleírás szerint a Gőzmalomi-kert szántója első osztályúnak számított.²¹¹

²⁰⁸ Naszály, 1978. 90. A népi nevet („Csűrös kert”) a hivatalos régi névvel azonosítja („Gőzmalomkert”), s az „uradalmi csűr közelségével” és a helybeli adatközlők segítségével egy szárazmalommal hozza összefüggésbe.

²⁰⁹ SZSZBML IV. B. 255/c. Szabolcs vármegye első alispáni úrbéri bíróság 157. d. Nagy Sámuel ügyvéd folytatólagos keresetlevele ér. 1866. nov. 20.

²¹⁰ SZSZBML V. 429. 3. d. ; SZSZBML X 204. 15. d. 134. Az 1852-es kataszterben Menyhárt János háza a 226. számot viselte.

²¹¹ MOL S 79 758. cs. 947. (1876).

V/3. TÉRKÉP ● Papp József birtokai Tiszaeszlár Ófaluban, a Gőzmalomi-kertben és a Lenáztatóban, 1870

Papp József összes földbirtokát az 1864-es adófékönyv 80 forint kataszteri tiszta jövedelműnek becsülte, ami után 13,455 forint telekadót róttak ki rá. Nővére, Láncziné földjének értéke 4 forint 20 krajcár volt (Lánczié külön 4 forint 53 krajcár).²¹² Ehhez még hozzá kell számítani az osztatlan közös legelőből való részesedést is: az 1876-os árvízkor kiosztott legelősegélyek listájának élén legalábbis Papp József 8 forintot meg-

²¹² SZSZBML V. 429. TE fő Adó számoló könyve 1864k évre. A Papp József által a pótlékokkal növelt összegadó befizetés 44 forintra rúgott.

haladó összeggel állt, s a következő summa csak 5 forintot tett ki (sógora, id. Láncki 3 forint 36 krajcárt kapott). Hozzá tartozik a képhez, hogy az árvízi élelmiszersegély kiosztásakor Papp Józsefnek 10 fős háza népét tartották számon.²¹³

S a vagyoni gyarapodás íve a következő generációval sem tört meg: az 1894-es kataszterben, amikor az árvíz miatt a régi Bel- és Tótfalu már kitelepült az Újfalú köré, az ekkor már id. Papp József (lakott az új házszámítás szerint a 12. szám alatt) nevén 29 hold 674 négyszögöl, fiának, ifj. Papp Józsefnek pedig, akinek a 175. számú házas telkén ekkor már két ház is állt, a tulajdonában 30 hold 743 négyszögöl volt.²¹⁴ Az így együttesen immár 60 holdra rúgó családi birtokkomplexum részben a korábbi földek tulajdonjogi megosztása, részben újabb szerzemények révén jött létre. Az 1894-es kataszterhez készített ún. előrajzlati térképeken jól látható az osztozkodás a Gőzmalomi-kertben.²¹⁵ Más dűlőkben viszont 1870-hez képest teljesen új parcellák kerültek a kezükre (Szögölgy, Mézes máj, Mátégödri, Ladanka, Kerthely). Az előrajzlatokon kivehető ugyanakkor Láncki Gábor és nővére, Kobzos Istvánné (a térképen hibásan Kobzó!) arányos osztozkodása is a jóval kisebb gőzmalomi-kerti Láncki birtokon.

S ha már itt tartunk, érdemes egy pillantást vetni a nővér vonalán a Láncki ágra. A Gőzmalomi-kert birtokrészletei és az adófőkönyv kapcsán ugyanis az is világossá válhatott, hogy Papp József és nővére, Julianna között az atyai vagyon nem egyenlően került felosztásra. Papp Julianna és Láncki Jakab József 1851-ben kötött házasságából két gyermek született (a férfinak az előző házasságából volt még leánygyermek is). Mindketten – az apa után – római katolikusoknak lettek megkeresztelve. Az apa és anya nevén 1878-ban 9 és fél hold birtok állt, ami után 6 forint 75 krajcár állami adót kellett évente leróniuk. Nagy lehetett a riadalom, amikor 167 cm magas, barna hajú, nagy orrú, ragyás arcú egyetlen fiukat, Gábort 1878 februárjában besorozták 12 évre a szabolcsi 41. honvéd zászlóaljhoz katonának. Mint a mentesítését kérelmező kérvényben a szülők írták: „az apa egészséges, munkabíró volt egészen ez év október haváig, most azonban az aggkor szülte gyengeség és elerőtlenedés folytán beállott betegség teljesen munkaképtelenné tette, annyira, miszerint ma minden gyámol és támasz nélkül, magunkra hagyatva állunk a világban”, s a szükséges orvosi vizsgálatok elvégzése után a véderőtörvény 161. §-a alapján kérték Kassán szolgáló fiuk „ideiglenes elbocsátását” a honvédség kötelékéből.²¹⁶ Az akció eredménnyel járt, Láncki Gábor ugyanis már 1879 januárjában oltár elé vezette a mádi származású helybeli kovács, Kasala Ignác görögországi születésű leányát, Terézt. Az egész Láncki család Újfaluba költözött, s innentől kezdve az ifjú pár életének egyik legfontosabb részét az utódnemzésért folytatott heroikus küzdelem tette ki: az anyakönyvek szerint 1881 és 1904 között 12 gyermeküket temették el.²¹⁷ A halálokok diagnózisa orvosilag nem mindig egzak (hideglelés, gyengeség, görcsök), gyakran azonban egyértelmű (torokgyík). Ám, hogy többségük nem ért meg egynél több évet, s pár hetes korukban haltak el, egy olyan faluban, ahol nem volt orvos, elég sokatmondó. A kilencvenes évek elején azután két várva várt fiúörökös is világra segített a bába, s nekik sikerült megérni a felnőttkort.

²¹³ SZSZBML IV. B. 411. 49. d. 6182/1876.

²¹⁴ MOL S 79 758. cs. 947.

²¹⁵ Az 1894-es vázlatrajzot lásd Kövér: Az eszlári telkes..., 2007. képmellékletében.

²¹⁶ SZSZBML IV. B. 404. 32. d. 352/1879.

²¹⁷ MOL A 900.

Az újfalusi gazdasoron, szemközt Huri Andrásék házával, ahonnan 1882. április 1-jén Solymosi Eszter eltűnt, egy fedél alatt élt az ekkor már özvegy Láncki Jakab József és fia, Láncki Gábor családjával. Ezt az 1870-es kataszteri térkép még természetesen nem mutathatta, de az 1894-es belterületi előrajzlati térkép alapján szépen rekonstruálható a két időmetszet közötti változás.

Tanúságtevő diskurzusok

A nevezetes nyíregyházi tárgyaláson mindenesetre Láncki Józsefet, vele egy fedél alatt élő menyét, Kassala Terézt, de még a szomszédban lakó, első házasságából való leányát és vejét is meghallgatták tanúként. A helyzet pikantériája, hogy a háztartás története szempontjából sokkal lényegesebb információkat tudhatunk meg vallomásaikból, mint amit a kis cseléd lány eltűnéséről a tárgyalás voltaképpeni célja érdekében elmondhattak. Az agrikultúra fortélyai mintha mindenkit jobban érdekelték volna az eltűnési ügynél, s az ügyvédek is már-már etnográfusoknak mutatkoztak. Hallgassunk bele egy kicsit az első gyorsírással jegyzett magyarországi tárgyalás diskurzusába.

A bíróság elnökének azon kérdésére, hogy „*El tudná-e mondani mit cselekedett azon a napon?*” [mármint 1882. április elsején, szombaton], az egyébként írástudatlan Láncki József bölcsen azt válaszolta: „*Nem cselekedtem semmit, mert nyilalt az oldalam, csak ácsorogtam az udvaron.*” Az egyik védő kérdésére, hogy kész volt-e már a tavaszi szántással-vetéssel, azt válaszolta: „*Fiam volt oda kimm az ekével.* Friedmann: Micsoda ekével? Tanú: Ló ekével. Friedmann: És ki segített neki? Tanú: A szolgám. Friedmann: Szántott és vetett is? Tanú: Szántott és boronált. Friedmann: Hát maga egyszer sem nézett utána, hogy hogyan végzik a munkát? Tanú: Nem, mert beteg voltam. Friedmann: Hát egész nap az udvaron volt-e, vagy a szobában? Tanú: Az udvaron. A házban nem voltam, mert menyem tisztogatta, meszelgette.” A tanúvallomásból az is kiderül, hogy a vejéék és a fiáék „látták is egymást” a szántáskor, tehát egy dűlőben, de külön-külön dolgoztak, miközben otthon folyt a húsvét előtti tavaszi nagytakarítás.²¹⁸ Itt áll előttünk az eszlári kisbirtokos család ideáltípusa. Amibe a második házasságbeli fiú családmagjával beletartozik, de az idős családfő első házasságából származó leány (és a vő) már nem. Ők már „csak” a szomszédságot alkotják. Az udvarán egész nap ráérősen ácsorgó, a katonai kérvény szerint már 1878-ban „elerőtlenedett” családfő mindenesetre szép kort élt meg: 1897-ben hunyt el, 79 éves korában, „aggkori végkimerülésben”.²¹⁹

Pap Józsefhez visszatérve, ő nemcsak a legnagyobb adófizetők listáján volt tagja a közösségi képviselő-testületnek, hanem komoly választott tisztségeket is viselt: 1867-ben a falu bírása, 1882-ben a falu törvénybírája, tehát a második ember volt. Maga is megjelent tanúskodni a nyíregyházi törvényszék előtt, ennek köszönhetjük Ábrányi Lajos által rajzolt portréját (V/6. kép). Ő szolgáljával épp a Gőzmalomi kert nevű dűlőben szántott, s néprajzilag szintén fontos ismereteket hagyott ránk a szántással kapcsolatban.²²⁰ Most nem a Solymosi Eszter eltűnése kapcsán indított perben játszott szerepét

²¹⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 4.

²¹⁹ SZSZBML 110. c. 1.

²²⁰ „Heuman: ...Hát egyet szeretnék tudni, hogy a kocsisnak, aki a lovon ül és szánt, mi a kötelessége? Vigyázni kell annak, hogy a ló hogy és miként megyen? Tanu: Az a ló elmegy a barázdában, akár néz a kocsis félre, akár nem, a

tárgyaljuk, bár figyelemre méltó, ahogy Eötvös vádját hárította, aki szerint ő „az eszlári tanuknak úgy a fülibe mondta, hogy hát a kereszténység mellett legyenek és el ne pártoljanak a kereszténységtől”. Erre azt válaszolta: „Az nem igaz, azt tagadom, mert azt senki én előttem be nem bizonyítja, hogy én valakit kapacitáltam volna így vagy úgy. Ha valaki előhozta, azt mondtam, barátom, se többet, se kevesebbet, csak lelked ismerete szerint, ahogy tudod, ahogy láttad, ott nem kényszerítenek, hogy mást mondj: ennyit mondtam, de ennél többet nem.”²²¹

Cáfoló szavait meghallgatva, derűs arcvonásait elnézgetve, talán meggyőzőbb lesz, ha egy másik felekezeti konfliktus kapcsán illusztráljuk falubeli befolyásosságát.

V/6. KÉP • Papp József eszlári törvénybíró, 1883

Az eszlári római és görög katolikusok közötti viszony meglehetősen ambivalens volt. A rómaiak voltak többen, nekik volt helyben papjuk, mégis a görögök számítottak a vagyonosabbaknak. A viszonyok aszimmetriája különös jelentőségre tett szert – ahogy azt már jeleztük – a temető területének kihalásakor. Nyilván Papp József volt az a kurátor, aki az osztatlan temető körüli viszály idején figyelmeztette Adamovics József plébánost arra, hogy mihez van jog, s mihez nem. A görög katolikusok ugyanis „több jogot tartanak a temetőkhöz, mert – úgy mond – vagyonilag túl súlyban lévén nagyobb részben az ő legelőjüket képviseli”.²²² S a tiszteletes is gyorsan megtanulta a leckét. Ezentúl igyekezett a görög katolikusokkal szövetségben fellépni úgy a képviselő-testületben, sőt még saját hívei között is: „beszéltem az itteni görögkatolikusok fejével és községünk egy tekintélyes lakosával öregebb Papp Józseffal, miként lehetne a görög és római katolikusok közös tulajdonát képező ó temetői öreg akácfákat a templomi székekre értékesíteni.”²²³ A templomi padok cseréjére „öregebb Papp József” jó példával elől járva, támogatása jeléül még külön 5 forintot is adakozott.²²⁴ Nélküle még az akácfákat sem vágathatta ki a lelkes a katolikus temető árokpártjáról.

De Papp József nem csak a katolikusok szemében bírt tekintéllyel. Amikor 1894-ben, a falu áttelepítése után 7 forint 50 krajcárt adományozott a református egyház részére, a presbitérium hálával mondott köszönetet „egyházunk irányában több ízben tapasztalt áldozatkészségéért”.²²⁵

felől az elmegy. Heuman: Mert ez a kocsis Tapasztó Miklós azt mondta véges-végig hátra nézett és folyton szemmel kísérte Esztert, hát nem a ló elébe nézett, hogy mondhatja még is Pap József uram, hogy ilyet tehet egy kocsis számtásközben? Tanu: Ha az ekéje jó, nemcsak a kocsis, de a szántó, aki az ekét tartja, az is nézegethet széjjel, mert foghatja félkézzel és van eke, amely egy hajtásonyira is elmegy magától.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 21.

²²¹ Uo. Ezen a napon egyébként fia, ifj. Papp József is tanúskodott. Az külön lapra tartozik, hogy a faluban úgy tudták, a törvénybíró feleségén keresztül is próbált nyomást gyakorolni a helybeliekre. Vámosi Julcsa anyját például egyenesen megfenyegette, ha leánya nem vonja vissza a vallomását: „Papp Józsefné, a törvénybíró felesége elém állott s azt mondta, én leszek leányod gyilkosa, ha bebocsátod.” Löwenthal Salamonné tanúvallomása, uo. 1883. júl. 20. Papp Józsefnét azonban a tárgyaláson nem hallgatták ki.

²²² EFL Acta Parochalia, TE ad 392/1885. (1885. jan. 26.).

²²³ EFL Acta personalia, 1460/1884. (1884. márc. 15.).

²²⁴ EFL TE 2187/1884. (1884. jún. 7.).

²²⁵ TEREI, Tiszaeszlár helv. hitv. egyház tanácskozási és határozatinak jegyzőkönyve I. (1894. jún. 17.).

Öreg Papp Mihály az anyakönyv szerint 72 éves korában „aggkorban” hunyt el, fia, idősebb József 77 volt, amikor „aggkori végkimerülésben” jobblétre szenderült (a bejelentő unoka, Mihály még öregítette is, amikor 79-nek mondta). Ifjabb József alig múlt 65, amikor tüdőtágulásban elhalálozott (a bejelentő gyermek, Imre itt is többnek, 67-nek tudta az apját, mint amennyit ténylegesen betöltött). Az eszlári telkes gazdacsalád három nemzedékének felnőtt kort megélt férfi tagjai tehát sokáig éltek. Házasságokból indulva a 19. század végére mintegy 60 holdat sikerült családjilag összegyűjteniük. A harmadik nemzedékben, ifjabb Papp József családjában már több felnőtt fiúörökös is fel tudtak nevelni. Minden együtt volt tehát ahhoz, hogy a fokozatosan felhalmozott vagyon az örökösök kezén a 20. században osztódni kezdjen.

Másként alakult a sógor, Láncki Gábor családjának sorsa. A családfő szép kort, több mint 90 esztendőt ért meg. Több feleséget is eltemetett. A legsúlyosabb tragédiát azonban nyilván az jelentette, amikor két felnőtt kort megélt fia, a 29 éves József és a 26 éves Ferenc odaveszett az I. világháborúban.²²⁶

A Solymosi család

Hogy a nyíregyházi pert mint valami színpadi előadást vagy akár mint egy performansz-et nézzék, nem volt idegen a kortársaktól sem. A *Vasárnapi Újság* névtelen tudósítója például így írt: „A tanúk között, mind valami népszínműben, megjelennek a falu legkülönbözőbb alakjai. Elvonulnak szemünk előtt tarka változatosságban a jellemzetes népalakok: az orosz tutajosok után a jó módú gazda, a bőbeszédű parasztasszony, a szolga-legény, serdülő pórleány, a kis hivatalnok, a falusi bíró, a katona, az úri cseléd-ség, a boltos, stb.”²²⁷

Most a tiszaezlári Solymosi Eszter családjának története következik.

A Solymosiak

Az 1773-as investigatio Tiszaeszláron báró Bánffy Mihály szabadmenetelű jobbágysai között ezzel a családnévvel egyedül Solymosi István colonust regisztrálta féltelkesként. A sessióhoz akkor 24 pozsonyi mérő szántó és 7 kaszás rét tartozott.²²⁸

Az 1828-as regnicoláris összeírás már hat Solymosi (sic!) nevű adózót talált a faluban: Hannibal Christophorus soproni táblabíró, Szabolcsba kiküldött conscriptor tolla szerint közülük öt zsellér (inquilinus) jogállású, egyikük pedig telkes jobbágysai (colonus) volt.²²⁹

²²⁶ SZSZBML 110. c. 3. A tiszalöki hatóság a két fiút a 11. honvéd gyalogezred katonáiként 1926-ban nyilvánította holttá, s az eszlári anyakönyvből 1920. december 31-i halálozási dátummal jegyezték be őket.

²²⁷ Az eszlári dráma személyei. *Vasárnapi Újság*, 1883. júl. 8. 442.

²²⁸ SZSZBML IV. A. 1/g. Fasc. 12. No. 1. 1773.

²²⁹ MOL N 26 Szabolcs megye, 134. Tiszaeszlár. Miután a családnév számtalan átiratban fordul elő, közlöm az eredeti forrásban felbukkanó névváltozatot, de saját szövegemben a „Solymosi” formát használom.

V/8. TÁBLÁZAT • A Solymosi család tagjai a regnicoláris összeírásban, 1828

Adózó neve	Együtt élő személyek	Jogállás	Fia	Ház	Szántó (pozsonyi mérő)*	Rét (kaszás)**	Tehén	Ló
Solymosi József	–	Inquilinus		1				
Solymosi György	2	Inquilinus		1				
Solymosi András	–	Inquilinus		1				
Solymosi István		Inquilinus		1				
Solymosi János	2	Inquilinus		1			1	2
Solymosi András	1	Colonus	1	1	16	4		

* 2 pozsonyi mérő szántó = 1100–1300 négyszögöl.

** 1 kaszás rét = eredetileg amekkora területet egy nap egy ember le szokott kaszálni (a 19. században Eszláron 1200 négyszögöl).

Forrás: MOL N 26, 134.

Hogy miként lehetett Solymosi János házas zsellérnek két lova és egy tehene, miközben Solymosi Andrásnak csak telke volt, minden állatállomány nélkül, azt eddig nem tudtuk megfejteni. Netán külön házban éltek, de közösen gazdálkodtak? Talán fuvarozásból élt? Solymosi András pozícióját mindenesetre az is nyomatékosítja, hogy neve az 1825-ös consistorialis személyek között a református anyakönyvben első helyen került említésre.²³⁰

Az 1846-os, az ínség veszélyét felmérő összeírásból viszont már nemcsak a családfők jogállásáról, szántójáról, rétjéről és állatállományáról alkothatunk képet, hanem a háztartás nagyságáról, fogyasztási szükségleteikről és szokásaikról is.²³¹

V/9. TÁBLÁZAT • A Solymosi családbeliek az 1846-os terményösszeírásban

Név	Háznép	Életmódja	Idei termés	Hiány	Idegen segélyre szorul		Termett (köből)	
			(köből)		hamar	később	tengeri	krumpli
Sojmosi György	1	kézmunka		3		x		
Sojmosi Gábor	3	kézmunka		9		x	5	7
Sojmosi József	5	kézmunka		15	x			9
Sojmosi János	8	szántóvető	12	24	x		9	5

Forrás: SZSZBML V. 429. 3. d. „A”.

Az „úrbéri mennyiségről” készített 1855 eleji kimutatás ugyan ismét a jogi státusról tudósít, ám ugyanazt a négy „Sojmosy” írásmódú családfőt említi, mint az 1846-os. Hármójuk zsellér, a falu földesurai közül a báró Bánffy családnak, illetve közbirtokos Ónody Pálnak jobbágyaiként érték meg az emancipációt. Egyedül János, Kállay Ist-

²³⁰ MOL Mikrofilm A 2568. TE ref. anyakönyvek, III. k. 1833–1853. 183.

²³¹ SZSZBML V. 429. 3. d. „A”.

vánné úrbérese számított $\frac{1}{2}$ telkesnek és ekként szabadult fel.²³² Ő egyébként az 1848-as választói névjegyzékben szintén $\frac{1}{2}$ telkesként szerepelt, s választó-birtokos gyanánt egyedül képviselte a Solymosi nemzetséget a listán.²³³

Az anyakönyvek alapján a jobbágyszabadság tájékán regisztrált Solymosi nevű családfők különböző szülőpárok gyermekei: Gábor (1820–1875) Solymosi József és Borsós Ilonáé, Solymosi György (1818–1872) hasonló nevű apa és Vass Zsuzsanna házasságából született. Solymosi József néven egyszer minden valószínűség szerint Solymosi István és Liszkai Erzsébet fia (1813–1848) szerepel, másszor pedig Solymosi József és Borsós Ilona gyermeke (1824–1849), azaz a fent idézett Gábor öccse.

A nagyapa: Solymosi János (1787–1857)

Nem tudjuk itt nyomon követni, miként lett az összeírásokból előbb házas zsellérként előbukkanó Solymosi Jánosból a jobbágyszabadság előestéjére féltelkes jobbágy, majd földesgazda. Tény azonban, hogy nevezett 1857 tavaszán, 70 éves korában Eszláron hunyt el, s a század közepén regisztrált Solymosiak között egy idősebb generáció képviselője. A halál okaként „elerőtlenedést” megjelölő református lelkész az elhalt családi állapotáról ezt jegyezte fel: „özvegy négyik ízben”.²³⁴

Ha kiindulásként hitelt adunk a halálozáskori élettartam megjelölésének, akkor idősebb Solymosi Jánost (Solymosi Eszter nagyapját) Solymosi István 1787. február 6-án anyakönyvezett János nevű fiával azonosíthatjuk. De nem vethetjük el eleve a Solymosi Andrásból való, 1783. augusztus 26-os leszármazatást sem.²³⁵ A per során tett rokoni vallomások is az 1787-es születés valószínűsége mellett szólnak, feltéve, ha abból indulunk ki, hogy a családok pontosan számon tartották a rokonságot.

A négy házasságból három feleségtől összesen tizenegy gyermeket gyűjtöttünk ki a matrikulákból (*a családfát lásd a Függelékben*). A feleségek közül az első Czellát Katalin, helybéli jobbágy család sarja. A második és harmadik házasság a lokális nemes Hori család lányaival kötött, közelebbről előbb néhai Hori András árva leányával, majd nagy valószínűséggel Hori György gyermekével (innen ered a Hori–Solymosi rokonság). Igazán produktív ez a harmadik frigy lett. Végül ismét előzvegyülve, negyedjére a nagyfalusi születésű Lakatos Máriát vette nőül.

Tanulságos megfigyelni 1811 és 1840 között idősb Solymosi János komaválasztásait: a 11 keresztelésből az első két esetben az Ungvári György – Kováts Kata úrbéres jobbágy pár tartotta víz alá a gyereket, utánuk hatszor a szintén úrbéres Hutsi Mihály volt a keresztapa (1818–1829-ig és 1838–1840-ben), mindannyiszor Rácz Katalinnal együtt. Érdekes, bár csak átmeneti fordulat, a második Hori leánnyal kötött házasság után,

²³² SZSZBML IV. B. 154. 1. cs.

²³³ SZSZBML IV. B. 105. 1. d.

²³⁴ MOL A 2568. TE ref. anyakönyvek, IV. k.

²³⁵ MOL A 2567. I. k. 1764–1799. Sajnos a korai anyakönyvek, ahogy azt már jeleztük, az anya nevét nem rögzítették. A halálozáskor megadott életkor pedig inkább élettartamra utal, s távolról sem mindig pontos. Jelen esetben nagyjából plusz–mínusz öt éves hibahatárral számolva még két – más-más apától – született János is szóba jöhet: Solymosi András 1783. augusztus 26-án keresztelt fia is elképzelhető, az azonban kizártnak tűnik, hogy Solymosi János 1794. december 15-én keresztelt János nevű gyermekével lett volna az általunk keresett személy azonos, hiszen az 1857-ben elhunyt János első feleségétől származó legidősebb leánya 1811-ben már meglátta a napvilágot.

hogy Zsófia (*1832) és János (*1835) születésekor olyan házaspárt kértek fel, ahol a feleség ugyanúgy taksás nemes családból való volt (Gyányi), mint a Horiak.

Visszatérve a már idézett 1846-os ínségösszeíráshoz: ekkor Solymosi János háznépét már nyolc főben adták meg. S bár „életmódját” (maga a forrás fogalmazott így) a „szántóvető” minősítés jelezte, az általa az évben elvetett 5 köből terményből 12 köblöt takarított be, s helyi normaként 1 főre 3 köblös szükségletet számítva a háztartás saját fogyasztásához nélkülözhetetlen 24 köből még 12 hibádzott. Ezért érthető, ha azok között írták össze, akik „idegen segélyre” „újjig” (új termésig) hamarabb szorulnak. Pedig 9 köből tengeri és 5 köből krumplics megtermelésével a gazda próbált magán segíteni.²³⁶

A nagyjából egyidejű 1843–44-es tűzkár-biztosítási összeíráskor idősebb Solymosi János házát 60 ezüst forintra, istállóját és sertésólját pedig 40 pengő forintra becsülték. Az érték a nagy létszámú háznéphez illő méretű jobbágyháza és számosabb állatállományra utal.²³⁷ A Kállay-birtokok 1847-es vagyonfelméréséből az eszlári úrbéreszek között regisztrált Sojmós (sic!) János fél telke 1 posonyi mérő belső fundusból, 14 (nyilván magyar) hold külső szántóból és 5 embervágó kaszálóból tevődött össze. A háztartásfő lábasjószágaként három lovat, egy tehenet és egy sertést vett számba a földesúr gazdatisztje.²³⁸

Az 1852-es vallomány- és telekkönyv adataiból közelebbről az is kiderül, hogy a neo-abszolutizmus újításaként bevezetett számozás szerint háza a belfaluban a 194. számot viselte, s egy lakrészből állt, amihez 3 kaszás kert (1 kaszás = 1200 négyszögöl), a Csomareten 4 és fél, a Mézes májon 9 magyar hold szántó, valamint a Bodzasháton 5 kaszás rét tartozott.²³⁹ Ezek a dűlők a határ jó közepes termékenységű földjeinek számítottak.

Az apa: Solymosi János (1835–1873)

A harmadik házasságból született ifjabb János mint legidősebb fiú húszéves korában, 1855-ben földesgazdaként nősült. A menyasszony, Jakab Mária egy belfalusi napszámosnak, Jakab Jánosnak volt az idősebbik leánya.

A Solymosi és Jakab család között nem ez lett az egyetlen rokoni kötelék. A fent már említett Solymosi Gábor (1820–1875) első, 21 évig tartó házasságából 1865-ben előzvegyülve Solymosi Jánosné, Jakab Mária húgát, az akkor 26 éves, a vőlegénynél csaknem húsz évvel fiatalabb Jakab Erzsébetet vette feleségül, aki akkor az úgynevezett Lichtmann-tanyán lakott. Az Ófaluban lakó Solymosi Gábort a jobbágyfelszabadítás után gyermekei születésekor vagy temetésekor, újraházasodásakor rendszeresen napszámosként (egyszer zsellérként) jegyezték be a matrikulába, ám amikor 1875 nyarán a Tiszába fűlt, akkor hozzátartozói révészként adták meg a foglalkozását.²⁴⁰ Az 1882–83-as vizsgálat, illetve a per során még egy Solymosi rokon bukkant fel a kihallgatásokkor, mégpedig egy másik Solymosi János (1844–1885), aki Solymosi József (1813–1848) és Tóth Zsuzsanna (1817 k. – 1848) fiaként látta meg a napvilágot. A perbeli kihallga-

²³⁶ SZSZBML V. 429. 3. d. „A”.

²³⁷ SZSZBML X. 204. 15. d. 134. Tiszaeszlár.

²³⁸ SZSZBML IV. A. 1. 1210. d. 11v. Emlékeztetőül: egy 1867-ből származó kimutatás szerint Eszláron egy egész úrbéri telek „járandósága” 30 (nyilván magyar) hold szántó, 10 hold kaszáló, s a legelő és erdőréz „osztatlan állapotban”. SZSZBML V. 429 [átszerkesztve V. 221]. TE, Körrendeletek, körözüvények jegyzőkönyve 1860–1869, 1867. 09. 19.

²³⁹ MOL S 79 758. cs. 947. Tiszaeszlár.

²⁴⁰ MOL A 2568. TE ref. anyakönyvek, III. k.

tásakor azt vallotta: „nagyapánk volt egy testvér”, ami Solymosi Eszter nagyapjának Solymosi Istvántól való származtatását látszik megerősíteni.²⁴¹

Solymosi János és Jakab Mária első fiai (András és János) és az első korán elhalt leány, Zsófia még az ófalusi Solymosi-házba érkeztek. Keresztszülőnek ekkoriban háromszor is ugyanazt a belfalusi napszámos házaspárt kérték meg. Az ifjú pár 1864-ben már újfalusi lakosként bukkant fel a matrikulában. Ekkor változott a komaválasztási stratégia: Solymosi Zsófiának, a legidősebb életben maradt leánynak például az a Hory András–Olajos Julianna pár lett a keresztszülője, akik nemcsak rokonsági, hanem közeli szomszédsági viszonyban is álltak Solymosiékkal. Eszterhez viszont az anya ágán, a Jakabok közül egy belfalusi napszámos férjet és feleségét választották.²⁴² Az utolsó két gyermeknek megint egyazon, egy utcával arrébb lakó újfalusi napszámos-pár lett a keresztszülője. A keresztszülők tehát előbb a belfalusi napszámos ismerősökből, később a rokoni-szomszédsági hálóból, végül azonban az újfalusi zsellérek közül kerültek ki.²⁴³

Az ifjú család fő 399-es újfalusi házszámmal szerepelt az 1864-es adójegyzékben is: 50,8 pengő forintnyi kataszteri tiszta jövedelmet mutatva ki, a parasztgazdák jobb módú rétegéhez tartozott.²⁴⁴ Érdemes ez alkalmából még egy pillantást vetni a Solymosi nemzetség többi tagjainak ekkori viszonyaira (az V/10. táblázaton látható, hogy a családból csak János költözött Újfaluba!).

V/10. TÁBLÁZAT ● A Solymosi családbeliek az 1864-es adójegyzékben

Név	Házszám	Kat. tiszta jövedelem	Telekadó	Házadó	Keresetadó
		konv. frt.		o. é. frt.	
Sojmosi József (Lackó Józsefné)	13	0,15	0,40	0,26	
Sojmosi György	68	4,40	0,68	0,26	1,50
Sojmosi Gábor	94	2,20	0,34	0,26	0,70
Sojmossi János	399	50,80	8,42	0,26	1,57

Forrás: SZSZBML V. 429.

A családi ágak közötti differenciálódás a jobbágyfelszabadítás körüli viszonyokhoz képest erőteljesen tovább növekedett. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Solymosi János neve sem az 1865-ös, sem az 1869-es eszlári választói névjegyzékben nem szerepelt.²⁴⁵ Nem tudjuk ennek a hiánynak a konkrét magyarázatát, tény mindenestre, hogy az 1870-es kataszterben a Laposhalom-dűlőben fekvő 3 holdas rétet István test-

²⁴¹ T-E (*Napi Értesítő*), Solymosi János, 1883. júl. 7. A vizsgálati anyagból megtudhatjuk róla, hogy napszámos, „több évi távollét után” 1882. január 1-jén „költözött vissza” a községbe és Grosz Márton bérlő cselédjeként dolgozott. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) Tanúvallomási jegyzőkönyv (1882. máj. 21.); Hivatalos bizonyítvány (1882. máj. 22.) 43–44.

²⁴² Mint kihallgatásakor Eszter keresztanyja, Jakab Andrásné sz. Vámos Julianna mondta, ő Huriné „iskolátársa, leánypajtása volt”, és két éve lett „tőszomszédja”. OSzK Kt 1847/I. Fol. Hung. (Bary) ad 267. sz. A „pajtáság” és a komaság tehát láthatóan szomszédságszervező erőként is hatott.

²⁴³ A komaság történeti alakulására lásd Morvay, 1984. 281–292.; Benda Gyula, 2002.

²⁴⁴ SZSZBML V. 429. Tiszaeszlár fő adószámoló könyve az 1864k évről.

²⁴⁵ SZSZBML IV. B. 254. 1. d.; IV. B. 254. 6. k.

vérevel osztatlanul közösen birtokolták.²⁴⁶ Ennek a résznek a felével számolva Solymosi Jánosnak 1870-ben az alábbi dűlőkben, a felsorolt művelési ághoz tartozó földjei voltak, s akárhogly is számoljuk, $\frac{1}{4}$ telekkel akár választó is lehetett volna.

V/11. TÁBLÁZAT • *Solymosi János birtokai, 1870*

Név	Művelési ág	Terület	Dűlő neve
Solymosi János	Lakház, udvar	73 négyszögöl	Újfalu
	Kert	1207 négyszögöl	Újfalu
	Szántó	5 hold 426 négyszögöl	Szögölgy, Darócdomb, Mézes máj
	Rét	1 hold 1514 négyszögöl	Lapos halom
Összesen		8 hold 20 négyszögöl	

Forrás: MOL S 79, 758. cs. 947.

Az újfalusi házhoz tartozó 1200 négyszögöles kertrész a térképen jól kivehetően a telepítvény tengelyében, a gazdasoron feküdt. S nemcsak az udvar mögötti 567 négyszögöles kertrészt mondhatta magáénak, hanem átellenben, az út túloldalán is hozzá tartozott még másik 640 négyszögöl.

Hányan leírták a szalmafedelű újfalusi házikót 1882 nyarán, amikor az írni tudó látogatók szinte egymás kezébe adták a kilincset! Közülük a legnevesebbet s a szobabelsőre is figyelmet fordító gróf Teleki Sándort idézzük: „A szoba szegényesen van be-bútorozva, de tiszta mint a kiöblített pohár, a sarokban a két kis ablak közt falóca támasz háttal, mellette tulipános láda, pár kancsó a falon, magosra vetett ágy, bakkecskéken nyugvó szalmazsákos fekhely, fehérre meszelt, sárga színnel keretezett bogjake-mence, lépcsőzetén, mely ülőhelyül szolgál, Zsófi alvóhelye. Solymosiné ágya, mely sötét színházi szőttel [sajtóhiba: sötét színű házi szőttel] letakarva; egy tölgyfa asztal, a mestergerendán házi és evő eszközök, két faszék.”²⁴⁷

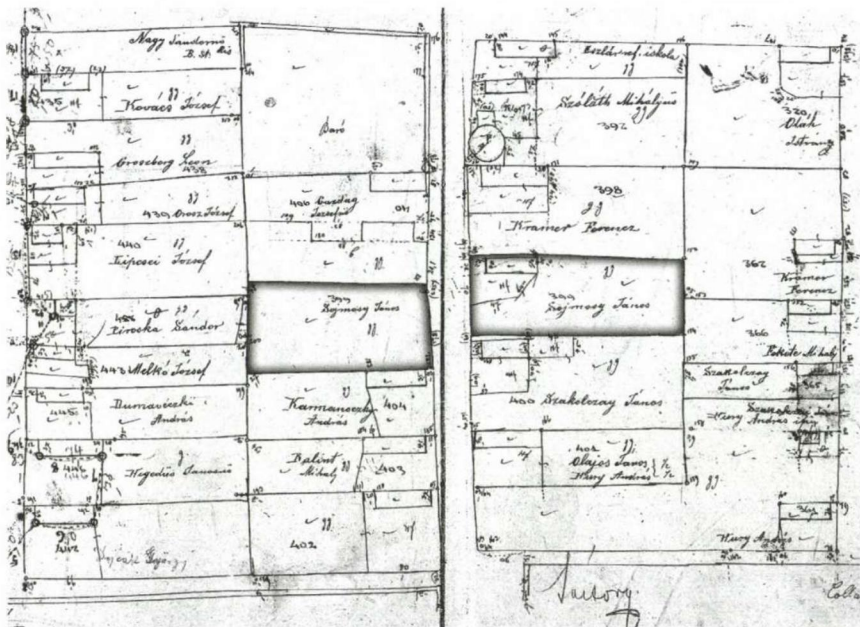
A volt Kállay szeren a telekjárandósághoz tartozó, Nagyfalva és Nyíregyháza felé eső földeket – a dűlőnevek változásai miatt – érdemes az 1876-os határleírás alapján még egyszer szemügyre venni: Szögölgy „homokos vegyületű szántóföld” volt, helyenként „repülő homokkal”, mely silány termést adott, Darócdomb „kétharmada közép termékenységű, egyharmada általában silány, rozssal árpával vettetik, trágyázott ugar mellett”, a Mézes máj viszont „kétharmad részben jó és közép minőségű, egy harmadban futó homok”. A Laposhalom (másként Lyukashalom) szántóföldje „szikes vegyületű nehéz művelésű”, kitéve a Tisza áradásainak.²⁴⁸

Hogy Solymosi János és Jakab Mária ígéretes frigyéből végül miért nem az lett, amiben az ifjú pár eredetileg reménykedett, annak sokféle magyarázatát összekeresgélhet-

²⁴⁶ MOL S 79 István nevű testvére ugyanekkor mintegy 7 és fél holddal bírt. Az öcs, István egyébként szabadságolt katonaként 1865-ben nősült és a Tótfaluban lakó Kováts István árva leányát vette feleségül. Bátyja halála után Solymosi István – telke révén – 1875-ben felbukkant a választói névjegyzékben, az 1882-esben viszont már nem találjuk. Az 1894-es kataszterben már csak csekély szőlővel és szántóval rendelkezett, melyeknek összterülete – házzal, udvarral együtt – sem érte el az 1 holdat.

²⁴⁷ Teleki, 1882. Teleki Sándor gróf (1821–1892) a beszámoló szerint 1882. június 28-án járt Tiszaeszláron.

²⁴⁸ MOL S 79 MOL S 79 758. cs. 947. Tiszaeszlár, 1876. máj. 25.

V/4. TÉRKÉP ● Solymosi János újfalusi háza, udvara és kertje, 1870 (térképvázlat)

jük. Szerepet játszott ebben az 1855-ös árvíz után telepített Újfaluba költözés s az ottani telekjuttatással, házépítéssel vállalt terhek. Az egész Eszlárt sújtó magas csecsemő- és gyermekhalandóság Solymosiékat sem kímélte. A vizsgálat idején keletkezett visszatekintő elbeszélésekből úgy tűnik, hogy Solymosi János családjára már a hatvanas években is rájárt a rúd. Solymosiné azt mesélte Teleki Sándornak, hogy ifjú házasságát helyett annak öccse, István ment el katonának, ám amikor ez kitudódott, Solymosi Jánost bebörtönözték, s több mint egy évet töltött a nyíregyházi és a debreceni tömlőcben. Szabadulása után pedig hamarosan betegeskedni kezdett. Pedig amíg az öcs katonáskodott helyette, nyilván vinnie kellett az osztatlanul használt atyai gazdaságot is.²⁴⁹ Innentől már valóban megpecsételődni látszott az özvegy és családja sorsa.

Nem tudjuk beazonosítani, hogy ez pontosan mikor történt. A folyamatokból azonban annyi látható, hogy Solymosi Jánosnak 1864-re bő 10 forint állami egyenesadót állapítanak meg, csakhogy hurcol még magával ezenfelül 36 és fél forint hátralékot is.

249 „Mikor férjhez mentem, s aztán már volt is egy gyermekem, egy kis fiam, a férjemet, Jánost el akarták vinni katonának, de az őcsce István megszánt bennünket, a János neve alatt elment helyette katonának; egy esztendő múlva kiderült, hogy István szolgál János helyett, a férjemet elfogták, bevitték Nyíregyházára, ott tartották tizenegy hónapig [...] minden héten háromszor mentem én be Nyíregyházára, sokszor olyan időben, hogy még a kutyát is megsajnálta volna az ember. Onnan bevitték Debrecenbe, ott is jártam háromszor; egynehány hónapig ott volt bezárva, a katonatömlőbe. Haza eresztették és nem is bántották többé, de hát amíg be volt zárva én itthon pusztultam, az isten tudja csak milyen nehéz volt három kis gyermeket tartani. István férjem helyett kiszolgálta a tizenkét esztendőt, büntetésből még egy esztendőt töltettek vele a katonaságnál. Férjem megbetegedett, nem dolgozhatott, gyógyíttatni kellett; András-sal, a nagyobbik fiammal véres verejétkkel szereztek a mindennap; a férjem meghalt, a temetés is pénz-be kerül, de istenem, honnan ha nincsen.” Teleki Sándor: Solymosiné. *Debreceni Ellenőr*. 1882. júl. 3.

S miután az év folyamán több mint 12 forintot be is fizetett, tartozása a pótlékokat és a községi adót is hozzávéve 46 és fél forintra szaporodott. 1865-ben újabb komoly erőfeszítéseket tesznek: januárban 20, márciusban 30 forint, év végéig még 12 forint befizetésével, a hátralék valahogy csak nem akar elfogyni. 1866-ban csak 16 forintot bírnak törleszteni, 1867-ben pedig semmilyen adóbefizetést nem találunk a családfő neve alatt. (István öccse ekkor nyilván még mindig katona, mert láthatóan nem adózik!). Solymosi-ék adófizető képessége tehát nem a gazdasági konjunktúra hullámaihoz igazodik, s az erőltetett törlesztési „kedv” után inkább gyengülni, mint regenerálódni látszik.²⁵⁰

A családot azonban az apa 1873 elején kolerában bekövetkezett halála hozta végképp súlyos helyzetbe.²⁵¹ A legidősebb fiú, András ekkor még csak 18 éves volt. Pár évvel később, 1877-ben a szintén újfalusi Gulyás Bálint leányát vette feleségül, a zselléssorról. Tetézte a bajt, amikor ez a fiú fiatalon, 1881 végén vízkórban elhalt, addig ugyanis anyja és felnőtt fia együtt vitték a gazdaságot. Az 1881 telén kelt halotti anyakönyv lakcímbegyazéséből egyértelmű, hogy a fiatalok az özvegy anyánál laktak. A volt meny a tárgyaláson szintén azt vallotta, hogy onnan ismeri jól Esztert, hogy „*mint sógornő négy évig együtt laktak*” férje halála előtt.²⁵²

Az anya: özvegy Solymosi Jánosné, Jakab Mária (1834–1909)

Mint említettük, Solymosiné napszámos–zsellér családból származott. Apja, Jakab János (1807–1881) 1828-ban vette nőül néhai Bai János leányát, Erzsébetet, akivel 24 évet éltek együtt, amíg felesége 1852 novemberében elhalálozott. A 48 éves özvegy napszámos már a következő esztendő januárjában újránősült, s a 30 éves Tóth Juliannát, néhai Szabó József özvegyét vette el, akinek még újabb gyermeket nemzett.

Jakab János a már idézett 1846-os ínségösszeírásban a többi Solymosi családfőhöz hasonlóan „kézmunkásként” bukkant elő, saját termése nem volt, mégis – nyilván háromfős háznépe miatt – csak a „másodsorban szorul segélyre” kategóriába sorolták. A Bánffy család zselléréként szabadult fel a jobbágyi kötelékekből. Háza a 10. számot viselte, egy lakrészből állt, és az Ófalu északi részén, közvetlenül a Tisza-part közelében feküdt. A beltelekhez 1852-ben mindössze 75 négyszögöl belső kert, valamint a Holt-Tisza kanyarulatában, a túlparton fekvő Nagytölgyesben 300 négyszögölnyi rét-legelő tartozott.²⁵³

Solymosiné alakját csak özvegyasszony korából, a vizsgálat és a per idejéből ismerhetjük.²⁵⁴ Mintha mindig is özvegy lett volna. Pedig ekkor is hányféle arcát mutatják a riportok, rajzok, visszaemlékezések. S mindig a szerző intencióinak látószögéből.

Teleki Sándor irodalmi riportja a pontos leíráson átszűrve az együttérzés felkeltésére törekedett: „Solymosiné vékony, sovány, száraz alak, közép termetűnél magasabb, világos gesztenyeszín hajjal, melyet fekete kendő takar, magas kidomborodott ráncos homlok, világoskék szemekkel, melyekből méla bú tükröződik, ajkai vékonyak és sápadtak, ép egészséges fogakkal, s beszéd közben fájdalmas mosolygás vonul ajkain végig, mely nagyon rokonszenvenné teszi, kezei szokottnál nagyobbak s a nehéz munka jeleit viselik,

²⁵⁰ SZSZBML V. 429 [átszerkesztve: V. 221] TE adóbevételi jegyzék, 1863/4.

²⁵¹ MOL A 2568. TE ref. anyakönyvek, V. k. (1873. jan. 27.).

²⁵² MOL A 2568 TE ref. anyakönyvek, V. k. (1881. dec. 18.); illetve T-E (*Napi Értesítő*), Tanyi Józsefné sz. Gulyás Eszter, 1883. júl. 6. Gulyás Eszter – három nappal Solymosi Eszter eltűnése előtt – 1882. március 29-én kötött újabb házasságot Tanyi József földművessel.

²⁵³ MOL S 79 758. cs. 947. Tiszaeszlár.

²⁵⁴ Alakját, dilemmáit lásd Kővér: *Özv. Solymosi Jánosné...*, 2008. 15–45.

fejét meghajtva rájuk támasztja, s szép csengő hangon mondja: – Egész életemben mindig olyan szerencsétlen voltam, mindig rám nehezedet[t] az isten keze.”²⁵⁵

Verhovay Gyula, a *Függetlenség* szerkesztője rövid, szikár mondataiba igyekezett mennél több retorikai túlzást belesűríteni, így gyakorolt nyomást a hétköznapi hírolvasó érzelmeire: „Falu végén szalmás födeles viskó mestergerendás szobával, búbos kemencével, ez özv. Solymosi Jánosné háza. Gyászos hírnek rémes háttere veri föl bánattal a szegény asszony udvarát. Elég volna neki özvegynek lenni. Tehernek elég súlyos teher az. Magában is lenyomja a vállat, meggömbíti a hátat, és keserűvé teszi a kenyeret. Minek volt az özvegyiség barázdáihoz oda szántani az arcra a gyermekét sirató anya fájdalmát. Ott van most mind a kettő az arcán; ott a kenyérkeresőt elvesztett özvegy bánata; ott a gyermekétől megfosztott anya fájdalma. Mikor szikár magas alakja, sápadt, fonnyadt arcával, s nagy szemével megjelen, hogy kaput nyisson a látogatónak, az ember amolyan élő kísértetnek gondolná. Lassan beszél, de tisztán és értelmesen. Irodalmi nyelvezettel, mint kevés poéta mesterember, tiszavidéki zengzetességgel, mint kevés íródeák-féle ember.”²⁵⁶

Szabolcsi Miksának a vizsgálat után, de még a per előtt született portréja az irigykedő „szomszédok és komámasszonyok” szóbeszédére alapozza épp ellentétes jellemzését: „Míg nála vannak a nagy urak és asszonyok, addig csak lehajtja a fejét, csendesen beszél, még pityereg is, de ha elmentek, olyan mintha kicserélték volna: szitkozódik, lármázik, káromkodik, mint egy huszár és ha zsidó ember vagy asszony útjába ejti, arra nézve éppenséggel veszedelmes.” Solymosiné ebben az ábrázolásban meglehetősen kétszínű karakter.²⁵⁷

Eötvös Károly utólag inkább az általános napszámos-nyomorúságot hangsúlyozza: „Vagyontalan, szegény napszámosasszony, tiszaezlári lakos. Vallására nézve keresztény, kálvinista s gyökeres magyar fajta. Három élő gyermeke volt akkor. János nevű fia, akkor már huszonnégy éves; Zsófi nevű leánya, akkor tizenhét éves és Eszter. Az anya a leányka eltűnésének idején negyvenhét éves volt. Napszámból élő szegény özvegyasszonynak szegény a sorsa, de szegény a gyermekének a sorsa is.” Kiszámolja, hogy egész évben egy napra 27 krajcár jut. „Ebből kell az élethez való kedvet is naponként összegyűjteni és fenntartani; a lélek nyugalmát a kétségek rohamai közt megőrizni, a gyermekeket szeretni, s azok jövőjéről gondoskodni. Miként lehet ezt?”²⁵⁸

Regényében Krúdy Gyula, a személyes élmény hiányát megérzéssel és fantáziával pótolva, a „látszatvalóság” felülírásával mélyebb ellentmondásokhoz igyekszik eljutni: „Solymosiné öreg parasztasszony volt, mint az akkori feljegyzések felírják. De nem is

²⁵⁵ Teleki Sándor: Solymosiné. *Debreceni Ellenőr*, 1882. júl. 3.

²⁵⁶ [Verhovay Gyula]: Solymosi Eszter eltűnése (Özvegy anyjának elbeszélése alapján). *Függetlenség*, 1882. aug. 6. A cikk szerzőjének azonosításához az szolgált adalékul, hogy a befejezésben a szerző elárulja, a házból kifelé jövet, „mint volt képviselőjelöltjüket, éljennel tiszteltek meg”. 1881-ben Verhovay indult a tiszalöki választókerületben függetlenségi jelöltként, végül összesen egy szavazatot kapott és visszalépett. *Szabolcs megyei Közlöny*, 1881. júl. 7.

²⁵⁷ Szabolcsi M.: Solymosiné. *Egyenlőség*, 1883. jan. 21.

²⁵⁸ Eötvös Károly, I. 1968. 69–70. Eötvös maga is sokallja a szegénysors részletezését, ezért kommentárt fűz a hosszadalmas fejtegetésekhez: „Nyájas olvasóm ne gondolja, hogy csupán írói kedvtelésből vázolom az eltűnt lányka élete sorát oly részletesen. Okom van nekem erre. E munka folyamán egészen kigömbölyödik az ok. De majd később. Ahol afelett elmélkedünk: miként fejlődik az évek sora szerint a gyermek, aki születése pillanatától kezdve szegény, és serdülésének első napjaitól kezdve mindig idegenek parancsára végez cselédmunkát.” Uo. 71–72.

volt olyan öreg, mint most a távlatból látjuk: negyvenedik életévét sem töltötte be, habár az özvegyi élet, a napszámos munka, amit ez az asszony életében élt, duplán számít. Ha korábban akarta volna, tán másodszor is férjhez mehetett volna özvegyességében egy másik eszlári özvegyemberhez. A gyermekei: a fia, János, Zsófi és Eszter leányai korán elkerültek a tehetetlen özvegyasszony mellől. Cselédnek mentek, mint ahogy cseléd volt az anyjuk is. A sors viselte meg özvegy Solymosinét, nem pedig az életkora [...] Az a keserves sors, amely a javakorabeli özvegyasszonyokat, támasz nélkül maradtakat meggyötíri.”²⁵⁹

Rádadásul az a Solymosiné, aki a vizsgálat kezdetekor bizonytalankodó, befolyásolható, mi több, riadt asszonynak tűnt, a tárgyalásra láthatóan öntudatra ébredt és határozottan képviselte érdekeit. Hallgassuk meg, milyennek látta Mikszáth Kálmán az özvegy első napi viselkedését: „Az első volt Solymosiné. Feketébe volt öltözve, mint ahogy illik egy gyászoló anyához. Kis fekete kendő a fején, ugyan olyan vizitke, csak a szoknyája babos. Hosszúkás, intelligens arcú asszony, apró kékes szemekkel, melyek megtört fényükkel szomorú jelleget kölcsönöznek a napsütött arcnak. Halkan beszélt, némi fájdalom vibrált át szavain. Ámbár nem csoda, ha nem tettek mélyebb benyomást, mert az igazi érzés melege már lekophatott azokról, hiszen mióta s hányszor kellett már mindezt elbeszélnie. Az emberrel el lehet untatni még a búbánatot is. Solymosiné eleinte mintha lámpalázt érezne annyi nagyúri nép előtt, de aztán belejött, s mindinkább emeltebb hangon adta elé panaszát.”²⁶⁰ A tisztulni látszó kép azonban hamarosan újra ellentmondásossá válik. Egy félreértett elnöki kérdésre Solymosiné megvallja, hogy analfabéta: „Nem tudok írni, kérem alássan.”²⁶¹ Amikor viszont Friedmann, az egyik védő meglehetősen lekezelően arról faggatta, hogy tudja-e, hogy mi az eskü, a közönség soraiban derültséget váltva ki, talpraesetten azt felelte: „Nem vagyok számár azért, hogy szegény vagyok.”²⁶²

A *Vasárnapi Újság*ból a maga „képi valójában” is megidézhethetjük Solymosiné tárgyaláskor rajzolt portréját.

Ha már ennyi szó esett az özvegyi kiszolgáltatottságról, meg az anyagi érdekekről, érdeemes pillantást vetni mindkettőre.

Az özvegyasszony a magyar jogrendben valójában több szabadsággal bírhatott, mint

V/7. KÉP • Özv. Solymosi Jánosné, 1883

²⁵⁹ Krúdy, 2003. 218. Az író dolga, hogy elrugaskodjon a valóságtól. Nincs tehát értelme kutatni, hogy milyen céllal állítja, hogy Eszter apja halála után született, az meg végképp a meseszöveg világába tartozik, hogy Krúdy Solymosinét „pápastává teszi”, s még Máriapócsra is búcsúba küldi. A gondolatmenet zárómondatai legalább részben sejtetik, mi lehet ez a távolba mutató írói szándék: „Nem hagynak el az urak, mert nem hagyhatnak el – mondotta Solymosiné. – Mert a vallásról van szó, nemcsak az én szegény Eszteremről.” Uo. 218; 220.

²⁶⁰ MKÖM 66. k. 133. A tekintetes törvényszék előtt. Nyíregyháza, 1883. jún. 19. [jún. 21.] Némi stílári eltérréssel egyező szöveget közölt a *Vasárnapi Újság*, 1883. jún. 24. 406. Csak egy mondatot biggyesztett még elé: „Bevezették özvegy Solymosinét, az eltűnt Eszter anyját, ki magas, sugár, halvány alak; kétségkívül szép lehetett fiatalabb éveiben.”

²⁶¹ Uo. A tényt más források is megerősítik.

²⁶² T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 21.

házas asszony korában.²⁶³ E szabadság érvényre juttatásához azonban megfelelő körülmények szükségeltettek.

Nem tudjuk, mekkora volt férje atyai öröksége, és mekkora a közös szerzemény, de tény, hogy Solymosiné nemcsak haszonélvezőként részesült a hagyatékából. Amit az örökösödésről konkrétan tudhatunk, az egy 1886-os vizsgálat hozadéka, amelyet az alispán az eszlári jegyző, Gunya Sándor ellen indított, mivel az többszöri felszólítás ellenére sem hajtotta végre az eredetileg 894/873 sz. Solymosi János hagyatékával kapcsolatos végzés következményeit rendező 2786/83 sz. újabb árvaszéki határozatot. Törölni kellett volna ugyanis az 1873-ban beírt, de azóta meghalt vagy felnőtt kiskorúak neveit. A vizsgálat szerint a jegyző elmulasztotta „Solymosi András és Solymosi Julianna hagyatéki iratait, a leltárak s telekkönyvi kivonatokkal” együtt betérjeszteni.²⁶⁴ Sajnos nem ismerjük sem az eredeti végzést, sem a konkrét leltárat. Csak a fegyelmi vizsgálatkor a jegyző védekezését találtuk meg. A jegyző elismerte hanyagságát, de arra hivatkozott, hogy egyfelől a hagyatéki leltárt azért mulasztotta el betérjeszteni, „mivel a hagyatéknál érdekelt *egyetlen kiskorú örökös* azon időben férjhez ment”, s azt gondolta, így a gyámhatóságnak már semmi dolga sincs, „mert az *összes ingatlanok már előzőleg az örökösök nevére* lettek bekebelezve”. (Kiemelések – K. Gy.)²⁶⁵ Tehát az árvaszék szerint 1883-ban már csak egyetlen kiskorú örökös volt (!?), az ingatlanok (!) viszont már az örökösök (!) nevéen álltak. A férjhez ment *egyetlen* kiskorú örökös viszont csakis Solymosi Zsófi lehetett, de hova lett és mikor Eszter örökrésze? Ha 1882 után az eltűnt kiskorú Eszter javairól a szintén kiskorú Zsófia részére nem történt intézkedés, akkor az csakis az anya (gyám) nevéen szerepelhetett.

Amikor tehát Eötvös Károly özvegy Solymosi Jánosné „vagyontalan, szegény napszámosasszony” gyanánt írta le,²⁶⁶ nem tudhatott néhány fontos társadalomtörténeti körülményről. S most nem is elsősorban a féltelkes múltra vagy a negyedtelkes gazdászellér leány házasságra gondolunk. Hanem például arra, hogy az 1876-os nagy árvízet követő segélyosztáskor Solymosi Jánosné legelőhányada után 1 forint 68 krajcárt kapott (pontosan a dupláját annak, amit húga, az özvegy zsellérnő Solymosi Gáborné). Viszont volt férje István nevű öccsének – az egyetlen legelőbirtokos felnőtt férfi háztartásfőnek ekkor a Solymosi nemzetségben – ugyanekkor 2 forint 94 krajcár kártalanítás jutott.²⁶⁷ Tehát az özvegy legelőhányada valamivel több mint fele volt a legelőelkülönítéskor nyilván szintén negyedtelkesként legeltetési jogot szerzett sógoráénak.

Az 1870-es és az 1894-es kataszter két metszete között az átmenetet – hagyatéki iratok híján – nehéz áthidalni. Az 1876-os árvízi segély legelőhányadra való utalása legfeljebb csak jelzés lehet, hiszen ekkor a két nagy fiú még nem volt nagykorú. Külön nehézséget okoz, hogy 1894-ben a Bel- és Tótfalu áttelepítése miatt megváltozott a házak számozása. Ekkor sietnek azonban segítségünkre a térképek, térképvázlatok. Innen tudhatjuk, hogy a régi újfalusi ház még 1894-ben is özvegy Solymosiné nevéen áll, igaz, ekkor már 187-es házszámmal. S a helyükről el nem mozdítható szántóföldek a tér-

²⁶³ Máday, 1913. 63–64.

²⁶⁴ SZSZBML IV. B. 411. 161. d. XII. 50/1886. Solymosi András (*1855) 1881-ben, Solymosi Julianna (*1871) viszont már 1876-ban elhunyt.

²⁶⁵ Jegyzőkönyv, 1886. márc. 24. SZSZBML IV. B. 411. 161. d. XII. 50/1886.

²⁶⁶ Eötvös Károly, I. 1968. 69. Eötvös iratai között a vizsgálati jegyzőkönyvekről készített kivonatában szintén ez a minősítés szerepel. OSzK Kt Fol. Hung. 1384.

²⁶⁷ SZSZBML IV. B. 411. 49. d. 6182/1876.

képen talán még könnyebben azonosíthatók. Az új kataszter előkészítésekor a régebbi térképlapokat használták fel vázlatként, s ezen pirossal jelölték be a közben végbement változásokat. Szemernyi történetiség két állókép között. A S[z]ögvölgyet ábrázoló 11. résztérképlap parcellájában feketével még Solymosi János neve szerepelt 399-es házszámmal, a régi házszámot pirossal áthúzta a mérnök (a kitelepítés utáni újra), „187”-re javította, a névhez pedig szintén pirossal egyszerűen hozzátoldotta: „-né özv.”.²⁶⁸ Az 1894-es kataszteri irományokból a területnagyság is tisztán kivehető: a férj több mint egyholdas hajdani szögvölgyi szántója immár Solymosiné nevén állt. Csak a Mézesmájdúlőben fekvő, 1870-ben 1 hold 1217 négyszögöl szántó mintegy fele (1362 négyszögöl) lett 1894-re ifjú Solymosi János tulajdona.²⁶⁹ Összességében az apa 1870-ben mintegy 5 holdnyi külterületi szántójának tehát mintegy fele, két és fél hold szántó állt az özvegy nevén 1894-ben.

Solymosiné a vizsgálat és a tárgyalás idején, 1882–83-ban csak azért mondhatta vagyontalannak magát, mert a férje jogán szerzett vagyon egy részét a gyermekei örökölhették. De ha így is történt, ezek – haszonélvezőként – továbbra is az anya kezén maradtak. Pedig alig múlt el a szomorú 1883-as esztendő, Solymosiék portáján két lakodalmat is ülték. Előbb a második, életben levő fiú, az írástudatlan János (1858–1935) vette el 1884. január 9-én a szintén újfalusi árvát, Hegedüs Erzsébetet. Húga, Zsófia egy héttel később Vajda Sándor, egy helybeli taksás nemes család sarjával esküdött örök hűséget. A szülei által közösen épített lakházat és a legnagyobb szántóparcellát azonban a kisebbik fiú, a legifjabb János még 1894-ben sem kapta meg. Ez még ekkor is az özvegy anya nevén állt. Hogy az özvegy közben, 1883-ban sem lehetett nincstelen, az is igazolni látszik, hogy neve nem szerepelt a Lápossy János tiszteletes által 1883 őszén az eszlári nincstelen református szegényekről összeállított listán.²⁷⁰ Az anya vitathatatlan szegénysége tehát még ekkor sem lépte át a szegénység és a nincstelenség közötti markáns határvonalat. A híresztelések ellenére tehát Solymosiné nem gazdagodott meg, nem vetette fel a jólét, igaz, nincstelenné sem lett. Legfeljebb megtartotta, amire házassága révén szert tett. Ha anyagi érdekek mozgatták, legfeljebb a tisztes szegénység megőrzéséért küzdött.

Solymosi Eszter

Azokról a korai éveiről, amelyek általában meghatározzák egy személyiség kialakulását, jóformán semmit sem tudunk. Nem érdemes spekulációkba bocsátkoznunk arra nézve, hogy mit jelenthetett számára apja korai elvesztése. Többet nem érthetnénk meg, mint amit anyja mondott a tárgyaláson Eötvös kérdésére: *„jókedvű volt-e a leány vagy néha búslakodott?”* Solymosiné keserűen ezt válaszolta: *„Hatód magammal maradtam tíz éve apja halála után, négy éves volt mikor az apja meghalt. Hát ha szomorú lett volna is, lett volna oka.”*²⁷¹

²⁶⁸ MOL S 79 759. cs. 947.

²⁶⁹ MOL S 79 Kataszteri iratok. 758. cs. TE, Birtokrészleti jegyzőkönyvek, 1870; 1894.

²⁷⁰ TtREL I. 28. j. 16. (1883. nov. 21.).

²⁷¹ T-E (*Napi Értesítő*), özv. Solymosi Jánosné, 1883. jún. 21. A lényegen semmit nem változtat, csak az akkurátusság kedvéért jegyezzük meg, hogy apja halálakor Eszter már betöltötte ötödik életévét.

Iskoláztatás

Az 1867 decemberében született Solymosi Eszter az Eötvös-féle népiskolai törvény szerint 1874-ben lépett az iskolaköteles korba.

Az Eötvös-féle népiskolai törvény bevezetésekor az iskoláztatás szempontjából meglehetősen áldatlan állapotok uralkodtak Magyarországon: a tanköteleseknek durván fele járt csak iskolába.²⁷² A szabolcsi helyzetről is alkottunk már képet egy korábbi fejezetben.²⁷³ Az 1869-es népszámlálás szerint a falu férfi népességének 55%-a, a nőknek 63%-a teljesen analfabéta volt, tehát sem írni, sem olvasni nem tudott.²⁷⁴

Ami Tiszaeszlárt illeti: ahogy említettük, a reformkorban még külön fiú- és leányiskolát működtetett a faluban a református egyház (még egyet külön a katolikus), ám a leányiskola épülete egyre rosszabb állapotba kerülve, ott beszüntették a tanítást, s egyazon tanító elé jártak a református fiúk és leányok vegyesen. Az újfalusi iskolában 1871. május 1-jén kezdődött a tanítás. A hetvenes évek közepére tehát, mire Solymosi Eszter iskoláskorba lépett, rendeződni látszott a helyzet.

Hogy milyen tárgyakat tanultak a nebulók ekkoriban, azt már maga a törvény, majd az 1869-es tanterv nagy vonásokban meghatározta.²⁷⁵ A református népiskolai tananyagban első helyen a hit- és erkölcsstan szerepelt. Az újfalusi iskolában, F. Kovács István tanmenetében az első osztályban a „Szenttörténetből az Isten ismertetése”, „beszéde-terlem gyakorlatok I. szakasz” (Nagy László nyomán), illetve „könyörgés”, „számтан 1–10-ig fejbéli”, valamint „alkalmi imák” mellett utolsó helyen „kezdetleges betű és vonalak ismertetése” került napirendre. Nem mondható, hogy hétmérföldes léptekkel haladtak, de nyilván rendkívül különböző színtről jöttek a gyerekek. Másodikban a „Szent-történet a világ teremtésétől Salamonig” folytatódott, a „beszéde-terlem gyakorlatok 4-5 rész”, „számтан 50-ig fejbéli és írás”, a korabeli iskola egyik kedvence az „üzenyírás” (dik-tandó). Egyházi, világi énekek, a „10 parancsolat”, s végül, de nem utolsósorban „szív-nemesítő versek”, s „olvasás Pánczél olvasóból. Nyelvtan elemei”. Harmadikban már Mózes haláláig jutottak a Bibliából, bejött a történelem, földrajz, a természetrajz és a növénytan. A magyar történelemből Kálmánig, földrajzból pedig az iskolától kiindulva a Tiszántúli kerületig jutottak. Számtanból már a „négy alapművelet 500ig” volt a penzum. És így tovább. Aki persze valaha oktatott iskolában, az tudja, hogy egy dolog a tanmenet, s más maga a tanítás tényleges menete.²⁷⁶ De az utóbbit aligha van esélyünk Eszláron Eszter életére nézve rekonstruálni. Marad tehát számunkra a lehetséges világok behatárolása.

Eszter nevére az 1876-os iskolai névsorban bukkanhatunk, ott a másodikat járja, egy osztályban nővérével, Zsófiával. Rájuk vonatkozott a fent ismertetett 1876-os tanmenet is. A jelzett másfél hónap alatt Eszter 3 és fél napot, Zsófia pedig 6 és fél napot mulasztott igazolatlanul.²⁷⁷ Mást nem őrzött meg számunkra az írás. Azt sem tudjuk,

²⁷² Láng, 1886. 30–31.

²⁷³ Hebeny, 1982. 208. A szerző legkorábbi adata szerint Szabolcsban 1872-re (6–15 éves korra) 45%-os beiskolázottsággal számolhatunk.

²⁷⁴ Szabolcsmegye, 1870. 1871. 20–21. Érdemes megjegyezni, hogy míg a nők között magasabb volt a csak olvasni tudók száma, addig az írni és olvasni tudók rovatában a férfiak vezettek.

²⁷⁵ Kőte, 1975. 61–63.

²⁷⁶ TtREL I. 28 c. 31.

²⁷⁷ TtREL I. 28 h. 20. d. A T-E újfalui ref. V. osztályú iskola növendékeinek vizsgálati és mulasztási kimutatása Május 1-től Jún. 17-ig 1876. évben. (F. Kovács István, TE, 1876. jún. 24.)

hogy Eszter mennyi évet, napot töltött, hány osztályt járt ki a mindennapi iskolában, valószínű azonban, hogy ha nem is mindig a saját hibájából, sokat hiányozhatott. Azt viszont egészen biztosan állíthatjuk, hogy 1880-ban egy-másfél hónapot Várkonyihoz járt át az ófalusi iskolába az „*agendát tanulni*”, hogy előkészüljenek az „*úr asztalához*”.²⁷⁸ Ekkoriban már legfeljebb az ismétlő iskolában kellett volna megjelennie, de itt 1880 ősztől már alig bukkanhatott fel, hiszen közben dolgozni szegődött. Az ismétlő iskoláról – egy esperesi körlevél hatására – a presbitérium először 1873-ban hozott határozatot: eszerint a fiúk szerdán 4–6-ig, a lányok viszont vasárnap 4–6-ig voltak a tanítóhoz rendelve.²⁷⁹ A források nem szólnak a megvalósult gyakorlatról, de a vasárnapi iskolára mégis biztosan vonatkoztathatjuk Kaposi Nagy Józsefnek, a falu kisbírójának tanúvallomását, aki a perben azt állította, onnan ismerte Solymosi Esztert, hogy iskolakötelessként sok felszólítást vitt hozzájuk. Vagy ahogy „*a község cselédje*” kifejezte magát: „*sokat hajkurásztam szegény fejét.*”²⁸⁰

Munkába állás

Eszter korai dologra fogásáról kivételesen pontos értesüléseink vannak a vizsgálat és a per jóvoltából. Másként aligha tudnánk bármit is a szegény félárva iskola utáni éveiről. De ez akkoriban és ott általában így lehetett szokásos.

Először 1880 őszen három hónapra Papp Albertékhez szegődött el, akik akkor Tótfalu északi részén gazdálkodtak, a zsinagógával szemkötti oldalon, ami „mindössze nyolc házból állt”.²⁸¹ Pappékat azért hallgatta ki Bary József vizsgálóbíró a nyomozás során, hogy kiderítse, hogy ismerhette-e a zsidó templomszolga, Scharf József és felesége a leányt előzetesen, ezt ugyanis tagadták a vallatáskor. Bennünket azonban most az érdekel, hogy Eszter első munkába állásakor Pappéknál mint „*mindenes szolgáló lakott*”, s „*jóviseletű, szőfogadó, füрге, eleven volt akármerre küldték*”.²⁸² Mégsem maradt tovább három hónapnál.

1881-ben, immár egész évre, Olajos Bálintékhoz került, Szilvásiné tanyájára, s ezzel végképp kiesett az ismétlő iskola látószögéből. Özv. Szilvási Jánosné sz. Rohács Anna két leányával – amint arról már szóltunk – a Sóstó-tanya bérlője volt, ami Kállay Istvánné révén Kállay Béninek, a közös pénzügyminiszternek volt az eszlári birtoka. A „tanya”, a tulajdonképpeni birtokközpont a Belfalutól mintegy félórányi járásra keletre, a nagyfalu–debreceni országút közelében állt. Olajos Bálintot, Szilvásiné kocsisát és feleségét sz. Szakolczai Erzsébetet Solymosi Eszter ruháira nézve hallgatta ki 1882 szeptemberében a vizsgálóbíró. S itt a szálak összeérnek: Olajos Bálint Hurinénak volt a rokona, a Szakolczaiak pedig Solymosiék (és Huriék) közelében laktak Újfaluban. A gazdaválasztásban tehát a szomszédsági-rokonsági szál összefonódott. Olajosné kihallgatásakor arra is emlékezett, hogy az eltűnésekor viselt nagykendőt és a kék szoknyát „azon idő alatt vette Solymosi Eszternek az anyja, míg Olajoséknál szolgált”, tehát a szegődmény a nagylány kistafírozására szolgált. Ugyanakkor az alul viselt „veres szoknya már ócs-

²⁷⁸ T-E (*Napi Értesítő*), Várkonyi Ferenc, 1883. júl. 21.

²⁷⁹ TREI, Egyháztanácskozási és határozati jegyzőkönyv, I. (1873. dec. 11.).

²⁸⁰ T-E (*Napi Értesítő*), Kaposi József, 1883. júl. 9.

²⁸¹ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. Bary József iratai, 594. Papp Albert tanúvallatási jegyzőkönyve (1882. szept. 11.). Papp Alberték 1882 őszen már Újfaluban laktak.

²⁸² T-E (*Napi Értesítő*), Papp Albertné, 1883. jún. 24.

ka volt, midőn Olajoséktól eltávozott, s azt már ottani szolgálata idejében foltozgatta”.²⁸³ Külön faggatták Olajosnét a tárgyaláson arról a bizonyos tehéntaposásról, amely következtében Eszter a sóstói szolgálat alatt sérülést szenvedett. Olajosné úgy emlékezett, hogy amikor Eszter lábafejét a tehén 1881 őszén megtaposta, három hétig sántikált vele, a seb „veres” volt, a lába be volt dagadva, de csak „úti laput, meg hagymát” tettek rá, azzal gyógyították.²⁸⁴ Mint tudjuk, sem a Sóstón, sem Eszláron nem volt orvos.

A Sóstón kitelvéen a szolgálat 1882 elején, két hónapot Eszter otthon töltött és csak március 1-jétől lépett be a második szomszédba, a szintén rokon Huri Andrásékhoz. Huriné szerint Huri András apja és Eszter nagyanyja voltak testvérek. A rokonság fokát illetően azonban – úgy tűnik – a menyek nem voltak kellően tájékozottak.²⁸⁵ A tárgyaláson Solymosiné leginkább „komaasszonyaként” említette Hurinét, aki Zsófi lányának keresztanyja volt.²⁸⁶ A műrokonság láthatóan fontosabb köteléknek számított, mint a nem pontosan, inkább névleg számon tartott leszármazási rokonság. A beszegődés motívumát egyik asszony sem gazdasági szükséggel indokolta. Solymosiné szerint „nem muszáj volt szolgálni, a csak jókedvében tette, mivel neki atyafia és másik leányomnak keresztanyja és úgy tartotta mint saját gyermekét, mert csak egyetlen fia van”. Huriné a szolgálatba hívás történetét a rá jellemző bőbeszédűséggel adta elő: „A kis fiam, aki elhalt épen annyi éves volt ezzel a kis leánnyal. Én máskor is bajlódtam kis leánygyermekkel, de azokat sem terheltem, később vagyok magam tenni mindent, csak hogy jól töltsék fiatal napjaikat. Ezzel a kis leánnyal is így bántam. Nem maradt mint csak egy [1]7 éves fiam. Ez azt mondta: hívja el édesanyám ezt a kis leányt hozzánk s azt a kis bért inkább egy atyafinak adja. Igen szép, ügyes gyermek volt, járt az ismétlőiskolába. Én megígértem fiamnak, hogy majd elkérem édesanyjától, de mielőtt ez megtörtént, eljött maga a gyermek hozzánk. Lelkem Eszter, mondtam neki, eleresztene-e édes anyád hozzánk szolgálni? Ezt sem mondtam volna, de mikor elmenőben volt, fiam az istálló ajtajában állott és intett, hogy szólítsam meg. Én tehát megszólítottam, mond meg a komaasszonynak, hogy eleresztene-e hozzánk lakni.”²⁸⁷ Abban a két tanúvallomás egyezett, hogy Eszter dolga a kialudott (15 forint, meg egy pár csizma) bérért az volt, hogy ételt vigyen ki a tanyára, s mosogasson, sepreghessen a ház körül. Huri András ugyanis, aki eszlári taksás nemes családból származott, több mint tíz éve a régi Bánffy-birtokot

²⁸³ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. Bary József iratai, 590v. A ruházat kérdéséről lásd Kövér: Solymosi Eszter ruhája, 2005. 139–151; illetve a nyomozásról szóló későbbi fejezet.

²⁸⁴ T-E (Napi Értesítő), Olajos Bálintné sz. Szakolczai Erzsébet, 1883. júl. 6.

²⁸⁵ T-E (Napi Értesítő), Huri Andrásné sz. Olajos Julianna, 1883. jún. 22. Hori Andrásnak legfeljebb a nagyapja, József volt a testvére idősebb Solymosi János második feleségének, Hori Erzsébetnek, ez utóbbi azonban nem Solymosi Eszter nagyanyja. Solymosi Eszter nagyanyját, Hori Juliannát házasságkötésekor ugyan szintén Hori András árva leányaként írta be a pap az esketési anyakönyvbe, mint pár évvel korábban Erzsébetet, de anyakönyvi kutatásunk szerint Julianna valójában Solymosi György leánya volt. MOL A 2567. TE ref. anyakönyvek. II. k. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy az apákat (tulajdonképpen dédapákat) további közös ősré lehessen visszavezetni, ám a református anyakönyvek sorozata Eszláron 1764-gyel kezdődik.

²⁸⁶ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21. Solymosiné ekkor szintén emlegette az „atyafiságot”, de meglehetősen összekeverve a felmenőket, Solymosi apját és Huri nagyanyját mondta testvérnek (!?).

²⁸⁷ T-E (Napi Értesítő), Huri Andrásné, 1883. jún. 22. A Huri család történetéhez hozzátartozik, hogy a született leánygyermek (Zsófia, 1861; Julianna 1864) korán elvesztette, az Eszterrel kortárs 14 éves fia, Sámuel pedig 1882. február 3-án sorvadásban halt el. Az egyetlen életben maradt fiú, akit ki is hallgattak a perben, József (*1865) tehát nem hét, mint a gyorsírásos jegyzőkönyvben tévesen szerepel, hanem 17 éves volt. MOL A 2568 TE, ref. anyakönyvek. IV. k. Huri József tanúvallomásában elismerte, hogy gyermekkorából, még az iskolából ismerte Esztert, viszont tagadta, hogy „kedvelte” volna, s csak azért mondta anyjának, hogy fogadja fel a leányt, mert „nekiünk semmiféle nincsen zárunk és ha valami bitangot fogadunk, elvihetne mindent a házból”. T-E (Napi Értesítő), Huri József, 1883. jún. 28.

bérlő Lichtmann Jakab „béresgazdája” volt. Huriné egyik megjegyzéséből feltételezhetően a Jeges-tanyán szolgált, amely Eszlártól déli irányban mintegy másfél órányi gyalogjárásra esett. Huri „nem is igen járt haza, csak szombaton este és vasárnap, vagy hétfőn este megint kiment”.²⁸⁸ Huriné tehát egész héten egyedül volt otthon, foglalatosskodott a jószággal, a háztartással, jól jött tehát neki egy kis segítség. Különösen, ha leánygyermek volt az illető.

Azért a fiatal leányokról való gondoskodás látványos demonstrálását hallván nem szabad elfelejtenünk, hogy a faluban Huriné elég zsémbes asszonynak tartották, már amikor a vizsgálat megindulása után a gazdaasszony gyakori beszédtema lett. „Miközben a gazdát szelíd jóra való embernek mond az egész falu; annál házsátosabbnak mondják feleségét; cselédjeit rendre üti, veri, kínozza, sőt verekedik, s békében vele csak nagyon kevesen élnek.”²⁸⁹ A törvényszéki elnök kérdésére maga is elismerte, hogy épp 1882. április elsejének reggelén kétszer is leteremtette a leányt:

„Huriné: Haragos akkor ammyiban voltam vele, hogy olyan jó gyermek volt és a sertést úgy terengetésével hajtotta és azt szóltam neki, hogy vegyél fel egy fát, mit rimánkodol neki, csak üss rá. A másik, hogy amint az edényt mosta... Az is úgy volt, hogy mondom neki, hogy majd öblítse meg az edényt, de a szappanozó teknőt elfoglaltuk konkollyal, ő meg nem ürítette ki; hanem van egy süítő teknőm olyan, hogy egy köbölt is lehet belőle sütni, és abban akarta a kormos edényt mosni. Hát mondtam, hogy ha cseléd leszesz is, akármi süítő edénynek mindig gondját viseld, mert azért az Isten is megver.

Elnök: Ez haragból ment, vagy csak olyan jóakarató figyelmeztetés?

Huriné: Csak figyelmeztetés. Igaz, hogy élesen mondtam neki, nem mondom, de hogy komolyan bántottam volna, azt nem mondom.”²⁹⁰ A szerepfelfogásba tehát a cselédeletre nevelés belefért, a raplis, hisztérikus háziasszony fizimiskáját viszont már jobb volt nyíltan nem vállalni. Az azért így is kiderült, hogy a hanghordozás minden volt, csak nem gyengéd. De legalább az anyagi gondoskodásról mindenáron meg akarta győzni a bírakat. Mint elbeszélte, az április elsejét, szombatot megelőző héten, még csütörtökön, amikor Huriné hazajött a tokaji vásárból, öt forintot készített ki Eszternek a bériből, s kínálta vele az anyját. Solymosiné – Huriné elbeszélése szerint – viszont erre azt felelte: „hadd legyen majd jövő csütörtökön, ha elereszti Esztert Tisza-Lökre”.²⁹¹ Solymosiné viszont a tárgyalás előző napján úgy mesélte, hogy április 1-jén reggel látta utoljára Esztert, amikor „avval

V/8. KÉP • Huri Andrásné,
Eszter gazdaasszonya

²⁸⁸ A Jeges-tanya távolsága Eszlártól az egri r. kat. schematizmus alapján. *Schematismus...* 1880. 109–110. Huriné utalása a tanyára: „A Jeges is kérem tek. törvényszék ammyi volt neki megfutni, hogy nem is álmodtam már itthon volt.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22. Huri és gazdája között szorosabb viszony lehetett, hiszen Huriné azt is elkotyogta, hogy Lichtmann „jót állt a takaréokban, most mikor a házat csináltuk”. Uo. Az utalás egészen friss építési kölcsönre vonatkozhatott, hiszen Huriné ugyanaznap már azt is elmesélte, hogy még 1882. április elsején a szomszédasszonynak úgy nyilatkozott, „a meszelést [...] csak” „tessék-lássék” teszi, hiszen az „ünnepe [értsd: húsvét] után meg a gazda mindjárt elbontja a házat”. Uo.

²⁸⁹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 266–267. (1882. jún. 24.).

²⁹⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

²⁹¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

jött be, hogy édes anyám, haza hozom majd én is, ide adja majd a Julcsa néném az 5 forintot és az ünnepre majd ruhát fog venni”.²⁹² Eszter nővére a tárgyaláson két nappal később egyenesen úgy emlékezett, hogy április elsején szombat déltájban a Belfaluban találkozott húgával, aki azzal „dicsekedett, hogy 5 frtot ad Julcsa néni vásárra, csizmát vesz. Azt is mondta, hogy most siet, mert a Julcsa néni bemeszlte a pitvart”.²⁹³ Ezek szerint a reggeli szidás nem érvénytelenítette a korábbi ígéretet, ahhoz azonban haza is kellett (volna) időben érni. S az is ténynek tűnik, hogy Eszter a következő héten Tiszalökre készült a vásárba, hogy ruhát vagy csizmát vegyen magának. A történet azonban nem a szokványos úton folytatódott.

A Scharf rokonság

Scharf József és családja egyáltalán nem fordul elő azokban az összeírásokban, amelyekre eddigi kollektív és egyéni vizsgálatainkat alapoztuk. Nincs benne az 1848-as utolsó zsidóösszeírásban, nem adózott 1864-ben, de még birtok sincs a nevén az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben. Sosem volt választó. Az egyedüli nominális forrás, ahol szerepel a Scharf név, az 1876-os árvízkor készült jegyzék, amikor hatfős háznépével „élelmiszersegélyre szorul”, s ezért kap fél véka krumplit és hat liter lisztet. Ha nem lett volna a „nagy per”, valószínűleg semmi mást nem tudnánk a család létezéséről. Scharf, felesége és fia azonban vitathatatlan kulcsszereplők ebben a drámában. Bármily nehéz is, okvetlenül a nyomukba kell szegődnünk. (A családfát lásd a Függelékben!)

Az apa

Sem a férfi, sem első felesége eredetileg nem Eszlárra való. A perben a férjről felvett személyi adatok szerint Nánáson látta meg a napvilágot, 41 évvel azelőtt. De első felesége családneve sem bukkant elő a kataszteri s adójegyzékekből. Feuermann Borbála ugyan nem élt a per idején, ám a vizsgálat miatt lemasolt, 1875-tel kezdődő izraelita anyakönyvből tudjuk, hogy pontosan 1876. június 4-én, 35 éves korában halt meg tifuszbán.²⁹⁴ A vizsgálat, majd a perbeli kihallgatás alkalmával Scharf anyósa (Borbála anyja), az akkor 77 éves Feuermann Farkasné, született Dávid Sára tiszalöki születésűnek mondta magát.²⁹⁵

²⁹² T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21. Az asszony később azt is hozzátette, hogy az adakozási hajlandóság azért nem buzgott túl Hurinében, ugyanis a harmadévi bér helyett végül csak egyötödöt adott ki: „Három forintot adott a maga jöszántából, mikor már a gyermek eltűnt.” Uo.

²⁹³ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23.

²⁹⁴ OSzK Kt 1847/I. 81–83.

²⁹⁵ OSzK Kt 1847/I. 165. Feuermann Farkasné sz. Dávid Sára vizsgálati jk. (1882. jún. 4.) Az asszony szerint elhalt Borbála leányán kívül három élő gyermeke volt 1882-ben: Emanuel, Rebeka, Grosz Mártonné tiszsaeszlári lakosok, valamint Feuermann Jakab, aki Cigándon élt. Emánuellel nem találkoztunk Eszláron. Felbukkan viszont egy Feuermann Hermann, aki eszlári születésűnek mondja magát a perben, hol tanító, hol felügyelő, hol éjjeliőr, nős, gyermekes. Hozzá tartozik a képhez, hogy második házasságakor, 1893-ban 42 évesen a tiszalöki izraelita anyakönyvben apját ugyan Feuermann Farkasnak mondja, anyját viszont Brandspiegel Sárának, ami azért is érdekes, mert egy Brandspiegel Rozi nevű 23 éves hölgyet, a csobajai metsző leányát veszi nőül. MOL A 3527 (1893. dec. 10.).

Tiszaökönek vallotta magát az utó-anyakönyvezésnél a másik Feuermann leány, Rézi (valójában Regina/Rebeka) is, aki Grosz Márton feleségeként tűnik fel a forrásokban.²⁹⁶ Grosz Márton neve már ismerősen csenghet: nemcsak azért, mert ő bérelte a katolikus tanító földjét, hanem felbukkant már Eszláron az 1864-es adójegyzékben is, igaz, akkor csak 2 keresős háztartásfőként, aki Újfalu 376. számú ház alatt lakott (az 1870-es birtokrészleti jegyzőkönyvben Tóth Mária háza a keleti zsellérsoron). Grosz Márton az 1882. július 29-én kelt vizsgálóbírói végzés szerint nagyhalászi (Szabolcs megye) származású.²⁹⁷ A végtárgyalás jegyzőkönyve szerint ugyanő nagyhodosi születésű (Szatmár megye).²⁹⁸ Melyik információnak higgyünk? Az elsőt a vizsgálóbíró rögzítette, a személy azonosítását szolgálta. Grosz Mártonnak nem volt módja ellene apellálni, a helyzet sem volt olyan, hogy tehetne volna. A másodikat a tárgyaláson felolvasták, elvileg szólhatott volna ellene, ezt a légkör is inkább megengedte. A végtárgyalás anyagát viszont gyorsírással rögzítették, tehát lehet, hogy „halász” hangzott el, csak a gyorsíró félrehallotta, és „hodos” került a jegyzőkönyvbe (persze sajtóhiba később is becsúsztatott a szövegbe, nem ez az egyetlen, amit észlelhetünk a *Nyírvidék* publikált jegyzőkönyvében). Ezért inkább az írott (szabolcsi) változatot részesítettük előnyben, annál is inkább, mivel az 1900-as utó-anyakönyveztetéskor az akkor már debreceni lakos Grosz szintén ezt diktálta be. Grosz Márton egyébként foglalkozásait is váltogatta, hol sáfár, hol ispán, hol bérlő. A tárgyaláson arra a kérdésre, hogy mi a foglalkozása, azt vallotta, hogy „most éppen semmi. Gazdatiszt voltam, de ki kellett lépnem”.²⁹⁹

V/9. KÉP • Scharf József, 1883

Grosz egy sor konfliktus fókuszpontjában állt. Ezek legtöbbjéről maga számolt be vallomásaiban. Amikor a törvényszék elnöke rákérdezett, hogy Lichtmann Mórral miért volt haragban, valami bérlet miatt? Grosz – ahogy arra már kitértünk – enyhíteni igyekezett ugyan az összeütközés súlyosságát („nem olyan harag, csak nem jártunk egymáshoz”).³⁰⁰ Ugyanitt adott számot arról is, hogy Braun Ábrahámmal is volt „egy kis viszályom, egy ház végett, melyet kivettem Jungertől, mert szükségem volt tágas rakodó helyre; ő pedig nem akart kimenni csak május 1-én; pereltünk is emiatt.”³⁰¹ Grosz konfliktusai nem korlátozódtak szűken Eszlárra, s nem is csak a zsidóságra. Tudjuk például, hogy Ónody Géza is haragudott rá, saját szavai szerint: „mert egyszer kölcsönöztem neki 5 köből gabonát és nem akarta megadni, kénytelen voltam per útján megvenni”.³⁰² Gazdálkodó-bérlőként két lova és egy ígás szekere volt a legnagyobb vagyona.³⁰³

²⁹⁶ Leányuk, Grosz Mária 1879. február 21-én Szurkos-tanyán jött a világra, de születésének ténye hiányzik a Bary-féle izraelita anyakönyvi másolatból. Létezéséről csak az utó-anyakönyvezés jóvoltából tudunk. SZSZBML TE szül. ak. (1900. nov. 20.) Mint ahogy Tiszaökön utó-anyakönyveztetette már korábban a házaspár 1864-ben Eszláron született Vilmos és 1867-ben született József nevű fiukat is. MOL A 3527 (1889; 1890).

²⁹⁷ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 685.

²⁹⁸ T-E (*Napi Értesítő*), Grosz Márton, 1883. júl. 5.

²⁹⁹ T-E (*Napi Értesítő*), uo.

³⁰⁰ T-E (*Napi Értesítő*), uo.

³⁰¹ T-E (*Napi Értesítő*), uo.

³⁰² T-E (*Napi Értesítő*), uo.

³⁰³ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 405.

V/10. KÉP ● Tiszaeszlár-Tótfalu: zsinagóga és egyházi lak, 1883

Scharf Józsefet tehát láthatóan a Feuermann rokonság hozta Eszlárra, ám ezzel egyúttal egy helyi nőági családbokor tagjává vált. Saját tanúvallomása szerint a katonaság leszolgálása után, 1867-ben érkezett ide, januárban házasodott meg. Suszternek és egyházfínak mondta magát, az utóbbi a kor nyelvén a templomszolgát jelentette. Miután nem tudott mesterségéből megélni, kapta meg 1878-ban ezt az állást.³⁰⁴ Ez azzal járt, hogy az addigi ide-oda hányódás után a Tótfalu „torkában” levő zsinagóga melletti kis lakóházba költözhettek. A per idejére elnéptelenedett ház képe sokkal lepusztultabb kinézetű, mint amilyen eredetileg lehetett, bár a szegénységhez akkor sem férhetett kétség. A tárgyalásra bekért vagyonkimutatása szerint Scharféknak egy tehénkéje és csekély házi bútora volt, ami bőven elérne egy Chagall-képen, az egyik felhő csücskében. Mentalitására nézve Eötvösben „nyers modorú, de egyenes gondolkozású és eszes ember” benyomását keltette.³⁰⁵ A vizsgálat során kiderült, hogy a faluban „Hatvékás” volt a ragadványneve.³⁰⁶

Amikor Móric fia 1868 augusztusában született, akkor Újfaluban laktak, „a Groszberg házában”.³⁰⁷ Eötvös Károly kérdésére, miszerint hány gyereke volt, így válaszolt: „A jó

³⁰⁴ Eötvös úgy tudja, hogy a templomszolgát „a falusi nép zsidó harangozónak nevezi, noha a zsidóknak nincs is harangjuk. Az imaház közvetlen szomszédságában volt szegényes lakása, s amellet a zsidó fürdőház. Gondozta a fürdőt, s istentiszteletek alkalmával az egyházi teendőit végezte. Mesterségére nézve foltozó varga lett volna, de abból megélni nem tudott. Eljárt tehát mezei munkára a parasztagzádnak.” Eötvös Károly, 1968. I. 65.

³⁰⁵ Eötvös Károly, 1968. II. 246.

³⁰⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary). Nem ismerjük a név eredetét. A véka súlymértéket és űrmértéket egyaránt jelent. Mikszáth Kálmán tudni vélte, hogy Scharf csúfnévét mivel érdemelte ki: „az öreg Scharfnak az a neve »Hatvékás«, mivel olyan erős ember, hogy egyszer az Ónody szérűjén hat vékát emelt fel”. MKÖM 66. k. 221. Mi a foglalkozása? [júl. 17.] Nekünk az is megfordult a fejünkben az 1876-os élelmiszersegély kapcsán, hogy talán a hat éhes szájra akkor kapott fél véka krumplit kevesellte, s akkor ragadt rá. A környékbeli zsidó ragadványnevek egyébként gyakran utalnak testi tulajdonságra. Görbedi, 1986. NMEA 23 044.

³⁰⁷ T-E (Napi Értesítő), Scharf József, 1883. júl. 4. Scharf József egyébként azt is állította, hogy Móric születése nála egy nagy könyvbe be volt írva, de arról, hogy ez a könyv hova lett letartóztatása óta, nem tudott beszámolni. Egyik vallomásában azt is említette, hogy Móric „keresztapja” a Feuermann rokonsághoz tartozó Szűszmann korcsmáros/kurátor. Uo. Scharf József, 1883. jún. 19.

Isten tudná kiszámítani. Volt vagy nyolc, meg is haltak.”³⁰⁸ Eötvös egyébként a tárgyaláson felolvasta Scharf József testvérének, Salamonnak a családi körülményekről szóló jelentését, amelyben azt tudatta, hogy apjuk 1866 őszén halt meg, fivére 1867. január vagy február elején házasodott, Móric születését pedig 1868. július 31-re tette.³⁰⁹ Móric születésére nézve meghallgatták a tárgyaláson a szomszédokat is. Urbán Józsefné sz. Csizmák (helyesen: Csizmárk) Julianna például azt vallotta, hogy „*éppen akkora fia van*”, mint Móric, egy évben, 1867-ben születtek. Móric augusztusban, az övé januárban. Állítását azzal támasztotta alá, hogy Móric édesanyja „*omnan került ki*” a szomszédból: „*majdhogy együtt nem társalkodtunk, mert édesanyja kevéssel volt idősebb. Vasárnap délután meg kiültünk, ő is a kis gyerekével, én is a kis boltjuk elébe, mert egy kis boltjuk volt.*” A Scharf közbekérdezésére adott ingerült válaszból, hogy hol laktak akkor, arra következtethetünk, hogy Scharf József gyakran kényszerült változtatni a lakhelyét: „*Magának minden hónapban más helye volt*”. Erre Scharf csak annyit tudott válaszolni: „*Laktam én ott egy évig.*”³¹⁰ Scharf kérdésére, hogy hol lakott Móric születésekor, Urbánné végül Ófalut mondta be, amit Scharf határozottan cáfolt. Özv. Hajdú Mihályné arra is emlékezett, hogy 1869 januárjától egy ideig szintén Scharfék szomszédságában lakott. Mint monddta, „*csak egy út és egy malom választotta el őket egymástól*”. „*Scharfék a Tiszára udvarukon mentek át, egymáshoz jártak is, mint egyik szomszéd jár a másikhoz, közelebbi ismeretségben nem állott velük, haragban nem voltak, lakásuk olyan volt, mint egy szegény embernek a szobája, ágy, chiffon, asztal volt benne.*” Scharf Móric csak egynéhány hónappal volt fiatalabb, mint az ő gyereke, aki 1867. augusztus 18-án született.³¹¹ Móric születését illetően azonban a döntő tanúnak Buchta Szigfridné, Nováky Amália tűnik, aki vallomásaiban elmondta, hogy 1867-ben került Eszlárra, abban az évben, „*amikor az Isten ítélete leütötte a tornyot*”. (Eposzi baljós előjelekből – úgy tűnik – nem volt hiány!) Móric pedig 1868 augusztusában született, mégpedig „*Groszberg Leon házában, ezelőtt Orosz csizmadiaé volt*”³¹² Már a vizsgálat során egyébként Scharf első házasságából való anyósa a fentiekkel nagyjából egybevágó adatokat szolgáltatott veje első házasságáról.³¹³

³⁰⁸ Uo. Emlékezete szerint Fanni lánya, aki Móric után következett, s akinek szemhibája volt, 1870 februárjában született Ófaluban, s ott is halt meg.

³⁰⁹ T-E (Napi Értesítő). Eötvös Károly, 1883. júl. 9. A báty Csurgón volt kántor, ami a családtagok vallásosságára, műveltségére, mobilitási lehetőségeire egyaránt vet parányi fényt.

³¹⁰ T-E (Napi Értesítő). Urbán Józsefné sz. Csizmárk Julianna, 1883. júl. 4. Amikor utóbb Urbánné bemutatta fia keresztlevelét, abból kiderült, hogy gyermeke 1866. jan. 31-én született, vagyis kizárt, hogy Móriccal egyazon évben. A tárgyaláson tehát az anya egy évet tévedett saját gyereke születési dátumát illetően!

³¹¹ T-E (Napi Értesítő). Özv. Hajdú Mihályné, 1883. júl. 9. Scharf továbbra is kitartott amellett, hogy első fia 1868 augusztusában született. A leírás alapján ez a szomszédság Ófalura illik, s nem csak a Tisza közelsége miatt. Az 1870-es birtokrészteli jegyzőkönyv szerint az 1868-ban 41 évesen elhunyt Hajdú Mihály felesége, Chrobak Amália Ófalu 149. szám alatt lakott. Ez a ház a református templom mögötti tömbben, egy zugban állt, amely a Tisza felé eső, észak–déli vonalvezetésű útból nyílt.

³¹² T-E (Napi Értesítő). Buchtáné Nováky Amália, 1883. júl. 23. Mint már korábban tisztáztuk: ez Újfalú nyugati szellőrsorán a 438. számú ház. Buchtáné tanúskodása azért tűnik hitelt érdemlőnek, mert felsorolta a később született gyermekek születési helyét és idejét: Móric után három lány született, közülük egy „*meghalva lett*”. A második gyerek a faluban, a 3–4. Tótfaluban, az 5. a faluban az öreg anyjánál (az anyja ott meg is halt). Ehhez Scharf azt a nehezen megmagyarázható kijelentést fűzte: „*Hét éve, hogy szegény feleségemet megölték.*” Uo.

³¹³ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 165. Feuermann Farkasné sz. Dávid Sára (1882. jún. 4.). Eszerint Scharf József és Feuermann Borbála 9 évig éltek együtt, 6 gyerekük volt, kik közül a kihallgatáskor csak Scharf Móric volt életben. Móric másfél évvel az egybekelés után született, a házasság pedig februárban történt. Feuermann Borbála körülbelül 6 évvel azelőtt bekövetkezett halála után egy hónappal Scharf elveszte második feleségét, Miller Lenit.

Scharf Móric (1868–1929)

Látjuk tehát, hogy Móricnak már a születésével is baj volt. No persze a mi érdeklődésünk nem esik egybe a perbelivel. A kortársakat mindez csak azért foglalkoztatta, hogy elég nagy-e már a fiú, hogy tanúskodhasson. Van azonban még egy másik ok is, ami miatt alakja társadalomtörténeti szempontból figyelemre méltó. Tudtunkkal az eszlári ügy kulcsszereplői közül ő az egyetlen, aki megírta az emlékeit. Igaz, hogy ebben saját perbeli szerepét szándékozott tisztázni, s az is igaz, hogy csak a vizsgálat kezdeteiig jutott el a történetben. Ez számunkra végképp nem lenne baj. Az is igaz, hogy külföldön írta, valamikor a 20. század elején, legalább húsz évvel a történetek után, s jócskán megfakult az emlékezete. De a történetírás elsősorban azért nem vett tudomást ezen emlékiratról, mert felmerült a hamisítvány vagy legalábbis a szerkesztői beavatkozás vádja.³¹⁴ Talán egyedül a vérvádper legújabb tradicionális historikusa, Andrew Handler mondja ki, hogy miért.³¹⁵ Handler – a külső és belső kritika klasszikus szabályai szerint – két tényezőre hivatkozik: egyrészt „kronológiai és ténybeli hibák” sorára, s hogy az nem ad semmit hozzá a meglevő irodalomhoz, elsősorban Eötvös Károly művéhez. Másrészt a „stílus és hangnem” egyenetlenségeire mutat rá, s itt mindenekelőtt a nyelvi szintek következetlenségei kerülnek terítékre. Kételyeket táplál az emlékirattal szemben, hogy oda nem illő részek találhatók benne, bár olyanra, ami a „filozófus fényes elokvenciáját” juttatná eszünkbe, nem bukkantunk. Vagyis, hogy valaki segített írni vagy beleírt a szövegbe. Az sem kizárt, hogy – a tőle hallottak alapján – megírta helyette. Tehát – legalábbis részeiben – hamisítvánnyal lenne dolgunk. De hisz akkor ideális terep lehetne a filológiai forráskritika kipróbálására.³¹⁶ Külön forráskritikai tanulmányban vizsgáltuk e visszaemlékezés forrásértékét, s arra jutottunk, hogy már csak a többi forrástípus hiánya miatt sem engedhetjük meg magunknak, hogy egyszerűen nem létezőnek tekintsük.³¹⁷ Különösen nem, ha bennünket ebben a társadalomtörténeti megközelítésben egyelőre nem a vizsgálat és a per, hanem az életrajzi motívumok érdekelnek.

A visszaemlékezést Scharf Móric élete végén, Amszterdamban adta át az *Egyenlőség* című lap főszerkesztőjének, Szabolcsi Lajosnak. A szöveg a gyermek Móric 1882 májusáig terjedő életszakaszáról szól, s utólag hamisnak ismeri el a perben tett vallomását. Szabolcsi 1927 őszén a hetilap hasábjain folytatásokban jelentette meg az önéletírást.³¹⁸

³¹⁴ Sándor Iván szociografikus „tudósítása”, miután hosszasan idéz a visszaemlékezésből, így érvel: „Emlékezését valószínűleg maga nem írhatta. Valóságfedezete nem volt már ellenőrizhető.” Sándor Iván, 1983. 110.

³¹⁵ „E cikkek alapos vizsgálata azonban komoly aggályokat ébreszt hitelességüket és használhatóságukat illetően. Nem beszélve a számos zavaró kronológiai és ténybeli tévedésről, nem árulnak el semmit azon túl, ami már korábban is tudott volt. Valójában egyes pontokon feltűnően hasonlítanak Eötvös Nagy Perének egyes passzusaihoz. Nem kevésbé zavaró a cikkek stílusa és hangvétele. Furcsán egyenetlenek. Gyerekesen egyszerű és naiv mondatok váltakoznak egy filozófus megfigyeléseinek fényes eloquenciájával. Egyik sem – bár az első még inkább, mint az utóbbi – illik egy ötvenkilenc éves gyémántcsiszoló gondolkodás-, illetve beszédmódjába, egy olyan emberébe, aki Móric 1927-ben volt, s aki saját bevallása szerint gyerekként alig tanult valamit írni és olvasni magyarul, s felnőtt korának nagy részét, több mint negyvennégy évet szülőházától távol töltött. Ezen okok miatt Scharf Móric *Emlékeim* című művét információforrásként csak kevésbé hasznosítottuk e könyv írása során.” (fordítás angolból) Handler, 1980. 208–209.

³¹⁶ A történettudomány klasszikus módszertani munkái a forráskritika szabályairól értekezve a memoárok „részleges hamisításáról” a valódiság és hitelesség vizsgálatakor a többi forrással egyenragúan értekeztek. Bernheim, 1908. 371.

³¹⁷ Kővér: Scharf..., 2007.

³¹⁸ Scharf, 1927. A közlést 1927. szeptember 3-án Szabolcsi Lajos cikke vezeti be 1927. szept. 3. 5–7.

Mivel az eredeti, 32 oldalas, kézzel írott, német nyelvű szöveget nem ismerjük, nehéz lenne nyilatkozni a magyar fordítás és közlés szövegűségéről. Annyi azonban így is megállapítható, hogy nem a mai kor filológiai igényeinek megfelelő kiadásra került sor.³¹⁹ A szöveg keletkezése az egyik feltételezés szerint szorosan kapcsolódott Scharf Móric utolsó budapesti utazásához (valamikor a 20. század elején), amikor Eötvös Károlyt, a per hajdani védőügyvédjét is meglátogatta, aki aztán levélben biztatta, hogy „írjam meg az én történetemet”.³²⁰ Az önéletírás „megrendelői” között felbukkant az apa figurája is, aki utolsó levelében arra kérte, hogy „írjam meg magam az én szenvedéseim történetét”.³²¹ Máris kész a műfaji feszültség az elvárások között: az egyik arra biztatta, hogy a maga verzióját írja meg, a másik viszont „szenvedéstörténetet” kért.

Lehetséges azonban egy másik feltételezés is: a visszaemlékezés első változata már az 1880-as években keletkezett.³²² Természetesen ez esetben sem kizárt, hogy később még dolgozott a kézirat.

A szöveg a visszaemlékezés-kutató narratológust ettől még inkább vonzhatja. Ha hamisítvány, hamisítvány. Ha beleírtak, beleírtak. Legfeljebb többrétegű diskurzust (de)konstruálhatunk belőle. Lehet-e csábítóbb autodiegetikai diszpozíció, mint amikor valaki így vallott a bevezető interjúban: „sokszor azt akartam: kitépni a lelkemből még az emlékeket is [...] nem tudtam kitépni – csak beszélni nem akartam róla, mert azt hittem, mindenki elfeledte. De nem feledte el senki.”³²³ Nem kevésbé tanulságos a megjelenésnél jóval korábban megírt emlékirat előszava sem: „az én gyerekkorom és az én kora ifjúságom olyan, melyet nem lehet elfelejteni és melynek megrendítő pillanatai élénken élnek ma is szívemben.”³²⁴ Finoman érzékelhető a kétféle felidéző helyzet között eltelt hangsúlyváltás: hol a tabusított gyermekkor elfojtott emlékeinek feltörése dominál, az 1920-as években viszont már a külvilág felejtésképtelensége kényszeríti az emlékezésre? Figyelemre méltó, ahogy az egyes szám első személyű elbeszélő (már-már megszámálhatatlan – magyarul gyakran felesleges – „én” sorjázik az előszóban) tárgyiasító távolságot teremt a „hőstől” (hajdani önmagától), szinte egy pillanatra átszuszanva holmi homodiegetikai helyzetbe: „Felidézem magam előtt ezeket a szörnyű na-

³¹⁹ Az, hogy az egyes részek fejezetcímeit a szerző vagy a szerkesztő adta-e, nem tudható. Hajlunk arra, hogy a zsurnalisztikus címek mögött (Incidens a suszterműhelyben, Özveggy Solymosiné vádjá, A csavar, mely hiányzik a gépből, Recsky Bandi, csendbiztos, A nagyfalusi éjszaka hiteles története, A nagyfalusi hajnalhasadás) szerkesztői tagolást sejtünk. Van olyan szöveghely is, ahol az előző fejezet utolsó bekezdése – nyilván a folytatásos történet érthetősége érdekében – megismétlődik a következő fejezet elején. Scharf, 1927. okt. 9; okt. 22.

³²⁰ Szabolcsi, 1927. szept. 3. 6. Az amszterdami látogatásról szóló riport végén különös dőlt betűs mondatok vezetnek be a következő számban induló emlékirat-közlést: „Nagytiszteltű uram! Tudom, hogy készen áll a könyve a tiszaszilári pörről. Tudom, hogy csak hetek kérdése, hogy megjelenjék. Tudom, mivel vádolott meg, tudom mit épített ott fel a Scharf Móric vallomására. Nos, nagytiszteltű uram, egy kis türelmet kérek. Mielőtt megindítja a nyomtatást, kérem olvassa el a Scharf Móric itt következő emlékiratait.” Uo. 7. Nincs feltüntetve, hogy e sorokat ki és mikor, milyen nyelven írta. A szöveg olyan, mintha egy a kéziratához csatolt, de el nem küldött levél, talán épp Eötvös Károlyhoz, valamikor még a Nagy Per megjelenése előtt.

³²¹ Szabolcsi Lajos, 1927. szept. 3. 6.

³²² Szabolcsi Miksa már egy 1886-os írásában – az akkor Pestre visszatért apától – úgy tudta, hogy Móric a mainzi *Israelit* nyíregyházi perről tudósító kötetének olvasgatása után Amszterdamban kezdett neki „szabad idejében üres lapokat” teleírni, amit a szülőknek nem mutatott meg, de az anyag már jó csomót tett ki. Sz.: Mi lett Móricból? *Egyenlőség*, 1886. nov. 28. 4. Ami a nyelvet illeti: Szabolcsi magyar fordításban idézi Mórictól egy „héber betűvel írt német levelet”. Uo.

³²³ Szabolcsi Lajos, 1927. szept. 3. 6.

³²⁴ Scharf, 1927. szept. 10. 5.

pokat. És magam is izgalommal és csodálkozva nézem *azt a zsidó fiút*, ki mindazokat a bűnöket elkövette.”³²⁵ (Kiemelés – K. Gy.)

Az biztos, hogy amikor a bűnöket elkövető Móricra emlékező Scharf Móric írásba fog, már nemcsak a felnőttkor választja el saját gyermekkorától, hanem „a nagy világ-város”, Amszterdam is Tiszaeszlártól, „egy kis magyar falutól”. Ráadásul a visszaemlékezés előszavát idézve a gyermekkor álom, Amszterdam pedig az ébredés.³²⁶ S az is fontos lehet az elbeszélés szempontjából, hogy az emlékezést milyen nyelven fogalmazta. Amikor a német szöveget átadta Szabolcsinak az 1920-as években, akkor azt mondta, hogy „magyarul már elfelejtettem”, amint azt a bevezető riportban Szabolcsi Lajos idézi. De vajon mi volt a helyzet az 1880-as években, illetve a századelőn? S az „álombeli” gyermekkor párbeszédeit vajon milyen nyelven idézte fel emlékeiből?³²⁷ Lehet, hogy inkább álmofejtéssel kellene kísérleteznünk?

S ráereszthető-e egy bevallottan álomszerűen újra átélt gyermekkorra a historista történész forráskritikai eszköztára, amely kellő szigorral megállapítja, hogy az emlékezésben sem a tények, sem azok időrendje nem stimmel?³²⁸ (Halkan megjegyezzük, hogy ilyen alapon persze az Eszlárról szóló történeti írások jelentős részét is száműzni lehetne a szakmai diskurzusból!) A referenciális gyanú az önéletírásokkal kapcsolatosan amúgy is mindig elevenen él az olvasóban.³²⁹ A visszaemlékező hajdani önmagával konfliktusban álló helyzetét mérlegelve az lenne meglepő, ha nem lennének belső elmentmondások a szövegben.

Felvetődhet ugyanakkor a stílus időnkénti emelkedettségével kapcsolatos gyanú is: vannak mondatok, amelyek kilógnak az egyébként szikár, mondhatni lapos, prózai szövegből. Feltéve, de meg nem engedve, hogy Scharf Móric esetében tisztán hamisítványról lenne szó, a szövegközlés bevezető riportját nem az önéletrajzi paktum részeként, hanem „az irodalmi misztifikáció”, „a legendaképzés” dokumentumaként kelle-

³²⁵ Scharf, 1927. szept. 10. 5.

³²⁶ „Mikor én e sorokat írom, mikor összeállítom gyermekkorom emlékeit, elértem már az élet férfikorát. Kialakult nekem magamnak is érett és józan véleményem mindarról, ami velem gyermekkoromban történt. Teljesen tisztán látom azon körülményeket, melyek engem a világ legnagyobb pörének központjává tettek [...] Az egész olyan volt, mint egy álom. A gyermekkor csodálatos álma. Ez az álom ott végződött egy kis magyar faluban, Tiszaeszláron. És az én ébredésem egy nagy világváros zajában kezdődött meg, itt Amsterdamban. Hát mi történt velem? Hogy kerültem ide?” Scharf, 1927. szept. 10.

³²⁷ Szabolcsi Lajos, 1927. szept. 3. 6. Scharf Móric haláláról tudósítva az *Egyenlőség* úgy tudta, hogy amikor Móric utoljára, 1905-ben Pesten járt, a „magyar szót törte”, s „németül is nehezen fejezte ki magát”. *Egyenlőség*, 1929. ápr. 13. 3. Az emlékirat közlésére nézve ebből az következnék, hogy németül is, magyarul is legkevesebb, hogy stilizálni kellett a szöveget.

³²⁸ Felsorolásszerűen néhány (szerzői vagy fordítói) lapszus: Az „Incidens a suszterműhelyben” fejezetcím fényében csak jellegzetesen urbánus fordítási hibának tűnik, hogy a szövegben Móric apja visszatérően falusi „cipész” gyanánt bukkan fel (1927. szept. 17.). Ugyanezt feltételezhetjük ott is, ahol az emlékirat arról szól, hogy „a cipésmesterséget annyira kitanultam, hogy a csizmáimat saját magam meg tudtam foltozni” (1927. szept. 24.). Talán az emlékező elírása, de olvasási hiba is lehet, hogy Móric mostohaanyja Makkoshotyka helyett „Hogyke községből” (Zemplén megye) származott (1927. szept. 17.). Némí zavar fedezhető fel a térbeli tájékozódást illetően is: a zsinagóga és Scharf templomszolga háza bár valóban a falu közepe táján fektült, csak ha szemben állunk vele, esett tőle „jobbra [...] Tiszaeszlár-Ófalu” és „balra [...] Tiszaeszlár-Újfalu” (1927. szept. 24.). De miért állt volna Móric szemben saját egykori házukkal? Netán ez is az emlékező – szemben a történelemmel – pozíciójával függ össze? Névbeli dolgokban különösen megbízhatatlan az emlékező: Solymosi Eszter anyját Solymosi Jánosnénak hívták, az emlékiratban többször megnevezett Solymosi Gáborné az anya testvére volt (1927. szept. 24.; okt. 9.; okt. 29.; nov. 5.). Ennyi talán elég izelítőül.

³²⁹ Lejeune, 2003. 29. Tanulmányosan interpretálja és gondolja tovább a szöveghelyet Dobos, 2005. 17.

ne felfognunk.³³⁰ Egy irodalmi értékkel nem bíró munka esetében azonban fikcionalitás és hamisítvány bizonytalan határvonalát nem érdemes bejárnunk.³³¹

Árvíz és árvaság

Az első életrajzi elem, amit szemügyre veszünk, leginkább egy struktúrakutató társadalomtörténésznek juthat eszébe, hogy a historista és a narrativista kutató után a lehetséges harmadikfajta történészt se hagyjuk ki a diskurzusból. Móric első időzített visszaemlékezési pontja – saját születési dátumán túl, amelyre azonban ő végképp nem emlékezhet – az 1876-os nagy tiszai árvíz.³³² Ekkor 8 éves volt. „1876 az az esztendő, amely nekem legelőször az emlékezetembe vésődött. Ebben az évben kiöntött a Tisza és Tiszaeszlár községet az árvíz majdnem teljesen megsemmisítette. Ez az elemi csapás családunkra nézve is katasztrofális volt, mert a kiáradt folyó egy kis nővérem bölcsőjét is magával ragadta és az ártatlan gyermek a hullámok áldozata lett. Mint már mondtam, 1868-ban születtem, tehát 8 éves voltam az árvíz idején és tisztán emlékszem erre a tragédiára. A balsors továbbra is sújtotta családomat. Néhány hónappal az árvíz után szüleimnek kislánya született, de a gyermekágyi láz édesanyámat elragadta magával. Anyám halála végtelenül lesújtott és a csecsemő, aki világrajövetelével ezt a tragédiát magával hozta, csakhamar követte a sírba édesanyámat. De a katasztrófának ezzel sem szakadt vége, mert két évvel később felnőtt húgom is egy járvány áldozata lett.”³³³

A Bary irathagyatékában fennmaradt anyakönyvi másolat szerint azonban az anya, Feuermann Borcsa nem gyermekágyi lázban, hanem tifuszban halt meg. Ami azonban tényleg zavarba ejtő, hogy sem közvetlenül előtte, sem utána egyetlen Scharf csecsemő halálózására sem bukkanunk a matrikulában. Pontosan stimmel viszont a visszaemlékezésnek azon állítása, miszerint két évvel később, 1878. május 23-án egy – ha nem is felnőtt, csak 9 éves – leánytestvér görvélyben elhunyt. Ez rendben is volna, s mondaná a narratológus kivételesen mély egyetértésben a historistával: mindez csak azért van, mert épp ilyen ténybeli dolgok eldöntésére nem érdemes és szabad visszaemlékezéseket használni. Akkor sem, ha láthatóan az első megmaradt emlékekről, kulcsélményekről (árvíz; anya, testvér elvesztése) van szó. Különben is a bennünket legerősebben érintő élményeknek leginkább csak a velünk élő következményei őrződnek meg emlékezetünkben.

Itt és most azonban nemcsak a visszaemlékezések, hanem az írott források szavahihetősége is kockán forog, ha valaki nem vette volna eddig észre! Mit tegyünk? Dobjuk ki a szigorú forráskritika szabályai szerint nemcsak visszaemlékezéseinket, hanem anyakönyveinket is?

A tárgyaláskor az eszlári bábaasszony az anya haláláról további felvilágosítással szolgált. Már ami annak pontos helyét illetve, tudniillik Scharf József és Feuermann Borbála utolsó gyermekének születése „a faluban az öreg anyjánál” (értsd: Ófaluban, a feleség anyjánál) történt, s Móric „*anyja ott meg is halt*”.³³⁴ A vallomások szerint az anya „hazaköltözése” az Ófaluban lakó öreganyjához és az árvíz kár szorosan összefügghet, hiszen

³³⁰ Radnóti Sándor, 1995. 234–235.

³³¹ Megjegyezzük mindenesetre, hogy Szabolcsi Lajos publikált visszaemlékezésében nem esik szó a Scharf Móriccal történt találkozásról és Móric visszaemlékezéséről. Szabolcsi Lajos, 1993.

³³² Születési matrikula híján társadalomtörténeti szempontból Lejeune álláspontja az anyakönyvi referencialitás megkérdőjelezhetetlenségéről e tekintetben illúzióknak bizonyul. Vö. Lejeune, 2003. 36.

³³³ Scharf, 1927. szept. 17. 5.

³³⁴ T-E (Napi Értesítő), Buchta Szigfridné Novák Amália, 1883. júl. 23.

V/11. KÉP ● Scharf Mór, 1883

a közvetlenül a Tisza partján fekvő ófalusi részen okozta a gátszakadás a legnagyobb pusztítást. Az anyakönyv viszont talán éppen azért hallgat az árvíz évében született Scharf csecsemőről, mert ez is halva születés volt, s a rendkívüli körülmények között végképp nem jutott el a tény a felekezeti regisztrációig. Az valószínűtlen, hogy Mór is átköltözött várandós anyjával a szülés idejére a nagyszülőéhez, tehát sem az anyja haláláról, sem a kishúg születéséről nem lehetett közvetlen tudomása. Idevágó közlései tehát legfeljebb hallomáson alapulhattak.

Zsidó iskoláztatás

Érthető személyes okokból fontos szerepet játszik az önéletírásban az identitásnak egy másik mozzanata: az iskoláztatás. Ráadásul ebből a szövegrészből olyan információkhoz jutunk, amelyekre máshonnan nem lehetett rálátásunk. „A falusi zsidó gyermek rendes iskolapályáját futottam be. Öt éves voltam, mikor iskolába adtak és 12 éves koromig ültem az iskola padjaiban. Először néhány hétig a falusi iskolába jártam, majd apám a zsidó elemi iskolába iratott be. Ebben a zsidó elemi iskolában egy öreg zsidó tanítónk volt, akitől írni, olvasni és számolni tanultunk és aki ezen kívül tórara, bibliára és tal-

mudra oktatott bennünket. Ha szabad magamat dicsérni, elmondhatom, hogy szorgalmas és jó tanuló voltam, ki mindig kívánta tanítói megelégedését, leckémet pontosan elkészítettem és tanítóm nagyon megszeretett. A zsidó vallás alapelveivel is itt a falusi iskolában ismerkedtem meg. Határozottan volt érzékem és tehetségem a tanuláshoz. Sajnos, azonban nem volt nagy tehetségem a talmudi stúdiumhoz. Már pedig az iskolának a következő volt a rendszere: ha a tanító észrevette, hogy valamelyik gyermek folyékonyan tud héberül olvasni, a tóra szövegét pontosan tudja lefordítani, a mindennapi imát betéve megtanulta, akkor rögtön talmudi stúdiumra fogta, ami aztán a gyermeket teljesen lefoglalta. Az akkori zsidó iskolarendszer mellett csak egy irányban volt lehetséges, hogy a zsidó gyermek agya és szelleme fejlődjön; abban az irányban, hogy jó talmudista legyen [...] 12 éves koromban vetek ki az iskolából. Világi műveltségem bizony gyenge alapon állott. Az írás, olvasásban alig tapogatództam előre, a zsidó irodalomban volt már ugyan jártasságom, de az nem volt teljesen kielégítő. Hogy mi lesz belőlem? arra nem is gondoltam. Ilyen kérdés nem is foglalkoztatott.”³³⁵

Sok minden kavarog ezekben a sorokban: a személyes szellemi elmaradottság magyarázatától a kielégítetlen tudásvágyon át az ortodox iskolarendszer neológ kritikájáig. Vajon kinek a gondolatai ezek? Az Amszterdamban ősei (ortodox) hitén megmaradt Mórícé? Vagy a nyugati (neo)ortodoxia véleménye a keletiről?³³⁶ Netán a hazai

³³⁵ Scharf, 1927. szept. 17. 6.

³³⁶ Silber, 1992. 23–85.

neológ szerkesztő nézőpontját tükrözi? Az biztos, hogy a „zsidó túliskolázás” álláspontja nehezen igazolható belőle.³³⁷

Pedig Móric iskolázottságának kérdése mind későbbi magatartása, mind emlékiratai szempontjából kulcsfontosságúnak tűnik. Az eredetileg ügyefogyott fiú képét más kortárs vélekedések is hitelesíteni látszanak. A perben kihallgatták a falu zsidó tanítóját, a mellesleg édesanya révén rokon Feuermann Hermannt is, aki szófogadó jó fiúnak, de szellemileg szintén meglehetősen visszamaradottnak jellemezte Móricot.³³⁸

Móric saját iskolázottságáról írva visszaemlékezésében kikerülhetetlen ellentmondásokba keveredik. Hogy kiszolgáltatottságát bizonyítsa, kénytelen egykori elvadultságára hivatkozni. „Később azt mondták nekem, hogy úgy járkáltam a faluban, mint valami fiatal borjú, amelyik ha emberrel találkozik, először csodálkozva néz reá és el-tátja a száját, azután rögtön és ijedten elszalad. Én is tátott szájjal bámultam az idegen emberekre, ha a falu főutcáján ilyen megjelent, vagy hogyha szabadságra jött haza valamelyik katona. Lehet hogy ez így is volt. De aki figyelemmel kísérte azt, amit nevelésemről elmondottam, beláthatja, hogy úgy nőttem fel, úgyszólván vadon és elhagyatva, mint az állat az erdőben és az a néhány iskolaév lepergett rólam hatástalanul, mikor újra kiküldtek a mezőre, hogy ott ugyanazt a munkát végezzem, mint a falusi parasztyerek.”³³⁹ Akkori és utólagos sértettsége így is átüt a szövegen, hogy tudnillik igen rosszul élte meg, hogy 12 vagy 13 éves korában kivették az iskolából. Kiskamaszkori elmagányosodását is egyértelműen ezzel az életfordulattal hozta utólag összefüggésbe: „Künn a mezőn kóborogtam reggeltől estig, mezei munkát végezve, csordára ügyelve. Nem voltam sem koraérett, sem egyáltalában érett fiú. Magamba mélyedve csatangoltam naphosszat a falu körül, nem voltak játszótársaim, nem voltak barátaim soha [...] Az arcomnak is mord és elkeseredett képe volt állandóan.”³⁴⁰ Egy pszichológus biztos kézzel diagnosztizálná a kamaszkori identitásválság depressziós tüneteit. De a per folyamán Móric még másképp (is) láttatta önmagát az egyik védő kérdésére válaszolva: „Friedmann: Van-e Eszláron kis-barátod? Móric: Van. . . Friedmann: Kicsoda? . . . Móric: Süßmann Jakab fia egyik barátom. Friedmann: És más barátod nincs? Móric: Vannak sokan. Friedmann: Hát kivel voltál még jóbaráti viszonyban? Móric: Lichtmann fiával és többekkel.”³⁴¹

A mostoha

Anyja elvesztése után egy hónappal – „a szomszédok sürgetésére” – Móric mostohát kapott. Mi több, részben épp reá való hivatkozással kerítették sort erre az aktusra. Scharf, a bevándoló, második feleséget Makkoshotykáról (Zemplén) hozott magának. A falusi zsidó asszonyok kinézetre, ruházatra nem különböztek olyan mértékben a parasztasz-

³³⁷ Karády, 1997. 75–95.

³³⁸ „Székely: Maga tanította Móricot. Milyen természetű volt? Tanu: Igen jó fiú volt, szófogadó, tőlem mindig elfogadta a jó szót, mindig jóra tanítottam, ha hibázott megintettem. Székely: Nem szokott magának historiákat elbeszélni. Nem. Jóformán nem is tudott beszélni. Székely: Hazugságon nem kapta? Tanu: Soha nem hazudott. Csak ha anyja küldte valahova csavarta ide-oda.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 28. Az utolsó mondat önmagában nehezen értelmezhető, de az kétségtelennek tűnik, hogy a Feuermann rokonság nem szimpatizált a mostohaanyával, s nem azonosult a perben annak Móriccal kapcsolatos állításaival sem.

³³⁹ Scharf, 1927. szept. 24. 34.

³⁴⁰ Scharf, 1927. szept. 17. 6.

³⁴¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

V/12. KÉP ● Scharf Józsefné,
Miller Leni, 1883

szonyoktól, mint ahogy első pillanatban gondolnánk. Minden ment tovább a maga útján: az új házasságból újabb gyermekek születtek (s közülük el is haltak). Az első volt 1877. augusztus 18-án Samu, akinek majd rejtélyes szerepe lesz a vizsgálat elindításában, de kora miatt végül kimaradt a perből. S Eszláron az utolsó, az 1882. január 22-én született Jóska, akit 9 napos korában vitt el a „kelevény”.³⁴²

A mostohákkal azonban már a mesékben is mindig baj van. Móric vele való konfliktusai sem 1882-ben kezdődtek. A mostoha a tárgyaláson a „bandzsi” jelzőbe sűrítette elítélő véleményét a fiúról.³⁴³ Emlékiratában Scharf Móric egyetlen, ám annál súlyosabb konfliktust idéz fel mostohaanyjával: „Apám cipésműhelyében dolgoztam, kezemben az árral és cipőket javítottam, mikor mostohaanyám belépett a szobába és valamiért megdor-

gált. Én szótlánul hallgattam, de az ő haragja egyre nagyobb lett, majd hozzámjött, vállamnál megfogott és ütlegetni kezdett. Én védekeztem, mire mostohaanyám pofonütött. Ekkor történt, hogy a kezemben levő dikics véresre karcolta kezét, mellyel engem éppen megfenyített. Ma egészen őszintén elmondhatom, hogy soha egy pillanatra sem támadt bennem az a gondolat, hogy akár visszaüsssem mostohaanyámat, akár megbántsam őt, vagy megtámadjam.”³⁴⁴

A dikiceses történet elbeszélése meglehetősen ellentmondásos. A mostoha viselkedése teljesen motiválatlan, Móric visszaemlékezése legalábbis nem ad okot a fenytetésre. Móricnak még élete delén is az fájt legjobban, hogy ebből a konfliktusból arra következtettek egykoron, hogy ő „elvetemült és gonosz fiú” volt. A konfliktus felelevenítése kapcsán derül ki, hogy Móric emlékezései papírra vetésekor alig álltak rendelkezésére korabeli dokumentumok. Maga is utal a „Mainzban megjelenő Israelit című lap” 1883-as évfolyamára, az abban foglalt állításokat igyekszik cáfolni. „Állítólag az a vallomás is elhangzott, hogy 1882. május 14-én, mikor a csendőrség egész családunkat és velük engem is letartóztatott, szintén késsel a kezemben támadtam volna mostohaanyámat. Nem óhajtom ma kutatni, ki tette ezt a vallomást, de *saját reputációm érdekében* [sic!] kijelentem, hogy a mainzi Israelit című lap ezen közlése nem felel meg a valóságnak.” (Kiemelés – K. Gy.)³⁴⁵ Nekünk nincs okunk kímélni a törekeny családi békességet, s a tárgyalási jegyzőkönyvekkel könnyen bizonyítható, hogy a reputációt sértőnek nevezett vallomást a mostoha tette.³⁴⁶ A második, késes konfliktust már a tárgyaláson, a

³⁴² OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 81–83.

³⁴³ „Tanu: Olyan bandsi forma volt mindig, hátha valami jóra intettem, haragudott reám. Elnök: Ezt a szót »bandsi« hogy érti maga? Tanu: Úgy értem, hogy ha elment az iskolába, akárhányszor, ha jött egy 6 vagy 4 éves fiú is elibe állott, nekem kellett kiszaladnom, mert félt tőle. Elnök: Hát félénk fiú volt? Tanu: Igen.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 27.

³⁴⁴ A visszaemlékezés ezt a motívumot még hosszasan taglalja: „Távol állott tőlem ez a gondolat és mindenél távolabb az a motívum, mint hogy ha meg akartam volna magam bosszulni a fenytetésért és az ütlegetésért. Hiszen mostohaanyám és köztem nem volt soha nyílt ellenségeskedés és kijelentem itt, hogy mostohaanyám mindenképpen pótolta az elköltözött szülőanyát, szeretettel foglalkozott velem, édesapámnak gondját viselte, a gyermekek iránt szeretettel volt és valóban semmi oka sem lehetett a tízéves fiúnak, hogy kezét emeljen rá, vagy hogy sebet ejtsen ezen az asszonyon.” Scharf, 1927. szept. 17. 5.

³⁴⁵ Uo.

³⁴⁶ „Tanu: A férjem elment akkor reggel Tokajba és én beteg gyógyulatlan gyermekágyas voltam, gyenge voltam, a vízért

szembesítéskor is tagadta Móric. Sőt azt sem ismerte el, hogy lett volna egy harmadik, „baltás” összetűzésük is. Eközben igen figyelemreméltó párbeszéd zajlott köztük, ami egyben a jogi szövegek hermeneutikájához is fontos adalék lehet: „Scharfné: »*És te leültél a gyermekekkel játszani, félre vontad a válladat és odébb mentél; nem akartál vizet hozni, és én hátba ütöttelek.*« Móricz: »*Akkor volt az?*« Scharfné: »*Akkor reggel.*« Móricz: »*Az nem igaz és nem is lesz igaz, míg a világ fenn áll, amit maga most beszél. Az igaz, hogy egyszer ősszel azt kiabálta nekem, hunczfut vagyok, és akkor kés volt nálam, hát hozzá ütöttem és megvágta a kezét.*« Scharfné: »*Nem úgy volt, hanem úgy volt ahogy én mondom.*« Móricz: »*Nem mondja ki az igazságot, nem akarja kimondani; de én az igazságot mondom.*«³⁴⁷

Akármennyire is igyekszik „rehabilitálni” családtagjaihoz fűződő viszonyát utólag Móric, összességében visszaemlékezése alig rejtett vádat is megfogalmaz – többek között – a mostohájával szemben: már tudniillik, hogy az általa tett hamis vallomás „lekiizgalmának” hatására nemcsak ő, hanem mostohája is hazudott a perben. Az emlékiratok állítását viszont valószínűtlenné teszi, hogy annak idején a perben még elismerte: bizony nem a dikicses volt az egyetlen konfliktus közöttük, bár a késes affért nem 1882 májusára, hanem az azt megelőző év őszére tette. Az emlékezet – akkor is, később is – meglehetősen csalókanak bizonyult.

Mégis, mond-e valami újat a visszaemlékezés számunkra, amit a korabeli forrásokból nem tudhatunk? S ha igen, ezek hitelessége vizsgálható-e a filológiai forráskritika kipróbált eszközeivel?

Mint a biográfia iránt szerfelett érdeklődő történész, első megközelítésben azt mondhatom, hogy ha a visszaemlékezés szemernyi újat is hordoz, akkor is érdeklődésemre tart számot, ha egy szava sem bizonyulna hitelesnek. S ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy miért: hogy úgy próbál emlékezni az illető, hogy már mindent elfelejtett, hogy egyszerűen konfabulál, hogy szándékosan tereli másra a szót, röviden hazudik, vagy pedig nem is ő írta a neve alatt kiadott szöveget. Ha valami többet és/vagy mást kapunk, mint ami korábban rendelkezésünkre állt, máris kihívásnak tekinthetjük meglévő forrásainkon alapuló állításainkkal szemben, kénytelenek vagyunk új szempontból újra rákérdezni korábbi megállapításokra, árnyalni vagy revideálni azokat. Mennél ellentmondásosabb a kép, annál emberibb.

Konkrétan, Scharf Móric visszaemlékezésével kapcsolatban legalább két, biográfiai szempontból releváns kérdést vizsgáltunk: az édesanya elvesztését és a mostohaanyához fűződő viszonyt.

a) Ami a demográfiai és családtörténeti vonatkozásokat illeti, a visszaemlékezések és az anyakönyvek egyaránt fennakadtak a forráskritika rostáján. Ebből azonban nem következhet valamifajta hiperkritikus alapállás (ezt egyébként a hagyományos filológia sem pártolná), hiszen abból, amikor egymást megerősítették (idősebb testvér két évvel későbbi halála), akár mindkettő hitelességét is feltételezhetjük. Ezt a tényt ugyanis semmilyen külső szemlélő nem tudhatta. Az anyakönyvek másolata Bary irattárában

nem messze kellett menni, szükségem volt vízre. Hát! kértem, hogy menjen hozzon haza vizet. Ő nem akart hozni, leült játszani a két kisebb gyermekkel, és akkor aztán hozzá mentem és kiabáltam rá, hogy miért nem megy, látod milyen gyenge vagyok? Édesapád haza fog jönni Tokajból, akarok neki valamit főzni. Hát akkor kettőt ráütöttem, az igaz, ő meg felkapta a kést és hozzám hajította... Elnök: Minő kés volt a fiúnál? Tanu: Fehér csontnyelű kés volt előtte és azt hajította hozzám.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 27.

³⁴⁷ Uo.

pihent, az első házasságból származó elhalt nővért pedig egyetlen közvetlen leszármazottként csakis Móric tarthatta számon.

b) A mostohaanyához fűződő áldatlan viszonyról a perbeli szembesítésekből megállapíthattuk, hogy Móric felnőttkori emlékezete erősen szelektív, ám az is könnyen belátható, hogy miért. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a bírósági, akár gyorsírással rögzített vallomások önmagukban sohasem jelentenek garanciát az „igazság” kiderítésére, sőt némi malíciával azt mondhatjuk, mennél inkább tárgya a kérdés az „ügybeni” igazságszolgáltatásnak, annál kevésbé bízhatunk meg az érintettek vallomásaiban. Az érdektelen tanút pedig nyugodtan a fikciók birodalmába utalhatjuk.

Hogy ebből a madártávlati képből se ejtsük el a messzi távolba futó szálakat: Scharf József a perbeli ítélet után nem tért vissza Eszlárra. A család Pestre költözött. Pontosan az 1905-ös haláleset-felvétel szerint a következő gyermek, Betti 1884 körül Amszterdamban született. A legfiatalabbak, Manó és Regina viszont már ismét Pesten látta meg a napvilágot. Az apa foglalkozását halálakor mészárosként (:metsző:) regisztrálták. Móric ekkor gyémántköszörűsként Hollandiában, Samu (Székely Salamon néven) lakatosként Zágrábban kereste a kenyerét.³⁴⁸ Negyedszázaddal később, Krúdy Gyula regényének megjelenése idején a szereplők közül már nemcsak Móric, hanem 1930. május 24-e óta a mostohaanya sem volt az élők sorában.³⁴⁹ Az ő történetük ezzel véget ért.

* * *

Az eddig tárgyalt folyamatokat évtizedes, sőt évszázados léptékekkel követtük. Akár egyetlen család életében is. A számítógépes adatbázis és a digitális technika sasszemével nagy magasságból alátétként is meglehetősen éles képet lehetett rajzolnunk a lokális históriáról. Az eszlári dráma következő felvonása, Solymosi Eszter története viszont valójában ott kezdődött, amikor 1882. április 1-jén a leány eltűnt az Ófaluból Újfaluba vezető úton. Innentől már órák, napok, hónapok, s legfeljebb évek idősíkjában kergettek egymást az események. A rövid idő históriáját már sokan megírták, elmesélték, sőt megfilmesítették, de a fenti „longue durée” társadalomtörténeti látószögéből kiindulva remélhetőleg lehet még ezen a regiszteren is új akkordokat megszólaltatni.

³⁴⁸ MZSML XV – E B7/7. 78.291. Halálesetfelvétel, 1905. szept. 21. Scharf József 1905. május 18-án hunyt el Budapesten. A dokumentum végére a bejelentő özvegy két keresztet rajzolt. Öt évvel korábban a budapesti cím- és lakjegyzékben található két Scharf József közül az egyik a Wesselényi u. 36-ban lakott és „hűsfelügyelőként” volt nyilvántartva. A Kozma utcai temetőben nyugszik. (Gajáry István szíves közlése.) Az *Egyenlőség* szerkesztőjére hivatkozva az 1905-ös látogatás alkalmából a sajtó fotót is közölt a gyémántköszörűs Móricról. *Tolnai Világ-lapja*, 1905. júl. 2. 1029. Az írásra Fónagy Zoltán hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök.

³⁴⁹ OSzK Kt Leveletár, Scharf Manó és Grosz Gusztávné Scharf Regina – Krúdy Gyulának (1931. febr. 27.).

VI. AZ „INKRIMINÁLT ÜGY”

A rejtély

Egy hosszú nap krónikája (1882. április 1., szombat)

A nagybetűsnek aposztrofált történelem számára az 1882. április 1-jei eszlári szombat azáltal lett különleges, hogy ekkor tűnt el Solymosi Eszter, s ebből keletkezett a hírhedt tisztaeszlári ügy. 1882. április 1-je azonban az eszlári zsidóság életében a rituális előírások szerint is különleges volt. Léven szombat, még hozzá a zsidó húsvétot megelőző szombat, „sabbat hagadol”, s peszach a zsidó év „különleges napjai” közé tartozik. A szombat önmagában is az emberi elnyomás alóli felszabadulásra emlékeztet. Ahogy Kiss József a szombat lényegét megfogalmazta:

„Jőjj, szombat csöndje! Lelkeinkre
Áhitat szárnyin szállj alá!
Saruiról a port leverve,
Jöttödöt ki ne áldaná?
Nyugasztalónk te! nyájas! enyhe!
Áhitat szárnyin szállj alá!

Munkában hat napunk törődve,
Verejtékünkéből folyt elég.
A hetedik pihenőre
Isten-atyánk te rendeléd,
Munkában hat napunk törődve,
A hetedik legyen tiéd.”¹

A zsidó „nagy szombat” pedig az egyiptomi „szolgaság utolsó szombatja volt, egyúttal az első, amelyre már reáragyogott a bizton közeledő felszabadulás napsugara”.²

Ezen az áprilisi napon ráadásul kántor- és metszőválasztást is tartottak Eszláron. Kicsiny fiókhitközség lévén egy személyben akartak előénekest és metszőt választani. Ebből utólag csak a sakterválasztás tematizálódott, hiszen mégiscsak „jobban hangzik”

¹ Kiss József: Szombat. Beköszöntő. In Kiss, 2001. 380–381. A verses imádságokat a pesti hitközség „rendelte meg” Kiss Józseftől, ám amikor liturgiai, dogmatikai, filológiai szempontból Goldziher Ignác és Kohn Sámuel megpróbált beleszólni az elkészült költemények szövegébe, Kiss József visszavette és – bár néhány észrevételt megfontolt – *Ünnepmagok* címen 1888-ban külön kötetben jelentette meg azokat. Scheiber–Zsoldos, 1972. 62–63. Az idézett vers már korábban is megjelent Szabolcsi Miksa lapjában: *Egyenlőség*, 1887. jan. 16.

² Hahn, 1997. 55. A különleges napra lásd még Donin, 2003.

egy gyilkossági ügy, ahol „metszők” a vádlottak, mint ahol kántorjelöltek.³ Tehát 1882. április 1-je eredetileg az eszlári zsidók számára többszörösen ünnep volt. Itt az ideje, hogy számot vessünk ezzel a kultikus, ám mégis prózai ténnyel.

Solymosi Eszter eltűnése miatt a vizsgálat és a per során kihallgatták a falu apraját-nagyját. Egyrészt a meggyanúsított zsidókat arról, hogy aznap, óráról órára mit csináltak, másrészt a keresztényeket is, hogy merre látták Solymosi Esztert, s mit tudnak a falubeli és ott tartózkodó nem odavalósi zsidók aznapi viselt dolgairól. Miután Solymosi Eszter eltűnése napján először Újfalu déli végéből Ófalu északi részébe ment boltba, majd onnan visszafelé haladt, s dél körül Tótfalu tájékán látták utoljára, megszólalt az ügyben a falu mindhárom részének ez útvonal mentén lakó vagy dolgozó számos lakosa. Igaz, ők Eszterről, a gyanúsított zsidókról, vagyis az „ügyről” tanúskodtak, de közben saját nézőpontjukról, ténykedésükről is hitet tettek, tehát közvetve magukat is elhelyezték a térképen.

Nagyon is hétköznapi törekvésünk által, hogy a maga teljességében rekonstruáljuk az 1882. április elsejei szombatot, nem kevesbednek a történetírás módszertani problémái. Ha ugyanis azokat a forrásokat, amelyek a nyomozás (és a bírósági tárgyalás) során keletkeztek, nem a soha meg nem oldott rejtély, tehát Solymosi Eszter eltűnése, hanem például az eszlári lakosság ünnep- és mindennapjai megismerésére próbáljuk felhasználni, akkor a meghatározott célból készült szövegek (kihallgatások, vallomások stb.) eredeti funkciójuktól eltérő alkalmazására teszünk kísérletet, ami kétségtelen veszélyeket hordoz magában. Az nem teszi könnyebbé a dolgot, hogy a történészek általában ezt szokták tenni. A módszertani probléma akkor is fennáll, ha nem szeretünk róla tudomást venni.

Ugyanakkor vétek lenne elmenni a mellett a lehetőség mellett, hogy 1882. április elsejének eseményeiről kivételesen részletes krónikát állíthatunk össze. Igaz, nem közvetlenül az események után születtek a tanúvallomások, hanem mintegy másfél usque három hónappal később, majd a perben bő egy esztendővel a történetek után. A vizsgálóbíró, a bírósághoz persze arra a bizonyos április 1-jére kérdezett rá, az emberek viszont nem emlékezve pontosan (no, meg a büntetés fenyegetése miatt) igyekeztek azt elmondani, amit általában csinálni szoktak szombatonként. Ez érdekes párbeszédet eredményezett, különösen a tárgyaláson, amikor gyorsírással rögzítették a nyilvánosság előtt elhangzottakat. Így akinek füle van a hallásra, „élőszóban” tanulmányozhatja az eszlári diskurzusokat. (Tanulságosak a kihallgatások szövegei is, de ott nem szó szerinti jegyzőkönyv készült, nem is beszélve a nyilvánosság hiányáról.) A kihallgatottak a közben eltelt idő alatt módosíthattak az álláspontjukon (a nyilvános tárgyaláson amúgy is szokott erre lehetőség nyílni), s a törvényszék elnöke csak azt furcsállotta, hogyan lehet az, hogy az emberek sorra jobban emlékeznek egy év múltán a történetekre, mint rögtön egy-két hónappal az események után. Csak egyetlen példabeszédet és a sok közül Fränkel Hani 19 éves szakácsné esete: *„Elnök: Mikor kihallgatta a vizsgálóbíró, határozottan ezen vallomással ellenkező vallomást tett... Tanu: Igen meg voltam ijedve és nem tudtam felelni. Elnök: Hát ijedten felelt nem igazat? Tanu: Igen. Elnök: De aztán december 21-én miért nem felelt a*

³ Az állás korábbi betöltője, Taub Emanuel neve egyetlenegyszer sem szerepelt metszőként a születési anyakönyvekben. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81. A galíciai származású Buxbaum Ábrahám bevallottan tanítónak készült, tulajdonképpen kántorválasztásra jött Eszlárra, s mint a tárgyaláson utólag mondta, *„a saktárságot soha nem tanulta, nem is ért hozzá”*. T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 19.

kihallgatás alatt; mert akkor újólág kihallgatva lévén, előbbi vallomásával egészen másképp beszélt. Tanu: Már akkor nem voltam megijedve, mert akkor másodszor voltam kihallgatva, hát eszembe jutott... Heumann (védő): Kihallgatása óta tán odahaza beszéltek ezt a dolgot, hogy eszébe juttas-sák? Tanu: Nem beszélte nekem senki. Heumann: Hát hogyan emlékezett vissza? Tanu: Régen volt, azóta eszembe jutott.⁴ Ugyanerre – a történelemszakma gyökereit érintő problémára – már a védőügyvéd, Eötvös Károly is felfigyelt egy 1882 végén keletkezett, datálatlan feljegyzésében (igaz, ő a vád tanúi kapcsán): „Feltűnő e tanúknál, hogy az eltűnésnek napjához közelebb eső időben, tehát az emlékező tehetség nagyobb élénksége mellett tett vallomásaik a templomból állítólag eredő hang idejére nézve összeegyeztethetetlen ellentmondásban állanak egymással, míg később az eltűnés után 4–5 hó múlva tett val-lomásaik mind inkább közelednek egymáshoz.”⁵ Pedig nyilván nem csak a bírósági aktusoknál ez az „emlékezés rendje”. Ott legfeljebb különösen.

Kevesen szembesültek a problémával olyan mélyen, mint Klein József tanú, aki lel-kiismereti okok miatt vonakodott letenni az esküt: „Nagyságos elnök úr, tek. törvényszék! Én irtózom az eskütételtől; mert a jegyzőkönyvben vannak olyan részletek, amelyekre nézve nem tudom, hogy igazat mondtam-e vagy sem. Akkor a sok virr-varr miatt annyira megilletődtem, hogy mikor a vizsgálóbíró úr kérdezett, vissza nem emlékeztem arra az időre. Elnök: A mit ma elmondott a törvényszék előtt, arra esküszik meg. Klein József tanú: Azt sem tudom, hogy úgy volt-e, amint mondtam. Elnök: Ez esetben tanúnak további kihallgatását kell elővenni és addig kirekesztetik a megesketendő tanuk sorából.”⁶

E módszertani megfontolások után térjünk rá valódi tárgyunkra.

SABBAT HAGADOL

A peszach előkészületei

A peszachra való előkészületek közvetlenül nem képezték a vizsgálat tárgyát. Közvetve azonban mégis napirendre kerültek. Hrabár Gyula vencsellői születésű 32 éves r. kato-likus, eredeti foglalkozását tekintve kerékgyártó, akkor újfalu molnár szerint ugyanis ő örölte az izraeliták számára a pászkalisztet. „Csaknem szabát lett, mire bevégeztük az ör-lest.” Azt is megtudhatjuk vallomásából, hogy e célból Lichtmann József vette bérbe a Tiszaeszlár Újfalú közepén álló szárazmalmot (s benne az 1/3. vékára szerződött mol-nárt). Friedmann Bernát védőügyvéd kérdésére felsorolta azokat is, hogy kik számára örölte búzából a pászkalisztet. Megnevezte a falu legtekintélyesebb zsidó bérlőjét, Lichtmann Mórt, annak kisebbik fiát, Jakabot, majd a másik legnagyobb birtokost,

⁴ T-E (Napi Értesítő), Fränkel Hani, 1883. jún. 23.

⁵ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 193.

⁶ T-E (Napi Értesítő), Klein József, 1883. jún. 23. Később még visszatérnek a dologra, s végül Klein József is letette az esküt. Közben tanulságos párbeszédnek hangzottak el arról, hogyan is készültek a vizsgálóbírói jegyzőkönyvek: „Elnök: Maga több ízben hallgattatott ki a vizsgálóbíró által, mégis csak jobban kellett magának emlékezni a történt dolgokra, miután az idő, melyben történtek, közelebb volt mint ma. Tanú: Nem emlékeztem; mert több napon át kellett megjelennem a templomban, s akkor nem tudtam meghatározni, hogy miként mentek [már-mint hogy a vendégek kivel és merre ...] Elnök: Mikor a vizsgálóbíró kérdezte magát, hogy Junger ment-e magá-
val, azt mondta, hogy nem emlékszik. Taubról is azt mondta, hogy nem látta, csak a három idegen metszőt. Tanú: Csak nem emlékeztem. Elnök: De itt határozottan így van, hogy nem láttam. Tanú: Ezt a bíró úr írta, hogy nem lát-tam, nem akartam vele vitatkozni, mert minájárt szemtelennek, arczátlamnak nevezett.” Uo. 1883. jún. 26.

Groszberg Leont s annak sógorát, a fiókhitközség egyik kurátorát, Szüszmann Jakabot, végül Alter Mórt, akinek bérlőként tanya is viselte a nevét az eszlári határban. Abban a tekintetben, hogy ki „*kóserolta meg a malomkövet*”, a gyorsírási jegyzőkönyv (vagy maga Hrabár Gyula) kételyek közt hagy bennünket immár mindörökre, ugyanis egyszer Lichtmann Jakab, egyszer meg Szüszmann Jakab nevét rögzíti a szöveg.⁷ S bár módfelett érdekelne bennünket, hogy rabbi híján a fiókhitközség hajdani (1879-ben lemondott) elöljárója, Lichtmann vagy az 1882 márciusában még funkcióban levő kurátor (Szüszmann) volt-e jogosult és hivatott ilyen művelet elvégzésére, a tárgyalás szereplőit nem ez foglalkoztatta, hanem az időrend. Hrabár ugyanis a bűnrészességgel vádolt Scharf József templomszolgá közbekezdésére azt válaszolta, hogy az őrlés befejezése virágvasárnap előtti szombaton történt. Egy másik vádlott, Weiszstein Lázár viszont úgy vallott, hogy valójában március 22-én már mindenki befejezte a pászkasütést, „*Lichtmann is, Alter is*”. Az „*őrlés mármost miként történhetett március 30-án?*” – kérdezte. Amikor Friedmann Bernát védő aziránt érdeklődött, hogy naptár szerint mikor is történt mindez, Hrabár azt állította, hogy „*a miénk volt egy hétre, azaz fekete hétben tartottunk és következett virágvasárnap és az izraelitáké túl volt a miénken*”. (Értsd: a keresztények húsvétja után következett a zsidó húsvét.) Ezt már a védők sem bírták megállni szó nélkül. Friedmann egyenesen kijelentette: „*Tökéletesen meg van zavarodva az időre nézve*.” Friedmann egyébként a vád tanújának számító Scharf Móricot is megkérdezte ez ügyben, s Móric ezúttal nem a (vér)vádát erősítette: „*Friedmann: Hol szokták ti a pászkát csináltatni? Móricz: Egy zsidónál. Friedmann: Akkor, midőn ez történt [mármint a vád szerint Soly mosi Eszter elveszejtése], volt már pászkátok? Móric: Volt.*”⁸

A történész számára egyáltalán nem mellékes, hogy az időrendről milyen töredékek az ismereteink, hiszen miként lehet ilyen körülmények között egyáltalán tájékozódni? Tehát: peszách első napja 1882-ben április 3-ára esett (a diaszpórában nyolc napig tart), a keresztény húsvét egy hét múlva (április 9–10.) következett. Tehát valójában virágvasárnapon (április 2-án) „túl” vette kezdetét peszách (április 3.), de a keresztény húsvéttal együtt múlt el! De az igazi kérdés a vizsgálat szempontjából nem pusztán kronológiai volt, amint az a védők és a tárgyalást vezető elnök közötti szóváltásból ki is sejlett. Ugyanis – amint az elnök az elhangzottakat meglehetősen szabadon értelmezte – ha „*hétfőn még nem volt készen a pászkaliszt*”, abból még nem következett – amint arra Heumann Ignác védő meglehetősen élesen reagált –, hogy „*miután a vérvádat a priori visszautasította a törvényszék, ebből az egész kihallgatásból nem fog következés vonatni arra, hogy csakugyan vér kell a pászkához*”.⁹

S bár Bary vizsgálóbíró visszaemlékezésében azt állítja Eötvössel szemben – a nevezett szombattal kapcsolatos alfejezetben –, hogy „*vérvádról a tiszeszlári perben sem a bírósági iratokban, sem a végtárgyaláson szó sem volt*”,¹⁰ épp az és ahogy saját irathagyatékában fennmaradt az áldozati liszt „receptje”, egyértelműen cáfolja kijelentését. Kerülni igyekeztünk itt a morbiditást, csak azt jegyezzük meg, hogy a kovászos („chamec”) peszachi tilalmának kérdését a recept névtelenségbe burkolózó szakértője (fordítója?) úgy oldotta meg, hogy az „Opfermehl” készítését „ártatlan keresztény szárított vérének

⁷ T-E (Napi Értesítő), Harbar Gyula, 1883. júl. 9.

⁸ T-E (Napi Értesítő), Scharf Móric, 1883. jún. 27.

⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9.

¹⁰ Bary, 1933. 30.

vegyítésével" írta le.¹¹ Tudvalevő, hogy chamec minden, ami 18 percnél tovább érintkezett vízzel, tehát megindulhatott benne az erjedés. Úgy tűnik, talán a vér szárításának kiszámíthatatlan időbeli lefolyása miatt sem találta a bíróság végül célszerűnek az eszlári pászkkakészítés lezárultát igazán skrupulózusan, napra pontosan megvizsgálni. Beérte a vád lebegtetésével.

Sabbasz

Április 1-je, szombat természetesen – zsidó szokás szerint – már péntek este elkezdődött, Kiss József szép kifejezésével a szombat „estétől estélig” tartott. Péntek estéje azonban nem igazán érdekelte a kihallgatókat. Inkább véletlenszerűen bukkant elő.

Az előénekes-metszői állásra pályázók többsége (a már a Csiszár Soma ügyből ismert) özv. Csordás Nagy Jánosné 63 éves, református napszámos asszony ófalusi házában szállt meg, ahol az előző metsző szolgálatának leteltéig lakott, s amelyet a hitközségi kurátor bérelt ki számára. Mint – a férje szélütéséről inkább beszélni szerető háztulajdonosnő – mondta, este „szépen énekeltek”.¹² Igaz, hogy ezt szombat estére vonatkoztatta, de a bíróság elnöke szépen rávezette, hogy ez péntek este történhetett. Később már azt vallotta a tanú, hogy pénteken és szombaton is énekeltek, végül már így panaszkodott: „Szombaton éjjel mulattak ott. Danoltak, énekeltek, én megharagudtam, hogy nem tudtam aludni.” A régi metsző felesége, Taubné ugyan nyugtatgatta, „ne féljen tőlük, jó emberek, különösen a löki metsző igen jó ember”, de ez aligha vigasztalta meg a szegény özvegyet, akit egyébként is „a régi metsző igen sokszor megsértett.” Annak ügyében aztán, hogy kik tartózkodtak nála vasárnap is, végképp összezavarodott, úgyhogy szünetet kellett elrendelni.¹³

Jobban állunk a szombat délelőttel, ugyanis a vizsgálóbíró érdeklődése kezdetben elsősorban erre irányult, hiszen Solymosi Eszter április elsején szombaton déltájban, fényes nappal tűnt el, a tótfalusi zsinagóga mellett elvezető úton látták utoljára. Mivel mindenkitől megkérdezték, ki mikor érkezett a délelőtti istentiszteletre és távozott onnan (ezt Bary József vizsgálóbíró lelkiismeretesen még külön is összegezte), azt meglehetősen pontosan tudjuk, hogy ki mikor (szokott!?) érkezni.¹⁴ A kezdés nem volt pontos időponthoz kötve, a rituálé szerint akkor kezdődhetett el a szertartás, ha tízen összegyűltek. Eszláron csak filia volt, de ahhoz a szomszédos tiszaladányiak is hozzátartoztak (őket azonban valamilyen ok miatt alig érintette a vizsgálat!). A konkrét időpontokkal kapcsolatban itt már nemcsak napokról, hanem órákról volt szó, tehát kétségeink

¹¹ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 203. A recept „feltárta” az áldozati lisztkészítés „motívumait” is: „Átöröklött hitbeli rajongás, párosulva önérdékkel s állatias vérszomjál [sic!]; mert utóbbi nélkül, tekintve a zsidóság csalási hajlamát, s hitének üzletszerűségét, ezen véghetetlenül kegyetlen büntények elő nem fordulnának.” „Átöröklött hit” és „üzletszerű hit” összevegyítésének dilemmájában nem érdemes követnünk a recept „rajongó” készítőjét. Már csak azért sem, mert maga is belezavarodni látszik a gondolatmenetbe, amikor sorait ezekkel a „kijózanító” szavakkal zárja: „Az orthodox zsidók az áld. [sic!] liszt mikénti elkészítését jóformán valamennyien tudják. Az újszidók tudják, sejtik, de nem élnek vele. Jelen irat nem vádirat, csupán útmutatásul szolgáljon a vizsgálatnál.” A másolatot készítő vizsgálóbíró az irathoz hozzáfűzte: „ad 129/1882. Lehető figyelembevétel végett a vizsgálati iratokhoz csatoltatik. 1882. jún. 13. Bary s. k. vizsgálóbíró.” Visszaemlékező dokumentumregényében a „Húsvét szombatjáról” írott fejezetben Eötvös is idéz ebből az aktából. Eötvös, 1968. I. 66–67.

¹² T-E (Napi Értesítő), özv. Csordás Nagy Jánosné, 1883. jún. 24.

¹³ Weiszstein Lázár ugyanis tanúkkal is támogatva azt vallotta: „vasárnap virradóra elmentem Kállóba Szüszmann Jakabbal, mert beteg fiam volt és a téglási metsző, aki Szüszmannál hált, szintén velünk jött Nyíregyházaig és innen vasúttal ment haza Téglásra.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 24.

¹⁴ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 436–438, 463–486.

csak növekedhetnek, hiszen ez a kérdés a nyomozás lényegét érintette. Mindenki igyekezett ugyanis magát menteni, s ha tehetné, alibit igazolni. Az viszont, hogy ki kivel együtt hagyta el az imaházat, valóban április 1-jére vonatkozhatott, hiszen ezen a napon a próbaéneklés után vendégül is illett látni a jelölteket. A hitközség tagjai megosztottak a jövővényeken. Azt tehát meglehetősen pontosan rekonstruálhatjuk, hogy ki kivel, milyen irányba távozott az istentiszteletről, bár, mint Klein Józsefnél láttuk, ekörül is sok zavar volt a kihallgatásokkor.

A vendégek zöme Ófaluba tartott. A helybeliek közül többek között Ófaluban lakott Rosenberg Hermann, Weiszstein Lázár, Feuermann Hermann és Klein József is. Weiszstein és Klein azon vitatkozott, melyik metszőt kellene megválasztani. Klein a tarcali mellett volt, de ezt nyilván nem a pályázók füle hallatára mondta.¹⁵ A tárgyaláson Feuermann arra is emlékezett, hogy Klein még azért is értetlenkedett, hogy „*miért nem nevezte ki a gyűlés ma, hogy melyiket fogják megválasztani*”. Weiszstein szerint erre azt válaszolta, hogy „*tudjuk, akit Lichtmann és Rosenberg megnevez, azt fogja választani a község*”.¹⁶ Aligha véletlen tehát, hogy Rosenberg házához érve ő behívta magához a jelölteket – de csakis őket –, egy kis „pálinkázásra”. Még a gazda sem „früstükölt”, arra az istentisztelet után hazatérve, közösen kerítettek sort. Rosenberg Hermanné a tárgyaláson (micsoda memória több mint egy év távlatából) úgy emlékezett, hogy férje délelőtt 11-kor jött haza Schwarcz Salamonnal (a tiszalökövel), a téglásival (Braunnal), meg a korábbi sakterrel (Taubbal). Együtt pálinkáztak, früstüköltek fél- vagy fertályóráig. Miután azok elmentek, férjével fél 12 körül megebédeltek.¹⁷ Leányuk, Róza a neki feltett kérdésre azt is elmondta, hogy apja, midőn hazajön a templomból, általában egyedül früstüköl (többnyire egy kis tojásos süteményt), majd mindjárt utána együtt szoktak ebédelni.¹⁸ Solymosi Eszter nővére, Zsófi, aki Rosenbergéknél szolgált, úgy emlékezett, hogy a szombati ebéd „gersli, paszuly szokott legtöbbet lenni”.¹⁹ Ami a szombat délelőtti étkezést illeti, a kívülállót az lepheti meg legjobban, hogy miként volt az, hogy a früstük és az ebéd szinte egybeért. Tanulmányozva egy kissé a szombat rituális étkezési szabályait, épp a norma gyakorlati érvényesítése ötlük a szemünkbe. A szombati étke-rend ugyanis három étkezést engedélyez: egyet péntek este, egyet szombat délelőtt-dél-tájban, egyet pedig szombat délután. A kiskaput láthatóan az istentisztelet után „elő-ételként” früstükkel, aperitifként pálinkával felvezetett ebéd jelentette. A büdszentmihályi kiterjedt Rosenberg családból származó Hermann, aki három évvel azelőtt, egy ófalusi bolt nyitásáig maga töltötte be Eszláron a metsző (és az anyakönyvvezető) szerepét, láthatólag a közösség mértékadó személyiségének számított.²⁰ A második étkezésre vonatkozó gyakorlata pedig bevett szokásnak.

Az eszlári zsidók az alkoholt láthatóan nemcsak árulták, hanem – rurális társada-

¹⁵ T-E (*Napi Értesítő*), Klein József, 1883. jún. 26. Tarcaliként itt a galíciai származású Buxbaum Ábrahámot emlegették, aki ekkor tarcali lakos volt.

¹⁶ T-E (*Napi Értesítő*), Feuermann Hermann, 1883. jún. 28.

¹⁷ T-E (*Napi Értesítő*), Rosenberg Hermanné, 1883. jún. 25. A szombati ebédet egyébként a szomszédságban lakó zsidók (pl. Taubék, a régi sakterék) is be szokták pénteken este adni hozzájuk. Rosenbergné emlékezete szerint ekkor is így történt. Azok ebédje (is) paszuly volt. Téglási pályázóként Braun Leopoldot (Lőbit) emlegették.

¹⁸ T-E (*Napi Értesítő*), Rosenberg Róza, 1883. jún. 24.

¹⁹ T-E (*Napi Értesítő*), Solymosi Zsófi, 1883. jún. 23. A gersli árpagyöngy, a paszuly pedig nyilván sólet.

²⁰ A büdszentmihályi Rosenberg család generációiról lásd Harsányi, 1976. 9.

lomhoz illően – becsülettel itták is. Valójában nem biztos, hogy a pálinkázás emlegetése esetén okvetlenül tömény szesz fogyasztásáról volt szó. S még csak nem is pusztán konzumálásról. A pálinkázásnak itt – az ünnepi vendéglátáson túl – egyfajta próba szerep is jutott. A szintén Ófaluban lakó Feuermann Hermann felidézte a tárgyaláson, hogy április 1-jén délután Rosenberg felesége eljött hozzájuk és elmesélte, hogy *„a téglási nem lesz metsző, mert a férjem megkínálta őket borral és pálinkával, mert szokás nálunk a szombatot borral megtisztelni, hát a löki borral tisztelte meg és a téglási egy nagy pohárba töltött pálinkát és két részt megivott, egy harmad részt pedig meghagyott. Hát ez metszőnek nem illő.”*²¹ Nehéz ma már eldönteni, hogy mi volt illetlen a fenti viselkedésben: az, hogy nagy pohár pálinkát töltött, ami esetleg iszákosságra vallott, vagy az, hogy a kitöltött pohár pálinka egyharmadát meghagyta, vagyis, hogy pocskéolt. Talán hogy egyáltalán pálinkát ivott, s nem bort.

Az ünneplésben – örömnappal lévén – láthatóan nagy szerepet töltött be az italozás. A kihallgatások azt is rögzítették, hogy Rosenberg ebéd után is gondoskodott a sakterjelöltekről, amikor üvegben bort vitt (pontosabban szolgálója, Solymosi Zsófi által vitetett) a Taubéknál vendégeskedő pályázókhoz. Ezt ismét többen látták, sőt Taubné meg is magyarázta: *„szombaton nem szabad nekik semmit sem vinni, aki szent, az a zsebkendőjét sem viszi.”*²² Végül ebéd után mintegy óra hosszat mulatták ott az időt.²³ A tárgyaláson kihallgatták a szintén ófalusi, akkor 78 éves Feuermann Sárát is (a gyorsírásos jegyzőkönyvben tévesen Lóra!), aki úgy emlékezett, hogy szombat délben Csugá[n]néval és az imént már idézett Csordás Nagy Jánosnéval hallgatta az éneklést. A vallomásnak erről a részéről a jegyzőkönyv – sajnos – csak annyit örökített meg, hogy *„hosszasan elbeszéli társalgásuknak különböző részleteit”*. Az azonban mégis kiderül, hogy *„amint Nagy Jánosné mosolygott, ő azt mondta, hogy ne gondolják ám szomszéd asszonyok, hogy ez valami isten káromlás lehessék, mert mindegyik másképpen szolgál az istennek, mondok ez mind Isten dicsérete, de hisz Csugá[n]né is jó tudományos és tudja ezt.”*²⁴ Özv. Csugá[n]né valóban érdeklődhetett a dolog iránt, ugyanis Taubnétól tudakolta, hogy a jelöltek közül melyiket választották, s erre azt a feleletet kapta: *„a lökit, azt a fekete rokkost.”* Arra a visszakérdezésre, hogy *„miért nem a két fiatal, hiszen ez már olyan öreg számú”,* azt válaszolta a régi metsző felesége: *„ennek a legvékonyabb a hangja.”*²⁵

Az ünnepi alkalom egyébként nemcsak a helybeliek érdeklődését keltette fel, hanem idegen zsidókat is vonzott, így került Eszlárra ezen a napon – bizonyára bánta már utóbb – Wollner Hermann, a feleségével. Wollner ekkoriban faluról falura járt, koldulással szedte össze a betevőt, bár ő maga öntudatosan nem nevezte magát koldusnak. A zsinagóga telkén lakó templomszolga szállásolta el. Ebédre pedig a tótfalusi imaházzal szemközti udvarházába a falu legvagyonosabb zsidó családfője hívta meg. Lichtmann Mór a tárgyaláson úgy emlékezett, hogy Jakab fiával valamivel (a szokottnál? a többi-eknél?) korábban hagyta el az imaházat, mert felesége beteg volt. Arra a csodálkozó bírói kérdésre, hogy koldusokkal együtt szoktak ebédelni, Lichtmann Mór magától ér-

²¹ T-E (Napi Értesítő), Feuermann Hermann, 1883. jún. 28.

²² T-E (Napi Értesítő), Taub Emanuelné, 1883. jún. 25.

²³ T-E (Napi Értesítő), Rosenberg Hermann, 1883. jún. 23.

²⁴ T-E (Napi Értesítő), özv. Feuermann Sára, 1883. jún. 25.

²⁵ A másik szomszédasszony, az 53 éves református özv. Csugá[n] Dánielné, akinek a neve következetesen hibásan szerepel a nyomtatott jegyzőkönyvben, viszont tagadta, hogy közösen hallgatták volna az éneket, ő úgy emlékezett, hogy csak este hallgatta, s akkor is egyedül. T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25.

tetőző természetességgel először azt válaszolta: „*azt nem mondhatom*”, majd rögtön hozzátette, hogy az bizony lehetséges.²⁶ Mint már láttuk a családtörténeti részben, nem a koldus alibijét igazolta, hanem arról nyilatkozott, hogy a jótékonyág parancsolata szerint miként „szoktak” cselekedni. Felesége, a „tekintetes asszony” további részletekkel is szolgált, betegségével kapcsolatban s az ebéd időpontját illetően is: „*Rendesen, ha férjem otthon van, és szombaton otthon volt, hát 12 órakor ebédeltünk*”. A védő kérdésére, miszerint ételt küldött volna egy faluban elszállásolt szegény öreg zsidó részére, már sokkal bizonytalanabban, sőt csak általában válaszolt: szerinte a szakácsné, Fränkel Hani a szokás szerint küldte.²⁷ Ezt egyébként a már idézett Fränkel Hani is megerősítette, ahogy azt is, hogy a „szegény ember” (a vizsgálóbíróval és a törvényszék elnökével ellentétben ő sem nevezte koldusnak) mindnyájukkal együtt ebédelt.²⁸

Lichtmann nemcsak az ebédről, hanem a vendégek vacsorájáról is gondoskodott: „*Nálunk nem szoktak főtt ételt készíteni, láttam, hogy lehet, hogy éhen maradnak, hát mondtam, hogy jöjjenek fel este, majd megkínálom. Feljöttek, mikor gyertya világ volt, megvacsoráltak és azután eltávoztak*.”²⁹ A vacsora azonban ismét nemcsak kulináris jelentőséggel bírt. A templomszolgának titulált Scharf Józsefet ugyanis – felesége szerint – este azért hívták Lichtmannékhoz, „*mert kevesen voltak az imádsághoz*”.³⁰ S énekeltek is. A többnyire beszélgetésekkel egybekötött „harmadik étkezés” (szudá slisit) Bary vizsgálóbíró is erősen érdekelte, természetesen ismét csak más szempontból, mint bennünket. Kimutatta, hogy az eszlári zsidók 5-6 körül tartották „a délutáni istentiszteletet”. Legkorábban a vendégek, a metszői pályázók érkeztek a kihallgatási jegyzőkönyvek szerint, utoljára pedig a legközelebb, Tótfaluban lakók jöttek (Lichtmann Mór, Luszti Sámuel, Grosz Márton), s ők maradtak a legrovidebb ideig.³¹

Csillagkelte után³²

Miközben napnyugta után a sakterjelöltek a zsinagógával szemközti dombon levő Lichtmanhofban vendégeskedtek, az eszlári újfalusiak este az imaház előterében gyűltek össze, hogy egy belviszály ügyében Lichtmann Jakab döntőbíráskodása mellett egyezkedjenek. Ez az ügy már szinte teljesen maga alá gyűrte a kultikus pillanatokat. Láthatóan a visszatérést jelezte a konfliktusos hétköznapiakba. Újfalú két árendás kocsmárosa, Szüszmann és Einhorn között (mindketten Lichtmann regalistái) az okozott nézeteltérést, hogy egyikük olcsóbban mérte a pálinkát, mint a másik.³³ Szüszmann Jakab azt állította, hogy ő kérte fel „*Lichtmann Jakab urat, mert ez a fő közöttünk mégis, hogy igazítást tegyen. Mert olyan szokás van nálunk, hogy mindjárt perre nem szoktunk menni, ha össze tudunk férni, úgy teszünk*.”³⁴ Szüszmann nem egyedül érkezett, hanem sógorával, Groszberg Leon-

²⁶ T-E (Napi Értesítő), Lichtmann Mór, 1883. jún. 23.

²⁷ T-E (Napi Értesítő), Lichtmann Mór, 1883. jún. 23.

²⁸ T-E (Napi Értesítő), Fränkel Hani, 1883. jún. 23.

²⁹ T-E (Napi Értesítő), Lichtmann Mór, 1883. jún. 23.

³⁰ T-E (Napi Értesítő), Scharf Józsefné, 1883. jún. 27. Scharfné az egész délutánt Lichtmannéknál töltötte két kis gyermekével. Lichtmannék azt ígérték neki, hogy orvoshoz viszik, mivel gyermekágyasként még mindig nem gyógyult meg.

³¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 443.

³² A napnyugta és az este közti megkülönböztetésre (az utóbbi akkor kezdődik, amikor három csillag felkel) lásd Donin, 2003. 85.

³³ T-E (Napi Értesítő), Scharf József, 1883. jún. 19.

³⁴ T-E (Napi Értesítő), Szüszmann Jakab, 1883. jún. 24.

nal.³⁵ Az egyezkedésre Einhorn az Ófaluban lakó sógorától érkezett, ahová 4 óra tájban ozsonnára tért be testvérével. Innen elbeszélése szerint 7-8 körül mentek a templomba, ahol fél 10 körül egyezkedtek. Einhorn József arra emlékezett, hogy Szüszmann kezdte olcsóbban mérni az italt. Saját bevallása szerint Einhorn maga mondta Lichtmannak (akié a kocsmá volt): *„mi dolog az, hogy olcsóbban méri, vagy tiltsa meg azt, vagy én is olcsóbban fogom mérni.”*³⁶ Lichtmann Jakab a dolog hitfelekezeti szokásszerűségére, valamint gazdasági racionalitására is felhívta a figyelmet: *„felkértem korcsmárosom Szüszmann által és Einhorn József által, amennyiben az italmérés felett valami viszály volt közöttük. Felkértek, hogyha lehetne köztük valami egyezkedést létrehozni, hogy egymást ne rontsák, és egyik vagy másik azon helyzetbe ne jusson, hogy a hasznobért ne volna képes fizetni. E célból bementünk nem a templomba, de az első pitvarba, amennyiben szokás, ha valami kiegyenlítés van egyik vagy másik (zsidó) fél közt, vagy tanácskozást akarnak tartani, nemcsak Eszláron, de mindenütt, az imaház szobájában ejtik meg.”*³⁷ Einhorn Józseftől azt is tudjuk, hogy *„azelőtt mértük 25 kr[ajcár] literét”, „a megállapodás után 24 krajcárjával”*. Igaz, a tudósítás most nem a mindenki által emlegetett pálinkáról, hanem borról szólt, de ennek a tárgyválságnak nem tudjuk a nyitját. Az árképzés részleteibe avat be az a kijelentés is, miszerint *„ha valaki 4 liternél több bort vett, 22 krajcárral, fél litert pedig 14 krajcárral”* mérték. S a megállapodás oly jól sikerült, hogy még a tárgyalás idején, tehát jó egy évvel később is változatlanul *„állt az ár”*.³⁸ Íme az eszlári regálegazdaság szabadpiacinak éppen nem nevezhető képe abból az időszakból, amikor az országos politika a kisebb királyi haszonvételek mint a feudalizmus utolsó maradványainak megváltásán törte a fejét.

* * *

1882. április elseje eredetileg egy volt a bensőséges, kedélyes szombat hagadokok közül. Ez adta meg az alaphangot a meglévő konfliktusok elsimításához is. A közösség békéjét leginkább csak az zavarta meg, hogy másnap hajnalban, a peszach előtti napon két beteg gyermeket is Kállóba, Jósza András doktorhoz kellett szállítani (egyikük, Szüszmann Jakab Samu fia június elején meg is halt).

A kántor- és metszőválasztást – nem tudni, miért – valamikor később bonyolították le: az ott jelen levő hitközségi tagok Schwarcz Salamont részesítették előnyben, aki ugyan idősebb volt, mint a többiek, de nemcsak a „pálinkázás” próbáját állta ki (bort ivott), s a „hangja a legvékonyabb volt”, hanem „jó embernek” is tartották. Talán az sem volt mellesleges, hogy a hitközségben komoly szóval rendelkező Rosenberg Hermann már korábban ismerte. Az új metsző április 26-án, nem sokkal György-nap után lépett szolgálatba.

VIRÁGVASÁRNAP SZOMBATJA

Bár a virágvasárnap előtti szombat a keresztényeknél is a húsvét előkészületeinek jegyében telt, gyakorlatilag mégis csak hétköznapiak számított. Az asszonyok otthon nagytakarításba kezdtek, meszelték, csinosították a házat kívülről, belülről. A férfiak pedig kinn szorgoskodtak a mezőn, leginkább a tavaszi szántással voltak elfoglalva. Mint

³⁵ T-E (Napi Értesítő), Groszberg Leon, 1883. jún. 23. *„Sziszmann [sic!], a sógorom azt mondta, hogy jöjjen fel ha elvégzik az imádságot. Lichtmann úr is ott lesz, egyezkedni akarunk.”*

³⁶ T-E (Napi Értesítő), Einhorn József, 1883. jún. 23.

³⁷ T-E (Napi Értesítő), Lichtmann Jakab, 1883. jún. 23.

³⁸ T-E (Napi Értesítő), Einhorn József, 1883. jún. 23.

a görög katolikus Papp rokonságról szóló részben láttuk, a betegeskedő öreg Lánczy is azért ácsorgott naphosszat az udvaron, mert menyé takarította a házat. Fia és veje viszont kinn szántott és boronált a földeken.

Az első házasságból való Lánczy leány férjének, a 34 éves Debreczeni Mihálynak a tárgyaláson tett tanúvallomásából idézzük a tavaszi munkák sorát: „*pénteken reggel mentünk ki és szombaton este jöttünk haza. Nagy szántás ideje volt, jól emlékszem rá. Friedmann: Milyen nagy azon árpaföld? Tanú: Két köblös. Friedmann: Egy igával szántott? Tanú: Egy igával. Friedmann: Ökör, vagy lóigával? Tanú: Lóigával. Friedmann: Ki hajtotta? Tanú: Nyereg-ből hajtottuk. Friedmann: És mennyi időre rá vetették el az árpát? Tanú: Szombati napon. Friedmann: akkor nem szántott? Tanú: akkor szántottam is, mert nem tudtam az egészet felszántani. Friedmann: Mikor boronált? Tanú: Szombaton be is boronáltam.*”³⁹

Eszter útja

Amennyiben a tanúvallomásokból rekonstruálni lehet a történeteket, Solymosi Eszter ófalusi útja is a húsvéti előkészületekkel függött össze. Lánczy Gáborné sz. Kasala Teréz, Vencsellőn született 23 éves, római katolikus a tárgyaláson előadta: „*reggel 9-10 óra közt átment Huri Andrásnéhez, aki átellenben lakott. Tanú meszelni akart, de elfelejtett pénteken festéket hozatni és mivel szombat volt és csak maga volt, átment Hurinéhoz, aki éppen olyan festékekkel festette ki pitvarát, mint ő, hogy nem maradt-e neki egy kis festéke. De nem volt. Ekkor tanú azt mondta, jó volna, ha valakit el lehetne küldeni. Eszter erre azt felelt, várjon Julcsa néni, ha felmosogattam, elmegyek. Tanú erre azt mondta, jól van, eredj és aztán haza ment.*”⁴⁰

Sabbasz lévén az újfalusi zsidó boltosok zárva tartottak. Eszternek tehát egészen az egyetlen nyitva tartó ófalusi keresztény boltosig kellett gyalogolnia. Az út, amelyet többen, többször is lemértek még a későbbiek folyamán, az Újfalu déli végétől, Huriék házatól az Ófalu északi részéig, Kohlmayer boltjáig legalább negyven percig tartott, tehát meglehetősen hosszú volt.⁴¹ Huriné körülményes elbeszéléséből is úgy tűnik, hogy a leány maga ajánlkozott a boltba menni: „*A kis leány azt mondta: Van Kohlmayernél, le-megyek, amíg maga meszel és hozok. Ő aztán a kis edényt szedte a pitarból és megmosta. Aztán kiszólt a végső ablakomon, hogy adjak neki pénzt. Én bementem a szobába és azt mondtam, hogy itt van egy garas, hozz kindruszt, vagy ha úgy nem jut eszedbe: bécsi kormot [fekete festék]. Így a kis lány 4 kr[ajcár]ral elment. Lánczynénak átkiáltottam, hogy nem hozat-e valamit? Dehogy nem! Én utánna kiáltottam a leánynak, de már akkor anyja kertje szögleténél volt. Egy menyecske, Csordás Gáborné, adott neki patkó-szegre egy garast, úgy aztán ő ezzel a 7 kr[ajcár]ral ment el.*”⁴² (1 garas = 3 krajcár.) Saját motívumaira nézve a Huriné által előadott történet annyiban más, hogy ő azt mondja, igazából nem akart nagyobb munkálatokba fogni. „*Az építkezés miatt az este is voltam boltban és a meszelést is csak azért teszem, hogy tessék-lássék, az ünnep*

³⁹ T-E (Napi Értesítő), Debreczeni Mihály, 1883. júl. 4.

⁴⁰ T-E (Napi Értesítő), Lánczy Gáborné sz. Kasala Teréz, 1883. jún. 22.

⁴¹ OSzK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 27. Solymosi Eszter bevásárlási útja

⁴² T-E (Napi Értesítő), Huri Andrásné, 1883. jún. 22. A tárgyaláson Lánczy Gáborné sz. Kassala Teréz idézett elbeszélése szerint ő 1 krajcárért hozott a leánnyal gállickövet. Uo. A harmadik szomszéd, Csordás Gáborné a tárgyaláson már kihallgatható nem volt, mert 1883 nyarára meghalt. Uo. A rézgálicot a mészbe keverve a fehér kékes színárnyalatot kap, a bécsi korom viszont a ház lábazatához kellett. Eszláron a házak lábazatát feketére festették. Sódor–Mendele, 1987. 360. Eötvös a kétféle festék szerepét nem pontosan specifikálja, amikor műkedvelő etnografizálásba kezd: „a Tisza melletti falvak nagy részében a házfalak alját egy lábnyi magasságban színes füstökkel befestik, beecsetelik. A füstök többnyire vagy kék, vagy fekete színű. Amazt kékkőnek vagy gállickőnek, emezt koromnak nevezik Eszláron.” Eötvös, I. 1968. 72–73.

után a gazda mindjárt elbontja a házat.⁴³ Huriék tehát építkezni készültek (a tárgyaláskor már az új házban laktak). Esztert tehát tulajdonképpen a szembeszomszéd kedvéért indította útnak. Korábról persze azt is tudjuk, hogy aznap reggel Huriné már Esztert leteremtette, tehát az is benne lehetett a dologban, hogy szívesen ment el vásárolni. Addig se egzecírozhatja senki.

Eszter 10 és 11 óra között Újfalu „főutcáján” „mintegy másfél ölnyre” elhaladt a kapuban ácsorgó Hrabár Gyula molnár előtt.⁴⁴ Találkozott rokonával, iskolatársával, a 14 éves Jakab Jánossal, aki elkísérte egy darabon „Lichtmann József házáig”. A fiú a tárgyaláson arra is emlékezett, hogy apja – egyébként Solymosiné testvére – „a szőlőben volt nyitni”. Azt is felidézte, hogy próbálta Esztert lassabb tempóra rábeszélteni, de a leánynak, mint mondta, sietnie kellett, „mert Julcsa nénémnek nagy szüksége van rám, semmit sem csinálhat, hogy elvégezze a dolgát”.⁴⁵

A Karintiából idevetődött római katolikus Kohlmayer, aki a hatvanas években (akkor még Graefl ispánja volt) vett feleségül egy Szepességből ideszármazott özvegyet, aztán kereskedő lett, s 1882 januárjától a község pénztárnoka tisztet is betöltötte, a vizsgálatkor csak arra emlékezett, hogy vásárolt nála a lány. Néha az emlékezés zavarba ejtő lehet. Az 1882. májusi kihallgatáskor a boltos ugyanis „veres és kék” festék vásárlását említette (a kék a gállickőre utalhatott, de a veres, az inkább a tényleges emlék hiányát jelezte).⁴⁶

A visszafelé vezető úton, akik utoljára látták, 1882-ben a belfalu déli széléig tudták nyomon követni Eszter mezítlábas lépteit. Pontosabban a vizsgálat során Solymosi Zsófi még arra emlékezett, hogy Rosenbergék kapujában állva találkozott hűgával, aki „Tótfalu felé” sietett. Láttá kezében a sárgás kendőben levő csomagot, s Eszter azt mondta neki, hogy sietnie kell, mert „Julcsa nénje várja a festéket”. „Messze utána nézett, és sem előtte, sem utána nem látott haladni senkit.”⁴⁷ A tárgyaláson telekre pontosan konkrétizálta a dolgot: látta „a Papp József malmáig, míg el nem haladt”.⁴⁸ S ekkor már az érzelmek is előbukkantak: Eszter azt újságolta boldogan nővérének, hogy „pénzt kap tisztességére, ruhára, csizmára”.⁴⁹

Az egy év múlva sorra kerülő tárgyaláson már az út további szakaszára is kerültek elő szemtanúk. A kihallgatásra újonnan jelentkezettek Farkas Gábor bíró és Papp József törvénybíró közvetítették. A jelenséget nevezhetjük akár az „emlékezet megéledésének” is. Ekkorra kiderült, hogy a szárazmalomban Tanyi Gábor örölt április elsején délelőtt.

⁴³ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

⁴⁴ T-E (Napi Értesítő), Hrabár Gyula, 1883. júl. 9. Még akinek volt órája, az sem biztos, hogy megnézte pusztán azért, mert látta Esztert. Ez akkor még nem számított „eseménynek”. „Elnök: Tehát arról tanúskodik, hogy azon a napon, szombat, mikor este keresték Esztert, 10 és 11 óra közt látta a malom előtt elhaladni? Tanú: Igen, arra esküszik. Friedman: Volt-e akkor órája? Tanú: Bent van óra. Friedman: Hát csak úgy gondolomra mondja? Tanú: Gondolomra, mert nem volt nekem akkor eszembe, hogy ilyen lesz.” Uo.

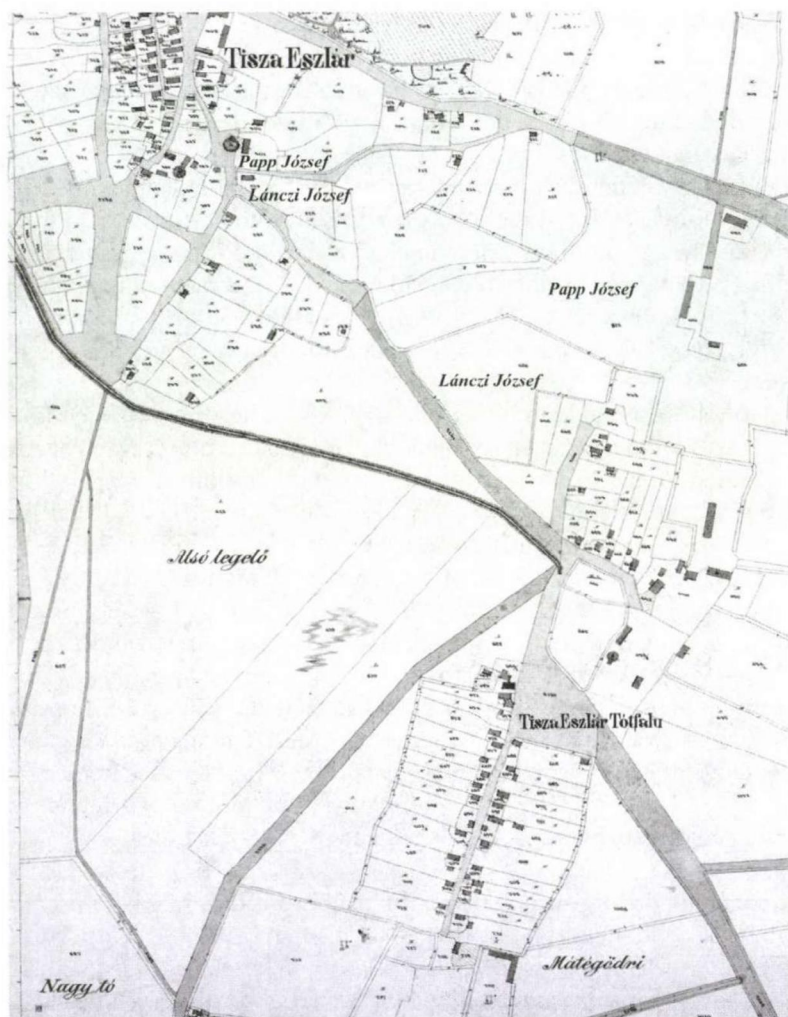
⁴⁵ T-E (Napi Értesítő), Jakab János, 1883. júl. 7. Jakab János a tárgyaláskor még nem töltötte be a 15. életévét. A jegyzőkönyvben több elírás van: például azt mondja, Eszter úgy atyafia, hogy „édesanyja testvérhűgának a leánya” (pedig atyja révén rokon), aztán meg azt írták, hogy „Ófalutól” ment a leánnyal (pedig Ófalu felé mentek együtt). Amikor az elnök azt kérdi térben teljesen eltávolodva, hogy látta-e Esztert bemenni a boltba, a fiú nem él nélkül válasza: „Nem láttam, mert távol van egy kicsinyt Ó-falu Új-falutól és én elértem mindjárt Újfalu túlsó végén.” Uo.

⁴⁶ Kohlmayer személyére lásd az 1864–1876 adatbázist. Kohlmayer 1882. május 21-én hallgatták ki. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 435.

⁴⁷ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 436.

⁴⁸ T-E (Napi Értesítő), Solymosi Zsófi, 1883. jún. 23. Arra a kérdésre, hogy amikor Eszter után nézett, nem látott-e arra embereket, ekkor is azt válaszolta, hogy nem látott. Uo.

⁴⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25.

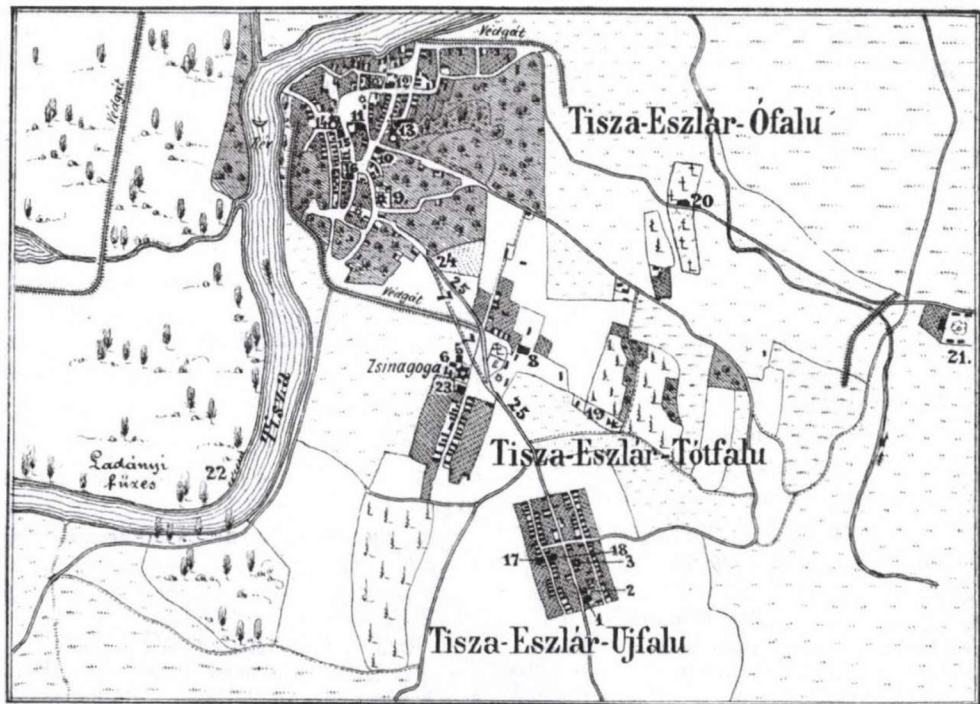

VI/1. TÉRKÉP ● Ó- és Tótfalu között (1870-es kataszteri térképmelléklet)

A lovat hajtvá kinézett az útra és látta Esztert oda- és vissza is menni.⁵⁰ A tizenhat esztendőös Hajdú József szintén Ófaluból Újfalú felé „látta egész a Láncki József-féle szögletig menni” Esztert.⁵¹ Ugyancsak a tárgyalásra jelentették be tanúnak Kaposi József volt kisbírót, aki „Láncki József kertjénél találkozott az Ó-Faluból visszatért Eszterrel [...] Utána

⁵⁰ T-E (Napi Értesítő), Tanyi Gábor, 1883. jún. 28. Tanyi Gábor 1882 őszétől katonának vonult be, s ekként jelent meg a tárgyaláson. Őt annak idején Bary nem hallgatta ki. Mint vallomásaiban elmesélte, Esztert szemrevaló leánynak látta, kérdezte is a malomban vele együtt levőket, „hogya ki lehet az a szép lány”. Amikor Székely Miksa védő rákérdezett, hogy „Oly leány volt-e Eszter, kit a legények megnézték?”, már visszakozott: „Nem az, kis leányka volt, lehetett vagy 14 éves forma.” Uo.

⁵¹ T-E (Napi Értesítő), Hajdú József, 1883. júl. 9. A kérdésre, hogy „miért nem jelentkezett tavaly tanúságtételre”, azt felelte, hogy azért, mert „16 éven alóli személyeket nem fogadnak el tanúként”. Uo.

— Kert. — Szőlő. — Ref. — Legelő. — Erdő. — Út. — Gyalogút. — Szárazmalom.

Tisza-Eszlár helyrajza.

1. Huriné háza (a hol Solymosi Eszter lakott) Uj-faluban. — 2. Özvegy Solymosi Jánosné lakása. — 3. Száraz malom, a hol Hrabár molnár látta menni Esztert. — 4. Zsinagóga. — 5. Scharf József lakása. — 6. Báthoriné lakása. — 7. A gáton áthaladó gyalogut. — 8. Lichtmann Mór gazdasági tanyája. — 9. Papp József malma és kertje (Ó-faluban.) — 10. Adamovics r. kath. pap lakása. — 11. A község háza. — 12. Kollmayer boltja. — 13. Özv. Kállay Gusztávné Korniss grófnő udvara és a r. kath. templom. — 14. Ref. templom. — 15. Láposi ref. lelkész lakása. — 16. Rosenberg lakása (Ó-faluban.) — 17. Cseresnő lakása (Uj-faluban.) — 18. Groszbergék lakása (Uj-faluban.) — 19. Zsidó temető. — 20. Keresztény temető. — 21. Ónody Géza udvara. — 22. A Ladányi fűzes a Tisza partján. — 23. Lengyelné háza és a kovácsműhely (Uj-faluban.) — 24. Láncki kertje Ó-falu széle és a védgát között, a hol Kaposi kisbírő látta Esztert.

VI/2. TÉRKÉP ● A Vasárnapi Ujság 1883-as térképmelléklete⁵²

nem nézett, mert nem messze az út eltér". (Kiemelés – K. Gy.)⁵³ Tapasztó Sándor kocsis a tárgyaláson végül azt vallotta, hogy április elsején Papp József kertjében szántott és a nyeregben ülve látta Esztert az úton, s „látta a leányt a gátig”.⁵⁴ Néhány nappal később Papp Józsefet is megkérdezték erről a szántásról, s akkor az is kiderült, hogy bár ő személy szerint nem ismerte Solymosi Esztert, arra emlékezett, hogy a leány nem neki, hanem

⁵² Vasárnapi Ujság (VU), 1883. aug. 7. 507. Mellesleg nem ez az egyetlen téves ábrázolás Ábrányi térképén. Ónody udvarháza például nem a Lenáztató-dűlőbe került, hanem a falutól távolabbra „csúszott”.

⁵³ T-E (Napi Értesítő), Kaposi [Nagy] József, 1883. júl. 9.

⁵⁴ T-E (Napi Értesítő), Tapasztó Sándor, 1883. júl. 9. Junger Adolf és Weisztstein Lázár ezzel ellentétben azt állította, hogy „nincs eset, hogy oman azon földről a töltésig lehessen látni; mert a fák és a fűzes miatt, ha még olyan magas lova volna, nem láthat oda.” Uo.

szolgájának köszönt oda, mint ahogy arra is, hogy ennek a találkozásnak délelőtt kellett lennie, mert aznap az ekevas elakadt egy fatörzsben, s akkor rögtön kifogtak. Eltartott egy darabig, míg a tuskót kikeresték a földből, és baltával elvágta, „mert a balta mindig készen áll”.⁵⁵

A tárgyaláson tehát a falubeliek nagy igyekezettel próbálták áthidalni azt a „film-szakadást”, ami még a vizsgálat során megjelölt utolsó támpont, Papp József ófalusi malma és a tótfalusi zsinagóga között tátongett. Ám az utólag felkutatott, s igen bizonytalan és keveset mondó tanúk nem Eszter eltűnését tapasztalták. Az eltűnés maga amúgy sem könnyen észlelhető jelenség. Nehéz róla egyáltalán valami pozitívet állítani. S elég egy pillantást vetni a kataszteri térképre, hogy lássuk: Papp József malma, Lánczy József ófalusi kertje még nem Ófalu legszélén terült el. Papp Józsefnek ugyan volt rétje és szántója a Belfalun kívül is, az ún. Gőzmalomi-kert dűlőrészben, de eredetileg nem ezt, hanem a jóval beljebb, lakott helyen elterülő malmos kertjét emlegették a tanúk. Lánczy-nak is volt szántóföldje a tótfalusi gáttól északra fekvő részen, a tárgyalás során hivatkozott házas kertje azonban szintén a faluban terült el, a kert „szegletére” utalás alapján könnyen azonosítható a parányi beugró a térképen az Ófaluból kivezető utcában.

A kataszteri térkép azonban nem jelzi azt a gyalogösvényt, amellyel a falubeliek lerövidítették az Ófalu és Tótfalu közötti utat. Eszter is ezen haladt. Ez azonban messzebb esik és távolodik Papp József gőzmalomi kertjétől, mint az eredeti székérút. Bary József vizsgálóbíró tehát a tulajdonos személyének azonossága alapján azt a látszatot igyekszik kelteni Tapasztó Miklós (a jegyzőkönyvben Sándor!!!) kocsisra hivatkozva, aki „Papp József kertjében dolgozott”, s aki állítólag „látta Esztert a zsidótemplom előtti téren átvonulól Tisza-töltésen áthaladni és még köszönt is neki”, mintha a belfalusi szárazmalom melletti kert és a gőzmalomi kerti telek ugyanaz a földdarab volna.⁵⁶ Ugyancsak megtévesztő e tekintetben Ábrányi Lajos térképe, amely annak idején a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg.

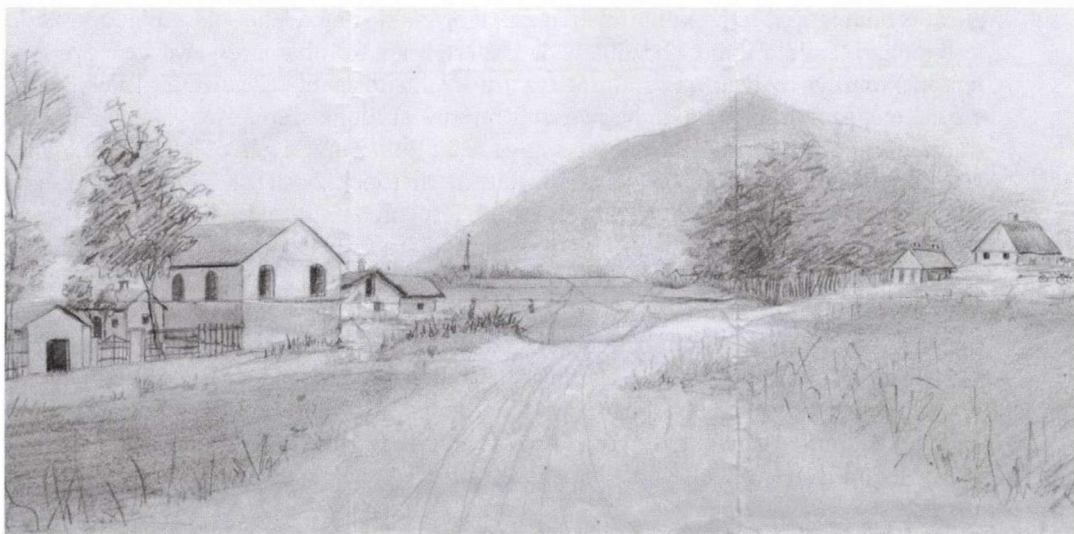
Az itt berajzolt számok mentén amúgy jól követhető az Eszter által megtett útvonal. A 24. szám azonban s a felirat, „Lánczy kertje Ó-falu széle és a védgát között, a hol Kaposi kisbíró látta Esztert” – fogalmazzunk finoman és pontosan – ismét csúsztatás. Először: a szám Papp József rétjén áll, Lánczy Kaposi által emlegetett kertje pedig egy sarokkal beljebb található, ahonnan legfeljebb a Belfalu széléig lehetett ellátni. Tótfaluig, a zsinagógáig aligha. Ezért mondta Kaposi, hogy nem volt érdemes utána néznie, az út kanyarulata miatt. Kívül a Belfalun ennek már nem lett volna jelentősége.⁵⁷

A bírósági tárgyalás során egyébként 1883. július 17-én helyszíni szemlét is tartottak Eszláron. A tárgyalás nyomtatott gyorsírási jegyzőkönyvi változatában ez azzal zárul,

⁵⁵ T-E (*Napi Értesítő*), Papp József, 1883. júl. 21.

⁵⁶ Bary, 1933. 33. Bary elmulasztja megemlíteni, hogy a tárgyaláson a fent említett módon ketten is kétségbe vonták a Papp József kertjéből láthatás lehetőségét. Ráadásul Papp József „kertjéből” „a gátig” nézni, illetve a „töltésen áthaladni látni” sem teljesen ugyanaz. Ha netalán az útra még rá is lehetett látni, köszönni onnan már nem volt olyan könnyű, a zsinagóga előtti részen meg semmiképpen sem, annál csakis sokkal korábban. Itt épp a köszönet általi közelség révén kerülünk távol a zsidótemplomtól.

⁵⁷ Bary is elismerte, hogy „igaz, hogy későbbi tanúk a vizsgálat folyama alatt nem jelentkeztek kihallgatás végett és csak a végtárgyaláson ötnegyed év múlva tették meg vallomásaikat”. Ezt azzal indokolta, hogy „A magyar nép természetében van a tanúskodástól való idegenkedés [...] nagyon ritka eset, hogy önként jelentkezik tanúnak. Ezeket a tanúkat is a községi bíró idéztette be a végtárgyalásra, mert fülébe jutott, hogy azok látták Esztert az eltűnés napján.” Bary, 1933. 33–34.

VI/1. KÉP ● Tiszaeszlár látképe (Ábrányi Lajos helyszínrajza)

„végül megszemeleltettek azon helyek, hommét több tanú Solymosi Esztert utoljára látta”⁵⁸ A helyszíni szemle jegyzőkönyvének azonban fennmaradt egy kézírásos másolata is, ami némiképp bővebben szól a szemle utolsó részéről. „Végre megtartatott a helyszíni szemle azon pontra nézve is, ahol Tapasztó Miklós állítása szerint a leányt a gátról lemenni látta, amennyiben a gát és ezen kert közt mostan magas vetemények t. i. tengeri van, és több kerítés mostan nagyobb lombozattal bír, onnan ez időben a kérdéses helyre látni nem lehetett.”⁵⁹ Bár a júliusi kukorica magassága természetes nehézséget okozhatott a szemle végrehajtóinak, s a nyári „kerítés nagyobb lombozatát” is értjük (bár hogy egyáltalán valamiféle sövénykerítés volt közben, arról csak innen értesülünk). Azt azonban nem tudjuk, hogy az idevágó tapasztalatok vajon miért maradtak ki a jegyzőkönyv első változatából. Mindez csupán a véletlen műve lenne?

Ábrányi, amikor 1883-ban Eszláron járt, nemcsak térképet másolt (ebben, mint láttuk, nem volt igazán precíz), hanem a Tótfalu „torkán” Újfalú felé vezető út egy pontjáról le is rajzolta az eltűnés színhelyét.⁶⁰ Ezen jól kivehető, ahogy a gátról lefelé jövő gyalogösvény háromfelé ágazott. Egy ment a zsinagóga irányába, egy jött Tótfalun át Újfalunak (ahol mi állunk), s egy vezetett a tótfalusi szekérutat keresztezve Lichtmann Mór gazdasági udvarára. Ábrányi még azt is megtette (az utókor kíváncsiságát kielégítendő), hogy berajzolta Solymosi Eszter alakját, ahogy a bal oldali ösvényen a zsinagóga felé haladt. (Emlékeztetünk rá, hogy az Ábrányi-féle *Vasárnapi Ujság*-beli térképen csak egy ösvényt látunk!) Mi több, erre az ösvényre jól kivehetően egy másik, kalapos fi-

⁵⁸ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 17.

⁵⁹ Ad 1430/1883 B. Bírói szemle-jegyzőkönyv. Kornis s. k. elnök, Simon Viktor s. k. jegyző (TE, 1883. júl. 17.). OSzK Kt Fol Hung 1384 (Eötvös) 110. A kézírásos példányban található kiegészítés Kornis elnök szavait adja vissza, aki azt az iratismertetés befejeztével fűzte a felolvasott jegyzőkönyvhöz. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 24.

⁶⁰ MNM TK Lt. 53 559.

gurát is odabiggyesztett, aki háttal áll a zsinagógának. Aligha lehet más, mint az a zsidó férfi (Scharf?), aki a samesz házába hívja Esztert, hogy szombat lévén levegye a gyertya-tartót. Ábrányi nyilván az általa ábrázolni kívánt történet teljessége érdekében úgy érezte, meg kell magyaráznia, hogy Eszter miért – általunk szemlélve – éppen a bal oldalin indult el a háromfelé ágazott ösvény közül. Ehhez már a gátról lefelé jövet hívnia kellett őt valakinek, s ahhoz elébe is kellett az illetőnek jönnie. Különben a középső vagy épp a jobb oldali gyalogúton célszerűbb lett volna haladnia.⁶¹

A rajzon egyébként nem csak az utak ábrázolása árnyaltabb, s alakokkal benépesített, de jól látható a gát s néhány ház, illetve egy facsoport is. Ahol a gát véget ér, ott húzódott Tótfalu északi részéből az út jobb oldalán néhány házas telek, a kiserdő pedig a régi, már nem használt temetők hantjait árnyékolta. Ebből a perspektívából szépen megállapítható, hogy a tótfalusi házakon, a temetőerdőn és a gáton *túl*ról jóformán semmit sem lehetett látni, ami a gáton *innen* történt. S aki Esztert látta volna a gátról lejönni, a zsinagógából őt behívó alakot is észlelnie kellett volna. Erre nézvést pedig semmilyen tanúvallomás nem hangzott el. A szálak tehát továbbra sem értek össze.⁶²

Ezen a szombaton nem dolgozott mindenki a keresztények közül sem. Az újfalusi római katolikus 55 éves özvegy Fekete Jánosné Kramer Borbála például az ófalusi templomba ment gyónni, áldozni. Májusban két vallomásában is azt állította, hogy hazafelé jövet 10 és 11 óra között a tótfalusi zsinagóga előtt elhaladva sírást hallott onnan kiszűrődni. Azt azonban nem tudta megmondani, hogy a hang felnőttről, vagy gyerektől származott-e.⁶³ Miután Adamovics plébános úgy emlékezett, hogy a mise ugyan szokás szerint 9 órakor kezdődött, de a közelgő ünnepre tekintettel sokan voltak, akik gyónni és áldozni akartak, s fél 12 lett, mire az áldozás befejeződött, ezután június 21-én már Feketéné újabb jegyzőkönyvében is az áll, hogy áldozás után lassan menve hazafelé „hamarosan dél lett”.⁶⁴ Adamovics a tárgyaláson még egy fél órát igyekezett hozzátoldani az idő múlásához: *„Közönségem igen nagy volt éppen amaz időben, miután a fájdalmas hétre esett; azon héten pedig híveim többnyire meggyónnak. Az időt, mikor volt vége, határozottan nem tudom; csak annyit mondhatok, hogy dél felé volt az idő. Elnök: Nem messze déltől? mert 11 órát is mondja az ember már dél felé. Tanú: 11 órán okvetlenül túl volt. Tehát 11 órán túl volt, mikor kifelé mentek. Tanú: Igen. Elnök: Elmondta a tisztelendő úr, hogy miért tartott hosz-*

⁶¹ Apróságnak tűnik, de az ördög mindig a részletekben bújk meg: a kép *Vasárnapi Újság*ban megjelent változatán is kivehető a női alak, a raszteres rajz készítője azonban a férfialakot már lehagyta róla. MNM TK Lt. 53 569. Vö. VU, 1883. júl. 15.

⁶² Csak megjegyezzük, hogy a *Vasárnapi Újság*ban megjelent változatban a gát mellett elhaladó szekérút valahogy kanyargóssá vált és meghosszabbodott. S eközben olyan látszat teremődött, mintha az út jobb oldalán levő házak nem Tótfalu északi részéhez tartoznának, hanem Ófalu szélső házai lennének. Emlékeztetünk rá, hogy Ófalu déli szélén az út jobb oldalán egyáltalán nem voltak épületek, az utolsó ház – mint láttuk – jóval beljebb, az utolsó elágazásnál Lánczy házas telke volt.

⁶³ 1882. máj. 6.; május 19. OSzK Kt. Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 1; 5; OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 41.

⁶⁴ Bár Adamovics József szerepel a tanúskodók névsorában, nem állapítható meg, hogy pontosan melyik nap tett hitet. Bary feljegyzéseiből ismerjük a mise kezdetére és végére vonatkozó információt. A kihallgatásokhoz készített jegyzeteiben Bary ezt írta Feketéné vallomásáról: „ha korábban járt ott, mint 12 körül, akkor a hang tekintetében tévedésben lehet; mert akkor valószínűleg az imát hallotta.” Ezt a megjegyzést azonban, miután Adamovics időrendjét és Feketéné jún. 21-i vallomását felírta, kihúzta. Hozzáfűzte még az időmérés szempontjából fontos észrevételként: „A harangozás az ó faluból csak jó széllel és csak a nyílt utcára vagy udvarra hangzik el; a szobába nem.” OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 441.

szabb ideig a gyónás: mert a fájdalmas hét lévén, sokan gyónnak. Tanú: És most, a tanyákról szombatra rendeltém be őket.⁶⁵ Feketéné azonban nem változtatott a vallomásán. Sőt, ha lehet, visszatért az eredeti időmeghatározáshoz, s azt még pontosította is. Fenntartotta, hogy 11 órakor jött ki a templomból. „Elnök: Az időt pontosan tudja-e, hogy mely időtájban lehetett az? Tanú: Hát mikor haza mentem, Újfalunak majd a derekán lakik egy testvérem, bekiáltottam, hogy hány óra lehet. Mindjárt 11 óra lesz. Odahaza a pitvarban is van hely, ahová a nap is besütött, azt is tudom, hogy 11 és 12 óra közt szokott besütni, oda tekintettem 11 órát láttam, mert a kéménybe is besütött a nap, mert már annak nem messze kellett lenni azután, hogy beszóltam a testvéremnél. Russu bíró: De hát a vizsgáló bíró előtt nem így mondta? Tanú: Így mondtam mindig és úgy is mondom. Russu: Az előtt másképp vallott, hogy nem sokára dél volt. Tanú: Nem úgy vallottam, hanem úgy vallottam, hogy 11 órakor.”⁶⁶

Eltűnés és keresés

Annak megállapítása, hogy pontosan mikor is tűnt el Solymosi Eszter, döntően befolyásolta a vizsgálatot. Az áprilisban kibocsátott körözésben még az szerepelt, hogy Solymosi Eszter délelőtt tűnt el.⁶⁷ Solymosiné azonban, akinek diktálására a körözést megfogalmazták, valójában csak április elsején délután szerzett tudomást lánya eltűnéséről.

A vád fő állításait azzal határolta körül, hogy egyfelől mikor fejeződött be a zsidó istentisztelet, másfelől pedig mikor látták utoljára Esztert. Kielezeten fogalmazva: a leánynak oda kellett érnie a zsinagógához, még mielőtt szétszélednek a zsidók az istentisztelet végeztével. Másfelől a szertartás alatt, tehát túl korán sem vetődhetett arra a tájakra. Az eltűnés időpontja körül azonban már a vizsgálat során „némi” bizonytalanság mutatkozott. Eszter nővére, Zsófi például az időpontra nézve első kihallgatásakor 1882. május 20-án azt vallotta, hogy 11 órakor látta Esztert Kohlmayer boltjából jönni. Második kihallgatásakor, május 30-án viszont már azt mondta, hogy 11 és 12 között találkoztak, de akkor Eszter még a boltba tartott.⁶⁸ S a félreértések nem egyszerűen a pontos idő ismeretének hiányából fakadtak. Nem csak azért, mert nem mindenki rendelkezett olyan pontos „időjelzővel”, mint Feketéné, az idő múlásának megfigyelésére ráérő özvegyasszony.

Solymosi Zsófi gazdája s annak leánya máskorra tette az Eszterrel való találkozást. Rosenberg Hermann a vizsgálatkor úgy emlékezett, hogy fél 1 tájban vitték a bort Taubhoz, s akkor találkozott Zsófi meg Eszter.⁶⁹ Leánya 1882. szeptember 8-i tanúvallomásában már egyenesen 1 órára tette, amikor az Újfaluba hazatartó Eszter megállt nővérével beszélgetni.⁷⁰ Egy év múlva, a tárgyaláskor Rosenberg úgy emlékezett negyed 1

⁶⁵ T-E (Napi Értesítő), Adamovics József, 1883. jún. 22. A bíró finoman próbált összhangot teremteni a plébános korábbi vallomásával, Adamovics pedig magyarázatot találni az elhúzódo gyóntatásra. Vajon a katolikus „tanyasiak” nem dolgoztak virág szombatján?

⁶⁶ T-E (Napi Értesítő), Fekete Jánosné Kramer Borbála, 1883. jún. 22. Az egyik bíró itt nem volt olyan tapintatos, mint Adamovics esetében. Az özvegyasszony azonban megmakacsolta magát, s a dolog már-már kezdett kínos lenni, hiszen az a látszat is keletkezhett, hogy nem a tanú, hanem a vizsgálóbíró manipulálta a jegyzőkönyvet. Az egészből az is következett, hogy ha Újfalú dereka táján még nem volt 11 óra, akkor valójában jóval 11 előtt kellett eljőnnie az asszonynak a templomból. Eötvös persze azonnal lecsapott Feketéné „napjelére” és learatta az ebből nyert időbeli visszaigazolást.

⁶⁷ Nyírvidék, 1882. ápr. 9.

⁶⁸ OSzK Kt Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 4. Jellemző a vizsgálóbíró történetrekonstrukciós szemléletére, hogy ez utóbbiból egy ceruzaszéljegyzetben „1/2.12-kor?” átlagot próbált kerekíteni. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/1. (Bary) 436.

⁶⁹ OSzK Kt Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 11.

⁷⁰ OSzK Kt Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 6.

vagy fél 1 forma lehetett, amikor Solymosi Zsófi-val vitték a bort Taubhoz, ahova a sakterjelöltek már elmentek, s akkor találkoztak a katolikus templom előtt Eszterrel, aki akkor még a boltba tartott.⁷¹ Rosenberg felesége szintén úgy emlékezett, hogy délben szoktak (!) ebédelni, és a férje utána „vitte” a bort Taubhoz.⁷² Solymosi Zsófi a tárgyaláson viszont úgy vallott, hogy előbb vitték a bort, mint ebédelt volna. „Friedmann: Egyszerre szokott ebédelni a gazdájával. Vagy később kapott ebédet? Tanú: Az volt szokásban, hogy egyszerre ettünk... Friedmann: Mikor a bort vitte, akkor már ebédelt maga, vagy még csak azután ebédelt. Tanú: Azután. Friedmann: Nem emlékszik arra, hogy harangozás előtt volt-e vagy utána? Tanú: Harangozás után. Friedmann: Sokkal? Tanú: Nem emlékszem, hogy sokkal, de utána.”⁷³

A tárgyaláson szembesítették is Rosenberg szolgálóját és leányát az időpontra nézve. S bár abban azonosan vallottak, hogy kétszer találkozott Eszter a nővérével, az időpontra nézve áthidalhatatlan volt az ellentét. Arra a kérdésre, hogy honnan tudja, hogy hány óra volt Rosenberg Róza így felelt: „Arról tudom, hogy harangozáskor találkozott Zsófi először Eszterrel, mikor a bort vitte; aztán Zsófi visszajött, egy ideig ültem mellette s csak aztán jött Eszter visszafelé. Még le is ült, akkor egy óra lehetett.”⁷⁴ Zsófi azonban másfajta időrendben próbált emlékezni: „Elnök: Midőn Eszter a boltba ment, hány óra lehetett, mikor találkozott vele? Zsófi: Lehetett 11 és 12 között. Elnök: Mennyi időre ezután látta másodszor? Zsófi: Talán egy félórára. Elnök: Emlékezik-e harangozás előtt, vagy után jött Eszter visszafelé? Zsófi: Úgy emlékszem, hogy harangozás után jött visszafelé. Elnök: Rosenberg Rózsi azt állítja, hogy egy óra volt már, midőn Eszter visszafelé jött. Zsófi: Nem volt annyi. Elnök: Honnan tudja, hogy nem lehetett egy óra? Zsófi: Onnan tudom, hogy mikor jöttek keresni Esztert, akkor lehetett egy vagy két óra. Elnök: Mit mond erre Rosenberg Rózsi? Rózsi: Én annál maradok, hogy egy óra táján volt, mikor Zsófi beszélt vele. (Derűtség a hallgatóság közt.)”⁷⁵ Akárhogy is volt, Rosenberg már nem lehetett a zsinagógában, ha Eszterrel Ófaluban találkozott.

Nem lehetett irigylésre méltó helyzetben az a vizsgálóbíró, védőügyvéd, bíró, aki ezen információk alapján kellett az időrendről valami határozott cselekménysort összeállítani. Valami mindig felfeslik valahol. Rosenberg leányának időbeli tájékozódásának hitelét például nagyban gyöngítette, amikor Heumann védőügyvéd azon kérdésére, hogy tudja-e, hogy hány perc van egy órában azt felelte: „Hogy ne! ötven.” Majd a derűtséget látva hozzátette: „Azt már nem tudom kiszámítani!”⁷⁶ De hát a történészeknek sincs könnyű dolga, ha mindenáron kronologikus tényrekonstrukcióra akarja felhasználni az emlékezet morzsáit. Attól, hogy írva vagyon, semmivel sem egyszerűbb a helyzet, mint ahogy közismert az oral history esetében.⁷⁷

A harangozás mellett az emberek időbeli tájékozódását egyértelműen az otthon elvégzendő munkák ritmusa határozta meg. Például napszakonként az állatok itatása. Órában itt valójában senki sem számol. „Heuman: Hányszor itatják a marhát? Tanú [Huriné]: Háromszor. Heuman: Mikor? Tanú: Azt nem nézzük olyankor, csakhogy napközben há-

⁷¹ T-E (Napi Értesítő), Rosenberg Hermann, 1883. jún. 25.

⁷² T-E (Napi Értesítő), Rosenberg Hermanné, 1883. jún. 25.

⁷³ T-E (Napi Értesítő), Solymosi Zsófi, 1883. jún. 23.

⁷⁴ T-E (Napi Értesítő), Rosenberg Rózsi, 1883. jún. 24.

⁷⁵ Uo. A hangulat nem maradt ilyen derűs, ugyanis abban is különbözött az emlékezetük, hogy Eszter vidám (Zsófi), vagy szomorú (Rózsi) volt-e az utolsó találkozáskor. Zsófi erre már elvesztette a türelmét is kifakadt: „Hazudol, egy perczig sem mondasz igazat, ez zsidó találmány.” Az elnök ezért „mérésékltre” intette. Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Kovács András, 1992. 88–94.

romszor. Először reggel, azután déltájban és este, mikor a nap alkonyodni akar. Heuman: Az nap ki itatta meg a tehenet? Tanú: Magam mind a háromszor. Heuman: Este is? Tanú: Este is. Éppen ezért nem mehettem másodszor keresésére.⁷⁸

Huriné déltájban, amikor még nem érkezett meg a leány, először arra gondolt, „hogyan beteg talált lenni; mert a kis fiam is hirtelen lett beteg és úgy halt meg. Hát azt gondoltam, hogy talán a früstöktől megbabált”.⁷⁹ De ekkor sem rögtön, csak jóval később indult a keresésére. „A kis leányom iskolába jár, az tizenkettőkor jön haza. Egy darab marhám van, azután enni adtam, megittattam, azután mentem el még Solymosinéhoz, megkérdezni, mert azt gondoltam, hogy ő is hozatott valamit. Ott is mulattam, mert nem rögtön fordultam vissza, azután elmostam az épületek körül a mocskos csorgást [trágyalé?], még aztán ismét mulattam, mert vártam a gyereket. Aztán indultam a keresésére. Ekkor lehetett 3 óra tájban az idő.”⁸⁰

Solymosiné 1882 májusában még azt jegyzőkönyveztetette, hogy leánya „április elsején déltájban” ment el „gazdájának házából”, s „pár óra elforgása alatt gazdaasszonyához vissza nem tért, gazdaasszonya hozzá átmenvén, kérdé, hogy nem bízott-e szintén valami vásárolni valót leányára, mire ő kijelenté, miszerint tudomással sem bírt arról, hogy leánya a faluba ment; erre a gazdaasszony a leány keresésére a faluba sietett”.⁸¹ Nem kétséges, hogy ez a jegyzőkönyvvezető megfogalmazása. A tárgyaláson a tudomására jutás időpontjára is pontosabban nyilatkoznia kellett. A hatóság órában akarta hallani, amit a falusiak amúgy nem abban számoltak. „Szeffert: Mikor jött magához és micsoda szavakkal Huriné? Solymosiné: Már ebéd után valami két óra tájban lehetett. Azzal a szóval jött, hogy nem hozatott komámasszonyt valamit a kis lánnyal a boltból. Mondok neki: hát oda van? [...] Szeffert: Milyen óra tájban lehetett az, amikor Huriné átjött? Hogyan igazodnak magok az idő után? Solymosiné: Csak a napról, mert óránk nincs. Szeffert: Tehát úgy kettő, félhárom lehetett az óra? Solymosiné: Igen. Szeffert: És mindjárt megindult keresni? Nem mindjárt, mert előbb a komámasszony elment. Mert azt mondja, hogy elment a lelkem még ebéd előtt, de már nem tudtam nyugodtan lenni, a part felé, a falu felé néztem, tán Isten belém öntötte, hogy én arra néztem. Azután visszamentem a dolgom után. Mondok, nem is tudtam, hogy a faluba ment. Oda van, azt mondja a komám asszony, de már nem tudok nyugodtan lenni. Ő aztán elszaladt, be a faluba a hova a gyerekek ment a boltba; de csak addig ment, ameddig a másik leányom bent lakott a faluban, Zsófi, ahhoz ment, hogy nem látta-e Esztert, elment már azóta, otthon is lehet. Szeffert: Megint néztek utána? Solymosiné: Mikor hazajött a kereséséből, akkor elmentem megnézni, hogy haza jött-e már a gyerek. És aztán megint elmentem a keresésére. Szeffert: Mindig ugyanazon az úton? Solymosiné: Azon az egy úton; mert másfelé nem volt járása. Szeffert: Csak azon az egy úton. Nem lehetett más rövidebb úton menni? Solymosiné: Csak ott van a járás, de lehet másfelé is.”⁸²

A vallomások szerint az anyának nem szólt Eszter, hogy Ófaluba megy a keresztyény boltoshoz.⁸³ Ez annál különösebb, mert közben, mint láttuk, több szomszédasszony is

⁷⁸ T-E (Napi Értesítő), Huri Andrásné, 1883. jún. 22.

⁷⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

⁸⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 24. Ez a mondat Frenkel Sámuel tanúkodására reagálva hangzott el.

⁸¹ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1833. Vizsgálati jk. özv. Solymosi Jánosné, 1882. máj. 26.

⁸² T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21. A „part felé, a falu felé nézésből” Eötvös arra következtetett az anyának és a gazdaasszonynak is első gondolata az öngyilkosság volt: „Isten sugallta Hurinének, hogy a folyam felé keresse a szegény leánykát.” Eötvös, 1968. II. 278. Ez azért a fenti mondatokat olvasva élénk írói fantáziára vall. A part itt inkább a Tótfalu mellett húzóódó gát töltésére utalhat.

⁸³ Igaz, a tárgyaláson Solymosiné ezzel ellentétes kijelentést is tett: „Bejött Eszter hozzám pénteken is, szombaton is, mert egy reggel nem hajtotta fel a jószágot a partra, hogy be ne jött volna hozzám.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25. Ez azonban inkább az általános gyakorlatra vonatkozott. A „part” itt sem a folyópartra vonatkozik! Ké-

megbízta kisebb, krajcáros bevásárlásokkal, s útja a szülői ház előtt vezetett el. De miután az anya tudomást szerzett róla, hogy még nem tért vissza, először akkor sem először ő, hanem a gazdaasszony, Huriné indult el a Belfaluba a leányt keresni. Végül is az ő háza népében szolgált. Ő volt a felelős.

Huriné tehát a leány nyomában járva a fenti útvonalat követte. Legelőbb Belfalu közepén, Eszter nővérénél, a Rosenbergnél szolgáló Solymosi Zsófinál tudakozódott. Hogy ez hány órakor történt, arra láttuk, különböző időrendek léteznek. Huriné és Solymosiné elbeszélése szerint nem lehetett olyan korán, ahogy Zsófi állította.⁸⁴ Csak az biztos, hogy nem ment el a boltosig, hanem visszatért Újfaluba.

Voltak azonban olyanok is, akik még későbbre tették Huriné Belfaluba menetelét. A 75 éves újfalusi izraelita Frenkel Sámuel „*estefelé ozsonnakor, négy óra felé*” ment „*ki egy kicsit Ófalu felé*”. Ekkor találkozott Hurinéval. Pontosabban „*Négy órakor, vagy négy után egy fertállal, vagy később*.” Ekkor ő már visszafelé jött, s Huriné, akit „*szomszédasszonyként szólított*”, kérdésére állítólag azt felelte: „*megyek a faluba, már másodszor beküldtem a leányt festékeér, nem tudom, hol van oly soká*.” Ez „*erre Újfaluba felé közelebb*” esett. A tanú azonban kissé belezavarodott mondókájába, amikor az egyik védő, Heumann azt kérdezte tőle: „*Nem azt mondta magának Huriné: másodszor megyek a leányt keresni?*” Tanú: *Igenis úgy mondta. Heumann: Maga azt mondta előbb, hogy így mondta: másodszor küldtem a leányt a boltba. Tanú: Igenis azt monda: másodszor küldtem a faluba a leányt és megyek keresni. (Mozgás a közönség körében.)*⁸⁵ Huriné saját bevallása szerint is csak egyszer járt Eszter után a Belfaluban.

Szűszmann 18 éves leánya, Lóri is találkozott Hurinéval, amikor „*sétálni volt*”. „*Heumann (Szűszmannhoz) [?]: Találkozott-e maga az nap Huri Andrásnéval?* Tanú: *Igen. Elnök: Mikor?* Tanú: *Este felé. Elnök: Körülbelül hány óra lehetett?* Tanú: *Az óráknál nem tudom magam tájékozni, mert nem figyelmezttem, de azonnal nemsokára estve lett. Elnök: Hol találkozott vele?* Tanú: *Túl a túlgáton, az Ó-falu felé. Elnök: Huriné mi járatban volt?* Jött, vagy ment? Tanú: *Jött a faluból és én mentem ki Újfaluba. . . [?] Elnök: Ezt ő maga is mondja, hogy 4-5 óra is lehetett, amikor ő ment.*” Laura még azt is mondta Hurinének: „*megérdemelné azért, hogy oly soká oda van, sok helyen meg is vernék. Elnök: És Huriné mit mondott?* Süssman L.: *Azt mondta nem veri, verje meg az Isten.*”⁸⁶

Egy másik rokon, Gergely Ferencné, Solymosi Zsófia, Eszter nagynénje még 1882 szeptemberében úgy emlékezett, hogy Huriné nála Zsófi-val nem kereste Esztert, ami nem is csoda, mert lakása nem esik útba annak, aki Újfaluból jön Ófaluba. Ő először az anyától szerzett tudomást a leány eltűnéséről délután 3-4 körül.⁸⁷

sőbb, Friedman kérdésére újfent azt mondta: „*Friedman: Akkor reggel, mikor Eszter elveszett, beszélt-e maga vele?* Solymosiné: *Beszéltem. Friedman: Hány órakor?* Solymosiné: *Nem tudom, nem volt nekiünk óránk. Friedman: Igen, de hát kora reggel volt?* Solymosiné: *Reggel. Friedman: De megközelítőleg csak meg tudja mondani, hogy 4 órakor, vagy 9 órakor?* Solymosiné: *Nincs nekiünk óránk, a faluban se, hogy halljuk; hát reggel volt.*” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 6.

⁸⁴ Ebben egyébként Huriné is cáfolta Zsófit: „*Elnök: Maga sokkal később indult el Eszter keresésére, mint Zsófi mondja?* Huriné: *Bizony sokkal később. (Zsófihoz) nem jól emlékszel te arra leányom. Mert az lehetett már délután 3 óra.*” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 24.

⁸⁵ T-E (Napi Értesítő), Frenkel Sámuel, 1883. jún. 24. Az érdemi kérdés helyett aztán hosszú vita alakult ki akörül, hogy hány tehené van Hurinének, amibe a vádlottak közül még Lustig Sámuel is beleszólt, aki „*marha-kupecnek*” mondta magát. Uo.

⁸⁶ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25. A gyorsírással lejegyzett szövegből nem világos, hogy kinek szól az eredeti kérdés. Mivel Szűszmann Laura vallomásáról van szó, amelyben közben megkérdezik Szűszmannét, majd visszatérnek a leányhoz, nyilván elírás, hogy az apát kérdezték volna. Az sem egyértelmű, hogy ki merre jött és ment, de a későbbi időzítés szempontjából ez nem lényeges.

⁸⁷ 1882. szept. 8. OSzK Kt Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 28. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 719. Gergelyné

Zsófit Rosenbergék próbálták vigasztalni: „Édes anyám jött be, mentem eléje az utcára és akkor mondták, hogy még nincs meg Eszter. Erre mondták, hogy az én leányom is úgy ment el, s a vályogszűrűn volt; meg lett az is. Elnök: Ki mondta azt? Tanú: Rosenberg...”⁸⁸ Ez megint csak egy másik furcsa eltűnési história ebben az ügyben. Mintha többeknek lenne leányok elveszéséről szóló története.

Özv. Solymosi Gáborné, Solymosiné nővére szintén délután tudta meg, hogy Eszter eltűnt, ő viszont Zsófitól hallotta.⁸⁹ „Elnök: Mikor tudta maga, hogy Esztert elküldték a boltba és keresik? Tanú: Délután tájban tudtam meg, midőn testvérem őt kereste és Zsófi hozzám jött, hogy Erzsé néni nincs Eszter. Ej mondok, nem oly gyermek már, hogy elveszhetett volna. Zsófi aztán elment, én pedig dolgom után láttam. Elnök: Milyen idő tájban volt az, hogy Zsófi ott volt? Tanú: Egy óra tájban lehetett délután és azután ismét másodszor is eljött hozzám. Elnök: És másodszor mikor jelent meg magánál? Tanú: Ez később történt, nem tudom hány óra lehetett, mert nincs óráim. Elnök: Úgy vacsora felé volt. Tanú: Még vacsora felé nem volt. Jó délután volt. Akkor minden dolgomat elhagytam és kiindultam testvéremhez. Akkor még jóval napszállta előtt volt az idő annyira, hogy midőn testvéremmel beindultam a faluba, midőn a faluba egyet kerültünk és nem találtuk Esztert sehol, midőn kiindultunk Újfaluba, a nap leszállt. És midőn mentünk az ócska temető árkanak partján, Scharfné, a hatvékásné jött hozzánk.”⁹⁰ Ebből az elbeszélésből úgy tűnik, hogy Solymosiné még Huriné hazatértekor sem rögtön kelt útra, hanem várta hűgát, és együtt indultak Eszter keresésére.

Délután, amikor az anya is a leány nyomába szegődött, még semmi rosszra nem gondolt, csak arra, hogy talán lefeküdt valahol. „A gyalogúton és környékén nyomát keresték. Felkutattak minden vályogvető gödröt, fel minden árnyékos helyet, hátha »elaludt valahol.«”⁹¹ Csak a másodszori hiábavaló keresésből még mindig testvérevel együtt visszatérve, a tótfalusi zsinagóga előtt már estefelé elhaladva került aztán sor arra a beszélgetésre Scharf Józseffel és feleségével, amely új irányt szabott gondolatainak. No, nem rögtön, hanem egy pár óra múlva. Solymosiné május végi kihallgatása szerint Scharf az alábbi szavakkal próbálta nyugtatni a sírdogáló özvegyet: „Ne nyugtalankodjék leánya elveszte felett, az bizonyosan elő fog kerülni, mivel máskor is történt már az, hogy keresztény gyermek eltűnté miatt a zsidókat gyanúsították, azoknak még kemencéjüket is átkutatván, és mégis később a gyermek előkerült.”⁹² (Kiemelés – K. Gy.)

a tárgyalásra már nem idézték meg, állítólag közben összeveszett Solymosinéval. Szabolcsi M: Solymosiné. Egyenlőség. 1883. jan. 21. 8.

⁸⁸ T-E (Napi Értesítő), Solymosi Zsófi, 1883. jún. 25.

⁸⁹ Solymosiné húga, Jakab Erzsébet (1842–1923) 26 éves korában, 1865-ben házasodott össze nővére férjének távolabbi rokonával, a frissen megözvegyült Solymosi Gáborral. Férjhez menetelekor a hűg a Lichtmann-tanyán szolgált. 10 évi házasság után ő is megözvegyült. Férje, aki révész volt, 1875-ben a Tiszába fűlt. MOL A 2568.

⁹⁰ T-E (Napi Értesítő), Solymosi Gáborné, 1883. jún. 24. E tanúvallomás során az is kiderül, hogy Solymosiné menyje, aki ekkor már Tanyi József felesége volt, szintén odajött hozzájuk a gátról (a Tanyi család portája Tótfalu északi részén a 283. szám alatt volt), s amikor feltűnt, Scharf azt kérdezte Solymosínétől: „ahum jön, nem a lánya jön?” Uo.

⁹¹ Függetlenség, 1882. aug. 6.

⁹² SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1833. Vizsgálati jk. özv. Solymosi Jánosné, 1882. máj. 26. Ugyanezen a napon az eszlári bíró, Farkas Gábor is jegyzőkönyvbe mondta Scharf nyilván Solymosínétől hallott szavait, némileg bővített s máris átértelmezett változatban: „ne siránkozzanak mivel leányuk bizonyosan elő fog kerülni, jelenleg valószínűleg valahol alszik; hozzátéve továbbá, miszerint más alkalommal is merült fel már olyan hiedelem, miszerint az elveszett keresztény gyermek zsidók által öletett volna meg, nevezetesen anyjától hallotta, hogy egy ízben Nánáson is koholtak ily hírt, melynek alaptalansága, miután az ottani gyermeket a réten halva feltalálták, kiderült.” Uo.

Eötvös egyenesen azt fűzte a történethez kommentárként: „Sarf [sic!] mindig azt hitte, hogy a vérvád gondolata e vigyázatlan ötletből sarjadzott ki. Én is azt hiszem.”⁹³

Kulcsfontosságú Scharf elbeszélésében az „is”. Sokan, sokféle okból fennakadtak már ezen.⁹⁴

Melyek az értelmezési lehetőségek?

a) Rögtön az első napon felütötte a fejét a faluban az a találgatás, hogy a zsidók tették el láb alól Esztert, és ez Scharfnak már a fülébe jutott. S talán, bár tagadja, Solymosiné is sugallt találkozásukkor valami ilyesmit.

b) Nem kellett ahhoz semmilyen kósza hírnek keringenie. Évezredes félelmek pillanatnyi rezdüléseként Scharf megérezte és megelőlegezte a veszélyt, amely aztán falra festett ördög gyanánt testet is öltött.

Azt, hogy inkább az utóbbiról lehetett szó, Scharf saját, tárgyaláson tett vallomása valószínűsíti.⁹⁵

Létezik azonban a történetnek egy olyan többszörösen előítéletes (ráadásul szentimentális) olvasata is, amelyik az első értelmezéshez áll közel. Ónody Géza így beszélt el 1883 elején megjelent könyvében: „A zsinagóga a felügyelő lakással együtt az Ófalu és Újfalu közötti térs helyen fekszik, előtte a gátról leforduló ösvény vezet el; Eszter ezen az ösvényen haladt utoljára. Solymosiné lelkét egy titkos sejtelen kínos aggodalommal töltötte be; ugyanazon az ösvényen a zsinagóga felé tartott s könyekre és keserves sírásra fakadt. A zsinagóga közvetlen közelében levő lakása előtt ácsorgó templomszolga Scharf (Hatvékás) megszólítja és kétségbeesése felől »részvételtjesen« tudakozódott. Midőn a nő elmondotta, hogy leánykáját keresi, kit idáig láttak jönni, Scharf azzal vigasztalá »sohse búsuljon, megkerül az, élve vagy halva; Nánáson is történt ily eltűnés, a zsidókra fogták, hogy megölték, s később a leány egy nádasban halva megtaláltatott.« A zsidó úgy látszik, már várta ezen ügyetlenül kieszt fogással a leányát kereső anyát. Solymosiné lelkében ez által a sejtelen s aggodalom egyszerre egy borzasztó gyanúvá nevedezett, mit fokozott Scharf kihívó és szívtelen cynismusa.”⁹⁶ Eltekintve attól az „apróságtól”, hogy Solymosiné saját elbeszélésében nem szerepelt a „halva” találás mozzanata, ami vigasztalásként valóban furcsa is lett volna, azt sem mondhatta, hogy „idáig látták jönni”, hiszen akkor még csak Zsófi lánya szavait ismerhette, aki Papp József malmáig követte tekintetével Esztert. Ónody nemcsak Solymosinéba vetítette bele saját előítéletét, hanem Scharfba is a cinizmust.⁹⁷

⁹³ Eötvös, 1968. 77. Ebből a szempontból most másodlagos, hogy Eötvös – egyébként szintén nem véletlenül – ezt a beszélgetést nem április elsejére, az eltűnés napjára, szombatra, hanem másnapra, azaz vasárnapra teszi. Kende Tamásnál ez a találkozás még későbbre, április 3-ára csúszott át. Kende, 1995. 107.

⁹⁴ Bary felkiáltójellel idézi Scharf mondatában az 'is'-t: „Nánáson volt ilyen történet gyermekkoromban, azt is (!) a zsidókra fogták.” Bary, 1933. 36. Baryra hivatkozva exponálja Sándor Iván, 1983. 114. Vitatja Scharf kulcsszerepét Hegedűs, 1966. 41.

⁹⁵ Solymosiné a tárgyaláson inkább húga és Scharf közti párbeszédként idézte fel a történetet, de amikor eszerint a „réten” előkerül Nánáson a gyermek, ezúttal sem állítja, hogy Scharf azt mondta volna, hogy „halva” lett meg. Az elnök kérdésére, hogy miért hozta fel a nánási esetet, Scharf azt felelte: „Talán gondatlanság volt, de éppen eszembe jutott. Bár ne adta volna isten, hogy olyan bolondságot ejtettem ki a szájamon.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 20. Elnöki közbekérésre később is önkritikusan tért vissza saját kijelentésére: „nekem is behozta az isten a fejembe, inkább veszttem volna benn a házban, inkább ki se jöttem volna, hogy őket ottan vigasztaljam.” Uo. 1883. jún. 24. Dramaturgiai Deus ex machina?

⁹⁶ Ónody, 1883. 216.

⁹⁷ Scharf szavait egyébként szintén a „halva találás” nélkül idézi Bary, 1933. 36. Scharf megszólalásának jelentőségét is másként értékeli: „volt ugyan gyanú mindjárt az első napokban elég, amely a zsidók ellen irányult, de talán a gyanúoknak sem Solymosiné, sem az eszlári nép nem tulajdonított volna olyan jelentőséget, ha Scharf József feltűnő és gyanús vádnélküli védekezésének híre nem terjed a faluban.” Uo.

Solymosiné egyébként, Ónody verziójának ellentmondva, Verhovay riporteri kérdésére, miszerint kezdettől a zsidókra gyanakodott-e, azt válaszolta: „Nem én, kérem alászan. Még csak rá sem gondoltam, hogy azok vesztették volna el. Azt hittem szerencsétlenül járt.” S csak este, az ágyban hasított belé a gondolat: „Lefeküdtem, s ekkor eszembe jutottak a Hatvékás szavai. Mintha gyertyavilágot gyújtottak volna a fejemben; az motoszkált bennem, miért mondta nekem a Hatvékás, hogy Nánáson is tűnt el egy leány, azt is a zsidókra fogták, mikor én nem fogtam senkire. Akkor kezdtem gondolkodni azon, hogy a töltésen látták a lányt s a Hatvékás háza körül veszett nyoma. Hajnalban elküldtem a fiamat, nézze körül a zsidó templomot, meg a Hatvékás házát, de már akkor hiába járt a gyerek, nem hallott semmi neszt...”⁹⁸

A tárgyaláson Solymosiné fejében a gyertyafény már isteni világossággá fényesedett. Előbb Eötvös idézte fel a külön nem jegyzőkönyvezett, két nappal korábbi vallomásszöveget: „Éjszaka az Isten megjelentette magának, hogy ennek a szegény leánynak a zsidók révén kellett elvesznie. Hát megálmodta-e ezt maga? Solymosiné: Nem álmodtam, én nem tudom honnan, honnan nem keletkezett bennem a gondolat, hogy eredj fiam, nézd körül a zsidó templom környékét, hogy nem látsz-e ott valami új hányást? Mert már azóta el is áshatták a gyermekemet. Eötvös: János fiának mondta ezt? Solymosiné: Igen.”⁹⁹

A tárgyaláson azonban nemcsak olyan tanúk kerültek elő, akiket a vizsgálóbíró korábban nem hallgatott ki, s a falusi előljáróság pótlólag próbált mozgósítani. A védelem is igyekezett „az eltűnés tényállására” előteremteni saját tanúit. Sietniük kellett, lemaradásban voltak. Mi tagadás, a vizsgálóbíró nem nagyon törekedett mentőtanúk előállítására. Közben ismét bepillantást nyerünk a tanúvallomások keletkezésének, gyakori változásának hátterébe is.

A tizennyolcadik évét taposó Vámosi Julianna (1866–1938) (a perben csak Julcsaként emlegették) harmadik éve szolgált Ófaluban Löventhal boltoséknál, három telekre Rosenbergéktől. Először azt vallotta a tárgyaláson, hogy déli egy órakor még látta Esztert a boltból hazafelé menni.¹⁰⁰ Ez nem volt vadonatúj állítás, Rosenberg Rozi szintén ezt mondta. Csakhogy Vámosi Julcsa nem volt zsidó. És itt most ez is számított. Sőt, azt állította, hogy hallotta is, hogy mit beszélnek a testvérek egymással. „Már behúztam a pitvar ajtót, át akartam menni a szomszédba, hogy Eszternek testvére Zsófi, ki ott szolgált a harmadik házban tőlünk, mikor Eszter már el akart indulni, azt mondta neki, sietek haza; továbbá azt kérdezte Zsófi Esztertől: mért vagy olyan szomorú, talán kiszidott vagy megvert asszonyod? Nem engem felelt rá Eszter. Többet nem hallottam, csak láttam, hogy azután haza ment.”¹⁰¹

⁹⁸ Függelenség, 1882. aug. 6. A tárgyaláson Groszberg Leon azt vallotta, hogy vasárnap találkozott Solymosi Jánossal, aki jött kifelé a faluból, miután egy kutat nézett meg, hogy Eszter „oda nem ugrott-e bele”. T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23. Ezt a már idézett Tapasztó Sándor is megerősítette, szerinte a faluban „azt beszéltek, hogy Eszter a kútba esett, ő ezt nem hihette el, de mégis utána néztek a kútban”. Friedmann védő kérdésére azt is pontosan megjelölte, hogy ez másnap, vasárnap történt, s mégpedig „Morvai Györgynek a kútjában” keresték, amely „szabadon áll az út szélén”. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9. Morvai György ekkoriban a Rosenberg és Löventhal háza közötti három porta egyikén lakott, ott lehetett az utcán a kút is.

⁹⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21. Solymosinéénál a tárgyaláson még egyszer visszatért ez a gondolat: „Engedelmet, mindjárt reggel küldtem a fiamat keresni a sírt, mert az Isten adta belém, hogy a gyermekemet az éjszaka megölték. Ezt pedig nekem egy lélek sem mondta más, mint Scharf József, ki nekem mondta ezt a példát.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 28.

¹⁰⁰ T-E (Napi Értesítő), Vámosi Julcsa (először), 1883. jún. 25. Az időmeghatározás kényes kérdésére nézve ezt mondta: „Bizonyosan volt már egy óra, mert mikor ebédeltünk 12 órát harangoztak, míg felmostam az edényt, ki-söpörtem a konyhát, és kiállottam a kapu elé, bizonyosan elmúlt egy óra.” Uo.

¹⁰¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25. Mind Zsófi, mind anyja hazugságnak nevezték Vámosi Julcsa vallomását. Solymosiné: „egy szó sincs igaz a szádban”. Uo.

Aztán szülői nyomásra Vámosi Julcsa megváltoztatta a véleményét. Annak árnyékában is, hogy emiatt még hamis tanúzásért is felelnie kell a bíróság előtt. Hogyan kerülhetett arra sor, hogy a szülők tulajdonképpen feljelentették gyermeküket az előjárásnál? Miért is tett az anyja szerint Vámosi Julcsa az első alkalommal hamis vallomást? Vámosi Józsefné Tóth Erzsébet, 48 éves református, dadai születésű asszony: „Azt vallotta, hogy arra kérték, hogy esküdjön meg arra, hogy ő egy órákor látta Solymosi Esztert. Itt már most nekiünk azt vallotta, hogy láttam édesanyám, de 10 és 11 közt, itt az ura, egy izraelita ember arra kérte, hogy arra esküdj, hogy te egy órákor láttad Solymosi Esztert, nagy jutalmat fogsz kapni.” Az anyja még arra is hitet tett, hogy korábban az ő leánya „rendes antiszemita” volt: „Azelőtt olyan leány volt ez, hogy még talán egy kanál vízbe is elvesztette volna a zsidókat, nem hogy olyat beszélt volna mint itt. Most azonban az utóbbi napokban úgy meg tudták hódítani, vagy mi, hogy én, édesanyja, húsz esztendeje vagyok asszony, de olyan még velem nem történt, hogy amit előbb nem tudott, most egy pár nap alatt tudta meg, hogy ő még Solymosi Esztert látta.” Amikor Eötvös arra figyelmeztette, hogy más tanúk is később látták Esztert, s az anyja nem is tudhatja, hogy valójában hány órákor történt a találkozás, Vámosiné azt válaszolta: „Bizonnyítja az egész falu, hogy akkor nem is létezhetett; ő 11-12 órákor láthatta csak.” A kihallgatás szorításában az asszony láthatóan zavarba jött: először azt mondta, hogy Julcsát a gazdája bírta rá a hamis tanúzásra, aztán később azt, hogy Lichtmann-né lánya beszélt rá a vallomástételre, és Lichtmann fia vitte be kocsival Nyíregyházára. Előbb 10 és 11 között, később pedig már 11 és 12 között vélte a találkozás időpontját. Arra a védői kérdésre, hogy „a faluban nem tettek magának, vagy férjének szemrehányást, hogy leánya a zsidók mellett vallott?” – először nem válaszolt. Aztán további kereszkérdésekre beismerte, hogy férje azért hozta el a leányt Löventhaléktól a szolgálatból, „mert azt hallottuk, hogy agyon akarják verni. Friedmann: Ki mondta, hogy agyon akarják verni? Tanú: A faluban piszkálgatták. Friedmann: És férje miért ment oda? Tanú: Hogy megnyugodjon a falu.”¹⁰²

Vámosi Julcsa, amikor 1883. július 20-án elismerte, hogy korábban valótlan tanúskodott, azt állította, hogy Lichtmann Samu vette rá, hogy egy órát mondjon. Ekkor már úgy vélte, hogy a déli harangszó előtt látta Esztert. S hogy semmi mást nem kapott, csak a törvényszéken 50 krajcár tanúdíjat. Eötvös kérdésére felidézett egy falubeli jelenetet: „Eötvös: Agyon akartak ütni és szidalmaztak? A tanú: Gyakran mondták. Eötvös: Mikor a Tiszára vízért ment? A tanú: Igenis. Eötvös: Ott ki mondta, hogy hamisan esküdött? A tanú: Farkas Andrásné, Cseres Bálintné és a harmadik A[r]dai Józsefné.”¹⁰³ Ezen a napon a leány apját, sőt gazdaasszonyát is kihallgatták. Az apa, 42 éves szőlőpásztor, a község cselédje azt vallotta, hogy a szintén Nyíregyházán tanúskodó Cseres Mihálytól hallotta kinn a szőlőben, hogy „a leánya nem jól beszélt ám, így meg így, hát azért az egész faluság majd agyon verte a leányukat.”¹⁰⁴ A tokaji születésű 30 éves izraelita fiatalasszony, Löventhalné elmesélte, hogyan vitték a leányt tanúskodni, s hogyan került sor a szolgálatból kivételére. Löventhalné kér-

¹⁰² T-E (Napi Értesítő), Vámosiné Józsefné Tóth Erzsébet, 1883. júl. 9. Eötvös Károly utóbb így kommentálta Vámosiné magatartását: „Mi történhetett az anyja lelkében? Semmi különös. A lélek méregkeverő, a vád szítói, a felekezeti gyűlölettség ügynökei megrontották az anyja lelkét. Buta meggyőződés, de meggyőződés vezette az anyát. Eötvös, 1968. II. 298. Bary emlékirata nem hagyja ki, hogy ne reagáljon ugyanabban az összeesküvés-elméleti szellemben: „Az anyja lelkét nem rontotta meg senki. Az tiszta maradt, s a tiszta lélek a gonosztságot, hamisságot akarta leleplezni. A szegény leány lelkét rontották meg a bűnpalástoló liga ügynökei.” Bary, 1933. 519.

¹⁰³ T-E (Napi Értesítő), Vámosi Julcsa (másodsor), 1883. júl. 20.

¹⁰⁴ T-E (Napi Értesítő), Vámosi József, 1883. júl. 20.

dezte az apától: „miért akarja elvinni? Azért – felelt – mert itt nincs biztonságban, ki akarom vinni a gyermekemet a faluból. No vigye – mondom – de vissza fogja adni hozzám? Vissza, felelt, csak szűnjék meg ez a nagy zaj. Helyes, mondom, ha hazaviszi, én majd addig, míg e lárma megszűnik, megküzdöm cseléd nélkül.” Két nap múlva az anya is eljött „és kérdezte, hogy bért nem adok-e neki? Mondom neki, hogy mivel azt mondták, hogy visszajön a leány, fogok neki bért adni. Hát a leányt mikor adják vissza, mondom. Látja, most nem adhatom vissza, felelt, mert a nép úgy fel van lázítva. Papp Józsefné, a törvénybíró felesége élém állott s azt mondta, én leszek leányod gyilkosa, ha bebocsátod. Farkas Gábor a bíró azt mondta, ne jöjjön leánya faluba, mert nem jó lesz belőle...” Löventhalné felidézte a Tiszára menő történetet is, mint kiderült, egyszer ő is Julcsával tartott azon az úton: „Kedden, mikor ment a Tiszára, azt mondom neki: Julcsa egy libám elveszett, én is megyek veled, mert te a jegyét jobban tudod, mint én. Jól van, mondja meg, hogy hazudok-e? Elmentünk a Tiszára és négy asszony mindjárt körülfogta, hogy ilyen zsidó tanú, olyan zsidó tanú, hogy merted állítani, hogy 1 órakor délután Esztert láttad. Mindennek elmondták, úgy hogy ez a lány se holt, se eleven nem volt. Én meg nem feleltem, mert négy asszonnal hogy merjek én perelni.” Eötvös kérdésére ő négy asszonyt azonosított a Tiszára menet: „Egyik volt Farkas Andrásné, a másik a nyíri Kovácsné, vagy nem tudom, hogy szokták hívni, a harmadik Mészáros Bálintné, a negyedik Ardainé. Eötvös: Így volt Julcsa? Vámosi Julcsa: Az egyik volt Farkas Andrásné az öreg anyjával. Löventhalné: Igen ez a nyíri Kovácsné, azután Mészáros Bálintné és Arday Józsefné.”¹⁰⁵ Bővült tehát azok névsora, akik a falu harcias női frontját megjelenítették. Eötvöst különösebben nem érdekelte a gátra járó asszonyok Tisza-parti kara, minket viszont annál inkább. Akárhova nyúlunk, mindegyre újabb és újabb szomszédsági-rokonsági hálónak botlunk, ilyen ez a látszólag alkalmilag szerveződő kompánia is.¹⁰⁶

A Julcsát körbefogó asszonyok egyazon környéken laktak, de nem voltak közvetlen szomszédok. A kör középpontjában, Ófalu dél felé kivezető útja mentén állt Löventhalék lakással egybekötött boltja. Keskeny telek, hosszú házzal. Ők eredetileg nem szerepeltek a megvádoltak listáján, most cselédjük miatt kerültek a tanúk padjára. A fiatal szatócs apja, Salamon már 1848-ban itt vitt boltot. A hajdani zsellér, nyíri Kovács János második házasságából maradt özvegyének, Varga Zsuzsannának szerepét valószínűleg „öreganyjuk” mivolta adta a csoportban. Első házasságából való, egyszer már szintén megözvegyült leánya, Vajda Eszter másodjára Farkas András második felesége lett, s házasságuk a falu két taksás nemes családjának hagyományát fonta egybe. Mészáros Bálint, egy féltelkes jobbagyporta egyik örököseként 1874-ben vette feleségül az akkor 18 éves Cserés Juliannát (ezeknek a neveknek az összevonásából vagy félrehallásából származhatott a „Cseres Bálintné” téves alak!). Arday Józsefnek, szintén tekintélyes gazdacsalád sarjának viszont Mészáros lány lett a felesége, s távolról sem mellékesen Farkas Gábor, a bíró volt a mostohaapja (ezt viszont Eötvös nem derítette ki, pedig vadászott Farkas Gábor rokonságára). A csapások ellenére csupa jól beágyazott sors, fiatalok és idősek, több generáció egy csoportban. Solymosi rokonság egy sincs köztük. Vámosiék ezzel szemben a falu társadalmában függő, periférikus helyzetet foglaltak el: a belterületen kívül, a községi szőlőpásztorházban éltek, a feleség ráadásul nem is idevalósi. Nemcsak leányuk életét, hanem állásukhoz kötött lakásukat is okkal féltették a feldühödött, a faluban hangadó gazdaasszonyok fenyegetőzését hallva. Ezért látta jobbnak a községi bíró is, hogy elvigye magával az apa a le-

¹⁰⁵ T-E (Napi Értesítő), Löventhal Salamonné, 1883. júl. 20.

¹⁰⁶ A szomszédság-rokonság kapcsolatrendszereiről, ezek „rétegzettségéről” a magyar néprajzi irodalom is tudósít. Lásd Nagy Varga Vera, 2000. 556.

ányt. Esélyük sem lehetett volna a szembeszegülésre. A tárgyaláson egyébként úgy hírlett, hogy az apa, feszültségevezetőként a nagy ijedségre, jól elagyabugyálta a lányát. Hadd tanulja csak meg ő is, mekkora a faluközösség, vagy ahogy ő hívta, „az egész faluság” ereje.

A védelem másik, tárgyalásra előkerült tanúja Hatalóczy András volt, aki azonban végül szintén visszavonta a vallomását. Nem volt idevalósi. Gyüdön született, 23 éves, római katolikus. Nevét hol Hatalóczyknak, hol Hatalovszkynak írták. 1882-ben a Huriékkal szemközti szomszédnál, Debreczeni Mihálynál szolgált, a tárgyalás idején azonban már Nánáson volt kocsis. Április elsejére nézve ő jóval meredekebb állítással rukkolt elő, mint Vámosi Julcsa. Ő Debreczeniék portájáról hallotta Esztert, hogy nem akart menni a faluba. Közбекérdezésre azután már csak annyira emlékezett, hogy a gazdaasszony így szólt: *„miért nem mégy, hisz kijöhetsz még estig háromszor is. Elnök: És milyen időtájban volt, hogy felszólította a gazdaasszony? Tanú: Gondolatom szerint három óra tájban volt az idő, de biztosan nem tudom, mert óránk nem volt. Elnök: Délután? Tanú: Igen. Elnök: De minden esetre ebéd után voltál? Tanú: Igen, ebéd után voltam. Elnök: Bent ebédeltél akkor vagy kint a mezőn? Tanú: Bent a házban.”*¹⁰⁷

Aztán előbb Debreczeni Mihály cáfolta volt cselédje szavait azzal, hogy egész nap kint szántottak a földön, ezért a legény nem lehetett otthon.¹⁰⁸ Majd az is kiderült, hogy Szűszmann beszélt rá Hatalóczyt Nánáson, hogy jöjjön Nyíregyházára tanúskodni. S hogy Nyíregyházán meg a várnagy, Henter Antal igyekezett lebeszélni erről. A dolog hátterében más is állt, de ekkor a tanú még tartotta magát. *„Eötvös: Itt a tanuk szobájában nem beszélte a húgoddal erről a dologról? Tanú: Beszélgettem, hogyne beszélgettem volna. Mert arról zúg az egész falu, hogy én hamisan esküdtem erre a dologra. Azt mondtam, az én lelkem tudja, hogy hogyan esküdtem, én tisztán érzem magamat.”*¹⁰⁹ Aztán július 20-án Debreczeniné Lányi Erzsébet is vallomást tett, s nem csak azt mondta, hogy férjével együtt a szolga szombaton csak „napszállta előtt” jött meg a szántásból, hanem azt is, hogy *„egész héten kint volt szántani férjemmel együtt akkor is, mert akkor a házamat meszeltem, kint voltam, nem főzhettem, hát kivitték magukkal az ebédre valót. Elnök: Mikor vitték ki? Tanú: Reggel.”*¹¹⁰ S bár ez az időrend nem kevésbé zavaros, mint a többi (ne feledjük, a férj szerint nem egész héten, csak péntek–szombat szántottak, s az sem világos, hogy melyik reggel vitték ki az ebédnek valót), Hatalovszky aznap, a büntetés terhét is vállalva, visszavonta vallomását. *„Elnök: Debreczeninét azt állítja, hogy te nem is voltál szombat délelőtt odahaza. Tanú: Én azt mondtam, hogy nem tudom biztosan, hogy fröstökre két köblös földet kiszántottunk; eltelt az idő; és lehet, hogy nem voltunk odahaza.”*¹¹¹ Eötvös ugyan nem kelt a hamis eskü védelmére, de próbálta megérteni és elmagyarázni a körülményeket, amelynek hatására a tanú megváltoztatta véleményét. *„Eötvös: Tudat-e hogy ellened zúgott az egész falu? Tanú: Tudtam, azt is mondták, hogy ha haza megyek, agyon vernek mindjárt ott az udvaron, hogy ha megtalálnak. Eötvös: Ki mondta? A tanú: Az eszláriak. Eötvös: A testvéred mondta-e? A tanú: Igen, testvérem, ki Szilvásiéknál szolgáló volt.”*¹¹² Eötvös ekkor azt is elmondta, hogy miként került Hatalóczy az ő látókörébe, s kérte: *„Klár Dezső simapusztai birtokos idéztessék meg tanúként, ki is-*

¹⁰⁷ T-E (Napi Értesítő), Hatalóczy András (először), 1883. jún. 22. (A közölt jegyzőkönyv második része tévesen 24-i datálásba csúszik át.)

¹⁰⁸ T-E (Napi Értesítő), Debreczeni Mihály, 1883. júl. 4.

¹⁰⁹ T-E (Napi Értesítő), Hatalovszky (sic!) András (másodszor), 1883. júl. 9.

¹¹⁰ T-E (Napi Értesítő), Debreczeniné, Lányi Erzsébet, 1883. júl. 20.

¹¹¹ T-E (Napi Értesítő), Hatalovszky (sic!) András (harmadszor), 1883. júl. 20.

¹¹² T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 20.

*mételve erősen, őszintén, keményen faggatta azt a fiút, hogy az igazat vallja és az mindig teljesen őszintén s egyformán nyilatkozott előtte és az akkor nyilatkozatai mindenben ellentétben állnak mai nyilatkozatával.*¹¹³

* * *

Ennyit tudunk arról, hogy mivel is telt az Esztert útját figyelemmel kísérő, Esztert kereső eszlári keresztény virágvasárnap előtti szombatja. Magának Solymosi Eszternek a történészi eszközökkel, forrásnyomok alapján megírható útja április elsején, a gát felé menet véget ért. Annak, ami ezután következett, maga Solymosi Eszter legfeljebb csak az apropója lehetett.

Gyanútól a vádig. Egy (hiányzó) hónap

Az anya végül csak 1882. április 3-án, hétfő este jelentette be a falu bírójánál leánya eltűnését.¹¹⁴ Másnap, kedden reggel jutott általa a hír hivatalosan Jármly Jenő szolgabíró tudomására, aki el is rendelte a leány körözését. Legközelebb egy hónap múlva, május 4-én, csütörtökön járt az özvegy Vencsellőn, s csak ezután vette kezdetét a vizsgálat.

Hogy a két időpont közötti egy hónapban mi történt Eszláron, arról jóformán semmit sem tudunk.¹¹⁵ Pedig valami fontos változás mehetett végbe, ha április elején még nem veték komolyan az özvegy gyanúját, májusban pedig már megindult bejelentése nyomán a vizsgálat.¹¹⁶ Igaz, ezúttal az a „véletlen” is nyomatékosítóan hathatott, hogy másnap, május 5-én Gunya Sándor eszlári jegyző is megfordult a szolgabírói hivatalban.¹¹⁷

A leglényegesebb változás minden forrás szerint nyilvánvalóan Scharf József még öt évet be nem töltött fiaskájának fecsegése lehetett április végén – május elején a tótfalusi libale-

¹¹³ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 20. Klár Dezső szerepét megerősíti dokumentumregényében is. Eötvös, 1968. II. 273. Mint írta: „Gondos kérdéseimre elmondta még, hogy Huriné és a leányka feleseléséből azt értette, hogy a lányka nem olyan festéket hozott a boltból, amilyen kellett volna. Talán kéket hozott, holott Huriné feketével szokta háza alját befösteni. Vagy talán megfordítva. Azért küldte hát vissza a boltba, hogy cserélje ki a festéket. Tünődtem: igaz lehet-e ez? A gyanakvás ragálya az én gondolkodásomat is megkörnyékezte. Nem kérték-e föl a legényt e vallomásra? Nem fizettek-e vagy nem ígértek-e vallomásaért jelentékeny jutalmat? Nyomozásom eredménye az volt, hogy jelleme komoly, a munkát szereti, gazdáival sohase volt baja; kocsmázni, duhajkodni nem szokott. Arca nyílt, fejét egyenesen tartja, szembe néz és megfontolva felel minden kérdésemre, ifjú kora miatt sem lehet ravasz lélek. Nyugodtan és határozottan állította, hogy őt lelkiismerete hajtja erre a vallomásra.” Uo. 274

¹¹⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. Farkas Gábor vizsgálati jegyzőkönyve (1882. máj. 26.).

¹¹⁵ A hiányzó hónap „fontosságát” hangsúlyozza Kende Tamás is, bár ő Farkas Gábor szerepére szűkíti a közben történeteket. Kende, 1995. 107–109.

¹¹⁶ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883 Vizsgálati jkv. özv. Solymosi Jánosné Jakab Mária (1882. máj. 26.). Solymosiné vallomásában egyértelműen utalt arra, hogy benne Scharf József mondása „keltett gyanút”, s kérte április 4-én a „zsidó templom környékének felkutatását”, amit a szolgabíró azzal hátrított el: „ne tápláljon ily hiedelmet”, de az eltűnt személyleírását felvette. Jármly Jenő, aki ellen az ügyben fegyelmi vizsgálat indult, ugyanaznap tett nyilatkozatában az április 3-i (sic!) bejelentés kapcsán nem tett említést az asszony zsidó templommal kapcsolatos kéréséről. Viszont leírta, hogy május 6-án személyesen kiment Eszlárra, ahol „az előjáróság közbejöttével” a vizsgálatot megtartotta. Uo. 1882. máj. 26. S bár a megyei főügyész, Szikszay Pál megállapította a mulasztást, miszerint „a rendszerint foganatosítandó rendőri vizsgálatot meg nem tartotta”, egyúttal azonban a leány eltűnésének „sajátságos körülményei” miatt végül a fegyelmi eljárás megszüntetését indítványozta. Uo. 1882. szept. 5.

¹¹⁷ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883 Vizsgálati jkv. Gunya Sándor, 1882. máj. 26.

gelőről jövet s menet.¹¹⁸ Normális körülmények között persze egy ennyi idős gyerek szavaira senki sem épít vádakot, de Eszláron ekkoriban – úgy tűnik – bármi megtörténhetett.¹¹⁹

Scharf Samuka szavainak – mint szinte mindennek ebben a történetben – legalább kétféle interpretációja létezik. Az egyik szerint egy ötéves kisgyermek szavai „tünetként” öntudatlanul nyomravezetők lehetnek a felnőtt világ körülötte zajló történéseire. A másik szerint ez nem képzelhető el másként, mint hogy a gyereket cukorkával, kaláccsal, egyszóval „édesgetéssel” kitanították.¹²⁰ Ahelyett, hogy egyik vagy másik vélekedés mellett keresgelnénk érveket, célravezetőbbnek tűnik a megindult vizsgálat utalásaiból legalább addig visszafelé haladni az időben, ameddig az egyáltalán lehetséges. Ilyenkor a kihallgatásokkor elhangzott elbeszélések időhorizontjából szemléljük a történés idősíkját. Ezáltal ugyan bevallottan retrospektíve (re)konstruált adatokat nyerünk, mégis valami talán ledolgozható az időhézagból.

A jegyzőkönyvek alapján Samu beszédének legkorábbra datált említése Sós Andrásné Farkas Esztertől ered, s április 3–4-ére vonatkozik.¹²¹ Távolról sem mellékes, hogy az első, május 6-án jegyzőkönyvezett vallomásokban Samu még csak „kis leányról”, vagy „a leányról” beszélt: „Atyám megfogta a kis leányt, bevitte a templomba, egy karszékbe ültette, és fogta a kezét, Móric pedig a fejét, s ekkor a metsző bácsi megvágta a lábát...”¹²² Másrészt Sós né először Samu szavait nem a saját fülével hallotta, hanem a kisfiú az ő 12–13 éves leányainak beszélte el, s tőlük jutott tudomására. Az április eleji fecsegés emlékéhez Sós Andrásné még a tárgyaláson is ragaszkodott, bár ott Eötvös szorongató kérdésére az időpontról csak annyit tudott mondani, hogy az Eszter elveszése után „nem lehetett több egy hétnél”.¹²³ Ezt a datálást tekinthetnénk egyszerűen az ebben az ügyben uralkodó általános „időzavar” egyik tünetének vagy akár tévesen rögzített adatnak is. Hiszen ha ez valóban ekkor történt volna, miért várt Solymosiné még egy hónapig második bejelentésével? Sós né ugyanis a hallottakat közben fűnek-fának elmesélte. Intő lehet számunkra az a mozzanat is, hogy bár Bary jegyzeteiben fellelhető ez az igen korai dátum, s a tanú a tárgyaláson is fenntartotta azt, a volt vizsgálóbíró Eötvössel notóriusan vitázó visszaemlékezésében mégsem hivatkozik rá. Nála Sós Andrásné kijelen-

¹¹⁸ Libalegelőként a régi, már használaton kívüli tótfalusi katolikus temetőt használták. Vö. MOL S 78 Kataszteri térkép, 1870 (Brsz. 666), illetve Adamovics r. kat. lelkész levele érsekéhez: „az 1881. évi árvíz által az árkok teljesen bemosatván, s a termő talaj lucernástól együtt elsodortatván azóta minden haszon nélkül libapascumként hevert, nem találkozáva ki művelésére vállalkozott volna.” (1885. jan. 20.) EFL TE 21/1885. Samu 1877. augusztus 18-án született. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81.

¹¹⁹ Maga a vizsgálóbíró is érezte a helyzet abszurditását: „az egyetlen nyom: egy ötéves kisgyerek fecsegése, bármily megbízhatatlannak és komolytalannak látszott is, mégis egyetlen volt s azt teljesen elhanyagolni, feletle egyszerűen napirendre térni nem lehetett.” Bary, 1933. 53.

¹²⁰ Eötvös tulajdonképpen mindkét lehetőséggel számol. Eötvös, 1968. I. 86–87. „A vizsgálóbíró [...] akár-milyen éretlen gyerek szavaiban is jelenséget keres, s gyakran talál is. Tünetnek tekinti, melyből kiindulhat, s amely helyes nyomra vezetheti őt. Csakhogy azt gondosan meg kell vizsgálni, vajon a tünet valódi-e vagy koholt? Mi az oka? Miként keletkezett?” A tanú kikészítés „édesgetéses” technikájára: „hogy idegen, felnőtt, férjhez menő parasztlányok és fiatal asszonyok az addig ismeretlen kis, szegény, rongyos öltönyű zsidó gyereket fölkeressék, közeli ház pitvarába odavigyék, neki kedveskedjenek, cukorral, kaláccsal édesgessék, amit se azelőtt, se azóta sohase tettek: ez mégis fölötte különös. Mindenesetre érdemes lett volna ezt gondosan kipuhatolni.” Uo. 83–84

¹²¹ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 446. Ez az adat eredetileg a falusi előjáróság és a szolgabíró által felvett 1882. május 6-i kihallgatásból származik, s azt erősíti meg a tanú a későbbi vallomásaiban is.

¹²² OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 446. Soós Erzsébet vallomása; OSZK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 1. Sós Erzsébet vallomása, 1882. máj. 6.

¹²³ T-E (*Napi Értesítő*), Sós Andrásné Farkas Eszter, 1883. jún. 22.

tése legkorábbiként Samu április 30-i elbeszéléséhez kötődik. Ekkor már maga az aszszony is hallotta, amikor Lengyel Istvánné kapujában Samu beszélt a gyerekeknek: „atyus hívta be a magyar lányt, megkötözte és megmosta, metsző bácsi pedig megvágta, csirkét is vágott nálunk.”¹²⁴ Megejtő rusztikus természetességgel szövődik ebben a változatban össze a kóser csirkevágás a leányon ejtett vágással. De az is kihallható a szövegből, hogy ekkor még legfeljebb „vérvételről”, s nem gyilkosságról volt szó. Ráadásul a felnőttek által idézett beszédben ekkortól már „nacionáléja” („magyar”) is lett az eltűntnek.

Szabó Julianna (18 éves) május elejére tette a Samutól hallott következő variánst: „...behívta atyus a magyar leányt az utcáról a házba, hátra kötötték a kezét, megmosta atyám a lábát, a metsző elvágta a nyakát.” A visszakérdésre: „Tán a csirkének?” azt felelte: „Ejh a magyar leánynak.”¹²⁵ Tanyi Eszter (19 éves) tanúvallomásában ugyanez a történet már hosszabb párbeszédes formában rögzült: Tanyi E. (a továbbiakban: T. E.): „Volt-e nálatok egy leány? Samu: Volt. T. E.: Láttad-e te azt a leányt? Samu: Láttam. T. E.: Ki hívta be és mit csináltak vele? Samu: Atyus behívta a leányt, leültette, kezét hátra kötötte, a száját ronggyal bedugta, megmosták a leányt, a metsző bácsi pedig elvágta a nyakát. T. E.: Hová tették a leányt? Samu: Azt nem tudom, mert Móríc bezárta az ajtót.”¹²⁶ Ebben a változatban már egyértelműen a nyakon ejtett sebet a metsző. A két leány Sós Mihályné pitvarában faggatta Samut, maguk sem titkolták, hogy cukorral kínálgatták, hogy hajlandó legyen beszélni, s mindezt Sós Mihályné is megerősítette, bár ekkor azt vallotta, hogy ő csak a két lánytól hallotta, mit beszélt a fiú.¹²⁷ Ez egyébként is jellemző szituáció: Pásztor Józsefné Tanyi Erzsébet, Tanyi Eszter nővére május 2-án például arra lett figyelmes, amikor libáit terelgette haza este a legelőről, hogy Samu azzal ugrott elébe: „Azért sem mondom el magának, mit csinált apám a magyar leánnyal!” De a többit már nem az ő füle hallatára mondta, hanem a szintén szomszéd özv. Bátori Gábornénak.¹²⁸ Itt olyannyira kihegyeződtek az érzékszervek a fülelésben, hogy szinte mindenki a másik ember dobhártyájának rezgése által hallott. Azonban a tanúságtételek furcsa, többszörösen szekunder jellege sem feledtetheti el velünk, hogy annak ellenére, hogy Samu beszédét más elbeszélők „hizlalták”, „gazdagították”, egyszer sem hangzott el ezekben a szövegváltozatokban Solymosi Eszter neve. Vagy „kislányról” vagy később „magyar lányról” volt szó, de soha sem név szerint Eszterről. Nyitott kérdés, hogy a zsidók miért a „magyar”, s miért nem a „keresztény” jelzőt használták a nem zsidókra. S vajon miért nem a „goj”-t? Jellegzetesek a további „szövegdúsítások” is: először még szinte gyöngéden vezette be az atya a leányt (hol a házba, hol a templomba), eleinte csak fogta a kezét, később megkötözte, majd a száját is betömte, de sohasem tett mást vele, mint megmosta. S a metsző is először csak „megvágta” (a lábát), s csak később durvult el az elbeszélés annyira, hogy „elvágta a nyakát” lett belőle.

¹²⁴ Bary, 1933. 39.

¹²⁵ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 447. Szabó Julianna, 1882. máj. 20.

¹²⁶ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 448. Tanyi Eszter, 1882. máj. 20.

¹²⁷ OSZK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 5. Az elnöknek a tárgyaláson Sós Mihálynéből sikerült kihúznia ennek „a diskurzusban benne lenni is, meg nem is” helyzetnek az expressis verbis kimondását: „Elnök: Ezt maga a kis fiúnak a szájából hallotta? Tanú: A leányok mondták. Elnök: De hallotta-e maga is? Tanú: Magam is hallottam. Elnök: Tehát ben[n] volt a szobában? Tanú: Benn is, kinn is. Sokat megértettem; de jöttem mentem, a lányok is mondták.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23.

¹²⁸ Özv. Bátoriné elbeszélésében megerősítette, hogy Scharf Samu azzal ugrott Tanyié elé: „azért sem mondom meg magának, mit csinált apám a leánnyal”, de azt is hozzátette, a kisfiú nem tudta megmondani, ki volt az, akit atyuskája „megmosott”. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 28. özv. Bátori Gáborné, 1882. jún. 21.

Bary mint vizsgálóbíró, de mint visszaemlékező is mindent elkövetett, hogy a tanúk által előadott történetekből egyetlen egységes szövegkorpust gyűrjön össze (emlékiratában hozzátéve a végtárgyaláson tett vallomásokat is), így nem csoda, ha nála elsikkadnak a vallomások időbeli változásai (s ellentmondásai). Pedig még nem is idéztük Samunak a vizsgálóbíró előtt május 19-én tett legteljesebb nyilatkozatát (amelyikben először volt Eszter megnevezve, kérdés persze, hogy ki által)! Ezt végül a tárgyaláson is felolvasták. Így hangzott: „apja Eszter szájába fehér rongyot dugott, azután teknőbe mosdatták és egy nagy zsidó bácsi egy hosszú késsel a nyakát megvágta úgy hogy a feje leesett, csak egy vágást tett rajta, Móric fogta a fejét, ő pedig tartotta a tányért, s abba piros vér csorgott. Aztán megfogták Esztert és vitték a pitvaron át a templom felé. Fogták: Brenner (Braun Ábrahám) meg a fia, Soványkakas (Lustig Sámuel) meg a fia és Móric. Sokan voltak ott: Kutyakorbács (Grosz Márton) is. Mondták, hogy a Tiszába vitték, de ő nem látta.”¹²⁹ Egyfelől további finom részletekkel (és jelzőkkel) gazdagodott a történet: az Eszter szájába dugott rongy immár „fehér”, a bácsi „nagy”, a kés „hosszú” lett, s a leányt „teknőben” mosdatták. Másfelől viszont, mint egy népmesében, vagy ha tetszik, egy horrorfilmben, a legvadabb brutalitással a „nagy zsidó bácsi” egyetlen nyisszantással elválasztotta a leány fejét a törzsétől. (Ne feledkezzünk meg arról, hogy az egyetlen nyisszantás a kóser vágás feltétele!) Végül, de nem utolsósorban, maga Samu is belépett a képbe, s nem másként, mint aki a tányért tartja a vér felfogására (csirkeöléskor láthatta vagy próbálhatta). S a bukolikusnak ugyan nem nevezhető képet további szereplők is benépesítették, más felnőttek, többnyire fiaikkal. Ráadásul mindegyikük a falusiak által használt gúnynévvel említve.¹³⁰

Kik azok, akiknek a szájából a Samu mondatait idéző vallomások elhangzottak? Eötvös – mint annyiszor – ezúttal is a helyi hatalom rokonsági hálójának köré építi feltételezését. Szerinte Farkas Gábor mellett „egy igen eszes nőrokona, ha jól emlékszem, testvérhúga: Farkas Eszter, Sós Andrásné” volt a kulcsszemély, akinek „talán [...] édeslánya” volt a tizenkét éves Sós Erzsébet, „s volt két bizalmas, hajadon felnőtt lány ismerősük: Szabó Julianna és Tanyi Eszter. E négy nő kezéből került ki tanúnak az első kis zsidó gyerek.”¹³¹ Eötvös a tárgyaláson ugyan megállapította, hogy Farkas Eszter (1847–1922) legfeljebb unokatestvére volt a bírónak, de mire utóbb a dolgokra regényében visszaemlékezett, ezt elfelejtette. Sós Erzsébet viszont nemcsak „talán”, hanem tényleg a leánya volt az asszonynak. Egyébként a bevett recept szerint Eötvös Tanyi Erzsébetnél is próbálkozott a tárgyaláson a rokonsági háló „konstatálásával”, de itt nem járt sikerrel.¹³²

Anélkül, hogy egy pillanatra is kétségbe vonnánk a rokonság szerepét a falusi társadal-

¹²⁹ OSZK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 4; ceruzajegyzete OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 24.

¹³⁰ Eötvös nem is mulasztotta el ennek a „nevesítésnek” a fonákosságát leleplezni. „A kis Samu ezeket a maga szegény családi körében soha sem hallhatta. A zsidók önmagukat falun nem csúfnévén nevezgetik. A kisgyerek fülebe úgy sugdoszták ezeket a neveket. Jól tudta ezt a bíróság. Nem is adott a kis zsidó fiú beszédére semmit.” Eötvös, 1968. I. 86.

¹³¹ Eötvös, 1968. I. 82–83. Később egyértelműen Farkas Gábor testvérének nevezi Sós Andrásné Farkas Esztert. Uo. 85. Pedig a tárgyaláson maga Eötvös kérdezte meg a tanútól: „Eötvös Sós Andrásné! Kérde: rokona-e a tiszai-eszlári községi bírónak?” S egyértelmű választ is kapott [igaz, a jegyzőkönyvben tévesen Sós Mihályné szájába adva] „Rokonom. Eötvös: Milyen távol? Sós [András]né: Édesapja az én édesapám testvére. Eötvös: Ezt akartam konstatálni.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23. Anyakönyvileg egyébként még az sem bizonyítható, hogy Farkas Gábor bíró apja, Farkas Sándor (1795 k. – 1865) valóban testvére lett volna Farkas Eszter apjának, Györgynek (1811–1873) Lásd Kövér: Performációk II. 2007. 139*.

¹³² „Eötvös (Tanyi Erzsébethez fordulva): Nincs maga atyafiságban Sohymosinéval, vagy Hurinéval? Tanú: Nem vagyok. Eötvös: Hát Farkas Gábor községi bírónak? Tanú: Azzal sem. Eötvös: Sem közeli, sem távoli rokonságban? Tanú. Nem.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

makban, a vallomástevők névsorát végignévezve a legfontosabb közös vonásnak mégis inkább azt tekinthetjük, ahogy a nevezettek egy szomszédsági térbeli rendszerbe illeszkednek. Legalábbis minden jel erre utal. Tótfalu felső (néhány házból álló része) és a Lichtmanhof, valamint Tótfalu téglalap alakú telepítvénye között nemcsak a libalegelőnek használt régi katolikus temető helyezkedett, hanem itt ment át – mint láttuk – az Ófaluból az Újfaluba vezető út, itt ért véget az Ófalut körülvevő gát, s távolról sem mellékesen itt állt a zsinagóga is, az egyházfilakással, ahol Solymosi Eszter állítólag eltűnt. Máshonnan aligha származhatnának az eltűnéssel kapcsolatos nyomok, mint az általunk most „Tótfalu torkának” nevezett térségről. Ez „nyelte el” Esztert. S azok élete, akik az adatokat „szállították”, nap, mint nap itt zajlott. (A zárójelben először mindig az 1870-es házszámot, majd vastag betűvel a térképen azonosítható birtokrészleti számot jelölöm.) Pásztorné Tanyi Erzsébet a temetői libalegelőről hajtotta libáit, a Tótfalu közepén lévő házukhoz (297/701), amikor Samu elébe pattant. Beszélgetésükkel a zsinagóga mögött lakó özv. Bátori Gáborné (291/669) szembesítette a kinn álldogáló Scharf Józsefnét. Tanyi Eszter darálni ment a Tótfalu északkeleti részén lakó Sós Mihálynéhoz (308/681). Sós Andrásné (306a/690) hazafelé tartva a zsinagóga alatt lévő özvegy kovácsné, Lengyel Istvánné kapujában (317/672) hallotta Samut beszélni április 30-án.¹³³ Minden hallomás és pletyka egy szoros szomszédsági hálózaton belül terjed, áramlik, forog. Eötvös „szokatlan, sőt példátlan” dolognak tartja, hogy ebbe a szomszédsági rendszerbe a zsidó gyerek is beletartozzék. A tanúk viszont meglehetősen természetesnek tekintették, hogy a kis Samu a többiekkel együtt játszott. Sós Mihályné például nem érezte úgy, hogy Samu náluk létét különösebben indokolnia kellene: *„Nekem is van gyermekem, azzal játszott.”*¹³⁴ Hogy a „pitvarba behívják”, az valóban egy belsőbb szféra. Itt inkább lehetett szerepe a faggatásnak. Samu mikrovilágának kiterjedésére egyébként mi sem jellemzőbb, hogy a Bary előtt tett vallomásában csak olyan zsidó közreműködőket sorolt fel, akik valamiképpen Tótfaluhoz kötődtek.¹³⁵

A szomszédságnak természetesen megvannak a maga hétköznapi konfliktusai is. A tárgyaláson például fény derült a Scharf Józsefné és Sós Andrásné közötti nézeteltérésre. Bár Sósné úgy próbálta beállítani, hogy Scharfnéval április után is úgy jártak „egymáshoz mint azelőtt”, Scharf József közbeszólásából kiderült, hogy sok minden megváltozott. Amikor például felesége egy libát akart Sósnetől venni, „40 krajcárért egy kis libát,” Sósné – Scharf szerint – azt válaszolta: *„Szomszédasszony, minék már magának liba, úgyis kikergetik már a zsidókat; még én is fogom kergetni, piszkafával.”* Sósné elismerte, hogy valóban ezeket a szavakat használta (hogy pontosan mikor, az nem derült ki), sőt a dolgok hátterét is megvilágította egy villanás erejéig (legfeljebb mi nem tudjuk felmérni a viszonzatlan jó cselekedet jelentőségét): *„Ő behajtotta egyszer libámat a sáférhoz és azért haragszik rám, hogy most tanú vagyok ellene.”*¹³⁶ A felszíni békés szomszédság alatt tehát ott lappangott valami lefojtott, néma feszültség, amit talán Tanyi Eszter fejezett ki a legtisztábban, amikor azt mondta: *„mert a zsidóság közt csendességben vagyunk.”*¹³⁷ Hogy

¹³³ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 22.

¹³⁴ T-E (Napi Értesítő), Sós Mihályné, 1883. jún. 23. Sőt azt emlegette, hogy „azután az anyja sohasem eresztette oda. Én kérdeztem tőle, hogy miért nem ereszt? Azt mondta: mert holmi pletykákat mond mindig.” Uo.

¹³⁵ Lustig Sámuelnek Tótfaluban volt háza, Grosz április elején még Tótfalu északi részén bérelt, bár április végén Újfaluba költözött, Braun Ábrahám pedig épp fordítva, április elején még Újfaluban lakott, de a kihallgatásokkor már Tótfaluban találjuk. OSZK Kt, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 472; 480–481.

¹³⁶ T-E (Napi Értesítő), Sós Andrásné, 1883. jún. 22. (Közbeszóló: Scharf József.)

¹³⁷ T-E (Napi Értesítő), Tanyi Eszter, 1883. jún. 23.

ez csak az „ügy” kirobbanása óta volt-e így, vagy annak előtte is, azt nem tudjuk. De az utóbbi is érthető lenne, hiszen miközben Tótfalu alsó részében egyedül Lustig Sámuel (és a zsinagóga udvarán Scharf József egyházfi) lakott ekkoriban, a felső részen magasodó „Lichtmanhof”, a zsidó nagybérlő gazdasági udvara egyértelműen rányomta a bélyegét az eredetileg Bánffy-jobbágyokkal betelepített falurész uralmi viszonyaira.

S az sem lehet kétséges, hogy a kis Samu tényleg fecsegett valamit a libalegelőn a tótfalusi lányok, asszonyok előtt. Akár édesgették, akár kitanították. Valamit mondott. Az igazi kérdés azonban az, ha legalább a felszínen békés volt a szomszédsági viszony, miért csak április végén kezdett el beszélni. Egy ötéves gyermeknek is kell, hogy legyen motivációja. Az egyre nagyobb mondás élvezetét is el kell kezdeni valahol, ha azt akarja, hogy egyáltalán odafigyeljenek rá. Ezt a kérdést – tudomásom szerint – nagyon kevesen feszegették. Talán nem véletlen, hogy a pszichoanalitikus Virág Teréz tett erre kísérletet. Ő Freud egyik esettanulmánya alapján a kistestvér születéséhez és halálához köti „a fiúk kasztrációs szorongását”. A körülmetéléssel összefüggésben értelmezi a metszőre vetített agressziót a fantáziában.¹³⁸ Sajnos kizárólag Eötvös Károlyra hagyatkozik, s így átveszi azt a tévedést, hogy Scharféknak 1882 elején leánygyermekük született és halt el.¹³⁹ Mint a Bary által megőrzött anyakönyvmásolatokból tudjuk, Scharf Józsefnek József nevű fia 1882. január 22-én született, s január 30-án hunyt el, a halálokként megjelölt kelevényben.¹⁴⁰ A *Debreceni Ellenőr* helyszínen járt tudósítója, W. M. (Weinstein, a későbbi Szabolcsi Miksa) azonban június elején úgy tudta, hogy „hat héttel ezelőtt az egyházfi [Scharf] nyolc napos gyermeke körülmetélési műtétnél elvérzés következtében meghalt”.¹⁴¹ Amennyiben ez az információ hiteles, a vele kapcsolatos élménynek nem is kellett a legmélyebb tudatalattiból előszivárognia. Elég volt hozzá az, hogy április 25-étől hivatalba lépett Eszláron az újonnan megválasztott metsző, Schvarcz Salamon, akinek hórihorgas alakja méltán idézte fel a kis Samuban az április elsején egyszer már látott „nagy zsidó bácsi” nyomasztó képzetét.¹⁴²

Azzal, hogy május elejéhez képest bő egy héttel sikerült visszaarasznunk az időben, még távolról sem sikerült áthidalnunk az egy hónapnyi időhézagot. Bármily lehetetlen vállalkozásnak látszik is, meg kell próbálni a másik oldalról is valamit hozzáépíteni az eltűnési eset pilléréhez. Ez talán még nehezebbnek ígérkezik, hiszen április elejétől még távolabbra esnek a vizsgálat során (vagy még később keletkezett) visszaemlékezések. Azt sokféle helyről tudhatjuk, hogy a zsidókra vonatkozó gyanú korán befészkelte magát a faluba. Solymosiné szeptember eleji kihallgatásakor azt mondta: „Kitől hallotta először a gyanút, nem tudja, de másnap, vasárnap hallotta, hétfőn pedig az egész falu beszélte.”¹⁴³

¹³⁸ Virág, 1996. 111; 115. Az előbbi helyen Móricról és Samuról beszél, a másodiknál csak Móricról, de az állítás itt is mindkettőjükre vonatkoztatható.

¹³⁹ „Szülői ügyetlenül védekeztek a falubeli mende-monda s a gyerek fecsegése ellen. Egy kislánykájuk halt meg márciusban vagy áprilisban. Csecsemőlánnya. A szülők azt beszéltek mentségül, hogy ennek holttestét, s ennek megmosatását látta a kis Samu.” Eötvös, 1968. I. 88.

¹⁴⁰ OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81–83.

¹⁴¹ *Debreceni Ellenőr* (DE), 1882. jún. 3. (szombat) Az eset több hónappal korábban történt, de az értelmezés tartalmilag ettől még lehet bennfentesen tájékozott.

¹⁴² Saját elbeszélése szerint Schvarcz Salamon az április elsejét követő napon visszament Tiszalókra. Ott kapta meg az értesítést, hogy őt választották meg az eszlári metsző állásra, amelyet április 25-én foglalt el. OSZK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 7–8. Schvarcz Salamon, 1882. máj. 20.

¹⁴³ OSZK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 3. özv. Solymosi Jánosné, 1882. szept. 6.

A szolgabíró intézkedéseivel kapcsolatban kihallgatták Farkas Gábort, a falu 1882 elején megválasztott bíróját is. Azt mondta, hogy „április 3-án a leány anyjától értesült első ízben” a leány eltűnéséről, s ekkor hallott tőle először arról a gyanúról is, hogy a leány „a zsidók által az ő templomukban tétetett el láb alól”. Az alispán előtt a községi bíró is tarthatott attól, hogy mulasztással vádolhatják, vallomását azzal egészítette ki, „miszerint az április 3-án vett első tudomás olta, egész május 4-ig semmi oly tudomást nem kapott, mely Solymosiné által a zsidók ellen kifejezett gyanú alaposágát valószínűvé tenni látszott volna, s e miatt magát semmi hivatalos lépés megtételére indítatva nem érezte”.¹⁴⁴ A védekező gesztus mögött meghúzódó állításból, hogy mit nem cselekedett „hivatalosan”, nem következtethetünk arra, hogy „nem hivatalosan” tett-e valamit. Az adminisztráció emberei, úgy látszik, előszeretettel különböztetik meg magán- és hivatalos énjüket. Érdemes megemlíteni példaként, hogy több mint egy évvel később a tárgyaláson Farkas Gábor már arra is emlékezett, hogy valójában már április 2-án (vasárnap) hallott Groszberg Lévitől arról, hogy Solymosi Eszter eltűnt. Így ekkori elbeszélése szerint ezekkel a szavakkal fogadta másnap este Solymosiné bejelentését leányáról: *„Én hallottam már tegnap Groszberg Leótól, de még eddig semmiféle törvényes tudomással nem bírok róla.”*¹⁴⁵ Ennyi emlékezeti transzformációból azért korai lenne arra következtetni, hogy az egész ügyet Farkas Gábor „rendezte meg”.

A szolgabíró mulasztása miatti vizsgálat alkalmából egyébként a helyi lelkészek is nyilatkozatot tettek. Az eszlári katolikus lelkész, Adamovics József ekkor az ügy iránti érdeklődésében beállott fordulatot így foglalta írásba: „a leány eltűnéséről szóló hírt közbeszéd után hallván arra annál kevésbé fektethettem súlyt, mivel az ily eltűnési esetek napjainkban nem ritkák; – tudomással bírván pedig a községi jegyzőtől a megtett körgyűlési intézkedésről a dolog kifejlődését mint néma szemlélő vártam. – Csak is midőn azon hír terjedt el, hogy a zsidó templom felügyelőjének fiacskája úgy nyilatkozott volna, hogy általuk vetetett volna el; kezdett a dolog közelebbről érdekelni.”¹⁴⁶

Azt azonban jó fél évvel későbbi visszaemlékezésében írta csak meg, mikor és hogyan zajlott a közte és a falu jegyzője között a nyilatkozatban említett, s a cikkben utólag 1882. április 6-ára keltezett első beszélgetés:

„– Solymosi Eszter eltűnt. –

– Ki volt az? s mikor tűnt el?

– Az új faluban egy 13 éves leány; a múlt szombaton, april elsején nyomtalanul elveszett.

Így hangzott a hír szárnyainak csapkodása, mely april 6-án ütötte meg először fülünket.

– No majd előkerül, hacsak a Tiszába nem fúlt. Volt a mi válaszuk.

– A Tiszába bizonyos, hogy nem fulladott, hanem azt beszélik a faluban, hogy a zsidók ölték meg húsvéti áldozatul.

– Zsidók? s húsvéti áldozatul? Mese beszéd! El tudná azt hinni jegyző úr? – mert ketőnk között esett meg ez a szóbeszéd – Művelt ember hogy hihetne ilyen badarságot?

– Hát hiszen kérem, az igaz, hogy valami hihetetlen; de mégis kell lenni a dologban valaminek, mert már gyerekkoromban és azóta is folyton hallottam én ilyesmit a zsi-

¹⁴⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883 Farkas Gábor vizsgálati jk. 1882. máj. 26.

¹⁴⁵ T-E (Napi Értesítő), Farkas Gábor, 1883. júl. 21.

¹⁴⁶ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883 Adamovics József rk. lelkész nyilatkozata, 1882 máj. 26.

dókról emlegetni. Aztán nem zörög a haraszt, ha szél nem fújja. Solymosiné maga sem jött volna soha erre a gondolatra, ha a hatvékás – Scharf – talán lelkiismeret-furdalástól ösztönözve nem áll vele szóba, s nem említi fel neki minden »apropos« nélkül, hogy más-kor is történt már ilyen eltűnés; akkor a zsidókra fogták – mégis megkerült az eltűnt.

– No én nem hiszem, vágtuk röviden vissza s nem beszéltünk többet róla.

Napok, sőt hetek múltak...¹⁴⁷

Bár mint a szerző írta: „Mondják, hogy a lakosok között folyton élt a hit és szájról szájra járt a zsinagógai gyilkosság híre.”¹⁴⁸ Ténynek tűnik mindenesetre, hogy a nép ajkán terjesztett „hittől” a „művelt emberek” egy része kezdettől sem maradt mentes. Gunya Sándor jegyző szerepe az ügy „kidolgozásában” eddig méltánytalanul háttérbe szorult. Pedig Verhovay visszaemlékezése már megpendítette a nevét, mint aki Ónody helyi jó embere volt.¹⁴⁹

A „honoratior-társaság” további tagjainak április végi, május eleji fordulatáról számolt be 1882. május végi – szolgabírói mentegető – nyilatkozatában az eszlári református lelkész is: „Tudomással ez ügy felől mindjárt kezdetben bírtam ugyan, de az e felől terjengő hír oly annyira alaptalannak látszott, hogy annak a híresztelt módoni történetét teljes lehetetlennek találtam, s hogy a szolgabíró ez ügyben pusztá mendemonda után – alap nélkül – intézkedni, illetőleg a zsidó templomnak némelyek által kívánt felkutatásához fogni nem merészelt: igen természetesnek találtam. Midőn azonban a zsidó templomszolga kisebbik fiának beszéde folytán az a hír terjedt el, hogy az említett kis fiú nyilván beszéli, hogy apja ölte meg a leányt, sőt a megölés módját is valószínűen adta elő: előbb gyanút, majd egyéb mellékkörülmények felmerülése meggyőződést szült bennem a bűntény megtörténte felől.”¹⁵⁰ S bár Samu fecsegése és vallomása ismeretében igen nehezen érthető, hogy ugyan miben látták a helyi intelligencia képviselői a gyilkosságról szóló beszéd „valószínűségét”, a nyilatkozat öszinteségében nincs okunk kételkedni (hogy Samu sohasem az apját vádolta, hanem a metszőt, az más lapra tartozik!). Lápossy mindenesetre egy, a családja számára készült utólagos feljegyzésben is megerősítette az ügy megítélésében benne végbement fordulat tényét: „Egyáltalán nem a zsidóság elleni gyűlölet mondatja ezt velem, mert hiszen én voltam, aki kezdetben Ónody Géza főgondnok úrral – később antiszemita pártvezérré lett országgyűlési képviselővel – együtt kinevettem azokat, akik Solymosi Eszternek a zsidók által lett meggyilkolását – mint terjeszteni kezdett hírt – elhítték.”¹⁵¹

Érdekes utalást tartalmaz ez a nyilatkozat Ónody „kezdeti” hozzáállásáról is. Ónodynak, a „későbbi antiszemita pártvezérnek” ugyan nem állt érdekében ilyen értelmű visszatekintő nyilatkozatot tenni.¹⁵² Amit tudni lehet, az inkább csak cáfolat. A *Függel-*

¹⁴⁷ Magyar Állam (MÁ), 1882. dec. 21. A tisz-eszlári rituális gyilkossághoz. A „Magyar Állam” saját tudósítójától. (R. lev.)

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Verhovay, 1890. 43.

¹⁵⁰ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883 Lápossy János ref. lelkész nyilatkozata, 1882. máj. 26.

¹⁵¹ Marschalkó, 1998. 236. A könyv eredeti alcímét („A magyar fajvédelem hőskora”) az 1998-as „reprint” kiadói is jobbnak látták elhagyni. A szerző szerint a fenti, 1885. június 26-án kelt nyilatkozatot Lápossy a per jegyzőkönyvét tartalmazó „Tisza-Eszlár” Napi Értesítő bekötött példányának első oldalára írta.

¹⁵² Hacsak az ügyről írt könyvének alábbi mondatait nem vonatkoztatjuk saját magára: „Midőn híre futott, hogy a tisz-eszlári zsinagóga előtt ápril 1-én eltűnt leánya a zsinagógába egybegyűlt sakterek által vérvétel céljából szertartásos módon meggyilkoltattott, a ki azelőtt zsidó mysteriumok tanulmányozásával nem foglalkozott s csakis a társadalomban lassan működő zsidó visszaéléseknek volt csendes szemlélője,

lenség egy névtelen cikkírója azt állította 1882 nyarán, hogy „Ónody abban az időben, amikor Solymosi Eszter eltűnt, nem is azon a vidéken, hanem Budapesten tartózkodott, s az egész ügyről csak országházi felszólalása előtt értesült”.¹⁵³ Ezt azonban meg kell kérdőjeleznünk. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk arról, hogy a zsidó „húsvétot” követő héten következett a keresztény húsvét (húsvétvasárnap és -hétfő április 9–10-ére esett), ami a fenti diskurzusok szerint szorosan kötődött a vérvád felelevenítéséhez. Lápossy tiszteletes kimutatása szerint 1882 húsvétján Eszláron 250-en vettek magukhoz Úrvacsorát, többen, mint az évben bármelyik nagy ünnepkor (karácsonyt is beleértve).¹⁵⁴ Hétfőn, 10-én pedig a presbitérium is ülésezett, s ott volt Lápossy János lelkipásztor úr, „ngs Ónody Géza főgondnok úr”, Farkas József gondnok, valamint Farkas Gábor (községi bíró), Gyányi Béni, Farkas Ferenc, Szelei Gábor, Nagy József, Tanyi Mihály, Kapusi József, Nagy Sándor, Tanyi Gábor presbiterek, valamint Várkonyi Ferenc (tanító), az egyháztanács jegyzője.¹⁵⁵ Elképzelhető az előzmények ismeretében, hogy a nevezettek jelenlétében nem került volna szóba a református Solymosi Eszter eltűnésének ügye? Ki hiszi ezt el? Igaz, hogy a hivatalos napirendi pontok között ez az „ügy” nem szerepelt, de hogy a beszélgetések során említetlen maradt volna, az csaknem kizárt. Annál is inkább, mert épp az április 9-i Nyírvidekben jelent meg a körözés arról, hogy „özv. Sojmos [sic!] Jánosné tiszta-eszlári lakosnak Eszter nevű, 15 éves barna hajú és fekete szemű leánya április 1-jén 9 és 10 óra közt a községből nyom nélkül eltűnt.”¹⁵⁶ S bár lehet, hogy Ónody április elsején valóban nem tartózkodott otthon, az, hogy húsvétra hazatért, s hogy részt vett a presbitériumi ülésen, az vitathatatlan. Ennek fényében az az állítás, hogy ő csak országgyűlési felszólalását megelőzően szerzett a dolgokról tudomást, szintén tarthatatlan. Ebből azonban nem akarunk a fekete-fehér összesküvés-elméletek csapdájába esni, s a „főgondnokra” vonatkozó megjegyzés Lápossy visszaemlékezésében szintén figyelmeztet a félremagyarázás veszélyeire. De az egyszerű nép, a falusi értelmiség és az országos politika tényezőinek korai egymásra hatása és kölcsönjátéka tárul elénk, ha a hiányzó hónap eseményeit megpróbáljuk „kitölteni”. Oda és vissza, pozitív és negatív irányban. Mert a történész, úgy látszik, nem tud beletörődni a kronologikus időkontinuum hosszabb szüneteibe. Amit a „filmsza-

az előtt ezen hír eleinte hihetetlennek tűnt fel.” Ónody, 1883. 214. Ha a „csendes szemlélő” maga Ónody lett volna, újsütetű „műveltségére” igen rövid idő alatt kellett szert tennie. Arra, hogy honnan szerezhette zsidó tárgyú ismereteit, a leleményes Szabolcsi Miksa érdekes tippel szolgál: szerinte egy „vörösszakállú zsidónak 500 forintot ajánlottak, ha Ónody könyvéhez adatokkal szolgál”. Szabolcsi M.: Honnan merített Ónody? *Egyenlőség*, 1883. jan. 21. 8–9.

¹⁵³ A tiszta-eszlári eset. *Függetlenség*, 1882. jún. 3. Az „-s” szignóval közölt írás ugyan egyes szám harmadik személyben cáfolja az akkor felröppent híresztelést, hogy Ónodynak esetleg köze lehetett volna a leány eltűnéséhez. Viszont egy másik utalása azt sejteti, hogy talán mégis Ónody lehetett a cikk (mondjuk, egyik) szerzője: „Oly szervezethez feltételezésért csak az fogja kellőleg méltányolni, a ki úgy ismeri, mint én, ama környék zsidóságát. Tisza-Lök, az orthodox Mekka, s az odaváló orthodoxok »szent zsidók« hírében állnak. Szolgabíráskodásom idején gyakran volt alkalmam meggyőződni a t.-löki zsidók messzeterjedő befolyásáról...” Az ezt követő bekezdésben olvasható az Ónodyt védő cáfolat. Mint láttuk, Ónody 1872-től 1875-ig volt Tisza-Lökön szolgabíró, s az orthodox Mekkáról szóló mondatok szinte szó szerint visszaköszönnek Ónody Eszlárról szóló könyvében. „Egyébíránt Tisza-Lök a galíciai zsidók egész Mekkája, e község zsidói tekintélyben még a tokaji, sőt nyíregyházi zsidóknál is feljebb állanak.” Ónody, 1883. 212–213.

¹⁵⁴ TEREI anyakönyv V. k. 1869–1890. belső borító.

¹⁵⁵ TEREI, Egyháztanácsi jk. 1882. április 10. A megelőző 1882. január 10-i, 1882. március 19-i, s a következő 1882. június 18-i, valamint július 22-i egyháztanácsi üléseken a főgondnok a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem vett részt, csakis ezen az április 10-i alkalommal.

¹⁵⁶ Nyírvidek, 1882. ápr. 9. (Solymosiné ezek szerint április 4-én még délelőttre tette az eltűnést!)

kadással”, pontosabban annak ellene tehet, az ugyan látszólag csekély (szívós munkával a hiányzó egy hónapot mindössze az április 10. és 25. közötti bő két hétre sikerült zsugorítani), mégis ezáltal nemcsak a tartópilléreket erősítette és vastagította meg, hanem talán a köztük húzóódó fesztség is könnyebben áthidalhatóknak tűnik.

Nyomkeresők nyomában

Értelmezésünkben a nyom legalább három egymást átfedő jelentést hordoz. Ha valaki nyomtalanul eltűnt, annak bottal ütjük, de keressük a nyomát. Ha netalán bűntény áldozata lett, akkor a bűncselekményre utaló nyomok megtalálása a feladat. De a történetész is nyomok után kutat, az elmúlt idők cselekményeinek fennmaradt nyomait (beleértve most itt természetesen az egykori nyomozását is).

A tiszaezlári ügyben az április 4-én kiadott körözést követően csak egy hónappal később, május 4-én kezdődött meg a nyomozás. A korabeli büntetőeljárás jogi szabályozása meglehetősen felemás volt, érdemes lépcsőfokokként röviden áttekinteni.¹⁵⁷ Miután a közigazgatás legalsó szintjén az igazgatás és az igazságszolgáltatás ekkoriban nem vált teljesen szét, az első kihallgatások szolgabírói hatáskörben, a falusi bíró közreműködésével történtek. Pontosabban szólva Farkas Gábor bíró önállóan kezdeményezte az első kihallgatásokat, amihez az özvegyvel szerezte meg Vencsellőről a szolgabírói felhatalmazást.¹⁵⁸ Bary egyenesen úgy tudta, hogy magával Solymosinéval küldte a szolgabíró a kihallgatásra utasító levelet az eszlári főbírónak, hogy kezdje meg a tanúkihallgatásokat.¹⁵⁹ Az eszlári jegyző is járt a szolgabírónál május ötödikén.¹⁶⁰

Miután a szolgabíró utóbb fegyelmi vizsgálat alá vonták, amiért nem indított rögtön rendőri eljárást az első, április negyedik bejelentés után, s a második panasztételig kivárt, az ügymenetről neki magának is tanúskodnia kellett.¹⁶¹ Jármay Jenő szolgabíró visszatekintő nyilatkozatában önvédelemből is hallgatott arról, hogy Solymosiné már áprilisi vencsellői bejelentésekor gyanúsította a zsidókat. Jármayt illetően az ügyészi vizsgálat meg is állapította a mulasztást.¹⁶² Mégsem kellett különösebb retorziótól tartania, ugyanis az özvegy azt is vallotta, hogy Farkas Gábor utasítására április 6-án elment a nyíregy-

¹⁵⁷ A továbbiakban a jogi kereteket illetően elsősorban Stipta István eljárásjogi előadására támaszkodom. Stipta, 2003.

¹⁵⁸ A Farkas Gábor eszlári főbíróval felvett jegyzőkönyv szerint ő május 4-én a szolgabíróhoz utasította Solymosinét, s „Sós Andrásné, Sós Mihályné és Sós József leánykáját még ugyan az nap” kihallgatta (kiemelés – K. Gy.), s csak másnap, tehát 5-én vett a szolgabírótól „írásbeli rendeletet, melyben meghagyott a panaszló anya által a szolgabíró előtt hivatott tanukat minden feltűnés nélkül” kihallgatása. Farkas Gábor vizsgálati jegyzőkönyve, TE, 1882. máj. 26. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 140v.

¹⁵⁹ Bary, 1933. 42.

¹⁶⁰ A szolgabíró Gunya Sándor jegyzőnek kijelentette, hogy „május 6-án leginkább ezen eset végett fog a községen megjelenni”. Gunya Sándor vizsgálati jegyzőkönyve, TE, 1882. máj. 26. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. Tehát nem ezért, hanem „leginkább ezen eset miatt”!

¹⁶¹ Gunya Sándor „megvédte felettesét”, amikor utólag azt vallotta, hogy a szolgabíró már a körözés kiadásakor is azt mondta Solymosinének (amit csak az özvegytől hallott), hogy „keressen gyanúkokat, hogy a vizsgálatot törvényes alapon megkezdhesse”. Uo. Gunya Sándor vizsgálati jegyzőkönyve, TE, 1882. máj. 26.

¹⁶² Szikszay Pál megyei főügyész beírta volna alispáni figyelmeztetéssel. Nyíregyháza, 1882. szept. 5. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 46. Az alispán azonban nem tartotta ennyivel elintézhetőnek az ügyet, ezért a Közigazgatási Bizottság fegyelmi választmánya elé került a dolog. Uo. 142. Zoltán János, 1882. okt. 12. Különösebb szankcióról azonban nincs tudomásunk.

házi törvényszék elnökéhez, Kornis Ferenchez is panaszával, aki „azon válasszal utasította el, miszerint ily mende-mondának ne adjon hitelt, különben pedig oda utasította, hogy panaszát írásba foglalva nyújtsa be, mit ő azonban megtenni később elmulasztott”.¹⁶³ Arról nem tudunk, hogy Kornis ellen bárki fegyelmi vizsgálatot kezdeményezett volna.

Az özvegy panaszának kivizsgálására végül május 6-án Jármly tényleg megjelent a helyszínen, „pót tanúkihallgatásokat eszközölt”, s a készült jegyzőkönyveket rögtön beküldte a nyíregyházi kir. ügyészségnek.¹⁶⁴ A vizsgálati iratok között nyolc nő kihallgatását datálták május 6-ára. Neveik ismerősen csengenek, zömmel tótfalusi lakosok, s elsősorban Scharf Samu libalegelői fecsegéséről faggatták őket. Közülük Lengyelné és Somogyiné azonban lényegében semmi érdemlegeset nem tudott mondani.¹⁶⁵ A megyehatóság képviselője, Zoltán János alispán „Bercelen hivatalos eljárás közben a járási szolgabíróval találkozáván” csak május 17-én értesült „az ügy állásáról”.¹⁶⁶ Hazaérkezvén, a királyi ügyésszel „magán úton” érintkezve tudomásul vette, hogy a dolog elindult a maga útján, s a közigazgatási hatóságnak nincs további beavatkoznivalója.

A nyomozás tehát, bár formailag a járási igazgatás, a szolgabíró égisze alatt kezdődött, nem az ő kezdeményezéséből fakadt. Jármly Jenő maga, aki egy igen kiterjedt szabolcsi gentry-família egyik ágából származott, láthatóan vonakodva teljesítette hivatali kötelességét.¹⁶⁷ Ennek magyarázatát nem ismerjük, az azonban elég világosan kiderül egyéb irományokból, hogy nem lehetett jó viszonyban Ónody Gézával. Mint láttuk, Ónody nem sokkal korábban, feljelentette a főispánnál egy meglehetősen kicsinyes behajtási ügyben, ám annál élesebb hangnemben, s „hivatalára képtelen tisztviselőnek” nyilvánította.¹⁶⁸ Lehet, hogy Jármly hanyag tisztviselő volt, az is elképzelhető, hogy nem hitt a híreszteléseknek, de hogy a frissiben országgyűlési képviselővé választott Ónodyval nem szívesen fogódzott, az ezek után csaknem egészen bizonyos. Ez annál inkább igaz lehet, mert a főispán végül az ellene indított vizsgálat során sem találta a szolgabírót elmarasztalhatónak.¹⁶⁹

S bár az „eszlári ügy” lekerült a „közigazgatási pályáról”, az alsó szinteken a különféle hatalmi ágak szétválasztásának kialakulatlansága miatt sohasem szakadt meg teljesen a kapcsolat. A nyíregyházi királyi alügyész, Egresi Nagy László május 12-én indítványozta Solymosi Eszter eltűnése ügyében a törvényszéknek a vizsgálat megindítását. A megyei törvényszék 13-án kebelbeli vizsgáló kirendelését határozta el, mégpedig Bary József törvényszéki aljegyző személyében. Az akkor alig 24 éves Bary József vizsgálóbírói kinevezéséért sok bírálat érte utóbb Kornis Ferenc törvényszéki elnököt, abban azonban nem lehet vita, hogy az induláskor Solymosi Eszter eltűnése nem tűnt je-

¹⁶³ Özv. Solymosi Jánosné vizsgálati jk. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 68v. Solymosiné írástudatlansága miatt a vele felvett jegyzőkönyvek nyelvezete egyértelműen „idegenkezűsége” vall.

¹⁶⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 48.

¹⁶⁵ A május 6-án kihallgatottak: Sós Andrásné sz. Farkas Eszter 35 éves református, Szabó Julianna 18 éves református, özv. Lengyel Istvánné Szkinta Apollónia 30 éves római katolikus, Bátori Gáborné sz. Vámosi Julianna 42 éves református, Sós Erzsébet 13 éves római katolikus, özv. Fekete Jánosné sz. Kramer Borbála 55 éves római katolikus, özv. Somogyi Mihályné sz. Huri Erzsébet 50 éves református, valamint Tanyi Eszter 19 éves református. OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 1.

¹⁶⁶ Zoltán János alispán évnegyedes jelentése a megyei közgyűlésen. 1882. jún. 6. SZSZBML IV. B. 411. 4833/1882. 107. d.

¹⁶⁷ A családból legtöbbre Imre vitte, aki 1863-ban főispán is lett. A Jármlyakról lásd Borovszky, 521. Jármly Jenő a laskodi ágából származott. Leánya később az eszlári református lelkész felesége lesz, de ennek az „ügy” szempontjából most nincs jelentősége.

¹⁶⁸ SZSZBML IV. B. 411. 7935/1881. 99. d. Ónody Géza – Graefl József főispán, TE, 1881. szept. 9.

¹⁶⁹ Uo. Graefl József – Zoltán János alispán, Nyíregyháza, 1881. okt. 11.

lentős ügynek, ezért még az sem számított kizáró oknak, hogy Barynak ekkor még hiányzott a bírói vizsgája.¹⁷⁰ Bary visszaemlékezése szerint a nyíregyházi törvényszéken Megyery Géza csak a nagyobb jelentőségű, fontosabb ügyeket vitte, ő maga pedig már 1881. június 8. óta látott el vizsgálóbírói teendőket, tehát nem az eszlári volt az első ügye ebben a minőségében.¹⁷¹ Bary május 16-i határozatában május 19-ét jelölte meg a helyszíni vizsgálat kezdeteként, s ezzel az időponttal indult a korabeli jogi terminológia szerint az ún. előnyomozati szak.

Az előnyomozás kezdete

Bary szerint „a tisztaeszlári per tulajdonképpen két időbelileg elhatárolható szakra osztható. Az első perszak a nyomozat megindulásától, 1882. május 19-től július végéig terjedt. A vizsgálóbírónak csak ebben az első perszakban jutott cselekvő szerepe; 1882. július végétől Eötvös és a bűnpalástoló szövetkezet, az ügyészség által képviselt kormányhatalom támogatásával a nyomozás és a vizsgálat munkájának megsemmisítésén dolgozott s a bűnpör e szakában a vizsgálóbíró már csak szenvedő tényező.”¹⁷² Vajon az egyébként szakszerűsége törekvő Bary miért üt meg ilyen személyes hangot ebben a pusztán kronológiai tűnő kérdésben? Nem magyarázhatjuk ezt pusztán azzal, hogy olyan sok személyes támadás érte, hogy azt valószínűleg sohasem sikerült feldolgoznia. Arról azonban Bary nem beszél, hogy a korabeli eljárásjogban gyökerezik a mélyebb ok. Az előnyomozati szakban hivatása sűrűjében érezte magát, ami abból is látszik, hogy könyvében igen szívesen ír erről az időszakról. Az előnyomozat időszakában a védelem képviselői nem érintkezhetek a gyanúsítottakkal, a védők egyedül előzetes letartóztatás elleni fellebbezéseket adhattak be. Másként fogalmazva: a korabeli eljárásjog nem nyújtott intézményes garanciákat az ártatlanság védelmének biztosítására. Tulajdonképpen a vizsgálóbíró tiszte volt mind a vád, mind a védelem feladatának ellátása. Az előnyomozás kezdetétől a vizsgálóbíró vezette az eljárást, még ha ebben az ügyészség felügyeleti jogot gyakorolhatott is, ám gyakorlatilag pót- és kiegészítő vizsgálatok révén az ügyész csak utólag fejthette ki befolyását. Tulajdonképpen kódolt volt a konfliktus lehetősége a vizsgálóbíró és az ügyész között. A határidőket tekintve sem volt kötött szabály.¹⁷³ Olyan körülmények között, ahol nincsenek intézményes garanciák, mindig felértékelődnek a személyi körülmények. Ráadásul az eljárásban nemcsak a vizsgálóbíró, az ügyész, hanem a helyi közigazgatási tisztviselők és a megyei pandúrok is részt vettek. Amikor Bary május 19-én az előnyomozást megkezdte, magával vitte Péczely Kálmán törvényszéki írnokot, valamint értesítette Egresi Nagy László alügyészt, illetve Recsky András nagyfaluasi csendbizont, s együttesen jelentek meg a helyszínen, az eszlári községházán.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Bary 1883 májusában tette le a kir. tábla vizsgálóbizottsága előtt a bírói vizsgát. *Függetlenség*, 1883. máj. 20.

¹⁷¹ Bary, 1933. 46.

¹⁷² Bary, 1933. 274.

¹⁷³ A Csemegi Károly által kidolgozott büntetőeljárás-korszerűsítési tervezetből 1872-ben nem lett törvény, csak megküldte az igazságügy-miniszter a Királyhágón inneni bíróságoknak „egyértelmű eljárás végett” (4765/1872 sz. IM rendelet). Az eljárás azonban épp hogy nem lett egyértelmű, mivel tág tér nyílt az egyéni és a partikuláris jogértelmezésre. A védőknek elvben lett volna módjuk érintkezni a tanúkkal, de ezt a lehetőséget sem biztosították számukra az eszlári ügy ezen szakaszában. Stipta, 2003.

¹⁷⁴ Bary, 1933. 51–52.

● PERFORMEREK I. a törvényesség őrei Szabolcsban

A tiszaszlári vizsgálat és a nyíregyházi per anyagát akár egy „véletlenül felvett” mikrocentzusként, akár az ügyvel kapcsolatos visszaemlékezések alapján vesszük közelebből szemügyre, feltűnő, hogy a judikatúra szereplői milyen fontosnak tartották, hogy meghatározzák saját maguk és családjuk (sőt ellenfeleik) származását és pozícióját a társadalom viszonyrendszerében.

Kornis Ferenc törvényszéki elnök személyének megítélése körül különösen összeszikráztak a vélemények. S bár Eötvös Károly védőügyvéd igyekszik tárgyilagos lenni, az ellentmondásokat ő sem képes feloldani. Miközben „rokonszenves, kellemes modorú és tekintélyes” férfinak tartja, s elismeri, hogy „a per minden részletét teljesen ismerte, s valóban bámulatos munkát és buzgalmat fejtett ki annak vezetésében”, rögtön azt is leszögezi, hogy „elfogult volt”. Hogy „a tárgyalás folyamán inkább a vádat képviselte, mint a tárgyilagos pártatlanságot. De állásának kötelességeit nyilvánvaló és kirívó módon sohasem sértette meg.” A titok nyitját azonban ő sem találta meg. Mint írta: „ítélőtehetségét minden irányban jelentékenynek találtam, s ezért nem látom tisztán elfogultságának sem okát, se eredetét s kifejlődését. Az általános zsidógyűlölet ugyan sokat megmagyarázna, de zsidógyűlölőnek se tartották közelállói és régi ismerősei.”¹⁷⁵ Bary persze ennél sokkal magasabbra taksálta felettesét: „Szilárd jellemű, nagy képességű, európai műveltségű férfiú. Típusa az elfogultságtól mentes bölcs és igazságos bírónak.”¹⁷⁶ Ő inkább Eötvöst vádolta elfogultsággal.

VI/2. KÉP ● Kornis Ferenc
törvényszéki elnök

Kornis Ferenc 1835. március 22-én született a Szabolcs megyei Nagyhalászon. Máramaroszi-gei és szatmári gimnáziumi tanulmányok után a jogot a kassai jogakadémián és a budapesti egyetemen végezte. 1856-ban kezdte bírósági karrierjét: előbb a beregszászi törvényszéknél joggyakornok és segédbíró, majd 1861-től Ugocsa megyében törvényszéki szolgabíró, majd gyakorló ügyvéd. 1867 és 1875 között Nagyszöllősen törvényszéki bíró, majd elnök. 1875-ben, a nagyszöllősi törvényszék megszűnéskor került Nyíregyházára törvényszéki elnöknek. Ezt a posztot 1884-ig töltötte be. Az eszlári ügy tárgyalása döntő szerepet játszott abban, hogy leköszönt bírói tisztéről és visszavonult – mint a korabeli helyi sajtó sajnálkozva megfogalmazta – „a családi élet boldogító pagonyába”.¹⁷⁷ Miután a rendkívül gazdag, 1792-ben nemesített örmény családbeli Dogály Irmát vette feleségül, Büdszentmihály és Tiszalök határában fekvő birtokai stabil hátteret jelentettek számára. S bár a bírósági karriert otthagytá, 1896-tól három cikluson keresztül visszatért a közéletbe: országgyűlési képviselő lett a tiszalöki kerületben az Apponyi-féle Nemzeti Párt programjával.¹⁷⁸

Ellentmondásos személyiségének (és a 20. századi magyar történelem kontroverziáinak) tanulságos tükörképe, ahogy saját unokái vélekedtek róla. A leányától, az 1869-ben született Kornis

¹⁷⁵ Eötvös, 1968. II. 307–308.

¹⁷⁶ Bary, 1933. 45.

¹⁷⁷ *Nyírvidék*, 1884. nov. 30.

¹⁷⁸ *Országgyűlési Almanach 1897–1901*. 1897. 276. 1896-ban egyébként viharos választásokon Ónody Gézát ültette el a tiszalöki kerület képviselőségétől.

VI/3. KÉP ● Bary József
vizsgálóbíró

Saroltától származott Megyery Ella, a két háború közötti jobboldali irodalom üdvöskéje szerint szűk családi körben gyakran mesélt a peréről. „Általában és nyilvánosság előtt azonban sohasem beszélt ezekről az emlékeiről a 82 éves korában teljes szellemi frissességében elhunyt öregúr, annyira bántotta őt mindig a zsákutcába juttatott igazság, mert mint bíró és ember szilárdan meg volt győződve a vérvád valószínűségéről, a hamistanúzással s egyéb fogásokkal elkent és elsikkasztott rituális gyilkosság megtörténtéről.”¹⁷⁹ Bary ezzel szemben azt állítja, hogy Kornis „képtelenségnek tartotta a vérvádat.”¹⁸⁰ A legfiatalabb leányunoka, Megyery Sári viszont, aki Sacy von Blondel néven neves német színésző és újságíró lett, visszaemlékezésében kíméletlen portrét festett nagyszüleiéről. Ebben a beállításban a nagymamát, Dólgály Irmát, akinek gyámját, nagybátyját a leány 14 éves korában a szeme láttára verték agyon a büdi udvarházra támadó rablók, s tulajdonképpen előbb idegroncs, majd fizikailag is nyomorék lett, a pénzen, ékszereken és vagyonon kívül semmi, még görög katolikus hite

sem érdekelte, csak a „ramslí”, a kártya. A kőkemény házi zsarnok nagypapa mentalitásáról sem rajzolt kedvezőbb képet, aki még azt is meg akarta akadályozni, hogy unokája zsidó lánnyal barátkozhasson az iskolában: „nem tűrjük, hogy akármilyen jöttmentet ültessenek melléd.”¹⁸¹

Az „elfogultságot” mindkét oldalról egyértelműen igazolni látszó portrénak csak az mond némiképp ellen, hogy alig három évvel a per után Kornis azzal a dr. Heumann Ignáccal (róla még lesz szó) intéztette legbensőbb családi peres ügyeit, aki a zsidó vádlottak védője volt a nyíregyházi perben.¹⁸² Hiába markáns a portré, ha túl éles a fekete-fehér kontraszt.

Bary József vizsgálóbíró maga sem tudta megkerülni a családja eredetével való foglalkozást. Már a személyes megtámadtatás miatt sem. A vádakat – még a per időszakában – egy *Egyenlőség*-beli, Beregszászból küldött olvasói levél tartalmazta.¹⁸³ Baryt Eötvös a perről írott dokumentumregényében szinte feltűnően megkímélte családfakutató érdeklődésétől, s az ambíció-

¹⁷⁹ Korniss Ferenc unokájának, Megyery Ella római munkatársunknak „eszlári üzenete”. *Függetlenség*, 1942. máj. 10. Megyery Ella György Aladárné (Balassagyarmat, 1889. márc. 18. – Bad Aibling, NSzK, 1962. márc. 9.) Borbándi, 1992. 248–249.

¹⁸⁰ Bary, 1933. 46.

¹⁸¹ Megyery, 1979. 30–31. Megyery Sári (Balassagyarmat, 1897. júl. 28. – Párizs, 1984. febr. 5.) persze azt is elbeszéli, hogy a nagypapa perről alkotott képét valójában anyjuk közvetítette számukra: „Anyám előszeregettel újítgatta fel a perrel kapcsolatos gyermekkori élményeit, felhasználva az alkalmat magasztalni szeretett apjának jogászai képességeit s azt a tekintélyt, mit bölcs, mérsékelt gondolkodásmódja mind az ügyészi kar, mind a hallgatóság körében ébresztett.” Megyery, 1979. 28–29.

¹⁸² MZSML XV – E B 7/7 64. 2613 Kornis Ferenc – dr. Heumann Ignácnak (Büd, 1886. jan. 3.). A jogi ügyeken túl a levél ajánlatot tartalmaz arra, hogy Heumann sógora, Klár Dezső nem venné-e bérbe Kornis bátyjának 1016 holdas birtokát: „ha igen, nagyon szívesen venném barátságos látogatásukat, bár e szíveség nem hiányoznék a látogatás titulusa nélkül sem. Az új év alkalmából szíves kívánságait a legmelegebben viszonzom és állandó tisztelettel maradok jó barátja Kornis Ferenc.”

¹⁸³ *Egyenlőség*, 1883. febr. 4. „Barri-e vagy Bary? Beregszászról írják nekünk: A t. eszlári eset olyan embereket vetett hirtelen felszínre, kik ez ügy nélkül talán soha sem emelkedtek volna fel a mindennapiság posványából. Így a nyíregyházi törvényszék hírhedt vizsgálóbírája is, akit az újságok egész illetéktelenül Barynak kereszteltek, pedig ő csak egyszerűen Barri. Az atyját, a ki eleinte a Lónyáiek *somi* birtokán levélhordó szolgálatokat tett és később ugyanott kasznárrá lett, még Barri-nak hívták. Vidékünkön vannak sokan, kik az öreg Barrit ismerték, de sőt ennek atyját is, a ki cigány volt és egész életén át itt kóborolt Bereg megyében. Ez utóbbi körülmény oka annak, hogy a vizsgálóbíró bátyja, Bary Sándor, a ki mint ref. pap M. Kászony vidékén Tóth ref. lelkész ellen a választáskor megbukott, a hívek azzal utasítván vissza

zus fiatalember feltűnési vágyával magyarázta célratörő vizsgálóbírói magatartását.¹⁸⁴ Pedig közvetlenül a perbeli felmentő ítéletek megszületése után egy beszélgetésben még maga is hitelt adott a korabeli híreszteléseknek. Amikor a miskolci restiben a névtelen újságíró megkérdezte a véleményét a hírrel kapcsolatban, hogy Bary fel akar lépni Szabolcsban antiszemita programmal képviselőnek, Eötvös csak mosolygott: „Hogy fel akar lépni, mondá, azt elhiszem, de akkor nem ismerik önök a nyíri gentryt, ha azt hiszik, hogy Baryra csak egy is rászavazna. Az a szabolcsi gentry képes arra, hogy egy buta, parvenü cigányfiút a maga céljaira fel akarjon használni, de hogy maga közé felemelje, olyan nincs!”¹⁸⁵ Hogy ezt valóban mondta-e Eötvös, vagy a névtelen újságíró adta a szájába, azt nem tudhatjuk. Mégis jelzi a vizsgálóbíró egykori megyei társadalmi státusát, s azt a – jobb szó híján nevezzük így – közérzetet is, amelyben a kisnemesek dzsentriznek, a zsidók és a reformátusok cigányoznak, s amellyel szemben Barynak harminc évvel később is úgy érzi – bár ifjú korához képest most jóval nagyobb toleranciáról tesz tanúbizonyságot – védekeznie kell: „Ha véletlenül őseim levélhordók és kóborcigányok lettek volna, azt sem szégyellném bevallani, ámde ilyen ősről nem tudok. Nagypám: Bary István (született 1758-ban) Beregújfalu, Gát (1793-ig), majd Hete (1811–1818) beregme gyei községekben volt református pap, atyám: Bary János, gróf Lónyay Elemérnek uradalmi intézője volt Nagylónyán. Magam tíz esztendeig voltam a sárospataki református főiskola növendéke és ott végeztem úgy a gimnáziumot, mind a jogi tanulmányaimat, a gimnázium két legfelső osztályának kivételével, amelyet a német nyelv elsajátítása végett a késmárki evangélikus líceumban végeztem el.”¹⁸⁶ Bary Beregsomban látta meg a napvilágot 1858. június 29-én. Pályáját pedig 1878-ban Nyíregyházán joggyakornokként kezdte.¹⁸⁷ A sárospataki hallgatói névjegyzékekben bátyja révén hosszabb időn keresztül is nyomon követhető apjuk „polgári állása”, bár ezek a bejegyzések nem a társadalomtörténeti klasszifikáció igényei szerint készültek, valamifajta mobilitás mégis kikövetkeztethető belőlük: 1857/58-ban: „földműves”, 1860/61-ben: „földész”, 1862/63-ban pedig, amikor Sándor „filozófus”: „tisztartó”, az 1867/68-ban II. gimnazista Józsefnél már egyenesen „földbirtokos”. Utoljára 1871/72-ben találkozunk a kisebbik fiú nevével a tabellában, akkor VI. osztályos. Amikor két év késmárki kiruccanás után ismét felbukkan Patakon 1874/75-ben első éves joghallgatóként, gyámjaként már Szabó József

pályázatát, hogy papnak nem kell nekik cigány. A szegény Bary Sándor kénytelen volt tehát más pályára adni magát, s így jutott a zsidók protekciójából a beregszászi hitelintézetbe írtnak, mely minőségben még most is ott működik. E sorokhoz, melyeket hitelt érdemlő tollból kaptuk, csak azt jegyezzük meg, hogy hát Bary vagy Barri ur bizonyára nem az egyedüli cigány, aki Árpád vérebből származottnak tartja magát, hogy abból aztán jogot formálhasson magának a zsidó-üldözésre.” A levelet Bary visszaemlékezése is idézi, Szabolcsi (Weinstein) Miksának tulajdonítva azt, de kihagyva a báty választási bukását konkrét Mezőkászonny helységnév megjelölését. Bary, 1933. 49. Bary bátyja, Sándor (1845–1933) egyébként hódmezővásárhelyi, tarpai, tivadari és leghosszabban 1884-től 1916-os nyugdíjba vonulásáig bátyui lelkész volt (az utóbbi két helység Bereg megyében). Gulyás, II. 1940. 442.

¹⁸⁴ „...az aljegyző fiatal és tapasztalatlan ember volt. Elég tehetséggel és minden rosszindulat nélkül, de tele feltűnési vágygal. Napfényre hozni a vérvádat, mely eddig alig sikerült valakinek, s ezzel magára vonni a világ figyelmét – erre a fiatal lélekben úgyszólván folyton pezsgő nagyravágás méltán törekedhetik. S ha a fiatalember csakugyan hisz a vérvádban, nagyravágását nem is lehet nemtelennek gondolni. Az aljegyző neve: Bary József.” Eötvös, 1968. I. k. 89–90.

¹⁸⁵ *Borsod-Miskolci Közlöny*, 1883. aug. 9. (Eötvös Károly Miskolcon) Az interjú reá vonatkozó részét ismét csak idézi Bary emlékirata, de „gentry” helyett mindkétszer „zsentrinek” írva. A francia kiejtés hatása, vagy a nyomda ördöge – ki a megmondhatója? Témánkhoz kapcsolódva mégis említést érdemel. Bary, 1944. 65. Bary, mint még látni fogjuk, valóban elindult antiszemita függetlenségi programmal az 1884-es választásokon a tiszalöki körzetben, de csak harmadik lett. Kubinszky, 1976. 210. Szabó Dániel szíves közlése szerint a választási statisztika számszerű adatai ellentmondások, ám a végső sorrend nem.

¹⁸⁶ Bary, 1933. 49–50.

¹⁸⁷ Gulyás, II. 1940. 441.

földbirtokos-jegyző szerepel, tehát atyja időközben nyilvánvalóan elhunyt. Bary jogi tanulmányai sem igazán szerencsésen indultak: az I. alapvizsgán az európai és magyar jogtörténet tárgyakból „ismétlésre utasították”. Később azonban derekasán teljesített, az 1877/78-ban végzett IV. év után a jogtudományi államvizsgát kitüntetéssel tette le.¹⁸⁸ A visszaemlékezés ehhez képest semmiféle atyai mobilitásról nem tudósít. De arról sem, hogy anyja szikszói József Julianna, amit pedig származásáról szólva elárulhatott volna, ha legalább anyai ágon, agilis-ként hivatkozni akart volna a kutyabőrrel.¹⁸⁹ Bary tehát még annyira sem gentry, mint – még látni fogjuk – Eötvös, s ha fiatal nőtlen aljegyzőként hajdanán, az 1880-as években esetleg még törleszkedni is szeretett volna a „nyíri gentry” társasághoz, élete vége felé, nagyváradai kúriai bíróként már nem látta szükségét efféle idomulásnak. Utólag úgy vélte, az ő életét a megtett út s nem a társadalmi felhajtóerők igazolják. A meghatározottságokból elég annyira hivatkozni, ami a nagyapai íztől eredeztetve a protestáns determinációba belefér. Hogy azért a nyolcvanas évek „törleszkedési kísérletében” lehetett valami, azt finoman jelzi, hogy a hanyatló gentry egyik tipikus alakjának, Ágh Sándornak a leányát vette feleségül.¹⁹⁰

Bary Józsefet a per után először helyben törvényszéki jegyzővé nevezték ki, majd a gyöngyösi járásbírósnál albiróként működött, s 1891-ben került Nagyváradra, ahol végigjárta a bírósági hivatali ranglétrát, míg 1904-ben a nagyváradai törvényszék elnöke lett. 1915-ben bekövetkezett halála előtt nem sokkal kúriai bírói címet kapott.¹⁹¹ Bary Nagyváradon köztisztviselőként álló törvényszéki elnökként tekintett vissza a perre s abban saját szerepére. A könyvet sajtó alá rendező fia pedig végül az ügyészi pályát választotta.¹⁹²

Jóval kevesebbet tudunk *Egresi Nagy László*, az eszlári előnyomozás ügyészenek életútjáról. Ennek részben az az oka, hogy az eljárásba „kódolt” konfliktusok közte és a vizsgálóbíró között hamar a felszínre kerültek, ezért már 1882 őszén elhelyezték Nyíregyházáról.¹⁹³ Másfelől viszont épp e viszály jóvoltából Bary emlékirataiban is kénytelen volt foglalkozni a személyével. Ilyen jellemzéseket adott róla: „ügyészi tisztében inkább bírói kvalitással és erényekkel működött. Bíró és ügyész között pedig nagy a különbség hivatásában és a tiszttel járó követelmé-

¹⁸⁸ TiREL K. f. (Gimnázium) I. 2; I. 8; I. 26; I. 38. K. e. (Akadémia) I. 8; I. 11. Csak a rend kedvéért emlékeztetünk rá, hogy Bary Józseffel II. gimnazista korában három eszlári diák is együtt járt: Farkas József, Pásztor József (a későbbi újfaluusi tanító) és Somogyi Mihály. Amikor tehát 1882 májusában Eszlárra érkezett, elvben tőlük is informálódhatott.

¹⁸⁹ Gulyás, II. 1940. 441–442. Gulyás adatai Bary József fia, dr. Bary Zoltán közlésein alapulnak. A Jözcikok fiágai leszármazásáról Csoma, 1897. 289.

¹⁹⁰ Ágh Sándort a deklasszalódás lendülete a szolgabíróságtól a fürdőjegyekezelőségig sodorta. Mindkét leánya híres szépség volt, egyikük, Ilona színésznő lett, másikuk előbb Szunyogh Istvánnál, Ujfehértón nevelőnő, majd a nyolcvanas évek végén Bary József felesége lett. Lásd *Krasznay naplójegyzetei* XIII. 9. 1. cs. III. füzet. 4. Krasznay emlékezete szerint az utóbbi Berta névre hallgatott, Gulyás közlésében Bary neje: Ágh Anna. A gyászjelentés szerint özv. Bary Józsefné, Ágh Anna 26 évi házasság után 1915-ben vesztette el a férjét, s ő maga 1950-ben hunyt el. Gyermekai Balatonlellén temették el. OSzK Mikrofilmtár, FM 8/35 797. 31. tek.

¹⁹¹ Gulyás, II. 1940. 441–442.

¹⁹² Dutka Ákos is megemlékezik a „fekete szakállas, kemény tekintetű, mély meleg hangú bíróról”, az eszlári per hajdani vizsgálóbírájáról, valamint annak fiáról. Dutka, 1955. 38. Bary József fia, Zoltán, aki 1945 után 2 év 2 hónapot töltött „a szombathelyi, jászberényi és márianosztrai üdülőokban és rabkórházakban” („egy sikertelen határátlépési kísérlet folyományaként 5 lövéssel”) külön megköszönte Dutkának a megemlékezést. Bary Zoltán – Dutka Ákos (Belle, 1955. nov. 4.) MTA Kt Ms 4189/19. A történethez még az is hozzátartozik, hogy Bary Zoltán Várnai Ferenc nagyváradai zsidó ügyvéd lányát vette feleségül, ami nem ment könnyen. Katzburg, 2000. 39. Bary Zoltán (Nagyvárad, 1892 – Budapest, 1986) karrierje csúcán, 1940–1944 között a budapesti főügyészség elnökhelyettese volt. ÜMÉL, I. 486–487.

¹⁹³ Gyorsan kellett távoznia, ezért szeptember 11-én kelt levelében a *Nyírvidek* hasábjain búcsúzott el ismerőseitől, barátaitól. *Nyírvidek*, 1882. szept. 17.

nyekben. A bíró ítél és a jó bíró más szempontot, más elvet nem tarthat szem előtt, mint a »Fiat justitia« elvét. A bíró független és ítélkezésében nem befolyásolhatja semmi földi hatalom. Az ügyész az államhatalomnak a képviselője, működésében egyedül a »salus reipublicae« elvét tarthatja szem előtt. Az ügyésszel a mindenkori kormányhatalom rendelkezik, utasítja és az utasítást híven, bírálat nélkül teljesíteni köteles, ellenkező esetben a kormány tőle az ügyészi megbízatást visszavonhatja, vagy más helyre rendelheti". Majd így nyilatkozott: „rendkívül érzékeny, ingerlékeny, hirtelen haragú ember volt." Végül így summázta kollégája pályáját: „Egressy Nagy örökös alügyész maradt, s dacára elvitathatatlan nagy képzettségének, élete végéig a mellőzés keserűségét kellett elszenvednie. Mint az ország legöregebb alügyésze halt meg, ami részben hajthatatlan kemény önfejlőségének tulajdonítható, mert nem volt hajlandó az ügyészi pályáról átmenni a bírói pályára, azt mondván, hogy »ha nem vagyok jó ügyésznek, akkor nem vagyok jó bírónak sem!«"¹⁹⁴

VI/4. KÉP • Recsky András
csendbiztos

Ugyan a közöttük lezajlott konfliktusról később még szólnunk kell, mégis ennek a sajtónyilvánosság elé került vizsálynak köszönhető, hogy Egresi Nagy maga is elárult egyet s más saját életútjáról. Innen tudjuk, hogy mielőtt 1880. október 26-án, tehát történetünk előtt nem is olyan sokkal Nyíregyházára került, nyolc éven keresztül királyi alügyészi gyakorlatot szerzett Nagyváradon.¹⁹⁵ A szabolcsi megyeközpontban kezdettől fogva eljárásjogi szabálytalanságokat tapasztalt, amelyeket, úgy látszik, nem könnyen szokott meg. Leleplezőnek szánt cikksorozatában, nem túl erős írói irállyal, a várost „Homokos” gyanánt, a vizsgálat „Hiszemi”-ként, a bírót pedig „Jóllátó”-ként allegorizálta.¹⁹⁶ Jóllehet Bary saját bírói pályára térését állítja mércének mások számára is, az ténynek tűnik, amit Bary Egresi Nagy Székesfehérvárra helyezése utánról ír.¹⁹⁷ Végrendelete alapján úgy látszik, nemcsak hivatali, de családi és vagyoni szempontból sem futott be nagyobb karriert. Közeli hozzátartozó nélkül hunyt el 1903-ban.¹⁹⁸

Eötvös nagy kedvvel mesélt – többek között – Recsky András csendbiztos pályájáról, akinek fontos szerep jutott a 14 éves Scharf Móric „szóra bírásában” az Eszlárhoz közeli Nagyfaluban. Érdekes Eötvös interpretációját közelebből is szemügyre vennünk: „A család, melynek ivadéka, a hatalmas és előkelő magyar köznemesi családok közé tartozik. Ősi fészke Recsk, Heves vármegyében fekszik [...] Heves- és Külső-Szolnok vármegyében három nagy falura terjedt ki a fiági

¹⁹⁴ Bary, 1933. 311; 312; 329.

¹⁹⁵ Egresi Nagy László: A tiszaezslári eset ferdítői ellen. *Pesti Napló*, Melléklet, 1882. szept. 1. Az igazságügyi tisztí címtárak szerint 1872-ben a temesvári törvényszéken bukkan fel egy Nagy László nevű joggyakornok, aki 1879-ben, még mindig előnév (E.) nélkül, harmadik alügyész Nagyváradon. *Igazságügyi tisztí névtár*, 1872. 278; 1879. 55.

¹⁹⁶ Egresi Nagy László: A tiszaezslári eset ferdítői ellen. *Pesti Napló*, Melléklet, 1882. szept. 10.

¹⁹⁷ *Tisztí Címtár*, 1884. 320; 1890. 468; 1900. 689. 1884-ben a Székesfehérvári királyi törvényszéknél alügyész; 1890-ben a Pestvidéki törvényszéknél; 1900-ban pedig a Budapesti királyi ügyészségnél (az első) alügyész. A térbeli hierarchiában lassan haladó mobilitást látva is igaz Bary azon állítása, hogy végig alügyész maradt.

¹⁹⁸ BFL VII. 7. d. 244/1903. Bp. 1903. ápr. 24. A magánvégrendelet szerint az utána maradó „kicsiny vagyunka” általános örökösétől sátorlajújhelyi másod-unokanővérét, Gireth Mihályné sz. Déri Emmát teszi meg. Immár sokadik alkalommal köszönöm Nagy Sándor önzetlen segítségét ezen akta felkutatásában (is).

Recsky-birtok. A nőági birtokok még terjedelmesebbek voltak. Le egészen a múlt századig a Recskyek mindig kormányzó szerepet viseltek a vármegyében. Még a múlt század első felében is László és András előkelő megyei tisztviselő volt. Ha nem csalódom, az utóbbinak volt fia a Szabolcs vármegyei csendbiztos.¹⁹⁹ Ami ezután következik, az már nem az 1880-as évek fogalomrendszerében, hanem – ha nem is használja a szót – Eötvös Károly 20. század eleji dzsentriképében gyökerezik: „Néha eltorzult a fejlődés. Vagy az agyban, vagy az erkölcsben hiba támadt. A vagyoni jólét tékozlássá, a hatalom zsarnokoskodássá, az önérzet göggé és hetykeséggé, a függetlenség betyársággá fajult. A múlt században rohamosan megindult korszerű haladással sok nemes család erkölce nem tudott lépést tartani. A törvények és intézmények egyenlősége véletlenül s késületlenül lepott meg sok családot, s a meglepetés sok vagyont és sok családi jólétet semmisített meg. A hanyatlás végzete sodorta magával a Szabolcs-megyei csendbiztost is. A nagy vagyon már szétzilálódott; a magasabb műveltség, a kenyérszerező és pénzhajtó ügyesség már a gyermek nevelésénél elmaradt; vadászat, lakoma, vidám társaság, szeszes italok élvezése már az ősi háznál megszokottá vált, el kellett fogadni a csendbiztosi állást. Ez az állás pedig már az előkelőbb nemesi család sarjadékához nem volt egészen méltó.”²⁰⁰ Szinte lépésről lépésre rekonstruálható, ahogy Eötvös az egyén társadalmi viselkedése helyett megkonstruálja a süllyedő csoport tablóját. A kismemesi származék a hajdani bene possessionati („előkelőbb nemes”) „végzetes” kollektív portréját. Mintegy ebbe illeszti bele, amit a konkrét személyről tudni vél: „Recsky Andrást eredetileg szelíd vérmérsékletű embernek ismerte mindenki. De egyúttal pajkosnak és hetykének, s ha szeszes italt élvezett, házsártosnak is. Különös durvasággal vagy affélével sohase vádolták, hogy mesterkélt gyötrést alkalmazott volna azokkal szemben, kik hatalmában voltak, de annyira csendbiztos mégis volt, hogy fellobbanó hevében testi bántalmazástól ne tartózkodjék. Amint a zsidó fiú vallatása ezt meglehetősen megmutatta.”²⁰¹

Recski és derecskei Recsky (Retsky, Rechky) András, aki egyébként nem állhatta, ha Andrásnak titulálják, csak Bandinak szólítottatta magát, valóban az író Eötvös tollára kívánczó alak volt. Eötvössel egy évben, 1842-ben Tiszaigaron született, református családban és 1890-ben hunyt el. Prédikátumos nevű nejétől, runyai Soldos Amáliától származott a szabolcsi birtok és négy gyermek. Kettő még a család szabolcsi, a két fiatalabb pedig a család Szabolcs megyei nagyfalusi birtokán látta meg a napvilágot.²⁰² Soldos Ferencné másik leányát ugyanis Nagy Ádám földbirtokos vette el, eredetileg övék lett a nagyfalusi Soldos-birtok, de gyermektelen házasságuk és haláluk után ez is Recskyékre szállt.²⁰³ Recsky tehát nyolcszobás nemesi kúriában lakott Nagyfaluban, amely tízholdas kert közepén terpeszkedett.²⁰⁴ A vagyon azonban főleg az asszony ne-

¹⁹⁹ Eötvös, 1968. I. 103.

²⁰⁰ Uo. 104. Ezután a vármegyei nemesség ragyogó rétegrajzát kapjuk, s pontosan érzékelhetjük, miként csúszott le a Recskyek családja a „tisztviselők (magistratuálisok) osztályából”, a „hivatalnokok (officiálisok) osztályába”. Uo. 105.

²⁰¹ Uo. 106–107. Hasonló módon jár el egyébként a „hullaúsztatást” nyomozó másik csendbiztossal, Vay Györggyel is. Uo. II. 40–45. Róla később, a végtárgyalásról szóló részben még külön kell szólnunk.

²⁰² *Nemes családok*. I. 1905. 535. A családfa levezetésével akadhatott némi gond, mert Heves vármegye levéltárnoka szerint a szakadatlan leszármazást továbbvivő György nevű ős „fiúutódok nélkül maradt”. Helyette a szerző az 1658-ban a törökök által fogva ejtett Istvánt javasolja ágbeli ősül „az élőnemzedék” (sic!) számára. Orosz, 1906. 243.

²⁰³ NMEA 6859 Sőregi, [1961] 2–3. Sőregi János feljegyzésének információi Szabó Gerzson volt eszlári, majd nagyfalusi tanítótól származtak.

²⁰⁴ NMEA 6859 Sőregi, [1961] 5. Eötvös maga is úgy meséli el a nevezetes kihallgatást, hogy az Recsky „úrilakában” ment végbe, s a félig lehúzott zsalugáteren keresztül az egész cselédség leselkedett. Név szerint: a parádéskocsi, az igáskocsi, a kertész, a mindenes, a szobalány, a szolgáló és szakácsnő. Eötvös, 1968. I. 109. A család hanyatlása – ekkoriban még élt Recsky apja is – talán mégsem lehetett annyira rohamos,

vén, állhatott, 1882 őszén is Soldos Amália nevére vettek a nagyfalusi határban egy birtokrészt.²⁰⁵ Recsky híres lovas és agarász volt. Szürkéjére sohasem ütött volna, csak ráhajolt, s máris vágatott, mint a villám. Átugratta az úton keresztbefordult talyigát kocistól, mindenestül. Ha kellett, rézgombos nádpálcájával vert agyon lóhátról egy, a faluba tévedt szürke farkast. Lovainál talán csak agaraira volt büszkébb. Cziczke nevű agarát (Stibor vajda kutyáját hívták így), amelyet 500 forintért vett, egyszerűen agyonlőtte, amikor egy versenyen orrhosszal megelőzték.²⁰⁶ Amikor az egyik helyi újság, a *Nyírvidék* arról adott hírt, hogy Tigris nevű agara Nyéknél leugrott a vasútról, képes volt beírni a lapnak, hogy ez a híradás rá „nézve sértő”.²⁰⁷ De nemcsak ilyen vonások jellemezték. Mint láttuk, az 1879-es árvízkor sógoránál Nagyfaluban tartózkodván irányító szerepet játszott a sikeres védekezésben.²⁰⁸ Céllovóként és vívóként is kiválóan bizonyult. Melik Miska 15 fős betyárbandáját is ő juttatta börtönbe. Amikor a tárgyalóterembe lépett, többeknek csalódást okozott: „tipikus úri pandúrt vártak, holott Recsky arisztokratikus, nagyon rokonszenves, distingvált alak [...] Daliás természetű, kevély föllépésű, deres fejű, fecke-szárnyú bajuszú ember, értelmes homlokán szigorú redőkkel.”²⁰⁹ Ami a nagyfalusi tanúvallatás legendáriumát illeti: Recsky mindig azt mesélte baráti körben, hogy „soha egy ujjal sem nyúlt Scharf Mórchoz”.²¹⁰ Mint látni fogjuk, Móric erre másként emlékezett. Nem érdemes most kitélkednünk a nemesi becsületszóban. A vázolt portrét szemlélve úgyis az a benyomás alakult ki bennünk, hogy Recskynek meg sem kellett szólalnia ahhoz, hogy valakiben félelmet keltsen.

Az előnyomozásnak volt még egy fontos szereplője, *Péczy Kálmán* törvényszéki írnok. A harmincas évek elején született Hernádon, Abaúj megyében, kétségtelenül nemesi családból. Amennyire pályáját a periratok alapján rekonstruálni lehet, gimnáziumi tanulmányait félbehagyta, előbb gazdálkodott, később gazdatiszti írnok lett. 1872-ben került Nyíregyházára a törvényszékre, ahol kezdetben díjnokként, majd írnokként szolgált.²¹¹ 1882-ben Bary minde-nüvé vitte magával, sőt még a tárgyaláson is tanúskodnia kellett. Itt derített aztán fényt Eötvös Károly – nyilvánvalóan ügyészi segítséggel – az írnok életének titkolt régvolt eseményére. Arra ugyanis, hogy 1856-ban egy Takács Anna nevű nő társaságában megölt egy idős embert, amiért 1857. május 21-én a kassai törvényszék 15 év fegyházra ítélte, s ebből csaknem tizenhármát Illaván le is töltött. Az asszony 7 évet kapott. A férfi 1869-ben szabadult.²¹² Az írnoki „karrier” csak ezután következett. 1883-ban Péczy már 50 évesnek mondhatta magát, hét tagból álló családot tartott el, külsőre igen megöregedett, a vizsgálat idején is gyakran betegeskedett. A Mórictól kivett vallomás idején is ezért ment állítólag Nagyfalura Recskyvel.

Ahogy Eötvös a Péczy-kártyát kijátszotta, egyike volt a védőügyvédi mesterfogásoknak.²¹³ A leggyengébb láncszemnél mart bele a vád építményébe, de igazából a negyed száza-

mint azt az általános leírás sejteti. Eötvös egyébként Recsky Andrásról begyűjtött információit („tönkre ment” stb.) feljegyezte a per általa vezetett irományainak hátlapjára. OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 9.

²⁰⁵ SZSZBML XIII. 25. 1. d. Ideiglenes adás-vételi szerződés (1882. nov. 16) Az eladó Mihályi Karolina. A szerződésen Recsky András neve csak tanúként szerepel.

²⁰⁶ NMEA 6859 Sőregi, [1961] 4–6.

²⁰⁷ *Nyírvidék*, 1880. dec. 30. (Kis-Léta, 1880. dec. 22.)

²⁰⁸ *Szabolcs megyei Közlöny*, 1879. márc. 8. Nagyfalú és Eszlár. – Árvíz –. 1–2.

²⁰⁹ Elek–Sükösd, 1990. 76. (Az *Egyetértés* külön tudósítójának, vélhetőleg Tóth Bélának a távirata. Nyíregyháza, 1883. jún. 26.)

²¹⁰ NMEA 6859 Sőregi, [1961] 6.

²¹¹ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 25; uo. 1883. jún. 26.

²¹² Eötvös, 1968. I. 100–102.

²¹³ Emlékiratában utólag így nyilatkozik Péczyt leleplező akciójáról: „Pedig ez jogosult, sőt talán szükséges cselekmény volt, minthogy a nagyfalusi csendbiztos lakásán ő készítette el, ő szerkesztette írásba tanúk

da elkövetett gyilkosságnak inkább a kisugárzása volt bombasztikus. Ki szeretné, hogy egy volt rablógyilkos legyen a vallatója? A tényleges eredmény a konkrét ügy szempontjából inkább az volt, hogy kiderült: Péczely olyan jegyzőkönyveket is írnokként írt alá, amelyek készítésénél valószínűleg nem volt jelen. Mint vallotta: „a vizsgálóbíró úrnak magának volt kedve vezetni a jegyzőkönyvet és nekem pedig egyéb elfoglaltságom volt.”²¹⁴ Mivel múltjának felhánytorgatásától az egész vádgépezet felbolydult, a per közönsége is felzúdul, majd jeges hallgatásba burkolózott, Péczelyt sarokba lehetett szorítani, s zavarában gyakorlatilag az okirat-hamisítást is elismerte.

Az antiszemita irodalom kedvelt toposza, hogy Eötvös jóvoltából Péczelynek a per az állásába került.²¹⁵ Ehhez képest még az 1886-os tiszti címtár szerint is törvényszéki írnok volt Nyíregyházán.²¹⁶ A történet utójátékához azonban hozzátartozik, hogy Péczely a tárgyalást követően kétségbeesett nyílt levélben próbálta Eötvöst visszasértegetni. Azt állította, hogy őt valószínűleg a Bach-korszak „puszta gyanú” alapján, minden bizonyíték nélkül” ítélte el, ám ennek már nem volt jelentősége.²¹⁷ Az is tanulságos, hogy az illavai fegyház igazgatójának az igazságügyi miniszteri titkár felszólítására magyarázkodnia kellett, hogy miként kerültek adatok a volt fegyencről az ügyészséghez. Innen tudjuk, hogy a pesti főügyész, Kozma Sándor már 1882. november 14-én „személyes kérdést” intézett a fegyházigazgatóhoz Péczely Kálmán előéletéről, s hogy a valószínűleg csak szűkösen rendelkezésre álló információkat bőven volt idő kiegészíteni a végtárgyalásig.²¹⁸

Magához az előnyomozáshoz visszatérve: azzal, hogy az ügy a községtől a megyei törvényszék (és a fenti urak) hatáskörébe került, természetesen átrendeződtek a léptékek. A kihallgatások célszemélyeit ugyan a községhez rendelték, de az irányítás az „idejárók”, a falu szempontjából nézve „kívülállók”, mondhatjuk így: „externisták” kezébe ment át. A vizsgálóbíró persze igyekezett Eszláron alaposan tájékozódni. Nemcsak térkép segítségével, hanem maga is végzett terepbejárást. Lépésben lemérte a távolságokat. Nem volt kimondott rajztehetség, de a zsinagóga környékéről próbált pontos helyszínrajzokat készíteni.²¹⁹

A jegyzőkönyvek datálásából összeállítható az első vizsgálóbírói kihallgatások kronológiája. Bár a Bary által felvett vizsgálati napló jegyzőkönyveinek keltezése és Bary visszaemlékezésében a kihallgatások sorrendje nem minden esetben esik egybe,²²⁰ az

nélkül és éjszaka Scharf Móric borzasztó vallomását. Ugyan ember tette ezt, aki egykor gyilkos volt, s tíz évet töltött el fegyházban. Azt hittem, nem teljesíteném tökéletesen védői tisztemet, ha ezt elhallgatnám.” Eötvös, 1968. II. 302.

²¹⁴ T-E (*Napi Értesítő*), Péczely Kálmán, 1883. jún. 26.

²¹⁵ „Péczely áldozata lett a tisztaeszlári pernek, mert felfedezése [?] után elbocsátották, családjával a legsötétebb nyomorba jutott.” Marschalkó, 1998. 167.

²¹⁶ Tiszti Címtár, 1886. 440.

²¹⁷ Nyílt levél Eötvös Károlyhoz. Ébredjünk, 1883. aug. 30. Mint írta: Eötvös „brutális, durva, aljas és minden emberiségből kivetkőzött” támadását nincs módja megtorolni, s leginkább „szegény számos tagból álló családjá” földönfutóvá tétele iránt igyekszik szánalmat kelteni. Uo.

²¹⁸ MOL K 577 K 5 t. 1882–83. 7. cs. 153 Kovács Ernő – IM Elnöksége, 1883. aug. 28. Kovács Ernőre, családjára és életpályájára lásd Kiss Zs. 2008.

²¹⁹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 18. Innen tudjuk például, hogy a zsinagóga és Scharf egyházi lakháza közötti távolság 11 lépésnyi távolság volt.

²²⁰ OSzK Kt 1847/I (Bary) 7–13. Vö. Bary, 1933. 52–59. Bary például azt állítja, hogy mindjárt az első napon kihallgatta Kohlmayer Józsefet, az ófalusi boltost és Solymosi Zsófit, Eszter nővérét. Bary, 1933. 52. A megadott jegyzőkönyvi naplósorszámokon azonban Solymosi Zsófinak (8. sz.) csak május 20-i, Kohlmayernek (7. sz.) pedig május 21-i tanúvallomása szerepel. Vagy nem készült jegyzőkönyv a 19-i kihallgatásról, vagy csak másnap, illetve harmadnap került a jegyzőkönyv felvételre, datálásra és aláírásra. Kohlmayernél 21-ét említi is Bary, de hozzászéli, hogy ezt a vallomást már ismertette. Uo. 58.

mégis egyértelműen megállapítható, hogy az első napokban (péntektől hétfőig, lásd VI/1. táblázat) Újfaluban és Tótfaluban kezdte a nyomozást, a Solymosiné és Scharf Samu által megjelölt helyszínek és időpontok körül.

VI/1. TÁBLÁZAT • Az első vizsgálóbírói kihallgatások kronológiája

1882. 05. 19. (péntek)	1882. 05. 20. (szombat)	1882. 05. 21. (vasárnap)	1882. 05. 22. (hétfő)
Solymosi Jánosné özv. sz. Jakab Mária	Solymosi Zsófi	Kohlmayer József	Dulinszki János
Huri Andrásné sz. Olajos Julianna	Bátori Zsófi	Bátori Gábor	Bátori Julianna
Üveges Mihályné sz. Dézsi Erzsébet	Sós Andrásné sz. Farkas Eszter	Bátori Gáborné sz. Bolyán Julianna	Junger Adolf
Lánczi Gáborné sz. Kaszala Teréz	Szabó [Márton] Julianna	Lengyel Istvánné özv. sz. Szkinta Apolló	Braun Ábrahám
Csordás Gáborné sz. Szakolczai Erzsébet	Sós Erzsébet	Lengyel János	Szuhi Györgyné sz. Schwartz Katalin
Scharf Samu	Tanyi Eszter	Sós Mihályné	Gazdag Józsefné sz. Kramer Mária
Bátori Gáborné özv. sz. Vámos Julianna	Cs. Nagy Jánosné sz. Pásztor Erzsébet	Solymosi János	
Pásztor Józsefné sz. Tanyi Erzsébet	Schwarz Salamon	Pásztor Józsefné (Benőné) sz. Csuha Mária	
Fekete Jánosné özv. sz. Kramer Borbála	Scharf Móritz	Rosenberg Rózi (állítólag Rákhele)	
Pap József		Tapasztó Miklós	
Scharf Józsefné sz. Miller Léni		Zisman Jakab	
		Scharf József	
		Solymosi János (másod-unokatestvér)	
1882. 05. 24. (szerda)	1882. 05. 25. (csütörtök)	1882. 05. 26. (péntek)	
Lusztig Sámuel	Rosenberg Herman	Einhorn Mayer	
Veiszstein Lázár	Römer Jakab	Grosz Márton	
Bukszbaum Ábrahám	Groszberg Leon	Klein József	
	Einhorn József	Lichtman Jakab	
		Lichtman Mór	
		Alter Mór	
		Taub Emánuel	

Forrás: OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary).

Az is szembevetendő, hogy a zsidók közül az első napra jegyzőkönyvezve csak Scharf József feleségét és a még öt esztendő sem töltött kisleányt, Samut hallgatta meg. Viszont az első nap kihallgatásai alapján már megalapozottnak tartotta Scharf József, Scharf Móric, Schwarz Salamon és Braun (Brenner) Ábrahám őrizetbe vételét, akiket tulajdonképpen Samu szavai alapján fosztott meg szabadságuktól. Amikor tehát az ő kihallgatásukra került a sor, már őrizetesként vallottak. Ezért maradt rajta az egész perfolymaton a „Scharf József és társai” név, amiből még számos félreértés fakadt mind a köz-

véleményben, mind az utókor fejében. Aztán május 23-án szüneteltek a kihallgatások, ugyanis aznap a törvényszék Nyíregyházán ülésezett, amire Bary is odautazott. Ezáltal az ügy végképp kilépett az eszlári mederből. Ez elsősorban annak a következménye volt, hogy május 21-én (a vasárnapról hétfőre virradó) éjjel megszületett Scharf Móric híres/hírhedt nagyfalusi vallomása, s ez döntő fordulatot adott a nyomozásnak. Bary 22-én elrendelte Schwarz, Braun, Junger, Scharf és Scharfné előzetes letartóztatását s a letartóztatottak Nyíregyházára kísérését. Május 24-étől (szerdától) immár Nyíregyházán folytatódtak a kihallgatások, s méghozzá elég egyértelmű irányban, ami abból is látszik, hogy a következő három napban kizárólag zsidó személyek vallomásait jegyzőkönyvezték.

A NAGYFALUSI VALLOMÁS

Hogy pontosan mi is történt a vasárnapról hétfőre virradó éjjel, arra rendkívül ellentmondóak az információk. Maga Móric is többször és többféleképpen elmondta a történetet, s tanúskodtak a vallomás kivevői, valamint (hivatalos és lesekedő) szemtanúi is. Már abban sincs egyetértés, hogy miért kellett Móricot Recskyvel Nagyfaluba vitetni. Bary két magyarázatot ad: egyrészt nem tudták hol elkülöníteni Móricot (19-én és 20-án Farkas Gábor bírónál volt elszállásolva, s ezt a szívességet nem akarta tovább igénybe venni), másrészt Recsky csendbiztos a nyíregyházi vásárba szándékozott menni, kapóra jött Barynak, hogy vele a megyeszékhelyre küldje az őrizetbe vett fiút (az írnok Péczely pedig betegségére hivatkozva tartott velük). Mindegyik magyarázat gyenge lábakon áll, ugyanis a jegyzőkönyv szerint május 20-án (szombaton) kihallgatott Móric még senkire semmi terhelőt nem mondott, ami indokolta volna különválasztását.

Mit is tartalmaz a nevezetes „nagyfalusi vallomás”, amely valójában Péczely törvényszéki írnok feljegyzése a Scharf Móric által éjszaka előadottakról? A szöveg olvasható az idevágó irodalomban, mégsem kerülhetjük meg teljes terjedelemben való idézését.²²¹

„Solymosi Eszter szombaton délből 12 óra körül édesapám hívására, amidőn az Ófaluból jött haza, bejött házukba. Apám azzal hívta be, hogy a gyertyatartót vegye le az asztalról. Solymosi Eszternek, midőn apámnál a házukba bejött, kopottas fehér kendő volt a fején, vöröses kendő a nyakán, fehér forma vizitke és valami, ha jól emlékszem, kékes szoknya volt rajta. Hogy a leányt Solymosi Eszternek hívták, onnan tudom, mert apám Eszternek szólította. A leánynak gazdaasszonya Huri Andrásné volt, mert mama megkérdezte, hogy kinél lakik? Megnevezte, hogy Huri Andrásné lakik. Solymosi Eszter arcba majd úgy nézett ki, mint testvére Solymosi Zsófia. Solymosi Eszter a gyertyatartókat amint levette asztalunkról, föltette atyusom meghagyása folytán a schifonra. Midőn a leány a székről leszállott, akkorra a templomból egy koldus zsidót beküldtek a leányért, a koldus zsidó megfogta a leánynak a kezét és kicsalta magával a templomba. Ott a templom pitvarában a magas barna koldus zsidó a leányt megragadta és a földre terítette. Ekkor kezdett a leány jajgatni és ordítani, de ekkor hirtelen, a már ott volt téglási és tarcali metszők a leányt a földön megnyomták és a Tisza-lökről jött jelenleg tiszaeszlári metsző, Schwarz Salamon megmetszette a leány nyakát

²²¹ A Scharf Móriccal felvett vallomások jegyzőkönyvét, valamint a „feljegyzés” szövegét közölte a végtárgyalás előtt a *Függetlenség*, 1883. jún. 12., jún. 13. A feljegyzést lásd még Bary, 1933. 71–72. A kétféle közlés között csak apró, főleg a központozást illető különbségek mutatkoznak.

és veres cseréptányérba eresztette a vért, s midőn a tányér telefolyt vérrel, a vért fazékba öntötte. E jelenetnél nem voltam bent a templomban, hanem kívül a templom ajtaja kulcslyukán néztem. Apám ott nem volt, hanem bent volt a házunkban. Midőn a leányt bevitték a templomba, a templomajtót belülről bezárták. A templomban a főttebb említetteken kívül jelen voltak: Lusztig Sámuel, Braun Ábrahám, Weiszstein Lázár és Junger Ábrahám. A leányt előbb egy ingre vetkőztették, s így metszette meg a metsző, – a lány mezítláb volt. Midőn a lány már nem mozdult, a nyakát ronggyal bekötötték, úgy ismét felöltöztették. A leányt a metszők fogták, a koldus zsidó levetkőztette, midőn meghalt, ugyancsak a koldus felöltöztette. Az eset után bementem apámhoz és anyámhoz a szobánkba és megbeszéltem nekik, hogy a leányt megölték, ekkor mámi megtiltotta, hogy senkinek ne beszéljek erről. – Recsky azon kérdésére, hogy tudja-e apád, hogy a leányt megölték? Azt felelte, hogy tudja, mert elbeszéltem előtte, hogy megölték a leányt.”

S csak a vége valóban Móric keze írása: „Vallottam ezeket, minden készer [sic!] nélkül. Scharf Móric.”

A Péczely által írt feljegyzés rögzítése után az egyik csendlegényt még az éjjel Eszlárra menesztették.²²² Bary és Egresi Nagy azonnal Nagyfaluba kocsizott, ahol hajnalban elismételtették és megerősítették Móriccal a vallomást, majd a fiút visszavitték magukkal Eszlárra, hogy szembesítésekkel tegyék lehetővé az általa mondottak révén a gyanúsítottak előzetes letartóztatását. Végül Móric vallomása a nyíregyházi törvényszéki elnök előtti hitelesítéssel („authenticatio”) nyerte el jogilag érvényes végső formáját.²²³

Magára az eredeti feljegyzés alakjára nem érdemes túl sok szót vesztegetni. Eötvös kritikája már a lehetséges összes jogi kifogást megtette.²²⁴ Általános jogi problémaként exponálta a „ki beszél” kérdését is.²²⁵ Nem kell Sherlock Holmesnak vagy Miss Marple-nak lennünk ahhoz, hogy megállapítsuk, egy 14 éves, alig iskolázott falusi zsidógyerek nem fogalmaz így. De nem is ő fogalmazta a szöveget. Kivételesen ebben egyetértés mutatkozik az ellentétes oldalak között. Bary is elismerte, hogy a szöveget valójában Recsky diktálta, a törvényszéki írnok Péczely írta, s Móric csak a záradékot és aláírását biggyesztette a végére.²²⁶

Ami ennél sokkalta fontosabb, s amiről alig beszél valaki, az, hogy e vallomás jóvoltából szinte vonalzóval szerkesztődött át a vádlottak összetétele. A „saktervágást” már Samunál is Schwarz Salamon tette, de a segítői Scharf József és Móric, valamint Braun Ábrahám voltak. Móric nagyfalusi vallomásában azonban apja is és ő is egy csa-

²²² A csendőrség megszervezése előtt így nevezték a csendbiztosok irányítása alatt szolgáló rendfenntartó közegeket.

²²³ *Függetlenség*, 1883. jún. 12; jún. 13. Bary, 1933. 79; Eötvös, 1968. I. 115. Az eredeti kiadásban a régi vármegyei jogi aktus írásmódja: „Authenticatio” (Eötvös, I. 1904. 126), amelyet az új kiadásban nyelviileg „modernizáltak”.

²²⁴ Eötvös, 1968. I. 96–100; 107–127.

²²⁵ „A fiú beszélt valamit, s az írnok az ő szavaiból kikerekített mondatokkal rendes elbeszélést írt a papírra. Általános szokás ez minden országban, s minden korszerű törvénykezésben. Esztendőnként száz meg százezernyi jegyzőkönyvet vesznek föl a vizsgálóbírák, rendőrök és csendőrök minden művelt országban. Minden tíz jegyzőkönyvből kilenc kikerülhetetlenül hamis vallomást foglal magában. Nem azért mert a hivatalnok hamis iratot akar készíteni. Hanem azért mert a maga esze, szokása és írásmódja szerint akarja a nyilatkozó vádlottnak vagy tanúnak szavait kerek mondatokba szerkeszteni. Igen gyakran mást jelenítenek e kerek mondatok, mint amit a nyilatkozó akar a maga kuszált szavaival mondani. A legtöbb esetben nem származik ebből nagy baj, de azért sok esetben irtóztató tévedésekbe vezet az ítélő bírát.” Eötvös, I. 1968. 99.

²²⁶ Bary, 1933. 71.

pásra kikerültek a közvetlen vádlottak közül. Sőt mi több, eszerint már egyikük sem tartózkodott a zsinagóga előszobájában sem. Magát a vizionált gyilkosságot immár kizárólag a próbakönyörgésre érkezett nem idevalósi jelöltek követték el a szintén jövevény koldus zsidó segítségével. Kikerült a képből a Feuermann rokonsághoz tartozó Grosz Márton is. A Scharf atyafiság helyett viszont passzív szemlélőként felkerült a tablóra két idősebb eszlári zsidó férfi: Junger és Weiszstein. Olyan az egész, mintha kimondatlanul egyfajta vádalku köttetett volna: apád és te megmenekülsz a gyilkosság gyanúja alól, ha rávallasz a többi zsidóra. Móric tehát, ha úgy vesszük, meglehetősen józanul mentette magát és apját (sőt anyja ágán való rokonságát is). Ezt tekinthetjük akár elégségesnek tűnő árnyékért, hogy a börtönfenyegetés árnyékában aláírta az elébe tett vallomást. Az érdekes inkább az lesz, hogy Móric később is, a végtárgyalás befejezéséig ragaszkodott ehhez a vallomáshoz. Erre azonban csak később térünk vissza. A kérdés most az, miként született a „nagyfalusi vallomás”.

Nem kell erről a vádhatóság képviselőit egyenként meghallgatnunk. S talán a védőket sem. Elegendő Péczely írnok végtárgyalásbeli verziójával Móric idevágó nyilatkozatait összevetnünk.

Az elnök kérdésére Péczely így mesélte el a lefekvés előtti párbeszéd történetét: *„Bementünk tehát a szobába, és éppen le akartam feküdni, Recsky pedig kifelé menve épen az ajtókilincset fogta, mikor azt mondta a fiúnak: »Tudod-e hogy hova mégy? Nyíregyházára felelt. De ott tudod-e, hogy hova mégy? A tömlöcbe! Nézd csak édes gyermekem, te tudsz mindent, mert hallottam habozó vallomásodat. Ha te tudsz valamit, miért nem vallod meg? Eddig a bűntény súlya apádra nehezedik, egész életedben lelkiismereted rabja akarsz lenni? Szenvedni akarsz egész életedben? Hiszen azzal nem könnyítesz apádon, ha tagadásban maradsz.« Azt mondta erre a fiú: »Én szólnék, de nem merek, mert ha szólok, a zsidók megölnek, vagy apám felakaszt.« Azt mondom rá: Fiam, ha az ember az igazságot mondja, akkor a törvényszék mindig védelmére van.»²²⁷ S ezután kezdett el Móric magától vallani.*

Móric a záradék aláírása után többször is beszélt a vallomástételről. Nagy nyilvánosság előtt például szintén a végtárgyaláson. Elég egyértelműen válaszolt arra a kérdésre, hogy miért változtatta meg véleményét az első (eszlári) és a második (nagyfalusi) vallomása között: *„miután azt mondták, hogy örökös rabságba vetnek, megvallottam Recsky András csendbiztos és Péczely Kálmán törvényszéki írnok előtt az egész dolgot. Aztán másodszor átjöttek Bary József vizsgáló bíró és Egressy Nagy László ügyész úr és átmásolták azt egy papirosra.”* Arra a későbbi elnöki kérdésre, hogy Recsky csendbiztos bántotta-e, azt válaszolta: *„Nem bántott. Elnök: Ütött-e valaki? Móric: Nem.”²²⁸* Természetesen nem feledhetjük, hogy a tárgyalás végéig Móricot Henter várnagy felügyelete alatt tartották Nyíregyházán. De ha pontosan akarjuk érteni a tanúvallomását, egyértelmű, hogy a reá neheződő lelki nyomásról ekkor is tett említést, arról ugyanis, hogy elszakították szintén őrizetben levő szüleitől és „örökös rabsággal” riogatták. Hiszen nyíltan azért vitték el Eszlárról, a falusi bíró házából, hogy Nyíregyházán börtönbe csukják.

Amikor a végtárgyalás után, immár szabadon, családi körben beszélt a nagyfalusi vallatásról, apjának testvére, a csurgói kántor kérdésére ezt válaszolta (a szöveget a nagybácsi német nyelvű leveléből ismerjük): *„Így mesélte el nekem, hogy az Eszlár és Nagy-*

²²⁷ T-E (Napi Értesítő), Péczely Kálmán, 1883. jún. 25. Az utolsó mondat Péczely szájából különösen meggyőzően hangozhatott.

²²⁸ T-E (Napi Értesítő), Scharf Móric, 1883. jún. 22.; uo. 1883. jún. 21.

falu közötti úton Recsky és Péczeli kérdésekkel bombázták, és aztán Nagyfaluban állandóan ijesztgették és szemrehányással illették, hogy miért nem mondta már ki, hogy [Esztert] megölték, a többiek már vallottak, gyilkosság volt, nem köszönöd meg magadnak, ha Te is nem mondd ezt, és efféléket, indulatos hangon. Recski [sic!] ténylegesen is bántalmazta, megmutatta nekem, hogyan fogta meg két kézzel füleit s azután hogyan emelte így fel, majd eresztette le egészen a föld fölé. Arra a kérdésemre, hogy hogyan tudott ekkora valótlanságot olyan részletekbe menően kitalálni, azt felelte, hogy ő csak két-három szót mondott, a többi ők tették hozzá. További kérdésemre, miszerint hogyan hagyhatta, hogy ilyen vallomást bebeszéljenek neki, egy másik ember inkább hagyta volna magát szétszaggatni, minthogy ilyen szörnyűséget mondjon, azt válaszolta: tudja, Salamon bácsi, tapasztalatlan falusi fiatalember voltam, nem tudtam, mi kerekedik abból.”²²⁹ Akárhogy is vesszük, ez a legautentikusabb leírás Móric szemszögéből a nagyfalusi vallatás körülményeiről. Még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy Móricnak szabadlábra kerülése után korábbi vallomása miatt egyszerűen saját családja szemrehányásaival szemben kellett magyarázkodnia.

Figyelmet érdemel a fiú vallomásának megértéséhez jóval később írt emlékirata is. Mint láttuk, ezt a szakmai diskurzus azért ignorálja, mert felmerült a gyanú, hogy hamisítvány.²³⁰ Az emlékezeti narratívák azonban általában sem vehetők késpénznek, ha már nem voltunk jelen, végső soron nincs más, csak emlék. Aligha felesleges tehát egy pillantást vetni Móric (s akkori mentorai) felnőttkori emlékezeti konstrukcióira. Az első mozzanat, ami figyelmet érdemel, az, hogy Móric emlékezete szerint apja Tokajban tartózkodott május 19-én délelőtt, amikor Bary, Egresi Nagy és Péczely együttesen megjelent a templomszolga lakóházánál. Móric tehát az elővizsgálat első percétől fogva nem érintkezhetett legfontosabb támaszával, az apjával.²³¹ Az sem lényegtelen, hogy Móric emlékezetében nem Bary, hanem Egresi Nagy lépett fel első, eszlári kihallgatásakor durván, fenyegetően.²³² Recsky Bandi csendbiztos „kövér, hatalmas”, „dörgő hangú” emberként idéződik élénk. Móric ilyennek látta, pedig, mint láttuk, magas volt ugyan, de sovány. Már Nagyfalú felé menet is azzal fenyegette, hogy a Tiszába dobja, ha nem mondja meg, hogy ki ölte meg Solymosi Esztert. Az igazi tortúra azonban csak ezután, Nagyfaluban következett. Móric szerint egy „fekete posztóval” borított falú szobába vezették (mit analizálna ki ebből egy freudi értelmező!), ahol a csendbiztos arról faggatta, hogy ismerte-e Solymosi Esztert. „A hatalmas csendbiztos valósággal nekem ugrott. Megrázott a vállamnál fogva és ledobott a földre. A korbáccsal arcomba vágott, aztán megint felrántott és irtózatossá ordítás közepette gyalázni és szidni kezdett.” Ilyen körülmények között végül Móric harmadszorra beismerte, hogy ismerte Esztert.²³³ Ami egyébként igaz is volt, tehát ez a jelenet inkább Móric emlékbéli védeke-

²²⁹ Fordítás németből. OSzK Kt Levelestár, Scharf Salamon – Dr. Heumann Ignác (Csurgó, 15. Aug. 1883). A kéziratári mutatóban a levél – tévesen – Schwarz Salamon nevének szerepel, mint ilyen hívta fel magára a figyelmet, s tartalma alapján sikerült azonosítani a levél íróját. (A védőügyvédnek írott levelet Scharf Salamon így kezdte: „hatte ich wieder Gelegenheit meinen Neffen einiges zu befragen.” Uo. A tárgyalás anyagából és egyéb forrásokból ismert, hogy Scharf József testvére Csurgón kántortanító volt.

²³⁰ Handler, 1980. 208–209; Kövér: Scharf, 2007. 2.

²³¹ Scharf Móric: Emlékeim. *Egyenlőség*, 1927. okt. 22.

²³² Scharf Móric: Emlékeim. *Egyenlőség*, 1927. okt. 29. „Hazug, aljas fickó vagy! [...] Ha most rögtön meg nem mondd a valódi szent igazságot, akkor holnap reggel elvitetlek Nyíregyházára, ahol egész életeden át börtönben fogsz sínylődni és ahol gondolkodhatsz arról, hogy mit tettél.” Uo.

²³³ Scharf Móric: Emlékeim. *Egyenlőség*, 1927. nov. 19.

zésének része lehet, hiszen ezért aligha kellett volna Recskynek olyan „felkorbácsolt”, már-már horrorszerű agressziót bevetnie, amilyenről egyébként még 1883 augusztusában sem mesélt Móric a nagybátyjának. Az emlékek „lebegésének” szép példája, hogy 1883-ban nem dobták földre, hanem épp valamivel a padló fölött tartották. A kései visszaemlékezésben a fülénél fogva magasra emelést viszont Móric Péczelynek tulajdonítja.²³⁴ Végül, de nem utolsósorban, amikor Móric még Nagyfaluban rádöbbsent vallo-másának súlyosságára, Barynak könyörgött, hogy az éjjel mondottakat ne higgye el, amire a vizsgálóbíró állítólag ezt válaszolta: „Amit egyszer aláírtál, fiam, [...] azt nem szabad többé visszavonni.” Ez a mondat „csengett a fülében” akkor is, amikor május 23-án már Nyíregyházán Kornis Ferenc törvényszéki elnök felolvasta előtte nagyfalusi vallomását, amelyet, zokogva bár, de ismét igaznak ismert el.²³⁵

A TÓTFALUSI ZSINAGÓGA

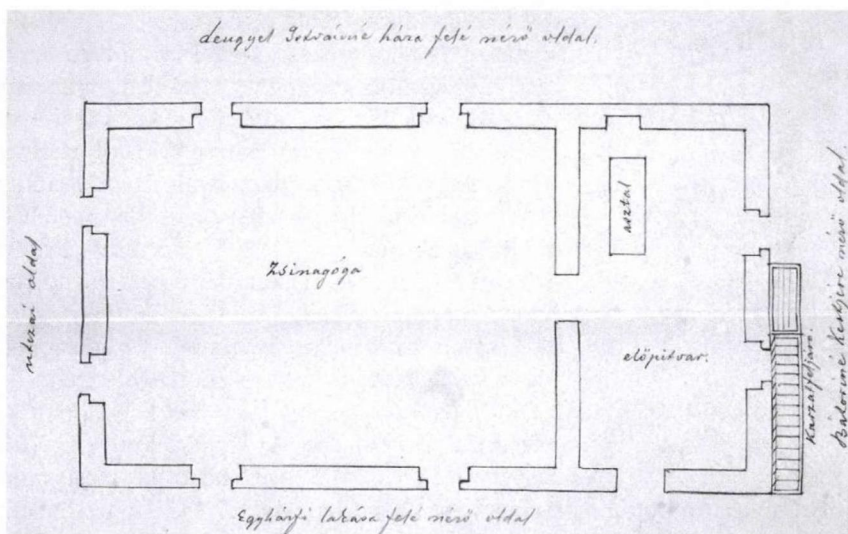
Samu és Móric elbeszélésében az általuk látott gyilkosság színhelye egybehangzóan a tótfalusi zsinagóga.

Bary skicceiből, Ábrányi Lajos grafikáiból, a törvényszék számára készített alaprajzból pontosan megismerhető a két fiú által leírt „tethely”. Mi több, a tárgyalás idején a törvényszék, újságírók hadától kísérvé, kiszállt Eszlárra, hogy „eredetiben” próbálja meg rekonstruálni, mit is láthatott Móric a kulcslyukon keresztül. A zsinagóga ugyan ekkor már elhagyatva állt, az ajtó sarokvasai is alábbszállottak, de az „előpitvar” bútorzatát mégis sikerült nagyjából a régire emlékeztető módon berendezni. A bejárati ajtóval szemben valaha is egy asztal állt, amelyet U alakban körben a fal mellett lócák öveztek. A bíróság olyannyira komolyan vette a rekonstrukciós kísérletet, hogy az asztal mellé, a földre egy pokrócot terítettek, amire Devecseri újságíró feküdt le „fejfel az ajtó felé hanyatt” (ahogy Móric a leányt látni vélte). „Friedmann védő és Sümegi hírlapíró, Geist hírlapíró és Ábrányi festőművész pedig guggoló helyzetben körül veszik Devecserit.”²³⁶ Guggolni azért kellett, mert a kulcslyuk alacsonyan volt: alsó széle a földtől 82, a felső 85 cm-re esett. Mint lemérték, innen nézve „a látszélesség az ajtótól számítva 2 m 11 cm távolságra is 12 cm magasság mellett 65 cm. Ettől a vonaltól számítva 1 m 58 cm távolságra a látszélesség 1 méter.” Ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az elvégzett „kísérletek” szerint „Scharf Móric a zsinagóga pitvarában leterített pokróctól, illetve az azon elhelyezett Devecseri hírlapírótól távolabb két oldalra felál-

²³⁴ Péczely szerepe meglehetősen zavaros a visszaemlékezésben: hol mint „fekete ruhás pap” jelenik meg, hol korbácsot tart a kezében (*Egyenlőség*, 1927. nov. 19). Aztán a szöveg még elbizonytalanítóbb: „nem tudom pontosan megmondani, hogy Péczely is vert-e engem” – írja, de végül mégis azt állítja: „Péczely a két fülemnél fogott meg és úgy emelt fel a levegőbe, úgy, hogy mint egy madár lebegtem a szoba közepén, és úgy éreztem, hogy letépte mindkét fülemet.” Scharf Móric: *Emlékeim*. *Egyenlőség*, 1927. nov. 26. Itt tehát még magasabbra „szárnyal” a fülénél fogva „lebegés” története.

²³⁵ Scharf Móric: *Emlékeim*. *Egyenlőség*, 1927. dec. 3.

²³⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 106. Bírói szemle-jegyzőkönyv, Simon Viktor jegyző (TE, 1883. júl. 17.). A *Napi Értesítőben* a helyi szemléről közölt jegyzőkönyv nem tartalmazza ezeket a szimulációs részleteket. Nyilván az 1883. július 24-ei ülésen Friedmann felszólamlása hatására kerültek be a kéziratos változatba: „midőn a nyolcas csoport volt fölállítva, hármat megnevezett, akik közvetlenül a pokrócnál voltak, ellenben ötöt nem. Úgyzintén azon jelenetnél, midőn a csoportbaöntés történt, ennek semmi nyoma sincs, ez pedig felveendő a jegyzőkönyvbe, hogy e jelenet inszenzírozatik, a fiú pedig nem látja.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 24.

VI/5. KÉP • A tótfalusi zsinagóga alaprajza

lített egyéneket vagy éppen nem, vagy csak homályosan látta, úgyhogy azokat megnevezni nem tudta, a megölt leány vérenek csuporba öntéseként inszcenírozott jelenetet pedig éppen nem észlelte.”²³⁷

Persze nemcsak a térből és a láthatásból adódtak problémák, hanem az észlelés időbeliségéből is. Ha ugyanis igaz, hogy Móric csak azután kezdett leskelődni a kulcslyukon, hogy kiáltozást hallott, akkor a leány koldus általi földre terítésének még aligha lehetett szemtanúja. Mint ahogy a történet vége is szükségképp hiányos kellett, hogy legyen, hiszen arról valóban semmit sem tudott mondani, hogy kik, hol és mikor vihették ki a holttestet a zsinagógából (azt csak vélelmezte, hogy ez a Bátoriné felőli keleti oldalon, a karzatra vezető feljáró melletti ablakon keresztül történhetett, ugyanis az ajtón át, az utcai front felől láthatóan igencsak feltűnő lett volna). Az egész történetben a legkülönösebb éppen a leány levetköztetése. Most nem csak arra gondolunk, hogy Móric saját szavai szerint végeredményben csak az öltöztetést láthatta. Egy leselkedő kamaszfiú fantáziáját ezek a részleteket biztosan magukkal ragadták.²³⁸ De miért kellett egyáltalán a leányt levetköztetni? Ha meg akarták ölni, akkor annak, hogy elvágják a torkát, a ruha nem volt akadálya. Viszont, ahogy Móric elmesélte, a térd alatt érő hosszú fehér alsó rajta maradt, s a nyaknál erősen összevéreződött. Tehát a reá viszsaadott felsőruhákra is bizonyára átütöttek a foltok. Akkor meg minek az egész vetköztető és öltöztető ceremónia? De hogy így izgalmasabb és talányosabb maga a sztori, az kétségtelen.

²³⁷ Uo. 110. Kell-e mondanunk, hogy ezek a mérési eredmények és megállapítások is hiányoznak a *Napi Értető* közléséből.

²³⁸ Erre a mozzanatra érez rá drámai erővel Erdély Miklós filmje, a *Verziók*.

VI/6. KÉP • Schwarz Salamon

AZ ELSŐRENDŰ VÁDLOTT

Eszláron, önálló hitközség nem lévén, rabbi sem volt. A fiók-hitközség korábbi világi gondnokaként, mint láttuk, a Lichtmannok rendelkeztek nagy befolyással. Ott élt kereskedőként a faluban a régi metsző, akinek 1875-től az anyakönyvi feljegyzéseket is köszönhetjük, s ő valójában továbbra is metszőként működött.²³⁹ Mégis a legmagasabb rangú helyi hitközségi alkalmazottnak az állás 1882. április 24-i elfogadása után Schwarz Salamon számított. Bár a perbeli vádiratnak nem ő, hanem a bűnpártolással vádolt Scharf József volt a névadója, első számú vádlottként az újonnan megválasztott kántor és metsző, Schwarz Salamon került megnevezésre.

Róla (is) két szögesen ellentétes kép alakult ki már a korabeli irodalomban is. Az egyiket Verhovay Gyula lapja, a *Függetlenség* olvasói levélként közölte, már a címmel és a vég-

szóval megadta hozzá az alaphangot: „Ismertem személyesen Schwarz Salamon tisz-eszlári saktert. Beszéltem is vele nem egyszer. Igazi typusa volt a vidékünkön »lengyel zsidó« néven ösmert piszkos és komisz fajnak. Csupa előítélet, csupa babona az egész ember. Lelógó hajfürtjei, öltözete, életmódja egy társadalom szokásaival harcban álló, s a többi embert tisztátalannak tartó orthodox zsidót árulták el. Még most is előttem áll. Ha felakasztják, börtönben vész el: könnyen lerajzolhatom emlékezetből. Vékony ember, csupa soványság és csont; görbe hátú, nagy szakállú. Élénk villogó szemeiben a ravaszság és gyűlölet tüze.”²⁴⁰

Az ortodox zsidó szokványos, előítéletes rajzából aligha ismerhetünk rá épp erre a Schwarz Salamonra. Portréját Ábrányi Lajos azonban megörökítette a tárgyaláson.

Talán közelebb visz a figura megértéséhez Szabolcsi Miksa tárcája, az *Egyenlőség*ből. Ez valóban személyes forrásokon alapul, a feleség bocsátotta az iratokat az újságíró rendelkezésére. Jómódú benei (Bereg megye) szülők egyetlen gyermekeként annak idején háromévi tanulás után hitbéli reformtörekvései miatt zárták ki a huszti rabbiiskolából. Miután nem lett rabbi, megnősült és kereskedői pályára lépett. Tiszaújlakon hat évig volt fűszer- és vegyeskereskedő. Aztán saját és felesége vagyonát is elveszítve a per előtti időkből előbb Mezőváriban (Bereg megye) két, majd Tiszalökön három évig töltötte be a sakteri tisztet. Betegeskedése miatt pályázta meg a kisebb eszlári állást, akkor nem sejtve, hogy ezzel milyen sorsba fut bele. 1882 tavaszán mindössze 37 éves, három gyeke van és csekély házi bútorán kívül semmi egyebe. Élete már szinte eleve megpecsé-

²³⁹ Érdemes utalnunk arra, hogy a fennmaradt eszlári születési anyakönyvekben 1875 és 1882 között Taub Emánuel neve, akinek a helyére Schwarz Salamont megválasztották, egyetlenegyszer sem fordult elő sakterként. A körülmételést leginkább Rosenfeld, illetve időnként Zisman/Szűszmann végezte. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81.

²⁴⁰ A tisz-eszlári sakter. *Függetlenség*, 1882. júl. 14. A levelező szövegét „a sakter sakter marad” szlogen vezeti fel, s a zárás is egyértelmű: „Eddig a leírás. A többi a bíróság, esetleg a bakó dolga.” A *Függetlenség*nek nem ez volt az egyetlen vidéki levelezője, aki „ráismert” a sakterra. Lásd még *Függetlenség*, 1883. 01. 12. Az eszlári sakter első műtéte (Beregszász, jan. 6.). E levelező szerint Schwarz nem tudott magyarul. Ellenpontként megemlítjük, hogy amikor 1882. július végén Schwarz először találkozott védőjével, Funták Sándorral, az utóbbi „kellemesen volt meglepve Schwarz magyarsága által”. A tisz-eszlári eset. *Pesti Napló*, 1882. júl. 29.

telődni látszik.²⁴¹ Lehet, hogy egy meghasonlott, önmagát hibáztató, túlbuzgóságba esett renegát vallási reformerrel van dolgunk?

Mélyen vallásosnak írja le Eötvös is, aki már letartóztatása után találkozott vele: „Hitvány termet, betegesnek látszó rokkant alak. Csak bajusza és szakálla tömött és hosszú, mint az ókori zsidóké. Hálni jár belé a lélek. Csak két apró fekete szeme van tele tűzzel-lánggal. Csak abban látszik élet. Kegyes lélek. Vallásos áhítattal van tele. Születése, természete, véralkata, nagy szegénysége, egyházi foglalkozása: mind kegyes-ségre és áhítatra bírja. Szent imáit reggel és este s vallásának ünnepnapjain mindig buz-gón végzi.”²⁴² Nem feledkezhettünk meg arról, hogy Eötvös fenti jellemzése Schwarz 1882. július 20-án, a börtönben tett beismerő vallomásának magyarázataként íródott. Egy későbbi kihallgatásakor a vádlott maga is megerősítette, hogy „ő érzékeny termé-szetű s imádkozás közben sírni szokott, s ha hangosan imádkozik, hangja hasonlít a női hangra”. Július 20-án tett és még aznap visszavont vallomását a magánzárkában tartás körülményei mellett „nagy betegségével, közeli halálának érzetével” indokolta. Mint mondta: „el voltam keseredve, s meg akartam menteni hitsorsosaimat a szenvedéstől, s elhatároztam, hogy feláldozom érettök magamat.”²⁴³ A sorsot beteljesítő, attól ezáltal megszabadulni igyekvő zsidó mártírium kiválasztottja lenne?

Eötvös egyébként azt is tudni véli, hogy a felmentő ítélet után Schwarz Nyíregyházát elhagyva Kisvárdán, Beregszászon próbált letelepedni, de mindenünnen elűldözték. Így kötött ki végül Budapesten.²⁴⁴ 1884. augusztus 23-án a 41 408. tanácsi határozattal nyerte el a fővárosi illetőséget, majd az év október 7-én a VI. kerülettől nyert italmérési engedély alapján a Petőfi u. 3. sz. alatt kocsmát nyitott. Miután a regálémegváltás miatt az italmérés engedélyezését a fővárostól a pénzügyigazgatóság átvette, Schwarz az üzletet nem tudta tovább fenntartani és bezárta. Helyette abból élt, hogy kereskedelmi irodák számára írószereket szerzett be. Hozzávetőleg 400 forint évi jövedelemmel rendelkezett, közben családja is egyre szaporodott. Időnként „hitsorsosai is segítézték”.²⁴⁵

Utolsó hírem Schwarz Salamon életéről ismét az eszlári ügryhöz kötődik. Amikor 1904-ben megjelent Eötvös Károly nagy munkája, a *Magyar Zsidó Szemle* arról tudósított,

²⁴¹ Szabolcsi Miksa: Schwarz Salamon. *Egyenlőség*, 1882. dec. 31. (I. évf. 9. sz.) 2–3; OSzK Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 7–8. Eötvös dokumentumregénye előbb három-, majd később négygyermekesnek írja. Eötvös, I. 1968. 131–132. Vö. uo. 430. Az ellentmondás feloldása az, hogy Schwarz felesége férje letartóztatása idején újabb gyermeknek adott életet. A *Pesti Napló* tudósít egy fiúgyermekük születéséről. PN, 1882. júl. 29.

²⁴² Eötvös, I. 1968. 430–431. Eötvös maga is az Öszövétséggel példálódzik: „Nehéz gondolat gomolyog elméjében. Nagy érzés, nagy eszme az ő kis lelkében. Vajon a sors, amelybe jutott, nem Istennek végzése-e? Ismeri a szentírást. Jól ismeri kivált Mózesnek öt könyvét. Lelke elandalog a szent történeteken, a nagy tanulságokon. Hiszen az Úr Ábrahámot is megkísértette. Hogyan vinné magával Morjának földére az ő egyetlenegyet, akit szeret, az ő Izsák fiát, s áldozná azt meg égő-áldozatul azon a helyen, melyet neki megjelölend. Vajon becsesebb-e ő a világnak, mint Izsák az ő édesapjának? Hátha ő is megáldozná magát! Hátha ezzel megszűnnék hitsorsosainak minden veszedelme?” Uo. 432.

²⁴³ OSzK Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 7–8.

²⁴⁴ Eötvös, I. 1968. 438.

²⁴⁵ BFL IV. 1402. b. 329/1891. Az irat megtalálásáért Gajáry Istvánnak és Szinvány Gyulának tartozom köszö-nettel. A segélykérés benyújtásakor Schwarz 46 éves „tüdőhurutos gyenge ember”, felesége pedig 38 éves, aki „finomabb munkához nem ért, nehezebbre pedig szintén nem képes”. A 17 éves legidősebb fiú a Schlick-féle gépgyárban dolgozik napi 30 krajcár munkabérért, a következő, 13 esztendő leányt egy paszo-mányos üzletben foglalkoztatják, egyelőre bért nem kap, tehát nyilván ellátás fejében. A család az iskolás nyolcéves leány mellett még egy 2 éves fiúból és egy 4 hónapos kislányból állt. A házaspár egyik még Tisza-lökön született, Vilmos nevű fiúgyermeké 1886. október 12-én hunyt el Budapesten, 5 év 5 hó 20 napos korában. MOL A 3527. Tlök, izr. ak. Innen tudhatjuk, hogy a feleséget Berg Fanninak hívták.

hogy „A Nagy Per” díszkötésben 18, fűzve 12 K[oroná]-ért kapható, s a munka „eladásával Schwarz Salamon is foglalkozik, ki mint a tisztaeszleli rabbihelyettes a nagy per részese és áldozata lett. Lakása Budapest, VIII. Népszínház u. 26. A munkát részletfizetésre is eladja, úgy hogy az átvételnél csupán 2 K fizetendő.”²⁴⁶ Talán erre mondják, hogy valakit utolér a sorsa.

Kihallgatások Nyíregyházán

Azzal, hogy május 24-én Bary folytatta a kihallgatásokat, az előnyomozás újabb határponthoz érkezett. Bary még elutazása előtt, 22-én kihallgatásra rendelt egy sor eszlári zsidó embert Nyíregyházára. Az „idésvényt” Farkas Gábor kézbesítette „elővezetés terhe alatt” a nevezetteknek. Ennek a dokumentumnak az eredetije valahogy Bary iratai között maradt.²⁴⁷ Ebből egyrészt megismerkedhetünk az idézést átvevő kihallgatandók saját kezű aláírásával. Scharfné az egyetlen, aki nem tudott írni, s ezért Gunya jegyző már 22-én odabiggyesztette neve mellé a keresztet. A férfiak írásképe meglehetősen vegyes, egyedül Klein József és Lusztig Sámuel kezevonása mutat gyakorlott, szép latin betűformákat. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy Bary a Móróc vallomásaiban szereplőknél jóval szélesebb kört rendelt be a megyeszékhelyre. Szinte mindenkit, aki „számított”. Mivel a beidézetek közül hárman, Lichtmann Mór, Lichtmann Jakab és Zisman (sic!) Jakab „honnem lévén”, aznap értesíthetők nem voltak, 23-án épp a legtekintélyesebbek nem voltak elérhetőek. Zismannt egyébként már május 21-én is kihallgatták. A vizsgálati naplóból aztán kiderül, hogy 24-ére mégis előkerült, május 26-án pedig Lichtmann Mórral és kisebbik fiával is készült kihallgatási jegyzőkönyv.

Az előzetes letartóztatásba vettek egyébként rögtön fellebbezést nyújtottak be, s Friedmann Károly nyíregyházi rabbit bízták meg, hogy védőt válasszon számukra.²⁴⁸ Május 24-én Friedmann dr. Heumann Ignácot nevezte meg védőügyvéd gyanánt.²⁴⁹ Őt később, a többi védővel együtt mutatjuk be. Egyelőre érjük be annyival, hogy rögtön energikusan munkához látott. Május 27-én már az általa tanúnak bejelentett Boros Borbálát hallgatta ki a vizsgálóbíró. Ő egy 16 éves, eszlári születésű leány volt, aki hallotta a szentmihályi piacon, hogy egy nadályáruló asszony azt beszélte: Eszter terhessége miatt szökött el.²⁵⁰ Közben az eszlári bérlők közül Alter Mór is jelentkezett tanúvallomásra, ő Scharf Samu vallomásaival kapcsolatosan tett bejelentést, amelynek azonban tartalmát nem, csak tárgyát ismerjük.²⁵¹

²⁴⁶ Magyar Zsidó Szemle, 1904. 3. (július) Vegyesek. 324.

²⁴⁷ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 137. Idésvény, TE, 1882. máj. 22. Bary visszaemlékezésében így fogalmaz: „Eltávozásom előtt még Eszláron intézkedtem, hogy kézrekerítsék és Nyíregyházára azonnal kísérjék be a Móróc vallomásaiban felemlített többi egyéneket: Lusztig Sámuel és Weiszstein Lázárt, továbbá az Eszláron járt sakterjelölteket Buxbaum Ábrahámot és Braun Lipótot és a volt eszlári metszőt, Taub Emanuelt.” Bary, 1933. 79.

²⁴⁸ Friedmann Jakab Károly (Boldogasszony, 1830 – Nyíregyháza, 1905) nyíregyházi főrabbi. Atyja daján volt, Pozsonyban tanult. Zsidó lexikon, 1929. 296.

²⁴⁹ Bary, 1933. 80. Bary rögtön összeesküvést vizionál amögé, hogy Friedmann rabbi (véltetőleg május 26-án) küldönc útján levelet váltott Lichtmann Mórral is. Uo. 123.

²⁵⁰ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 93.; uo. 1384. (Eötvös) 13. Lásd még Eötvös II. 1968. 403.

²⁵¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 8v. Eötvösnél tévesen „Adler” Mórként szerepel, s szerinte a bejelentés „fontosság nélkül”-i. Eötvös II. 1968. 403.

129-06
802

131

Telérveing

Utolsó jegyzett h. értéke károsok
folyó évi Május hó 24-ik napján reg.
geli 8 órakor a nyugvóhelyen kis.
törvényselek. vezérlőbizottság helyisége.
beve Előttek Schallgatás vezette
Külföldi Nővézetési körbe alatti
pauzán megjelenési kötelezettsé-
get. Kelt J. Székely 1882 Máj. 22

Rövid körlevél

Idéző neve	Kis. törvényselek. vezérlőbizottság
Ernstig Samuel	23/5 Ernstig Samuel
Weinstein László	23/5 Weinstein László
Lichtenman Jakob	Alkalmi neve Lichtenman, utasított
Rosenberg Herman	23/5 Rosenberg Herman
Römer Jakob	23/5 Römer Jakob
Lichtenman Jakob	Alkalmi neve Lichtenman, utasított
Grossberg Leon	23/5 Grossberg Leon
Einhorn Viktor	23/5 Einhorn Viktor
Lichtenman Moritz	Alkalmi neve Lichtenman, utasított
Gross Pfister	23/5 Gross Pfister
Einhorn Májor	23/5 Einhorn Májor

X Scharf József	23/5 Scharf József k. x. v.
X Klein József	23/5 Klein József

Valam ideig tartatva beírattatnak
egyenként megmagyaráztatván; a megjele-
nési szigorúan elárthatnak.

Kelt Törzsk. Székely 1882 máj. 22-án

Farkas János

„Isten uja”

„Mene, tekell, Ufarszin”. Az Isten ujjával falra rótt írás Dániel próféta könyvében zsidók és keresztények számára egyaránt üzenetet hordozott.²⁵² A már idézett Weinstein Miksa például még 1877-ben, rabbiképzős növendék korában rögtönzött önképzőkori előadást Isten ujjáról: „Ecbá elauhim hi”. Egyik társa visszaemlékezése szerint arról beszélt, hogy Isten ujjára „rá lehet ismerni a népek történetéből, Izrael sorsában, és amely minden embernek kijelöli pályáját”.²⁵³ Szinte megkésett rezonanciaként 1882 nyarán a Magyar Állam „rendes eszlári tudósítója” tollából ezzel a címmel közölt írást: „Mint működik Isten uja a tiszaszlári esetben a legborzasztóbb kegyetlenség földelésére”. Az első mondatban a szerző meg is adta a kérdésre a választ: „A legnagyobb erőmegfeszítésekkel, a leggeniálisabb fogásokkal.”²⁵⁴ Ut az ószövetségtől az újszövetségig? Vagy valami más?

A Magyar Állam a kiugrott papból ultramontán publicistává vedlett Lonkay Antal napilapja volt, az 1880-as években egyike – ma úgy mondanánk – a „legpopulistább” katolikus napi sajtótermékeknek.²⁵⁵ Az antiszemitákkal való rokonszenvenben talán csak a konvertita katolikus pap-főszerkesztő, Mayer I. Arno újságja, a *Katolikus Társadalom* tett túl rajta.²⁵⁶ A pápától „Szent Gergely lovag” címet szerzett Lonkay az alsópapságra támaszkodva (sikerrel) mobilizálta a magyar vidéket a keresztény-zsidó vegyes házassági törvényjavaslat ellen. Vidéki levelezőként sorra szólaltak meg hasábjain plébánosok, esperesek, de cikkíróként még püspökök is. Szabolcsból, a Tisza-mentéről a lehangzatosabb tudósításokat ekkoriban egy Vágási álnevű szerző küldte a lapnak.²⁵⁷ Mindenért a zsidókat hibáztatta: a népesség apadása miatt például azért, mert „a pálinkamérő zsidóink vitriollal készítik embergyilkos italaikat”. Egész Szabolcs megyéről hangoztatta, hogy „zsidó-vármegye”, amikor egyenként bemutatta a környék birtokosait és bérlőit.²⁵⁸ Mind a cselédeket, mind a dohányosokat illetően azt vizionálta, hogyan „gyilkol-

²⁵² Dániel könyve 5: A találgatott és megfejtett értelmezések („Isten számba vett és véget vet”, „Megmérettél és híjával találtattál”, „elosztatott országod a médek és perzsák között”) révén egyértelmű a példázat végkicsengése, ugyanis a jeruzsálemi templomból elhozott kelyhekből ivás büntetéseként a rá következő éjjel Balsazar királyt megölik, és Dárius elfoglalja országát.

²⁵³ Neumann Ede visszaemlékezését az *Egyenlőség* 1911. június 1-jei jubileumi számában idézi Szabolcsi, 1993. 27.

²⁵⁴ Magyar Állam, 1882. jún. 27. 2. A levélíró így folytatja: „be nem látniok, hogy itt Isten keze működik egy, az ő szent nevét meggyalázó vallási fanatizmus megsemmisítésére: egyenlő volna a megcsökönyösödött bálványozási gyakorlathoz való ragaszkodással.” Majd tovább: „ismerjék fel a zsidók amaz intő ujját, mely már az ó-szövetségben annyiszor megfenyíté őket bálványozásukért.”

²⁵⁵ Szinnyei, VII. k. 1900. 1364–1367; Buzinkay, 1985. 358–365; Császtvay, 1998. Az újság eredetileg 1860-ban indult, akkor *Idők tanúja* címen, alcímében nem kevésbé beszédes „Egyetemes [értsd: katolikus] magyar újság” gyanánt hirdette magát. 1869-ben egyesült Magyar Állam néven a Török János féle *Pesti Hírnökkel*, évfolyamszámozását konzervatív periodikához illően folytatta, s 1882-ben már a 23-nál tartott. Alcímében pedig, mint Egyetemes politikai napilap, továbbvitte magával zárójelben az (Idők tanúja) címet is. Lonkay Tóth Jolán – Tóth Kálmán testvére – kedvéért hagyta ott a pápi rendet, hogy azután a cölibátus egyik legharciasabb bajnoka legyen.

²⁵⁶ Buzinkay, 1985. 364.

²⁵⁷ Vágási álneven a tolcsvai születésű (*1839) Kozma János 1874 és 1886 között tardosi lelképásztor, esperes-plébános tudósított ekkoriban. Szinnyei, VI. 1899. 1447.

²⁵⁸ Vágási: Hazánk elzsidósodása és népesedési apadása ügyében. MÁ, 1881. márc. 20. Eleven címtárként tekintett körbe: „Polgár, egri-káptalani birtok, néhány évvel ezelőtt zsidó kézen volt; most ki bírja, nem tudom. T. Dob Andrásy birtoka, maguk kezelik. T.-Dada: nagy részben zsidó bérlők bírják. T.-Büd: főbérlő Klein. Szent Mihályt maga gr. Dessewffy Aurél kezeli. T.-Lökön a Vay-birtok zsidókézen. Tardoson a Patay-Tihanyi-féle birtokot zsidó bérlő. Csobajon a Jakabfalvy nemesi birtokban zsidó az úr. Bájon

ják meg a szegény magyart”. De igazán biblikus hevület „Vágásit” akkor ragadta magával, amikor a keresztények és izraeliták közötti vegyes házasság törvényjavaslata, ahogy az ellenzők nyelvén mondta: a „zsidóházasság” ellen szervezkedett. „Titáni harc ez az új szövetség Krisztusa ellen, hogy halántékáról a prófétai dicsfényt (et porta inferi), valójáról az isteni jelleget (ego et pater unum sumus) lemarcangolják.”²⁵⁹

● PERFORMEREK II. (a papok)

A Magyar Állam tudósításai sorában az egyik, s nem is a legvérmesebb, volt Adamovics József eszlári lelkipásztoré, aki elsőként adott hírt az országos sajtóban az eszlári ügyről. Már korábban is jelentkezett néhány alkalmi írással a lapban, de „rendes levelezővé” 1882 júniusától „saját tudósítótá” pedig épp 1882. június 27-én a fenti, „isten ujjáról” szóló írásában lépett elő.²⁶⁰

Adamovics pályáját az értelmiségi mobilitás vizsgálata során igyekeztünk rekonstruálni. Hogy miképpen sikerült az 1878 óta Eszláron szolgáló plébánosnak beilleszkednie az eszlári társadalomba, abból a lokális konfliktusok között kaptunk ízelítőt. A helyi, magát honoráciornak tekintő csoport aktív tagja volt, papként, iskolaszéki elnökként, virilisként egyaránt. Buzgón munkálkodott a templom csinosításán, az ócska, korhadtnak padok újakkal, díszesekkel való kicserélésén, a templom kerítésének felújításán, a téglapadlózatú katolikus iskola kideszkáztatásán, új temetői kereszt felállításán stb.²⁶¹ Maga a parókia, amely eredetileg a Kállayak „kisudvarának” épült, szép, tágas alapírozott háromszobás épület volt, közel a falu központjához. A Belfaluban, központi helyen terült el. Ideális helynek számított az ideérkezett vendégek elszállásolására. Hogy miként sikerült fenntartani, arról csak hosszabb távon, az 1880-as évek anyagi helyzetének ismeretében lehet bármit is mondani.

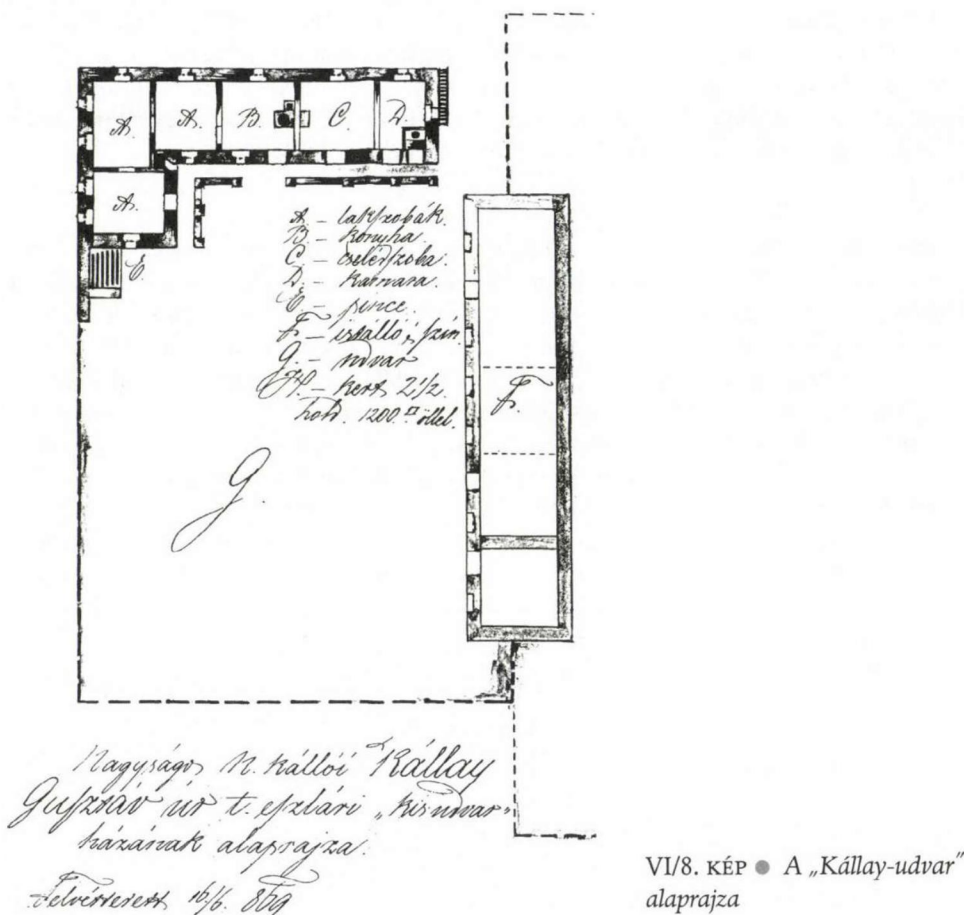
1884 nyarán, a júniusi árvíz után az érsekéhez írott leveléből fény derül a parochus súlyos anyagi helyzetének egyik okára: „A parochiális földeket – a belső rétek és rétföldek kivételével – ez előtt 3 évvel bérbe adni voltam kénytelen, mert úgy ki voltak élve, hogy a nagy távolság miatt azokat megjavítani, az én gyenge erőm képtelen let[t] volna, most hogy már rendbe vannak s [az] árenda letelt, s a bérlő – Ónody képviselő úr – nem hajlandó a különben is csak irántami jó indulatból kivett földeket továbbra is megtartani: vetetnem kellene, de mert kerti veteményemet, hol a magnak szánt búza is volt, a vihar tönkre tette, most nem csak vetőma-

a Patay-birtokban zsidó rendelkezik. T.-Kenézt zsidók bírák bérben. Pthrygön szintén a Patay-birtokban zsidók parancsolnak. Tisza-Ladányon a m. kir. kincstári birtokban zsidók az urak. Eszláron a Desewffy rész még házilag kezelte; a többi nemesi birtokban zsidók vettek s húzzák a jóvedelmet. Nagy-Faluban az egyik nemesi birtok szintén zsidót ural. Rakamazon a m. kir. kincstár birtokát helybeli lakosok művelik. Timár, szintén kincstári birtok, ugyanígy művelte. Zalkodon kevés a birtok, azért nem hurcolkodik oda Izrael fia; Visson egyik nemesi birtokba Ábrahám ivadéka ült. Kenyézlőnek jó részét, a Farkas Lajos-féle birtokot zsidó bírja. Szabolcs még talán régi urait vallja, jól lehet az idők súlyát ők is érzik. Balsa, Vencsellő a jószágyszerző gr. Desewffy Kálmán utóda jószágai a szomszédos pusztákkal fele részben zsidó kézre került. Ime Szabolcs vármegyéből 23 falu, s város, mert Vencsellő kettő van. S kell-e ehhez kommentár?”

²⁵⁹ Vágási: Tiltakozzunk tömegesen a zsidó házasság ellen. MÁ, 1881. ápr. 17. A latin kifejezések: „a pokol kapui”; „én és az atya egyek vagyunk”. Szerinte „tiltakozni hírlap útján már kevés”. Hátazert tiltakozást vízionál az országgyűlés elnöki irodájába küldve és népalírási mozgalmat. Uo.

²⁶⁰ A május 20-i Adamovics írás még olvasói levél („...s...c...” szignóval), a június 8-i (A vidékről) végén már ott áll, hogy „R. lev.”, a június 27-i (A tisza-eszlári eset) és a július 5-i (A tisza-eszlári ügyhöz) élén, rögtön a cím után viszont ez áll: „a Magyar Állam saját tudósítójától”. A július 18-i tudósítás (A tisza-eszlári ügyhöz) ismét az „R. L.” szignóval ér véget, s innentől decemberig ez is marad lapbeli pozíciója, amikor a „R. lev.” szignóval ismét „Saját tudósító”-vá avanszál. (1882. dec. 10-től – dec. 21-ig.)

²⁶¹ EFL Acta Parochalia, 2101/1883; 2187/1884; 1600/1884; 2638/1885.

VI/8. KÉP ● A „Kállay-udvar” alaprajza

gom nincs, de tekintettel arra, hogy hat hét óta, a rajtam évenként megújuló mocsárláz mellett, most még más az orvosok állítása szerint erős gyomor hurut is erőt vett rajtam, s az Excelenciád által már kegyesen utalványozott összeget teljesen felemésztette: még annyival sem rendelkezem, hogy akár vetőmagot, akár a barmoknak szükséges téli takarmányt, vagy hízlalni valót szerezhetnék, sőt már 3 hét óta a gyógyíttatásommal is fel voltam kénytelen hagyatni a szükség miatt.” Summa summárum, nemcsak ismét segélyért esedezik, hanem „pár hétre” a parókia elhagyására, „hegyi levegőre” utazáshoz kér engedélyt.²⁶²

S bár egészsége annyira rendbe jött, hogy el tudta látni szolgálatát, a létfenntartás egzisztenciális gondjai nem háruhtak el a feje felől. 1886 végén a tardosi alesperes Adamovics újabb betegsége idején kétszeri látogatása során győződött meg „súlyos és nyomasztó anyagi helyzetéről”. „Ezen lelkészeti jövedelme az egyházmegyei papi nyugdíjintézet rendezés alkalmából 700 frton felül vétetett ugyan fel, de ez akkor történt, midőn a lelkész a plebániái földbirtokot egyik földbirtokosnak évi 400 forintért bérbe adta, s a bérlet éppen azon időben tartott még.

²⁶² EFL Acta personalia, 3174/1884. Adamovics (TE, 1884. aug. 23.) Kérvényét K. Horváth László tiszalöki gyakorló orvos igazolása és Kozma János tardosi plébános (Vágási!), kerületi alesperes ajánlása nyomtatékosította. Ónody iránti lekötelezettsége külön figyelmet érdemel!

1884-re menőleg a bérlet letelt, de bérlő rá többé nem akadt. A ki e szikes és vízjárásnak kitett földbirtokot kivette volna, 200 frtnál többet nem ígért érte. A lelkész tehát saját gazdálkodásra volt utalva és kényszerítve. Belefogott, de már 1884. jún. 24-én az árvíz felvette – mintegy két hold árpa kivételével minden termését. A következő évek hasonlóképp a legrosszabbak voltak. Így csak az 1886-ik évben 12 köből búzaszem után lett összes termése: 28 köből, s kevés tavasz[i]. Valahogy csak búza sikerülne abban a szikes földben, de a folytonos évről évre tartó szárazság idő előtt megeszti a termést. A legnagyobb szükséggel kell tehát küzdenie a lelkésznek: mert még a rossz évek és termések mellé évenként kínozza e vidéken szokásos poszláz, – malária, mely ismét újabb költséget igényel. Most pedig már két hét óta jár hozzá Rakamazról a körorvos, ehhez járul a drága gyógyszer. Ez alkalommal [...] nem bír szükségében még segítyt sem kérni.²⁶³ Az érsek újabb 100 forintot készült küldeni „sajátjából”, amikor megérkezett az eszlári lelkész halálhíre.²⁶⁴

A végrendelet nélkül elhalt lelkész hagyatéka az 1887. január 7-én felvett leltár szerint 735 forint 70 krajcár ingóságából és 1383 forint 34 $\frac{1}{2}$ krajcár passzívából állt. A hagyatékhoz tartozott még a trieszti Riunione Adratice biztosítótársaságnál 1885. február 13-án kötött életbiztosítási kötvény, amely utáni jogosultságot Adamovics szóban rokon gazdaasszonyának, Tolvaj Rózának ígérte, aki „8 évi ottléte alatt készpénz fizetést nem kapott”²⁶⁵ Az érseknél rögtön a temetés után jelentkezett az idős apa is. Fia halálán túl őt az is aggasztotta, hogy mi lesz annak adósságaival. „E váratlan halálozás nem csak megrendítette elaggott szívemet, de öreg napjaimat érzékenyen megkeserítette, mert miután azon fiam *a rang és tekintély fenntartásának élve* a szerencsétlen eszlári zsidó kérdés nyomozása alkalmából nálla megjelent uri vendégeket s hírlap írókat számtalanszor ellátta, a tetemes adóssága ez által is szaporodván, hitelezői csekély ingó hagyatékát már is bírói zár alá vették – kivéven Fuk József és Kendra György hitelezőket, a kiknek 200 frt járó adósságáért a kezességet annak idején magamra vállalván, e miatt csekély ingó vagyonom és jegyzői hitvány fizetésem veszélybe sodortatt.”²⁶⁶ (Kiemelés – K. Gy.) Az apa igen tájékozottnak tűnt az eszlári ügygel, s fia abban játszott szerepével kapcsolatban. Nem is csoda, hiszen maga is közreműködő volt a nyomozásban. Ő volt az a 64 éves, római katolikus jegyző, aki 1882 nyarán feljelentést tett a hernádnémeti sakter ellen, mert az „két idegen zsidót rejteget”.²⁶⁷ A lelkész hagyatéki pere egyébként még évekig elhúzódott, hiába óvta az egyházmegyei ügyvéd, Bodnár István a feleket: „jobb a sovány egyezség, mint a kövér per”.²⁶⁸

Mint említettük, Adamovics már korábban is küldött leveleket a *Magyar Állam*hoz. Az 1880-as árvízről szóló tudósítás az első, amelyet a lap hasábjairól Adamovictól elő tudtunk

²⁶³ EFL Acta personalia, 56/1887. Kozma János, Tardos, 1887. jan. 1.

²⁶⁴ Adamovics József 1887. január 6-án tífuszban hunyt el, 41 éves korában. MOL A 901. 74. A halotti anyakönyv az Abaúj megyei Hídvégről származtatta.

²⁶⁵ EFL Acta personalia, 316/1887.

²⁶⁶ EFL Acta personalia, 202/1887. Adamovics József (Hernádnémeti, 1887. jan. 11.). Az 1887. január 17-én megtartott árverésen 626 frt 50 krajcár jött be, amiből a szomszédos rakamazi plébános, tömeggondnok jelentése szerint „az egyház követelése is talán kitelni fog”. Uo. Halasy Lőrinc (Rakamaz, 1887. jan. 18.) Az Egyházmegyei Hivatal azon utasításának, hogy a Breviarium és Diurnale végessék kézbe, nem tudott eleget tenni, ugyanis „a Breviariumból két rész a kiterített volt lelkész feje alá volt téve s ott is maradt s vele eltemettetett. Diurnale nem találtatott sem akkor sem később.” Uo.

²⁶⁷ Kihallgatási jk. 1882. júl. 5. OSZK Kt 1847/I. (Bary) 344. Az eszlári lelkész maga is elismerte, hogy az anonimizáló A. J. monogram az apját takarta...

²⁶⁸ EFL Acta personalia, 1775/1892. Oldall Jenő, TE, 1892. márc. 19. Végül a Nyíregyházán hozott ítéletben az eszlári egyház követelése „vagyoni hiányában fedezetlennek mondatott ki”. EFL Acta personalia, 5309/1893 (1893. nov. 10); 5999/1893. 1893. nov. 13.

bányászni. Ez persze filológusként legfeljebb nekünk lehetne érdekes. Sokkal tanulságosabb azonban világszemléletileg (és nyelviileg). „Ki merné tagadni, hogy amaz országos elemi csapások, melyek néhány év óta édes hazánk derült egét borítják, s majd döghalál (cholera), majd ínség, majd pedig árvizek képében hazánk különböző részein ütik fel a fejeiket, szintén az *isteni gondviselés ujjának intései*, melyekkel az elkorcsosulás, a vallástalanság álmából ébresztget?” (Kiemelés – K. Gy.) A Tisza „polypkarjának” ölelése ugyan ekkor nem okozott olyan nagy kárt, mint 1879-ben, de a fenyegetettség egyértelműen azt jelezte, „mintha szembetűnőleg akarna a megbántott isteni fölség bosszút állani hosszas hitetlenségünkért”.²⁶⁹

Hogy miként került az eszlári plébános 1882 májusától az eszlári ügy csomópontjába, azt láttuk a hiányzó hónap eseményeinek rekonstrukciójakor. Ám motívumait ennél részletesebben elmesélte 1882 végén a *Magyar Államban* megjelent, már szintén idézett visszatekintésében.

Eszerint csak az 5 éves Scharf Samu beszéde nyomán megindult törvényszéki vizsgálat hiányosságai sarkallták aktivitására: „A törvényszék talán az ügy szokatlanságánál fogva – de mindenestre hátrányára annak – késett. – A dolog mindinkább kezdett világosodni, s a zsidóság láthatólag szepegni, háborogni. – Teljes mértékben idézte fel érdeklődésünket; s midőn még május 10-én sem tétetett benne semmi lépés, *fellobbant bennünk az igazság sértett érzete*, és megírtuk május 10-én – de mely csak május 20-án látott napvilágot – azon »magyar állami« levelünket, mely később az országházba bekerülve ellenünk zúdította az egész Izraelt. – Pedig még akkor sem adván feltétlen hitelt a zsidó sakterolásnak, úgy szerkesztettük össze azt, hogy senki, ki elfogulatlanul ítéli meg azt a levelünket, nem vethet szemünkre zsidó-gyűlöletet.

Mint hogy levelünk kiadásával a »M. Á.« késett, elhatároztuk, hogy most már az ügyet egész terjedelmében, kerülve az általános kifejezéseket, az »Egyetértés« című lapnak küldjük meg, hogy – mint akkor mondogattuk – a nyíregyházi törvényszéknek ez ügybeni semmit tevését nyilvánosságra hozzuk. – S hogy annál könnyebben célt érjünk, Ónody Géza országgyűlési képviselő úrhoz küldöttük azt azon kérelemmel, hogy mint pártjának főközlönyében az »Egyetértésben« kiadatná. – Ónody képviselő úr azonban, *ki akkor erről az ügyről még igen is keveset, vagy talán éppen semmit sem hallott*, az ügy szokatlansága- és talán újdonságától is meglepetve – egyúttal az országos ülésben is felemlítette, nyilvános kárhoztatásával a nyíregyházi törvényszéknek, noha ekkor, mit ő ismét nem tudott, mert nem is tudhatott, Bary és E. Nagy László vizsgálóbírák megkezdették vizsgálói tisztüket. – Aztán terjesztette be Istóczy képviselő egy hozzá érkezett tudósítás folytán interpellációját, mely tudósító levél tévesen tőlünk származottnak gondoltatván, országos lármát ütött.”²⁷⁰ (Kiemelés – K. Gy.)

A történetelbeszélés természetesen világos keretbe ágyazottan konstruálódott. Kezdvé azal, hogy Adamovics számára „maga az »antisemitizmus«, noha Istóczy képviselő programjából jól ismertük; noha dr. Rohlingot évekkkel ezelőtt ismertük; semmi hatással, s annál kevesebb befolyással sem volt reánk.” S végezve így: „Nem voltunk tehát antisemiták. – De a zsidók úgy akarták, azzá kellett lennünk. – S íme elértük azt a pontot, melynek megfejtéseül ily hosszú előzménnyel voltunk kénytelenek szíves olvasóinkat untatni.” Vagyis Adamovics élő példának deklarálja magát arra, hogy „a zsidóság tehát őnmaga az antisemitizmus megteremtője”.²⁷¹

Most azonban nem annyira Adamovics plébános retrospektíve megépített lelki útja érde-

²⁶⁹ *Magyar Állam*, 1880. márc. 17. 2. Tiszamenti állapotok. „-cs -f” szignóval; Legközelebb a termésről tudósított. Uő; MÁ, 1880. ápr. 14. A vidékről.

²⁷⁰ *Magyar Állam*, 1882. dec. 21. 2. A tiszta-eszlári rituális gyilkossághoz. A „M. Á.” saját tudósítójától (TE, dec. 16.) R. lev. aláírással.

²⁷¹ Uo.

kel bennünket, hanem sokkal inkább az a hálózat, amelyen keresztül az ügy hírverése a helyi szinttől az országosig eljutott. A helyi „honoratiorok”, „művelt emberek” egymás közti diskurzusától (április 6.: Gunya–Adamovics) alig egy hónappal később előbb a *Magyar Állam*hoz, majd a plébános birtokát 400 forintért „jó indulatból” bérlő Ónody képviselőn keresztül a Függetlenségi Párt lapjához, az *Egyetértés*hez küldött újabb levélig. S a képviselőház ülésterméig. Adamovics utólag is elismeri, hogy ezeknek tudósításoknak ő volt a szerzője.

De mit is tartalmaztak ezek az írások, és hogyan csaptak hírverést az országos nyilvánosság fórumain?

A *Magyar Állam*-beli cikk datálatlanul jelent meg, de mint Adamovics elbeszéléséből kiderül: május 10-én kelt. A közlés késlekedésének oka valószínűleg az lehetett, hogy a lap tulajdonosa, Lonkay betegsége miatt évente Balatonfüdre költözött kúrálás végett, s ilyenkor magával vitte a beérkezett tudósításokat, s onnan irányította a lapot.²⁷² Azt, hogy nem érdekelte a dolog, aligha hihetjük, ugyanis minden alkalmat megragadott, hogy a liberalizmus szisztematikus ostromozása mellett az antiszemitizmusnak is széles teret nyisson. Ehhez a bejáratott hangvételhez igyekezett idomulni az eszlári levelező: „Szegény ártatlan Tisza! Senki se kételkedik benne, hogy ártatlan vagy azon ártatlan vérétől; senki sem hiszi, hogy te vagy a bűnös; sőt mindenki a meggyőződésig tudni véli, kik a bűnösök: mégis mindenki téged vádol! Nem is csoda, édes Tiszánk! Hiszen te testestül lelkestül magyar vagy, s mi megszoktuk mindenkit, aki magyar, gyanúsítani, de úgy is van rendén: a magyar rossz hazafi, hűtlen hivatalnok, dologtalan a mások vérén élő tunya massa. Jó hazafiak a Mileticsek, az Ergerbergerek; ők megélnék a maguk emberségéből, nekik nem kell, mint nekünk, mások vére, sem véres keresete.” Nem idézhetjük végig az egész írásművet, amely az ismert módon írja le az eltűnés történetét. Ám a tetőpontot nem mellőzhetjük: „nevetséges valami, ha egy szegény, gyászoló özvegyasszony kétségbeeséssel, kezeinek kínos tördelése, könnyeinek sűrű zápora s szívszagató jajveszékélések között eszeveszetten rohan a bíróhoz, szolgabíróhoz, törvényszéki bíróhoz, panaszkodván, esengvén, alázatosan könyörögvén, hogy elveszett, állítólag bizonyos faj fanatizmusának áldozatul esett magzatját előteremteni s neki visszaadni segítsen; holott inkább örvendhetne az ágról szakad jámbor, hogy ím már nem kell gondoskodnia leánya kiházásáról! S mikor úgy is mily sok a dolguk azoknak az uraknak! S végtére is csak a liberalizmus ragyogó szalonjában idegen oktondi parasztfő hadarhat össze a zsidó-kereszteléshez szükséges magyar, alias keresztény-vérről mesélő badarságokat; míg a humanitás e felvilágosodás lidércfényétől s a liberalizmus ambrózia-italától eltelt – rectius ittas, tehát művelt ember, amint azt a kor kívánalma is követeli, a mely ellen véteni nagyobb bűn volna magyar fajunk kiirtásánál is; szóval a mai világpolgár mosolyog az ilyen fajta humbugon. De hisz a faj-nép is mosolyog, sőt markába nevet az ily világpolgári naivságon.”²⁷³ A tudósítás a fenti hangnemben mindent bevet: visszatekeredő képként utal a „Tisza hydra-fejére”, amely évente „öltögeti nyaldosó fullánkjait”, azután egy szellemesnek szánt fordulattal „a liberális Tiszát” is belekombinálja. Már ekkor, május 10-én szóba hozza a 18. század végén Pírben történt, „hites okmány szerint [...] bebizonyult keresztény-vér elleni merénylet” tanúságát s az 5-6 éves eszlári gyermek vallomásait. Hogy aztán kibújjon a szög a zsákból, vagy másképp szólva exponá-

²⁷² Tárogató. MÁ, 1881. máj. 21. 3.; „Lapunk főszerkesztője kora tavasz óta betegeskedvén, felüdülés végett pár hétre Balatonfüdre távozott. Magával vitte azonban a még kiadatlan kéziratok nagy halmazát, s a tárgyak sürgőssége szerint ott fogja sajtó alá rendezni, s beküldeni.” Tárogató. MÁ, 1882. máj. 25. 2.

²⁷³ A vidékről. Egy leány eltűnésének titokzatos esete. MÁ, 1882. máj. 20. 2. A szignó itt kissé elváltoztatott:s..... (de azért nem kétséges, hogy ki a szerző).

lódjon a kontextus: „Zsidó–magyar vér-ügy!« Mit szoltok hozzá felvilágosodott lángelmű férfiak, kik ama kutya-macska házasság által a magyar vért zsidóba oltani erőlködtek?” S a befejezés mintha ismerős lenne: „Isten velünk! Majd tudatjuk Izrael győzelmét.”²⁷⁴ Elvonatkoztatva attól, hogy április hatodikán mintha még Adamovics is „felvilágosult”, sőt „művelt” férfiúnak látszott volna, egy hónap alatt „vérhű” keresztény-magyar antiszemita lett belőle.

De mit sikerült ebből lehántani, „kerülve az általános kifejezéseket”, az *Egyetértés*nek szánt második cikkben? A történet itt az április elsejei eltűnéstől a törvényszék által „kriminális ügyben”, „ma” tartott vizsgálatig ível. De mintha a perspektívaváltozáson túl is kiszíneződött volna. Ebben a változatban Eszter „jókedvűen sietve” halad déltájban hazafelé a gáton. Eszerint Scharf József már azt mondta volna a leányát kereső Solymosinénak: „majd megkerül a lány, ha élve, ha halva.” Ebben már április 2-án, vasárnap „villámként járta be a községet a rémhír [...] Az egész község figyelme és gyanúja a zsidók és templomuk felé irányult, s meggyőződéssé vált, hogy az orthodox zsidók rajongó vallási szertartásukhoz szükségelt keresztény, fertőzetlen, szűz vér beszerzése végett tüntették el a tizennégy éves keresztény magyar leányt.” S végül – mint a levelező írja – „ma tart” a törvényszék vizsgálatot, s „a tanuk egyező vallomása és a kis zsidó fiúnak ismételt előadása után az ügy csaknem a bizonyosság színét ölté magára”.²⁷⁵ (Kiemelés az eredetiben.) Tehát még Scharf Móric nagyfalusi vallomása előtt vagyunk, a helyszíni törvényszéki vizsgálat éppen hogy megkezdődött, s csak Samu *ismételt* előadására történik utalás, mégis a „csaknem bizonyosság” stádiumában lennénk.

Elképzelhetjük, mennyire sütkérezhetett saját országos tudósítói dicsfényében Adamovics József otthon, Eszláron. Valószínűleg úgy érezte, élete csúcspontjához érkezett. Lonkaytól további biztatást is kapott: csak így tovább.²⁷⁶ Igaz, Lonkay sem tudta mindig eldönteni, hogy mit csináljon a nyakába zúduló, mindenütt vérvádat szimatoló bejelentésekkel, levelekkel.²⁷⁷

Az azért Adamovics számára is némileg aggasztó lehetett, hogy épp Egerből nem jött bátorítás. Sőt! Legfontosabbnak szánt vitairatát az egri lyceumi nyomdában – egy kormányrendelet nyomán – nem engedték kinyomtatni.²⁷⁸ Egyébként az egri érsek, Samassa József egy

²⁷⁴ Uo. A záró formuláról nekünk a lapban „Vágási” egyik cikkének „fekete farka” jut eszünkbe: „És te magyar! védd meg, tartsd fenn a hazát – Izrael számára!” A vidékről. MÁ, 1881. aug. 28. 2. Persze az sem kizárt, hogy az ilyen típusú befejezés mögött a szerkesztő stilizáló ujját kell keresnünk.

²⁷⁵ A tiszta-eszlári rejtély. *Egyetértés*, 1882. máj. 24. 3. A tudósítás 24-én jelent meg, de tartalma alapján a 22-re (hétfőre) virradó éjjel előtt íródott.

²⁷⁶ MÁ, 1882. jún. 7. 2. „Igen tisztelt levelezőnk ne is tartsa érdemesnek verebekre puskázni. A szerk.”; MÁ, 1882. szept. 3. „Igazsághű hozzászólásait köszönettel vesszük és veszi a t. közönség is. A szerk.” Ez utóbbi kommentár Adamovics A tiszta-eszlári gyilkosság és a magyar liberalizmus című levelének záró bekezdéséhez kapcsolódott, amely így szól: „Mi kik folyton a nép között élünk s nem csupán a választások alkalmával érintkezünk velük, ismerjük gondolkodásmódját, ismerjük erkölceit úgy, mint hibáit. Lesz alkalmunk elmondani egyetmást, a nép vasárnapi társalgásából, melyből meg lehet ítélni a magyar pórnép eszmenetét. Tehát ad revidere. R. lev.” Uo.

²⁷⁷ „A zsidókérdéshez szóló annyi cikk, többnyire igen becses dolgozat küldetett be hozzánk, hogy szíves türelemre kell kérnünk az igen tisztelt beküldőket [...] mi felelősek is vagyunk minden egyes sorért. Aggályosan kell sokszor fontolóra vennünk némely tételt nem csak teológiai, hanem történelmi és politikai szempontból is. MÁ, 1882. júl. 8. Szerkesztői levelezés.

²⁷⁸ Schuck Salamon karcagi rabbi pamfletjére az Adamovics által írott válasz-röpiratot nem nyomtatta ki az egri lyceumi nyomda. *Függetlenség*. 1882. júl. 24. Az írás végül két részben a *Magyar Államban* jelent meg. Adamovics József: Tiszta-Eszlár – zsidó kérdés. MÁ, 1882. szept. 1; szept. 2. Végkonklúziója önmagáért beszél: „Térjete meg tehát ti vádlott urak, térjete meg ti zsidók, és ne szennyezzétek be a magyar történelmet tiszta eszlári esetek ismétlésével. Térjete meg, meggondolván, mily arcátlanság a zsidótól tanítást osztogatni az evangéliomról. Térjete meg és ne higgyetek a gonosz Talmud eme lázító ostoba szavainak: »Ki a rabbinusok szavait megveti, méltó a halálra.« Térjete meg és az evangéliom szelleme szerint ne tegyetek különbséget zsidó és goj között; mert a keresztény vallás isteni alapítója azért jött el, hogy a zsi-

Ábrányi Kornéllal folytatott magánbeszélgetésben ekkortájt fejtette ki, hogy „nevetségesnek” tartja az eszlári vádat. Még ha gyilkosság történt is, még ha a metsző követte is el, „hogy rituális gyilkosság lenne, ezt föltételezni is képtelenség. E gyilkossághoz a zsidó vallásnak nem lehet semmi köze.”²⁷⁹ (Kiemelés az eredetiben.)

Volt már módunk látni az új református lelkész, Láposy János keserves Eszlárra érkezését, kezdettől való kiszolgáltatottságát Ónodyval, a főgondnokkal szemben. Csizsár Soma utódjának lenni amúgy sem lehetett könnyű hivatás. S akkor még nem idéztük fel újsütetű konfliktusait: például az újfalusi tanítóval, aki pedig kezdetben az ő oldalán állt a Csizsárral való viszálykodás során.

Azt is tapasztalhattuk, hogy az eszlári református lelkész fizetése szintén az alacsonyok közé tartozott. Nyilvánvaló, hogy Láposy a maga 700 forint készpénzértékét kitevő jövedelmével nem lehetett túlzottan elégedett. De az önállóság, úgy látszik, többet ér a segédlelkészi állás bizonytalanságánál. Ezen az anyagi bázison a még fiatal nőtlen lelkész csak 1888-ban szánta rá magát a nősülésre. S az eszlári történetből ismerős Jármay Jenő felső-dadai szolgabíró és Zoltán Katalin Laskódon született és Gáván lakó lányát vette feleségül.²⁸⁰ Tíz évig volt az egyházmegye jegyzője és tanácsbírája. Mindvégig Eszláron szolgált, 1903 decemberében 54 éves korában gerincvelő-bénulásban itt is hunyt el.²⁸¹

VI/9. KÉP • Láposy János

Ami pedig a Solymosi Eszter eltűnésével kapcsolatos magatartását illeti, arra a lelkész korábban idézett visszatekintő feljegyzésében mélyen átélte válasszal szolgálni: „Volt valami sorsszerű akkor eszlári papnak lenni: első forrásból venni tudomást a naponként felmerült újabb momentumokról, a vizsgálat eredményét, amit lázas izgatottsággal várt őt földrészt.”²⁸² Adamovics visszaemlékezéséhez hasonlóan Láposy is azt bizonygatja, hogy kezdetben nem hitt a kőszai híreszteléseknek, ám később maga is a rituális gyilkosság meggyőződéses hívévé sze-

dő babonát megszüntesse, az emberiséget megváltsa és a mennyet, mint Ádám minden unokáinak örökségét, az egész világ számára megnyissa, és ha szavamat meghallva megtértek; ha az evangéliom szent és magasztos szellemét a Talmuddal felcserélték: akkor lesztek testvéreink, akkor lesztek »igaz és jó magyarok.«” Uo. szpt. 2.

²⁷⁹ Ifj. Ábrányi Kornél: Pusztai-Szikszó. *Függetlenség*, 1882. júl. 9. Samassa József életpályájáról lásd Szinnyei, XII. k. 1908. 105.

²⁸⁰ MOL A 2568. Ref. ak. 34. A háromszori kihirdetésről. A református anyakönyv utolsó lapjára Láposy által írott bejegyzés alapján a családtörténeti adatokat beküldte Kovács Lajos ref. lelkész 1942. jún. 29. Négy gyermekükből kettő maradt életben: Erzsébet és András. TtREL I. 8. d. 24. 383.

²⁸¹ SZSZBML XXXIII. 2. k. 1902. dec. 29. Özvegye 1907-től 100 korona, 1908-tól 200 korona évváradékokat élvezett. TtREL I. 28. i. 18. d. Gyámügyi iratok.

²⁸² A feljegyzést, a T-E Napi Értesítő bekötött példányának első oldalára jegyezte fel Láposy János 1885. jún. 26-án. Idézi Marschalkó, 1998. 236. Marschalkó szerint a feljegyzések akkor, 1942-ben a „tiszaeszlári parochia irattárában” voltak. Uo. 237. A feljegyzések nyilvánvalóan önigazoló jelleggel íródtak, elsősorban perbeli magatartására akart utódainak magyarázatot adni, vajon miért választott igen röviden az ügyvédek kérdéseire: „s már előttem kihallgatottakkal szemben használt modorból láttam, hogy az ott működő prókatorszövetkezetnek főcélja, hogy a sok beszéd közben valami olyanforma hirtelen, nem eléggé meggondolt, valami nem szabatosan kifejezett nyilatkozatot csikárjon ki a kihallgatás alatt lévőkből, amiben támogatást találván, az illetőt úgy a bírók, mint a nagyközönség előtt diszcreditálják. Ettől megóvándó magamat, azzal az elhatározással léptem a törvényszék elé, hogy minden hozzám intézett kérdésre a lehető legnagyobb óvatossággal, s amennyiben lehetséges, egyszerű igennel, vagy nemmel felelek.” Uo. 236.

gődött. S 1885-ben is úgy érzi, hogy „papi hivatásának” megfelelően járt el. „Bár a szószéken kerültem minden vonatkozást az ügyre nézve, nem szüntem meg rendre, békességre s a törvényes eljárás iránt való bizalomra serkenteni híveimet úton, útfélen. Sőt midőn 1882 Pünkösöd második napján este az ide – máig napig nem tudható okból – mindenfelől egybegyűlt, százakra menő zsidó férfiak szétűzetése könnyen megeshetett volna, hogy lemészárlásuk végett a nép fegyvert és vasvillát ragadott, collegámmal, tisztelendő Adamovics József plébános úrral együtt az utcán állottuk útját az Új-faluba kimenni törekvőknek, míg ott az éppen itt működött Bary József vizsgálóbíró és E. Nagy László királyi ügyész vették elejét a beláthatatlan következményű veszedelem kitörésének. – Ilyenirányú magaviseletemnek tulajdonítható, hogy dacára annak, hogy az eddigiekbe foglalt meggyőződésemet mindenkor nyíltan kimondtam, a zsidóság irántam mindig kellő respektussal viseltetett.”²⁸³

Ezt egyébként a korabeli sajtóhíradások is megerősítik. A *Debreceni Ellenőr* tudósítója, Weinstein (hamarosan Szabolcsi) Miksa Eszláron járva 1882 nyarán a református lelkésznél szállt meg, aki szerinte „a megtestesült őszinteség és nyíltság”, „par excellence magyar férfiú”, aki hiszi is, amit állít. S bár homlokegyenest ellentmondóak meggyőződései, W. M. szerint Lápossy „nem antiszemita”.²⁸⁴ Még következő tudósításában is visszatér erre az emberre, aki „a vádnak, hogy létezhetik egy olyan dogma, mely szerint a zsidó, Isten előtt kedves dolgot visz végbe, midőn bizonyos vallásos szertartás gyakorlásánál ártatlan ember vérért kiontja, – hitelt adni hajlandó”. Másképp vélekedik a tudósító ugyanakkor a római katolikus lelkészről, akihez nem akar elmenni, ám akivel Lápossynál találkozunk, s aki szemrehányást tesz neki róla szóló tudósításai miatt.²⁸⁵ Később, újra a helyszínre látogatva, Szabolcsi továbbra is éles különbséget tesz a két lelkész között.²⁸⁶ Lápossyról ekkor is úgy nyilatkozott, hogy az „távol maradt” a „rituális bűnt csináló bandától”.²⁸⁷ A dilemma már-már abszurd: adva van a nyílt és becsületes magyar református lelkész, aki 1882 nyarán őszintén hisz a rituális bűnben, nézeteit hangoztatja is, Szabolcsi mégsem tekinti antiszemitának. Vele szemben az újságíróval beszélgető katolikus lelkész egyenesen zsidóbarátnak vallja magát, aki református kollégájával együtt közreműködött a fenyegető zsidóellenes erőszak leszerelésében, s közben névtelen eszlári tudósításában gőzerővel uszít a zsidók ellen. Vagy a két személy, netalán a két felekezet megítélésében különböző a mérce, vagy más az antiszemitizmus jelentéstartománya ekkoriban, s az a vádban való hitet archimédeszi pontként még nem foglalta magában.

²⁸³ Uo. 237.

²⁸⁴ DE, 1882. jún. 1. A TE-i eset (saját kiküldött tudósítónktól) (TE, máj. 30.). Ez a tudósítás ugyan nincs szignálva, de az előtte Nyíregyházáról (uo. máj. 30.) és Tiszaokról (uo. máj. 31.) keltezettek, no, meg a folytatás (uo. jún. 3.) is viseli a W. M. jelet. A június elsejei folytatásra váró táviratlevélben Lápossy egyértelműen szól a „nép között támadt” rituális gyilkosság hírérl: „A hír azonban csak a parasztok közt szárnyalt, az intelligensebb rész asszonybeszédnek vélte.” Uo.

²⁸⁵ Adamovics (sic!) eszerint így nyilatkozott előtte: „Ön engemet azzal vádol, hogy a levelet, melyet Istóczy az országgyűlésben felolvasott, én írtam volna. Én önnek papi becsületemre mondom, hogy a levelet nem én írtam, sőt Istóczy működését perhorrescálom s rögeszméim sokszor bosszankodom. Én a világegyetem sem vagyok zsidógyűlölő, sőt szeretem, mint felebarátomat és ezen fatális ügyben is védelmeztem őket s nagyon sajnálom, hogy ön irántam való elfogultságból meg nem látogatott.” DE, 1882. jún. 3. A TE-i eset. W. M. (TE, jún. 1.).

²⁸⁶ „A tiszta-eszlári katolikus plébánossal legelőször múlt pünkösöd utáni napon találkoztam a tiszta-eszlári református lelkész lakásán.” Ekkor így idézte Adamovics szavait: „én a rituális gyilkosságot nem hiszem; Istóczy pedig éppenséggel nem tartozik azok közé, kiket én kedvelek”. S közben irogatta a *Magyar Állam*ba cikkei. *Egyenlőség*, 1882. dec. 3. A rituális bűnt csináló banda (TE, 1882. nov. 28.).

²⁸⁷ A rituális gyilkosság keletkezése. *Egyenlőség*, 1883. ápr. 15. Szabolcsi Miksa (TE, ápr. 10.).

Publicitás és politika

A modern sajtónyilvánosság nélkül a tiszzaeszlári ügy sohasem lett volna azzá, ami. Már a helyi plébános levelei is mutatták, miként jutottak el a „szárnyukkal csapkodó” hírek egészen az országházig. Bary visszaemlékezése rövid sajtószemlét tart az 1882. évi budapesti viszonyokról. „A Tisza-kormány két hivatalos lapja, a »Hon« és az »Ellenőr« ...1882. szeptember 1-én összeolvadt és »Nemzet« címen Jókai Mór és Visi Imre szerkesztésében jelent meg tovább... Az »Egyetértés«, »Függetlenség«, »Budapest« és »Magyar Ujság« kifejezetten ellenzéki irányúak voltak, a »Pesti Napló« és »Budapesti Hírlap« kormánytámogatók, a »Pesti Hírlap« pártontkízüli. A »Budapesti Hírlap«, valamint a főrendek lapja, a »Magyar Korona« és a katolikus klérus sajtóorgánuma, a »Magyar Állam«, a konzervatív irányt képviselték.” Ebben a mezőnyben szerinte a *Magyar Állam*, ahol Adamovics első eszlári tudósítása megjelent, kifejezetten „szűkkörű nyilvánosságot” képviselt.²⁸⁸ Ám egy parlamenti felszólalás, parlamenti tudósítás szinte minden sajtótermékben megjelent, s döntő mértékben hozzájárult egy hír felértékelődéséhez.

AZ ORSZÁG HÁZA

Mint láttuk, Adamovics nemcsak publicisztikai babérokra tört, hanem külön levélben Ónody Gézát mint országgyűlési képviselőt is tájékoztatta s felszólalásra sarkallta. Ónody meg is találta az alkalmat, hogy a zárni készülő tavaszi ülésszak utolsó napjaiban, május 23-án a boszniai okkupációval kapcsolatos költségvetési vitában felröppentse az alkalmi petárdát. S bár az elnök figyelmeztette a szónokot, hogy „az orthodox zsidók és a Thalmud Boszniával nincsenek összefüggésben”, Ónody azért elmondta röviden, amit Adamovics leveléből, egyelőre csak a Samunak tulajdonított fecsegésből és a vizsgálat első lépéseiből tudni lehetett. Ónody beszéde – Móric vallomása után – a nyomozás állásának már túlhaladott stádiumát tükrözte. Történelmi szempontból két apróság érdemel figyelmet benne: Ónody szerint „egy 14 éves leánygyermek ment Tisza-Eszlárról ezen községhez tartozó úgynevezett *Újfaluba egy boltba*, néhány fillérnyi bevásárlást tenni”. Másrészt azt állította, hogy „ezen tényt azon *metszőnek saját gyereke* beszélte el”. (Kiemelések – K. Gy.)²⁸⁹ Miután Adamovics mindkét elismerten általa publikált (tehát mind a *Magyar Állam*ban május 20-án, mind az *Egyetértés*ben május 24-én közölt) levelében a vásárlási útirány és az elbeszélő személye is helyesen szerepelt, a következő feltételezésekkel magyarázhatjuk a tévedéseket: vagy az országgyűlési gyorsírók hallották félre a mondottakat; vagy Ónody nem ismerte eléggé az eszlári viszonyokat; esetleg nekibuzdulásában megfélekedett a figyelmes olvasásról, netán a rögtönzött beszédben saját szája íze szerint átköltötte a rendelkezésére álló információkat; de az is lehetséges, hogy nemcsak Adamovics leveléből, hanem más, kevésbé megbízható forrásokból is merített.

Az országos ügy kiobbantójára nézve egyik sem jó ómen. Ónody egyébként maga is elégedetlen volt beszéde mérsékelt visszhangjával (pedig a neki most felrótt tévedése-

²⁸⁸ Bary, 1933. 112.

²⁸⁹ KN VI. 11. (Ónody Géza, 1882. máj. 23). Ónody – az állítólagos keresztény véráldozat kapcsán – mintegy felkonferálta a folytatást: „az orthodox zsidók vallásos szertartásai szerint, állítólag – én nem ismerem a Thalmudot, Istóczy képviselő úr, aki bizonyosan ismerni fogja, erre nézve leginkább adhat felvilágosítást.” Uo. 10.

ket senki sem tette szóvá).²⁹⁰ Azt viszont elérte, hogy feladta a labdát Istóczy Győzőnek, aki másnapi interpellációjában számonkérte a bel- és igazságügy-minisztertől (az előbbi egy személyben a miniszterelnök is volt) a vizsgálat elhúzódsását, a felelősök megállapítását és megbüntetését. Indoklasként felolvasott egy levélből, amely Adamovics Magyar Állam-beli tudósítására hivatkozott ugyan, de kommentárokkal fűszerezte a történet elbeszélését. A levél írójának nevét Istóczy nem árulta el, de a *Függetlenség* már a felolvasás napján tudatta, hogy az Nyíregyházáról érkezett.²⁹¹ Az Istóczy által felolvasott levél egyébként ugyanazokat a tévedéseket követte el, amit Ónody beszéde: a vásárlás helyszínét illetően éppúgy, mint ahogy a tanúságot is a „sakter saját gyerekének” tulajdonította. Ugyanakkor messze túlment az eszlári lelkész hangütésén: „az elkeseredés és bosszú indokolt kitörésével” riogatott, „aljas és teljes megvetést érdemlő népről”, „vérházó zsidómerényletről” írt. S a nyíregyházi levélíró teljes tudatossággal apellált a nyilvánossághoz: „Talán lesz hatása a törvényszéki vizsgáló bíró urakra az, ha a sajtó és a nyilvánosság őrei egy kissé figyelemmel kísérik ezt az ügyet, mely megérdemli azt, hogy példás és a legszigorúbb büntetésben részesüljön, úgy a kedélyek lecsillapítása, mint az igazságszolgáltatás érdekében. Hazafiúi üdvözléssel tisztelő elvtársa. Aláírás.”²⁹² Nem érdemes most a lehetséges szabolcsi levelezők között a szerző után hosszasan kutatni (a fejezet végére akár tippünk is lehet). Elég annyit tudni, hogy bizonyára Istóczy egyik megbízható helyi „elvtársáról” volt szó. Amikor az elnök az interpelláló kijelentéseinek veszélyességére hivatkozott, Szalay Imre, akkor még a lengyeltóti kerület függetlenségi képviselője szinte magától értetődően kiabálta be a „szólásszabadság” jelszavát. Mint Istóczy mondta: „itt e házban minden intézmény és minden személy ellen szabad beszélni és így reménylem, az általam ismertetett intézmény ellen is szabad.” Istóczy tehát tudatosan pengetett a mentelmi jog fedezékében élesebb húrokat. Persze hozzáadott még hosszadalmasan felolvasott részeket kedvenc prágai teológiaprofesszorától, August Rohlingtől, a *Der Talmudjude* szerzőjétől. A lényeg azonban számára mégis az volt, hogy végre megvillanni érezte annak lehetőségét, hogy „itt egy olyan titokzatos felekezeti gyilkosság, egy vallási emberáldozat esete forog fenn, a melynek kiderítése az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni s e bűnper egy világra szóló cause célébre-vé fog válni”.²⁹³

²⁹⁰ Az emlékezésében sajtótörténésznek felcsapó Bary szerint Ónody felszólalása mindössze három lapban kapott visszhangot. Bary, 1933. 114–115. A *Budapesti Hírlap* kommentár nélkül ismertette a beszédet. Az *Egyetértés* közölte Adamovics hozzá küldött levelét, amelyet akár finom korrekciónak is tekinthetünk (ezt nem Bary mondja), hiszen ebben a leány a Belfaluban vásárolt a keresztény boltosnál, s onnan tért hazafelé, illetve „a zsinagóga felügyelőjének 6 éves fia” derített fényt a dologra. A *Függetlenség* viszont Ónody parlamenti felszólalása (s Adamovics levele) mellett egy táviratra s Istóczy Nyíregyházáról érkezett levelére együttesen hivatkozott, s ezekből gyúrta össze közlését. Miközben híven elismételte Ónody tévedéseit, bizonyos értelemben távolságot is tartott tőle. A zsidó bevándorlás és a tiszteszlári leány eltűnésének esete. *Függetlenség*, 1882. máj. 24. Visszaemlékezésében Verhovay Ónodyval szembeni véleménykülönbségét azzal magyarázza, hogy Ónody már a vizsgálat kezdetén a rituális gyilkosság pártján állt, Verhovay viszont azt képviselte: „Addig nem szabad a vádat ily mereven felállítani [...] míg a vizsgálat ki nem derítette, minő bűntény forog fenn.” Verhovay, 1890. 36. A dolog ennél némileg bonyolultabb, de tény, hogy Verhovay dörzsölt és óvatos duhaj volt.

²⁹¹ *Függetlenség*, 1882. máj. 24. Az irodalomban szokás az Istóczy által ismertetett levelet is Adamovicsnak tulajdonítani, de ő sohasem ismerte el annak szerzőségét. Lásd a lelkész nyilatkozatát: *Függetlenség*, 1882. jún. 1. illetve 1882. dec. 21-i visszaemlékezését Magyar Állam hasábjain. Adamovics nyilatkozata még a *Függetlenség*től is elhatárolta magát: „én nem tartozom a *Függetlenség* politikai zászlója alá”. Uo. 1882. jún. 1.

²⁹² KN VI. 61. (Istóczy Győző, 1882. máj. 24.). Már az „elvtárs” aláírás miatt sem lehetett Adamovics a szerző. Nem mintha elveik gyökeresen különböztek volna, de ezt sohasem adta volna írásba.

²⁹³ Uo. 63.

Tisza Kálmán nem maradt adós a válasszal. Eleve tiltakozott az ellen, hogy törvény-széki tárgyalás alatt levő ügy kapcsán egy képviselő izgassa a társadalmat. Mint mondta, a konkrét ügyről eddig nem volt tudomása. Mindenesetre „különösnek” tartotta, hogy „ha ilyen eset fordul elő, midőn úgy a közigazgatási, mind a bírói téren megvan a fokozatos fel-lebbvitel, annak felhasználása nélkül előbb hírlapi cikk, majd polémia tárgyává tétetik az ügy”. Kilátásba helyezte az eddigi eljárás vizsgálatát is, de nem mulasztotta el hozzátenni: „ha netalán a szerintem – nem akarok más szót mondani – nem a szükséges óvatossággal e házban kiejtett szavak odakünn veszélyek forrásaivá válnának, azon veszélyek megaka-dályoztassanak és azoknak részesei hasonlóan a törvény teljes szigorával sújtassanak.”²⁹⁴

Amikor az eseményeknek ehhez a pontjához érkezik Bary visszaemlékezésében, „A lavina megindul” címmel nyit új fejezetet.²⁹⁵ Verhovay Gyula pedig „méhében oly porfelhőket, oly szélviharokat és lánggomolyokat” hordó bűnügyről ír. Legyen szó akár „lavináról”, akár „por-, szél- vagy tűzviharról”, megnyugtató, hogy legalább ab-ban egyetértés uralkodik: a nyilvánosság bekapcsolódásával valami gyökeresen új kez-dődött az eszlári ügyben.

Miután az országgyűlés tavaszi ülésszaka hamarosan, június 10-én véget ért, az ügy kezelésében a további irányítás egyértelműen a sajtó kezébe került. A sajtó nem elége-dett meg azzal, hogy magához szippantsa és világgá kürtölje a „rendes levelezőktől” származó információkat, hanem többet akart, ezért a helyszínre küldte saját tudósítóit. „Május 28-án, pünkösd vasárnap a legolvasottabb lapok, a »Pesti Hírlap«, a »Pesti Napló« és az »Egyetértés« külön tudósítót küldenek Eszlárra és Nyíregyházára, s eluta-zik a helyszínre a »Függetlenség« szerkesztője Verhovay Gyula is, hogy a lapok szerkesz-tőinek személyes benyomások alapján számolhassanak be a helyzetről s a szokatlan bűnügy állásáról.”²⁹⁶ S tegyük hozzá, talán Verhovayval együtt, talán külön, de pün-kösdre Ónody Géza is hazaérkezett.²⁹⁷

● PERFORMEREK III. (az újságírók)

Verhovay Gyula 1849-ben a Zemplén megyei Nátafalván született, amely akkor nem alkotott önálló egyházközséget. Apja, József (*1816) hol fürdőbérlo, hol vendéglős volt, római katoli-kus vallású, maga is zempléni származék. Anyja Fehér Mária (*1821) viszont eredetileg Tokaj-

²⁹⁴ KN VI. 64. (Tisza Kálmán, 1882. máj. 24.).

²⁹⁵ „A lavinát tehát, amely azután a tiszaeszlári bűnesetet világszenzációvá dagasztotta, amely lehetővé tette, hogy a zsidóság saját ügyének tekintse az eszlári sakter és társai ügyét s hogy a zsidóság magatartása foly-tán nagyarányú antiszemita mozgalom fejlődhesse ki Magyarországon, Ónody Géza, az eszlári katholi-kus pap, Adamovics József ösztönzésére indította meg s Verhovay Gyula, a vérbeli újságíró szenzációt-kutató ösztönével gördítette tovább. Ámde sem az Ónody beszédébe s nagyobb figyelmet nem keltő me-seszerű előadás, sem Verhovaynak lényegében mégis tárgyilagos és antiszemita irányúnak semmiképpen sem mondható közleménye nem idéztek volna elő olyan viharokat, nem keltettek volna olyan óriási iz-galmakat s nem tették volna a tiszaeszlári esetet világszenzációvá, még ha a lavinát tovább gördítette is az antisemitizmusnak Magyarországon évek óta sajnálatraméltó Don Quijote-ja, Istóczy Győző, ha a zsidóság erre feleletül nem vállalt életre-halálra szolidaritást az eszlári vádlottakkal, anélkül, hogy tudta volna, bű-nösök, vagy ártatlanok-e azok.” Bary, 1933. 115. A dőlt betűvel kiemelt rész – hogy, hogy nem – kimaradt a visszaemlékezés 1944-es kiadásából. Vö. Bary, 1944. 157. A Püski-féle háborús kiadás szövegeeltéréseire lásd Karsai, 2004. Őr azonban valójában csak Püski érdekelte, Bary és az eszlári ügy alig.

²⁹⁶ Bary, 1933. 125.

²⁹⁷ Verhovaynak a *Függetlenség*ben május 30-án megjelent, Eszláron, 28-án kelt tudósítása ezt közölte: „Ónody képviselő ma délután sürgönyözött az igazságminiszternek.” Ebből következtetünk Ónody pünkösd-i haza-utazására. Immár második távirata (!) megérkezését Pauler Tivadar igazságügy-miniszter naplójában május 30-án nyugtázta: „ismét telegram Onodytól az eszlári ügyben.” OSzK Kt Quart. Hung. 2611/II. 345.

ba való református. Az 1869-es népszámlálás a családot már Sátoraljaújhelyen találta, a Szechenyi tér 495. számú házban. A vendégfogadóként szolgáló egyemeletes épületben három család lakott, Verhovayék mellett két izraelita, egy kocsmáros és egy vendéglős familia. A vegyes házasságban született Verhovay fiúk katolikusok, a leányok reformátusok lettek. Gyula ekkor távol levő joghallgató, Lajos 7. gimnazista Sárospatakon, Sándor pedig cukrászsegéd Losoncon. A két református leány, Anna és Erzsébet még szüleivel élt. A családdal két szolgáló és egy pincér lakott közös háztartásban, mindhárman katolikusok voltak.²⁹⁸

Verhovay Gyula neve a kassai katolikus nagygymnázium előkészítő osztályában először 1859/60-ban szerepel. Ekkor apját szakácsnak tudják. Aztán újra az V. osztályban, 1864/65-ben akadunk nyomára. Ide járt 1865/66-ban is a VI. osztályba, ahonnan azonban november 22-én „elmaradt”. Hasonlóan történt a hetedikben is.²⁹⁹ Immár két Verhovay fiú együtt 1867-ben jelent meg a pataki diáknevsorokban: Lajos (*1854) az V., Gyula viszont már a VIII. osztályban tanult. A következő évben már egyikőjük neve sem fordult elő, de az utolsó két osztályban Lajost ismét itt találjuk, ő 1871-ben fejezte be tanulmányait. Közben 1868/69 első félévében Gyula ismét beiratkozott mint elsőéves jogakadémista Patakra, de aztán itt nem kerül többé elő a neve.³⁰⁰ Annyit azért megállapíthatunk, hogy ide-oda vetődve hányszer diákkora lehetett.

Verhovay élete végéig jelentőséget tulajdonított a pataki alma maternek. Visszaemlékezésében Patak és Pápa ellentétét belevetíti az egész 19. századi magyar történelembe, miközben a maga negyvennyolcasságát Pataktól eredezteti.³⁰¹ Nyilván nem az én tisztem, hogy igazságot szolgáltatassak akár Pápának, s még kevésbé Debrecennek. Elég e helyütt utalnom a függetlenségi oldalon a felsorolásból kimaradtak listájára. Ami számunkra ebben a kirohanásban igazán jelentőséggel bír, az épp a szenvedélyes elfogultság, ami mindig is a vadkuruc Verhovay egyik legfontosabb sajátja volt.

Verhovay Gyula visszaemlékezése a legszorosabban köti össze a betű mágikus erejében való hitét, első újságírói kulcsélményét és eszlári szerepvállalását: „Hiszek a boszorkányságban, a betű boszorkányságában, melyet a legnagyobb, legismeretlenebb, legtitkosabb erő, a lélek igazgat. Hiszek a boszorkányság által keltett fúriákban, melyek egyszer végigseprűzik az akaratot, hogy ne szunnyadjon, másszor lidérczek szállják meg és azt csikorogják: a tollat, a tollat!

Itt van megint a kezemben. Első érintésénél végig rezeg emlékezetem húrjain, a mit csak

²⁹⁸ BAZ megyei levéltár, XV. 16. Ezúton köszönöm Oláh Tamás levéltáros segítségét a népszámlálási adatok rendelkezésemre bocsátásával.

²⁹⁹ SAK HGP – K, L.sz. 125–134; 228–233; 234–239. Fajvédő biográfusa úgy tudta, hogy „középiskolai tanulmányait Sátoraljaújhelyen végezte”. Bosnyák, [1942] 2000. 140. Igaz, ő születését is Sátoraljaújhelyre s 1848-ra tette. Uo. 139. Újhelyben ebben az időben csak kisgimnázium működött, tehát oda közben járhatott. Mészáros, 1988. 248. *Országgyűlési Almanach*, 1886. 194. és Szinyei, XIV. 1914. 1132. tanulmányait egyöntetűen Kassára és Sárospatakra helyezte.

³⁰⁰ TiREL K. f. I. 26; K. f. I. 31; K. f. I. 34; K. e. I. 9.

³⁰¹ „Már elvileg sem rokonszenveztem a pápai iskola jellemeivel. Pápa és Sáros-Patak közt olyan az ellentét, mint Deák és Kossuth között. Kettőjük közt áll Debreczen. Pápáról ered az alku, az alkalmazkodás, a konclesés, a szélkakaskodás. Pápa a politikában megteremtette Deákot, s történelmi évszámaink közt ezt a számot, 1867. Ő maga még selyem, uszálya foszlány, merő rongy. Kerkapoly finczkodása, Jókai csélcsapsága, Eötvös [Károly] elvtelensége a darabosabb foszlányai ennek az uszálynak, melyet követnek az apróbb rongyok [...] Sáros-Patak a politikában megteremtette Kossuthot, s ezt a törvényhozási évszámot: 1848. A nyelvészetnek szüli az újítás mesterét Kazinczy Ferenczet; a költészetnek a gólya költőjét Tompa Mihályt, az engesztelhetetlen Szemere Miklóst és Sározy Gyulát; az irodalomnak a »Falu rossza« íróját Tóth Edét; a jogirodalomban Kövit, a bölcsészet terén Erdélyi Jánost. Mindenütt elüljár, mindig kurucz, rendíthetetlen és lángoló. Soha se papol lemondást, oportunitást, csúszás-mászást, mindig elvűrségre, haladásra, küzdelemre buzdít. Pápa az élűdség, Sáros-Patak a lelkesedés, Debreczen a hátraesés. Debreczen adta Magyarországnak Tisza Kálmánt.” Verhovay, 1889. 102–103.

érette szenvedtem. Megnyílnak a sebek, melyeket érette kaptam. Megjelen első ifjúságom sebe, mikor a szegény emberek szegény gyermeke megragadja a tollat és nem nézi, hogy kiért síkra száll, talán meg sem érdemli a védelmet, nem nézi, hogy a kit érte megtámad, helyzetében igen hatalmas: a toll ösztökélő szenvedélye, ez a láva, mely tüzet hány, mihelyt igazságtalanságot érez, megírta vele első éves jogással a támadást a jogakadémia igazgatója ellen, és a védelmet az izraelita vallású jogtanuló mellett. Elöttem ma is a jelenet. Az izraelitát sértegeti előkelő jogásztársa a tanteremben. Ez tiltakozik a sértegetés ellen. Válaszul arczul ütik. Elégtételt kér. Az igazgató nem ad. Elnézzem-e, ne nézzem-e? Helyzetem azt súgja: igen; tollam azt súgja: nem. Abban az érdekem, ebben a vérem, a lelkem, az igazság dolgoznak. Megírom. Az igazgató most már ad valamilyen elégtételt. Engem az iskolaszék elé citálnak. Követelik igazítsam helyre a »Pesti Naplóban« megjelent közleményemet. Ez az izsóp, mely az igazgatónak a mosakodásához szükséges. Tollam azt súgja: szenvedj értem, de ne mocskolj be hazugsággal. Én nem vontam vissza. Kicsaptak, kicsengettek.

Miért? Mert védtem a zsidó fiúban a megtámadott jogot, az osztályoskodó gőg ellen. Később védtem a lenyaktizott igazságot a szegény faluvégi özvegy lányának ártatlanul kioltott vérében, s akkor az »elnyomott hódítók« világalumni fanatizmusa és pénzuralmi gőgje tört ellenem. A világtörténelem legszörnyebb morálja ez ellentétben nyer legiszonyúbb kifejezést.³⁰²

Közelebről megvizsgálva az ügyet: az ominózus cikk 1868. november 26-án kelt és két nappal később jelent meg a *Pesti Napló* esti számában. Az incidens a diákegyetemi választások kapcsán zajlott, a frontvonalak a „bukott (arisztokrata) és a győzelmes (proletár) párt” között húzódtak. A konkrét eset november 23-án történt, amikor a feszültséggel telített hangulatban „egy jogász, névleg P. S., egy izraelita collegájának nem csak szólásszabadságát, de emberi méltóságát is, mint zsidóét kétségbe vonta és közbotrányt okozó szavaival, és végül ennek ellenmondása folytán őt arczul csapta”. Az elégtételt a bíróság 10 o. é. forintban szabta meg, amit Verhovay (így írta a cikk szerzője alá a nevét), aki természetesen a proletár párthoz sorolta magát, „polgári önértéke” apellálva helytelenített. Ezért is ragad tollat, bár tudta, hogy „darázsfészekbe nyúl”.³⁰³ A folytatás már név szerint a kassai jogakadémia akkori igazgatója, Demkó Imre ellen irányult, aki „ad audiendum verbum” közleménye helyreigazítását várta tőle. Aztán tanári gyűlés elé idéztette, ahol bocsánatkérésre szólították fel, s az erkölcsi viseletre vonatkozóan rossz osztályzatot kínáltak neki. Az igazgató azt is kijelentette, hogy „többé nem tekintetik az akadémia tagjának”. A „vétkes elnézésből és helytelen discretióból származó visszasságokkal szemben” fordult a „nyilvánosság ellenőrzéséhez”.³⁰⁴

Kassai kicsapátása után a pesti egyetem jogi karát látogatta, s közben a Honvédelmi Minisztériumbeli alkalmazásáról is szólnak a biográfik. Valódi újságírói karrierje az *Ellenőr*nél kezdődött, majd a fúziókor átigazolt az *Egyetértés* szerkesztőségéhez. Azután onnan is kivált. Az általa 1879 decemberében indított *Függetlenség*, nevéhez illően, eredetileg tisztán '48-as politikai napilap volt. Ekkor még Hermann Ottót és Hoitsy Pált is „elvakította”, akik felajánlották, „ingyen” szolgálataikat a lapnak. Hoitsy, amikor felháborodásának adott hangot, hogy egy

³⁰² Verhovay, 1889. 5–6. A történetet Bosnyák is említette, persze inkább korholóan, mint Verhovay fiatalkori zsidószimpátiájának tünetét. Bosnyák, 2000. 140. Gyurgyák már a pesti egyetemre teszi az esetet. Gyurgyák, 2001. 715.

³⁰³ A kassai jogászok társasáletéből. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1868. nov. 28. Az ügyet az *Egyenlőség* (1883. ápr. 29.) már a per idején megszelloztette egy olvasói levélben: Verhovay jogáskorából. A cikk még azt is fontosnak tartja tudatni, hogy az akadémia lajstromában a név „Verhovaynak van beiktatva”.

³⁰⁴ Vidéki tudósítás. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás, 1868. dec. 6. A kérdést, hogyan lehetett 1868 őszén Verhovay egyszerre a kassai és a pataki jogakadémia hallgatója, nem tudjuk megválaszolni!

VI/10. KÉP ● Verhovay Gyula

„felvidéki főispánt” pusztán névtelen levelek alapján Verhovay megrágalmazott, ezt a választ kapta: „nem vagyok újságírónak való, ha ilyenén is fennakadok.” Ezután a neves munkatársak sorra ott is hagyták a lapot.³⁰⁵

Verhovay ekkorra már országosan ismert politikus, 1878–1887 között Cegléd város országgyűlési képviselője, de nemcsak a ceglédi mandátum megöröklése miatt nevezték kis-Kossuthnak. Visszaemlékezésben hosszan ír a Kossuthnál tett látogatás számára szent élményéről, miközben könyörtelenül beszámol a Kossuth holdudvarában folyó intrikákról is. De Verhovay a sajtószabadság bajnoka/áldozata is. A *Függetlenség* első számától kezdve leleplező cikkeket közöl a Kisbirtokosok Földhitelintézete ügyeiről „A frakkos banda” címmel. Gróf Festetich Pál hitelintézeti elnök („et consortes”) személyén keresztül árnyék vetül a Nemzeti Kaszinóra is. Az arisztokrata társaság felhorgad, báró Majthényi Izidor provokálja Verhovayt, majd 1880. január 10-én párbajban mellbelövi. Az újságírók (még a nem függetlenségiek is) Verhovayval szolidarizálnak, az utcai tüntetések, ablakbeverések a Nemzeti Kaszinó ellen folynak napokon át. Miközben Verhovay betegágyán élet és halál között lebeg, népszerűsége az egekbe száll. Szerencsésen felépül. De ez nem is az első, s nem is utolsó párbaja, pere, becsületbeli ügye, botránya. Valami több és más is kellett ahhoz, mint krakélerség, hogy valaki örökösén a konfliktusok középpontjában találja magát.³⁰⁶

Hogy mi volt Verhovay „titka”, azt Eszlár ügye pontosan megmutatja. Már az is jellemző, ahogy először tudósít az ügyről. Ónody Géza elhangzott képviselőházi felszólalásához, Istóczy másnapi interpellációjának beharangozásához május 24-én szerkesztői kommentár kapcsolódik: „Már, hogy mi igaz és mi költés az eset körül, erőszak büntette forog-e fen, vagy más bűntény, azt a törvényszéki vizsgálat van hivatva földeríteni. Akármilyen lesz a vizsgálat eredménye, a komolyan gondolkozók az esetnek ily alakú közhíre jutásában okvetlenül meg fogják találni a politikai és társadalmi visszahatás ama jelenségét, mely a nép rétegeiben az oroszországi, aszimilálásra képesnek nem tartott, s gyűlöletesnek ismert zsidók bevándorlása ellen támadt. E jelenséget a politikusnak, latba kell vetni, s kivált a magyar zsidók iránt a nemzeti, társadalmi és politikai élet terén rokonszenvvel és barátsággal viselhető köröknek számba kell venni ez eset kapcsán fölmerülő jelenséget, a mely kétségtelenül az izgatottságnak és gyűlöletnek hálás anyagát hinti el a nép között.

Hogy mi volt Verhovay „titka”, azt Eszlár ügye pontosan megmutatja. Már az is jellemző, ahogy először tudósít az ügyről. Ónody Géza elhangzott képviselőházi felszólalásához, Istóczy másnapi interpellációjának beharangozásához május 24-én szerkesztői kommentár kapcsolódik: „Már, hogy mi igaz és mi költés az eset körül, erőszak büntette forog-e fen, vagy más bűntény, azt a törvényszéki vizsgálat van hivatva földeríteni. Akármilyen lesz a vizsgálat eredménye, a komolyan gondolkozók az esetnek ily alakú közhíre jutásában okvetlenül meg fogják találni a politikai és társadalmi visszahatás ama jelenségét, mely a nép rétegeiben az oroszországi, aszimilálásra képesnek nem tartott, s gyűlöletesnek ismert zsidók bevándorlása ellen támadt. E jelenséget a politikusnak, latba kell vetni, s kivált a magyar zsidók iránt a nemzeti, társadalmi és politikai élet terén rokonszenvvel és barátsággal viselhető köröknek számba kell venni ez eset kapcsán fölmerülő jelenséget, a mely kétségtelenül az izgatottságnak és gyűlöletnek hálás anyagát hinti el a nép között.

A zsidóellenes hangulatnak minden oldalról való szításához ez is egy adat; még pedig oly adat, melyről beható gondolkodás után maguknak a magyar zsidóknak is rá kell jönniük, hogy élesen jelzi az oroszországi zsidók bevándorlása ellen egyre több helyről, egyre élesebben felmerülő állásfoglalást. A köznyugalomnak, az együttélés viszonyának, a magyar példás türelmességnek és a magyarországi műveltebb és hazafiasabb zsidóságnak áll érdekében, hogy az oroszországi zsidók bevándorlásának ügyét ne fűjják fel zsidó kérdéssé és ne forcírozzák azt a politikai és társadalmi indokokból táplálkozó hangulat ellenére, mert mint a tisz-eszlári eset bizonyítja, csak olajat önthetnek vele a helyenkint lappangó zsidóellenes gyűlölet tüzé-

³⁰⁵ Hoitsy, [1928] 130–131.

³⁰⁶ Verhovay politikai személyiségének értő ábrázolása Szabó Dániel, 1993. A Majthényi–Verhovay-párbajról lásd [Clair], 2002. 279–281. Bosnyák úgy tudta, hogy 12 párbajt vívott. Bosnyák, 2000. 148.

re.³⁰⁷ Ráérezhetünk, hogy Verhovay nemcsak a tűz szításához értett, hanem messzebbre és mélyebbre látott. Pillanatok alatt átérezte, hogy mivégre jöhet jól ez az eset. A bevándorlás korlátozását szorgalmazó szatmári kérvény vitájához vette észre a muníciót. Finoman meglegebegtette az üggyel kapcsolatban a „költés” lehetőségét (a poéta Ónody hogy örülhetett ennek), ugyanakkor következetesen bűnügyet prejudikált, miközben a törvényesség bajnoka mezt is magára öltötte. Még azt is megengedte magának, hogy „a zsidóellenes hangulatnak minden oldalról való szításáról” beszéljen. (Kiemelés – K. Gy.) De ami a legfontosabb lehetett számára a parlamenti küzdőtér: a kormányzó liberálisok és a hozzájuk húzó neológ zsidóság politikai képviselőit válaszütt elé állítani, sarokba szorítani: lássuk, „köznyugalmat” akarnak-e, különben ők lesznek a felelősök, a zsarátnok lángra lobbanásáért. Ha „az oroszországi zsidók bevándorlásának ügyét” (szatmári kérvény) valakik (vajon kik? az általános alany nevesítése nélkül) „zsidó kérdéssé [még külön szóban] fűjják fel”. Politikailag ezt nehéz lehetett „meleg dédelgetésnek” érezni, hacsak a szorítás, szorongatás vérserkentő hatására nem gondolunk.

Verhovay ahhoz is értett, hogyan lehet az ellenfelet egyetlen szúrással könyörtelenül diszkvalifikálni. Amikor a *Debreceni Ellenőr* tudósítója, aki az elsők között tájékoztatott a helyszínről, s szinte bukolikus, „nyugodt, csendes” hangulatról számolt be, nyersen szegelte szembe az újságírói káderezés újszerű gyakorlatát: a „szerkesztő tudassa, hogy nem zsidó a tudósító”, csak akkor foglalkoznak vele. „Ha izraelita, akkor ő is Ábrahám szemüvegén nézi az eseményeket.”³⁰⁸ Ezt az érvet még azok is megértették, akik a helyszínen korábban nem gondoltak erre.

De mindez még csak a kezdet. Verhovay ugyanis az eszlári ügyben mindhalálig az igazság bajnokának pózában tetszelgett maga előtt. Akkor is, amikor kiszorulva a politikából, megcsömörödve, emlékiratai megírásába fogott. Talán még az esetleges visszatérés reménye is felcsillant előtte – utójára. „Amennyiben tehát a büntény minőségét illetőleg csupán sejtelmekre lehet szorítkozni, s a vád gyanúja előttem is, a közvélemény előtt is csak mesebeszéd számba jön, míg nincs bebizonyítva, lapom egyetlen feladatot ismerhet: nyilvánosságra hozza a leány eltűnésének körülményeit, felhívja az illetékes hatóságok figyelmét, éber ellenőrző ezek működését, követeli az igazságszolgáltatás részrehajlatlanságát, s a bünténynek törvényszerű megtorlását.”³⁰⁹ Mindez látszólag a liberális nyilvánosság legortodoxabb elvi álláspontja. Igaz, a függetlenségi elfogultság legvehemensőbb változatával kombinálva. Céltudatos racionalitás és felszított szenvedély, így együtt.

Végül Verhovay a magánéletbe, Battonyára egy házasság fedezékébe vonult vissza.³¹⁰ Állítólag a jómódú özvegy „megfogadtatta vele, hogy a közéletben nem vállal többé szerepet.”³¹¹

³⁰⁷ A zsidó bevándorlás és a tiszaezlári leány eltűnésének esete. *Függetlenség*, 1882. máj. 24. Visszaemlékezésében az egész kommentárt idézve az alábbi megjegyzést fűzi ahhoz: „Ezekre a szerkesztői megjegyzésekre az irigység és gyűlölet sem foghatja rá, hogy zsidóellenes színezet ömlik át rajtuk. Ellenkezőleg, inkább az fogható rájuk, hogy nagyon is melegen dédelgeti a Magyarországon meghonosult zsidóságot az idegenül és veszedelemül betörő oroszországi áradat ellen.” Verhovay, 1890. 36.

³⁰⁸ Saját külön tudósítónktól, Tisza-Eszlár, június 26. (a távirat érkezett du. 1. órakor). *Debreceni Ellenőr*, 1882. jún. 26. Ez a már idézett cikk számolt be Lichtmann Jakab leányának esküvőjéről s a néplázító „hírlapírók és nem hírlapírók” között külön említette a *Függetlenség* sürgőnyeit. Verhovay választát azonnal személyesre fordította, nyilván már annak az információnak a birtokában, hogy a nevezett tudósítót közben „eltoloncolták” Eszlárról. Verhovay: A tiszaezlári rejtély. *Függetlenség*, 1882. jún. 28.

³⁰⁹ Verhovay, 1890. 36–37.

³¹⁰ Egy csanádi csendbiztos leányával, Smetanovits Antal dr. özvegyével, rétháti Kövér Amáliával 1892-ben kötött házasságot. 1906-ban Battonyán halt meg. Szinnyei, XIV. 1132.; Gudenus, 2000. 257.

³¹¹ Hoitsy, [1928] 133.

VI/11. KÉP ● Weinstein/Szabolcsi
Miksa

Eszlár kapcsán az igazán „vére menő” csaták nem okvetlenül az országos sajtóban zajlottak. A legádázabb küzdelmek helyi debattereknek jutottak osztályrészül. Ezek között kiemelkedő szerepet játszott Szabolcs két szülötte: Weinstein Miksa és Mikecz József.

Weinstein/Szabolcsi Miksát Eszlár tette naggyá, és sokan állították ezt fordítva is. Hivatalosan csak 1886-ban vette fel a Szabolcsi nevet, de a lapokban az eszlári ügy idejétől kezdett ezen a néven publikálni. Ebben az értelemben nominálisan is Eszlár „teremténye”.

A különböző életrajzok egyöntetűen egy Ungvárról Nyírturára származott zsidó emberben jelölik meg édesapját. A név, a foglalkozás tekintetében azonban ellentmondóak a források. Az unoka, az irodalomtörténész úgy tudta, a dédapát, Weins-
tein Mártonnak hívták és szőlősgazda volt.³¹² Kempelen szerint viszont Lipót névre hallgatott és gazdálkodóként kereste a kenyerét.³¹³ Az 1848-as szabolcsi zsidókonkripciókor az ungvári származású családfőt Leopoldként, turai születésű fe-

leségével, Hartmann Évával és hat gyermekükkel együtt írták össze. Az atya foglalkozása ebben a jegyzékben: sáfár.³¹⁴ Miksa a legkisebb gyermekként majd csak 1857-ben látja meg a napvilágot. Talmudiskolák, vándor- és házitánítóskodás után egy félévet a pesti rabbiképző szemináriumban is kipróbál, aztán újságíróságra adja a fejét. *Magyar Szánhedrin* című talmudfordítása (1878) az első ismert munkája.

A *Debreceni Ellenőr*ben W. M., a *Nyírvidek*ben 1882 nyarán még Weinstein, az *Egyenlőség*-ben az év decemberében már Szabolcsi néven bukkan fel.³¹⁵ A tiszántúli helyi lapokban még nem is lenne jelentése az eredeti név megváltoztatásának.³¹⁶ De közben az országos lapok is átvesszik a *Debreceni Ellenőr* általa írt helyszíni tudósításait. S ezáltal a lokalitásba gyökerezett-ség különös jelentőséget nyer.

Szabolcsi Miksát azonban nem csak az országos nyilvánosság hírérsége vonzotta. Az is tágabb körök felé orientálta, hogy egyik napról a másikra elveszítette helyi fórumát. A *Debreceni Ellenőr*, amely 1882 júniusában még módfelett elégedett volt munkájával, másfél hónapra rá már nyilatkozatot tett közzé, amelyben minden kapcsolatot megszakított vele.³¹⁷ A kár-

³¹² Szabolcsi Miklós: Apámról... 1993. 8.

³¹³ Kempelen, 1999. III. 31.

³¹⁴ SZSZBML IV. B. 109. 365. 1848 nyarán a legidősebb fiú, Jakab 16 éves, Dávid 7, Éliás 5, Farkas 4, Salamon 2, Sára pedig mindössze fél éves.

³¹⁵ A *Debreceni Ellenőr*ben 1882. május 30-ával kezdve jegyzi W. M. monogrammal Eszlárral kapcsolatos tudósításait. Első két Szabolcsi M. néven szignált, már idézett portréja: Scharf Mór. *Egyenlőség*, 1882. dec. 24. 5; Schwarz Salamon. *Egyenlőség*, 1882. dec. 31. 2–3.

³¹⁶ Bátyja, Farkas, aki Debrecenben ügynök, 1879-ben magyarosítja nevét Turaira. K 150 BM I – 1 – 11 092. Igaz, a születéséről a szolgabíró által 1866-ban kiállított bizonyítvány 1837-es születésűnek mondja, pedig az 1848-as összeírás szerint negyvennyolcban még csak négy éves.

³¹⁷ „Weinstein Miksa úr ma szerkesztőségünkben megjelent egy nyilatkozattal, melyben saját neve aláírásával kijelenti, hogy lapunk f. július 10-i számában Nyíregyházáról kelt tudósításának egy pontjában valótlan dolgot írt. Mi erre részünkről kijelentettük, hogy oly emberrel, ki saját bevallása szerint valótlanul ír semminemű összeköttetésben nem maradhatunk s hozzánk ezentúl semmiféle leveleket vagy tudósításokat ne intézzon. Erre eltávozott, nyilatkozatát is magával vitte.” *Debreceni Ellenőr*, 1882. júl. 19. 2.

hozott, 1882. július 10-én megjelent nyíregyházi tudósításban azonban, már amennyire a csonkafüzesi holttest feltalálásának körülményeiről szól, semmiféle „valótlanságra” nem akadunk. Ezt legalábbis akkor nem kifogásolta senki. Amikor három nappal később a *Függetlenség* közölte az ominózus nyilatkozatot, kiderült, hogy a tudósítás Tiszaökről keltezett részével volt a baj, s hogy az ügy valójában „becsületbeli” természetű.³¹⁸ Clair Vilmos és pazonyi Elek Mihály honvéd huszárszázados nevének tanúkénti együttes szereplése segít kibogozni a történeteket.³¹⁹ A két úr nyilván Ónody Géza kérésére kereste fel az újságíró, s a képviselő úr nevének becsületét megvédendő megfenyegették, hogy amennyiben nem vonja vissza kijelentését, és nem kér bocsánatot, elégtételt vesznek rajta. Nincs magyarázat arra, hogy annak állításához, hogy Ónody „a legmelegebben érdeklődik a vizsgálat menete iránt”, miért kellett a történetbe belekombinálni Ónodyné bábjait, ha jelenlétéről amúgy sincsen bizonyíték, ilyen körülmények között nem kétséges, hogy az újságíró valóban jobban tette, hogy bocsánatot kért. Verhovay példáját látva ugyanis a helyszíni tudósítót más veszélyek is fenyegették, mint kenyerének elvesztése. Például a tetteleges bántalmazás. Szabolcsi Miksának ebben is volt része. A családi emlékezet szerint egyik este megkéselték, s két hétig nyomta az ágyat.³²⁰ Más tudósítások az Eszlárról való kitoloncolás bántalmazásairól is tudni véltek.

Ennek a felizzott hangulatú időszaknak a terméke az 1882 júliusában közétett szenvedélyes nyilatkozata, amelyet a *Nyírvidek* 1882. július 16-án a Nyílt tér rovatban közölt, s amely kulcsdokumentuma az egész ügynek. „Ezen sorok írója behatóan ismeri a talmudot; híres rab-bik »morénu«-ja (megfelel a tudor címnek) tanuskodnak [sic!] ez állításom mellett[,] jártas, [?] rabbinikus irodalomban, és a héber nyelvet folyékonyan beszéli, s én íme ország-világ előtt ün-nepélyesen kijelentem, hogy a milyen bűnös a rituális gyilkosságban a tiszta-eszlári zsidók bármelyike, olyan bűnös én is vagyok. És ha az eszlári zsidók a börtönben azért sínlének, s ha család-jaik otthon azért nyomorognak, mert a rituális gyilkosság vádja terheli őket: akkor hurcolják fogságba Dóczi Lajost is, Kiss Józsefet, Ágai Adolfot, Simonyi Zsigmondot, Bánóczy Józsefet, Wahrmannt, Neményit, Goldziehert, Kármannt [sic!], Mezeit és Chorint is, akkor üssék lánczra az egész zsidóságot, orthodoxot és haladót különbség és kivétel nélkül. Mert azon pharizeusi megjegyzését a lapoknak, hogy »tisztelet a kivételeknek!« a rituális gyilkosságnak vádját illető-leg, nem veszi magára egyetlenegy zsidó sem; de igen bántva érzi magát minden zsidó, kiről egy perczig is felteheti valaki, hogy a rituális gyilkossággal vádolt tiszta-eszláriakkal solidaritást nem vállal. Igen! solidaritást vállal a zsidóság azon szerencsétlenekkel, kiket a rituális gyilkosság

³¹⁸ „Ezennel kijelentem, hogy a »Debreceni Ellenőr« című politikai hírlap július 10-i számában »Tiszaeszlári bűnügy« cím alatt Tiszaökről július 8-ról keltezett tudósításomban foglalt azon kifejezéseket: »Azt alig kell mondanom, hogy Tiszaeszlárról Ónody Géza úr, nem ritkán kedves neje kíséretében – lelkiemre a leg-bájosabb hölgy, ki valaha férjet boldogított – a vizsgálóbíró úr leggyakoribb vendége«. Nem tendenciózu-san és nem sértő szándékkal írtam s amennyiben Ónody Géza országgyűlési képviselő úr a fent kiemelt kifejezéseket sértőnek találta, kinyilvánítom, hogy azt mint helytelen, illetőleg a valódnak meg nem felelőt ezennel visszavonom s eljárásomért bocsánatot kérek. Kelt Nyíregyháza, 1882. július 18-án. Weinstein Mik-sa s. k. Előttünk: Elek Mihály s. k., Clair Vilmos s. k.” *Függetlenség*, 1882. júl. 22. A bocsánatkérő nyilatko-zatot közli Bary is, hozzátéve, hogy „Tiszaökön és Eszláron magam is vendég voltam, tehát sem Ónodyt, sem mást vendégül nem is fogadhattam, amire egyébként időm sem lett volna”. Bary, 1933. 294–295.

³¹⁹ Ónody Géza és Elek Mihály százados például együtt kereste fel Verhovay nevében Eötvös Károlyt Nyír-egyháza Sótón, hogy vonja vissza kijelentését, amit az *Egyetértés*ben Verhovayra tett. Eötvös jobbnak látta a visszavonó nyilatkozat kiadását. *Pesti Napló*, 1882. júl. 25. Az ügyről: Bary, 1933. 306. Elek Mihály még több becsületbeli ügyben szerepel, Clair Vilmosról, a párbajszakértőről most nem is szólva. Lásd [Clair], 2002.

³²⁰ Szabolcsi Lajos, 1993. 28.

vádja sújt; mert az összes zsidóság szíve legnagyobb szívéből meg van győződve e vád hamiságáról, a rituális gyilkosság abszolút lehetetlenségéről...”³²¹ (Kiemelés az eredetiben.)

Nyilatkozatának átütő erejét gyöngítette, hogy közben szavahihetőségét megkérdőjelezték. De a tüzet még tovább lehetett élesíteni, ekkor ugrott neki a *Szabolcs megyei Közlöny* szerkesztője és publicistája is.³²² A sajtócsörték adok-kapokja ekkor már a legszemélyeskedőbb hangokat hívta elő mindkét oldalon. Ahogy írja ekkoriban: „vadul üvölt még és ordít az antisemitizmus öblös torka Nyíregyházán.” S aztán a „mézesajkú Demosthenest”, a *Közlöny* vezértollnokát így pocskondiázza: „czikkei tulajdonképpen roppant korlátoltságról, alapos tudatlanságról, és szörnyűen fenhéjázó henczegésről tesznek tanúságot”.³²³ Miközben kíméletlenül vagdalkozik, egy percre sem veszíti el tisztánlátását: „voltaképpen nem is a rituális gyilkosság vádja és hite az, mely önöket (önök alatt soh’sem a kereszténységet értem) annyira tűzbe hozza, sőt valószínű, hogy ön és elvbarátai legkevésbé hisznek a vádban, vagy ha hiszik is, legyen meggyőződve, hogy csak azért hiszik, mert hinni akarják, mert hinni szeretik.” S a legnagyobb sértést is a fejükhöz vágja: „önök nem jó hazafiak. Aki hazáját igazán szereti, az nem akarhatja, hogy híre bemocskoltassék, hitele tönkre menjen.” Mert pontosan érzi, hogy itt valójában hitek csatája dúl, amikor sodró nyelvi erővel ő is elének vetíti saját hitvallása magával ragadó vízióját: „S a zsidóság? Nem tett-e eddig mindent, hogy magyarrá, tökéletesen magyarrá legyen? Ha akarattal szemöket be nem hunják önök, lehetetlen, hogy észre ne vegyék az óriási haladást, mit a zsidóság rövid 15 év alatt, mióta t. i. törvényes gyermekévé lett, úgyszólván e hazának tett. Igyekszik letenni minden tekintetben a sötét századok nyomása alatt rá kényszerített rút tulajdonokat, lemondani minden nem tiszta keresetforrásról, melyekre egy szűkkeblű kor parancsolólag utalta, elzárta előle a kereset tisztességes forrását. Egy néhány évtized csak, és a zsidóság közepéből el fog tűnni a legutolsó czafrangja is a lengyel-német slendriánnak. A zsidó családi tűzhelye, nyelve, gondolkodása és érzése magyar, kizárólagosan magyar lesz, a zsinagógák szószékeiről zengzetes magyar nyelven fog hangzani a szent ige – keblem örömtől dagad a tudatnál, hogy a magyar zsidóság tekintélyes részénél ezek már is valósultak – bánatát és örömét, mulatozását és keservét, gyászát és vigalmát a zsidónak is magyar szellem lengi át. Szentek szente leend előtte a haza, melyet szeret és melyet imád, adóz neki vagyonával, tehetségével és vérével. A közjó pártfogóját találndja benne, a nemzeti ügy az ő ügye leend, melyért áldoz, lelkesül, hevül és lángol. Fájdalom a zsidóság egy részénél ezek még csak távol fekvő kilátások; antisemitizmussal azonban biztosan nem fogják előre mozdítani, de igen visszalökik, vissza messzire.”³²⁴ Szabolcsinak ezek az írásai helyben a *Nyírvidek* „Nyílt tér” rovatába szorultak, ahol a véleménye ugyan megjelenhetett a lap hasábjain, mint egy a sok közül, de a szerkesztőség finoman el is határolódott tőle. Nem nagyon maradt nyíltabb tér számára, mint az országos nyilvánosság.

Az a vitapartner, akit Szabolcsi „mézesajkú Demosthenes” néven aposztrofált, kevésbé fennkölt néven Krúdynál irodalmi „hőssé” is vált. Aki azt hiszi, hogy Puczer Jóska alakját Krúdy fantáziája teremtette, ki kell ábrándítanom. *Puczer Jóska, alias Mikecz József, alias Demosthenes*

³²¹ Weinstein Miksa: A zsidóság szemben a rituális gyilkosság vádjával. *Nyírvidek*, 1882. júl. 16. A Nyílt-tér rovathoz kapcsolódó csillag hírül adja: „Az e rovat alatt közlöttékért nem felelős a Szerk.”. A felelős szerkesztő Jóba Elek volt, aki kiadta a végtárgyalás gyorsírási jegyzőkönyveit (*Tisza-Eszlár. Napi Értesítő*).

³²² A *Szabolcs megyei Közlöny* 1882. évi április közepe utáni számain nem sikerült fellelni. A Szabolcs megyei sajtó 1882–1883-as viszonyaira lásd Csikós, 2005. A nevezett számok neki sem álltak rendelkezésére.

³²³ Weinstein Miksa: „Nincs más alap existenciánkra, csak a Jordán üldözése”. *Nyírvidek*, 1882. júl. 30.

³²⁴ A „Szabolcs megyei Közlöny” hőseinek figyelmébe, *Nyírvidek*, 1882. júl. 23.

egy és ugyanazon valóban létező személy volt.³²⁵ És már az 1880-as évek Nyíregyházáján ez a gúnyneve járta. Krúdy ábrázolásában igen kistermetű, ám annál nagyobb hangú és hatalmas szakállú alak volt. Minden bizonnyal jobban örült volna, ha mellszobrot és nem egész alakos emlékművet állít majd neki az utókor munkássága elismeréseképpen. A marcona szakállat a korabeli ábrázolás is visszaigazolja.

VI/12. KÉP • Mikecz József

A Mikecz família amúgy igen kiterjedt nemesi család, ágait nem könnyű kibogozni, jegyzőn, orvoson és alispánon kívül még miniszter is került ki soraikból.³²⁶ Az 1884-es antiszemita naptár mindenestre az újságíróként elhíresült Mikecz Józsefről azt közölte, hogy 1844-ben Szalmadon született, s ezen a nyomon a nyírgelsei református matrikuláig eljutva sikerült is keresztelésére bukkannunk.³²⁷

Az *Antisemita naptár* szerint Mikecz József tanulmányait Nyíregyházán végezte. Ha helyesen értelmezzük ezt a kijelentést, akkor ez legfeljebb kisgimnáziumi stúdiumokat jelenthet, hiszen az 5. és 6. osztály csak az 1870-es években nyitotta meg kapuit a nyíregyházi evangélikus gimnáziumban. Az evangélikus iskola elemi és polgári/gimnazialista osztályait valóban látogatta az ötvenes években Mikecz József (szülei a Kállai u. 1039. szám alatt laktak), ahol kitűnő minősítést érdemelt ki. Róla azt közli a névjegyzék 1857-ben, hogy „S. Patakra ment II. osztályba”.³²⁸ Utóbb az „antisemita hírlapirodalom szerény »egyszerű« munkásai” sorában említik, akinek „habár nyelvezete itt-ott túlerős, majdnem érdes is, mégis elvitázhatatlan, hogy az ügynek szolgálatokat tett és tesz”.³²⁹ Ez a távolságtartó megjegyzés egyáltalán nem volt véletlen. Mikecz a *Szabolcs megyei Közlönyben* és a rövid életű *Nyíregyházában* való szerkesztői közreműködés után az *Ébredjünk* című, nyíltan antiszemita orgánum megteremtőjeként tetőzte be ismertségét.³³⁰ Személyeskedő, nyíltan uszító hang-

³²⁵ Krúdy, 2003. 57–68. Krúdy regényében Mikecznek egy követválasztási kortesség során kellett gatyára vetkőzve egy ablakon keresztül Nyíregyházáig menekülni. Uo. 66. Krúdy novellában is megörökítette Mikecz alakját. Krúdy, 1924. 13–18. Az akkor még élő hajdani szerkesztőt alig lehetett megbékíteni az íróval. Margócsy József szíves közlése.

³²⁶ Bene: A Mikeczek, 2005.

³²⁷ Mikecz Józsefet a gelsei református anyakönyv szerint 1844. október 28-án keresztelték. Apja nemes Mikecz György, anyja nemes Székely Zsófia. SZSZBML IV. A. 425/301. Vö. Gulyás, XVIII. 1999. 954. Gulyás a nekrológ alapján születését 1843 körülre tette. Mikecz József 1928. október 15-én, 84 éves korában nyugdíjas városi tisztviselőként hunyt el. SZSZBML Nyíregyházi halotti ak. 1180/1928. Ez utóbbi pontos adatért Helmecki Aliz nyíregyházi levéltárosnak tartozom hálás köszönettel. A fent említett családtörténeti munka Mikecz László és Tatár Terézia 1844-es kemecsei születésű gyermekével azonosítja az 1928-ban elhunyt Mikecz Józsefet. Bene: A Mikeczek, 2005. 98. Mivel az *Antisemita naptár* biográfiai adatai láthatóan a szereplőktől származtak, s a szalmadi eredet másutt nem bukkan fel, mi a gelsei származást fogadtuk el hitelesnek. Ezt csak megerősítette Mikecz József nyugdíjazási kérelme, ahol magát 1844. október 28-i születésűnek vallotta. Kérvény, Nyíregyháza, 1914. jan. 9. SZSZBML V. B. 186 (77) 625. d. XIII 1914/79.

³²⁸ SZSZBML VIII. 233/d. 14. Névjegyzék, 1856/7.

³²⁹ *Antisemita naptár*, 1884. 135–136.

³³⁰ Csikós, 2005. 216–221. A lap 1883-tól 1891-ig jelent meg. Az első mutatóvényszám impresszuma dátumként 1882 decemberét jelölte meg. Eleinte némi zavart okozott szabolcsi berkekben a „megkettőződés”. A *Közlöny* kénytelen volt magyarázkodni: „kérdésre, hogy az »Ébredjünk« a »Közlöny«-nyel egy és ugyanazon törzsből kiinduló ágazat-e, vagyis a »Közlöny« mellék, társ, vagy közös lapja-e az »Ébredjünk«, tudatjuk: hogy irányban egy ugyan; de két különálló s egymástól független és elkülönített különböző két vállalat, melyet tulajdonos szerkesztője (Demosthenes) Mikecz József úr a »Közlöny« könyvnyomdájában állítat

vétele időnként, úgy látszik, még az országos antiszemita vezéreknek is „túlerősnek” tűnt. Istóczy ugyanakkor inkább adta alá a lovat, amikor az *Ébredjünk* megjelenését az „októberi füzetünk”ből már ismert jeles tollú Mikecz József szerkesztővel harangozta be.³³¹

Országosan valójában 1882 augusztusától, egy „Contra” című röplap szerzőjeként, Demosthenes néven lett valamelyest ismert. A „nemes” egyszerűséggel „semita bérencnek” titulált ellenfelével szemben így vallja meg saját „ars poétikáját”: „mint olyan író, ki nem bérért, de szíve legszentebb sugallatától és azért ír, hogy ez által az emberiségnek, az egészséges társadalomnak, de legfőképp imádvá szeretett hazájának és nemzetének némi szolgálatot tehesen.”³³² Miután elsősorban Rohling alapján összeállította az antiszemitizmus szabolcsi kiskatéját, a helyzet láttán így fakadt ki: a „zsidókat egyenjogúsítottuk; Vampyrokat függesztettünk saját szívünkre, melynek szipolyait ha el nem távolítjuk testünkrol: múlhatatlanul halálunkat fogják okozni.”³³³ A szerző irálya kapcsán méltán sokan szóvá tették a szintaxis és grammatika hiányosságait. Weinstein/Szabolcsi Miksa egyenesen úgy fogalmazott: „Ez az ember vagy mindig részeg, vagy csak akkor issza le magát, midőn »czikkei« írásához lát; a sorokon legalább rajta van mindegyiken a pálinka bűz.”³³⁴ Így az *Antisemita naptár* elhatárolódó megjegyzését még inkább érteni véljük.

Mikecz Józsefet kétségtelenül az 1882-es esztendő dobta az antiszemitizmus küzdőterére. Korábban az ellenzéki függetlenségi párt soraiban vitézkedett. Neki azonban nincs „megtérestörténete”. Egy von Haus aus antiszemita. Mint egyik legfulminánsabb cikkében írta, ő otthonról hozta zsidóellenessége gyökereit: „egyéniileg nekem a zsidóságot utálnom igen, de gyűlölnöm nincs miért, mert már kicsi gyermek koromban megtanított rá szegény boldogult jó atyám, hogy: örökzedjem minden néven nevezhető zsidó összeköttetéstől; különösen pedig barátság és üzleti viszonyba soha ne keveredjem.” S aztán elismétli a már a „Contra”-ban és „A megoldás módjai”-ban is leírt ideáit, de itt pontosan analizálható, miként is tapadt Eszlárhoz az eszmerög: „lelkem és eszem összes tehetségével meggyőződtem arról, hogy a zsidóság vallási vadrajongása következtében keresztény vérral áldozik bosszúálló istenének; mert kiírhatalatlan [sic!] meggyőződése, hogy a zsidóság áldozati pászkájába keresztény vért kever, s azt megesz, nemcsak, de azt csaknem erőszakkal, a kereszténységgel is meg éteti.”³³⁵ Az „ösz-

ki.” Szabolcsmegyei Közlöny, 1883. jan. 11. 2. A dolog bonyolultságához hozzátartozik, hogy a Szabolcs megyei Közlöny alcímében pedig ez áll: „Nyírvidék értesítője”.

³³¹ 12 röpirat, 1883. jan. 15. Istóczy ráadásul így folytatta: van immár „Nyíregyházán két antisemita [sic!] lap. De nagy szükség is van rájuk Solymosi Eszter szülőföldjén.” Id. *Ébredjünk*, 1883. jan. 25. 3. Az Istóczy által jelzett írás (Mikecz József [„okleveles jegyző és író”]): A megoldás módja. 12 röpirat, 1882. okt. 15.) így kezdődik: „Miként a kereszténységet a zsidóság, úgy – vagy ha lehetséges még jobban gyűlölnöm én a zsidókat lelkem legmélyéből.” Uo. 2. Istóczy tetszésnyilvánítása esendőségében érthető: Mikecz ugyanis cikke végén „új megváltóként” üdvözölte a drezdai antiszemita kongresszus minden tagját. Uo. 5.

³³² Contra. A Papp G. okleveles tanárnak „Ne bánts a zsidót” című röpiratára írta Demosthenes. Nyíregyháza, (Első kiadás előszava 1882. aug. 9.; 3. kiadás előszava 1883. július.) Az előszók szerint az első kiadás 3000 példányban, a második már 10 000 példányban jelent meg. A harmadik kiadást még ennél is nagyobb szériában harangozza be. OSzK Kt Oct. Hung 730. 47. k. 91–106.

³³³ Contra, 1883. 21. A szerző a zsidókérdés megoldásának politikai receptjét is felvázolja: „Minden keresztény polgára e hazának, tartsa ön maga és nemzete iránti szoros kötelességének, hogy: a zsidó fajtától ne vegyen semmit, se bort, se pálinkát, se ruhafélét, bolti cikkeket stb. stb. még gyufát sem; különben pedig ne kölcsönözzön tőle pénzt, ne adjon el zsidónak senki semmit, még kötelet sem, ha magát felkötni akar; ne munkálja egyetlen keresztény ember sem zsidónak a földjét, ne álljon zsidónak szolgálatába és ne adja gyermekét sem szolgálatába egy keresztény ember se a zsidónak. – Legyen példa előttünk a t. eszlári eset. – Ha ezt megtartottuk, akkor csajlon meg a zsidó, ha tud.” Mint hozzátette: „A kúra igen drasztikus, de biztos is.” Uo. 26–27.

³³⁴ Weinstein, A.: „Szabolcsmegyei Közlöny”... Nyírvidék, 1882. júl. 23.

³³⁵ Demosthenes: Miért gyűlölnöm én a zsidókat!? *Ébredjünk*, 1883. febr. 1.

szes lehetőség" dacára vajon hogyan sikerült minderről „meggyőződnie”? De arra is kíváncsiak lehetnénk, hogy a mindennapi élet pszichopatológiája szempontjából egy újságírónál egy olyan sajtóhiba, mint „a kiírhatalatlan meggyőződés” hogyan értelmezhető. Az meg különösen kíváncsivá tesz bennünket, hogy miként éteti meg „csaknem erőszakkal” a zsidóság a „kereszténységgel” a páskát! Rá sem merünk gondolni: csak nem ostya formájában? S végül, de nem utolsósorban: ki itt a „vadrajongó”?

Hogy mégis miért tudott ekkora példányszámban Mikecz röpirata elkelni, s hogy kiválva a *Közlöny*ből hogyan tudott az *Ébredjünk* csaknem tíz évig talpon maradni, annak érdemes egy kicsit utánajárni és -gondolni. Miközben Szabolcsi Pestre tette át működésének súlypontját, Mikecz tudatosan maradt Szabolcsban. Mint lapja beköszöntőjében írta: „Nyíregyháza városát pedig azért választottuk központul és székhelyünkül: mivel így közvetlen közelében maradhatunk azon rémítő rituális bűncselekményből kifolyó monstre pör lebonyolításának, melyet »a tiszta-eszlári bűntény« czime alatt ma már az egész művelt világ ismer, amely nem egyedül álló a zsidófaj történetében.” Persze nem annyira a „művelt világot” tartja a lap szerkesztője célkeresztjében. Ígéri, hogy „az alpapság, a tisztviselői kar, községi jegyzők és tanítók érdekeit szem elől soha tévesztetni nem” fogja, mint ahogy a „keresztény gazdálkodókét”, „kereskedőkét és iparosokét” sem.³³⁶ Ez hát a tömegbázis.

Maga a lap egy ideig a *Közlöny*, azaz Maurer nyomdáját használta. Eleinte gyakran előfordult, hogy ugyanazt a cikket közölték mindkét lapban, mintha csak a hatósugarat akarták volna megosztani. Aztán ki tudja, milyen pénzforrásból Mikecz saját nyomdát szerez és működtet. Később Maurerrel keményen összevesznek, elsősorban a piszkos anyagiakon.³³⁷ Egy névtelen levél közlésekor maga Mikecz sem cáfolja, hogy a lapnak „e város és megyében” „alig van 100 előfizetője, ha az ország más vidékeibe nem járatnák, már régen rá fizethette volna mindenét”.³³⁸

Hogyan folyt a terjesztés? Az 1883-as belügyminiszeri anyagból érdekes adalékok kerültek a kezünkbe. A BM 1883-ban mindenekelőtt azt kérte számon a helyi közigazgatás képviselőin, hogy az 1848:XVIII. tc. és a büntető törvénykönyv 61. és 62. §-ai szerint lefoglalható sajtótermékeket kobozzák el. A konkrét okot leginkább az adta, ha éjjel valami ribillióra került sor valamely településen. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánja az ügyek háttereként azt állapította meg, hogy az *Ébredjünk* és a „Contra” a „fennálló szabályok ellenére colportage útján terjesztetnek”.³³⁹ Vagyis házalók révén, szinte ponyván. Jászládány segédszolgabírója, ahol augusztus 15-én szintén ablakbeverések történtek (a szolgabíró szabadságon volt), több lakostól „röp- és újságszerű iratokat” kobozott el. Az irományok terjesztőjeként Czétényi János 32 éves szűcsmesterhez vezettek a szálak, aki fel is mutatott egy felhatalmazást, amelyet Mikecz Jó-

³³⁶ Demosthenes: Vezér-szó. *Ébredjünk*, 1882. december, 1–2.

³³⁷ Beszéljenek a tények. Válaszul ifj. Maurer Károlynak. *Ébredjünk*, 1884. máj. 25. 3. A *Közlöny* alapításakor a szóbeli egyezség szerint „Maurert mint kiadót 30, Kmethy mint lapvezért 40, engem, mint szerkesztőt alapítót és dolgozó társat 20 és Angyalt, mint munkatársat 10 száztóli illetett”. S Maurer nem számolt el. Ugyancsak megkárosította a Contra kiadásával. Itt ugyan más adatok szerepelnek, mint a 3. kiadás előszavában, de nem az igazságról van itt szó: a röpiratból „először 3000-et, második kiadásnál 5000-et nyomtatott és nekem az első kiadáskor csak 1500-at, a II. kiadáskor pedig csak 2500-at mondott be; tehát épp felényit mint amennyit kinyomatott és értékesített.” A röpirat fele járt volna Mikecznek, de Maurer „csak is 37 frt 10 krt adott”, s még is „ő perel ellenem 100 frtig”. Uo. Csak megjegyezzük, hogy a 2. kiadás előszavában az állt, hogy 10 000 példány jön ki.

³³⁸ Névtelen Levél. *Ébredjünk*, 1884. dec. 7. 2–3. Egy jóval későbbi írás szerint a lapnak „helyben van 150 előfizetője”, s hogy el is tartsa az újságot, szükséges lenne 300. *Ébredjünk*, 1891. jan. 4.

³³⁹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4073. Alispán – Főispánnak, 1883. szept. 15.

zsef megbízásából felesége, Mikecz Fitkonidesz Zsuzsi írt alá.³⁴⁰ A terjesztő 20%-ot kötött ki magának. A „Contra” röpiratból 20, az *Ébredjünk*ből pedig 10 példányt vett át, „némi anyagi haszon reményében”, s mint „a szabadsajtó termékét árusította”. Mint mondta a kihallgatáskor, „ha tudtam volna illetén következményét, az üzletbe nem fogtam volna bele”.³⁴¹ S most bepillanthatunk valamiképp az olvasói recepció hatásmechanizmusába is. Drávucz Károly, 38 éves földműves ezt vallotta: „tizenhatodikán kaptam egy pld-t a »Contra« féle röpiratból, előzőleg már igen sok pálinkát ittunk elannyira, hogy állapotom beszámíthatónak nem vehető, meglehet, hogy káromkodtam is, lehet, hogy az említett röpiratból egyes kitételeket idézhettem, vagy kiabálhattam is, de ezt sem rossz akarattal, [...] Magát aényt is most reggel, amikor kijózanodtam vettem tudomásul.”³⁴²

A történet azonban ezzel nem ért véget, mert az „Ébredjünk” augusztus 23-i számában Mikecz durva hangú kirohanást intézett a jászapáti járás segédszolgabírája ellen. Kioktatta, hogy „egy lap mindaddig le nem foglalható, annak olvasása és terjesztése be nem tiltható: amíg az bíróságilag el nem rendeltetik”. Végső soron azonban nem is annyira a sajtó, hanem inkább a tulajdon szabadságát védelmezte, az elkobzást egyenesen „útonállásnak” minősítette. S nyíltan megfenyegette a segédszolgabíró: „ha itt közelembbe esne, úgy tennék önnel, mint a tetten kapott tolvajjal: el korbácsolnám önt érdeme szerint.” Mintegy mellesleg „zsidó járomba görnyedő” s „szolgabíró székbe nem illő baromnak” titulálta, s ellene „az ottani alispáni hivatalhoz fegyelmi panaszt” beadta.³⁴³

Ilyen bánásmódot ígért Mikecz ellenfeleinek. S ezt nem is rejtette véka alá. Amikor a lap Csalánok című rovatában, az Árvacsalán álnevű rendszeres szerző azzal büszkélkedett, hogy egy bizonyos „Weinstein Maxit” „városunkból csak a kutyakorbáccsal való biztatás tudott megugrasztani”, azt is egyértelművé tette, hogy „szerkesztő úr is fog rá emlékezni, hiszen egy kutya korbácsot akart neki ajándékozni”.³⁴⁴

Az újságírás mellett Mikecz egyébként igen aktív volt a választási korteskedések idején. Megrögzött ellenfele, Szabolcsi Miksa azt is tudni vélte róla, hogy közben azért hivatalnokoskodott is: hol Apagyon volt írnok a falu jegyzője mellett, hol meg Polgáron adóbehajtó segéd. Eszerint egyik állásában sem kísérte munkálkodását sok szerencse.³⁴⁵ Nekünk csak azt sikerült róla kiderítenünk, hogy 1889-ben Nyíregyháza város aljegyzőjévé választották, de csak egy esztendeig töltötte be ezt a posztot, mivel a belügyminisztérium megsemmisítette megvá-

³⁴⁰ Fitkonidesz Zsuzsa Mikecz második felesége volt. Az elsőől 1881-ben elvált. SZSZBML Nyíregyházi ref. ak. másodpld. Az *Ébredjünk* című lap megindítását az új feleséggel együtt jelentették be. Eszerint a szerkesztői és kiadói hivatal helye: Síp u. 226. „saját ház”. SZSZBML V. B. 77 (186) 228. d. Személyesen beadta: 1882. dec. 23. Helmezi Aliz szíves közlései. Az 1850-es évek végén az akkor 10 éves Fitkonidesz Susanna, Fitkonidesz Sámuel és Figura Julianna leánya (Síp u. 226) szintén a nyíregyházi evangélikus iskola padjait köptatta. SZSZBML VIII. 233/d. 15. Névjegyzék, 1857/8.

³⁴¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3413. 10–12. A meghatalmazás Nyíregyházán 1883. július 8-án kelt, a bizományosi szerződés pedig augusztus 14-én. Czétényi úg tudta, hogy a néhány napig itt tartózkodott szerkesztőné „legalább 50 példányt aláíratott” Ladányban. Uo.

³⁴² Uo.

³⁴³ Mikecz József: Nyílt levél Kovács Józsefhez, mint a jászapáti járás segédszolgabírájához. *Ébredjünk*, 1883. aug. 23.

³⁴⁴ Árvacsalán: Csalánok. *Ébredjünk*, 1883. febr. 15. Már ugyanis ha Mikecz Józsefnek valóban voltak munkatársai, és nem jórészt egyedül írta az egész lapot. Mindenesetre ugyanennek a lapszámnak a szerkesztői üzenetei közt így biztatta a munkatársakat, köztük különösen a prériindán nevű Árvacsalánt: „Szógám, nagyon gyéren teljesíti kigyelmed a maga kötelességét. Hej pedig, de vizket a zsidók és a zsidó barátok háta! Alig térhetnek már drága bőrukben.” Uo.

³⁴⁵ Szabolcsi: Egy antiszemita vezér. *Egyenlőség*, 1887. márc. 27. 2–4.

lasztását.³⁴⁶ Barátai ugyan arra biztatták ekkor, hogy ne indítsa újra a lapot, hanem érje be „az adónyilvántartói, vagy községbírói” stallummal, ő azonban nem akart „alárendelt állást”, csak azért is még egyszer nekirugaszkodott a független firkászéletnek.³⁴⁷ A régi idők azonban véget értek. Le lehetett számolni a népboldogító ambíciókkal. Előbb még másfél évig alkapitánynak is megválasztották, de onnan is távoznia kellett. Végül a katonai nyilvántartó élén találjuk 1910-ben a helyi címtárban.³⁴⁸ Ide 1903 nyarán került, s innen ment 70 éves korában 1914-ben nyugdíjba.³⁴⁹

Nem olyan közvetlenül, mint az eddigiek, de Kászonyi Dániel (Bécs, 1813 – Budapest, 1886) is szereplője az ügy sajtótörténetének. A régi nemesi családból származó Kászonyi és özvegy édesanyja már a reformkorban nyakára hágtak a családi vagyonnak, úgyhogy ettől kezdve a fiatalembernek a tollából kellett megélnie. Szolgált írásaival és más küldetésekkal a szabadságharcot, az emigrációt, aztán az 1860-as években a Vay család házitanítója volt, de abban igazán ritka pályakanyarulatot mondhatott magának, hogy a kiegyezésből kiábrándulva 1868-ban ismét emigrációba vonult, s ott jelentette meg fő művét, a *Magyarhon négy korszaka* című, emlékirat, történelmi regény, történetírás határán mozgó alkotását.³⁵⁰ Miután Kászonyi 1877-ben újra hazatért, először az *Egyetértés* újságírójának állt be, majd Verhovayval tartott és egyszerre lett a *Függetlenség* belső munkatársa és a *Népszava* főszerkesztője (ez utóbbi pozíciót 1881. március 13-tól 1884. január 27-ig töltötte be).³⁵¹ Azok számára, akik a normatív történetírás szemüvegén keresztül ezt a kettősséget sehogy sem tudták feldolgozni, ez csak egymást követő fejlődési fázisokként volt elképzelhető, ahol természetesen a szocialista eszme magasabbrendűsége kellett hogy diadalmaskodjon.³⁵² Valójában azonban a *Népszavának* szükségessége volt profi újságírókra, s ilyeneket értelemszerűen az ellenzékéből, a függetlenségi oldalról rekrutálhatott. De az sem elhanyagolható szempont, hogy épp az antiszemitizmus kérdésében távolról sem húzódott olyan éles választóvonal a nemzeti függetlenségek és az internacionalista munkásmozgalmárok között, mint ahogy azt steril ideológiai elképzelésekből kiindulva hihetnénk. Ezzel a szociáldemokrácia története mindig is tisztában volt: elég csak Révész Mihályra hivatkoznunk, aki teljes joggal állította, hogy Kászonyi a „Népszava egész 1882. évfolyamán át fűti a hangulatot a vérváddal illetett tiszaszlári zsidók ellen”.³⁵³ S valóban, 1882 áprilisának végén indul egy „Tekintsünk szét” című rovat, amelynek mind horizontja, mind hangütése a

VI/13. KÉP • Kászonyi Dániel
(Lipcse, 1868)

³⁴⁶ Mikecz József: Búcsu-szó. *Ébredjünk*, 1889. nov. 16; uő: Miért nem lettem én jelölve az aljegyzőségre? *Ébredjünk*, 1890. nov. 30. A BM 70 649. számú intézkedésére lásd SZSZBML V. B: 77 (186) 286. d. 10 414 K./1890. Miklós László alispán, Nyíregyháza, 1890. okt. 16.

³⁴⁷ Mikecz József: Tájékoztatásul jóakaróimnak. *Ébredjünk*, 1890. nov. 30.

³⁴⁸ Szabolcs Vármegye-Almanachja. 1910. 84.

³⁴⁹ Nyugdíjazási kérelme kelt Nyíregyháza, 1914. jan. 9. SZSZBML V. B. 186 (77) 625. d. XIII 1914/79.

³⁵⁰ Szinnyei, V. 1897. 1159–1162. Kászonyi, 1977. A művet Kosáry Domokos csaknem 100 évvel későbbi börtönbüntetése alatt fordította magyarra.

³⁵¹ Márkus, 1977. 41.

³⁵² Márkus, 1977. 44.

³⁵³ Révész, 1942. 140.

főszerkesztőre vall.³⁵⁴ Amikor 1882. június elején először ad hírt a „zsidó-kérdés” kapcsán az eszlári leány eltűnéséről, világosan köti a nemzetközi folyamatokhoz a perspektívát. „Annyi bizonyos, hogy mi Magyarországon még eddig minden rosszat szomszédainktól vettünk át, a rossz pedig ragadósabb a jónál és valóban nem lehetne csodálkozni, hogy mindenütt az országban a zsidók ellen nyilvánuló ellenszenv épp oly borzasztó zsidóhajzákká fajulna át, mint az Muszkaországban történt. A régiebb időkben Pozsonyban, Vágújhelyen s más helyeken történtek már elég rút ilyenféle kihágások, jelesül 1848-ban.”³⁵⁵ Hamarosan kiderül azonban, hogy a külföldről átvett „rosszak” közé az oroszországi és galíciai zsidókat is besorolja. Alig egy hétre rá ugyan elvi álláspontot igyekszik elfoglalni, ugyanakkor azonnal kiütközik a nyilvánvaló elfogultságok. „Ha valaki, úgy bizonyosan a mi pártunk és annak közlönye, a »Népszava« az, mely elfogulatlanul, minden nemzetiségi és vallási előítéletektől menten ítéli meg az eseményeket. De jelen esetben a »Népszava« kénytelen ítéletét visszatartani a tények felhalmozódása előtt. Két körülmény fordul e rejtélyes esetben elő, mely nagyon terhelő a zsidókra nézve, e két körülmény konstatálva van pedig, az egyik az, hogy azon egyén, kit a közvélemény azzal gyanúsít, hogy Solymosi Esztert, történt legyen az vallási szertartás következtében vagy nem, meggyilkolta, Scharf templomszolga megszökött, a másik, hogy ennek fia, a 16 éves Móríc, apja ellen azt vallja, hogy látta, midőn ez a szerencsétlen Solymosi Esztert meztelenre vetkőztette, torkát elmetszette és a vért két tányérba fölfogta.”³⁵⁶ Ennyit a *Népszava* „tényeiről”: mint tudjuk, se Scharf nem szökött meg, rég letartóztatásban ült, s a fiú sem apjára, hanem Schwarz Salamonra vallott. De még hosszasan idézhetnénk a lapból annak dokumentálására, hogy a gyakorlatban a burzsujellenesség milyen jól megfért a mozgalom nyelvi szintjén az antiszemitizmussal.

Kászonyi azonban nemcsak újságcikkeket írt, hanem 1882 őszén „társadalmi regényt” is megjelentetett az ügyről.³⁵⁷ Nincs itt most tér e ponyvaregény elemzésére. Csak két fő állítását emeljük ki. „Annyi bizonyos, hogy Magyarországon soha sem támad zsidó-kérdés, ha ezt magok a zsidók föl nem idézik tapintatlan és őrgönggő föllépésük által.”³⁵⁸ S a befejezésből: „hogy az rituális bűntény volt, senki sem tagadhatja.”³⁵⁹ A Scharf fiú amúgy nehezen magyarázható viselkedését (akire a regényben a zsidó tanító fiának a szerepét osztja ki) elsőként ő hozta összefüggésbe az Eszter iránt érzett szerelemmel. Érdekessége a kompozíciónak, hogy egy álomban megjelenik Móríc előtt a megölt leányt, s azt mondja, mint egy modernizált görög sorstragédiában: „Atyád, Schwarcz és Huriné!”³⁶⁰ Kászonyi regénye egyébként nemcsak a ponyvairodalom hazai fogyasztóihoz jutott el, olyanokhoz, akikhez a *Népszava* aligha, s az alfabetizáció terjedése révén ennek is jelentőséget kell tulajdonítanunk. A „társadalmi regény” még ugyanabban az évben németül is megjelent. Nyilván enyhítve a becsületére oly büszke szerző állandó pénzzavarán.

³⁵⁴ Az egyik első cikkben így ír a rovat céljáról: „Ezen rovat alatt hetenként hozunk közlést Európa helyzetéről. Minthogy lapunk nem politikai, csak mint tényeket fogunk mindent előadni. Történelem pedig nem politika. A szerk.” Tekintsünk szét. *Népszava*, 1882. máj. 7. 2.

³⁵⁵ Tekintsünk szét. *Népszava*, 1882. jún. 4. 2.

³⁵⁶ Tekintsünk szét. *Népszava*, 1882. jún. 11. 2. Itt is szépen „hízik” a történet: Esztert meztelenre vetkőztetik, s a vért két tányérba fogták fel. Ugyanebben a cikkben az idevágó rész végén azért óhajtja a rejtélyes ügy felderítését, hogy „az izgalom, mely az egész országban a zsidóság ellen uralkodik, lecsendesüljön, melyet a Muszkaországból elűzött és Magyarországra bevándorolt zsidóság sáska sokasága mindinkább növel.” Uo. 3.

³⁵⁷ Kászonyi, 1882. A regény előszava 1882 júliusában kelt, október végéig követi az eseményeket, s az újságok november elején hirdették megjelenését.

³⁵⁸ Kászonyi, 1882. 88.

³⁵⁹ Kászonyi, 1882. 224.

³⁶⁰ Kászonyi, 1882. 76. S „Eszter felszólítja”: „bosszulná meg halálát gyilkosain. S a szerelem, melyet a meghalt leánya iránt még akkor érzett, midőn ez életben volt, álma által még inkább növekedett s majdnem örültségéig fejlődött.” S végül az apja és a leány iránti szeretet tusájában az utóbbi győzött. Uo. 77–78.

AZ ÚJSÁGVAGDOSÓ: BONYHÁDY PERCZEL ISTVÁN

Az újságokat írják, szerkesztik, tördelik, nyomtatják, terjesztik stb. De mit tudunk arról, hogy kik olvassák? S hogy mit olvasnak ki belőle? Próbálkozhatnánk az olvasói levelek elemzésével, de – mint tudjuk – ezeket is gyakran maguk a szerkesztők írják. Témánk szempontjából azonban szinte kínálja magát egy „ideáltipikus” újságolvasó, Bonyhády Perczel István, aki 1880 és 1885 között 73 kötetből álló újságkiváogat- és röpiratgyűjteményt hagyott maga után a zsidókérdésről.³⁶¹

Az „alkotó-szerkesztő” a népes és neves dunántúli Perczel család egyik tagjaként 1802-ben Bonyhádon jött a világra.³⁶² Jogi tanulmányok után Tolnában, majd Baranyában kezdte a hivatali szolgálatot. A szabadságharc idején császárhű volt és maradt, s hogy ezzel is elhatárolódjon a rebellis családtagoktól, 1850 elején családnevét Bonyhádyra változtatta. Sajátos „magyarosítás” volt ez. 1850 tavaszán már Csongrád megye kormánybiztosi székében találjuk. Egy év múlva ugyanitt megyefőnök. Hamarosan császári kintimentések díszítik uniformisát (Ferenc József-rend vitézkeresztje, 1850; Ferenc József-rend tiszti keresztje, 1854). A neoabszolutizmus konszolidálódási törekvéseivel azonban nehezen fért össze konfliktuskereső természete. Beosztottaival állítólag csak színes írónnal jegyzett cédulákon érintkezett. Végül 1858-ban Kecskemétre helyezték, s a Bach-rendszerrel együtt 1860 őszén nyugdíjazták. Sértődötten Pécsre vonult vissza, gazdálkodással, családtörténeti kutakodással és újságkiváogatok gyűjtésével foglalatoskodott. Ez utóbbi időtöltés terméke a szakmai berkekben ismert kiváogatgyűjtemény. Már sokan, sokféle célból merítették belőle. Jómagam is kitűnően használtam, elsősorban bibliográfiaként. Mindent összegyűjtött, ami a zsidókra vonatkozhatott. S nemcsak Magyarországról, hanem külföldről is.

Bonyhády Perczel István a legritkábban fűzött szöveges kommentárokat a kiváगतokhoz. Aláhúzásokat tett, időnként különleges, sündisznó alakú jeleket rajzolt, s ilyen megjegyzéseket írt a durva pergamenlapok szélére: „Nagy figyelem!” vagy „igen érdekes”, „igen tanulságos”. A piros aláhúzások szinte mindent elborítanak, leginkább talán az a feltűnő, amin nincs rajta a keze nyoma. Ezeket ugyanis láthatóan nem olvasta.

Két helyen találtam tőle figyelemre méltó, hosszabb „szerkesztői” bejegyzést.

1883 januárjában mintha valamiféle tematizálással próbálkozott volna a „különböző pártszínezetű képviselők” beszédeihez. Mintegy menet közben kialakítandó a gyűjtés, válogatás szempontjait:

„1. A zsidó emancipáció megszüntetése végett a Tapolcai választó kerületbeliek által beadott kérvény tárgyában,

2. A zsidókkal polgári házasság ellen felterjesztett kérelmek iránt,

3. Kecskeméten »Magyar Védegylet« szervezete végett tartott népgyűlés leírása,

VI/14. kép • Bonyhády Perczel István

³⁶¹ OSzK Kt Oct. Hung. 730. Az I–III. és LV. kötet elkallódott. A XXXVIII. kötet pedig valójában kilóg a sorból, ugyanis az 1887. év első felének kiváगतait tartalmazza, miközben 1883 márciusa hiányzik.

³⁶² A családtörténetre és I. István életútjára lásd Dobos, 2001.

4. Többrendbeli a zsidók és antiszemiták ellen v. mellett írt hírlapokból kiollózott vezércikkek és más gúnyoló kifakadások.”³⁶³

Az 1883. júniusi végtárgyalás kezdetekor azt közli a szállás kézírás, hogy „az erről szóló lapokat külön kötetbe” foglalja össze, s „az ollózásokat pedig csupán a fentebbi pörrel összeüttetésbe [sic!] nem lévőkre” nézve folytatja itt, a kronologikus sorrendet betartva.³⁶⁴

Bonyhády Perczel István zsidókkal kapcsolatos „világnézete” már a gyűjtemény kezdetétől egyértelmű volt.³⁶⁵ Nyilván meggyőződéses antiszemitaként kezdett hozzá az archívum kialakításához. Ugyanakkor dolgozott benne valamiféle „antikvárius” szellem, a maga módján több irányból próbált tájékozódni. Már csak ezért is jól nyomon követhető válogatásában egyfajta „pártosodás”, már ami a figyelemmel kísért sajtótermékeket illeti. 1880 folyamán ilyen újságokat járatott: *Magyarország*, *Pécsi Figyelő*, *Egyetértés*, *Fünfkirchner Zeitung*, *Üstökös*, *Ellenőr*, *Függetlenség*, *Wiener Allgemeine Zeitung*, *Neues Pester Journal*, *Pester Lloyd*, *Budapest*. Megjegyzendő, hogy eleinte leggyakrabban a *Magyarországot* és a *Pécsi Figyelőt* forgatta, s a *Függetlenség* csak fokozatosan került látókörébe. 1883-ra jócskán átrendeződött a paletta: abszolút első helyre került a *Függetlenség*, mellette a *Pesti Napló* maradt még standard olvasmány egy darabig, ám az év közepétől egyre ritkábban fordul elő az olvasmánylistán. Szerepelnek még: *Rebach*, *Neues Politisches Volksblatt*, *Westungarisches Grenzbote*, 12 röpirat (első megjelenésétől fogva), *Egyetértés*, *Pécs*, *Pécsi Figyelő*, *Buda-Pest*, *Új Katolikus Társadalom*, *Katolikus Társadalom*. S bár elmondhatjuk, hogy nézőpontja mindig is egyoldalú volt, láthatóan a perig még a túlsó oldal felé is igyekezett tájékozódni. 1883 második felére aztán beszűkült a látószög, a *Pester Lloyd* például már egyszer sem fordult elő olvasmányai közt, miközben egyfajta „bulvárosodás” is végbement nála. Pedig nyilván ugyanaz az idős ember maradt, ugyanazokkal a velleitásokkal, mégis egyre inkább beletagozódva, bezárkózva a formálódó új jobboldali hagyományba.

A SAJTÓSZABADSÁG VADHAJTÁSAI

Az újsütetű éles polarizálódás meglehetősen gyorsan itatta át az egész politikai nyilvánosságot. A *Függetlenség* élénken nyomon kísérte ezeket az eseményeket és élen járt a címkézésben is. 1882 júliusában az „antiszemitából szemitává lett” *Pesti Napló*ról írt.³⁶⁶ Aztán 1882 augusztusában a Károly kaszánya három bolthelyiségében a Tenczer Pál által szerkesztett lapokat (a „Tenzerei”) sorolta be a „sajtó ghetto” újságjai közé (*Neues Politisches Volksblatt*, *Pester Journal*, *Magyar Újság*).³⁶⁷ Szeptemberben már az *Egyetértés* is a „saktercél közlönye” kategóriába került.³⁶⁸ A folyamat nem kímélte az egyesületeket

³⁶³ OSzK Kt Oct. Hung. 730. 36. k. 207. Végül azonban marad a kronologikus kivágdosás és beragasztgatás.

³⁶⁴ OSzK Kt Oct. Hung. 730. 41. k. 59v. A perről szóló külön kötet hiányzik.

³⁶⁵ Az IV–L. kötetek alapján ilyen megjegyzésekre gondolok: „A zsidónak soha sincs elég pénze” (ad 1880. okt. 24. VI. k.); „zsidó uszora áldozata” (ad 1881. márc. 10. X. k.); „zsidó banda” (ad 1881. márc. 25. X. k.); „ezen zsidó pompásan van caracterizálva” (ad 1881. ápr. 11. XI. k.); „jüdische schwindel” (ad 1881. szept. 8. XIV. k.); „naturam non expelles furea” (ad 1881. szept. 21. XV. k.); „a festmény elibénk állítja a régmúltat – mely a zsidóknak turpisságát találóan jellemzi” (Munkácsi Pilátus-festménye apropóján, ad 1882. febr. 18. XVIII. k.); „habár kikeresztelkedett zsidó, a fajta /:race:/ mégis csak zsidó marad” (Sarah Bernard kapcsán, ad 1882. ápr. 6. XIX. k.); „szemtelen zsidó stylus” (ad 1882. jún. 12. XXI. k.); „zsidópo-fa” (ad 1882. jún. 30. XXIII. k.); „zsidó fércmű” (ad 1883. aug. XLIII. k.); „ismertem atyját, mikor Pécsen szegény tandler volt – most milliomos” (Engel Sándor kitüntetése kapcsán, ad 1883. okt. 13. XLV. k.); „Eötvös Károly a tiszaszlári híres saktervédő” (ad 1883. dec. 6. XLIX. k.).

³⁶⁶ A bűnpalástolás. *Függetlenség*, 1882. júl. 27.

³⁶⁷ A Tenzerei. *Függetlenség*, 1882. aug. 18.

³⁶⁸ *Függetlenség*, 1882. szept. 18.

sem: 1882 októberében a Nagyszombati Magyar Kör például kitiltotta olvasóterméből a kormánypárti *Nemzetet* és a zsidólapnak nyilvánított *Pester Lloyd*-ot.³⁶⁹

Miközben a sajtó mindent megtett, hogy a saját képére formálja a Tiszántúlról érkező híreket, valójában az eszlári ügy hasította szét a nyilvánosságot. Már az is jellemző volt, ahogy a különböző újságok megnevezték az inkriminált „ügyet”. Volt lap, amelyik egyszerűen „tiszzaeszlári rejtélyről”, „tiszzaeszlári ügyről”, „tiszzaeszlári esetről” írt, s következetesen ki is tartott emellett. Volt, amelyiknek rovatcíme menet közben átalakult, s egy idő után már kifejezetten „a tiszzaeszlári büntényről” szólt. Az 1882 őszen Eszlár hatására indult *Egyenlőség* „A rituális bünt csináló banda” sorozatcím alatt tudósított a dolgokról. Az 1882 legvégén alapított *Ébredjünk* rovatcíme viszont „A tiszzaeszlári vérbűn” lett. A lehető legsemmellegesebb megoldásnak az bizonyult, ha a törvényszéki eljárás lefolytatásáig mennél kevesebbet foglalkoztak az ügygel. Mint a fővárosi sajtót belülről ismerő visszaemlékező írta: „A budapesti sajtóban inferioris állapotba jutott a liberális hangulatkeltés az antiszemita lapok szinte toporzékoló agitációjával szemben. A liberális irányú lapok nem mertek erőlyesen szembeszállani az áramlattal, mert előfizetőik elárasztották őket levelekkel, melyekben azzal fenyegetőztek, hogy visszaküldik a zsidóbarát szellemben dolgozó lapokat. A független liberális újságok ilyen viszonyok között kénytelenek voltak a legszigorúbb tárgyiassággal fedezni magukat. Közöltek részletes tudósításokat eseményekről, de vezércikkben heteken át nem foglalkoztak az antiszemitizmus kérdésével. Persze Verhovay lapjának, a »Függetlenség«-nek tüzetokádó cikkeit csak úgy falták s Verhovay vitriolos stílusát hamarosan eltanulták a vidéki antiszemita újságírók is.”³⁷⁰ Voltaképpen azonban senkinek sem sikerült igazán tárgyilagosnak maradni. A kölcsönös megbélyegzés odáig ment, hogy egy idő után már szinte csak „saktervédkéből” és „rituális bünt csinálókéből” állt a sajtó által leírt világ, s ez még csak eufemisztikus változata volt, a „zsidó”, vagy „zsidóbérenc” lapok, illetve az „antiszemita heccsajtó” kölcsönös megbélyegzéseknek.

Az eszlári híradások láthatóan erőteljesen befolyásolták a lapok példányszámának alakulását. Verhovay Gyula, a *Függetlenség* tulajdonos-főszerkesztője maga panaszkodott el, hogy miközben 1882-ben az eladott példányok száma jelentősen növekedett, elveszítette hirdetőinek 80%-át.³⁷¹ Ezzel szemben a *Pester Lloyd* a nyolcvanas évek elején nem tudta növelni lapeladásait, viszont a hirdetésből eredő bevételei tetemesen emelkedtek.³⁷²

Az „ügybe” beszálló lapokat egyfelől vonzotta a példányszám emelkedése, a lapelkobzás és a sajtóperek fenyegetése azonban valamelyest vissza is tartotta. A *Függetlenség* úgy tudta, hogy 1882 nyarán a *Budapesti Hírlap* és a *Függetlenség* feje felett kétszer is megvillant az elkobzás Damoklesz-kardja. A dolog azonban hatósági szempontból nem volt egyszerű, mivel előzetes cenzúra nem létezett, s mire a köteles példányok 8 óra tájt az ügyességhöz eljutottak, már javában folyt a szétosztás.³⁷³ De június folyamán megsokasodtak a sajtóperek. Az államügyesség a büntető törvénykönyv 172. §-a alapján, valamely hitfelekezet elleni izgatás címén indított eljárást. Erre a sorsra jutott az

³⁶⁹ Lapkitiltás. *Függetlenség*, 1882. okt. 15.

³⁷⁰ Szatmári, 1928. 29–30.

³⁷¹ Az 1880. októberi negyedhez képest 1881 októberére 6%-kal, ehhez viszonyítva 1882 októberére újabb 16%-kal nőtt a lap példányszáma. Verhovay: Az én üzemem. *Függetlenség*, 1882. nov. 29.

³⁷² Balogh János Mátyás szíves közlése.

³⁷³ A büntény és a lapelkobzás. A *Budapesti Hírlap* tudósítása alapján. *Függetlenség*, 1882. júl. 19.

Esztergomi Közlöny, „A tiszai-eszlári vértanú leány és az ó-hitű zsidók. A nem zsidók számára” című röpirat Eszlári álnevű szerzője, illetve egri kiadója, Szolcsányi Gyula, valamint a *Szabolcs megyei Közlöny* három cikk miatt is.³⁷⁴ Sajtóvétségekben egyébként laikus esküdtbírósg ítélt, amely nem okvetlenül a szakmailag indokolt ítéletet hozta. A néphangulat a bíróságokra is kiterjesztette befolyását. Kifejezetten kellemetlen volt az ügyesség számára, hogy az eszlári végtárgyalás idején lefolytatott sajtóperben Istóczyt nem elítélték, hanem felmentették az „Elzsidósodott Magyarország” című, Titus Aemilius álnéven publikált cikk miatt.³⁷⁵

Talán elegendő, ha most röviden a *Szabolcs megyei Közlöny* esetével illusztráljuk a történeteket. Kozma Sándor budapesti kir. főügyész panasa nyomán került sor a vizsgálatra. A szerkesztők, Maurer Károly és a rajzai révén már ismert Ábrányi Lajos azonban a feljelentett közleményekért a felelősséget elvállalni nem akarták, így a felelősséget az 1848:XVIII. tc. 33. §-a alapján kellett megállapítani.³⁷⁶ Három írás esett kifogás alá. Az egyik, a Zsidóknak a zsidókról című (1882. június 25.) valójában korábban már a 12 röpiratban megjelent, s mire a tárgyalásra került a sor, az egész vádolható cselekmény az első közléshez viszonyítva elévült. Amikor Istóczyt kihallgatták az ügyben, nem nevezte meg az 1881. október 15-i 12 röpiratban megjelent „Tokaj-Hegyaljáról” küldött, „M” szignójú vidéki levél íróját. A szöveg – az első bekezdést hagyva – lényegében ugyanaz volt, csak új címet adott neki az ügyes szabolcsi szerkesztő.³⁷⁷ (Ha a bíróság kicsit éberebb, rájöhetett volna, hogy kinek a tolla alól került ki a levél, de az elévülési idő eltelte után már nem volt értelme erőlködni.) A második írás, a „Nehéz állapotok” egy Brutus nevű szerző írása volt (1882. június 29.). Erről a nyomozás során kiderült, hogy valójában Paál Gyula, egy a Nyírvidekben és a *Szabolcs megyei Közlöny*ben egyaránt publikáló gyulaházi tanító-költő alkotása.³⁷⁸ Ugyanabban a június 29-i számban akadt a főügyész horgára az „Eszlári népballada”, amellyel kapcsolatban Maurer azzal védekezett, hogy „egy csinos eszlári parasztleány közleménye, ki ezenkívül már mintegy 30 külön nótát és szöveget költött az Eszter esetéről”, s eme darabot „2 héttel a közlés előtt szélteben és hosszában tudták és énekelték Eszláron”.³⁷⁹ Vagyis minimum június elejei szerzemény. Később a mentegetőzés így hangzott: azt „jó formán mind egy eszlári lány készítette”.³⁸⁰ Maurer át is adta a vers kéziratát a nyomozó hatóságnak. Hogy

³⁷⁴ Sajtóperek a Tisza-Eszlári ügyben. A *Pester Lloyd* értesülése alapján. *Függetlenség*, 1882. júl. 18. A röpirat „természetesen” megtalálható Bonyhád Perczel István gyűjteményében, s az alábbi kommentárt fűzte hozzá a „szerkesztő”: „Ez az a kérdéses röpirat, melyet Tisza K. m. e. úr országgyűlési menesztett körrendelete közli. közgei által lefogl. és elkoboztatott. 1882. novemberi országgyűlésen nagy port vert.” OSzK Kt Oct. Hung. 730. XXI. k. 1–12. Tisza eredeti körrendelete 1882. július 1-jén kelt, s abban még csak az *Esztergomi Közlöny* június 11-i számának Fekete felhő a láthatáron című cikke és az „Eszlári” röpirat szerepelt konkrétan az elkobzandók listáján. SZSZBML IV. B. 411. 108. d. 5721/1882.

³⁷⁵ A sajtóper tárgyalásán elhangzott beszédek az *Egyetértés* alapján legújabbban közölte Elek–Sükösd, 1990. 92–127. A szerző valójában Szemeczi Emil (1859–1918) volt, aki akkor honvédtisztként őrizte inkognitóját, Istóczy azonban szerkesztői minőségében elvállalta a felelősséget. Szinnyei, XIII. k. 689; <http://gulyaspal.mtak.hu/15294>. Gulyás álnévlexikona nem utal a Titus Aemilius álnév kapcsán Szemeczire.

³⁷⁶ SZSZBML IV. B. 411. 108. d. 5819/1882. Simonffy Antal ker. kir. sajtóvizsgálóbíró, Debrecen, 1882. okt. 23.

³⁷⁷ *Függetlenség*, 1882. aug. 1. Feltételezzük, hogy a zömmel Tolcsváról szóló „M” szignójú írás szerzője Mezős László (Pazony, 1814 – Tolcsva, 1893) lehetett. Szinnyei, VIII. 1902. 1210. Bona, 1988. 695–696. Róla még szó esik a későbbiekben.

³⁷⁸ SzMK, 1883. aug. 16.

³⁷⁹ Sajtóper Maurer Károly, a Szabolcs megyei közlöny [sic!] szerkesztője és kiadója ellen. *Budapest*, 1882. júl. 21.

³⁸⁰ Mint említettük, a *Szabolcs megyei Közlöny* 1882 áprilisa utáni példányainak zömét nem sikerült könyvtá-

érzékelni lehessen az írás hangnemét, a „ballada” 13 strófájából a *Függetlenség* utóközlése által is kihagyott versszakok egyikét, a hetediket idézzük:

„Akasztófa jaj de igen szép halál,
Kutya zsidó nemsokára mind rászál,
Akkor lenne a magyarnak öröme,
Ha a zsidó akasztófán csüngene.
Akkor lenne a magyarnak víg napja,
Ha a zsidó akasztófát rágdosna.”³⁸¹

Nem is olyan nagy csoda, hogy a vizsgálat nem érdeklődött mohón a „csinos eszlári leány” ajkán felfakadt „költészet” iránt. Talán attól féltek: kiderül, hogy se nem paraszt, se nem leány? Bary hagyatékában azonban fennmaradt a „versezmény” kézirata. Igaz, ott a címe: „Zsidó dal”.³⁸² S bár egy kéz áthuzigálta az aláírt szerzői nevet, ferdeszögben fény alá tartva ma is kisilabizálható. S valóban női személy. A vers alatt egy bizonyos *Farkas Julianna* neve áll. Akiből persze több is volt Eszláron, idősebb is, fiatalabb is, de a legvalószínűbb mégis nem más, mint a községi bíró, Farkas Gábor tizen-nyolc éves leánya (1864–1940). Ami azért elgondolkodtató! Az ugyan talány marad, hogy az 1876-ban az ófalusi református iskolában a hat elemiit kijárt leányba honnan szorult ennyi agresszió. A név lesatírozására irányuló törekvés azonban érthetőbbé teszi a dolgot. Ha először azt gondoltuk, hogy a valódi szerző, enyhébb ítéletre számítva, egy leány alakja mögé rejtezett, most inkább a községi bíró házi tűzhelyének atmoszférájával szembesülünk. Farkas Gábor s háza népe semmiképpen sem lehetett olyan pártatlan személy, mint amilyennek igyekeztek a vizsgálat során feltüntetni. Nyilván ezért rekedt Bary anyagában, áthúzgált névvel, az eredeti kézirat. Még a látszat is kínos lett volna.

A hosszan elhúzódó eljárásra egyébként jellemző, hogy végül 1883 augusztusában, nem sokkal a szeptember végére kitűzött tárgyalás előtt a *Szabolcs megyei Közlöny* mindhárom inkriminált írást teljes egészében s együtt újra leköszölte. Egy cikkért úgyis csak egy büntetést lehet kapni.

A pünkösdhétfői „népizgatottság” • (1882. május 29.)

De Farkas Julianna tolla nyomán térjünk vissza 1882 kora nyarára, Eszlárra. Amikor a fenti nótát faluszerte énekelgették. Bármint meséljenek is a történetmondók, mégsem 1882 pünkösdjén volt először és utoljára „népizgatottság” Eszláron. Scharf József a tárgyaláson elejtett egy meghökkentő félmondatot, miszerint néhány nappal Eszter eltűnése után már úgy volt, hogy „lázasítás” lesz a faluban, s kikergetik a zsidókat, amire vád és védelem egyaránt a teljes hallgatással reagált.³⁸³ Hogy mire utalt Scharf József,

rainkban fellelni. A *Függetlenség*ben 1882. augusztus 19-én utánközlött változat az „inkriminált versszakok kihagyásával” jelent meg A beperelt eszlári népballada címmel.

³⁸¹ Cs. Sz. K. A mi vétünk. *SzmK*, 1883. aug. 15. 2.

³⁸² OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 136. A „dalnak” nemcsak címét változtatta meg a kiadó, hanem korrigálta a helyesírási hibákat is. Azokból pedig jócskán akadt a szövegben.

³⁸³ „...lázasítás volt a harmadik vagy negyedik napon, hogy a zsidókat ki fogják kergetni”. T-E (Napi Értesítő), Scharf József, 1883. jún. 20.

azt rákérdezés híján már aligha tudhatjuk meg. A kérdés teljes egyetértésben történt mellőzése egy olyan perben, amelyben ilyen összhang a legritkábban fordult elő, eléggé meglepő. Annál is inkább figyelemre méltó azonban, mert nem ez az egyetlen eset.

Miközben Bary Nyíregyházán folytatta a kihallgatásokat, 1882. május 26-án a környékekkel ismerős, rangos látogatók érkeztek Tiszaeszlárra. Graefl József főispán (a hajdani bashalmi bérlő) és Zoltán János alispán (akinek családnevét tanya őrizte az eszlári határban) a járási szolgabíró társaságában arról kívánt megbizonyosodni, hogy a Solymosi Eszter eltűnése ügyében folyó vizsgálat óta hogyan alakul a nép hangulata, nem kell-e a tömegindulatok kitörésétől tartani. Scharf Móric vallomásával döntő fordulatot vett az ügy, a sajtó is lépten-nyomon pertraktálni kezdte, ráadásul a téma – Ónody Géza jóvoltából – a megyei közigazgatást kritizáló felhanggal az országgyűlésben is a politika látókörébe került.

A főispán jelenlétében az alispán elsősorban a helyi értelmiség kulcsfiguráit faggatta, hogy a dolgok jelen állása mellett milyennek látják a faluban a néphangulatot. A meghallgatott református és katolikus lelkész megnyugtatóan nyilatkozott. Láposy János ref. lelkész így: „az ügy felmerülte óta semmi mesterséges lázítás vagy ingerültség szítás nem észlelhető s különben is békés népünk nyugodtan és türelemmel várja és reményli a bűntény megtorlását.”³⁸⁴ Adamovics József r. kat. plébános még ennél is tovább ment: „A nép hangulatára nézve lelkiismeretesen mondhatom, hogy bár érdeklődik az ügy hova fejlődését, és óhajtaná a bűnösök szigorú bünhődését – semmiféle lázongási hajlam nem mutatkozik. Sem az izraeliták elleni valamely titkos, és talán ellenszenvből származó üldözési töke csinálásáról semmi féle tudomással nem bírok; sőt ismerve népünk béke szeretetét és az izraeliták iránti deferentiáját azt bátran tagadni is merem.”³⁸⁵ Megkérdezték a falu bíráját, Farkas Gábort is, aki szintén kijelentette, hogy semmi tudomással sem bír arról, „micszerint a tény megtörténte óta a nép az izraeliták ellen bármi oldalról izgattnék”.³⁸⁶

Akárhogy is vesszük, mégis valamennyien elsősorban az izgatás, s legfeljebb másodszorban az izgatottság hiányáról tanúskodtak. A helyi véleményformáló figurák egyöntetű megnyugtató nyilatkozatait elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy mindnyájan attól tartottak, hogy a közhangulat lecsillapítása céljából esetleg a helyszínrre küldött katonaság tartózkodási költségeit majd a falunak kellene viselnie.

A KOLLEKTÍV ERŐSZAK ELFOJTÁSA

Mint láttuk, ekkoriban már tudósítók hada figyelte az eszlári nyomozás aktuális állását. Május végén azonban olyan hírt röpítettek világgá a napilapok, amely túlmutatott az eddig vázolt békés kereteken. A május 26-án rajzolt szinte idilli képhez képest hirtelen megváltozhatott pünkösdre a „néphangulat”, ugyanis 1882. május 30-án a napisajtó az eszlári ügy rovatban már arról adott hírt, hogy előző nap, pünkösdhétfőn egyfelől zsidók gyülekeztek csoportosan Tiszaeszlár déli végénél, a Tiszlók felé vezető útfélen, ami másfelől komoly feszültséget s a kollektív erőszak atrocitásainak rémét idézte fel a faluban.

Hogy mi is történt valójában, azt a korabeli apró részletekből magunknak kell összeszeraknunk, ugyanis az esemény valahogy kihullott az Eszlárról szóló irodalom emlékezetéből.

³⁸⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 128. d. 133/1883. Láposy János nyilatkozata. TE, 1882. máj. 26.

³⁸⁵ Uo. Adamovics József nyilatkozata. TE, 1882. máj. 26.

³⁸⁶ Uo. Vizsgálati jk. TE, 1882. máj. 26.

A történet egyik első változatát Verhovay lapja, a *Függetlenség* különtudósítója táv-iratozta Királytelekről: „Tegnap este Eszláron kicsibe múlt, hogy véres zavarok nem törték ki. Alkonyattájt helyből és a vidékről több száz főnyi zsidóság gyűlt össze s rárontottak Solymosiné házára, ki a lánya utáni bánat miatt ágyban fekvő beteg, azt követelve tőle, hogy a leányt adja elő, mert elrejtette, ők látták, mikor Eszter hazajött. Zsidók egész éjjel folyamatosan gyülekeztek tömegesen. Újfalú alatt csoportosulva a lakosságot ingerelték s a legvakmerőbb módon inzultáltak. Csak Nagy László ügyész és Bary vizsgáló bíró tapintatának köszönhető, ki előadták, hogy a törvényes megtorlás nem fog elmaradni, hogy a zsidókat az amúgy is felbőszült nép föl nem koncolta.”³⁸⁷ Innen tudjuk, hogy a leírt eseményre épp akkor került sor, amikor a Solymosi Eszter eltűnése ügyében nyomozó helyettes ügyész és vizsgálóbíró ismét a helyszínen tartózkodott, s hogy a nevezett úriemberek milyen „tapintatosak” (vagyis, milyen ügyesen kezelték a kialakult helyzetet).

Szintén a *Függetlenség*ben jelent meg az eszlári plébános, Adamovics József nyilatkozata is, aki az őt ért támadásokra válaszolva kijelentette: „Felhívjuk azt a hazafias érzelmű »bérlokt«, hogy álljon sorompóba, s bizonyítsa be, ki szítja jobban a gyűlölséget keresztény és zsidó között, a róm. kath. lelkész-e, ki híveit saját érdekükre hivatkozással a nyugalomra inti? vagy a zsidók, kik kihívó magaviselete, és mint tegnap este is történt idegen zsidók ide csődítése és csoportosulása által – à la peéri vásár – csak elkieserítik az érzelmeiket, háborgatják a csendet.”³⁸⁸ Saját szavai bizonyága szerint tehát az egyébként az íásaival a feszültség szításában jeleskedő katolikus plébános ezúttal maga is részt vett a felingerelt eszláriak békítésében (ráadásul történelmi analógiaként a szilágypéri vérvádügy is előkerült az emlékezet lomtárából).³⁸⁹

A *Debreceni Ellenőr* már többször hivatkozott tudósítója, W. M. (Szabolcsi Miksa) még 30-án, Tiszlalokról kelt sürgönylevelében más látószögből és tágabb összefüggésben vázolta fel a fentiekkel összefüggő történéseket: „Szent-Mihály és Tisza-Eszlár helységek

³⁸⁷ *Függetlenség*, 1882. máj. 31. (A távirat kelte: Királytelek, máj. 30.) Pár nappal később „a fővárosba érkezett különtudósító” további részletekkel szolgált: „a mondott napon T.-Eszláron a szélrózsa minden irányából mintegy 600 zsidó gyűlt össze, a kik formálisan rárontottak Solymosiné házára, a bútorait felforgatva, ágy-holmiját felhányva követelték, hogy Esztert adja elő.” Ezt követi a már korábban idézett utalás saját szolgabíróságáról, Tiszlalokról mint ortodox Mekkáról, amiből valószínűsítettük, hogy Ónody lehetett a tudósítás szerzője. (– s): A tiszta-eszlári eset. *Függetlenség*, 1882. jún. 3. Hogy a cikk végén ő maga cáfol két Ónody Gézával kapcsolatos híresztelést, ezek után furmányos figyelemelterelésnek tekinthetjük.

³⁸⁸ *Függetlenség*, 1882. jún. 1. A hazafias érzelmű bérlokt Lichtmann Jakab, aki a *Pester Lloyd*-ot informálta az eszlári helyzetről. A lelkészek békítő szerepvállalását megerősítette már Láposy János református lelkésznek a *Tisza-Eszlár Napi Értesítő* bekötött példányának első oldalára írott, már idézett utólagos feljegyzése, aki szintén részt vett a felizgult tömeg nyugtatásában. Idézi Marschalkó, 1998. 237. Pár nappal később egyébként Adamovics a *Magyar Állam* számára küldött tudósításában már egyenesen az Újfalut körülzáró, „20-35 szekér vasvillakkal felfegyverzett idegen zsidó sereg” felvonulásáról vizionált. A vidékről. *Magyar Állam*, 1882. jún. 8. (A tudósítás kelte jún. 3.)

³⁸⁹ Az 1791-ben Szilágy megyében történt péri vérvád-ügy (a kortársak Peér, Pír néven is emlegették) eszlári archetípussá emelése, úgy tűnik, elválaszthatatlan Adamovics József nevével, ő ugyanis már a Solymosi Eszter eltűnéséről szóló ...S...C... szignóval jegyzett első sajtótudósításában is felidézte az esetet. A vidékről. Egy leány eltűnésének titokzatos esete. *Magyar Állam*, 1882. máj. 20. A péri református anyakönyv idevágó másolatait hivatalosan Bary vizsgálóbíró is beszerezte, s 1882. június 8-ával 84. szám alatt iktatta az eszlári vizsgálati iratok közé. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 9v; 177–179. Héczei Dániel és Pál feljegyzéseinek java részét közli Ónody, 1883. 151–156. Itt egyébként magyarázatát találjuk Adamovics fenti megjegyzésének is, amennyiben a tárgyalás idején Pérbé tóduló zsidók arra a kérdésre, hogy hova mennek, állítólag azt válaszolták volna: „Peérbe a vásárra.” Uo. 150. Az egész ügyet, guberniumi forrásokat is megjelölve, az eszlári ügy előtörténetébe ágyazva tárgyalja Eötvös, 1968. I. 35–51.

közt fekvő csárdába beállított egy fiatal paraszt leány. A csárda korcsmájában, hol a korcsmárosné és egy dohányos voltak jelen, a leány evett valamit és vagy egy óra hosszáig pihent. A korcsmárosné kérdésére elbeszélte, hogy Nánáson volt, egynéhány hét óta, de miután hallotta, hogy kidobolták, hogy kurrentálva van, azt pedig restellné, hogy pandúrok kísérjék őt haza, ezért inkább maga indult el Eszlárra anyjához. A leány ezután elment az Eszlár felé vezető úton. A korcsmárosnének csak most jutott eszébe, hogy a leány azonos lehet az eltűnt Solymosi Eszterrel s a dohányost utána küldötte, hogy fogja el a leányt. A paraszt ember a leánynak utána futott, látta is – mint mondja távolról s utána kiáltott, – állana meg; a leány ekkor futásnak indult s a gabonák közt nyomtalanul eltűnt. E hírre a szent-mihályiak, eszláriak, tiszalökiek vagy harminc szekérrel a leány keresésére indultak, s megérkezésükkor a népség a megindított hajsza eredményét várta. Éjjélkor érkezett meg néhány szekér a leverő hírrel, hogy a leányt nem találták, az elbeszél tények azonban úgy látszik valók.³⁹⁰ Eszerint a tudósítás szerint Eszter keresésében távolról sem csak zsidók vettek részt.

Az egymásra licitáló és egymást cáfoló hírlapi tudósítások információi összességében tanulságosan kiegészítik és ellensúlyozzák egymást. Általuk némi motiváltságot nyer, hogy miért is gyülekezhetek a zömmel a szomszédos községekből származó személyek Eszlár déli részén. A hír mögül az is előbukkan, hogy az ügy nem értelmezhető pusztán eszlári léptékben, az összefüggések több települést érintő tágabb lokalitást körvonalaznak. Hogy ez mennyire így volt, azt jól érzékelteti az *Egyetértés* egyik, már a dadai holttest megtalálása után kelt, 1882. júniusi nyíregyházi tudósítása: „A május 29-i zsidócsoporthozululás alkalmából oly komolynak, higgadtnak ismert paraszt gazdák is vasvillát, fejszét stb. ragadtak, kikről azt senki fel nem tételezte volna. Ez egy esettől eltekintve az eszlári népnek a magatartása teljesen kifogástalan és példás higgadságú volt. A szomszéd falubeliek részéről az eszláriak folytonos ingerléseknek, izgatásoknak voltak ugyan kitéve. »Hej, történt volna csak ez nálunk, akkor...!« – »Már várjuk mindenütt, hogy az eszláriak megkezdjék a zsidóverést, aztán követjük mi is.« Ilyen, ehhez hasonló beszédet az eszláriak gyakran hallhattak, miután azonban úgy a református, mint a katolikus lelkész dícséretes buzgalmat fejtenek ki a nép ingerültségének lecsillapítására ez izgatások az eszláriaknál nem találnak visszhangra. Míg például Bujon, Berczelen a szószékről elhangzott csillapító szavakat a lakosság azzal a hangos kifakadással fogadta, hogy a »zsidók megvásárolták már a papokat is«, addig Eszláron még válságosabb körülmények között sem kell tartani attól, hogy az odavaló lelkészek szavainak nem lesz súlya a nép előtt.³⁹¹ Ebben az elbeszélésben az eszláriak – nem egészen három héttel pünkösöd után – már ismét a nyugalom mintaképei.

A sajtóhírek után a nyilvánosság egy másik fórumán, a féléves megyegyűlésen is szó kellett, hogy essék a pünkösdkor Eszláron történekről. Zoltán János alispán évnegyedes közigazgatási beszámolójában először tárgyalta az egész eszlári vizsgálatot, s ezen

³⁹⁰ W. M.: A tiszai-eszlári eset. (A távirat kelte: Tisza-Lök, máj. 30.) *Debreceni Ellenőr*, 1882. máj. 31. Ugyanakkor hozzáteszi: „feltéve, hogy az egész dolog nem koholmány, mi szintén nincsen kizárva”. Végül csalódottan állapítja meg: „Éppen e pillanatban veszem a hírt, hogy a leány, kit a csárdában láttak, Eszlárra érkezett, de nem Solymosi Eszter ám, hanem más eszlári paraszt leány, ki Nánáson szolgált és könyvért ment haza.” Uo.

³⁹¹ *Egyetértés*, 1882. jún. 22. (Nyíregyháza, 1882. jún. 21.)

belül elhangzott a minap történtek hivatalos verziója (egyben körvonalazta a szükségesnek ítélt megyei közigazgatási intézkedéseket is). Beszámolójában nem titkolta, hogy milyen „kellemetlenül hatott reá” a megyei törvényszék elnökének április 1-jén hozzá intézett átirata, amely a vizsgálóbíró Eslárról küldött jelentésén alapult. „T. Esláron múlt hó 29-én este 9 óra után T. löki és más idegen zsidók csoportosan és egészen indokolatlanul megjelenvén, e miatt a községi lakosság oly forrongásba jött, hogy, miszerint a vészes következményeket csakis a törvényszéki kiküldötteknek a helyszínen való rögtöni megjelenése volt képes elhárítani, kiknek a népet rábeszélés által csak nehezen sikerült lecsendesíteni. E jelentés alapján, ily események ismétlődése folytán előfordulható kitörések vészes horderejének tudatában, a járási szolgabíróhoz még ugyanazon nap [június 1-jén] az ide mellékelt rendeletet intéztem, meghagyván abban, miszerint mindaddig, míg a Solymosi Eszter eltűnésére vonatkozó bűnper törvényszerű elintéztét nem nyer, minden oly idegen illetőségű egyén, ki T. Esláron megjelenik, s ottani tartózkodását kifogástalan indokkal okadatolni nem tudja, az előjáróság által haladéktalanul távozásra szólítandó fel, mely felszólításnak, ha rögtön nem engedelmeskednék, a községből kitoloncolandó; utasítottam továbbá a szolgabíró, miszerint az előjáróságot komolyan figyelmeztesse, hogy ez minden befolyását a nép izgatottságának csillapítására, s a csend fenntartására irányzott legéberebb felügyeletre fordítsa.”³⁹² A logika pofonegyszerű és pragmatikus: ha izoláljuk a falut, megszűnik az ok, s okafogyottá válik a következmény. Ha kitiltjuk az idegen illetőségűeket Tiszaeszlárról, lelohad a nem helybeli zsidók tömeges megjelenése által az eszláriakban felhorgadt pogromhangulat. Ennek az okoskodásnak azonban némiképp ellentmond az a tény, hogy – az egyik sajtótudósítás szerint – május 29-én nemcsak az idegeneket, hanem a helybeli zsidó korcsmárost is „agyon akarták ütni, még a szomszédja is, ki pedig legjobb barátja és adósa, vasvillával jött rá”.³⁹³

Az alispánnak közben a belügyminiszter számára is jelentést kellett tennie intézkedéseiről (már amennyiben történt egyáltalán valami május 26. és 29. között azon kívül, hogy pünkösöd beköszöntött). Miközben hárítani igyekezett a néplelkület kedvezőtlen változásának tényét, egyúttal bűnbakot keresett a hangulati ingadozásaira. Egyrészt kijelentette, hogy a „főispán által az eszlári esetről már kimerítő jelentés tétetvén”, részéről „jelenleg e tekintetben részletes előterjesztés szüksége fenn nem forog”. A jelen helyzetben saját mozgatórugóiról ennyit azért elárult: „Jelenben összes figyelmemet oda összpontosítom, miszerint a felmerült eset folytán a nép között természetszerűleg uralgó izgatottság rendes medrében tartathassék, s minden oly körülmény kiváló figyelemmel mellőztessék, mely ez izgatottságnak veszélyesebb jellegű kitörését bármely irányban előidézhetné. Sajnálattal kell azonban kijelentenem NMI-god előtt, miszerint a hatóságnak ez iránybani igyekezete, a megyei zsidóság egy részének nagy mérvben tapintatlan, sőt provocaló magatartása által, rendkívül megnehezítettetik.” (Ennek illusztrálására mellékelte másolatban a törvényszék elnökének hozzá intézett átiratát.)³⁹⁴ A népzalalom és provokáció kereszttüzeének kitett megyei hatóság nagy hatalmú repre-

³⁹² SZSZBML IV. B. 411. 107. d. 4833/882 (Nyíregyháza, 1882. jún. 6.). A beszámoló idevágó részét közölte: Egyetértés, 1882. jún. 7. A tiszaeszlári eset Szabolcsmegye közgyűlésén.

³⁹³ Egyetértés, 1882. jún. 9. (Nyíregyháza, 1882. jún. 8.) A tudósító 8-án járt kint Tiszaeszláron. Szerinte a helybeliek még ekkor is ingerülten beszéltek a május 29-én ott járt „másfél száz zsidó” csoportosulásáról.

³⁹⁴ SZSZBML IV. B. 411. 107. d. 4687/882 Zoltán János alispán – BM (Nyíregyháza, 1882. jún. 2. fogalmazvány).

zentánsa nem hagyott kétséget afelől, hogy a közigazgatás látószögéből a nép izgatottsága „természetszerű”, a zsidóság egy részének magatartása viszont „tapintatlan”, sőt „provokatív”, „veszélyesebb kitörés” esetén tehát a felelősséget egyértelműen az utóbbi nyakába kívánja varrni. A megyei szinten a kérdés csak az volt, hogy – miután a helyközi közlekedés nem tiltható be, hiszen nincsen statárium – vajon hogyan lehet elérni a láthatóan öntudatra ébredt helyi zsidóság „tapintatra” nevelését. Netán a „természetszerű” medréből bármikor kilépő népi izgatottsággal való riogatással?

Végül, de nem utolsósorban nem árt, ha megismerkedünk a Bary József vizsgálóbíró hagyatékában fennmaradt eredeti jelentéssel, amelyen a törvényszék elnökének átirata és az alispán beszámolója alapult. Eszerint Bary azért tartózkodott Egresi Naggyal együtt pünkösdhétfőn Eszláron, mert másnap reggel folytatni kívánta a vizsgálatot. Este 9 óra tájban azonban Farkas Gábor községi bírósággal jött Baryhoz, aki a vizsgálat idejére Kállay Gusztáv nő házában kapott szállást, „miszerint a falu népe nagy csoportokban az úgy nevezett Újfaluba vonul, hol hír szerint nagy számú idegen zsidó ismeretlen szándékból a falu végén és a falu alatt tömegekben ácsorog, ki érthetetlen megjelenésükkel a falu keresztény lakosságát felindulásba hozták, – s tartani lehet tőle, hogy a felizgatott nép – melynek egy része a pünköszt ünnepi italozástól különben is felhevülve van – a gyanús idegenek ellenében tettelegességgel fog menni.” A kocsival Újfaluba siető hivatalos személyek (a vizsgálóbíró, a helyettes ügyész, a bírósági és egy csendőrségi) az Újfaluba siető csoportok mellett elhaladva, azokat megelőzve Újfaluban három, a falu végét elhagyva pedig további nyolc tiszalöki izraelitát igazoltattak, s – saját érdekükben is – felszólították őket a település elhagyására, „különben az indokolatlan megjelenésük folytán keletkezett népi izgatottság mindennemű következményéért felelősséggel tartoznak”. A löki zsidók sebesen eleget is tettek a felszólításnak. Hamarosan a helybeliek „200-300 főből álló csoportja” is Újfaluba érkezett, akik „vasvillákkal, botokkal, dorongokkal, ’s e fajta ütőeszközökkel” voltak felfegyverkezve, s elmondták, hogy „attól tartanak, hogy a gyanús idegen zsidók a beállott éjszaka folyamán házaikat felfogják gyújtani, a miért is szándékuk azokat bármi módon a falutól – és ennek közelétől eltávolítani”. Hogy a vizsgálóbíróék meggyőződjenek beavatkozásuk sikerességéről, elmentek még Tiszalökre felé, az Égető-halomnak nevezett határrészig, de idegeneket sehol sem találtak, így éjjel előtt Ófaluban levő szállásukra tértek.³⁹⁵ Bary, miközben a jelentést szövegezte, másnap reggel még tanúkkal is aláíratottatta a leírtakat.³⁹⁶ S ő volt az, aki írásának címében (és szövegében is) nevet adott az általa átírt eseménysornak, amikor „népi izgatottságként” beszélt arról. Antiszemita izgatóság létezésének tagadása mellett a nép izgatottságát a nem helybeli zsidókra lehetett csak ráfogni.

Az esemény egy darabig még foglalkoztatta a sajtót. Teleki Sándor Solymosinéről rajzolt portréjában leírta, hogy találkozáskor az eszlári bírósággal megkérdezte Farkas Gábert, hogy szerinte „mi oknál fogva sereglettek ide a zsidók, s rontottak Solymosiné házához? – Egyszerű annak az oka Méltóságos uram! meg akarták magukat veretni, mert tudták, hogy könnyen menekülhetnek, alkonyat volt már, s ott a gabonában a falu végén, mely hála istennek nagyon szép, elrejtőzhetnek volna, s onnan aztán könnyű

³⁹⁵ OSZK Kt, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 118–119. T. Eszláron Május 29-én történt népi izgatottság alkalmából felvett jegyzőkönyv (1882. máj. 30.).

³⁹⁶ Juhász József 53 éves, Újfaluba szülő házában lakó gazdálkodó, aki a tehenét este a mezőre hajtotta, tíznél több, majd egy szekérnyi zsidót látott arrafelé összesen. OSZK Kt, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 114.

menekülni. – De hát minek akarták magukat megveretni? – Hát csak annak, hogy izgát csináljanak, s annak a révén katonaságot hozzanak a nyakunkra. Avval volt szerencsénk, hogy itt volt a vizsgálóbíróság, s ez a mi népünk nagyon hallgat a szóra, s azok az urak igen jól megmondták, hogy nem kell kapcáskodni. Nem is volt itt semmi, jól tudja a méltóságos főispán úr.”³⁹⁷ A népipizgatottság szinonimájaként a falu vezetése a történetekre az „izgága” szót használta – főnévként. A dolgok magyarázatában a katonaság kirendelése mint nem csak feltételezhető összefüggés is a felszínre került.

Egymás mellett olvasva a különböző tudósításokat jól kirajzolódik az események egy lehetséges forgatókönyve. Ugyanakkor kiszűrhetők a hírcsinálás bulvárízű túlzásai és abszurdításai is. Mondjuk, elképzelhető, hogy ha Solymosiné házát bármi atrocitás érte volna, arról egyetlen szót sem szól az Eszter eltűnése ügyében nyomozó Bary jelentése? Ha tényleg hatszázan voltak, és tényleg támadólag léptek volna fel az összecsődült zsidók, vajon elég lett volna 200-300 ittas, vasvillákkal, botokkal felfegyverzett helybeli felvonulása az elkergetésükre? A falu szélén gyülekezők létszámára vonatkozóan igen szélsőségesek a becslések: tíztől több százas nagyságrendig. De mekkora katonaság kell ekkora ribillió pacifikálására? S milyen paragrafust sértettek a gyülekező környékbeli zsidók, hogy felelősségre vonással fenyegették őket? S itt érdemes visszatérni egy pillanatra a falvak közötti multilokális kontextusra. Tényleg meg kellett veretniük az eszlári zsidóknak a szomszédos községekből idecsődített zsidókat ahhoz, hogy saját védelmükre kiprovokálják a katonaság községbe küldését? Milyen kollektív erőszak az, ahol az ácsorgást a törvény szigora fenyegeti, a lincshangulat névtelen szítoit viszont a vizsgálóbíró „tapintata” csillapítja?

Áttothatnánk persze, magyarázat helyett, a „népipizgatottság” értelmezését a tömeglektan, esetleg a tömeghisztéria jelenségkörébe, hiszen e fogalmak akkoriban voltak születőben, bár tüneteit tanulmányozni inkább a 20. században kezdték.³⁹⁸ S máris eszünkbe juthat a húszas évekbeli Freud meghatározási kísérlete, aki Le Bon és mások nyomán keresi a tömegpszichológia tárgyát: „A tömegpszichológia tehát úgy tekinti az embert, mint valamely törzs, nép, kaszt, réteg, intézmény tagját, vagy egy ember-gomolyag alkatrészét, mely egy bizonyos ideig, és egy bizonyos cél érdekében tömeggé szerveződik.”³⁹⁹ A „vagy” révén már itt felbukkan a kettősség, amellyel Freud megkülönbözteti „a rövid életű tömegeket”, amelyek „valamilyen átmeneti érdek hatására gyűltek egybe, különféle emberekből” (szerinte Sighele és Le Bon adatai ilyenekre vonatkoznak) „a sokkal állandóbb tömegektől”, „melyekben az emberek egész életüket eltöltik, és melyek a társadalom intézményeiben öltönek testet”. S az okfejtést megkoronázó zseniális metafora: „Az elsőként említett képződmény úgy ágyazódik a másikba mint a tarajos hullámok a tenger mozgásába.”⁴⁰⁰ Vagy ahogy Turner alapján mi fogalmaznánk: a dráma a struktúrába (nem feledkezve meg a dráma strukturáló hatásáról sem!). Pataki Ferenc, aki az egész

³⁹⁷ Teleki Sándor: Solymosiné. *Debreceni Ellenőr*, 1882. júl. 3. A cikk szerint a helyszínen tartózkodó főispán ígéretet is tett arra, hogy „ha kegyelmek becsületesen, csendesen, nyugodtan viselik magukat, én nem fogok katonát kérni”. Uo.

³⁹⁸ Maga Eötvös Károly is kísérletezik leírásával: „A tömeg, ha szenvedélye már fölkelt, csak bosszuló sikert követel, s e célból nemcsak elnéz, hanem meg is követel minden erőszakot, sőt könnyedén gyakorol erőszakot maga is. Törvénnyel, alakisággal, védelem szentségével, az embernek természetes jogaival nem törődik.” Eötvös, 1968. I. 80. A tömeglektan, a tömeghisztéria jelenségeiről a tudomány korai fázisában lásd Le Bon, 1913.

³⁹⁹ Freud: *Tömegpszichológia...*, 1995. 188.

⁴⁰⁰ Uo. 198.

problematikát történetileg kibontja, így érvel: „Freud tehát kettéhasítja a tömegjelenségeket; a múltékony »primitív tömegekre« nézve osztja elődei pesszimiztikus szemléletét, míg a »mesterséges tömegeket« az egyetemes kulturális fejlődés eszközeinek és hordozóinak tekinti. Az alkalmi tömeg (crowd) elnyeli és lebontja az individualitást, a nagyszerű vezet megóvhatja és támogathatja az egyén elkülönült pozícióját.”⁴⁰¹

A pünkösdhétfői eszlári „népizgatottság”, amelyet vizsgálunk, azonban épp azáltal különleges, hogy itt a strukturálisan intézményesült csoport, a falusi közösség lendül „alkalmi” támadásba, s talán éppen ezért képes a törvényesség ígérete racionálisan csilapítóan hatni rá.

AZ ÜGYNEVEZETT VESZTEGETÉSI ÜGY

A fentiekkel egyidejűleg egy másik, párhuzamos hír is szárnyra kapott Tiszaeszlárról, mégpedig az, hogy ugyanazon a pünkösdhétfőn Lichtmann József, a falu zsidó nagybérlőjének legidősebb fia megpróbálta megvesztegetni Solymosinét. Ennek a kisebb horderejű ügynek a nyoma viszont már nemcsak a korabeli sajtóban, hanem a perben, sőt az irodalomban is fennmaradt. Pedig ennek az eseménynek a két érintetten kívül nem volt fültanúja. Hogy közöttük mi is hangzott el, arról leginkább az érintetteket érdeemes meghallgatni.

A vizsgálóbíró, miközben a népizgalom ügyében hosszú jelentését fogalmazta, az ún. vesztegetési ügyben is jegyzőkönyveket vett fel. Solymosiné panasza szerint: „Tegnap este, mikor a zsidók a falu végén gyülekeztek Lichtmann József azt mondta neki: »hogya éjjel a lánya hazamegy s ő nem tagadja meg lányát, ezer frt-ot adunk neki.«” A panasz nyomán beidézték Lichtmann József ugyanaznap, ugyanarról egészen más összefüggésben beszélt: „Alter Mór tanyai lakostól hallotta, hogy 29-én a szentmihályi csárdában egy leány járt, ki a korcsmárosnénak azt mondta, hogy Nánáson szolgált, de rosszul bántak vele, hallotta, hogy köröztetik, ezért haza megy. Ebben a tiszalöki zsidók Solymosi Esztert gondolták, s ezért jöttek Tiszaeszlárra, s ezért mondta ő is Solymosi Jánosnénak, hogy lánya éjjel haza jön. Tagadja, hogy Solymosinét arra biztatta, hogy idegen lányt fogadjon el Eszter képében magáénak.”⁴⁰² A nevezett ajánlat eszerint egyértelműen összefüggött a tiszalöki zsidók Újfalusi gyülekezésével, s arra vonatkozott: nehogy elkeresse („megtagadja”) az anyja a megkerült leányt azért, mert szó nélkül elszökött hazulról. A helybeli Lichtmann alakja a népizgalom-kontextusban mintegy résztvevője a zsidók faluvégi gyülekezésének, az egész történet helybeliek és máshova valók együttes megjelenéséről szól. Így ajánlata akár a feszült hangulat csillapítására törekvő lépésként is értelmezhető.

Az ún. „vesztegetési ügyről” a *Debreceni Ellenőr* tudósítója egy hónap múlva egyébként újfent megkérdezte Solymosinét: „Igaz, hogy a Lichtmann zsidó meg akarta vesztegetni? Óh, dehogy akart, nem tudom, miért terjesztenek ilyen hazugságokat [...], itt volt nálam azon este, mikor híre járt, hogy Eszter megkerült, s kért, hogy ha hazajönne szegény lányom, rögtön jelentsem fel, mert 500 frt van számára kitűzve, ha megjelenne.”⁴⁰³ Egy idő után a közlésekben az összeg változékonysága zavarba ejtő. Az összeg

⁴⁰¹ Pataki, 1998. 42. A munka nagyban épít Moscovici összefoglalójára: Moscovici, 1985. A két háború közötti magyar kutatásokra: Nyíró, 1939.

⁴⁰² OSZK Kt, Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 2–3; 13.

⁴⁰³ *Debreceni Ellenőr*, 1882. jún. 27. Az újságíró alig akart hinni a fülének, s felvilágosította Solymosinét: valójában 5000 forint van a nyomravezetőnek kitűzve.

körüli bizonytalanság egyik magyarázatát abban találhatjuk, hogy – mint az a korabeli sajtóhírekből tudható – 1882. május 25-e körül gyűjtés indult Tiszaeszláron, s a kezdeményezést a módosabb zsidók Szabolcs megye tizennégy helységében felkarolták. Június elején az aláírói íveken már mintegy 1500 forintra rúgó summa halmozódott fel. Lichtmann tehát, amennyiben tényleg tett ajánlatot Solymosinének, nyilván erre utalt, ám legfeljebb hozzávetőlegesen tudhatta, hogy a különböző települések mennyit adhattak már össze. Az alispán egyébként az engedély nélkül nyilvánosan gyűjtött összeg megyei letétbe helyezését rendelte el. (Így már jobban érthető az alispán idézett jelentésében tett megjegyzése is a megyebeli zsidók egy részének „tapintatlan” viselkedéséről!)⁴⁰⁴ Hivatalosan gyökeresen változtatott a gyűjtés legitimitásán, amikor az Izraeliták Országos Irodája június 7-én felajánlotta az akkorra országosan összegyűlt 5000 forintot a belügyminiszternek, aki a kitűzött jutalmat másnap körrendeletben minden törvényhatóság tudomására hozta.⁴⁰⁵

Az előbbiek fényében, aligha véletlenül, 1882. augusztus elején Verhovay is visszatért az esetre: „...mondja meg igaz hitére, van-e abban igazság, hogy pénzt ígértek, ha egy leányt elfogad Eszter helyett? – Úgy volt az, kérem alásan, hogy mikor a kis fiú által kifizetett a dolog és a törvény kezébe vette az ügyet, nagyon sok idegen zsidó fordult meg a falunkban. Én nem igen láttam őket, mert amint mondják, leginkább alkonyatkor jönnek, én meg mióta lányom elveszett, alkonyat után félek kitenni a házból a lábamat. Nappal se igen szeretem a port verni, ha csak nem muszáj. Egy nap mégis muszáj volt, kimentem és kimenőben az utcán láttam egy csomó nem a mi falunkbeli zsidót. Közöttük volt a gazdag Lichtmann. Mutogattak rám s mire tova jártam, Lichtmann utánam jött s hogy egy szög igazat mondjak, így szólított meg: »Hallja Solymosiné, ha Eszter leánya az éjjel haza kerülne és el nem tagadná, ezer forintot is kaphatna.« »Adják elő a lányomat, feleltem én neki, vissza veszem én azt pénz nélkül is. Nem kell nekem a világ kincse se, csak a lányomat még egyszer láthassam.«⁴⁰⁶ Solymosiné tehát félt valamitől, bár sötétedés után mások sem szívesen csatangolnak az utcán. Közvetve azonban a *Függetlenség* riportja egyenesen cáfolta különtudósítójának korábbi értesítését mind Solymosiné „betegségéről”, mind házának „megrohamozásáról”. Ráadásul a kijelentés „ezer forintot is” formulája megenged egy, a jutalom bizonytalan felső határösszegeként való értelmezést is.

Az ún. „vesztegetési ügy” egy év múlva még a tárgyaláson is előkerült (a „gyülekezés” nem!): *„Elnök [Lichtmann Józsefhez]: A vizsgálóbíró által kihallgatott arra nézve, hogy maga Solymosiné leányának eltűnéséről szólva, neki egyszersmind 1000 frtot helyezett kilátásba, hogyha egy leányt, mely éjjel érkezik majd meg, magáénak fog vallani. Tanú: Ezer forintot nem ígértem, hanem csak 200 frt-ot és pedig azért, mert éppen azon a napon a csapláros Szent-Mihályból azzal a hírrel jött oda, hogy egy leány ment Szent-Mihály felé, s alkalmasint beszélt is vele, mely mindenféle jelek szerint Solymosi Eszter. Néhány óra múlva máshonnan is jöttek azon hírrel, hogy Solymosi Eszter a szent-mihályi csárda felé ment és haza fog érkezni. Es-*

⁴⁰⁴ Egyetértés, 1882. jún. 3. A gyűjtés célja saját bevallásuk szerint az volt, hogy a befolyó pénzből „Solymosinét megjutalmazták, ha eltűnt leányát, vagy annak hulláját előteremti, sőt akkor is, ha megkerítésében segítségére lesz a hatóságnak. A pénzt az is megkaphatja, a ki sikerre vezető közléssel támogatja a hatóságot.” Ez egyébként az Eszter hazatérésével kapcsolatos felfokozott környékbeli várakozást is érthetőbbé teszi.

⁴⁰⁵ Egyetértés, 1882. jún. 12.

⁴⁰⁶ Függetlenség, 1882. aug. 6.

tefelé azonban még nem érkezett [...] azért voltam Solymosinénál, hogy ha hazajön, jelentse, hogy a zaj ne legyen tovább.” Solymosiné is előadta a maga (bővebb) verzióját: „Találkoztam vele az úton, midőn a sok izraelita körülvett. Többed magával volt, csak jött ment mellettem és megvárta, míg egyedül vagyok és nincs velem senki sem. Akkor húzódtam hozzá: Nézze Solymosiné, valamit mondok magának. Ha a maga lánya éjjel haza jön és nem tagadja meg egy ezer forint lesz a magáé. Én azt mondom erre, hogy nem kell nekem, nincs az a kincs a világon, csak a gyermekemet hozzák vissza, akár élve, akár halva. Azt mondja erre az idegen, hogy úgy is jó lesz? Úgy lesz nekem jó, csak a gyermekem kell. Erre azt mondta az idegen. Hiszen meg lesz a lány úgy is, ne búsuljon.”⁴⁰⁷ (Kiemelés – K. Gy.) Solymosinének tehát egy év alatt szépen terebélyesedett az emlékezete. Korábban sem a *Debreceni Ellenőr*, sem a *Függetlenség* tudósítójának nem mondott olyat, hogy azt mondta volna, neki „akár élve, akár halva” jó lesz a gyereke. Lichtmann viszont csak most tette egyértelművé, hogy ajánlatával a „zaj” lecsillapítása volt a célja.

Adva volt tehát egy napról két párhuzamos esemény: a „gyülekezés” és a „vesztegetés”.

Az egyikről csak mások szóltak, a résztvevők (sem a zsidók, sem a keresztények) nem. A tiszalöki zsidók közül ugyan nyolcat Bary jelentése név szerint feljegyzett, a vasvillával felvonuló keresztények arctalan tömegéből azonban még véletlenül sem bukkant elő senkinek a neve. Ennek a tömegnek nem voltak hangadói?⁴⁰⁸

Az ún. vesztegetési ügyben viszont kizárólag a beszélgetés résztvevőinek, Solymosinénak és Lichtmann Józsefnek a szavait olvashatjuk vagy a vizsgálóbírói kihallgatás vagy riportok vagy a tárgyalás jegyzőkönyve szerint. S bár a vizsgálóbírói, riporteri, elnöki, ügyészi kérdések már magukban hordozzák a válaszok egyfajta értelmezési keretét, a reá adott feleletek alapjában véve mégis elsősorban saját szövegek (eltekintve itt attól, hogy a diskurzus felidézésekor Solymosiné nem csak a saját szavait citálja!). Az is látható, hogy az idő múlásával hogyan „hízik” az emlékezetből felidézett párbeszéd. Solymosiné továbbra is a „megtagad/eltagad” igéket adja Lichtmann szájába, de önmagát idézve először csak a tárgyaláson hangzik el, hogy „élve vagy halva”, csak kerüljön elő a leánya. Mindez figyelemre méltó jelzés arra, hogy 1882. május végén Solymosiné valójában még reménykedett, hogy leánya élve is felbukkanhat. De még a tárgyalás idején sem értette igazán, hogy miért is ajánlották neki a pénzt (az idegen leány Eszterként való elfogadását valójában mások viszik a történetbe!). Fontos változásnak kell a tárgyalásig eltelt év alatt tekintenünk, hogy az amúgy szintén Újfaluban lakó, korábban még az idegen zsidók tömegéből ismerősként mellé lépő Lichtmann József ekkorra már valahogy személyében is „idegenné” vált Solymosiné számára.

Persze a közben eltelt időben nemcsak a történetek változtak, hanem viszonyuk is, amennyiben a két, szorosan összefüggő ügyből a vesztegetési ügy szinte a „népizgalom” fedőtörténetévé lépett elő.

Ónody Géza steril ideologikus értelmezésében már ezt a stádiumot látjuk. Az 1883 januárjában megjelent pamflet már kivonta az elbeszélést a konkrét tér-idő viszonyok

⁴⁰⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25. Az ügyész még a következő kérdést intézte Solymosinéhoz: „Szeffert: Azt hiszi Solymosiné, hogy azért ígérték, mert idegen leányt akartak volna hozni? Solymosiné: Nem tudom, nem is gondoltam, miért mondja azt, vagy miért ígéri. Szeffert: Azt nem hitte, hogy azt akarják, hogy idegen leányt fogadjon a maga gyermekének? Solymosiné: Akkor még eszembe nem jutott, hogy idegent akarnak-e, vagy miért mondják?” Uo.

⁴⁰⁸ Vö. Rudé, 1986. 226–247.

közül és általános (faj)erkölcsi elvek közé szorította: „Egy ízben, midőn a vizsgáló bíróság Eszláron volt és a bűntény szövevényes szárait és a bűnbanda álarcosainak nyomait kutatta: Solymosiné, – kit különben a zsidók úton útfélen büntetlenül szidalmaztak és bántalmaztak – a bírósághoz azon panaszt terjeszté, hogy őt »Jaszli úr« arra akarta rávenni, hogy egy leányt fogadjon el Eszter helyett, és pedig a következő szavakkal: »Ha a leánya elő kerülne, Solymosiné, milyen jó lenne magának ezer forint, melyet tőlünk azonnal felvehetne.« Ezen vesztegetési kísérletért Jaszli úr kérdőre vonatván, természetesen mindent tagadott, annyit azonban fajjelleme szerint lealkudva mégis beismer: »hogy nem 1000, hanem csak 300 frtról beszélt Solymosinének, melyet azért kapna, ha sikerülne Esztert előkerítenie.« – Az anyának, kinek szíve mély gyász keservétől sajog, ember tehet-e ilyen ajánlatot vagy zsidó? Ezer vagy háromszáz forint, mindegy; nem a formában, nem az összeg mennyiségében, hanem a lényegben: a sikert célzó szándékban, – melyből ravaszság és lelketlenség, sőt egyúttal a bűntudat galóca színe is kikanalál, – rejlik az elítéltetés indoka. Hozzá mily otrombán kigondolt neme a bűnrecsabitásnak! Háromszáz frttal ösztönözni a szülőt leánya előkeresésére akkor, midőn minden jel és bizonyíték, még önmaga az ösztönzés is a sakterkés ellen vall: hogy e leány nem él, elevenek közt többé nem található, hullájáról pedig csak ruháját küldték el egy más boldogtalan holttestén a csendesesen hömpölygő hullámok által, – akkor, midőn a központi iroda magasabb szabású Lichtmannjai által idegennek is 5000 frt van jutalmul kitűzve egy előkerítendő Solymosi Eszterért [...] elfelejtették, hogy Solymosiné, ha szegény is, de becsületes, jellemes kereszténynő, – nem zsidó, hanem goj.”⁴⁰⁹ Csak emlékeztetve arra, hogy minden valószínűség szerint a *Függetlenség* eszlári különtudósítójaként Ónody adhatta az első híreket a pünkösdhétfői eseményekről, feltűnő, hogy könyvében már nincsen szó sem Solymosiné házának zsidók általi megrohamozásáról, sem a vasvillákkal, dorongokkal felfegyverzett ittas eszlári férfiak zsidókat elűzni akaró hadáról. A tágabb, mozgalmasabb, drámaibb eseménysor mintegy kikopott a kétszemélyes, meglehetősen kisszerű megvesztegetési ügy mögül (mi azért nem csinálnánk jellembeli kérdést abból, hogyan sikerült a bevallott 200 forintot a szerzőnek valahogy 300-ra felszófolnia). A pamfletírónak a történeti kronológiához való ragaszkodás sem erőssége: egyértelműen a június 19-én a dadai füzesekben megtalált holttesttel kapcsolatos tényeket, érzelmeket vetítette vissza május végére. Mint láttuk, az 5000 forint is csak június 7-e után lett országos jutalomként kitűzve.⁴¹⁰

Az egyébként akkurátus Bary József 1882 pünkösdhétfőjét – tévesen – május 21-ére téve, szintén a végtárgyalás jegyzőkönyveit idézi a „vesztegetési kísérletről”. S a vizsgálóbíró szigorú szerepéből kilépve – a tettek motivátlanságát érzékeltetendő – a következő kommentárt fűzi a párbeszédhez: „Vajon józan ésszel feltehető-e, hogy ha Solymosi Eszter csakugyan hazajön, az anyja eltagadta volna? Vajon feltehető-e, hogy ne terjedt volna el percek alatt híre a faluban, akkor, amikor már az egész világ érdeklődése az eltűnt leányka felé irányult, amikor eltűnése miatt izgalomban volt az egész ország? Mi érdeke lett volna Solymosinének, hogy eltagadja a lányát, ha az csakugyan megjön? Hiszen az örömtől megittasodva végig kiabálta volna az egész falut, ha előkerült volna elveszettnek hitt leánya! Feltehető-e józan ésszel, hogy az okos, agyafúrt

⁴⁰⁹ Ónody, 1883. 231–232.

⁴¹⁰ *Függetlenség*, 1882. jún. 12.

Lichtmann pénzt ígér csak azért, hogy akkor is jelentse azonnal Solymosiné, hogy megjött a leánya, ha éjszaka jönne meg? Miért? Nem mindegy a nyíregyházi fogdában ülőkre nézve, ha csak reggel történik a bejelentés, reggelnél előbb úgy sem szabadulhatnak!”⁴¹¹ A motivációkat boncolgatva nekünk már csak az értetlenkedő kérdés maradt: vajon miért hiányzik Bary emlékiratából a pütkösdí pogromveszély s az annak megakadályozásában játszott saját szerepéről szóló beszámoló? Utólag ennyire nem tartotta volna fontosnak?⁴¹²

De folytathatnánk tovább az utólagos irodalom faggatását: vajon Eötvös dokumentumregénye miért feledkezett meg mind a pütkösdí népiizgatottságról, mind az attól nehezen elszakítható ún. megvesztegetési ügyről? Pedig saját jegyzeteiben kivonatoltan fellelhetette az idevágó adatokat.⁴¹³ Csak nem az a hite homályosította el látását, miszerint az „eszlári nép” fülébe kívülről „súgták” bele a „vérvád babonáját”?⁴¹⁴

Amikor 1882 pütkösdjének eszlári példáján a falusi nép hangulatingadozásainak és a vármegyei hatóság rendteremtő szándékainak konkrét erőviszonyait, összefüggéseit vizsgáltuk, megpróbáltuk helyreállítani a lokális eseményeket összefűző szálakat: a környékbeli gyülekezés és a több településre kiterjedő gyűjtés kapcsolatát, a „népiizgatottság” és a helyi hangadók egymásra utaltságát. Aligha lehetett véletlen, hogy Lichtmann József épp a tumultuózus jeleneteket hozó „zaj” napján hozakodott elő ajánlatával Eszláron. A „népiizgatottság”-kontextusban azok a véleményformáló közvetítők is árnyaltabb megvilágításba kerültek, akik hol a vérvádper „rendezőinek” (Eötvös), hol „játékszervezőinek” (Kende) számítanak, mint Adamovics József plébános vagy Farkas Gábor bíró, egyszersmind azonban a május végén felrémlő erőszakveszély csillapítóiként is szerepet játszhattak. Persze kellett ahhoz az amúgy az események másnapján még autentikus krónikásnak mutatkozó Bary József vizsgálóbíró tevékeny hozzájárulása is. Ha a szereplők cselekedeteit motiváló ellentmondásos mozzanatokról megfelekezünk, ha kiiktatjuk az értelmezésből a tetteket átszövő helyi, tájegységi és megyei hálózati szinteket, hogyan is ábrázolhatnánk hitelesen a kulcsfigurák ambivalens viselkedését?

⁴¹¹ Bary, 1933. 132. Ugyanakkor Bary is jól tudta, hogy Lichtmann ígérete mögött a megyében „hatósági engedély nélküli gyűjtésből befolyt 1500 forint” állhatott, amelyet az alispán „lefoglalt”. Uo. 133.

⁴¹² A korabeli sajtóra hivatkozó dodonai rejtett utalásból aligha hámozható ki a pütkösdí mélyebb eszlári eseménysora. Eszerint Kornis, nyilván május 26-i, jelentése Tisza számára aligha volt megnyugtató, „s nyugtalanságát csak fokozhatták a pütkösdí helyszínen járt újságírók tudósításai. Miután a tudósítók hivatalos információkat nem kaphattak és értesítéseiket a helyszínen csak magánúton szerezhették meg, a sajtó is sürgette a tényállás hivatalos előterjesztését, s az *izgalom lecsillapításához* a kormány közreműködését.” Bary, 1933. 148. (Kiemelés – K.Gy.) De a dokumentumai között fellelhető saját egykorú jelentéséről egy árva szó sem esik!

⁴¹³ OSzK Kt, Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 13.

⁴¹⁴ „Ez napon [április elsején] tűnt el a cselédlányka. Nem azon a napon alakult meg a vérvád, hanem sokkal később. Előbb a sajtó cikkei, azután az országgyűlési beszédek s gyűlölködő felekezeti izgatások alakították meg. Híre lassanként eljutott az eszlári nép fülébe is. Gyöngye lelkek ott is akadtak, amelyekben meggyökeresedett a vérvád babonája [...] Bizonyos az, hogy a magyar nép nem ismeri s hírét se hallotta. Sőt akkor se hitte el, amikor húsz év előtt rettenetes izgatás nagy szenvedéllyel súgta fülébe. Én magam a nép körében soha nem hallottam.” Eötvös, 1968. I. 65–68. Az összeesküvés-elméleti hagyománnyal szemben meggyőzőnek tartjuk Kende Tamás kritikáját. Kende, 1995. 103–105.

Megtorpanás

Május 30-án Bary és Egresi Nagy Tiszalökre indult, hogy egy korábban ott eltemetett női holttestet exhumáltasson.⁴¹⁵ Eszláron a 26-ával lezárult, addig jegyzőkönyvezett nyomozás 30-ával újra kezdetét veszi. Ezek a kihallgatások viszont kizárólag a május 30-án, pünkösdhétfőn történetekkel foglalkoznak. Ezeknek az eseményeknek (népizgatottság, „vesztegetési kísérlet”) a majdani bekövetkezte egyáltalán nem volt előre sejthető. (Egy fejlett összeesküvés-elmész nyilván itt a dolgok konspirált megrendezése irányában indulna el!) Pedig szemmel láthatólag megtorpan a nyomozás. Már a május 30-án történtek tálalása is némiképp erre enged következtetni. Június első felében alig vettek fel jegyzőkönyvet. Június 3-án kihallgatták a megkerült téglási saktert, Braun Löbit, aki természetesen mindent tagadott.⁴¹⁶ Június 4-én készült Scharf Móric nagynőjének, Scharf József első felesége révén anyósának vallomása. A 77 éves özvegyasszonyt elsősorban a fiú születési dátuma és a rokonság felől faggatták.⁴¹⁷

Közben június elején megérkezett Nyíregyházára Kozma Sándor helyettese, Székely Ferenc főügyész helyettes. Miután áttanulmányozza az előnyomozás addigi iratait, Eszlárra is ki akart látogatni. A június 4-én Eszláron tartott pótszemlén a hatóság meglehetősen bizarr dolgokkal, például „próbakiabálások meghallgatásával” foglalkozott: „A zsidó templomból Solymosi Eszterhez hasonló korú és nagyságú kisleányokkal próbakiabálásokat végeztettünk, s megállapítottuk, hogy úgy a zsidó templomból, mint annak előpitvarából és az egyházi lakásából s a vele kapcsolatos fürdőhelyiségből jövő olyan erős, éles kiáltások, amilyenek egy kétségbeesett embertől származni szoktak, Lengyelné konyhájában majdnem egészen tisztán, a tornácra pedig tompán és olyképpen hangzanak, mintha a föld alól jönnének.”⁴¹⁸ Ezek a „bemutatók” leginkább Lengyelné (és Feketéné) szavahihetőségének megerősítését szolgálták, ők ugyanis április elsején hangokat hallottak a zsinagóga felől kiszűrődni. Ehhez szolgáltak most kellékek az „Eszterhez hasonló korú és nagyságú kisleányok”. Valójában azonban a performance cselekményébe bevont résztvevők révén átélhetővé tették a falu lakossága számára, hogy az események valószínűleg a vádban elbeszélte módon történhettek. Az elbeszélés valószínűsége azonban csak látszólag pótolhatta a valóság elbeszélését.

A DARGÓI JAVASASSZONY ÉS A MÁRAMAROSI BÁBA

Valójában az is a nyomozás megtorpanásának a jele, hogy miután május végén a környéken híre futott, hogy Eszter megkerült, s haza felé tart Szentmihály felől, mégsem jött meg. Láthatóan ettől Solymosiné is elbizonytalanodott. Már nem az e világi hatóságok, hanem más médiumok közreműködése felé tapogatózott. Kétszer is elutazott Dargóra (Zemplén megye, gálszécsi járás), hogy egy „tót” jósnőtől megtudja, mi lett Eszterrel. A tokaji hetivásáron kapta az ötletet, s húga, Solymosi Gáborné beszélte rá, hogy próbáljanak szerencsét. Bodrogkeresztúrtól Sátoraljaújhelyig vonattal utaztak, majd onnan gyalog mentek Dargóra, ami nem csekély távolság. Ott derült ki, hogy az

⁴¹⁵ Törvényszéki hullavizsga. 1882. máj. 30. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 122. Erről az exhumálásról később esik majd szó.

⁴¹⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 17. Braun Leopold, 1882. jún. 3.

⁴¹⁷ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 165. Feuermann Farkasné sz. Dávid Sára, 1882. jún. 4.

⁴¹⁸ Bary, 1933. 149–150.

ottani javasasszony csak szlovákul tud, s ugyan nagy nehezen egy tolmács segítségével megértették valamennyire egymást, a nő azzal rendelte vissza őket: jöjjenek egy hét múlva. Aztán Eszter felől csak annyit üzent nekik: „A mi elveszett, megkerül”. Ennél többet nem is tudtak meg, mert amikor egy hét múlva újra Újhelybe értek, úgy érezték, mindenfelől zsidók követik, zaklatják őket, úgyhogy végül dolguk végezetlenül visszafordultak.⁴¹⁹ Az első út a pünkösdi utáni hét szombatjára, június 3-ára tehető, a második június 10-re, szintén szombatra. Az első megelőzően, május 29-én csoportosultak a tiszalöki zsidók Újfalu déli végén, Solymosi Eszter hazatértét várva. Ekkor ajánlott állítólág Lichtmann József 1000 forintot arra az esetre, ha Esztert az anyja visszafogadja. A szintén újfalusi Einhorn Józsefné még meg is erősítette ezt, amikor már a helyét tudni vélte a zsidóktól kapott pénznek: jó lesz az Eszter férjhez adásához.⁴²⁰ A második dargói út sem történt izgalom nélkül: közvetlenül az indulás előtt, június 9-én fogták el és tartóztatták le Eszláron özv. Kleinné Roth Borbála zsidó bábaasszonyt, aki váratlanul megjelent Solymosiné házánál.⁴²¹

Ez utóbbi azért érdekes, mert az események két gyökeresen eltérő értelmezése, a frontvonalak teljes lemerevedése közepette, a vizsgálat által felszított gyanakvás légkörében is jelzi a mélyben folyó akkulturációs folyamatokat. Solymosiné (és húga) viselkedését is ebben a felzaklatott kontextusban lehet csak értelmezni. Történt ugyanis, hogy első útjukról hazafelé Keresztúrt elhagyva az országúton összecakadtak egy magát bábának mondó asszonnyal, aki érdeklődött Eszlár felől. Alig egy hét múlva, péntek délután pedig egyszer csak egy ismerősnek tűnő asszony toppant be az épp ismét Dargóra készülődő Solymosinéhoz: „Jó napot keresztények! Eljöttem megtudni, hogy is volt a lánykának a sora?” Solymosiné és húga azonnal felismerték, hogy ez ugyanaz a zsidó bába, akivel Keresztúrnál találkoztak. A harciasabb Solymosi Gáborné támadó fellépésére állítólág azzal védekezett: „Nem jól ismer jó asszony. Én református keresztény asszony vagyok.” Solymosi Gáborné azonban a szemébe vágta: „Egy spion, nem református asszony.” Hiába ajánlotta fel a tudós bábaasszony szolgálatait is, hogy „ő tud egy híres javas asszonyt, kinek csak egy ing kell, melyet az elveszett a testén hordott, és azzal ki tudja varázsolni hova lett az eltűnt, akár él, akár meghalt. Ő, mint igaz keresztény asszony azért jött, hogy segítségére legyen Solymosinének lánya fölkeresésében. Adjon neki egy inget, amely Eszteré volt, vagy ha ez nincs, egy foltot a ruhából, a milyent hordott, s ő megcselekszi, hogy a javas asszony által kivarázsolja, hol van Eszter?” Az izgatott hangulatban először rázárták az ajtót, aztán a szomszédasszonyokkal a bíróhoz és jegyzőhöz kísérték, aki le is tartóztatta a kémnek nézett asszonyt.⁴²²

⁴¹⁹ *Függetlenség*, 1882. aug. 29; 31. Solymosiné a tárgyaláson nagyjából ezzel egyezően mesélte el a Dargó felé vezető második út megpróbáltatásait. Mint aktualitását vesztettéről nem szólt azonban az első út hozadékaként kapott üzenetről. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 21. Ennek nyomán Bary is csak a második, kudarcot vallott útról írt. Bary, 1933. 150–151.

⁴²⁰ OSZK Kt Fol. Hung. 1834. (Eötvös) 14.

⁴²¹ Kihallgatási jk. 1882. jún. 11. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary).

⁴²² *Függetlenség*, 1882. aug. 30. A végtárgyaláson egy védői kérdésre Solymosiné még azt is felidézte, hogy Roth Borbála arra az esetre, ha nem tudna elmenni Szigetre, olyan tanácsot is adott neki, ami még őt is meglepte. „Solymosiné: Azt már majd meg se tudom nevezni; mert már majd rá se hallgattam. Olyan babonáságot mondott, hogy ingét ássam a tűzhely alá, és 9 tűt varrjak bele, vagy alá, nem is tudom, mert nem is hallgattam rá.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 21. Eötvös sem tudott rájönni a zsidó asszony motívumaira, így világjobbító elhivatottságot látott benne. Az esetből egyébként ezt a nem éppen meggyőző írói tanulságot vonta le: „A zsidó asszonyok nemigen babonások, de a kálvinista magyar asszonyok se.” Eötvös, 1968. I. 145.

A letartóztatottal felvett jegyzőkönyv szerint özv. Klein Sámuelné Roth Borbála valóban járt Újhelyen, Keresztúrbán, Tokajban (június 4–5-én). Állást keresett. Épp Tiszalökre tartott Eszláron keresztül, amikor „egy ismeretlen asszonyhoz vizet inni” betért. S innen hallgassuk az ő verzióját: „A mint bementem, köszöntöttem őket »jó napot keresztények« – ők kérdezték miért köszönök így, s erre mondtam, hogy én 11 évig bábáskodtam tiszta reformátusok között, s ezért tudom, hogy kell velük beszélni. Ezután röktön azt mondtotta az egyik asszony, hogy engem már látott Tokajnál, s hogy most ki nem megyek a házból. Azután bejött még 5 asszony, s szóba jöven az Eszláron eltűnt leány, említették, hogy a leány anyja egy tudós asszonyhoz járt, akitől leánya hollétét akart[a] megtudni, de nem tudott vele beszélni, mert az csak tótul tud. Én ekkor mondtam, hogy Máramaros szigeten is van egy tudós zsidó asszony, az is megmondaná, de ezen kívül egyebet nem beszéltem, sem azt nem mondtam, hogy én elő tudnám adni a lányt élve vagy halva, sem azt, hogy jöjjenek Szigetre velem. Ezután én egy asszonnyal a községi bíróhoz mentem, aki letartóztatott és a csendbiztoshoz küldött.”⁴²³

Mi a tökéletes félreértés titka? Két szerencsétlen özvegy akár meg is érthetné egymást. Fél évvel korábban talán nyugodtan eldiskuráltak volna. Még ha egyikük egy mindig gyanús hírben ködlő foglalkozású bábaasszony is. Mindketten hisznek a javasasszonyban (az egyik a dargói tótban, a másik a máramarosszigeti zsidóban). A bába tévedése kettős: egyrészt úgy hiszi, 11 év tapasztalata alapján tudhatja, miként kell megszólítani a kálvinista magyar asszonyokat, s nem érti, hogy miért hiszik róla ezek után mégis, hogy spion (vajon honnan jön ez a szó Solymosi Gáborné számára?), s hogy református keresztény asszonynak akarja kiadni magát. Másrészt viszont, ha valóban annak akarta kiadni magát, akkor nem számolt azzal, hogy a ruházata, sőt akár a viselkedése 1882 nyarán Eszláron már nem elég valamiféle identitás elfogadtatásához. Felfoghatjuk a dolgot Solymosiné befolyásolhatósága újabb jeleként, harcias húga élenjáró szerepe legalábbis erre látszik utalni. A pillanatok alatt szövetségesként fellármázható öt eszlári szomszédasszony előteremtéséhez azonban valami más is kellett.

Közben burjánzottak a névtelen levelek és feljelentések. Bary szinte panaszkodik, hogy június első felében „tizenöt helyről jelentik táviratban, s közlik a fővárosi sajtóval, hogy Solymosi Eszter itt vagy amott előkerült. Átlag tehát minden napra esett egy Solymosi Eszter”. S hozzáteszi, hogy a főként hozzá, de a törvényszékhez érkező leveleket „alig győztük felbontani és átolvasni”.⁴²⁴ Végül a Solymosi Zsófi címére Nagykárolyból érkezett névtelen levelet érdemesítette a vizsgálóbíróság tüzetesebb nyomozásra. A holttest után kutattak. A bejelentés szerint a sakter pincéjében kell keresni Esztert. Június 13-án így jutottak Schwarz Salamon lakására, ahol a feleség jelenlétében konstatálják, hogy nincs pince. Sebak, átvizsgálják a padlást és felásnak minden olyan helyet, amit gyanús-nak találnak. Aztán a volt sakter, Rosenberg lakásához mennek, de mivel itt sem volt pince, itt már nem is keresgélnek. Kiderül, hogy az Újfaluban lakó egyházközségnek kocsmárosnak, Szüszmann Jakabnak van a zsidók közül pincéje. Ennek átkutatását határozzák el. S minő véletlen: összetalálkoznak vele az utcán. Nevezett önként ajánlotta fel, hogy vizsgálják át a pincéjét. A magukkal vitt emberekkel fel is ásatják a pincealjzatot, itt sem találnak semmit. Most már minden fontosabb hitközségi embert sorra

⁴²³ Kihallgatási jk. 1882. jún. 11. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary).

⁴²⁴ Bary, 1933. 154.

vettek. A kudarc teljesnek látszik. S milyen következtetésre jut a magára nagyon is adó vizsgálóbíró mindebből: „mindinkább valószínűséget nyervén azon körülmény, hogy Solymosi Eszter hullája eldaraboltatva, többek által különböző helyeken ásatott el.”⁴²⁵ Ha valaki úgy érezné, hogy romlik a krimi minősége, ne engem hibáztasson.

A vizsgálóbíró ugyanarra a június 13-ára még kihallgatásra rendelte Eszter gazdaszonyának férjét, Huri Andrást is. Őt valamiért eddig nem sikerült kifaggatni. A református béresgazda azonban, aki Lichtmann Jakab alkalmazásában állt, Eszter eltűnéséről semmi tudomással sem bírt.⁴²⁶

Ügy tűnt, nem lehet továbblépni az ügyben. Solymosi Eszter teste, azaz a corpus delicti nélkül – jogi műszóval élve – a „tárgyi tényálladék” nem volt „kétséget kizárólag konstataható”.⁴²⁷

A per: vizsgálatok, végtárgyalás, ítéletek (1882–1884)

Szigorú jogi értelemben véve az előnyomozás csak 1882. július végén zárult, s ekkortól vette kezdetét az ún. „különös vizsgálat”. Ám, mint azt korábban jeleztük, a korabeli (törvényben pontosan nem rögzített) büntető eljárásjogban az előnyomozás és a speciális vizsgálat nem különült el egyértelműen. Az előnyomozási szakasz „kitolásának” jelentőségét az adta a törvényszék szempontjából, hogy minimálisra lehetett korlátozni a védők szerepét. Az első védő, Heumann Ignác kérését például, aki részt kívánt venni a tiszalöki holttest exhumációján, „az ideiglenes bűnvádi eljárási szabályoknak az »előnyomozás«-ról szóló 19-től 32-ig terjedő paragrafusaira” hivatkozással utasították el, miszerint „a vádlottak érdekében a védőügyvédi beavatkozás csakis az előleges letartóztatás elleni fellebbezés esetében engedtetik meg”.⁴²⁸ Később több vádlott nevében a védőügyvédek sürgették az előnyomozás lezárását, még ha ez az előzetes letartóztatás veszélyével is járt: „Az eddigi törvényes gyakorlat szerint az előnyomozat csak is addig tart és tarthat míg a büntett illetékes úton a büntető bíróság tudomására nem jut, s míg annak tárgyi és alanyi felderítése iránt a büntető bíróság nem intézkedik. Mihelyt azonban a vizsgálat vezetése a rendőri és közigazgatási hatóságoktól a bíróság által átvétetik, mihelyt a törvényszék küldi ki vizsgálóbíráját s ezzel együttműködésre hívja fel közvádló ügyészét: az előnyomozati stádium azonnal megszüntet s a rendes bűnvizsgálat azonnal megkezdettnek tekintendő. Ez a törvényes gyakorlat áll fenn lényegileg ma is az ország sok bíróságánál. Az eljárási szabályzat határt von az előnyomozás és a rendes bűnvizsgálat között. Az előnyomozás feladatául a büntettnek és a tettesek személyének kipuhatolását tűzi ki. Mihelyt tehát a mi esetünkben megállapítva lett, hogy Solymosi Eszter gyanús körülmények között eltűnt s eltűnt esetleg büntettnek a következtése s mihelyt a vizsgálóbíróság a mi személyünkben vélte a tetteseket fölfedezni: a vizsgálóbíróságnak s a vele működő kir. ügyészségnek ránk nézve haladéktalanul az elj. szab. 33. § értelmében a rendes vizsgálat elrendelés iránt kel-

⁴²⁵ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 209. 1882. jún. 13. du. 5 óra.

⁴²⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 27.

⁴²⁷ Ezt a *Budapesti Hírlap* cikkére hivatkozva állapította meg a *Függetlenség*. 1882. júl. 7. A tiszta-eszlári bűntény.

⁴²⁸ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 128–130. Végzés (1882. máj. 31).

lett volna határozatot hozni s illetőleg indítványt tenni.”⁴²⁹ Ezek a panaszok mindenesetre felgyorsították az előnyomozás szakaszának lezárását.⁴³⁰ Az előnyomozást lezáró és a különös vizsgálatot elrendelő végzés kihirdetésére 1882. július 29-én került sor.⁴³¹

A vádindítványt azonban csak 1883. április 16-án nyújtották be. A szóbeli végtárgyalás pedig 1883. június 19-étől augusztus 3-ig tartott, s az utolsó napon hirdették ki az elsőfokú ítéletet. A budapesti királyi ítélőtábla másodfokon 1883. december 22-én, a királyi tábla 1884. április 4-én hagyta jóvá a korábbi fórumok határozatait. Maga a per jócskán megérdemelné, hogy alapos jogtörténeti elemzésnek vessék alá.⁴³² Mi most választott társadalomtörténeti látószögeinkhez híven s jogtörténeti kompetencia híján nem ebbe az irányba indulunk tovább. A végtárgyalás időszaka vonzhatná az eseménytörténeti elbeszélést is. Maguk a perről szóló tudósítások is előszeretettel számoltak be naponkénti, hetenkénti bontásban a nyíregyházi tárgyalóteremben történekekről.⁴³³ Következő fejtegetéseinkben mégis inkább visszatérünk a hosszabb távú időléptékekhez. A ’per’ amúgy is a magyar nyelvben mindent egybefogva jelenti az elő- és különös vizsgálatot, a végtárgyalást, a fellebbezést, az ítéleteket. Fejezetünk középpontjába pedig a perben fordulatot hozó, 1882. június 18-án a dadai Csonkafüzesben megtalált holttestet és az azon talált ruházatot helyezzük. A ruha és a test történetét önállóan tematizálva, az időtengely mentén hosszirányban haladva külön-külön vezetjük végig. A vizsgálat tanúvallatási jegyzőkönyveitől indulva meg sem állunk egészen a per befejezéséig. Miután a tanúk véleménye gyakorta változott a per során, célszerűnek látszott egy ilyenfajta „tárgyhoz kötött” diakronikus elemzés.

● PERFORMEREK IV. (a védők)

Az eddigi történések bemutatása során meglehetősen egyoldalú erőviszonyok mutatkoztak az első szakaszban. Ideje tehát, hogy elkezdjünk a védőkről beszélni, még ha az első perszakban csak minimális szerepet tölthettek is be. Eötvös Károlyt csak június közepén kéri fel az 1871 óta létező Izraelita Központi Iroda, hogy vizsgálja meg Scharf Móricot. Amikor majd június 18-án Nyíregyházára látogat, még nincs ügyvédi megbízása. Addig egyedül dr. Heumann Ignác vitte a védelem ügyeit. Nevét méltatlan hallgatással övezi a perrel kapcsolatos irodalom, még az Újvári-féle zsidó lexikon sem emlékezik meg róla. Eötvös rövid portréjából is csak kevésbé ismerhető meg. „A nyíregyházi törvényszék területén, éppen a bíróság székhelyén Heumann Ignác volt a legderekabb és legtekintélyesebb ügyvédek egyike. Származása s valása szerint zsidó. Nős, családos ember. Jeles jogász. Úgy emlékszem a bécsi jogi egyetemen végezte tanulmányait.”⁴³⁴ Az ügyvédi pálya nehézségeinek ecsetelése után megállapítja: „Heu-

⁴²⁹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 692–693. Eötvös, Horánszky, Funták védőügyvédek panasza a törvényszékhez védenecik nevében (másolat).

⁴³⁰ Kornis, miközben meghosszabbította a vizsgálati fogságot és újabb két vádlott letartóztatását hagyta jóvá, egyúttal körültekintő eljárásra utasította Baryt: „Ezúttal is figyelmeztetem Önt, hogy a külvizsgálatot lehetőleg mielőbb befejezze, mert a védők ma már két kérvényt nyújtottak be a különös vizsgálat elrendelése, esetleg a szabadlábra helyezés iránt. Okosan és körültekintőleg működjenek, nehogy a vizsgálaton valamely rést üthessenek.” Kornis – Tisztelt Bary úr! (Nyíregyháza, 1882. júl. 20.) OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 198.

⁴³¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 683. Különleges vizsgálatot elrendelő végzés kihirdetése (1882. júl. 29.).

⁴³² Fontos lépés a feladat megfogalmazásának irányában: Stipta, 2003.

⁴³³ Az *Egyetértés*, az *Egyenlőség* napi bontásban számozva közölte a végtárgyalás jegyzőkönyvét. A *Függetlenség* heti összefoglalókat is közölte: Három hét. 1883. júl. 10. Melléklet; Négy hét után, 1883. júl. 17. Melléklet.

⁴³⁴ Eötvös, I. 1968. 349.

VI/15. KÉP ● Heumann Ignác védő

mannban elég férfiasság, elég elszántság volt. De utóbb erélye csökkenni kezdett.” Majd így folytatja: „Lassanként be- látta, hogy védői kötelességét önérzetes férfiú módjára nem teljesítheti. Ráomlik a közgyűlölet minden átka, ügyvédi munkáit sem végezheti. De lassanként meg is vonják tőle a bizalmat. S ha nincs munka: kenyér se lesz. Rá és családjára vigasztalan, sötét jövő borul. Szegénység és nyomor. Közöl- te feleségével mindezt. De azt is, hogy a védelemről le akar mondani. Le kell mondania. Az asszony gyakran erősebb, mint a férfi. A nagy szív, ha asszony keblében dobog, nem fél, nem számít, nem bölcseleksedik. Azt felelte férjének: – Nem mondasz le! Ha életünkkel játszunk is, te a szegény vádlottakat, akik benned bíznak, el nem hagyhatod. Ki védje hitünk sorsosait, ha mink is megfutamodunk? Ne félj a sze- génységtől. Együtt koldulunk, egymást el nem hagyjuk.”⁴³⁵ Egy szó mint száz, Heumann maradt a védelemnél, de – Eöt- vös szerint június 10-e táján – Pestre utazott és segítséget

kért a Központi Iroda vezetőitől. Így került Eötvös a képbe. Eötvös tisztelettel emlékezik meg az asszonyról, nekünk is illik felidézni a családot.

Heumann helyi társadalomba ágyazódott kapcsolatrendszere messze jelentősebb volt annál, mint ahogy Eötvös beállította. Heumann Ignác (a születési anyakönyvben Jicchok) 1845-ben Zemplén megyében, a varannói járásban, Csemernyén látta meg napvilágot. Apja, Ábrahám/ Sándor (1817–1897), '48-as honvéd, bérlő, háztulajdonos, anyja Rosenthal Hani (1823–1906). Testvérei közül Ilona, Reich Benőné apjuk halálakor Nyíregyházán él, Samu 1898-ban Buda- pesten hunyt el, Dóra (1847–1897), Klár Dezső feleségeként még szerepet kap történetünk- ben, Béni (*1860) nagyenyedi Enyedy névvel 1905-ben szerez magyar nemességet, s mérnöki diplomával a zsebében bankár lesz Pesten.

Heumann Ignác 1871-ben Eperjesen vette feleségül az akkor 20 éves eperjesi születésű Adler Jozefinát, Adler Leó és Ungár Teréz leányát. Házasságukból öt gyermek érte meg a fel- nőttkort: Szidónia, Csillag Kálmánné (*1872) budapesti, Jenő (*1874), Klára, dr. Kéri Miklósné komáromi lakos, valamint Endre (*1877). Az apa 1896-ban, 51 éves korában Nyíregyházán, szélhűdésben halt meg, nem sokkal halála előtt a szabolcsi főispántól megkapta a tisztelet- beli ügyészi címet.⁴³⁶

Heumann alakját rokonszenven idézte meg Krúdy Gyula is egy eredetileg 1932-ben meg- jelent írásában: „Heumann kösziklából faragott, félelem nélküli, ragyogó eszű védőnek bizo- nyult a zuhatagként ömlő csapások alatt is. (Hátramaradt iratai, levelezései, amelyeket e sorok írójának volt alkalma áttanulmányozni, bizonyítják, hogy nem ijedt meg az üldözésektől, háza ablakainak gyakori beverésétől, sőt az életveszélyes fenyegetésektől se, amelyek a vizsgálati fogságban levő zsidók védelme között érték. Fanatikusán bízott az igazság kiderülésében, bár az mindig távolodni látszott az újabban történő nyomozások révén.)”⁴³⁷ Tény, hogy a per alatti

⁴³⁵ Uo. 356–357.

⁴³⁶ A családra vonatkozó adatokat lásd SZSZBML IV. B. 411. 928. d. 4604/1940; 979. d. 30 934/1941. A családi iratokra Helmecci Aliz levéltáros volt oly kedves a figyelmemet felhívni, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁴³⁷ Krúdy, SZSZSZ. 1978. 3. 84.

bátor viselkedésért 1883 őszén még párbajoznia is kellett Kótajban Vay György volt csend-biztossal.⁴³⁸

Idéztük már Kornis Ferencnek, a törvényszék elnökének 1886-os levelét, amiből kiderült, hogy Heumann-nak és családjának attól nem kellett tartania, hogy az ügy nyugvópontra jutásával nem jut ügyvédi megbízatáshoz. S már ott említésre került sógora, Klár Dezső mint Kornis bátyjának egyik lehetséges bérője. A sokágú Klár dinasztia Szabolcs egyik legszorgalmasabb vagyongyűjtő családja volt a 19. század második felében. Ennek a famíliának egyik ágából származott Dezső 1845-ben, a Bodroghözben született. 1894-es nyíregyházi halálozásakor Pácint jelölték meg származási helyeként, valójában azonban a szülők a Zemplén megyei Szomotorban laktak, s Klár Dezső is ott jött világra. 1869-ben Töketerében vette feleségül Heumann Dórát, Heumann Ignác testvérhúgát. Sándor fia 1873-as születésekor Nyírpazonban laktak, de a legkisebb, hatodik gyermek, Szidónia anyakönyvezésekor, 1882 szeptemberében Klár Dezső már a Nyíregyházához tartozó Simapuszta (ma: Felsősima) bérője volt, ahol többgenerációs mintagazdaságot hozott létre. Simapuszta egyébként magával a perrel kapcsolatban is fontos szerepet játszott. Nemcsak Hatalóczy András, a védelem tanúja lett itt először kikérdezve, hanem láthatóan maga Eötvös is gyakran és szívesen tartózkodott Kláréknál a tárgyalás idején. Pár évvel később írt levelében igen meleg szavakkal emlékezett meg az ott töltött napokról: „A nyíregyházi jelenetek viharos hullámszámai között mindig édes megpihenés és felüdülés volt az az idő, melyet a te társaságodban és kedves szép családot körében eltölthettem. Neved jól ismerik túladunai barátaim körében, mert barátságoddal mindenütt eldicsekedtem. Nagy beszédemet is nálad gondoltam ki, ezt az ősszel kiadandó nagy munkámban meg is fogom örökíteni, hogy hálám kissé leróhassam [...] Náczinak és anyakalderes nevének valamint szép háziasszonyomnak add át kérlek szíves üdvözeletem, te pedig kedves nőddel együtt fogadd tőlem a leghűbb barát őszinte ölelését. Kevés ember volt és van a világon, a kit úgy szeretek, mint téged.”⁴³⁹ Most azon túl, hogy a levélből úgy tűnik, hogy Eötvös nagy művét már 1886 őszén meg akarta jelentetni (!?), érződik, hogy milyen szoros és erős helyi kapcsolatháló sorakozott fel a védelem képviselői mögött.

A védelem portrégalériájából természetesen nem hiányozhat a már eddig is sokszor hivatkozott *Eötvös Károly* és családja. Ráadásul már csak azért is őseivel együtt, mert Eötvös csaknem egész alfejezetet szán a nagy perről szóló „dokumentum-regényében” saját családjának és származásának. Persze azt is mondhatnánk, hogy csak azért, mert védőügyvédi szerepében az antiszemita (ahogy ő mondja: a „zsidógyűlölet szítói”) azzal támadták, hogy ő is zsidó családból származik. „Egészen helyes dolog lett volna, ha így lett volna is. De ez a hírlélés alaptalan. Családom ősi magyar keresztény család.”⁴⁴⁰ Mire a nagy mű megjelenik, már húsz évvel vagyunk a per lezárulta után, s a késői olvasónak nem lehet nem arra gondolnia, hogy a védekezés a zsidó származás vádja ellen aligha elégséges motiváció az eredet ilyen hosszadalmas (14. századig visszamenő) pertraktálásához. Öregapja, Ferenc kapcsán jegyzi meg, hogy „a

⁴³⁸ *Függetlenség*, 1883. nov. 27.

⁴³⁹ OSzK Kt Levelestár, katalógusa szerint Eötvös Károly, Bp. 1886. aug. 5. – ismeretlenhez. A megszólításból („Kedves jó Dezső!”) és a tartalomtól azonosítható, hogy a levél címzettje Klár Dezső. Klár simapusztai birtokán jelentkezett tanúskodni Eötvösnél Hatalóczy András. Eötvös, 1968. II. 273. A rokonsági viszonyokról oly figyelmesen beszámoló Eötvös ezúttal nem tesz említést művében arról, hogy Klár Dezső sógora védőtársa, Heumann Ignác volt. A levélben azonban nem mulasztja el őt is („Náczi”) nevével együtt üdvözölni

⁴⁴⁰ Eötvös, 1968. I. 367.

VI/16. KÉP ● Eötvös Károly

múlt század elejétől kezdve már mostani birtokunkba, a Veszprém megyei Mezőszentgyörgyre lépett be házasság és öröklés útján. E birtokot részint leányági, részint fiági öröklés útján 1595 óta bírjuk szakadatlan.”⁴⁴¹ Hogyan határozta meg Eötvös 1904-ben saját atyai származását: „Apám Eötvös Lajos volt. Voltak apró birtokai több vármegyében. Gazdálkodó kisnemes volt; – a múlt század negyvenes éveinek nagy alkotmányi küzdelmeiben Veszprém-, Tolna-, Zala vármegyék gyűlésein mindig részt vett. Az 1848-i függetlenségi harcban észrevehető tevékenységet fejtett ki az osztrák sereg ellen, s érdemes munkát végzett a haza védelmében.”⁴⁴² Ezt követi saját karrierjének bemutatása. Indulásként csak az ügyvédi oklevél „korai” megszerzésére utal, majd felemlíti a pápai jogakadémián, a bölcsészeti tanszéken töltött rövid időt. „Aprósággként” átugorja, hogy az Almásy Pál-féle összeesküvésben való részvételért 1864-ben néhány hónapig elzárva volt a komáromi haditörvényszéki vizsgálat idején, arról sem beszél, hogy már 1866 őszén megyei aljegyző lett. Csak a kiegyezés évében Veszprém vármegye tisztí ügyészének történt megválasztásáról,

majd 1871-es a veszprémi királyi törvényszék mellé közbíró királyi ügyésznek való kinevezéséről szól. 1872-ben pedig már Deák-párti képviselővé választották megyéjében. A fúzió után rövid ideig a pénzügyminisztériumban kapott állást, de a gazdasági kiegyezéssel szembefordulva arról lemondott és hazatért birtokára gazdálkodni. Végül 1877 végén Pestre tette át székhelyét, s ügyvédi irodát nyitott. 1878-ban ismét képviselővé választotta Veszprém vármegye, de ekkor már a függetlenségi ellenzék csapatához csatlakozott. Ekkortól az *Egyetértés* című lap főmunkatársa.⁴⁴³ A Deák-pártból a Függetlenségibe tartó politikai pályája révén több irányban is jó kapcsolatokkal rendelkezett.

Ha Eötvös saját családi státusleírását tesszük mérlegre, a diagnózist pontosnak találjuk, amennyiben a „gazdálkodó kisnemes” a nádfeleles kunyhóban élő mezőszentgyörgyi közbirtokos szinonimájának tekintjük. Az ősi magyar származással volt némi gond, ugyan nem a zsidó, hanem a „ráczkevi” előnévben is megbúvó délszláv eredet miatt.⁴⁴⁴ Az is furcsán hangzott, amit apja ’48-as „észrevehető” honvédelmi „tevékenységéről” írt. Hudi József szerint nem állja meg a helyét, hogy „apja, mint nemzetörtiszt, 1848 szeptember végén a horvát bán egy segédcsatáját megsemmisítette; tizennyolc dúló-fosztogató horvát katonát kaszabolt le. (A valóság: a feldühödött helybeliek egy hadnagyot s néhány közlegényt öltek meg, s kétséges, hogy Eöt-

⁴⁴¹ Uo. 369.⁴⁴² Uo. 370.⁴⁴³ A kiegészítések: Szinnyei, II. 1893. 1357–1358. 1884–1887 között ügyvédi foglalkozásából élt, ám 1887 és 1910 között ismét képviselő lett. Gulyás, VII. 1990. 474–475.⁴⁴⁴ Hudi, 1995. 9–11. Eötvös Károly születésénél a falu református keresztelei anyakönyvében szüleiéről ez áll: „Nemes Nemzetes Ötvös Lajos helybéli közbirtokos és Nemes Újhelyi Klára asszony”. Uo. 7. A nagy-apa, Ferenc (1775–1838) 1830-ban Veszprém-ben publikálta nemességét, ekkor települt át ugyanis Duna-szentgyörgyről Szilasbálsra. Az apa, Lajos (1808–1871) csak a házasságkötés után, valószínűleg 1838-ban költözött át Mezőszentgyörgyre. Uo. 10. Eötvös családfáját saját összeállításában lásd OSzK Kt Fol. Hung. 1385. 1–2.

vös Lajosnak bármi szerepe is lett volna ebben.)⁴⁴⁵ Nem családfakutatás azonban a célom, s nem is az önéletírás dekonstrukciója. Inkább a családtörténet legendáriuma érdekel, s mindezekelőtt abból a szempontból, hogy Eötvös identitása kisnemesi és nem „gentry” azonosság-tudat a szó korabeli értelmében. Innen vissza- és a pálya ívelésére felfelé tekintve méri fel saját életútját politikusként és ügyvédként egyaránt. Feltűnően hiányzik azonban minden utalás testvéreire, Dénesre (*1840), Lászlóra (1844–1891), a fiatalon elhunyt és általa nagyon szere- tett öcsre, a könyvtáros-bibliográfusra, Lajosra (1848–1872) és húgára, Lídiára (*1860). Mint ahogy egy szó sem esik házasságáról az evangélikus Fromm Etelkával és Bálint fiáról (*1869), aki szintén az ügyvédi pályát választotta.

Mint említettük, Eötvös első útja Nyíregyházára még nem védőügyvédként vezetett. 1882. június 18-án, azon a napon, amikor a nevezetessé vált dadai holttest felbukkant a Tiszából, az Országos Izraelita Iroda titkáranak, Simon Józsefnek a kérésére főügyési engedéllyel meglátogatta Scharf Móricot a börtönben.⁴⁴⁶ Nem volt más célja, csak hogy szemügyre vegye a vád tanúját. Nem sok ideje maradt, hogy elgondolkodjon afölött, hogy felkérése esetén elvállalja-e a védőügyvéd tisztét. Feladatát kettősnek tekintette: azt még elképzelhetőnek tartotta, hogy „a vizsgálat terhelő adatainak hamisságát” kiderítse. Annak megfejtésére azonban, „ami való- sággal történt”, már nem érezte magát elég erősnek. Sem a bíróságtól, sem a kormánytól, sem a sajtótól, sem a pártoktól nem remélhetett ehhez szövetségest (érdekes, hogy az ügyészséget nem sorolja fel!). Aztán június 25-én éjjel 11 órakor a Ferenciek bazárjában levő ügyvédi irodá- jában felkereste két képviselőtársa, egy kormánypárti és egy függetlenségi párti, hogy lebe- szélje a védőügyvédség elvállalásáról. A tömeghangulatot meglovagolva, a „Le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával” jelszó alatt a Függetlenségi párt 80 tagját, a mérsékelt ellen- zék 20 tagját és a kormánypárt 33 tagját kívánták egyesíteni, s felajánlották Eötvösnek egy for- málódó új kormánypárt vezetői pozícióját. Eötvös a '48-as eszmék megcsúfolásának érezte ezt a politikai kombinációt. A Függetlenségi párt elnöke, Mocsáry Lajos külön egyezkedett vele. Taktikai szempontból Mocsáry sem örült annak, hogy Eötvös végül a védőügyvédi szerep el- vállalása mellett döntött.⁴⁴⁷ Eötvös ugyan emlékezése szerint kellően számot vetett a védőügy- védi szerep lehetséges negatív politikai következményeivel, arra azonban aligha gondolhatott, hogy miközben politikai karrierje komoly veszélybe kerül, ügyvédi presztízse a per jóvoltából meg is emelkedhet. Volt olyan év, hogy pesti ügyvédi irodája 30-40 főt is foglalkoztatott.⁴⁴⁸

Eötvös visszaemlékezése szerint a védőügyvédek eredeti csapatát a politikai pártköziség jegyében tulajdonképpen ő válogatta össze: „Társaimat úgy akartam megválasztani, hogy a nagy baj- vívásban a parlament minden pártja képviselve legyen. Tehát a mérsékelt ellenzék, a közép- párt is és a szabadelvű kormánypárt is.”⁴⁴⁹ A pártköziség egyben az álláspontok felettébb vál- tozékony mivoltából is következett. Nem szól róla Eötvös, de az ügy jellegéből adódik, hogy a felekezeti szempont sem lehetett lényegtelen. Aligha véletlen ugyanis, hogy ő mint protes- táns eredetileg két katolikust választott maga mellé védőtársul.

A kormánypártból *Funták Sándor* (1822 k. – 1898) mellett döntött. Az ő nemesi származá-

⁴⁴⁵ Hudi, 1995. 12.

⁴⁴⁶ Eötvös, 1968. I. 360–361. Eötvös szerint június 16-án kereste fel őt először Simon József (1844–1915).

⁴⁴⁷ Eötvös, 1968. I. 374–382. Tanmesébe illő, ahogy Eötvös egy Veszprém vármegyei haláleset megfejtésének felelevenítésével (az balesetnek s nem öngyilkosságnak bizonyult) tulajdonképpen íróilag is beharangozta szerepvállalását. Eötvös Károly: Rejtélyes eltűnés. *Egyetértés*, 1882. jún. 25–27. 1.

⁴⁴⁸ Herczegh, 1928. 11.

⁴⁴⁹ Eötvös, 1968. I. 382.

sáról azonban dokumentumregényében Eötvös valahogy elfelejtett megemlékezni, pedig a család horvát nemességét Kőrös megye bizonyítványa alapján 1801-ben Bács megyében hirdették ki, s majdan a gyászjelentésen a strigovecki prédikátum díszleg.⁴⁵⁰ Funtáknál inkább a képviselői múltat (1878-ban választották a Bács megyei Tovarisoa deputátusává) és a jogász sikereket (a Karagyorgyevics-per védője, majd később a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke) hangsúlyozta.⁴⁵¹ Felszínre kerül a visszaemlékezésben a „piszkos anyagiak” kérdése is. Funták pragmatikusan nagy jelentőséget tulajdonított a rendkívüli esethez illő rendkívüli mértékű díjazásnak.⁴⁵² A kortársak azt is tudták róla, hogy Vukovics Sebő igazságügy-minisztériumban volt 1849-ben fogalmazó, s hogy az ötvenes években Szilágyi Ferenc lapjába (nyilván a kormánypárti *Magyar Hírlapról*, majd 1853-tól változott néven megjelent *Budapesti Hírlapról* lehetett szó) írogatott cikkeket.⁴⁵³

A mérsékelt ellenzékéből Horánszky Nándorra (1838–1902) esett Eötvös választása. Az ő felvidéki nemes őseit és pártközi karrierjét viszont nem mulasztja el bemutatni. Horánszky a Tisza-féle balközépben kezdte parlamenti pályáját, 1872-ben Szolnok választotta képviselőjéül, majd a Ghyczy-féle középpárttal tartott, s lemondott mandátumáról. A fúziókor kormánypárti lett, s annak kettészakadásakor a közjogi ellenzék tagja. Az 1878-as választásokon Dunavecscsén és Esztergomban is kisebbségben maradt. 1881-től viszont az esztergomi kerületet képviselte három cikluson keresztül. Pályája csúcán, egy újabb fúzió után, nem sokkal halála előtt kereskedelmi miniszteri tárcát vállalt Széll Kálmán kabinetjében.⁴⁵⁴

Az így kialakult munkamegosztás szerint a vádlottak 1882. július 1-jén nyilatkoztak, hogy Eötvös Károlyt Scharf József és felesége, valamint Buxbaum Ábrahám, Funták Sándort Schwarcz Salamon és Braun Leopold kérte fel védőjéül. Horánszkynek pedig hat eszlári lakos (Braun Ábrahám, Junger Adolf, Lusztig Sámuel, Rosenberg Hermann, Taub Emánuel és Weiszstejn Lázár) jutott.⁴⁵⁵

Eötvös nagy szomorúságára azonban Horánszky 1883. február 9-én lemondott tisztségéről. Indoklásként jogi kifogásokra hivatkozott, a nyíregyházi törvényszék függetlenségének, elfogulatlanságának hiányaira, a kormány és az igazságügy-miniszter gyengeségére. Valójában azonban pártja kérte, az eljövendő országgyűlési választások és a mérsékelt ellenzék kormányra kerülési ambíciói reményében, hogy adja vissza védői tiszttét. S ő engedett az unszolásnak.⁴⁵⁶

Új védők után kellett tehát nézni, s itt már nem volt tartható a korábbi törekvés, tudniillik, hogy lehetőleg keresztény védőkből álljon a csapat. Horánszky helyére *Friedmann Bernát* lépett (1844–1925), akit az Országos Iroda ajánlott Eötvösnek. Nagyváradon született, Pesten járt egyetemre, és itt is lett ügyvéd. Apró termetű ember volt, Eötvösnek nem kellett attól tar-

⁴⁵⁰ Kempelen, IV. 1912. 203; OSzK Mf. FM/8/35 797. 139. tek.

⁴⁵¹ Eötvös, 1968. I. 384.

⁴⁵² Eötvös így emlékezik Funták érvelésére: „Míg a nagy per tart, addig egyéb ügyvédi munkát nem végezhetünk. Pedig eltarthat egész éven át s tovább is. Ha bevégeződik, a keresztények nem hozzák hozzánk azontúl az ügyvédi megbízásokat, amiért érületük ellenére a zsidókat megvédelmeztük. De a zsidók se hozzák, mert gyakorlati gondolkodású emberek, s belátják, hogy a mi kezünkben ezentúl sokkal nehezebben megy ügyük sikere, mert a bíróság tagjai közt is sokan vannak, kiknek gondolkodásában a felekezeti gyűlölség többé-kevésbé meggyökeredzett, s amiatt bosszúsak ránk.” Eötvös, I. 1968. 385.

⁴⁵³ M-th K-n: A nyíregyházi tárgyalásról. A védők. VU, 1883. júl. 22. 474. (Újra közölve MKÖM 66. k. 242–249.) A fogalmazói kinevezés 1849. május 12-én kelt. F. Kiss, 1987. 520. A családnévet a forráskiadvány tévesen Fusztaának írja.

⁴⁵⁴ Eötvös, 1968. I. 382–384. Eötvös adatainak kiegészítésül: Szinyei, IV. 1896. 106–107; *Országgyűlési Almanach*, 1886. 74; Gulyás, XIV. 1993. 152.

⁴⁵⁵ Eötvös, I. 1968. 387–388.

⁴⁵⁶ Eötvös, II. 1968. 310.

VI/17. KÉP • A védők (Funták Sándor, Friedmann Bernát, Székely Miksa)

tania, hogy a fejére nő. Még nem volt negyven, de már erősen őszült. De igazi jogászi tekintélyét éles esze és nagy hírű szakmunkái adták. Időnként még a szangvinikus Eötvösre is rászólt: „Ugyan kérlek, ne légy olyan nagy zsidó.”⁴⁵⁷

A védők közt a legfiatalabb Székely Miksa volt, aki 1883 áprilisában változtatta Sternből Székelyre a nevét.⁴⁵⁸ Nemcsak az ifjabb generációt, hanem a nyíregyházi zsidóságot is képviselte. 1854-ben itt született. Apja Stern Emánuel, az egyik legrégebbi zsidó polgár az új megyeszékhelyen, anyja Grossmann Matild. Cégét, a rőfös-, divat-, vászon-, posztó-, csipke- és bőrúru kereskedőházát az apa 42 évi fennállás után 1881-ben adta át Jenő fiának.⁴⁵⁹ Ekkoriban még a *Szabolcs megyei Közlöny* is büszke volt az 1867 óta Budapesten ügyvédkedő Stern Miksa jogászi sikereire.⁴⁶⁰ Eötvös visszaemlékezése szerint Stern személyesen kereste meg őt: „szerény, művelt s rokonszenvenet felgerjesztő módon előadta, hogy ő fiatal ügyvéd, nyíregyházi származású, az eszlári vádlottak némelyike jól ismeri családját is, őt is, s teljes bizalommal őt óhajtja védőjéül. Megnevezte Junger Adolf, Lusztig Sámuel és Braun Ábrahám vádlottakat. Ő azonban csak az esetben vállalja el a védelmet, ha én szívesen fogadom, s buzgalmához képest bizalommal látom.”⁴⁶¹ Székely és családja a per idején gyakorta volt Eötvös vendéglátója, úgyhogy közelebbi ismeretséget is kötöttek.

A sors úgy hozta, hogy Eötvös halálakor mind Friedmann, mind Székely papírra vetette emlékeit a perről. Székely közben a bőr- és szappangyáros Machlup család Éva leányát feleségül véve az üzleti elitbe avanszált.⁴⁶² Ebből a perspektívából ő utólag a védők együttműködését emelte ki: „Csodálatos tünet, hogy mily harmonikusan működtek együtt a védők. Eötvös ti.

⁴⁵⁷ Életrajzát lásd: *Zsidó lexikon*, 1927. 295; Eötvös moderálása: VU, 1883. júl. 22. 473. Halálakor megemlékezés róla: Román Kálmán: Tiszaeszlár védője. *Egyenlőség*, 1925. okt. 24.

⁴⁵⁸ MOL K 150 BM I – 1 – 20 002/1883. A határozat 1883. április 6-án kelt.

⁴⁵⁹ SzmK, 1881. márc. 10. 3. Vidéki élet.

⁴⁶⁰ SzmK, 1881. dec. 8. 1. Tárogató. Kitűnő Dr. juris. A tudósítás fölött – aligha véletlenül – a Stern Emánuel Fia cég karácsonyi akciójáról olvashatunk. Uo. Nagy kelme bazar.

⁴⁶¹ Eötvös, 1968. II. 312. A felsorolt három védenc eredetileg Horánszky égisze alá tartozott. Eötvös Székely pályáján strassburgi és berlini jogászi stúdiumokat is emlegetett. Uo. 313.

⁴⁶² BFL VII. 2. e. Cégbíróság, 1876/206. „Machlup H. fiai”. Machlup Éva Machlup Ede legidősebb leánya volt. Haláleset-felvétel, Machlup Ede, †1895. márc. 14. Székely Miksa 1922-ben hunyt el Budapesten. <http://gulyaspal.mtak.hu> 14 944.

igen jól osztotta ki a szerepeket. »Sándor, te fogod Schwarcot védeni« – mondta Funtáknak. »Berci, te Móriccal foglalkozol« – adta ki a jelszót Friedmann számára. »Náci, te vagy a hullacsempész« parancsolt Heumannra. »Miksa, te foglalkozol a jogi résszel, úgyis fiatal vagy« – szólott hozzám. »Én pedig az egészet felölelem és azt amit kihagytatok« – fejezte be a megállapodást.⁴⁶³ Friedmann viszont jelezte a védők közötti belső választóvonalakat is: Eötvös „még az érintkezést is kerülte az ellentábor embereivel, s nagyon rossz néven vette azt is, ha védőtársai valamelyike az ellentábor embereivel érintkezett. Azt mondta, az ilyen érintkezés gyengíti álláspontunkat, s erősíti az ellenfelekeit. Funták nem tartotta helyesnek ezt a rideg álláspontot s eljárogatott biz’ az ellenfelek táborába is, akik Ónody vezérlete alatt egy külön vendéglőben ütték fel tanyájukat. Eötvös emiatt úgy megharagudott Funtákra, hogy nem is érintkezett vele. Sőt, egyik napon a tárgyalási szieszta alkalmával egyenes szemrehányást tett emiatt Funtáknak, aki az ő magánérintkezéseibe való ezen beavatkozást éppoly haragosan visszautasította. Kevés híja volt, hogy ököltre nem mentek ezen controversia miatt. Ha csitítólag közénk nem lépek, a már felemelt öklök lecsaptak volna egymásra.”⁴⁶⁴ Úgy látszik, a tárgyalás feszült légkörében a védők között is felszikráztak az indulatok.

A csonkafüzesi holttest felbukkanása

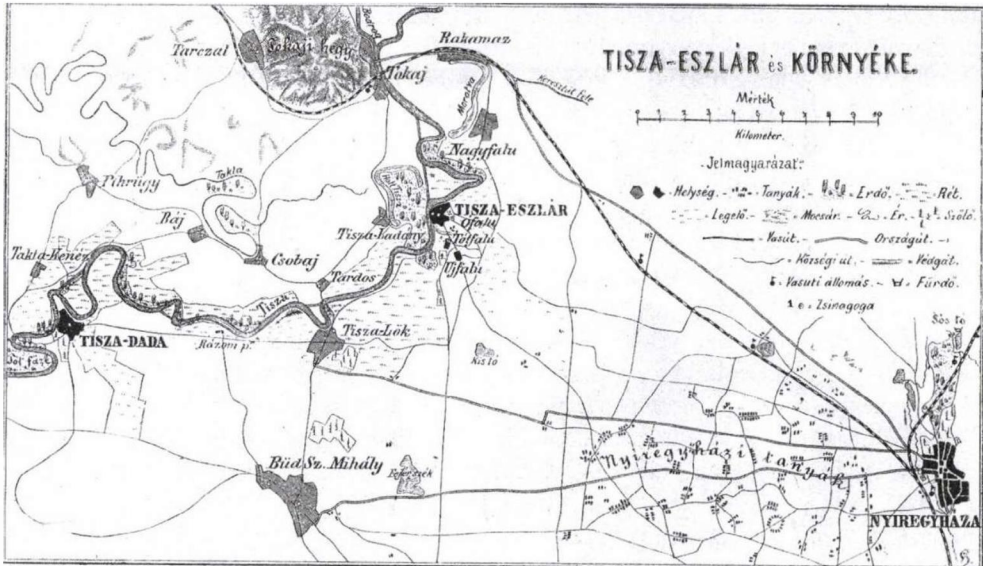
Nem az 1882. június 18-án Tiszadadánál, az ún. csonkafüzesi részen a Tiszából előbukkant holttest volt az első hulla, amelyet összefüggésbe hoztak Solymosi Eszter eltűnésével, s nem is az utolsó. Május végén – ahogy azt említettük – már exhumáltak Tiszalöknél egy bő hónappal korábban talált női testet, amelyet eredetileg április 28-án halászott ki egy Szücs János nevű löki szekeres, aki később a dada holttest körül is sokat tüsténkedett.⁴⁶⁵ S bár április végén még nem bontakozott ki az eszlári vizsgálat, a felismerési eljárásra már Solymosinét is odarendelték. Valójában nem tudni, mi okból, de épp 1883. május 30-ára, a pünkösdhétfő utáni nap délutánjára Bary vizsgálóbíró elrendelte a löki holttest kiásását.⁴⁶⁶ Hamar bebizonyosodott azonban, amit már az áp-

⁴⁶³ A visszaemlékezések eredetileg az *Egyenlőségben* (1916. ápr. 16) jelentek meg. Újra kiadva: *Vár ucca tizenhét*, 1996/1. 89.

⁴⁶⁴ Uo. 88. A korabeli sajtó is tudósított Funták fraternizálásáról. Meghívta például Recskyt egy pohár italra a Weinberger-féle zsidó sörházba. Az antiszemita nagyvendéglőbe nem akart menni. *Függetlenség*, 1883. júl. 2. 1. Mikszáth viszont ezt is a szereposztás részének tekintette: „Talán a védők magok határozták el úgy, belátván, hogy egy népszerű emberre szükségük lehet egyszer-másszor, akinek szívesebben elnéznek egyet-mást s aki könnyebben visz ki némely dolgot. Mesterségesen elhíresztelték Funtákról, hogy titokban antiszemita.” *VU*, 1883. júl. 22. 473.

⁴⁶⁵ A megtalálás körülményeit Szücs János tanú így mesélte el a tárgyaláson: „ezelőtt egy hónappal, vagy többel jöttem Tokajból, szekeresnek voltam és kiállottak, hogy menjek frissen, mert itt egy holttest fehércseléd. Ott hagytam a tardoi oldalon a szekeresemet és ladikón mentem utána. Elfogtuk, kihúztuk a löki oldalon. Vörös strimpfli volt a lábán és kamásli, meg az ujján két aranygyűrű.” *T-E (Napi Értesítő)*, 1883. júl. 11. Szücs Jánosnak és szekeresének a löki és a dada hulla körüli kettős szerepéből következően tárgyaláson tett vallomásaiban nem mindig egyértelmű, melyik esetről beszél éppen.

⁴⁶⁶ *OSzK Kt Fol. Hung.* 1847/1 (Bary). Az eredeti, április 28-i jegyzőkönyvet dr. Kiss Jenő megyei járásorvos állította ki. Abban 15 évesnek mondta a hullát. *Hullaszemle jkv.* (1882. ápr. 28.) 126v; *Törvénytörvényi hullavizsga*, 1882. máj. 30. Uo. 122. Ez utóbbiban már 166 centiméter magas, „18-19 éves, jól kifejlett” nőről írnak. A három kirendelt szakértő közül kettő azonos volt a későbbi dada boncorvosokkal (dr. Kiss Jenő, dr. Kéri Horváth László). A harmadik orvos neve sem ismeretlen előttünk (dr. Csurgay József), őt az elüldözött eszlári lelkipásztor, Csizsár Soma magzatelhajtási ügyéből ismerhetjük. A per orvos szakértőinek biográfiáját és szerepét áttekinti Fazekas, é. n. [2003].

VI/3. TÉRKÉP • Tokajtól Tiszadadáig

rilis végi hullaszemle is valószínűsített, hogy nem Eszterről, hanem egy Tokajból még januárban eltűnt zsidó leányról lehet csak szó.⁴⁶⁷

Solymosinének láthatóan nagy traumát okozott, hogy kétszer is úgy érezte Tiszalöknél egy idegen (s ráadásul zsidó) holttestet akartak vele a leányaként elfogadtatni.⁴⁶⁸ Húga tárgyaláson tett vallomásából az sem biztos, hogy valóban hajlandó volt még egyszer megnézni a kihantolt tetemet.⁴⁶⁹ Tény, hogy ez az első alkalom, amikor „Eszter hullájáról” szól a vallomás, bár a vallomásokat, írástudatlan emberek esetében különösen, a jegyzőkönyvvezető szövegezi. Ráadásul a löki vizsgálat egy nappal követte az eszlári népi izgatottságot és az ún. megvesztegetési ügyet, amelyről az imént beszámoltunk. A felfokozott reakció tehát az ő fejében tömegpszichológiai támogatottsággal is bírhatott.

Ha egy pillantást vetünk a térképre, rögtön láthatóvá válik, Lökön át Dadáig mint sodródott Eszlártól egyre messzebb az eltűnt leánnyal kapcsolatba hozott holttest. S ez-

⁴⁶⁷ Eötvös, I. 1968. 413–415. Braun Amália alatt január elején szakadt be a Tisza jege Tokajnál. Édesanyja, sógora és nővére elsősorban a ruhája alapján azonosította. Begombolt ujjasában, lábán harisnyával, cügos cipővel aligha lehetett Eszter. Az exhumálás célja a nem-azonosság kétségtelen megállapítása lehetett.

⁴⁶⁸ „Solymosi Jánosné, Solymosi Zsófia, Solymosi Gáborné, Gyányi Gáborné és Gyányi Gábor tiszaezlári lakosok megtekintés után előadják, hogy a hulla ugyanaz, melyet f. é. április 28-án ők már figyelmesen megnézték, s úgy akkor, valamint most is azon meggyőződésre jutottak, hogy a hulla nem ugyanazonos Solymosi Eszter hullájával [!], amint az eltűnt lányt ismerő egyén első tekintetre kétséget kizárólag állíthat, mert a szemlélt hullának nagysága, fogai, ruházata, termete s egész kinézése lényegesen különbözik Eszterétől.” OSzK Kt Fol. Hung. 1847/1 (Bary) 124. Jkv. 1882. máj. 30.

⁴⁶⁹ Bár a löki és dadai eset nem egyértelműen különül el ezekben a szövegekben, húga alábbi elbeszélése inkább a löki exhumációhoz illik: „Solymosi Gáborné: Testvérem azt mondta, hogy nézd meg Erzsit azt a cselédet, ha megismered, megnézem. Ha nem ismered meg Esztert, nem nézem meg. Én megnéztem a hullát háromszor is, de azt mondtam nincs eset rá.” T-E (Napi Értésítő), 1883. júl. 11.

által az ügy is kikerült a szűkebb lokalitás körzetéből. Persze belefért még a történetbe előbb májusban egy pletyka holmi lefejezett és Tiszadobnál titokban eltemetett hulláról.⁴⁷⁰ Majd 1882 novemberében, hogy a krimi még borzongatóbb legyen, Csongrádnál felbukkant egy valószínűs fejetlen holttest is.⁴⁷¹

A dadai holttestet júniusban tulajdonképpen máramarosi tutajosok találták meg, akiket a dadaiak hol oláhokként, hol oroszokként emlegettek, pedig az északkelet-magyarországi multikulturalitás jegyében ruténok, zsidók, románok és magyarok együtt csurogtak lefelé szálfákból álló tutajokon a Tiszán. Ezáltal máris szinte a galíciai határig feszült ki a cselekmény kitágított akció rádiusza. Ez már más lépték. Eötvös Károly maga is érezte dokumentumregényében, hogy itt más tájakra tér át: „Ahol eddig jártunk, az csak kisebb vidék. Az még nem az igazi nagy erdő.” S a nagy ismeretlen felfedezése szinte etnográfiai kalandozásokra sarkallta. Mindenre nyitott: a Felső-Tiszavidék vadregényes tájai éppúgy érdekelték, mint a máramarosi rutén falvak társadalma, a tutajkészítés fortélyai, szokászele (szálak, kötések, talpak, táblák elnevezéseiben „egészen összezavarodott a bíróság”, de ő rendet rak a nevek dzsungelében). A tutajosok igencsak szisztematikusan felépülő társadalma sem kerülte el a figyelmét. Pontosan vázolta a kormánybíró, a sáfár, a tutajos és a szolga szerepét és beosztását.⁴⁷² Az etnokulturális sztereotípiák jegyében a kormánybíró rutén, a sáfár pedig zsidó volt.⁴⁷³ A dadai hullát kifogó tutajon szinte mindegyikük a német–rutén vegyes ajkú lakosságú Szeklencéről származott. A „német” anyanyelv a periratokban a jiddist fedte.⁴⁷⁴ A különböző tutajszállítmányok közötti „összebeszélést” a sáfárok közötti kapcsolathálónak tulajdonították.

⁴⁷⁰ Botos István eszlári katolikus zsellérember hallott róla a tiszadobi kútnál két asszonyt beszélgetni. A történet Harstein Jakab, a halászat több mint két évtizede ottani zsidó bérlője ellen irányult, aki állítólag azt mondta volna a halászoknak, ne szóljanak senkinek, csak ássák el. A halászokban, úgy látszik, nem maradt meg a szó. A május 31-én, tehát a tisztelői ásatás másnapján végrehajtott vizsgálat során azonban már senki nem tudott semmiről Tiszadobon. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/1 (Bary) 84. Botos István, 1882. máj. 25.; uo. 132. Jkv. T.Dob, 1882. máj. 31. Sajátos ténykombináció eredményeképpen miután Lichtmann Jakab családja május 29-én, a népzagotosság estjén sürgősen Tokajba távozott, Lichtmann Jakab pedig állítólag Tiszadobra, az utóbbit azzal rendelték be másnapra Nyíregyházára kihallgatásra, hogy „Lichtmann Jakab a T. Dobon 1882. máj. 31-én foganatosított hullanyomozás megghiúsításával látszik terhelhetőnek”. Hegedüs Józsefné, 1882. jún. 13. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/1 (Bary) 209v. Lichtmann szobaasszonya kihallgatásakor megerősítette, hogy gazdája már a pünkösöd előtti pénteken eltávozott otthonról, s „családja igen nagy félelemben” élt. Uo. 207. özv. Bachna Jánosné sz. Juhász Luiza [dátum nélkül, feltehetőleg: 1882. jún. 14.]. Lichtmann Jakab viszont közölte, hogy május 28-án Királyhelmecen, 29-én Nyíregyházán járt, majd 30-án hazatért. Tiszadob tehát nem szerepelt az útvonalban. OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 12–13. 1882. jún. 14.

⁴⁷¹ A csongrádi fejetlen női holttest 1882. november 6-án került elő a vízből. Csak vállkendő és csizma volt rajta. A vizsgálatot a nyíregyházi törvényszék Megyery Gézára bízta, az orvos szakértő Scheuthauer Gusztáv egyetemi tanár, a hamarosan sorra kerülő eszlári exhumálás egyik vezéralakja lett. A csongrádi hullánál 4 hónapos terhességet állapítottak meg. Eötvös, 1968. I. 420–422.

⁴⁷² Eötvös I. 1968. 165–194. A tiszai tutajozás etnográfijára lásd Juhász, 1962. 119–126.

⁴⁷³ A Princz Gyula által írt *Magyar Földrajz* némiképp másképp tudta, de leírása így is eleven: „A sáfár, a néha sok tutajból álló flotta kapitánya, idegen fuvar is vállalt. Tüzfát, fűrészelt fát maga vitt eladásra, de vállalt egyebet is, sőt maga is kereskedett. A talpakon lepték el a Keleti-Beszkidék zsidái a Tisza mentét, úgy hogy a tutajozás a népek áramlását is elősegítette. A kormánybíró, a tutaj vezetője volt. Ezen a néven hívta a sáfár, az oláh, orosz szolga is, akik rendszeren mind gyalog mentek vissza Técsőre, Bustyaházára, ha Szolnokon, Csongrádon készen voltak az eladással. A kormánybíró mindig magyar volt [?!], a Tisza ismerője. De a tutajon az összetakolt hajléknak oláh neve volt, kalibé.” Princz, III. [é. n.] 119.

⁴⁷⁴ Az 1869-es népszámlálás szerint a huszti járáshoz tartozó Szekleence 1721 lakosából 1329 volt görög katolikus és 390 izraelita. Az 1869. évi, 2005. 112. Az 1880-as népszámlálás keresztetablái alapján az akkor 1241 görög katolikus közül „orosz” volt 1212, „oláh” egy nő, cigány egy férfi, s beszélni nem tudott, tehát még nem volt anyanyelve huszohét főnek. MOL XXXII – 23 – h. 1880. 523. d. A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel.

VI/4. TÉRKÉP • Máramarostól a Csonkafüzesig

A szóban forgó szálasok eredetileg Bustyaházától négy tutajjal indultak, s Szegedig szándékoztak menni. Tűzifát vittek a kincstár megbízásából.⁴⁷⁵ Abban a bábeli nyelvi sokféleség ellenére is egybehangzóak a vallomások, hogy Tokajt pénteken, június 16-án hagyták el. Egy ideig várakozniuk kellett az alacsony vízállás miatt Eszlárnál az ún. Új-Tiszánál, a kanyarulat átmetszésénél, de délután a megjött árral tovább tudtak haladni a régi mederben. Egy erős szélfuvallat átsodorta őket a jobb partra, ahol Eszlárral átellenben, a ladányi füzeseknél éjszakáztak.⁴⁷⁶ Szombaton Löknél az egyik kötés a parthoz ütődött, s kettévált, újra meg kellett állniuk, hogy kijavítsák. Vasárnapig már nem is mentek tovább, Lök és Dada közt a bal parton „vasárnapoltak”, amikor egyikük arra lett figyelmes, hogy arcra lefelé egy holttest akadt meg a füzesben.⁴⁷⁷ Csepkanics Jurónak hívták azt a tutajost, aki a hullát észrevette.⁴⁷⁸ A holttestet azonban Dadánál nem ők, hanem egy Oláh György nevű helybeli kerülő húzta ki, aki a Tisza mentén a löki úton portyázott éppen. A holttest fejével a „füzesnek ágai között volt felakadva, a lábak pedig a víz közepe felé szabadon himbálóztak”.⁴⁷⁹ Egy horgas végű bot kampóját a holttest hátán a kendő csomójába akasztotta. Az egyik tutajosszolga, Szelevér János segítségével, aki valamennyit beszélt magyarul, megfordították, s megállapították, hogy „fehércseléd”, azaz nő.⁴⁸⁰ Egy másik helybeli ke-

⁴⁷⁵ Az 55 éves Matej Petro (vagy ahogy a források lefordították: Máté Péter) kormánybíró-tutajos szerint 110 öl tűzifát vittek három tutajon, a negyedik üresen ment. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 310. 1882. júl. 1.

⁴⁷⁶ Már az 1870-es kataszteri térképen is jól kivehető a Nagyfalu és Tiszaeszlár közötti „Új-Tisza”, amelyet az 1888-as gáttervtérkép „51. sz. átmetszés” névvel jelöl. SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/1888. Mára ez az átvágás lett a főág. Csepkanics Juro 48 éves, görög katolikus szeklencei házasságú eredeti vallomásaiban úgy beszélt el, hogy „9-10 óra tájban Eszláron felül az a bajunk történt, hogy tutajaink az új átszába (:tisza) átvágás:) mentek bele s míg vissza tereltük a főmederbe, sok idő bele telt, úgy, hogy csak a délutáni órákban indultunk tovább és estve az Eszláron alul levő a faluhoz közeleső kanyarulatnál a füzes mellett állapodtunk meg.” OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 316. 1882. jún. 29.

⁴⁷⁷ A „vasárnapolás” szokásáról a tutajosoknál az egyik környékbeli birtokos, Szomjas Károly is megemlékezett egykorú véleményében. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 259v. Adatok. Szomjas Károly, T.Dada, 1882. jún. 22.

⁴⁷⁸ T-E (Napi Értesítő), Csepkanics Juro, 1883. júl. 4.

⁴⁷⁹ Oláh György kerülő eredeti vallomása mind vázlatos formájában, mind hivatalos kihallgatási jegyzőkönyv alakjában rendelkezésünkre áll. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 729; uo. 255. 1882. jún. 19. A szövegből egyértelmű, hogy a holttestet tulajdonképpen Kecskés József szolgája fedezte fel, de a szolga neve ezekben a jegyzőkönyvekben nem szerepel. A végtárgyaláson azután kihallgatták a szolgát, az akkor 21 éves, tadosi születésű Litvai Józsefet is. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 2. A megtaláló személyének a kitűzött jutalom szempontjából lehetett jelentősége. A tutajon utazó törökszentmiklósi kubikos hallott is egy erre utaló mondatot: „Ha létre jön az, akit keresünk 5000 ft a maguké” – mondta állítólag a „kis jegyző” a kerülőnek. T-E (Napi Értesítő), Galsi István, 1883. júl. 5.

rül, Váradi András, aki ekkor még nem látta a hullát, csak hallott felőle, a községi elöljáróságra küldte a szolgát, hogy jelentse az esetet, ám ő Oláh Györgynek szólt. Tóth Györggyel végül Oláh közölte a hírt, s a dadai főbíró, a helyettes jegyző társaságában szerkérel ki is ment a füzesbe, de mire kiértek, a tutajosok elásták az erősen bűzlő holttestet. Utólag azzal magyarázták tettüket, hogy szálásoknál ez a szokás, nem szabad temetetlenül hagyni senkit, akit a folyó árja elragadott.⁴⁸¹ Ekkor a bíró menesztette a jegyzősegédet Tiszalökre, ahol azonban a szolgabírónak csak a helyettesét sikerült utolérni. Éppen vacsoravendégek voltak ifj. Zoltán István segédszolgabírónál: Zurányi Kálmán gyógyszerész és K. Horváth Géza orvosnövendék. A dadai helyettes jegyző, Lőrinczy István egyenesen úgy találta a hírt: „meg van Eszter”.⁴⁸² Lökről és Dadáról végül összesen háromszekérnyi ember vonult ki a Dadától mintegy órányi gyalogjárásra eső Csonkafüzesbe, hogy szemügyre vegye a holttestet. A szekéren nemcsak a hivatalos közegek, értsd a szolgabíró, a helyettes jegyző és a járási orvos érkezett a helyszínre, nemcsak a vacsoravendégek egy része, Zurányi és K. Horváth (előbbi eperjesi születésű lévén szlovákul is tudott, ami a tutajosokkal való érintkezésben jól jöhetett, az utóbbinak pedig volt néhány eltöltött éve az orvosi karon), de a dadai vásárnap délutáni kuglizással a hírt felkapó helyi notabilitások, keresztények és zsidók is együttesen (Tóth György helyettes dadai bíró mellett ott volt Takács Endre katolikus, Trattner Lipót izraelita tanító s Lefkovics Bernát bérlő, aki ügybuzgalma jutalmául később egy időre a gyanúsítottak közé is került). Az egyik szekeret az a Szücs János hajtotta, akiről már a löki hulla kifogása kapcsán esett szó.

A segédszolgabíró kiásatta a tetemet. Előbb Szentesi István pandúr a kardjával, Szücs pedig egy deszkával próbálkozott, de nem igen haladtak. Aztán az egyik tutajostól kaptak egy ásót, s a ruháig azzal mélyítették a gödört. Aztán már Szücs kézzel tisztogatta a testet. Horváth Géza lement a sírba, s egy petróleumlámpa és egy gyertya fényénél megsemlélte a leányt. Első dolga volt, hogy megnézze, a nyakán látható-e vágás. Egy ággal megmérte a test hosszát. Ruházatán és fogazaton túl a genitáliákat is megvizsgálta. „Piszkos és csúnya” összegezte a látottakat.⁴⁸³ Dr. Kiss Jenő, a járási orvos csak a sír szélén guggolva figyelte a mintegy 3 suk (láb) mély gödörben zajló eseményeket. Aztán deszkát tettek a holttestre, szalmával és földdel fedték be. Strázsát állítottak a sír mellé. Szücs, akinek láthatóan volt érzéke a rituálék iránt, még egy keresztet és egy (vajon melyik?) betűt írt a puha földbe, hogy elriassza az állatokat és a rontó szellemeket. Mikor éjfél-tájban hazaért, még az edzett Szücs is nehezen tudott megszabadulni a holttest látványának emlékeitől. Fél liter bor segített csak, hogy álomba szenderüljön.⁴⁸⁴ Az orvosnak pe-

⁴⁸⁰ Szelevér Jánost nem sikerült a végtárgyalásra előállítani, ezért a vizsgálatkor aláírt jegyzőkönyvét olvasták fel. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 6. A gyorsírási jegyzőkönyvben „Szelevér”-ként szerepelt. Szelevér volt egyébként az, aki egy liter pálinkáért eltemettette a többiekkel a testet. Uo. Eötvös Selevér néven emlegeti. Eötvös, 1968. I. 186–187. Bedellői származásúnak mondja magát [a jegyzőkönyvben: „Huszt mellett”, ám a helységnévtár szerint Torda-Aranyosban található ilyen község, viszont Máramarosban létezik Bedevlja (Bedőháza)], tehát ő akár román, akár rutén is lehetett. Vö. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 320–321 és Lelkes, 1992. 73. 1880-ban Bedőháza lakossága 85%-ban rutén volt. Kecses, 1996. 125.

⁴⁸¹ Szomjas Károly dadai birtokos, aki hajdani tengerész mivoltánál fogva is hivatottnak érezte magát, hogy az ügyben véleményét kifejtse, megerősítette ezt a szokást: a „felvidéki tutajosok is hagyományosan gyakorolják a víz által hozott emberi hullák kifogását és eltemetését, mit a népiesen úgynevezett »oláh-sírok« is a part mentében sokszorosan igazolják”. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 259v. Adatok. Szomjas Károly, T.Dada, 1882. jún. 22.

⁴⁸² T-E (*Napi Értesítő*), K. Horváth Géza, 1883. júl. 11.

⁴⁸³ T-E (*Napi Értesítő*), Szücs János, 1883. júl. 11.

⁴⁸⁴ T-E (*Napi Értesítő*), Szücs János, 1883. júl. 11.

dig otthon még meg kellett írnia az előleges hullavizsgálati jegyzőkönyvet. Ebben az általános hangulatnak és elvárásnak megfelelően a holttestet 140 cm magas, 14 éves leánynak nyilvánította. Haja hiányzik, kezében sárga papírban kék festék.⁴⁸⁵ Mindenki arra gondolt, hogy Solymosi Eszter került elő.⁴⁸⁶ Természetesen a végső szó kimondásához meg kellett várni a másnapi hivatalos törvényszéki vizsgálat eredményét.

Solymosi Eszter ruhája

Az előzetes hullaszemlekor a dadai holttest utoljára volt ruhástól látható. Mert a másnap délutáni törvényszéki felismerési eljáráskor már külön került megvizsgálásra a test és külön a ruha.⁴⁸⁷ A szolgabíró adta feladatul Szücs Jánosnak, hogy távolítsa el a testről a ruhát. A tárgyaláson részletesen elmesélte, hogy miként történt mindez, miután a Váradi nevű kerülővel kitették a tetemet a gödörből egy deszkára. Láthatóan csak a kívülről csomóra kötött darabokat sikerült leoldozni, a többi ruhaneműt szét kellett tépni, másként nem jött le róla.⁴⁸⁸ A ruhákat Váradi kerülő mosta ki a Tiszában, kifacsarta és a füzesre teregette száradni. Senkit sem engedtek a közelükbe.⁴⁸⁹

Meglehetősen prózai dolognak tűnhet a drámai fordulatokban bővelkedő tiszaezlári ügyben nem Solymosi Eszter vérérről, hanem ruházatáról írni. Pedig először arról kell, mert az a történet továbbszövéseinek fontos eleme lett. S lehetséges is, hiszen többféle szöveges leírással, valamint képi ábrázolással is rendelkezünk a tárgyegyüttessel. Társadalom- és művelődéstörténeti szempontból tehát olyan ritka alkalomról van szó, amikor az 1880-as évek elejéről egy 14 éves tiszamelléki, nyírségi parasztlány öltözködésének egykorú deskriptív és vizuális megjelenítéseit egymással is össze tudjuk vetni.

Hagyatéki és csödleltárak, illetve múzeumi tárgycsoportok felől egyaránt el lehet indulni egy kor tárgyi világának feltérképezésére, s a kétféle forrástípusban való jártasság kivételes képessége a kérdéssel foglalkozó szakembereknek.⁴⁹⁰ Aligha véletlen, hogy a vég-

⁴⁸⁵ Előleges hullavizsgálati jkv. Dr. Kiss Jenő, Tlök, 1882. jún. 19. reggel 1 óra. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 215. A meglehetősen rossz látási viszonyok között készült „visum repertum”-ba (ahogy Eötvös Károly emlegette) több hiba csúszott. Többek között a holttest derekán egy „vörös csíkos övet” vélt felfedezni, amelyről aztán másnap kiderült, hogy nem más, mint a derekára feltekeredett kötény. Dr. Kissnek írásban is felül kellett bírálnia önmagát, s nem csak az ő kérdésében. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 544–545. Jk. Tlök, 1882. dec. 20. Köszörlülte is rajta a nyelvé és a tollát Eötvös Károly eleget. Eötvös, 1968. I. 212; 416.

⁴⁸⁶ Ifj. Zoltán István segédszolgabíró „éjfélt után 1 órakor” kelt jelentésében expressis verbis csak a ruha azonosságáról esik szó: „a női hullán a ruházat T. Eszláron elveszett Solymosi Eszter ruházatával nagyon egyezik”. Azért sürgeti a boncolást, mert „a talált hullá már rothadásnak van indulva”. ifj. Zoltán István – Zoltán János alispán, T. Lök, 1882. jún. 19. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 149. Az első híradásokban még a *Függetlenség* is az azonosságot feltételezte. „Megkerült hát valahára a szegény Solymosi Eszter, vagy legalább is a holtteste [...] A holttest személyleírás megegyezik a Solymosi Eszterével.” A tiszaezlári rejtély. *Függetlenség*, 1882. jún. 20.

⁴⁸⁷ Lefkovics Bernát szerint már Tiszalökön eszébe jutott valamelyik úrnak, hogy „nem tesz semmit, most ha olyan volna is a ruha, fel lehet öltöztetni más hullát is”. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7.

⁴⁸⁸ „...a kendőt leoldottam a kezéről, alul volt egy csomóska és felül kettő, azután nagy kendő volt a nyakában. Kioldottam, azután pedig egy veres rámás kendő volt alatta; azt feloldottam, azután volt egy kékes ruha. Sáros volt, nem ismerhettem meg, olyan babokát (?) láttam benne [...] Két felé szakítottam és úgy odaadtam, aztán maradt rajta egy fodros ingváll; azt is kétfelé szakítottam és kiadtam.” T-E (Napi Értesítő), Szücs János, 1883. júl. 11.

⁴⁸⁹ T-E (Napi Értesítő), Váradi András, 1883. júl. 2.

⁴⁹⁰ Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Szacsavay Évának, a Néprajzi Múzeum munkatársának a női ruhaviseletet illető értékes felvilágosításaiért. Mind a tárgyak, mind a leltárak felől való közelítésre úttörő példák a néprajzi irodalomban: Hofer, 1957; Uő: 1983. A „hiányos tárgyi anyag” és a „páratlanul gazdag történeti dokumentáció” összekapcsolásáról: Fügedi, 1979.

rendeleteket és a régészeti leleteket szembesítő medievisztika különös érzékenységet mutat a probléma iránt.⁴⁹¹ Leltárak és tárgyi együttesek komparatív vizsgálata komoly módszertani kérdéseket vet fel. Ismeretelméletileg az egyik legnehezebb ezek közül az úgynevezett konverziós probléma. Vagyis, hogy a hajdani leltározás során a tárgy képe inventáriumi szöveges és számtétellé válik és ilyenként marad fenn, ám a jelenbeli feldolgozásnál, értelmezésnél a történésznek, régésznek, néprajzosnak „visszafelé” is követni kell(ene) tudni a valamikori transzformációs folyamatot, miközben az eredeti tárgyaknak már nyoma veszett (konverzió – rekonverzió). Utána lehet nézni egy-egy gyűjteményben a típusban és stílusban hasonló daraboknak, ám ott többnyire a reprezentációra szánt, míves példányokat őrzik.⁴⁹² A múzeumi tárgyakból kiindulva viszont, mivel azok vizuális valósága adott, inkább abból származnak a kételek, vajon megtudhatjuk-e, hogy a gyűjteménybe került objektumok miként helyezkednek el az egykor volt világ általános tárgykultúrájában.⁴⁹³

A szavakkal történt leírás és a tárgyakat ábrázoló kép együttes megléte tehát akkor is figyelmet érdemelne, ha nem Solymosi Eszter ruhájáról volna szó. Tudjuk azonban, hogy maga a ruha a perben is fontos szerepet játszott (a Tiszadadánál kifogott hulla öltözetének azonosságán alapult a cselekményszöveg hullaúsztatással bonyolított változata). Vagy legalábbis lehetett volna, mert végül a tárgyalás során ez a tárgyi bizonyíték nem került a maga teljességében „kiaknázásra”. Mindenesetre a holttesten talált ruhák Eszterével azonosnak tartása azon kevés dolgok egyike, amelyben vád és védelem egyetértett a tárgyalás folyamán. Természetesen más-más megfontolásból.

A LEÍRÁS: SZAVAK ÉS SZÍNEK

Az első adatközlés a ruházatról a *személyleírás*, amely Solymosi Eszter 1882. április 1-jei eltűnése után keletkezett. Az első információkat április negyedikén az édesanya adta a dadai felső járás szolgabírájának Vencsellőn. A körözés április 8-ról datálódik, s a Belügyminisztérium 1882. május 14-én tette országosan közzé. Az ismételt körözés, immár a vizsgálóbíró közreműködésével, május 31-én kelt és június 15-én „eszközöltetett”⁴⁹⁴. Eszter útja feltehetőleg a szülői ház előtt vezetett el, amikor az ófalusi boltba indult, de nem tudhatjuk, hogy aznap délelőtt anyja találkozott-e vele.⁴⁹⁵ A személyleírásnak az a dátálatlan

⁴⁹¹ „Korlátot jelent az is, hogy a megemlített tárgyakat nem tudjuk minden esetben magunk elé képzelni [...] Gyakran még azonos kifejezésekhez sem lehet egy meghatározott tárgyformát rendelni, mert a szavak egy tárgytípus több változatát is jelölhették, és az örökhagyó túlértékelhette, vagy alábecsülhette egy-egy kifejezés használatával az ingóságát. Ebben a kérdésben csak a tárgyi anyag és a képes ábrázolások segítségével hívásával lehet előbbre lépni.” Szende, 1990. 3. 74–75.

⁴⁹² A leltárak elemzésével foglalkozó történészek érzékelik a problémát: „a leltárak nem alkalmasak közvetlenül a hagyatékhagyók tényleges tárgyi környezetének hiteles és teljes leírására, hanem csak a szokásnak megfelelő sztereotip jelenségek rétegenkénti összevetésére.” Tóth Z. 1989. 119.; „Az inventáriumokban tárgyak megnevezéseiben fennmaradt nyomokat kell megszólaltatni, anélkül, hogy a tárgyak külsejéről vagy használatáról megnyugtató információkkal rendelkezzenek.” Granasztói P., 2000. 89.

⁴⁹³ Van, aki a múzeumi tárgyak felőli közelítés nehézségeit és a leltárakbeli „visszakereshetőséget” egyszerre hangsúlyozza: „Egyrészt a múlt kézzelfogható tárgyi bizonyítékai, amelyek a múzeumi raktárakat megtöltik [...] önmagukban nagyon csekély mértékben alkalmasak arra, hogy információkkal szolgáljanak a hajdanvolt mindennapi élet történelmi folyamatairól. Másrészt nem okoz nagy nehézséget az egykori háztartásleltárakban megkeresni a múzeumi tárgyakhoz hasonló lakberendezési kellékek vagy eszközök hasonmásának adatait.” Hoffmann, 1988. XV.

⁴⁹⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 37.

⁴⁹⁵ A tárgyaláson Solymosiné azt állította, hogy április 1-jén reggel látta Esztert. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 6. Viszont amikor Huriné Eszter keresésére indult, az anyja nem tudott arról, hogy leánya az Ófaluba ment volna, tőle nem kérdezte meg, hogy ne hozzon-e valamit.

kézírási változata, amely Bary József vizsgálóbíró iratai között az özv. Solymosinéval felvett jegyzőkönyvek mellékleteként található, tartalmilag Huri Andrásné 1882. május 19-i vallomásaival egyező.⁴⁹⁶ A legvalószínűbb az, hogy özv. Solymosi Jánosné és Huri Andrásné azt a külső ruházatot adta meg a körözések személyleírásához, amiben Eszter „szokott lenni” ilyenkor (talán beszéltek erről egymással, de erről nincs konkrét forrásunk).

VI/2. TÁBLÁZAT • *Solymosi Eszter ruházata a körözési személyleírásban, 1882. április–május*

Fején:	piros szélű, fejéres kendő
Nyakán:	kopottas vörös kendő
Feltestén:	ócska barna kartonból készült nyári vizitke*
Altestén:	nagyvirágú barna barchet** szoknya, s fekete csikú veres karton kötő
Kezében:	kis sárga kendő (s ebben gállickő)

* vizitke: bolti anyagból készült ujjasféleség, neve az 1850-es évektől terjedt el.⁴⁹⁷

** barchet (barhent): bolyhos felületű, lenből és pamutból készült anyag német eredetű neve.⁴⁹⁸

Bary 1882. június 19-én a tiszadadi füzeseknél kifogott női hullát ruhátlanul mutatta meg az azonosításra érkezett személyeknek. A test lemeztelenítésekor, június 19-én részletes jegyzőkönyvet vett fel az öltözkérről, abban a sorrendben, ahogy azt a hullán megtalálták.⁴⁹⁹ Ugyanakkor a dadai füzeseknél részletesen kikérdezte az anyát is eltűnt leánya ru-

VI/3. TÁBLÁZAT • *Özv. Solymosi Jánosné eltűnt leánya ruházatáról, 1882. június 19.*

1. Fején:	fehér kendő fekete babbal, szélén sárga virágokkal
2. Nyakán:	nagy veres rojtos haraszt* kendő
3. Felső testrészen:	barna karton benemérő (otthonka)** veresfehér-fekete kockával. Ezen ruha szövet maradákból ruhájára szegélyt varrván ezt felmutatja.
4. Otthonkán alul:	havasi gyolcsból készült fehér ingváll
5. Alsó testrészen:	fodros, s fekete és veres csikú karton kötő
6. Kötőn alul:	kék barchet szoknya nagy fehér virágokkal
7. Szoknyán alul:	vörös karton alsó-ruha
8. Alsóruhán alul:	cérnavászonból készült ingalj
9. Kezében:	kendő, valószínűleg fekete alapszínű, fehér virágokkal, mert egy ilyen kendője hiányzik a lánynak. A hiányzó kendő hasonmását az anya fel is mutatja.

* hárász: fésűsfonal, gyapjúszövet anyag neve, amely valószínűleg német közvetítéssel jutott Magyarországra. Háríckendő, harasztkendő népi változatokban is ismert.⁵⁰⁰

** benemérő (otthonka): tulajdonképpen a vizitke szinonimái. Eszláron láthatóan a benemérő volt a népi neve, a Bary által készített vázlat ugyanis csak ezt említi, a hivatalos jegyzőkönyvben azonban már hozzátéveszi zárójelben – városi értelmezőként – az otthonka szót. Vö. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. 729v; 227.

⁴⁹⁶ OSzK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 2–3. Ezek a jegyzőkönyvek nem maradtak ránk, tartalmukat csak Eötvös kivonataiból ismerjük.

⁴⁹⁷ Kresz, 1956. 77.

⁴⁹⁸ A magyar nyelv történeti... I. 1967. 249.

⁴⁹⁹ Az előzetes hullaszemlekor éjjel, rossz látási viszonyok közt felvett leírással most külön nem foglalkozunk. Ebben „szürke erős szövetű rojtos kendő”, „kék színű ruha, szoknya” szerepelt, s az a bizonyos „vörös csikos öv”, amelyről másnap kiderült, hogy feltekeredett kötény. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 215. (Másolat).

⁵⁰⁰ A magyar nyelv történeti II. 1970. 56–57.

VI/4. TÁBLÁZAT ● A Tiszadadán kifogott női holttesten talált ruházat, 1882. június 19.

1.	Nyakán és vállán:	Derékra közönségesen visszakötve nagy rojtos harasztkendő, szürke és fekete csíkokkal, kiázott állapotban, úgy, hogy az eredeti szín biztosan fel nem ismertett. A kendőn helyenkint különböző nagyságú lyukak, egyik széle beszakadva.
2.	Nagykendő alatt:	veres-fehér-fekete virágú, szürkésbarna kartonból készült otthonka (benemérő), meglehetősen elrongyolt állapotban
3.	Otthonkán alul:	kék foltokkal borított fehér ingváll (foltok festéknyomoknak mutatkoztak)
4.	Alsó testrészen legfelül, elől:	fekete és veres csíkú fodros kötő
5.	Kötőn alul:	nagyobb fehér virágú kék barchet szoknya
6.	Szoknya alatt:	veres karton alsó ruha – fehér virágokkal
7.	Legalul:	fehér ingalj
8.	Balkéz csuklóján:	fehér virágú fekete kendő a csuklóra szorosan kötve (benne kék festék)

házatáról. De csak másnap, Eszláron mutatta meg a közben a Tiszában kiöblített és fertőtlenített ruhákat az anyának, a volt gazdaasszonynak, illetve más hozzátartozóknak. A megadott tárgye gyűttesből a holttestről egyedül a fejkendő hiányzott, az nem bukkant elő a vízből. Ennek azonosításával nem kellett és nem is lehetett foglalkozni.

1882. szeptember 12-én újabb jegyzőkönyv készült az édesanyával és a gazdaasszonnyal „a hullán talált ruháknak újabb megsejmlélése tárgyában”.⁵⁰¹

VI/5. TÁBLÁZAT ● Özv. Solymosi Jánosné és Huri Andrásné az újabb ruhaszemlekor, 1882. szeptember 12.

1.	Nyakán nagykendő, eredetileg közepén veres és szélén fekete színű, egészen jó, ép és foltnélküli
2.	veres-fehér-fekete virágú, szürkés barna kartonból készült otthonka (benemérő), ócska, mindkét könyökén foltos (saját szövetéből)
3.	fehér ingváll új és foltnélküli, nyakánál egy vékony szatyíng* behúzáva összekötőül
4.	fekete és veres csíkú fodros kötő, egészen ép állapotban
5.	kék barchet szoknya, új és foltnélküli
6.	veres karton alsó szoknya, ócska és foltos, nem saját szövetből, gallérja két fajta kék szövetből készült
7.	fehér ingalj (pendely),** új és foltnélküli
8.	fehér virágú kis fekete viseltes kendő, de folt nélkül

* szatyíng: ruhaszegélyből lehasított keskeny kötő vagy fűzőszalag, pertli népies neve.⁵⁰²

** ingalj/pendely: az altest védelmét szolgáló vászonruha.⁵⁰³

⁵⁰¹ OSzK Kt, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) (Másolat). Ez utóbbi jegyzőkönyveknek Bary hagyatékában fennmaradt az eredeti jegyzetvázlata is.

⁵⁰² A magyar nyelv értelmező... 1962. 103.

⁵⁰³ Néprajzi lexicon, IV. 1987. 227. (Gáborján Alice); Flórián, 2001. 115.

A különböző időpontban és célzattal készült leírások nem egyeznek pontosan egymással. A személyleíráskor értelemszerűen csak a felsőruházatot adták meg, a holttest felbukkanásakor azonban részletezni kellett az alsóneműket is. Ahogy a ruhák előkerülni látszottak, mind nagyobb jelentőségre tett szert az anyag és a minőség megnevezése. A ruhák materiái között egyértelműen a gyári, vásári termékek domináltak.

Heumann ugyan kérvényezte, hogy jelen lehessen ezen a szemlén is, de az eljárási szabályokra hivatkozva kérését ezúttal is elutasították. Eötvösnek pedig az iratokba betekinteni csak jóval a dada hullavizsgálat megtörténte után nyílt módja. Amikor pedig augusztus közepén már hozzáfért a csonkafüzesi jegyzőkönyvekhez, máshonnan és más irányba indult el. Novemberig tartott, mire elkészült híres előterjesztésével, amelyet a lapokban is közzétett. Úgy járt el, ahogy egy tapasztalt védőügyvéd szokott. Mindenbe belekötött, amibe csak lehetett, hogy a vizsgálatot megkérdőjelezze, vagy a tanúk néme-lyikét hiteltelenítse. Elsősorban a június 19-i jegyzőkönyv manipuláltságát kívánta bizonyítani. Eközben – sportnyelven szólva – néha árnyékra vetődött. A személyleírást a napisajtó alapján idézte, s nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy azokban a vállkendőt és barchetszoknyát nem találta. Odáig ment, hogy azt a feltételezést is megkockáztatta, hogy Solymosi Eszter ezeket elmenetelekor „valószínűleg nem viselte” (április elején?!). Még a néprajzot is segítségül próbálta hívni, amikor feltette a kérdést: „vajjon Tisza-Eszláron egyáltalán szokásban van-e paraszt lányoknál a színes karton szoknyát alsó ruha s a színtelen vagy egy színű kék barchet szoknyát felső ruha gyanánt viselni [...]?”⁵⁰⁴

Szóvá tette azt a bizonyos „vörös csíkos övet” is, amelyet a 18-án éjjel készült előleges hullavizsgálati jegyzőkönyvben dr. Kiss Jenő megyei járásorvos tévesen említett, s amiről a június 19-i jegyzőkönyv, azt nem találván, értelemszerűen hallgatott, mégpedig úgy, hogy „tehát időközben vagy ellopták, vagy elrejtették, és pedig valószínűleg a vizsgálat megghiúsítására irányuló vétkes célzattal”.⁵⁰⁵

Eötvös 1882. november 11-i előterjesztését utólag azzal indokolta, hogy „meggyőződése rendíthetetlen volt”, hogy ha sikerül a törvényszéknél elérnie a dada holttest kihantolását, az exhumáláskor „a sírban Solymosi Eszter tetemét” fogják megtalálni.⁵⁰⁶ Nála így a hangsúly a tetem azonosságára esett, és kevesebb kétely merült fel a ruhák azonossága kapcsán.

A ruházattal kapcsolatos felsorolt kifogások azután elmaradoztak, olyannyira, hogy a novemberi előterjesztésből jóformán semmit nem idéz saját perről szóló könyvében. Ami a ruhatárgyak összevetésének ellentmondásaiból még a tárgyalás folyamán

⁵⁰⁴ PN, 1882. nov. 12. II. Melléklet. Tudományát túl komolyan véve azt állította, hogy „az ország minden vidékén – az ellenkező van szokásban”, de csak azért, hogy a dada hulla öltözetének manipuláltságát sugallja. De még ezekről a személyleírásból (szerinte) hiányzó darabokról is „teljesen valószínűnek” tartotta, hogy „Solymosi Eszterei lehettek s ismeretlen tettesek által eddig fel nem derített módon és időben jutottak a hullára, vagy azon egyén birtokába, kitől a hulla származik.” Uo. Ezzel a húzással a hullaöltöztetés vádját a vád „előállítóira” igyekezett visszahárítani.

⁵⁰⁵ Uo. Valójában a június 19-i jegyzőkönyvben latens módon próbálták korrigálni az előleges szemle idevágó téves megfigyelését. Az exhumálás után, 1882. december 20-án azonban dr. Kiss Jenő részletesen, írásban is kénytelen volt magyarázni a körülményeket: „ezen vörös csíkos öv, ugyanazonos azon vörös csíkos köténnel, mely az előleges szemlét követő napon a vizsgálobizottság által eszközölt hulla szemle alkalmával a hulla derekán összegöngyölve taláztatott. A derekán kb. fél arasznyi szélességben összegöngyölődött és a derékra szorosan simuló vörös kötényt, az előző éjszakán gyenge világítás mellett és a hullának a gödörből kiemelése nélkül eszközölt első szemlénél „övnek” néztem, azonban másnap azonnal észrevettem a csalódást.” OSzK Kt 1847/I. (Bary) 544–545.

⁵⁰⁶ Eötvös II. 1968. 173.

is tematizálódott, az a kézkendő ügye volt. Már az előterjesztésben komoly szerepet kapott a személyleírás szerinti „sárga” és a Tiszadadán Solymosiné által magával is hozott „fehér virágú fekete” kendő ellentéte: „azon ténnyel szemben, hogy a hulla balkezére nagy valószínűség szerint csakis a feltalálás után csempésztetett a festékes kendő, nagyon feltűnő és gyanús körülmény az, hogy Solymosi Jánosné előbb elvitte Tisza Dádára a kézre kötött kendő társát, mintsem azt jogosan tudhatta volna, hogy minő az a kézre kötött kendő.”⁵⁰⁷

Az 1883. nyári tárgyaláson a pengeváltás közvetlenül Eötvös és Solymosiné között zajlott:

„Elnök: Úgy is van a hivatalos jegyzőkönyvben, sőt már a 9. pont alatt is azt mondta, hogy a lány kezében volt egy kendő, valószínűleg fekete színű, mert egy ilyen hiányzik, a hiányzónak hason mását ezemmel fel is mutatja.

Eötvös: Ez június 19-én volt, azon személyleírás pedig, melyet Solymosiné bemondása szerint, Jármí szolgabíró felvett, sárga kendőt említett Solymosiné.

Solymosiné: A fejtű igen.

Eötvös: A fején fehér kendő volt.

Solymosiné: Ki volt fehérítve.

Eötvös: Jobban tudom én azt, mert itt van az írás.

Solymosiné: Igen, ha jobban tetszett látni.

Eötvös: Nem láttam, de tudom mi van az írásban. Ott sárga kendőről beszéltek, itt meg fekete kendőt vitt magával.

Solymosiné: Hát tessék, feketét vitt el.

*Elnök: (Solymosinéhoz) Azért csak illedelemesen kell beszélni.”*⁵⁰⁸

Eötvös tehát ébren tartotta az anya személyleírásbeli és június 19-i állítása közötti ellentmondást a kézben vitt kendő színét illetően. Pedig a június 19-i kikérdezés alkalmával már kiderült, hogy miből adódik a különbség: Solymosiné itt tulajdonképpen módosította az eredeti személyleírásban – valószínűleg Huriné nyomán – megadott kendőszínt. Ekkorra már számbavették a leány után maradt tárgyakat, és nem a sárga, hanem a fekete alapszínű kendő hiányzott otthonról. „Valószínűleg” tehát ezt vitte magával. Hogy a jegyzőkönyv szerint a „hasonmást” az anya elhozta Tiszadadára, arra vall, hogy „tárgyi kellékekkel” is készült az azonosításra, talán épp azért, mert ez a személyleírásban másként szerepelt.⁵⁰⁹ Az eltűnt tárgy párjára való utalás számunkra csak azt jelzi, hogy egy szegénylánynak is több rendbeli öltözeke kellett hogy legyen.

Eötvös azonban, aki – mint látjuk – az írás és a látás szerepét illetően szinte „mód-szertani” polémiába is bonyolódott az anyával (miközben a hangnemben a bíróság elnöke a védővel volt szolidáris), egyéb színbeli eltéréseket, sőt másfajta „átlényegüléseket” ekkor sem hozott szóba. Pedig – skrupulózusságát ismerve – tehette volna. Az

⁵⁰⁷ PN, 1882. nov. 12.

⁵⁰⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 6. Érdekes adalék a fiatal lányok viseletéhez tartozó „fejtűl való” kendő színéhez a fehérítésére vonatkozó utalás. A közvádló, Szeffert egyébként a kézikendő színével Eszter nővérét, Zsófit már korábban zavarba hozta. „Szeffert: Miben volt a festék? Zsófi: kendőben. Szeffert: Minő kendőben? Zsófi: Fekete kendőben. Szeffert: Mikor legelőször kihallgatták, azt mondta, hogy sárga kendőben volt. Tanú: (gondolkodik, nem felel). Szeffert: Tehát akkor nem emlékezett rá. Tanú: Igen, mikor ment, volt egy sárga kendő a kezében, úgy gondolom.” Uo. 1883. jún. 21. [tévesen számozva a közlésben: jún. 23].

⁵⁰⁹ Solymosiné nevének említése nélkül az eredeti vázlat többet is, meg kevesebbet is tartalmaz, mint a hitelesített jegyzőkönyv. Explicit módon szerepel benne az a megállapítás, hogy a sárga „nem hiányzik”. Viszont itt arról nem esik szó, hogy a hasonmást felmutatta volna az anya. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 730.

apró finomságokat vagy nem látta, de az is lehet, hogy nem akarta észrevenni. Nem állt érdekében.

Bary helyettes vizsgálóbírónak viszont kezdettől szemébe tűnhettek a ruha leírásának különbségei, s ráadásul a vizsgálat szálai az ő kezében futottak össze, tehát bele-szólhatott a jegyzőkönyvek alakításába is. Beszédes jele annak, hogy Bary figyelemmel volt a ruhák színeváltozására, ahogy például a kiázott nagykendő színét illetően a „fel nem ismerhetőséget” hangsúlyozta. Ugyancsak tanulságos, hogy Solymosiné június 19-i „felkérdezésekor” a benemérő anyagához megjegyzésként hozzáfűzte: „Ezen ruha szövet maradákból [saját] ruhájára szegélyt varrván ezt felmutatja és bemondja, hogy a ruhaszövettől foltoknak való maradékok még otthon is vannak.”⁵¹⁰ Bary tehát inkább elsimítani, ne mondjuk, elkenni igyekezett a különbségeket.

De térjünk vissza a leírások sorrendiségéhez. Az eredeti személyleírásban még nyakbavaló „kopottas vörös kendőről” esett szó, június 19-én az anya ismét „nagy veres rojtos kendőt” emlegetett, a hullán viszont a kiázás miatt „az eredeti szín biztosan fel nem ismertetett”, viszont a kendőn levő „szürke és fekete csíkok” igen. A másnap Eszláron felvett „folytatólagos jegyzőkönyvben” Solymosiné és Huriné előadták, hogy „a jegyzék 1. tétele alatti rojtos harasztkendő eredetileg veres színű és a leány eltűnésekor teljes ép (szakadás és lyuk nélküli volt), s hogy a 8. pont alatti fehérvirágú fekete kendő, bár a ruhaneműek közül a leghitványabb szövetből való – jelenleg a többi darabokhoz képest aránylag legépebb”.⁵¹¹ A szeptember 12-i szemlekor az asszonyok az eredeti változatot átmentő kiegészített variáns mellett tették le a garast, miszerint a vállkendő „eredetileg középen veres és szélén fekete színű volt”. Itt most nemcsak a színbeli kiegyenlítés mozzanata érdemel figyelmet, hanem az az átváltozás is, amely szerint az eredeti személyleírásban „kopottas” kendőből szeptemberre „egészen jó, ép, folt nélküli” darab vált. Ezt nyilván azért hangsúlyozták, mivel a megtalált nagykendő „lukassága és szakadtsága” ellentétben állt a paraszti viselet azon normájával, hogy a leginkább látható felsőruházatnak, főként ha utcára veszik fel, nem illik rongyosnak lennie. S itt fontos megemlítenünk, hogy bár szombaton délelőtt Solymosi Eszter nyilván nem „ünneplőben” ment el az ófalusi boltba, de bizonyára magára kapott valami olyan „kimenős” darabot felülre, ami „ápolts és eltakart”. Ezt erősíti meg, hogy az alatta viselt „benemérő” minden leírás szerint „ócska” és „foltos” volt. A víz sodrásának, ágak tépésének leginkább kitett, hátrakötött nagykendő mellett azonban nehezen érthető a vízi viszonyságokat éppúgy megsínylő, ráadásul rossz minőségű kézikendő viszonylagos épen maradása. (Ez Eötvös kézikendővel kapcsolatos gyanúját éppúgy táplálhatja, mint a hulláuszatás híveit.)

Az eredeti személyleíráshoz képest módosult a szoknya színe is: április elején még „nagyvirágú barna barchet” szerepelt, júniustól viszont „kék barchet szoknya nagy fehér virágokkal”. Ennek láthatóan nem a kiázástól ment el a színe, hanem – vélhetőleg ismét a tárgyak leltára alapján – Solymosiné „váltott színt”, s a ruhadarab szeptember-

⁵¹⁰ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 227. A megjegyzés tovább is folytatódott: az „otthonka-szövet, a hullán talált – és helyesebben virágbimbókkal tarkázottnak mondható (2. pont) szövettel a bírósági tagok által első megtekintésre teljesen megegyezőnek észleltettek.” Uo. Solymosiné „kockákról” beszélt a benemérőn, Bary és társai korrigálták („helyesebben”) az emlékezetből mondott mintát. Eötvös a szegély „ottlétéből” is a gyanút igyekezett táplálni. PN. 1882. nov. 12.

⁵¹¹ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 231. (A másolat az elején tévesen július 20-ára datálva!)

re szintén „új és foltnélküli” lett. Az a feltételezés is belefér az értelmezésbe, hogy Eszter barnában foglalatzkodott otthon, utcára viszont a kéket kapta magára, de átöltözéséről eleinte – úgy tűnik – senkinek sem volt tudomása.

A serdülő lány alsóruhái kapcsán érdemes kiemelnünk, hogy miközben a „veres karton alsó szoknya ócska és foltos volt”, a „havasi gyolcsból készült fehér ingváll” és a „cérnavászonból készült ingalj (pendely) mindegyike szeptemberre „új és foltnélküli” minősítést kapott.⁵¹²

A szeptemberi szemlekor egyébként az is kiderült, hogy az Eszteren levő ruhaneműket anyja „azon egy évi idő alatt vette és varrogatta midőn az Olajos Bálintnél a Sóstó tanyán szolgálatban volt”.⁵¹³ Huriné is igyekezett – a lány iránti jóindulatát bizonyítandó – érdemi információkkal szolgálni, amennyiben azt vallotta, hogy „a 7. sz. alatti ingaljon összekötő gyanánt látható gatyamadzag darabot Solymosi Eszter saját maga varrta a nála tartózkodása alatt az ingaljra, s ő (Huriné) sajátjából adta Eszternek a madzag darabkát”.⁵¹⁴ Az alsószoknyán található foltok és gallér anyagából darabokat, valamint az eltűnt („sárga virágú, fekete pontos fehér”) fejkendő „hasonpárját” – nyilván a nagyobb meggyőző erő kedvéért – ekkor csatolták is a tárgyi bizonyítékokhoz.⁵¹⁵

Összességében tehát Solymosi Eszter ruházata vegyesen állt ócska és új elemekből, hétköznapi és utcai viselet keverten fordult elő benne, s a legújabb darabok legalul és legfelül voltak találhatóak. A fiatal leány minden jel szerint már adott magára, nagyon ügyelt „fehérműire”, s az utcára sem ment ki a hétköznapi viseletben. Az is elmondható ugyanakkor, hogy a ruházat minőségi javulásához az idő múlása is „hozzájárult”, amennyiben anyja és gazdaasszonya a vízből előkerült öltözeteket látva, igyekeztek az eltűnt Eszter viseletét mennél hibátlanabbnak láttatni. S ez az idealizálás még inkább elmondható a Solymosi Eszterről készült képről.

AZ ÁBRÁZOLÁS

A Solymosi Eszterről – utólagosan – készült *festmény* keletkezéstörténetét különböző forrásmunkákból ismerjük. A Verhovay-féle *Függetlenség* egyik nyíregyházi levelezője 1882. augusztus 24-én adta hírül, hogy az arcképet „Ábrányi Lajos, tehetséges fiatal festő már befejezte”.⁵¹⁶ Talán ugyanez a levelező számolt be részletesen is a kép születési körülményeiről: „Az elmúlt napokban Ábrányi a félig kész képpel Tiszaeszlárra ment a tervszerű művet kiigazítani, esetleg befejezni, s ott Eszter testvérjei, rokonai többszöri magyarázatása és útbaigazítása folytán, mialatt az arcképen szakadatlanul dolgozott, Solymosi Eszter arcképét sikerült oly híven és a hasonlatosságot oly találóan

⁵¹² Az alsószoknya kapcsán érdemes megjegyezni, hogy annak piros színe a menstruáció jeleként tekinthető. Flórián, 2001. 199.

⁵¹³ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 590v. Ezt Olajos Bálintné sz. Szakolczai Erzsébet is megerősítette, amennyiben a nagykendőre és a kék szoknyára konkrétan emlékezett mint az anyja 1881-es vásárlására. A veres alsószoknya viszont már akkor ócska volt, s „már ottani szolgálata idején foltozgatta Eszter”. Uo.

⁵¹⁴ Uo. 590. A leírásban „összekötő” csak az ingváll nyakánál szerepelt („szatyng”), de a pendelyt is tartania kellett valaminek.

⁵¹⁵ Uo. 590v.

⁵¹⁶ *Függetlenség*, 1882. aug. 24. Ábrányi Lajos (1849–1901), Ábrányi Emil fia, Münchenben és Párizsban tanult illusztrátor és arcképfestő. 1880–1883 között nyíregyházi lapszerkesztő. Szinnyei, I. 1891. 39–40; Szendrei–Szentiványi I. 1915. 60. A *Nyírvidek* beharangozásakor az első számban programja így szólt: „Lapunk hasábjai *pártkülönbség nélkül* mindig nyitva lesznek a közügyek érdekében.” *Nyírvidek*, I. évf. I. sz. 1880. ápr. 1. Bevezetés gyanánt. (Kiemelés az eredetiben.)

ecsetje segélyével kitüntetni, hogy ez alkalomra előhívott Solymosiné, az anya már az arcképben Eszter leányát teljesen felismerte, sőt már annak újabb igazítását sem tartotta szükségesnek.⁵¹⁷

Az mindenesetre tény, hogy Ónody Géza, akkor még függetlenségi párti képviselő e festmény díszlete előtt tartotta előadását 1882. szeptember 12-én este a drezdai antiszeMITA kongresszus egyik rendezvényén. Készülőfélben levő könyvéből olvasott fel részleteket, amelyben a képkalkotás transzcendens motívumait így idézte fel: „E képet az emlékek szelleme teremtette. A poriratok adatai nyomán az anya, nővér, fivér, rokonok és ismerősök jelenlétében Tisza-Eszláron készült. Midőn a művészet alkotó keze utolsó ecsetvonásával reá varázsolá az arc balvégzetes bús tekintetét s a festmény mint bevégzett mű felmutatott, nővér, fivér, rokonok és ismerősök minden vonásaiban meglepően hasonlóknak nyilvánították a szegény Solymosi Eszterhez. Végül előhivatott a gyászoló anya, özvegy Solymosiné s a kép elé vezetett. Ki írhatná le az első meglepetést, mely meggyilkolt leánya élethű képének első megpillantásakor e szerencsétlen szegény asszonyon erőt vőn. Bánatos arcán pillanatra egy múlt mosolylyal a viszontlátás édes öröme suhant át, majd szemeiből a fájdalom néma könnycseppjei gördültek alá s felkiáltott: »Ez az én jó gyermekem, szegény kis Eszterem! Mintha csak ő maga állana előttem! Épen ilyen volt!«⁵¹⁸ Az eredeti sajtótudósításban elhangzott töredékes szavakhoz képest áttisztított mondatok megértéséhez annyiban elébe kell vágnunk az eseményeknek, hogy az anya a tiszadai (meztelen) holttestben nem tudta felismerni leányát, viszont a festmény virtuális valóságában (ruhában) utólag láthatóan jólesett neki gyermekét azonosítania.

Rögtön megjelentek a képpel kapcsolatos tamaskodások is. A kormánypárti *Nemzet* cikkírója leszögezte, hogy fotográfia után nyilván nem keletkezhetett, s a kép körbehurcolását a vásári vándorkomédiások reklámfogásaihoz hasonlította.⁵¹⁹ A Tenczer Pál által szerkesztett *Neues Politisches Volksblatt* azt is tudni vélte, hogy ki ült Nyíregyházán modellet – egy forintért – Solymosi Eszter képéhez.⁵²⁰ S közben a tiszaezlári községi eljáróság jegyzőkönyvben tett hitet a képmás hitelessége mellett.⁵²¹ Ábrányi nem ismerhet-

⁵¹⁷ *Függetlenség*, 1882. aug. 26. (A levél Nyíregyházán, augusztus 24-én kelt.) A tudósító megemlíti, hogy Ábrányi működését „több úri ember” kísérte figyelemmel, s név szerint felsorolja a segítségére levő rokonokat és ismerősöket. Szó szerint idézni próbálja Solymosiné könnyek közt mondott szavait is: „Igen jól emlékeztem; – megismertem azonnal; ez az arc volt; hasonlít minden állása.” Megtudjuk, hogy az „arckép” valójában egész alakos ábrázolás a leány „utoljára viselt ruházatában”, s a kontextus is világos: „a kép háttérében perspektív távolságban a töltésgáttal elterülő nagy rétség látszik, hátul a zsinagóga és Scharf lakházával.” Uo. A kihallgatási jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy Papp Albertné volt az, aki, férje szerint arcban hasonlított Solymosi Eszterhez, csak homloka kisebb volt. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 594.

⁵¹⁸ Ónody, 1883. 235–236. A drezdai felolvasás a Deutsche Reformverein előadás-sorozata keretében hangzott el. A tudósítás Ónody retorikájából olyan látomásokat is idéz, amelyek aztán nem kerültek át az 1883 elején megjelent könyvbe: „én e festményt nem olyannak látom, a minő, hanem a mint lelkemre hatást gyakorol. Nekem úgy tetszik, azok a zárt ajkak megmozdultak, azok a kezek ég felé emelkednek, s egy világot hívnak segítségül megmenteni az emberiségnek a – szabadságot.” 12 *örpirat*, 1882. szept. 15.

⁵¹⁹ „Azt kell tehát hinnem, hogy az a kép csak azok sorába tartozik, a melyeknél a hasonlat nincs garantírozva, de a melyeket a »szörnyű gyilkosságok« vásártéri bódéján póznával szokott mutogatni és magyarázni az itineráns tulajdonos.” *Nemzet*, 1882. szept. 14. Rovás.

⁵²⁰ *Neues Politisches Volksblatt*, 1882. okt. 11. (Ábrányis's Esther Solymossy) Maroschek Louise fotográfiájának leközléséért az érintett, az ellenzéki lapok szerint, sajtópörrel fenyegetőzött. *Függetlenség*, 1882. okt. 18.

⁵²¹ A községi eljáróság nem egyszerűen nyilatkozott, hanem fölhívatta Solymosi Eszter rokonait, ismerőseit a község házára, mire a „megidézetek bevallották [?], hogy az általuk látott arcképen minden tekintetben találoan és hűen felismerték Solymosi Eszter képmását.” (tiszaezlári rendes tudósító) *Függetlenség*, 1882. szept. 18.

VI/18. KÉP ● Solymosi Eszter ruházata eltűnése előtt (Ábrányi Lajos rekonstrukciója nyomán)

te Solymosi Esztert, fénykép pedig nem állt rendelkezésre róla, valamilyen előzetes vázlatnak tehát valóban kellett készülnie, ha nem üres vászonnal ment Eszlárra festeni. Bennünket azonban egyelőre nem a személy, hanem annak ruházata érdekel. S ebből a szempontból az „interaktív” keletkezési mód, ahogy a két fél együttműködésével jött létre a kép, előrajzolva és retusálgatva, csak segíthet a tárgyak elképzelésében. Ezért aztán a felöltöztetett alakot az Ónody könyvében közölt grafikus változatból emeltük ki (Csörgey Zoltán rajzoló munkája).

Ónodynál kevesebb drámaisággal, de annál realistábban írta le a festmény keletkezését – tíz hónappal később – a *Vasárnapi Ujság* pörbeli tudósítója: „Ábrányi Lajos, kitől az eszlári pörhöz tartozó képeket is közöljük, vállalkozott arra a feladatra, hogy le fogja festeni az arcképét az eltűnt leánynak. Elment Eszlárra, kikérdezte azokat, a kiket ismert, Eszter kinézéséről, lerajzolta nővérét, Zsófit, akihez némileg hasonlított s addig-addig próbálgatta a vonásokat, míg egyszer úgy Solymosiné, mint a többi ismerősök azt nem mondták, hogy ilyenforma volt Eszter. A festő aztán még megigazgatta a vonásokat a szerint, amint anyja s az ismerősök utasították, míg a legtöbben, a kik Esztert életében ismerték, úgy nem találták, hogy most már meglehetősen hasonlít a kép.”⁵²²

A festői ábrázolásban Solymosi Eszter fejére felkerült a „fejéres babos kendő”, vállát a szélén fekete csíkos, rojtos kendő borította, alóla karján és derekán kilátszott az apró kockás ujjas (ami elől láthatóan – nevével ellentétben – összeért), derekát az alul csíkos kartonkötő fedte, s jól látszott a lábszár középig érő, nagy fehér virágú barchet szoknya is. A festő mezítláb jelenítette meg Esztert. Nővére, Solymosi Zsófi tanúvallomásából úgy tudjuk, hogy amikor április 1-jén a boltból hazafelé jövet még az Ófaluban találkozott, Eszter örömmel újságolta neki, hogy gazdaaszonya – egy hónapi szolgálat után – bére egyharmadát (5 forintot) ígérte kiadni, s csizmát vesz majd rajta a vásárban.⁵²³ Erre azonban már nem kerülhetett sor, s nyáron amúgy sem dívott a lábbeli hordása Eszláron.

Eszter képe enélkül is múzeumi tárgy lett, legalábbis abban az értelemben, hogy a festő eltüntette a foltokat a benemérő könyökéről és visszaadta a tárgye gyűttesnek a tisz-

⁵²² *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15. 458. Ábrányi festménye nyomán az ebben az újságban közölt (másik) grafikai változat nem az egész alakot ábrázolta, a szoknya elnagyolt és azonosíthatatlan, s a rajzoló – mintha szégyellte volna – hagyta a mezítlábasságot. Később még ezt az arcképet is bemutatjuk.

⁵²³ T-E (*Napi Értesítő*), Solymosi Zsófi, 1883. jún. 21. Maga az összeg is része az utólagos szépítő szándéknak. Mind az egy hónap szolgálat utáni összeg, mind az egy pár csizma túlzásnak tűnik.

tes szegénység reprezentációs szándékát. Olyan lett, amilyennek szerették volna látni. Amilyen egy színesre retusált falusi fotográfia a 20. század első felében.

Úgy látszik, a módszertani bevezetésben említett „visszakeresés”, a „rekonverzió” még abban az esetben sem könnyű dolog, ha nagyjából egyidejű leírás és ábrázolás áll rendelkezésre a tárgyakról. A hétköznapi és a reprezentációs viselet tengelye mentén ugyanúgy rendezetlenül helyezkednek el a darabok, mint a reális és idealizált leírás, ábrázolás szándékai között.

A tárgyak történetéhez képest csak mellékes jelentősége van, mégis említésre kívánczik, hogy 1882. június 22-én Bary József a holttestről lehúzott ruhákat dr. Felletár Emil „országos művegyészhez” küldte vizsgálatra. A vizsgálóbíró, akinek álláspontja szerint a Tiszadánál kifogott holttesten Solymosi Eszter ruháit találták meg, ám a hulla mégsem az Eszteré volt,⁵²⁴ érthetően különös érdeklődést tanúsított a vérnyomok iránt. Felletár Emil már 1876-ban közzétette módszerét, amely révén spektroszkópiai eljárással mutatta ki a vér jelenlétét.⁵²⁵ Mint 1882. július 2-án kelt szakvéleményében írta, a kivonatoknak „a redukált hämatin spektrumának előidézésére irányzott vizsgálata vétetett foganatba, mely utóbbi módszerre nézve megemlítendőnek tartom, miszerint segélyével nem csak régi száraz foltokban, hanem éveken át rothadt folyadékokban is nagy biztonsággal mutattam ki a vér festenyét. Jelen esetben azonban úgy a häminpróba, mint a színképi vizsgálat tagadó eredményre vezetett, miből kitűnik, miszerint a vizsgált ruhaneműk foltjaiban vérfesténye nem található.”⁵²⁶

Solymosi Eszter vére fellelhetetlenné válván, maradt tehát társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálni valóként a ruhája. De ez már nem a tárgyak, hanem a témák konverziójának a következménye. Igaz, közben a tárgyak is sokfelé megfordultak.

RUHA – VÁNDORÚTON?

De vajon mikor és hogyan került Solymosi Eszter ruhája (ha valóban minden darab az övé volt) a Dadánál felbukkant azonosítatlan holttestre? Erről a vizsgálat és per konstruktőrei, úgy tűnik, hosszú időn keresztül hiába próbáltak gondoskodni. Már megkezdődött 1883 júniusában a végtárgyalás, amikor a törvényszék elnökének utasítására Bary József vizsgálóbíró hirtelen egy szombati napon ismét Eszlarra utazott, hogy új ténykörülményekre újonnan jelentkezett tanúkat hallgasson ki. Mi onnan szerezhetünk tudomást Bary újabb küldetéséről, hogy a tárgyaláson Szeffert közbíró tiltakozott Bary váratlan kirendelése ellen, s a védőügyvédek is rendkívül éles hangon követelték, hogy el se induljon.⁵²⁷ A küldönc azonban már csak az elutazás tényéről tudott beszár-

⁵²⁴ Ehhez a véleményéhez mindhalálig ragaszkodott: „A csonkafüzesi holttestről a két napon át tartott vizsgálat, szemle és boncolás kétségtelenül megállapította, hogy Solymosi Eszter holtteste nem lehet, de kétségtelen megállapítást nyert az is, hogy a ruha, amely rajta találtatott, Solymosi Eszter ruhája, ugyanaz a ruha, melyet eltűnéskor viselt.” Bary, 1933, 202. Az eddigiek és későbbiek fényében semmi sem kétségtelen, de úgy látszik, a vizsgálatot végzők és irányítók számára 1882 júniusában már nem mutatkozott más visszaút, mint az események elébe vágás a hullausztatás abszurd víziójával.

⁵²⁵ Felletár Emil (1834–1917) életére és működésére lásd Fazekas, é. n. [2003] 61; Gáspár, 2003, 51.

⁵²⁶ OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 391. 1882. júl. 2. Felletár a számára megküldött ruhadarabokból – a veres alsószoknya kivételével – mintadarabokat vágott ki, de a häminpróbát és színképelemzést csak a „nagykendő” és a „barchent szoknya” foltjain végezte el. Uo. Bary, szerencsére, iratai között az utókor számára megőrizte ezt a szakvéleményt, visszaemlékezéseiben azonban – hogy, hogy nem – megfedkezett róla.

⁵²⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23, szombat. A legélesebben Eötvös fogalmazott: „a nyíregyházi törvényszéknek ezen ügyben eljáró vizsgálóbírája rendkívül sok alaki és tartalmi törvényellenes tettet, részben mulasztást követett el; hozzájárulván ahhoz, hogy ezen rejtélyesnek látszó kérdések még jobban bebonyolítottassanak s a megoldhatónak

molni, így Bary legfeljebb félhivatalosan megkezdte, majd kénytelenségből félbeszakította az eszlári kihallgatásokat.⁵²⁸

Az újonnan előkerült tanút Cseres Andrásné Bodnár Máriának hívták. Tiszalöki származású, 29 éves, református. Napszámos férje előtt már kétszer özvegyült el, mire 1877-ben elvette az Újfaluban szintén magára maradt Bodnár Máriát. Nem lehetett valami harmonikus házasság, Lápossy tiszteletesnek is kellett békítenie őket.⁵²⁹ Ő az egyik legkülönösebb tanú ebben a perben, pedig akadt közöttük néhány furcsa figura. Tiszalöki éveiben másfél évig a zsidó metszőnél szolgált (gazdája nevét nem árulta el, meghalt, mondta), s ott nem csak érteni, de beszélni is megtanulta a zsidónémet „jargon”, vagyis a jiddist. Még a védők is megcsodálták már-már színészi nyelvi utánozóképességét. Ennek köszönhetően vallotta, hogy hallotta, amint átelleni újfalusi szomszédja, a boltos Groszberg Leon június 16-án pénteken reggel azt mondta volna feleségének: *„eredj Jakóbnál vigyedd a ruhát fel a nagy-falusi füzeshez és vigyázz add oda.”* Erre pedig az asszony állítólag azt felelte: *„Én nem megyek, eredj te a fekete fenébe.”*⁵³⁰ Végül, mint nyelvelős, ám szófogadó asszonyhoz illik, mégis elment és csak késő este tért haza. Akkor meg azért kapott szemrehányást: *„hol voltál oly soká, azt hittem a Tiszába fúltál”*. Amire az a válasz jött: *„nem tudtam odaadni, le kellett mennem a löki füzeshez.”*⁵³¹ S az éber Cseresné reggel is, meg este is azért tudta elcsípni ezeket a mondatokat, mert hitelbe szappant akart vásárolni Groszbergék boltjában, s csak az asszonyhoz volt bizodalma, vele volt jóban. Ezzel magyarázta, hogy Groszbergék beszéltek előtte ilyen diszkrét dologról, pedig tudták róla, hogy ért zsidóul, s azt is, hogy miért tartotta titokban ezt a fontos információt egy álló éven keresztül.

Az elhangzott mondatok tárgyi referencialitását már a bíróság kikezdte. Az elnök rákérdezett, hogy ki az a Jakób, Eötvös pedig azt tette szóvá, hogy milyen messze van a nagyfalusi füzes a lökitől, de egyikük sem kapott értelmezhető választ.⁵³² Persze, ha bu-

látszó kérdések megoldhatók ne legyenek. Én részemről is merem reményleni, védő társaim hozzá fognak járulni ahhoz, hogy kimutassák és nem mással, hanem vizsgálati iratokkal bebizonyíttassék, hogy az a vizsgáló bíró, ki ezen ügyben eljár, ezen ügyben való vizsgálatra alakilag képtelen, inqualificált volt.” Uo.

⁵²⁸ Mint kiderült, ezen ügyben való vizsgálatra alakilag képtelen, inqualificált volt.” Uo.
Akkor csak a kisbírónak, Vajda Antalnak tudta. A főbíróval szombaton beszélt, s aznap délután a vizsgálóbíró is kihallgatta, bár erről nem készült jegyzőkönyv. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9. A megyei iratok szerint Farkas Gábor és Gunya Sándor közreműködésével június 23-án vettek fel Cseresnével jegyzőkönyvet. Eszerint „az állítólagos Solymosi Eszter megkerülését megelőző pénteken” utasították Groszberg a feleségét, hogy a ruhákat „a T. dadai füzesben az ott reá várakozó egyénnek adja által”. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 79. Mikecz Gyula jegyzőkönyvvezető. Jegyzőkönyv, 1883. jún. 23. Baryt is megkérdezték, aki a többi vallomással összehangzónak és a bűnperben „rendkívüli fontossággal bírónak” mondta Cseresné vallomását. A jegyzőkönyv hátoldalán olvashatjuk Zoltán alispán sürgős rendelkezését, miszerint a járási szolgabíró és Lácay Gy. csendőr főhadnagy még aznap Eszlárra induljon. Uo.

⁵²⁹ Már idéztük a szegény emberekről szóló fejezetben a „diagnózist”: „Vir habet ingentem”. TEREI Anyának, belső borító. A tárgyalás során az asszony megjegyezte, hogy férje „nem bántalmazta”, legfeljebb olyasfélért mondhatott: *„erre-arra, mert nehéz természetű”*. S különben sem lehet neki ilyesmit elmondani, mert „nem szereti a pletykát”. Saját magát viszont sokkal jobbnak igyekezett láttatni: *„nekem olyan türelmem van”* – mondta, amikor arra keresték a magyarázatot, hogy miért hallgatott mostanáig. T-E (Napi Értesítő), Cseres Andrásné, 1883. júl. 9.

⁵³⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9. A jegyzőkönyv az első mondatot jargonban is megőrizte („Geh hin zum Jakob, nim hin die Wäsch!”), mert a bíróság kíváncsi volt, hogy valóban bírja-e a nyelvet. Eötvös még a fekete fenés káromló választ is elmondatta Cseresnével jiddisül, de az úgy látszik, már a gyorsíróknak is sok volt. A megyei iratokban – mint láttuk – „dadai füzesekről” volt szó!

⁵³¹ Uo.

⁵³² Uo. „Eötvös: Nagyfalú T.-Lökhöz messze van ugye? Tanú: Messze, de nem olyan messze, csaknem közel. Eötvös: De körül kellett menni az egész falun? Tanú: Körül kellett, de nem tudom, merre ment, ahol neki tetszett.” Ezt a távolságot Baryék elmulasztották lemérni, pedig jóval messzebb lett volna, mint Ófalu Újfalutól.

zogna bennünk a rejtvényfejtő szenvedély, kedvünkre találgathatnánk az eszlári Jakab nevű zsidók közül, melyik lehetett a gyanúsított. Lichtmann Jakab, Römer, vagy netalán Szüszmann? Egyikük sem ült a vádlottak padján, bizonyára akadt volna valamelyikük számára ott egy hely! Az is világos lett a tárgyaláson, hogy Groszbergné beteges asszony (heptikás), nem nagyon jár sehova Újfaluból, s azt sem tudja, merre van a nagyfalusi, meg a löki füzes. Amit ugyanakkor a falut elkerülve nehezen lehetett volna elérni. S hogy honnan tudta meg, hogy Nagyfa helyett máshova kell mennie, amikor nem is ismerte azt, akivel állítólag találkoznia kellett? S hogy miért a löki füzesbe vitette vele Cseresné a ruhákat, amikor azt a sokkal közelebbi ladányi füzeseknél (igaz, a túlparton) vette át állítólag egy 35 év körüli zsidó asszonytól Herskó Dávid, a tutajos zsidó sáfár?⁵³³ Herskó ugyanis már 1882 nyarán kiválasztotta először 16, majd 8 eszlári zsidó asszony közül Groszbergnét, igaz, nem mondta határozottan, hogy biztosan ő lett volna, aki csónakon áthozta neki a csomagot. Groszbergné egyébként már az 1882-es szembesítésnél mindent tagadott, ahogy tagadtak más lehetséges ruhaszállító gyanúsítottak is, Feuerlicht Mártonné, Junger Adolfné és Weiszstein Lázárné.⁵³⁴ Azon az alapon, hogy nem itteni származású, suszterségből származó jövedelmét halászatból kiegészítő német férjének csónakja volt, vallatták a késmárki születésű 50 éves, evangélikus Buchta Szigfridné Nováky Amáliát is, a falu közismert bábaasszonyát, de vele sem boldogultak.⁵³⁵ A ruhaszállítás rejtélye valahogy nem akart megoldódni.

Pedig Vogel Hantschel (ekkor és itt így írva) még azt is kivallotta, hogyan kellett átadni Herskónak a ruhát: eszerint a „középidejű barna asszony”, amikor Herskó kiköt Eszláron, odakiált: „Maga az Herskó Dávid?” – majd igenlő válaszra átadja a ruhát.⁵³⁶ Aki akár egy keveset is hallott a 20. század percsináló gépezeteiről, mondjuk, a paksi halászkunyhóban elképzelt Rajk–Rankovics-találkozóról, már nem tud meglepődni ennyi valószerűtlenség olvastán. Honnan lehet tudni, hogy mikor érnek egy adott helyre a tutajosok? Addig állandóan strázsál valaki a parton? Mi történik, ha mint itt beszélték, a ladányi oldalra sodorja a szél a tutajosokat? Vadidegen emberek találkozása-kor egymás azonosítására tényleg ez lenne a legjobb konspiráció?

A szeklenicei 28 éves görög katolikus tutajos-napszámos Matej Ignác katonaviselt ember volt. 1882. július 5-én, második kihallgatásán már azt is bevallotta, hogy Herskó Dávid, a zsidó sáfár az ő szeme láttára öltöztette fel a tutajon a holttestet: „adott rá egy

⁵³³ A Cseresné egyértelműen a „titkos tanács” által kitanított hamis tanúnak tekintő Eötvös Károly éles elmével boncolgatta a nő kijelentéseinek abszurditásait. Eötvös, II. 1968. 104–118. S a mindenre magyarázatot kereső Bary még visszaemlékezésében is csak nagyon gyenge válaszokat tudott adni a feltett kérdésekre. Bary, 1933. 242–252. Az elnök felolvasta Herskó 1882. július 7-i és 19-i vallomásaiból, hogy „nem meri ugyan teljes határozottsággal állítani, hogy ő volt azon asszony, ki a ruhát átadta, de azt hiszi, nem csatlakozhatik vélekedésében”. T-E (Napi Ertesítő), 1883. júl. 9.

⁵³⁴ OSzK Kt 1847/I. 357, 359, 365. 1882. szept. 9–10. A gyanúsítottak közül Feuerlicht Mártonné, a ladányi oldalra átjáró özvegy kocsmárosnő volt a legfiatalabb, 38 éves, Weiszsteinnének haszonbérlete volt a nagytölgyesi dűlőben, ahova időnként át kellett kelnie, ám ő 44 éves volt, Jungerné pedig betöltötte az 52-t.

⁵³⁵ OSzK Kt 1847/I. 355. 1882. szept. 10.

⁵³⁶ OSzK Kt 1847/I. (Bary) 525. Vogel vallomásának fogalmazványai (dátum nélkül), de ez csak 1882. július 20-a után lehetett. A perben Vogel/Fogel Amsel/Ancsel neveken szereplő, Máramarosból, (Tisza)Fejéregyházáról való 50 éves 6 gyermekes izraelita tutajos sáfár szintén a vádlottak padjára került. Róla később még részletesen lesz szó.

VI/19. KÉP • A „koronatanú”:
Matej Ignác rutén tutajos

kurta inget, azon alul egy pendelyt, továbbá egy összetépett reklit (könyökén és vállán rongyosat) alulra pedig színes és fekete rongyos kabátot, s nyakába keresztül véve egy vastag kendőt hátán összekötve”.⁵³⁷ Ezt ráadásul a tárgyaláson, ezúttal közzvádlói felkérdezésre, nagyjából megismételte.⁵³⁸ Matej Ignác, a rutén tutajos vallomása volt az végső soron, amely elindította a lavinát. Eötvös Károly később sem tudta igazából hova tenni ezt a sokat beszélő, analfabéta napszámos legényt. Már a ruhaszállítás kérdésén túllépve, de világosan vázolta az általa feltett lehetőségeket: „Vagy csakugyan úgy történt a holttest csempészése, ahogy elbeszélte – vagy utóbb maga is szentül hitte, hogy úgy történt. Vagy pedig oly gyors gondolkodású és erőteljes képzelésű rossz lélek volt, akinél természetté vált a hazudozás, s aki éretlen igazságszolgáltatási viszonyok közt kenyérekeregetként üzte a hamis tanúaszt.”⁵³⁹ A hullacsempészet kérdése már a következő fejezethez mutat előre.

Herskó viszont, aki szabadlábon védekezhett, már 1883 januárjában visszavonta a tőle 1882 nyarán kikényszerített beismerő vallomást. Egyébként se bolygassuk, miként lehet egy nedves testre ennyiféle száraz ruhát ráadogatni, s azt se, hogy milyen módon sikerült az Eszterhez képest nagynak talált holttestre a fejletlen Eszter ruháit rászuszakolni. Erre még lesz alkalmunk visszatérni. Állapítsuk meg most csak azt a száraz tényt, hogy kiderítetlen maradt, honnan és miként került volna Solymosi Eszter ruhája a dadai női hullára.⁵⁴⁰

Talán a legkülönösebb Cseresné vallomásával kapcsolatban mégsem az volt, hogy miért hallgatott egy évig, s miért szólalt meg épp a per idején. Erre a végtárgyalás anyagaiból kibontható a válasz. Már az *Egyetértés* tudósítója is pontosan érzekelte, hogy Cseresnének „a tanuk színpadára” lépése után „igazi piaci szcena” vette kezdetét, amikor Groszbergéket szembesítették Cseresnével.⁵⁴¹ Groszbergné a bíróság előtt egyáltalán nem a félnék, beteges asszony arcát mutatta. Groszbergné: „*Phi! (Cseresné előtt kiköp) Ha ezt*

⁵³⁷ OSzK Kt 1847/I. (Bary) 332–337. 1882. júl. 5. Bary jegyzetei között fennmaradt Matej vallomásának egy eredeti skicce, amiben mintha még kevesebb ruhadarab feladására emlékezett volna (itt még hiányzik a pendely, s a rékli sem lyukas a könyökén): „rövid inget adtunk rá – azután kabátot összetépett – kis reklit, az is vállon felül összetépve – azután kendőt kötöttünk nyakára, melyére [sic!] – hátul megkötve”. OSzK Kt 1847/I. (Bary) 513. (datálatlan) Hogyan „hízik” az emlékezet, avagy miként siet a vallomástevő segítségére a kihallgató, aki nem csak „letisztázza”, hanem „pontosítja” is az elhangzottakat!?

⁵³⁸ „Tolmács: Tédig őő ing volt rajta, Herskó levette a hulláról és belökte a vízbe. Egy kurta inget adtak azután rá, akkor azon felül kabátot vagyis szoknyát adtak reá és könyökén lyukas reklit. A nyakára téli nagykendőt kötöttek és azt hátra kötötték. Azután a festéket be takarták a kendőbe, és bele tették a kezébe. Az ügyész kérdésére, hogy: „Hát a szoknya, meg a kötény? Hiszen volt a hullának szoknyája is?” – a tolmácson keresztül Matej azt válaszolta: „A szoknyáján felül azt a ruhát adta rá, azt a rongyos viganót.” Szeffert azt is elmondatta vele, hogy miként segédkezett ő maga az öltöztetésnél: eszerint Matej „a hóna alatt tartotta” a hullát, míg Herskó öltöztette. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 4.

⁵³⁹ Eötvös, I. 1968. 305.

⁵⁴⁰ Ezt még Bary is kénytelen visszaemlékezésében rezignáltan elismerni: „Végeredményben Cseresné vallomása sem vetett teljes világosságot arra a kérdésre, hol voltak Solymosi Eszter ruhái április 1-től június 16-ig, az idegen hulla felöltöztetésének napjaig? Ezt kinyomozni épúgy nem sikerült soha, mint azt a másik rejtélyt, honnan került elő az Eszter ruháiba öltöztetett idegen holttest?” Bary, 1933. 252. Mint látjuk, azért ennél több nem-tudásról is szó volt!

⁵⁴¹ Idézi Elek–Sükkösd, 1990. 177. (1883. júl. 9.)

maga meri mondani, maga cigány asszony. Ilyen piszkosságot, kibizonyítom a szolgálómmal, az is megmondja." Cseresnő, aki kivehetően rosszul tűrte, hogy lecigányozzák, erre a sértésre csak annyit tudott felelni: „*Ne mondja azt*”. S miközben az elnök tiszteletlen viselkedéséért sebtében 48 óra fogságra ítéli Groszbergnét, a perlekedő asszonyi szcena zavartalanul folytatódott: „*Cseresnő: Mikor a ruhát elvitte, azután is mondtam magának... Groszbergné: Az nem igaz! Cseresnő: De mondtam. Groszbergné: Egy nagy kő legyen itt belőle, ha ez igaz. Cseresnő: Igaz biz az, még ezt a sült tyúk is kikaparja. Groszbergné: Ha ez igaz, akkor Isten sincs az égbelen.*”⁵⁴² Aztán még Groszberget is behívják, aki egyenesen szembe köpi a tanúskodási sikereibe magát teljesen beleélő Cseresnét, s ezért szintén megkapja a maga 48 órás elzárását, amit az elnöki kegy jóvoltából (Eötvös figyelmeztetésére) nem egyszerre, hanem egymás után kell feleségével leülniük. Végül felsejlik a háttérből a tanú legfrissebb, tyúkperbe illő igazi motivációja: Cseresnő disznója felfalta Groszbergék márciusi csibéit (máskor meg kitúrta a krumplit), amit a falu bírása szerint Cseresnének le kellett volna dolgoznia, de hiába hívta Groszbergné napszámba, nem akart menni. S mikor kapálásból hazafelé menet Cseresnő azt hallotta, hogy „*a keresztény veszít, zsidó nyer*”, akkor egyszerre vetett lobot benne az emlékezés, meg a ledolgozástól való ódzkodás. Saját szavai szerint „*lelkem vész a pokolba*” csatakilátással keresztesként vetette bele magát a küzdelembe.⁵⁴³

Sem Bary, sem Eötvös nem emlegette, hogy Cseresnét valójában már 1882 nyarán kihallgatták, ha nem is a ruhák, de a hullaszállítás ügyében.⁵⁴⁴ Akkor egy másik újfalu szomszédjára, Klein Ignácra kellett volna tanúskodnia, de nem tudott vagy nem akart semmit mondani. S ez annyira köztudomású volt, hogy Groszbergné is orra alá dörgölte a tárgyaláson.⁵⁴⁵ Alkalom tehát adódott, sőt kötelessége is lett volna, hogy mondja, amit tud, mégsem tette. De az is kihullott az emlékezetből, hogy a bíróság végül Cseresnével nem tétette le vallomására az esküt, s így tanúskodása jogi értelemben nem tett szert bizonyító erőre.

...és kié a test?

A dadai hulla felbukkanása egyszerre vetett fel kriminalisztikai, jogi, orvosi és végső soron ismeretelméleti problémákat. Meg kellett állapítani, hogy vajon a talált test azonos-e Solymosi Eszterrel. A korban szokásos úgynevezett felismerési eljárás során először azokat kérdezték meg, akik életében ismerték a keresett személyt. Az eltűnt leány édesanyja, rokonai, szomszédai egy ellentmondásos eljárás során végül úgy nyilatkoz-

⁵⁴² T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9. Az először idézett mondatok Cseresnő másik vádja, az állítólag április 1-jén éjjel az ablakból látottakkal kapcsolatosan hangzottak el. De a ruhaküldést illető jelenet folytatása sem okoz csalódást a kofastílus kedvelőinek: „*Groszbergné: Nem igaz, egy szó sem igaz belőle. Elnök: (Cseresnőhez) Maga megmarad a mellett, amint előbb elmondta? Cseresnő: Az akasztófa alatt is mondom, hogy úgy igaz. Groszbergné: Én is, ha rá húznák is, egy szó sem igaz.*” Uo.

⁵⁴³ A tárgyaláson Eötvös rá is kérdezett, hogy mit ért ezen. „*Tanú: Hogy a keresztény veszítette el Esztert, [...] és a keresztényekre nyomják. Eötvös: A zsidók? Tanú: Igen. Eötvös: Hát a zsidók veszítették el Esztert? Tanú: Hát nekik kellett, nem a kereszténynek.*” Uo.

⁵⁴⁴ Barynak természetesen tudnia kellett az első kihallgatásról. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 709. (1882. júl. 21); Eötvös jegyzetei szerint viszont ő félreolvasta a tanú nevét. Nála az adott tárgynál „Csordásné” név szerepel, de Cseresnő személyi adataival. Uo. Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 27.

⁵⁴⁵ „*Groszbergné: Hát mikor azért a taligás-zsidó miatt hitták fel, miért nem szólt? Cseresnő: Akkor amiatt hitták fel, hogy hol járkált az a szekérrel, hogy láttam-e és azt mondtam, nem tudom, nem is ő rá néztem.*” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 9.

tak, hogy a holttesten levő ruhákat Eszterének ismerik el, ám magát a testet nem azonosították. Kérdés persze: egyáltalán olyan állapotban volt-e a holttest, hogy az ismerősök, akik mégis csak laikusok, felismerhették? Ilyen körülmények között a boncolókra is agnoszkálási feladatok hárultak, hogy állást foglaljanak részben a felismerhetőség, részben az azonosság kérdésében. A boncolást végző orvosoknak azonban egyike sem ismerte Solymosi Esztert. A dadai Csonkafüzesben elkezdett, majd Eszláron befejezett bonceljárás részleteire még visszatérünk, itt csak annak előzetes közlésére szorítkozom, hogy a megyei orvosok inkább cáfolták az azonosságot, miközben nem vitatták a felismerhetőséget. Az első boncjegyzőkönyvről, miután pár hónap múlva megjelent a sajtóban, élénk vita bontakozott ki. Szó szót követett, s Eötvös Károly kezdeményezésére a bíróság elrendelte a közben Eszláron, a katolikus temetőben elföldelt női hulla exhumálását. A korabeli eljárásjogot tartalmazó ún. Sárga könyv alapján az ügyészségnek ugyanis a felügyeleti jog révén pót-, illetve kiegészítő vizsgálatokra nyílt lehetősége.⁵⁴⁶ Az 1882 decemberében helyi és országos, ún. egyetemi szakértők által végrehajtott exhumálással sem zárult le az ügy, a maradványok egy részét ugyanis behatóbb vizsgálatok érdekében Budapestre szállították, s végül 1883 elején született még egy ún. pótlet. Ez sem szolgált perdöntő bizonyítékokkal, de inkább a holttest Solymosi Eszterrel való azonossága mellett és a felismerhetőség ellen sorakoztak az érvek. Mind a helyi, mind az egyetemi szakértőket kihallgatták a nyíregyházi tárgyaláson is, sőt ez utóbbiak cikkekben, előadásokon is igyekeztek levonni az eset tanulságait, olyannyira, hogy a dadai hulla azonosításának problémája a törvényszéki orvostani könyvekbe is bekerült.⁵⁴⁷

Természetesen nincs arra mód, hogy a jogászai és orvostudományi érvelés sajátos ségeit és ellentmondásait az ügy minden fázisán át végiglemezsem. Különbösen leginkább a probléma reánk háruló momentumait igyekszem exponálni, tudniillik, hogy mit tehet az utókor története ilyen esetben, amikor már mind a hajdan volt holttest, mind annak exhumált maradványai elporladtak, az azonosításban részt vevő egykori hozzátartozókról és szakértőkről nem is beszélve. A történész-boncolóorvos párhuzam gyakori a szakmai diskurzusban, bár más lapra tartozik, hogy mennyire indokoltan. Vajon hogyan értelmezhető ez a konkrét esetben, amikor a történésznek csak abból lehet kiindulnia, hogy ő bizony semmit sem látott, senkit sem ismert, csak azt tudhatja, amit a hajdani boncolóorvosok leírtak? Juthat-e egyáltalán valamilyen eredményre a történet újraalkotásával kísérletezve? Mit láthat egyáltalán az utókor – mások szeme által? Mire figyel ilyen helyzetben a jelen nem lévő, részt nem vevő történész tekintete? A módszertani problémával a historizmus történetírói tisztában voltak. Ahogy Seignobos bő száz évvel ezelőtt fogalmazott: „Gyakran mondjuk, hogy a történetírás a múltbeli tények »elemzés« általi »víziója«; ez azonban két veszélyes metafora, amennyiben naivan hagyjuk magunkat általuk félrevezetni. A történetírás *nem lát semmi valóságot*, csak a teleírt papírt – és olykor műemlékeket vagy használati tárgyakat. A történészeknek egyetlen *valóságosan* elemezhető tárgya sincsen, semmi, amit szétbonthatna és újraalkothatna. A »történeti elemzés« csak annyira valóságos, mint a történeti tények megfigyelése; nem más, mint elvont eljárás, tisztán intellektuális művelet.”⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Stipta, 2003. 4.

⁵⁴⁷ Belky, 1895. 437–444.

⁵⁴⁸ Seignobos, 2007. 368.

EGY HALOTT NŐ AZONOSÍTÁSA:

A FELISMERÉS/AGNOSZKÁLÁS NEHÉZSÉGEI

A tiszadadi holttest kapcsán tehát először a „szemtanúságról” kell beszélnünk. Az azonosítási eljárás egyik része ugyanis a felismerés. Az odahívott szemtanúk (anya, testvér, rokon, szomszéd stb.) ismerték ugyan életében Solymosi Esztert, mi több, ők azok, akik ilyenként utoljára látták még egészben, felbontatlanul a holttestet. Mégsem azonosították. Fénykép nem készült sem a még élő leányról, sem a holttestről.

A személy azonosításának kiindulópontja sem lehet más, mint a ruháké, az anya diktálása alapján a szolgabíró által 1882. április 4-én felvett személyleírás. Az alábbi ismertetőjegyek alapján rendelte el a megye a körözést:

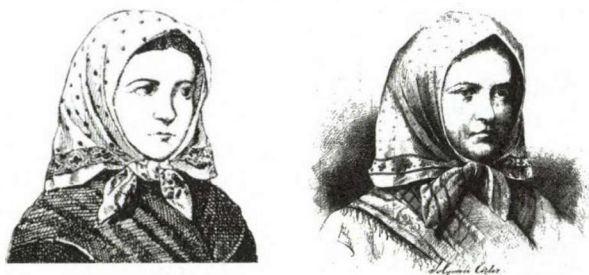
VI/6. TÁBLÁZAT • A körözési személyleírás

Szempontok	Ismertető jegyek	Megjegyzés
Kora:	14 év	
Termete:	magas	de mint nő nem kifejelett
Arca:	kerek, barna, piros	
Szeme, szemöldöke:	fekete	
Orra:	rendes	
Szája:	szabályos	
Fogai:	kicsinyek	
Haja:	fekete, rövid	

Forrás: OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 23.

Csupáncsak szavak és semmi kép. S a felismerhetőnek tartott jegyek elsősorban a fejre, azon belül is az arcra összpontosultak. Ami azonban aligha lehet a lélek tükre.

Igaz, rendelkezünk utólagos képi ábrázolással, de kérdés, hogy mire használható. Különösen, ha azon az arcra fókuszálunk. A szemek színére nézve a grafika semmiféle támpontot nem ad. S szembesülnünk kell azzal a ténnyel is, hogy több különböző kópia létezik a rajzból. Ábrányi Lajos festményének keletkezéstörténetét s annak egész alakos grafikus változatát (Csörgy Zoltán rajzát) már bemutattuk. Ábrányi portréja azonban más grafikusokat is megihletett. A festmény nem a dada holttest azonosítása céljából készült. Számunkra a legfontosabb mozzanatnak eddig nem is az arc, hanem a ruházat aprólékos ábrázolása bizonyult. A holttestről levett és külön bemutatott ruházat, amelyet a családtagok felismertek, adta az ötletet a hullaúsztatás és hullaöltöztetés nyomozati víziójához. A képnek azonban volt egy közvetett üzenete is. Az eszlári hozzártatózók közreműködésével egy olyan Solymosi Eszter-imázs megalkotása, amely ebben a képben ismeri fel Esztert, s nem a Tiszából kifogott holttestben. A Solymosi Eszterről utólag készült felsőtesti grafikus ábrázolásokon csak az arc kandikál ki a kendőből (az eredetin még kilátszott a meztelen láb is a szoknya alól). Így is a *nem azonosság* néma dokumentációja. Arcára van írva a sorsa: szomorú és szerencsétlen. Figyelmesebben megnézve: a *Vasárnapi Ujság* expressis verbis Ábrányira hivatkozó rajza inkább visszaadja az eredeti szomorúságot. A *Függetlenség* Széchy szignójú portréja viszont egy komoly, de nem komor, s mindenképpen megszépített, retusált változat. Igaz, közben

VI/20. KÉP • Solymosi Eszter arcai

Inkább térjünk vissza a személyleíráshoz, s emeljünk ki az arc adataiból a szemet (és annak színét), az orrot és a száját (ha belenézhetnénk: a fogakat), hogy ezek révén a szemtanúk általi azonosítás problémáit részletesen követhessük a nyomozástól egészen a perig. Ez természetesen erős leegyszerűsítés (ha úgy tetszik, radikális redukció), de a módszertani mondanivaló kifejtéséhez épp erre van szükség. A levezetés más ismertetőjelek kapcsán nyilván kissé másként hangoznék, de a probléma lényege akkor is ugyanaz maradna. A továbbiakban tehát az arcra fókuszálunk, de háttér-információként szükségképpen más testrészekre is kitekintünk.

A Tiszadadánál kifogott női holttestet meztelenül mutatták meg a felismeréshez odahívottaknak. Pontosítsuk a dolgot: nem egészen. Az agnoszkálásról szóló jegyzőkönyv ugyanis elárulja, hogy a kor felfogása szerint valójában mégsem tisztán ez volt a helyzet: „a befedett női hulláról a lepel levétetvén úgy hogy csak a nemző részek maradtak kissé fedve”.⁵⁴⁹ Ha magunk elé képzeljük a látványt, leginkább egy középkori korpusz festménybeli ábrázolása juthat eszünkbe, ahol a genitáliák takarása elengedhetetlen volt. De nem csak erről volt szó. A végtárgyaláson derült ki, hogy mielőtt megmutatták volna az anyának a holttestet, „vörös kendőt kötöttek a hulla fejére, hogy Solymosiné ne vegye észre, hogy haja hiányzik”.⁵⁵⁰ Ez sem könnyítette meg a felismerhetőséget.

Bary József visszaemlékezésében így mesélte el az agnoszkálás történetét: „A csonka-füzesi hullaszemléhez Tiszaeszlárról csak az eltűnt leányka anyját és nagynénjét rendelttem be. A ruhátlan holttestet megmutattuk a két asszonynak. Alaposan körülszemlélték arcát, fogát és testét minden oldalról. Solymosi Jánosné, a leányka anyja, hosszas vizsgálat után határozottan kijelentette, hogy a holttestben leányát fel nem ismeri, a hulla nem lehet az ő lányáé. A fájdalomtól és leánya harmadfél hónap óta tartó keresésében megtört anya összekulcsolt kezekkel közeledett már távolról a hullához, s meg volt győződve, hogy a hullában leányát fogja felismerni, midőn ezt annyian mondták neki, már útközben százan és százan. Másodszor is megmutattuk neki a hullát. Szegény asszony azt gondolta, a bíróság tagjai is azt hiszik, hogy a kifogott hulla Eszter hullája, indulatosan kiáltott tehát fel: »Mondom, nem az én lányom, akármit mondjanak is az

Eszter eltűnése idején volt szomorúsága szintén tematizálódott.⁵⁴⁹ Aki nem akarta támogatni az elszökés vagy az öngyilkosság verziót, annak ettől a víziótól is szabadulni kellett.

Vajon melyikre mondhatta Solymosiné a *Függetlenség* egykori tudósítója által idézett szavakat: „Igen jól emlékeztem; – megismertem azonnal; ez az arc volt; hasonlít minden állása.”⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ A tárgyaláson Eötvös nagyon is célratörő kérdésére, miszerint jókedvű vagy szomorú volt-e eltűnésekor Eszter, Solymosiné azt válaszolta: „Jó kedvű, de lehetett volna szomorú is, mert akkor temették el testvér-bátyját. Hatod magammal maradtam tíz éve apja halála után, négy éves volt mikor az apja meghalt. Hát, ha szomorú lett volna is, lett volna oka.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21.

⁵⁵⁰ *Függetlenség*, 1882. aug. 26.

⁵⁵¹ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 227v. Jegyzőkönyv, 1882. jún. 19.

⁵⁵² Ezt sem Bary, sem a jegyzőkönyv nem említi. T-E (Napi Értesítő), Zurányi Kálmán, 1883. júl. 10.

urak, nem az én lányom.« Ugyanígy nyilatkozott a holttest figyelmes megszemlélése után Eszter nagynénje, Solymosi Gáborné.⁵⁵³ Ezt követően Bary az 1882. június 19–20-án felvett jegyzőkönyv alapján (s közben állandóan Eötvössel polemizálva) ismerteti az eljárás során nyilatkozó tanúk véleményét.⁵⁵⁴

A felismerési eljárás során két alkalommal bocsátották szemlére a holttestet. Először 1882. június 19-én Tiszadada határában. Nagy volt a bizonytalanság, főleg az általános kijelentések szintjén. A szemekről ekkor mindössze hárman szóltak, s mindhárman a személy azonossága mellett nyilatkoztak (Lázi János: ajaka, szeme és nagysága után felismeri; Jakab János: kék szemei, fogainak rendes állása és nagysága alapján Eszternek véli; Szakolczai Julcsa: a fogak, szemek és lábak után határozottan állítja, hogy Eszter). További három tanú valamilyen arcvonás alapján valószínűnek vagy lehetségesnek mondta az azonosságot (Solymosi János, nagybácsi: arcállás és nagyság után Eszternek gondolja; Juhász József: száj, ajak és nagyság után ő lehet, de nem biztos; Juhász Andrásné: nagysága és fogai olyanformák, de az azonosság felől nem biztos). Az anya és a nagynéni azonban nem ismert rá Solymosi Eszterre (Solymosi Jánosné: nem lehet az ő leánya; özv. Solymosi Gáborné: abban Eszter hullájára nem ismer).

VI/21. KÉP • Solymosi Zsófi

A felismerési eljárás másnap, 1882. június 20-án Tiszaeszláron folytatódott. Itt más tanúkat kérdeztek meg az ügyben, s ekkor mindenki egyértelműen a holttest Solymosi Eszterrel való azonossága ellen szólt. (Gyányi Gáborné Szelei Zsófia: nem Eszter; Szuhi Györgyné Schvarz Katalin: sem arckifejezése, sem orra nem olyan, nem ő; Gazdag Józsefné Kramer Mária: nem Eszter; Olajos Bálintné Szakolczai Erzsébet: nem; Tanyi Józsefné Gulyás Eszter: semmi tekintetben nem olyan, mint Eszter; Szelei Gábor: nem Solymosi Eszter, arckifejezése egészen más; ifj. Papp József: nem lehet Solymosi Eszter, alakja, testállása, arckifejezése egészen más; Láposy János ref. lelkész: nem ismeri fel; Várkonyi Ferenc ref. tanító: Solymosi Eszter feje nem volt oly nagy, orra, arckifejezése és fejformája egészen más volt; Tóth Mari: Eszter alacsonyabb, nem ilyen testes, kisebb fejű volt, lába állása is egészen más). Az általános tagadó nyilatkozatok domináltak, de többeknél nemleges érvként hangzott el az arckifejezésre való hivatkozás.

Ezúttal megjelentek Solymosi Eszter testvérei: Solymosi János és Solymosi Zsófia egyöntetűen azt vallották, hogy a holttest nem Eszter, aki sokkal kisebb volt, arckifejezése egészen más, fogai szintén, minden tekintetben különböző. A hivatalos jegyzőkönyv szerint özv. Solymosi Jánosné és özv. Solymosi Gáborné még egyszer nyilatkozhatott: ekkor teljesen határozottan a hullában a nagy különbözőségnél fogva a leányt fel nem ismerték. Nem árt emlékeztetnünk arra, hogy Solymosi Zsófiával és Gyányi Gáborné

⁵⁵³ Bary, 1933. 173.

⁵⁵⁴ Bary, 1933. 173–193. A felismerési eljárás jegyzőkönyve (1882. jún. 19–20.): OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 227v–230. (ad 129 v.b./1882. Másolat).

Szellei Zsuzsannával a második napon egymást támogathatta az a kis csapat, amelyik már szerzett némi rutint a hulla-nem-felismerésben még Tiszalökön!

Szerencsénkre Bary hagyatékában fennmaradtak azok a nyers jegyzetek is, amelyek a hullaszemle alkalmával keletkeztek, s ezek alapján készült a hivatalos jegyzőkönyv. Eltekintve most attól, hogy a 19-i tanúk jegyzetelési sorrendje (számozása) és a felvett jegyzőkönyvi sorrend más, tartalmilag a vallomások lényegében azonos módon szerepelnek mindkét szövegváltozatban. Kivételt képez azonban Solymosi Jánosné (és húga) vallomása. Ezúttal valóban mindketten megtekintették a holttestet. A jegyzetekben Solymosi Jánosné a hetes, húga a nyolcas sorszámmal szerepel, tehát nem velük kezdtek a szemlét.⁵⁵⁵ (A hivatalos jegyzőkönyv sorszámozása ezzel szemben azt a látszatot kelti, amit Bary visszaemlékezése is sugall, mintha az anya és a nagynéni elsőként tekintettek volna meg a holttestet.)

„7. Solymosi Jánosné: nem tudja felismerni leányát – (erről a testről én a leányomra nem tudok ráismerni).” A jegyzetben a „nem”-et ugyanaz a kéz áthúzta és „sohasem”-re javította, a „tudok” pedig „tudnék”-ra módosult. A vallomás a jegyzet szerint még így folytatódik: „füle ki volt fúrva, de nem volt benne fülbevaló”, „fogai ugyan olyanformák”!

8. Solymosi Gáborné: „olyanforma nagyság – de én nem tudok mit mondani, nem tudom felismerni Solymosi Esztert” (a „tudom” szintén javítás, alatta „tudja”).⁵⁵⁶

A hivatalosan jegyzőkönyvbe vett vallomásokban a sorrendnél talán még fontosabban a tartalmi szövegeltérések a jegyzetekhez képest. Íme a végleges verzió:

„1. Solymosi Jánosné annak megtekintésére felszólítatott, s felhivatott arra is, hogy nyilatkozzék, vajon a hullában felismeri-e eltűnt leányát? Solymosi Jánosné a hullának figyelmes megsejmlélése, s minden oldali megvizsgálása után határozottan kijelenti, hogy abban leányát Solymosi Esztert fel nem ismeri, hogy a hulla nem lehet az ő leányáé.

Solymosi Jánosné ezután oly helyre vezettetvén, hol a később előhívandó és felkérdezendő egyénnel nem érintkezhetett, előhivatott

2. Özv. Solymosi Gáborné (Solymosi Jánosné testvére és az eltűnt leánynak nagynénje) – ki is a hullának figyelmes megsejmlélése után szintén kijelenti, hogy abban Solymosi Eszter hullájára nem ismer.”⁵⁵⁷

Solymosi Jánosné lejegyzett és jegyzőkönyvezett vallomása láthatóan erősen különbözik. Az általános bizonytalanságon túl, ami a jegyzetekből sugárzik, az „erről a testről én a leányomra sohasem tudnék ráismerni”, még javított alakban is mást jelent, mint a jegyzőkönyvben annak „határozott” kijelentése, hogy „abban leányát Solymosi Esztert fel nem ismeri”, „a hulla nem lehet az ő leányáé”. Bary a visszaemlékezésében ráadásul egybemosza a június 19-én Csonkafüzesnél, illetve másnap, immár Tiszaeszláron az özvegynek és húgának újbóli tetemhez hívásakor tett vallomását (közben ugyan is a felismerési ügy 9–20. számú további tanúi Esláron nyilvánítottak véleményyt). „Ezután Özv. Solymosi Jánosné és Özv. Solymosi Gáborné [...] még egyszer felhívtak a hulla figyelmes megsejmlélése, s miután annak megtörténtével határozottan kijelentették, hogy a hullában – a nagy különbözőségnél fogva Solymosi Esztert fel nem ismer-

⁵⁵⁵ Erre egyébként a tárgyaláson is fény derült, amikor a védők egyike azt kérdezte Szűcs János tanútól: „Heuman: Ki nézte meg először a hullát, hogy felismerje, Solymosi Jánosné asszony, vagy Szakolczay Julcsa? Szűcs: A lány nézte meg előbb.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 11.

⁵⁵⁶ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 730v.

⁵⁵⁷ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 227v. (1882. jún. 19.).

rik, – az eltűnt leánynak a fentebb kihallgatottakon kívül más rokona vagy ismerőse a hulla megtekintésére nem találtatván, az agnosíálási [sic!] eljárás reggel 1/2 10 órakor befejeztetett.”⁵⁵⁸ Távolról sem mellékes, hogy az Eszláron a holttesthez hívtak között ott volt Solymosi Eszter két testvére, János és Zsófia is (19–20. sorszámmal), akik rendkívül karakteres páros állásfoglalást tettek: „mint az eltűnt Solymosi Eszter édestestvérei kijelentik, hogy a hulla nem Eszteré, a ki a hullánál sokkal kisebb volt, arckifejezése egészen más volt, s a fogai szintén, a hulla egyszóval minden tekintetben különböző. Vizsgálóbírói felkérdezésre előadják még, hogy Eszter alacsonyabb volt Zsófinál, úgy hogy ennek csak szeméig ért. Solymosi Zsófi magassága megmértén – az egész magasság 144 centimétert tett, – szeméig mérve pedig 134 centiméter a magasság, tehát ily magas volt Eszter. (A hulla magassága 144 centiméter.)”⁵⁵⁹ Ugyan ki akart emlékezni arra, hogy a személyleírásban „magas” szerepelt?

A sajtót ugyan hivatalosan nem engedték a szemle közelébe, de maguktól a tanúktól, egyfajta „exit poll” eljárás keretében, az újságírók mégis hozzájutottak bizonyos információkhoz.⁵⁶⁰ A védők és ezáltal a sajtó a jegyzőkönyvekkel legálisan csak augusztusban ismerkedhetett meg. Ekkor került felszínre az első és a második napi tanúvallomások közötti ellentmondás, s még Solymosiné bizonytalankodásából is kiszimatoltak a tudósítók valamit (Bary eredeti jegyzeteit azonban természetesen nem láthatták!).

Eötvös Károly sem indulhatott ki másból, mint Bary hivatalos jegyzőkönyvéből, s bár értesült arról, hogy nem mindent úgy vettek be a jegyzőkönyvbe, ahogy az elhangzott, a kézhez kapott jogi dokumentumot tette a védenői nevében benyújtott novemberi beadvány egyik alapjává.⁵⁶¹ Eötvös előterjesztését a kortársak jogi remekműnek tekintették. S valóban hatalmas erudícióval készült, minden követ megmozgatott, ahol csak rést érzett a vizsgálaton. Csak néhány témánkba vágó okfejtést idézünk: „A sértett és károsult félnek a vizsgálati ügy felderítésére s a jelen esetben a tiszta-dadai hullára vonatkozó nyilatkozatai minden esetre figyelembe veendőek, de miután a tévedéstől a[z] fel sem ment, még ha anya is, s miután épen a fél van leginkább eltelve oly érzelmekkel, melyek őt elfogulttá tehetik: ennél fogva a félnek nyilatkozatai is a benső valódiság szempontjából gondosan megbírálandók, – és pedig nemcsak a végítélet meghozásánál, hanem az ügy vizsgálóbírói vizsgálatánál is.” A védőügyvédnek hol patológusnak kell felcsapnia, de az sem árt, ha konyít valamit a pszichológiához is: „Ily körülmények közt napfényre jön a tiszta-dadai hulla. Ruháját felismeri; a test már romlásban van, annak biztos felismerése kétesebb. Lelkében kétségtelen tusakodás támad, hogy az ezer oldalról jövő hír és suttogás közt elhithetetheti-e ő magával, hogy a hulla lehetett-e az ő

⁵⁵⁸ OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 229v–230. (1882. jún. 20.).

⁵⁵⁹ Uo. 229v. A jegyzőkönyvhöz készült jegyzetek szerint Zsófia előbb, János utóbb került sorra. Zsófia eszerint még azt is vallotta, hogy Eszternek „rövidebb haja mint az enyém, s tiszta fekete”. Uo. 730v. Ne fedjük, az előleges hullaszemlekor, 18-án éjjel a holttestet 140 centiméternek mérték.

⁵⁶⁰ Verhovay visszaemlékezésében leírja ezt az információszerzési technikát: „elmondtam neki [Kornis Ferencnek, a nyíregyházi megyei törvényszék elnökének], mily könnyű a vizsgálat anyagát a hírlapírónak, ha fáradságot vesz, összegyűjteni, kiegészíteni és feltálni. Semmi ördögösség nem kell hozzá, csupán sorban elővenni, a kiket a vizsgálóbíró kihallgatott, s aztán töviről hegyire kikérdezni őket, hogy mit kérdezett a vizsgálóbíró, mit feleltek ők, s a világos kép előttünk fekszik, nem kell hivatalos adat sem. Tényleg, a »Függetlenségnek« a legkiterjedtebb mértékben alkalmaztam e módot, és jókat nevettem, midőn azzal gyanúsítottak, hogy a hivatalos titok megszegésével, az aktákból merítem lapom kitűnő értesüléseit.” Verhovay, 1890. 86–87.

⁵⁶¹ Eötvös egy hónapot dolgozott az exhumálásra vonatkozó előterjesztésen, november 6-án készült el vele, november 11-én nyújtotta be a törvényszéknek és adta át egyidejűleg a sajtónak. Eötvös, II. 1968. 169–173

leánya? Azonban jönnek hozzá a tanácsadók s fejébe verik neki, hogy az a hulla akár az ő lányáé, akár nem azé, leánya már úgyis elveszett, azt többé úgy sem látja soha s abban meg kell nyugodnia, akár a zsidók ölték meg, akár más. Ez a halottra nézve már mindegy, de nem mindegy az élőkre. Mert ha kisül, hogy az a hulla csakugyan a leányáé: akkor a zsidók ártatlanok s akkor a szertartásos gyilkosságról szóló egész mese egyszerre szétfoszlik s a vizsgálóbírósnak minden oktan és mesterkélt munkája halomra dől. Ámde akkor ő is mint anya megszűnik a vérengzőnek állított zsidó felekezet szánandó áldozata lenni, a könyörületre nincs semmi különös ok, tehát a könyörület országos adakozásának a helybeli jótéteményeinek forrásai is bedugulnak. Azzal, ha a hullát leányának elismeri: anyai szenvedése nem enyhül, anyagi helyzete pedig örökre szegényes marad, mint eddig volt, ha pedig a hullában leányát fel nem ismeri, s ha az ebben egyébként sem ismertetik fel: ezzel nem vesz semmit, sőt a szertartásos gyilkosság vádja fennmaradván, ő vagyoniilag gazdag és boldog leend, mert a könyörületnek és szeretetnek s talán a számításnak adományai is csak e cím alatt jutnak el hozzá.”⁵⁶²

Eötvös iratai között fennmaradt még egy „pro memoria” megőrzött feljegyzés, amely szintén foglalkozott a felismerés kérdésével. Eszerint „özv. Solymosi Jánosné eljárása aggályos, miután ő a szegény zsellér asszony az antiszemita ügynökök által a zsidók vérszomjának áldozata gyanánt tüntettetett ki, s jelentékeny adományokkal látatott el e címen, neki tehát anyagi érdekében állott abban a hullában, amelyen gyilkosságra utaló semmi sértés nem látszott, az állítólag halálosan megmetszett nyakú leányát fel nem fedezni.”⁵⁶³

Eötvös visszaemlékezésében a felismerési jegyzőkönyveknek, ha lehet, még nagyobb jelentőséget tulajdonított. „E jegyzőkönyvvel követte el Bary aljegyző a végzetes hibát. Ha e jegyzőkönyvet törvényes alakban s okosan készíti el, vége van a nagy pernek azonnal, s a nagy csomó ártatlan ember nem sínyli meg a börtönt még tizennégy hónapig.” Először itt is formai kifogásokat emel (a jegyzőkönyv alá nem íratása stb.). Majd így folytatja: „A vizsgálóbíró vétke a csonkafüzesi eljárásnál valósággal nem abból állott, hogy tanúkkal nem íratta alá a jegyzőkönyveket. Ez csak a törvénynek s nem az igazságnak megsértése. Nagy vétke az volt, hogy annak a hat tanúnak nyilatkozatát nem jegyezte föl apróra, aki a holttestben az eltűnt leánykát ismerte föl [...] Ha akad egyetlen tanú, habár gyermek, féleszű vagy borittas, ki kétségtelen anyagi különös jelét ismerte az eltűntnek, ha e jelről számot tud adni, s ezt a holttestemen meg tudja mutatni: ez a tanú látja az igazságot, s nem a másik száz vagy ezer tanú [...] A vizsgálóbírónak föl kellett volna jegyeznie, hogy e tanúk a holttestnek ama részeit miről ismerték föl, miként adták elő véleményüket, s mivel bizonyították ezt.”⁵⁶⁴ S itt számos ponton szó szerint idéz saját novemberi előterjesztéséből. Eötvös tehát utólag is tudatosan a hivatalos jegyzőkönyvekre épített, hiszen később sem ismerhette, hogy Bary eredeti feljegyzései mennyiben voltak pontosabbak (és mások) a hivatalos verzióhoz képest.

A hullaaazonosítási eljárás Eötvöst bölcselkedésre is csábította. A módszertani szempontot, amelyet jogásként felvetett, bizton kipróbálhatjuk történetésként is. Ugyanis épp Solymosiné csonkafüzesi szavai között bukkant fel egy olyan mozzanat („fogai ugyan

⁵⁶² A tiszsaeszlári ügy. *Pesti Napló*, 1882. nov. 12. Melléklet.

⁵⁶³ A tiszsaeszlári bűnügy tényvázlata a vizsgálat jelen állásában. OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 202. (a szöveg tartalmából ítélve már az 1882. decemberi exhumálás után készült!).

⁵⁶⁴ Eötvös, I. 1968. 232–234.

olyanformák”), amely a későbbiekben épp annak bizonyítékává vált, hogy a hulla nem azonos Eszterrel. A fogakról szóló kijelentések alapján kétségtelen, hogy Solymosiné másnapra és Eszlárra visszatérően valóban változtatott véleményén. A kezdetben bizonytalan elutasítás üres általánosságát a konkrét részletek előjelének megfordításával töltötte fel, tette határozottá. Amikor pedig, immár a jegyzőkönyvek nyilvánosságra hozatala táján, Verhovay interjút készített Solymosinéval az „álhulláról”, az négy olyan testi vonást sorolt fel, amelyben a megtalált holttest különbözött Esztertől („szélesebb melltest”; „hosszú keskeny lábfej”; „barna szem”; „keresztül nőtt egyik fog”).⁵⁶⁵ Ez utóbbi azért is érdekes, mert az első napon (a Csonkafüzesnél) Esztert három (nem rokon) tanú is – többek között – a fogai hasonlóságáról azonosította (az anya jegyzőkönyvbe nem került meglátását nem számítva), míg a második napon (Tiszaeszláron) felvonultatott tanúk közül egyedül Eszter nővére, Zsófia hivatkozott a fogakra, de épp azok különbözőségére. A külső indoktrináció mögött máris megragadható az a meglehetősen természetes mechanizmus, ahogy a családtagok egymást befolyásolták. A fogak kérdését egyébként Eötvös olyannyira fontosnak ítélte, hogy a decemberi exhumáláskor Solymosiné és Solymosi Zsófi fogait is meg akarta vizsgáltatni, de az orvosok e laikus kísérletet lesöpörték az asztalról, nem tulajdonítottak a hasonlóságnak tudományos jelentőséget.⁵⁶⁶ A fogak ügye egyébként még a tárgyaláson is előkerült: „A tanú [Solymosi Zsófi]: Egy tekintetből mindjárt megláttam, hogy nem az én testvérem. Elnök: Különösen mi győzte meg erről? Tanú: Mihelyt megnéztem a nagy fogait, megláttam. Elnök: Hát legelsőbben is a fogai? A tanú: Az ábrázatját néztem mindjárt. Hát erről mit tapasztalt? Tanú: Nem olyan ábrázatja volt az én testvéremnek, keskeny ábrázata és kis apró fogai voltak, ennek mindjárt megláttam a nagy fogait.”⁵⁶⁷

Eötvös egyébként a szem színéről vallottakból is messzemenő tanulságként vonta le, miszerint a második napi tanúk összebeszéltek. 1882. novemberi előterjesztése szerint az azonosítás első napi (csonkafüzesi) tanúi az összecsődült kíváncsiakból választódtak ki, a második nap (eszlári) tanúit viszont Farkas Gábor bíró és Solymosiné válogatta össze, főleg a rokonságból.⁵⁶⁸ Visszaemlékezésében ez a szempont már ebben a formában nem kerül elő. S ez aligha véletlen. Eötvös 1882 novemberében még nem tudhatta, de a tárgyalás gyorsírási jegyzőkönyve ismeretében már belátható volt, hogy

⁵⁶⁵ Solymosiné eszerint a fogakról ezt mondta: „Fogai sem olyanok voltak, mint az Eszteré. Eszternek ritka szép apró fogai voltak; annak a cselédnek pedig a szájában keresztül volt növe az egyik foga.” Az anya szemei. – Solymosiné vallomása az álhulláról – *Függetlenség*, 1882. aug. 17. A „saját tudósító” a bevezetőben azt állította, hogy „ebbeli tudósításunk két hét óta hever kiszedve, mert napról-napra kénytelenek voltunk azt az eszlári bűnügyben kapott újabb hírek által a lapból kiszorítani.” A cikk kifejezetten a „bűnpalástoló hírlapok [...] merőben hazug híreit” kívánta megcáfolni, amelyek azt írták, hogy Solymosiné „első látásra Eszterének ismerte a holttestet”. Ennek cáfolata ne lett volna a *Függetlenség*nek sürgős, hogy ráért még fektetni is a riportot?

⁵⁶⁶ Eötvös visszaemlékezésében Solymosi Zsófi fogainak szabálytalanságát ajánlotta a szakértők figyelmébe. Mihálkovics azonban azzal hárította el az észrevételt: „Tiszta esetlegesség is lehet, tehát tudományos szabotossággal közös örökségnek nem tekinthetjük.” Eötvös, II. 1968. 197–199. Az ügyész kérdésére Mihálkovics a tárgyaláson is rezervált véleményt fogalmazott meg (igaz, az öcsre, Jánosra emlékezve): „Egy fiúnál volt némi rendellenesség, mely szintén az alsó metsző fogakban mutatkozott és mely abból állt, hogy szabálytalan állásúak voltak, de még itt is csak kisebbfokú rendellenességről lehetett szólni; e tekintetben ha nem is teljesen meggyőző, de hasonló viszony forgott fenn.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 13.

⁵⁶⁷ T-E (*Napi Értesítő*), Solymosi Zsófi, 1883. júl. 21.

⁵⁶⁸ „Június 19-én nem válogatták a felismerési tanukat s ekkor a 8 tanú közül 6 tanú világosan Solymosi Esztert ismerte fel a hullában. Június 20-án már gondosan megválogatták a tanukat s ekkor 12 tanú közül mind a tizenkettő ismeretlen hullának s nem Solymosi Eszternek állítá a hullát. A tanúválogatásnak tehát meglelt a kívánt, noha elfogulatlan vizsgálat céljával meg nem egyező eredménye.” *Pesti Napló*, 1882. nov. 12.

az első napi felismerési tanúkat is toborozták. Jakab János alig 15 éves tanú ugyanis beszámolt arról, hogy „Eszláron, Pap Sándornak egyik embere volt az, [aki] a parton járt és kérdezte, hogy ki ismerte Esztert. Én mondtam, hogy én is ismertem, velem járt az iskolába. Azt mondta erre, hogy menjek Lökre, mert ott van a hulla, és ott meg fogjuk nézni, hát pedig Dadára kellett menni... Eötvös: Hányan mentek Pap Sándornak kocsián? Tanú: Öten, vagy hatan, ilyen formán. Eötvös: Kik? Tanú: Juhász Andrásné, Szakolczai Julianna, Juhász József, Lazi János, az öreg Pap János és én.”⁵⁶⁹ S valóban – Pap Jánost leszámítva – ezek az első napi felismerés nem családtag résztvevői. Pontosabban maga Jakab János is rokon, hiszen édesapja Solymosiné testvére volt, azaz nem csak együtt jártak iskolába Eszterrel. Tehát már az első nap is egyfajta rokonsági-szomszédsági tanúszelekcio elve működött, tőlük volt ugyanis várható, hogy ismerték az eltűnt leányt.⁵⁷⁰ Ahogy a másnapi tanú, Szuhiné (a sajátban publikált jegyzőkönyvben hibásan: Szuliné) a tárgyaláson megfogalmazta: mást nem is eresztettek oda, „csak szomszédokat és atyafiakat”. S ez általánosságban mindkét napra igaznak mondható, pontosabban szólva huszadikára már jócskán jutottak olyanok is, akik jóformán alig ismerték Esztert, bár szavuknak így is súlya lehetett (a református lelkész, a református tanító, az eszlári törvénybíró fia). Ezt az amorfabb, összességében Esztert talán ritkábban látó, még meglehetősen bizonytalan kört sikerült másnapra valami módon közös, az azonosságot tagadó közös álláspontra hangolni. Ez persze elárulhat egy s mást a falu közvéleményének működéséről, de azt is jelzi, hogy a homogén és negatív álláspont nem pusztán rokonság- és érdeklődő.⁵⁷¹

Az 1883 nyarán Nyíregyházán lezajlott elsőfokú bírósági tárgyaláson a szemek színe ismét a középpontba került, de ezúttal a meglepően egyöntetű vallomások miatt. Olyanok is ugyanazt mondták, akik korábban erről nem nyilatkoztak:

Gyáni Gáborné: „A [hulla] szeme kék volt, az Eszteré pedig fekete.” Solymosi Jánosné: Eszternek „olyan volt a szeme, mint a fekete bogár”. A hulláé kék. Tanyi Józsefné: „Kék.” Tóth Mária: „A szeme kék volt, az Eszteré fekete.”⁵⁷² Szuhiné Györgyné Schwarcz Katalin: Eszter „barna, vékony, fekete szemű leány volt,” „ez pedig nagy világos kékszemű cseléd volt”. Szellei Gábor: „Kék.” Solymosi János: „Az Eszteréi feketék voltak.” Jakab János: Eszternek „fekete szeme volt”. „A holttestnek kék.” Szakolczai Julcsa: Eszternek „fekete fogai” voltak, s szemei is „feketék”. A hulla szemeit „nem igen tudtam megnézni”. Juhász József: „Kék.” Juhász Andrásné Ortó Erzsébet: „Világos kék volt; csak épp a szeme világa volt fekete.”⁵⁷³

Juhász József vallomása kapcsán Friedman Bernát védő már nem állhatta meg, hogy frappáns megjegyzést ne tegyen: „Színre emlékszik, tényre nem.” Sőt az öt utolsó tanú

⁵⁶⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7.

⁵⁷⁰ Szakolczai Julcsa Eszter gazdaasszonyának, Hurinének a szomszédjában lakott, Juhász József a negyedik szomszédban, Juhász Andrásné szintén Újfaluban lakott, igaz, a másik soron, s ő onnan ismerte Esztert, hogy egy esztendeig (két évvel korábban) a leány tőlük harmadik szomszédban, „ágyánál” élt. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7. A szöveg nem teljesen világos, nem tudunk róla, hogy akár bátyja, akár nagybátyja feleségénél lakott volna Eszter. Azt viszont tudjuk, hogy 1880 őszén Papp Albertéknél Tótfalu északi részén, 1881 folyamán pedig Olajos Bálintéknál a Sóstó-tanyán szolgált. Kövér, 2006. 227.

⁵⁷¹ A tárgyaláson kiderült, hogy Szűcs János másnap szemrehányást tett Eszláron az unokatestvér Solymosi Jánosnak („egy pisze ember”): „rosszul szóltatok a csonkásban”, amikor azt mondták a hullára, hogy Solymosi Eszter. Amire a kisbíró társaságában az eszlári községházánál ácsorgó Solymosi János így válaszolt: „már mindegy bátyám, azt mondtuk és azt mondjuk.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 11. Ő tehát másnap fenntartotta a véleményét, csak azt nem vették jegyzőkönyvbe.

⁵⁷² T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 6. Csak emlékeztetünk rá, hogy Solymosiné Verhovaynak egy évvel korábban még a hulla „barna” szemét hozta fel megkülönböztetésül. Függelenség, 1882. aug. 17.

⁵⁷³ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7.

motívumairól már a következő feltételezést is megfogalmazta: „Kénytelen vagyok ezen 5 tanúnak megdöbbenő vallomásával szemben megemlíteni, hogy itt a tanúk vagy megfélemlítettek, vagy bizonyos tévhitbe ejtetnek.”⁵⁷⁴

Különösen zavaró lehetett a felismerési eljárás első napján tett, egy évvel korábbi szemtanúságokhoz képest, hogy egyesek úgy változtattak eredeti vallomásuk tárgyi részén, hogy annak nem tudták magyarázatát adni. Jakab János – mint láttuk – eredetileg épp a szem kék színe alapján mondta azonosnak Solymosi Eszterrel a holttestet. Szakolczai Julcsa pedig, aki egy évvel korábban (többek között a szemek alapján) szintén az azonosság mellett tette le a voksát, most Solymosi Eszter szemeit feketének mondta, viszont úgy emlékezett, hogy a hulla szemeit nem igazán tudta megnézni. Ezek után a tárgyalást vezető Kornis elnök is úgy érezte, le kell mondania ezeknek a vallomásoknak a figyelembevételéről: „A most kihallgatott öt tanu, amennyiben a kihallgatás alkalmával tett vallomásaik a mai napon tett vallomásaikkal lényegükben meg nem egyeznek, sőt egymással ellenkeznek, és a tanúk vallomásuk megváltoztatásának elfogadható okát adni nem tudják: emélfogva megesketésükre nem bocsátatnak. Solymosi János, Jakab János, Szakolczai Julcsa, Juhász József, Juhász Andrásné emélfogva elmehetnek.”⁵⁷⁵ Ebben az ügyben azonban semmi sem a véletlen műve. Azzal ugyanis, hogy ezt az öt embert a tárgyaláson Kornis Ferenc hiteltelenítve kiiktatta az érvényes tanúk sorából, egyúttal öt olyan szemtanút iktatott ki a vallomástevők közül, akik a felismerési eljárás első napján arra hajlottak, hogy a holttestben Solymosi Esztert agnoszkálják. Öt legyet egy csapásra. Mesteri húzás, hiszen korábbi vallomásukra sem tették le az esküt.

A tárgyaláson arra is történt néhány tétova kísérlet, hogy magyarázatot találjanak arra, miből fakad ez a zűrzavar a szemekkel kapcsolatos szemtanúság során. Ám ez már nem a rokonsági-szomszédsági körből eredt. Zurányi Kálmán gyógyszerész, aki rögtön az első nap, az első szemle alkalmával közelről látta a holttestet, a zavar okát ebben látta: „Mert a tanúk nem látták a szemet, csak a szemgolyót. A pupillát csak az láthatta, aki felhúzta a szempillát.” S mindössze két tanúról volt tudomása, aki „maga is felhúzta a szempillát.”⁵⁷⁶ A szempilla felhúzásáról egyébként semmilyen jegyzőkönyv sem szólt. A boncjegyzőkönyv szerint viszont – mint még látni fogjuk – az egyik szem nyitva volt. Dr. Trajtler Soma, az eredeti boncorvosi csoport egyik tagja ezzel szemben az alábbi logika alapján érvelt: „A szaruhártya vizet vevén fel magában, innen származik a piszkosság. A szín tekintetében pedig a tévedés onnan ered, hogy ha tekeszerűen beszüremkedett közegen észünk egy barnás tárgyat, az kéknek tűnik.”⁵⁷⁷ Mindjárt érthetőbb, hogy a barna miért kék, de, hogy a kék miért nem fekete, azt még ez az okoskodás sem teszi számunkra világossá.

A tárgyalás egyik legérdekesebb mozzanatai közé tartozott, hogy az eszlári asszonyok kollektív emlékezetéből olyan képelem is előhívódott, amely korábban egyikük vallomásában sem szerepelt. Többben ugyanis forradást véltek – utólag – felfedezni a dadai hulla nyakán.⁵⁷⁸ Az „áthallás”, pontosabban „átvizionálás” egyértelműen a Soly-

⁵⁷⁴ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7. Általában Friedmann volt az, aki leginkább képes volt elméleti szinten is megfogalmazni a jogi bizonyítás abszurditásait: „Egyelőre nagyon nehéz megmondani, hogy pozitív bizonyítékot az, hogy 10-20 ember nem látta, nem képezhet, mert az, aki látott valamit, a pozitív észlelésre van alapítva, a másik lehet felületesség, véletlen és szándékosság és ennek megbírálása nem tartozik a jelen tárgyalás keretébe.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 10.

⁵⁷⁵ Szeýffert javaslatára Kornis T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 7.

⁵⁷⁶ T-E (Napi Értesítő), Zurányi Kálmán, 1883. júl. 10.

⁵⁷⁷ T-E (Napi Értesítő), Dr. Trajtler Soma, 1883. júl. 13.

⁵⁷⁸ Először a már Tiszalökön is agnoszkáló unokatestvér, Gyáni Gáborné Szellei Zsuzsanna vallomásában

mosi Eszter elveszejtése körüli hiedelmekkel állt kapcsolatban, de a nemkívánatos irányban összehangoló vallomások kétségtelenül veszélyeztethették a Solymosi Eszter ruhája, de nem a teste konstrukciót.⁵⁷⁹

A védelem logikájában egyébként Solymosiné megrögzött érdekember, akinek a tanácsadók verték a fejébe, hogy leányán már úgysem segíthet, viszont a kapott segélyektől megfosztja magát, ha felismeri a holttestben a leányát. S ezen a nyomvonalon haladva igyekeztek kiterjeszteni az érvet az összes másnapi tanúra.⁵⁸⁰ Elvonatkoztatva most attól a távorról sem elhanyagolható mozzanattól, hogy olyan állapotban volt-e a holttest, amely egyáltalán megengedte a felismerést, meglehetősen vulgárisnak tartjuk ezt a fajta barterügyletszerű értelmezést.⁵⁸¹ Nem számol a feltételezhető lehetőségek nem materiális következményeivel. S bár a novemberi beadvány ráérez Solymosiné tényleg kivethető habozására, a kifejtés egyoldalúan anyagias marad.

Milyen alternatívák közül választhatott Solymosiné? Ha a holttest nyaka nincsen átvágva, és mégis Solymosi Eszternek ismerik fel, akkor elveszejtését nem követhették el a megvádolt módon a zsidók. De akkor hova tűnt Eszter április elsején? Mi van, ha a holttest valójában nem 79 napja, hanem rövidebb ideje volt a vízben (erre a novemberi beadvány tesz is célzásokat, de később már Eötvös sem forszírozza ezt az eshetőséget)?⁵⁸² Hol volt és mit csinált közben Eszter? Mi okozta akkor vélhetően nem erőszakos halálát?

Képes-e egy anya pusztán pénzért annak ódiumát vállalni, hogy – jóllehet tisztában van az azonossággal – felismert gyermekének még a tetemét is megtagadja? Magára veszi-e annak a döntésnek a felelősségét, hogy leányának maradványait egy savanyúvizes ládában, a katolikus temetőben kaparják el, s a sírhoz sem teheti oda soha a lábát? Mind az elszökés, mind az öngyilkosság vádja súlyos erkölcsi teherként nehezedik Eszter megítélésére. Nem lehetséges, hogy a megtagadással épp ettől a folttól próbálja megszabadítani leánya emlékét?

bukkant fel ez a motívum (anyja Eszter apjának, Solymosi Jánosnak volt a testvére). T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 6. Aztán másnap Solymosiné szembeszomszédja, Gazdag Józsefné Kramer [a jegyzőkönyvben tévesen Kreiner] Mária, s rögtön utána Olajos Bálintné Szakolczay Erzsébet is említette (utóbbinál szolgált Eszter 1881-ben). T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 7. A felismeréskor egyikőjük sem mondta, hogy ilyesmit látott volna. De ha valamelyikőjüknek eszébe jutott volna már akkor nyaki forradást látni, nem kétséges, Bary aligha jegyzőkönyvezte volna.

⁵⁷⁹ A tárgyaláson a helyi boncolóorvosok közül dr. Trajtler igyekezett az „érzécsalódásra” szakszerűnek látszó magyarázatot adni. Szerinte a „nyakon semmi sebhely” nem volt, a felismerési tanúk tévesen állítják ezt. A tévedés oka, hogy az „állkapocs fel volt támasztva, s így a fül felé húzóda bőrredőt nézhatték forradásnak”. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 13.

⁵⁸⁰ „Hat, bíróság felhívott érdektelen tanú részletes indoklással a termetnagyság, ajkak, szemek, fogak, száj, lábak és arcállás azonossága alapján a tiszta-dadai hullában Solymosi Esztert felismerte. Ezzel szemben tizennégy tanú, köztük hat rokon, tehát Solymosiné vagyoni állásában közelről érdekelve és mind a tizennégy tanú Solymosi Jánosné által kiválogatva, a hullát nem tartja azonosnak, azonban hét tanú sem-mivel sem indokolja kifejezett véleményét...” *Pesti Napló*, 1882. nov. 12.

⁵⁸¹ Az exhumálás egyik egyetemi orvosi szakértője egyértelműen kétségbe vona a felismerhetőséget: „Tekintet-be kell e helyen ugyanis vennünk, hogy a hullát megsemmisítő laikus egyének voltak, a kiknek egy mezíte-len, a hajzatól teljesen fosztott, és mint azt később látni fogjuk a rothadás előre haladt időszakában levő hulla mutatott. Laikus egyének, egyes kivételeket leszámítva, igen ritkán, vagy talán épen nem jutnak olyan helyzetbe, hogy egy mezítelen hullát volna alkalmuk látni, s ha számba vesszük azon kedélyi emotiot, mely részünkről ilyen alkalomkor fennforog, s mely egyfelől az undorodás, másfelől a kíváncsiság keveré-kéből származik, igen megfontolandó, hogy a laikus egyének ily kijelentésének valami különös bizonyító erő tulajdonítható-e, főleg akkor, ha a hulla nem friss, ha az feltűnő ismertető jelekkel nem bír, és ha az il-lető tanú tudatában van azon felelősségnek, mely nyilatkozatára nehezedik.” Belky, 1884. 1. füz. 55.

⁵⁸² *Pesti Napló*, 1882. nov. 12.

S vajon valóban ő választott-e a lehetőségek közül?

Az eszlári felismerési eljárás (a bíró és Solymosiné koprodukciójából) egész kis női rokonsági-szomszédsági válogatott csapat állt készen az azonosság cáfolatára.⁵⁸³ Látható a megnyilvánulások tömegesedése, érezhető a csoportlélektani hatás. A vizsgálóbíró, a falusi előljárók az eszlári amazonok felbuzdulása nélkül aligha „csinálhatták” volna a történelmet.⁵⁸⁴

Lehet, hogy Solymosiné indítékai közt olyasvalamit kellene keresünk, ami valójában nem individualizáltan működött? A falu „női közvéleménye” feltárásához másfajta kulcsra lenne szükségünk? A helyszínek hétköznapiak. A kommunikáció tisztán szóbeli. Egy kis pletyka, egy kis sutyorgás. A helyzet azonban rendkívüli. A legfőbb hivatkozási alap („az egész falu”) szerint maga a kereszténység van veszélyben. A paraszti önvédelem parancsát a szomszédsági-rokonsági hálóból szőtt hétköznapi asszonykoalíciók közvetítették. A normák szövvényében özvegy Solymosi Jánosné csak egy a sok közül.

Az mindenesetre tény, hogy a június 19–20-i sikertelen azonosítási kísérletet követően Solymosiné sohasem ingott meg abban, hogy a dadai füzesekben kifogott hulla nem azonos Eszterrel. Ugyanakkor tudtunkkal többé nem is kereste, mintegy beletörődött az elvesztésébe.

Solymosiné a vizsgálati szakban szinte sohasem egyedül cselekedett. Húgával indult Esztert keresni, vele utazott Dargóra is a jósnőhöz, de még a csonkafüzesi halottszemlére is testvére kísérte el. Két özvegyasszony, egy testvérpár. A tárgyaláson előkerült egy nem helybeli tanú, volt csendlegény is, aki 1882. június 19-ről 20-ra virradó éjjel szállást adott Tiszalökön a két özvegynek, Solymosi Jánosnénak és Gábornénak, s kihallgatta egymás közötti beszélgetésüket. A jegyzőkönyv szerint kettejük közül ekkor Solymosi Gáborné bizonytalanabbnak tűnt: „*Solymosi Gáborné: Hát aztán mit gondolsz már a testre, elfogadod-e, hogy az a te gyermeked?*” Amire Solymosi Jánosné távolról sem a Bary-féle jegyzőkönyvben felmutatott határozottsággal így válaszolt volna: „*Nem fogadhatom el, hogy az én gyermekem, mert nem is olyan a test, mint az én gyermekem.*”⁵⁸⁵ Ráadásul, mire a tárgyalásra került sor, húga, Erzsébet, aki a keresés és vizsgálat idején legfőbb támasza volt, sőt gyakran mozgatójának tűnt, már nem állt állandóan mellette.⁵⁸⁶ A tárgyalásnak csak egy késői szakaszában került sor kihallgatására, s a húg ekkor is igen határozatlanul nyilatkozott. Amikor Szűcs János tanú, aki mind a tiszalöki, mind a dadai holttest azonosításánál jelen volt, az utóbbi esetről azt vallotta: „*Azt mondta az az asszony, jaj, lássa néném, ne tagadja hát, mert ez a leánya.*” A tárgyalás elnöke Solymosi Gábornéhoz fordult: „*Maga azt mondta volna a testvérenek, hogy ne tagadja, mert ez az ő leánya?* Solymosi Gáborné: *Kérem én erre nem emlékszem.*”⁵⁸⁷

⁵⁸³ A rokonsági hálót és annak kriminalisztikai működtetését persze nem szabad mechanikusan egymásra vetíteni. Szabolcsi Miksa például tudni vélte, hogy amikor Solymosiné elment sógornőjéhez, Gergelynéhez, hogy jöjjön el az eszlári hullaszemlére, „az azt mondta neki, nem megyen el; mert bizony életben is igen keveset látta, halála után bizonyosan nem fog ráismerni még akkor sem, ha az volna is. – Solymosiné ezért összeveszett Gergelynével s haragba van vele máig napig.” *Egyenlőség*, 1883. jan. 21.

⁵⁸⁴ Treitschke híres kijelentését idézi Tóth Zoltán, 2003. 31*. „Personen, Männer sind es, die Geschichte machen.” Treitschke, 1899. I. k. 6.

⁵⁸⁵ T-E (*Napi Értesítő*), Szentesi István, 1883. júl. 21.

⁵⁸⁶ Ennek közvetlen okát nem tudjuk, de nem zárható ki az összefüggés azzal, hogy 1883. március 28-án özvegy Solymosi Gáborné Jakab Erzsébet újra férjhez ment, mégpedig egy Bakó Mihály nevű tiszadadai emberhez. MOL A 2568 TE ref. anyakönyvek.

⁵⁸⁷ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 11. Később aztán nekitüzesedett és azt állította, hogy Szűcs rá akarta beszélni még Tiszalökön az özvegyet, hogy ismerje el azt a holttestet saját gyermekének. Szűcs (akinek egyébként egy fia korábban szintén a Tiszába fúlt, tehát látott már egyhetes vízhullát) azt válaszolta: „*Hogy mondhattam volna, miért? hisz sohasem ismertem Solymosi Esztert.*” Uo.

A tárgyalásra Solymosiné helyzete lényegesen megváltozott. Ez megmutatkozott abban is, hogy a teremben többnyire az érdekeit képviselő magánvádló, Szalay Károly mellett foglalt helyet. Mint még látni fogjuk, a magánvádló csak a tárgyalás végén szólalhatott meg, de tanácsaival segíthetett az özvegy anyának. Az új helyzetben maga Solymosiné is sokat önállósodott. Hangja is megjött. Arra a tapintatlan kérdésre, amely egy tiszalöki részeges asszonyra hivatkozva azt tudakolta, igaz-e, hogy „szegény Eszter megesett és szegyenében ölte volna meg magát”, még átkozódni sem átal: „Haragudjék meg rá a csillagos ég, aki rá merete nyitni a száját... Ó ég! Rogyjal le, hogy ilyeneket is kell hallani.”⁵⁸⁸ Néha annyira nekibátorodott, hogy feleseléséért még az egyébként hozzá húzó elnök is úgy érezte, rendre kell hogy utasítsa, mint például a fejkendő kapcsán folytatott szökváltása után Eötvössel. „Elnök (Solymosinéhoz): Azért csak illedelmesen kell beszélni.”⁵⁸⁹ Ekkoriban kevésbé látszik rajta a család, a falu közvetlen befolyása, bár valójában most is a falu véleményét jeleníti meg. Sőt, mintha inkább ő próbálná irányítani a többieket. Egyre otthonosabban érzi magát a tárgyalóteremben: a kendő kapcsán a tárgyaláson zavarba hozott Zsófit például mutogatással próbálta befolyásolni.⁵⁹⁰

Hogy szemtanúnak lenni kockázatos dolog, azt eddig is tudtuk. Hogy nincs ártatlan szem, azt is.⁵⁹¹ De hogy látásunk ennyire bizonytalan, azzal emberként és történészként sem árt időnként szembenéznünk. A történész némi megnyugvással veszi tudomásul, hogy nemcsak nem lehet, de nem is érdemes belenéznie egy hulla szemébe. Szemtanúsága lehetetlen. A szemek tanúskodása viszont másról szól. Nyilván nem véletlen, hogy magukról a szemtanúkról többet tudtunk meg a fenti áttekintésben, mint arról, amit ők tényleg láthattak. Felsejlik ugyanis előttünk a falusi „közvéleménynek” az a mechanizmusa, amely embereket olyan vallomások megtételére készítet, melyeknek nincs igazságfedezete. Ha a holttest nem volt felismerhető állapotban, akkor szinte mindegy, hogy mit mondtak róla. Ha az igazságot nem tudhatjuk is meg szavaikból, a hazugságra való törekvés valahogy mégis lelepleződik. Falszifikálja önmagát.

BONCOLÁSOK/ABDUKCIÓK

● PERFORMEREK V. (az orvosok)

Egy ilyen törvényszéki eljárásban meghatározó szerepet játszanak az orvosok. Ismerkedjünk meg sorra először a helyi, majd az országos szakértőkkel.

Dr. Trajtler Soma 1850-ben született Gömörben, közelebből Rimaszombaton. Iskoláit szülővárosában és Iglón járta, Pesten és Bécsben végezte orvosi tanulmányait. 1875-től működött Nyíregyházán városi orvosként. 1892-től városi főorvos lett, s itt is halt meg 1905-ben.⁵⁹²

⁵⁸⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 21.

⁵⁸⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 6.

⁵⁹⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 23. „(Az anyja integetett Zsófinak, hogyan mutassa a kendőt). Szezyffert: Nagyságos elnök úr! Mindenesetre kérem ezen nőknek meghagyni, hogy csendesen viseljék magukat, magam is láttam, hogy beszélnek és integetnek. Elnök (a tanukhoz): Ne beszéljenek semmit és bármily jeltől vagy integetéstől tartózkodjanak.”

⁵⁹¹ Burke, 2001. 19

⁵⁹² Dr. Fazekas Árpád – aki összegyűjtötte Szabolcs megye orvosi emlékeit – munkájára támaszkodom az életrajzi adatok tekintetében. Fazekas, é. n. [2003] 36–38. Feltehetőleg testvére az 1858-ban szintén Rimaszombaton született evangélikus Trajtler István, aki Nyíregyházán járt gimnáziumba 1870–1872-ben, s akinek apja, Trajtler Samu a matrikulában egyik évben vendéglősként, másokban bérlőként fordul elő. SZSZBML VIII. 51. 31. k. 1870/71; 1871/72. Később láthatóan belőle is orvos lett. Szinnyei, XIV. 1914. 519.

Mikszáth szerint „csinos, barna 30–31 éves fiatalember, ki egyébként katonatiszt is [?] és igen kedvelt egyéniség az itteni zsentri körökben”.⁵⁹³ Eötvös is többször találkozott vele még 1882 nyarán-őszén. Előbb elismerte, hogy „fiatal, jókedélyű, kellemes társalgású férfiú volt”, később azonban kiismerte, hogy „a vérvádüldöző helyi áramlatnak nem csak nem szegül ellene, hanem még inkább segítségére törekszik”.⁵⁹⁴ Kedélyéről némileg számot adhat orvosi hirdetése, amely a *Szabolcs megyei Közlönyben* többször is felbukkan. Ebből rögtön tapasztalhatjuk, hogy a vidéki orvosnak mindeneknek kellett lennie, sebésznek, szülésznek, fogásznak, ha meg akart élni. Boncolási tapasztalata is bőven akadt. Mint a tárgyaláson maga számolt be róla: „Több ízben teljesítettem boncolást részint a törvényszék megbízásából, részint mint boncsegéd, midőn budapesti és bécsi egyetemekről mint tanuló hazajöttem”.⁵⁹⁵ Később azonban még azt is látnunk kell, hogy dr. Trajtler nemcsak úszott a helyi árral, hanem egyik zászlóvivője volt annak.⁵⁹⁶

VI/22. KÉP • Dr. Trajtler Soma

Dr. Kéri Horváth László 1841-ben fejezte be orvosi tanulmányait a pesti egyetemen. Több mint harminc éven át, 1848-tól szolgálta a megyét, s 1882-ben ment nyugdíjba. A helyi szakértők közül kétségtelenül ő rendelkezett a legnagyobb tapasztalattal, életében több mint száz vízbe fúlt hullát boncolt.⁵⁹⁷ Dr. Kiss Jenő a tárgyalás idején két éve volt járásorvos Tiszalökön.⁵⁹⁸

A per, úgy tűnik, mindenki számára kijelölt valamifajta igazodási kényszerpályát az etnikai sztereotípiákat illetően. Dr. Scheuthauer Gusztáv, az egyetemi tanárok doyenje sem úszhatta meg, hogy álláspontja alapján kapásból besorolják a „saktervédők” táborába. Innen már csak egy lépés volt, hogy „lezsídjazzák”. Régi ismerőse, egy balatonfüredi orvoskollégája, Mangold Henrik írta meg egy szerkesztőségi levélben róla a pedigrégizolást.⁵⁹⁹ Eszerint nagyapja szudétánémet (‘deutsch-böhmischer’) paraszt volt Selnitzben (ma Želenice), apja gyógyszerész, anyja egy osztrák hivatalnok leánya, ő maga pedig Töketeremben látta meg a napvilágot, ahol 1832-ben a római katolikus matriku-

VI/23. KÉP • Dr. Trajtler Soma hirdetése

⁵⁹³ MKÖM 66. k. 216. A mai tárgyalás. 1883. júl. 13.

⁵⁹⁴ Eötvös II. 1968. 158–159.

⁵⁹⁵ T-E (Napi Értesítő), dr. Trajtler Soma, 1883. júl. 13. Friedmann kérdésére részletesebben is beszámolt helyi törvényszéki orvosi tapasztalatairól: „Itt Nyiregyházaán, [...] mindjárt, alig, hogy letelepedtem, pár hónap múlva kiküldtettem és pedig legelőször egy gyilkossági esetben, ahol 5 golyóval történt a sebesítés; az után oly esetben is ki lettem küldve, hol az illetőt a vízből vették ki és be is bizonyult, hogy halva került oda és 12 óra hosszat volt a vízben, és két hónap múlva történt exhumáció után boncoltam; és azon esetben is bebizonyítottam, hogy a vízbe halva került. Volt még nagyon sok más esetem is.” Uo.

⁵⁹⁶ Az 1883. év végi tisztújításon az ún. Zoltán-párt egyik nemzeti színű zászlaját ténylegesen dr. Trajtler Soma lobogtatta. SzMK, 1883. dec. 20. Tisztújító megyei közgyűlés.

⁵⁹⁷ T-E (Napi Értesítő), Dr. Horváth László, 1883. júl. 14. Lásd még Fazekas, [2003] 32.

⁵⁹⁸ Fazekas is csak ennyire jutott vele: „életrajzi adatai: jórészt feledésbe merültek”. Uő [2003] 30.

⁵⁹⁹ Dr. Heinrich Mangold: Ist Prof. Scheutheuer Jude? Neues Politisches Volksblatt, 1883. jan. 16.

VI/24. KÉP ● Dr. Scheuthauer Gusztáv,
az egyetemi szakértők doyenje

lába anyakönyvezték. Először a pannonhalmi (akkor: Győrszentmárton) bencés kolostorban volt novicius, ahonnan azonban egy év után kilépett. 1850 és 1855 között Bécsben orvosi tanulmányokat folytatott, ahol 1861-ben avatták doktorrá.⁶⁰⁰ Tíz évig volt Bécsben Karl Rokitsky tanársegéde, majd 1870-ben először a brünni országos kórház kórboncnoka lett, de szinte ugyanakkor „előkelő magyarországi ismerőseinek biztatására” (itt nyilván Terebessel asszociálva mindenki legalább egy Andrássyra gondol) Eötvös Józsefnek ajánlotta fel szolgálatait és kérte tanári elhelyezését. 1870-ben ki is nevezték a pesti egyetemen a kórszövettan rendkívüli tanárává, majd 1874-ben már a kórbonctan rendes tanára lett.⁶⁰¹ A perbe ún. egyetemi orvos szakértőként hívták meg. Perbeli tanúskodása szerint addig mintegy 40 000 hullát boncolt, ezek közül mintegy 7000-et törvényszéki célból, s ezek között csak 30-50 lehetett macerált (kiázott) vízi holttest.⁶⁰² Kétségtelen tapasztalata és tekintélye ellenére Scheuthauer megosztotta a hallga-

tóságot. Egyrészt túlbuzgott benne az oktatási, hogy nem mondjuk, leckéztetési kedv. Másrészt előfordult, hogy szinte fenyegetően lépett fel a csonkafüzesi boncolás résztvevőivel szemben. A boncsegédnek, K. Horváth Géza orvosnövendéknek például, amikor azzal védekezett, hogy nem vádlott, hanem tanú a perben, azt vágta oda: „Nem, hanem még lehet!”⁶⁰³ Ez aligha növelte a szimpátiát iránta. Következő alkalommal, nyilván figyelmeztették, igyekezett nem szigorlatoztató mogorva professzorként, hanem megértő idős tudósként viselkedni. „A közönség ma általában rokonszenvvel viselkedett az öreg tanár iránt, ki ezúttal igen mérsékelni tudta indulatát.”⁶⁰⁴

Dr. Mihálikovics Géza (1844–1899) apja pesti ügyvéd volt. Gimnáziumi tanulmányait a piaristáknál, majd az állami főgimnáziumban végezte. Már orvostanhallgatóként két bonctani munkájával pályadíjat nyert. 1869-ben avatták orvostudorrá, s rögtön három évig Lenhossék József klinikáján tanársegédkedett. 1871-től fél évig Bécsben, majd egy szemeszteren át Lipcsében folytatott stúdiumokat, 1873 és 1875 között pedig Strassburgban Wilhelm Waldeyer mellett mint első tanársegéd és magántanár működött. 1875-ben jött haza a budapesti egyetemre, ahol 1878-ban a tájbonctan és fejlődéstan rendes tanára és a II. Bonctani Intézet igazgatója lett. 1879-ben választották az Akadémia levelező, majd 1884-ben rendes tagjává. *Általános bonctana* 1881-ben látott napvilágot. 1888-ban, Lenhossék halála után átvette az I. Bonctani Intézet vezetését is. 1888–1892 között az orvosi kar prodékánja, 1892–1894 között dékánja, 1898–1899-ben pedig az egyetem rektora volt.⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ Szögi–Kiss, 2003. 65.

⁶⁰¹ Szinnyi, XII. 1908. 386–389. 1894-ben „szívszélütés” következtében hunyt el. Uo.

⁶⁰² T-E (Napi Értesítő), Dr. Scheuthauer Gusztáv (1883. júl. 11.; 1883. júl. 13.).

⁶⁰³ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 11.

⁶⁰⁴ A TE-pör végtárgyalása. A 20. nap. *Egyetértés*, 1883. júl. 14. A sokkoló előzmények utáni hangulatváltásról: „Scheutheuer tanár kihallgatását a közönség, a tegnapelőtti incidens után, izgalmasnak várta. Egész mozgalom támadt, mikor az ősz tudós helyet foglalt a szakértői széken. De csalódtak. Az öreg úr igen megröstellte, hogy a múltkor elragadta heve, fölöttébb nyugodt volt és talán egész az iróniáig udvarias, legtöbb feleletét azon kezdte, hogy szabad-e szólnia.” Uo.

⁶⁰⁵ Szinnyi, VIII. 1902. 1255–1260.

Az egyetemi szakértők legfiatalabbjának kétségtelenül *dr. Belky János* (1851–1892) számított. Miskolcon született, a gimnázium első négy osztályát szülővárosában, az utolsó négyet pedig Egerben végezte. Pesti egyetemi tanulmányai után 1873 decemberében orvostudorrá, 1874-ben pedig sebésztudorrá, szülész- és szemésmesterré avatták. 1874-től 1881-ig előbb tanársegéd a törvényszéki orvostani tanszék mellett, ahol 1879-ben magántanárrá habilitált, majd 1881–1883 között helyettes tanári posztot töltött be. 1883-ban nevezték ki a kolozsvári egyetemre a törvényszéki orvostan nyilvános tanárává.⁶⁰⁶ Még magántanárként tette közzé „A törvényszéki orvostan alapvonalai” című munkáját, amelyben külön fejezet foglalkozott a hullajelenségekkel.⁶⁰⁷ Tehát fiatal kora ellenére komoly tekintélyre és címre tett szert a törvényszéki orvostanban, s ennek köszönhetette szakértői kirendelését az eszlári ügyben.

Az első boncjegyzőkönyv és kritikái

Aki nem látott még boncjegyzőkönyvet, annak mindenképpen szükséges elmondani, hogy az általában két fő részből áll: egyrészt az ún. deskriptív részekből (kintről befelé haladva a külső és a belső leírásból) és az ún. véleményből, amely választ próbál adni a felvetődött kérdésekre, mindenekelőtt a legfontosabbra, a halál okára. A leíró rész a szó igazi értelmében nem alkot történetet, szikár tapasztalati megfigyeléseket kell hogy tartalmazzon. Mivel azonban a második résznek valamiféle történetet kell konstruálnia az észleletek alapján, a leíró rész egyben elő is kell hogy készítse a második rész következtetéseit. Tamáska Loránd, akit egy rádióműsor a „bonckés Paganinijének” nevezett, a vele készült interjú során azt tudatosította bennem, hogy a boncjegyzőkönyvben a leíró rész és a vélemény közül a deskripció a fontosabb, ha az nem pontos és érzéketlen, a hiányosságok már nem korrigálhatók. A vélemény, hiszen mindenki tévedhet, egy szabatos leírás után felülbírálható, épp a leírással szemben kimutatható ellentmondások alapján.⁶⁰⁸

A korabeli viták során „csonkafüzesi szakértőkként” jellemzett helyi orvosok boncjegyzőkönyvének fontos jellemzője, hogy a külvizsgálati (A 1–18. pont) és belvizsgálati (B 1–17. pont) leíró részek után külön egységként szerepel a vizsgálóbíró által feltett nyolc kérdés (I–VIII), illetve az azokra adott orvosi vélemény. Ebben a szerkezetben világosan látszik, hogy a vélemény nem automatikusan következik a leíró előzményekből. A jog ugyanis nem a leírás tényeire, hanem a jogi normák szempontjából releváns tények minősítésére kíváncsi, azokra kérdez rá. A külvizsgálat még június 19-én a dadai határhoz tartozó Csonkafüzesben kelt, a belvizsgálat és a vélemény viszont már Eszláron június 20-án, a hullafelismerési szemle befejezése után született. Mind a kül-, mind a belvizsgálati jegyzőkönyvet az orvosokon kívül aláírta a helyszínen tartózkodó főügyész, alügyész és a vizsgálóbíró is. A vélemény alatt azonban csak a három szabolcsi orvos neve (dr. Trajtler Soma, dr. Kiss Jenő, dr. K. Horváth László) olvasható.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Szinnyei, I. 1891.797–798; Gulyás, II. 1940. 951; Erdély magyar egyeteme, 1941. 175. Esetleges rokonságáról Belky József miskolci „iparos szülőktől” származó áldozópappal (1842–1917) lásd Szinnyei, uo; Gulyás, uo.

⁶⁰⁷ Belky, 1880.

⁶⁰⁸ OSZK TIV Tamáska-interjú. (1992. márc. 25–26.)

⁶⁰⁹ Szokás az első boncolást végző helyi orvosokról „csonkafüzesi szakértőkként” idézőjelben írni, így mintegy eleve megkérdőjelezni szakmai kompetenciájukat. Fazekas (a kortársi kritika nyomán) egyenesen „szakértelem nélküli »szakértők«-nek” nevezi őket, „mert éppen kőboncolásban és törvényszéki orvostanban való járatlanságuknak köszönhették kétes hírnevüket”. Fazekas, [2003] 28. Jómagam nem lévén orvos, minden tárgyyszerű kritikát tudomásul véve, nem kívánok állást foglalni a fővárosi egyetemi tanárok és vidéki orvosok megítéléséről folytatott vitában. Tekintettel arra, hogy az első boncjegyzőkönyv készítői

A vizsgálóbíró által feltett nyolc kérdésből az első kettő arra vonatkozott, hogy mennyiben vonható be a holttest a jogi eljárásba, tehát alapvetően a pozitív jogfelfogásba illeszthetőséget firtatta:⁶¹⁰

„I. Olyan állapotban van-e a vizsgált hulla arca, hogy annak megtekintése által, azok, a kik életében ösmerték, felösmérhetik?

II. Megállapítható-e a hullánál, hogy az vízbefulladás áldozata lett, vagy nem? s esetleg élve vagy halva került a vízbe?”

A következő három kérdés már nem teszi diszkusszió tárgyává a megítélés lehetőségét, hanem direkt módon tudakolja a halál beálltának, a vízbe kerülésnek az idejét, valamint a holttest életkorát.

Aztán egy újabb eldöntendő kérdés következik arról, vajon „megállapítható-e a hullánál a szüzesség vagy nem? Konstatálható-e azon erőszakos nemi közönsülés nyomai? [sic!]” Ez első ránézésre tulajdonképpen felfogható az eredeti nyomozati kérdés logikus következményének, hogy tudniillik Solymosi Eszter eltűnésének milyen alternatív lehetőségei merültek fel kezdetben. Majd következik egy visszacsatolás a II. kérdéshez: „Ha nem vízbefúlás idézte elő a halált, mi a halál oka?” Végül egy első hallásra nehezen értelmezhető kérdés: „Hozhatott-e létre a hulla a rajta lévő ruhán vérnyomokat?”⁶¹¹ Anélkül, hogy a válaszok kimerítő taglalásába belekezdnenék, a kérdésekkel kapcsolatban megállapítható, hogy a halálokok jogi minősítését illető pozitív feltételezésekből indultak ki: történt-e bűncselekmény, vannak-e erőszakra utaló nyomok, élve vagy halva került-e a test vízbe (ha a halál beállta és a holttest vízbe kerülése különböznek). Bármily laikus kérdések legyenek is ezek orvosi szempontból, a vizsgálóbíró ezek foglalkoztatták, s nem az, hogy adhat-e, s ha igen, milyen válaszokat ezekre a kérdésekre az orvostudomány. S az orvosok, hacsak nem akarták saját inkompetenciájukat demonstrálni, kénytelenek voltak megpróbálkozni a válaszáddal, vagyis belekényszerültek a jogász kérdés verifikációs logikájába. Másként fogalmazva: a jog kísértésére tehát a két tudomány együttesen ízlelgette a történetírás száraz kenyerét. Már amennyiben közös történetet fabrikáltak. S közben a leíró rész odavágó pontjaira visszautalva igyekeztek bizonyosságul tudományosan alátámasztani verzióikat. Ekképpen:

ad I. Azt, hogy felismerhető, a külvizsgálat 5. pontjával támasztják alá, amely így hangzott: „Az arcz beesett, minden bőrfolytonosság hiány nélkül, semmi lehorzsolódás vagy külsértés jelei rajta nem találhatók. Az orrczimpán a porcz meg van, az orr tömpe, fitos. Az orr bőre és izomzata folytonos.”⁶¹²

ad II. Hogy nem lehet vízbefúlás áldozata, s a vízbe már csak mint hulla dobott, a boncjegyzőkönyv belvizsgálati részének 6, 8, 9, 11 és 13. pontjaival igazolják.

ad III. Hogy a hulla legfeljebb 10 nap óta lehet halott, azt csak általában indokolják azzal, hogy „a külbőrön általános rothadást nem észleltek”.

ad IV. Hogy a hulla 3–4 napnál tovább vízben nem lehetett, ismét csak nem konkrét boncjegyzőkönyvi pont, hanem egy sor negatív észlelet tanúsítja.

nemcsak látták, hanem le is írták a vízből kihúzott hullát, abból indulok ki, hogy az általuk készített jegyzőkönyv megkerülhetetlen elsődleges forrás (kritikájukban a későbbi szakértők is ebből voltak kénytelenek kiindulni).

⁶¹⁰ Karácsony 2000, 37. sköv. Ezúton külön köszönöm Karácsony Andrásnak egy korábbi szövegváltozathoz fűzött gondolatébresztő megjegyzéseit, amelyeket ebben a részben igyekeztem hasznosítani.

⁶¹¹ *Függetlenség*, 1882. aug. 13. Boncjegyzőkönyv, 1882. jún. 19–20.

⁶¹² *Függetlenség*, 1882. aug. 13. Boncjegyzőkönyv, 1882. jún. 19–20.

ad V. Hogy „a vizsgált hulla legalább 18, de valószínűleg már 20. életévét is elérte egyéné”, azt nemcsak általában a test fejlettsége bizonyítja, hanem a belvizsgálati jegyzőkönyv 2. pontja a koponyavarratok „elenyészettségéről”.

ad VI. Teljes bizonyossággal állítják a hulla nem szűz mivoltát.

ad VII. A halál közvetlen okát általános vérszegénységben (anaemia) állapítják meg, a belvizsgálat 8, 9, 10 és 11. pontjára hivatkozva.

ad VIII. Szerintük a hulla nem hozhatott létre vérnyomokat a ruhán, mivel külérőszaknak nincs nyoma a testen.

Első látásra az első boncjegyzőkönyv meglehetősen jól szerkesztett konstrukció. Talán túlságosan is az. A külvizsgálat olyan pontjai, mint az A/2 (fejbőr), A/14 (váll, hát, mell felhám), vagy a belvizsgálat B/4 (agy), B/8 (tüdő) leírása kifejezetten színesek, érzékeltesek. A leíró részben inkább érvényre juthatott az, amit ténylegesen láttak, tapasztaltak. A szemről például ezt állapították meg: „A/4. A szem barnás. A láták tágultak. A szaruhártya homályos. A bal szem nyitva a jobb szem zárva van.”⁶¹³ (Kiemelés tőlem – K. Gy.) Ez a színmegállapítás mind az anya által a személyleírásban közöltekkel („fekete”), mind Jakab János első napi tanúságtételével („kék”) szemben állt ugyan, de mivel azok egymásnak is ellentmondtak, a dolognak nem látszott különösebb jelentősége, az azonosság melletti érvként bizonyosan nem lehetett felhasználni. A színérzékelés egyébként is egyén- és kultúrafüggő, különösen a színek közötti határokat illetően.

Máshol viszont olyan mondatok kerültek a leírásba, amelyek túlmutatnak a boncjegyzőkönyv szigorú feladatán. Ezek gyakran egy-egy pont zárómondatai. Mintha már előre a vizsgálóbíró kérdéseire igazodnának, az értelmezést készítik elő. A/14: [A bőrről:] „A kékes szín a ruházattól vagy a balkézre kendőben kötve volt festékanyagtól származtatandó.”; A/18: „A lábak alkata folytonos cipőviselésre vall.”; B/16: „A hüvely erősen tágult.” B/17: „A talpbőr vékonysága bevágás által megállapíttatik.”

Két pontnál említettek állításainak „látszólag ellentmondó” észleleteket: a külvizsgálat 11. pontjának megállapítása a lágy részekről megfosztott orsó- és singcsontokról nem a rothadásnak tudható be, hanem „azon feltehető körülménynek tulajdonítható, hogy a hulla a kézre alkalmazott kötéleken vonszoltatott” (ad III); illetve a bölcsességfogak hiányával összefüggésben említik azt az „általános tapasztalati tényt”, hogy „sokaknál előrehaladott korban sem jelentkezik bölcsesség fogak” (ad V).

Zavaró azonban, hogy a vélemény néha olyan leíró mozzanatra utal vissza, ami valójában túlmutat az eredeti boncjegyzőkönyvben található adatokon. Amikor a felismerhetőségről azt állítják (I.), hogy „az arc a külvizsgálat 5-dik pontja szerint tökéletesen, minden folytonosság-hiány nélkül, eltorzítatlanul, épen, jól megtartott állapotban találtatott”, akkor visszalapozva némi megütközéssel fedezzük fel, hogy ott csak az orról van szó: „az orr beesett: minden bőrfolytonosság-hiány nélkül; semmi lehorzsolás vagy külsértés jelei rajta nem találhatók” (A/5). Amikor amellet érvelnek, hogy a hulla „legfeljebb (10) tíz nap óta halott, mert ezen határozott állításunkat kellőleg indokolhatjuk azzal, hogy a külbőrön általános rohadást nem észleltünk, hanem csakis a ruhával fedett részekben mutatkoztak csekélyebb mérvű felhámrohadások...” (III.), akkor az eredeti hely csak arról szól, hogy „a vállakon, a háton, a mellen a felhám kékes ca-

⁶¹³ *Függetlenség*, 1882. aug. 13. Boncjegyzőkönyv, 1882. jún. 19–20.

fatokban rohadt, mely vékony, hártyaszerű könnyű lehámlás által nyilvánul, a felhám alatti szövetek legkisebb elváltozása nélkül” (A/14).

A vizsgálóbírónak adott válaszban többször is olyan következtetések szerepelnek, amelyeknek nincs empirikus előzményük. „Nemcsak teljes bizonyossággal állítható, hogy a hulla nem szűz, de a szűzör teljes hiánya és a hüvely szerfeletti bősége, a nemi közösülésnek nagy mérvbeni gyakorlását bizonyítja” (VI.). A belvizsgálat azonban semmit nem állít a szűzhártyáról, mindössze annyit közöl, amire már fentebb utaltunk: „A méh rendes. A hüvely erősen tágult” (B/16). Egy akárhány napig vízben ázott holttestről ilyen laikus következtetést megfogalmazni, nem tükrözheti a szabolcsi orvostudomány akkori állását. Itt másfajta szempontok jelenléte azonosítható. Ónody Géza a hullaszemle körül – egyébként illetéktelenül – tüsténkedve jelentette ki, hogy a Tiszából kifogott nő nem lehet más, mint „egy kirezonérozott k...va, ez több gyermeket is vesztett el”.⁶¹⁴ Hogy miként juthattak a boncolóorvosok a fenti következtetésre egy hosszú ideje vízben ázott holttest esetében, az a következő év során és a nyíregyházi tárgyaláson is szóba került. A nemiség mozzanata valahogy kikerülhetetlenül ott repkedett a levegőben. A tárgyaláson kihallgatott K. Horváth Géza volt az egyetlen, aki a boncoláskor a holttesttel valóban fizikailag érintkezett, így emlékezett vissza saját ténykedésére: „a hüvely [...] annyira tág [volt], hogy több ujjal kényelmesen behatolni lehetett. Látható volt, hogy egész kézzel is, legkisebb akadály nélkül be lehetett volna nyúlni, de a vizsgálat ily módja előttiünk többet bizonyítani nem ígérkezett, és így azt feleslegesnek tartottuk.”⁶¹⁵ Nehéz lenne elsiklani az elbeszél „behatolás” metonimikusan átszínezett erotikus mozzanata fölött. Itt nem egyszerűen az állítás, hanem a róla szóló beszédalakzat árulkodó. Eszerint már az olyan természettudományosan megalapozott források is meglehetősen „prefiguráltak”, mint egy orvosi boncjegyzőkönyv.

De a közvetlen halállokként megjelölt általános vérszegénység (anaemia) is kételkedést ébreszt, amikor a külvizsgálat azzal indul, hogy „középnagyságú, meglehetősen táplált női hulla” (A/1). A vérszegénység diagnózisának levezetése szintén tanulságos (a zárójelben levő jelek a jegyzőkönyv hivatkozott pontjára utalnak): a „jobb tüdőcsúcs gümőket és gennyes üreget tüntet elő” (B/8), a „jobb szívgyomrocis túlteng” (B/9), a „máj kisebbedett és szemcsés” (B/10), és végül a „gyomorhurut, amelyről a gyomornak palaszínű falazata tanúskodik” (B/11), mindez túlságosan is egy irányba látszik mutatni (csak megjegyezzük, hogy az utóbbi eredeti jegyzőkönyvi helyen szó sincs hurutról, legfeljebb az üres gyomor „palaszínű, kávésbarna tapadékkal” fedett falazatáról olvashatunk (B/11). Ilyenkor tehát mintha a megelőző leírás a vélemény falszifikációjaként mutatkozna. Vagy némi malíciával szólva: néha az orvostudományban sem árt(ana) némi filológia.

Az orvosok olyannyira belejöttek az elbeszélésbe, hogy a vélemény végén olyan mozzanatra is kitérnek, amelyre vonatkozóan pedig eredetileg nem tett fel kérdést a vizsgálóbíró. Persze az sem kizárt, hogy korábbi boncolási tapasztalataik alapján elébe mentek egy további vizsgálóbírói tudakozódásnak. „Véleményünket annak megjegyzésével zárjuk be, miszerint a hullánál a lábak és kezek alkotása, s azoknak és a kéz körmeinek figyelmes ápolása, legkevésbé sem szólhatnak a mellett, hogy az elhalt egyén, élete folyamán, durvább munkával foglalkozott volna, azaz cipő nélkül (mezítláb) szokott volna járni, sőt el-

⁶¹⁴ T-E (Napi Értesítő), Róka Sándor, 1883. júl. 19.

⁶¹⁵ T-E (Napi Értesítő), K. Horváth Géza, 1883. júl. 11.

lenkezőleg hangosan bizonyítják: hogy könnyebb életmódot folytatott s így minden valószínűség szerint nem azon osztályhoz tartozott, amely durvább házimunkákkal foglalkozik. Mindezeket az orvosi tudomány jelenlegi elveivel megegyezőknek lenni állítván, nevünk aláírásával erősítjük.”⁶¹⁶ Az utolsó mondat már nem a narrátoré, hanem ismét sokkal inkább a tudományos szavatosság védjegye az egész írásművön. Csak éppen véletlenül nem egy orvosi, hanem egy szociális következtetés után kapott helyet a szövegben. S bár itt most nem a *fülcimpákat* és a *körmöket* követtük nyomon, de filológusként járva Morelli mester nyomdokában a konkrét boncjegyzőkönyvek, felismerési jegyzőkönyvek részleteinek megfigyelése módfelett tanulságos.⁶¹⁷ Közbevetőleg megjegyezzük, hogy bár a fülek nem játszottak komoly szerepet a csonkafüzesi holttest azonosításában, a körmök azonban igen. Úgy tűnik ugyanis, hogy ekkor a körmök még megvoltak.

Hogy laikusként biztosabb kézzel keressük a leíró rész „újrahasznosítható” mozzanatait, érdemes a korabeli kritikákra támaszkodnunk. A megjelent kritikák elsősorban a leírás szabatosságának hiányait, illetve a leíró és véleményező rész ellentmondásait pécézték ki. Hogy ki rejtezkedett a dr. Gladius álnévvel megjelent röpirat mögött, nem tudjuk. A *Függetlenség* 1882. november 7-én adott először hírt a brosúra megjelenéséről, s már másnap azonosította a maga módján a szerzőt: „valami dr. Gladius [...] különben zsidó.”⁶¹⁸ Sándor Iván úgy tudja, hogy a „Gladius álnév mögött Belky tanár, bizottsági tag egyik törvényszéki orvosa sejthető”. Nem tünteti fel információja forrását, ám egy oldallal később hivatkozik dr. Haranghy László professzor 1973-as szóbeli közlésére, aki a harmincas években Belky hajdani kolozsvári egyetemi tanszékén dolgozott, és ott ismertté vált számára „néhány eredeti jegyzőkönyv, okirat, levél”, amelyből kiderült, hogy „a vád mindenféle módon nyomást gyakorolt” kinevezése előtt Belkyre, „hogy ne cáfolja a csonkafüzesi orvosok véleményét”.⁶¹⁹

Tény, hogy a rövid gladiátorkard nevével kiálló személy szakértelmét érdemben még a vitapartnerek sem vonták kétségbe. Álnév mögé húzódását ő maga azzal indokolta, hogy ugyan a háborúskodás nem kedvező a múzsák számára, a tudósoknak mégsem lehet hallgatniuk: „Ha áll az, hogy a harc zaja nem kedvez a múzsáknak, s hogy ez utóbbiak rokonságban állnak a tudomány istenasszonyával, akkor elismerem, hogy a jelenlegi mozgalmas idő közepette ros[s]z alkalmat választottam magamnak arra nézve, miszerint egy fontos napieseményt képező ügyre nézve vonatkozólag, tudományos alapra fektetve kimutassam azon tévedéseket, melyek egyesek által megejtve, kútforrása lettek oly számos, hazánkra nézve kellemetlen félreértésnek. Jóllehet a helyzet nem kedvező reám nézve, emberbaráti kötelességet véltem cselekedni, ha azt, mi bennem meggyőződéssé vált s mi netalán az igazság felderítéséhez némikép[p] hozzájárulhat, ha – mondom – ezen ösztönnek engedve, elég meggondolatlan voltam egyesek haragját magam ellen zúdítani.”⁶²⁰ Írása, amelynek stílusát, rokonság ide vagy oda, inkább a tudomány,

⁶¹⁶ *Függetlenség*, 1882. aug. 13. Boncjegyzőkönyv, 1882. jún. 19–20.

⁶¹⁷ Ginzburg, 1980.

⁶¹⁸ *Függetlenség*, 1882. nov. 8. Sem Eötvös, sem Bary visszaemlékezésében nem szól az álnéven írott pamflet-ről. Dr. Gladius szakvéleményét méltatta Somogyi, *OH*, 1982. szept. 5. 2245.

⁶¹⁹ Sándor I. 1983. 123–124. Haranghy László (1897–1975) nem sokkal a halála előtt írásban is összefoglalta e kérdésben véleményét: Haranghy, 1976. 1211–1214. Ebben azt állítja, hogy az általa összegyűjtött dokumentumok (elsősorban Belky hagyatéka) „nagyreszt 1956-ban megsemmisültek”, de a jegyzőkönyvek másolatait sikerült újra megtalálnia. Uo. 1214.

⁶²⁰ Gladius, 1882. 3–4.

mint a költészet mûzsája ihlette, a „tudományos tapasztalatokra” támaszkodó „általános részből”, illetve a „bíróilag feltett kérdésekhez lehetőleg alkalmazkodó” „részletes részből” tevődött össze, s kilenc pontba szerkesztett következtetéssel zárult. Az általános rész logikáját tekintve olyan, mint egy törvényszéki orvostani tankönyv hullajelen-ségekkal foglalkozó fejezete.⁶²¹

A nemzetközi szaktekintélyek közül a berlini néhai Johann Ludwig Casperre és a kortárs bécsi Eduard Hofmannra bőségesen hivatkozik. Mivel a kritikus nem lehetett jelen a boncolásnál, s nem ismerhette a boncjegyzőkönyv fogalmazványait sem, a leíró rész és az azt követő vélemény ellentmondásaiból próbált következtetéseket levonni. A felismerhetőséggel kapcsolatos első pontra adott boncjegyzőkönyvi válasszal ellentétben határozottan állította, hogy „az arcz lágyrészei nem is lehettek azon »épen, jól megtartott állapotban«, minőnek a vélemény mondja”. Ellenérvként a belvizsgálat 4. pontját említi, miszerint „az agy csokoládészerűen elrothadt folyós állományt képez”. S ezzel kapcsolatban veti fel: „lehetségesnek tartja-e Magyarország csak egyetlen orvosa is, hogy az agy csokoládészerűen folyós állományt képezzen, és így a rothadás egy már nagyon is előrehaladt szakát tüntesse fel anélkül, hogy az arcz lágyrészei, melyek rothadás ellen sokkal kevesebb ellentállási képességgel bírnak, mint az agy, ezen előrehaladt rothadási processustól mentek maradtak volna?”⁶²² A hullarothadás időbeli lefolyását mint természettörténeti folyamatot fejtegeti különböző feltételek között (levegő, nedvesség, hőmérséklet), ami olyan szabályszerűséget mutat, amely alapján a felbomlás időben elhelyezhető. Az „agy csokoládészerűen elrothadt folyós állománya” szerinte a „rothadási scala 7-dik pontját foglalja el”. A külvizsgálat 2. („A koponya jobb falcsonthán egy tallérnagyágú folytonosság-hiány, melynek szélei éleseknek, mintegy velőszzerűen kivájjottaknak tűnnek elő, minden a környezeten levő színváltozás véraláfutás nélkül. A baloldalon egy krajcárnyi terjedelemben az előbbinek megfelelő folytonosság hiány”) és a belvizsgálat 1. pontját („a koponyacsont sápadt, kékes foltokat tüntet elő”) állítja szembe egymással. Az állag és színleírás alapján kétségbe vonja a boncolóorvosok datálását, midőn azt állítja, hogy „ily fokú rothadt hullának 2 vagy 2 hónapnál idősebbnek kell lenni”.⁶²³

A holttest életkorára vonatkozó boncolóorvosi állítást (V. 18–20 év) szintén a Casper-féle hullaméret-táblázat szerint kérdőjelezi meg, szerinte a 144 cm-es test „egy 14 éves leányé” volt. A halálokra vonatkozó VII. vizsgálóbírói kérdéssel kapcsolatban (elszámozva nála nyolcadikként szerepel), „képzelt betegségek egész sorát” írja a boncnokok számlájára, a tüdővel kapcsolatos színbeli leírásokról (B/8. „a tüdők színe kékes, rozsdabarna” eredeti megállapításból csak a rozsdabarnát idézi) azt tartja, hogy „ma-

⁶²¹ Vö. Belky, 1880. V. fej. 256–261. Casperre támaszkodva állítja, „hogy a különböző közegek (levegő, föld, víz) befolyását a rothadásra kellőleg méltányolhassuk, szükséges a rothadás lefolyását ezen közegek valamelyikéhez nézve időhöz kötvé ismernünk, mely a többi közegek befolyásának meghatározásánál az összehasonlítás alapját” képezi. Az elszíneződés alapján 1. 24–36 órás, 2. 3–5 napos, 3. 8–12 napos, 4. 14–20 napos, 5. 4–6 hónapos időközöket különít el. Casper alapján a rothadás 14–20 napos negyedik stádiumára külön megjegyzi, „hogy az megengedi a következtetést arra nézve, miszerint az illető legalább is az említett idő előtt halt meg, de nem arra nézve, hogy legkésőbb ezen idő óta halott, miután a rothadás ezen fokozata a többiektől eltérőleg, több hétig, sőt több hónapig fennállhat.” Vagyis ezen szakasz felfelé meglehetősen nyitott. Végül a különböző feltételekre kivetíti Casper tételét, miszerint „három hullán különben egyenlő viszonyok között a rothadásnak körülbelül ugyanazon foka lesz észlelhető, melyek közül az egyik egy hónapig pl. a mezőn, a másik két hónapig a vízben feküdt, s a harmadik nyolc hónapig közönséges koporsóban eltemetve volt.” Uo. 261.

⁶²² Gladius, 1882. 27–28.

⁶²³ Gladius, 1882. 32.

gukban véve már egy szigorló orvos által is kell, hogy rothadási tüneteknek felismerthesenek". Végül szerinte „a boncjegyzőkönyvben felsorolt összes betegségek csakis a boncoló orvosok képzeletében léteztek s hogy ezen betegségek a szerencsétlen nőt életében sohasem kínozták”.⁶²⁴ Konklúziójában a rothadásból minimum 2 hónapos hullára következett, a rothadás miatt kizárja a hulla arcvonásainak felismerhetőségét, s lehetetlennek tartja a halálok megállapítását (bár a fulladást valószínűsíti). A zsírképződés szakaszának beállta miatt a vitathatatlanul Solymosi Eszterének felismert ruhákon talált barnásvörös pecsétet a boncolt hullából származhatóaknak véli, s ezért „kétségen kívül a hullát is Solymosi Eszter hullájának tartja”.⁶²⁵

Kovács József sebészprofesszor Eötvös kérésére készítette el „felülvéleményét”. Szerkezetileg ennek megfelelően előbb a kül-, majd belvizsgálat állításait veszi sorra, ezt követően az orvosi véleményt elemzi. A leírásban rengeteg hiányosságot, ellentmondást fedez fel, viszont az orvosi vélemény számos állítását megerősíti. Azonban minden esetben következetesen ragaszkodik ahhoz, hogy „valószínűségekről” lehet csak szó: ad II. „nagy valószínűséggel állítható, hogy a holttest nem fuladt [sic!] vízbe.” [holttestnek nehéz is lenne!]; ad III. „Nagy valószínűséggel állítható az is, hogy, hogy a holttest még nem lehetett tíz napos.” ad III. „Nagy a valószínűség arra nézve is, hogy a hulla csak pár napig lehetett vízben.”⁶²⁶ Viszont leszögezi, hogy „a kifejlődöttség tünetei, melyekből oly bizonyossággal lehetne következtetni a legalább 18 éves életkorra, nincsenek leírva.” Végül az életkor kardinális kérdésében arra jut: „valószínű, hogy a holttest nem volt ugyan fiatalabb 15 évesnél, de lehetett 30 éves is.” Összefoglaló következtetése így hangzott: „Nézetem szerint mindebből az tűnik ki, hogy az izgult körülmények közt talált hulla vizsgálatát és leírását oly célból, hogy a személyazonosság felismerése előmozdítottassék, tüzetesebben is lehetett volna teljesíteni és némely más tárgyakra is ki lehetett volna terjeszteni, melyek figyelmen kívül maradtak. Az emlők, a méh és tartozékai tüzetes leírása; a hajzat, a vulva [külső női nemi szerv], a hónaljgödrök, a szempillák és a hajgyökerek színének leírása; továbbá a fogak állásának leírását a kor és a szín megállapítása szempontjából tüzetesen kellett volna adni. Ezek nélkül hiányos a vizsgálat, az orvo-

⁶²⁴ Gladius, 1882. 33–34. Ezen az alapon úgy érzi, bírálatával „oly világításba helyeztem a tiszta-eszlári boncolás alkalmával feltüntetett eredményt, hogy ez alkatelemeire szétesve, a fictiót pusztá szemmel felismerhetővé tette”. Uo. 35.

⁶²⁵ Gladius, 1882. 37–38. Arra a dr. Gladius által felvetett kérdésre, hogy hallgatnak-e, vagy hallgatniuk kellene-e ilyen esetben a tudomány múzsáinak – itt végső soron új választ kapunk, amennyiben ezzel a „kétségen kívüli” állítással a tudomány érvrendszere a tudományon túli kijelentések terepére csúszik át.

⁶²⁶ *Függetlenség*, 1882. nov. 11. (Kovács levele 1882. szeptember 30-án kelt.) Eötvös visszaemlékezésében leírja, hogy tudta Kovácsról, hogy zsidógyűlölő, de pénzért eleget tett a felkérésnek. Nézetkülönbségük lényege azonban elvi–módszertani jellegű volt: „Kovács is, Babes is [Eötvös emlékei szerint ő segített Kovácsnak, mint aki már 302 vízhullát látott] ingathatatlant volt abban, hogy nekik minden ténybeli állítást, melyet a csonkafüzesi szakértők az orvosi leletbe iktattak, szentül valónak el kell fogadniuk. Ha az eset körülményei némely állítással össze nem férnek, ama körülmények pedig tárgyilag igazak: akkor az orvosok állításai tévedések; ezt az én álláspontomat Kovács József el nem fogadta. – Ha én láttam volna azt a holttestet – úgy mond –, talán sok más jelenséget is láttam volna, s talán másként is láttam volna, de végre is ők látták, nem én. Végre is arra szorítottak, vajon fölvettek-e leletükbe a szakértők mindent, amit föl kellett volna venniük, s vajon a leírt tünetekkel kellőképpen tudják-e igazolni véleményüket?” Eötvös, II. 1968. 168. Victor Babes (1854–1926) először tanársegéd volt Scheuthauer mellett a budapesti kórbonctani Intézetben, majd a kórbonctan magántanára. 1888-tól Bukarestben egyetemi tanár. Fazekas, [2003] 52. Eötvös jogászai megközelítésével szemben az orvostudományi álláspont már itt erőteljesen megfogalmazódott. A két tudomány viszonya tehát kiegyenlítettebb volt, mint ügyvéd és tanácsadó kapcsolata, így az „agytröszt” megjelölést erős túlzásnak kell tartanunk. Vö. Fazekas, [2003] 50.

si vélemény állításai némely pontokban nagyon is pozitívek, de nem eléggé indokoltak. Ami a fogakra s a hajgyökerekre nézve hiányzik, a hulla kiásása és újabb vizsgálat által egészíthető ki. A mi a többi hiányokat illeti, ezekre nézve talán felvilágosítást adhatnak utólagosan az orvosok, kik a boncolást végezték.”

Kovács szakvéleménye ugyan megtámogatta Eötvös exhumálásra irányuló törekvéseit, de a vélemény gyökeres felülvizsgálatához azt Eötvös aligha érezhette biztatásnak, azonban ez a legkevésbé sem zavarta. Ő a védői feladat jogi lényegére, a vád megdöntésére koncentrált, s az ezzel kapcsolatban kialakult meggyőződésében nem hagyta magát megingatni holmi orvostudományi skrupulusok által: „A nagy perben – tudta ezt mindenki – a fő kérdés az volt, hogy a Tisza hulláma fölvetette holttest az eltűnt leányzóé volt-e vagy sem? Én bennem a meggyőződés kifejlődött, hogy a holttest a leányzóé volt és minthogy azon sértés nem volt, gyilkosságról és egyéb rémképzet születte bűnről szó sem lehet.”⁶²⁷ Neki az azonosságot nem kellett verifikálnia, elegendő volt, hogy megpróbálja kizárni feltevésének cáfolatát.

A megjelent bírálatokra egyébként a csonkafüzesi szakértők vezetőjeként dr. Trajtler Soma válaszolt, de cáfolatkísérletei nem érintették a módszertani probléma gyökerét.⁶²⁸ A vita igazából novemberben bontakozott ki. Ekkor már az eredeti boncjegyzőkönyv és vélemény egész új irányba terelte a bírósági vizsgálatot.

Az eddigiekből úgy tűnik, hogy az orvosok és jogászok törvényszéki együttműködése azal járt, hogy mindegyikőjük saját tudományának logikáján túl vívó történetelbeszéléssel kísérletezett, s mintha valami szakmán kívüli kényszer vitte volna őket ebbe az irányba. De marad-e még a történésznek lehetősége, hogy a fenti, orvosok és jogászok által gyártott dokumentumok alapján bármilyen releváns állítást fogalmazzon meg? Vagy, ha ő meséli el történetként ugyanazt, amit a kórboncnokoknak és a jogászoknak immanens szakmai szabályaik szerint nem sikerült, akkor már „minden másképpen lehetett”?

Eötvös visszaemlékezve is világosan megfogalmazta novemberi beadványának crédóját: „Az én meggyőződésem rendíthetetlen volt, hogy a sírban Solymosi Eszter tetemét találjuk meg. Olyan holttestet találunk, mely lehetett tizennégy éves leányé, s mely hatvan–hetven napig ázhatott a Tisza árjában. Melyről tehát igazi tudósok és szakemberek megállapíthatják, hogy az Solymosi Eszteré lehet. Ez elég lesz nekem az igazság kiderítésére. Eszternek a holttesten talált ruhája s a Szakolczai Julcsa által felismert különös testi jegye is elég lett volna arra rendes viszonyok közt. Csak a csonkafüzesi szakértők hézagos lelete, vékony tudása s téves véleménye akadályozza a világosságot. Ezt az akadályt el kell hárítani.”⁶²⁹ A szándékbejelentés azonban még nem hozza magával a ténymegállapítást.

Mint láttuk, Bary vizsgálóbíró még 1882. június 22-én dr. Felletár Emil országos művegyésztől azt a választ kapta, hogy „a vizsgált ruhaneműk foltjaiban vérfesténye nem található.”⁶³⁰ Felletár, aki kitűnő szakember volt, természetesen itt nem állt meg. „Azon kérdést illetőleg, hogy a zsírréteg honnan került a ruhákra, megjegyzem, miszerint: tekint-

⁶²⁷ Eötvös, MaOL, 1903. febr. 19.

⁶²⁸ Trajtler, *Függetlenség*, 1882. nov. 13; Trajtler, *Függetlenség*, 1882. nov. 15.

⁶²⁹ Eötvös, 1968. II. 173.

⁶³⁰ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 388. 1882. jún. 22.

ve a zsiradéknak fömjelzett sajátosságait; tekintve továbbá, hogy a kérdéses ruhák hullán léteztek; – végül, Taylor tanár az orvosi jogtudomány elvei stb. című művében a földbe-ni hullarothadás jelenségeinek leírásánál a többi közt így szól: »a mint a folyamat előre halad a testet vörösbarna színű zsírkéreg fődik« stb. mindezeket egybevetve, azon kérdés, hogy a ruhákon létező színes zsírrétegek nem származhatnak-e előre haladt rothadásban volt hulláról, szakértői megoldásra vár. Minthogy pedig a különböző közegekben u. m. a levegőn, a földben és vízben végbemenő hulla rothadás előrehaladása folyamában a test külsején és belrészekben előforduló jelenségek figyelembe vétele a törvényszéki orvostan körébe tartozik; – minthogy továbbá a jelen vegyvizsgálat körén kívül eső szövettani vizsgálat az illető zsírfoltokban esetleg oly alak-elem maradványokat fedezhet föl melyekből a szövettani szakértő képes a foltok eredetére következtetni: azon kérdésben, hogy a szóban forgó zsírrétegek honnan és miből származtak, a jelzett illetékes orvosi szakértők lesznek hivatva dönteni.”⁶³¹ (Kiemelések az eredetiben.)

Miután Bary az öt érdeklő vérkérdésre kizáró választ kapott, s egyébként is a hulla-úsztatás feltételezésének megfogalmazásával a test és ruha sorsa számára különválasztódott, a nyíregyházi törvényszék a javasolt törvényszéki orvosi vizsgálat elvégzését csak október 14-én kérte. Úgy látszik, ez már nem volt sürgős! A törvényszék által feltett kérdésre a felkért szakértők, dr. Belky János, ekkor még a pesti egyetem törvényszéki orvos előadó tanára és dr. Glück Ignác budapesti törvényszéki orvos az elvégzett górcső (mikroszkopikus) vizsgálat alapján egyértelmű választ adott.⁶³² E vélemény szerint a ruhán talált foltokban „az emberi bőr szövet elemei voltak kimutathatók, úgymint felhámsejtek, zsírsejtek, finom testszőrök, kötszöveti és ruganyos rostok [...] A bőrnek ezen szétesése egyébb okra nem vezethető vissza, mint a rothadásra, s így a kir. törvényszék kérdésére azon határozott választ adhatjuk, hogy a kérdéses zsírrétegek egy előre haladt rothadásban volt emberi hullától származtak.”⁶³³ Ha úgy tetszik, Belky János meggyőződése a továbbiakban, miszerint a ruhát viselő hulla rothadása „előre haladtott volt”, ebből a konkrét vizsgálati tapasztalatból táplálkozhatott.

Egy lépés hátra: az eredeti fogalmazványok

Szerencsére Bary József vizsgálóbíró, aki minden igyekezete ellenére végső soron ugyan kudarcot vallott a bíróságon a vád bizonyításában, amúgy megbízható bürokrata volt és maradt. Jegyzeteit, dokumentumait, amelyeket emlékirata írásakor is felhasznált, nemcsak ő, de családja is megőrizte, olyan részletekre vonatkozóan is, melyekből nem Bary álláspontjának igazolása olvasható ki. Így többek között a felismerési eljárás eredeti jegyzetei mellett fennmaradtak a boncjegyzőkönyv eredeti fogalmazványai is.⁶³⁴ Ezek némi betekintést engednek a leírások és a vélemények keletkezéstörténetébe. Sőt a

⁶³¹ Uo. 391. 1882. júl. 2.

⁶³² Dr. Glück Ignácról Fazekas szerint nem sok információ maradt. Uő: [2003] 73. Annnyit tudhatunk róla, hogy oklevélét Pesten 1863-ban szerezte, s törvényszéki orvosként a kilencvenes években a Városligeti fásor 11-ben lévő vízgőgyintézeti szanatórium vezető tulajdonosa. *Magyarország orvosainak évkönyve, 1895.* 218; uo. 1897. 75. A helyzetre jellemző, hogy először dr. Glück „vallására tekintettel szakértői véleményt adni nem akart”, s végül csak Havas Imre ügyész ségi intervenciójára tett eleget a felkérésnek. Havas kijelentette, hogy a hatályos törvények értelmében ilyen „kifogás nem foroghat fenn”. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 563. 1882. okt. 21.

⁶³³ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 567. 1882. nov. 1.

⁶³⁴ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 494–501.

gyorsírással jegyzett, tárgyaláson tett vallomások elbeszéléseiből rekonstruálható, hogy miként készült a boncjegyzőkönyv.

K. Horváth Géza szigorló orvos, mint boncsegéd, Tiszadadánál vett részt élete első törvényszéki boncolásán. Ő volt az, aki még június 18-án este, az előzetes hullaszemlekor lement a gödörbe, egy faággal megmérte a holttestet, miközben a járási orvos a sír szélén állt. Akkor apja még nem tartózkodott a helyszínen. Mint láttuk, dr. Kiss azonban a jelentést nem ott, hanem bemenve a városban utólag írta meg. Eszláron szintén az ekkorra hivatalosan is boncsegédként alkalmazott K. Horváth végezte a boncolás technikai részét, az orvosok mellette álltak és mondták neki, hogy mit vágjon, miközben azok az egyes részeket „átjegyezték a *visum repertumba*”.⁶³⁵ Dr. Kiss egyrészt tanúsította, hogy az előleges hullavizsgálati jegyzőkönyv a meglehetősen rossz világítás melletti szemle után 18-án éjjel otthon íródott.⁶³⁶ Másrészt, legalább részben az ügyészségre igyekezett hárítani a felelősséget a boncjegyzőkönyv hiányaiért: „az ilyen törvényszéki boncolásoknál nem szoktak ilyen részletekbe bocsátkozni, ha szokás lett volna ez, mi nem mulasztottuk volna el, különben maga az ügyészség sem kívánta, hogy ezen részleteket megvizsgáljuk.”⁶³⁷ Dr. Trajtler kijelentette, hogy a koponyát nem vette kézbe a boncoláskor, azt mindvégig Horváth Géza tartotta, s a boncjegyzőkönyvet diktálás után ceruzával írták, aztán került sor letisztázására.⁶³⁸ Mint megjegyezte: „Akkor még nem volt olyan fontos dolog, mint most, másképp volt akkor minden, ha én tudom azt, hogy ily nagy dolgot fognak csinálni belőle, másképp járok el.”⁶³⁹ Végül dr. Horváth László (Horváth Géza édesapja) elmondta, hogy „mi az agnoszkálásról jegyzőkönyvet nem vittünk. Később az obdukciónál a Tiszaparton a boncoláskor” viszont igen. S kétségtelenül ő maga is „belefolyt a szakértői vélemény szerkesztésébe”.⁶⁴⁰

A 18-án éjjel felvett előleges hullavizsgálati jegyzőkönyvtől most eltekintve Bary irathagyatékában megtalálható mind egy ceruzával írott piszkozat, mind egy első tisztázatvariáns, ami még nem teljesen azonos a később publikált végleges változattal. A kézírásos tisztázatvariáns egyértelműen dr. Kiss Jenő keze írása. Az írárok keletkezésének időpontjáról természetesen nem lehet biztosat állítani, de az megállapítható, hogy a tisztázat-fogalmazványnak és a végleges tisztázatnak az a sugalmazása, miszerint a külvizsgálat még a füzesekben, a belvizsgálat és a vélemény pedig másnap Eszláron készült, utólagos konstrukció (ezt Horváth László tárgyaláson tett vallomása is megerősíti). A jegyzetekben ugyanis a külső leírás és a véleményre adott válasz nem válik el olyan élesen egymástól, mint azt a kész szöveg alapján vélhetnénk, s a közbeékelte belvizsgálatról készített jegyzetek ugyan halványabbak és apróbb betűvel írottak, mégsem különülnek el olyan mereven, mint ahogy a tisztázatok végső formája sugallja. Nem állja meg tehát a helyét az az állítás, hogy a vizsgálóbírói kérdések csak a leíró boncjegyzőkönyvek elkészülte után íródtak. Ezt még inkább igazolja, hogy a vélemény fogalmazványa a kész jegyzőkönyv második kérdésére adott válasszal kezdődik. Bary tehát az első, a felismerhetőségre vonatkozó kérdést utólag írta a vizsgálóbírói kérdések elejére, mintha az csak menet közben merült volna fel. Másrészt viszont az eredeti ceruza-

⁶³⁵ T-E (Napi Értesítő), K. Horváth Géza, 1883. júl. 11.

⁶³⁶ T-E (Napi Értesítő), Dr. Kiss Jenő, 1883. júl. 12.

⁶³⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 14.

⁶³⁸ T-E (Napi Értesítő), Dr. Trajtler Soma, 1883. júl. 13. Nem zárta ki, hogy eközben „véletlenül belejött valami” a jegyzőkönyvbe, de nem tartotta lényegesnek. Uo.

⁶³⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 13.

⁶⁴⁰ T-E (Napi Értesítő), Dr. Horváth László, 1883. júl. 14.

jegyzetekhez képest a tisztázatlan olyan módosításokat figyelhetünk meg, amelyek nem a megfigyelések pontosításából, hanem inkább a vizsgálóbírói kérdésekre adott válaszokhoz történt igazodásból következtek (az új elemeket dőlt betűvel emelem ki). Tisztában kell lennünk ugyanakkor azzal is, hogy a tisztázati készítésekor a leletező „nemcsak jegyzeteit, hanem emlékeit, sőt fantáziáját is használhatja”, mégpedig a legpontosabb leírás, a jobb megfogalmazás szándékától vezérelve.⁶⁴¹ Az alábbiak azonban nem ilyen típusú változtatásoknak tűnnek.

Vegyük példaként mindjárt a külvizsgálati jegyzőkönyv első mondatát. A ceruza-jegyzetben még ez állt: „középnagyságú, középszerűen táplált nő hullá”, ami az első (és a végleges) tisztázatlanban már „középnagyságú *meglehetősen* táplált női hullá” leírásra módosult. Pusztán stilisztikai változtatást is feltételezhetnénk, mégis mintha természetesebbé vált volna ezáltal a holttest (ami összefügghet az életkor megállapításával). A kifejezés értelmezése, más összefüggésben előkerült a tárgyaláson is. A külvizsgálat 8. pontja szerint ugyanis a „meglehetősen táplált” hullá emlői „elsoványodottak” voltak.⁶⁴² Sokkal inkább tartalmi jelentőségű az arcra vonatkozó leírás változása. A ceruzajegyzőkönyvben ez szerepelt: „Az arc beesett, az orrcimpán a porc még megvan, a bőr s izomzattól fosztott.” A dr. Kiss által írott első tisztázatlanban az ebből készült pont már így hangzik (A/3): „Az arc beesett, minden bőrfolytonosság hiány nélkül, semmi lehorzsolódást vagy bármely külsértés jeleit nem találtunk. Az orrcimpán a porc megvan, az orr tömpe, fitos. A bőr és az izomzat *folytonos*.” (A végleges tisztázatlanban ebből a 3. pontból 5. lesz, de már ebben az új értelemben!) Az egész átszerkesztett mondat már-már olyan, mintha saját eredeti megfigyeléseiket falszifikálták volna. A felismerhetőségre vonatkozó, utólag betoldott vizsgálóbírói kérdés és az arra adott pozitív válasz felől nézve mindjárt érthető a jelentés gyökeres megváltoztatása.

Az eredeti ceruzajegyzetekben megfigyelésként ez állt: „A fej bőnyén a hajzat hiányzik, szemöldök s szempillák hiányzanak, [Betoldva: A fülek fülbevaló részére átfúrvák].” A testszörzetről írott jegyzetek több sorral később így folytatódnak: „a nemzörészekről a hajzat kihullott, csak csekély részben látszanak nyomai.” Majd a belvizsgálatra áttérve a halványabb, apró betűs kézírás így fogalmaz: „A külbőr a fejen felhasítván a hajhagymák épen láthatók. A *hajbőr mesterségesen leborotváltvák*, a mit nagyító üveggel tisztán lehetett látni.” A külvizsgálat szörzettel kapcsolatos leíró részeit az első tisztázati már így egyesítette (A/2): „A fejbőnyén a hajzat hiányzik, *kopasz*. A szemöldök és a nemzör részek szőreiktől *megfosztvák*.” A belvizsgálat 1. pontja viszont ezt tartalmazta (B/1): „A külbőr a fejen részletekben harántul átmetszetvén úgy szabad szemmel mint mérsékelt nagyító üveg használatával a hajhagymák épen láthatóan tűntek elő, miből következtethető hogy a hajzat mesterségesen leborotváltatott.” Persze lehet, hogy a boncoláskor a nagyító használata forgatta fel a megfigyelést. De akkor vajon miért maradt ki a leborotválás-

⁶⁴¹ E helyütt is köszönöm Szél Ágoston professzornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a fontos szempontra.

⁶⁴² Zurányi Kálmán tanúvallomásaiban arra hívta fel a figyelmet, hogy eredetileg a mellre dr. Kiss azt írta a fogalmazványban, hogy „fejetlen”, aztán amikor utóbb megkérdezte tőle a változás okát, Kiss azt válaszolta, hogy a tisztázásnál írtak helyette „elsoványodott”-at. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 10. A rendelkezésre álló első fogalmazványban valójában az áll: „az emlők elmosódottak”. Ami lássuk be, nem valami szabatos meghatározás. Eötvös a tárgyaláson Trajtlernek szegezte a kérdést: mit jelent az „elsoványodott”? „Fejetlenséget vagy visszafejlődést?” S Trajtler megadta rá az egyértelmű választ: „Visszafejlődést”. Vagyis ezzel is a hullá fiatalabb kora ellenében igyekeztek megtalálni a megfelelő kifejezést. T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 13.

ra vonatkozó utalás a végleges jegyzőkönyvből?⁶⁴³ Csak nem azért, mert túlzottan egyértelműen sugallta azt a vélelmezést, hogy a holttest házas zsidó nő lehetett?

Eredetileg láthatóan nem volt semmi feltűnő ebben a lakonikus megállapításban: „A kéz ép.” A belvizsgálathoz átvetető részben már a halványabb, apróbb ceruzairással bukkan fel először az észrevétel: „A körmök szépek, feltűnő finoman gondozottak.” A tisztázatokban tovább bővül a megfigyelések sora, az értelmező koncepció alakulásának megfelelően (A/12): „A kezek épek, feltűnően kicsinyek, szépek. A körmök szép fejlődése és gondos ápolása által különösen feltűnőek.” Ezt aztán a végleges tisztázatban a körmökre nézve még további betoldás igyekszik árnyalni: „azon körülménynél fogva, hogy megnövesztve vannak, különösen feltűnőek.” Hogy a körmök miként kerültek a boncoló-orvosok látókörébe, azt a tárgyaláson K. Horváth Gézától tudhatjuk: „*jóformán mindnyájunk figyelmét felhívta erre [a körmökre], Liptay Jenő úr [...] gróf Pongrácz tisztje.*”⁶⁴⁴ Ezek szerint a boncjegyzőkönyv készítésébe nemcsak a vizsgálóbíró, hanem más ott tartózkodó személyek is belefolytak. Gróf Pongrácz Jenő, a helyben birtokos Dessewffy Izabella grófnő férje, a csonkafüzesi hulla felismerési eljárásakor tanúként szerepelt.⁶⁴⁵ Gazdatisztje azonban nem hivatalos minőségben tartózkodott a helyszínen. Hogy mennyire kollektív véleményalkotás folyt, arra további adalék, hogy a tárgyaláson dr. Trajtler arra is emlékezett, hogy az akkori ügyész, Egresi Nagy László „*a kis ujját is hozzámérte és mondta: milyen szép ápolt körme van.*”⁶⁴⁶ De ő legalább nem illetéktelenül tartózkodott a hulla közelében.

Ha tehát valamit kifogásolni lehet a csonkafüzes-tiszaeszlári jegyzőkönyvvvel kapcsolatban, az a szöveg genetikai vizsgálata alapján nem pusztán a benne rejlő ellentmondásokban ragadható meg, hanem sokkal inkább abban, hogy a leíró részeket az utólagos következtetésként feltüntetett elvárt véleményhez retrospektíve hozzáigazították. S hogy ezt nem sikerült tökéletesen végrehajtani, hogy már a Barynál lévő fogalmazványokat nem ismerő kritikusok számára is feltűnt több tényleírások által nem megalapozott következtetés, az inkább a sietség rovására írható. Valójában a helyi szakértők nagyon is törekedtek konzisztens jegyzőkönyv összeszerkesztésére.

Az exhumálás: a pótlelet hiányai és a pozitív értelmezés

A törvényszék végül november 23-án elrendelte az exhumálást, s új szakértőként Scheuthauer Gusztáv, Mihálkovics Géza és Belky János egyetemi tanárokat rendelte ki. Közülük Belky – mint láttuk – már felkért szakértőként korábban kapcsolatba került az ügygel, de a csongrádi hulla révén, közvetve, Scheuthauer is részt vett abban.

Az exhumálására december 7–8-án, zimankós télidőben került sor Eszláron. Az eseményről a sajtó is részletesen tudósított. A *Pester Lloyd* publicistája már a pesti pályaudvartól figyelemmel kísérte a helyszínre utazó egyetemi szakértőket.⁶⁴⁷ A Nyíregy-

⁶⁴³ *Függetlenség*, 1882. aug. 13. Boncjegyzőkönyv, 1882. jún. 19–20.

⁶⁴⁴ T-E (*Napi Értesítő*), K. Horváth Géza, 1883. júl. 11. Liptay Jenő (1858–1934) 35 éven keresztül kezelte a bashalmi uradalmat. Szabolcs (Háger), 1929. 111–112.

⁶⁴⁵ OSzK Kt 1847/I. (Bary) 230.

⁶⁴⁶ T-E (*Napi Értesítő*), Dr. Trajtler Soma, 1883. júl. 13.

⁶⁴⁷ Geist, PL. 1882. dec. 10. A tudósító arra lett figyelmes, hogy közülük a legidősebb azt mondja a másik kettőnek, hogy nem engedheti meg magának, hogy első osztályon utazzék. Nyilván célzás ez Scheuthauer legendás puritánságára, vagy, ha úgy tetszik, mániákus takarékoságára. Scheuthauer fősvénységét a *Függetlenség* tudósítója is kipécézte. Ő azt hallotta, hogy a professzor amiatt méltatlankodott, hogy „neki csak 8 forintapidij jár”. A boncolás részletei. *Függetlenség*, 1882. dec. 11.

házáról jövők, a Bary fölé rendelt kiküldött bíró, Megyery Géza, maga Bary, a helyi orvosok táborát szakértő tanúként erősítő dr. Jósa András, valamint dr. Trajtlér már előző este megérkezett.⁶⁴⁸ A fővárosi egyetemi tanárok, az államügyészek, a védők és újságírók nagyobbik része Tokajból, csak aznap reggel, a járhatatlannak ítélt országút miatt, a jégzajlás ellenére csónakon utazott a helyszínre. A jég miatt a csónak nem tudott az átkelőhelynél kikötni, ezért a messziről jött vendégeknek lejjebb kellett partra szállniuk, s gyalog bebaktatni a községházáig.⁶⁴⁹ A kihantolásra délután kettőkor került csak sor. A katolikus temetőből, mely egy magasabb helyen terült el, a jelenlevők körben mindenütt a víz borította táj panorámáját láthatták. A sírt Papp József törvényszéki bíró nővérének a fia, Lánchy Gábor (1857–1951) őrizte, aki amúgy Újfaluban Solymosiék szembeszomszédja volt. Lesöpörték a sírról a havat, megvizsgálták a növényzetet, hogy a sír bolydítatlan-e (eközben a *Függetlenség* tudósítója kétségtelen botanikai tájékozottságot árul el a perjefű, a csorbóka és a szerbtövis gyökérhosszát illetően). A sír talaja szerencsére száraz agyagos, homokos volt. Viszonylag épen előkerült a sírból a négyszögletes savanyúvizes láda, amelybe a dadai hullát jobb oldalára fektetve összezúgorítva elföldelték. A holttestet ládástul egy faluvégi lakatlan házba szállították.⁶⁵⁰ Itt az eredeti boncolóorvosok azonosították a maradványokat, sőt újra sor került még egy felismerési eljárásra is. Az idehívott családtagok valójában most nem Solymosi Esztert, hanem a dadai hullát agnoszkálták.⁶⁵¹ A hely szűknek, a világítás gyengének

⁶⁴⁸ Megyery Géza (Kecskemét, 1846 – Budapest, 1930) Nagyváradon érettségizett (1864) és ott végezte a jogakadémiát is (1867). 1867-ben először Szabolcs megye törvényszéki iktatójává, majd 1868-ban megyei aljegyzővé választották. Az ügyvédi vizsgát 1869-ben Pesten tette le. Kornis lemondása után ő lesz a megyei törvényszék elnöke. SZSZBML IV. B. 255/b 134. d. 827/870. Szabolcs, (Háger) 1929. 123. Halálára Gyarmathy (Olchváry-napló) II. 1990. 13–14. Dr. Jósa Andrásra (Nagyvárad, 1834 – Nyíregyháza, 1918) a standard biobibliográfiai munkákon túl (Szinnyei, V. 1897. 640–641; Gulyás, XV. 1993. 840–841) lásd leánya életrajzi emlékezéseit: Jósa Jolán, 1934. Félbehagyott bécsi jogi, majd befejezett óvári gazdasági tanulmányok után 1859 és 1864 között Bécsben szerezte orvostudori oklevelét. Szögi–Kiss, 2003. 81. Először a nagykálói nyolcágas kórház vezetőjeként tért haza, majd 1884-től Szabolcs megye főorvosa lett és Nyíregyházára költözött. A ma nevét viselő megyei múzeum létrehozója.

⁶⁴⁹ A sír felásása. *Függetlenség*, 1882. dec. 8. A *Függetlenség* saját tudósítója (a lap három tudósítóval képviseltette magát az eseményen!) másnap is felsorol néhány újságíró: a *Debreceni Ellenőrtől* „elcsapott” Weinstein Miksát mint „a Pesti Hírlap fiók saktervédő újság értesítőjét”, Kempfner a *Neues Pester Journal*tól, Hindy Árpádot a *Nemzet*től és a *Pesti Naplótól*. A boncolás. *Függetlenség*, 1882. dec. 9. A tudósító nem mulasztja el megemlíteni, hogy a társaság egyik része a megérkezés után elfogadta Lichtmann Jakab bérlő reggelimeghívását. Uo. Scheuthauer viszont nem volt kinn a temetőben. *Függetlenség*, 1882. dec. 8.

⁶⁵⁰ A boncolás. *Függetlenség*, 1882. dec. 9. Eötvös és Bary is név szerint megadja, hogy a boncolásra kijelölt lakatlan ház, Farkas Andrásnak a háza volt. Eötvös, II. 1968. 184; Bary, 1933. 465. Eötvöst a ház leírásában elragadja írói fantáziája: „Se ajtaja, se ablaka, se kéménye. Még út is alig vezetett hozzá.” Aztán kiderül, hogy mégis van rajta ablak: „Ablaknyílás csak akkora rajta, hogy azon a nyári nap is alig tud bekukucsálni”. Eötvös, II. 1968. 14. Bary csak a fűthetlenséget cáfolja. Házzszámot azonban egyikük sem ad. A kataszteri térképek alapján két elhalt öreg Farkas András háza jöhet szóba az eszlári taksás nemesek köréből (†1865; †1867), a 103. házzsámú (Brsz. 31) a Tisza-parton a Bánffy-kastély fölött közép tájon, illetve a 225. házzsámú (Brsz. 106) a falu északi végén a gát kezdeténél fekvő kertések között. A faluszéli helyzet leírásából inkább az utóbbi telek valószínűsíthető. A *Függetlenség* tudósítója a ház „egyik alacsony, s gyarló kinézetű szobáját” írja le a második boncolás helyszínéül, tehát több lakrész volt benne. *Függetlenség*, 1882. dec. 9.

⁶⁵¹ Özv. Solymosi Jánosné: „Csak ez az, akit a múltkor már megnéztem. Nem ilyen foga volt az én leányomnak, hanem sűrű apró fogai voltak.” A szemle és tanú kihallgatás. *Függetlenség*, 1882. dec. 8. Ennek a valomásnak is fennmaradt az eredeti feljegyzett változata Bary iratai között: „Solymosiné: a fogak csak azok, melyeket már én néztem a másik hullán [?] – de nem az én leányoméi, azok sűrűk, egymás mellett fekvők voltak, oly sűrűek, hogy a tű sem ment közé, sokszor néztem már, de most is csak azt találok, hogy nem a leányomé”. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 731. Itt érdemben nem módosították a szöveg értelmét, csak egyszerűsítették.

bizonyult. Az egyetemi szakértők alaposabb vizsgálatot szerettek volna, ám ebben a pesti professzorok között is nézeteltérés támadt.⁶⁵² A kirendelt bírő azonban hajthatatlan maradt. Még aznap jegyzőkönyvet akart. Közben performatív jelentőségre tett szert a vacsora és az éjszakai nyughely kérdése is: a törvényszék embereit ugyanis – mint arról már a Lichtmann családról szóló fejezetben idéztük – Kállayné látta vendégül, Eötvösökre és a főügyészre viszont nem vonatkozott a meghívás. Ők az orvosok társaságában a Lichtmann Jakab által bérelt Bánffy-kastélyban lettek elszállásolva.⁶⁵³ Végül éjjel kettőre elkészült a leírás. Az ügyészi kérdések megválaszolására azonban csak Budapesten, később lefolytatott alaposabb vizsgálat nyomán kerülhetett sor. Ehhez viszont a holttest egy részét a fővárosba kellett szállítani.⁶⁵⁴

Az exhumációs jegyzőkönyv ugyanúgy két részből áll, mint a boncjegyzőkönyv: a kül- és a belvizsgálatból. A közben eltelt fél év miatt azonban a korábbi azonosítási pontok jelentős része egyszerűen elenyészett. Amit a szakértők nem találtak, azt „anyaghiánynak” tekintették. Ahogy az várható is volt, a szemekkel kapcsolatosan az 1882 decemberében végzett exhumálás már nem találhatott újabb evidenciát, úgyhogy az erre vonatkozó, amúgy is csekély empirikus bizonyítékok sora csak fogyatkozott.⁶⁵⁵ Amit nem láttak, arról jegyzőkönyvükben akkor sem írhattak, ha ez ellentétes volt a várakozásokkal. „A lábak és kezek összes körmei, sem a lábak és kezek utolsó ujjperczein, sem a láda földjében tüzetes keresés daczára nem találtattak.”⁶⁵⁶ A leírásban nem esik erről szó, de rendkívül eltérő magyarázatok adódtak ezek hiányára (eredetileg sem volt már meg, vagy közben valakik ellopták). Az exhumálás nagy nyereségeként viszont olyan részek is előkerültek, amelyek új vizsgálatokkal új megvilágításba helyezhették az első boncolás eredményeit: „A nagy szeméremajkak egy része, úgyszintén a fejbőr egy darabja borszeszben elzárva, későbbi górcsővi vizsgálat megejthetése végett félretétettek.”⁶⁵⁷

A helyszíni belvizsgálat döntő része így a csontokkal volt kénytelen foglalkozni. Mindenekelőtt a koponyával, a fogakkal, hiszen itt jól kivehetők voltak az előző boncolás és az azóta eltelt idő múlásának a nyomai.⁶⁵⁸ Váratlan anyaghiány a csontoknál is

⁶⁵² A boncjegyzőkönyv és a vizsgálat. *Függetlenség*, 1882. dec. 9.

⁶⁵³ Az esetről mind Eötvös Károly, mind Bary beszámolt, természetesen más-más felhanggal. Eötvös, 1968. II. 185–186; Bary, 1933. 466.

⁶⁵⁴ A pesti törvényszékre küldött csontokat dr. Jósza András csomagolta össze, és Megyery Géza kísérte fel a ládát a fővárosba, a „Fortunába”. A leltárt lásd: A dadai hulla csontrészei, *Függetlenség*, 1882. dec. 15. A *Függetlenség* egyik tudósításában azt állította, hogy Jósza az exhumációkor konfliktusba keveredett Scheuthauerrel. Ezt Jósza cáfolta, ám egyben kijelentette, hogy Scheuthauer eljárását „több tekintetben inkorrektnak és célzatosnak” tekinti, és ezt az állítását „az általa kiadandó véleményig” fenntartja. Nyilatkozat. Dr. Jósza. *Függetlenség*, 1882. dec. 11. Jósza élete vége felé is azt írta, „megundorodtam a törvényszéki boncolásoknak se hideg, se meleg felülvéleményezésétől”. Szerinte dr. Trajtler „megbízatását kifogástalanul teljesítette, de véleményét Belky, Scheutheuer és Mihalkovics egyetemi tanárok, nem a tények, hanem tekintélyük alapján nyilván állami érdekekből igyekeztek lecsepülni.” Ócska tarisznyából, OSzK Kt Fond 78/521. 3. (1911-re datálva, de a szövegből kiderül, hogy 1906-ban, 72 évesen írta). Véleménye nehezen értelmezhető a vármegye és abban maga Jósza függetlenségi alapállásának figyelembevétele nélkül.

⁶⁵⁵ „A szemöldökszőrök, a szemhéjak pillái szőreikkel együtt, a szemtekék, az orrporcok és a nyelv tökéletesen hiányzó.” „A csescsimirigyek és ezeket fedő köztakaró egészen elenyésztek.” A vizsgálatról felvett jegyzőkönyv. *Függetlenség*, 1882. dec. 10.

⁶⁵⁶ *Függetlenség*, 1882. dec. 10.

⁶⁵⁷ *Függetlenség*, 1882. dec. 10. Erre annál inkább szükség volt, mert, mint írták, a vörösbarnás fejbőrön „hajgyökök szabad szemmel és ötszörös nagyító üveggel (bipával) ki nem mutathatók.” Uo. Találtak még egy „látszólag az alkarélyokból származó tüdődarabot” is. Uo.

⁶⁵⁸ „A koponyaboltozat tömör, a falcsonatoknak megfelelőleg 4 mm vastag, szokott módon lefűrészelve [...]”

előfordult, így a kéztőcsontok közül például a borsócsontot nem találták.⁶⁵⁹ Le kellett mondani a testmagasság újbóli megméréséről is, mivel „a csípő és térdízületben erősen behajlított hulla a kiegyenesítés megkísérlésénél darabokra széthullott”.⁶⁶⁰

Az egyetemi szakértők által végül 1883. január 9-i dátummal kiadott pótletvélemény részben a nyíregyházi törvényszék, részben a főügyész kérdéseire válaszolt, miután a hajak, szőrök, lágyrészek és csontok újabb leíró vizsgálatát is elvégezték.⁶⁶¹ Az egyetemi szakértők saját „specialista” kompetenciájukkal támasztották alá nemcsak a további alapos vizsgálat szükségességét, hanem egyúttal sikeresen megvédték szakmai autonómiájukat és „szakérferfiúi becsületüket”. „Hogy nekünk, a hozzánk intézett kérdések lehetőleg alapos vizsgálatánál mely gyógytári adatokra van szükségünk és melyekre nincs, az nem jogi, hanem tisztán orvostani kérdés és nem fog szerénytelenségnek feltűnni, hogyha magunknak speciális szakmáinkban szélesebb látókört, teljesebb szemléletet és finomabb érzéket tulajdonítunk egymástól látszólag távol álló dolgok összefüggésbe hozatalára nézve, mint amilyennel bírnak a Tekintetes nyíregyházi Törvényszék orvosi bizalmi férfiai, kik lehetnek ugyan derék gyógyorvosok, de nem specialisták az itt kérdésben forgó szakokban.”⁶⁶²

A második bonclelet és a pótvélemény állításai egyébként még sokáig borzolták a kedélyeket. A főállamügyész-helyettes öt kérdését („irálytani okokból” nem az eredeti sorrendben) megválaszolva az egyetemi szakértők – külön kérdés nélkül – „kényszerítve” érezték magukat „azon okokat, melyek a hullacsempészeti elmélet mellett szólni látszanak, vizsgálat alá venni”.⁶⁶³ Ezt a nyíregyházi törvényszék „szakértői állásuk túlhágásaként” értékelte, mivel a hullának Solymosi Eszterrel „úgyazonosságának” kérdésében a határozatot „kizárólag a bíróság jogköréhez tartozónak” ítélte, s ezért a felelet azon pontjától, mely így kezdődött „a hullacsempészet elmélet hívei” a befejezésig „bíróilag semmisnek” mondta ki és „a szakvéleményből bíróilag kitöröltetni” rendelte. A végtárgyaláson Kornis elnök, amikor Simon Viktor ismertette ezt a dokumentumot, ennél a mondatnál a felolvasást félbe-

A koponyavarratok, kivéve a homlokvarratot, mely egészen elenyészett, rendes fogazatokkal ellátottak, egymással össze nem forrtak.” „A fogak sárgás-fehérek, fogkő nélküliek, rothadás folytán foghústól fosztottak. A kibújt fogak száma 28, mindnyájan jól fejlődtek [...] A felső fogsor helyzetére nézve rendes, az alsó belső baloldali metszőfog, mell felől fedi jobboldali szélével a jobboldali belső metszőfog bal szélét [...] A fogak a nagy zápfogakat kivéve már érintésnél kihullanak [...] A felső bölcsességfogak 6 mm-nyi magasak és gyökereik alig kifejtettek.” Uo. Azért nem egészen maguktól hullottak azok ki. Dr. Jósá, aki a második exhumálás „ellenőrző szakértője” volt, a hulla fejénél, közvetlenül Mihalkovics mellett állt. „Mihalkovics a hullának legyező alakulag egymásra hajló könnyen eltávolítható fogait szedte ki. Azon kérdésekre, hogy miért teszi ezt? azt válaszolta, hogy szükségesnek tartja a hulla korának megállapítása végett.” Jósá, [1906] OSzK Kt Fond 78/521. 5.

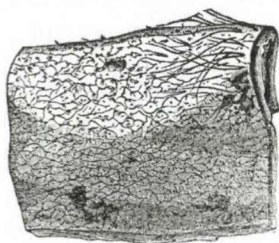
⁶⁵⁹ „A felkarcsont fejecse teljesen csontos, de erő alkalmazásával leválik a testről, test és fej között még csontosodás nincs, külső bűtyök egészen csontos, a testtel összeforrt.” *Függetlenség*, 1882. dec. 10.

⁶⁶⁰ *Függetlenség*, 1882. dec. 10.

⁶⁶¹ Felelet a főállamügyész helyettes kérdéseire. Bp. 1883. jan. 9. Dr. Scheuthauer Gusztáv, Dr. Mihalkovics Géza, Dr. Belky János. OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 36–60. Pótlelet (Mihalkovics, Scheuthauer, Belky, 1883. jan. 9) OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 84–91. Vélemény (Scheuthauer, Mihalkovics, Belky, 1883. jan. 9) Az utóbbi kettőt közölte: *Függetlenség*, 1883. jan. 14.

⁶⁶² Dr. Scheuthauer, Dr. Mihalkovics, Dr. Belky, 1883. jan. 9. Tisztelt Törvényszék! A vélemény beküldéséhez csatolt kísérőlevél és nyilatkozat. OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 80–81.

⁶⁶³ Felelet, 1883. jan. 9. OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 55. Mindenekelőtt azt rótták fel a boncolóorvosoknak, hogy alábecsülik egy „Eszterhez hasonló hulla megszerzésének” nehézségeit. S miután mindazokat az okokat, melyeknek a hullacsempészetet kellett volna bizonyítaniok, úgy vélték, megcáfolták, kimondhatónak tartották a következtetést: „a tiszta-dadai hullának sem első boncoltatása, sem kiadása és pótvizsgálata az ismételt felismerési eljárással nyert eredményekkel együtt, nem nyújtott egy oly tény sem, mely hullacsempészet felvételére kényszeriten[e] és mely a tiszta-dadai hulla Solymossy [sic!] Eszter[rel] való azonosságának lehetőségét, sőt valószínűségét kizárná”. Uo. 59–60.

VI/25. KÉP • A fejbőr és a hajsálak

szakítottatta.⁶⁶⁴ Eötvös természetesen azonnal tiltakozott az eljárás ellen, s kérte a hátralevő rész felolvasását is. Előterjesztésének érvelése kétségtelenül nem csak jogtörténeti szempontból figyelemre méltó: „az én meggyőződésem szerint sem pozitív törvény fenn nem áll, sem törvényes gyakorlat nem létezik, mely a tek. törvényszéket feljogosítaná, hogy hozzá bűnvizsgálati ügyben kompetens oldalról érkezett okiratot vagy jelentést megsemmisítsen, vagy ily okiratot, vagy bizonyítékot a védők vagy vádlottak elől félretegyen.” A helyzet „a bűnvádi eljárási szabályok és a századok óta fennálló törvényes gyakorlat szerint, de a dolog természeténél fogva világosan akként áll, hogy a szakértők nemcsak a bíróság által hozzájuk intézett kérdésekre, hanem mindazon kérdésekre, melyekre a mesterség szempontjából szükségesnek, indokoltnak találják felelni, joguk van.”⁶⁶⁵ Kornis, „fenntartva természetesen a törvényszéki határozat értékét”, végül kénytelen volt meghátárálni s felolvasatni a hátralevő, „bíróilag kitörölt” részt is. Eötvös jogászi véleménye az orvostudomány szakmai kompetenciája védelmében, úgy látszik, ellenállhatatlan volt.

Az alaposabb vizsgálat egyébként korrigált egyes pontatlan decemberi helyszíni megfigyeléseket, amennyiben a jobb felső szempillán „8 mm hosszúságú sötétbarna pilaszöröket” talált. Még nagyítóval sem lehetett belátni a második boncoláskor a koponyát fedő bőr üresnek látszó hajtüszőnyílásaiba. Kulcsfontosságúnak bizonyult a mikroszkóp használata a fejbőr és a szeméremszőrök elemzésében.⁶⁶⁶ Az ezekkel kapcsolatban feltett kérdésre (minek köszönhető a szőrzet hiánya, lehetséges-e mesterséges eltávolítása) az egyetemi szakértők véleménye egyértelmű volt: „nem képzelhető, hogy metsző eszközzel távolítottak el, hanem egyedül, hogy maguktól letörtek”, illetve, hogy a „fejhajaknak edzőszerekkel eltávolítása szintén kizárható”.⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 12.

⁶⁶⁵ T-E (Napi Értesítő), Eötvös Károly, 1883. júl. 12. Eötvös láthatóan már itt a fellebbvitelre is gondolt, amikor kijelentette: „azon kérdés megítélésére, vajon milyen bizonyítékok felhasználása lehető, szükséges vagy megengedhető bíróilag, nemcsak a tek. törvényszék lesz illetékes, hanem esetleg a felsőbíróóság is, melynek intézkedési jogát preokkupálni senkinek sem áll módjában, még a törvényszéknek sem.” Uo. Szeffert, a közbíró is csatlakozott a védői indítványhoz.

⁶⁶⁶ „Némely göröcsövi hossz- és haránt metszetein az összeesett hajtüszők között, ezek számának körülbelül $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{2}$ -ét tevő mennyiségben, hajgyököket tartalmazó tüszők is fordulnak elő. Ezen hajak világos-barna színűek, a velőállományuk valószínűleg a rohadás következtében – jól fel nem ismerhetők; egyesek megmérve 0,0073 mm átmérőt mutatnak. Némely hajgyökerek éppen a bőr felszínéig érnek, s ezek valamint a mélyebben, azaz a bőr felszíne alatt végződők haránt, vagy kevésbé ferde végződésűek. A végződési felszín fel nem foszladozott, igen kevésbé egyenetlen, a majdnem sima, körzete éles, s le nem csiszolt. A nagy szeméremajkon világos, majdnem festeny nélküli pehelyszőrök, 0,0190 mm átmérővel fordulnak elő gyéren, melyek a bőr felszínén kissé tülemlkednek. Azonkívül gyéren világos barna velőállományt nem mutató, s 0,032 mm átmérőjű szeméremszőrök észleltettek, melyeknek egyesei a göröcsövi haránt metszeteken a felszínen kissé tülemlkedve végződnek, ugyanolyan módon, mint ez fentebb a fejtető hajairól említettett.” Pótlelet. (Belky, Mihálovich, Scheuthauer, 1883. jan. 9.) OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 84–91. Közölve: Függelék, 1883. jan. 14.

⁶⁶⁷ Pótlelet. 1883. jan. 9. A szeméremajkon talált pehelyszőrökkel kapcsolatban azt is megjegyzik, hogy azok „fiatalabb korra vallanak”. Uo.

Scheuthauer a végtárgyaláson közérthetően, ám a hipotéziseket mégis módszertanilag világosan szembeesítve elmagyarázta a tapasztalati tudomány lehetséges okfejtését: „1865 óta tudom, hogy a hullámok által letöretnek a haj- és szőrszálak, arról is meggyőződtem a górcső alatt, hogy leborotvált, vagy ollóval lenyírt szőr- vagy hajszálak ugyanazon majd ferde, majd haránt, többnyire egészen sima végfelületet mutattak, mint a víz által letört haj- vagy szőrszálak. Miután ez a tankönyvekben nincs említve és inkább ezoterikus, mint exoterikus tudománya volt a törvényszéki boncolásnak, megbocsátható, hogy különben egy olvasott és tudós ember is – ha nem specialista – ezen fennakad [...] E speciális esetben a borotválást kizártnak lehet tekinteni [...] Az áztatás a gyökerestül kihullott hajakat és szőröket épen úgy magyarázza, mint a bőr felszíne felé kiemelkedő hajszárcsonkokat, míg a leborotválási feltevés csak az utóbbiakat teszi érthetőkké, és az áztatási feltevés ez utóbbi fölött határozottan fölényel bír.”⁶⁶⁸

Talán a fentieknél is fontosabb volt, hogy a véleményben a csontok és fogak alapján az életkor vitatott kérdésében állást foglaljanak. A koponya körfogatát 50 cm-nek mérték. Mivel az egyetemi szakértőknek a leíró bonctani intézet birtokában levő egyetlen koponyát, egy 17 éves fiút volt módjuk tanulmányozni, s „minthogy ezen egy eset az átlag levonására távolról sem elegendő, az eddig rendelkezésünkre álló irodalmi adatok pedig hézagosaknak látszanak, a mennyiben nem szólnak a nemről”, a szakértők a Monarchia grazi, bécsi és prágai bonctintézeihez fordultak „netalán meglevő 14–18 éves egyének csontvázainak állapotát illetőleg kérdést intézni”. Grazból és Prágából érkezett pozitív válasz, az előbbiben 14–16 éves női csontvázak „az összeforradás tekintetében kevésbé előrehaladottak, mint a dadai hulláé”, Toldt tanár prágai intézetében viszont akadt egy 14 éves leánycsontváz, „amely az összeforradás állapotát illetőleg megegyezik a dadai hullával”, bár „ez utóbbinál valamivel kevésbé kifejezett állapotot mutat”. S mindezekből adódott a pótlelet véleményének óvatos következtetése: „a dadai hulla életkorát illetőleg, mind a fogakból, mind a csontszerből levezetve, csak annyi mondható, hogy a legtöbb adat a 16–17 életév mellett szól ugyan, de ezek nem oly nyomós természetűek, miszerint kizárnák azt, hogy az illető egyén a 14 és 15 életév között is ne lehetett volna.”⁶⁶⁹

Közben, 1883. január elején a csonkafüzesi szakértők is ki kellett, hogy adjanak egy pótnyilatkozatot, amelyben egyrészt evidens tévedéseiket igyekeztek korrigálni, illetve újabb magyarázatokat kerestek az exhumálásakor nekik szegezett kérdésekre.⁶⁷⁰ A nyír-

⁶⁶⁸ T-E (Napi Értesítő), Dr. Scheuthauer Gusztáv, 1883. júl. 13.

⁶⁶⁹ Pótlelet. 1883. jan. 9. Megjegyzik, hogy a csontosodás idejére „bizonyos határokon belül a fajta is befolyással lesz.” Uo.

⁶⁷⁰ A Nyíregyházán, 1883. január 4-én kelt válaszfogalmazványt lásd OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 628–630. Ennek hatására bukkant fel a halálokok között az agy csokoládészerűen cseppfolyós állapotának lehetséges magyarázataként, hogy az „valamely az agyban lefolyt lobbos folyamat folytán” keletkezett. Konkrétan a tüdőben talált „gümők és caverna” tette szerintük megalapozottá „azon feltevést, hogy az illető gümös agykérlobban szenvedett”. Uo. 629. A végtárgyaláson Trajtlér így summázta exhumáláskori gondolatmenetét: „midőn látom, hogy a többi szervek ily nagymérvű elváltozás alá vetve nincsenek, inkább ezen szerv elváltozásának okát kellett kutatni, mert ott találhattuk körülbelül a halál okát.” Eötvöst ez is módszertani filozofálásra indította: „senkinek sem szabad hipotézist felvenni, ha csak annak bizonyos támpontjai nincsenek.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 13. Ugyanez az okfejtés (a haj kihullásával összefüggésben) Scheuthauer módszertani megjegyzését is kihívta maga ellen: „Vannak betegségek, melyeknél kihullik (typhus, syphilis, né-mely bőrbetegségek) ezeket a boncjegyzőkönyv szerint ki lehet zárni; állították, hogy agyburok gennyes lobja is fennforog (meningitis basilaris tuberculosa), ha jobboldali tüdőcsúcsban, akkor agyburokban is, kivételes eset, mely nem zárja ki, hogy történhetett volna. De a közt, a mi lehetséges volna, és a közt ami tényleg kimutattatik, és így elfogadható, nagy különbség van.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 14.

egyházi törvényszék kérésére pedig márciusban az Országos Közegészségügyi Tanács foglalt állást a nyolc legfontosabb vitakérdésben, ám ennek dodonai formuláitól senki nem lett okosabb. Véleményüket pedig nem indokolták.⁶⁷¹

A szabolcsi és budapesti szakértők a végtárgyaláson is részletesen ki lettek faggatva, s újra elő kellett, hogy adják a vitás kérdésekkel kapcsolatos észrevételeiket. Ebből nekünk annyi hasznunk származik, hogy az előszóban, keresztkérdésekre előadott válasszokból egyrészt laikusokhoz szólóan minden világosabbnak tűnik, másrészt nemcsak a vidéki és fővárosi orvosok, orvosok és ügyvédek közötti fő ellentét mutatkozott meg, hanem kirajzolódtak a finomabb törésvonalak is. Szóba került minden orvosi probléma, kezdve attól, hogy nyaki erek elvágásakor milyen sugárban fröccsen vagy folyik a vér, mennyi (konkrétan hány tányér) vér vehető ki egy hullából, azon keresztül, hogy mennyiben tartható az eredetileg vérszegénységben megadott halálok, egészen a felhám és írha s nem utolsósorban a körmök meglétére, a rothadás mértékére, a vízben tartózkodás idejére és a holttest életkorára vonatkozó különféle álláspontokig. Ezúttal megtudjuk, hogy a dadai orvosoknak sem mindegyike eleve azzal érkezett a boncolásra, hogy cáfolni akarja a holttest azonosságát. Dr. Kéri Horváth László például úgy emlékezett, hogy „sírva, fájdalommal” tért haza, s erről az érzéséről az otthoni zsidóság képviselőinek is beszámolt: „*hogy abban a leányban Solymosi Esztert fel nem fedezhettem, mert valójában akartam, hogy felfedezzem, de hiába, lelkiismeretemet, mindenemet, istenben való hitemet kellett volna megtagadnom, ha azt állítanám, hogy ezt a hullát Eszternek tartom.*”⁶⁷² Dr. Kiss állításával szemben, aki az első lemosás után még egy fehér csikban látni vélte a tehéntaposás helyét Solymosi Eszter lába fején, ott, ahol Szakolczay Julcsa mutatta, dr. Trajtler határozottan síkraszállt amellett, hogy ő nem látott semmit.⁶⁷³ S miközben Trajtler szinte mindenre megpróbált valami magyarázatot adni, Eötvössel is élesen összekülönbözött,⁶⁷⁴ mintha már maga sem lett volna olyan nagyra a tudományával, legalábbis az egyetemi tanárokkal szemben, bár nála még a beismerés is némi provokatív felhanggal bírt.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ Felülvélemény, 1883. márc. 16. OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 503rv. Aláírták: Dr. Csátray Lajos és Korányi Frigyes. Csak illusztrációként: 2. kérdés: „A halál okául az általános vérszegénység vagy más testi baj, avagy vízbefúlás tartandó-e? Válasz: Hogy a halált vérszegénység avagy inkább valamely más testi baj okozta volna, arra nézve elégséges bizonyító adatok a boncjegyzőkönyvben nem találhatók, épen oly kevésé lehet bebizonyítani, hogy a halált fulladás okozta.” Egyik orvoscsoporth sem érezhette, hogy a vitában a Tanács nekik adott igazat: ad 5. „a boncolati jegyzőkönyv adatai nem eléggé bizonyítók arra nézve, hogy a nemi közösülésnek nagy mérvben gyakorlását kimutatottnak vehessük”; ad 8. „Nem zárható ugyan ki teljes bizonyossággal, hogy az elhunyt nő életében durvább munkával foglalkozott s mezteláb járt, mindazonáltal sokkal valószínűbb, hogy az illető életében rendszerint nem foglalkozott durvább munkával s nem járt mezteláb.” Eötvös úgy tudta, hogy a Tanács tagjai „az indokok szövegezésén összevesztek”. Eötvös, II. 1968. 224.

⁶⁷² T-E (Napi Értesítő), Dr. Horváth László, 1883. júl. 14. S meggyőződéséhez a végtárgyaláson is már-már a vallásháborúk kori hitbéli eltérésekkel ragaszkodott: „*nincs erő és hatalom, mely engem ebből az őszinte meggyőződésemből, melyel én azt a véleményt aláírtam kitántoríthatna; ez éppen olyan volna, mintha azt akarná valaki, hogy vallásomat változtassam meg.*” Uo.

⁶⁷³ T-E (Napi Értesítő), Dr. Trajtler Soma, 1883. júl. 13.

⁶⁷⁴ Megfeddi például Eötvöst (egyébként joggal), hogy nem pontosan idéz tőle, amit Eötvös kikér magának. Dr. Trajtler: „*Ha éppen szavakon tetszik lovagolni, tessék a jegyzőkönyv szerint citálni. Eötvös: Tessék a szavakat megválogatni orvos tudor úr, mert ön engem rendre nem utasíthat.*” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 13.

⁶⁷⁵ Dr. Trajtler a szeméremszőrzet elmaradt vizsgálata kapcsán is talált magyarázatot: „*Pehelyszőröket találhatunk, nem vizsgáltam. Beretva a vastag szőrt levítte, de a vékony szőröket, mert kisiklottak, meghagyta.*” Majd így folytatta: „*beismerem, hogy csekélyebb vagyok, de azt hiszem, hogy itt egyforma szakértők vagyunk, s nincs e tekintetben közöttünk különbség, a vizsgálat, a melyet az egyetemi tanárok teljesítettek, csak pótvizsgálat.*” Ezen a ponton aztán az elnök vitatkozás miatt helyreigazította. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 13. Mikszáth szerint összességben jobb benyomást keltett a vártnál: „Némely kérdésre meglepő találekonyssággal, nagyon talpra

A legvégén Scheuthauer professzort külön megkérték, hogy összefoglalóan kommentálja az orvosi kérdéseket.⁶⁷⁶ Lényegében az itt elhangzott véleményét foglalta aztán írásba nevezetes nyíregyházi aforizmáiban.⁶⁷⁷ Ez alkalommal sokkal megértőbb volt a látszatokkal és a tévedésekkel kapcsolatban, mint korábbi meglehetősen indulatos állásfoglalásaiban.⁶⁷⁸ Igaz ez mind a laikusokkal, mind az orvoskollégákkal szemben. A fogakat illetően például így magyarázza a hozzátartozók számára a nehéz felismerhetőséget: „A fogíny véredényekben fölötté dús, a hulla a hullámok által lassanként elveszíti vérét, az előbb vérdús fogíny különösen nagy mérvben összezsugorodik és a fogak nyakai, a melyek azelőtt a fogínytől fedve voltak, a fogkoronák látszólagos megnagyobbítását tüntetik elő, a fognyakak közti hézagok is, melyek azelőtt a fogíny által kitöltve voltak, most távolabb állóknak látszanak.”⁶⁷⁹ Még a dadaai szakértők állításai közötti ellentétek elsimitására is kísérletet tett. A végtárgyaláson dr. Kiss a petefészek ráncosságáról, dr. K. Horváth pedig annak simaságáról beszélt, az előbbiből az a következtetés adódott volna, hogy Solymosi Eszter már menstruált, az utóbbiból pedig az, hogy még nem (mondanunk sem kell, hogy az eredeti boncjegyzőkönyv egyik állításra vonatkozóan sem közölt semmit). Scheuthauer a nézetkülönbséget abban a számára is elfogadható irányban próbálta kiegyenlíteni, hogy a ráncosság inkább a kiázás miatti vérhiány következménye lehetett, hiszen ő maga az exhumációkor megkérdezte Eszláron Solymosinét arról, hogy Eszternél „beállott-e már” a havi vérzés, s erre tagadó választ kapott.⁶⁸⁰ Még dr. Trajtlernek a fejbőr és a hajtüszők szintjére vonatkozó legeslegújabb fejtegetésétől sem tagadta meg az „első pillanatban eszesnek látszó hipotézis” minősítést, amelyet azonban szerinte már Eötvös is helyesen cáfolt.⁶⁸¹

Összességében látható, hogy a pozitív jog verifikációs törekvése és a törvényszéki orvostan valószínűségeen alapuló falszifikációs természettudományos modellje közötti ellentmondás a helyi szakértők szintjén még nem került nyíltan a középpontba. A mélyben rejlő problémák a vizsgálat második szakaszában, az egyetemi szakértők exhumáció idején történt bekapcsolódása során kerültek a felszínre. A helyi és egyetemi szakértők közötti (sőt az egyetemiekben belüli) ellentmondások is részben erre a gyökérre voltak visszavezethetők.

Eötvös Károly jogi értelemben tulajdonképpen ugyanarra törekedett, mint Bary a vizsgálat során, csak éppen ellenkező előjellel. S ebből a helyzetből fakadtak ismert konfliktusai is a professzor urakkal. „A per egyéb körülményeiből tudtam bebizonyítani rendíthetetlen meggyőződéseim szerint, hogy a holttest az eltűnt leányé. Hogy miképpen jutottam erre a meggyőződésre, azt most nem fejttem ki, arról napokig beszélhetnék, miként érlelődik valami az emberben megdönthetetlen meggyőződéssé, de már akkor a bi-

esetten és meggyőzőleg válaszolt. A közönség minden szavát, bár a hangja nem igen kellemes, rokon-szenvel kísérte. MKÖM 66. k. 216. A mai tárgyalás. 1883. júl. 13.

⁶⁷⁶ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 14.

⁶⁷⁷ Scheuthauer, OH, 1883. szept. 23.

⁶⁷⁸ K. Horváth Gézával szemben még élesen hangoztatta, amúgy egzaktt, bár sommás véleményét: „Ezer laikus, az olyan minden nem szakembert tévútra vezető dolgokban, [mint] ezer zérus, ezer zérus pedig nem tesz egyet.” T-E (Napi Értesítő), Dr. Scheuthauer Gusztáv, 1883. júl. 11.

⁶⁷⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 14.

⁶⁸⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 14. Mint láttuk, a ruházatban a „veres karton alsószoknya” nem egészen ezt erősítette meg.

⁶⁸¹ Trajtler ugyanis azt próbálta bizonygatni a szerinte mesterségesen levágott hajszálakról, hogy a halál beállta után „töporodás útján [azok] egy része még besüppedhetett a haj tüszőjébe”. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 13.

zonyítékok, a tünetek, jelek ezer számából tudtam azt. Elméletileg és gyakorlatilag tehát meg voltam győződve, hogy Mihálkovics téved. Engem nem riaszt meg, ha egyetemi tanárok kimondják, hogy a holttest a kor miatt nem lehet azonos. Ellenkezőleg, következtettem ebből a tudomány hézagosságára és arra, hogy nagy tanárok nincsenek tisztában a kérdéssel.”⁶⁸² Eötvös dokumentumregénye sok év távlatából részletesen is felidézte a Michálkovich-csal [sic!] folytatott társalgás részleteit.⁶⁸³ A „rendíthetetlen meggyőződés” azonban ugyanúgy nem bizonyíték, mint az egyetemi szakértők tekintélye. Még ha Eötvös gyakorlatilag mindent a saját szája íze szerint értelmezett is: „Ezzel elesett a csonkafüzesi szakértők véleménye s egyúttal szakértői véleményből származó minden akadály megszűnt arra nézve, hogy a csonkafüzesi holttest ne Solymosi Eszter lehessen.”⁶⁸⁴

A tárgyalás egy későbbi fázisában, védőbeszédében a Közegészségügyi Tanács véleménye kapcsán maga Eötvös fogalmazta meg kifejtett formában az orvosi és jogász gondolkodás különbségét: *„Nem a pozitivitás ez, amelyre a közegészségügyi tanács véleményét fekteti, hanem a valószínűség, mondván, hogy nagyon valószínű ez vagy az, a kérdés tehát, hogy mit értünk orvosi valószínűség alatt és hogy mit jelent jogi értelemben a szó: valószínű, vagy nagyon valószínű? Mindenekelőtt a t. törvényszék figyelmébe ajánlom azon körülményt, hogy valószínűség vagy valószínűtlenség alapján az ítéletet hozni, amely marasztaló legyen, lehetetlen. A valószínűség az ellenkezőt soha nem zárja ki, mert ez nem jelenti azt, hogy lehetetlen, a mi nem valószínű, hanem jelenti azt, hogy a fenforgott viszonyok között nagyon nehéz, hogy akkép történt legyen, de nem lehetetlen, a valószínűség mindig bizonytalanság, a marasztaló ítélet pedig bizonyosság. Egy élet, egy csomó szabadság, egy csomó vagyon, s becsület, megmérhető és a törvény szakaszai szerint is szigorúan megmért dolog, tehát biztos veszteség, biztos büntetés. A valószínűség azonban sohasem biztos, tehát innen is lehet, túl is azon, mi igaz, lehet igaz, lehet nem igaz; amit a szakértő valószínűnek mond, valószínűtlenség alapján marasztaló ítéletet mondani nem lehet, mert régi elv a büntető törvénykezésben, úgy nálunk, mint külföldön, hogy ahhoz, hogy egy vagy tizenöt embertől az életet, a szabadságot, a vagyont el lehessen venni, nemcsak a szakértő véleménye, a véleményben nemcsak valószínűség, hanem kétségtelen biztosság is kell, olyan, amely a physika törvényei szerint másként nem történhetett.”*⁶⁸⁵

Ám ahol a korabeli orvostudomány pozitív bizonyítékot nem tudott szolgáltatni (mondjuk DNS-vizsgálat révén), ott maradt a másság falszifikációja: nem volt meg, hogy ki másé lehetett a hulla, s az sem volt kizárva, hogy lehetett Solymosi Eszteré. Ez azonban még távolról sem a bizonyított azonosság. Az egyetemi szakértők eredeti szakmai logikája (s nem csak a Közegészségügyi Tanácsé) különbözött gyökeresen a normatív jogász bizonyítástól. Scheuthauer már 1883 augusztusában, Belky pedig 1884 februárjában törekedett az ügy tudományos konzekvenciáinak levonására s egyúttal

⁶⁸² Eötvös, MaOL. 1903. febr. 19.

⁶⁸³ Eötvös, II. 1968. 202–216. Mihálkovics a nála levő 17 éves fiú csontjaival összehasonlítva így tette fel a kérdést: „ha én biztosan tudom, hogy ez a csont tizenhét éves életkorú, s felőltőleg fejletlenebb, mint a csonkafüzesi, miként mondhatom én tisztá lélekkel a csonkafüzesi holttestet tizennégy évesnek s négy hónaposnak?” Uo. 211.

⁶⁸⁴ Eötvös, II. 1968. 216. Előadás-változatában ez az érv még így hangzott: „Szakértők előterjesztették véleményüket a törvényszéknél, ezzel az azonosság utolsó akadálya elhárítva és a kérdés az igazságszolgáltatás szempontjából és büntetőjogilag tisztázva volt. Minthogy nem volt bebizonyítva, hogy a holttest másé, mint Solymosi Eszteré, sőt ellenkezőleg, a holttest azonossága kimutatott, a büntetett ki volt zárva.” Eötvös, MaOL. 1903. febr. 26.

⁶⁸⁵ Vád- és védőbeszéd, 1883. 43. (Eötvös) 1883. júl. 30. „A védőbeszéd hivatkozott része az in dubio pro reo jogelvének magas szintű, szinte poétikus értelmezése”. (Stipta István szíves megjegyzése.)

tudományáguk szerepének végiggondolására. A fellebbezés miatt véleménynyilvánításuk hatással lehetett az ítélőtábla és a Kúria ítéletére is. Igaz, a bírósági eljárás is gyakran kénytelen statisztikai valószínűségekhez folyamodni, azonban azt általában nem szívesen teszi.⁶⁸⁶ A jogi nézőpont felülkerekedése általános volt: „A legtöbb bírő és jogász egyszerűen nem tudta elfogadni azt a gondolatot, hogy egy számokra épülő tudomány betörjön ősi birodalmukba.”⁶⁸⁷

A felismerési eljárással kapcsolatos szakmai dilemmákat jól tükrözi Belky Jánosnak egy évvel később, már kinevezett kolozsvári egyetemi tanárként elhangzott előadása, amikor a tudományelméleti összefüggéseket is pontosan megfogalmazta: „A jogsértések tényálladékanak felderítése képezi azon közös talajt, a melyen a jogtudomány és a törvényszéki orvostan egymással érintkeznek, a jogtudomány az, mely a tényálladék speciális ismereteket igénylő részének felderítése céljából kérdést intéz. Előfordul, hogy ezen kérdés magában véve olyan, a mely mint egészen új, eddig vizsgálat, kutatás tárgyát nem képezte, s ilyen vizsgálatot, kutatást involválván, oly eredményeket hoz napfényre, melyek csakhamar tényekké erősödnek; másfelől megtörténhet az is, hogy azon szakember, ki a bűnügy tisztázása céljából elrendelt vizsgálatot teljesít, ez alkalommal olyan leletre akad, melyet az eddigi segédeszközökkel, az eddig alkalmazásban volt vizsgálati eljárással értékesíteni nem tudott, s innen az indítat ismét újabb kutatásokra, újabb eredményekre. [...] Tudományos szempontból az ilyen esetek tartandók causes célëbreseknek, melyek a szaktudomány fejlődésének újabb lökést adva, az igazságnak felderítését mind tágasabb és tágasabb határok között teszik lehetségessé.”⁶⁸⁸ Érezhetően az összekötő szálakat kereste. De érveket és ellenérveket szembesítve igyekezett megvonni a konkrét ügy mérlegét is: „lehetett bizonyítani, hogy azon hulla, mely ezen ruhákba volt öltöztetve, a rothadás azon stádiumában volt, mely már a bőr szövetének szétesésében is nyilvánult. Ezen hulla pedig lehetett vagy az eltűnt leányé, e mellett szólanak – az adatokat reassumálva – a ruházat azonossága, a hajgyökök színének egyezése az eltűnt leány hajának színével, a festéknek – mely a hulla kezére kötött kendőben találtatott – egyezése az eltűnt leány által vásárolt festékekkel, és végre az exhumált hulla vizsgálatának azon adatai, melyek szerint lehetséges, hogy a tiszadada hulla olyan életkorú egyén volt, mint az eltűnt leány – vagy pedig a Tiszából kifogott hulla lehetett egy idegen, úgynevezett csempészett hulla, a mely feltevést azonban csak két körülmény látszott támogatni, az első, hogy az anya a neki mutatott hullában leányát fel nem ismerte, ezen kizáró adat bizonyító erejéről már fentebb szólottam, a másik a boncoló orvosok azon állítása, hogy a tiszadada hullának finom kezei és lábai, jól ápolt körmei voltak, mely állításra nézve a már említett argumentumoknál fogva bizonyosnak vehető, hogy a kezek és lábak finomságának, és a körmök ápolt kinézésének oka a felhám – illetőleg a körmök hiányában keresendő.”⁶⁸⁹

Szintén szemléletes természettudományos okfejtés jellemzi Scheuthauer „aforizmáit” a vízbefulladás kérdésében: „Az egyetemi szakértők sohasem állították, hogy ők a Csonka-Füzesnél kifogott egyén vízbefúási halálát bebizonyítottak, legkevésbé pedig *positiv* jelek által bebizonyítottak tekintik, hanem véleményükben inkább hangsúlyoz-

⁶⁸⁶ Zeisel, 1968. 246.

⁶⁸⁷ Gould, 1999. 147.

⁶⁸⁸ Belky, 1884. 53.

⁶⁸⁹ Belky, 1884. 72

ták Trajtlerrel szemben, hogy ilyen régi vízi hullánál ily pozitív jeleket lehetetlen kimutatni. A szakértők csak azt állították, hogy *kizárás útján* a vízbefúlási halált nagy fokban valószínűvé tették; annak lehetőségét, hogy az egyén erőszakkal megfojtathatott vagy fejére macerált hullán bonctani nyomokat hátra nem hagyó ütést szenvedhetett, határozottan felemlítették. ... vízből kifogott hulláknál, melyeknél más halálokat kimutatni nem lehet, a vízbefúlási halál felvétele már *statisztikai* okokból is a legnagyobb valószínűséget igényelheti.”⁶⁹⁰ (Kiemelések az eredetiben) A monstre pör reménybeli tudományos eredményei felsorolása zárásaként nyilvánvalóan a Közegészségügyi Tanácshoz adreszálta az alábbiakat: „Ilyen nyereségnek tekinteném végre azt, ha irányadó körökben azon meggyőződés törhetne magának utat, hogy orvosi dolgokban sem kisebbitik tekintélyeket a legfelsőbb felülvéleményezési testületek, hanem azt csak hatásosabbá teszik akkor, ha az okokat, melyek őket ítéletök megalkotásánál vezérelték, az utat, melyet követve eredményeiket elérték, szintén közlésteszik; ha tudományos kijelentéseiket indokolva a verificatio törvényének hódolnának, mely a középkori, tekintélyekben való hit legyőzés óta az összes tudományos munkálkodás fölött oly üdvösen uralkodik.”⁶⁹¹ Ugyanakkor, főként amikor ellenfelei gondolatmenetét kérdőjelezte meg, tisztában volt a hipotézisek nélkülözhetetlenségével, s egyúttal az egymásra épülő, pozitív megerősítést nélkülöző hipotézislánc veszélyességével: „*még a legtudományosabb eljárásnál sem kerülhető ki némely hypothesis, ha hypothesisek egymás után következnek, akkor azután tökéletesen valószínűtlenné válik a dolog, mint Ptolemeusnak a világ rendszeréről felállított nézete, amelynek támogatására egyik hypothesis a másikat követte, de hiába. Ezen esetben hullacsempésztesítés, borotválás, mell leforrasztása [?], a körmök ellopása, mint ép amyi hypothesisek [sic!] egymást követték.*”⁶⁹²

A hullacsempészet vádja

A felismerési és agnoszkálási eljárás során pattant ki a vizsgálat irányítói fejéből az a nyomozati irány, miszerint ha a holttest nem, csak a ruha azonos Solymosi Eszterével, akkor valakik felöltöztettek egy máshonnan szerzett hullát, hogy Solymosi Eszternek adják ki, s ezáltal megtévezzék a nyomozó hatóságot. Megszületett tehát a hullacsempészet, hullaúsztatás és hullaöltöztetés narratívája, amelyet fikcióként akár egy krimiszerző, de még egy vérbeli regényíró is megirigylhetett volna. Még Krúdy is elismerően szólt az eszlári ügy mesészövéséről: „Az események, a helyzetek, a tanúk, az ötletek, kezdve Scharf Móric vallatásától, egészen a hullacsempészet szokatlan szenzációjáig, egy percre sem voltak unalmasak; percről percre, napról napra, amint egy esztendeig egymást követték, még az életunt, úgynevezett »blazírt« kedélyeket is érdekelte. Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.”⁶⁹³ Csakhogy itt és most nem regényről, nem krimiről, hanem bűnügyi vizsgálatról van szó.

⁶⁹⁰ Scheuthauer, 1883. 73

⁶⁹¹ Uo. 74. Hogy ez mennyire a Közegészségügyi Tanács felé vágott, azt igazolja, hogy a szerkesztő, Fodor József egy ehhez a bekezdéshez fűzött hosszú lábjegyzetben megvédte a Tanács becsületét, miszerint az indoklást csak a bíróság külön kérésére kell a tanácsnak beküldenie, s az pedig az eszlári esetben nem kérte. Szerinte jól is van ez így, ugyanis „a felülvéleményező testületek véleménye [...] nem kerül szakszerű felülbírálás alá; az ő szaktudományos indokaikat a bíró nem képes és nem is hivatott mérlegelni, bírálni.” Uo. (Szerk. jegyz.)

⁶⁹² T-E (*Napi Értesítő*), Dr. Scheuthauer Gusztáv, 1883. júl. 13.

⁶⁹³ Krúdy, 2003. 512–513.

A hullaúsztatás vádbeli alátámasztásáról utólag a vizsgálóbíró is elismerte, hogy a dadai hulla azonosítására végül nem került sor, mivel a holttest eredetét nem sikerült kinyomozni.⁶⁹⁴ Jogi értelemben tehát ez a vádpont olyan hipotézisként került felállításra, amelyet igazolható tények nem támasztottak alá, és végül nem is tudtak igazolni. Mert nem elég cáfolni próbálni, hogy a holttest nem Solymosi Eszteré, hanem a holttest másik személlyel való azonosságához pozitív bizonyítékra is szükség lett volna. Mégis foglalkoznunk kell a történetnek ezzel a szálával is. A vizsgálat teóriája szerint Solymosi Eszter valahol Esláron őrzött ruháit rá kellett adni egy idegen holttestre. Mint láttuk, eszerint a ruha Ladánynál jutott volna el az öltöztető Herskóhoz. De a holttestet valahol be kellett szerezni. Mennél távolabb, annál hosszabb úton lehetett eljuttatni a Tiszán Eslár alá. Csak fokozza a lebukás veszélyét, hogy a vád logisztikai koncepciója úgy alakult, hogy a Tiszáig szárazföldi úton, szekéren eszlári fuvarosok szállították a hullát. A találkozásra a szentmártoni révnél, az átadásra pedig valahol Tárkánynál, a Felső-Tiszavidéken került sor.⁶⁹⁵

Tanulságos, hogy erre a feladatra kiket szemelt ki Eslárról a vizsgálat. Az sem mellékes, hogy miként. A gondolatmenet valahogy fordítottra sikeredett: két meghatározott színű ló keresett magához illő szekeret, majd a lovakhoz és szekérhez kellett találni nem is egy, hanem két hajtót. Ha valaki nem hinné, hogy így volt, járjon (velünk együtt) utána.

A hullaszállítás vádjával kapcsolatosan célzatosan összeírták a faluban az „izraelita lakosok” tulajdonában található lovakat és szekereket. Ráadásul a szállítás lebonyolításával megvádolt máramarosi Smilovics Jankelnek a két eszlári zsidó állítólag olyan szekéren adta át a holttestet, amelybe egyik lóként egy sárga volt befogva. Bary bírót tehát – „Farkas Gábor bíró kalauzolásával” – nem csak a fogat fajtája, hanem a lovak színe is érdekelte. Az már a vizsgálóbíró pechje, hogy sárga lova nem a Smilovics által a bakon azonosított Grosznak és Kleinnek, hanem Braunnak volt.

VI/7. TÁBLÁZAT • Izraelita lakosok tulajdonában lévő lovak és szekerek Tiszaeszláron, 1882

Tulajdonos (fő)	Lóállomány (db)	Szekér (db)
Lichtmann Mór	8 (2 szürke, 1 fekete, 5 pej)	2 ígás szekér, 2 kis bricska
Lichtmann József	5 (2 szürke, 1 fekete, 2 sötét pej)	1 ígás szekér, 1 kis bricska
Groszberg Leon	5 (3 pej, 2 fekete)	1 ígás szekér
Grosz Márton	2 (1 fekete, 1 pej)	1 ígás szekér
Braun Ábrahám	1 (sárga)	1 talyiga
Klein Ignác	1 (fekete)	1 talyiga
Klein József	1 (setét pej)	1 talyiga

Forrás: OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 405.

Hogy miért Grosz Márton akadt horogra, arra még találnánk is elég magyarázatot. A Scharf rokonságról szóló részben láttuk, hogy számos felekezeten belüli konfliktus fókuszában állt. Ezek legtöbbjéről maga számolt be vallomásaiban. Haragban volt Licht-

⁶⁹⁴ Bary, 1933. 239.

⁶⁹⁵ Smilovics Jankel vallomása, *Függetlenség*, 1883. jún. 19. Smilovics 1882. júl. 9-i, júl. 15-i nyíregyházi vallomásaira az 1882. júl. 18-án Tiszalökön kicsikart vallomás tette fel a koronát.

mann Mórral, akit „nem nagyon szívlelt”.⁶⁹⁶ Viszálykodott Braun Ábrhámmal, akit április elsején várt, hogy kijöjjon a zsinagógából, de nem látta.⁶⁹⁷ Groszénál egy nyíregyházi végrehajtó is járt foglalni, Groszné vallomása szerint azért, mert „adósai voltunk Hercznek”.⁶⁹⁸ Ónody Gézával is perben állt. A kihallgatások idején Farkas Gábor bíró „gyorshajtásért” csukatta el Grosz fiát – állítólag Ónody ösztönzésére. Erre akkor került sor, amikor a nyomozás miatt a zsidóknak meg volt tiltva, hogy kimenjenek a faluból. Tanulságos, hogy miként elevenítette fel a történeteket Grosz a tárgyaláson: „No mondom, menj fiam, ülj fel a lóra, siess húsért, mert azután repcét kell kaszálni. Hát a fiú nagy galoppban bement a székre. Aztán Farkas Gábor és Ónody úr ott járkáltak, megsejtették az én fiamat és azt mondták a kerülőnek, hogy menjen be a község házába, a bíróhoz és az ő meghagyásával az én fiamat fogják be. Meg is tették, haza hozták a lovat és a húst, fiamat pedig lefogták a község házában, mert azt mondják, azt mondta Ónody, hogy sebesen hajtott.” Az eszlári törvényesség ilyen előírászerű betartása nyilván elégedettséggel tölti el a dualizmus kori joggyakorlatot némi malíciával szemlélő utókort. Tény azonban, hogy a „gyorshajtás” tényét Grosz utólag sem vitatta, s csak azzal érvelt a törvénybírónál (Papp Józsefnél) a fiú szabadon bocsátása érdekében, hogy „repcét kellene kaszálni, és nincs kivel”.⁶⁹⁹

Akárhogy is vesszük, már-már egy helybeli „bajkeverő” képe sejlik fel a tárgyalás szövegéből. Mégsem az első körben került Grosz a vádlottak közé, csak később, a „hul-laszállítás” gyanújával fogták vád alá. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hol nagyhalászi (Szabolcs megye), hol nagyhodosi (Szatmár megye) származásának mondott Grosz, aki a Feuermann családba benősülve a hatvanas évek közepén bukkant fel Eszláron, 12 évig volt gazdatiszt, a nyolcvanas évek elején viszont bérlőként szerepelt, saját házzal, földdel nem rendelkezett, egyetlen forrás szerint ugyan csekély szőlővel bírt. Saját cselédet is tartott, 1882 elején épp Solymosi Eszter távoli rokonát, Solymosi Jánost, aki mellesleg maga is hosszasan tanúskodott a zsidók április elsejei szokatlan esti mozgolódásáról.⁷⁰⁰ Kötődése mégsem lehetett erős Eszlárhoz, mert amikor a zaklatások kezdődtek, Grosz az első között tájékozódott abba az irányba, hogy másutt vállaljon – feltehetően gazdatiszti – szolgálatot.⁷⁰¹ Amikor a nyilván szakértelemmel bíró, szabad munkavállaláshoz, kocsin járáshoz, ne adj isten, parancsolgatáshoz szokott, leírások szerint nagy kövér embert gyalog hajtották be Nyíregyházára,⁷⁰² maradék kötődése is elszakadt ehhez a számára csak konfliktusokat és megaláztatást hozó vidékhez. Aligha

⁶⁹⁶ T-E (Napi Értesítő), Grosz Márton, 1883. júl. 5.

⁶⁹⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 5.

⁶⁹⁸ T-E (Napi Értesítő), Grosz Mártonné, 1883. júl. 6.

⁶⁹⁹ Az ügyre Csuha Ferencné kihallgatása közben derült fény. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 4. Közben hangzottak el Grosz szavai is.

⁷⁰⁰ T-E (Napi Értesítő), Solymosi János, 1883. jún. 23.

⁷⁰¹ „Pünkösdtől után vasárnap ment el. [...] Szolgálatot keresni járt, de nem tudom hol és merre. Kedden v. szerdán jött haza, s monda, hogy lesz helyünk. Grosz Mártonné vallomása, 1882. júl. 20. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 708. Grosz helybeli csúfneve – mellesleg nem a zsidók között – „Kutyakorbács” vagy egyszerűen csak „Korbács” volt. Ebből ítélve a keresztény napszámosok között sem lehetett valami népszerű.

⁷⁰² „Én rimánkodtam nekik, méltóztassanak megengedni, sorsom így van, életem le van takarva, ne méltóztassanak tönkre tenni, koldussá tenni, a gyermekeim kenyerét elvenni; hagyjanak otthon, meghozom, hogy beteg voltam 4–13-ig. Életem kint van a mezőn, el fog pocsekoltatni. Így is történt, ő csak elvitetett, kirendelt egy pandurt, hogy lova előtt menjek. Én mondtam: én 12 évig gazdatiszt voltam, soha nem jártam gyalog, azután szintén volt lovam, én nem tudok Nyíregyházáig gyalogolni. Erre azt mondta, nincs vörspont [sic!]. Behozatom a magam lovat. De nem – monda – gyalog kell mennie. El is kellett mennem mindenütt a köveken a ló előtt, mint egy akasztani valónak.” T-E (Napi Értesítő), Grosz Márton, 1883. júl. 5.

⁷⁰³ Szabolcsi, Egyenlőség, 1883. febr. 4.

VI/26. KÉP • Az eszlári
„hullaszállítók” (Klein Ignác,
Grosz Márton)

véletlen, hogy az ő felesége volt az, aki nyíltan is szembe mert szállni a kihallgatások körül tüsténkedő Ónodyval, s méltatlankodásának még a sajtónyilvánosság előtt is hangot adott.⁷⁰³

Ha, Grosz esetében, mint láttuk, még nem is kell nagyon keresnünk indokot, hogy miért is került célkeresztbe, Klein Ignác egyáltalán nem volt ilyen konfliktusos személyiség. Igaz, ő sem idevalósi. Felső-Fügedről, Abaúj-Tornából származott Eszlárra. Két évet leszolgált a katonaságnál, 31 éves. Felesége azt vallotta, hogy férje „a tanyákra vagy Tokajba ment reggelenként s este haza jött, mert szegények vagyunk”. Valójában azzal foglalkozott, hogy „aprólékba árukat, gyűrüket, gyermekjátékokat adogat el”, vagyis házalt.⁷⁰⁴ Ha akadt valamilyen fuvar, taligájával szállítást is vállalt. Valószínűleg ezzel vonta magára a figyelmet. Nagy portán élt közösen más keresztény lakókkal, se kapu, se kerítés nem volt a telken. Mindenki a másik szeme előtt.⁷⁰⁵ Úgy tudta, jóban van a szomszédaival, de egyikük sem tanúskodott mellette a kihallgatáskor. Nehéz szabadulni attól a gondolattól is, hogy a Grosz névhez kellett egy hozzáillő Klein nevű pár. Grosz maga sem jött rá egy év alatt sem, „hogy találtak össze bennünket”.⁷⁰⁶

A végtárgyaláson szépen kirajzolódott a kiválasztás mechanizmusa. Reggel nyolcra rendelték az eszlári zsidó férfiakat a községházára, de csak délután került sor a szembeállításra. Smilovics Jankel benn állt a szobában, és az ablakon keresztül kellett kiválasztania, hogy kik adták át neki a hullát Szentmártonnál. Smilovics bizonytalankodott, de akadtak ott néhányan, akik segítettek neki. Ott volt Ónody Géza, Adamovics plébános, Papp József törvénybíró. A zsidóknak sorba kellett állni, és a napba nézni (nehogy lássák, hogy ki nézi őket az ablakon át). Klein a balszárnnyon állt. Először tizenketten voltak a sorban, aztán már csak négyen. Próbát is tettek. Antal Mátyás kocsiájába befogták a lovakat. Akkor még a szintén tótfalusi, szintén 31 éves Wertheimer Farkas bőrkereskedő is a szóba jöhető gyanúsítottak között szerepelt. Végül Braun és Klein lovát fogták párba. Groszt és Kleint felültették a bakra. Kleint jobb oldalra, Groszt balra, a gazda helyére. Klein először azt hitte, hogy Nyíregyházára mennek. Aztán mondta, hogy ő „sete” (balkezes), jobbról nem tud hajtani. Végül Smilovics tett egy kört a fogattal.

⁷⁰⁴ T-E (Napi Értesítő), Klein Ignácné, 1883. júl. 6.

⁷⁰⁵ Csuhá Ferenc megfogalmazásában „Klein egy udvaron lakott vele”, Csuháné ezt úgy mondta: „vele laktam egy pitvaron”. T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 4. Az osztatlan telekhasználat nyelvi megjelenítései.

⁷⁰⁶ T-E (Napi Értesítő), Grosz Márton, 1883. júl. 5.

Végül Tiszalökre vitték őket, ott vette kezdetét a vallatás. Persze nem minden kihallgatásról készült jegyzőkönyv. Groszt a szolgabírói kerti lak tyúkketrece mellé zárták, egy faskamrába, Kleint pedig ugyanott az istálló mellé. Kleint nemcsak fenyegették, hanem pofozták, itatták is.⁷⁰⁷ A nagy darab, vörös Vay György csendbiztos amúgy is hírhedt figura volt.⁷⁰⁸ „A kutya zsidóját...” – harci kiáltással kezdődött mindegyik akciója. Mint láttuk, Grosz megtörésében fontos szerepet szántak annak, hogy gyalog hajtották be Nyíregyházáig. Kell-e mondanunk, hogy egyikőjük sem járt Szentmártonnál, Klein „hírét se hallotta”. A tortúra hatására Klein hajlandó volt mondani a kívánt helységneveket. A vizsgálóbírónak felcsillant a szeme, amikor Lichtmann Jakabot is kész volt gyanúba keverni. Grosz azonban nem vallott. Szeptemberig tartották őket előzetesben, utána szabadlábon védekezhettek.

Ha valakinek az eszlári zsidóság nem tűnt volna eléggé sokszínűnek, eredetre, foglalkozásszerkezetre, fizimiskára nézve, akkor most kiegészítheti a spektrumot az egymásra valló elmaradott máramarosiakkal. Ha nem lettek volna már az eszláriak eléggé ortodoxok, akkor most „beúszhatnak” a képbe az igazi „galiciánerek”. S északkeleti irányban már kész is a helyi „zsidó internacionálé”. Egyikük szeklencei, másikuk fejéregyházai, a harmadik vajnági. Mindhárman Máramarosból érkeztek. Szeklence és Vajnág rutén–zsidó, Fejéregyháza román–zsidó vegyes népességgel.⁷⁰⁹ Javakorabeliek (Vogel 50, Herskó 48, Smilovics 43 éves), családosak. A tárgyaláson Vogel „faiüzleti biztosnak” mondta magát, a másik kettő viszont napszámosnak. Vogelnek és Herskónak volt kis háza, Smilovicsnak semmije. Vogel és Smilovics csak zsidóul tudott írni-olvasni (utóbbi csak keveset), Herskó állítólag azt sem. Mindnyájan büntetlen előéletűek.

Herskót ijesztették is, kínozták is. Június 29-én még nem mondott semmi érdemlegeset. Július 6-án a szolgabírói hivatalban, Tiszalökön kétszer megütötték, spárgával összekötötték, és „mintegy másfél literes cylinderes üveg” vizet itattak meg vele. Eleinte még így is tagadott, de aztán a Matej Ignáccal való szembesítés után megtört és beismerő vallomást tett. 14-én és 19-én Nyíregyházán, a törvényszéken hallgatták ki, ekkor már nem kínozták, csak azzal fenyegette a vizsgálóbíró, ha nem vall, akkor „*bajba fog esni*”.⁷¹⁰ Még a végtárgyaláson is zavartan emlékezett vissza a kikényszerített vallomásra: „*Nem tudom mit beszéltem, mert nagyon meg voltam ijedve [...] most sem tudom mit beszélek. (Derültség a közönség körében.) Mindenkitől félek [...] Nem láttam Smilovicsot, nem tudok Smilovicsról, nem tudok semmiből semmit.*”⁷¹¹ Szabadulása után visszavonta a vallomását.

⁷⁰⁷ T-E (Napi Értesítő), Klein Ignác, 1883. júl. 5.

⁷⁰⁸ Vayra „mint előkelő hatalmas nemzetség ivadéka” Eötvös, II. 1968. 40–45. Vay György csendbiztos 1872. május 2-től 1882. december végéig szolgálta csendbiztosként a megyét. 1883 elején Szentmihályon lakott és nagyon betegnek mondta magát. Az ellene csendbiztosként folyó utolsó vizsgálatra SZSZBML IV. B. 411. 114. d. II. 83/18. Egy korábbi vizsgálat, fellebbezéssel egészen a Kúriáig ment, ahol végül is Vayt felmentették az erőszakoskodás vádjá alól. A megyei Közlöny mindenesetre örömmel üdvözölte a megye „legerélyesebb csendbiztosát”. SzmK, 1881. márc. 13. 3. Legújabb.

⁷⁰⁹ Az 1880-as népszámlálás publikálatlan községi adatait Szeklencére már bemutattuk. A rutén többségű Vajnágon a német anyanyelvűek 93%-a volt zsidó (a többi római katolikus), viszont a 190 főnyi izraelitából 13% rutén anyanyelvűnek mondta magát. Tiszafejéregyházán az 1103 főnyi népességnek 1880-ban háromnegyede volt román, egyötöde német anyanyelvűnek bemondott zsidó. MOL XXXII – 23 – h. 1880. 523 d.

⁷¹⁰ T-E (Napi Értesítő), Herskó Dávid, 1883. júl. 3.

⁷¹¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 3.

VI/27. KÉP • A máramarosi „hullacsempészek” (Herskó Dávid, Vogel Amsel, Smilovics Jankel)

Smilovics azt állította, hogy csak ijedtében vallott, nehogy megkínózzák. A tárgyaláson azt is hangoztatta, hogy látta, Tiszalökön miképpen kínozzák Vogel, azért mondta, ami eszébe jutott. Előbb, július 15-én még csak Groszra és Kleinre vallott, majd 18-án Tiszalökön kipótolta vallomását Vogelre és Herskóra. Valójában Vogel csak Smilovics vallomása hatására tartóztatták le.⁷¹² A törvényszéki elnök fel is tette Smilovicsnak a kérdést: „Maga azt mondta, hogy egyszerű ember, aki legfeljebb igazítani tudja az oláht, hogy ezt vagy azt a szeget hova üsse; hát mégis, ha nem igaz, egy ilyen história elbeszéléséhez jó elme kívánatik.” Amire azt a talpraesett választ kapta: „Hát hagyjam magam agyon ütni? Ha édes apámra kívánták volna, aki 20 éve meghalt, arra is mondtam volna. Ámbár szegény vagyok, de élni akarok a világon.”⁷¹³ A közvádlót az is érdekelte, „hogyan jutott maga annak a históriának a kigondolására, mely állítólag nem lett volna való?” S annak magyarázatára különösen kíváncsi volt, hogy mondhatta Herskó ugyanazt. „Hogy ugyanazon históriát két különböző egyén, kikeről fölteszem, hogy nem volt alkalmuk találkozni, egyformán mondja el, az feltűnő.” Amire újfent csak ugyanazt hallhatta: „Mondtam mi az oka, hogy fenyegettek engem, és bízattak, ha vallok, eleresztenek. Láttam, hogy nem eresztenek, parasztember, tudatlan ember vagyok, czáfoltam visszafelé a vallomást [...] én nem tanultam egyebet, mint a kormányt vetni hajs, vagy csálé, a malomtól ellökni, ha szél van, kikötni: ott lefeküdni, jól enni, inni és elaludni.”⁷¹⁴ Ő azért vonta vissza 1883 januárjában a vallomását, mert őt nem engedték szabadon. Igaz, a hosszú fogvatartás alatt volt ideje jobban megtanulni magyarul.

Vogelt július 20-án tartóztatták le s pár óra múlva rögtön Eszlárra vitték. A ruhaát-

⁷¹² Ezt a „kronológiai zavart” Bary visszaemlékezése is szóvá teszi. Bary, 1933. 260. Smilovicsot Bary így pocskondiázza: „Gonoszlelkű, egészen a galíciai kazár söpredék erkölcsi níveljén álló ember volt Smilovics, akit még Eötvös is megvetésre méltónak tart.” Uo. 255.

⁷¹³ T-E (Napi Értesítő), Smilovics Jankel, 1883. júl. 2.

⁷¹⁴ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 2. Grosz és Klein kiválasztására is elég egyszerű ebből a látószögből a magyarázat: „Szeffert: ...hogyan lehet az, hogy bizonyos emberekre ráfogta, hogy tölük kapta a hullát, mint Grosz Mártorra és Klein Ignácra, rámondta, hogy ezek hozták kocsin. Vádlott: Hátha mögöttem állt a csendbiztos és pandúr, az édesapámra is rámondom. Szeffert: Hát a csendbiztos és a pandúr azt mondta, hogy mondja ezekre? Vádlott: Hát kire mondjam? gondoltam majd igazolják magukat”. Uo.

adás kapcsán már hallottunk kicsikart vallomásairól. Szabolcsi Miksa, aki Vogelgel rögtön kiszabadulása után, 1883 elején beszélt, levélben számolt be Eötvösnek a vádlott megpróbáltatásairól.⁷¹⁵ A tárgyalásra a tortúra skálája tovább szélesedett. Ekkor már nem csak „pofot kapott” Eszláron a vizsgálóbírótól, hanem vizet is kellett innia. A neheze azonban csak Tiszalökön következett, ahol „a nagy vörös” csendbiztos, Vay kezébe került, aki „háromszor felütötte az állát”, előbb kancsóból pohárral, majd vederből itatott vizet vele, s „amyt ivott, hogy a földre dobta magát, hogy ismét kiadhassa azt”. Vay a csendlegényével kétfelől „oldalhajánál fogva megrázta”, s még meztelenre is vetköztette. Ő ugyanis a szembesítéskor nem ismerte el Smilovics vádját, hogy találkoztak volna Kerecseny-nél. Amikor a többiekkel együtt Nyíregyházára hajtották, bár beteg volt, mégsem engedték a szekérre felülni (ott csak Smilovics utazhatott).⁷¹⁶

A védők ugyan nem hittek a kínvallatás bírói bizonyíthatóságában, de ez nem rettentette vissza őket, hogy felhánytorgassák az atrocitásokat. A csendbiztosoknak ügyis sok vaj volt a fülük mögött.

Történész a történésben

A történész, amikor tudatosítja magában a törvényszéki orvostan falszifikációs logikájának és statisztikai átlagokkal operáló érvelésének ellentmondásait a pozitív jog normatív verifikációs eljárásával, lemond arról, hogy megpróbálja összebékíteni az antagonizmusokat. S bár Gadamer a jogi és történészi hermeneutika hasonló vonásait hangsúlyozva felkínálta az egyik oldal mellé állás lehetőségét,⁷¹⁷ s a jogi modell tradicionális szerepére a történészi szakmai érvelésben már többen rámutattak,⁷¹⁸ nem lenne szerencsés a normatív jogi bizonyítás útját választanunk. Lehetne még ennél is tágasabb mezőn keresgelnünk: Thomas Laqueur például a realista regényt és a hullaszemlét is a 17. századi empirista forradalom gyermekének tartja, amelyek még a 19. században is meg kívántak felelni a humanitárius narratíva erkölcsi kívánalmainak, s közben valójában „a tudomány jeges nyelvén íródtak”.⁷¹⁹ Ginzburg szintén az orvos- és humán tudományok episztemológiájának közös gyökereire hívta fel a figyelmet (árnyaltan megkülönböztetve a holtak vizsgálatát az élőkétől).⁷²⁰ Ám általában véve, háttérként a pozitivistá tudományfelfogás konvergenciátörekvéseit és sajátlagosan a jogi értelmező modellnek az eseménytörténetre gyakorolt hatását hangsúlyozva, legújabbban mégis inkább a bíró és történész munkájában megmutatkozó divergenciát „fedezi fel”.⁷²¹ Ha nem kívánunk a boncjegyzőkönyvtől a regényig (beleértve a történetírást is) egybefagyasztott jég felületén elcsúszni, s a saját terepünkön talpon akarunk maradni, mini-

⁷¹⁵ „Vogel Ancsellel [sic!], kit tegnap előtt kibocsájtottak, tegnap hosszasán beszéltem. A mit e szerencsétlen elbeszélt – s kihallik minden szavából, hogy igazat mond – az vérfagyasztó, az undort és utálatot kelt. Bary őt Kornis-Kállayné házában Tisza-Eszláron arcul ütötte a miért álhatatosan vallotta, hogy ő Kerecsenyben, hol Smilovits Vogelnek szemébe mondott vádja szerint ő (Vogel) kiszolgáltatta legyen neki (Smilovitsnak) a hullát és 80 forintot, *ki sem kötött, meg sem állott*.” (Kiemelés az eredetiben.) Weinstein Miksa – Tekintetes Doctor Úr! n. d. [1883. jan.] OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 171.

⁷¹⁶ T-E (*Napi Értesítő*), Vogel Ansel, 1883. júl. 5. Nyíregyházán először 3 hétre külön sötét egyesbe tették, s míg benn volt, 3 hónapig tartott a gyomorkatarrusa (hurutja). Uo.

⁷¹⁷ Gadamer, 1984. 229–240.

⁷¹⁸ Fogel, 1983. 18–23.

⁷¹⁹ Laqueur, 1989. 177; 195–198.

⁷²⁰ Ginzburg, 1980. 14–21.

⁷²¹ Ginzburg, 2002. 12–18, 110–119.

málprogramként célszerűnek látszott beásnunk magunkat a jegyzőkönyv keletkezés-történetének filológiai elemzésébe (ez az individualizáció és kontextualizáció vélhetően Carlo Ginzburgnak sem lenne ellenére). Aki a lehető legtöbb fennmaradt szövegvariáns, illetve kritikát, felülvéleményt látta, annak már nem is olyan nagy hátrány, hogy nem volt jelen. S hogy számára minden csak szöveg, amit látnia megadatott. Aligha véletlen, hogy szinte semmilyen képi ábrázolás nem maradt fenn az agnoszkálás folyamatáról, de mostanra ennek is elhanyagolható a jelentősége. A történetet ugyanis épp a betűket is képpé formáló belső látás színesztéziája teszi képessé a vizuális megjelenítésre.

Ettől ugyan még a holttest azonosítását nekünk sem sikerül elvégeznünk, de mint láthattuk, ezen a téren mások más eljárások révén szintén kudarcot vallottak. Annak bizonyítása azonban, hogy mely történelmi szereplők hogyan, milyen irányban próbálták befolyásolni, manipulálni az azonosíthatóságot mind a leírásban, mind a véleményben, összességében mégis a tágabb históriába illeszthetően teszi elbeszélhetővé legalább egy azonosítatlan macerált vízihulla történetét.

Kamaszsorsok: Eszter és Móric

Nem tudunk ugyan arról, hogy Eszter és Móric közelebből ismerte volna egymást, a nagyfalusi vallomás révén a két kamaszgyerek sorsa a perben valamiképpen mégis összekapcsolódott. Ha nem bizonyosodott be, hogy a nyakán vágás nélkül kihalászott dadai holttest kétségtelenül Solymosi Eszteré, s Móric szemtanúsága sem igazolta Eszter halálmódját, fel kell tennünk a kérdést: ha nem ölték meg a zsinagógában, vajon mi lett vele? Ha nem ő került elő a dadai füzeseknél, akkor vajon hova lett?

Nem mondhatnánk, hogy kontrafaktuális a kérdés, hiszen Eszter további sorsára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre tények. Ha fiktív a vád, joggal előnyt élvezhetnek a fikciós fantáziák a vád alternatíváiként. Akár így, akár úgy, a fikciók erdejében kóválygunk. Akkor talán érdemes segítségül hívnunk a regényírókat?

Kászonyi Dániel, aki elsőként szentelt „társadalmi regényt” Solymosi Eszter eltűnésének, a kiinduló helyzetet úgy vázolta fel, hogy Scharf Móric, az eszlári zsidó tanító fia (valójában, mint tudjuk, a templomszolgáé!), akit „göndör hajú, kidüllő nagy szemű, hajlott orrú, fölfelé álló orrszárnnyú”, „mancseszter nadrágos” suhancnak ír le, szerelmes Solymosi Eszterbe.⁷²² Hogy mindez hogyan fér össze a vérváddal, az most másodlagos kérdés, ilyesmit minek is számon kérni egy ponyvaregényen. A regénybeli keresők gondolatai között eredetileg vérvád sehol sem szerepelt. Sőt, egyértelműen a nemi erőszak állt az első helyen a legvalószínűbb eshetőségek között. Amikor aztán a szolgabíró kihallgatta Solymosinét, ismét szóba került a Scharf fiú szerelme. Ezúttal a szolgabíró fogalmazott így: „Azok a suhancok a legveszedelmesebbek, mert vállalkozók. Nem vette kend észre, hogy szerelmes szemeket meresztett lányára?”⁷²³

Természetesen nem maradhat ki áttekintésünkéből Krúdy Gyula regénye sem, amely eredetileg 1931 tavaszán–nyarán a *Magyarországban* folytatásokban jelent meg, ám ak-

⁷²² Kászonyi, 1882. A mű rögtön megjelent németül is.

⁷²³ Kászonyi, 1882. 35.

kor nem talált könyvkiadóra.⁷²⁴ A regény végén Krúdy összefoglalta a Solymosi Eszter eltűnésével kapcsolatos „legendákat”, „mendemondákat”. Az egyik szerint „Ónody Géza egyik tanyáján rejtegette őt a tárgyalás és a vizsgálat alatt, aztán külföldre vitte. Ónody Gézának, szegény fejének nemigen volt olyan sok tanyája, hogy ott valakit elrejtethetett volna. Később már egyetlen tanyája sem volt... Egy másik mendemonda Solymosi Eszterről azt találta ki, hogy az igazi sorsa az lett volna, hogy a Tisza-parton kószálásában vándorcigányok ellopták, mint valami gyermeket, de ellophatták lengyel zsidó leánykereskedők, akik Galíciába vitték. Egy szerencsétlen, elmeháborodott magyar származású leányzóról tudtak Galíciában, aki néha Solymosi Eszternek mondta magát...⁷²⁵ A harmadik mendemonda az volt, hogy Eszter leány szégyenletében ment a Tiszának, miután ártatlanságát elvesztette. Erről a mendemondáról, amely leginkább megfelelt volna a falusi nép fantáziájának, még az orvosok nyilatkozata után is sokat beszéltek.”⁷²⁶ Láthatóan a fő változatok szinte mindegyike mögött megbújik valamifajta szexuális motívum. A regényben dramaturgiai funkciót kap Ónody Gézának a zsidó nők iránt érzett különös vonzalma. A kocsmáros két leányának (egyiküket Esztellának nevezte el) „legfeljebb színes szoknyája villog olyan férfi emlékezetében, amilyen férfi Ónody Géza is volt, aki hihetetlenül: olyan nőket rakott el emlékezetébe, akiket más férfiak a kocsmaszállás után elfelejteni szoktak.”⁷²⁷

Krúdy regénye ihlette Erdély Miklós *Verziók* című filmjét, amelyben szintén fontos szerepet játszanak az erotikus fantáziák. Erdély egy interjúban meg is fogalmazta: „Lehet, hogy megtörtént, lehet, hogy mindez csak fantázia, de itt már mindegy. Ez nem egy jogi-oknyomozó film. Ha ilyen szintre emelkedik az elképzelt dolog, akkor már az önmagának tetsző fantáziaképeket is veheti valóságnak, és ezzel valósággá válnak. Nem különböztetem meg ebben a filmben, hogy mit képzel valaki, és hogy mi történik.”⁷²⁸ A meglebbenő szoknyák alá pillantva Erdély rendkívül fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, ami azonban a történettudomány eszközeivel, sajnos, nem igazán vizsgálható.

Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, ami már a kortársaknak is feltűnt, hogy a vérvádakban hagyományosan az áldozat fiú szokott lenni. Kieval Hillel, az újkori vérvádak egyik legalaposabb ismerője nemrég áttekintő táblázatot is közölt, amely szintén ezt erősíti meg.⁷²⁹ Bár az is figyelemre méltó, hogy épp a 19. századvégi kelet-európai vérvádak esetében mintha egyre gyakrabban fordult volna elő, hogy a vérvádbeli áldozat nő.⁷³⁰ Ebben az értelemben Solymosi Eszter 1882. április elsején bekövetke-

⁷²⁴ A Magvető kiadó utóbb két változatban is kiadta, először 1975-ben, majd 2003-ban. Az utóbbit idézzük. (Krúdy, 2003.) A regényről lásd Margócsy, 2003. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy 2003. szeptemberi nyíregyházi előadása szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

⁷²⁵ Eszter nevű elmeháborodott leányért nem kellett Galíciáig menni. 1883 augusztusában egy Kövendi vagy másképp Dombrádi Eszter nevű leányt az eszlári határban fekvő Alter-tanyán egy Eperjesről ideszakadt szlovák legény úgy megütött, hogy nem tért magához a kábaságból. A 19 éves leány láthatóan a családnevét sem tudta pontosan megmondani, Zemplén megyei illetőségűnek tartották, s előbb Nagykállóban, majd Miskolcon szorult tébolydai ápolásra. SZSZBML IV. B. 411. 121. d. 51/883. 1883. okt. 22.

⁷²⁶ Krúdy, 2003. 518–519. Mint láttuk a Csizsár lelkipásztorról szóló történetben, 1875 áprilisában a tardosi származású szolgálóleány szégyenében a Tiszának ment, de kimentették. TtREL I. 28. j. 15. (1875. ápr. 5.)

⁷²⁷ Krúdy, 2003. 247.

⁷²⁸ Erdély, 1995. 249–250.

⁷²⁹ Kieval, 2008. 198–199.

⁷³⁰ Ilyen volt az Oroszországhoz tartozó, de valójában grúziai eset Kutaisziben 1879-ben vagy a csehországi eset Polnában 1899–1900-ban. Az utóbbi azért is tanulságos, mert Leopold Hilsnert tulajdonképpen kétszer ítélték el, egyszer vérvád alapján halálra a 19 éves Anežka Hrusova meggyilkolásáért, másodsor már

zett eltűnése s rituális céllal való megölésével a zsidókat vádoló pör tehát különleges, ám távolról sem egyedi. Ónody Géza, aki az eszlári ügy országos hírnévhez juttatása után „vérvádszakértő” lett, s brosrát is írt az ügyről, sorra kapta a bejelentéseket a Magyarországon zsidók által eltüntetett leányokról.⁷³¹ De megszorozódott az eltűnt kiskamasz leányok bejelentése Szabolcsban is.⁷³²

A vádbeli alternatívák szexuális kriminalizálása nem csak a fikciós szövegekben játszott szerepet. Az ügyben folytatott vizsgálat is többféle verzióra terjedt ki. A vizsgálatot elindító alügyészi indítvány így fogalmazott: „tanuk vallomásaival azon jogszerű gyanúok állapíttatik meg, hogy a kérdéses helyen és időben Solymosi Eszter akár erőszakos nemi közösülés, akár ellopás és idegen kézre játszás, akár megölés céljából idegen befolyás és erőszak által vesztett el, vagy tűnt el.”⁷³³ Ez annál inkább érdekes, mert olyan vallomással, amely tényleg az erőszakos nemi közösülés vádját fogalmazta meg, nem találkoztam. Csak a boncoláskor feltett vizsgálóbírói kérdések között bukkan elő újra ez a mozzanat. Bary memoárjából ugyancsak hiányzik, azzal indokolja, hogy abszurd módon neki egy ötéves kislány, Móríc öccse fecsegése nyomán kellett megkezdnie a vizsgálatot, hogy nem talált nyomot sem a „véletlen szerencsétlenség, sem az öngyilkosság” változatára.⁷³⁴ Mintha – visszatekintve – sem az erőszakot, sem a leányrablást nem kellett volna kizárnia.

Pedig a nyomozás kezdetén ezek a lehetőségek még rendkívül elevenek voltak a közvélekedésben. A faluban is, a nagyvilágban is. Igaz, a hírek meglehetősen szeszélyes úton kanyarogtak: Hurinénak például rögtön az eltűnés után mondta Gulyás Julcsa, hogy Üveges Mihálynétől hallotta, neki meg három nagyfalusi asszony beszélte Tokajban, hogy „vasárnap vitte a gyermeket két lengyel zsidó szekéren”.⁷³⁵ Ugyanezzel a hírrel állhatott valamiképpen összefüggésben, amit Lichtmann Jakab szintén Tokajból bocsátott szárnyra a sajtóban, miszerint Eszter, elveszítvén a vásárlásra kapott pénzt, gazdaasszonyától való félelmében a félóránnyira eső szomszéd faluba, Nagyfaluba szökött és ott állt szolgálatba.⁷³⁶ Ezen információk ellenőrzését azonban hiába keressük a nyomozás során a vizsgálati jegyzőkönyvekben.

Mint ahogy csak az alispáni iratok között bukkan fel egy olyan bejelentés, amelyet Altmann Móríc bérlő tett Krasznay [Péter] bogdányi szolgabírónak, mely szerint juhásznénjánál május 23-án „egy 12-14 éves leány lett volna, ki magát Eszlárra valónak vallotta”. Jármay Jenő szolgabíró ki is ment a nevezett buji tanyára, kihallgatta Virág Mihálynét, ám kiderült, hogy „a leány szőke, szeplős volt, fején csíkos kendő volt, szeme fejr, szemöl-

két nő ellen elkövetett szexuális indítékú gyilkosságért marasztalta el a bíróság, szintén halálbüntetést kapott, de az uralkodó megkegyelmezett neki. Az I. világháború végén aztán kegyelemmel szabadon bocsátották. Kieval, 2000. 181–198; Kieval, 2008. 199; Kende, 1995. 57–63; 88–98.

⁷³¹ Ónody, 1883. 171–191.

⁷³² SZSZBML IV. B. 411. 109. d. 6001/82. Újfelhértőről Liska Fáni 13 éves leány 1882. május 24-én tűnt el. Uo. 6167/82. Hegyes Erzsébet Mária, szintén 13 éves július 17-én Kemeccséről.

⁷³³ Az indítványt, természetesen ellentétes előjellel, idézi a védőügyvéd (Eötvös, I. 1968. 88), illetve a vizsgálóbíró (Bary, 1933. 43–44).

⁷³⁴ Bary, 1933. 53.

⁷³⁵ T-E (*Napi Értesítő*), Huri Andrásné, 1883. jún. 21. Üveges Mihályné sz. Dézsi/Décsi Erzsébetet ugyan kihallgatta Bary is, a tárgyaláson is vallomást tett, de ez a szál kiderítetlen maradt. Huriné érzékletesen fogalmazta meg a helyzetet a tárgyaláson (Scharf kérdésére): „oda voltam most is a pletyka beszéd után jární, mikorra pedig oda jövök, semmit sem találok.” Uo.

⁷³⁶ PL, 1882. máj. 26. A. Tagesneuigkeiten. (Zur Tisza-Eszlärer Affaire.)

döke szinte fehér volt”, így egyértelműnek tűnt, hogy „a bementett személyleírás éppen ellentéte az elveszett Solymosi Eszternek”.⁷³⁷

Megtaláljuk viszont Bary másolatai között Adamovics József plébános apjának bejelentését (az iratokban csak A. J. monogrammal szerepelt), aki – mint már idéztük – a hernádnémeti saktort jelentette fel.⁷³⁸ Kovács Ignác görögcsallási tiszttartóval is jegyzőkönyvet vett fel Bary, aki a varjúlaposi kocsmároszt hozta gyanúba: mintha két idegen zsidóval vártak volna valakit az országúton.⁷³⁹ Egyik bejelentés sem bizonyult a vizsgálat szempontjából értékelhetőnek. Azt azonban pontosan érzékelteti, hogy Bary miként szelektált a tudomására jutó adatok között. Az eszlári értelmiségi közvetítőknak, úgy látszik, tartalmilag is kiemelt szerep jutott.

ESZTER LÁBNYOMAI

Természetesen amit a vizsgálóbíró elmulasztott, azt már nem lehet pótolni. Ezt egyébként a védőügyvédek mindegyike, de különösen Eötvös számtalanszor szóvá tette. Azt azonban egy térkép segítségével bármikor újra el lehet gondolni, hogy ha a leány akár önszántából, akár mások akaratából, de életben lévőként távozott a faluból, akkor ezt milyen irányban, milyen útvonalon tehette.

Amikor 1888-ban ki akarták szélesíteni az Eszlárról Tiszalök felé vezető utat, egy részletes térkép készült Ófalu déli kijáratáról, amelyen az utcákat megnevezték.⁷⁴⁰ Ezen jól megfigyelhető a korabeli úthasználati mód s különösen az a szakasz, ahol Ófalu közepén az út kettévált: mi tudjuk, ha máshonnan nem, hát a *Vasárnapi Ujság* térképéről, hogy az egyik utca („utsza”) valójában Papp József malma felé tartott, a másik viszont az 1888-ban telekcserével szabályozni kívánt szűkületen át „Tiszalöki út”-ként van feltüntetve.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Tiszalökre Eszlárról úgy is el lehetett jutni, hogy valaki Újfalu áthaladt, majd Újfalu alatt nyugati irányban elkanyarodott (több út is vitt erre) s meg sem állt egészen a Tisza kanyarulatáig, a folyó mentén Tiszalökre vezető útig. Ha a löki zsidók ’82 pünkösdjén megközelíthették Újfalut délről, akkor Eszter is kijuthatott arrafelé. Csakhogy akkor végig kellett menni Újfalu valamelyik utcáján, s szinte kizárt, hogy senkivel sem találkozott volna. Ha nem az anyjával, hát a gazdaasszonyával, vagy valamelyik szomszédasszonnyal azok közül, akik vásárlási megbízást adtak neki. S dehogy cipeli magával a festéket.

Ha Solymosi Eszter netán északi irányban, Nagyfalú felé akarta volna elhagyni Ófalut, akkor aligha indult volna dél felé, kezében a festékekkel. Ha nyugatra, a belfalusi révnél akart volna átkelni a ladányi partra, akkor sem megy el Ófalu déli végén Papp József malmáig, hiszen jóval feljebb könnyen jut ki a Tisza-partra. Ám akkor is kellett volna tudnia róla a révésznek, aki átvitte. Mint láttuk, a vizsgálóbírói nyomozás során ismertté vált tanúk Papp József malmáig látták Esztert elhaladni. Innen azonban, mint

⁷³⁷ SZSZBML IV. B. 411. 128. d. XIII. 133/1883. 147; 152. Jármý Jenő, Jk. Buj. 1882. jún. 3; Vencsellő, 1882. jún. 4. Krasznay Péter visszaemlékezéseiben nem utal erre a vizsgálati közreműködésére.

⁷³⁸ OSzK Kt 1847/I. (Bary) 345. Adamovics József, 64 é. Kihallgatási jk. 1882. júl. 5.

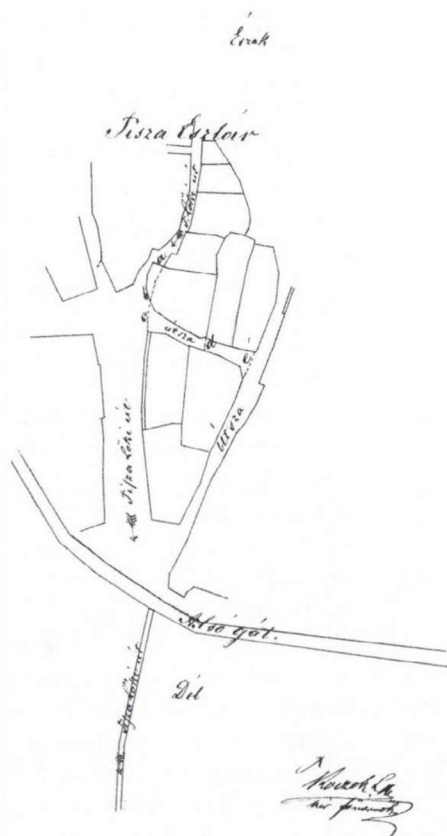
⁷³⁹ OSzK Kt 1847/I. (Bary) 706. Kovács Ignác, Jk. 1882. júl. 22. Az információ a kocsmáros szolgájától és kocsisától származott.

⁷⁴⁰ SZSZBML IV. B. 411. 179. d. XII. 81/887. Koczok László főmérnök térképe az 1888. szept. 28-i alispánnak írott kérvény mellékleteként, amelyben ifj. Farkas András kínálta fel cserére a térképen jelzett „a–b” szakaszt, ahol az út „alig három öltre” szűkült.

az előző térkép jól mutatja, nemcsak Tótfalu felé mehetett, hanem rátérhetett egy szintén a gátat metsző útra, amely Tiszalök felé vezetett.⁷⁴¹ Ezen a már nem lakott területen áthaladva elhagyhatta Ófalut, mert az 1870-es évek árvizei az itteni épületeket letarolták. Pusztán logikai alapon nyugszik tehát feltételezésünk, mégis nehezen cáfolható: Solymosi Eszter akár önszántából, akár mások által elragadva leginkább Tiszalök felé hagyhatta el a települést feltűnés nélkül. Persze, ha így történt, akkor is kérdés marad, hogy miért vitte volna magával a festéket. Miért nem várta meg a gazdaasszonya által megígért 5 forintot, s azzal a zsebében próbált szerencsét a löki, a szentmihályi vagy tokaji vásár amúgy is tervbe vett meglátogatásakor? De nem zárhatjuk ki, hogy nem előre elhatározott szándékkal ment világga, s csak Újfaluba hazafelé tartva érlelődött meg benne az elhatározás. Ám akkor hogy lehet, hogy a nővére, aki a tanúk szerint utoljára beszélt vele, semmit nem vett észre ebből? Az mindenesetre tény, hogy legközelebbi hozzátartozói-tól nem búcsúzott el.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy Eötvös feltételezése Eszter „szomorúságáról” meglehetősen gyenge lábakon állt. Nem mintha nem lehetett volna Eszter szomorú. Ám az egész mégsem tűnik kellően motiválnak. Ha nem vetítjük bele eleve feltételezésünket a történetbe, akkor számot kell vetnünk azzal, hogy az általunk imént vázolt út Tiszalöknek s nem a Tiszának megy. Ráadásul semmi nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy Solymosi Eszter nem aznap, április elsején, hanem valamikor később fulladt volna a Tiszába.⁷⁴² Ha másért nem, mert április elején még nagyon hideg a víz. Ám akkor hol volt addig? S ne felejtjük el, hogy még az sincs teljesen kizárva, hogy az övé a dadai holttest.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy megvizsgáltuk az anyakönyvek alapján a 10 és 18

VI/5. TÉRKÉP • A Tiszaeszlár-Ófaluból Tiszalök felé vezető út

⁷⁴¹ A *Függetlenség* is felismerte a vizsgálatban megfogalmazott vád ezen gyengeségét, s ezért is üdvözölte melegen a tárgyalás során beidézett tanúkat, akik Solymosi Esztert látták Papp József malmától tovább a zsinagóga felé menni. „Hátra volna még a Papp József malmától vezető két irányú út. Hogy egy festékek hazafelé siető leány az első kettős útnál nem fog arra a gondolatra jönni, hogy egészen más irányban tartson a Tiszának [...] Mert bizony a szegény Esztert látták Papp József malmán túl is, a töltés gyalogútján, honnan már csak 100 lépés a zsinagóga.” *Függetlenség*, 1883. júl. 7. Legújabb hírek. Ezzel párhuzamosan az *Egyetértés* különtudósítója azt várta, hogy a helyszíni szemle „ki fog terjeszkedni” a „zsinagógától ezer lépésre levő Tisza partra is”. *Egyetértés*, 1883. júl. 9. A zsinagógától a Tisza-partra legfeljebb a gátot ismét északnyugat felé, felfelé haladva lehetett volna eljutni, ami jóval több lett volna ezer lépésnél.

⁷⁴² Ezt a szempontot Szalay Károly, a magánvádló is felveti: „hogyan képzelhető az, hogy mikor a leány a Kohlmayer boltjából elmaradt, ne a rövidebb és egyenes úton menjen célja felé, mint amely legközelebb vezet a Tiszához, hanem ami az öngyilkosságok történetében unikum volna, haladjon kerülő úton, és a Tiszának azon része felé, ahol a víz sekélyes volta miatt, lépésről lépésre kellett volna bellebb menni a vízbe, hogy aztán a középén megölje magát.” Vád- és védbeszéd, 1883. 7. (Szalay) 1883. júl. 27.

éves életkorú eszlári vízbefúlási eseteket 1881–1884 között. Ezek többsége nyáron, fürdés közben történt. Mindössze egyetlen esetre akadtunk, amely novemberi keltezésű. Viszont láthatóan jellemző a nem helybeli származású, peremhelyzetben levők veszélyeztetettsége.⁷⁴³

Szerencsére a történésznek nem kell ítélnie. Nyugodtan megmaradhatunk a legkevésbé cáfolható valószínűségek világában. Vagyis, ha valószínűtlen, hogy északra, Nagyfalú felé és nyugatra a rév felé Eszter elhagyhatta a falut, s a zsinagógában való gyilkosság minden jel szerint kizárt, akkor marad az Ófalú déli részén, a gáton át a Tisza mellett Tiszalök felé vezető út. Ebben az irányban lehetett leginkább észrevétlenül elhagyni a falut.

MÓRIC DRÁMÁJA

A Scharf családot, benne Móricot, a nagyfalusi vallomás születésének körülményeit már annak idején bemutattuk, s ebben az értelemben a történet egyik kulcsszereplője elég jó ismerősünknek mondható. A tárgyaláson Eszter ügyénél, ha lehet, Móric drámája még élesebben került a reflektorfénybe.

A magyarázatkísérletek annyiban egy kaptafára készültek, hogy mindegyikben van egy döntő befolyású külső mozgató. A kérdés csak az, rendezőként ki, mikor és hogyan avatkozott be a drámai expozícióba. A legnagyobb hatású teória Eötvösé: „A nagyfalusi éjszakán gyötréssel és rémítéssel rátukmálják, észére erőszakolják a hamis történetet. Azután elzárják. Azután uraskodó, henye életmóddal s pajkos társalgással fölélesztik s nagyra növelik büszkeségét, hiúságát, nagyravágását. Megutáltatják vele a zsidóságot. Kiirtják szívéből a szülői ház vallása iránti vonzalmat és kegyeletet. Lenézést, megvetést és durva érzéketlenséget növesztenek lelkében apja iránt. Elhitetik vele, hogy ha jó tanú lesz, a nagy gróf, a magas kormány s a hatalmas vármegye úrrá teszi egész életére, a zsidók pedig halálra keresik, s a keserű kínok végzetét készítik számára. Tanúvallomását pedig megírják s megtanultatják és elszavaltatják vele százszor a várnagy előtt, a vizsgálóbíró előtt az alispán és törvényszéki elnök előtt s a királyi alügyész s az összes bizalmasok előtt.”⁷⁴⁴

Ez hát a külső indoktrináció belsővé tételének eötvösi magyarázata. A folyamat egyenes vonalú, szinte szervesen következik egyik lépés a másikból. Eötvös a védelem stratégiáját is erre alapítja. S bármennyire nem kérdezte meg Eötvös soha tőle, ez egybecseng Móric utólagos magyarázatával, amit akkor mond el, amikor apja halála előtt nem sokkal, 1905-ben találkozik az *Egyenlőség* szerkesztőjével: „Szabolcsi kérdezte tőle, mikor adja ki memoárjait. A kérdezett erre azt felelte, nem ír, de sokat gondolkodik azokról a régi dolgokról.” S aztán a már sokszor hallott nagyfalusi történet következik. Majd a megyeházára kerülés utáni szakaszcól valami más: „A megyeházára vittek, hozzátartozóim közé nem eresztettek. Őriztek mint a szemük fényét, körülvettek rettentő hazugságokkal,

⁷⁴³ Várkonyi Mária, 11 éves, vásárhelyi származású koldus leánya 1881. júl. 31-én merült el, s harmadnapra fogták ki. Terhes Mária 14 éves, egy mezőcsáti dohányos leánya (TE Zoltán-tanya) 1881. nov. 28-án fúlt vízbe. Orács Mihály 17 éves cseléd Ónody Géza szolgálatában 1882. aug. 13-án lóúsztatás közben esett a Tiszába, s harmadnap vetette fel a víz. Zalánszky József 14 éves, orosi születésű fiú 1884. júl. 17-én fürdés közben fulladt a folyóba. MOL Mikrofilmtár TE r. kat. ak. A 901; ref. ak. A 2568.

⁷⁴⁴ Eötvös, II. 1968. 262–263. Eötvös megingathatatlanul hitt a maga által alkotott képben: „Vallomásáról sohasem beszéltem vele. Egyetlen szóval se kérdeztem tőle: mi történt vele egy éven át. Jobban tudtam én, mint ő. Előadása mindig zavart okozhatott volna azon a képen, melyet gondos figyellel róla és mesteireiről alkottam.” Uo. 264.

arról beszéltek, hogy a király kérdezősködik felőlem s azt tudakolja, hogy »az ő Móric fia« tántoríthatatlanul állja-e meg a helyét. Tele beszéltek a fejemet és nem bocsájtottak maguk közül. Csak később tudtam megmagyarázni, hogy van hipnotizáló erő, mert engem valósággal meghipnotizáltak.”⁷⁴⁵ Kétkedhetünk, hogy ezek tényleg a saját szavai, de amikor a szintén sokak által kétségbevonat, már említett német nyelvű memoárjaiban megszólal, a bűnbánat önfelmentő logikája mentén még ennél is homályosabb általános felelősségvárásba kezd.: „És én ma kijelentem érett férfifejjel, hogy én is áldozat voltam. Mert bármily gonosz, bármily elvetemült és bármily utálatos volt, amit én akkor cselekedtem: *nem tehettem róla* [...] Istennek hála, ma nyíltan, bátran bevallhatom, hogy mindaz amit én ifúságomban elkövettem, nem az én hibám volt, nem az én szabad akaratom volt, és nem az én lellem sugalmazása volt.”⁷⁴⁶ (Kiemelés az eredetiben.)

Scharf Móric visszaemlékezése befejezetlen, pontosabban szólva perkutató várakozásainkhoz képest túl korán ér véget. A nagyfalusi hajnalhasadás című fejezettel ott szakad meg, ahol a bennünket leginkább érdeklő részek következhetnének. A törvényszék elnöke a vallomás megtétele után, 1882. május 23-án, immár Nyíregyházán megkérdezte tőle, igaz-e mindaz, ami a jegyzőkönyvben áll, s erre igennel válaszolt. „Azzal keserves zokogásban törtem ki, mert éreztem, hogy az én életem tragédiája befejeződött ezzel a mondattal és megkezdődött az eszlári zsidóság, az egész magyar zsidóság, az egész világon élő zsidóság tragédiájának szörnyű fejezete.”⁷⁴⁷ Ezt most nem az utolsó fejezet utolsó bekezdéséből idéztük. A nyilvánvaló interpolációk helye itt jól kijelölhetőnek tűnik a szövegkorpuszban.

Móric felnőttkori visszaemlékezése épp a legfájóbb pontról nem szólt. Mert azt még lehet magyarázni, hogy miként csikarták ki tőle a nagyfalusi vallomást, de azt már nem olyan könnyű indokolni, hogy a nyilvános tárgyaláson miért is tartott ki végig tanúvallomása mellett. Hogy nemcsak a mostohaanyja, az apja, hanem saját identitása ellen is fellázadt. S azt is láttuk, hogy a nagyfalusi vallomás egy sor olyan racionális ön- és családmentő elemet hordozott, ami már-már egy vádalkura emlékeztet. Innen tekintve még nehezebben értelmezhető a végtárgyalás során az apa ellen fordulás. Ha csak azt nem feltételezzük, hogy az apja ahelyett, hogy hálás lett volna az érte tett gesztusért, a régi rideg felsőbbbséggel akarta újra befolyása alá vonni.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ *Egyenlőség*, 1905. máj. 21. 9–10. Tisza-Eszlár egyik mártirja. Erre a szövegre Csekő Ernő hívta fel a figyelmet, amit ezúton köszönök. A szövegértést nyelvi akadályok terhelik: „beszéde lassú, vontatott, akadozó, ami talán onnan van, mert a magyar nyelvet elfelejtette, németül nem tudott soha, hollandusul pedig szerkesztőnk nem tudott vele beszélni.” Uo. 9. Ezt még az sem hatástalanítja, hogy az öreg Scharf hálásan mondott köszönetet Szabolcsinak: „Soha életemben nem fogom elfelejteni azt a szolgálatot, hogy fiamat megszólaltatta. Erről a dologról én sohasem beszéltem vele, s ő sohasem nyilatkozott előttem”. Uo. 10. A szöveget közölte a *Tolnai Világlapja*, 1905. júl. 2. 1028–1030. Mi több, ebben egy fényképet is láthatunk az immár „gyémántkőszőrüssé” vált Mórictól. Erre Fónagy Zoltán volt oly szíves figyelmeztetni. Köszönet érte.

⁷⁴⁶ Scharf: Emlékeim... 1927. szept. 10. 6.

⁷⁴⁷ Scharf: Emlékeim... 1927. dec. 3. 13.

⁷⁴⁸ Mintha ennek tudata is megrezdült volna az első szembesítés alkalmával: „Scharf József: Érdemlem én tőled, hogy így beszélsz rólam? Hát nem fogod sajnálni, hogy engem felakasztanak? Nem sajnálok azon embereket, akik itt vannak: Weiszteint, Jungert? Azt nem sajnálok, hogy 13 hónap óta nem láttam testvéreidet? Móric: Én nem tehetek róla. Scharf: Te miattad nem bocsátnak el. Móric: Majd elbocsátják. Scharf: Ugy-e te tudod, hogy apádat nem fogják bántani? Téged megtanították rá? azt mondták neked, hogy engem nem bántanak, csak a többieket? Móric: Azt mondták. Scharf: Hát ha te nem ugattál volna hamisságokat, akkor el lehetett volna végezni, akkor nem volnánk itt.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 20. [A 6. sz. 1883. jún. 23-i kiadásban megjelent szöveg nem könnyen azonosítható, de valószínűleg a 20-i ülésen hangzott el!]

A lélektani probléma gyökerére Tóth Béla (1857–1907), az *Egyetértés* tudósítója tulajdonképpen már a tárgyalás első napján felfigyelt, igaz, ez a cikke csak halála után, negyed százados késéssel látott napvilágot, s akkor is a *Pesti Hírlapban*.⁷⁴⁹ A cikk szerzője nem kevesebbet állított „a fiú pszichológiáján” elmélkedve, mint hogy „betanult az a vád, betanult az utolsó betűig”. Majd így folytatta: „Leckéjét jól bemagolt, pergőnyelvű recitálás hangján, de egy rossz stylusú bürokrata szavaival, hosszú körmondatokban, vidéki jogászai kifejezésekkel tömve darálta le a mondókáját, megállás, színezés, hanghordozás nélkül: ha itt-ott elfeledett egy szót, elejéről kezdte az egész konstrukciót, betűről betűre elmondva az imént elhadart tizenöt mondatot. Szemét nem merte máshova emelni, csak az elnökre, amint ott állt, lázasan kapaszkodva az asztal rácsába; csak az elnökre mert tekinteni; rossz helyre, mert az becsületes jóhiszemű ember. Mikor szemökbe kellett mondani a vádlottaknak szörnyű tanúságát, sandán loppal fordította félre a tekintetét, ki nem állva, hogy az a toprongyos zsidó ránézzen. Fakó sápadt arca vonaglott, ajka reszketett, de leckéjét mondta, süketen, irgalom nélkül; de vak nem bírt lenni.”⁷⁵⁰ A tudósítót igazából az hozta ki a sodrából, hogy a fiú „akar apja ellen vallani”. S látva „e szerencsétlen fiúval” eljátszatott „hajmeresztő szerepet” fogalmazza meg a jövő „lélektani rejtélyét”: vajon állni fogja-e az ügyvédek keresztkérdéseit?⁷⁵¹

De a másnap hiába hozott újabb katarzist, a lelki enyhülés továbbra is elmaradt. Pedig nem kisebb kaliberű riportert idézhetünk erről a napról, mint az akkor ifjú Mikszáthot, a *Pesti Hírlap* tudósítóját: „A feleletek, melyeket már azóta megolvastak a lapokból, meg fogják fagyasztani az emberekben a vért, hogy »milyen ez a fiú?« Hol kell megkeresni ennek a pszichológiáját? Ott állt készen a nagy examenre, mely mindenkit félelemmel töltött el, csak őt nem: Móric sokkal nyugodtabb, mint tegnap. Sőt bátrabb is. Szeyffert kezdte el a zaklatást, ezer aprólékos kérdéssel, melyek finom rafinériával közelítették meg. Okvetlenül labirintusba viszi. Még Ónody is e szavakkal fordult hozzánk aggodalomteljesen: »Félek, ez a fiú nem kóser, már-már arról kezdek gondolkozni tegnap óta, hogy hátha csakugyan hazudott eddig«.

Ha hazudott, meg fogja fogni ez a sok okos ember, az kétségtelen. De csalódtak.

⁷⁴⁹ Tóth Béla egy kiadatlan tárcája. *Pesti Hírlap*, 1907. ápr. 14. A cikk közlésének elmaradását a kései közlő azzal indokolta, hogy „az Egyetértés szerkesztősége az antiszemita párthoz tartozott s így a tárcá nem látott nyomdafestéket. Pedig ez a tárcá fordulópontot jelentett az azelőtt antiszemita Tóth Béla életében.” A közölt kísérőlevél szerint Tóth Béla ragaszkodott ahhoz, hogy névalíráásával jelenjék meg a tárcá: „Engemet széles körben antiszemitanak ismernek, ez a garancia, hogy amit írtam, nem az elfogultság diktálja”. Uo. A cikk kapcsán újra színre lépett Ónody Géza is, aki kijelentette, hogy „sem az »Egyetértés« akkori szerkesztője, sem Tóth Béla soha életében egy percig nem volt antiszemita, sem a pártnak, sem a pártkörnek tagja”. Szerinte a „nagyon is zsidóbarát” *Egyetértés* azért nem hozta le az írást, mert „a zsidóság javára oly képtelen valótlanságokat tartalmaz, melyeknek feltálasásával a zsidók ügyének úgy sem használna, az akkori közvélemény gymra pedig azokat úgy sem vette volna be”. Ónody Géza: Néhány sor válasz. *Keresztények Lapja*, 1907. máj. 1. 2–3. Eszerint nem a lap antiszemitasága, hanem a függetlenségi olvasóközönségnek már rögtön az első napon való elriasztása motiválta volna a szerkesztőt.

⁷⁵⁰ Tóth Béla: Scharf Móric (Nyíregyháza, jún. 19.) PH, 1907. ápr. 14.

⁷⁵¹ Uo. Az *Egyetértés* tudósítójának aznap beszámolójában az alábbi „rokon szöveg” jelent meg Móricról: „Gömbölyű barna fejű, pufók arcú fiú, kinek orcájáról letörölte a fiatal pírt a sápadtság. Eleinte alig lehetett érteni a szavát, rendkívül gyorsan, folyékonyan beszélt, egészen leczkemonó hangon darálva. Ha eltévesztett egy szót, elejétől kezdte a mondatot szóról-szóra, olyan hivatalos kifejezésekkel, »miszerint tény« és más olyan szavakkal élve, mintha hivatalos aktát olvasna föl. Torkát kiszáraitotta az izgatottság, kezeivel az elnök asztal rácsába kapaszkodott: lábai reszkettek. Nem mert apjára nézni és mikor vádját szemébe kellett mondani a vádlottaknak, hangja elszorult és nem bírt a zsidók szemébe nézni. Vádját fenntartotta.” idézi Elek–Sükösd, 1990. 42.

Móricnál csak modor volt az a tegnapi darálás, ilyen gyorsan darálja ő le a válaszokat azokra a kérdésekre is, amelyeket a védők tesznek. S mindig slágfertig. Egyszerre kész a felelettel. Roppant csalódott a közönség (persze kellemesen a nagyobbik része), mert Móric nem szólt el magát. Nem beszélt mindig nyomon, de jelentékeny lapszust alig tett. Annyira eszes, hogy a legkapciózusabb kérdéseknél is már előre kitalálta, hova vág, s mindjárt úgy felelt, hogy a következő kérdéseket szinte lehetetlenné tette. Eleinte halovány volt, de azután átmelegedett, s könnyű pír borítá el jól táplált arcát, mely egyébként a legkevésbé sem kellemetlen. Egészen felbátorodott. Még polemizált is Eötvössel. Egyike a legidegbántóbb jeleneteknek volt az apjával szembesítés.”⁷⁵²

A „lélektani rejtély” szinte minden publicistát foglalkoztatott, pártállástól függetlenül, de persze nem azonos előjellel. Kit már korábban izgatott, kinek csak később vált fontossá. Az *Egyenlőség* cikkírója már június végén így fogalmazott: „Nem az a rejtély, hogy Solymosi Eszter hová lett. Erre lehet magyarázatot találni, s ha a vizsgálat helyes irányban megindul és ott keresi a bűnt, ahol elkövetetett, akkor a tettes már bizonyára megkerült volna. A mi azonban még ma is megfejthetetlen, az Scharf Móric magaviselete. Henter, Péczely és Recski Bandi úgylátszik, csak eszközei voltak egy titokban intéző hatalomnak, mely biztosítékot nyújt arra, hogy a gázság büntetlen marad. Ilyen garanciák mellett foghattak aztán a nagy feladathoz: egy gyermekből lelketlen vadállatot csinálni. És ez sikerült nekik. Péczelyi [sic!] a nyíregyházi törvényszék gyilkos vizsgáló-írnoka kezdte, Recski András, a kegyetlen pandúr-pasa folytatta, Barri [sic!] jóváhagyta és Henter a művet befejezte.”⁷⁵³

Verhovay csak a tárgyalás vége felé szentelt hosszú tárcát a talánynak. A *Függetlenség* tudósítója a második napon még egyszerűbbnek látta a képletet. „Ezt a gyermeket nem lehetett megfogni, mihelyt tegnapi nyugtalanságát és elfogultságát, melyet a szokatlan környezet és látvány okozott, levetkőzhette. Az egész ország csodálkozva fogja olvasni Móric feleletei közt azt a sok, talpraesett és azt a sok eszes feleletet. Ha itt-ott, elvértve, alig öt kérdésben a száz között, elütő felelet van, az éles megfigyelő rögtön észre fogja venni azokban a hetykeséghez szoktatott zsidó arrogancia azon vonását, mely elteltségében többet akar fitogtatni és többre vállalkozni, mint tehetsége megengedné [...] Igazi zsidó természet: Nincs szíve, de van esze.”⁷⁵⁴ Persze akkor még optimistábban ítélték meg a per kimenetelét. A tárgyalás vége felé azonban már a *Függetlenség* is kénytelen volt megkettőzni s megcsavarítani a pszichológiai kérdést: „minő indokok alapján vallott tehát e bigót, e fanatikus fiú egyháza, hitsorsosai s szülei ellen, s ha már vallott, mi a lélektani magyarázata, hogy vallását megveti, hitsorsosait gyűlöli, apjával ellenszenvez?”⁷⁵⁵ Az első kérdésre nem mást, mint Recsky Andrást, annak becsszóra, „két bizalmas barátja” jelenlétében tett nyilatkozatát hívta tanúságul: „Biz én nem mondom, hogy egyszer-mászor a magát megbikacsoló, betyár ember kivallatására más eszközt is nem használtam, de mondhatom bec sületszavamra, hogy Móricot eszembe sem jutott egy újjal is bántani. Rá se gondoltam, hogy a fiúra kemény bánásmóddal hassak. Csak úgy csendbiztosi szokásból vacsorálás közben faggattam, hol tréfára, hol komolyra fogva a

⁷⁵² Mikszáth: A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 21. [jún. 23.] MKÖM 66. k. 145–146.

⁷⁵³ *Egyenlőség*, 1883. jún. 29. A komédia első felvonása.

⁷⁵⁴ *Függetlenség*, 1883. jún. 22. A tárgyalás képe. A *Függetlenség*nek több tudósítója is jelen volt Nyíregyházán, Ahol név nincs kiírva, ott nem azonosíthatjuk biztosan a szerzőt.

⁷⁵⁵ Verhovay Gyula: A „lélektani rejtély” Nyíregyháza, júl. 26. *Függetlenség*, 1883. júl. 28.

dolgot.” Nem érdemes most Recsky úr becsületszavában kételkedni, a nagyfalusi vallomásmásról amúgy is eleget megtudhattunk már a korábbiakban. Inkább csak azt emeljük ki Verhovay tárcájából, amit következtetésként levon a csendbiztos szavaiból: „hogyan Móric vallomása igaz, hogy a gyilkosság megtörtént, hogy *hézagos részében a fiú apja bűnét takargatja*, hogy az első vallomás elmondása a kényszereszközök kizárásával annak a vallási fanatizmusnak kifolyása, melyben a fiút nevelték.” (Kiemelés – K. Gy.) Vagyis, ad absurdum, a fiú addigi ortodox neveltetéséből vezeti le a nagyfalusi vallomást, s kritikailag hozzáteszi: „Szerfölött kár, hogy a vallomás felvevői akkor az erdőtől nem látták a fát, a vallomás főtenye mellett nem vették számba a nagyfontosságú lélektani momentumokat.”⁷⁵⁶ Ennél a talpáról feje tetejére állított okoskodásnál tanulságosabb a második lélektani rejtélyre adott válasz: „A változás, melyet a tárgyaláson apja, vallása hitsorsosai ellen a gyűlölet és megvetés válogatatlan kifejezéseivel tanúsított, annak a gyermeki kedélyre gyorsan és mélyenható neveltetési rendszernek tulajdonítható, mely az orthodox zsidó környezetből a keresztény vallási erkölcs és társadalmi felfogás környezetében Móricot gyökeresen kivetkőztette addigi fanatizmusából.”⁷⁵⁷ Csak nem mégis Eötvös kitanítós „lelki dresszúra” tézisének lenne igaza?

Megtagadott (és visszanyert) zsidó identitás

Nézzük meg a dolgot közelebbről a gyorsírásos jegyzőkönyvek alapján.

Móric először a második napon került éles konfliktusba az apjával. Látszólag teológiai kérdéseken kaptak össze, pedig a tízparancsolat kapcsán is „csak” az atyai tekintélyről volt szó.

„Scharf József: „Azt kérdezem tőled, micsoda az 5-ik parancsolat? Móric: Hogy ne esküdjél Isten nevére hiába. Scharf: Az nem az. Így tudod hát a tízparancsolatot? Móric: Majd ha bibliát fogok tanulni, akkor majd tudom. Scharf: Tanultál bibliát, 40 frtot költöttem tanításodra, magam vittem utánad az ételt az iskolába, hogy ne kelljen haza jönnöd, hogy tanulj. Tehát megmondom, hogy ott az van – tiszteld apádat és anyádat. Elnök: de az sem az ötödik parancsolat (Élénk derűtség a közönség körében).”⁷⁵⁸ De még aznap újabb hitvitai fordulókra került sor: „Scharf József: Hát szabad-e szombaton a metszőnek kést venni a kezébe és vágni valamit szombaton? Móric: Én azt nem tudom, mert én nem tanultam azt a sok nyáv... bibliákat. Scharf: Hát nem szegyenled, hogy ezen sok szegény emberek a szemedbe köpnek mind. Móric: Ki fog érte kapni az is, aki szemembe köpött. Scharf: Te is ki fogsz kapni. Móric: Én nem fogok ki-kapni, én tudom. Scharf: Hát száz ember csak több, mint egy rongyos czudar gyerek! (Mozgás a közönség között) Elnök: Ne bánts. Scharf: De hogy nem bántom, az én gyereke. Elnök: Most a miénk, most nem fogja bántani, most a mi oltalmunk alatt áll, a törvény oltalma alatt. Én semmiféle sértést nem tűrök.”⁷⁵⁹ Majd hol zordabb, hol szelídebb húrokon ugyanazzal a paternalis-

⁷⁵⁶ Verhovay, F. 1883. júl. 28.

⁷⁵⁷ Verhovay, F. 1883. júl. 28. Igaz, a nevelés mély munkáját nem az alispánnak, nem a várnagynak, hanem a megyeháza „János hajdúnak” tulajdonítja.

⁷⁵⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 20. A Napi Értesítő az első napokban láthatóan nem győzte közölni a gyorsírásos anyagot, s az utólagos közléseknél a dátumok is összekeveredtek. A fenti idézet a 4. számban jelent meg. Az ötödik parancsolat körüli félreértések gyökere interkonfesszionális, ugyanis a református (a görögkeleti, az unitárius), valamint a zsidó értelmezésben az 5. parancsolat valóban a „Tisztelt atyádat és anyádat...” kezdetű pont, ezzel szemben a katolikus és evangélikus tanítás az elsőt és a másodikat összevonta, így eszerint a szülőtiszteletre vonatkozó eggyel előre csúszott, s az ötödik a „Ne ölj”. Révész, 1944. 13. Szóval Scharf és Kornis, ki-ki a maga hite szerint átment, de Móric valóban megbukott katekizmusvizsgán.

⁷⁵⁹ Uo. A folytatás is ugyanaznap történt, bár másnapra, jún. 21-ére, csütörtökre van keltezve a Napi Értesí-

ta technikával próbálkozott a tehetetlen apa, mind kevesebb eredménnyel: „Scharf: Hogy nem szakad rád az ég, te barom (fia felé megy és öklével fenyegeti) Mióta itt vagy a megyénél, őhajtód-e hogy engem láss? Móric: Micsoda haszon lett volna, ha láttam volna. Tudom, hogy itt fogom látni eleget. [...] Scharf: Oly rossz voltam én hozzád, hogy nem is akartál látni? Móric: Mi haszna van, jobb ha nem ismerem. Scharf: Rám szorulsz még valaha. Móric: Nem szorulok.” Majd a fő kérdéshez jutva: „Lusztig Ábrahám: Igaz az, hogy azt mondtad, hogy nem akarsz többé zsidó lenni? Móric: Mondtam. Scharf: Miért? Móric: Azért még nem akarok zsidó lenni.”⁷⁶⁰

A védők keresztkérdésénél ekkor kerül először szóba a „vérbűn” és a „tanítás”. „Heumann: Hát a sakterok miért ölték meg a leányt? Móric: Talán a törvényben van, hogy szükségük van keresztény leány vérére. Heumann: Honnan tudod azt? Móric: Hallottam beszélni. Heumann: Kitől? Móric: Nagy papoktól. [...] Heumann: Zsidó papoktól? Móric: Nem keresztény papoktól. Hallottam, hogy azok kikeresték a bibliából s azt mondták, hogy ez szükséges. Friedmann: Kitől hallottad ezt mondani? Móric: Egy paptól hallotta azt valaki, s ez nekem beszélt. [...] Friedmann: Azt szeretném tudni, ki tanított téged? Móric: Orsovsky katolikus tanító. Friedmann: Milyen tárgyakat tanultál? Móric: Tanultam a IV. osztály tantárgyait: a nyelvtant, földrajzt, történetet, természetrajzt, tanultam magyar olvasást, német olvasást, latin olvasást, számtant és rajzt.”⁷⁶¹

Egy héttel később már nyíltan az identitás kérdése került a középpontba, bár most is „kitanítástól” jutottak el idáig:

„Scharf József: Mi annak az oka fiam, hogy te azt, a mi vallásunkat úgy utáld? Móric: Micsoda vallást? Scharf: A zsidó vallást. Móric: Azért, hogy megutáltam. Scharf: De okának kell lenni, ha valaki felakasztja magát, vagy bele ugrik a Tiszába, okának kell lenni. Móric: Azért, hogy nem akarok zsidó lenni. Scharf: Az nem ok, annak valami eredetének kell lenni, hogy nem akarsz zsidó lenni. Móric: Azért mert nem akarok, mert megutáltam a vallást. Scharf: Mióta utáltad meg? Móric: Mióta itt vagyok a megyénél. Scharf: Hát azelőtt miért nem utáltad meg? Móric: Azért mert akkor azt hittem, hogy még ki fog szabadulni, hát még meg kell tartanom. Scharf: Tudtad te, hogy nem fogok kiszabadulni? Móric: Én nem tudhattam. Scharf: Hát aztán minek utáltad meg? Móric: Mert mostan olyan idő van, hogy a zsidók csak úgy vannak Magyarországon, hogy csak ki nem kergetik. Hát így a fenének kell a zsidóság [...] Scharf: Nem igaz az, várj csak te maradsz benne! Te leszel az... Móric: Nem maradok benne. Scharf: Úgy jársz, hogy aki másnak vermet ás, maga esik bele. Móric: Hát benne leszek. Scharf: Hát Hámán történetét tudod, aki megakarta öletni mind a zsidókat, aztán felakasztották. Móric: Hát felakasztanak. Scharf: Ha igazat mondanál, nem bántana senki. Móric: Megmondtam. Elnök: Azokat is

10. jún. 22-i 5. számában. A további folytatás is ugyanitt egy másik parancsolatról: „Scharf: Akkor hát én hazudok? Móric: Hát hazudik, azt is megmondom. Elnök: Ez a következése, ha felfűzözz és provokálja a fiút. Scharf: Hogy mired ezt szemembe mondani? Móric: Én nem hazudok.” Uo.

⁷⁶⁰ Uo. „Scharf: Nem tudod mi van a tízparancsolatban? Ahhoz tartsd magad, még zsidó vagy ez ideig. Móric: Nem vagyok! Scharf: Már kikeresztelkedtél? Akkor elvágom a rokkomat, adjanak egy kést.” Az 5. szám I. mellékletében, szintén tévesen jún. 21-re keltezte. Még a június 23-án megjelent 6. számba is jutott az apa-fiú közti konfliktus részleteiből, ami láthatólag mindig visszazökkent a „ki tanított kit” alapkérdéséhez: „A tegnap [valójában tegnapelőtti] ülésnek egy részében történeteket, a közlendő óriási halmaza miatt, csak jelezhetünk. Scharf Móric atyjával való szembesítése alkalmával az apa fiát megkérdte mi lesz belőle jövőre. A szembesítésnek ezen része így folyt le: Scharf: Te én tőlem már nem is félsz? mi lesz belőled? Móric: Az alispán azt mondta, hogy itt leszek a megye házában, míg a tárgyalás elmúlik, aztán mester ember leszek. Scharf: Megtanítottak. Mondd meg, ki tanított? Móric: Engem nem tanított senki sem... Scharf: Az aki tanított nagyobb számár volt, mint te. Elnök: Ez lehet a maga meggyőződése, de nem tartozik ide. Scharf: Én tanítottam, én igen sokat fizettem érte. Móric: Tanítottat, de mikor benne voltam a tanításban, egyszerre kivett az iskolából. Scharf: Tudtál már írni olvasni; hanem mióta itt vagy, igen nagy nótárius lettél.” Uo.

⁷⁶¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 20. [A 6. sz. I. melléklet 1. oldalán ér véget a 20-ai nap utóközlése.]

elnyelte a föld, akik hamis tanúságot tettek. Ezt is tudod? Scharf: Nem tudja azt. (Mórichoz): Még egyszer kérlek szépen; nem utáltalak meg, mert fiam vagy. Móric: Nem bánom.” Aztán kisvártatva megint feltámadt Scharfban az atyai fegyelmező kedv: „Scharf: Nem bántom én, de kérem alássan, nagyon szeretném én vagy tíz percre a kezem alá venni, (Derültség és mozgás a közönség körében) mindjárt meg volna az igazság, tanító minden. Móric: Nem volna az, ha egy esztendeig volnék is. Scharf: No akkor többre nézel mást, mint engem apádat.”⁷⁶²

S bár a nyilvános bírósági tárgyalás légkörében többször lett volna mód vallomása visszavonására, Móric makacsul kitartott mellette olyankor is, amikor felcsillanhatott volna előtte a menekülés reménye. Eötvös például elmesél egy ilyen megrendítő helyzetet, amelyet azonban a gyorsírási jegyzőkönyv nem rögzített szerinte a maga teljességében. Az elbeszélte történet annak dokumentálása kíván lenni, hogy „a fiú lelkének megromlása se nem könnyen, se nem gyorsan következett be”. Az eset szintén a már idézett 1883. június 27-i tárgyalási napon történt, s lényegében azt elevenítette fel, hogy kezdetben a fogásban Móric még ápolta anyja emlékét mécses gyűjtásával, később már nem. Akkor – úgymond – jó fiú volt, a tárgyalás idején már nem.⁷⁶³ Eötvös láthatóan a korabeli sajtótudósítások segítségével idézte fel az eseményeket, s közben érezhetően kipezseg belőle az író. S azt is bizonyítani akarja, ő sem gyatrább pszichológus a vármegye urainál. Lélektani jártasságát csillogtatva így szövi a hangulat ábrázolását: „E szavaimra megható jelenet fejlődött ki egy pillanatra. Szavaimat csöndes hangon intéztem a fiúhoz. A gyermeki lélek sohase lehet tökéletesen romlott. A legrosszabb ösztönökkel, a legvétkesebb indulatokkal tömjék bár tele, annak a léleknek mindig lesz egy kis zuga, ahol a szülők iránti szeretetnek egy sugára, az apai ház vallásos áhítatának egy kis melege megmarad. Ezt a sugárt, ezt a meleget akartam én erőre lobbantani, hogy a gyerek térjen vissza az igazsághoz, a gonosz meséjét taszítsa el magától. Tervem csaknem sikerült. A visszaemlékezés nagy erővel szorította össze a fiú szívét. Arca piros lett az agyra toluló vértől, szemébe könnyek kezdtek gyülekezni, s elkezdett nyeldekelní, mint akin a zokogás akar kitörni, de azt visszafojtani igyekszik. Egy legördülő könnycsepp, egy zokogó hang, egy pillanat, s a fiúnak önmagához visszatérő lelke egyszerre megvilágítja a vérvád egész sötét cselszövé-

⁷⁶² T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 27. Az apa és fiú közötti drámai párbeszéd ezzel még nem ért véget. Scharf József újra meg újra visszatért a hit kérdésére. A vérvételről: „Scharf: És te nem kérdezted, hogy minek csinálják ezt, minek ez a ceremónia? Móric: Nem kérdeztem. Ha tudtam volna a törvényt, hogy mire használják, kérdeztem volna. Scharf: Hát most honnan tudod? Móric: Most se tudom, de most van sok nagyobb zsidó, mint maga, vannak akik kikeresztelkedtek és mondták, hogy szükséges, nagy papok is mondták.” Uo. A vallásváltásról: „Scharf: Még nem te rajtad áll egészen, hogy nem leszel zsidó, az még rajtam is áll, mert te harmad éve tetted volna ezt, nem bántam akár mit csinálsz. Móric: Ha harmad éve tettem volna, ma még inkább tettem. Scharf: Akkor nem bántam volna, de most engem kérdezni fognak.” Aznap később: „Scharf: Minő valláson akarsz lenni, szeretném tudni? Móric: A református vallásra. Scharf J.: Még akkor nem jutsz egészen a pokolba. Nem éred te azt el fiam.” Uo.

⁷⁶³ Eötvös szövege egy pontig nagyjából-egészéből követi a végtárgyalási jegyzőkönyvét: „– Te kölyök [a lekezelő megszólítás például nincs a gyorsírási jegyzőkönyvben, ez mintha inkább Recsky Bandinak tulajdonítható stílus lenne], mikor még fogházban voltál, másként vélekedtél, másként éreztél a zsidó vallás iránt, mint most. Eszedbe jutott édesanyád halálának napja, s könyörögtél őreidnek, engedjék meg, hogy a zsidók törvénye szerint mécsset gyűjthass, s annak világánál egyik napról a másikra gyászolhasd édesanyád emlékeztétét. Emlékezel erre? – Emlékezem. – Lásd, akkor elmondták ezt apádnak, aki sírva fakadt, hogy te még jó gyerek vagy, aki megemlékezik halottjáról, meggyászolja anyja emlékeztétét, s hű vallásához, amelyben született és nevelkedett. [A jegyzőkönyvben ebből ennyi áll: »Ezt elmondták apádnak is, ki akkor sírva fakadt, hogy te oly jó fiú vagy, ki az anyja haláláról is megemlékezett.«] Akkor így volt. Ámde te most már nem vagy többé jó gyerek; te nem emlékezel most már se apádra, se anyádra, se hitsorsosaidra, mióta a várnagy kezére jutottál. Miért van ez? [Az utolsó kérdés ismét hiányzik a jegyzőkönyvből, majd eszerint Eötvös más irányban folytatta a gondolatmenetet!]

Eötvös Károly, 1968. II. 233.

nyét. Vártam ezt a pillanatot. Elfojtott lélegzettel várta a tárgyalóterem nagy közönsége is. De az elnök nem tudta és nem akarta ezt a pillanatot kivárni. Erélyes hangon rászólt a gyerekekre: »Ne felelj! Nem vagy köteles ily zaklató kérdésre felelni!« A gyerek megremezt, s az elnökre nézett. A száján már-már kiröppent szót visszanyelte. Az elnök arcáról bizonyára azt olvasta, hogy neki nem lesz jó a jól elkészített tanú szerepéből kiesni. Ez a jelenet nincs tökéletesen leírva a tárgyalási jegyzőkönyvben. Csak az én szavaim vannak följegyezve, de az elnök beavatkozása nincs. Pedig fölötte érdekes dolog volt, s a napi sajtó élénken tárgyalta.⁷⁶⁴ Az emlék felidézésének ereje süt át az íróvá lett védő visszaemlékezésén? Vagy a gyorsírással feljegyzett szinkron forrásainkat sem tekinthetjük hitelesnek?

A tárgyalásnak ugyanezen a drámai napján meghallgatták Henter Antal várnagyot is, akinek Móric 1882 augusztusa óta volt a gondjára bízva. Elmondta, hogy „először László János nevezetű róm. kath. tanító” járt hozzá, ám őt elválasztották „valahová mint köztanfelügyelői tollnok”. Azóta Orsovsky Gyula római katolikus tanítótól tanul a fiú minden nap 11 és 12 óra között írást, olvasást, történelmet és számtant. Előképzettségét nem becsülhették valami sokra, mert ő úgy tudta, hogy a III. osztály anyagát végeztették vele, s ő szorgalmasan tanult. Közben újságokat is olvasott: a *Függetlenséget*, a *Buda-pestet*, az *Egyetértést*. Eötvös kérdésére pontosan felelt a várnagy a konverzió jeleit illetően: „Henter: Élelmet egy ideig hordattam neki, de nem hitte, hogy kóser, nem ette. Később ott volt az étele, azt is ott hagyta. Egyszer aztán azt mondta. Henter úr én nem komédiázom tovább, adjon nekem ételt. Mondtam a feleségemnek. Móric elült és velünk ebédelt”. Eötvös tovább kérdezett: „mikor vette ön észre, hogy ez a tanú, Scharf Móric, a maga vallását kezdi megvetni? Henter: Körülbelül újév után. De ő nem vetette meg, csak így folytatta. Mi vettünk neki izraelita imakönyvet. Vettünk neki két drága könyvet, abból imádkozott. Újév után kezdte a könyveket elhanyagolni. Később kimondta, hogy neki nem kell a zsidóság.”⁷⁶⁵

Újrafogalmazhatjuk tehát a Verhovay által már exponált kérdést: hogyan lehetséges az, hogy a napi egyórás keresztény szellemű átnevelés dresszúrája fejlesztőleg, sőt felszabadítólag hatott Móricra fogvatartása idején? Ez nemcsak a hamis tanúság, hanem a későbbi fejlemények megítélése szempontjából sem érdektelen kérdés. A tárgyalási jegyzőkönyvek szövegét olvasva mindenesetre kételyek ébrednek bennünk azokkal az álláspontokkal kapcsolatban, amelyek pusztán a vallomások „betanítottságát” hangsúlyozták (az apától Eötvösig). Ha valaki buta lenne, nehéz volna betanítani. Kétségtelen ugyanis, hogy a bíróság előtt Móric – minden előzetes betanításon túl – igen kreatívan állta a sarat mind a vádlottakkal, mind védőikkel szemben. Akiket Móric viselkedésének rejtélye izgatott, már akkoriban felvetették ezt a kérdést.⁷⁶⁶ Arra még készülhetett, hogy apjával szembesítve

⁷⁶⁴ Eötvös Károly, 1968. II. 233–234. A jegyzőkönyv folytatásában Weiszstein vádlott tett fel kérdéseket Móricnak, s az elnök ekkor avatkozik közbe: „Ha új kérdés van az feltehető, de ezt mind elmondta már.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 27.

⁷⁶⁵ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 27. A tárgyalás lezárulása után Szabolcs megye alispánja számadást tett közzé Móric ellátásának költségeiről. A fedezetet Pálffy János gróf havi 40 forintos apanáza biztosította 1882 szeptemberétől. A havi bontásban publikált költségvetésben a tanító havi 10 forintot kapott. Az izraelita imakönyv ára 2 frt 40 kr, egy cipő és egy nadrág 5-5 frt, egy posztó felső ruha 9 frt volt. Az élelmezés havi 15 frt-ba, a mosás 1 frt-ba került. *Függetlenség*, 1883. aug. 10. Scharf Móric ellátása. Vélhetőleg gr. Pálffy János (1857–1934) huszár főhadnagyról van szó. Lásd Gudenus, III. 1998. 22.

⁷⁶⁶ A betanítottság tagadói előszeretettel hivatkoztak ebben a vonatkozásban a perbeli tudósítókra: „egyik sem állta azzal a szilárdsággal, azzal a találékonysággal, azzal a fürge elmével és hajlíthatatlan eltökéléssel az öt prókátor és a kir. főügyészhelyettes tüzeit, mint a Móric gyerek.” Rákosi Viktor: Stádium. Budapesti Hírlap, 1883. jún. 19. Idézi Bary, 1933. 94.

milyen párbeszédre számíthat, de azt honnan tudhatta előre, hogy a furmányos fiskálisok milyen kérdésekkel próbálják sarokba szorítani? A 20. századi koncepciók perek ismeretében sok mindent el tudunk képzelni, ami korábban hihetetlennek tűnt, de ott a bírák, a védők és a vádlottak sem tettek fel váratlan kérdéseket, mindnyájan „preparálva” voltak.

Móric tárgyaláskori viselkedése nehezen kopírozható rá a megfélemlített, visszamaradott falusi zsidó fiú korabeli (és utóbb általa is) sugallt képére. Ha már a képnél – s annak referencialitásánál – tartunk: Móric kortárs ábrázolásainak két alapváltozata ismert. Az egyiket, amely egy fotó alapján készült és még a megfélemlített kisleányt ábrázolja, már láttuk (V/9. kép). Időtengelyre forgatva a vizualitást: az első nap Mórícát. Akit Tóth Béla már idézett közöletlen írása meglehetősen gorombán így ábrázolt: „De ha izmos is, erős is a teste, a feje az még igazi gyerek-fej: megállapodatlan, gömbölyű koponya, amiben van valami embrióyszerű; az arcvonásainak pedig mintha már láttam volna valahol mássát: vagy valami délsvájci faluban, ahol cretin a lakosság fele, vagy egy idiota intézetben. Alacsony, szűk homlok, melyre a Cebus capucinus-majom formájára mohosodik le az apró, sűrű fekete haj; rövid vastag orr, széles duzzadt ajkak. A vonásokban valami bevégzetlen puhaság, mint a hülyékében; de a borzas zsidó szemöldökök alatt két mély, fekete, szűrő szem, amelyek még ha félénkek is, daccal, sötétén néznek és elárulják, hogy e tizenöt éves léleknek megvan a maga komor titka s hogy ezt a szívet (míg más boldog gyermeknél ilyenkor pillekergetésért vagy a legelső ábrándért dobog) ezt a szívet valami nehéz vád nyomja.”⁷⁶⁷

A másik Mórícot, a nyegle kamaszt Ábrányi Lajos rajzolta, épp a tárgyaláson az apával lezajlott második összetűzés után. Azonos fejforma, hasonló vonások, de mégis két különböző arc néz a két portréről. Szinte hihetetlen átalakulás.⁷⁶⁸ Vajon a fotográfia, portrégrafika „valóság-effektusa” erősítheti-e a történeti diskurzusok referencialitásának erejét?⁷⁶⁹

Eötvös is pontosan érzékeli az átalakulást: szerinte volt egyszer „a megoktatott és agyonremített Scharf Móric”, másrészt lett „a hetyke és fennhéjázó, a számító és zsidógyűlölő tanú”. „Ez a tanú már nem fél, nem retteg senkitől. Ez már bátran, sőt büszkén beszél. Ez már nemcsak azt mondja el, amit fejébe vertek, hanem ez már fontol, képzelen, számít, okoskodik s találékony.” Ez utóbbivá átalakulás elképzelt történetét Eötvös adta elő az idézett oldalakon.⁷⁷⁰

Eötvös alapján mélylélektani kísérlet is született Móric „lelki történéseinek” értelmezésére, amely a legyengült „énerővel”, a személyhez kötött ambivalencia „hasításával” és áttolásával, illetve az „agresszorral való azonosulással” hozza összefüggésbe az átalakulást.⁷⁷¹ A Hermann Imre-tanítvány Virág Teréz értelmezésének kiindulópontja

⁷⁶⁷ Tóth Béla, PH. 1907. ápr. 14.

⁷⁶⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 405.; uo. 1883. júl. 28. 442.

⁷⁶⁹ Aligha véletlen, hogy Roland Barthes épp a történelem diskurzusáról szóló írásában – a valóság-effektus kapcsán – kitér a fotográfiára, azt állítva, hogy annak „egyetlen releváns sajátossága éppen az, hogy azt jelenti, hogy az ábrázolt esemény *valóban* megtörtént.” (Kiemelés az eredetiben.) Barthes, 2003. 97. Úgy látszik, „a történelmi narráció halála”, a „referenciális illúzió” ellenére legalább az esemény még valóban megtörtént Barthesnél. Tisztában vagyunk ugyanakkor azzal is, hogy Barthes ugyanitt határozott különbséget tesz épp ebben a tekintetben fotó és grafika között, ám ez nem hatástalanítja, legfeljebb gyengíti az összehasonlításból adódó megfigyelést, amelyet viszont a narratív források inkább megerősítenek. Kinek is higgyünk? A fényképnek, a grafikának, a szemünknek, vagy a szavaknak?

⁷⁷⁰ Eötvös, 1968. 2. 229. sköv.

⁷⁷¹ Virág, 1996. 113–115.

természetesen Móric öccse, Samu monológja, illetve a testvérszületés és -halál által a fiúkban felidézett kasztrációs szorongás.⁷⁷² A szerző megjelöli a Samu vallomásában felbukkanó, kulcslyukon keresztül megleshető rituális motívumokat: a körülmételő széktől [?], a sakterkésen, halottmosdatáson át egészen a kóser állatvágás képeiig, amelyek egy falusi samesz gyermekének tudattalan fantáziájában szétválaszthatatlanul összekeveredtek.⁷⁷³ Abban maradéktalanul egyetérthetünk az analitikussal, hogy „azért olyan látványos a börtönből Henterhez kerülő gyerek személyiségének átalakulása, mert Henter családi környezete egyszerre védi meg a börtön fenyegető szeparációs szorongásától, a reális, az antiszemitizmussal járó egzisztenciális fenyegetéstől és a saját családjában átélt feszültségektől. Eötvös jól követi a gyermekben zajló történéseket, de nem a tudattalan folyamatok felől közelíti meg azokat, miként Krúdy is teszi, hanem a környezet bűnös ráhatását teszi felelőssé a gyermekben kialakuló negatív személyiségfejlődésért.”⁷⁷⁴

Scharf Móric 29/6 883

VI/28. KÉP • Scharf Móric
a tárgyaláson

Mint láttuk, Móric iskolázottsága, mi több, intelligenciája az emlékiratok forráskritikájakor is előtérbe került.⁷⁷⁵ Ha az immár felnőtt Móric el akarja hitetni, hogy eléggé fejlődőképes azóta belátni vétkeit, kénytelen eredendő megátalkodottságát megkérdőjelezni. Például annak hangoztatásával, hogy ő mennyire „szorgalmas és jó tanuló” volt, csak túl korán a tudatot beszűkítő „talmudi stúdiumra” fogták, majd még az iskolából is kivették. Ezzel viszont máris aláásta saját korábbi retardációs tételét. A kérdés csak az, hogy mindez az emlékirat hitelességét kérdőjelezi-e meg, vagy olyan ellentmondásos rehabilitációs szándékkal, mint amilyen az érett Scharf Móricé, szinte lehetetlen múltbeli tetteinket hihető és homogén értelmező keretbe illeszteni és elbeszélni.

Ha a zsidó hagyomány tárgyaláson történt nyílt megtagadásának életrajzi mozzanata nem is bukkán föl Scharf Móric visszaemlékezésében, az elvitathatatlan tény, hogy a Szabolcsi Lajossal találkozó, immár idős Móric ismét jó fiú lett. Ahogy a szövegközlést bevezető riportból kitűnik, ismét megtartja édesanyja „Jahrzeit”-jét.⁷⁷⁶ Szimbolikusan megtörtént a gyermekkori álom visszavétele, bekövetkezett a kamasz konvertita rekonverziója. A riport a visszaemlékezéssel együtt ezt is dokumentálja.

⁷⁷² Virág, 1996. 111. Már jeleztük, hogy ha nem csak Eötvös könyvét tekintette volna forrásnak, néhány félre-magyarázást elkerülhetett volna. Érdemes megjegyezni, hogy Freud kis Hansról szóló klasszikus szövegéhez az alábbi jegyzetet fűzte: „A kasztrációs komplexum az antiszemitizmus legmélyebb tudattalan gyökere, hisz a fiú már a gyerekshobában azt hallja, hogy a zsidónak valamit levágnak a péniszéről – azt hiszi, hogy a pénisz egy darabját –, és ez feljogosítja, hogy a zsidót lenézzé.” Freud: „A kis Hans”, [1993] 134*. Az esetet később Freud a totemizmus kapcsán – Ferenczi egy esettanulmányával kiegészítve – az Ödipusz-komplexus keretében tágabb perspektívába is beillesztette. Freud: Totem..., 1995. 131–133. A megjegyzés itt is kifejezetlenül kerül elő: „Ha gyermekeink a rituális körülmételekről hallanak, azonosítják azt a kasztrációval”. Uo. 150*. Ferenczi idézett tanulmánya Árpádkáról: Ferenczi, 1982.

⁷⁷³ Virág, 1996. 111–112.

⁷⁷⁴ Virág, 1996. 116.

⁷⁷⁵ Handler, 1980. 208.

⁷⁷⁶ Szabolcsi Lajos, 1927. szept. 3. 1927 nyarán Szabolcsi ezért megbékélést jövendőül Scharf Móricnak: „De ma, mikor itt ég a halotti mécses az elköltözött anyáért, ön vissza fogja nyerni a saját lelkének nyugalmaát is.”

A zsidó identitás (és annak megtagadása) kérdésével tehát nemcsak azért van nehéz dolgunk, mert ez önmagában is igen összetett probléma, hanem mert a konverziók és rekonverziók közepette egyáltalán elbeszélhetősége is kérdéses. Az, hogy a legmélyebb lélektani rejtélyről, az önazonosság megtagadásáról egy szót sem szól az önéletírás, nem lephet meg igazán senkit. Ebből a szempontból a tárgyaláson történt szóváltások pótolhatatlanok.

Móricot a tárgyalás első napján a bíró figyelmeztette, hogy *„édes apja és mostoha anyja ellenében”,* mivel terheltek az ügyben, nem köteles tanúskodni, viszont *„idegenek irányában tanúskodni tartozik”.* Később, még ugyanaznap Szeyffert felszólítására, hogy ha akar, *„tehet vallomást atyja ellen”,* Móric azt válaszolta: *„Amit tudok, azt megmondom.”*⁷⁷⁷ Aztán másnap újra felkínálták neki a választási lehetőséget, akkor már legszívesebben nem akart volna, de az első napon elmondottak után, védői és ügyészi intervencióra végül a bíróság úgy találta, hogy most már nem lenne helyes eltekinteni tőle.⁷⁷⁸ A tárgyalás legvégén azonban mégsem eskették meg.⁷⁷⁹ Így egész kálváriája és a felkínált szereppel való azonosulás igyekezete tulajdonképpen értelmetlennek és hiábavalónak bizonyult. Még ki sem mondták az ítéletet, a *Függetlenség* már azt szellőztette, amit aztán Szalay Károly magánvádoló is szóba hozott a tárgyalás végén, hogy *„Móric szándékosan hallgatta el vallomásában atyja a gyilkosságban való bűnrészességét”.*⁷⁸⁰

Móric magára maradt. Mint ahogy Anna Margit festményén látjuk. Matrőzblúzos vőlegényként ünneplőbe öltöztetve, felemelt jobbjának ujjait az elmaradt esküvésre emelve és a vérrrel teli tányérra lefelé mutató bal keze közé szorítottan. Hiába festette meg a művésznő párjaként piros kendővel a fején (lírai realizmus!?), kék liliomok között népmesei vízitündérré varázsolva Solymosi Esztert.

Lehet, hogy semmi alapja nincs a falusi Rómeó és Júlia románc-románoknak, lehet, hogy tiszta abszurd az egész, de hogy drámai feszültséget hordoz a két kamasz kettőse, az tény. Mint ahogy az is tény, hogy a per után egész családjával együtt Hollandiába menekített Scharf Móric – miközben családja hazatért Magyarországra – 25 éves korában, 1894-ben partra szállt Ellis Islandon s három évet Amerikában töltött.⁷⁸¹ Csak

⁷⁷⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 19.

⁷⁷⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 20. Hogy mi érinti az apát, és mi nem, az ezzel kapcsolatos szabatos jogi álláspontot Friedmann fejtette ki: *„Emnek határát meghúzni lehetetlen. A tények, az esetek amnyira találkoznak, hogy lehetetlen azok megítélése és minden egyes kérdésnél vita támadhat az iránt, vajjon ami kérdezett, terheli-e az apát vagy nem. Különb is saját eljárási szabályaink, a gyakorlat, a legfőbb törvényszéki döntvények is és általában Európa államainak minden perrendtartása azt az intézkedést foglalják magukban, hogy igenis megtagadhatja az illető a vallomást; de ha egyszer ezen jogával nem él, a tiszta igazságot tartozik elmondani minden részletre nézve, akár terheli az apát, akár nem.”* Uo. Erre azért elmulasztotta a bíróság előre figyelmeztetni Móricot!

⁷⁷⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 24.

⁷⁸⁰ *Függetlenség*, 1883. aug. 2. A tiszta-eszlári bűnügy végtárgyalása. Tulajdonképpen ezt már egy korábbi cikk is felvetette: *„Móric vallomásaiban s a szemlénél feltüntetett csoportozatban mindenütt ott jött ellentmondásba, hol a hiányzó szereplőt megnevezni vonakodik s a bűnrészességi tényt másra hárítja.”* *Függetlenség*, 1883. júl. 26. Az esküre bocsátás.

⁷⁸¹ Goldziher Ignác Naplójában (valójában ekkorra visszaemlékezés) feleleveníti, hogy 1883-ban Mainzban, a pályaudvaron találkozott Mezey Ferencsel, az Országos Iroda alkalmazottjával, akinek az volt a feladata, hogy Móricot Amszterdamba kísérje. Goldziher, 1984. 128–129. Az amerikai kivándorlásra: www.ellisland.org. 1894.

VI/29. KÉP • Anna Margit: *Solymosi Eszter*VI/30. KÉP • Anna Margit: *Scharf Móric*

nem azért, mert közben híre terjedt, hogy Solymosi Eszter is Amerikában bukkant fel Kohlmayer Lina néven?⁷⁸² Ha a többi lehetőséget elvetjük, akkor is feltehető a kérdés: kizárt, hogy Scharf Móric saját nagyfalusi vallomásának magyarázatát, vagy tágabban: saját egykori identitáságadásának megértését kereste távol az Újvilágban? Hogy tudni szeretne volna, amit hajdan a kíváncsi kamasz a kulcslyukon keresztül sem láthatott?

Performációk

A főtárgyalást a megyeháza nagytermében tartották. Amikor május közepén a törvényszék elnöke elkérte az alispántól a helyiséget, azzal érvelt, hogy a „kir. törvényszék tanácssterme a főtárgyaláshoz megidézettek és meghívottak egy hatodrészét sem képes befogadni”. A kérés magában foglalta a kisterem iránti igényt is „a tanuk és szakértők részére”, valamint a nagyterem átrendezésének kíváncsiát, hogy tudniillik a „királyi ügyészégi helyiség felőli” ajtót kinyithassák.⁷⁸³

⁷⁸² „Amerikában sokat hallottam Solymosi Eszterről [...] Azt mesélték nekem, hogy Kohlmayer név alatt ott él New Yorkban”. Szabolcsi Lajos: Megszólal a nagy tanú. *Egyenlőség*, 1927. szept. 3. Kohlmayer az eszlári keresztény boltos volt, akitől Solymosi Eszter a festéket vásárolta eltűnése előtt. Csak nem utólag még egy potenciális gyanúsított?

⁷⁸³ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 35. Kornis – Zoltán, 1883. máj. 15.

Amikor az eszlári ügyet mint drámát, a főtárgyalást pedig mint spektakulumot képzeljük el, akkor egyáltalán nem irodalmiasítjuk az igazságot. Már a tárgyalás jegyzőkönyvéből vett eddigi idézetek is érzékeltették, a közönség egyáltalán nem volt passzív tömeg, a nézők hangulata (mozgása, derűje), sőt hangjai (morajuk, zúgásuk, sőt bekiabálásaik) komolyan befolyásolták az előadást. A törvényszék elnökének gyakran kellett emiatt fegyelmzően fellépni és rendreutasítani a hallgatóságot. Az előadás-párhuzam annál inkább illik a helyzethez, mivel a tárgyalóterembe belépőjeggyel lehetett bejutni. Kornis Ferenc, a törvényszék elnöke két héttel a tárgyalás megkezdése előtt 35 jegyet küldött Zoltán alispánnak azzal a meghagyással, hogy azokat névre szólóan ossza ki a „tekintetes megyei tisztikar és közigazgatási bizottsági tagok” között. S az alispáni válaszfogalmazvány hátoldalán ott találjuk azok névsorát, akik „hivatalból” részesültek az ingyenes előadásból.⁷⁸⁴ Farkas Gábor és Gunya Sándor, az eszlári bíró és jegyző jegyigénylése már május végén befutott Baryhoz: „Miután a tárgyalási idő közelg, kegyes ígérete folytán tisztelettel kérem, méltóztassék a belépti jegyeket nekünk fenntartani, nehogy a nagy kereslet folytán kimaradjunk.”⁷⁸⁵ Azt persze nem tudjuk, hogy a kapott tiszteletjegyek birtokosai közül hányan jelentek meg ténylegesen a hallgatóság sorában, de a „nagy keresletre” való utalás s a közönség aktív részvétele eléggé sokatmondó. Június elején a *Függetlenség* tudósítója úgy tudta, hogy 200 ülőhely lesz a tárgyalóteremben.⁷⁸⁶ A tárgyalás megkezdése után a *Vasárnapi Ujság* azzal számolt, hogy „harmadfélszáz [azaz 250] hallgató fér” a terembe.⁷⁸⁷ Mikszáth Kálmán, aki a 37. szék volt, abban reménykedett, hogy ez biztosan elől lesz, s keservesen csalódnia kellett, mert az a hely csak valahol a padsorok hátuljára esett. Az első szék a 178. számot viselte.⁷⁸⁸ Eötvös visszatekintve 240 kényelmes ülőhelyről ír. Szerinte „az első padsor a vármegye tisztviselőinek, az ítélőbiróságban részt nem vevő törvényszéki tagoknak s a hírlapi tudósítóknak van fenntartva”. Eötvös még azt is tudni véli, hogy bár „a zsidók elvileg nincsenek, nem is lehetnek kizárva, de az elnök többnek, mint nyolcnak, nem ad engedélyt a tárgyalás kezdetén. Később, hetek múlva, már őket is nagyobb számban eresztették be. A többi kétszázharminckét jegyet nagyrésztben állandó használatra helybeli ügyvédek és orvosok s vármegyei birtokosok s más kiválóbb férfiak számára adta ki.”⁷⁸⁹

Eötvös állítását a felekezeti szelekcióról nem tudjuk ellenőrizni, tudunk viszont konkrét személyről, akitől megtagadták a belépőjegyet. Az *Egyenlőség* első napról tudósító különszáma azért jelent meg csak másnap délután, mert a törvényszék elnöke Szabolcsi Miksától, a lap külön tudósítójától „a belépti jegyet utolsó percben közvetlenül a tárgyalás megkezdése előtt” megtagadta.⁷⁹⁰

⁷⁸⁴ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 30–32. Kornis – Zoltán, 1883. jún. 5.; Zoltán – Kornis, 1883. jún. 7.

⁷⁸⁵ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/II. 19. Farkas Gábor, Gunya Sándor – Bary, TE, 1883. máj. 31. Kérésük nyomtatékosításaként nem mulasztanak el gratulálni Barynak a „debreceni szabad polgárságtól” kapott elismeréshez (egy díszserleghez).

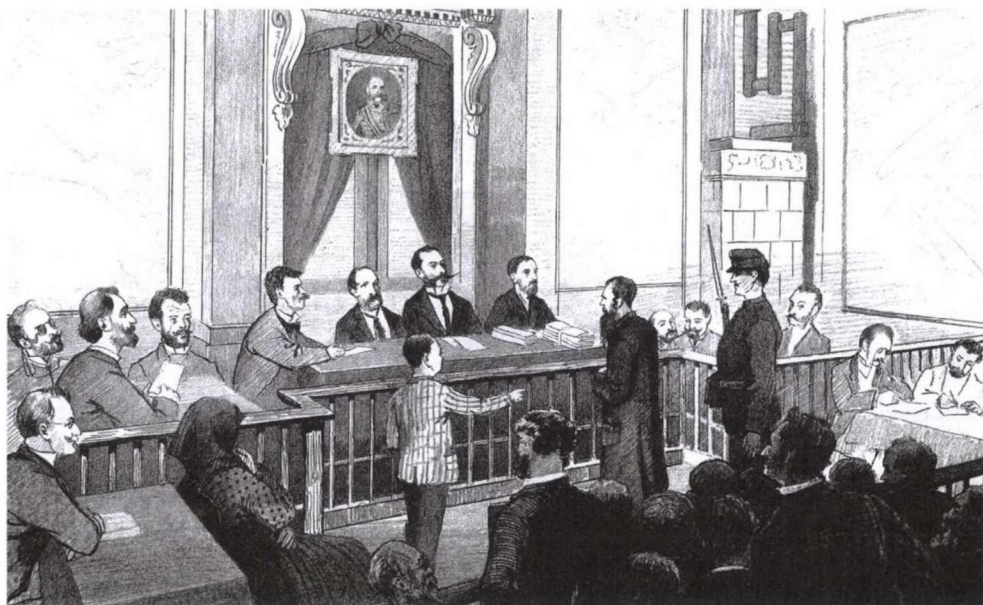
⁷⁸⁶ *Függetlenség*, 1883. jún. 5. A tiszta-eszlári bűntény. Közvetlenül a tárgyalás megkezdése előtt már 300-ra becsülte a férőhelyek számát. *Függetlenség*, 1883. jún. 19. Távirat.

⁷⁸⁷ VU, 1883. jún. 24. 406.

⁷⁸⁸ MKÖM 66. k. 130. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 21.]

⁷⁸⁹ Eötvös, II. 1968. 296.

⁷⁹⁰ *Egyenlőség*, 1883. jún. 20. 1. Olvasóinkhoz. Bary utólag sem mulasztja el támogatni ezt a lépést: „Természetesen Korniss [sic!] – igen helyesen – megtagadta a Szabolcsi kérésének teljesítését. Annak a sajtóterméknek a tudósítóját, mely magyar bírakról olyan hangon írt, mint ahogy cégéres gonosztevőkről szokás, nem ismerhette el Korniss Ferenc hivatásos újságírónak, aki Mikszáth, Rákosi, Tóth Béla, Günther Antal és a többiek között foglalhatna helyet.” Bary, 1933. 549.

VI/31. KÉP • A tárgyalóterem (Móric szembesítése Schwarz Salamommal)

A tárgyalóterem térbeli elrendezése a büntetőper résztvevőinek szerepfelosztását követte, és a felek perbeli pozícióinak elkülönítését szimbolizálta. A padosorokkal szemközt, korláttal elválasztott térségen állt a bírói emelvény. Ferenc József képe alatt ott trónolt a háromtagú bíróság. Tőlük jobbra a főügyész helyettese, balra a védők. „A bíróság előtti négy lépésnyi széles tért szintén korlát választja el a terem többi részétől. Itt vannak a bírói emelvénytől jobbra a szakértők, balra a hivatalos gyorsírók részére fönntartott helyek. A bírósággal szemben négy hosszú pad áll, mely a vádlottak és tanuk részére állíttattak oda. A korláton kívül a közönség foglal helyet.”⁷⁹¹

Ha egy életképpelenettel akarjuk benépesíteni a termet, immár nem az első napról, hanem valamelyik későbbi, bejáratottabb időből, aligha hívhatunk segítségül jobb színpadképfestőt Mikszáth Kálmánál: „A medium tele volt tanúkkal, vádlottakkal; festői csoportozat: jobbról Solymosiné ül bánatos arcával egy külön széken, lábánál leánya, Zsófi guggol. Ha megszólalnak ők ketten, mint kígyók sziszegnek rájuk a zsidó asszonyok és leányok, s valóságos nyelvelés tör ki a színpadon, akarom mondani: a teremben. Távolabb Szalay ül, a magánvádoló, árván egy asztalnál. Hangját még eddig nem hallotta senki. Attól tartanak, hogy a feje begyepesedik. A sakterek még mindig unatkoznak. Buxbaum a markában gondosan elrejtett tubákpikszisét Scharf háta mögött lopva egyre előveszi megszagolni, mintha csak azt mondaná: »türelem, kedves orrom, türelem«. Scharf kezeivel legyezi magát. Huriné kidülledt szemei kísértetiesen forognak szerzte a mintegy harminc főből álló aktuális pörszemélyzet, mert a többi még bent

⁷⁹¹ VU. 1883. jún. 24. 406. Kornis jobbán Gruden Ernő bíró, balján Russu Gusztáv bíró, Gruden mellett az asztal sarkánál pedig Simon Viktor, a titkár. Szalay magánvádoló előtt a széken özvegy Solymosiné.

van a nézőtér mögötti tanácsszobában, melynek ajtajából épp e percben üldözi el Baryt Friedmann örökös agyarkodása. A kihallgatandók egy része, melynek pad nem jut, a sorompók előtt a földre telepszik. Képviselve van itt minden kör és minden réteg; a nyolcvanéves, összetöpreődött anyókatól, Feuermann Sárától kezdve egész a falusi »bakfis«-ekig, kiknek üde tavasz feslik az arcukon.”⁷⁹²

A hátsó sorokból az egész teremre rátekintéssel bíró Mikszáth ráébredt arra is, hogy ez még nem a teljes publikum. „A nagyobbik teremből jobbra-balra egy-egy kisebb terem nyílik: az egyikben a tanúk vannak százon felül, a másik terem (hogy egészen olyan legyen a benyomás, mint az országgyűlésen) amolyan büféféle, hol a gavalér törvényszéki elnök vendégli meg azokat frissítőkkal, akiket nagyon elcsigázott már a nagy hőség és fáradságos izgalommal járó hallgatás. Ugyanennek a büfének az ajtaján kedves női fejcskék kandikálnak ki, szökek, barnák vegyesen.”⁷⁹³ A közönség nem elhanyagolható s zömmel női része tehát mintegy kívülállóként tanúja az eseményeknek. Hozzá kell tennünk: kárpótlásként a „hölgyeknek van a legjobb kilátásuk, ők szembe láthatják az eszlári dráma személyeit. Frissen szakíthatják a benyomásokat. Láthatják a közönséget, csak éppen a bírakat és védőket nem, mert ezekkel mi közönség vagyunk szembe.”⁷⁹⁴

Az egyik külföldi tudósító, Paul Nathan (1857–1927) még szélesebb panorámában láttatja az egyszerre színházi és parlamenti hangulatot: „A tárgyalás helyettesített lóversenypályát és parlamentet, színházat és korzót és egyházi koncertet: az ülés előtt az emberek üdvözölték egymást, nevetgéltek és tréfálkoztak. Mintegy annak szimbólumaként, hogy a társadalom, ki érdekből, ki pedig szórakozásvágyból, eltökélten és minden irányból átkarolta az ügyet, még a bíró háta mögött is hallgatóságot lehetett látni. Ha a bírói kollégium a terem végén található tanácskozó szobájából a porondra lépett, mögöttük, a bírói fejek között az ajtóban, a magyar király és osztrák császár képe alatt virágzó asszonyfejek is felbukkantak: ott, a királyi páholyban ugyanis – az újságírói vicc ekképp keresztelte el ezt a helyiséget – tartózkodtak az előkelők legelőkelőbbjei, s ugyanabban a szobában, ahová a bírói kollégium határozathozatalra vonult vissza, fogyasztották el frissítőiket udvarias társalgás közepette ezek a hölgyek is.”⁷⁹⁵

Az első két napon különösen zsúfolt és zajos volt a tárgyalóterem, a nézők már reggel nyolc előtt gyülekezni kezdtek, pedig a tárgyalás csak 9 óra után kezdődött. Ám aztán az események elhúzódásával a terem levegőtlen fülledtsége, a közzvádló tiltakozása és az elnöki beavatkozás megtette a magáét. A tárgyalás hangulatának forrósága mindinkább azoktól a témáktól függött, amelyekről éppen szó esett. A boncleletek ismertetése viszont különösen lankasztóan hatott.

A tárgyalás koreográfiája szempontjából érdemes áttekinteni a nemek szerinti kontextusok változását: a hullaszemlében még férfiak és nők együttesen vettek részt, ám lényegileg megváltozott a helyzet a boncolásnál. Mind a helyi boncolóorvosok („a csonkafüzesi szakértők”), mind a későbbi exhumálás pesti egyetemi tanárai „természetesen” férfiak voltak. A bíróság is szigorúan férfiintézmény volt, mind a bírák, mind az

⁷⁹² MKÖM 66. k. 158–159. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 25. [jún. 26.]

⁷⁹³ MKÖM 66. k. 131. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 21.]

⁷⁹⁴ MKÖM 66. k. 131. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 21.]

⁷⁹⁵ Nathan, 1892. 70–71. (fordítás németből). Dr. Náthánként említve érdekes portrét fest róla Eötvös, II. 1968. 305.

ügyvédek tekintetében. A végtárgyalás közönsége azonban megint koedukált lett. Eötvös Károly tudatosan arra törekedett, hogy ezt a helyzetet a védelem érdekében maximalisan kiaknázza. A tanú zavarba hozása lehetett a cél, amikor a református lelkészhez például azt a kérdést intézte a mell (és a nemiség) kifejlettsége kapcsán: „*Ki volt-e fejlődve a hulla csecse?*” Mire a fiatal, akkor még nőtlen lelkész azt felelte: „*Ammyira kifejlődött, hogy laikus által is annak állítható lett volna, nem volt.*”⁷⁹⁶ Eötvös a református tanító kihallgatásakor még ennél is tovább ment. Az ugyanis a „domború mellkas” és a „széles csípőcsont” alapján állította, hogy a holttestben nem ismert rá Solymosi Eszterre. Eötvös így folytatta: „*Domború volt-e az emlője?* Várkonyi: *Azt nem néztem meg, csak, hogy volt emlője, azt láttam.* Eötvös: *Hát a csecsbimbójára emlékszik-e...?* Várkonyi: *Azt nem nézte meg figyelemmel, csak arcát és lábát.*” Eötvös nem hagyta ennyiben: „*azt gondolom, hogy azt nem tudhatja, milyen széles volt Solymosi Eszter!* Várkonyi: *Láttam, hogy vékony leány volt.* Eötvös: *De a leányt magát meztelenül sohasem látta?* Várkonyi: *Nem láttam.* Eötvös: *Tehát csak kombinálja, hogy vékonyabb volt.*”⁷⁹⁷ Az ilyen és ehhez hasonló kérdések jól mutatják, hogy elsősorban a védelem igyekezett hasznot húzni a nemiségre való utalgatásokból. Eötvös taktikájában a nemiségen keresztül bonthatók ki az alternatív indítékok (nemi erőszak, leányrablás, szexuális gyilkosság). Ezek hangsúlyozása gyengíti a várvadatot. Akin nemi erőszakot követtek el, vagy szexuális gyilkosság áldozata lett, azt nem ölhatték meg zsidók rituális gyilkosság céljából. Eötvös tudatosan forgatta ezt az eszközt, s minden ellenkező híreszteléssel szemben előre bejelentett módon. Egyrészt, hogy zavarba hozza a zsidó vádlottakra terhelő tanúkat, másrészt pedig, hogy megbontsa a vádlottakkal szembeni ellenszenvének sűrűn hangot adó közönség látszólagos egységét. Azonban a nemiségre való nagyon is direkt utalások igen kétélű fegyvert jelentettek. Elsősorban azért, mert Eötvös célja nem a nemi erőszak, hanem az öngyilkosság verzió bizonyítása lett volna (ami tanúk híján amúgy is gyenge lábakon állt), s ehhez ezek a vallomások nem vittek közelebb. Másfelől mindenféle metaforikus zamat nélkül ugyan alkalmasak a közönség hergelésére, Eötvösnek a nyíregyházi társaságból való kirekesztettségét nyilván nemhogy oldotta, hanem még inkább elmérgesítette ez.

Bary visszaemlékezése szemrehányást is tesz Eötvösnek ezekért a „szemérmetlen kérdésekért”: „*Férfiasság, illem, udvariasság követelték volna, hogy előzetesen figyelmeztesse a nőket azontúli kérdéseinek szemérmet sértő voltára. Nem tette.*”⁷⁹⁸ Bary szerint a fenti, lelkészhez, tanítóhoz intézett kérdések nagy felháborodást váltottak ki a nyíregyházi úri közönség soraiban. Mintha azok csak úgy ültek volna a tárgyaláson, mint egy színpadi előadáson. Bary azonban megfedkezik arról, hogy azon a napon, amikor a fenti kérdések elhangzottak, Eötvös már korábban a következő szavakkal fordult a tárgyalást vezető bíróhoz: „*Nagyságos elnök úr...! Valószínű, hogy Lápossy tanúhoz oly kérdések is fognak a védelem részéről intézteni, amelyeket szokott társadalmi felfogásunk szerint magán társaságban vitatni és emlegetni nők jelenlétében nem szoktak; amely kérdések azonban művelt és tisztességes hölgyek előtt sem obszcénok, sem nem botrányosak; miután ezen kérdések tendenciája az igazság kiderítése. Kötelességemnek tartottam ezt nagyságodnak bejelenteni, hogy ahhoz [sic!] képest méltóztassék a közönséget figyelmeztetni.*”⁷⁹⁹ Az elnök azonban

⁷⁹⁶ T-E (Napi Értesítő), Lápossy János, 1883. júl. 6.

⁷⁹⁷ T-E (Napi Értesítő), Várkonyi Ferenc, 1883. júl. 6.

⁷⁹⁸ Bary, 1999. 588.

⁷⁹⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 6.

nem látta szükségesnek az intézkedést, csak kérte Eötvöst, hogy előre szóljon, ha „szemérmét sértő kérdést” készül feltenni. Eötvös nem szólt még egyszer, ő úgy érezte, megtette a magáét, az elnök pedig nem intézkedett. Pontosabban napokkal később, amikor a boncvizsgálati jegyzőkönyv felolvasása kerül napirendre, s a közönség soraiban többen szedelőzködnek, az elnök ezt javasolta: „*Akik a közönség köréből távozni akarnak, azt most tegyék meg.*”⁸⁰⁰ Miután férfiak ítélkeznek férfiak fölött, viszont a közönség soraiban elég nagy számban ott ül a kíváncsi asszonysereglet, amikor a női test erotikus zónáiról vagy épp a boncolás által feltárt részokról esett szó, „természetesen” elsősorban a női hallgatóságnak illett elhagyni a termet. Továbbá: a férfiasság ismérve kellett volna hogy legyen a nők figyelmeztetése a szemérmetlennek minősíthető kérdések elhangzása előtt.

De nem csak a korlátnál húzódott a tárgyalóterem egyetlen feszültségzóna-határa. Szinte minden tudósító megemlékezett arról, hogy Bary hivatalból, Verhovay tudósítóként, Ónody pedig passzióból állandó aktív résztvevője volt a nézőtérén folyvást zajló performance-nak. Ónody és Verhovay egyesek szerint az első sorban egymás mellett ültek, mások szerint két különböző sarokban.⁸⁰¹ Bary egyenesen olyan helyet foglalt el, hogy minden tanúnak mellette kellett elhaladnia és helyére visszamennie. Friedmann védőügyvéd (Szeyffert segítségével) szinte állandó foglalatossággént próbálkozott azzal, hogy Baryt ebből a kulcspozíciójából kibillentse, vagy úgy, hogy kiküldesse a teremből, vagy úgy, hogy a tanúk padjára szólíttassa. Kornis azonban mindkét törekvését sikerrel igyekezett megakadályozni.⁸⁰² Rendszeresen tudósítottak a lapok a fő- és alispán jelenlétéről is.

Az érdeklődők serege természetesen nem korlátozódott a nagy- és kisteremre. „Volt közönség azonban kint az előcsarnokban, a széles lépcső feljáratán, a kapu alján s kint a szabad téren. A közönség rendesen száz meg száz emberből, néha egy-két ezer főből állott. A tárgyalási terem nagy ablakai a szokatlan nagy nyári hőség miatt rendesen nyitva voltak. Sok szó az ablakon át is gyakran kihatolt a szabad térre. Járókelők nyomban értesítették a szabadterei közönséget a fontosabb részletekről. A tetszés és nemtetszés zaját gyakran mi is behallottuk a szabadból. Tárgyalás végeztével naponként a külső közönség önként nyitott sorfala közt kellett szállásunkra mennünk, s bizony sokszor hallottuk szereplésünknek hol haragos, hol mulatságos, de rendesen nyers bírálatát.”⁸⁰³

● PERFORMEREK VI. (köz- és magánvádlók)

A tisztaeszlári per abban is különleges volt, hogy a jogi szereplőket meglehetősen furcsa helyzetekbe, hogy ne mondjuk, szerepzavarba hozta. Élesen exponálódott ez a perben a közvádoló szerepét betöltő Szeyffert Ede (1831–1907) főügyész helyettes, későbbi kúriai bírósági elnök esetében.⁸⁰⁴ Szeyffert közvetve már akkor szerepet kapott, amikor 1882 nyarán Egresi Nagyt írásban instrualta.⁸⁰⁵ Személyesen először az ügyben az exhumálás idején jelent meg, oda már öt küldte a

⁸⁰⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 12.

⁸⁰¹ A *Budapesti Hírlap* tudósítását arról, hogy az első sorban egymás mellett ültek idézi Nathan, 1892. 71. Mikszáth két különböző szögletben látja őket. MKÖM 66. k. 132. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 21.]

⁸⁰² T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 25; uo. jún. 26; uo. jún. 27; uo. jún. 28.

⁸⁰³ Eötvös, II. 1968. 304.

⁸⁰⁴ Révai, XVII. 1925. 578.

⁸⁰⁵ Bary, 1933. 315–316.

főügyész, másik helyettese, Székely Ferenc helyett. Róla nem készült portré a *Vasárnapi Ujság*-ban, de magunk elé képzelhetjük Mikszáth plasztikus ábrázolásában: „Szeyffert a legbátrabb ember, akit valaha láttam. Külséjéről éppen nem látszik. Magas, sovány ember. (Ha kövérebb lenne, sokkal lustább lenne, mintsem a mások dolgát csinálja.) Hosszú nyaka van, laikus ember azt hinné, hogy hajlékony ez a nyak. Pedig makacs kálvinista természetű. A háta meg van egy csöppet görbülve, fejét sűrű deres haj köríti, s épp ilyen tömött szakáll az arcát, apró, kékes szemeivel szelíden néz. Halkan beszél, nagyon rossz szónok, nagy műveltségű ember, kellemes modora van. Arcán sohase látszik semmi. Örökösen egykedvű. Egy csöpp izgatottságot sem árul el, s éppen ez ingerli legjobban az ellenfeleit. Vonásaiból, melyek lágyak, senki sem venné ki a roppant akaraterejt, és azt a rettenetes csökönyösséget, mellyel egy egész országot dühbe hozott.”⁸⁰⁶ A végtárgyalás idején csak „vádoló-védőként” emlegették. Amikor ugyanis rögtön a tárgyalás elején ismertette a vádiratot, a hallgatóság azt inkább védbeszédnek érezte. Mikszáth is a védők között írt róla. Saját közzévalói szerepét Szeyffert ekkor így summázta: „E történetnek megoldása, ezen vérvádnak tárgyalása végett jelentem meg ma egész tisztelettel a tek. kir. törvényszék színe előtt, a helyettes koronaügyész s budapesti kir. főügyész rendeletéből. [...] Elővélelem és elfogultság nélkül, nyílt arccal állok itt azon egyszerű utasítással ellátva: »tegyem meg a közzévalói köteleességet!« E köteleességemnél fogva, a bűnösség kimondását fogom indítványozni a valóban bűnösök ellen; de ugyancsak törvényes köteleességem kifolyásából pillanatig sem habozandok a vád alóli felmentés indítványozásában azokra nézve, akiknek büntelensége kiderülni fog. f...] Bűnhődjék a bűn, avagy diadalmaskodjék a büntelenség.”⁸⁰⁷ Bary visszaemlékezése, már-már írói babérokra pályázva, eposzi baljós előjeleket is felelevenít a vádbeszéd hangulati háttereként: „Midőn Szeyffert beszélni kezdett, odakünn sötét felhők tornyosultak, s csakhamar koromsötétség borult a tárgyalóteremre, amelynek homályából kísértetiesen vált ki a hosszúsakállú, bozontoshajjú, pájeszes, kaftános zsidók serege. Mire Szeyffert beszédének utolsó mondatához ért, mintha a tárgyalóterem hangulatának túlfűtött izgalma ráragadt volna a természetre. Odakünn rettenetes égháború tört ki. Csattogó villámlások világították be a tárgyalóterem ablakait és hatalmas zúgó mennydörgés közben hangzotak el sztentori hangon Korniss elnök kemény férfias szavai:”⁸⁰⁸ „Arra nézve, hogy az előterjesztett vádnál leginkább mentő okok használtattak, melyek főként a védelemhez tartoznak, semmi megjegyzésem nincs. (Helyeslés a közönség köréből).”⁸⁰⁹

Ez azonban csak a kezdet volt. Éles sajtótámadások sora indult Szeyffert működése ellen.⁸¹⁰ Sőt, a nyíregyházi keresztény ügyvédek egy csoportja egyenesen az igazságügy-miniszterhez fordult, hogy a közzévalói tisztén esett sérelmet orvosolja. Ahogy az épp egytucatnyi helyi ügyvéd idős Krúdy Gyula kezdeményezésére fogalmazott: „És íme mit tapasztalunk!! eme felette nagy fontosságú bűn per, közzévalói nélkül tárgyalatik, mert a köz vádló álarca

⁸⁰⁶ MKÖM 66. k. 166. Szeyffert, 1883. jún. 26. S bár a jellemzés kitűnő, Mikszáth melléfog a „kálvinista nyakat” illetően, Szeyffert római katolikus volt. OSzK Mf. FM 8/35 797. 494. tek. Gyászjelentés.

⁸⁰⁷ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 19. Mint mondta, az indíték nincs explicit módon benne a vádhatározatban, de hozzáteszi értelmezésként, valójában „a vallás-szertartási gyilkosság gyanúja forog fenn”. A korabeli eljárás szerint a vádhatározatot a törvényszék hozta mint elsőfokú bíróság, de a végtárgyaláson a kir. főügyész helyettesének mint közzévalóinak kellett a vádat képviselnie. Eötvös, II. 1968. 289–291.

⁸⁰⁸ Bary, 1933. 551.

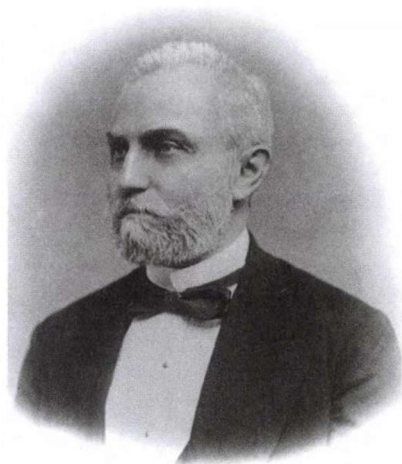
⁸⁰⁹ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 19. Kornis rögtön visszautasította, hogy a törvényszék „a vádban a vallás-szertartási gyilkosságot tekintette volna”.

⁸¹⁰ Bary elégedetten tart sajtószemlét. Szerinte egyedül a kormány-félhivatalos *Nemzet* lógott ki a sorból. Az ugyanis így értelmezte a közzévalói szavait: „Szeyffert főügyész helyettes azért jelentette ki, hogy a vádat csak feltételeken emeli, hogy meg lehessen tartani a főtárgyalást.” (1883. jún. 20.) Bary, 1933. 551–555.

Bary Paulert egy helyütt „névleges igazságügyminiszter”-nek titulálja.⁸¹⁴ Másutt mint „tudós elméleti ember”, „s nem gyakorlati államférfi” kerül terítékre, akinek „nem volt érzéke a »salus reipublicae« követelményei iránt. A bírói függetlenség előtte szent és sérthetetlen volt.” Ezt, minden látszat ellenére, a javára írja. Vele szemben Bary szerint „Kozma Sándor éppen ellenkező egyéniség. Az ügyészi intézménynek Magyarországon e nagyszerű megteremtője, ízig-vérig gyakorlati ember, akit minden ténykedésében a »salus reipublicae« követelménye vezetett. Kozma tisztán látta és átértette Tisza Kálmán intencióit.”⁸¹⁵

Kozma Sándorral, a budapesti főügyésszel Pauler hivatalánál és alkantánál fogva régi ellentétben állt, amit az eszlári ügy csak jobban felszínre hozott. Rejlett ebben legbelül árnyalatnyi katolikus-protestáns szembenállás. A konkrét ügyben visszavezettek a szálak az előző év szeptemberi Bary és Egresi Nagy közötti konfliktusban felbukkanó vizsgálóbíró-ügyész összeütközésre. S hogy a nagypolitika se maradjon ki: Kozma Paulerrel szemben Tisza Kálmán embere volt. Már az ügy kezdetén, amikor 1882. június 28-án délelőtt a Minisztertanácsban szóba került az eszlári eset, s Tisza a nyíregyházi „bírószág eljárása ellen keményen nyilatkozik. Szennyfoltnak tartja”, Pauler rögtön tudni véli: „látszik, hogy Kozma nála volt.”⁸¹⁶ Másnap délután otthon olvasgatva az eszlári hivatalos aktákat, ezt jegyzi fel: „rám azt a benyomást teszik, hogy a vád alá helyezés kikerülhetetlen, habár a miniszterelnök más nézetben van.”⁸¹⁷ Az előnyomozás „idejétmúlt kötött bizonyítása” (aminek egyébként is híve volt)⁸¹⁸ szinte predeterminálta ezt a következtetést. Ebből a látószögből nem vetődött fel kérdésként, hogy vajon miként keletkeztek azok a vizsgálóbíró előtt tett vallomások. S amikor pár nap múlva Tisza szorongatta, hogy írjon Kornisnak, amire felügyeleti jogánál fogva lehetősége lenne, panaszosan rója fel naplójába az akár krédónak is tetsző mondatot: „én nem szeretek beavatkozni.”⁸¹⁹ Más volt a helyzet a neki közvetlenül alárendelt ügyészség esetében.

Kozma Sándor (Kőröshegy, Somogy megye, 1825 – Budapest, 1897) Sopronban az evangélikus líceumban, Pécsen a ciszterekknél, Pápán a református kollégiumban végezte tanulmányait, majd a jogi tanfolyam után 1847-ben ügyvédi vizsgát tett. Részvétel a délvidéki harcokban, gyakorlati ügyvédkedés, 1861-es képviselői mandátum után 1867-ben osztálytanácsos lesz az igazságügy-minisztériumban, 1869-ben polgári peres ítéldőszéki bíró a királyi Kúrián, hogy aztán az 1871:XXXII. tc. értelmében felállított királyi ügyészség megszervezésében találja meg igazi hivatását.⁸²⁰

VI/33. KÉP • Pauler Tivadar igazságügy-miniszter

⁸¹⁴ Bary, 1933. 556.

⁸¹⁵ Bary, 1933. 310.

⁸¹⁶ OSzK Kt Quart. Hung. 2611 Pauler: Napi Jegyzetek, II. 1882. jún. 28.

⁸¹⁷ Uo. jún. 29. Amikor egy évvel később, már a tárgyalás alatt a Minisztertanácsot követő ebéden kerül terítékre az ügy, Pauler Tisza Kornis Ferenc elleni támadását „erős philosemitizmusával” magyarázza. Uo. 1883. jún. 22. Tanulságos, hogy 1882-ben még nincs utalás a naplóban Tisza filosemitizmusára.

⁸¹⁸ Stipta, 2003. 5. Pauler tankönyvének eljárásjogi értékelését lásd Bónis–Degré–Varga, 1996. 243–244. (A vonatkozó részt Degré Alajos írta)

⁸¹⁹ OSzK Kt Quart. Hung. 2611 Pauler, Napi Jegyzetek, II. 1882. júl. 1.

⁸²⁰ Szinnyei, VI. 1899. 1453–1454; Kozma György, 1940. 33–69; Györgyi, 1999; Nagy Károly, 2002. 71–73. Közszerep és magánélet viszonyáról tanulságos észrevétele fiának, a költőnek, hogy édesapja, „aki közpá-

VI/34. KÉP • Kozma Sándor,
főügyész

Kozma nem mindig számított közellenségnek Szabolcsban. Nem volt olyan rég 1881 nyara, amikor a fogház és az ügyészi hivatal vizsgálatára három napra Nyíregyházára érkezett. A második napot a törvényszék elnökével, Kornis Ferencsel jó egyetértésben töltötte. Természetesen a Sóstó-fürdőbe is ellátogatott, ahol elmerült a helyi társasági életben. Mint a helyi tudósító írja: „barátságos, sőt nyájas modorával a szíveket lebilincselte.”⁸²¹ Kozma egy év múlva, szeptember elején ismét a szabolcsi megyeközpontba látogatott, s a konkrét esetre tekintettel, a régi jó barátság jegyében magával Kornissal, Eszláron is körülnéztek. Itt a községi bíró, Farkas Gábor együtt látta ebédre vendégül őket. (Vajon a saját házában, vagy másutt?) A konzumálás közben elhangzottakat Farkas Gábor később Nyíregyházán elmesélte Zoltán János alispánnak, aki az információkat továbbadta a szintén a városban tartózkodó Verhovay Gyulának. A beszélgetés részletei azután – kommentárokkal – a *Függetlenség*ben is megjelentek. Többek között ekkor hangzott el Kozma szájából az a vélemény a tiszsaeszlári ügygel kapcsolatban, hogy szerinte „csak 5-6 úriember találta ki az egész mesét.”⁸²²

Hogy a tiszsaeszlári ügyben mindkét tábor az összeesküvés-elméletek alapján állt, az visszatekintve nem lephet meg különösebben senkit. Kozma kijelentésében – amikor Farkas Gáborhoz szólván, azt „kedves bíró uramnak” titulálta – az „úriemberek” emlegetésével a főügyész vendéglátóját, Farkas Gábort kivette az „összeesküvői körből”. Farkas Gábor taksás nemes családja történeténél már idéztük a kivételes konszenzust, amellyel sem Bary, sem Eötvös nem vett tudomást a bíró helyi nobilitásáról. Kozma ezt valószínűleg észre sem vette. Az elhangzott kijelentések, a kölcsönös cáfolatok viszont még egy hónapig foglalkoztatták a sajtót.

A nyíregyházi ügyvédek tiltakozását egyébként 1883 nyarán megkapva Pauler nem sokáig késlekedett. Nem vonakodott úgy, mint anno Kornis és a törvényszék esetében. Láthatóan már amúgy is készülődött Szeffertet figyelmeztetni, s a leckéztetés közvetve Szeffert főnökének, Kozmának is szólt – ha nem elsősorban neki! Azonnal intern tanácskozásra hívta össze a minisztériumi ügyosztályok főnökeit, és a válaszlevélhez „László és Kovács conceptusát” adoptálta.⁸²³ A Szeffert magatartását helytelenítő rendeletet egyidejűleg Kozmának is megküldte. Hamarosan megérkezett Kozma válasza, amely felpanaszolja, hogy miközben a törvény védelme alatt álló főügyészt és helyettesét a nyilvánosság előtt „hallatlan inzultusok” érik, inkább elismerést s nem kritikát vártak volna. Kozma tartására jellemző, hogy derekasan kiáll helyettese mellett. A megfogalmazás mesteri: „Különben kötelességszerűen ki kell jelentenem, hogy ha az eszlári ügyben a közvádoló részéről ejtett egyes szavak, kifejezések, szóval némely egyéni momentu-

lyán hatalmas energiával s nagy sikerrel küzdött azért, hogy Magyarországból a testi büntetés utolsó maradványait is kiirtsa, azt otthon a fiaival szemben sűrűen és keményen alkalmazta.” Kozma A., 2001. 65.

⁸²¹ SzmK. 1881. aug. 25. 3. Tárogató.

⁸²² *Függetlenség*. 1882. szept. 15. Verhovay visszaemlékezésében így idézi Kozma kijelentését: „Öt-hat uri ember csinálta az egészet.” Verhovay, 1890. 84. Az egész történetet részletesen feleleveníti Bary, 1933. 356–358. Itt a nevezetes mondat egyszer a *Függetlenség*ben leírt alakban fordul elő („csak 5-6 úriember találta ki az egész mesét”), később viszont a Verhovay féle formában szerepel („5-6 úriember csinálta az egészet”). Nem akarunk a szavakon lovagolni, ám nyilvánvalóan nem mindegy, hogy egy mese kitalálásáról vagy az „ügy” fabrikálásáról esett-e szó.

⁸²³ OSzK Kt Quart. Hung. 2611. Pauler: Napi Jegyzetek, II. 1883. jún. 25. A tanácskozáson név szerint hárman vesznek részt: Zádor Gyula, Kovács Kálmán, dr. László Zsigmond, mindhárman miniszteri tanácsosok, az I, II, és IV. ügyosztály főnökei. Tiszti címtár, 1884. 284.

mok azé is, aki ott engem képvisel, – az álláspont, a melyet ott ő elfoglal, az enyém, s azokért a felelősséget én tartozom s én fogom viselni. Álláspontomat – határozottan a törvényre és a törvényes gyakorlatra alapítottam...⁸²⁴ Pauler végül másnap viszontválaszul nem Kovács „igen szigorú” fogalmazványát küldi el Kozmának.⁸²⁵ Sőt László fogalmazványa is láthatóan megszélesült, mire a kiadóhoz került. Tiltakozik június 25-i rendelete félremagyarázása ellen. Szerinte a közvádló álláspontját „az ügy érdemére nézve” befolyásoló kielégítő utasítást az „aki nem közvetlen szemlélője a közvetlen és szóbeli eljárásnak alig adhat” (a célzás nyilván Kozmára is értendő), s idézett rendelete kizárólag a közvádló teendőinek „alaki részét” érinti, amelyet „a törvény és törvényes gyakorlat”, a „hivatás természete és létoka” határoz meg (kiemelés az eredetiben).⁸²⁶

A közvádlót érő inzultusok azonban nemhogy nem szűntek meg, hanem kifejezetten durvábbá váltak. S a cselekmények színtere is távolabb került a tárgyalás színhelyétől. Június 30-án a nyíregyházi színházban (amely akkor a Hárs vendéglő udvarán álló Arénában működött), amikor éppen a *Koldusdiák* előadása ment, egy Zarándy nevű fiatalember „a páholyinyitogató által legdurvább sértésekkel teleírt névjegyet küldött Szeffertnek”, s egy vidéki antiszemita lapot is mellékelte hozzá, amely a közvádlót cseplőte.⁸²⁷ Az eset annál is kínosabb volt, mert sem Szeffert, sem Zarándy nem egyedül tartózkodott a színházban. Szeffert Lázár Károlyral, az Egressi Nagy helyére kinevezett ügyésszel egy páholyban ült, Zarándy pedig Elek Mihály szabadságon levő huszárkapitány társaságában jelent meg. Lázár Károly és a főispán is arra utasította a nyíregyházi rendőrkapitányt, hogy szigorúan dorgálja meg Zarándyt. A *Pester Lloyd* tudósítója, Geiszt Károly viszont, aki jelen sem volt a színházban, egy táviratban azt vélelmezte, hogy Elek volt Zarándy provokációjának értelmi szerzője. Miközben a főkapitány-helyettes jegyzőkönyvet vett fel az önként jelentkezett Zarándyval és a 6 órai vonattal kiutasított Nyíregyházáról, egy tudósítás szerint Ónody és Verhovay leckéztette hangosan Geisztet, a „deres fejű öregurat” a tárgyalóterem előcsarnokában, amiért a *Függetlenség* tudósítójának állította Zarándyt.⁸²⁸ Más forrás arról tud, hogy Turánszky százados és Zoltán alispán „vett tőle

⁸²⁴ MOL K 577 IM Eln. K 5 t. 7. cs. 147–148. Kozma Sándor – IM, Bp. 1883. jún. 27. Eljárásának kivizsgálására a tárgyalás befejezése után a Kúria tanácselnökeiből alakítandó szakértő bizottság véleményét kívánja kikérni. Uo.

⁸²⁵ Kovács „igen szigorú” fogalmazványában az állt, hogy a miniszter rendeletében elhatározott akaratának „minden körülmények között érvényt szerezni” fog. S kijelenti, hogy „M[éltóság]g[ol]d részéről minden oly utasítást, mely fentebb idézett rendeletet irányával ellenkeznék, olybá fogok tekinteni, mint a törvényes felsőbbség iránt tartozó engedelmség felmondását, melynek Correctivumára a törvény adja kezembe az eszközöket”. Kovács, Bpest, 1883. jún. 27. MOL K 577 IM Eln. K 5 t. 7. cs. 149.

⁸²⁶ MOL K 577 IM Eln. K 5 t. 7. cs. 146v–151. A László-féle fogalmazvány hangnemének tompítását jelzi, hogy abból kimaradt az alábbi szövegrész: „Rendeletem ily félremagyarázása ellen tiltakoznom kell. Világosan fejeztem ki abban célomat, mely nem volt más, mint megakadályozni azt, hogy a jelen esetben a közvádlói intézmény jellegéből teljesen kifogattassék, hogy nyilván a védelem szolgálatába szegődjék s a bíróssággal szemben is támadólag működjék. A kihúzott rész helyett a levél békülékenyebben folytatódott: „Idézett rendeletem célja az volt, hogy a vád és védelem közötti egyensúly, a természetsszerű viszonyzat, mely az igazság felderítésére és az igazságkereső közönség megnyugtására a kérdésben levő ügyben kétszeresen szükséges, fenntartassék és a közvádlót a hivatásának alapját képező kötelességre figyelmeztessem”. Uo. 146v. Vagyis, ha jól értjük, Pauler álláspontja szerint a közvádlónak nem csak az igazságra, hanem a közhangulatra, az igazságosságot illető közérzületre is tekintettel kell lennie.

⁸²⁷ *Egyetértés*, 1883. júl. 1. A névjegy hátára a »Stefezius« felirattal terjesztett antiszemita vignetta volt ragasztva, a szöveg pedig nem bírta el a nyomdafestéket. A *Budapester Correspondenz* távirata szerint a közöztetett újsághoz csatolt „nyílt látogatójegyen” ez állt: „Nyomorult betyár, íme vedd jutalmadat.” *Egyetértés*, 1883. júl. 2. Zarándy Alfréd Gáspár (valódi nevén Thurnsteini Stefezius Alfréd) (Pozsony, 1860 – Garamkövesd, 1911) négy évig hallgatott jogot a pesti egyetemen, ahol az antiszemita párt egyik szervezője volt. Irodalmi és genealógiai munkákat írt. Szinnyei, XIV. 1914. 1740–1741. A Zöldség téri Arénáról lásd: Katona, 1973. 65–67.

⁸²⁸ *Egyetértés*, 1883. júl. 2.; uo. júl. 4. Zarándy egyébként állítólag egy hét múlva ismét felbukkant a nyíregyházi tárgyalóteremben.

nyilatkozatot”, hogy „a századost sérteni nem akarta”⁸²⁹ Az eset jelzi, hogy a nagyon is nagy jelentőségű, bár informálisnak tetsző társadalmi szint és a sajtónyilvánosság miként szötte be a tárgyalóterem közszemlére kitett mikrovilágát. Az előcsarnokban és a színházi páholyban már réges-rég nem Solymosi Eszter eltűnéséről volt szó.

Hogy ez mennyire igaz, azt talán a legmagasabb hőfokon a sokkal közismertebb Ónody–Szeffert-affér illusztrálta, mely már a tárgyalás vége felé robbant ki. Miután Róka Sándor volt csendlegény tanúvallomásában idézte Ónody ominózus boncolás előtti mondását („ez egy kirezonérozott k...va, ez több gyereket is veszített el”), Szeffert azt indítványozta: a törvényszék „Ónody Géza képviselő urat ide tanuképpen” idézze meg.⁸³⁰ Kornis azonban elutasította az indítványt, mert szerinte Ónodynak ez a kijelentése „ezen ügyben semminemű fontossággal nem bír”.⁸³¹ Mialatt a bíróság tanácskozott, hogy határozatot hozzon, Ónody sem tétlenkedett, s a tárgyalótermen kívül provokálta Szeffertet. A színhelyet illetően megoszlanak a vélemények. Eötvös úgy emlékszik, hogy az eset „a törvényszéki teremhez vezető lépcsőn, tehát a bíróság helyiségében” (értsd épületében) történt, Bary szerint viszont kint, a „vármegyeház előtt az utcán”.⁸³² A gyorsírási jegyzőkönyv igen szűkszavúvá válik a nap végére.⁸³³ Valójában Eötvös sürgette az ügyben a bíróság intézkedését, Kornis viszont csak a tárgyalóterem falain belül érezte magát illetékesnek. Paulert is aggasztotta az „újabb bonyodalom”.⁸³⁴

Másnapig mindenki a feljebbvalóságokkal érkezett: Szeffert Kozmával, Graefl főispán Tiszával, Tisza Paulerrel, Pauler meg Kornissal. Pauler elégedetten jegyzi fel naplójában: „estve felé jön chiffre de pesch Tiszától, de mivel már is intézkedtem, újabb intézkedésnek szüksége fenn nem forog”.⁸³⁵ Másnap Kornis bejelentette, Tisza utasítására megkapva Graefl teljes körű felhatalmazását a törvényszék épületében és azon kívül is, hogy akár letartóztatás árán is tartsa fenn a rendet, ha valaki a bíróság tagjait, a vádhatóságot, a védelem személyeit, a tanúkat vagy szakértőket bántalmazná, sértegetné, nyomásgyakorlással befolyásolni próbálna.⁸³⁶ Szeffert pedig, aki Kozmától arra kapott felhatalmazást, hogy újabb merénylet esetén hagyja ott a tárgyalást, hivatalból átadta Kornisnak a feljelentést „hatóság elleni erőszak címén” – és maradt.⁸³⁷ Szeffert tehát el tudta mondani vádbeszédét, amelyben ugyan nem ejteni javasolta a vádat, de felmentést kért a vádlottak számára.

⁸²⁹ *Függetlenség*, 1883. júl. 4. Ez utóbbiból az is kiderül, hogy a névjegyhez mellékelte a kecskeméti *Testvériség* egyik száma volt. A *Függetlenség* ugyanezen számának Nyílt tér rovata közölte Zarándy nyilatkozatát is: „Az együttesen nekem rőffent zsidó sajtó tudósításait a tisztességes olvasó közönség valószínűleg érdeke szerint méltányolta [...] 2. engem Nyíregyházáról senki ki nem utasított, mire nézve tanúm Kerekrethy Miklós ottani főkapitány úr; 3. akármit csaholnak a zsidó lapok rám, azt figyelembe nem veendőm, vagy ha igen, csak korbáccsommal felelek rá.” Budapest, 1883. júl. 3.

⁸³⁰ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 19. Az indítványt Eötvös is támogatta.

⁸³¹ Uo.

⁸³² Eötvös, II. 1968. 319. Vö. Bary, 1933. 588. Bary tudósít arról is, hogy Szeffert előterjesztése alatt Ónody a hallgatóság soraiban ült és „haragtól és felindulástól reszkette hagyta el a tárgyalótermet”. Kinn pedig tanúk jelenlétében lovaglópalcáját Szeffert orra előtt suhogtatva ezt mondta: „Önnnek megtiltom, hogy engem pellengérré merjen állítani, ellenesetben mint zsidópénzen, védelemmel és vádlottakkal cinkoskodó gazembert, leálcazom, ha kell megsemmisítem és ettől a világ semmiféle hatalma meg nem menti.” A holt-sápadt Szeffert kijelentette, hogy felvilágosítást csak bent, hivatali helyiségében hajlandó adni. Bent Ónody tanúk előtt kijelentette, hogy „bár gazemberekkel nem szokott párbajt vívni, de kész Szefferttel kiállni” – majd tanúival együtt faképnél hagyta az elképedt főügyészhelyetteset. Bary, 1933. 589. Az ügyet még Bary is „kinos incidensnek” nevezte. Uo. 588.

⁸³³ Csak ennyi derül ki belőle: „Következett az Ónody–Szeffert ügy. Az ülés végződik d. u. 3 és fél órakor.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 19.

⁸³⁴ OSzK Kt Quart. Hung. 2611 Pauler, Napi Jegyzetek, II. 1883. júl. 19.

⁸³⁵ OSzK Kt Quart. Hung. 2611 Pauler, Napi Jegyzetek, II. 1883. júl. 20.

⁸³⁶ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 20.

Hogy miért zavarta a vizsgálat és a per iránt oly erőteljesen érdeklődő s abba informálisan lépten-nyomon belefolyó Ónodyt, hogy formálisan tanúnak megidézzék, azt a pálcasuhogtatás inkább eltakarta, mint felfedte. Biztosan szerepet játszott, hogy az antiszemita mintha ekkor már veszni érezték volna a perben vitt ügyet. Amikor fél évvel később Ónody mentelmi jogának felfüggesztése az országgyűlés illetékes bizottsága elé került, akkor sem a tények valótlanságára hivatkozott: „Immorális körülményekre akart engemet kihallgattatni, ebből kifolyólag tanúzási címen előállítani s gonosz szándékkal kompromitálni.”⁸³⁸ Elgondolkodhatunk azon, mennyire más a státusa egy „illetlen” kijelentésnek, ha nem nyilvánosan, jegyzőkönyvezetlennül a vizsgálat közben hangzik el, mintha tanúvallomását jegyzőkönyvbe veszik, s ráadásul a védők mindenféle egyéb zavarba ejtő kérdésekkel is zaklathatják. S nyilvánosan az ügyben képviselt álláspontjával is szembesíthetik. Csak nem a „játékmeisteri szerep” lelepleződésétől tartott?

VI/35. KÉP • Szalay Károly, a magánvádló

Nem kevésbé furcsa szerep jutott a perben a magánvádlónak, aki egy nap késéssel megérkezvén kénytelen volt némán végigülni az egész tárgyalást Solymosiné mellett. Szalay Károly (Dégh, Veszprém megye, 1813 – Békásmegyer, 1906) Pesten végezte a bölcsészet és jogot. Mint életrajza hangsúlyozta: „Az 1848-iki hadjáratban túlságos rövidlátása miatt részt nem vehetett. A forradalom ideje és lezajlása után 1855-ig Lellén, odahaza gazdálkodott. Itt nősült meg, elvevén Kisfaludy Atala jeles írónőt. Ezután a kaposvári törvényszéknél mint jegyző és vizsgálóbíró működött 1861-ig. Ekkor lépett az ügyvédi pályára.”⁸³⁹ A Somogy megyei függetlenségi párt egyik szervezőjeként tett szert helyi politikai ismertségre. 1881 és 1884 között ő szerkesztette Kaposvárott a *Népjog* című politikai hetilapot. S önként vállalkozott a magánvádlói szerepre.

1883. június 20-án, megérkezése napján tett ugyan egy kísérletet, hogy szót kapjon, de azt gyorsan belefojtották: „Szalay Károly ügyvéd: Ngos elnök úr! Tekintetes törvényszék (Felkiáltások a vádlottak védői köréből. Ki az?) Elnök: A panaszlónak megbízott ügyvédje. Kijelentem, hogy neki szava nincs; csupán a kártérítés kérdésében.”⁸⁴⁰ Verhovay ezt az egy alkalmat rója fel a törvényszék elnökének: „Gyöngének a tárgyalás folyama alatt csakis egyszer bizonyult. Akkor, amikor összebeszélés folytán, a védők teljesen szinpadi módon rendezték föllépésüket a magánvád-

⁸³⁷ Bary számon tartotta az ügy folytatását is: A nyíregyházi törvényszék 1884. febr. 9-én az eljárást bűncselekmény hiányában megszüntette, megállapítva, hogy amikor Szeffyfert a támadás érte, nem volt hivatalos működésben. Ugyanakkor Ónody cselekményét rágalmazásnak és becsületsértésnek tekintette, ami ellen viszont Szeffyfert nem tett feljelentést. Az ítéletábra 1884. ápr. 1-jén Ónody támadásában „közcsend elleni kihágást” ismert fel, s ennek elbírálására az iratokat visszaküldte a nyíregyházi törvényszéknek. Bary, 1933. 590–591. Lásd még *Függetlenség*, 1884. ápr. 2. Az ügyesség fellebbezésére az ügy a legfelső fórumra is eljutott. A Kúria III. büntető tanácsa helybenhagyta a tábla felmentő ítéletét, azzal az indoklással, hogy „a főügyész helyettes hivatalt funkciójában Ónody cselekedete nem gátolta meg”. *Népjog*, 1885. máj. 22.

⁸³⁸ Ónody Géza levele a mentelmi bizottsághoz. Bp. 1883. dec. 4. *Függetlenség*, 1883. dec. 7. „Magánemberi becsületsértés” címén „nem akarván a mentelmi jog sáncai mögé menekülni”, maga kéri annak felfüggesztését. Uo.

⁸³⁹ Antisemita Naptár, 1885. 38; Szinnyei, XIII. 1909. 332–333.

⁸⁴⁰ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 20. Próbált az elnökkel interveniálni, de Kornis kijelentette: „Velem nem lehet vitakozni”. Uo. Írt azonnal Paulernek is, de ő sem tudott semmit sem tenni.

ló, Sólymosiné [sic] képviselőjével, Szalay Károllyal szemközt.” Szerinte „a törvény és az eljárási szabályok” hézagossága miatt Kornisnak szabad keze lett volna a magánvádoló szerepének értelmezését illetően. Meg is ígérte ez Szalaynak, végül mégis meghátrált a védők előtt.⁸⁴¹ A magánvádoló így csak a per végén elmondott beszédeivel mutatkozhatott be. Először rögtön a közvádoló után, másodsor a védőknek adott replikájában. Ennek sajtóvisszhangja révén viszont már az egész ország figyelmét magára vonhatta.

VÁDLOTTAK

A tiszaezlári ügyben Nyíregyházán végső soron *en gros* az egész északkelet-magyarországi zsidóságot a vádlottak padjára ültették. A vádirat fővádlottakként a nem eszlári sakterjelölteket, Schwarcz Salamont, Braun Leopoldot és Buxbaum Ábrahámot jelölte meg, őket a büntető törvénykönyv 278. §-a szerint minősülő gyilkosság büntetével helyezte vád alá. Az eszlári zsidók közül Scharf József és felesége, Miller Leni, Junger Adolf, Braun Ábrahám, Lustig Sámuel, Weiszstein Lázár, Taub Emánuel a gyilkosságban bűnrészességgel lettek meggyanúsítva a büntető törvénykönyv 69. § 2. pontja értelmében. Végül, de nem utolsósorban Rosenberg Hermann, özv. Klein Sámuelné Róth Borbála, Grosz Márton és Klein Ignác, valamint Vogel Ancsel és Smilovics Jankel ellen pedig a bűnpártolás gyanúja fogalmazódott meg, a büntető törvénykönyv 374. és 376. §-a alapján.⁸⁴² Ha csak a származási helyet nézzük, tekintettel az eszlári zsidóság újabb településére és mobilitására, közülük senki sem eszlári születésű, de ha már a tényleges lakóhelyből indulunk ki, akkor elmondhatjuk, hogy a vád szerint az eszlári lakosok csak segédkezet nyújtottak a gyilkosságban az Eszlárra kántornak-sakternek jelentkező jövevényeknek, ahogy a nyomok eltüntetésében, a bűn pártolásában is a máramarosiakkal együttműködve vettek részt. A vádlottak között egyetlen galíciai (neusandeczi) születésűt találhatunk, Buxbaum Ábrahámot. Igaz, Buxbaum még csak 26 éves, ám a tarcali rabbi veje és már Ibrányban tanítóskodik, miközben „németül is alig érthető zsidó jargonban beszél, a magyart meg, a mit a börtönben tanult meg, rettenetesen kelekbe töri. Gyermeteg, inkább nőies, viaszszárga arc, szép fekete kőkény szemekkel, hegyes vörös szakállal. A bajusza csak most kezd serkedni.”⁸⁴³ Persze a képet a szem látószöge határozza meg. Van, akinek az arc játszi derűjéből is sikerül gyanút csiholni: „Valóságos tanulmányfő. Az az ön magával megelégedett mosoly, mely ott játszik minden vonásában, egy szamaritánusra vall, ki most vitt véghez egy jó cselekedetet és lelke

⁸⁴¹ Verhovay, 1890. 90. Verhovay szerint a védők „féltek föllépésétől, féltek esztől”, bár azt is elismerte, a „szónoklat hatalmát nem kezeli olyan virtussal”, mint Eötvös Károly. Uo. 91–92. Bary viszont bíróként visszaemlékezve is igazat ad Kornisnak: a magánvádlóknak „a bűnvádi eljárás szerint a végtárgyalás folyamán, míg a vádat a közvádoló képviseli, semmi szava nem lehetett, tanukhoz kérdést nem intézhetett, indítványt nem tehetett”. Bary, 1933. 548. A magánvádoló számára akkor nyíltak volna új lehetőségek, ha a közvádoló a vád képviselőtét megtagadja, vagy a vádat ejti. *Magyar jogtörténet*, 1996. 376. A perjogi rész Pomogyi László munkája.

⁸⁴² Vizsgálobírói végzés. Nyíregyháza, 1882. júl. 29. Bary József. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 685. Megjegyezzük, hogy a vádlottak Kozma Sándor által aláírt listáján a közben elfogott Wollner Hermann, a koldus zsidó is bekerült a gyilkossággal gyanúsítottak sorába. Rosenberg Hermann, Scharf Józsefné és özv. Klein Sámuelné viszont már nem szerepel vádlottként, Herskó Dávid ugyanakkor előlépett a szabadlábbon védekező bűnpártolók közé. Uo. 428.

⁸⁴³ *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 407. Hogy ne legyen sok kétségünk Buxbaum jellemzésének szövegeredete iránt idézzük Mikszáthot: „Lengyel zsidócska, gyermeteg, inkább nőies arccal, csinos legény lehet – otthon Galiciában. Szép fekete szemei vannak, igazi kőkény szemek s hegyes veres szakáll. A bajusza még csak most kezd serkedni.” MKÖM 66. k. 135. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 21.]

röpdös örömeiben, hogy volt alkalma jót tennie. Ártatlanul vádolt arra ilyen nem lehet.”⁸⁴⁴ Buxbaum egyébként, úgy látszik, nem csak a szomszéd szobából kukucskáló női fejeknek nyerte meg a tetszését. Az *Egyenlőség* a tárgyalás kellős közepén tudni vélte, hogy a tavalyi év április elsején „a kritikus időben [...] Szüszmann kocsmáros 17 éves szolgálójával, Varga Katival bizonyos a nyilvánosság előtt részletesen körül nem írható módon mulatozott. Buxbaum e tény említését a törvényszék előtt kerülgette, mert a leányt zavarba hozni nem akarta, másrészt ortodox hitsorsasai [sic!] előtt szégyel[le]te a dolgot.”⁸⁴⁵

A többiek együttesen jelenítik meg az északkelet-magyarországi zsidóság különböző generációit és típusait. Ábrányi Lajos törvényszéki portréi segítségével az északkeleti zsidóság polarizáltságát vizuálisan megjeleníthetjük: az 58 éves siroakai (Máramaros) születésű Junger Adolfról azt írta a *Vasárnapi Ujság* tudósítója: „igen jámbor kinézésű piszkos öreg lengyel zsidó Weiszsteinnel együtt”. A hasonló korú kisvárdai (Szabolcs) születésű Weiszstein Lázárt egy másik újságíró viszont így jellemezte: „lengő fehér hajával valóságos farizeus, s az összes vádlottak közül csak ő volt eddig büntetve, mintegy átmenetet képeznek [Jungerrel együtt] a galíciai lengyel ortodox zsidótól az alföldi zsidóba.”⁸⁴⁶ A *Függetlenség* igyekszik árnyaltabban kezelni a sztereotípiákat, de nem tud szabadulni saját sablonjaitól: „Ez a két alak Junger Adolf és Weiszstein átmenetet képeznek a galíciai lengyel orthodox khoszet zsidótól az alföldi magyar khoszet zsidóig. Hegyaljai orthodox zsidó típusúak.”⁸⁴⁷ A másik pólusra tekintve elegendő a 40 éves, makkoshotycai (Zemplén) születésű Lustig Sámuel bemutatnunk, aki a leírás szerint „ravasz kinézésű, kopasz, afféle rendes falusi kaputos zsidó”, akiről később azt is megtudjuk, hogy „magas sovány ember, rendesen nyírott fejjel, pájész nélkül. Roppant ideges, örökké izeg-mozog...”⁸⁴⁸ Mikszáth is megörökíti egy-egy kiszólását. Amikor az elnök pironagga:

„– Lusztig, magának ugye nagyon mulatságos ez a helyzet?

Lusztig ránézett, és szemtelen konfidenciával felelt:

– Mindenki úgy mulat, ahogy akarja. Miért ne mulatnék? Nem kerül nekem semmi pénzbe.”⁸⁴⁹

A *Függetlenség* tudósítója inkább az elszólásait tartotta fontosnak. Ezek közül egyet emelünk ki, amelyet nem tartalmaz a hivatalos jegyzőkönyv, pedig a perelőzmények egyik kulcsmozzanatára utal: „Ennél jobban csak a gyűrés zsidóra emlékeztető Lustig szólt el magát. Ez a 13 éve eszlári lakos [...] Eszter nyakának elmetszésére nézve pedig meggyőző indok gyanánt veti a törvényszék serpenyőjébe: lett volna csak Nagy Ferenc a bíró, kit a zsidók választottak, majd nem lett volna Eszter eltűnéséből semmi baj.”⁸⁵⁰

⁸⁴⁴ *Függetlenség*, 1883. jún. 22. A tárgyalások képe.

⁸⁴⁵ *Egyenlőség*, 1883. jún. 26. Legújabb. Annyi tény, hogy Varga Kati a tárgyaláson nem vallott ellene.

⁸⁴⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 408. Weiszstein jellemzése Tóth Béla tollát dicséri: „az öreg Weiszstein pedig akár csak Munkácsy Pilátusképéből lépett volna elő. Ősz fürteivel, lengő fehér szakállával ép olyan, mint a zsidó farizeus.” Az *Egyetértés*ből idézi Elek–Sükösd, 1990. 41.

⁸⁴⁷ *Függetlenség*, 1883. jún. 22. A tárgyalások képe. A *Függetlenség* nyelvezetében a „khoszet” a „haszid” sajátos megfelelője akar lenni. Haraszti György szíves közlése.

⁸⁴⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 408; júl. 1. 425. Az alföldi zsidó képének jobban megfeleltethetően Lustigot a *Vasárnapi Ujság* a biztonság kedvéért makói születésűnek nyilvánítja. Uo. 425.

⁸⁴⁹ MKÖM 66. k. 154. Ideiglenes celebritások. Nyíregyháza, jún. 22. [jún.24.] I. A jókedvű vádlott

⁸⁵⁰ *Függetlenség*, 1883. jún. 22. A tárgyalások képe. Erre a mondatra Bary még visszaemlékezésében sem mulaszt el hivatkozni. Igaz, nála az állítás egy megnevezetlen alanyú közös szándékról s nem a múltrol szól,

Buxbaum Ábrahám

Weiszstein Lázár

Junger Adolf

Lustig Sámuel

VI/36. KÉP ● A galiciánertől az alföldi zsidókig

Ha a szemünknek inkább hiszünk, mint a leírásoknak, a nemzedéki különbségek már-már fontosabbnak tűnnek, mint a regionálisak (de a fekete-fehér képek láttán sem feledkezhetünk meg a színek jelentőségéről!):

A vádlottak közül a nánási születésű Scharf József Mikszáthnak már első ránézésre sem volt ellenszenves. Itt nem egyszerűen az alföldi mivolt, hanem a katonaviseltség gyakorolt rá hatást: „Neki nincsenek hajtincsei: meglátszik rajta, hogy a császárt szolgálta. Erős, vállas ember. Arcán nincs semmi rosszasság.”⁸⁵¹ Nem mondhatjuk, hogy a terem hallgatósága összetételének változása volt az ok, de Mikszáth pontosan érzekelte a vádlottak javára történt további finom hangulatváltozást is. Hiszen melyik felnőttnek tetszik a szemtelen kölyök kihívó viselkedése? „Hovatovább az öreg Scharf mindjobban meghódítja az embereket a tárgyalási teremben. Hosszú ábrázatán a kedély derűje csillog örökké. Ajkain a fanyar mosoly, szavaiban az örök humor. Bizonyos intelligenciát nem lehet eltagadni tőle, fífikus észjárása van, feleletei, kérdései, közbeszólásai mind természetesek és rokonszenvesek. Ha ez sokáig így tart, az apa elszedi Móricka elől a népszerűséget. Csak néha tör ki, ha a »gyerek« fölmérgesíti, egyébkor rendkívül érdeklődni látszik a pör iránt, megvigyáz minden részletet, odafigyel, de nem a vádlott trémájával [reszketésével], hanem a publikum kíváncsiságával és érdekfeszültségével. Nevet, ha nevetni kell, bosszankodik, ha bosszankodni való fordul elő, de különben mély nyugalommal várja a fejleményeket, melyek napról napra jobb kedvűvé teszik.”⁸⁵² Amikor elrendelik Eszláron a bírósági helyszíni szemlét, előbb rezignáltan veszi tudomásul, hogy háza üres ablakán ki s be jár a szél: „valaha laktam benne”, mondja. Ám aztán barátságosan szóba elegyedik szomszédasszonyával, Lengyelnével: „Scharf megkérdezte az öreg asszonytól, hogy érik-e a szilva és eltréfálkozott

de Bary, úgy látszik, nem ismerte vagy elfelejtette az 1882. eleji eszlári bíróválasztás előzményeit: „Lett volna csak Nagy Ferenc a bíró, akit *mi akartunk megválasztani*, nem lett volna Eszter eltűnéséből semmi baj.” (Kiemelés – K. Gy.) Bary, 1933. 37.

⁸⁵¹ MKÖM 66. k. 139. A Tekintetes Törvényszék előtt. Nyíregyháza, jún. 19. [jún. 22.] Tóth Béla is kezdettől szimpatizál vele: „Scharf általában rokonszenves hangulatot keltett. Darabos modora, bátor föllépése, ingerült hangja, mind azt vallják, hogy meg van győződve ügye igazságáról. Vörös szakállá s arcza az egyetlen intelligens a vádlottak közt. Magyarul tösgyökeresen beszél, kifejezései választékosak.” Idézi Elek–Sükkösd, 1990. 40–41. Scharf alakjának szélsőségeire a *Függetlenség* tudósítója is felfigyel: „Nem a vád keseríti el, nem a büntetéstől fél; ezekre rá sem hederít. De az végtelenül bántja, hogy fia miatt kellett a zsidóságon ilyen bajnak esnie. Ez felláztatja a robustus és indulatos emberben a zsidót. Ilyenkor szeretné összetiporni a rossz fattyút. Mikor indulatainak egy-egy erősebb rohama megcsillapul, és elfeledkezik, hogy fiának vallomása őt is vádlottak padjához köti, felkél benne az apai érzés, és majd szeretettel, majd szigorral gyakorolja apai tekintélyét. Egyszerre változik meg erre a tárgyalás komoly képe és a komikumot nem nélkülöző jelenet derűltségét keltő hatálya alatt áll az egész közönség.” *Függetlenség*, 1883. jún. 22. A tárgyalások képe.

⁸⁵² MKÖM 66. k. 175. A törvényszéki teremből. Nyíregyháza, jún. 29. [júl. 1.]

vele. A nép általán jó szemmel nézte a »hatvékás harangozót«, ki szóba állt régi ösmelőseivel.”⁸⁵³

TANÚK

A vád alá helyezési végzés kihirdetése alkalmából, közvetlenül a tárgyalás előtt a *Függetlenség* alkalmi statisztikát készített. Eszerint a törvényszék 132 tanút idézett be a tárgyalásra, közülük 83 volt Eszlárra való, s a lap nem mulasztotta el közölni számlálása eredményét: a behívott eszlári tanúk közül 20 volt zsidó.⁸⁵⁴

A vádlottak „megoszlásához” viszonyítva nyilvánvaló az aszimmetria. Az, hogy a tárgyalásra a vád és védelem képviselői még további tanúkat is berendeltettek, nem borította fel ezt az arányt (aránytalanságot). De nem ez számított elsősorban.

Az előző fejezetben bőven idézett Tóth Béla nevezetes anekdotagyűjteményében Mikszáthra hivatkozva közöl „Egy bonyodalom psychológiája” címmel egy gyöngyszemet, amelyet hiába keresünk Mikszáth összes műveiben. A dadai agnoszkálásról szól, s az alábbi lesújtó kijelentéssel zárul: „S így jönnek hosszú sorban hamis tanúk, csupa hamis tanúk. Hamis tanúkkal dolgoznak a zsidók, hogy a keresztények hamis tanút kontrakarírozzák, és hamis tanúkkal dolgoznak a keresztények, mert hamisak a zsidókéi [...] De mind a két fél meg van győződve a maga becsületes föladatáról, hogy az igazság győzedelme kedvéért viszi sorompók elé a hazugságokat. Az igazság pedig ezalatt mélyen eltakarva, szinte kiáshatatlanul fekszik a hazugságok boglyája alatt.”⁸⁵⁵

Mindezt Eötvös is elismerte a tárgyalás egy adott pillanatában, a kínvallatást bevalló volt csendlegények kapcsán, bár a jelenséget saját szempontjából interpretálta: „*magán tudomásom szerint Róka és Kazimir itt voltak több napon át Nyíregyházán és bizonyos felügyelet alatt állottak azok részéről, kik érdeklődtek az igazság kiderítése iránt. (Derűltég a hallgatóság körében) Igen! különös tekintettel arra, hogy itt Nyíregyházán mind a két táborhoz tartozó – most már ekként kell nyilatkoznom – tanúk oly egyének által kísértettek és experimentáltattak, akik őket vallomásukból, jobb tudomásukból kizavarni és tendenciózus vallomásra bírni törekedtek. E szempontból Róka és Kazimir csendlegények itt önkéntes felügyelet alatt állottak. Rosz [!] ugyan a szó, melyet alkalmazok, de nem találok mást. Nehogy illetéktelen befolyásnak, kitaníttatásnak, kikészítésnek legyenek kitéve. Ez történt. Hozzáteszem, ugyanez történt sokkal jobban a másik oldalról is, erről talán nincs tudomása Vay volt csendbiztos úrnak, de nekem van, és hogy a másik oldalról a tanúk közül némelyek az orosz papnál, némelyek pedig egybeüitt voltak elzárva.*”⁸⁵⁶

Ilyen körülmények között nem az lett az igazi kérdés, hogy ki hány tanút tud felvonultatni a maga oldalán, hanem az, hogy ki hányat tud megszerezni a másik táborból. Így volt ez az Eszláron kívülről jövő tanúk esetében is, de még nagyobb teher hárult a falubeliekre.

⁸⁵³ Egyetértés, 1883. júl. 18. A tiszta-eszlári pör végtárgyalása. 23. nap. A helyi szemle [júl. 17]. Mikszáth azt is tudni véli, hogy Scharf csúfnévét mivel érdemelte ki: „az öreg Scharfnak az a neve »Hatvékás«, mivel olyan erős ember, hogy egyszer az Ónody szerűjén hat vékát emelt fel”. MKÖM 66. k. 221. Mi a foglalkozása? [júl. 17.] Számunkra továbbra is lehetséges magyarázat az árvízi segélyosztáskor családjának szűkeges élelmiszer-porció iránti igény.

⁸⁵⁴ *Függetlenség*, 1883. máj. 13. Részletek a vádhatározat kihirdetéséről. Nyíregyháza, 1883. máj. 12. A cikk név szerint (több esetben hibásan írva) felsorolta a tanúkat. Számításaink szerint a *Függetlenség* tévesen számolt: előzetesen ugyanis 22 eszlári zsidót idéztek be.

⁸⁵⁵ Tóth Béla: Egy bonyodalom psychológiája. In *Magyar anekdotakincs*. V. k. é. n. 80.

⁸⁵⁶ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 19.

Zurányi Kálmán gyógyszerész tárgyalásbeli jelentőségét az adta, hogy őt a vizsgálóbíró nem hallgatta ki a dadai holttest feltalálásának, felismerésének körülményeiről, viszont keresztény létére hajlandó volt a jegyzőkönyvkészítés rejtelméről és a festékről beszélni. Igaz, ő ekkor már nem Tiszalökön élt. A védelem mindenesetre örömmel kézbesítette ki Pesten az ügyészségnek, és együttes erővel idéztették be a végtárgyalásra. Róla persze azt mondták a másik oldalon, hogy „megvették a zsidók”. Matej Ignác – a vád tanúja, aki saját bevallása szerint maga is részt vett a holttest öltöztetésében – értékét viszont az emelte meg, hogy szeklencei létére hajlandó volt társai ellen tanúskodni, s ezzel megindította a máramarosi zsidók között a beismerés lavináját.

Ha az eszlári tanúk elhelyezkedését vizsgáljuk a falu társadalmában, először azokról kell szólnunk, akik nem szerepeltek a tanúk padján. Őket azonban csak Eszlár társadalomtörténetének perspektívájából hiányolhatjuk.

Ilyen például Nagy Ferenc, a volt bíró, akinek a neve csak az egyetemi szakértők falubeli elszállásolásakor, illetve Lustig vallomásában bukkant elő. Csak véletlenül tudjuk meg, hogy ő bírta az eszlári zsidók támogatását. Pesze nem csak az övét, mert pusztán azzal aligha választották volna meg annak idején. Most ugyan jobbnak látta hallgatni, hiszen korrupciós vád alatt állt, de aztán 1884-ben már egyik bujtogatója lesz az Adamovics ellen szervezkedő katolikus híveknek. S közben is láthatatlan ellensúlyt képez, mert kihez fordulhatnának Eötvösök, amikor nem akarják elfogadni Lichtmann vendégszeretetét. S vajon miért hiányzik a tanúk sorából az újfalusi tanító, Pásztor József, aki pedig Bary pataki iskolatársa volt? Igaz, ő nem taníthatta Solymosi Esztert, mert akkor még nem lakott a faluban, de tősgyökeres eszláriként aligha tételezhető róla, hogy nem tudott volna segítségére lenni a vizsgálatnak. Hacsak nem őriztek régi rossz viszonyt hajdani osztálytársával.

De a másik oldalon is csak a háttérben tűnedeznek fel a helyi társadalom ura(da)lmi szereplői: Kállay Gusztáv özvegye, Korniss Jozefa személye ugyan egyáltalán nem, udvarháza viszont visszatérő szereplője a vizsgálatnak. Ott zajlik a kihallgatások egy része, oda nem kapnak meghívást a védők és az egyetemi orvos szakértők az exhumálásakor. Nyilván senki nem gondolhatja komolyan, hogy nélküle hozott meg ilyen fontos döntéseket bizalmasa, Farkas Gábor bíró, akinek egyébként, mint láttuk még a borospincéhez is kulcsa volt.⁸⁵⁷ Teleki Sándor Solymosinéről írott portréjából tudjuk, hogy Kállayné élénken érdeklődött az özvegy sorsa iránt.⁸⁵⁸ Azt épp az imént láttuk, milyen vehemensen tiltakozott az ellen Ónody Géza, hogy a közbíró a tanúk padjára citálja. S arról is tájékozódhattunk, hogy a Dessewffy/Pongrácz-uradalom érdemdús gazdatisztje, Liptay Jenő ugyan tanácsokat osztogatott a hulla körmeire nézve a boncoláskor, neve mégsem szerepel hivatalosan sehol sem az iratokban. Eszláron, ahol a nagy- és középbirtok akkora súllyal bírt, mint amekkorát a struktúra elemzésekor bemutattunk, elképzelhető, hogy bármi történéjk képviselőik tudta és beleegyezése nélkül?

A falu választott vezetőit ugyanakkor ott találjuk a tanúk között: Farkas Gábor bíró, aki még Kozma főügyésszel is konfliktusba keveredett, megjelenik és értelmes választokat ad a törvényszéknek is. Saját hivatali feladatait és semleges szerepét hangsúlyozza,

⁸⁵⁷ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 21.

⁸⁵⁸ „De hát hogyan édes Solymosiné? kérdé részvétellel Kállayné.” *Debreceni Ellenőr*, 1882. júl. 3. Teleki Sándor: Solymosiné.

ennek megfelelően óvakodik attól, hogy bármi érdemlegeset mondjon magáról az ügyről. De leányát, az eszlári antiszemita nóta állítólagos szerzőjét senkinek sem jutott eszébe beidézteni. Pedig a dalköltő személyazonosságát hivatalosan egyedül a törvénytörvényész ismerte. Hasonló a helyzet Papp József törvénybíró esetében is.⁸⁵⁹

Voltak aztán olyanok is, akiket a vizsgálatkor kihallgattak ugyan, de a tárgyalásra már nem idéztek be. Említhetjük például Alter Mór vallomását Scharf Samuval kapcsolatban, amelyet azonban Eötvös jegyzeteiben és még emlékiratainak függelékében is jelentéktelennek minősít.⁸⁶⁰ Pedig Alter Mór sokat tudhatott. Mint eszlári bérlő rokona volt Alter Izidornak, aki Lichtmann Jakab lányát, Gizellát épp 1882-ben vette feleségül. Láthatóan mindig bevonták a családi tanácskozásokba, s még a végtárgyalás idején is fontos szerepet játszott, már csak tanyája fekvése miatt is, amely az egyik gyűjtőpont volt a védelem tanúinak Nyíregyházára szállításakor.⁸⁶¹

A védelem végül kudarcot vallott keresztény tanúi, akiket így Alter Mór személye is összefűz, Vámosi Julcsa és Hatalovszky András vagyontalan cselédek voltak, akiknek megvásárolhatóságát az ellenoldal nem győzte állandóan hangsúlyozni. Ebből merítettek ugyanakkor muníciót a viszontzsarolhatóságukhoz is. Vámosi Julcsának nemcsak életét fenyegették az eszlári asszonyok a törvénybíró feleségével az élen, hanem apját is, aki a község alkalmazottja volt, s a falutól fél mérföldnyire a szőlőpásztorházban laktak, bármikor egzisztenciálisan sarokba lehetett szorítani. Még annak árán is, hogy ezáltal saját szülei sütötték rá leányukra a hamis eskü bélyegét. Hatalovszky Andrásnak, aki a tárgyalás idején már elkerült Eszlárról, s nem Lánctziéknál, hanem Nánáson szolgált, s így könnyebben megnyerhetőnek tűnt, maradt Eszláron egy húga, aki Sóstótanyán, a Kállay-bérlőnél cselédkedett. Amikor a tárgyalási tanúk szobájában találkoztak, tőle értesült arról, hogy ellene „zúg az egész falu”.⁸⁶² Ez is biztos szerepet játszott abban, hogy visszavonta vallomását. Hiába volt Sóstó a Belfalun kívül, hiába mutatkozott Kállay Bénéik bérlő asszonya láthatóan autonóm személyiségnek, aki legalábbis nem „paríroz” a vádnak, cselédlánynak lenni Eszláron akkor is kiszolgáltatottságot jelentett. Szilvász János „özvegye” maga is hátrányos helyzetből indult, eredetileg maga is nem idevalósi cseléd volt. Státusának autonómiáját azonban jelzi, hogy nem félt Barynak Grosz Márton betegségét tanúsítani, s már az is sokat elárul, hogy annak idején felajánlotta a szemlátomást magát nehezen vonszoló Grosznak, hogy Újfalun végéig elviszi a kocsiján. Ehhez persze egyfajta szomszédsági viszony is hozzájárult: szülejük egymás mellett helyezkedett el.⁸⁶³ A független személyiségek sorába tartozott egyébként még Buchtáné Nováky Amália bábaasszony is, akit pedig a ruhaszállításnál meg

⁸⁵⁹ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 21. Ezen a napon egyébként fia, ifj. Papp József is tanúskodott. Az külön lapra tartozik, hogy – mint láttuk – a törvénybíró felesége is próbált nyomást gyakorolni a helybeliekre. Uo. Löwenthal Salamonné, 1883. júl. 20. Papp Józsefnét azonban, aki mellel szalmazás szerint nyíregyházi asszony volt, a tárgyaláson egyáltalán nem hallgatták ki.

⁸⁶⁰ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 13. A visszaemlékezés függelékében még a nevet is elvéteti, amikor Adler Mórnak hívja. Eötvös, II. 1968. 403.

⁸⁶¹ „Elnök: Hát ki bírt reá az ilyen vallomásra? Tanú [Hatalovszky András]: Sziuszmann Jakab meg Alter úr. Elnök: Alter? Hát az hol lakik? Tanú: Az is ott lakik Eszláron.” Továbbá: „Elnök: Ki hozta be? Tanú [Vámosi Julcsa]: Jöttem egy darabig egy oda való Alter tanyájáig, az Alter úr szekere, onnan pedig felültünk fiakkere.” T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 20.

⁸⁶² T-E (*Napi Értesítő*), 1883. júl. 9.

⁸⁶³ OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 76. 1882. szept. 10. A jegyzőkönyvön aláírása: Szilvász Rohács Anna.

akartak gyanúsítani (ő sem volt helybeli származék), viszont tanultsága révén nem volt egykönnyen manipulálható.⁸⁶⁴

Lengyel Istvánné, Szkinta Apollónia, a tótfalusi szomszéd Kovács özvegye eredetileg a vád tanújának számított. Tolcsvai származású férjével akkor már 13 éve éltek a faluban. Lengyelnére rájárt a rúd abban az évben. Férjét, aki 1881. december végén 49 éves volt, elveszítette, s rá fél évre nyolc hónapos korában sínlődésben elhunyt legkisebb fiuk, András.⁸⁶⁵ Közben történt Solymosi Eszter eltűnése, akit nem is igazán ismert. Annál inkább szomszédjukat, Scharfekat. Móric a szintén tanúnak beidézett János fiával nagyjából egyidős volt. Amikor 1882. május 6-án Lengyelnéet először kihallgatták, még nem tudott semmit.⁸⁶⁶ Aztán május 21-én a vizsgálóbíró előtt már segélykiáltásokat hallott a zsidó templom felől. Ezt Bary eredetileg nem tőle, hanem a szomszédasszonyoktól hallotta.⁸⁶⁷ Ekkori kihallgatásakor azonban környezete szerint olyan beteg volt, hogy állapotát az „orvos életveszélyesnek” nyilvánította, úgyhogy ügyészi javaslatra letétették vele az esküt. A vallomás szerint a segélykiáltások így hangzottak: „Kovácsné jöjjön ki” – ő azonban el lévén foglalva, nem ment ki. A dologhoz hozzátartozik, hogy Lengyelné úgy emlékezett, hogy a kiáltásokat délután hallotta.⁸⁶⁸

A *Függetlenség* azért ítélte fontosnak Lengyelné eskü alatt tett vallomását megjelentetni, mert a vád képviselői attól tartottak, hogy visszavonja azt. Feltételezték ugyanis, hogy „néhány t.-eszlári zsidóval anyagilag lekötelezettségi viszonyban lévén, alighanem sikerülni fog vallomásának visszavonására bírni”.⁸⁶⁹ Lengyelné vallomását annyira fontosnak tekintették, hogy az 1882. június 4-i első helyszíni szemle alkalmával (amelyen Székely Ferenc kir. főügyész helyettes is részt vett), próbakiáltásokkal tesztel-

⁸⁶⁴ OSzK Kt Fol. Hung 1847/I. (Bary) 355. 1882. szept. 10. Novákyné arra a Bary által hozzá intézett kérdésre, hogy mennyit kapott a zsidóktól, öntudatosan válaszolta: ő esküt tett, s nem megvesztegethető. OSzK Kt Fol. Hung 1384 (Eötvös) 171. Weinstein M. – Tekintetes Doktor Úr! n. d. [1883. jan.]. Az ügy a végtárgyaláson is előkerült, ám az elnök végül nem volt kíváncsi erre a mozzanatra. „Elnök: [...] egyéb körülményre is megkérdezte magát a vizsgálóbíró? Tanú: Igenis. Elnök: Nevezetesen mire? Tanú: Arra, hogy erőszakosan rám akarta nyomni, hogy én vittem a ruhát, hogy Solymosi Esztert, vagy mit... Elnök: Arról most nem kérdezte.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 23. A jegyzőkönyvből hiányzik a név, de az adatok alapján kikövetkeztethető, hogy kiről is van szó.

⁸⁶⁵ MOL A 901. TE r. kat. hal. ak.

⁸⁶⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 1. 1882. máj. 6.

⁸⁶⁷ A végtárgyaláson Scharfné mesélte el a vallomás születésének általa hallott verzióját: „Lengyel Istvánné beszélt nekem: látja szomszédasszony, engem is bele akartak zavarni. Valami Eszter elveszett, pedig nem tudok semmit se róla, csak Batori Zsófi mondta, mikor teknőt vitt haza hozzám, azt mondtam: nem láttál valakit kimm, mert úgy látszott mintha vajért jöttek. Hát haza ment a lány és elbeszélte az anyjának: az anyja visszament és úgy kérdezte Kovácsnétól, hogy mit hallott. Azt mondta Kovácsné hallottam, mintha valaki kiáltott volna.” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 27. Csak emlékeztetőül: Batoriék a tótfalusi zsinagóga másik, keleti oldalán lakó szomszédok, akiknek udvarában a második agnoszkálás zajlott. Az ő vallomásuk egyébként szintén okozott némi fejtörést a vádnak, amennyiben azt vallották, hogy szombat délelőtt, szokás szerint, áthívták Zsófit Scharfék a gyertyatartók levételére.

⁸⁶⁸ Uo. 1882. máj. 21. Tanúvallomását a *Függetlenség* megjelentette: 1883. jún. 15. Özv. Lengyelné nagyfontosságú vallomása. Lengyelnéből Bary szeptember 6-i vallomás-kiegészítésekor még annyit kicsikart, hogy „a kiáltást a zsidótemplom felől kora délután hallotta”. Az asszony azonban ekkor is hozzátette, hogy „az időt óra szerint ugyan nem tudja meghatározni, de mindenesetre 12 óra elmúltával volt az”. Uo. 1883. jún. 15.

⁸⁶⁹ F, 1883. jún. 15. A tiszta-eszlári bűntény. A végtárgyalás egy elejtett megjegyzéséből több részlet is kiderül az ügygel kapcsolatban: Scharf József felemlgette, hogy Móric, amikor apja Bájon volt egy hétig, s kenyeret vitt neki, mesélte, hogy „Lichtmann tartozott Lengyelnének egy véka gabonával [...] És hogy Lichtmann megadta, és mikor a kath. pap meguatá, elhívatta Lengyelné, hogy miért adta, azért talán, hogy a zsidókkal együtt tartson?” T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 27.

ték, hogy tényleg odahallik-e a zsinagógától a kiáltás Lengyelné házához.⁸⁷⁰ Lengyelné azonban a végtárgyaláson sem vonta vissza vallomását. Azt is elmondta, hogy épp térddepelt, mert a pitvart tapasztotta, s ezért nem ment ki a hívásra. A kiáltás azonban most így hangzott: „*Lengyel Istvánné jöjjön ki.*” Amikor az elnök emlékeztette, hogy a vizsgálatkor Kovácsné mondott, kitarzott a mostani állítása mellett. Amikor az elnök arra figyelmeztette, hogy a vizsgálatkor kora délutánra tette a hangokat, most meg estefelét mond, Lengyelné szintén határozottan leszögezte: „*délután, nagyon délután volt a tapasztalás.*”⁸⁷¹ Ez csak azért volt kínos a vád szempontjából, mert akkor Solymosi Eszternek délután még élnie kellett. S akinek még nem tűnt volna fel a jegyzőkönyvön, hogy az aláírás Bary kezétől származott, most expressis verbis kimondta a kovács özvegye, hogy „*nem tud olvasni.*”⁸⁷² S ezzel a nyomozás során megtett vallomások írásbelisége és a végtárgyalás szóbelisége közötti ellentmondáshoz, a per egyik kulcskérdéséhez jutottunk, amivel rövidesen külön foglalkozunk. Kell-e mondanunk, hogy arra hivatkozással, hogy Lengyelné már letette az esküt, mostani szóbeli vallomásának „meghiteletetésére” végül nem került sor. A bíróság a korábbi, Bary által írott vallomást részesítette előnyben.

Tartalékban ott volt még egy másik tanú, özv. Feketéné Kramer Borbála, aki a templomból hazafelé menet sírást hallott a zsinagóga felől. De ugyanakkor látott két zsidót is a templom bejáratánál állni. Csak emlékeztetünk rá, hogy ő volt az, akinél a pitvarbeli fényjáték volt az időmérés eszköze, s aki a mise végét korábbra tette, mint a plébános. Az ő vallomásával az volt a gond, hogy ha 11 óra előtt hallotta a sírást, akkor a kinn ácsorgó két zsidó miatt Móric nem leselekedhetett a kulcslyukon. Az ő tanúskodását is ellenőrizték a törvényszéki helyszíni szemlekor, s csendőrlépésekkel 74 méternek bizonyult a távolság.⁸⁷³ Vélhetőleg ő nem a zsinagóghoz vezető közeli ösvényen ment, hanem valamelyik másikon vagy a szekérúton.

Ha a vád végül „hiteletlenített” többi tanúját vesszük szemügyre, akkor is eleven marad a megvesztegethetőség gyanúja: Cseres Andrásné Bodnár Mária, a vagyontalan nap-számos nem idevalósi második felesége először mélyen hallgatott, hiszen notórius adósa volt Groszbergéknek, majd a szomszédsági konfliktus kirobbanása után, nem csekély színészi és nyelvi adottságok birtokában, hirtelen „megvilágosodott” és a színre lépett. De gondolhatunk az első felismeréshez képest nézetüket érthetetlenül megváltoztató férfiakra és asszonyokra is (Solymosi János, a másod-unokatestvér, Jakab János, Szakolczay Julcsa, Juhász József és Juhász Andrásné), akiket végül a bíró szintén nem „hiteletített meg”, bár őket az eredeti felismerési jegyzőkönyvben sem eskették meg.

Tanyi Gábort viszont a vizsgálóbíró annak idején nem méltatta figyelemre, pedig nőrokonai révén (akiket a tárgyaláson Eötvös család kutató érdeklődése nagyjából fel is derített) már akkor vastagon belefolyhatott volna a nyomozásba. Csak találgathatnánk, hogy akkor miért nem jelentkezett. Viszont katonai szolgálata helyszínén addig beszélt, hogy tud valami fontosat, hogy miután felettesei bejelentették ezt a törvényszéknél, szabadságra engedték, hogy Nyíregyházán tanúskodhasson. Mint láttuk, a Tót-

⁸⁷⁰ Bary visszaemlékezésében feljegyzi, hogy igen gondosan jártak el, mert „Solymosi Eszterhez hasonló korú és nagyságú kislányokkal” végeztették a próbakiáltásokat. Bary, 1933. 150.

⁸⁷¹ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 22. Emellett még akkor is kitarzott, amikor 15 éves fia, János délre próbálta korrigálni anyja emlékeztetét. „*En délután, mondom, ha százszor ide hívnak is.*” Uo.

⁸⁷² T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 22.

⁸⁷³ T-E (*Napi Értesítő*), 1883. jún. 22; uo. júl. 17. Az ellentmondást az elsőfokú ítélet külön hangsúlyozta. Idézi Eötvös, II. 1968. 356–357.

falu „torkában” lakó Tanyiknál a másik ág, a Solymosi Eszter legidősebb bátyja özvegyének Tanyi Józseffel kötött házassága révén állt fenn rokonság, Gábor apja, szintén Gábor viszont, a 8 holdas gazda aligha volt rászorulva a „napidíjra”.

Akárhogy is nézzük, az összeesküvés-elméletekre alapított perkoncepciók tulajdonképpen nem váltak be sem a „performereknél”, sem az utólagos értelmezőknél. A „szerzett”, illetve „örzött”, vagy mondjuk így: „kitanított”, „megfélemlített” és „megvesztegetett” tanúkra épített vád és védelem nem volt képes eldönteni a per sorsát, sem pro, sem kontra. A több mint egy évig tartó vizsgálat, a több mint egy hónapon át elhúzódó végtárgyalás, a rengeteg jogászai erőfeszítés és lelemény végső soron nem hozott sok eredményt.

PERNYELVI JÁTSZMÁK: SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG

S itt most visszakanyarodhatunk a szóbeliség/írásbeliség, tágabb értelemben a nyelv problémájához, ami szoros összefüggésben állt eljárásjogi kérdésekkel is. A kihallgatások idején, a vizsgálati szakaszban az ún. inkvizitórius (faggató) eljárás miatt az írásbeliség dominált, míg a végtárgyaláson, a vegyes rendszernek megfelelően a közvetlen szóbeliségen és nyilvánosságon alapuló akkuzatórius (vádelvű) eljárás.⁸⁷⁴ Hogy aztán a másod- és elsőfokon ismét az írásbeliség kerüljön előtérbe.⁸⁷⁵

A végtárgyalás vezetésére az volt jellemző, hogy Kornis elnök az előtte fekvő írásos vallomásokból alaposan felkészült, azok alapján tette fel a kérdéseit, s az aktuális szóbeliséget annak fényében értékelte. Mivel nekünk az összes tanúvallomást, Bary másolatait és Eötvös kivonatait (s a sajtóban publikált darabokat) is egybevéve nem áll módunkban tanulmányozni, hisz nem maradt fenn mindegyik, mindenkire kiterjedő statisztikát nem készíthetünk az írni-olvasni tudás mértékéről. A másolatban konzervált és a sajtóban közölt vallomások alapján azonban nagy számban jól megítélhető, hogy ki az, aki s. k. írta alá a vallomását, tehát el is tudta feltehetőleg olvasni, s ki az, akinél névíró (vagyis +) szerepelt. Tanulmányosak a felekezetek, nemek és generációk szerinti különbségek, bár leginkább talán az utóbbi kettő jelentősége szembeötlő. Néhány jellegzetes példa: az imént idézett szomszédok közül a 42 éves református özv. Batori Gáborné Vámos Julianna ugyanúgy nem írja alá a jegyzőkönyvet, mint 25 éves fia, Batori Gábor és 18 éves menyé, Bolyán Julianna, valamint 23 éves idősebbik leánya, Batori Julianna. Viszont legfiatalabb leánya, a 15 éves Zsófi már s. k. ír alá. Mint láttuk, a katolikus Lengyel Istvánné Szkinta Apollónia szintén írástudatlan, 15 éves János fia azonban tud írni és olvasni. S sorolhatnánk a fontos vallomások megtevői között az analfabétákat: a katolikus 60 éves özv. Fekete Jánosné Kramer Borbálát, a 26 éves Gazdag Józsefné Kramer Máriát vagy a 42 éves Szuhi Györgyné Schwartz Katalint. A reformátusoknál a 60 éves Pásztor Józsefné/Benőné Csuha Mária és a 63 éves Cs. Nagy Jánosné Pásztor Erzsébet mellett a 47 éves Murvai Györgyné Gyáni Borbálát vagy a 40 éves Jakab Andrásné Vámos Juliannát. S a tanúskodó Solymosi rokonságot sem hagyhatjuk ki a sorból: nemcsak Solymosiné, hanem 50 éves sógornője, Gergely Ferencné Solymosi

⁸⁷⁴ A kétféle eljárás jellemzőinek táblázatos összehasonlítására lásd Magyar jogtörténet, 1996. 355. (Pomogyi László). A vegyes rendszerről Uo. 369–371.

⁸⁷⁵ Finkey, 2000 [1948] 184. A hetvenes évek jogászgyűlési vitáira jellemző, hogy míg Kozma Sándor királyi ügyész az inkvizitórius eljárás pártján állt (1872), addig Friedmann Bernát – másokkal együtt – a tiszta vádrendszer elfogadását ajánlotta (1875).

Zsófia, 40 éves húga, Solymosi Gáborné Jakab Erzsébet, sőt idősebb leánya, Zsófi is írástudatlan volt (aki pedig Eszterrel együtt járt iskolába). A férfiak közt tanulságos a 62 éves katolikus községi hites Kobzos János analfabetizmusa. Ha a házaspárokat egymás mellett nézzük: említhetjük a 32 éves református Papp Albertet, akiknél Solymosi Eszter szolgált, ő tudott írni, felesége, a 24 éves Gönczi Julianna viszont nem.

S most nem pusztán az eszlári írni-olvasni tudás alacsony szintje az érdekes számunkra. Hiszen az közismert, hogy a korban a nők analfabetizmusa magasabb, mint a férfiaké, s az is jól tudott, hogy a katolikusoké jócskán meghaladja a reformátusokét. Hogy eszlári léptékben konkretizáljuk a dolgot: míg a katolikus férfiaknak csaknem kétharmada, a nők csaknem háromnegyede volt Eszláron 1890-ben írástudatlan, addig a református férfiaknak 55%-a, a nőknek pedig 45%-a tudott írni és olvasni.⁸⁷⁶ Sokkal tanulságosabb azonban ennél az, hogy a fentiek következtében az írástudatlanok csoportjaival felvett vallomások döntő szerephez juthattak az eljárásban. Márpedig ezekben a vallomásokban, amelyek a nyilvánosság kizárásával készültek, valójában nem a tanú, hanem a vizsgálóbíró és az írnok szavain átszűrve szólalnak csak meg a kihallgatottak. Ha egyáltalán hallhatjuk a hangjukat. Helyettük ugyanis ténylegesen mások beszélnek. Vagy legalábbis mások fogalmaznak. S ráadásul az sem ellenőrizhető, hogy ami alá a delikvensnek a végén a keresztet odabiggyesztették, azt legalább utólag teljes egészében felolvasták-e nekik.

Ez a kérdés a máramarosi tutajosok esetében a végtárgyalás során szóba is került, de távolról sem csak a másajkúaknál jelentkezett a probléma. Mint oly gyakran, most is Eötvös fogalmazta meg a kérdés velejét: *„a jegyzőkönyv, melybe Herskó vallomása fel van véve magyarul van felvéve. Azon jegyzőkönyvet tehát Herskó semmiképp sem dictálhatta, mert magyarul nem tud, azt először másnak fordítani kellett és azután jegyzőkönyvbe kellett diktálni azon szavakat, melyek a jegyzőkönyvbe felvéve vannak. Hát azok a szavak, a melyek ott a jegyzőkönyvben fel vannak véve, egymás után egy egész történet, mind az ő beszéde-e szóról szóra, vagy az ő füle hallatára valaki beledictálta abba jegyzőkönyvbe és a vizsgálóbírónak írta, mint írnok, vagy pedig nem dictálta senki, csak a vizsgálóbíró maga úgy írta? (A tolmács felkérdezi vádlottat) Vádlott [Herskó]: Nem tudom, hogy a vizsgáló bíró hogyan írta, hogyan nem, legutóbb Karacsay volt ott és tolmácsolt, mert én nem tudok magyarul semmit [...] Azon idő alatt Karacsay intézett hozzá kérdéseket és a vizsgáló bíró azután írta. Elnök (a tolmácshoz): Éppen úgy, mint ön most ő hozzá. Vádlott: Igen. Eötvös: Tudja-e azt Herskó, hogy Karacsay szóról szóra azt mondta a vizsgáló bírónak, amit ő mondott Karacsaynak. (Mozgás a közönség körében) Elnök: Csendet int. Vádlott: Azt nem tudom, mert magyarul nem beszélek. Eötvös: Mikor készen lett a protocollum aláírta-e ő azt? Vádlott: Igen. Eötvös: Fel lett-e ő előtte olvasva orosz vagy német nyelven? Vádlott: Felolvasták magyarul, németül és oroszul nem.”⁸⁷⁷ Emlékeztetünk rá, hogy Herskó Dávid, a szeklencei zsidó tutajos sáfár csak oroszul tudott, írni-olvasni pedig egyáltalán nem. De ebből a tényből most az analfabetizmuson kívül annyi lényeges, hogy egyes nyelvi környezetben bepillantást enged a tárgyalás szövege abba, hogyan is készültek ezek a jegyzőkönyvek. Mint általában ma is, a bíróságokon nem szó szerint kerül a tanúk (vádlottak) vallomása rögzítésre, hanem a jegyzőkönyvvezető megfogalmazásában. Ha a tolmácsot kikapcsoljuk, s maga a vizsgálóbíró a jegyzőkönyvvezető, mindjárt érthetővé válik, mennyire „áthallásos” a beszélő és lejegyző közötti távolság. S az*

⁸⁷⁶ MOL XXXII – 23 – h. 443. d. 6. 1890. évi népszámlálás.

⁸⁷⁷ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 3.

utóbbi árnyéka élesen rávetül az előbbire. Mindjárt belátható az is, hogyan lehetett Lengyel né vallomásában, aki szerint délután hangzottak el a kiáltások, kora délutánra, délhez egyre közelebbre srófolni a vád számára kívánatos módon az időzítést.

A fordítási probléma természetesen akkor is jelentkezett, amikor fél évvel később Huszton Csepkanics, Matej és Herskó visszavonta a vallomását. Bónis Barna jegyző a végtárgyaláson így foglalta össze a jegyzőkönyv készítésének részleteit: *„Mikor a jegyzőkönyv fogalmaztatott, segédem dolgozott, ismertem a fogalmazványt, én háta megett állottam, néztem, hogy mit ír, azután rágyújtottam pipára és az ablakhoz mentem, majd leültem helyemre, amint a jegyzőkönyv fogalmazványa elkészült segédem felolvasta. Bent voltak mind a hárman, Matej Ignác szóról szóra azt mondta, hogy igazán van felvéve, Herskó Dávid utólagosan erősítette meg, hogy igaz, a bíró is ott volt, meg egy hites, amint le volt írva, én megmagyaráztam az anyanyelvükön, mert tudok oroszul, öt éves koromban tanultam.”*⁸⁷⁸ Itt tehát a tolmács közreműködését kiküszöbölték, viszont belépett helyette a segédjegyző. Valamifajta nyilvánosság mégis érvényesült, amennyiben a falu bírása és egy hites is részt vett a hitelesítésben.

Mindezzel természetesen távolról sem azt akarjuk mondani, hogy a szóbeliség, a szó szoros értelmében vett diskurzusok ne játszottak volna fontos szerepet az egész ügy bonyolításában. Hiszen a történet számára épp az teszi a nyíregyházi végtárgyalást különösen izgalmassá, hogy a gyorsírásos jegyzőkönyvek (szemben a vizsgálat során felvett vallomásokkal) az élőbeszéd közvetlenségét igyekeznek reprodukálni (még ha ezek sem őriztek meg minden elhangzott mondatot), ami a konverziós problémát természetesen ismét a felszínre hozta. Vogel Ancsel kényszerkihallgatása kapcsán, aligha véletlenül ismét csak a védelem, konkrétan Eötvös exponálta a kérdést: *„én a védelem részéről súlyt fektetek arra, hogy azok szóról szóra tökéletes részletességgel vezetessenek a gyorsírói naplóba és ne csupán úgy, mint az elnök úr reassumálni [összefoglalni] méltóztatik. Én arról értesülök a gyorsíró uraktól, hogy a vádlott előadásának tized részét sem lehetett teljesen érteni a jargon miatt. Azért esedezem a tek. törvényszék előtt, méltóztassék rendelkezni, hogy a Vogel Ansel által elmondott dolgok tételtől-tételre, pontról-pontra a gyorsírói naplóba magyarul bevezetessenek, ne kivonatossan az elnöki kijelentés szerint reasszumálva, hanem szórul-szóra, ahogy azt vádlott a tek. törvényszék előtt elmondta.”*⁸⁷⁹ A kihallgatás nyelve körül kibontakozott vita, hogy tudniillik hiteles tolmáccsal és milyen nyelven hallgassák ki Vogelét, végül kompromisszummal zárult, de közben jogfilozófiai problémák is megfogalmazódtak. Friedmann Bernát védő például ezt fejtegette: *„van a bizonyításnak egy módja, mely valószínűséget kölcsönöz az előadásnak és ezen valószínűség nem az előadás lényegében, hanem a részletek körülményes előadásában rejlik, mely részleteket egyszerű ember alig adhatja úgy elő, hogy az fel ne tűnjék, ha az igazságtól eltér. Ezért magam is kérem, méltóztassék a tolmács közreműködésével eszközölni a kihallgatást; mert én értem ugyan a jargont, melyen a vádlott németül beszél, de mégis meg kell vallanom, hogy annak tizedrészét sem bírtam jól kivenni.”*⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 16.

⁸⁷⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 5. Vogel ugyan tudott írni-olvasni, de csak zsidóul/németül, ami a tárgyalás szempontjából azt jelentette, hogy a zsidó jargonban elmondott vallomását az elnök tolmácsolta, természetesen kivonatossan.

⁸⁸⁰ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 5. Szeffert viszont így nyilatkozott: *„én részemről vádlottat teljesen megértettem s úgy látszik ő is megértett engem, mert megtudott kérdéseimre felelni.”* Uo. Végül Eötvös is kifejtette jogi álláspontját: *„Érteni én is értettem a vádlott előadását, de a törvényszék tárgyalási nyelve a magyar, ettől a nyelvtől el térni nem lehet, vagy csak hiteles tolmács használatával.”* Uo. Végül abban maradtak, hogy másnap felolvassák Vogel előtt vallomását, s *„ha hiányos újra felvehetjük vallomását.”* Hogy ez aligha küszöbölje ki a fordítási

Első hallásra meglepőnek tűnhet, de a nyíregyházi per kisebbfajta nyelvészeti vitát is kavart. Mégpedig a *Magyar Nyelvőr*-ben, amely ekkoriban épp ádáz „nyelvvédő” harcot folytatott a „neológusok” ellen.⁸⁸¹ Ebben a kontextusban jelent meg először csak a kétely, hogy „használja-e az írástudatlan nép, különösen megletebb korú asszonyok akár Eszláron, akár környékén a[z idézett] dőlt betűvel szedett szokat, kifejezéseket, szerkezeteket és szórendet?”⁸⁸² A szerkesztőség számára valójában „érdekesebb volt [...] az az itt-ott mulatságossá fejlődött harc, mely az egyszerű népnyelv s az irodalmi, illetőleg a tekintetes törvényszéki stílus között lejátszódott. A népies észjárás még nem emelkedett arra a színvonalra, melyről a bírák s a védők kérdéseiket Tisza-Eszlár s környéke parasztjaihoz intézték. E miatt ezek a nagyságos és tekintetes urak szép mondásait feszült figyelemmel hallgatták ugyan, de – meg nem értették.”⁸⁸³ Egy hónappal később már azt is kimondta a névtelenségbe burkolózó szerkesztő (feltehetőleg Szarvas Gábor), hogy a kérdés megfogalmazásakor már „látatlanban” meg voltak győződve arról, hogy „ilyetén hidlihudliságokat nem mond a nép kerek Magyarországon sehol”. S hogy olyat, amit a jegyzőkönyv tartalmaz, Cseresné „nem mondott, nem mondhatott”.⁸⁸⁴ A vita kibontakozásaként már nemcsak a vizsgálat során felvett vallomásokkal, hanem a tárgyalás gyorsírók által írott jegyzőkönyvével szemben is kételyt fejezi ki a szerkesztő.⁸⁸⁵ Tisztán nyelvészeti alapon.

A vitának érdemi nyelvészeti hozadéka is lett, ugyanis Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor egyik ifjú, még egyetemista pártfogoltja, akit bevontak a *Nyelvtörténeti Szótár* munkálataiba, feldolgozta a végtárgyalás sajtóban megjelent jegyzőkönyveit.⁸⁸⁶ S bár a befektetett munka némi csalódást okozott a népnyelvet felfedezni indulóknak, ennek ellenére érdekes anyag és elemzés állt össze. „A híres tárgyalás végig hallgatói s általán az ott időző intelligens elem közt azonban nem akadt, úgy látszik, megfigyelő, ki ezeket [a népnyelvi adatokat] a nyelvészet számára megmentette volna a pusztában való elhangzástól. Az eredeti, hamisítatlan népnyelv pedig, mialatt annyi átírás retortáján ment keresztül, elvesztette tősgyökeres népies zamatát; szintelen, közönséges, itt-ott egészen irodalmi alakot öltöttek reá, melyben a nép fiát sokszor bizony már fel sem is-

problémát, hiszen a felolvasás nyilván magyarul fog történni, arra maga Vogel adta meg a megoldást: „Annyit értek, hogy majd megmondhatom jó-e.” Uo.

⁸⁸¹ A *Nyelvőr*-vita máig klasszikus feldolgozása Németh G. Béla, 1970. 465–521.

⁸⁸² A szerkesztőség kérdései. MNY, 1883. júl. VII. 329. A kérdések Cseresnének a vizsgálóbíró által felvett 1883. jún. 23-i vallomásra vonatkoztak. Az első hozzászóló – teljesen félreértve a helyzetet – azt állította, hogy „ma, mikor már tudjuk, hogy Cseresné jól tud olvasni, a kérdésnek alapja nincsen”. S válasza szerint „többször, kivált ha urasan akar beszélni, használ, de többnyire helytelenül.” Szőregi: Válaszok. MNY, 1883. aug. VIII. 373. A Szőreghi álnév Kálmány Lajos r. kat. lelkész rejti (1852–1919). Szinnyei, V. 1897. 869–871; Gulyás, XVI. 1995. 122–124.

⁸⁸³ Nyíregyházi nyelvzavar. MNY, 1883. aug. VIII. 374.

⁸⁸⁴ Kárbaveszett védelem. MNY, 1883. szept. IX. 424–425. Egy Udvarhelyi Gyula nevű Zemplén megyei születésű tanár hozzászólásában egyenesen úgy fogalmaz: „Alólírott, mint kinek elég alkalmá volt a Szabolcsvármegyében (a Nyírségen) a köznép között forgolódni és ki az ottani népies gondolkodás és beszédmódot meglehetősen ismeri töviről-hegyire, határozottan állíthatja, hogy ama kérdéses szók és szerkezetek már nem az eredeti elbeszélőnek, hanem az illető jegyzőkönyv írójának a felfogása és beszédmódja szerint adják vissza a dolgot.” Válaszok. Udvarhelyi Gyula, MNY, 1883. szept. IX. 425. Udvarhelyire: Szinnyei, XIV. 1914. 611; Gulyás, MTA Kt. 20 882.

⁸⁸⁵ Audiatur et altera pars. MNY, 1883. okt. X. 467–468.

⁸⁸⁶ Tömlő Gyula: Tisza-Eszlár s vidéke nyelvéből. MNY, 1883. nov. XI. 505–509. Tömlő (1888-tól Zolnai) Gyula (1862–1949) nyelvész, egyetemi tanár. Szinnyei, XIV. 1914. 1882–1885; Gulyás, MTA Kt. <http://gulyaspal.mtak.hu>. Zolnai Gyuláról lásd még: Miskolczi, 2001. 178–181. Érdekes, hogy visszaemlékezésében megfigyeli erről a tulajdonképpen első komolyabb munkájáról. MOL P 2256 Nr. 139. A dolgozat forrásaként a *Nemzet*, *Pesti Napló*, *Pesti Hírlap* és az *Egyetértés* számaint használta.

merhetni.⁸⁸⁷ A dolgozat sorra veszi a hangtani, alaktani, jelentéstani, mondattani sajátosságokat, s közben az is kiderül, hogy a gyorsíró-csapat egyik tagja, Vikár Béla mégiscsak ellátta a szerzőt „a lapokban nem található” információkkal. Nem sorolhatjuk itt föl a gyűjtés összes eredményét, már csak azért sem, mert számos ezek közül máig ismerősnek tűnik egy magamfajta tisztántúli származék számára (az analógia túlterjeszkedése: „mi nem tudhassuk”; a -nál, -nél lativusi használata: „mikor mentünk a sakternél” stb.). Innen tudtam meg viszont, hogy a Huriné által hozatott festék, a kindrusz elnevezése (az anorganikus 'd' betoldásával) a német „Kienruss”-ból ('fenyőkorom') eredeztethető.⁸⁸⁸ S ha a népnyelvet nem is sikerült „felfedezniük” a szerves konzerválást kívánó ortográfusoknak, a paraszti és a jogászi nyelv, a beszéd és az írásban rögzített jegyzőkönyv konfliktusaira ráirányították a figyelmet. S ennek csak egyik mellékszála volt a nemzetiségi értelemben vett „parole”.

A nyíregyházi kisebbsajta bábeli zűrzavarban a beszélt nyelv kérdése még sokféleképpen terítkekre került. Funták védőügyvéd például csodálkozott azon, hogy Scharf felesége, a Makkoshotykáról ideszármazott Miller Leni milyen jól beszél magyarul: „*oly tisztán beszél magyarul, hogy másképp nem is képzelhető, minthogy a magyarokkal, a keresztényekkel folytonosan érintkezik.*”⁸⁸⁹ Vajon mit várt? De emlékezhetünk arra az esetre is, amikor Solymosiné tett látogatást a dargói tót jósnőnél, s nem értették meg egymást.

A legjellemzőbb mégis az, hogy Nyíregyházán, de mondhatjuk tágabban a magyar alföldet is, amikor a máramarosi tutajosokról beszélnek, nincs jelentősége annak, hogy ki oláh, ki szlovák, ki orosz, ki ruszin, minden további nélkül szinte egymás helyettesítőjeként használják az etnonim jelöléseket.⁸⁹⁰ Hogy a tiszadadaai szolga vagy a tiszalóki fuvaros-napszámos oláhokként beszél a tutajosokról, az éppoly kevésbé meglepő, mint az, hogy a hozzájuk csatlakozott törökszentmiklósi kubikos is így tesz. Az már elgondolkodtató, hogy a máramarosi (nyágovai születésű) ruszin tutajos szolga is az „oláhok” elszökéséről vall, s hogy az ugyancsak odavalósi zsidó Smilovics is a vele jött „oláhokról” nyilatkozik. Az is figyelemre méltó másfelől, hogy Klein Ignác milyen élénken tiltakozik az ellen, hogy őt Vay György csendbiztos „oláh zsidónak” tekintse: „Én nem vagyok oláh zsidó” – mondja többször is sértődötten.⁸⁹¹ Még a védők közül Heumann Ignác is átveszi ezt a megnevezést, amikor arról kérdezi Róka csendlegényt, hogy „hány zsidó és hány oláh kihallgatásán vett részt”.⁸⁹² Amikor viszont a vallásról (a papról), a tolmácsról, magáról a nyelvről van szó, akkor szinte kizárólag „orosz” emlegetnek. Rosenberg is, Herskó is, Kazimir is, a huszti jegyző és segédje, valamint Eötvös is. A „rusznyák” csak egyszer fordul elő, szinte elszólásként, azt is a jegyzőkönyvvezetők toldották bele a szö-

⁸⁸⁷ Tömlő, 1883. 505.

⁸⁸⁸ Tömlő, 1883. 506. Az már csak a Napi Értesítő további hiányait jelzi, hogy az információt, miszerint Lengyelné háza mögött, Tótfaluban egy „Keresztkorcsma” nevű műintézmény is meghúzódott, csak a nyelvésznek sikerült egyes sajtótermékekből kibogarásznia. Uo. 506. (Egyetértés, 170. sz.; Nemzet, 169. esti sz.)

⁸⁸⁹ T-E (Napi Értesítő), 1883. jún. 27. Már idéztük, hogy Funták már 1882 nyarán is „kellemesen volt meglepve Schwarcz Salamon magyarsága által”, amikor először találkozott a fővádlottal Bary jelenlétében a börtönben. Pesti Napló, 1882. júl. 29. A tisz-eszlári eset.

⁸⁹⁰ Aligha véletlenül épp a tutajosok kapcsán állapította meg Bellon Tibor: „Általában jellemző az alföldi közvélekedésre, hogy aki nem a táj nyelvén ejtette a szót, azt tótnak, ruszinnak, oláhnak mondták.” Bellon, 2003. 153. A ruszin népnév és megfelelői történeti kialakulására lásd Udvari, 1992. 15–16.

⁸⁹¹ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 18.

⁸⁹² T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 19.

vege ekképpen: „Herskó mond valamit rusznyákul.”⁸⁹³ Miközben Zurányi Kálmán „tót” nyelvtudását igyekszik használni a tutajosokkal való érintkezésben, Vay György pedig lengyelül próbál beszélni Herskóhoz, aki viszont nem ért ezen a nyelven, hiszen csak „oroszul” (értsd: ruténul) tud.

Érdekes színfoltja lehetett ennek az északkelet-magyarországi interkulturális univerzumnak, amikor Matej tanúvallomása szerint Matej és Herskó felkereste Wieder Mór tokaji szatócsot, hogy pénzt adjon neki megőrzés végett. Ahogy Kornis elnök fogalmazott Wiederhez fordulva: „a múlt esztendőben egy oroszról [!], aki magához egy zsidónak társaságában ment 54 frtot vett át megőrzés végett. Tanú [Wieder]: Az nem igaz kérem”. A szembesítés során aztán kibontakozott a nyelvi probléma teljes mélysége: „Szeyffert: Matej Ignác! Beszélt-e Wiederrel? Tolmács [Matej helyett]: Tokajban beszélt vele. Elnök: Hogyan? Mutassa meg. Tolmács: Tótosan kezdett neki beszélni, de nem jött ki tisztán. Elnök (Tolmácshoz): Mondja meg neki, hogy próbálja meg azon szavakat használni, melyeket neki mondott. Tolmács: Nem tudja úgy fordítani, mert ő tótul beszélt neki. Wieder: Én nem is tudok tótul. Elnök: Micsoda szavakat intézett Wiederhez, hogyan akarta magát tótosan megértetni? Tolmács: Ő azt mondta Wiedernek, hogy Herskó Dávid mondta neki, hogy 54 frtot adjon át neki. Elnök: Most úgy mondta el tótosan? Tolmács: Úgy mondta el. Elnök: A ... [?] betűvel mondta, tehát tótos accen-tussal. Sezyffert: Megértette Wieder, amit mondott neki? Tolmács: Nem értette meg, hanem visszafordította beszédét magyarra úgy, amint tudta.”⁸⁹⁴

Valójában a tutajosok között jó, ha egy román volt. A nevezettek valamennyien Máramarosból jöttek, görög katolikusok voltak, ruténül beszélnek. Az „oláh” jelző inkább külső, területi-felekezeti (nem nyugati keresztény), az „oros” pedig belső, felekezeti-nyelvi hovatartozásukat fejezte ki. Ők mindenesetre sohasem nevezték magukat oláhnak, bár magukról, saját identitásukról egyszer sem nyilatkoztak.

● PERFORMEREK VII. (a gyorsírók)

A tárgyalás jegyzőkönyvét egyébként az országgyűlés hattagú gyorsíróirodája készítette.⁸⁹⁵ Nem akárkiből állott ez a csapat. Vezetője Günther Antal volt (1847–1920), később a koalíciós időszakban igazságügy-miniszter, majd haláláig a Kúria elnöke.⁸⁹⁶ Legendás volt kitűnő memóriája. Ha a gyorsírók valamelyikének hiányzott egy szó, nem jutott eszébe, „emlékezetből könnyű szerrel kisegítette”. Ő szervezte meg a stenogrammak írott szöveggé konvertálását is.⁸⁹⁷ Mindjárt érthetőbbé válik a „népnyelv” leírás közbeni transzformációja is. A gyorsíróiroda tagja volt még Fayer László (1842–1906) is, aki 1873-ban szerzett magántanári képesítést a budapesti egyetemen, ahol a büntetőjog professzoraként írta be nevét a magyar jogtörténet-

⁸⁹³ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 16.

⁸⁹⁴ T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 5.

⁸⁹⁵ Fayer László „gyorsírói emlékeit” felhasználva a történetet a csapat Benjáminja írta meg. Vikár, 1931. Vikár Béla (1859–1945) népzenekutató-etnográfus, műfordító, akadémikus. MFL. II. 1969. 1000.

⁸⁹⁶ Szinnyei, III. 1573; Böllöny, 1978. 236; Gulyás, XI. 1992. 661–663. Bary szerint egyben ő tudósította a Pest-i Naplót is. Bary, 1933. 549. Újságíróként még fogunk találkozni a nevével.

⁸⁹⁷ Vikár, 1931. 9. Günther „a régi országgyűlések módszerét felújítva akképpen járt el, hogy folió alakú vonalazott papírost használt s azt ötödrész szélességű szeletekre vagdalta föl. A szeletek 1–5 számokkal voltak jelezve. Mindenik szelethez egy írnok ült. Most már Günther a kezében levő tárgyalási anyagot, a bírák, védők, tanúk és vádlottak szavait az élő beszéd gyorsaságával úgy diktálta le, hogy mindenik írnok csupán egy-két szót írt, s mire a diktandó az ötödik írnochoz került, az első már készen volt a maga szavaival. S így ment ez tovább. Végül a szeleteket hátul összeragasztották, s az így teljesen rendben levő, tintával írt, olvasható szöveget a táviró-hivatalnak vette át és továbbította sürgősen Budapest felé. E módon naponként 5-6 ezer szót is le lehetett adni Budapestnek.” Uo.

be.⁸⁹⁸ Érthetően váltott ki riadalmat, amikor híre ment, hogy ez a pótolhatatlannak látszó csapat csónakjával balesetet szenvedett a Sóstón.⁸⁹⁹

A nyíregyházi per hozzájárult a technikai haladáshoz is, amennyiben a Morse-féle domború író távirót nem találták alkalmasnak ekkora forgalom lebonyolítására, ezért gondoskodtak arról, hogy Hughes-féle betűnyomó táviró gépeket és hozzáértő személyzetet telepítsenek a szabolcsi megyeközpontba.⁹⁰⁰

VI/8. TÁBLÁZAT ● A Nyíregyházán feladott táviratok száma, 1883. jún. 18. – aug. 3.

	Táviratok száma	Szavak száma	Bevétel (frt, kr)
<i>Pester Lloyd</i> külön		31 831	
<i>Pester Lloyd</i> és a budapesti lapok		481 758	
A többi budapesti lap		152 636	
Vidéki lapok		47 986	
Bécsi lapok		230 947	
Egyéb		...	
Összes	2416	1 143 213	19 504,11

Forrás: *Függetlenség*, 1883. aug. 11.

A táblázat adatainak értelmezéséhez tudnunk kell, hogy a táviró igazgatása külön szerződést kötött a *Pester Lloyd*dal, hogy a lap naponta 6 órát forgalmazhat, óránként 16 forintért, amit akkor is fizetni kellett, ha nem töltötte ki az időkeretet. Ha viszont többre volt szüksége, akkor az is óránként 16 forintba került. A többi fővárosi lappal aztán a *Pester Lloyd* egyezkedett a keret elosztásáról. Külön szerződést kötött a táviróval a *Wiener Allgemeine Zeitung*, napi fél óra időtartamra 8 forintért, de negyedóránként 4 forintért e lapnak is joga volt túllépnie ezt a szabott kvótát.⁹⁰¹ A forgalmazás eleinte még szerényebb szószámokkal indult. A *Pesti Napló* az első napról még csak 11 ezer szónyi táviratot kapott, június 22-én ez a szám már elérte a 15 ezret, 27-én (Scharf József és fia drámai szembesítése napján) pedig már meghaladta a 24 ezret, ami történelmi csúcshoz tekinthető.⁹⁰²

PERBESZÉDEK

Már mindenki nagyon várta a per befejeződését. Különösen az újságírók számolták a napokat. Először azt hitték, hogy csak tíz napig fog tartani. Az *Egyetértés* tudósítója június 23-án már jelezte, hogy biztosan hosszabb lesz a tárgyalás, mint ahogy eredetileg remélték: „Július 2-ika előtt alig kezdődnek a plaidoyerek [perbeszéddek]. Az ítélet leg-

⁸⁹⁸ Szinnyei, III. 222; Gulyás, VIII. 1992. 437–439.

⁸⁹⁹ Vikár, 1931. 8.

⁹⁰⁰ *Függetlenség*, 1883. aug. 11. A tiszta-eszlári per és a táviró.

⁹⁰¹ *Függetlenség*, 1883. aug. 11. A fizetési kategóriánkénti távirati forgalomról azt tudjuk, hogy Nyíregyházáról a tárgyalás alatt feladtak órabérletben 132 db táviratot 675 347 szószámmal, melyekért befolyt 7174 forint; továbbá rendes díj mellett 2284 db távirat 467 866 szóval, amiért befolyt 12 330 forint 11 krajcár. Nyíregyházára ez idő alatt érkezett 923 db távirat 40 811 szóval. Uo.

⁹⁰² *Pesti Napló*, 1883. aug. 2. Acsády Ignác: A negyvenhat nap.

közelebb 4-dikére várható.”⁹⁰³ Július közepén biztos forrásra, Szeffert főügyészhelyettesre hivatkozva adta hírül, hogy „a tárgyalás pénteken vagy szombaton [vagyis: 20–21-én] véget ér”.⁹⁰⁴ Ez a remény sem teljesült.

Plaidoyer – ez a zamatos szó a franciából vonult be a jogászai szaknyelvbe. Eredetileg csak a védőbeszédeket jelentette, aztán a vád- és védőbeszédeket együtt. A végtárgyalásnak ez az utolsó szakasza Nyíregyházán a bizonyítási eljárás befejeződésével, 1883. július 27-én vette kezdetét. Egy jogtörténeti tanulmány bizonyára részletes fejezetet szentelne a perbeli diskurzusok sorában a vád- és védőbeszédnek és az ítéleteknek. Nekünk is érintenünk kell a kérdést, de természetesen választott látószögünkben kiindulva inkább a szituációkat kívánjuk elemezni és a nyelvet bemutatni.

Szeffert közzéadta nem állt elő falrengető újdonságokkal. De nem mulasztotta el magát megvédeni az első napi elnöki leckéztetés miatt, hogy tudniillik beszéde leginkább mentő okokat igyekezett feltárni. Szerinte az ügyészség feladata „modern államban”, s Magyarországon az 1871:XXXIII. tc. alapján „mindent kárhozhatni és gondosan kerülni, a mi bárkire nézve igazságtalanságra vezetné a büntető hatalmat”. Sem a „vallásszer-tartási gyilkosság”, sem az újabban forgalomba hozott „fanatizmusból elkövetett gyilkosság” vádja nem áll meg, egyszerűen azért, mert „teljesen lehetetlen a büntetőtörvény-könyv 278. szakasza szerint a gyilkosság büntetnének megállapítása”. Ezért a vádlottak felmentését indítványozta. Kritikus ellenzőit is sikerült meglepnie azzal, hogy úgy nyilatkozott: „ha a bizonyítási eljárás a vádlottak ellen felmerült adatokat bírói mérlegelés után is elégséges bizonyítékoknak ismeri el: úgy ne engedje magát indítványom által korlátoztatni, hanem a törvénnyel kezében s az igazság érzetével szívében mondjon zavartalanul ítéletet saját bölcs belátása szerint” (ami természetesen a törvényszéknek joga és kötelessége is volt).⁹⁰⁵

Az eddig némaságra kárhozott Szalay Károly magánvádoló, a visszafogott közzéadói racionalitást másfajta retorikai eszközökkel próbálta felülmúlni. Volt ezek közt természetfeletti, felekezeti, történeti. De a vizionált keresztes háborús hangulatban mindenekelőtt az anyai bánatra hivatkozott. „Ellenséges viszonyok dacára ide állok én, hogy a tekintetes törvényszéktől elégtételt kérjek a bűnért, a bánkódó anya mérhetetlen keservéért, ha felveszem a kesztyűt, a melyet a sakter késeért a zsidó erszény a civilizáció, emberszeretet és kereszténység arcába vágott. Nem teszem elbizakodottan, fegyvertelenül. Fegyverem az iszonyatos való, mely mindent megsemmisítő következetességgel itt áll előttem; fegyverem nekem az örök igazság, mindenhatóság.” Később nyíltan is felemligte a dicső elődöket: „ha az lenne ismét a jelszó: »Jézus«, akkor valamint dicső elődeink megharcoltak az ozmán oroszlánnal is, úgy megküzdének a törpe utódok a zsidó sakállal.” A szabadságharc alól egészségügyi okból „felmentett” Szalayra nem igazán illett a keresztes lovag páncélzata. Talán ezért is igyekezett a bizonyításhoz az isteni gondviselést segítségül hívni: „Nem hallgatta meg senki, de igen meghallgatta az, kinek beláthatatlanok az ő utai, akinek tudta nélkül senkinek hajaszála sem görbülhetne meg, s aki számban tartja még a tövi[s]bokrot is. Az ő szemei meglátták, hogy merre fut a hű iparkodó cseléd, a vidám leányka, mint siet vissza, mert tudja, hogy asszonya várakozik reá, az ő szeme meglátta, hogy szöli be a kést már fenő gyilkosok, mézes szavakkal, mily kész szívességgel ment a jószívű gyermek a nap világából, az ismert kedves tavaszodó tájból, – melyet látni sohasem fog a sötét barlangban. Ő meghallotta a gyermek utolsó sóhaját is, elért a

⁹⁰³ Egyetértés, 1883. jún. 23. Nyíregyháza, jún. 22.

⁹⁰⁴ Egyetértés, 1883. júl. 16. Nyíregyháza, júl. 25.

⁹⁰⁵ Vád- és védőbeszéd, 1883. 3–6. (Szeffert) 1883. júl. 27.

trónja elé; a bálványoknak áldozott keresztény vér, a keresztre feszített, feltámadott istenhez kiáltott, s ő felszólaltatta az elrejtőző bűnt, hogy elárulja magát titkos beszéddel, – az ő sújtó szava eszközölte, hogy a fiú bizonyítást tegyen az apa bűnéről.”⁹⁰⁶ Samu fecsegésének ezzel a transzcendens interpretációjával azonban egy világi bíróság sokra nem lehetett. Mint ahogy a vérvád-esetek történeti kronológiájával sem. Ezt már az elnök is megszokhatta: „Az ügyvéd úr nagyon eltér az üggyől; szavai részint vallásfelekezet elleni gyűlöletet involválnak, részint pedig rituális gyilkosságot akarnak bizonyítani. Én úgy az előbbi, mint az utóbbit, tovább meg nem engedhetem. (Éljenezés a közönség köréből.)”⁹⁰⁷

Nem vágunk talán elébe az eseményeknek, ha már most megállapítjuk, hogy nem igazán változott Szalay retorikája a védőknek adott válaszában sem, amikor az utolsó ítélet rémét vetítette a földi igazságszolgáltatás horizontjára: „Párbaj ez itt, istenítélet, egyfelől vannak a gyilkosok és védők s azon pajzs, melyre piszkos betűkkel e szavak vannak írva: »aurum omnia sancta«, másfelől itt van egy szegény özvegy megfosztva öregsége gyámolától, szemefényétől, gyermekétől, a fájdalom hétszeres dárdájával átjárt szívvel, keservével, szegényen, de méltóságteljesen: hallgatagul, de mégis oly beszédesen. Ki védi meg ezt az ügyefogyottat? Megvédi az alázatosak Istene, ki ítélend elevenek és holtak, igazak és bűnösök fölött, ki most is tartja kezében a mérleget, melyben a szegény asszonynak egyetlen kisajtott könnye, az ártatlanul kiontott vérnek egyetlen cseppje többet nyom, mint az egész világnak a bölcsessége, kincse.”⁹⁰⁸ Sejteti a beszéd a kozmikus távlatok megnyitásával, hogy a földi ítélet kihirdetésével az „ügyefogyott” Solymosinének már nem kell megszólalnia, beszélnek majd helyette mások. Mint ahogy a Szalay által benyújtott fellebbezésben ismét előkerültek a megvesztegethetetlen anya megérzései, ezúttal éppen a kórbonctan tudományával szemben: „valóban, merénylet nemcsak a tudomány, hanem a józan ész ellen is, midőn a hullában az édes anya szeme, az édes anya szíve – azon anyáé, ki visszautasít pénzt, ajánlatot, mindent csak gyermekét akarja, ha halva is, – Esztert fel nem ismeri, a védővé szegődött doktor felismerni akarja a soha nem látott Esztert a hulla csontjaiból is.”⁹⁰⁹

Meglehetősen sokat tudunk a *védőbeszéd*ek születési körülményeiről. Friedmann visszaemlékezésében megírja, hogy Eötvös kivételével a többi védő közeledni érezvén az időt, egyre többet kezdtek foglalkozni a védőbeszéd elkészítésével: „Mi többi védők, amidőn már közeledett a tárgyalás, kezdtük összeállítgatni, mindegyik a saját szempontja szerint a védelmi anyagot s e végből a közös vacsorákat megrövidítettük. 10 órakor azokról lassacskán eltávoztunk, hogy 1-2 órát még az éjszakából az előkészülésre fordíthassunk. Eötvös Károly azonban még akkor is eldiskurálgatott éjfél utánig. Pedig ez mégsem volt olyan ügy, amelyet 6 heti tárgyalás komplikált anyaga mellett rögtönzött beszéddel lehetett volna elintézni. Máris érkezett a bizonyító eljárás utolsó napja. Már kezdetüket voltak veendő a perbeszéd, de Eötvös Károly még oda sem hederített az előkészülésnek. A védők utolsó konferenciáján végre szóba hoztuk, hogy hát elvan-e készülve mindegyikünk. Ekkor mégis csak megnyilatkozott ő is, hogy ő bizony nincs még elkészülve, ennél fogva arra kért minket, hogy változtassunk a beszéd sorrendjén. Őt, aki amint az elsőrendű vádlott védőjét illeti az első szó, hagyjuk utolsónak. Így is lett. Csakhogy Eötvös még aztán is eldiskurálgatott naponkint éjjelig az Európá-

⁹⁰⁶ Vád- és védőbeszéd, 1883. 6. (Szalay) 1883. júl. 27.

⁹⁰⁷ Vád- és védőbeszéd, 1883. 7. (Kornis) 1883. júl. 27.

⁹⁰⁸ Vád- és védőbeszéd, 1883. 61. (Szalay) 1883. júl. 31.

⁹⁰⁹ *Függetlenség*, 1883. szept. 10.

ban. Szerencsére úgy fejlődött a dolog, hogy mi, többi védők szombat délutánig beszél-tük ki az időt. Eötvös pedig hétfőre maradt. Szombat délután aztán, hogy ne zavarja meg őt ismét az »európai« társaság a munkájában, kiment Klárék pusztájára, ahol alaposan elkészült. Hétfőtől kedd délig tartott aztán Eötvös egy olyan fényes beszédet, amikhez hasonlót Ciceró vagy Jules Favre beszédei között sem találni.⁹¹⁰

Védőbeszédéről természetesen Eötvös is megemlékezik, de mintha az ő nézőpontjából a dolog másképp látszana. A Friedmann által felemlített éjszakai kvaterkázásról szót sem ejt, annál inkább saját magáról mint a „védelem vezérééről”. Minden szerepet ő osztott: Funtáknak a vérvád általános helytelensége, Friedmann-nak Scharf Móric megnyomorítottasága, Székelynek az április 1-jei napirend Eszter megölését kizáró részletezése, Heumann-nak pedig a tutajosok hullacsempészésének lehetetlensége jutott. „Így osztottam föl az anyagot meg a szerepeket. Védőtársaim jeles jogászok s önálló férfiak, szabadon kiterjeszkedhettek az ügy egyéb részleteire, de a kijelölt anyagot fel kellett dolgozniuk. Rám, mint a védelem utolsó szónokára maradt a társaim által kidolgozott részletek egységes összekapcsolása, a netalán kihagyott kérdések földeit, s különösen az orvosi tudományt érintő kérdések megvitatása. Ezzel kapcsolatosan a csonkafüzesi holttest azonosságának igazolása.”⁹¹¹ Aztán Eötvös szól a július 30-án utolsóként tartott hétórás beszédéről, s „nem valami kitűnő beszédnek” aposztrofálja. „A beszéd minden része elejétől végeig tökéletes rögtönzés, a rögtönzés elmaradhatatlan lazaságával. A lazaság alatt nem a tárgy ismeretének hiányát értem, hanem azt értem, hogy a gondolatoknak a nyelvben való megalakítása nem elég rövid és tökéletes, a rokon gondolatok nincsenek eléggé csoportosítva, az egész beszéd váza nem arányos, s kiterjeszkedik a szóнок olyan tárgyakra is, amelyekre kiterjeszkednie nem lett volna szükséges. Mindez azonban nem eléggé érdekes, s nem ezért beszélek erről. Hanem azért, mert ezen beszédben az agyam kifáradt. Amit azelőtt magamon nem vettem észre, mástól se hallottam, s amiről nem is olvastam.”⁹¹² Utána jó étvággyal evett, kijavította a gyorsírói jegyzeteket, s jól aludt reggelig. Semmit nem érzett a fáradtságból. Másnap meghallgatta a magánvádoló, Szalay Károly újabb beszédét, s amikor felállt, hogy erre válaszoljon, akkor mutatkoztak rajta az agy kifáradásának jelei. „Az első szavaknál, az első másodpercben észrevettem, hogy bár hangom és beszélőképeségem megvan, de azért szóнокlati beszédet tartani nem tudok. Nem voltak, vagy lassan alakultak a gondolataim [...] Rögtön félbehagytam a beszédet. A bal oldalamon ülő védőtársamat, Heumann-t figyelmeztettem halkán, hogy ő is, Friedmann is legyenek készen rögtön felszólalni, mert én beszélni nem tudok. Agyam bizony ki volt fáradva. A fáradtság két-három napig tartott. Gondolkozásom üdesége, mélysége s vidámsága, igen jól emlékszem, még augusztus 3-án se tért vissza tökéletesen.”⁹¹³

A teljes rögtönzésről szóló történet természetesen a mitológia része. A már idézett, Klár Dezsőnek írott levél egyértelműen tanúsítja, amit Friedmann is megerősít, hogy a beszédre az utolsó hétvégén Simapusztán igen alaposan felkészült.⁹¹⁴ Ez jegyzeteiből is kitűnik. Nagy védőbeszédében például arra hivatkozik, hogy „a vizsgálóbíróság és köze-

⁹¹⁰ Eötvös Károlyról egykori védőtársai. Friedmann Bernát. [Eredetileg: *Egyenlőség*, 1916. ápr. 16.] *Vár ucca tizenhét*, 1996/1. 88–89.

⁹¹¹ Eötvös, II. 1968. 328.

⁹¹² Eötvös, II. 1968. 330.

⁹¹³ Eötvös, II. 1968. 332–333.

⁹¹⁴ „Nagy beszédemet is nálad gondoltam ki s ezt az ősszel kiadandó nagy munkámban meg is fogom örökíteni, hogy hálám kissé leróhassam.” OSzK Kt Levelestár, 2. Eötvös – [Klár] Dezső, Bp. 1886. VIII. 5.

gei” által „57 zsidó és 16 keresztény, összesen tehát 73 ember lett letartóztatva, nem mind Nyíregyházán, hanem itt és másutt”.⁹¹⁵ Ezt nyilván nem ott helyben, fejben improvizálta. A név szerinti összesítést megtaláljuk jegyzetei között, sőt ott további statisztikai adatokat is kiszámol, de ezt végül elfelejti elmondani (az is lehet, bár nem valószínű, hogy kimaradt a jegyzőkönyvből). Így például azt, hogy a letartóztatottak fogságban töltött összeideje: 15 év 3 hónap.⁹¹⁶

De vajon akkor miről tanúskodik az agy kifáradását taglaló elbeszélés? S miért vall Eötvös erről egyáltalán ennyi év után? Hiszen a hallgatóság mindebből szinte semmit nem észlelt, s még a kritikus emlékező Friedmann sem tesz említést a fiaskóról. Sőt, az ellenoldal sem vette észre a rögtönzést, s őszinte elismeréssel adózott a szónoki teljesítménynek: „Nagy lelki erőre, szívós akaratra, tudományosságra és erős jellemre val[!]ó beszéde egy philippica volt, melynek egyes részleteit kárhoztatólag elítéljük. [...] Mind a mellett Eötvös [sic!] Károly széptehetségét, nagy szónoki képességét, el kell ismer-nünk. Mi nem vagyunk semmi tekintetben vele, sem védelme egy betűjével egy nézetben, de a védelmi szerep nagyszerű exequálását – benne elismerjük. Nagy ész, szép ész, csodás erőt bír. Kár, hogy sakterek érdekében kellett alkalmazni.”⁹¹⁷

Ráadásul nem is egészen úgy történt. Hiszen Eötvös valóban elfáradt a hétórás beszéd végére, de ez nem is csoda. S ennek ő is tudatában volt, hiszen a vége felé be is jelentette.⁹¹⁸ Másnap, a Szalaynak adott viszontválaszkor viszont mindennek semmi jele sincs. Sőt! Szalay beszéde közben igen élénken riposztózik, még az elnök feddését is kiváltja, amikor közbekiabál: „Nem igaz”. S utána Heumann és Funták csak röviden beszél. Friedmann pedig jelen sincs azon a napon. Mi hát a baj? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy újraolvasva hajdani beszédét Eötvös nem volt igazán elégedett egykori teljesítményével. Vagy talán nem is volt türelme végigolvasni. Nem érzi lábai alatt a cicerói magaslatokat. S ennek keresi a magyarázatát.

S valóban, az utókor szinte kizárólag Eötvös védőügyvédi szerepét szokta emlegetni, pedig egészében kiváló csapat állt és szólalt fel a vádlottak védelmében. Mindegyikük kiemelkedő, egyéni beszéddel rukkolt ki, fontos érvekkel gazdagítva a védelem fegyvertárát. Funták például igazi jogtörténész érényeket csillogtatott meg a vérvádak történeti cáfolatával, amikor az erdélyi kancellári fellebbviteli ítéletet előkotorta a sok szempontból modellként szolgáló 1791-es peéri esetben. A historizmus korában a jogtörténeti érvelés másoknál is nagy súllyal esett a latba. Eötvös az 1529-es bazini és az 1840-es damaszkuszi esetet egy mestervágással az „objektív tényálladék” hiánya miatt hullajtja vissza Szalay fejére.⁹¹⁹

Persze minden védő igyekszik saját tárgyalásbeli megnyilvánulásaitól összehangolni mostani beszédét. Ahogy Szeffert is elégtételt szolgáltatott magának a „rituális gyilkosság” első emlegetésére utalva, úgy Friedmann is megismételte álláspontját ezúttal a magánvádló ellenében: „amire mi már a tárgyalás első napján utaltunk, hogy itt nem arról van

⁹¹⁵ Vád- és védbeszéd, 1883. 52. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹¹⁶ OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 179.

⁹¹⁷ SZMK 1883. aug. 2. Tárogató. Mint Eötvös írta: „a beszéd értékének felfogásában a pártos sajtó elismerése engem nem zavarhatott meg.” Eötvös, II. 1968. 329. A másik oldalról jövő bókot feltehetőleg elégedetten nyugtázta.

⁹¹⁸ „Fáradt vagyok, csak egy pár szavam van még [...] erőm és az időm is fogytán.” Vád- és védbeszéd, 1883. 56. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹¹⁹ Vád- és védbeszéd, 1883. 36. (Eötvös) 1883. júl. 30.

szó, hogy a zsidóság vagy a kereszténység fog-e győzedelmeskedni, mert ezek egymással harcban sem állanak; hanem arról, mi az való, mi az igaz, s hogy a hamis eskü még a zsidók terhére sem tétethetik le büntetlenül.”⁹²⁰ Eötvös pedig saját, 1882 augusztusában a belügyminiszterhez intézett beadványából olvas fel bekezdéseket, hogy igazolja nézeteinek kontinuitását (miközben természetesen arra is találunk példát, hogy az ő álláspontja is jelentősen változott a közben eltelt idő alatt).

A védők logikájának középpontjában érthetően a bizonyítás állt. Nagy hangsúlyt fektettek a cselekedetek motívumainak, a helyzetek és tettek életszerűségére és pszichológiai hitelességére. A vádat épp ilyen okoknál fogva tartották bizonyítatlannak és lehetetlennek.

A kántor-, illetve sakterválasztással kapcsolatban mind Funták, mind Friedmann kitér a riválisok közötti ad hoc összhang valószínűtlenségére: „vajon ily individualitások közt, [amint] ez összesereglett s úgy szólván egy falat kenyérért versenyző sakterek voltak, lehetséges-e feltenni, hogy ezen emberek, kik egymást soha sem látták és összejönnek avégett, hogy egymás elől a pályázásra kitűzött gyér jövedelmű állomást elnyerhessék, feltehető-e, hogy az egymás előtt ismeretlen, tehát megbízhatatlan emberek a mint összejönnek, ugyanazon pillanatban már meg is egyeznek, közakarattal már el határozzák a gyilkosság azonnali végrehajtását. Lehetséges-e ez az emberi tények természetes folyama szerint? Hol van a kapcsolat azon emberek és a szerencsétlen áldozat közt? Honnan tudta [Schwarz vagy Scharf], hogy Huriné elküldte [a leányt] fél 11-kor? Hisz ezt csak Hurinének előleges közléséből lehetett volna tudniok. Először tehát meg kellett beszélni, hogy majd jön az a lány, akiről nem is tudták, hogy jön-e? Hol itt az összefüggés a szándék és tény közt?”⁹²¹

Komoly szakmai felkészültség birtokában a védők sokszor rendkívül élesen exponálták a konkrét jogi problémákat. Székely Miksa például mint Junger, Lustig és Braun Ábrahám védője szellemesen applikálta a bűnrészesség büntetőjogi fogalmát védencei esetére. Amennyiben a büntető törvénykönyv 69. §-a a bűnrészességet úgy határozza meg, hogy „bűnrészes az, aki a büntett elkövetését szándékosan előmozdítja, vagy könnyíti[i], vagy annak előmozdítására vagy könnyebbítésére mást reá bír. Kétféleképpen történhetik valamely büntett elkövetésének előmozdítása vagy könnyítése: cselekvés vagy mulasztás által. Ha büntény elkövetett volt, amint hogy el nem követtetett, mit cselekedtek Junger és társai annak előmozdítására? Abszolúte semmit, mert hiszen még – a mint Scharf Móric vallja – ki sem jöttek a templomból mialatt az állítólagos gyilkosság megtörtént, hanem csak azután, mialatt a leányt felöltöztették [...] Semmivel sincs igazolva, hogy védenceim, ha büntény elkövetett volt is, amint hogy el nem követtetett – tudtak volna arról, hogy az elkövetetik. Hiszen Scharf Móric még azt sem vallja, hogy a templom belső ajtaja nyitva volt-e; nincs tehát még gyanúok sem az egytetértsre, de ha tudták volna is, hogy büntény elkövetetik, amennyiben a felöltöztetésen jelenlét és körülálláson kívül egyébbel hozzá nem járultak, nem lett volna elővizsgálat ellenök elrendelhető, mert jogilag nem lettek volna kötelesek a büntény elkövetését elhárítani.”⁹²²

Nem kevésbé alapos jogi elemzést mutatott be Heumann Ignác az ő hullacsempészettel gyanúsított védenceit érintő bűnpártolással kapcsolatban. „A törvény szerint a bűn-

⁹²⁰ Vád- és védbeszéd, 1883. 24. (Friedmann) 1883. júl. 28.

⁹²¹ Vád- és védbeszéd, 1883. 14. (Funták) 1883. júl. 27. Hasonló okfejtés Friedmann-nál is. Uo. 21. 1883. júl. 28. Szalay azt is kétségbe vonta, hogy egyáltalán volt sakterválasztás 1882. április 1-jén.

⁹²² Vád- és védbeszéd, 1883. 25. (Székely Miksa) 1883. júl. 28. Székely hozzászólja, hogy „csak egy esetben kötelez mindenkit a büntetőtörvény a büntény megakadályozására – a felségvétség esetében”. Uo.

pártolás két feltételhez van kötve: egy előzményhez, t. i. a pártolt bűntett elkövetéséhez és egy következményhez, t. i. a pártolási cselekmény által a pártolt tett iránt folyamatban levő eljárás sikere meghiúsíttassék. Pártolt bűntett a jelen esetben nem forog fenn, hiányzik az antecedens krimeo, a meghiúsulás eredménye pedig nem következett be [...] az elkövetett bűncselekmény tehát a kísérlet stádiumában maradt [...] csak az eredmény minősíti a bűntettet, a bűnpártolási cselekménynek kísérlete pedig nem büntethető.” Azaz kontrafaktuálisan: „Képzeltető-e, tekintetes törvényszék, hogy Herskó már előre tudhatta, hogy Tárkányban fognak kikötni, hogy Smilovics-csal megállapodhatott arra nézve, hogy a hullát Tárkányba hozza? Képzeltető-e, hogy egy ismeretlen asszony Eszlár alatt ólálkodva várja az ismeretlen tutajost, akinek megérkezése utóvégre nagyon is bizonytalan?”⁹²³

Hasonlóképpen keres Friedmann lélektanilag is hihető magyarázatot Scharf Móric későbbi viselkedésére: „kiirtották tehát belőle systematice, ami ezt sugallhatná, a lelkiismeretet; kiirtották belőle különösen a hitéhez való vonzódást, ki a szülői szeretetet, szóval mindent, ami szent az emberben s emberi, s oltottak helyébe gyűlölséget és önzést, elhitetvén vele, hogy most már mindegy, a már egyszer megtett vallomása miatt szülőihez úgy sem térhet többé vissza s a zsidóság gyűlölete örökös lesz ellene, ellenben ha szépen úgy vall, amint vallott Recskynél, akkor nem fog nyomorogni, mint a többi szegény fiú, hanem visz majd a »közigazgatás kegyelméből« ő is úri életet. A gyermek azon korban is volt, a pubertás korában, midőn a legkönnyebben vezethető félre, midőn benne legkönnyebb előlni az erkölcsi érzetet, tán hajlama is meg lehetett!”⁹²⁴

A tokaji szatócsnak Herskó biztatására Matej által átadott 56 forint kapcsán Heumann még azt is megengedi magának, hogy nagyon is életszerű etnikai sztereotípiákra hivatkozva vonja kétségbe a történeteket: „különben is nem tudok képzelni oly rusznyák tutajost, akinek ha foglaló van a kezében, ahelyett, hogy azt elinná egy ismeretlen zsidónak adja át, minden írás nélkül, és hozzá teszem azt is, hogy nem gondolhatok magamnak egy olyan tutajos zsidósáért sem, aki az állítólag felvett foglalót mind odaadja társának, abból magának egy garast sem tartson vissza, sőt még rábeszélje a tutajost, hogy egy másik idegen zsidónak adja át a pénzt, midőn pedig, mint ez nálunk szokás, mindezt a pénzt, vagy legnagyobb részét attól a tutajostól a szolgáltatott pálinka árában visszaszerezhetné volna.”⁹²⁵

Ugyancsak nagyon józan és életszerű, miközben pszichológiailag és emberileg is empátikus Eötvös gondolatmenete Solymosiné és a hullafelismerés összefüggésében: „A kérdés azonban az, nem előttem a jogász előtt, hanem a nagy közönség előtt, hogy vajon szabad-e egy anyának kijelentett szava ellenére, azt a hullát felismerni a tudomány objektív adatai alapján, szabad-e az anyára azt a hullát rátukmálni és azt mondani, hogy »asszony, íme ez te holt leányod«. A kérdés érdekes, de nem jogi természetű. Az anya ily esetben oly tanú, mint más tanú, alig nagyobb fontosságú — némileg gyöngésségi [nyilván gyöngédségi] — tekintetek érintetnek, az érzelem hűrjai rezdülnek meg, midőn azon anyáról van szó, aki leányát veszítette el [...] de a kérdés még sem jogi, és nem is mint olyant tárgyalom; hanem mint oly kérdést, amellyel a nagyközönség foglalkozik, amellyel a hírlapok tele lármázták a közönséget, amely ama babonák légkörébe tartozik, mely ezt az egész ügyet körül veszi. Az anya ebben a kérdésben teljes részvétiünket érdemli meg. És magam is az érző szív egész melegével gondolok arra a veszteségre, a veszteségnek megmérhetetlen súlyára, a melyben az anyát a gondviselés részeltette. Frivol kézzel hozzányúlni ehhez az érzelemhez nem szabad, még akkor sem, ha mint magánvádoló engesztelhetetlen

⁹²³ Vád- és védbeszéd, 1883. 33–34. (Heumann) 1883. júl. 28.

⁹²⁴ Vád- és védbeszéd, 1883. 19. (Friedmann) 1883. júl. 28.

⁹²⁵ Vád- és védbeszéd, 1883. 34. (Heumann) 1883. júl. 28.

gyűlölettel van eltelve egy egész nagy felekezettel szemben, mert az átszenvedett fájdalom kínjait az indulatok túlradadását meg lehet bocsátani, és ha nem lehetne is, el kell nézni, de mindemellett tisztelettel megjegyzem, hogy ámbár több elfoglalt tanú merült fel ez ügyben, de mégis az édes anyja egyike a leginkább elfoglaltaknak.”⁹²⁶

Eötvös egyébként már beszéde elején meghatározta a közvéleményhez való viszonyát, még pedig a közvádoló álláspontjával szemben: „E kérdést felvetette a közvádoló kir. főügyési helyettes úr és azt mondta, hogy ő azért emelt vádat és nyugodott bele az ügy végtárgyalás útján leendő tisztázásába, mert a felriasztott közvélemény lecsillapítására tartotta azt szükségesnek, hozzátevén, szükségesnek tartotta még vádlottak érdekében is. Én ezt a felfogást magaméval nem tettem és nem teszem soha. Én a közvéleménynek, akár legyen az felriasztva, akár aludjék az csendes ágyában, azt a jogát, azt a hatalmát, hogy az igazságszolgáltatásba beleszólhasson el nem ismerem. A közvéleménynek helye van az utcán, helye van a sajtóban, a közvéleménynek helye van a köztanácskozás zöld asztalán, helye van a nemes vármegyénél, helye van a község ügyeinek elintézésében, de nincs helye az igazságszolgáltatásban és a tudományban.”⁹²⁷

De akkor máris fel kell tennünk a kérdést: vajon kinek beszélnek a védők? Friedmann, aki szerint maga a tárgyalás is felesleges, megpróbál erre is választ adni. A megveszekedett antiszemitáknak nem érdemes, a saját párton állóknak szintén minek. Ő tehát a két véglet között állókhoz szól: „intézem szavaimat azon elfogulatlan keresztényekhez, kiket nem vakított még el egészen a fajgyűlölet fanatizmusa, s akiknek alkalmuk volt zsidókkal közelebbről barátilag érintkezni. Ezek bizonyára nem fogják állítani, hogy azért mert valaki zsidónak született, már eo ipso becsületes nem lehet, sőt el fogják ismerni, hogy közöttük ép úgy, mint minden más vallású vagy fajbeli népek között, vannak alávalók és vannak becsületesek, s el fogják ismerni, hogy van becsületes mohamedán s van nem becsületes keresztény, van egyenes szívű európai és aljas gondolkodású szerezsen és viszont, el fogják ismerni, hogy e tekintetben kizárólagos privilégiumai sem a vallásnak, sem a fajnak, sem a nemzetiségnek nincsenek.”⁹²⁸

Az egész per egyik kulcskérdése az ismétlődő vallomások közötti eltérések problémája. Ebben a tekintetben egyértelműen Matej a rekorder: ő hatszor változtatott álláspontján.⁹²⁹ Végül megeskettik. De vajon melyik vallomására, hiszen a tárgyalás alatt is változtatott a véleményén. Már többször említettük a védelem tanúit, a vallomásaikat visszavonó Vámosi Julcsa és Hatalóczky András esetét. S a felismerésnél egyfélét látó és saját észlelésüket utólag megváltoztató tanúkét is nem egyszer idéztük, s ezek természetesen szóba kerültek a védőbeszédekben is.

Ennek a jelenségnek a jogi értelmezése még a magánvádlónak is gondot okozott. Scharf Józsefnek és Wollnernek a tárgyalás második napján tett megjegyzése, hogy április elsején beszéltek arról, hogy „baj lesz még ebből”, vajon hogyan értelmezendő. Így fogalmazta meg a problémát viszontválaszában: „a védelem azt mondja, hogy a törvényszék előtt vallomás nincs, az visszavonott, hogy törvényes-e a visszavonás és van-e annak olyan ereje, hogy az előbbi vallomást semmivé tegye, ennek megbírálsát a tek. törvényszékre bízom, amely bizonytalansággal igazságosan meg fogja azt ítélni. Nem hallgathatom el azonban azon feltűnő kö-

⁹²⁶ Vád- és védőbeszédek, 1883. 42. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹²⁷ Vád- és védőbeszédek, 1883. 36. (Eötvös) 1883. júl. 30. A törvényszék elnökének álláspontja ennél még radikálisabb, bár ugyanolyan illuzórikus: „A törvényszék előtt közvélemény nincs, csak ami előtte tényként bebizonyult.” T-E (Napi Értesítő), 1883. júl. 18.

⁹²⁸ Vád- és védőbeszédek, 1883. 17. (Friedmann) 1883. júl. 28.

⁹²⁹ Vád- és védőbeszédek, 1883. 34. (Heumann) 1883. júl. 28.

rülményt, hogy Herskó vallomását nem ugyan azonnal amint szabadon bocsáttatott, hanem két hó múlva vonta vissza.”⁹³⁰

Ugyanez a jelenség tükröződött az orvosi vélemények „eltéréseiben” is. Védbeszédében Eötvös rendszerbe is szedte a boncoló orvosok, az egyetemi professzorok és a Közegészségügyi Tanács véleménykülönbségeit (1. a hulla kora; 2. a halál oka; 3. a halál ideje; 4. a vízbenlét ideje; 5. a nemi előélet; 6. a haj és a szőrzet; 7. a körmök; 8. a hulla előélete tekintetében). Érvekkel igyekezett meghatározni, hogy eltérések esetén miként lehet a szakértők véleménye között a védőnek és a bíróságnak választani: Meg kell vizsgálnia a szakértők tudománybeli megbízhatóságát és a szakértők érveinek bizonyító erejét.⁹³¹ S ezen az alapon egy véleményt preferálni.

Az eltérések vizsgálata tulajdonképpen tágabb értelemben az egész büntetőjogi processzus kulcskérdése volt. Az ügy kúriai tárgyalásán az elnöklő Tóth Lőrinc külön megkérte az ügy előadóját, hogy „összegezn é előbb az egyetlen közvetlen tanú Scharf Móríc vallomásai közti eltéréseket, fontosnak tartván azt azért, mert az alsó bíróságok ítéletei a vallomások közti eltérésekre és ellentmondásokra van[nak] alapítva”.⁹³² Andrásovits Béla előadó a felszólításra rekapitulálta Móríc Nagyfalun, a vizsgálóbíró és a törvényszék előtt, valamint a törvényszéki helyszíni szemle alkalmával tett vallomásai közötti ellentmondásokat (sárga kendő; Solymosi Eszter és a „bűnpártolók” pozíciója a kulcslyukon nézve). Miután az ítéletáblán és a Kúrián már csak az iratokból ítélték (azaz a végtárgyalás gyorsírási jegyzőkönyve is írott forrássá vált, illetve az ott elhangzottakat az előadó csak kivonatossan ismertette), a felsőbb bíróság ítélethozatali lehetősége beszűkült, így a vallomások közötti eltérések jelentősége az értékelésben még inkább megnövekedett.

A szigorúan racionális jogászi érvelés a törvényszéki végtárgyaláson még egyáltalán nem zárta ki az érzelmeket. Friedmann ugyanúgy megvallotta ezt, mint Székely. „Megvallom mindenk előtt őszintén, hogy bár nem most védek először nyilvánosan oly ügyben, melyet a nagy közönség éber figyelemmel kísér, mégis először lep meg azon érzet, mit a szónok elfoglaltságának nevezni szokás, okozza pedig ezt a kínos érzetet az, hogy lelkemben egymással küzd a hit és a hazafiság. Az egyik azt látszik követelni tőlem, hogy mint Mózes hitének követője, kinek egész bensőmben meg kell győződve lennem a vád alaptendenciájának lehetetlenségéről, a meggyőződésnek minden kímélet, minden tekintet nélkül adjak kifejezést. A másik, a hazafiság azt látszik követelni, hogy az ország igazságszolgáltatását ne kompromittáljam a világ színe előtt, gyengéit, amennyire kikerülhetem, ne takarjam fel. Fokozza az egymással ellentétes érzelmek belső harcát azon tudat is, hogy a zsidónak cselekményeit és szavait egyáltalán szigorúbban szokták megítélni, mintha ugyanazt más vallásbeli mondja vagy teszi.”⁹³³ Ezekben a megnyilvánulásokban természetesen a retorikai fogásoknak is megvan a maga funkciója, ahogy például Székely összekapcsolja lokálpatrióta érzelmeit meggyőződésével: „Minden színjátékban, hol boszorkányok vagy szellemek jelennek meg a színen, nagy szerepet játszanak a hangok. Machbeth nagy-ravágyásának hangját hallja, Fauszt az élet csábító morájának, Hamlet bosszúra intő szellemének hangját. E bűnpörben a vallásháborítók szellemének hangja hallatszik. Vallásháborítók! Mint e megye szülötte megriadok e szótól. Bónis, Somossy, Böszörmény megyé[jé]ben gyenge nemzedék ter-

⁹³⁰ Vád- és védbeszédek, 1883. 60. (Szalay) 1883. júl. 31.

⁹³¹ Vád- és védbeszédek, 1883. 43. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹³² Függelék, 1884. ápr. 3. Törvényszék. A tiszta-eszlári bűnper a kúrián.

⁹³³ Vád- és védbeszédek, 1883. 15. (Friedmann) 1883. júl. 28.

jeszt dajkamesét, való gyanánt, ott hol az egyenjogúsítás még a törvény életbelépte előtt testté vált, ott hol példás volt az egyetértés, most a felizgatott képzelődés uralja az elméket!”⁹³⁴

Heumann, aki nem a megye szülötte, de nyíregyházi lakos volt, nem kevésbé szenvedélyes filippikát intéz a megyehatóságok ellen (mondanom sem kell, szintén történeti érveléssel): „Szabolcs megye mintegy 100 évvel ezelőtt 1794. évi szent Jakab hava 21-én tartott gyűléséből utasította a volt vármegye főszolgabíráit arra, hogy mentül jobb móddal verjék ki a lakosság fejéből azt a balvélekedést, hogy a zsidó húsvétünnep megtartására keresztény vérre van szükség és tanítsák meg a lakosságot arra is, hogy a gyilkosság Mózes törvénye által csak úgy meg van tiltva, mint a keresztény vallás által. Nem tudom, az eljáró szolgabírák ügybuzgóságán, vagy kapacitálási képességén, vagy pedig a lakosság fogékonyságán múlt-e, de fájdalmas tényként kell konstatálni, hogy ezen fejbetörődsdi nem sikerült, és ma a jogegyenlőség elvének, az emberi jogoknak proklamálása után következő első század végén, a vallásszabadság korszakában azon nemzedék előtt mely a szuezi csatorna által két világrészt választott el egymástól, a Gothardot átfúrta és tenger alatti utat készül nyitni az emberiség számára, ismét felhangzik a vérvád, amelyet pápai bullák, fejedelmi dekretumok, teológiai auktoritások enunciaciói rosszhiszemű elfogultságnak, gaz hazugságnak, őrületes mesének nyilvánítottak, s melynek megerősítésére ma ezen vármegye közigazgatási fejeitől kezdve le a falusi bíróg, erkölcstelen, törvénytelen úton hajhásznak hazug bizonyítékokat. (Mozgás a közönség körében)”⁹³⁵

Az elszabadult indulatok időszakában érthető, hogy a vádlottak felmentése érdekében a védők úgy érezték: a közvéleménynek bűnöst kellett prezentálni. A legtöbb bírálatot természetesen a vizsgálóbíró, Bary kapta. Friedmann „a kalandosságra oly nagy hajlandósággal” bíróként jellemezte, s tévedéseit felkészületlenségével és rutintalanságával magyarázta: „Nem állítom, hogy a helytelen irányt szándékosan kereste fel. Hanem állítom, hogy kellő tapasztalat, kellő elfogulatlanság hiánya miatt tette azt.”⁹³⁶ Székely a vizsgálóbírói hivatás elégtelen szabályozásával hozza összefüggésbe ballépéseit: „A törvény korlátokat nem szab eléje, de sőt valódi diktátori hatalmat ad neki az ügymenet és gyanúsítottak felett. Midőn minden csendes és a vizsgálat rendes mederben halad, a vizsgálóbíró legjobb meggyőződése szerint cselekszik. De jaj, ha a szenvedélyek az igazság kapuit betörték, midőn a közvélemény, a gyakran igazságtalan istennő »feszítsd meg«-et kiált! Ő e magában álló korlátlan hatalommal felruházott ember szobájában, a gyanúsítottal szemtől szemben veszi vallomását jegyzőkönyvbe, hallgatja ki a tanukat ellenőrizetlenül. E per iratai felderítik, hogy mennyire ellenőrizetlenül, akkor, midőn minden eljárási szabály ellenére, mindig maga írja és vezeti a jegyzőkönyvet, gyakran még a jegyzőkönyvvezető neve síncs aláírva, hallgatja ki az idegen ajkú embereket, megbízható tolmács segélye nélkül.”⁹³⁷ Eötvös az eltűnési ügy kapcsán igen keményen fogalmaz a vizsgálat közegeivel szemben (bár arra érthetően vigyáz, nehogy a törvény-szék elnökét megsértse): „A vizsgálóbíróság kezében volt a hatalom, a rendőrség kezében volt a

⁹³⁴ Vád- és védbeszéd, 1883. 26. (Székely Miksa) 1883. júl. 28.

⁹³⁵ Vád- és védbeszéd, 1883. 30. (Heumann) 1883. júl. 28. Amikor az elnök kétszer is figyelmezteti arra, hogy a „szenvédély” rossz tanácsadó, Heumann csak ennyit reagál: „személyeket nem neveztem meg, ha valaki magára veszi, arról nem tehetek.” Uo. De a szövegből a Zoltán alispán és a Farkas Gábor közötti lajtorja kikövetkeztethető volt. Úgy látszik, a vármegye egész tisztikara magára vette a megjegyzést, mert harmadnapra már felolvasták a törvényszék előtt a tiltakozó nyilatkozatot, illetve az alispán utasítására a megyei tisztí főügyész feljelentést tett „rágalmazásért”. SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 84–85. Miklós [László], 1883. júl. 29.

⁹³⁶ Vád- és védbeszéd, 1883. 15. (Friedmann) 1883. júl. 28.

⁹³⁷ Vád- és védbeszéd, 1883. 2. (Székely Miksa) 1883. júl. 28.

mód, kideríteni a rejtélyt: a vizsgálóbíró nem tudta, a rendőrség nem volt képes: az egyiknek ügyefogyottsága, a másiknak éhetetlensége itt a legtöbb baj, amely miatt ezen ügy idáig fejlődött. És mert a vizsgálóbíró képtelen volt feladatát teljesíteni, mert rendőrségünk gyöngé és fejvesztett volt, azért kellett ezen embereknek vagyontuktól, családjuktól elválni és családjukat a nyomor-
nak átengedni.⁹³⁸ A hullafelismerési eljárásról szólva viszont Eötvös a felelősség nagy részét Baryról az ott jelen levő főügyészhelyettesre hárítja: „Nem csupán a vizsgálóbíró urat vádolom vele; a vádnak súlya, súlyának 89%-a azon kir. főügyészhelyettest terheli előttem és általam, a ki ott azon eljárásnál jelen volt, mert a vizsgálóbíró, mint kezdő közege a törvényszéknek nem bírhatott nagy tapasztaltsággal, de egy oly ember, aki még annyit se tud, hogy a hullát felismerési eljárásra azon állapotban kell bocsátani, amiként az megtaláltatik, az az ember bitorolja helyét a kir. főügyészség hivatalában.”⁹³⁹

A védelem látószögéből nem kerülhette el sorsát maga a falu sem. Tulajdonképpen Eszlár is a vádlottak padjára került. Eötvös sem fukarkodott az Eszlárt elítélő megállapításokkal: Vámosi Julcsa szüleinek példáján ő diagnosztizálta az „eszlári tanulelkiismeretet” mint a lelkiismeret „különböző specialitását”, annak „leggonoszabb fajtáját”.⁹⁴⁰ Az igazán kemény ítéletet azonban Friedmann fogalmazta meg. „Hisz alig van falu a világon, melynek népe oly babonás lenne, mint a Tisza mellett fekvő e falvacskában lakó nép. Nincs még egy félszázadja, hogy ott egy szegény öreg asszonyt, akit mert sokáig élt, boszorkánynak tartották, erőszak-
kal fűrésztöttek meg, két csónak közé kötve, mert őt okozták, hogy hat héten át eső nem esett. S ugyanazon faluban történt szintén már e században, hogy egy ottani parasztra ráfogták, hogy az ördög belé költözött s hogy ettől megszabadítsák, bevitték erőszakkal a katolikus templomba s Adamovics úrnak egy bölcs és felvilágosodott elődje a plébániai székből maga végezte el az ördögűzés
ceremóniáját rajta, még pedig nagy sikerrel, mert miként feljegyezte a krónika: az ördög valamennyiök hallatára ezután nagy zuhogással ment ki belőle.”⁹⁴¹ 19. századi boszorkányfűrésztésnek nem sikerült Eszláron a nyomára bukkannunk, csak 18. századi akadt bőven az idevágó okmánytárakban.⁹⁴² Nem mondhatni, hogy Eszlár akkor nagyon kirítt volna a környezetéből. Az ördögűzésre viszont hamar megérkezett Adamovics plébános sajtóreakciója, aki egy juhásznak öltözött kaftános zsidó leleplezésére „konvertálta” a Friedmann-féle történetet.⁹⁴³ Friedmann egyébként visszatérően hangoztatta vé-

⁹³⁸ Vád- és védbeszéd, 1883. 37. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹³⁹ Vád- és védbeszéd, 1883. 40. (Eötvös) 1883. júl. 30. Az elnök rendre utasítja Eötvöst ezen kijelentéséért, amely ugyan név nélkül, de tudvalevőleg a tárgyaláson jelen nem levő Székely Ferencre vonatkozott. Bary visszaemlékezésében megjegyzi, hogy Eötvös dokumentumregényében már jóval tapintatosabban bánt Székely Ferencsel, s vélelmezi, hogy annak oka Székely időközben elnyert budapesti főügyési pozíciója lehetett. Bary, 1933. 203.

⁹⁴⁰ Vád- és védbeszéd, 1883. 41. (Eötvös) 1883. júl. 30.

⁹⁴¹ Vád- és védbeszéd, 1883. 16. (Friedmann) 1883. júl. 28.

⁹⁴² Schram: Magyarországi boszorkányperek II. 1970. 321–325 (1728); 384–402 (1751); 702–707 (1755). Ez utóbbi kimondottan fűrésztéses eset. Tóth G. Péter: A magyarországi boszorkányság..., 2000. 120, 122, 91. Külön köszönöm Pócs Éva és Tóth G. Péter felvilágosításait a vízpróbának alávetett ún. boszorkányfűrésztési ügyekkel kapcsolatban.

⁹⁴³ Függelék, 1883. aug. 2. A. J. [Adamovics József]: A tiszai-eszlári ördögűzés. Adamovics megkérdezte a falu legöregebb embereit, majd így adta elő a történetet: „Volt itt T.-Eszláron egy gazdag plébános, nem ugyan parochiális javadalma után, hanem családi öröksége folytán bírván gazdagságát. Ehhez a plébánoshoz egykor egy magát részegnek tettető cifra juhász szürbe bújt ember állított be, azon dörgelemes szavakkal: »hogy ő belé az ördög belé bújt, s ő mindjárt felfalja a plébánost, ha rögtön a templomba nem megy az ördög üzéshez szükséges szerekért tömjén, evangéliumos könyv stb.; – s ki nem űzi belőle az ördögöt.« A plébános ki a hosszú sas orrból, a cafrangos veres bajuszából, szög-re álló juhszemekből rögtön kiolvasta kivel is van dolga, s különben is tréfás ember lévén azon ígérettel, hogy az ördögűzés ceremóniá-

Médium: B. J. C. Balai Dániel ifj.

704

Manifestáció: Hol van J. Eszter hullója? – Be volt ájva egy sírba, de onnan 10^{1/2} méterig és a föld és árva sírja a Korcsma és a varjúlapi sírköve. Egy földhányás mellett egy árkásfal tövében a Korcsma és Korcsma, varjúlapi sírköve. Ki a Korcsma varjúlapi? – Vesszők Borcsa. Ki a Kocsma? – Mária és Mária. – Hogy hívják a Korcsma? – Weisz Márton. – Ki-e volt az áldott? – A rabbi és leánya. – Hol van veszt? – Rosenberg Rózska sírjából.

VI/37. KÉP • Médium alkalmazása a vizsgálatban

leményét más összefüggésben is: „az alsóbb osztályú nép értelmi foka is – kivéve Eszlárt – egy század óta nagyot emelkedett.”⁹⁴⁴ Persze ez is része a már többször tárgyalt adok-kapoknak, gondoljunk csak a másik oldalon a Függetlenség tudósítására 1882 nyarán az eszlári ortodox zsidó rituális fürdőről.⁹⁴⁵ Vagy Róth Borbála zsidó bábaasszonyra, aki azt ígérte, egy Eszter által hordott ingből vagy csak egy foltból „kivarázsolhatja” a máramarosi zsidó javasasszonnyal „hol van Eszter”.⁹⁴⁶

Ezek után már csak azt nem tudjuk hova tenni, hogy a védelem miért nem tett egyetlen utalást sem arra, hogy maga a vizsgálat is próbált élni „transzcendens” lehetőségekkel. 1882 nyarán Bary egy B. J. szígnőjű médium segítségével tett kísérletet Solymosi Eszter holttestének a megkeresésére. Ami különösen figyelemreméltó a dologban, hogy a vizsgálóbíró nemcsak 165. naplószámom iktatta a július 22-én érkezett bejelentést, hanem 1882. augusztus 2-án ki is hallgatta az abban gyanúsított varjúlapi korcsmárosékat. Persze semmit nem talált, ám alighanem ez a „manifestáció” is hozzájárult a hullaszerzéssel vádolt Rosenberg előzetes letartóztatásához.⁹⁴⁷

Lehet, hogy az eszlári „babonás” mentalitás valójában az egész korszak és az egész régió sajátja volt?

ját mindjárt végrehajtja, csak hogy hozza el a templom szerekét; kifordul, s néhány embert beszélítva egy súlyos csáthi bottal kezében tért vissza s ráolvasván a »gurges, merges«-t úgy kiűzte, nem az ördögöt az emberből, hanem a kaftányos zsidó tolvajt a cifra szűrből, hogy midőn az ajvén, vaj geschrie kiabálások között kirohant a szobából, ugyancsak suhogott evelasztnból [’everlasting’ = tartós gyapjúszövet] készült kaftánja.” Uo.

⁹⁴⁴ Uo.

⁹⁴⁵ „Gyertyával lehatolva a tíz lépcsőfokon, előttünk a gheetto szennyje, mint pince fenekén ásott fürdőkád. Szertartásos szennyező, ez az igazi neve a viztartó rejtkehelynek. Mintha piszok által keresnék moslékában a tisztulást. Tüdőt, orrt, szemet megtámad e hely.” Függetlenség, 1882. júl. 30. Az eszlári zsinagóga és fürdoház. Arról nem szól a tudósítás, hogy vajon kik dúlták fel korábban az eszlári zsinagógát.

⁹⁴⁶ Függetlenség, 1882. aug. 30. Roth Borbála és Eszter inge.

⁹⁴⁷ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 704.

A bélyeg azonban a falun maradt rajta, olyannyira, hogy szinte mindmáig nem tudott kikicmeregni belőle. Nem vitatva Tiszaeszlár sajátserűségeit, sőt egyediségét, hiszen komoly erőfeszítéseket tettünk a falu társadalmi struktúráinak, konfliktusainak bemutatására, mégis azt kell mondanunk, hogy ez az alkalmi kipellengérezés hosszú távra való megbélyegzésként legalábbis méltánytalan. Ha Eszlárt nem is tekintjük olyan „átlagos magyar falunak”, mint amilyenként – mondjuk – Átányt Fél Edit és Hofer Tamás bemutatta, Eszlárban semmi olyan rendkívülit nem tudtunk felfedezni, ami kizárná, hogy ami Eszláron megesett 1882–1883-ban, meg ne történhetett volna bárhol Magyarországnak ezen a tájékán.

S vajon Eszlár hogyan vészeltte át a végtárgyalás időszakát? Hogy lakói közül tanúkat verbuválnak pro és kontra? Hogy nyári dologidőben emberek sora időzik a megyeszékhelyen kihallgatásra várva, vagy egyszerűen csak kíváncsiskodásból? Erről keveset tudunk. Mindössze annyit, hogy valamikor 1883. június végén négy csendőrt szállásoltak el a faluban, hogy vigyázzanak a rendre. A helyzet ellentmondásosságát jellemzi, hogy Farkas Gábor bíró július elején azt jelentette az alispánnak, hogy „Tisza Eszlár községében egy általán a lakosság teljesen nyugodt s a hangulat csendes, a rend fen[en]tartására különös intézkedés nem szükséges [...] a csendőröknek Eszlár községében léte teljesen felesleges, s a község pénztárát terhelő”. A jelentésre azonban négy röpcédulát ragasztott rá, amelyből kettő a „kutya magyarok”, kettő pedig „betyár Ónodi Géza” ellen lázít. Farkas Gábor ezekhez az alábbi magyarázatot fűzte. Szerinte „a csendet leginkább az izraeliták kihívó maga viselete zavarja, kik nem mulasztanak el egy legkisebb alkalmat sem, hogy a keresztény lakosságot a legcsúfabb nevekkal ne illessék, s ne káromolják, a mint azt a jelen kérvényemhez ragasztott s az utcán elhányt cédulák is igazolják.”⁹⁴⁸ Az alispán által a helyszíntre vezényelt szolgabíró tanácskozott a helyi előjárókkal és a lelkészekkel, s kijelentik: „bár a hangulat nyomott, nem szükséges a fegyveres erő; miután azonban a jövőről senki jót nem állhat, [...] a tárgyalás befejeztéig kíváncsatos volna megnyugtatót a m. kir. csendőrség további jelenléte.”⁹⁴⁹ A szolgabíró külön magához rendelte a község házára „az izraeliták értelmiségét”, s az alispán rendelkezésének megfelelően szigorúan utasította őket, hogy „minden izraelitának adják értésükre, hogy a czivakodás, személteljeskedéstől óvják magokat, mert ha bejelentetnek, azonnal nyiregyházára a kir. ügyészséghez fognak bekísértetni.”⁹⁵⁰ Arról, hogy mi hozta izgalomba a kedélyeket a tárgyalás háromnapos szünetében, s hogy a cédulák Ónodyt külön szidalmazták, az iratok feltűnően hallgatnak. A sajtó azonban valamit sejtet a háttérben. A *Függetlenség* tudtul adja, hogy július 1-jén, vasárnap „Ónody Géza cselédei nagy népünnepélyt rendeztek”, amelyre „a falusi keresztények mind hivatalosak voltak”. Ettől ijedt meg az eszlári zsidóság, s „személyes biztonságuk” védelmében az alispánhoz fordultak.⁹⁵¹ A négy csendőr kiküldésére is valószínűleg ezért került sor, bár az *Egyenlőség* úgy tudta, hogy azt nem az alispán, hanem a főispán vezényelte Esz-

⁹⁴⁸ SZSZBML IV. B. 411. 133/1883. 23. A két Ónodyt szidalmazó cédula: „Kutya lator betyár Ónodi Géza miért öll[te]d meg a szegény gyermeket”; „Betyár Ónody Géza megbáno[d] ezeket mahónap te jutsz a mi hejünkre a tömlőcbe” [sic!]. A kereszténységre való utalás egyikben sem fordul elő, mint ahogy az íráskép alapján nehéz lenne a kézírás zsidóságot bizonyítani. A cédulák íróit a vizsgálat nem találta meg. Uo.

⁹⁴⁹ SZSZBML IV. B. 411. 133/1883. 21. Jármy, Lápossy, Adamovics, Farkas Gábor, Gunya, 1883. júl. 3.

⁹⁵⁰ SZSZBML IV. B. 411. 133/1883. 17. Jármy, Vencsellő, 1883. júl. 4. Az izraeliták „a rendelet kihirdetését foganatosítani magokat kötelezték”. Uo.

⁹⁵¹ *Függetlenség*. 1883. júl. 3. Népünnepély Eszláron.

lárta.⁹⁵² A szétszórt cédulákon kívül más rendbontásról végül egyik tudósítás sem ad hírt. Viszont egy ilyen parányi eseménynek a rekonstrukciója is újfent azt bizonyítja, hogy Eszlárnak egyetlen végtárgyalás alatti megmozdulása sem értelmezhető önmagában, kizárólag a településre fókuszálva.

ÍTÉLKEZÉS

Augusztus 1-jén a vád- és védbeszéd után az elnök bejelentette, hogy az „ítélet napja” augusztus 3-án, pénteken következik el. Még ha mindenki tudta is, hogy ez nem az „utolsó ítélet” lesz.⁹⁵³

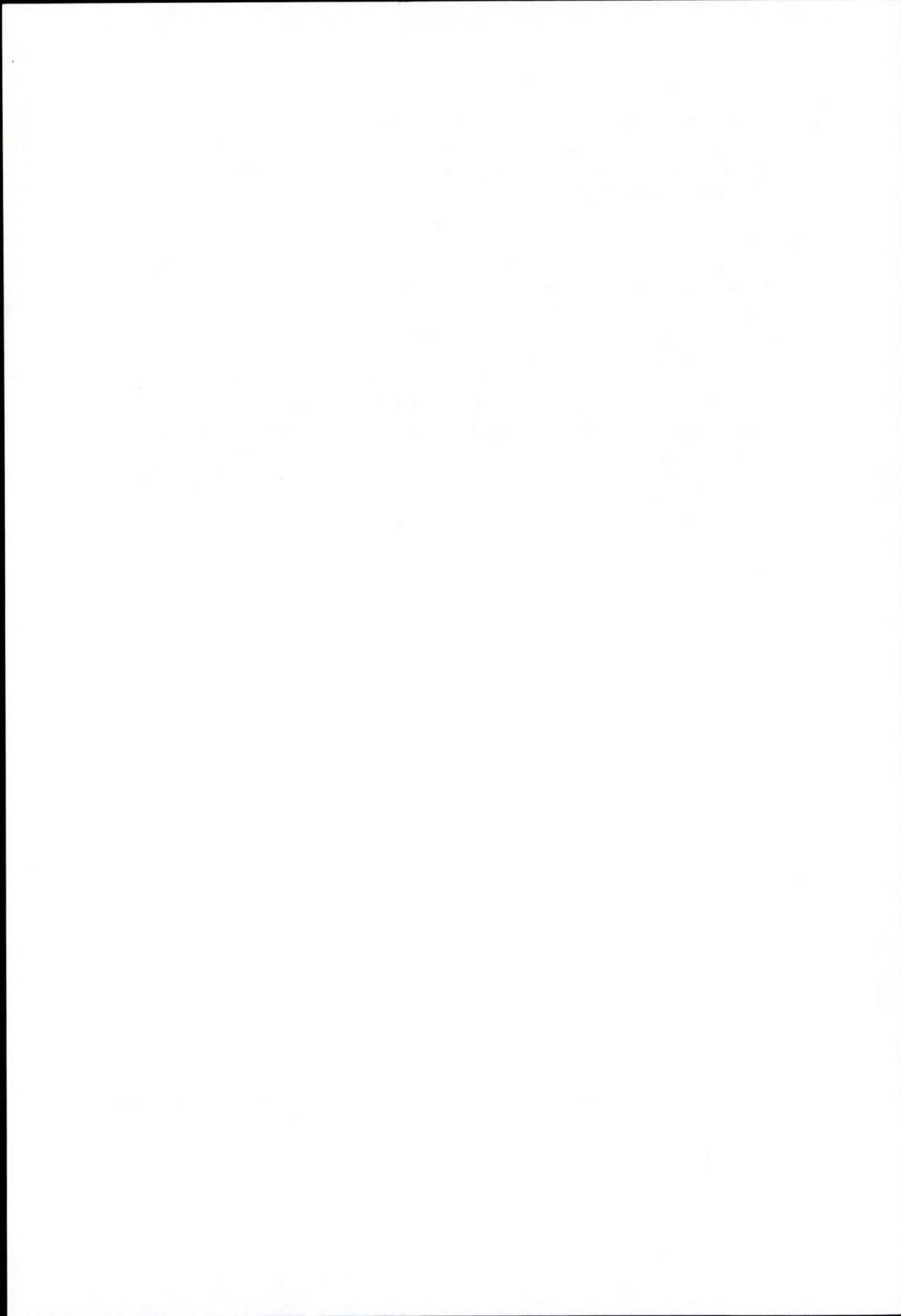
Az elsőfokú ítélet nem hozott váratlan fordulatot. A *Függetlenség* ugyan az utolsó percig igyekezett ébren tartani a reményt, hogy legalább a hullacsempészetben várható a vádlottakra terhelő ítélet, de a tárgyalagos szemlélő számára a bizonyítékok már egy ideje elégtelennek tűntek. Így azután, amikor augusztus 3-án Kornis Ferenc, a törvényszék elnöke kihirdette a felmentő ítéletet, aligha lephetett meg bárkit. Az ítélet indoklása összefoglalta, rendszerezte a vizsgálat, tárgyalás során felhalmozott bizonyítékokat és ellenbizonyítékokat. Hangsúlyozta, hogy „a gyilkosság tárgya hiányzik”, s elsősorban az Országos Közegészségügyi Tanács véleményére hivatkozva azt is, hogy az állítás, miszerint a dadai holttest „nem volt Solymosi Eszteré, nincs [...] kellően kimutatva”.⁹⁵⁴ Ezen az ítéleten a budapesti ítélőtábla s a királyi Kúria ha akart, sem tudott volna érdemben változtatni a rendelkezésre álló írásos bizonyítékokat elemző szekunder eljárás során.⁹⁵⁵

⁹⁵² *Egyenlőség*, 1883. júl. 2. A rituális bünt csináló banda. A tudósítás szerint a mulatságon nem csak helyiek vettek részt, hanem Ónody Nyíregyházáról is vendégeket hívott, akik „háziól házra izgatni jártak”. Uo.

⁹⁵³ *Pesti Napló*, 1883. aug. 2. Acsády Ignác: A negyvenhat nap. A szójátékot már Acsády elsütötte.

⁹⁵⁴ Eötvös II. 1968. 357; 366.

⁹⁵⁵ Eötvös mindhárom szint ítéleteit közölte. II. 1968. 347–393.

VII. A REAKCIÓ RÁDIUSZAI

A vármegye (és az ország) urai

Amikor 1883. augusztus 3-án a nyíregyházi törvényszék nagytermében kimondatott a felmentő ítélet, hirtelen elcsendesült a megyeszékhely. Az események szereplői és a tudósítók hada is gyorsan elhagyta a várost. Scharf Móric és apja fiákeren, mostohája és kishúga taligán kerekedett ki az állomásra. Az utca lakói némán bámultak utánuk.¹

A főispán még aznap levelet írt az alispánnak, s ebben hangzatos szavakkal köszönetet mondott a megye és a város lakosságának az eltelt 15 hónap alatti nyugodtságáért. „Hálát adok istennek, hogy Nyíregyháza városa, T. Eszlár, valamint az egész megye népessége a magasra emelkedett ingerültség, sokoldalú incselkedés és kísértések közepette, a rend zászlójához ingadozás nélkül hű maradt, és a magyar faj jó hírnevét, mely szerint belátása, a törvények és törvényes felsőség eránti [sic!] tisztelete, 's engedelmességénél fogva, válságos helyzetben és áradozó kedélyállapotában is, rendszerezen és kényszer eszközök nélkül kormányozható nem csak eddigi tisztaságában megőrizte, de még nem csekély erkölcsi előnyére növelte is.”²

Másfél hónappal később, 1883. szeptember 18-án, a rendes évnegyedes közgyűlésen a főispán a köszönetet előszóban is megismételte, ezúttal a megyei tisztikarnak, Nyíregyháza város előljáróságának és derék polgárainak címezve.³ Így, ebben a sorrendben. Ez azonban akkor nemhogy nem nyugtatta meg a kedélyeket, hanem interpellációk sorát indította el. Vidovics Ferenc, gróf Vay Ádám volt főispán, Kállay János országgyűlési képviselő, sőt Szoboszlai Pap József is azzal vádolták a főispánt, hogy beavatkozásával megsértette a megyei autonómiát. De kritikát kapott az alispán is, mert nem tiltakozott az önkormányzatiságot csorbító intézkedés ellen. A főispán szerint az „1870. XLII. tc. 58. §. szerint az alispán intézi a közigazgatást, a közgyűlés nevében. A főispán a végrehajtó hatalmat képviseli: ellenőrzi az állam közigazgatási érdekeit.” Rendzavarás esetén „első helyen a városi, majd a megyei hatóságnak kell fellépnie: de ha senki sem tesz semmit a főispánnak az állam érdekében kötelessége közbelépni.” Azzal védekezett, hogy ha nem teszi meg „az ismeretes (színházi) botrány alkalmából a szükséges lépéseket: most a megye dicsőség helyett szégyent aratna”. Eljárásával csak a kir. biztos kiküldésétől mentette meg a megyét és a várost. Szoboszlai Pap úgy értelmezte a köz-

¹ SzmK. 1883. aug. 9. 1. Árgus. Móric öccse, Samu ezek szerint nem volt velük, csak húga, Róza (*1879) OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81; 83.

² SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 88–89. Külön hangsúlyozta, hogy „a közrendet illető kötelességek teljesítésében a közigazgatásnak egy tagja sem tántorodott meg tudtommal, sőt megfelelt azoknak valamennyien, ellentétes érzelmeik legyőzésével is.” Uo. Ennek a tárgyaláson július 28-án elhangzottak miatt külön jelentősége volt, bár a fogalmazás finoman utal a tisztikar hullámozó érzelmeire is.

³ Nyírvidek, 1883. szept. 23. 1–2. Szabolcs-megye közgyűléséből.

gyűlési vitát, hogy „ha az eszlári bűnper tárgyalását keresztül aludta volna s most ébredne fel: azt kellene hinnie, hogy Nyíregyházán iszonyú dolgok történtek: hogy rablógyilkossági jelenetek folytak le, melynek elnyomásához kevés volt a megyei és városi tiszt kar, kevés a nép ereje, hanem a kormánynak kellett fellépnie. Pedig tudva levő dolog, hogy semmi sem történt. Nem tudja tehát összeegyeztetni a dicsérő nyilatkozatot a főispán úr védekezésével.”⁴ Igazából Fráter Sándor közgyűlési hozzászólása okozta a legnagyobb konsternációt. Már az is sokkoló volt, hogy az alispán magyarázkodását, miszerint volt ugyan „magán tudomása a főispáni beavatkozásról, de nem volt hivatalos”, „hivatalos képmutatásnak” nevezte, de legfőképpen az borzolta fel végképp a kedélyeket, hogy a főispán beavatkozását szükségesnek ítélte a „buta antiszemitizmus” ellen.⁵ Ez a „védelem” már a főispánt is kínosan érintette. A bekiabálások hangzavarában Fráter végül nem tudta befejezni mondókáját.

Nem kell ahhoz átaludnunk az augusztus óta eltelt időt, hogy belássuk, a két főispáni nyilatkozat közötti másfél hónapban azért történt egy s más Eszláron és Nyíregyházán.

Eszláron a per után még egyszer, utoljára felizzott a hangulat. Végző soron nyár volt, a hirtelen fellobbanások és kihamvadások időszaka. Nemcsak Schwarcz Salomonnak adták tudtára, hogy nemkívánatos személy a faluban. Tüzek is lobbantak. A szolgabíró azonban hamar kiderítette, hogy „Menyhárdtné saját fia állítása szerint önmaga gyújtotta fel a házát, míg Pefkos Julcs házát özv. Vass Zsófi hamvasztotta el.” Egyéb is történt: Soltész Péter Weiszstein egyik leányát akarta tűzbe dobni, Wertheimer Farkast (a sáfárt) pedig szénavillával ütötte le. Letartóztatása után azzal mentegetőzött, hogy részeg volt, de ez nem sokat változtatott a tényeken.⁶

Az ország egészén végigsöprő utcai randalírozások járványa Nyíregyházát sem kerülte el. A rendzavarások augusztus 24-én, pénteken éjjel kezdődtek, izraelita lakosok ablakainak beverésével, s aztán nap mint nap ismétlődtek. A nem túlzottan nagy létszámú városi rendőrség meglepően gyorsan reagált. Az első nap 38 iparostanoncot állított elő. Részint 24, részint 48 órai elzárásra és az okozott károk megtérítésére ítélték őket.⁷ Szeptember elejéről visszatekintve a polgármester szerint összesen 24 „izraelita lakostárs” ablakait verték be az „utcai gyerkőcök”.⁸ A nyíregyházi városvezetés már az augusztus 29-i rendkívüli tanácsülés „nevében” rendkívüli intézkedésekre hatalmazta fel

⁴ Uo. Nyilván a nemrég említett Stefezius-féle színházi botrányról van szó. A főispán úgy érezte, „akkor mindenki örült, hogy eligazítottam ama kényes ügyet; most meg ugyanazon eljárásomért megróvják [sic!] és elítélik.” Ez a mondat végre derűtséget váltott ki a teremben, s feloldódni látszott a feszült hangulat. Legalábbis visszatértek a napirendhez. A kedélyhullámok elsimítódásának ideje persze végül a főispáni díszbéd pohárköszöntői után jött el. *SzmK.* 1883. szept. 20.

⁵ A „hivatalos képmutatás” kifejezést a *Nyírvidék* tudósítása is idézte, a „buta antiszemitizmus” minősítést viszont – sértődötten – csak a *Szabolcs megyei Közlöny* emlegette fel. *Vö. Nyírvidék.* 1883. szept. 23; *SzmK.* 1883. szept. 20.

⁶ Ezekről az eseményekről az *Egyenlőség* (1883. aug. 12. 7.) számolt be az alispáni iratok közt nem találtuk nyomát.

⁷ *SZSZBML* IV. B. 411. XIII. 133/1883. 113–114. Krasznay Gábor polgármester – Zoltán János alispán (Nyíregyháza, 1883. aug. 29.). A két nappal későbbi főispáni jelentés már „43 tíz tizennégy éves” lefogott tanoncról tudott. *MOL K* 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. aug. 30.).

⁸ *Nyírvidék*, 1883. szept. 9. Közönség köréből. Krasznay Gábor, polgármester. Augusztus 27-én például, míg a Kállai utcában a polgárság tüzet oltott, a Nádor utcában nyolc ablakot vertek be. Augusztus 31-ére virradóra pedig Kornstein Ignác ablakait. *SzmK.* 1883. szept. 2. 2. Hírek. Az utóbbi már a *Közlöny* szerkesztőinek is fájt. „Nem érdemelte” – írták.

a polgármestert. Augusztus 31-én nagyalakú hirdetmény jelent meg szerte a városban, amely ismertette a kivételes rendszabályokat. Annak rendje és módja szerinti szociális taxonómiával: a kávéházak, cukrászdák, a nagyvendéglő, az „Európához”, a „Hárshoz” és a „Komlóhoz” éjjel egyig, a kisebb vendéglők és kocsmák viszont csak este 10-ig tarthattak nyitva. Az iparossegédek és tanoncok este kilenc után nem tartózkodhattak az utcán, cselédek pedig ilyenkor csakis lámpással közlekedhettek. A legagyfáértabb intézkedés azonban a hirdetmény 5. pontja volt, amely egyrészt a „betörések” megtorlásáról szólt (nyilván idesorolva az ablakbetöréseket is), másrészt kimondta a régi patriarchális felfogás felelevenítésével, hogy amennyiben ez a kihágás cselédekre, iparossegédekre, tanoncokra bizonyul, érettük gazdáik és mestereik vonatnak felelősségre.⁹

A legkritikusabb augusztus végi napokban a főispán nem tartózkodott a megyeszékhelyen. Amikor augusztus 30-án megérkezett, ő is azonnali cselekvést tartott szükségesnek. Az augusztus 29-i polgármesteri jelentés alapján áttekintette a főbb veszélyforrásokat. Egyrészt félő volt, hogy a szeptember 3-án kezdődő országos vásárkor a rendzavarások eszkalálódhatnak. Akkortájt ugyanis mindenféle ellenőrizhetetlen elemek tódulnak a városba, s nemcsak a megyéből. Másrészt joggal tartottak attól, hogy gyengíti a rendfenntartás képességét, hogy szeptember 5-én, amikor hadgyakorlatok kezdődnek, a városban állomásozó 5. honvéd huszárezrednek el kell hagynia a környéket. Ezért Graefl azt kérte, hogy vagy egy századot mentsenek fel a gyakorlat alól, s tartsanak vissza, vagy ha ez nem megy, számítása szerint 200 fős katonaságra lenne szükség. A kassai cs. és kir. hadtest parancsnoka meg is ígérte ekkora gyalogság ideküldését.¹⁰ Az alispán is intézkedett saját hatáskörében 12 csendőr központosításáról a vásár idejére.¹¹ A főispán igen komolyan vette a helyi antiszemiták mozgolódását is. Már augusztus végén úgy vélte, „az éjji ablakbetörés úgy látszik tágasabb körben van szervezve és valószínű, hogy a tanoncokat háttérben lappangó nagykorúak ösztönzik és utasítják”.¹² Úgy látta, hogy az antiszemita körök „főkép[p] a legszegényebb iparosokból, iparos segédek és tanoncokból állanak és kevés számú elzüllött, catilinárius existenciájú urak szavára s a helyi lapok izgatásaira hallgatnak...”¹³ A szerveződő „Keresztény védegyület” külön kiemelte, mint amely a zsidók elleni gyűlöletet szítja és a közrendet veszélyezteti. Később egyenesen úgy fogalmazott, hogy „már bizton lehetne várni az eddig uralkodott ingerültség teljes lecsillapulását, ha az itt megjelenő hetilapok, nevezetesen a »Szabolcs megyei Közlöny«, legkülönösebben pedig az »Ébredjünk« látván a népnek békére hajló kedélyét őrvölgységig fokozott dühvel nem folytatnák lap lap után lázításait, – nem csak a zsidóság, de minden közeg és intézmény ellen, mely a közrend megvédésére van hivatva”.¹⁴

⁹ A Szabolcs megyei Közlöny szerkesztősége háromrészes írásban, „Ostrom állapot” címen közölte a hirdetményt és fakadt ki ellene. *SzmK*, 1883. szept. 2. 2 (Árgus); szept. 6. 2; szept. 9. 1–2 (Maurer). A lapban megjelent a Somogyi Gyula által fogalmazott „Polgártársaink” kezdetű, szeptember elsején kelt, plakátként körözött felhívás is, amelyet 17 nyíregyházi polgár együttesen írt alá (köztük Krasznay Gábor polgármester és Haas Mór városi bérlő is), s amely békességre intett. A hozzáfűzött kommentár szerint ez épp a békebontás aktusa. A hangneme elég a hozzáfűzött utolsó mondatot idézni: „A sakterek örömlakomát rendeznek egész Szabolcsban.” Uo. szept. 6.

¹⁰ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. aug. 30.).

¹¹ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 113–114. 1883. aug. 30.

¹² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. aug. 30.).

¹³ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. szept. 7.).

¹⁴ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 25–26. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. szept. 16.). Érzékletesen fogalmazza meg aggodalmát: „nem is hiszem, hogy félénknek volna mondható az, ki lőporos hordók körül másokat égőkanóccal hadonászni lát és e’ miatt robbanástól tart.” Uo.

Amikor augusztus 30-án a polgármesterrel megbeszélte terveit a katonaság beszállásáról, Krasznay Gábor mindent elkövetett, hogy megpróbálja lebeszélteni erről. Beszámolt az eddig tett összes városi intézkedésről. Graefl azonban jól látta, hogy „ők, a kihágások jelentőségét előttem mindenkép[p] leszállítani igyekeztek; kiemelték a polgárság békés rendszeretét, tettek mindenféle szóbeli ígéretek; felemlítették, hogy ép[p]len a katonaság beszál[l]ítása fogja a békétlenséget növelni, mert ezen intézkedés alatt leginkább az ártatlanok fognak szenvedni s. t. b.” A katonaság beszállásolásával riogatva azt kívánta a város képviselő-testületétől és tekintélyes polgáraitól, hogy nevük aláírásával személyesen is vállaljanak felelősséget a közrend fenntartásáért. Szeptember 2-án a városházán tartott értekezleten már-már úgy tűnt, hogy a többség hajlik a feltétel teljesítésére, amikor (az általunk a „csonkafüzesi szakértőként” jól ismert) „Trajtlér Soma orvos kevés számú elvrokon helyeslésével a felelősség elvállalását” opponálta. Erre a főispán – kijelentve, hogy a rendet állásából egymaga is képes fenntartani – elhagyta az üléstermet.¹⁵ A polgárság azonban ott maradt, sőt másnap is tanácskozott – harmadikán, az országos vásár idején szüneteltek a megbeszélések, – s végül negyediken fogadta el a képviselő-testület a sokak által aláírt határozatot.¹⁶

Nem múlt el nyom nélkül a kisváros életét felbolygató eseménysor az idevalósi szereplők életében sem. Heumann Ignác védőügyvéd, aki maga is a közgyűlés virilis tagja volt, védőbeszédével magára vonta a vármegye egész tisztikarának haragját. Idézzük fel, mivel. Hogyan is hangzott a végtárgyalás 31. ülésén, július 28-án az ominózus mondat? „És ma ismét felmerül a vérvád, melynek megerősítésére, a vármegye közigazgatási fejétől kezdve, le egészen a falusi bírói erkölcstelen, törvénytelen úton hajhásznak hamis bizonyítékokat.” Az alispán találva érezhette magát, mert már másnap arra utasította a tisztí főügyészt, hogy rágalmazás miatt jelentse fel a nyíregyházi törvényszéknél Heumannt.¹⁷

A közgyűlésen az alispáni jelentés is megemlékezett a „Heumann ügyről”. Szólt a megyei tisztí főügyész feljelentéséről. Gaál Elek bizottsági tag, balkányi virilis pedig felállt és jegyzőkönyvbe vétetni kérte az alábbiakat: „Szabolcsmegye közönsége megütközéssel értesült dr. Heumann” eljárásáról, és határozatban ítéli el a „kvalifikálatlan” kijelentést és támogatja az alispáni utasítást.¹⁸ Hozzá kell tennünk, hogy a megye nagy családjai közül már ekkor sem mindenki értett egyet az alispánnal.¹⁹

¹⁵ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Szabolcs megye főispánja – BM (Nyíregyháza, 1883. szept. 7.). Krasznay szerint ezen a „nagy értekezleten” „mintegy 200 lakos, legnagyobb részben polgár vett részt”. *Nyírvidék*, 1883. szept. 9. Közönség köréből.

¹⁶ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. Nyilatkozat, 1883. szept. 3; Képviselőtestületi határozat, 1883. szept. 4. A határozathoz az is hozzájárulhatott, hogy szeptember 3-án éjjel is folytatódott az ablaktörések. Lefkovics Nagy-kállói úton levő lakásának és Schulhof „Zöldág”-beli lakásának ablakait verték be. *SzmK*, 1883. szept. 6. 2. Hírek.

¹⁷ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 84. Szabolcs megye alispánja (1883. júl. 29.).

¹⁸ SZSZBML IV. B. 411. XIII. 133/1883. 121–124. A főispán ugyan megpróbálta egyszerűen csak tudomásul vétetni Gaál indítványát, de a közgyűlés többsége a határozat jegyzőkönyvébe vétele mellett döntött. Az afférről lásd még *Nyírvidék*, 1883. szept. 30. Szabolcsmegye évnegyedes közgyűléséről (Folytatás).

¹⁹ Kállay András Fráter Sándor megkeresésére magánlevélben biztosította Heumannt erkölcsi támogatásáról. „Sándor barátommal azóta a dolgot en gros megbeszéltük, s úgy találtam, hogy ön az ő dispositiójában teljesen megnyugodhat. – Sajnálom egyébiránt, hogy a védelemben erélyes fellépéséért önt nem elősmerés – de gáncs érte; – és sajnálom [sic!] azokat még jobban kik azt hiszik, – hogy személyes sértések visszautasítása csak egyes kiváltságosok privilégiuma.” Kállay András – Dr. Heumann (Halász, 1883. aug. 28.) MZSML XV – E. B 7/7. d. 64.2612.

A közgyűlés Heumann elleni határozata kettős következménnyel járt. Egyrészt Heumann az előző napi megrovás miatt már másnap lemondott a közgyűlésben viselt választmányi tagságairól (kórházi, jegyzői vizsga-, árvaszéki fellebbeviteli küldöttség).²⁰ Másrészt Fráter Sándor bizottsági tag, kótaji virilis megfellebbezte a megyei ügyésznél a határozat tárgyát képező intézkedést. A fellebbezés legfőbb érve az volt, hogy Heumann a közvélemény előtt bírói ítélet nélkül ítéltetett el, s ezáltal egy „polgár dobott oda a félrevezetett tömegek előítéletének”. Fráter a lezajlott konfliktus lényegét illetően elvi álláspontként arra is hivatkozott, hogy ha „az egyik osztály el akarja nyomni a másikat, az államhatalomnak közbe kell lépnie”. S bár a megyei főügyész a fellebbezést elutasította, s megvédte ha nem is a mündér, de mondjuk, a mente becsületét, végül a miniszter helyt adott a fellebbezésnek és helytelenítette a megye eljárását.²¹

Heumann-nak ezen az őszön még egy tárgyalás alatt tett kijelentéséért helyt kellett állnia. A fegyelmileg a szolgálatból végkielégítéssel elbocsátott Vay György volt csendbiztos már a tárgyalásakor felháborodott azon, hogy a védő őt, Vayt „Herskő nevű zsidóval egyenlőnek lenni állítja”. S már akkor feltette magában, hogy „miután ezen insultusért a bíróságtól elégtételt nem nyert, ezt társadalmi téren fogja magának szerezni”. Ezért aztán november 12-én nyilvánosan inszinuálta az ügyvédet,²² másfelől kijelentette, Zoltán János alispánnál egy olyan iratot látott két aláírással, miszerint „dr. Heumann nem párbajképes ember”.²³ A korabeli logika szerint megoldhatatlannak látszó dilemmára a becsületbíróságnak kellett megtalálni a megoldást. Mai fejjel nehéz eldönteni, hogy Vay mit is akart voltaképpen. Párbajozni, vagy beérte volna azzal, ha megsértett ellenfelét párbajképtelenként megbélyegzik. Ám közben ő maga is abba a kínos helyzetbe keveredett, hogy elégtétel adására képtelennek nyilvánított. Heumann megbízottai, Fráter Sándor és ifj. Szunyoghy Bertalan ezt a két kérdést kívánták tisztázni: „általában van-e lovagias elégtételnek helye? s ha igen, békés úton elintézhető-e?” S amennyiben az első kérdésre igen, a másodikra pedig nem a válasz, s miután megbízójuk „bármely elégtételt hajlandó adni és venni”, ők a kardpárbajt javasolták.²⁴

November 21-én Nyíregyházán délelőtt 11 órára hívták össze a becsületbíróság felkért képviselőit. Heumann oldaláról Dessewffy Dénes és Újházy Sándor jött el. Vay részéről azonban csak Ábrányi Lajos jelent meg, s kijelentette távol levő társa, Elek Emil nevében is, hogy „becsületbíróságnak szükségét nem látják”. Magyarázatként pedig azt hozta fel, hogy bárki verekedhet becstelen emberrel, nem tartozik azt indokolni, hogy miért tartja a másikat gazembernek. Másrészt viszont a Zoltán Jánosnál általa is látott nyilatkozat nem Heumann párbajképtelenségét állította, csak azt igazolta, hogy az alispán „nem volt köteles Dr. Heumann Ignácot az eszlári ügyben tartott védbeszédeért párbajra hívni”. Ezután Ábrányi eltávozott. Vay segédeit azonban ez a megoldás

²⁰ SZSZBML IV. B. 402. 11. b. 155. (1883. szept. 19.).

²¹ SzMK. 1883. nov. 25. 2. Hírek.

²² A sajtóból úgy tűnik, hogy Heumann épp Kállay Andrással sétált Nyíregyháza utcáin, amikor Vay nyilvánosan szidalmazta. *Egyenlőség*, 1883. nov. 25. A nevezett laphoz érkezett tiszalöki levél szerint Vay nem alkalmas elégtétel nyújtására, ugyanis 1879-ben egy cigány felpofozta, egy földműves pedig földre terítette, úriembersége tehát kiköszörülhetetlen csorbát szenvedett.

²³ MZSML XV – E. B 7/7. d. 64.2617. Folytatólagos jegyzőkönyv, 1883. nov. 17. Vay sérelmeit felkért segédei, Dr. Trajtler Soma (a már sokszor szereplő csonkafüzesi szakértő) és Mezősy Gyula mondták jegyzőkönyvbe. Vay szekundánsai azt is hozzátették, hogy megbízójuk az elégtételadás után is fenn kívánja tartani a kijelentéseket, amelyeket „f. hó 12-én [Heumann ellen] használt”. Uo.

²⁴ MZSML XV – E. B 7/7. d. 64.2617. Jegyzőkönyv, 1883. nov. 17.

nem elégitette ki, ezért új becsületbírák keresésére indultak. Heumann helyszínen maradt segédei és becsületbírái pedig jegyzőkönyvbe foglalták, hogy „Heumann Ignác úrnak Vay György által rajta elkövetett insultációjából ki folyólag sem becsülete, sem társadalmi állása semmi tekintetben beszenyezve nincs”, s Heumann „a párbaj szabályai minden követelményeinek gentlemani korrektséggel felelt meg”. Ha nem is becsületbírósként, de mint privát emberek megerősítették és írásban kinyilvánították, hogy Heumann „lovagias ember”.²⁵

A kardpárbajra végül Vay és Heumann között Kótajban került sor. Vay segédei a korábbiak voltak, Heumann második szekundánsa azonban végül Szunyogh helyett Dessewffy Dénes lett. A küzdelemben Vay a mellén kapott vágott sebet. Életveszélyes sérülés azonban szerencsére nem történt.²⁶

A SZABOLCSI TISZTÚJÍTÁS

Hogy milyen mélyebb nyomokat hagyott a megye életében a per, az csak ősszel, a megyei tisztújításhoz kapcsolódó törvényhatósági bizottsági választások idején derült ki.

Legelőször azt kellett tisztázni: milyen összetételű törvényhatóság illetékes a tisztújítás lebonyolításában. Az ügy megvilágítása érdekében az alispán a belügyminiszter véleményét kérte. Tisza körrendeletben válaszolt. Ebben leszögezte, hogy „a megyei élet egyik legfontosabb működését”, a „legközelebb megejtendő általános tisztújítást” a megyék háztartásáról szóló 1883:XV. tc. 16. § és az 1883. márc. 22-én 18 231. sz. BM rendelet szellemében kell végrehajtani. Az új törvény és rendelet azt célozta, hogy ezáltal „a megyei intézmény a kor színvonalára emelkedjék”. A több megyéből érkezett kérdésre reagálva pedig leszögezte, hogy „miután az általános tisztújítás a dolog természetéből kifolyólag csak azon testület által eszközölthetik célszerűen, mely a megyei önkormányzatot, az állami közigazgatás közvetítését, általán véve a törvényhatósági jogokat és köteleességeket a megválasztandó új tisztikarral együtt fogja gyakorolni”, ezért a tisztújító rendkívüli közgyűlésen „a törvényhatóság egyetemét már nem az 1883., hanem 1884. évre megbizatással bíró bizottsági tagoknak fog kelleni képviselni”.²⁷ Tisza tehát megújulást akart a megyében (nyilván nem csak Szabolcsban) és har-

²⁵ MZSML XV – E. B 7/7. d. 64.2616. Jegyzőkönyv, 1883. nov. 21. A jegyzőkönyv sajátos toldalékkal érhet. „Este 7 óra 21/XI.” A jegyzőkönyv berekesztése után Vay segédei a helyszínrre visszatértek, s kijelentették, hogy közben beszerzett információik szerint „azon mende mondák melyeknek következtében szükségessé vált a becsület bíróság összeállítása, minden alapot nélkülöznek, s hogy ők Dr. Heumann urat tisztességes és becsületes embernek tartják, és felők kész Dr. Heumann úrral minden néven nevezendő kifogás nélkül 48 óra lefolyása alatt megverekedni.” Fráter szekundáns társa, Szunyogh azonban akkor már az esti vonattal elutazott, ezért nem lehetett tudni, hogy mikor kerülhet sorra a duellum.

²⁶ Az *Ébredjünk* így adta elő a történetet: „a szerencse ezúttal is a zsidónak kedvezett, aki ijedtében alá bújván ellenfele vágásának, azt megsebezte. A seb nem életveszélyes.” *Ébredjünk*, 1883. nov. 29. A *Függetlenség* is gyorsan igyekezett korrigálni az egyik korábbi számában (1883. nov. 27.) közölt első hírt. Láthatóan nem bírta lenyelni a békát, s úgy próbálta „árnyalni” a képet, hogy Heumann is megsebesült az oldalán, s „3 erős kardlapvágást kapott – a hátán”. A közleményből azonban kilógott a lóláb, s az eredetileg a *Pesti Napló*-ban megjelent hírt Heumann segédei rögtön „tendenciózusnak” nyilvánították és cáfolták. Közleményük szerint Heumann nem fordított hátat, s éles vágást az oldalán sem a kapott. *Függetlenség*, 1883. dec. 4. A többi stimmel, mondhatnánk némi maliciával. Dessewffy Dénes eredeti levele Heumannhoz (Kassa, 1883. nov. 29. este). MZSML XV – E. B 7/7. d. 64.2614.

²⁷ Tisza október 3-án kelt körrendeletének szövegét közli *SzmK*, 1883. okt. 11. 1–2. Megyei ügy. A központosító kormány és a megyék ellentétének kontextusában értelmezi az egész Eszlár-ügyet: Szász, 1987. 1274.

móniát az újonnan választott tisztviselőkar és a törvényhatósági bizottság között, ettől azonban a választásokkor még kiéleződhetnek az ellentétek. A miniszter még 1883. július 12-én 40 610. sz. alatt kiadott rendelete felhívta a törvényhatóságokat, hogy a legtöbb adót fizető bizottsági tagok 1884-re érvényes névjegyzékének összeállítására és a bizottság választás alá eső tagjainak megválasztására időben intézkedjen.

Tisztázásra várt továbbá az is, hogy miképp szavazhat a tisztikar. A vármegyei közgyűlésen ugyanis a legnagyobb adót fizető virilis és a választott tagokon kívül a törvényhatósági tisztviselők (az alispántól a szolgabírákig és polgármesterekig) szavazattal bírtak. Így rendelkezett az 1870:XLII. tc. 47. §-a, s a legutóbbi, 1877. évi törvényhatósági választások is eszerint folytak le.²⁸ Tisza megújítási törekvései tehát a választások időszakában értelemszerűen a régi tisztikart is mozgósították. S mondanunk sem kell, hogy a dolgok lebonyolításában ez utóbbiaknak kulcsszerep jutott.

A VIRILISEK

Vörös Károly úttörő írásai nyomán a legnagyobb egyenesadó-fizetők jegyzéke mára már bevett forrása a dualizmus kori kutatásnak.²⁹ Talán ezért is, hogy történetírásunk a virilis-listákat készen kapott-talált, „úgy, ahogy volt” forrásként kezeli. Nem azt vizsgálja, hogy ki és hogyan került fel arra (vagy éppen maradt le róla), hanem az eredményre, a rajta lévő személyekre, azok rangsorára, összetételére koncentrál. Az első, fontos lépéseket Szabolcsban is megtették a feltárásban és az elemzésben, így már kitaposott ösvényen haladhat, aki errefelé indul el.³⁰

Méltán kelt érdeklődést, ha a Szabolcs megyei alispáni iratok között olyan összesített adókimutatásokat találunk, amelyeket a megye az illetékes adóhivataloktól (Nagykálló, Kisvárd, Nyíregyháza) kért be, kifejezetten a virilislisták előkészítő anyagaként.³¹ A 100 forint feletti adózók beküldött névjegyzékai egy jóval szélesebb kört foglalnak magukban, mint a végleges listákon felbukkanó személyek csoportja. Augusztusban azután a vármegye is összeállított egy adónagyság szerint rangsorolt elsődleges nyers kimutatást a 257 forint feletti adózókról (tehát lényegében az eredeti listák pontozottjaiból!), ahol pluszjellel tüntette fel azokat a személyeket, akiknek adóösszege több településről tevődött össze. Ebben azonban már a diplomásokat a törvény által előírt kétszeres összeggel kellett szerepeltetni.³² Ez az elsődleges összesítés eredetileg 259 nevet foglalt magában, de a kihúzásokkal és beszúrásokkal végül összesen 271 név fordul elő ezen a listán. Szabolcs megye legnagyobb egyenesadót fizetőinek jegyzékére végül 218 virilis került fel, ahogy ezt az igazoló választmány augusztus 28-án készült betérjesztése alapján az 1883. szeptember 18-i közgyűlés „megerősítette”. Ezt közölte a

²⁸ SzmK, 1883. nov. 15. 2.

²⁹ A teljesség igénye nélkül néhány jelzésértékű bibliográfiai tétel: Vörös K. 1965; uő 1971; uő 1979; Gyáni, 1974; Gyáni, 2005; Veliky, 1975; Feiszt–Kosján, 1995; Tóvári, 1997; Halmos, 2006.

³⁰ Takács P. 1990; Gottfried, 1993.

³¹ A törvényhatósági bizottság tagjait felerészben biztosító „legtöbb egyenes államadót fizetők névjegyzékének” összeállítási módját az 1870:XLII. tc. 19–24. §-ai szabályozták. SZSZBML IV. B. 411. 112. d. I. 103/1883. A nyíregyházi július 8-án, a kisvárdai július 16-án, a nagykállói pedig 1883. július 19-én kelt. A szabolcsi virilisjegyzék keletkezésének rejtelseibe részletesebben eligazít Kövér: Kiből lett... 2010.

³² 1870: XLII. tc. 23. §. „az állami-, felekezeti-, községi- és magántanintézetek tanárai, a tudományos akadémia tagjai, a folyóirat- és lapszerkesztők, a lelkészek, az ipar- és kereskedelmi kamarák bel- és külső tagjai, úgyszintén a magyar államban érvényes oklevéllel ellátott: tudorok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek, sebészek, bányászok, erdészek és gazdatiszteknek összes egyenes államadója kétszeresen számítatik.”

Szabolcs megyei Közlöny is szeptember 16-án.³³ Ezt szokás virilislistaként kezelni, ez azonban még nem a végleges jegyzék. A közgyűlés által 1883. szeptember 18-án meg erősített változat már csak neveket tartalmazott (220-at), nagyság szerint adórangsorba állítva, de adóösszegek nélkül.³⁴ Ugyancsak pusztá virilisévsort publikált, immár ábécérendben legvégül a Közlöny 1883. december 2-i száma, a tisztújításon legnagyobb adófizetőként szavazóképesek jegyzékét (218 fő).³⁵

Mivel „mindenki csak egy törvényhatósági bizottságnak lehetett a tagja”, azokat, akik nem a megye területén laktak, külön felszólította a választmány, hogy nyilatkozzanak, mely törvényhatóság területén kívánnak virilisek lenni. Nyilván erre vonatkozott az előzetes listákon a „felszólítandó”, „felhívandó” megjegyzés. S ha a záros határidőn belül nem jött meg a válasz, vagy éppen nemleges érkezett, az illetőt kihagyták a jegyzékből. Erre a sorsra jutott Kállay Béni is, aki pedig 1876-ban, a belgrádi konzulátusból hazatérve külön nyilatkozatban kérte, hogy Szabolcsban lehessen legnagyobb adófizető törvényhatósági bizottsági tag.³⁶ Később, immár közös pénzügyminiszterként, Bécsben nem tartott igényt erre a pozícióra.

Szelekciós szempontot jelentett a törvénynek az a paragrafusa, amelyik – a magyar állampolgárság mellett – az írni-olvasni tudást, illetve a két éve helyben lakást szabta feltételül a bizottsági tagsághoz.³⁷ Az 1883-ban elutasítottak konkrét névsorát nem ismerjük, de az 1884-es visszautasított kérvényezőket igen. Ekkor négy személyt diszkvalifikáltak arra való hivatkozással, hogy „sem azt, hogy magyar állampolgárok, sem azt hogy két év óta e megye területén laknak, sem pedig azt, hogy írni olvasni tudnak nem igazolták”.³⁸ Azt viszont tudjuk, hogy a többi 1884-ben felvételét kérő – egy kivétellel – már szerepelt az 1883-as végleges virilislistán.³⁹ Az elutasított kérvényezők közül Rochlitz Dávid reklamációjára, esetére és érvelésére később még visszatérünk.

Nem is volt olyan egyszerű egy virilisjegyzék összeállítása. Óvatosan kellett például eljárni a névegyezésekkel. Volt, amikor nyilvánvalóan két különböző személy viselt azonos nevet. Ezt azért tudjuk biztosan megállapítani, mivel mindketten virilisek lettek.⁴⁰

³³ SzMK. 1883. szept. 16. 1–2.

³⁴ SZSZBML IV. B. 402. 11.b. k. 1883. 158v–160.

³⁵ SzMK. 1883. dec. 2. 1–2.

³⁶ SZSZBML IV. B. 411. 44. d. 1295/876.

³⁷ 1870:XLII. tc. 20.§.

³⁸ SZSZBML IV. B. 402. 12. k. 1884. szept. 18. Rochlitz Dávid mándoki, Grünvald Ignác ramocsaházi, Propper Lajos turai és Klein Mihály újfahértói lakosokról volt szó. Mind a négy visszautasított kérvény beadója előfordult az 1883 nyarán összeállított adóhivatali jegyzékeken, közülük Rochlitz D. adója (Lövvő) akkor nem érte el a bejutáshoz szükséges küszöböt, a Grünvald Ignác név alatt (Kenézlő, 152,52; Vaja, 181,25) rejtőzhet akár két különböző személy, s összesítés nélkül nem jöhet szóba, viszont Propper Lajos (Tura, 384,33) és Klein Mihály (Újfehértó, 321,48; Nagykálló, 255,12) adóösszeg szerint már akkor egyértelműen kvalifikálta magát a bejutásra. Nyilván a fenti kritériumok igazolása híján nem kerültek be akkor sem.

³⁹ Palánszky Sámuel (Nyíregyháza), Sztarek Ferenc (Nyíregyháza), Burger Mihály (Oros), Klár Gusztáv (Oros), Grosz Ignác (Demecser), S. Kohn Hermann (Nyíregyháza), Nádas Lajos (Nyíregyháza), Schvarcz Sámuel (Gyula), Rochlitz Sámuel (Kisbáka), Klár Dezső (Nyíregyháza), Bleuer Lajos (KSemjén), Moskovicz Márton (Anarcs), Kun Mátyás (Kenézlő), Kovács Gerő (Nyíregyháza) mindegyike szerepelt az 1883 decemberére véglegesített virilislistán. Beniczky Alajos Beszterecről is csak azért maradt le róla, mert mérnökként duplázza sem érte el a bejutáshoz szükséges első határt.

⁴⁰ Fried Lajos Acsádról és Fried Lajos Adonyból ugyanahhoz a nagykállói adókerülethez tartoztak, mégsem vonták össze adataikat. Propper Hermannból is kettő volt: az egyik a nyíregyházi adókerülethez tartozóan Turán adózott, de Budapesten élt, a másik a kisvárdai adókerületben Berencsen lakott. Mandel Józsefből is kettő szerepelt (Pilis, Geszteréd). Ők is mindketten virilisek lettek.

Amikor egyazon adókerületben több helyi adó tartozott egyazon személyhez, akkor a helyismeret révén még valamelyest átláthatónak tűnhetett a dolog. Nagyobb bizonytalanság övezte azokat az eseteket, amikor az illető több adókerületben rendelkezett adózott jövedelemmel. Itt már az egész megyét kellett volna az adóhivatali adatoktól távolabbról nézve áttekinteni.

Az eseteket rendszerezve lassan érlelődött bennünk a gyanú, hogy az összesítő megyei hivatal – a számítógépes táblázatrendezés lehetőségét nélkülözve – azzal könnyített helyzetén, hogy a 250 forint alatti, eleve mínusszal jelölt tételeket kiselejtezte, s később már nem vették figyelembe. Lustaságból, nemtörődomségből, hanyagságból vagy egyszerűen praktikus megfontolásból? Ki tudja? Volt, ahol ennek a listára kerülés szempontjából nem lett következménye, de találtunk olyan eseteket is, ahol igencsak nagy volt a tét. Nem lett például virilis Gencsy Ferenc, akinek mindhárom adótétele (Nagyhalász, Balkány, Szakoly) egyenként pozitív minősítést kapott, s már egyedül a nagyhalászi adója a nyíregyházi kerületben bőven meghaladta az ezer forintot, sőt a nagykállói kerülethez tartozó két másik tételt össze is kapcsolta az írónnal dolgozó kéz (igaz, számszerűen nem összesítette), mégsem lett egyikkel sem virilissé.⁴¹

A több kerületben adózók talán legnagyobb talánya Burger Jeremiás, aki a nyíregyházi kerületben Orosz, Pazonyban és Vissen is adózott (egyedül Pazonyban 2448 forinttal), sőt Madán is lerótt 234,55 forintot (nagykállói kerület), mégis hiába keressük a nevét a későbbi jegyzékeken. Róla nehéz elképzelni, hogy ne tudtak volna gazdagságáról. Mezőssy László, akiről még lesz szó közelesem, egyenesen a leggazdagabb zsidónak nevezi Szabolcsban.⁴² S bár vele szemben – épp a Mezőssy-pamfletben felmerített eltitkolt jövedelem utáni extra adókirovás okán – felmerülhet holmi büntetés gyanúja is, a korábbi évek virilislísteit nézegetve mégis leginkább állandó hiányával tüntet a megyei jegyzékeken.⁴³

De nemcsak a hivatalok gyakorlati eljárását jellemezte hanyagság, pontatlanság. Az adózók reklamációival is csak ritkán találkozunk. Két alapvető magatartástípust figyelhetünk meg.

Haas Mór példája ugyan nem olyan szélsőséges, mint Burger Jeremiásé, ám legalább annyira tanulságos.⁴⁴ Ha a nyíregyházi adókerületben egyenként bejelentett adóit (Balsa, Kemecse, Nagyhalász, Rád, Vencsellő, Nyíregyháza) összegezzük, 2932,43 forintos összes egyenesadó jönne ki, de Haas Mór mégsem ezzel, hanem a nyíregyházi 960,45 forinttal lett 1883-ban virilissé. Az kizárt, hogy ne tudták volna róla a megyeszékhelyen, hogy hány helyen érdekelt. Mint a hitközség egyik előjárója, az 1860-as

⁴¹ Hasonlóan járt Zicherman Jakab, akinek csak Kótajban fizetett adója meghaladta a minimumot (328,09), miközben Pusztá-Bagason és Pusztá-Bánházán lerótt adói is elérték a 265,59 forintot, legalábbis a nagykállói adóhivatali íven ennyivel összesítette a megye az utóbbi két tételt. Mégsem látjuk viszont nevét már az első nyers összesítésben sem. Igaz, Szabolcsi Miksa 1883-ban az elszegényedett, hajdan dúsgazdag „zsidó arisztokraták” között szól a kótaji és acsádi Sichermannokról (sic!). Szabolcsi Miksa: A szabolcsmegyei zsidók és a gentry. *Egyenlőség*, 1883. jún. 3. 3–4.

⁴² Mezősy, 1884. 37. Az 1848-ban 46 éves, gesztelyi (Zemplén megye) származású Burger Jeremiás akkor Tiszadán volt haszonbérlet, de idősebb gyermekei Tiszadobon születtek. SZSZBML IV. B. 109. (1848) 344.

⁴³ Az 1893-as gazdacímár Turán tüntet fel 224 kat. hold birtokot „Burger Jeremiás örökösei” címen. *Magyarország földbirtokosai*. 1893. 595.

⁴⁴ Haas Móric Győrben született 1830-ban és Budapesten halt meg 1900-ban. Leánya, Berta (*Nyíregyháza, 1866) 1883-ban Klár Gusztáv (1857–1937) felesége lett. SZSZBML IV. B. 411. b. 907. d. 19 403/1939.

évek óta a közfigyelem előterében mozgott.⁴⁵ S az sem valószínű, hogy ő maga nem vette észre, hogy lejjebb sorolták a megérdemelnél a lokális adóhierarchiában. Nehéz nem arra gondolnunk, hogy nem is akart túl feltűnő helyen szerepelni! A törvényhatósági bizottsági tagság bőven biztosítva volt, attól, hogy előbb áll a sorban, nem lesz több szavazata, legfeljebb több irigye! 1883 előtt egyáltalán nem fordult elő a neve a megyei virilisjegyzékeken. Az 1884–1885-ös listán 900 forint feletti összegekkel bukkan fel, sőt 1886–1887-ben mintegy a „felszínre tör” az 1883-as adóhivatali összesített nagyságrend. Haas Mór ezekben az években ugyanis 2800–2900 forintnyi egyenesadóval a megyei virilislista 10–11. helyeire ugrik előre.⁴⁶ A visszafogott, majdhogynem rejtőzködő magatartás valójában érdemben nem az élbolyba tartozást, csak az azon belüli helyezést s legfőképp az értékek magasságát volt hivatva moderálni. Felfoghatjuk egyfajta puritán polgári mentalitás gyanánt, vagy másként fogalmazva netán holmi burzsoá „Eigensinn”-re is gondolhatunk.⁴⁷

A gyors gyarapodás a nyilvánosság minden kerülése ellenére sokakban így is zsigeri megütközést váltott ki. Még ha nem is lehetett tudni a pontos mértéket, tápot adott a tisztességtelen vagyonosodás vádjához. Nem Mezőssy László antiszemita brosúrájának feltételezését támasztja mindez alá? Úgy látszik, hiába próbálta a fokozatos emelkedés látszatával eltakarni a mértéket és a tempót a virilislisták összeállításakor a – minuciózus precitással aligha vádolható – vármegye és a rohamos gyarapodást szemérmesen takargatni próbáló frissen emancipált polgár. Más-más indítekből mindkét fél túlságosan gyorsnak találta az iramot, az adóalanyok sem interveniáltak tehát, amikor kozmetikázva látták a hivatal által kiszámított végösszeget.

Kanyarodjunk vissza – másik végletként – ahhoz a korábban említett esethez, amikor Rochlitz Dávid megfellebbezte kihagyását a listáról. Előzőleg tíz éven át tagja volt a törvényhatósági bizottságnak. Róla már csak ezért is vélelmezheték volna legalább az írni-olvasni tudást, ráadásul a bizottsági tagok aligha felejtették el kérvényét, amelyben másokkal együtt kérte az 1883. október 23-án lebonyolított törvényhatósági választások eredményének megsemmisítését.⁴⁸ A tiszeszlári per nyomán felbolydult viszonyok között zajló tisztújítási küzdelem idején vették le a listáról, s akkor csak késve tiltakozott a döntés ellen.⁴⁹ Egy év múlva, amikor ismét megpróbálták kihagyni, már időben interveniált, s meg sem állt a belügyminisztériumig. Kérvényében öntudatosan fejtette ki véleményét nemcsak a vele szemben méltánytalan eljárásról, hanem magáról a megyéről is: „Meg vagyok győződve, hogy azon urak, kik állampolgárságomba kapaszkodtak, pirúlva mosolyogtak, midőn a zsidót ily szépen és hangzatosan elutasíthatták, ha pedig tudatlanságból történt, azon a magyar állam eszme bajnokainak ha-

⁴⁵ Riczu, 1992. 36.

⁴⁶ SZSZBML IV. B. 402. 12. k. 1884. 166–170; uo. 14. k. 1886. 118–121; uo. 14. k. 1884. 419–421.

⁴⁷ Majtényi, 2005. 222–234.

⁴⁸ SZSZBML IV. B. 411. 113. d. I. 83/219. A kifogás lényege az volt, hogy mivel a választás a zsidó sátoros ünnepek idejére esett, ezért sokan nem gyakorolhatták állampolgári jogait. A választásokról lásd a következő fejezetet.

⁴⁹ „1883-ik évben, midőn a megyei tisztikar megválasztása tárgyában a korteskedés megindult, csekély személyeknek oly fontosság tulajdonított, hogy állítólagos befolyásomtól az alispántól az utolsó írnokig mindenki hivatalát féltette, pedig eszem ágában sem volt megyei hivatalra aspirálni, mert természetem dolgozni, és folytonosan tevékenykedni.” SZSZBML IV. B. 411. b. 131. d. I. 217/1884. Rochlitz (sic!) Dávid felfolyamodása az alispánhoz (érk. 1884. dec. 14.). Rochlitz Dávid adójának legnagyobb tételét a 333 forint 25 krajcárt kitevő harmadosztályú keresetadója adta. Uo. Kisvárdá, 1884. nov. 13.

zafiúi lelki ismeretét sietek megnyugtanni, becsatolván a 2./ számú községi bizonyítványt, melyel [sic!] igazolom, hogy Magyarországon Mándok mezővárosában születtem 1850 óta ipar és gazdasággal foglalkozom, és ezen idő alatt voltam a magyar államnak oly haszna vehető tagja, mint azok, kik törvény biztosította jogomtól megfosztottak. Való hogy a megyei intézményért nem rajongok, és való, hogy azon hiszemben vagyok, hogy a magyar államiság érdekében ünnepnek kell tekinteni azon időt, midőn az elavúlt, elkorhadt megyei intézmény eltemettetni fog, – de míg maga az intézmény áll, kötelessége azt mindenkinek respectálni, az intéző megyei köröknek annál inkább, nehogy azok előtt is túl élje magát, kik ezer kapcsolattal vannak hozzá fűzve.”⁵⁰ Kemény ítélet, de ekkoriban már ilyen élessé vált a hangnem.

A frissen alapított szabolcsi szélsőséges antiszemita lap, az *Ébredjünk* már 1883 februárjában igen messze ment, amikor így általánosította az 1883-ra összeállított, tehát 1882-es adókon alapuló előző évi virilislista tapasztalatait: „A virilisek összes száma 218, ezek között 149 keresztény 69 zsidó, tehát csaknem egyharmada. A zsidó virilisek között első Leveleki Májer, ki a listán 6-ik és a mélt. gróf Dessewffy testvérek (I. Királytelkén) előtt van. Ennek egy évi adója 2979 frt 30 kr.”⁵¹ S ha még hozzátesszük a lista áttekintéséhez fűzött kommentárt, nem kétséges, hogy a virilisjegyzéken elfoglalt zsidó pozíció 1883-ra tematizált harci kérdéssé vált: „hogy ha még egy másik 50 évig így folytathatják zsidóink hamisítás és csalásaikat, a megyében levő 6-7 száz zsidó család bírni fogja az egész megyét, s miként 50 év alatt a megye lakosságának egyharmadát megfosztották, kiforgatták mindenökből és az így proletárrá lett keresztény lakosság gazdálkodó része, ma a zsidóság béresei, dohányosai és kocsisai, az iparos rész pedig a tudatlan, de tőke pénzes zsidóiparosnak, napi vagy hetibéres munkásaivá vált; egy másik ötven év alatt nem leend, nem lehet más: mint zsidó úr és keresztény szolga!!! Ez utóbbiak felett pedig a virilis intézmény folytán a gaz utakon meggazdagodott zsidó virilisek s az ezekből választandó országgyűlési képviselők fogják alkotni a rabszolga törvényeket.”⁵² A vízió, amilyen formátlan nyelvileg (ez egyébként a lap standard sajátossága), csúsztatásai ellenére olyan beszédes üzenetében. Itt már nem a vagyonosodás mértékéről, hanem nyíltan a politikai hatalomról van szó. Mert ugyan kik, mikor, miért és hogyan is fogják a virilisek sorából választani az országgyűlési képviselőket? Az ellenségkép akármily durva ecsetvonásokkal való felvázolása csak jelzi, hogy a törvényhatóság összetételének vitatása csak eszköz a választásokra való jövőbeli mozgósításhoz. Mielőtt azonban a választások kérdésére térnénk, még egy másik fontos társadalmi témát is meg kell tárgyalnunk.

A virilisek összetétele a nyolcvanas évek elején nemcsak felekezeti, hanem szoros társadalmi értelemben is sűrűn vitatott ügy lett. Mint ismeretes, a törvény az adórangsor összeállításánál pozitíve diszkriminált bizonyos, elsősorban értelmiségi kategóriákat és

⁵⁰ Uo. Lukács György miniszteri tanácsos leirata alapján a megye kénytelen volt helyt adni a felfolyamodásnak és Rochlitz Dávidot 1885-re a virilisek sorába iktatni. Uo. Lukács György (Bp. 1885. jan. 2.) Rochlitz Dávid már 1848-ban 18 éves „rézműves” (azaz szeszfőző) volt. SZSZBML IV. B. 109. (1848) 244. Történetünk szempontjából távolról sem mellékes szál, hogy akkor hétéves húga, Borbála később a tiszaezslári bérlő, Lichtmann József felesége lett.

⁵¹ *Ébredjünk*, 1883. febr. 22. 4. Virilizmus.

⁵² Uo.

a kereskedelmi és iparkamarai tagokat azzal, hogy számukra kétszeres adóbeszámítást írt elő. A *Nyírvidék* 1882 elején így tematizálta az intelligencia reprezentációjaként szűken értelmezett problémát: „Szabolcsmegye virilistái névsorába, a kétszeresen számított adó alapján 31 ügyvéd, 7 lelkész, 5 orvos, 3 gyógyszerész és 2 mérnök vétetett föl. Tehát 219 virilis választó, illetőleg megyebizottsági tag között csak 48 honorátior találkozik, akik évi adójuknál fogva, a törvényhatóság gyűlésén megjelenhetnek. Bizony nem nagy szám. E néhány adat csak azt bizonyítja, hogy mi még mindig prókátor nemzet vagyunk.”⁵³ A kijelentés az 1882. évre érvényes virilisjegyzékre vonatkozott, amelyet mind a *Nyírvidék*, mind a *Szabolcs megyei Közlöny* még első változatában közölt 1881 őszén. Ha jól értelmezzük az adatokhoz fűzött kommentárt, akkor a hír szerzője kevesnek tartja az értelmiségiek jövedelemgyarapodását, vagyonosodást, másrészt pedig hagyományosan aránytalanul magasnak ítéli azon belül az ügyvédség képviselőtét.

Vizsgáljuk meg az egy évvel későbbi, tehát 1884-ben készült és 1885-re vonatkozó virilisjegyzéket, amely elsőként tartalmazott részletes foglalkozási adatokat, és egyértelműen kimutatta a kétszeres számítás jogcímét (oklevél) is.⁵⁴ Az adóösszegek alkalmi egyezése arra is felbátorít, hogy a foglalkozásjelölést is tartalmazó 1885-ös lista adatait rávetítsük az 1884-es jegyzékre, s ennek révén valamifajta „virilisstruktúrát” próbáljunk abból ki-elemezni. A korábbi listák jegyzetben közölték a kétszeres számításra jogcímet adó esetekben a professziót, de csakis ezeknél szerepelt minősítés. 1885-re annyi a változás, hogy egy teljesen új foglalkozás rovatot nyitottak, de emellett a jegyzetben megmaradt a „kétszerezsek” hivatás megjelölése is. 175 esetben, tehát 80%-ban sikerült feltöltenünk az 1884-es névsor foglalkozási adatait, ami elégséges lehet a struktúra vázolásához.

VII/1. TÁBLÁZAT ● A szabolcsi virilisek „foglalkozási” megoszlása

Foglalkozás	Virilis adózó	Főcsoportok (%)
Földbirtok	119	71,4
Bérlő	6	
Kereskedő, cukrász	5	2,9
Mérnök	2	21,7
Gyógyszerész	2	
Orvos	5	
Lelkész	6	
Ügyvéd	17	
Bíró, ügyész	6	
Közjegyző	1	4,0
Alispán, szolgabíró	2	
Országgyűlési képviselő	4	
Összesen	175	100,0

Forrás: SZSZBML IV. B. 411. b. 131. d. I. 217/1884.

⁵³ *Nyírvidék*, 1882. febr. 5. 2.

⁵⁴ SZSZBML IV. B. 411. b. 131. d. I. 217/1884. (1884. okt. 23.).

A kapott kép megfelel annak, amit a nyolcvanas évek megyei virilisjegyzékei alapján meg szokás állapítani, egyértelmű a földbirtokosok túlsúlya.⁵⁵ Közelebbről megvizsgálva a foglalkozást és a helyenként mellérendelt diplomás hivatásúak adatait, rögtön feltűnik a kategóriák relativitása. Nem csak azért, mert a besorolás nem a modern társadalomstatistika szempontjai szerint készült (egyáltalán nem tudjuk, hogyan történt), hanem mindenek előtt azért, mert a két dimenzió jóvoltából („foglalkozás”; „hivatás”) napvilágra kerülnek a kettősségek. Az első, legnagyobb kategória (földbirtok, és nem földbirtokos) szemmel láthatóan gyűjtőfogalom. Aránya finomabb megközelítésben számottevően csökkenthető lenne. 12 olyan név található a névsorban, akiknél például a foglalkozásnál „földbirtok”, a kétszeres beszámítás jogcímére vonatkozó jegyzetnél viszont „ügyvéd” szerepel.⁵⁶ Most vajon melyiket részesítsük előnyben holmi egydimenziós nézőpont jegyében? Az illetőnek nyilván volt valamilyen oklevéllel igazolt végzettsége, és volt földbirtoka is, de hogy melyikből élt, hogy melyik után fizetett több adót, azt ezekből a listákból nem tudhatjuk. Csak az biztos, hogy ez a kategória jogot kapott arra, hogy földbirtokból származó adóját is megkértszerezze. Mint ahogy az is valószínűnek tűnik a bérlőcsoport relatíve alacsony arányát látva, hogy a „földbirtok” nevezet alatt egybemosódtak a birtokosok és bérlők. Akik egyszerre birtokolnak és bérelnek, azoknál mindenképpen. Már pedig ez a kettősség elég gyakori volt.⁵⁷

Az 1884-es szabolcsi virilisjegyzék születési körülményeinek mélyebb elemzése arra is figyelmeztet, hogy nem kellene elhanyagolnunk a virilislisták eredeti, a törvényhatóságok felállásával (a választásokkal) és azok működésével kapcsolatos funkcióinak vizsgálatát sem.⁵⁸ Hiszen már a virilislista végső névsora is a törvényhatósági választások függvényében alakult. Sőt a választásokon való elindulással kapcsolatos családi stratégiát is nagymértékben az az évi virilis potenciál határozhatta meg.⁵⁹ Családonként végigtekintve az idézett választottnévsoron és az adókerületi listákon, már-már azt is mondhatnánk, hogy a nemzetségek azokat a családtagjaikat indították el a törvényhatósági bizottsági választásokon, akiknek egyébként esélyük sem lett volna virilisként bekerülni a testületbe.⁶⁰

Természetesen virilizmus és választottság más szálakon is összefüggthetett: Nyíregyházán az 1883. október 23-án tartott választásokon nem jutott be a megyebizottságba Haas Mór. „Kénytelen volt” virilisként bekerülni, s adójának legalább egy részét – mint láttuk – közszemlére kitenni! Török Péter viszont azért lépett ki választottként, „mivel

⁵⁵ Takács Péter 1887-re 75,4%-ra számítja a birtokos arányt. Takács, 1990. 69.

⁵⁶ Csernyus Lőrinc, Gergelyffy Ferenc, Jármay Imre, Kállay Aurél, Kállay Ubald, Liptay Ede, Mezőssy László, id. Mikecz János, Nádasy Lajos, Pilisy Lajos, Székely Benedek, ifj. Szunyoghy Bertalan.

⁵⁷ Az 1886-os és az 1894-es listán például Ónody Géza birtokosként szerepel, pedig már 1880-ban eladta földjét és csak bérelte azt, viszont Klár Dezső, a nyíregyházi simapusztai bérlő 1886-ban birtokos, 1894-ben pedig bérlő.

⁵⁸ Virilisek és választottak együttes vizsgálatára lásd Tóvári, 1997; Horváth J. 1999.

⁵⁹ Jósza András dr. például épphogy virilis lett volna kétszeres adóbeszámítás alapján, de megválasztása után Nagykállóban az utóbbi helyet foglalta el. Ugyanez történt Bleuer Mórral Ibrányban, Szabó László mérnökkel Kisvárdán, és Szexty Gyulával Nyíregyházán. Baruch Mór orvos viszont kétszeres beszámítással sem került volna a virilisek közé, megválasztották viszont Nyíregyházán.

⁶⁰ Egyenesen a legkisebb 100 forint feletti adóval rendelkezett az adott családnevűek között: Bleuer Béla, Nozdroviczky Jenő, id. Szikszay Pál, Szunyoghy Imre, id. Vay István, Weiszhausz Gyula és Zoltán Imre.

ő erős virilis tag” volt amúgy is, így érdektársai a választásokon újabb „elvbarátot” juttathattak a helyébe.⁶¹

Újabb adalékok ahhoz az evidenciához, hogy miért érdemes a törvényhatóság választott és virilis tagjait együttesen vizsgálat alá venni.

VÁLASZTOTT VÁLASZTÓK

A legtöbb egyenesadót fizetők végleges listája tehát csak a törvényhatósági választások után alakult ki. A megválasztott viriliseket ugyanis meg kellett kérdezni arról, hogy milyen minőségükben kívánnak a közgyűlésben megjelenni.

A törvényhatósági választásokkal kapcsolatos mozgalmak valójában már a szeptemberi megyegyűlés idején elkezdődtek. Egy nappal a közgyűlés előtt, hétfőn a „szabolcs-megyei függetlenségi párt választmánya” „szűkebb körű értekezletet tartott”, ahol Gaál Elek elnök „az országos párt által elfogadott program alapján alakulásra hívta fel” az egybegyűlt párttagokat. Az elfogadott program 59 aláírója „polgári becsületbeli kötelességének ismerte el” a pártelvek győzelemre juttatását „az azon elvet valló országgyűlési képviselők s megyei bizottsági tagok s köztisztviselők megválasztása által”. Az aláírók között ott találjuk a párt és a megye színe-javát, az alispántól, országgyűlési képviselőkön át a szolgabírákig és polgármesterig. Az összegyűlt tagok nem sokat késlekedtek, rögtön megszavazták a megyei tisztviselőjelölteknek a választmány által előterjesztett névsorát is. A még hiányzó személyekről egy későbbi értekezleten kívántak határozni.⁶²

VII/2. TÁBLÁZAT ● A szabolcsi függetlenségi párt megyei tisztviselőjelöltjei, 1883. szeptember 17.

Tisztség	Név	Szavazati arány
Alispán	Zoltán János	egyhangú
Főjegyző	Miklós László	nagy többség
Árvaszéki elnök	Bégányi Ferenc	egyhangú
Főügyész	Szikszay Pál	nagy többség
Főszámvevő	Kállay Ferenc	egyhangú
Főpénztárnok	Megyery Gábor	egyhangú
Főorvos	Dr. Jósa András	egyhangú

Forrás: SZMK 1883. szept. 20.

Másnap reggel nyolc órakor, tehát közvetlenül a megyegyűlés előtt Nyíregyháza megyebizottsági tagjai külön összegyűltek a városházán, hogy megvitassák a legfőbb kérdést: „ki legyen a vicispán?” Itt is egyhangúlag azon álláspont diadalmaskodott, hogy maradjon, aki volt, azaz Zoltán János.⁶³ Egyedül Fráter Sándor tartotta fenn magának

⁶¹ SzMK, 1883. okt. 25. Tárogató. Választási apróságok.

⁶² SzMK, 1883. szept. 20. 3. A szabolcsmegyei függetlenségi párt értekezlete.

⁶³ Zoltán János (Apagy, 1839 k. – Abbázia, 1894. szept. 14.) idősebb Zoltán János és Patai Katalin gyermekeként olyan családba született, amelyben csak a 19. század során ő lehetett a negyedik alispán. Korán árvaságra jutott: anyját 1848-ban, apját 1852-ben elvesztette. Anyját halálakor hét fia gyászolta. OSzK Mikrofilmtár Gyászjelentések. FM 8/35 797/576. tek. 1877-ben választották meg a megye alispáni székébe. Mint Krasznay Péter írja róla, „ritka szép tudományos képzettséggel bíró jó hazafi volt, ifjabb éveiben

későbbre szavazati jogát. Itt azonban a város képviselői szájából már a megyét illető kritika is felhangzott. Palánszki Sámuel, egy a megyei adminisztráció hiányosságait panaszoló tag észrevételéhez fűzte találóan hozzá: „még nem az érdem méltánylása vezérli megyénk választóinak nézetét, hanem a kutya bőr, »sógor komak«-ság” [sic!].⁶⁴

A korai készülődés, helyezkedés nem volt véletlen. A szeptember 18–19-i közgyűlés ugyanis nemcsak a legnagyobb egyenesadó-fizetők előterjesztett listáját „erősítette meg”, nemcsak a hat évre választott képviselők sorából kisorsolt kilépőket nevezte meg, hanem október 23-ára kitűzte a törvényhatósági bizottsági választás határnapját, sőt megválasztotta a kerületi választási elnököket és helyetteseiket.⁶⁵

Természetesen, arról, hogy a háttérben mi minden játszódott le, pártiratok híján kevés fogalmunk lehet. A legkorábbi sajtótudósítás, amely a pártosodást jelzi, szeptember 23-i. És még mindig a közgyűléshez kapcsolódik. Az *Ébredjünk* egyik apró híre Fráter Sándor „buta antiszemitizmusról” elhangzott közgyűlési megjegyzésére reagált: „Ezen minősíthetetlen eljárás folytán a szabolcs megyei antiszemita elhatározták, hogy a tisztujítások [sic!] alkalmával tekintettel lesznek a zsidó barátokra is.”⁶⁶ Ennek fényében értelmezhetjük azt a két hírrel lejjebb megbúvó, szintén „D” által jegyzett, „egészen biztos forrásból” származó másik hírt, amely Mandel Pál alispáni jelölésének tervét közli.⁶⁷ Némileg zavaró ugyan, hogy egy nappal korábban a *Függetlenség*nek még pont fordított volt a „biztos értesülése”: ott Szunyogh Bertalan megválasztásának keresztülvihetetlen-sege esetén lépett volna fel alispánjelöltnek Mandel Pál földbirtokos és képviselő.⁶⁸

VII/1. KÉP • Zoltán János alispán

apagyi birtokán elvonultan élt, közügyekkel nem foglalkozott, olyan szoba tudós félének látszott”. SZSZBML, XIII. 9. 1. cs. Krasznay: Naplójegyzetek, III. (1894) 73. Mikszáth jellemzésében a szelíd, de meggyőződéses antiszemita prototípusa: „Fiatal ember még, szép, erőteljes. Némely lapok valóságos sárkánynak képzelik, a ki saktervért reggelizik s tanuképezdét igazgat. Soha ennél nagyobb csalódás. Olyan, akár a bárány. Egyike a legmodernebb embereknek, mai műveltséggel, a természettől megajándékozva virtuosokkal, melyek a magyar nemes embert ékesítik. Arisztokrata, de nem oligarkha. Önérzetes, de nem kevély. Erős, de nem erőszakoskodó.” VU, 1883. aug. 5. 505. A tekintetes vármegye.

⁶⁴ SzmK, 1883. szept. 20. 3. Tárogató

⁶⁵ A kilépő képviselők, illetve a választási elnökök és elnökhelyettesek névsora kerületenként SzmK, 1883. okt. 4. 2. Megyei bizottsági tagokról.

⁶⁶ *Ébredjünk*, 1883. szept. 23. 2. Híreink. Ki a buta? (D) (A szignó nyilván a főszerkesztőt, Demoszthenészt, alias Mikecz Józsefet takarta.)

⁶⁷ A hangnem egyértelműen Mikeczre vall: „a rongyon hízott és e megye népét teljesen koldus botra juttató zsidóság, szeretett alispánunk ellenében a szeszkupez Jaakoff Mandel Pált szándékozik felléptetni jelöltül, s csak ha ezzel teljesen fucscsot vallanak, fognak keresztény jelöltet állítani. Nagyon kíváncsiak vagyunk arra a keresztény emberre, aki ilyen előzmények után elég jellemtelen lesz a zsidók kezéből a jelöltséget elfogadni?! Hátrább az agarakkal jakheczok! Szabolcs megye még nem a zsidók hűbéresse.” [sic!] *Ébredjünk*, 1883. szept. 23. 2. Híreink. Ugyanebben a számban már kész az első imitált „kortes nóta” is. Így kezdődött: „Szabolcs megye alispánja, Lesz Mantl Pál, nem schukára, Japjót [gyapjút] nem szhed már ü thübet: Ulvascha a Thüvrény khünyvet...” – nyilván ad notam „Kossuth Lajos kalapjára...” Uo. Csalánok.

⁶⁸ *Függetlenség*, 1883. szept. 22. Az első zsidó alispán. A *Függetlenség* még a választások után, novemberi viszszatekintő tudósításában is úgy tudta, hogy „előbb Szunyogh Bertalant léptették fel határozottan a zsidók, most egy ősi család befolyásának kiegyezése reményében néhány bizottsági tag egy orsz. gyűl. képviselőt jelölt ki”. *Függetlenség*, 1883. nov. 13. Vidék, Megyei élet. (Szabolcs, nov. 10.)

Tény, hogy a pár nappal korábban egységet deklaráló szabolcsi függetlenségek között nem bukkan fel sem Szunyoghy Bertalan, sem Mandel Pál neve. De mit is keresett volna ott Mandel Pál (Nyírbátor, 1839 – Budapest, 1908), aki a nyírbátori kerület szabad-
elvű országgyűlési képviselője volt 1875 óta?⁶⁹ Kormánypártisággal viszont aligha lehetett bárkinek is esélye alispánná lenni Szabolcsban. Alaposabban megvizsgálva feltűnik, hogy a 17-én programegységet aláírók közül általában is hiányoznak a zsidók, viszont kétségtelenül ott találjuk Mikecz Józsefet (alias Demosthenest). Az egység tehát mintha mégsem foglalt volna magában mindenkit. Mintha a látszategység felbomlásának próbáltak volna elébe vágni akkor is az országos függetlenségi program alapján, most is potenciális ellenjelöltek megnevezésével. Találgatással. Az ördög falra festésével. Nem tudjuk megmondani, ki s hogyan kezdte, de annyi bizonyos, hogy Zoltán ellenfelei már keresték azt a jelöltet, aki esélyes kihívója lehetne a regnáló alispánnak. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ekkoriban épp végső kitolási szakaszban tart az országos antiszemita párt vajúdása, ami a függetlenségek soraiban okozza a legnagyobb zavart.⁷⁰

Ifjú Szunyoghy Bertalan neve aligha véletlenül került szóba. Az újfehértői földbirto-
kos, szolgabíró ugyanis nem sokkal a közgyűlés előtt véres pisztolypárbajt vívott Zoltán János alispánnal, ám a golyó az ő derekába fúródott.⁷¹ Aligha jó ómen egy eljövendő választáshoz. A királyi ügyész a sajtóhír alapján azonnal felszólította a városi főkapitányt, hogy előnyomoztasson a 8-án zajlott párbaj iránt, ám Kerekréthy Miklós hosszas időhúzás árán sem jutott eredményre: „a Nyíregyháza városa területén állítólag megtörtént párbaj ügyében az ekkoráig fogatosíttathatott rendőri előnyomozás a párbajnak meg vagy meg nem történetére és így az abban állítólag részt vett egyénekre nézve nem szolgáltatott semmiféle hivatalos adatot.”⁷² Ezek szerint vagy nem is kérdezte meg a feleket, vagy azok, az úri becsület elsődlegessége jegyében, nem mondtak igazat.

Ténylegesen azonban egyelőre nem az alispán vagy a helyi tisztségek, csak a tisztújító közgyűlés választott választóinak összetoborzása volt napirenden. E körül folytak a csatározások.

A választók ugyanazok voltak, mint az országgyűlési választásokkor, az alternatívák azonban nem a közjogi kérdés mentén tagolódtak. Láttuk már, miként próbálta a függetlenségi párt és Nyíregyháza városa meghatározni saját prioritásait. Ilyenkor a lokális és személyes mozzanatok, ha lehet, még jobban előtérbe kerülhettek. A jelöltek kiválasztásánál a megyeszékhely közvéleménye kíváncsiaknak nyilvánította, hogy a polgártársak „ne hódoljanak, mint eddig bizonyos személyes érdekek és hiúságoknak, hanem egyedül a köz érdeket tartva szemük előtt, csak is olyan egyénekre adják szavazatukat, ki egytől egyig e város értelmi tehetségét, a megyei közgyűléseken szónokilag

⁶⁹ Képviselői pályafutásáról lásd Szilágyi, 2006. 117–118. Szinnyi, VIII. 1902. 476–477; Gulyás, XVIII. 1999. 415. 1881-ben mérsékelt ellenzéki programmal választották meg, de hamarosan átvált a kormánypártba. Próbálkozások visszahívására lásd *SzmK*, 1881. nov. 10.; uo. dec. 8.

⁷⁰ Kubinszky, 1976. 156–157.

⁷¹ *Nyírvidek*, 1883. szept. 9. 2. Pisztoly-párbaj történt (o); *SzmK*, 1883. szept. 13. 2. Tárogató. Zoltán segédei Elek Mihály cs. kir. kamarás, huszár százados és Miklós László megyei t. főjegyző, Szunyoghy Csicsery Géza huszár főhadnagy és Báthly Barna árvaszéki ülnök. A jövő árnyéka mintha előre vetülne.

⁷² *SZSZBML* V. B. 77. 238. d. Lázár Kálmán kir. ügyész – Kerekréthy Miklós főkapitány (1883. szept. 11.) Kerekréthy – Ügyészség (1883. nov. 5.).

is képviselni lesznek képesek, és a kik kipróbált tiszta magyar hazafiuság[gal], gyakorlottsággal, de elég bátorsággal is bírjanak meggyőződésüknek kifejezést adni: mert szerintünk nem elég az, hogy a beválasztandó tag jó módú, becsületes polgár, sógor, koma legyen, és szavazni tudjon”.⁷³

A dadai felső járás megyebizottmányi tagjai csak a választás előtt két nappal ültek össze Rakamazon, s szintén megállapodtak a központi tisztviselőjelöltek személyében.⁷⁴ Érdekeséggként megjegyezzük, hogy itt az előző turnusban választott egyik képviselő Nagy Ferenc, korábbi eszlári bíró volt, aki ezúttal nem lépett ki, tehát továbbra is megyebizottsági tag maradt.

Ahogy közeledett a választás napja, úgy lettek egyre nyersebbek a választófogás módszerei. Nyíregyházán például október 23-án (a választás napján!), kedden este nyolc órára a polgárok egy csoportja társas vacsorát hirdetett, amelyre a vacsorajegyet a tényleg beadott szavazatok ellenében lehetett megkapni. Magukat, jobb híján, „a tiszta igazságért lelkesülni tudó pártnak” nevezték, amely társadalmi-politikai téren kíván megmérkőzni a zsidósággal. A választóknak küldött üzenetek azonban önmagukért beszéltek: „Ha nem tartunk össze megbuktat a zsidó és be hozza jelöltjeit.”⁷⁵

Nyíregyházán a legélesebb verseny a II. választókerületben alakult ki „a szétágadzó szavazatok miatt”. Mint a *Közlöny* szerkesztője írja, „kicsi híján a zsidó párt győzött volna, ha Bogár Lajos ügyvéd nem fejt ki kellő erélyt”. Általában dicsérte a lap Hegedüs József műkertész érdemeit, aki a választás délutánján „a minden kerületbeli szavazók beszállítása és beszerzése körül” tett sokat. Kárhoztatta viszont Kovács P. Pál önjelöltséget, aki megosztván a keresztény szavazókat „se magát nem hozhatta be, és Stevanyikot – a ki hű és rendes megjelenése által közelismerésre tette érdemessé magát – elbuktatta”. Dr. Baruchot „Meskó Pál orvos és Dr. Meskó László ügyész is segítették diadalra”. Kötettek különalkuk is: Nikelszky Lajos például úgy jutott mandátumhoz, hogy „Somogyi Gyula előtt kijelentette, miszerint Zoltán Jánosra fog szavazni s úgy 11 voxot nyert a mennyiben Zomborszky János jelöltnek több voxra lett volna szüksége azon célból, hogy Harsteint kiszorítsa. Így tehát közérdekből [!?] N. L.-re intézte a párt a voksokat.”⁷⁶ A nyílt szavazás folytán egészen személyre szóló lehetett a szavazók szemmel tartása.⁷⁷

⁷³ *SzmK*, 1883. okt. 14. Beküldetett. A szerkesztő szükségesnek érezte hozzáfűzni: „Kell a szónok is, de mind nem lehet az.”

⁷⁴ *SzmK*, 1883. okt. 25.

⁷⁵ *SzmK*, 1884. okt. 21. A „Hárs” vacsorajegyeket Nyíregyházán az I. kerületben (1–342. hsz.) Beniczky Miksa, a II.-ban (342–896. hsz.) Diecz Miksa, a III.-ban (896–1483. hsz.) Jámbor András és a IV.-ben (1484–végig) Kubacska András osztotta.

⁷⁶ *SzmK*, 1883. okt. 25. Tárogató. Választási apróságok

⁷⁷ „A zsidók általában Szeszichre és Palánszkyra szavaztak a 3-ik kerületben [...] Lapunk felelős szerkesztőjének nevét a zsidók erősen kitörölték a szavazat[i] lapról, 3 intelligens zsidó azonban rászavazott. S. E. S. J. és H. A. [...] 14 filoszemita törölte s nem szavazott lapunk szerkesztőjére, mindannyinak felismertük kézírását. Igen szép compánia. Némelyik, hogy biztatta, csak üsd a zsidót, ne félj. S íme most elfordult tőle. A becsületes zsidók meg méltányolták benne azt, hogy e város érdekeiben igaz szót hallat. Ha szól is a zsidó ellen, igazságos a közügyben.” Uo. A Maurerre szavazó „intelligens zsidók” monogramjának feloldására Stern Emánuel családja esetében merünk kísérletet tenni. Stern Emánuel egyike volt a legrégebb óta a városban élő zsidó kereskedőknek, 42 éve fennállott rőfös-, divat-, vászon-, posztó-, csipke- és bőráru-kereskedő cégét 1881-ben adta át Jenő fiának. *SzmK*, 181. márc. 10. (S. E; S. J?) A helyzet érdemi megítéléséhez hozzátartozik, hogy Maurer közben lemondott a Keresztény Védegyelet elnöki tisztéről. *SzmK*, 1883. okt. 14. 2.

VII/3. TÁBLÁZAT • A törvényhatósági bizottsági választások végeredménye
Nyíregyházán, 1883. október 23.

Választókerület	Név	leadott vox	kapott vox	pályázók
Nyíregyháza I.	Lukács Ödön	80	44	
Nyíregyháza I.	Trajtler Soma dr.	80	44	
Nyíregyháza I.	Nikelszky Lajos	80	38	
Nyíregyháza II.	Bogár Lajos	99	47	25
Nyíregyháza II.	Nádassy Mihály	99	40	25
Nyíregyháza II.	Baruch Mór dr.	99	30	25
Nyíregyháza III.	Sexti Gyula	78	66	
Nyíregyháza III.	Sáry Pál	78	63	
Nyíregyháza III.	Maurer Károly	78	51	
Nyíregyháza III.	Maternyi Lajos	78	39	
Nyíregyháza IV.	Farbaky József	89	80	
Nyíregyháza IV.	Pazár István	89	64	

Forrás: SzmK, 1883. okt. 25. Választási mozgalmak.

Voltak, akik kifogásolták a választások időpontját. Október 23-a ugyanis a zsidó sátoros ünnepek (Szukkót, Tisri hó 15–21.) egyik napjára esett. Mint a már emlegetett mándoki Rochlitz Dávid és társai fellebbezésükben leírták, „a választás napja a zsidó vallás oly ünnepére esett, a midőn a zsidóknak sem szekerezni, sem gyalogolni, avagy írni nem szabad, és így történt, hogy a zsidó vallású választók választási joguktól egyszerűen megfosztva voltak, nem lévén módjuk és alkalmuk a választás székhelyére jöhetni és választói jogukat gyakorolhatni”.⁷⁸ A választások érvénytelenítéséért beadott kérvényt azonban a megye elutasította. Ám a választási eredményekből ítélve, a vallási előírásokat nem mindenki értelmezte olyan szigorúan, mint a mándokiak. Természetesen a kisebb ortodox hitközségek zsidósága reagált a legmerevebben. De a városban sokan találtak megoldást a dilemmára. Nyíregyházán az öreg Glück például úgy értelmezte az előírásokat, hogy igaz, hogy a zsidóknak ezen a napon írni nem szabad, de semmi sem tiltja, hogy bediktálja valakinek a neveket, akikre szavazni akar.⁷⁹

EGY IGAZI RESTAURÁCIÓ

Azzal, hogy a választások lebonyolításával kialakult a közgyűlés névsora, kezdődhetett el az igazi tisztújítási kampány. Először november negyedikén, vasárnap Nagykállóban gyűlt össze megyebizottmányi konferencia, Szoboszlay Papp József elnökle alatt. Eleinte még az sem volt világos, hogy „milyen színezetű”. Végül úgy határoztak, hogy „párton kívül álló nagy értekezletnek” fogják nevezni. A helyszín is különös volt, amennyiben a Szabolcsmegyei Takarékpénztár Egylet épületében, tehát nem „nyilvános területen” tartották. Először Szunyoghy Bertalan neve került javaslatba mint alispánjelölt, „ő azon-

⁷⁸ SZSZBML IV. B. 411. 113. d. I. 83/219. Rochlitz Dávid, Auszlander Mór, Leichtman Herman kérvénye.

⁷⁹ SzmK, 1883. okt. 25. Tárógató. Választási apróságok.

ban később azon okból mert a főjegyzői állásra Miklós Lászlónak a megyében biztos többsége lévén és mert Bégányi a megyei járásokban mindenütt árvaszéki elnökkül van jelölve, s ő csakis Bégányival akart lenni a megye élén, a kitüntető bizalmat megköszönte, s Kállay Jánost alispánnak ajánlotta". Ekkor hangzott el először jelöltként nyilvánosan Kállay János neve, de háttéregyeztetések bizonyára már régóta folytak vele. Nem sokat habozott ugyanis, s „a felé irányuló közbizalmat megköszönve a kijelölést örömmel fogadta el". A nagykállói Kállayak törzshelyén nyilván minden elő volt készítve. Közben a szintén jelen lévő Gaál Elek, szabolcsi függetlenségi párti elnök Zoltán Jánost ajánlotta, aki azonban a részt vevő 62 szavazóképes egyéntől a többséget nem kapta meg. Főjegyzőül Szunyoghy Bégányit ajánlotta, Gaál viszont Miklós Lászlót. Az utóbbi hozzátette, hogy Bégányi a főjegyző-jelöltségről lemondott, mivel árvaszéki elnöknek jelölték. A szintén Kállóban tartózkodó dr. Heumann azonban tovább szötte a terveket, amikor az árvaszéki elnökségre Báthly Barna addigi ülnököt hozta candidatióba.⁸⁰

Másnap délután Nyíregyházán ültek össze a megyebizottmányi tagok a városi tanács termében, Kovács Gerő elnöklete alatt. Nagyjából a már korábban elfogadott jelöltlistát szavazták meg titkosan. 44 fő vett részt az értekezleten, tehát kevesebben, mint a nagykállói! A tudósító külön megemlítette, hogy dr. Gara Leó is a Zoltán-párt megállapodásainak vetette alá magát,⁸¹ míg Czukor, Heumann és Szamuely Aurél, „jelentésök nyilvánítása mellett, mint Kállaysták, a teremről távoztak". Nem kell hozzá éles tekintet, hogy észrevegyük, itt a nyíregyházi zsidóság megosztottságára tett a lap finom célzást. A másik pártból csak Fráter Sándor maradt. Őt Bencs László alpolgármester szólította fel, hogy miután előző nap „a Kállay-párt programját aláírta, hagyná el a termet". Itt tehát már elnevezésekben is testet öltenek a törvényhatósági választási pártok. Mindkettő élén jeles függetlenségi képviselő áll, a '48-as frazeológia tehát használhatatlan, a mobilizáláshoz másfajta nyelv szükséges. Ez alkalommal Zoltán János alispán is nyilatkozik, s „az érdemnek méltányos jutalmazását tette kilátásba", amiért „meg is éljeneztetett lelkesületen". Ez mindenki számára világos beszéd. Végül, mivel a megválasztott végrehajtó bizottságból Fráter Sándor „kállói magatartása által magát kirekeszté", új tagokul Szesztay Károly, Dr. Trajtler és a közkedvelt kir. adófelügyelő, Böhm Hugó választattak meg".⁸²

Körzetről körzetre gördült tovább a tisztújítási kampány, mindenütt a választást szervező központ kiküldötteinek jelenlétében. S a küzdelemben a helyi tudósítók már az országos sajtót is belevonták. Ezen a szinten nemzeti akkordokkal szólalt meg a függetlenségi intonáció: „Szabolcsmegye volt a régibb, dicső időkben a legmagyarabb vármegyék egyike s most bátran nevezhetjük zsidó vármegyének [...] S mindez miért van? Megfejtése igen egyszerű; a vagyon nagy része zsidók kezében van, mint [mit?] legjobban igazol a legtöbb adót fizetők névsora, melybe az idén 219 tag lett bevezetve s ebből 72, azaz hetvenkét szavazó zsidó, tehát egy hijján éppen harmadrésze, ámbár a harmadrészt egygyel még felül is múlná számuk, de véletlen folytán – nagy örömrökre két intelligensebb zsidó kimaradt. Azt mondhatja magában valaki, hogy hát még egy harmadrész nem győz, igen, ha csak ez volna a baj, de a másik harmadrésze a szavazóknak

⁸⁰ Szmk, 1883. nov. 8. Választási mozgalmak. A helyi szempontból legfontosabb posztra, a kállai járás szolgabírói székébe Gaál Elek Kállay Zoltánt ajánlotta, de Sipos Endre segédszolgabíró több szavazatot nyert.

⁸¹ Dr. Grünbaum Leó orvostudor 1881-es névváltoztatása után: Gara. 1913-ban nyíregyházi előnévvel magyar nemességet nyert. Kempelen, II. 1999. 123–124.

⁸² Szmk, 1883. nov. 8. Választási mozgalmak.

zsidó befolyás, vagyis inkább nyomás alatt áll, a választottokról még szólni sem lehet, azoknak legnagyobb részét megnyergelhetik.”⁸³ Úgy látszik, a választások után is ébren kellett tartani a zsidók ellen mobilizáló összeesküvés-elméletet.

Aztán eljött november 27-e. A negyedéves megyegyűlés napja. A harcra ajzott pártok már a napirendben is alig tudtak megegyezni.⁸⁴ Aztán végre sorra kerül a legfontosabb ügy: a tisztújítás. A főispán december 19-i dátumot javasolt. A pályázatok beadásának határidejét pedig december 16-ában jelölte meg. Fráter Sándor ez utóbbiba is belekötött (18-át szeretett volna), de leszavazták. Az igazi harci kérdés azonban a „kijelölő bizottság” összetétele lett. A főispán itt az állandó választmány javaslatát ismertetette: gróf Vay Ádám, volt főispán, Gaál Elek, a megyei függetlenségi párt elnöke, Szesztay Károly, a párt jegyzője. A megye irányítói láthatóan semmit nem akartak a véletlenre bízni. Ezzel szemben Kállay János Kállay András, Hrabovszky Rudolf és Fráter Sándor nevét hozta szóba. Fráter Sándorral az élen tíz bizottmányi tag név szerinti szavazást kért.⁸⁵ A sajtótudósítás pontosan érzékeltette, hogy egy csapásra felbolydult a gyűlés levegője. „A szavazás elrendeltetvén, izgalmas sürgés és forgás felett ki mintegy villám ütésre. A folyosókon, teremben, utcán mindenütt észre vehető jelekben nyilvánult a szavazás eredményének fontossága. Barometrumnak vették. Az állandó választmány javaslatának elfogadásával illetve ennek többségi számával a Zoltán-párt győzelme, s az állandó választmány javaslatának elbukása a Kállay párt győzelmeként kombináltott.”⁸⁶ Az állandó választmányi javaslatot elfogadók szavazatait Gencsy Albert, a személyes szavazatot kérők voksait pedig Liphay Károly gyűjtötte össze. A szavazás egyértelmű állást mutatott: a választmányi javaslatra 140, a Kállay-féle bizottság tagjaira 83 voks érkezett.⁸⁷ A főispán a kormány képviselőjében további három személyt nevezett ki a kandidáló bizottságba: gróf Forgách Lászlót, Jármay Józsefet és Zoltán Ferencet. Ezzel azonban még csak az erőfelmérés első szakasza játszódott le.

Még mielőtt továbblépnénk, vessünk egy pillantást az *Ébredjünk* egyik kommentárjára. Mikecznek volt egy „Csalánok” nevű rovata, amelyet szerzője „Árvacsalán” néven szignált. Nevével ellentétben nem csípett, hanem mart, mint a vipera. S nyíltan hangot adott mind a parlamentáris formák, mind a virilizmussal szembeni averziójának. „Az

⁸³ *Függetlenség*, 1883. nov. 13. Vidék. Megyei élet. (Szabolcs, nov. 10.) (–6) Jó lenne tudni, vajon ki lehetett az a két „véletlen folytán” kimaradt „intelligensebb zsidó”? Csak az biztos, hogy az első nyers összegzésben a nagyság szerinti sorrendben Stern Emánuel volt az, aki 305,27 forintos adójával épp, hogy nem jutott be a virilisek közé. Ő volt egyébként az apja a nevét 1883-ban magyarosított Székely Miksának, a nyíregyházi per már emlegetett védőjének. K 150 BM I – 1 – 20 002. 20 002/1883. A másik a magasabb összeggel valamilyen okkal kihúzottak közül – szerintünk – több személy is lehet.

⁸⁴ Zoltán János kinyilvánította, hogy „a lovagias magyar nemzet” érzéseinek kifejezéséként javasolja első napirendi pontul „a miniszteri leiratok közül a Stefánia főhercegnő szerencsés lebetegedése alkalmából felterjesztett üdv és szerencsekívánatot”. *SzmK*, 1883. nov. 29. Szemle. Szabolcsmegye gyűléstermében, november 27. Hiába, kurucság ide vagy oda, Szabolcsban tudták, hogy mi a királyi család hölgytagjai iránti lovagiasság!

⁸⁵ SZSZBML IV. B. 402. 11. b. 229–232. (1883. nov. 27).

⁸⁶ *SzmK*, 1883. nov. 29. Szemle. Szabolcsmegye gyűléstermében, november 27.

⁸⁷ SZSZBML IV. B. 402. 11. b. 229–232. (1883. nov. 27) A *Közlöny* némiképp más adatokról ad számot: 143:84. Azt is hozzászerzi viszont, hogy a Zoltán-párt „zsidó vox nélkül”, a Kállay-pártra viszont „61 zsidó” szavazott. A név szerinti voksokat részletezve a Kállay-pártra eszerint 83 szavazat érkezett. „Ezek között 25 keresztény és 58 zsidó.” De a legjobban az fáj a szerkesztőknek, hogy „az említett 25 keresztény között 6 lelkész (négy rom. kath. és két ref.). Gyönyörű!” *SzmK*, 1883. nov. 29. Szemle. Szabolcsmegye gyűléstermében, november 27. Úgy tűnik, valami baj mindig van a „számokkal”. Mi csak négy lelkészt találtunk a névsorban.

alkotmányos színjáték feltalálása óta már számos megyei gyűlésben volt szerencsénk részt vehetni, de – és erre esküszünk – a folyó 27-én tartott szabolcsmegyei megyebizottságnak párját eddig még soha sem láttuk. E gyűlésen ott láttuk megyénk ősi családsarjai mellett a virilis kollegák egész díszes (!) seregét. Némelyiknek akkora pajesz-sze [sic!] volt, hogy kilenc dugóhúzó is kitelt volna belőle. Szegény Szent-István! dicső emlékü első keresztény királyunk képe, majd leszédült a terem faláról, a zsidó vanília, a vereshagyma ideg gyilkoló szagától.”⁸⁸

A következő erőpróbára szintén aznap, 27-én délután ötkor került sor. Még mindig a megyeház nagytermében, gróf Vay Ádám elnöklete alatt. Az elnök tett egy utolsó próbát, s felszólította a jelenlevőket, hogy a tisztújítás jelöltjeinél tegyenek félre „minden pártoskodást, csupán a jó közigazgatás érdekét tartásuk szem előtt”, majd ennek jegyében Zoltán Jánost ajánlotta az alispáni székbe. Ehhez Gaál Elek sebesen csatlakozott. A szabadelvű Szomjas József ezzel szemben kizártnak tartotta, hogy a Zoltán- és a Kállay-pártot egyésíteni lehetne. Ezt követően akkora lett a teremben a hangzavar, hogy a megkezdett értekezletet félbe kellett hagyni, s „a Zoltán-párt gf. Vay Ádámmal az élen a nagy vendéglőbe; a Kállay-párt pedig a »Hárshoz« címzett szállodába vonult saját jelöltjei névsorának összeállítása végett”.⁸⁹ A jelölőbizottsági szavazás eredménye láttán érezhetően megindult a pártok közötti helyezkedés.⁹⁰ A Kállay-párt értekezletének helyszínét illető bizonytalanság jól jelzi, hogy a tudósítók is inkább a Zoltán-párthoz gravitáltak. S bár a sajtóban kivonatosan megjelent a „Zoltán párt” értekezletének jegyzőkönyve, az sem kétséges, hogy nem kapott minden nyilvánosságot, ami ott elhangzott. Nem mintha, amit eddig tudunk, nem lenne bőven elegendő a véleményalkotáshoz.⁹¹ A *Közlöny* szerkesztője elégséges háttér-információval szolgál, miközben elhallgatást is sugall: „A Zoltán párti értekezleten ki lett mondva, hogy a most fejlődő tisztújító alakulások, rendkívüli tusában kulminálnak. Nem személyi kérdés az, hanem a zsidó hatalomnak az ősi megye ellen intézett judaismusának meggátlása. Keresztényt a zsidó akarván legyőzni a keresztényi, a szeretet vallásának elveit valló tábora áll a zsidó érdekekkel szemben. Ezt kell ma az ősi Szabolcsnak legyőznie. Most kell a századokra kiható ügyért tenni és működni. Még nem

⁸⁸ *Ébredjünk*, 1883. nov. 29. Csalánok (Árvacsalán) „A virilis intézménynél nincs is a világon semmi dicséretreméltóbb. Ezen intézménynek köszönhetjük, hogy a megyei gyűlés termeiben együtt láthatunk olyan elemeket, melyeket igen sok állatszédítő drága pénzen sem tudna összeszerezni.” Uo. Megjegyezzük, Miköz József nem volt megyebizottsági tag! Neki tehát a virilisek aligha lehettek „kollegái”.

⁸⁹ *Nyírvidek*, 1883. dec. 2. 3. Ujdonságok. Vay azzal indokolta Zoltán újrajelölését, hogy jól töltötte be eddig is „hivatását”, „s egyáltalában nem talál okokat a miért éppen Zoltán János ellenében más jelöltet állíthatnánk, s végül neheztesét fejezi ki, hogy egy új áramlat emberei el nem fogadható okokkal keresnek alkalmat céltalanul tüntetni”. Vay egyedül Zoltánban látta a garanciáját „jelenlegi municipiumunk ősi fenntartásában” [sic!]. *SzmK*, 1883. nov. 29. Választási mozgalmak.

⁹⁰ A *Közlöny* úgy tudta, hogy a Zoltán-párttal „a megyei intelligencia színe-java [...] számszerint 179-en” mentek a nagyvendéglőbe, míg „a Kállay párt, számszerint 68-an az Európában gyülekezett.” *SzmK*, 1883. nov. 29. Választási mozgalmak. Az *Ébredjünk* szemüvegén át figyelve a kivonulás újabb megvilágítást kapott: „Valóságos élvezet volt nézni azt a 10-12 keresztény atyánk fiát, akik pironkodva, mint denevérek ott maradtak a zsidó virilisekkel a sötétetni kezdő teremben.” A Zoltán-párti értekezletet „kedélyes társas estély követte, melynek legfőbb hibája az volt, hogy a pártnak nem minden tagja tudot[t] róla és hogy a nagyon is sok tekintetben kifogás alá eső Weinberger zsidónál tartatott meg. A Kállay-párt is tartott értekezletet az »Európának« csúfolt »sakter« vendéglőben, ahol a nobile par fratrum kompánia emberei összesen 63-an vettek részt, akik közül [sic!] csupán 43 volt választó.” *Ébredjünk*, 1883. nov. 29. Választási mozgalmak Szabolcsmegyében (Kátó) Kátó végső kommentárja a tudósítás végén sajátos vívát: „Éljen és viruljon a szabolcsmegyei függetlenségi antisemita párt! és annak minden tagja.” Uo.

⁹¹ A november 27-i értekezlet jegyzőkönyvének III. számú kivonata. *SzmK*, 1883. dec. 2.

késő. (Zoltán-párt ébren légy! mi többet tudunk, mint amennyit írhatunk, minden egyes szavazatot be kell hozni, és lehetőleg biztosítani kell.)”⁹² A „szeretet vallásának elveit való tábor” mindenestre igyekezett hatékonyan képviselni saját érdekeit.

A Zoltán-párti értekezlet úgy határozott, hogy „csakis a központi kijelölésekre terjeszkedik ki, s a járási tisztviselők jelölésére vonatkozólag a párt az egyes járásokban tartandó külön értekezleteken fog határozni”. Helyi szinten nem minden kerületben bontakozott ki rivalizálás. Legtöbbször a régi tisztségviselők maradtak a porondon. A kemecsei (bogdányi) járásban Krasznay Péternek, a tiszalöki Dobos Imrének, a nyírbátoriban idős Vay Istvánnak nem akadt kihívója, s mind a Zoltán-, mind a Kállay-párt őket támogatta. A felső-tiszai járásban Mándokon Erdőhegyi Barnának, a kisvárdai Komoróczy Aladárnak azonban akadt vetélytársa Kovács Lajos, illetve Kovács István személyében – az utóbbi végül visszalépett.⁹³ A legélesebb harc, mint az már az előzmények után várható volt, Nagykállóban bontakozott ki. Igaz ugyan, hogy Kállay Lipót Kállay Zoltán javára hamar elállt a kandidációtól, de még így is sok trónkövetelő tülekedett a sorban.⁹⁴ Ahogy haladunk tehát lefelé a számlélétrán, úgy válik egyre kevésbé törvényhatósági pártoktól függővé a jelölés és a választás. A sajtó a pozitívumok között tartotta számon, hogy a központban is többen „vannak jelöltek, kiket mindkét párt óhajt megválasztani. Ez úgy látszik: közelismerése a gyakorlati képzettségnek”.⁹⁵

A felszínen persze keményen durrogtak a petárdák. S a hangnem egyáltalán nem volt kíméletes. Csak a sajtóban megjelent kortesnótákból idézünk néhány strófát, a klíma érzékeltetésére. Hogy, hogy nem, mindegyik „gyöngyszem” Zoltán-párti. És ugyanarról a fő motívumról szól.

„Az alispán választásnál, választásnál.

Tollat hord a zsidó polgár, zsidó polgár, kalapjánál.

Aj vaj jaj az az átkozott

Az előtt ő tollat csak a hátán hordozott.

Nincsen gescheft, nincs uzsora, nincs uzsora.

Nem lesz zsidó Szabolcs ura, megyénk ura.

Aj vaj jaj meghaltok ez után

Zoltán János, Zoltán János lesz a viczispán.”

(Ad notam: Hallod e te kőrösi lány)⁹⁶

Pár héttel később sem apadt ki a repertoár/reverzoár:

„Szabolcsmegye híres megye

Zsidót sohse túrt a begye

Most sem túri el ő kelmét

Nem dirigálja a megyénk.

⁹² SzmK, 1883. nov. 29. Választási mozgalmak.

⁹³ Komoróczy mellett végül mind a Zoltán, mind a Kállay-párt felsorakozott. SzmK, 1883. dec. 16. Választási mozgalmak.

⁹⁴ Kállay Lipót korai visszalépéséről SzmK, 1883. nov. 25. Választási mozgalmak.

⁹⁵ SzmK, 1883. dec. 13. Választási mozgalmak. Ilyen jelöltekként sorolták fel a megyeközpontból: Miklós Lászlót (főjegyző), Megyery Gábort (főpénztárnok), Kállay Ferencet (főszámvevő), ifj. Mikecz Jánost (l. aljegyző).

⁹⁶ SzmK, 1883. nov. 22. Választási mozgalmak.

Éljen Zoltán! Éljen Miklós!
 Ki zsidónak soh se adós.
 Bennük szilárd, erős vezért
 Nyer a megye, nem czikczenét."
 (Ad notam: Lefelé folyik a Tisza)⁹⁷

Voltak azért szellemesebb kampányelcek is. Persze nem az éteri, hanem a vaskosabb tiszántúli fajtából.⁹⁸ A kampányhoz – mint láttuk – elengedhetetlenül hozzátartoztak a vendéglátó-ipari lokalitások. S nem csak a jelöltállítási és választási procedúra különös színtereiként.

„Kávéharc” és őszi agárversenyek

Ott voltak például a kávéházak. Bő egy évvel azelőtt még egy sem volt belőlük Nyíregyházán. Ekkorra meg négy is alakult. Igaz, a közönség nem volt elégedett velük, de mégis egy új világ hírnökeinek tűntek. Volt, aki csak a kávé miatt méltatlankodott: „egy sem »Kávéház«; de köpölyöző. A hol meg jobb kávé van, ott még nappal hagyján; de az esti szabadidőre szintén sok kívánnivaló marad fenn. Egy rendes, szolid kávéház nagyon felférne.”⁹⁹ Pesten viszont úgy tudták, hogy – *contradictio in adjecto* – a „Betyár” kávéház az „uri osztály egyedüli menhelye”.¹⁰⁰ Az *Ébredjünk* főszerkesztőjének persze nem a kávé, hanem a tulajdonos nacionáléja volt a fontos. „Nyíregyházán 3 zsidó és csak egyetlen egy keresztény kávéház van, a Tolnay Sándoré.”¹⁰¹ S innen már csak egy lépés, hogy kibontakozhasson a „kávéharc”. A konfliktus akkor robbant ki, amikor Weinberger Bernát megnyitó ünnepséget rendezett a Nagyvendéglőben. Az ottani vendégek hírét vették, hogy Tolnay újabban nem akar zsidó vendégeket kiszolgálni. Stein Sámuel és egy bizonyos Harstein nevű fiatalember elhatározták, hogy próbára teszik Tolnayt. S itt adjuk át a szót az *Ébredjünk* tollforgatójának, mert ugyan ki más tudósítana erről az eseményről: „bemenvén, újra kávéért kértek s midőn újból azt a választ nyerték, hogy nincs – megjegyzendő, hogy ekkor zár óra után is volt – felborították az asztalt és Stein torkon ragadta a kávéház tulajdonosságát [sic!] több ízben szájba vágta”. A kirobbant záróra utáni verekezésbe aztán Steinék kint várakozó társai is bekapcsolódtak, mintegy 30-40 fő, s a biliárdterem berendezése mellett a harcnak a tulajdonos vendégei lettek a vesztesei.¹⁰²

Azért az újságoknak sem szabad mindent elhinni. A medialitás rögeszmés robotsainak is megvannak a maguk korlátai a valóság idomításában. A szerkesztők (és talán az olvasók) preferenciáit jelzi, hogy a választási mozgalmakról szóló hírek mindig a sportrovat mögé sorolódtak, ha agárversenyeket tartottak. Ilyesmire 1883 őszén kétszer

⁹⁷ SzmK. 1883. dec. 13. Választási mozgalmak.

⁹⁸ SzmK. 1883. nov. 8. „Közgyűlés. A »Hárs« vendéglőben szombaton nov. 10-én este 1/2 8 órakor rendkívüli közgyűlés lesz, a melyben részt vehet minden tisztességes egyén. Tárgysorozat: a) mangaliczai Disznósi Malacz uradalmának feldarabolása. b.) Fokhagymás Kolbász töltésének át villázása. c.) kásási Tüdős Hurka és Oldalas Pecsénye buczkók kiirtása. Indítványban van Szőlősi Borcsa és egyéb árkiadással fenyegető vidék le nyírvíz csapolása a pincze helyi részekben. Hangadó tisztet ad Nyirettyői Czimbalomflótás, Brúgóból.”

⁹⁹ SzmK. 1883. okt. 11. Kávéházak.

¹⁰⁰ *Függetlenség*, 1883. okt. 22. Okulj magyar, Nyíregyháza (...r...s).

¹⁰¹ *Ébredjünk*, 1883. okt. 18. Híreink. Zsidó arcátlanság (D).

¹⁰² *Ébredjünk*, 1883. okt. 21. Zsidó ribillió Nyíregyházán. A szerkesztő megtorlársként elvárta volna ugyanazt a statáriális eljárást, amit a „zalamegyeyi keresztényeknek” jutott osztályrészül.

került sor. A választások után nem sokkal, október 25–27-én tartották a kölyökagár-versenyt a Dessewffy grófok uradalmában, Királytelkén, illetve másnap a kállai tarlón. Ami nemcsak a Szabolcs-vajai Agarász Társulat közgyűlésének (Zoltán János volt az alelnök!), hanem jeles társas alkalmaknak (vacsora, táncmulatság stb.) is teret adott. S bár az összegyűlt társaság létszámát a korábbi évekhez képest az újságírók kevesellték, felvonult itt a szabolcsi úri társaság krémje. Őket elsősorban az estélyek érdekelték. Ezeket első este az Európa szállóban, másodjára a Nagyvendéglőben, harmadnap pedig a Brenner féle „Hárs”-hoz címzett vendéglőben tartották, igaz, a harmadik férfimuri volt, ezen a mulatságon hölgyek nem vettek részt. Láthatóan senkit sem zavart, hogy mindhárom lokalitás tulajdonosa nem a keresztény felekezetekhez tartozott. Nem sorolhatjuk fel a résztvevőket, viszont nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy ott volt Kállay Gusztávné – Kornis Jozefa grófnő leányával, Kállay Ágnessel együtt, mint ahogy általában az eladósorban levő lányos mamák jöttek a hajadonokkal. Velük tartott a legidősebb fiú, ifjú Kállay Gusztáv is. A férfiak között agarász alelnöki posztjából következően „hivatalból” ott kellett lennie az alispánnak, mint ahogy jelen volt az új főjegyzőjelölt, Miklós László is, valamint egy-két árvaszéki ülnök és szolgabíró. Akár egy szűk körű megyei tisztí értekezlet is kitelt volna belőlük. Itt azonban most Gencsy Albert személyében csak gypvezért választottak az agarászatok tartamára, valamint új egyleti tagokat vettek fel. A muzsikát esténként a híres Benczi Gyula cigánybandája adta. A vérbeli agarászok leginkább a veterán id. Retsky Andrást (a nagyfalui csendbiztos édesapját itt így írták!) hiányolták (a fia itt volt, de agara már az első „összehúzásban” kiesett). A kölyökagárverseny 200 forintos első díját, hogy a lényegről se feledkezzünk meg, végül Gencsy Béla Fecske I. nevű agara nyerte, de a második helyezett Csimbók is az ő kuttyája volt.¹⁰³

Az öregagár-versenyre november 15. és 18. között ugyanott került sor. A „legfertelmesebb esős idő” miatt még kevesebben érkeztek, de az igazi sportsmanek természetesen nem maradhattak otthon. Ismét eljött Eszlárról Kállayné, de most leánya mellett Bárczay Blankát, Ónodyné istápolat rokonát is magával hozta, s természetesen velük tartott Ónody Géza is. S találkozhatott itt nemcsak Kornis Ferencsel, a per bírójával (és feleségével), de – természetesen a részt vevő alispánt és a főjegyzőjelöltet most külön nem is emlegetve – elbeszélgethetett akár Vay Györggyel, az excsendbiztossal is, aki alig pár nappal korábban provokálta Heumann Ignácot, a per egyik védőjét. Ezúttal nem a szabolcsi birtokosok diadalmaskodtak. Az utolsó, negyedik összehúzásban Fényes Lajos (Bihar megye) Zsemlye nevű agara nyert Halász Zsigmond (Pest megye) Mágása ellen. Ezúttal minden társas összejevelt Weinberger „Nagyvendéglőjé”-ben tartottak, s a tudósítás ritka szedéssel kiemelve dicsérte a vendéglős buzgalmát, „ki az általános igényeknek, jó ételekkel, tiszta és pontos kiszolgálattal [sic!] teljesen megfelelt, s az egybegyűlt társaság megelégedését kiérdemelte”.¹⁰⁴

Végjáték végeredményel

A választási harc akkor fordult a célegyenesbe, amikor december 9-i kelettel a Kállay-párt végrehajtó bizottsága egy állítólag Fráter Sándor által szövegezett kiáltványt jutattott el a megyebizottsági tagokhoz, amelyet a napilapokban is meg kívántak jelentetni.¹⁰⁵

¹⁰³ Szmk, 1883. okt. 28. Sport. A kölyök agár verseny. A kiterjedt Gencsy família tagja, Béla Balkányban volt virilis.

¹⁰⁴ Szmk, 1883. nov. 22. Sport. Az öreg agár verseny.

¹⁰⁵ A Kállay-párt kiáltványát az általunk vizsgált szabolcsi (heti)lapok nem közölték.

Ebben nemcsak Zoltán János személye, hanem elmúlt hatéves kormányzása ellen is támadást intéztek. Eszerint, Zoltán alatt „retrográd irányú az adminisztráció”, s a megyében „úgy az anyagi, mint szellemi irányban tespedést idézett elő”. A kiáltvány így fogalmazta meg a választási dilemmát: „nem csak arról lesz szó, hogy egy személy győz-e, vagy bukik, de arról, hogy a liberalismus dicső nagy elvei érvényesíttessenek jövőre megyénk adminisztrációjában, vagy tovább folytattassék akna munkája a pártikulárismus jelenben dívó azon öldöklő szellemének [...] amely szellem megyénk adminisztrációjában az osztály uralmat s a hatalmon levők pajtáskodó érdekszövetségét, a helyi önkormányzat ezen legnagyobb veszélyeit kultuszszá fejleszté.” Azt is felrótta a kiáltvány, hogy az alispán „a politikai függetlenség eszményének firmája alatt keresztes háborút hirdet”. Azzal is vádolták, hogy „az ősi hagyományokról a megyeház termében oly gyakran hangoztatott kacskaringós frázisok alatt a nemzet nagy gondolkodóinak nem a polgári jogegyenlőség s a lelkiismeret szabadság haladás célzó magasztos hagyományai értettek, hanem azok, melyek nemzetünk sötét korára emlékeztetve visszafelé vezetnek s végeredményeikben a botbüntetés visszaállításánál állhatnak meg”.¹⁰⁶

A Zoltán-párt december 13-án Nyíregyházán tartott értekezlete úgy határozott, hogy „cáfoló iratban” válaszol a Kállay-párt „hadüzenetére”, amelyet minden bizottsági tagnak megküld és a sajtóban is megjelentet. Elsőként arra hivatkoztak, hogy Zoltán volt az, aki „a múltnak a közpénzek kezelése körül elkövetett megdöbbenő visszaéléseit felderítette”, és azokat megszüntette. Nem marad adós az ellenirat a jogegyenlőséggel és lelkiismereti szabadsággal kapcsolatos válasszal sem. „A jogegyenlőség meg van a törvény előtt, meg van a polgári életben is annyira, mennyire hazánk történelmi hagyományainak korlátai között kifejlődhetett. Sőt mondhatni többre ment e tekintetben a törvényhozás, mint a hagyományok megengedték volna, mert eltörölte a polgári közéletben a születés adta előjogot s annak helyére tette a vagyonnak jogát. És fájdalom, vannak sokan, de nem a Zoltán-párt tagjai között, kik egy új elemet szeretnének becsempészni a polgári élet küzdelmei közé: a kétes eredetű vagyonnak jogát és hatalmát.” Az ellenérv tehát morális természetű, amit szembe kívánnak állítani a kereszténységtől idegen önzéssel és korrupcióval. Azzal vádolják a Kállay-pártot, hogy „egy oly osztállyal szövetkezett, mely hazánk jelen szomorú helyzetében a zuhlott anyagi állapotokra támaszkodva pénzbeli vesztegetéssel akar diadalra emelkedni”. Az egész ellenirat mögött a megyei bene possessionati nemesség sértettsége húzódik. „Másfél évtizeddel a zsidók egyenjogúsításának törvénybe iktatása után, Szabolcsmegye zsidósága azzal hálálja meg a magyar nemzet jótéteményét, hogy nem elégedvén meg helyzetével, pénze hatalmában elbizakodva, falanksszá tömörül s uralni akarja az ősz Szabolcsmegyét. Ezek képezik a Kállay párt 4/5-ét.” (Később is hivatkoznak ezekre az arányokra, ezzel próbálva igazolni a Kállay-pártra odavetett „zsidópárt” elnevezést. „Ha tehát ők zsidópártnak neveztetnek: az teljesen jogosult, mert hiszen a majoritásról szoktuk a pártot elnevezni.”) Az idézett gondolatmenet így folytatódott: „Mi a lelkiismereti szabadságot az emberi jogok legszentebbikének tartjuk. Nem elfogultság, nem vallási türelem hiánya, de a sértett hazafiui önrzet az, mely bennünket a Kállay párt elleni küzdelemre buzdít, mert ezen, a még csak jogilag magyar, de erkölcsre és szokásokra még idegen s

¹⁰⁶ Szmk, 1883. dec. 16. Kivonat. Tekintetes megyebizottmányi tag úr! Az eredeti kiáltvány szövegére csak a vele vitatkozó elleniratban idézett mondatok alapján van módunk hivatkozni.

a nemzet kebelére fogadott jövevények kiűzdenek az uralomért, a nemzetnek születés, hazafiúi erkölcsök s hazafiúi áldozatok által kitűnő magyar eleme ellen.”¹⁰⁷ Ennyi emelkedettség után földhözragadtnak tűnik a „nyíregyházi vámsorompó” ügyének emlegetése, ám ez már Kállay János közgyűlési felszólalása óta a kampány részévé vált. Ezt a kérdést most nem boncolgatjuk, csak megemlítjük, hogy a megyeszékhely és a megye egyik gyakorlati konfliktusát érintette.¹⁰⁸

A pártok mindennel megpróbálkoztak, amit a törvény megengedett. A Kállay-párt például saját tagjainak azt szabta feladatul, hogy minden bizottsági tag „tartozik magához még egy voxot nyerni” és azt beszavaztatni.¹⁰⁹ A vereség előérzetében pedig kérvényt adott be, hogy a tisztújítást halasszák el. Szerintük ugyanis a választói névjegyzék nem lett „verificálva”. Közben elkezdtek terjeszteni azt is, hogy nem kell elmenni a megyegyűlésre, mert elmarad a voksolás. A Zoltán-párt viszont egyrészt megfenyegette a bizottsági tagokat, hogy számon tartják, hogy ki marad otthon, másrészt igyekeztek megszervezni, hogy Nyíregyházán mindenkinek jusson magánházaknál szállás. A távolmaradás azonban bocsánatos bűnnek számított, ha valaki amúgy sem szokott eljárni a törvényhatósági ülésekre. Előfordult névtelen levélben fenyegetőzés is.¹¹⁰

Számtalan utalás tartozott a kampánytárba, amely a közelmúlt eseményeit taglalta. A *Közlöny* azt állította, hogy az izraelita központi iroda „17 000 frtot adott volna segélyül Zoltán megbuktatására és Miklós László elnyomására”. De fontos hírek számított az is, hogy a „királytelki Desseffy grófok is jelével a büszkeségnek viselik a fehér tollat, mint a Zoltán-párt jelvényét, ezek is őseik nemes vére által buzdulva »nem«-mel szavaztak a felsőházban” – nyíltan utalva az antiszemita körökben csak „zsidópárosodási” törvénynek nevezett javaslat megbuktatására. Még a nemrég lejátszott per is kísértett: „Solymosi Eszter szelleme fenn jár a földön. Nem fog mindég találni a zsidók pisztolya Temesvárt, sem kardjuk Kótajban; de voxuk sem Szabolcsban.”¹¹¹

A választás előtti napon még egyszer összegyűltek a pártok. A Kállay-párt Kállay András elnökletével a már szokásos Európában véglegesítette saját jelölési listáját. A Zoltán-párt pedig este 7-kor a Nagyvendéglőben találkozott. A meghívó arra kérte az „elvtárs ur” (sic!) bizottsági tagokat, hogy mivel „ezen választást mondhatni az egész ország figyelemmel kíséri, felkérem, hogy a pártgyűlés és választáson megjelenni s ösmeretsege körében oda hatni méltóztassék, miszerint pártunk többi tagjai is bejöjjenek”.¹¹²

¹⁰⁷ SzmK. 1883. dec. 16. Kivonat. Tekintetes megyebizottmányi tag úr! (Nyíregyháza, 1883. dec. 13.)

¹⁰⁸ A konfliktus lényegét tömören összefoglalja Szohor, 1924. 229–230.

¹⁰⁹ SzmK. 1883. dec. 2. Választási mozgalmak. A *Közlöny* közlésében ez az utasítás csak a zsidó bizottsági tagokra vonatkozott volna.

¹¹⁰ A *Közlöny* azzal fenyegetőzött, hogy közli „úgy a szavazók, mind pedig a távollevők névsorát”. Azt azonban hozzáfűzte: „Magától értetődik azonban, hogy rendszeren távollevő bizottsági tagokra, akik anélkül sem szoktak sohasem megjelenni, ezen közbizalom figyelem nem fog vonatkozni.” SzmK. 1883. dec. 16. Választási mozgalmak. A Zoltán-párti balsai körjegyző például beküldött egy Kállay-párttól kapott névtelen fenyegetést. Uo.

¹¹¹ SzmK. 1883. dec. 13. A keresztény-izraelita vegyesházassági törvényjavaslat első főrendiházi megbuktatása 1883. december 10-én történt – név szerinti szavazással (103 igen; 109 nem). A *Függetlenség* tudósítása szerint először a 27 főpap szavazott, természetesen nemmel, utánuk a főispánok igennel (közülük ellene csak kettő, gr. Szapáry István Pest megyei és hg. Eszterházy Pál soproni). Azután a grófok nagy többséggel a javaslat ellen, legvégül a bárók túlnyomórészt igennel. *Függetlenség*, 1883. dec. 12. Az egész vitára legújabbban Gyurgyák, 2001. 68–69. Temesvár emlegetése az 1883. október 22-én lefolyt halálos kimenetelű Rosenfeld–Batthyány-párbajra utalt. Az ügy hátterére legújabbban Nagy Sándor, 2009. Kótaj pedig a fentebb elemzett Heumann–Vay kardcsörtét idézi. A közvélemény megdöbbenésére mindkét duellumból a zsidó fél került ki győztesen.

¹¹² SzmK. 1883. dec. 20. Jegyzőkönyv, (1883. dec. 18.); uo. dec. 16. Meghívó (Szesztay Károly, jegyző).

A megyei restaurációknak megvolt a maga rituális forgatókönyve, s Szabolcs híven őrizte a hagyományokat.¹¹³ A Zoltán-párt többsége tudatában két helyen gyülekezett és két helyről vonult fel: a városháza udvaráról és a nagyvendéglőből. Sokat sejtető gesztus volt, hogy a királytelki grófok, Nyíregyháza város választókerületének tagjaiként szintén a városházáról vonultak. A menet Benczi Gyula zenekari kísérete mellett kiáltozta: „Éljen Zoltán János!” Két zászló is lengett a két menet élén. A város által ez alkalomra készítettett nemzeti színű selyem zászlót dr. Trajtler Soma lobogtatta, a megyebizottmány nagy selyemzászlaját pedig a *Közlöny* szerkesztője, ifj. Maurer Károly vitte. A megyeháza választási termébe érve ez a csapat a bal oldalon foglalt helyet. A Kállay-párt nem rendezett ilyen kivonulást, tagjai kisebb rajokban érkeztek a gyűlésterembe. A főispán 10 órakor nyitotta meg a gyűlést, és miután a régi tisztikar beadta lemondását (tagjai ettől még választók maradtak az új virilisek és választottak mellett) Graefl József bejelentette a két alispánjelölt nevét, s a terem két felében egetverő éljenzés tört ki. Aztán megtörtént a név szerinti szavazás, és a főispán kihirdette a végeredményt: a beadott 374 szavazatból Zoltán Jánosra 266, Kállay Jánosra pedig 108 voks jutott.¹¹⁴ A tisztújító szék első napján választották meg a központi tisztviselőket is. Sok meglepetést ez sem okozott.

VII/4. TÁBLÁZAT • A vármegyei tisztújítás jelöltjei és végeredménye, 1883. december 19.

Tisztség	Fizetés (pótlékkal)	Zoltán-párt	Voks	Kállay-párt	Voks
Alispán	2700	Zoltán János	266	Kállay János	108
Főjegyző	1800	Miklós László	Egyhangú	Bégányi Ferenc*	
I. aljegyző	1200	Mikecz János ifj.	Egyhangú	Mikecz János ifj.	
II. aljegyző	700	Vidovics László és Palaticz Lajos	Vidovics: 182 Palaticz: 130	Vidovich László	182
Főügyész	1700	Szikszy Pál	Közfelkiáltás	Hrabovszky Guidó	
Alügyész	1000	Márkus Károly és Fejér Imre	Márkus: 105 Fejér: 220	Fejér Imre	220
Árvaszéki elnök	1700	Bégányi Ferenc	Közfelkiáltás	Báthy Barna**	Visszalépett
Árvaszéki ülnök	1400	Péchy Gyula	Egyhangú	Péchy Gyula	
Árvaszéki ülnök	1400	Böszörményi Kornél	Egyhangú	Böszörményi Kornél	
Árvaszéki ülnök	1400	Okolicsányi Géza	200	Báthy Barna**	130
Árvaszéki jegyző	1100	Novák Gyula	166	Lövey Sándor	106
Főszámvevő	1200	Kállay Ferenc	Egyhangú	Kállay Ferenc	
Alsószámvevő	900	Mikecz Gyula	Egyhangú		
Főorvos	1000	Jósa András dr.	Egyhangú	Jósa András dr.	
Főpénztárnok	1500	Megyeri Gábor	Egyhangú	Megyeri Gábor	
Ellenőr-könyvelő	1100	Hvezda Pál	Egyhangú		
Pénztári segéd	700	Vityi József	Egyhangú	Rósa Béla	

* Ha nincs jelölve, nem szavaznak.

** Ha megbukna, árvaszéki ülnöknek; ha Báthy elnök, ülnöknek Márky.

Forrás: *SzmK*, 1883. dec. 2; uo. dec. 20.

¹¹³ A megyei restaurációk 19. századi szabályozásának újkori gyökereire legújabbán lásd Soós, 2009.

¹¹⁴ *SzmK*, 1883. dec. 20. Tisztújító megyei közgyűlés. A lap betartotta ígérteit és név szerint közölte a szavazás végeredményét.

A *Függetlenség* Zoltán-párti tudósítója annak is utánaszámolt, hogy míg Kállayra 70 zsidó és 38 keresztény szavazott, addig Zoltánra csak 2 zsidó és 265 keresztény adta a voksát (ez ugyan eggyel több, mint a hivatalos eredmény, de sebj). Ő az egész szabolcsi tisztújítási harc lényegét arra az „összeesküvésre” igyekezett redukálni, amely „Zoltán Jánost az eszlári perben elfoglalt részrehajlatlan, az igazság útját kereső, s ezért a zsidók haragját felszított eljárásáért” akarta megbosszulni. S szerinte ez a törekvés vallott kudarcot december 19-én.¹¹⁵ Könnyen belátható, hogy ennél azért többről volt szó.

Az alispánválasztás név szerinti eredményét ismerve néhány általánosabb tanulság is levonható. Mindenekelőtt az, hogy a voksolásban részt vevő volt megyei tisztségviselők – egy kivétellel – mind Zoltán Jánosra szavaztak. Az egyetlen kivétel a Kállay-párt által árvaszéki elnöknek jelölt Báthty Barna volt. Még a mindenki által elismert Kállay Ferenc is „Zoltán-párti vokssal” biztosította 1872 óta viselt főszámvevői helyét az eljövendő tisztikarban (amit egyébként 1892-ig megtartott).¹¹⁶ A voksok alapján az is megállapítható, hogy jöllehet a kampány a keresztény-zsidó ellentétet igyekezett hangsúlyozni, a szavazatok távolról sem egy ilyen kétdimenziós térben szóródtak. Az egy nemzetségekhez tartozók alapján azonos irányba húztak. Az öt Zoltánból csak Zoltán János nem szavazott (önmagára). Ugyanez vonatkozott a nyolc Kállayra (Kállay Ferenc különös helyzetéről már szóltunk, a Budapesten élő Kállay Aurél pedig nem utazott haza erre az alkalomra). A szavazás kimenetelét döntően befolyásolta, hogy a nagy nemzetségek mennyire vonultak és álltak ki jelöltjeik mellett. A Dessewffyék (4 voks) felvonulásának, mint láttuk, demonstratív értéke volt (Miklós nem jött haza Bécsből). Az Erdőhegyiek (3 voks), a Gencsyek (4 voks), a Gergelyffek (Ferenc kivételével 4 voks), a Jármyak (6 voks), a Mikeczek (4 voks), a Miklósook (3 voks), a Péchyek (4 voks), a Vay grófok, bárók és nemesek (együtt 6 voks) meghozták a Zoltán-pártnak a meghatározó jelentőségű szavazatokat (csak a 3 vagy több szavazattal bíró nemzetségeket soroltuk fel). Annál érdekesebb, hogy a másik oldalon nem mondható el ugyanez ilyen egyértelműen. A pártosodás élén kezdetben álló Szunyoghok közül például csak ifjabb Bertalan szavazott Kállay Jánosra, István Zoltánra adta voksát, a többiek pedig (idős Bertalan, Imre és Miklós) távol maradtak. A Lövények közül kettő Kállayra, egy Zoltánra szavazott. A Pilisiek közül Lajos Kállayra, László Zoltánra adta voksát. S bár a zsidó tagok zöme valóban a Kállay-párt mögé zárkózott fel, tanulságos megfigyelni az ettől a mintától eltérő választói magatartásformákat. Baruch Arnold kereskedő például Kállayra, viszont a Nyíregyházán köztisztvisletben álló szemorvos, dr. Baruch Mór Zoltánra voksolt.¹¹⁷ A kiterjedt Bleuer családból 5 voks valóban a Kállayakra esett, de a jelentős és szuverén személyiségnek számító dr. Bleuer Mikós Zoltánt támogatta (ráadásul Nagykállóban!). A hat Fried közül csak három adott le voksot (igaz, azokat Kállayra). A Levelekiek is 3 voksot hoztak Kállaynak, de az öreg Sie nem jelent meg. A nyolc Mandel közül hat kiállt Kállay mellett, kettő azonban távol maradt. Hozták a Kállay-szavazatokat a Czukorok (4 voks), a Klárok (3 voks), a Propperek (3 voks), a Szamuelyek (2 voks), a Sternek (2 voks), a Veinbergerek (2 voks) és a Weiszhauzok (2 voks). Nem foglalt viszont állást Nyíregyházáról több jelentős személyiség, így például dr. Flegmann Miklós or-

¹¹⁵ *Függetlenség*, 1884. jan. 4. Megyei élet. Választási visszhang (Egy Zoltán párti választó).

¹¹⁶ *Országgyűlési Almanach*, 1892. 249. 1892-ben függetlenségi programmal országgyűlési képviselővé választották.

¹¹⁷ Baruch Mórra lásd Fazekas, é. n. 45.

vos, dr. Gara Leó orvos, Glück Ignác kereskedő. Ugyanígy tett több vidéki bérlő vagy orvos: Fränkel Sámuel Gáváról, dr. Groszmann Soma Polgárról, Harstein Lipót Tiszadadáról. Korányi Imre, a megyeháza téri „Kígyó” patika tulajdonosa pedig Zoltánra adta voksát.¹¹⁸

Ha a voksok térbeli megoszlását is figyeljük, más szempontok is szemünkbe ötlenek. Az, hogy Nagyálló és környéke, illetve a többi Kállay-birtok (Napkor, Oros, Halász) bizottsági tagjai zömmel Kállayra szavaztak, az eléggé logikusnak tekinthető. De a megye délkeleti részének Kállay-pártisága mellett más góccok is kirajzolódnak. A Kállayaknak volt egy számottevő, részben értelmiségi kisvárdai bázisa (Balkányi Farkas, Kastal István, Kovács Lajos ügyvéd, Reizman Herman, Rézler György ügyvéd, Sümegi István), amely nem köthető egyetlen felekezethez. Hogy azonban ebből mit hoztak az odavalósi szövetséges Hrabovszkyak, vagy valami más ok is meghúzódott-e a háttérben, azt már nehezebb megállapítani. Mint ahogy azt sem egyszerű eldönteni, hogy a nagyállói esperes (korábban eszlári tiszteletes) Ferenczy Bertalan a lokális kötődés vagy a katolicizmus folytán támogatta-e inkább a Kállayakat. Arról most nem is szólva, hogy a közeli Karászon erős virilis Ferenczy Gyula vajon a família révén vált-e Kállay-pártivá. Mint ahogy mind a lokális, mind a konfesszionális motívum kérdését felveti Tóda Fülöp máriapócsi, a görög katolikus kolostor vagyonával virilis lelkész Kállayakra adott voksa is. Család, nemzetség, lokalitás, konfesszionális, politika olyan kibogozhatatlan hálóval tartják össze a szálakat, hogy azt aligha lehet pusztán egyetlen dimenzió, a kereszténysződő szembenállás jegyében felfejteni.

A kampányt figyelve a *Nyírvidek* kommentárja aligha véletlenül emelte ki, hogy a felfokozott választói aktivitás nem tekinthető normális jelenségnek. Megszokott a közöny, a megyegyűlésben „a legfontosabb ügyek tárgyalását is legtöbbször üres padok hallgatják”. S hozzáteszi: „lehet, hogy ismét a családi politika kezd lábra kapni megyénkben.” S ennek kapcsán a választásos rendszer hátulütőit is felhánytorgatja: „Hányszor megtörtént, hogy alapos képzettségű, de nem fényes családból származott méltók mellőzve lettek, míg az ősi birtokot elpazarolt pártfogolt hivatalba jutott, ki azt hitte nem ő van a hivatalért, hanem a hivatal ő érte.”¹¹⁹ A választások eredményét mérlegelve a lap továbbgi gondolatokat is megfogalmazott. Az egész helyi ügyet megye és kormány küzdelmének kontextusába helyezte. Egyfelől annak tulajdonította a felfokozott aktivitást, hogy „mintha az lett volna írva minden egyes választó jelvényére: ki tudja, nem az utolsó választás-e ez a mai!” Majd így folytatta: „A felelős kormányrendszerrel és a virilis törvénnyel bekövetkezett változásokat a megyéknek természetesen meg kellett éreznük: amint hogy meg is érezték. A vármegyei rendszer alapjaiban rendült meg e két factor föllépte által.” S kemény kritikái éllel fűzte hozzá: „Ha a kor szakított a múlt idők rendszerével, szakítania kellett volna a vármegyei jogokat monopolizáló családoknak is a nepotismussal. De a vármegyék ezt nem tették. Megmaradt régiek, ósdiak mindenben.” Hogy Zoltán legnagyobb érdemének saját párthívei a „közpénzek kezelése körüli visszaélések” felderítését és felszámolását tartották, az itt nem került szóba. Sőt

¹¹⁸ Korányi Imre (1831–1909) annak a Korányi Frigyesnek volt a testvére, aki kikeresztelkedve 1860-ban Bónis Sámuel leányát, Malvint vette Leveleken feleségül. Imrére lásd Gergely, 2007. 113; Fazekas, é. n. 42. Frigyesre Kempelen, 1999. I. 123–125.

¹¹⁹ *Nyírvidek*, 1883. dec. 16. A választásokhoz. S. L. [Somogyi Lajos] A *Nyírvidek* az alispán személyét illetően nem kívánt állást foglalni.

az érvelés így folytatódott: „azt kellett tapasztalnunk egész mai napig 15 év óta, hogy a megyék folyvást a régi irányban haladtak azon különbséggel, hogy a vagyonos, előkelő családok ivadékai a mai zaklatott és állandó munkára csak ritkán vállalkozván: a hivataltokat *ruinírozott*, de széphangzású nevekké dicsekvő *quantitásoknak* megmentésére adományozták. A vármegyék a demokrat mértéket soha alkalmazásban nem vették; sőt tényleg mindig a *véркеgyelet* azon ősvilági ősvényén haladtak, ahol a költő lelke a »Falu jegyzőjét« feltalálta.” (Kiemelések az eredetiben.) Összességben úgy látta az újságíró, hogy „változás csak a[n]nyiban történt az új választás folytán a tiszt karban, hogy pár központi tisztviselő hivatali állást cserélt”.¹²⁰

A központi tisztviselő-választás legnagyobb vesztese kétségtelenül Báthly Barna volt, akit a Kállay-párt az árvaszéki elnöki tisztségre jelölt, de végül a korábban viselt árvaszéki ülnöki posztot sem nyerte el. A sajtó egyértelműen „az eszlári ügy alkalmából történt magatartásának” tulajdonította a vereséget.¹²¹ Hozzá kell azonban tennünk, hogy a vereség aránya lényegesen kisebb mértékű volt, mint az alispánválasztásé. Új erővel gazdagodott viszont a megyei tisztikar Vidovics László és Fejér Imre személyében, s ők mindketten eredetileg a Kállay-párt kandidáltjai voltak, s a Zoltán-párt csak később emelte be őket kettős jelöléssel saját listájára, a szavazásra bízva a végleges döntést.

Díszebéd és pohárköszöntők

Az aznapi gyűlés végeztével Zoltán János 300 terítékű monstre ebédet adott az új tisztikar és a párt tiszteletére. A vendégek annyian voltak, hogy csak két teremben fértek el. Minden a hajdanvolt időkre emlékeztetett. A *Közlöny* tudósítója meg is jegyezte: „csak a »veres tollas« régi időszak látott olyan erős és szép pártot együtt.”¹²² Pohárköszöntőt mondott itt egy régi (gróf Vay Ádám) és a jelenlegi főispán. Ónody Géza pedig a felsőház tagjaira ültette a poharát, és megragadta az alkalmat, hogy a felsőházi reform ellen szóljon. Mint mondotta, „egyedül a független állású főurakban látja úgy jelenleg, mint a jövőben közviszonyaink és hazafiúi kötelmeink erős megvédését és megóvását”.¹²³ Szavait óriási éljenzés követte. A nap szónokai közül azonban a korelnökök beszéde gyakorolta a legnagyobb hatást.

Mezőssy László (Pazony, 1814 – Tolcsva, 1893) régi kálvinista családba született, s két megyéhez kötődött egész életében. Atyja tolcsvai birtokai révén Zemplénhez, anyja, pazonyi Elek Mária révén pedig Szabolcsra. Egy brosúrája kapcsán már említettük a nevét. Tanulmányait Debrecenben kezdte, a jogot Patakon végezte, ahol Szemere Bertalan tanulótársa volt. 1834-ben tette le az ügyvédi vizsgát, majd 1836-ban Szabolcs megye bogdányi járásában alszolgabíróvá választották. 1838-ban atyjától megkapta a tolcsvai birtokot, s ezért zempléni lakos lett. Ott látogatta 1848-ig a megyegyűlést, s lett 1848

¹²⁰ Nyírvidek, 1883. dec. 23. A megyei tisztújítás alkalmából. (vy.) Érdekes következtetése a szerzőnek, hogy megoldásul vagy a „leggazdagabb főurak és nagybirtokosok” szerepvállalását (az alispántól a szolgabírákig) vagy a kormány beavatkozása nyomán a közigazgatás „kinevezés által állami” kezelésbe vételével képzelet el. Uo. Miklós László karrierje szempontjából nyilván jelentős lépés volt, hogy aljegyzőből a főispánhoz legközelebb álló főjegyzői posztra lépett elő, Bégányi Ferencnek viszont aligha volt mindegy, hogy főjegyzőből árvaszéki elnökké sorolódott vissza. A ranghierarchiára lásd a javadalmazás adatait.

¹²¹ SzmK, 1883. dec. 20. Választási mozgalmak. – A megyei tisztújítás köréből – (Árgus). Mint láttuk, Báthly a Zoltán–Szunyogh-párban az utóbbi segéde volt!

¹²² SzmK, 1883. dec. 20. Választási mozgalmak. – A megyei tisztújítás köréből – (árgus).

¹²³ SzmK, 1883. dec. 20. Tisztújító megyei közgyűlés.

őszén nemzetőr századossá. Konfliktusba keveredvén Görgeyvel (akit visszaemlékezéseiben nem mulaszt el szapulni), haditörvényszék elé állították, előbb hazatért, majd Pesten az Újépület egyik első foglya lett '49-ben. A Bach-korszakban félrevonult a politikától, inkább gazdálkodott: Hegyalján boráskodott, szőlészeti szakcikkekkel hívta fel magára a figyelmet, Pazonban szántóföldi gazdaságot vitt. Már a hatvanas években többször próbálkozott képviselő-választásokon, de egyszer sem járt sikerrel. 1868-ban, 54 éves korában nősült. A nála 36 évvel fiatalabb Margarétha Máriát, az apai ágon görög eredetű, Tolcsván birtokos nemes család leányát vette feleségül, akitől öt gyermeke született. Gyermeektelenül elhalt testvére vagyonát is ő kezelte. Az 1870-es években Szabolcsba költözött vissza, s itt vett részt a megye politikai életében.¹²⁴ A társas események közkedvelt szónoka volt. 1881 tavaszán Graefl főispán beiktatásakor is ő köszöntötte „gavallér-dictióval” a főispánét, akinek – mint mondta – „vőfélye lenni szerencsés volt”.¹²⁵

Máskor szerteágazó viták kirobbantójaként bukkant fel. Kulcsszerepe volt a Nyírvízszabályozó Társulat körüli sajtócsatározásokban, sőt erről brosrát is megjelentetett. Ennek részleteibe most nem merülhetünk el (pedig a megye egyik legnagyobb visszhangú botránya volt ez idő tájt), azt azonban meg kell említenünk, hogy ennek egyik szálaként épp Heumann Ignáccal, illetve dr. Bleuer Miklóssal keveredett kemény szópárbajba.¹²⁶ Maga a helyi polémia ténye nemcsak azért megkerülhetetlen, mert a zsidókérdésről szólt, hanem mindenekelőtt azért, mivel 1882 elején történt, tehát egyértelműen jelzi a helyi ellentétek kiéleződését már a tiszsaeszlári ügy előtt.¹²⁷ A vitától még a Nyírvidek szerkesztősége is visszariadt, de már nem lehetett meg nem történtté tenni. Háromrészes szerkesztőségi tárcsa ismeri el a vitatkozó felek szuverenitását, hangsúlyoztatja, hogy nem akar állást foglalni, s közben tudtunkra adja, hogy a szerkesztő szíve mélyén inkább Mezőssyhez húz.¹²⁸

¹²⁴ OSZK Kt Fol. Hung. 1368. 370–377. Életrajzát naplójegyzetei alapján Kralovánszky László dolgozta fel Dudás Ödön számára. Lásd még Bona, 1988. 695–696. A Margarétha családról: *Adeliges Jahrbuch*, 1969/71. 1970. 119.

¹²⁵ SzmK, 1881. márc. 17. 2. A főispáni díszében.

¹²⁶ Dr. Bleuer Miklóst az 1848-as szabolcsi zsidóösszeírás 30 éves sényői születésűnek tudja, aki négy éve él Kállóban. SZSZBML IV. B. 109. Későbbi forrásmunkák szerint 1817-ben Nagyállón született Bleuer Hermann gyermekként. Doktori értekezését 1844-ben Pesten védte meg a tüdőlobról. Második feleségét Láng Máriának hívták. Két orvos fia közül dr. Berend Miklós (*1870) 1919. június 23-án, a Ludovika felkelés napján Pesten a vörösteror áldozata lett, öccse, László (1884–1933) Nyíregyháza köztisztvisletben álló orvosa volt. Szinnyei, I. 1891. 1105; Gulyás, II. 1940. 1256–1257; Kempelen, II. 72.

¹²⁷ A teljes vitát sajnos a *Szabolcs megyei Közlöny* 1882-es számainak hiányai miatt nem ismerjük, s azt csak a Nyírvidekben megjelent vitacikkek alapján rekonstruálhatjuk. Mezőssy a SzmK 1882. jan. 19-i mellékletében Heumann válaszcikkére viszontválaszolva „az összes szabolcsmegyei zsidókat, kettő kivételével” pelengérré állította. Megfogalmazott egy jóslatot is, miszerint „a zsidógyűlölet tettelességei e honban fogják a legnagyobb adót megkövetelni”. Ez indította dr. Bleuer Miklóst, a megye tekintélyes Nagykállóban élő idős orvosát arra, hogy Mezőssy igaztalan vádjaiival szemben a zsidóság védelmére keljen. Dr. Bleuer Miklós: Tekintetes Mezőssy László úrnak. Válasz a viszontválaszra. *Nyírvidek*, 1882. febr. 5. 2. Bleuer a szabolcsi zsidók 48/49-es véráldozatait, kórház- és iskolaalapítói anyagi áldozatait sorolta fel. Mint írta, Mezőssy egyik pontnál sem szerepel. S bár remélte, hogy a véres jóslat nem fog beteljesülni, ha mégis, kész a bátor következtetéssel: „a magyar forradalmi csatatereken a zsidók a vért szagolni megtanulták, úgy vagyok meggyőződve: hogy lesznek, akik nem fogják magokat hagyni lemészárolni, hanem fegyverrel kezökbén, nem productionális perrel nyert nemességgel ugyan, de megfognak tudni halni.” S a mottó végén: „Veniam precor daboque vicissim.” [Azért jöttem, hogy bizonyosságot tegyek.] Hálás köszönet Soós Istvánnak a mottó fordításában nyújtott segítségéért.

¹²⁸ Az indítás: „E vitában két kimagasló paradoxon áll szemben egymással. Egy politikai hitére ó liberális vas nyakú magyar nemes, és egy az új korszellem eszméivel saturált izraelita athléta. Földes úr az egyik, dr. medicinae a másik. Mindkettő szabad politikai gondolkodású; csakhogy az egyik jobbra, a másik

VII/2. KÉP ● Mezőssy László

Mezőssy hallatta a hangját a nyíregyházi tárgyalás idején is, felháborodott a közvádoló magatartásán: „Fellázad keblem s öreg ereimben megpezsdl a vér, ha Nyíregyháza közelében [l]evő kis falus lakomból be berándulok a törvényszék termeibe, ha látnom s hallanom kell azon viseletet, melyet Szeffert úr a sakterek érdekében elkövet.”¹²⁹

Mezőssy ráadásul közelesen, egy 1884-ben írott röpiratával a szabolcsi antiszemitizmus egyik kulcsművét publikálta. Radikális antiszemitizmusának sajátossága, hogy miközben társadalmi-politikai téren a legélesebb harcot hirdeti a zsidósággal szemben, Istóczy elképzelését a magyar föld zsidóságtól való megtisztításáról „nem oly rossznak, de kivihetetlennek tartja”, kevesli Tisza első lépését „a félig polgári, félig zsidó házassági törvénnyel”, bírálja Verhovayt, hogy ennek tárgyalása idején „annyira ellenzékeskedett”, komolytalannak ítéli Verhovayék javaslatát, hogy a klérus ne adja zsidóknak haszonbérbe birtokait, s az „általános kötelező polgári házasságot” te-

kinti „a magyarországi zsidókérdés megoldásának alfajaként”. Azt is tartja, hogy „a felekezetnek magának kellene gondolkozni, a korszerűsítés, a megváltozott társadalmi rendszer követelte átírdomítás reformjairól”.¹³⁰ Zavaros fejű vénembernek is mondhatná valaki, de, talán szókimondása, régimódi táblabírói kultúrája, talán közvetlensége és humora miatt még ellenfelei is megbocsátottak neki. Szinnyei nem mulasztotta el róla tudatni, hogy miközben többször fellépett antiszemita programmal képviselő-választáson, „kasznárja, pincemestere mind halálig zsidó volt”.¹³¹

Így aztán Mezőssy László díszebéden elhangzott, humorosnak szánt dikcióját komolyan kell vennünk. A szabolcsi retorika eme különös gyöngyszemét nem a *Közlöny* vagy a *Nyírvidék* publikálta, hanem az *Ébredjünk* januári első száma. „Ovid strófáját” idézte, a fiatalabbak kedvéért nemcsak latinul, hanem általa rögtönzött magyar fordításban is.¹³²

balra tart, de mindkettő arisztokrata a maga nemében.” *Nyírvidék*, 1882. febr. 26. A zárás: „A tárgyakat indokoló, s csakis 3 egyénre szorítkozó hírlapi polémia szikrát vet a szomszéd városban azonnal; s a helyett, hogy a tüzet oltanák, még szítják annyira, hogy végre is a hírlapnak kell magát elzárni mintegy eme személyeskedésig hajszolt polémia elől. Mi tiszteljük Dr. Bl. M. urat, elismerjük városa érdekében kifejtett nemes buzgalmit, de cikkeiből kimagasló nézeteinek egy részét nem írhatjuk alá. Szívesen elengedtünk volna egyet-mást belőle. Ám már megtörtént. Csak legalább a közönség is merített volna eme polémiaikból valami hasznost. Fájdalom ilyen legkevesebb volt bennök.” *Nyírvidék*, 1882. márc. 12.

¹²⁹ Mezőssy László: Levél a szerkesztőhöz. (Nyíregyháza, 1883. júl. 3.) *Függetlenség*, 1883. júl. 6. M.

¹³⁰ Mezőssy, 1884.

¹³¹ Szinnyei, VIII. k. 1902. 1210. Szinnyeinek ez az állítása szó szerint az 1848–49. *Történelmi Lapok* nekrológjából származik, 1893. nov. 15. 216.

¹³² Ovidius: *Tristia* (Keservek) 3, 5, 33–36. Ezúton köszönöm Németh György szíves segítségét a strófa azonosításában.

„Hogyha legyőzte felét az oroszán vége a harcnak,
Bosszut állni tovább, nem tud az a ki nemes,
Ám de a rut medvék meg az ordas farkasok akkor
Állnak a dög mellé, hogyha a hulla kihült.”

Majd így értelmezte az aznapi történeteket: „A Zoltán-párt, mely Szabolcsmegye tagabb és szűkebb értelemben vett legnemesebb és nemes családai egyeseiből alakult ily nagygyá, mely Szabolcsmegye intelligenciájának színét-javát ölelte magába, ma dél-előtt a legvérmesebb számítást is felülmúló nagymérvű győzelmet aratott, az ál humanizmus foszlékony ö[lyv?]gallérú köpönyege alá annyi mindenféle érdeket összeretelt Kállay-párt felett. A győzelem teljes, az ellenfél le van verve.” S itt jött Ovidius igazságosztó szerepe. „Bosszút állni tovább, nem tud az a ki nemes.” Mezőssy világossá tette: „Azért jobbomat nyújtom a bukott Kállay-párt azon tisztességes elemeinek, kik vigyázatlanságból, meg nem fontolva lépésüket, felejtve a múlt nyáron Nyíregyházán, s a múlt évben a megyei Eslár községben történt világhírű rémes eseményeket, elsodoratni engedték magokat azon habok által, melynek zavaros színe nem engedte, hogy a meder fenekére tekinthessenek, – jobbomat nyújtom pártom nevében mindazoknak, kik beösmerve tévedésüket, mea culpát kiáltva simulnak felénk. De határozottan visszavonom a bukott párt azon el[le]meitől, melyek soraink közé soha nem illettek, s beilleni sohasem fognak, értem a zsidóság azon pöffeszkedő, bőrében nem férő, kihívó modorral bíró részét, mely a prolongált váltók hosszú láptóján feljebb-feljebb kúszva ura és parancsolója akarna lenni Magyarország ezen legtöbbszörösebb vármegyéjének, melynek történeti neve Szabolcs. Korán lenne! Visszavonom azon javíthatlan korifeusaitól is a bukott pártnak, a kik a győztes Zoltán-párt ellen folytonosan s ok nélkül agyarkodván a pislogó mécs kanóczára időszakonként olajat csepegtetnek, s kik közt, mint hallottam, vannak olyanok, kik ama szenvedett vereség kék foltjait a főispáni bársonyszék puha párnái közt szeretnék kiheverni. Pedig jó lenne meggondolni, hogy a szabolcsi főispáni szék párnái lehetnek puhák és kényelmeseek, a főispáni utak mély vágásait ügyesen közölni tudó báró Vétseyeknek, gróf Vay Ádámoknak és Gräfel Józsefeknek, de szűrös száraz töviseket teremnének azoknak, kik a megye fővárosába való bevonulásukat a zikczene és zakczene melódiája mellett tartanák meg.”¹³³

Mezőssy tehát átlát a különféle érdekeket takaró „foszlékony köpönyegen”, s alatta három kategóriát különböztet meg: a) a bűnbocsánatért esedező megtévedteket; b) a zsidóság politikai hatalomra törő elemeit; c) a főispáni székre ácsingózó javíthatatlan korifeusokat. Három lehetséges magatartás, három különböző ajánlat. Még ha csak vélelmezhetjük is, melyikük bűnt Ovidiusnál farkas, és melyik a medve bőrébe. Azt sem árt külön hangsúlyozni, hogy a második csoport nem a zsidóság egészét foglalja magában. Lehetnek eszerint közülük is olyanok, akik az első csoporthoz „simulnának”, vagy olyanok, akik viszont „megmaradnak a kaptafánál”, s mondjuk, csupán gazdálkodással, kereskedéssel foglalkoznak. A harmadik társaságra való utalás viszont egyértelműen Kállay Andrásra és főkortesére, Fráter Sándorra célzott. Kállay Andrásról már a kampányidőszakban hírlett, hogy főispán szeretne lenni, s most Mezőssy megígéri, hogy

¹³³ *Ébredjünk*, 1884. jan. 12. 2. Megyei élet. (Egy Filokriszian) A leírt szöveg – a lapra nem jellemző módon – nem hemzseg a helyesírási és központoszási hibáktól. S bár Mikecz József lapja közölte, Mezőssy antiszemitizmusa egyértelműen nem azonos Demoszthenész álláspontjával.

majdani beiktatását a mostani szerepére emlékeztető antiszemita heccnóta fogja kísérni. A beszédnek akkora sikere volt, hogy a másik teremben, ahol a vendégek másik fele az alispán testvérével, Zoltán Ödönnel ünnepelt, meg kellett ismételnie.

A díszebéd másik nagy hatású szónoklata, a szintén hetven felé járó idős Bay Ferenc szájából hangzott el. A vármegye reformkori főjegyzőjének és hajdani országgyűlési követének tószta kész írott orális történelem. Visszaemlékezett „azon korszakra, midőn a megye zöldsztalát a magas clerus s a mlts R. R. K. K. [méltóságos Rendek és Karok] ülték körül, s ma a megyei autonómia és municipium 25 garasos idegen elemek által korlátoztatik. Meleg érzéssel említette fel a lezajlott dicső 48–49-re bekövetkezett nyomást; és a megye hű fiaira, az önfeláldozó hazafiakra nehezedő élethalál harcban és üldözésben senyvedt időt.” Innentől szó szerinti idézetnek tűnik a közölt szöveg: „»felültem az ősmegye ősi családok hazafias szellemétől át szellemült vármegye házának a tetejére villámhárítóul és kalauzoltam a hazafiasság szent tüzétől áthatott honfiakat az üldöztetés fekete szellemétől kísértett megyében, mint egy conductor, az üldözött honvédnek utat nyitottam, hogy az övéinek és a hazának meg mentsem életét« (eget rázó éljen).” Majd a szívhez szólónak szánt beszédet familiáris gesztussal fejezte be: „ajánlom a megye közönsége kegyes szeretetébe 10 fiamat és 5 leányomat.”¹³⁴

A díszebéd végeztével, este a pártok még újabb értekezletre ültek össze, ahol a szolgabírák, segédszolgabírák és járási orvosok jelöléséről tanácskoztak. Másnap ugyanis az ő megválasztásuk került sorra. Mint a választási beszámoló írja, „e tekintetben a két párt nem képezett éles ellentétet”, sokan haza is utaztak, akik „leginkább csak is az *alispán választásnál mint elvi kérdésnél* óhajtottak részt venni”.¹³⁵ (Kiemelés – K. Gy.) Az előző napi kampányok felfokozott hangulatának hatására a tisztújítás általános vesztesei a járási zsidó orvosok lettek. „Egyetlen egy zsidó orvos sem bír nyerni állást.”¹³⁶ Az év végi tisztújítások szemléje során Vas megyéből idézett az országos sajtó olyan esetet, ahol „az eddigi orvosoknak kizárólag vallására tekintettel” adták a bizottsági tagok szavazatukat, s itt „valamennyi zsidó vallású orvos mellőztetett”.¹³⁷ Szabolcs azonban vala-

¹³⁴ SzmK, 1883. dec. 20. Választási mozgalmak. – A megyei tisztújítás köréből. – (Árgus). A beszéd megértéséhez két mozzanatot kell hozzáfűznünk. Ludányi Bay Ferenc (Nyírmada, 1815 – Debrecen, 1901) 1849 és 1853 között alispán és megyefőnök, 1856 és 1861 között a debreceni úrbéri törvényszék elnöke volt. Szinyeyei, I. 1891. 721; Gulyás, II. 1940. 772. Másrészt a 10 fiú és 5 leány két feleségtől származott, s közülük az 1858-ban született Amália 1884. május 7-én Zoltán János alispán felesége lett. Nemes családok, 1905. 58–59. A katolikus Zoltán János és a református Bay Amália vegyes házasságából született fiú, János 1915-ben 29 évesen, a leány, Juliska hosszas betegeskedés után Debrecenben 1918-ban hunyt el. OSzK Mikrofilmtár, Gyászjelentések. FM 8/35 797/576. tek.

¹³⁵ SzmK, 1883. dec. 20. Tisztújító megyei közgyűlés.

¹³⁶ SzmK, 1883. dec. 20. Választási mozgalmak. – A megyei tisztújítás köréből. – (ÁRGUS) A december 13-i kisvárdai Zoltán-párti gyűlésen még úgy nézett ki, hogy a többség dr. Révész (Reizmann) Miksát támogatja dr. Küzmös György ellenében. SzmK, 1883. dec. 16. Választási mozgalmak. Mégis az utóbbi nyert. A Közlöny szerkesztője külön is szót emelt dr. Braun Fülöp, a lap „egykor igen tevékeny munkatársa” érdekében, aki a dadai járásba pályázott. SzmK, 1883. dec. 6. Választási mozgalmak. Ő is vereséget szenvedett Tiszalökön Dr. Kiss Jenőtől (az egyik csonkafüzesi szakértőtől).

¹³⁷ A Nemzet cikkét idézte az Egyenlőség, 1883. dec. 23. 7. A restauráció és a zsidóság. A lap egyébként – ezt az egy példát leszámítva – később sem tud olyan esetekről, ahol „az értelmiség az antiszemitizmust bevitte volna a megyeház termébe”. Egyenlőség, 1883. dec. 30. 5–6. A restauráció és a zsidóság. (S...) Úgy látszik, szelektív hallás ellen nincs orvosság, ha amúgy már kész a diagnózis. Íme: „Megelégedéssel konstatáljuk, hogy az antiszemita népbolondítók a tisztújítás alatt némaságra voltak kárhozthatva. Senkit se buktattak ki csak azért, mert zsidó.” Uo. A szerző stratégiaileg nem a megyékben látott fantáziát, hanem a városokat tartotta fontosnak.

hogyan kiesel az öntudatos zsidó sajtó figyelméből. Az antiszemita nyilvánosság más-képp látta ugyanezeket az eseményeket.¹³⁸

Utólag végképp minden másként lett. Krasznay Péter újraválasztott szolgabíró a megszépítő messzeségből visszatekintve már csak azt tartotta érdekesnek lejegyezni az 1883-as tisztújításról, hogy „az csak a formalitás kedvéért látszott megtartottnak, mert az összes tisztikárnál éppen semi [sic!] változás nem jött közbe, az egész egy fél nap alatt bevégeződött, mindenki közfelkiáltással újból beválasztatott, közöttük én is főszolgabírónak”.¹³⁹ A Borovszky-féle századfordulós megyemonográfia emlékezete azért ennél pontosabbnak, sőt stílusosan is kifinomultabbnak tűnik. Nem feledkezett meg arról, mennyire szorosan kötődött ez a tisztújítás az adott év nagy szabolcsi eseményéhez. Ugyanakkor valamifajta múltlejáró, alkalmi jelleget igyekezett tulajdonítani a tisztújításnak: „az 1883-ik évi decemberi tisztújítás motívumai közé ennek a szerencsétlen pörnek az utolsó akkordjai még belejátszanak, de ott is halnak el.”¹⁴⁰

A választás nem jelenthette pusztán a harc lezárulását, egyben elhintette az új viszályok magvát is. Jól mutatta ezt az 1884. január 8-án tartott első (rendkívüli) közgyűlésen a központi választmány összetétele feletti döntéshozatal. Már akörül vita bontakozott ki, hogy az állandó választmány javaslatáról szavazzanak-e, vagy a Hrabovszky Guido és 19 bizottsági tag társa által benyújtott ellenjavaslatról. A jelen levő 102 szavazó közül 72 támogatta az állandó választmány javaslatát, s csak 30 voks jutott Hrabovszkyék előterjesztésére. A hivatalosan a főispán által benyújtott lista felől aztán már csak 54-en nyilvánítottak véleményt. Közülük Kállay Jánosnak 50 szavazat jutott, ám a központi választmányba a zsidó jelöltek közül 36 vokssal egyedül Bleuer Miklósnak sikerült bekerülnie (mint láttuk, ő Zoltán-párti szavazó volt).¹⁴¹

Azt, hogy a helyi tényezők miként illeszkedtek az országos folyamatokba, s hogy az „utolsó akkordok” milyen messzire hallatszottak el, vagy éppen hova rejtőztek, azt csak egy, a lokális perspektívát kitágító és az adott időponttól eloldódó látószög mutathatja meg.

ZSIDÓHECCTŐL A KÉPVISELŐ-VÁLASZTÁSOKIG

Azt még csak-csak lehetne mondani, hogy a megye – az ország, kicsiben, az azonban már nehezen állítható, hogy a megyék (ön)kormányzatának összessége kiteszi az egész ország hatalmi rendszerét. Vármegyei tisztújítást 1883 végén minden megyében tartottak, de ettől nem változott az ország képe. 1884 nyarán viszont országgyűlési választásokra került sor. S voltak, akik úgy hitték, az új képviselőház összetétele egyben a kormányalakítás feltételeit is döntően meghatározza. A tét tehát az ország uralma volt.

Első hallásra talán meglepően hangzik, mégis elég logikusnak tűnik, hogy a választási csatározások és az utcai megmozdulások bizonyos értelemben feltételezték és kiegészítették egymást. Jóformán sosem zajlott úgy voksolás, hogy a megelőző napokban vagy magán a választás napján ne történtek volna itt-ott utcai kihágások. Míg a választójoggal

¹³⁸ 12 *Röpirat*. 1884. jan. 15. 97–101. A megyei tisztújítások és az antisemitizmus.

¹³⁹ SZSZBML XIII. 9. 1. cs. Krasznay, Naplójegyzetek, III. (1883) 53.

¹⁴⁰ Borovszky: *Szabolcs*, [1900]. 497.

¹⁴¹ SZSZBML IV. B. 411/b. 129. d. I. 1884/41. (1884. jan. 8.).

rendelkezők elsősorban a szavazóbódében, az attól megfosztottak inkább az utcán tudták kifejezni politikai törekvéseiket. A két dolog azonban nem vált el feketén-fehéren egymástól. Egyrészt a választási gyűléseknek rendszeresen voltak nem választó résztvevői is (nem is tudjuk pontosan, milyen nagy számban), másrészt az utcai ribilliókban sem csak a választójog nélküliek vettek részt, különösen aktív lehetett ezen a terepen – mintegy kompenzációként – a hatalomból részt nem kapó ellenzék választógárdája. S a politikai töltet létének és tartalmának a megítélése egyáltalán nem volt magától értetődő.

Közkedvelt teorema volt 1883–1884-ben a zsidóellenes zavargások és a képviselő-választási kerületek térképét összehasonlítani. Utcai zavargásokra ugyan már a per előtt, 1882-ben is sor került, az antiszemita kollektív erőszak hulláma azonban igazából 1883 augusztusában tetőzött és söpört végig az országon. Az 1883 őszen párttá szerveződő antiszemita ekkoriban azt állították: ahol a választott képviselő antiszemita volt (ilyenből hatot számláltak akkor), ott nem került sor utcai zavargásokra.¹⁴² Ebben nem nehéz a felelősségelhárítás mozzanatát is felfedezni. A másik oldal viszont közzétette a zavargó települések országgyűlési képviselőinek névsorát, ezzel is sugallva a politikai antiszemitizmus és az utcai megmozdulások közötti ok-okozati összefüggést.¹⁴³ Az utca és a parlament közötti komplementaritás – előjelektől függetlenül – bevett gondolatnak számított. Az 1883. késő nyári, kora őszi utcai ribillióktól az 1884. júniusi országgyűlési választásokig húzódó (politikátörténeti) ív felvázolása tehát aligha mellőzhető.

Félreértenénk azonban a nyolcvanas évek eleji helyzetet, ha a lokális zsidó-nem zsidó konfliktusokat csupán a politika felhőrégiói felől közelítenénk meg. Emeljünk ki egyetlen esetet az etnokulturális összeütközések közül, hogy ezáltal mintegy modelláljuk az általunk választott „alulnézeti” látószöveget. Példánkat ugyan nem nevezhetjük hétköznapi, legfeljebb „hétközinak”, mégis jelzi azt a mikroszintet, ahonnan felépíteni kívánjuk a gondolatmenetet. A „pásztói eset” nem fordul elő a történelemkönyvekben, nem lett belőle országos esemény, bár az országos lapok hírt adtak felőle. Mi magunk is csak a sajtóból rekonstruáljuk a históriát. Nem a Nyugat-Dunántúl vagy Szabolcs exponált helyein játszódtott, hanem az Alföld és a Hegyvidék határán, egy olyan településen, mely akkor Heves megyéhez tartozott. S ráadásul valamivel „Eszlár előtt”, ha már úgy esett, hogy ezt a határpontot témánk szempontjából időszámítási vízválasztóvá kell avatnunk. De épp ezért választottuk ki a számos hasonló konfliktusok (Losonc, Szerencs stb.) közül, mert valami „eredeti jellegzetességet” vélünk a révén bemutatni.

A vizsály magvát Pásztón 1881 húsvétja táján sikerült elültetni, amikor zsidóellenes falragaszok jelentek meg a nagyközségi rangra sülyesztett Zagyva-parti hajdani mezőváros házain.¹⁴⁴ Horváth László, a járás szolgabírája azonban a zsidóság kezdeménye-

¹⁴² „...láthatják az intézkedő körök, hogy épp ott nem történik rendzavarás, azokban a kerületekben, melyeknek a képviselete jó kezekben van letéve.” *Függetlenség*, 1883. szept. 4. Vidék. Másutt: „A 7 bevallott, nyílt antisemita képviselő kerületében sehol sem történt rendzavarás”. 12 *Röpirat*, 1883. szept. 15. 3. Az antisemita népmozgalom és teendők.

¹⁴³ „Talán nem lesz érdektelen ismerni azokat a képviselőket is, kiknek kerületeikben zavargások előfordultak.” Egy kis statisztika. *Egyenlőség*, 1883. nov. 4. A legtöbb „zavargós háttérű” képviselőt eszerint Pozsony (10), Zala (8), Somogy (5), Vas (5) és Sopron (4) megye produkálta.

¹⁴⁴ Az egyik szövege így hangzott: „Tisztelt polgártársak! Lépjünk fel erősen ezen fattyúnövés elnyomása iránt; mert ha hagyjuk nőni, akkor később fává válik és baltával kell kivágni, de még most csak lábbal kell letiporni. Tehát fel, polgártársak! Ne hagyjuk magunkat ezen nyomorult, ide vándorolt fattyú népségtől. Előre! ez legyen jelszavunk. Conjurati. A falragasz szövegét a hitközséget képviselő Dr. Vaisz Sándor ügyvéd mutatta be később a tárgyaláson. PN, 1881. okt. 6. Törvényszéki csarnok.

zése ellenére sem volt hajlandó vizsgálatot indítani az ügyben, mindössze „ártatlan heccnek” tekintette a dolgot. A német eredetű „hecc” (die Hetze – hajsza) valami más, mint a szintén német származású „kravall”.¹⁴⁵ S végképp különbözik az ekkoriban világhírnévre vergődő orosz „pogromtól”.¹⁴⁶ Akárhogy is nevezzük, az ellentétek Pásztón 1881. szeptember végén ismét kiéleződtek. A színhely először a Zöldfa vendéglő volt, amelyet többnyire zsidók látogattak. Ki tudja, mi okból, de itt támadt kedve egyszer az állomásfőnöknek, hogy a cigánnyal elhúzassa a hep-hep nótát. Meglepődött, hogy eltanácsolták onnan.¹⁴⁷ Aztán szeptember 24-én, szombaton Plathy Adorján orvos a zsinagógával szemközt Bock kocsmában szintén „hep-hep”-ezett, majd kocsijával neki-hajtott a templom közelében gyülekező tömegnek, amely harciasan szembeszegült vele és sárral megdobálta. Hiába sietett segítségére Kiriák kádár és Winkler hentes. Szégyenszemre meg kellett hátrálniuk. Plathy ugyan hazament puskáért, de aztán a bíró lebeszélte arról, hogy folytassa a heccet. Az utcai inzultusok azonban másnap is folytatódtak, hiába intette Hován József plébános békességre híveit. A Plathy-féle ügyből törvényszéki tárgyalás lett, amely alatt már egész kis kórus fújta a városház előtt az ominózus hep-hep nótát. Az affér részben az izraelita hitközség küldöttsége, részben Hám Gyula gyöngyösi szolgabíró és az alispán közvetítésével megjárta a belügyminisztériumot is. Eközben az itteni jegyzőre várt az a törvényszéki eljáráshoz illően komoly feladat, hogy az akkoriban mindenki által ismert Istóczy-, vagy másként hep-hep nóta „hiteles szövegét” a vizsgálati anyaghoz mellékelje.¹⁴⁸ A tanúk két pártra szakadtak: azt mindenki elismerte (még Plathy is), hogy gyakorta húzatta cigányokkal kocsiról a hep-hepet, a keresztény tanúk azonban váltig állították, hogy az ominózus szeptemberi szombaton zsidó gyerekek provokálták is Plathyt a zsinagóga előtt.

Tárgyalásra végül visszakérült az ügy a pásztói szolgabírói hivatalba, a már kezdetől sem épp elfogulatlanságáról híres Horváth László elé, aki bizonyára úgy érezte, hogy salomoni ítéletet hozott 1882. április 18-án. A konfliktusban aktívan részt vevő zsidókat 100 forint pénzbüntetésre és 8 nap elzárásra, az ügyet kirobbantó Plathyt 75 forintra, a többi keresztény „aktivistát” 5-5 forint (!) pénzbírságra ítélte.¹⁴⁹ Csak megjegyezzük, hogy ekkor már eltűnt Solymosi Eszter, de a kereséséről, a még meg sem indult vizsgálatról Hevesben még senkinek sem lehetett tudomása. Ennyi bepillantás talán elég is a közigazgatással összefonódott bíraskodás, tágabb értelemben a konfliktus-

¹⁴⁵ Miskolczy, 2005. 360.

¹⁴⁶ Klier, 1992. 13; „a pogromot az állam nyílt vagy titkolt részvétele teszi pogrommá.” Kecskeméti, 2006. 132. Szerintünk a különbség másban is megmutatkozik, amint azt a nemzetközi kitekintésben még részletesen tárgyalni fogjuk.

¹⁴⁷ PN, 1881. szept. 28. Áldori Bertalan: A pásztói zsidók (Levél a szerkesztőhöz); PN, 1881. szept. 30. A közönség köréből (Kövári Móríc Lajos); PN, 1881. okt. 1. A közönség köréből (Áldori Bertalan). A Zikczene a jiddis Siebzehn (tizenhét) pénzszámláláskor mormolt deformált változatára utal. Lengyel, 1996. 958. A nóta eredeti német szövegében természetesen még szó sem esett Solymosi Eszterről. Ízelítőül az első versszak: „Es ist im Dorfe der Jude Gouverneur / Gibt Vitriol anstatt Schnaps für Geld her / Zikczene, zakczene schind't er den Goj / Tatele, Mamele fingen Lechodoj”. Aztán nálunk az eszlári esetre, sőt Zala megyére vonatkozó strófák rakódtak a „nép ajkán” a dalra. Egy későbbi magyar változat kottáját és szövegét közölte a *Füistölő* című antiszemita élcslap. Maradva az első versszaknál: „A zsidó kis király a faluba / Pálínkás bolt a rezidencia / Zikczene, zakczene zümmög a zsidó / Tatele Mamele sárga bugyogó”. (*Füistölő*, 1883. nov. 1.) Talán ennyi elég is a magyar antiszemitizmus nyelvi originalitásáról. A dallam azonban inkább egy magyar nótára emlékeztet.

¹⁴⁸ PN, 1881. okt. 3. Törvényszéki csarnok; PN, 1881. okt. 6. Törvényszéki csarnok; PN, 1881. okt. 7. Különfélék; PN, 1881. okt. 18. Különfélék.

¹⁴⁹ *Egyetértés*, 1882. ápr. 15.

kezelés helyi normáiról és gyakorlatáról. Amit azonban szintén látnunk kell, az az, hogy a hecc szítóival és a lokális hatalommal (ami nem ugyanaz!) már nem egy tehetetlen, sor-sába némán beletörődő zsidó közösség állt szemben, hanem olyan individuumokból álló csoport, akik az emancipáció útján elindulva, akár a tettelegesséig öntudatosan vállalták a társadalmi konfliktusokat. S ez az egyenjogúságára ébredt helyi szint mint háttér ott munkál csaknem minden későbbi mikroszintű affér mögött. Az már csak ráadás, hogy az ítéleten felbuzdulva a 12 *Röpirat* egyenesen azt állította, hogy Pásztón „valójában zsidók űztek keresztényeket”.¹⁵⁰

Eközben letről felfelé csatornázva már javában folyt az ún. vassvári kérvény vitája a képviselőházban, amely a keresztény-zsidó vegyes házasság ellen irányult, s amit ráadásul Istóczy megfejtelt az emancipációs törvény visszavonása iránti igénybejelentésével.¹⁵¹ A petíciós mozgalomról mint mobilizációs technikáról, annak német gyökereiről még szó esik a későbbiekben. Ekkoriban kezdődött a municipális szinten az 1882. márciusi szatmári felirat tárgyalása is, amely a zsidó bevándorlás korlátozását vette célba. Először Szatmárnémeti városán kívül csak öt megye (Heves, Győr, Somogy, Hajdu, Torontál), majd további 9 megye csatlakozott a petícióhoz (Arad, Borsod, Udvarhely, Hont, Komárom, Fejér, Maros-Torda, Pozsony, Szabolcs). A parlamenti vitára már az eszlári ügy parlamenti kirobbantása után került sor, s ennek is tulajdonítható, hogy a parlamenti ülészek zárása előtt Tisza Kálmán Ónody Géza felszólalására igen élesen reagált. Szerinte a felszólaló „szellemidézési bajban szenved”, s „az a szellem, melyet idéz, az a roszt [sic!] szellem a középkori vad, durva korszak szelleme és e szellemet, azt hiszem sem e házban, sem e hazában meghonosítani nem fogják”. Félreérthetlenné tette, hogy keményen fel fog lépni az izgatás (és következményei) ellen: „ha – mitől megment, remélem a magyar nép és Magyarország lakosainak józansága – az ilyen felszólalásoknak, melyek a képviselői immunitás és a képviselőház tekintélyének köpenyébe burkoltan löketnek ki a nép közé, következése lenne, az akkor életbe léptetendő szigorú rendszabályok és az azok folytán okozandó fájdalmak, a netalán kiömlendő vér azokra fog szállni, a kik az ilyen izgatásoknak eszközlői voltak”.¹⁵² Nem lehetett kétséges, hogy ez a petíció is elbukik. Ám ezzel a várható kimenetellel az antiszemita mozgalom fő korifeusai is eleve tisztában lehettek, s a kívülről történő nyomásgyakorlás és a helyi mobilizációs technikák kipróbálásán túl nem is szántak az ilyen akcióknak más funkciót.

¹⁵⁰ 12 *Röpirat*, 1882. máj. 15. 27. A zsidó harctérről.

¹⁵¹ Az eredetileg a vassvári alesperesi kerület katolikus lelkészei által felterjesztett kérelmet Istóczy 1882. január 11-én nyújtotta be a képviselőháznak. A kérvény szövege és a vita: KN, 1881–84, III. 129–138. (1882. febr. 18.) Lásd még: 12 *Röpirat*, 1882. márc. 15. 3–17. A vassvári kérvény vitája a parlamentben; Bary, 1933. 16–17; Kubinszky, 1976. 134–135; Szabad, 1982. 72–73. Annak a 16 képviselőtársának, aki határozati javaslatát aláírta (az emancipáció eltörlésének követelését ezek utólag tagadták), Istóczy a bécsi bolhapiacon vásárolt „akasztott lengyel zsidót” ábrázoló órafityegőket ajándékozott. *Függetlenség*, 1882. febr. 22. Ezen az „ártatlan heccen” nemcsak az aláíróknak lehetett elgondolkodnivalója a magas politikai elit tagjai között...

¹⁵² A szatmári kérvény 1882. március 2-án kelt. A vita: KN, 1881–84, VI. 242–278. (1882. jún. 7; 9.) A vitában felszólalt többek között Herman Ottó, Tisza Kálmán (többször is), Ónody Géza, Somssich Pál, Istóczy Győző, Wahrmann Mór, Szalay Imre, Busbach Péter, Irányi Dániel. Lásd még: Kubinszky, 1976. 136–140; Fischer, 1988. 48; Szabó Miklós, 2003. 111–112; Nemes, 2007. 31–32. Az ülészek utolsó előtti napján e vita reakciójaként inzultálta Istóczy Győző Wahrmann Mórt, s e konfliktus következtében ketjük között párbajra is sor került. A párbajról lásd Gluck, 2006. 177–181.

UTCÁK NÉPE

Az eszlári „népizgatottság” kapcsán már utaltam a tömegpszichológia régi dilemmájára, a spontán összeverődött és az intézményesen szervezett tömeget illetően.¹⁵³ Különösen azért, mert az utóbbit a modernitásba való átmenettel, a népmozgalommal, a forradalommal kapcsolták össze. Valószínűleg ezzel is összefügg, hogy a kollektív erőszak történetét tárgyaló, ma már klasszikus szerzők hosszú időn keresztül nem foglalkoztak a 19. századi antiszemita zavargásokkal.¹⁵⁴ Csak újabban, elsősorban az oroszországi és németországi századvég történeti irodalma tűzte napirendre ezeknek a mozgalmaknak a megértését.¹⁵⁵ Az alapvető dilemma az volt, hogy látszólag, megjelenési formájukat, szertartásait, a felszínre törő tudattartalmakat tekintve ezek nagyon is középkori jelenségeknek tűntek, miközben az ideológia, a propagandamódszerek, a jelenségek futótűzszerű terjedése alapján egyértelműnek látszott az is, hogy kifejezetten modern megnyilvánulásokkal állunk szemben.¹⁵⁶ Ismét egy történelmi jelenség, amikor a tradicionális-modern fogalom pár mereven szembeállítva értelmezhetetlennek bizonyul.

A kollektív erőszak országosan terjedő helyi megnyilvánulásait leginkább valamilyen természeti csapás (vihar, szökőár, tűzvész, esetleg járvány) metaforáival szokás ábrázolni az irodalomban.¹⁵⁷ Nincs ebben semmi meglepő, különösen ha Freud „tarajos hullámain” emlékezetünkbe idézzük. Egyébként már az 1848-as zavargások is ilyenfajta „tűz-víz vízióba” öltöztetettek.¹⁵⁸ Anélkül, hogy a képi megjelenítést bármiféle kritikával illethők (hiszen a viharban is együtt kapunk a nyakunkba villámot és esőt), megjegyzendő, hogy a dolgok ilyenén felfogása nemcsak vizuálisan foglal ellentmondásos dolgokat magában. Egyrészt, így a dolgoknak meglehetősen irracionális, természeti meghatározottsága van, amelyben az „emberi tényezőnek”, a szubjektumnak a szerepét (akár a vész elhárításában) nagyon nehéz pontosan megjelölni. Másrészt, a vész egyik helyről a másikra, a helyszínek érintkezése révén, lökészerűen terjed. S közben meg kell fejtenünk a terjedés mechanizmusát is. Viszont, ha mondjuk, kizárólag tűzvészre gondolunk, mindegy, ahova a lángnyelvek elérnek, közös éghető gyúanyagunk kell lennie, amely átveszi és továbbítja a szikrát. Permanens a feltételezés, hogy lehetett valamilyen gyújtogató is, aki esetleg szétlocsolta a gyújtófoliadékot. A dolgok legmélyén pedig valahol eleve ott izzik valamilyen tartós feszültség, ami belobban és táplálja a lángokat. Amíg a tűz terjedése nehezen lokalizálható, megállítható folyamat, addig például a szökőár hulláma mély vízben, fokozatosan távolodva az epicentrumtól lassacskán elhal.

A folyamat ábrázolásában egyértelmű, hogy az 1883-ban is a központokból a periferiák felé haladt: Pozsonyból és Pestről indult, majd a nagyobb vidéki városokba csapott át, s onnan terjedt tova a kisebb települések, a falvak irányába. Az elsőség ekkor is Pozsonyé, mint ahogy 1848-ban és 1882-ben is a hajdani koronázóvárosnak tulajdonít-

¹⁵³ Gabriel de Tarde megkülönböztetése szerint: a „naturális” és a „mesterséges” tömeg. Moscovici, 1985. 160–170; Pataki, 1998. 26–31.

¹⁵⁴ Tilly, 1975; Hobsbawm, 1974.

¹⁵⁵ Klier–Lambroza, 1992; Hoffmann–Bergmann–Smith, 2002. Introduction, 1–23.; Karády, 2000. 369–370.

¹⁵⁶ A középkori és kora újkori erőszak rituáléjára lásd Davis: Az erőszak..., 2001. 139–169.

¹⁵⁷ „Az antiszemita hullám rövidesen átsapott vidékre is.” Kubinszky, 1976. 110. „mikor 1883. augusztus 3-án megszületett a felmentő ítélet, a Felvidéktől a Drávaig kitört a vihar.” Bősze, 1991. 76. „A Dunántúlon szinte valamennyi megyét elérte a vihar, a leghevesebben azonban Somogyban és Zalában tombolt.” Uo. 82.

¹⁵⁸ „A megmozdulások a pesti központból kiindulva futótűzként terjedtek az országban. Még el sem csitulak a fővárosi tüntetés keltette hullámok, amikor Pozsonyban kiújult a vihar.” Haraszi: 1848 [1999.] 193.

tatik ez a kétes dicsőség.¹⁵⁹ Az események radikális kezelési módja is már korábban kialakult. A statáriumot, azaz a rögtönítélő bíróság bevezetését Magyarországon egy 1868-as rendelet szabályozta.¹⁶⁰ Eszerint csakis a vagyon elleni bűntettek és „a rablási célzattal egybekötött gyilkosságok”, gyűjtogatások tartoztak a rögtön bíróságok illetőségi körébe. A gond a megfogalmazással abból adódott, hogy az 1878:V. tc. „a »rablógyilkosságok« kifejezést” a „specifikus bűntettek” sorában már nem ismeri, nem használja. Ennek értelmében a jogalkalmazáskor állandó konfliktus volt a megyei törvényszékek értelmezése és az igazságügy-miniszter álláspontja között. Különössége a helyzetnek, hogy ha nem is az antiszemita zavargások miatt, de statárium Somogyban már 1883 júniusától érvényben volt. Ám ennek ellenére ez a megye ugyancsak élenjáró szerepet játszott az augusztusban kezdődő ribilliók idején.¹⁶¹ A statárium bevezetését illetően rendszeresen visszatérő konfliktus alakult ki Tisza és igazságügy-minisztere, Pauler Tivadar között is. Pauler ragaszkodott ahhoz, hogy az érvényben levő szabályozás szerint statáriumot csakis a törvényhatóság kérésére és az egész törvényhatóság területére lehet kihirdetni. Az igazságügy-miniszter álláspontja nemcsak a formális joghoz kötődő szemléletéből (amúgy a törvényesség betartatása a dolga), hanem emberi-politikai velleitásaiból is következett. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy a rögtönítélő bíróság szinte kizárólag halálos ítéletet hozhatott, s fellebbezésnek sem volt helye, legfeljebb kegyelemnek. Amikor 1882 őszén Tisza szélesebb körű statáriális felhatalmazást javasolt, Paulernek bizony nagyon főtt a feje, hogy miként tagadhatná meg hozzájárulását.¹⁶²

Nyugat-magyarországi előjátszmák, 1882

S itt prologusként elengedhetetlen szólnunk az 1882. nyári–ősi antiszemita zavargásokról. Bár ezek még aligha hozhatók közvetlen összefüggésbe az eszlári ügygel. Egyrészt azért nem, mert ekkoriban az eszlári vizsgálat éppen semmilyen érdekes fordulatot nem mutatott, mondhatnánk, éppen holtpontra jutott, másrészt a mozgalmak a Tiszától átellenben távol, Nyugat-Dunántúlon robbantak ki. Az „első hullám” – nem sokkal az után, hogy a parlamenti ülésszak véget ért – 1882 júliusának elején jelentkezett, bár leginkább sporadikus utcai konfliktusok alakjában. Pápán (Veszprém megye) keresztény napszámosok és zsidó fiatalok közötti összetűzés után három napig tartottak az ablakbeverések.¹⁶³ De július 10-én hétfőn este Szombathelyen (Vas megye) is iparoslegények zúzták be a zsinagóga ablakait.¹⁶⁴

Az 1882 őszi második hullámnak már egyértelműen Pozsony volt az elindítója.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Miskolczi, 2005.

¹⁶⁰ *Rendeletek tára*, II. évf. 1868. 520–533.

¹⁶¹ MOL K 148 – 1883 – XIV. D – 3377. 87. cs. 142–143. Pauler Tivadar IM – Tisza Kálmán BM (1883. szept. 27.). Somogy megyére az 1883. június 9-én kelt 34 285. sz. BM rendelet a közbiztonság rendkívül rossz állapota miatt hirdette ki a rögtönítélkezést. Bősze, 1991. 81.

¹⁶² A délben kezdődött minisztertanácsi „ülés végefelé Tisza a zsidózavargások [sic!] alkalmából igen szigorú felhatalmazást tartalmazó javaslatot hoz szóba, melyhez én ezen formában nem járulhatok: remélem megszűnnek a kicsapongások és azokkal a draconicus intézkedések szükségessége”. Pauler: Napi jegyzetek, 1882. okt. 4. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611/II.

¹⁶³ „Első hullámként” a pápai esetet Nemes Róbert illesztette a sorba. Nemes, 2007. 32.

¹⁶⁴ Rácskay, 1987. 549–550. A kinyomozott tetteseket a július 25-i néptárgyaláson 1–15 napi fogságra és pénzbüntetésre ítélték. Rácskay szerint „a 82-es évben főleg a városi, községi kispolgárság volt a megyei antiszemitizmus bázisa”. Uo. 550. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd még Rácskay, 1993.

¹⁶⁵ Különös módon az 1882. őszi pozsonyi eseménysor mindössze egy zárójeles említést kap Kubinszky könyvében, aki a sajtóizgatás korai következményeként interpretálja a dolgot. Kubinszky, 1976. 93. Szabó Miklós viszont kitér rá. Szabó Miklós, 2003. 112. Elsődleges forrásként a *Pester Lloyd* eszlári tudósítójaként már ismert Karl Geist brosúrájára támaszkodik. Geist két tényezőre vezeti vissza az 1882. szeptem-

Hogy konkrétan mi robbantotta ki az utcai zavargásokat, azt homály fedi. Simonyi Iván (1838–1904) lapja, a *Westungarische Grenzbote* még azt sem átalította hirdetni, hogy „a zavargás élén zsidók állottak, hogy a keresztényeket izgatással vádolhassák”.¹⁶⁶ Nem nehéz a lap törekvésében az önfelmentés szándékát tetten érni. Tény, hogy a mozgolódásokhoz szeptember 27-én, szerdán este egészen ártalmatlannak látszó esemény szolgált ürügyül: a polgármester beszámolója szerint „az aggostyán egylet zenekara” „néhány egyén tiszteletére zeneestélyt” rendezett, s az erre az alkalomra összegyűlt tömeg, főleg gyerekek, fiatal emberek és munkások „Éljen Istóczy!” felkiáltásokkal nekikezdték a zsidók által lakott lakások ablakait kővel beverni. Ugyanez ismétlődött másnap is, bár a polgármester leírása szerint a tettesek ekkor már „csavargók, napszámosok és deákok” voltak.¹⁶⁷ Az első nap fejleményeit a városi rendőrség még kezelni tudta, a második napon azonban, különösen, amikor a zsidó boltok feltörése és kirablása is napirendre került, a polgármester a városi katonai parancsnoksághoz fordult segítségért. A hadsereg beavatkozása eredményeképpen „40 kicsapongó egyén befogatott”. A városi vezetés 29-én rendkívüli tanácsulésen rendkívüli határozatokkal próbált úrrá lenni az eseményeken: a tanácsnokok állandó ügyeletet („Permanenz”) tartottak a városházán, nappal és éjjel a kapitányi hivattal együttműködő katonai őrzőkatokat szerveztek, hogy a „véderő jókorán használtassék” (a fogalmazásból érezhető, hogy eddig elkéstek a bevetéssel), a gázlámpákat egész éjjel égve hagyták, s felhívták a lakosságot, hogy a nagyobb csoportosulásoktól tartózkodjék, s hogy a házbelleket este és éjjel tartsák otthon. Döntöttek arról is, hogy a következő hétre (október 2–7-ig) tervezett országos vásárt ne tartsák meg.¹⁶⁸ Az intézkedések azonban nem bizonyultak elégségesnek, s úgy látszik, a tüzekre amúgy áldásos eső sem hozta meg a szunnyadó parázs kioltását. A tömeg ráadásul „nagyszámú tót népséggel megerősödve” a Kecse kapuhoz vonult és Kohn fűszeres boltjára támadt rá. Az üzletet teljesen kifosztották. De másutt is törtek, zúztak. Éjfél tájban, a szokásos közáporos ablakbeveréses előkészítés után a Tedesco palota emeleti lakásából dobálták ki a háziúr bútorait.¹⁶⁹

ber végi pozsonyi „tumultust”. Egyfelől a mindenfelől összetömörült nagyszámú „munkásproletariátusra” (ami nála elsősorban tulajdon-, műveltség-, morálistartás-nélküliséget jelent), másrészt a pozsonyi népességben kétségtelenül jelen levő antiszemita alaphangulatra. Az első Szabó Miklósnál „lumpen meszterlegény elemekként” (!?) bukkan elő, a második említetlen marad. Geist fontosnak tartja leszögezni, hogy az utóbbi nem jelenti azt, hogy a polgárság „Kravallt” akar, mégis léggömböt biztosít ahhoz. Geist, 1882. 13–14. Az 1882-es pozsonyi kravall történetét levéltári források és sajtó alapján legújabbban Petra Rybářová disszertációja foglalta össze. Rybářová, 2007. 109–117. Ezúton köszönöm Roman Holecnek és Gabriela Doudekóvának, hogy felhívták a figyelmemet erre a gépiratos munkára.

¹⁶⁶ Zsidóellenes zavargások Pozsonyban. *Függetlenség*, 1882. okt. 1.

¹⁶⁷ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3374. Gottl Mór polgármester – BM (Pozsony, 1882. szept. 29.). Jekelfalussy Lajos összefoglaló jelentése szerint, amely a városi kapitány jelentésén alapult, „József Ó Fensége nevét viselő agg harcosok egyletében alakult özvegyeket és árvákat segélyező fiók egyletének elnöke és tisztviselői tiszteletére” adtak az illetők lakásának udvarán esti zenét, majd később „Éljen Istóczy!”, „Éljen Simonyi!” kiáltások hangzottak el, majd „a Lajos király térre a vármegye háza elé tömörült” tömeg „a Frank Leitersdorfer féle lakház és kereskedés ablakait” verte be. MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 75. Jekelfalussy Lajos – ME (1882. okt. 7.). Szlovák sajtóértésülés szerint „Éljen Istóczy, éljen Ónody, éljen Simonyi!” kiáltások hangzottak el. Rybářová, 2007. 109.

¹⁶⁸ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3374. Gottl polgármester – BM (Pozsony, 1882. szept. 29.). Jekelfalussy zárójelentéséből újabb részletekre derül fény: ekkor először, este 7 órakor ismét a Lajos király téren gyülekezett a tömeg, s bár katonai segítséggel sikerült megtisztítani a teret, 1/2 tájban újabb csoportosulás támadt az Újvároson, ahol „a téren levő zsidó pálinka házakat, boltokat és korcsmákat megrohanta és fosztogatta”. MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 76. Jekelfalussy Lajos – ME (1882. okt. 7.).

¹⁶⁹ *Függetlenség*, 1882. okt. 1. A Vár utcában levő Tedesco-házban a neológ hitközség imaháza és az iskola állt. Rybářová, 2007. 109.

Látható, hogy a rendbontás már az óvárosból a Várhegyre (Terézváros) és az északkeleti Újvárosra is áterjedt. Ekkor már erősebb beavatkozást sürgettek a hitközségi előljáróságok is. S a felbőszült tömeg a szuronyokkal oszlató katonaságnak is nekiment.¹⁷⁰

Hozzá tartozik a történetek megértéséhez, hogy a főispán szeptember végén éppen Erdélyben tartózkodott, s ezért Tisza Jekelfalussy Lajos belügyminisztériumi osztályfőnököt küldte sürgősen Pozsonyba kormánybiztosként, hogy saját szemével győződjön meg arról, vajon szükség van-e a statárium bevezetésére.¹⁷¹ A kormánybiztos előbb távirati, majd október 1-jén kelt hosszabb jelentése a hatalmi logika másik látószögét mutatja: „Úgy látom, az Istóczy, Ónody, Simonyi trifolium szövetség az ily zavarok előidézésére a communisticus munkás osztállyal, s ezeket akarják nemtelen tüntetési céljaikra felhasználni, azért mondta Verhovay Nyíregyházán, hogy *miután Eszláron megbuktunk, átvisszük a társadalmi térre az izgatót*. Az első pozsonyi zavar ennek tulajdonítható, az ismétlés a hatóság tudatlanságának, erélytelenségének és félelmének – a pozsonyi polgárok mind antisemiták, ők gyönyörködtek a zavaron, mert biztosak voltak abban, hogy őket nem bántják, ezt tudva a hatóság nem mert intézkedni, sőt a katonaság jóakarató működését is megbénította, a menyinyiben [sic!] a katonai parancsnok azon javaslatát, hogy a katonaság előlegesen vonuljon ki, – meg nem engedte, s a kivonulást mindig akkor kérte, midőn a zavar már megkezdődött.” (Kiemelés – K. Gy.)¹⁷² A mesziről jött ember magabiztosságával szölte le a helyi vezetőket és magának tulajdonította a határozott intézkedéseket (csoportosulás és veszélyes helyek betiltása), s aznap, vasárnap lévén „megrettentésül” valóban korábban vonultatta fel a katonaságot. Ekkorra el is csendesedtek a pozsonyi utcák. Az intézkedéssor, hogy szeptember 30-án „a város öt legveszélyesebb helyére (Zsidó utca – Blumnethal – Zuckermándli – Ferenc József és Ferdinánd városrész...)” már délután nagyobb katonai csapatok vonultak ki, és másnap hajnali ötig őrzőjáratok cirkáltak, megtette hatását.¹⁷³

Aligha került volna sor a statárium bevezetésére, ha az események nem ragadták volna magukkal a vidéket is. Szeptember 30-án Szentgyörgyön (és már nem is először) ablakbeverés, Cseklészen ablakbeverés és boltfosztogatás történt. Október 1-jén Szempén és Bazinban törtek éjjel be ablakokat, s kisebb kihágásokat jelentett az Erdélyből immár visszaérkezett főispán Récséről, Ivánkáról, Horvátgurábról, Stomfáról, Diószegről, Nagymagyarról, Sáápról és Radosról is.¹⁷⁴ Szlovákok, németek, magyarok, horvátok

¹⁷⁰ Tisza Kálmán mint miniszterelnök és belügyminiszter 29-én két táviratot is kapott. Az egyiket Popper Sámuel küldte, az izraelita hitközség előljárója (Vorstand der isr. Cultusgemeinde), a másikat Mandl Manó a „pozsonyi izraelita kongressz valláskülömbőség” [sic!] nevében. MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3351. A károk a becslések szerint megközelítették a 10 000 forintot. MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 98–99. Melléklet Jekelfalussy Lajos – ME (1882. okt. 7.) jelentéséhez.

¹⁷¹ Jekelfalussy Lajos (*1848) 1879 és 1890 között a Közrendészeti, Államrendőrségi és Közbiztonsági Osztály főnöke volt a belügyminisztériumban. Székely, 1980. 33. Nemes családok I. 1905. 301.

¹⁷² MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3351. Jekelfalussy – Tisza (Pozsony, 1882. okt. 1.). Már megérkezése napján elrendelte „a pálinka boltok kolcsmák [sic!] és rossz hírű kávéházak betiltását este 7 órakor” és ugyanakkortól az utcai csoportosulást. Uo. 1882 – XIV. D. – 3379. Jekelfalussy távirata Tiszának (1882. szept. 30.).

¹⁷³ MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 79–80. Jekelfalussy Lajos – ME (1882. okt. 7.). Az elfogottak és kitoloncoltak száma azonban csak lassan kevesbedett. Ugyanis ezentúl azokat érte represszió, akik nem engedelmessé váltak a kényszerintézkedéseknek (például felszólítás ellenére nem hagyták el a kocsmát stb.). Szeptember 30-án 34 elfogatásra került sor (közülük 22 idegen kitoloncoltatott). Október 2-án 10 elfogatás (8 idegen), október 3-án már csak 2 idegen, 4-én pedig egy fő került horogra (utóbbi lopásért). Uo. 85–86.

¹⁷⁴ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3430. Gf. Esterházy István főispán – Tisza Kálmán ME, távirat (Pozsony, 1882. okt. 2.).

által vegyesen lakott falvak egyaránt feljegyezték magukat a lázongások megyei térképére. Ekkor már a statáriummal szemben korábban óvatos kormánybiztos és a vonakodó igazságügy-miniszter is elkerülhetetlennek látta a rendkívüli állapot kihirdetését, hogy „a szélsőségek az eddigieknél még nagyobb tért ne csak ne foglaljanak, hanem hogy a félrevezetett nép felzaklatott érzelmei mielőbb egészen lecsillapuljanak”.¹⁷⁵

Kormánybiztosi kinevezést végül a főispán kapott, Jekelfalussy pedig visszatérhetett a fővárosba. Megbízatását nagy összefoglaló zárójelentéssel koronázta meg.¹⁷⁶ Ebben minden korábbinál részletesebben áttekintette a pozsonyi eseményeket. Azt is, amit csak beszámolókból ismert, s azt is, aminek maga is tevőleges részese volt. A sikereket természetesen magának és a pozsonyi katonai parancsnoknak, Patty Adolf altábornagynak tulajdonította. Kárhoztatta a helyi hatóságok tehetetlenségét. A vizsgálat során kiderült új mozzanatként említette, miszerint bebizonyosodott, hogy egy bizonyos „Frühwirt Sámuel üveges” „a kicsapongás előtt bor utalványokat osztogatott”. Továbbá annak a véleményének is hangot adott, hogy „a kicsapongás teljesen szervezett volt, a fűttek mineműségéhez képest indult a lázongó csapat jobbra, balra, valamint szétszaladt. A főintézőket, kik kétségtelenül nem az iparos vagy munkás osztályhoz tartoztak, nem sikerült ki-puhatolni, – mert a mint szemtanuk állítják, ezek a tett helyszínén nem voltak jelen.”¹⁷⁷ Azt is kiemelte ugyanakkor, hogy sem a zsidó közösség előljárói, sem ő maga nem tartotta volna már elengedhetetlennek a statárium kihirdetését. Mi több, 3-án maga a főispán is táviratában „a rögtönbíráskodás kihirdetését egyelőre függőben tartandónak gondolta”.¹⁷⁸ A táviratok keresztül-kasul sűrű forgalmában azonban a központi döntés valójában már megszületett. Legfeljebb a kihirdetés időzítése lehetett kérdéses.

Az alispán utólag, október 12-én teljesen indokolatlannak minősítette a rendkívüli állapot fenntartását, sőt már bevezetését is.¹⁷⁹ A „megye első tisztviselőjének” érveléséből kihallik a mundér becsületének védelme, egyúttal azt is sejteti, hogy valószínűleg nem értett egyet a fővárosból a helyszínre küldött belügyi tanácsos helyzetmegítélésével. Nem igazán játszott azonban az alispán kezére az a hivatalos hír, hogy a galántai katonai gyakorlatról hazatért „szabadságolt legénység Alsószeli, Pered és Királyrév községekben az izraeliták ablakait beverte” (színmagyar falvak!), ráadásul „Alsószeli-ben több előljárót és községi képviselőt” is „megsértett”.¹⁸⁰

A dolog érdeméhez tartozik, hogy közben parlamenti vihar is keletkezett a pozsonyi

¹⁷⁵ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3399. Hivatalból. IM tisztázat (1882. okt. 2.).

¹⁷⁶ MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 72–92. Jekelfalussy Lajos – ME (1882. okt. 7.). Ténykedését a helyiek nem ítélték meg olyan pozitíven, mint ő maga. A „Jägerfalussy” gúnynévet adták neki. Rybářová, 2007. 112.

¹⁷⁷ MOL K 149. 6. d. 6. t. 1362. res./1882. 89–90. Kitarzott azon álláspontja mellett, hogy az egész „botrányos kicsapongás” háttérében az állt, hogy „az antisemitiscus vezér szereplők a social-communitiscus munkás pártktól léptek szövetségre.” Uo. 90. Azzal a problémával, hogy létezett-e ilyen munkáspárt ekkoriban Pozsonyban, az összeszküvés-elmélet jegyében nem foglalkozott.

¹⁷⁸ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 3421. (távirat. Esterházy, Pozsony – Tisza ME, okt. 3. 6.50).

¹⁷⁹ „...közbiztonsági állapotaink az antisemitiscus mozgalmak által an[n]yira el nem fajultak, miszerint ilyen rendkívüli eszköz alkalmazása által már most helyén volna, de továbbá azért is, mert a hírlapi tudósítók ál és túlzott hírei alapján a megye meghallgatala [sic!] nélkül ilyen rendszabály alkalmazását el nem ismerhetem ezen időpontban a midőn tények igazolták már, hogy ha nem gyaníhattuk is mely helyen tör ki a megyéhez tartozó 5 város és 300 község közül tömegesebb kihágás, ilyeneknek tudomására jutván közhatalosi intézkedéseink elég sikeresek voltak a megháborított közrendet azonnal helyre állítani, a közbátorlétet biztosítani s a kihágások ismétlődését megakadályozni.” MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – ad 3351. Schott József alispán – Főispán (Pozsony, 1882. okt. 12.).

¹⁸⁰ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – ad 3569. Gf. Esterházy István – BM távirat (1882. okt. 12.).

statárium körül. Október 9-én a függetlenségek nevében Mocsáry Lajos, majd 11-én Simonyi Iván interpellálta a miniszterelnököt, hogy a megye kifejezett kérése nélkül hogyan is hirdethette ki a rögtönítélkezést. Tisza először pragmatikusan fogta fel a választ, amennyiben egyszerűen köteleességének tekintette a rend fenntartását. Simonyinak válaszolva viszont már kijelentette: „Egy lélegzet alatt szabadelvűnek, szabadságszeretőnek lenni és ugyanazon egy lélegzet alatt egy, az országban levő fajt, vagy felekezetet vogelfreinek deklarálni, ez együtt nem megy.” Szinte észrevétlenül utalt vissza június beszédének alig burkolt fenyegetésére, sőt tovább is ment, amennyiben az úgynevezett zsidókérdést a társadalmi feszültségek veszélyzónájába utalta: „Ha hatni akar arra, hogy a zavarok meg ne történjenek, méltóztassék egy kissé meggondolni: vannak bizonyos dolgok, melyeket – meglehet, sőt hiszem, ez esetben azon szándék nélkül, hogy ilyen eredményre vezessenek – hirdetnek mindennap egyes emberek, de azután ezen eljárás idézi mégis elő azon mozgalmat, a melyet önmaguk is elítélnek. És meggondolva azt, hogy nem nagy dicsőség az senkinek, ha a közbiztonság veszélyeztetésére hogy boltok kirablására összegyűlt tömegek éljenek és emlegessék nevét, meggondolva ezt, óvakodjék ezen tűzzel játszani, a melyet eloltani azután nem tudnak. És méltassa figyelmére a t. ház, hogy igen, első percben ez zsidóügy, de méltóztassanak meghinni, ha az első lépést a mozgalom megtette, jön utána a második lépés, mely azután vagyontalanok ügye a vagyonosok ellen, a mely többé azután nem zsidóügy.”¹⁸¹ Csernátony Lajos interpellációjára pedig, amely a nyíregyházi vizsgálat visszasságait firtatta, összekapcsolta a két ügyet, mármint a pozsonyit és az eszlárit, amennyiben kijelentette, hogy az eljárást ott, Nyíregyházán akarja befejeztetni, „s ha sikerülne is a nép hangulatát olyanná tenni, mely az eljárás szabadságát veszélyeztethetné: lesz gondom rá, hogy ez ne sikerüljön; mert van még hatalom, amely minden ilyen törekvést meggátolhat”.¹⁸² Tisza tehát Pozsonnyal kapcsolatban kezdettől Jekelfalussy véleményét fogadta el, ezt küldte tovább Ferenc Józsefnek küldött előterjesztésében is.¹⁸³ Így aztán nem csoda, ha a belügyminiszter még novemberben sem, csak december elején járult hozzá a pozsonyi főispán kormánybiztosság alóli felmentéséhez.¹⁸⁴

Közben az antiszemita tábor is legalább részben visszavonulót fújt. Verhovay vezércikke a zsidóellenes zavargások kapcsán kijelentette: „Volt bátorságunk kimondani, az antiszemita áramlatnak országos élessége mellett is, hogy az »antiszemita czég« alatt Pozsonyban történeteket nemcsak helytelennek, de kárhózatónak tartjuk. A zsidó-kérdés megoldására két faktor van hivatva: a törvényhozás és a társadalom.”¹⁸⁵ Felfoghatjuk ezt az antiszemiták közötti véleménykülönbségek egyik markáns jelének, de tekinthetjük a tömegbázist cserbenhagyó visszavonulásnak vagy akár ügyes figyelemelterelő manővernek is.

¹⁸¹ KN 1881–84, VII. 32–33. Tisza Kálmán (1882. okt. 11.). Az ülés hangulatáról Szatmári, 1928. 27–29.

¹⁸² KN 1881–84, VII. 33–34. Tisza Kálmán (1882. okt. 11.). A parlamenti tudósító újságíró szerint Csernátony interpellációja valószínűleg Tisza által megrendelt volt, hogy ellensúlyozza Ónody ügyészség ellen irányzott interpellációját. Szatmári, 1928. 28–29. Mint ismeretes, június végén még Tisza elégedetlen volt a Szabolcs megyei törvényszékkel, s ki akarta venni az ügyet Kornisék kezéből azzal, hogy delegált bíróságra bízta. Ezt Pauler az autonómia jegyében hevesen ellenezte. Az 1882. jún. 28-i minisztertanácsi ülésről Pauler: Napi jegyzetek, 1882. jún. 28. OSzK Kt. Quart. Hung. 2611/II. 348.

¹⁸³ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – ad 3534. Tisza Kálmán – Ferenc József (Bp. 1882. okt. 2.). Az uralkodó ráírta az aktára, hogy a „sajnos eseményekről” szóló beszámolót tudomásul vette és további jelentéseket vár. Uo. (Eisenerz, 1882. okt. 6.)

¹⁸⁴ MOL K 148. 80. cs. 1882 – XIV. D. – 4254. (BM 1882. dec. 10.). Esterházy felmentési kérvényében egyébként megvédte a „46 éve szolgáló, szorgalmas és becsületes” polgármestert (1882. dec. 6.).

¹⁸⁵ A zsidó ellenes zavargások. *Függetlenség*, 1882. okt. 10.

Tény azonban, hogy rendkívüli állapot kihirdetésére ekkor más megyékben nem került sor, pedig zavargásokra több helyütt akadt példa (Moson, Tolna, Győr stb.).

Az eddigiek alapján kialakulhatott bennünk egy olyan megérzés, hogy az 1882-es őszi zavargások hatalmi látószöge csak azokat az eseményeket engedi a szemünkbe tűnni, amelyeket a hatóságok felsőbb utasításra jelentéseikbe foglaltak. Erre meglehetősen egyértelmű megerősítést nyújtanak a Sopron megyei kihágások. Sopron megye nem állt ekkoriban az események középpontjában, s a belügyminiszter figyelmét is csak novemberben vonta magára. Miután azonban a zavargások ismétlődni látszottak, a belügyminisztérium egy kimutatást kért az év második felében bekövetett rendbontásokról, amelyet az alispán el is készített, s a táblázatos összesítés fennmaradt.¹⁸⁶ Nincs itt mód a Sopron megyei események részletes elemzésére, de első áttekintésre is megállapítható, hogy ugyan valóban novemberben fordultak elő leggyakrabban és a legtöbb helyütt zavargások, ciklikusan szemlélve azonban már június legvégén s júliusban is mutatkozott egy első hullámuk. Június 30-án Csepregen, július 12-én Fertőszentmiklóson, július 15-én és 23-án Mihályiban történtek zsidó házaknál ablakbeverések. Már ekkoriban is, akárcsak novemberben a kapuvári járás volt a legforrongóbb vidék. Novemberben azután az addig mindig eredménytelen nyomozás után megnevezték az első tettest, s ekkortól mind gyakrabban találkozunk elfogott elkövetőkkel.¹⁸⁷ Voltak helyszínek, ahol többször ismétlődtek a rendbontások (még a táblázat összeállítását követően is): Cirákon (november 22.; 23.; december 3.; 5.), Fertőszentmiklóson (július 12.; november 24.; 26.; december 14.; 22.), Gartán (november 27.; december 4.; 14.), Himodon (november 12.; 19.; december 26.; 27.), Hövejen (november 9.; 12.), Kapuváron (november 5.; 24.; 30.; december 4.; 22.), Kisfaludon (október 29.; december 1.), Szárföldön (november 7.; 10.; 12.; 19.), Vitnyéden (november 27.; december 27.; 28.). Valamennyi túlnyomóan magyar település. A legnagyobb port a november 19-i himodi zavargások verték fel, erről a sajtó is tudósított. Különösen azért keltett komoly visszhangot, mert Neumann Jakab boltját és lakházát teljesen feldúlták és kifosztották, ráadásul a letartóztatott gyanúsítottak (Egerer József paksi származású segédjegyző, Kovács János és négy legénytársa), amikor a pandúrok Kapuvárra akarták kísélni őket, megszöktek és futás közben fellármázták az ún. Ófalut, ahonnan „a nép, bele értve gyermekeket és nőket is, kaszával, vasvillával, durungokkal fölfegyverkezve, legtöbbszörre azonban üres kézzel a legények segítségére látszottak futni”. A tömeg a konyhakéssel a kezében védekező Kovács Jánossal az élen megfutamította a pandúrokat, s a hangulatot csak a helyszínrre érkező szolgabírónak sikerült lecsendesíteni.¹⁸⁸ A szolgabíró tudni vélte, hogy a konf-

¹⁸⁶ MOL K 150 1138. cs. 1883. VII. 14. t. 4297/882. 79–82. Sopron megyében az 1882ik évben előfordult zsidó ellenes kihágások kimutatása. Az iratok a katonai kiszállítás költségeinek utólagos elszámolása miatt kerültek egy másik fondba, s maradtak ott fenn.

¹⁸⁷ A vizsgálatok hatékonyabbá válása valószínűleg összefüggött a BM-ből érkező erőteljes nyomással, s Pozsony példája is eleven hatott, amennyiben igyekeztek mindent megtenni, hogy a rendkívüli állapot bevezetését el lehessen kerülni. 1882. november 6-ára virradóra Babóton Fischer Adám ablakainak beverőjeként Jakab Márk helybeli legényt nevezte meg a kimutatás. Uo.

¹⁸⁸ MOL K 150 1138. cs. 1883. VII. 14. t. 4065/882. 55–58. Kovács Antal szolgabíró – Alispán (Kapuvár, 1882. nov. 23.). Az események térbeli kirajzását jól illusztrálja, hogy amikor a szolgabíró a veszélyben levő izraelitákat „bizalmas úton értesítette”, hogy meneküljenek Hövejre, azok a hírt hallva az ottani befogadó hitsorsos ablakát is beverték (amely esemény egyébként hiányzik az alispán által készített táblázatos kimutatásból!). Ez azonban nem is olyan meglepő, ha látjuk, hogy Hövejen már előzőleg szintén sor került ablakbeverésekre. Kovács János megfigyelmezésében saját apja is részt vállalt, amennyiben egy „kúthoroggal” úgy megütötte, hogy az eltörtött. Uo.

liktus háttérében (novemberben és decemberben is mindig Neumann üzletét, illetve veje üzletét érte támadás) egy birtokper húzódott, ugyanis „Neumann mint szomszéd birtokos a község közös legelőjéből területet foglalván el; midőn ezen önhatalmúlag elsajátított területet nemrég a község vissza foglalta [Neumann] akép nyilatkozott: »Hogyha a képviselőknek annyira fáj a foga a kérdéses területre, hát csak tartsák meg, s temetessék bele magukat, legalább azt mondhatja, hogy ő vett nekik temetőt«”.¹⁸⁹ Láthatóan a szolgabíró maga is osztotta a sokat emlegetett „zsidó szemtelenség” vádját, amellyel a mozgalom „bajnokai” saját fellépésüket indokolták. Végül a lefolytatott vizsgálat 9 fő tettes elfogását és a járásbírósnak való átadását eredményezte, jóllehet nem sikerült minden résztvevőt kipuhatolni.¹⁹⁰ Miután a kapuvári szolgabírót – más okból – felfüggesztették állásából, s a zavargások elsősorban a kapuvári járásra koncentrálódva továbbfolytak, nehogy a kimutatás alapján a belügyminiszternek kedve kerekedjék rendkívüli állapot bevezetésére, az alispán december közepén a hivatal bikkfanyelvén írott hosszú jelentésben megpróbálta értelmezni a helyzetet: „Ami pedig az ezen járásban előfordult zsidó-ellenes mozgalmakat átalánosságban [sic!] és az egyes eseteket nem összességükben, hanem magukban véve, kicsinyes kihágásokat illeti, azoknak ma sem tudok még oly veszélyes jelleget tulajdonítani, hogy indokolva látnám, rendkívüli eszközök alkalmazását, [...] az előfordult kicsinyes kihágások indokait könnyen fel lehet ismerni és azoknak – nagyobb bajok felidézése nélkül – megátlását rendes eszközökkel is elérhetni remélem.” Az okok magyarázatakor mindennek előtt kiemelte az „időszakot”, már tudniillik, hogy ilyenkor „minden mezei munka szünetel”, s hogy „az árvaszék miatt az erdei favágásokat sem lehet azon vidéken megkezdni, s ennek folytán a falusi nép legtöbb idejét a korcsmákban dőzsöli el, éjjelenként pedig szokásuknak híven csavarog a legénység a faluban, ellátogatva a leányokhoz, miközben a felkapott zsidó ellenes népdalok tartalmától már áthatva, a sötétség köpenye alatt nagy tréfát csinál nekik, egy-egy zsidónak, kinek legtöbbnyire nem egy tisztességtelen vagy bűnös cselekménye a múltból vagy jelenből rovásukra feljegyezve van, ablakait bedobálni s ezáltal azt ijedségbe ejteni; anélkül, hogy legtöbb esetben személyében vagy vagyonában kárt okozni szándékukban lenne; természetesen megtörténik azután, hogy az ilyenmű kicsapongásból támadhatnak nagyobb zavargások is.”¹⁹¹ S azután hivatkozik a „községi helyhatóság” tehetetlenségére, a „járási hatóság” túlerheltségére, s a „kir. járásbíróság” felhalmozódott ügyeire. Ez utóbbi következtében nem elég riasztóak a tettek következményei, ezért „még idáig nem tapasztalta a kicsapongásokra hajlandó nép, miszerint ezen kihágások érzékeny büntetést és megtorlást vonnak maguk után!” Egy másik felterjesztésében szól a „megyei csendbiztosi állás” betöltetlenségéről is.¹⁹² Csak az alispán nem hibáztatható semmiért. Úgy látszik, kibékíthetetlen volt az ellentét a lokális, municipális hatóság és a központi adminisztráció látószö-

¹⁸⁹ MOL K 150 1138. cs. 1883. VII. 14. t. 4065/882. 55–58. Kovács Antal szolgabíró – Alispán (Kapuvár, 1882. nov. 23.). A szolgabíró azt is közölte, hogy „Neumanné egy ízben a legényeket a zsidó ellenes mozgalmak alatt tetveseknek nevezte, ugyanezeket Neumann József [a fiú] azzal provokálta, hogy tíz hinódi legénytől sem fél, orrával felszívja őket, foga között kiviszi őket a falu végére, s’ ott meg pörzsöli.” Uo.

¹⁹⁰ Uo. Simon Ödön alispán – BM (Sopron, 1882. dec. 4.).

¹⁹¹ Uo. Simon Ödön alispán – BM (Sopron, 1882. dec. 16.).

¹⁹² Uo. Simon Ödön alispán – BM (Sopron, 1882. dec. 16.). Az alispán már egy korábbi jelentésében is azt szűrte le, hogy „a kihágások nem bujtogatók tervszerű üzelmének, hanem kizárólag a pajkosságot és késezést mindig nagy előszeretettel űző ezen járás legénységének korcsmai borozások után fokozott kicsapongási hajlamának mintegy divattá vált szüleménye, a melyek a kipuhatolt tettesek érzékeny megbüntet-

ge között. Lenn az antiszemita mozgalmakban a helyi okokra reagáló általános zsidó-ellenes mentalitás alkalmi kitöréseit látták, és úgy ítélték meg, hogy képesek lesznek helyileg kezelni a legfeljebb „pajkosságnak” tekintett anomáliákat (már maga a kifejezés is a dolgok súlyát lekicsinylő félreértést sugall). A központ képviselői viszont egy általános összeesküvés helyi rezidenseinek akcióit látják minden rendbontásban, amikor a testetlen, ám mégis mindenüvé elszivárgó antiszemitizmus mint járvány hol itt, hol ott üti fel a fejét, s felülről nézve az egyes események összehangolt cselekvéssor állomásainak látszanak. Eszlár ebben az értelemben mindenütt jelen volt, akkor is, amikor épp szünetelt Szabolcsban a vizsgálat. Ebből a szempontból kétségtelenül változást hozott az 1883-as végtárgyalás és annak befejezése.

Országos kravalltétkép, 1883. augusztus–szeptember

Amikor 1883 augusztusában a per lezárultával újrakezdődtek a kravalllok, Pauler rögtön látta, hogy a rendkívüli helyzet ismét rendkívüli intézkedéseket tesz szükségessé.¹⁹³ Azonban a statárium augusztus végi Zala megyei elrendelésekor is igyekezett óvatosan eljárni: a lelkére kötötte a veszprémi, nagykanizsai és zalaegerszegi törvényszékek elnökeinek, hogy a lezárt borítékban megküldött rendeletet csak külön távirat esetén bontsák fel. Az 1882-es interpellációk után ahhoz is érthetően ragaszkodott, hogy a megyéknek maguknak kell kérniük a statáriumot.¹⁹⁴

Kubinszky Judit munkái voltak azok, amelyek empirikus anyag birtokában elsőként bolygatták mind a mozgalom térbeliségének, mind társadalmi bázisának kérdését. Ő azonban csak az 1883-as év eseményeivel, tehát a reaktív fázissal foglalkozott. Úgy „racionalizálta” a problémát, hogy szerinte „a mozgalomnak két nagy gócpontja alakult ki: az egyik a Dél-Dunántúlon, ahol a zsidó bérlők és kereskedők ellen, a másik az északi megyékben, ahol elsősorban a Galíciából betelepülő zsidó kiskereskedők, pénzkölcsönzők ellen irányult.”¹⁹⁵ Mint láttuk, 1882-ben nem ez volt a térbeli megoszlás. A szerző kutatásainak eredményét korlátozta, hogy a forrásokból adódó egyik alapvető tapasztalatot, miszerint az utcai megmozdulások egyik főszereplője a városi munkásság volt, már ideológiai okokból sem tűnt tanácsosnak akkoriban kimutatni (nem is szólva a Népszava már bemutatott, meglehetősen kétes szerepéről ez ügyben).¹⁹⁶ Pedig az 1880-

tése által fognak legelőbb megszűnni.” A betöltetlen csendbiztosi állásról is ugyanitt. Simon Ödön alispán – BM (Sopron, 1882. dec. 11.).

¹⁹³ „Tegnap este nagy zavargások a Kerepesi úton, sok boltbetörések és rablások. Tisza statáriumot sürget, az elkerülhetetlen szükségesetekben beleegyezem.” Pauler: Napi jegyzetek, 1883. aug. 9. OSZK Kt. Quart. Hung. 2611/II.

¹⁹⁴ MOL K 148 – 1883 – XIV. D – 3377. 87. cs. 43–46. 1883. aug. 27; aug. 29. Tisza eredetileg csak Zalaegerszeg területére, „rablókra, rablógyilkosokra, gyűjtogatókra” kívánta életbe léptetni a rögtönbírósi eljárást. Uo. aug. 26. „Mint hogy a rögtönbíráskodás elrendelését ezúttal nem Zala m. törvényhatósága kérelmezte, mint ez a rögtönbírósi szabályok 1. paragrafusában meghatározva ill. előírva van; s minthogy ezen szabályok szerint a rögtönbírósi csakis egyes trvhatóságok és nem egyes községek területén rendelhető el, így jelen rendelkezés által, melyet a körülmények ugyan indokolnak, a szabályoktól tetemes eltérés tétetik, mindezeknél fogva [...] kérem [...] hogy ezen rendeletemet csakis a kikerülhetetlen és el nem hárítható szükség esetén méltóztatásuk igénybe venni, illetve foganatosítani.” Ig. min. átirata 1883. aug. 26. Tisza viszontválaszában „a vidéki nép” részvételével és a szomszédos Somogyból átjövő tettesekkel indokolja, hogy az új változatban az egész törvényhatóság területére kéri Pauler hozzájárulását. Uo. 21–24. aug. 26.

¹⁹⁵ Kubinszky, 1976. 129.

¹⁹⁶ „Forrásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a zavargások az „úri középosztály” köréből indultak ki, főgékony követőkre letek a hanyatló kispolgárságban és viszonylag széles, változó összetételű néptömegekre is kiterjedtek. A tüntetők többsége – a dolgok természete szerint – nem a mozgalmat szító vagy vele

as évek első felének zavargásai jelentős mértékben modern városi jelenségeknek tekinthetők.¹⁹⁷ De némiképp önkényesen kerültek nála kiválasztásra az erőszak célpontjai is: Dunántúlon nem lettek volna uzsorások, vagy északon hiányoztak a bérlők?

A vidéki, főként dunántúli megmozdulások elemzése az 1980-as évek végén vett újabb lendületet.¹⁹⁸ Részben ugyanazon BM források alapján, amelyeket Kubinszky használt, másrészt a megyei (főispáni/alispáni) levéltári anyagok és a sajtó feltárásával.¹⁹⁹ Újabbán ismét a dunántúli, illetve a felvidéki, valamint a fővárosi események kerültek terítékre.²⁰⁰ Akár a politikai kultúra történetének kutatásával kapcsolatban, akár a politikai mozgalmak résztvevőinek vizsgálatával, erősen a sajtóanyagra fókuszálva.

Az elsődleges források, a BM, illetve alispáni/polgármesteri iratok – mint már 1882 kapcsán láttuk – rendészeti szempontból tükrözik az eseményeket. A „mit kéne tenni, hogy elkerülhető legyen” nézőpontjából. Ebben benne foglaltatik a lehetséges okok keresése is, már tudniillik, hogy azok közül melyeket lehet kiküszöbölni. Mi lehet például veszélyforrás? S ilyenként a nem helybeli lakosok gyülekezését (vásárok, búcsúk stb.) tartják a legkiszámíthatatlanabb tényezőnek. Így gyakran felvetődik a vásárok betiltása vagy elhalasztása. Központi probléma, hogy tudnak-e elégséges fegyveres erőt koncentrálni a robbanás kitörésének megakadályozására, a megmozdulások féken tartására. Ugyanakkor a segítségül hívott katonaságot el is kell tartani, a költségek a helyi lakosokra hárulnak, tehát vannak, akik nem tartják kívánatosnak a katonaság igénybevételét. Gyakori a zavargások erejének alulértékelése is, részben a mundér becsületének védelmében, hogy mi nem vagyunk olyanok, mi mindent megtettünk, részben pedig nehogy szükségállapotot bevezetésére kerüljön sor. Aminek nemcsak költségei, hanem veszélyei is vannak, hiszen a katonaság is idegen, kiszámíthatatlan reakciókra képes, maga is bajforrás lehet a helyi lakosságra nézve. Azt is kutatják, hogy kik fertőzik a közhangulatot, gerjesztik, szervezik a megmozdulásokat. Ilyenkor részben ismét a nem helybeliekre hull a gyanú árnyéka, másrészt a belügyminiszter által betiltott propagandaanyagok, illetve a legális antiszemita sajtótermékek kerülnek a figyelem középpontjába. A belügyminisztériumi forrásokban ugyanakkor gyakran megszólal a fenyegetett zsidóság is (a hitközség, a kerület vagy az országos iroda), kérvényeikben figyelmeztetve a veszélyre és sürgős segítséget kérve. A legritkább azonban az, amikor a lázongók hangját halljuk... Ha el akarják őket ítélni, alighanem tagadni fogják egyáltalán részvételüket is az eseményekben, nemhogy feltárnák cselekedeteik motívumait.

Kíséréljük meg áttekinteni az 1883-as késő nyári, kora őszi események kronológiáját és térbeli terjedését. (Lásd VII/5. táblázat)

rokonszenvező urakból, nemesekből, hanem iparoslegényekből, napszámosokból, a falvakban a kiuzsorázott parasztokból került ki.” Kubinszky, 1976. 129. A társadalmi bázissal kapcsolatos érvelés ellentmondásosságát joggal kritizálta Gyurgyák, 2001. 343*.

¹⁹⁷ Smith, 2008.

¹⁹⁸ Foki, 1986; Rácskay, 1987; uő 1993; Bösze, 1991;

¹⁹⁹ Kubinszky úgy tudta, hogy Somogyról „megsemmisültek” a levéltári források (ezeket sajtóanyaggal helyettesítette), ezt az állítást Bösze korrigálta azzal, hogy megtalálta azokat. Vö. Kubinszky, 1976. 111. Bösze, 1991. 78; 92. (62. lábjegyzet). Kubinszky Somogyban 18 „zavargó” települést sorolt fel, Bösze 35-öt (s ezeket térképen is ábrázolta). Vö. Kubinszky, 1976. 127; Bösze, 1991. 82; 80.

²⁰⁰ Rybářová, 2007. 109–132, 150–158; Nemes, 2007; Sándor, 2009. Miután a letartóztatottak névsorát vagy a levéltári vagy a sajtóforrások időnként tartalmazták, már többször felmerült a lehetősége a társadalomtörténeti megközelítésnek.

Ha időrendben haladunk, ismét Pozsonnyal kell kezdenünk. Augusztus 3-án, „pénteken nagyobb számban gyűltek egybe emberek, ezek nagy része, fiuk voltak, – a sétatér és környékén. Számba mint egy 3-400. Egyszerre fűtyülni, és ordítani kezdtetek, s az András utcán, illy módon a zöld piacra, onnan az irgalmasok terére vonultak, e közben az »álárm lövések adattak«, mert a város más utcáiból nagyobb nép tömeg csatlakozott a lármás csoportokhoz, – s a rendőrség támogatására, de főképpen annak tényleges felmutatása, hogy kellő erővel rendelkezünk, – a katonai parancsnokságot megkerestük. A katonaság, a már előre, mindenki számára kijelölt ponton, rögtön helyet foglalt, az utcák elzárattak, nem csak a város fele, de a külső utcák végén is. A rendőrség volt megbízva a népségnek szétoztását elrendelni s azt erélyesen végrehajtani s a mennyiben ellenszegülés elő adná magát, a mögötte álló fegyveres erőt segítségül hívni. Ez rendesen meg is történt, miről személyesen meggyőződtem a mennyiben gyalog, magam is a nép közt jártam, és a rendőrséggel többször érintkeztem a helyszínen. Az ordítózás lassanként megszűnt, az emberek szétoztlottak, s csakis a Blumenthalba tördelt, egy kisebb csapat, Schwartz zsidónál, néhány ablakot. Három egyén ellett fogva, az egyik eltoloncoztatott, kettő bé van zárva. Semmi egyéb kár vagy bántalmazás elő nem fordult...”

A főispánt nem érte váratlanul, ami történt. Volt tapasztalata, megvolt a mozgó erőről a határozott véleménye. Nem először fejtette ki: „a zavargások eredete Simonyi Iván »Gräntzbothe« [sic!] újságjában keresendő [...] s miután ő kettős körülménynél fogva érzi magát biztosítva, t. i. a sajtó törvény, és az orsz. képviselői mentelmi jognál fogva, – el vagyok határozva ellene a holnapi közgyűlés alkalmával állást foglalni – s legvégső esetben, – ha e tekintetben határozottan kezeim meg nem köttetnek NagyMéltóságod által – Simonyi úr irányában, a közbéke és biztonság érdekében, minden tekintet félretételével, rövid úton, úgy elbánni, mint egy közveszélyű igazgatóval szokás...”²⁰¹ Az elfogottak közül hat főt adtak át a járásbírósnak, hármat viszont szabadon engedtek. Az első ítéletek meglehetősen enyhének bizonyultak: egy dévényi napszámot 2 napra, egy Nyitra megyei és egy németországi (poseni) asztalost 1-1 napi fogságra ítélték.²⁰²

Fővárosi gócpontok

Budapesten kezdjük a legvégén. A tárgyalásra háromnegyed évvel később, közvetlenül az országgyűlési választások után került sor. 1884. június 25-én dr. Heil Fausztin ügyész²⁰³ a tárgyalás utolsó előtti napján tartott vádbeszédében a pozsonyi főispán logikájához nagyon hasonló érvekkel hozakodott elő: „Úgy vagyunk, mint egy drámai előadásnál, hol nem a főszereplők, nem a hősök, hanem csak a mellékalakok, sőt a statiszták állanak a világot jelentő deszkákra. Nem az a cél, hogy néhány homályos existencia ide állíttassék, hanem hogy e mozgalom szellemi vezetői, állíttassanak a törvényszék sorompói elé.” Majd így folytatta: „Ezúttal nem állíttattak ugyan azok a törvényszék elé, a kiknek első

²⁰¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3138. Gr. Esterházy István főispán, 1883. aug. 5. Bary könyve sajátos logikával a pesti zavargások „másnapjára”, tehát augusztus hetedikére *utánra* teszi a pozsonyi eseményeket. Bary, 1933. 607. Ha nem is a kezdetektől, de a pozsonyi események annyiban szintén kötődtek az eszlári ügyhöz, hogy egy sajtótudósítás szerint az egyik volt vádlott, Buxbaum Ábrahám augusztus 6-án felbukkant a városban. *Nemzet*, 1883. aug. 7. 4.

²⁰² A pozsonyi zavargások. *F*, 1883. aug. 8. Az első kettő szembeszállt a hatósággal, a harmadik fűtlyjellel újból gyülekezésre hívta a többieket.

²⁰³ Dr. Heil Fausztin (Milano, 1847 – Budapest, 1920) megyei hivatal, majd ügyvédi praxis után 1879-ben lépett kir. alügyészként állami szolgálatba. Szinnyei, IV. 1896. 625; Gulyás, XIII. 1993. 162.

VII/5. TÁBLÁZAT • Az 1883. nyárvégi antiszemita zavargások kronológiája

Dátum	Megye	Pozsony	Budapest	Sopron	Zólyom	Somogy	Zala	Baranya	Vas	Veszprém	Hont	Bars
1883. 08. 03.		Pozsony [3]*										
1883. 08. 04.		Pozsony [7]										
1883. 08. 05. V												
1883. 08. 06.												
1883. 08. 07.			Kerepesi u. [2]									
1883. 08. 08.			Kerepesi u. [32]									
1883. 08. 09.			Kerepesi u. [34]									
1883. 08. 10.												
1883. 08. 11.			Kerepesi u. [41]									
1883. 08. 12. V				Sopron	Besztercebánya							
1883. 08. 13.			Külső-Váci u. [43]	Sopron [14]	Besztercebánya							
1883. 08. 14.					Besztercebánya							
1883. 08. 15.				Sopron [2]	Besztercebánya	Nagykapornak						
1883. 08. 16.					Besztercebánya (!) **							
1883. 08. 17.												
1883. 08. 18.												
1883. 08. 19. V				Alsó-Kismartonhegy	Kaposvár [5]							
1883. 08. 20.												
1883. 08. 21.												
1883. 08. 22.												
1883. 08. 23.							Zalaegerszeg [15], Keszthely					
1883. 08. 24.							Zalaegerszeg					
1883. 08. 25.						Csurgó [7], Alsók, Kéthely, Zákány	Zalaegerszeg (!), Zalalövő					
1883. 08. 26. V		Nagymagyar [6]				Csurgó, Berzence, Gyékényes	Nagykanizsa, Zalaszentgrót, Sárhida (!), Kiskanizsa, Zalabér	Németújvár				

1883. 08. 27.					Nemesdéd	Söjtör [17], Zalalövő (!) [7]					
1883. 08. 28.					Miháld	Söjtör, Szentpéterúr, Zalaszentiván, Nagykanizsa, Keszthely, Zalaszentgrót					
1883. 08. 29.						Söjtör; STATÁRIUM!					
1883. 08. 30.						Szöppötk, Bezeréd					
1883. 08. 31.									Veszprém	Selmec- bánya	
1883. 09. 01.					Kéthely	Tapolca					Vihnye
1883. 09. 02. V	Nagyszombat [2]					Szigetvár (!) [16], Kőtcse, Karád, Csepely, Szólád		Szombathely, Muraszombat			
1883. 09. 03.						Szentpéterúr					
1883. 09. 04.						Badacsonytomaj [1], Lesencetomaj, Diszel, Balatonfüred	Mágocs		Pápa		
1883. 09. 05.								Káncsóc			
1883. 09. 06.											
1883. 09. 07.											
1883. 09. 08.											
1883. 09. 09. V											
1883. 09. 10.											
1883. 09. 11.						Taliándörög					
1883. 09. 12.											
1883. 09. 13.											
1883. 09. 14.						Taliándörög [13], Raposka					

* Szögletes zárójelben a letartóztatottak száma.

** Haláleset jelölése: (!).

sorban kellett volna, azért mégis az igazság győzelmének vehető az elért eredmény is.” S a helyzet ellentmondásosságára jellemző érveléssel megállapította, hogy „oly emberek felett kell most ítélni, kik a büntettnék részben részesei, de talán még inkább áldozatai”.²⁰⁴ A bűntény pedig, amelyet beigazolválát: a lázadás. A lázadás három ismérvét fedezi fel: „a csoportosulás, egy vallásfelekezet elleni izgatás s a támadás”. S az izgatók pedig: az antiszemiták, akik „az anarchia előharcosai”.²⁰⁵

Ezzel gyökeresen szemben álló nézetet fejtett ki tanúként a perben egy másik hatalmi szektor, a rendőrség vezetője, akit egyébként az ügyész felelőssé tett saját tehetetlensége miatt. Az ügyési kérdésre: „Nem érezte-e magát a rendőrség indítatva szemmel tartani azokat, a kik mint főizgatók ismeretesek voltak, mint pl. a Függetlenség munkatársait?” Thaisz Elek főkapitány ezt nyilatkozta: „A mozgalom nem volt antiszemitikus irányú, csak a kíváncsiság, látni Scharfot, csődítette össze a népet. A mi a Függetlenséget illeti, tudni lehetett ugyan, hogy Verhovay nem valami filoszemita, de nem igen lehetett ehhez az emberhez hozzáférni, mert mint képviselő *salvus conductu*ssal bírt.” Papp József bírósági elnök kérdésére, hogy lett-e külön utasítás kiadva, „hogy a főizgatók szemmel tartassanak”, így felelt: „Nem volt senki, mint ilyen, feljelentve s a rendőrségnek nem volt tudomása izgatókról. Hogy Verhovay például mit gondol, mit nem, azt tudnunk nem lehetett, mert nekünk nincs politikai rendőrségünk, akik az ilyen egyéneket figyelemmel kísérhetnék.” Szerinte mindenki teljesítette kötelességét, majd hozzátette: „minél szabadabb valamely ország, annál kevesebb tere van a preventív intézkedésnek.”²⁰⁶

Thaisz egyébként már a zavargások idején Tiszához mint miniszterelnökhöz és belügyminiszterhez címzett jelentésében is úgy foglalt állást, hogy „ezen felette sajnos mozgalomnak semmiféle jellege nem volt s csakis egyedül a tanoncok nevetlen pajkoskodásának s néhány gaznak tulajdonítható, kik a kínálkozott alkalmat a vagyonbiztonság elleni merényletre felhasználni szándékoztak”.²⁰⁷ Mindkét esetben érezhető Thaisz görcsös erőfeszítése, hogy az utcai megmozdulásoknak „semmiféle jellegét” ne tulajdonítsa. Ráadásul nem csak az értelmezés, hanem a rendbontásra vonatkozó adatok és források is elsősorban a rendőrség kezéből származtak. Áll ez mind az események leírására, mind az elfogottakkal és sebesültekkel kapcsolatos információkra. A sajtó (különösen az ellenzéki) ugyan elvben független tudósításokat is közölt, de a nézőpontot alapjában határozta meg, hogy a „kordonon” kívülről vagy belülről látta/láttatta-e az illető az utcán történeteket.

Vegyük rögtön az első zavargással teli napnak, augusztus hetedikének a Kerepesi útról szóló híradásait. A pozsonyi zavargások fényében a pesti események valóban szinte békésen indultak. Hamar híre ment, hogy hetedikén reggel Scharf József, felesége és Móric fia vonattal Pestre érkezett. Nem tudjuk pontosan, milyen csatornákon. Van, aki a pályaudvarra rendelt konstablereknek (rendőrbiztosoknak) és hordároknak tulajdonítja az információ elterjesztését.²⁰⁸ A hírt, hogy a Scharf család a Kerepesi (mai

²⁰⁴ *Nemzet*, 1884. jún. 25. E. 3. Törvényszéki csarnok.

²⁰⁵ *Függetlenség*, 1884. jún. 26. Törvényszék. A kerepesi úti zavargások ügye (Kilencedik nap). „Hogy valaki a lázadás büntetvényében mondassék ki bűnösnek, arra nézve nem szükséges, hogy valamely rablás külön is reá bizonyíttassék, elégséges az, hogy ott volt a lázadó tömegben.” Uo.

²⁰⁶ *Függetlenség*, 1884. jún. 20. Törvényszék. A kerepesi úti zavargások ügye (Negyedik nap). Annak a Thaisznak a szájából, aki már 1877 nyarától, a törökbarát mozgalmak kezdetétől foglalkozott a titkosrendőri hálózat újrachonításával a fővárosban, elég cinikusan hangzottak ezek a szavak. Császtvay, 2006. 34. A titkosügynöki hálózat kialakításáról 1881 őszén Rácz, 1995. 356.

²⁰⁷ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Thaisz – Tisza (Bp. 1883. aug. 9.).

²⁰⁸ Scharf Móric Budapesten. *Egyetértés*, 1883. aug. 8. 3.

VII/1. TÉRKÉP • A Kerepesi út és környéke a 19. század végén

Rákóczi) út elején lévő Fehér Hattyú Szállodában szállt meg, a hetedik esti lapok szellőztették meg, s valójában csak másnap, tehát 8-án (amikor egyébként már túllépett rajta a valóság) vált általános közleménnyé az újságok hasábjain.²⁰⁹ Bary utólag úgy tudta, hogy a szálloda ajtájára kitett plakát is hirdette a vendégek névsorát, de ennek egyidejű sajtónyomatát nem találtuk, s hogy maga a szerző is ott járt volna a Kerepesi úton, azt maga sem állítja.²¹⁰ Sőt, mindennek kifejezetten ellene szól, hogy a tárgyaláson tanúként kihallgatott Weingruber Ignác, a szálló gazdájának a fia azt állította, hogy ő „nyomban felkereste a családot s kérte, hogy menjen máshová, mert különben folyton ostromlatni fognak kíváncsiak által”.²¹¹ Hogy ez így is volt-e, vagy sem, azt nem tudjuk, mindenesetre Weingruber kétségtelenül a helyszínen tartózkodott.

S itt rögtön az eseménytörténeti megközelítés egy sajátos problémájába ütközünk. Az utókor megközelítései ugyanis előszeretettel mossák egybe augusztus hetediké és nyolcadika történéseit. Egész pontosan hetedikét nyolcadika fényében értelmezik, úgy, hogy a nyolcadikai eseményeket rávetítik hetedikére. Nincs ez másként sem a „zsidó provokáció”-tézis, sem az „ab ovo antiszemitizmus”-tézis képviselőinél.²¹²

²⁰⁹ Jókai lapja, a kormányközeli *Nemzet* már hetedikén este hírt ad a Hattyú szálloda előtti csoportosulásról, ahol a Scharf család „szállva van”. *Nemzet*, 1883. aug. 7. E. 2. Ugyancsak közli a hírt a *Pester Lloyd* aznap esti száma is. *Die Familie Scharf*. PL, 1883. aug. 7. A. A lapok csak a másnapi „Idegenek névsora” rovatban közlik, hogy a Fehér Hattyú szállodában tartózkodik „Scharf József mgzó nejével és Móríc sz fiával, T-Eszlár”. *Egyetértés*, 1883. aug. 8. 6.

²¹⁰ Bary, 1933. 607.

²¹¹ A kerepesi úti zavargások (Első nap). F, 1884. jún. 17.

²¹² Bary, aki szerint a pesti zavargások elindítója tulajdonképpen a „kihívó izléstelenség és tapintatlanság”, amellyel a Scharf család szállodába érkezését kiplakátirozták, egyértelműen hetedikére tolja a zavargások súlypontját. Ennek érdekében a Scharf család Pestre érkezését hetedikén estére csúsztatja, a pozsonyi zavargások kezdetét pedig mintegy következményként másnapra, azaz nyolcadikára datálja. Bary, 1933. 607.

Valójában a pályaudvaron hetedikén reggel még kevesen tudtak Scharfék érkezéséről, leginkább az újságírók, a hordárok és a rendőrök lehettek beavatva. A kíváncsi népek tömeges báméskodása csak a Kerepesi úti fogadóba érkezéskor és a Fürdő utcai Mocsonyi-házban, az Izraelita Országos Irodában tett látogatáskor kezdődött.²¹³ Olyan volt mindez, mint a különböző látványosságokon való rituális nézelődés általában a fővárosban, ahogy ezt Csorba Géza és Tancsics Eszter naplója alapján Gyáni Gábor érzékletesen bemutatta.²¹⁴ Scharfék csomagjukat a Fehér Hattyúban hagyták és köszönetet mondani mentek a támogatásért az Országos Irodába. Ott – ma úgy mondanánk – interjút adtak néhány újságírónak, majd városnézésre indultak. A városligeti és állatkerti séta alatt láthatóan még zavartalanul nézelődhettek. Miután a sugárúton visszatértek a városba, már nem a szállásukra hajtottak, hanem valamely ismerőshöz (talán Újpestre), tartózkodási helyüket ekkor sikerült a sajtó elől eltitkolnia az Irodának.

Tulajdonképpen ebből támadt az egyik feszültség. A Hattyú előtt várakozó kíváncsiak sehogy sem akarták elhinni, hogy a „nap hőse” már nem jön ide, hiába tudatták ezt az utcán állókkal időnként a pincérek.²¹⁵ Estére már gyakorta forgalmi akadályt jelentett a Kerepesi út Múzeum körúti torkolatánál ácsorgó tömeg, s ezt az ide rendelt poszt jelentette is felettesének.²¹⁶ Thaisz egész este nem tartózkodott a főkapitányságon, állítólag svábhegyi villájában gyengélkedett.²¹⁷ A Hattyúval szembeni oldalon ácsorgókról a *Budapesti Hírlap* fontosnak tartotta kiemelni, hogy „zsidók és keresztények, közös kíváncsiságtól vonzva, együtt ténferegtek a hotel előtt”.²¹⁸ A *Pesti Napló* szerint „a tömeg, mely azt hitte, hogy Scharfék a szállodában vannak, egyre türelmetlenebb lett és míg egy része »Éljen Istóczy«-t kiáltott, más része meg azzal replikázott, hogy: »Éljen Scharf!«. De utóbbiak csakhamar elhallgattak és általánossá lett a jelszó: »Éljen Istóczy,

Nagyon hasonló technikával, bár ellentétes nézőpontból, szintén hetedikére tolva meséli el a fővárosi zavar-
gások kitörését, főként Thaisz nyolcadikára vonatkozó jelentésére hivatkozva Kubinszky Judit. Kubinszky,
1976. 108–109. Legújabbán Sándor Tamás tett kísérletet az események kronológiájának rekonstruálására,
ám a különböző forrásrészleteket nem mindig sikerült lehántania egymásról. Sándor, 2009.

²¹³ A *Budapesti Hírlap* tudósítója már a pályaudvarra „óriási közönséget” vízionál, de leírásából kiérződik, hogy
ő csak a Fürdő utcában csatlakozott a Scharf-követők táborához (a szállót nem is említi). Scharf Móric Bu-
dapesten. (–h) BpH, 1883. aug. 8. 3. –h szignóval a *Budapesti Hírlap*nál alakulása óta Balogh Pál (Győr, 1854
– Budapest, 1933) volt tudósító. Az *Egyetértés* pontosabban tájékoztatott: „A miskolci vonat, mely Scharf Jó-
zsefet, nejét és fiát hozta, akkor robogott be a magyar államvasút pályaudvarára, a mikor a fővárosi ember
még nem olvas újságot. Korán volt nagyon s a dísztelen pályaházban nem is leste más a vonat érkezését, mint
néhány újságíró, meg egy sereg utas, a kik bizony nem a Móric kedvéért gyűltek oda a peronra.” Hogy ez a
tudósító ott lehetett, az is sejteni engedi, hogy tudatja, hogy bizony az ablak nélküli első vagonban (!?) uta-
zott a nyíregyházi per nevezetes figurája. Scharf Móric Budapesten. *Egyetértés*, 83. aug. 8. 3.

²¹⁴ Gyáni, 1998. 72–73.

²¹⁵ Scharf Móric Budapesten. *Egyetértés*, 83. aug. 8. 3.

²¹⁶ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Ambrus Kamil rendőrségi fogalmazó, központi fel-
ügyelő tisztviselő – ME–BM, 1883. aug. 8. hajnali 2 óra. A hetedikén este történetekről mindenképpen ez
a legkorábbi és legautentikusabb beszámoló, Ambrus ugyanis személyesen járt a helyszínen.

²¹⁷ „Thaisz Elek főkapitány gyöngélkedő állapotban a Svábhegyen fekszik.” „Thaisz Elek főkapitányt tizen-
két óra után hozta le egy bérkocsi a Svábhegyről, de ekkor már nem akadt semmi dolga.” Tüntetés-pucs.
Egyetértés, 1883. aug. 8.

²¹⁸ Zsidóellenes tüntetés a fővárosban. BpH, 1883. aug. 8. 4. Estére annyiban változott a leírás szerint a tömeg
arculata, hogy „munkából érkező mesterlegények, gyári munkások, napszámosok, csapatonként érkezve
rohamos gyorsasággal növelték a tömeget. Nagy kontingenst szolgáltatott az inasok lármás sokadalma,
mely visítva toladott s tartotta szakadatlan mozgásban az emberi falankszot.” A tudósító finoman jel-
zi az élboly, illetve a bámész kíváncsiak látószögbeli kettősségét, s történelmi tapasztalatai alapján hely-
zetét a második csoporthoz tartozóként jellemezhetjük: „A múltak szomorú tapasztalatain okult kíván-
csiak távolról várták a dolgok fejlődését.” Uo.

éljen Szalay.²¹⁹ A tömeg mérete, ereje, és ami talán a legfontosabb, csoporttadata 8 óra tájban lépte túl a kritikus határt. Ekkor kövekkel a szálló két ablakát bezúzták, és a zaj is fülsiketítővé vált. Ambrus a rendőri laktanyából lovas rendőrökért küldetett, akik 9 óra tájban, háromszori sikertelen felszólítás után „szétkergették” a „zavargó népet”. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a rendőri jelentésben ekkor nincs szó zsidó provokációról, egyértelműen a tömeg kezdte az ablakbeveréseket. A sajtóban is csaknem egyöntetű a vélekedés, hogy a tömeg agresszivitására viszonylag gyorsan érkezett válaszul a lovasroham, bár a zavargás mértéke eltérő megítélésű a különböző irányzatú lapokban.²²⁰ Aligha véletlen, hogy sokakban az 1880. januári Verhovay-tüntetés rendőri attackjának rémképe merült fel, hiszen mindig kézenfekvő a múlt szemüvegén keresztül szemlélni a jelent.²²¹ A lovasroham legnagyobb veszélye az, hogy egybenyomja a tömeg élcsapatát és a távolabb ácsorgó bámészkodókat. A szuronyok és a paták szociálisan érzéketlenek. Ekkor is híre járt, hogy elgázoltak egy György Mária nevű leányt, akit azonban nem kórházba, hanem anyjához vittek. Sebesültről hivatalosan csak a rendőrök soraiból tudunk: bottal fejbevert lovas rendőrrel és kővel fejbe dobott gyalogrendőrrel tudósítottak a lapok.²²² Kilenc órakor a helyszínre érkezett a már Pozsonyból ismert Jekelfalussy Lajos miniszteri tanácsos, aki kordont állíttatott fel a Kerepesi út biztosítására. Eztán került sor az első elfogásokra.²²³ Igen tanulságos mind a letartóztatottak összetétele, mind a rendőrség hozzájuk való viszonya. A hét név szerint ismert lefogottból hármat (egy-egy kereskedősegéd, díjnok, tőzsdeügynök) igazoltatásuk után azonnal szabadlábra helyeztek, viszont Gulyás Gyula cipészsegéd, Gere Károly ácslegény, Benek János (mint később kiderül, péklegény) és Basler István pincér előzetes letartóztatásban maradtak. Ez a „finom” megkülönböztetés, mint még látni fogjuk, nem a cselekedeteknek szól, hanem a bekísértek társadalmi státusának. Végül 1/211 tájban egy hatalmas zápor űzte el a maradék zavarkodókat.²²⁴

Az „első nap” (ekkor még nem tudták, hogy lesz-e több, és hány) mérlegét az ügyeletes rendőrtiszt így vontta meg: „Végül ezen utcai csődület és zavargásról általánosság-

²¹⁹ Különfélék. Utcai zavargás. *Pesti Napló*, 1883. aug. 8. R. 2. A kettősséget és az erőviszonyokat jelzi az *Egyetértés* tudósítója is: „Ezalatt éktelen ordítozás, üvöltés töltötte be a levegőt, melynek zúrzavarjából néha élesen kihangzott az »éljen Móric« s rá feleletül a százszoros »abzug«.” Tüntetés-pucs. *Egyetértés*, 1883. aug. 8.

²²⁰ A *Budapesti Hírlap* szerint a nép csak döngetni kezdte a „Hattyú” gyorsan bezárt kapuit, „s előkészületeket tett az ablakok beverésére” (!?), amikor „felhangzott a Hatvani utca felől a lovasok dübörgése”. A „csőcselék” hátrálni kezdett a Rókus-kórház felé, majd futásnak eredt és eltűnt a szomszédos mellékutcákban. A lapnak 10 lovas- és 40 gyalogrendőrrel volt tudomása. *BpH*, 1883. aug. 8. Az *Egyetértés* szerint „midőn a tömegből a mindenütt jelenlevő naplopó népség köveket kezdett keresni, hogy a szálló ablakait beverjék, s midőn a határozottan antisemita hangulatú nagy többség »üsd a zsidó« hangoztatta: gyorsan a rendőrlaktanyába küldtek, honnan sebes ügetésben Osgyán lovassági felügyelő vezetése alatt 25 lovas és 50 gyalogrendőr sietett a helyszínre.” A tömeg nem tágtott, hanem fenyegetőleg lépett fel, s közáporral fogadta a rendőröket. Ezt követte a lovasroham. Tüntetés-pucs. *Egyetértés*, 1883. aug. 8.

²²¹ „Mintha csak az 1880-iki tüntetés első napja lett volna.” Tüntetés-pucs. *Egyetértés*, 1883. aug. 8. Tudvalegleg akkor az első nap még nem, viszont a harmadik nap már halálos áldozatot is követelt. Lásd Szabó D., 1991; Sándor, 2007. 103–104.

²²² György Máriára csak az ellenzéki sajtóban történik hivatkozás: *Egyetértés*, 1883. aug. 8. Széki István gyalog- és Gál János lovasrendőr sérülésére valószínűleg Ambrus jelentése alapján több lap is utal: Fővárosi krónika. *Nemzet*, 1883. aug. 8. E; Zsidóellenes tüntetés a fővárosban. *MÁ*, 1883. aug. 8.

²²³ Az első elfogottak nevét másnap a *Nemzet* és a *Pester Lloyd* esti kiadása, valamint a *Magyar Állam* közölte. *Nemzet*, 1883. aug. 8. E; Zu der gestrigen Straßendemonstration. *PL*, 1883. aug. 8. E; Zsidóellenes tüntetés a fővárosban. *MÁ*, 1883. aug. 8. Ambrus éjjel kettőkor csak 4 előállítottól és ezek közül két letartóztatottól jelentett. *MOL K 148 BM Eln.* 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Ambrus Kamil, 1883. aug. 8.

²²⁴ *BpH*, 1883. aug. 8.

ban, – s annak jellegéről, – bátor vagyok azon megjegyzést kockáztatni, miszerint gyűlevész népség lévén iránytalannak látszott, s a kíváncsiság által összehozott tömeg, össze vissza ordítozott, néha Istóczyt éltetve, zsidóellenes értelemben is.”²²⁵ Aligha kétséges, hogy a jelentést az immár a helyszínre érkezett Thaisz íratatta az inspekcióssal. Mindenesetre az „iránytalan” „zsidóellenesség” így együtt igazi nyelvi lelemény egy beosztott rendőrtiszttól. A lapok tanácstalanságát inkább a másnapi cíkcímek jellemezték: „utcai tüntetés” (Pester Lloyd), „utcai zavargás” (Nemzet, Pesti Napló), „zsidóellenes tüntetés” (Budapesti Hírlap, Magyar Állam), „tüntetés-pucs” (Egyetértés).

Az első napról szóló sajtóbeszámolók közül a *Függetlenség* hangütése gyökeresen eltért a többiekétől. Eszerint valójában „Móricz hazatért, a szálló kapuját becsukták, a közönség azonban nem oszlott szét”. A kivonult gyalog- és lovasrendőrök pedig „minden ok nélkül hozzáfogtak a hatvani utca és a kerepesi út kiürítéséhez”. Egy ablaktábla sem csörrent, pusztán békés bámészkodókról volt szó. Csak később, a rendőri brutalitással szemben került sor „heves jelenetekre”, például a Zrínyi kávéház előtt (a mai Astoriánál). S a tanulság felér egy fenyegetéssel: „A rendőrség nyíltan provokálta a botrányt, erőnek erejével zavargásokat akart felidézni, hogy gyakorolhassa kedvenc mulatságát a gorombáskodást, lökdöszést, taszigálást. Figyelmeztetjük Thaisz Elek főkapitányt, hogy ily halhatlan brutalitással felkorbácsolja a szenvedélyeket és oly zavargásokat idéz fel, melyek ellen egész armádiájával nem tud majd megküzdeni.”²²⁶ Zavargások tehát tulajdonképpen nem voltak, csak rendőri brutalitás és az azzal szembeni ellenállás. Egyetlen érdemi információt hullajt el az újságíró, amikor arról szól, hogy a Népszínházból kijött közönség is fokozta a zavart, ugyanis nem engedték őket a Kerepesi út felé. Mivel azonban az egykorú *Függetlenség*-tudósítás szerint nem volt zavargás a Hattyúnál, nem lehetett zsidó provokáció sem. Ilyenről legalábbis nem szól a lap.²²⁷ Sem antiszemita tüntetés, sem zsidó provokáció, mindössze botrányos rendőri beavatkozás. A kommentár, minden életserűtlensége ellenére, még befolyásolni fogja az események további alakulását.

A rendőrség igazi próbatétele ugyanis valójában csak *másnap* következett. A fővárosiak által átélt megdöbbenést pontosan kifejezi a *Budapesti Hírlap* tudósítója: „Egy darab Oroszország. Budapesten ma este a csőcselék vérszemet kapott a tegnapi ártatlan stikli fölött, a kis csahos kuvaszból nagy bestia lett.”²²⁸ Erről a napról két „résztvevő megfigyelő” beszámolóval is rendelkezünk. No, nem a zavargók, hanem egyet a rendőrök és egy másikat az áldozatok oldaláról. A rendőrit maga a budapesti főkapitány diktálta és aláírva személyesen vitte Tisza Kálmánnak 9-én, a másikat a *Budapesti Hírlap* tudósítója jegyezte le, midőn meginterjúvolta a Fehér Hattyú fogadásának fiát, aki tulajdonképpen az üzletet vezette.

²²⁵ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Ambrus Kamil, 1883. aug. 8.

²²⁶ Már a cikk kezdete és a címadó sora is másról szól, mint a többiek: „Hallatlan botrányt provokált ma este a fővárosi rendőrség.” (Kiemelés az eredetiben.) A Verhovay és Thaisz közötti régi feszültség mélyen átítja az írást. A rendőri brutalitást például így jeleníti meg: „Ily esetekben minden közrendőr egy-egy Thaisz Elekké, Thaisz maga pedig basává lesz, kinek jogában áll durván, gorombán lökdöszni, ütni a közönséget.” F, 1883. aug. 8. Ugyanezt a cikket szó szerint viszontláthatjuk a *Népszava* hasábjain. Hírek. *Népszava*, 1883. aug. 12. Kászonyi kettős szerepének ismeretében ez nem okozhat meglepetést.

²²⁷ Sőt az egy nappal későbbi visszatekintő tudósítás még azt a sajtóhírt is átveszi, hogy „a pincérek ki-kimentek minduntalan s jelentették a várakozóknak, kik meglehetősen zajongtak is, hogy Scharf Móric nem jön vissza a vendéglőbe. A nép nem hitt nekik, a nép látni akarta Móricot, mire a rendőrség szokott brutalitásával rájok vetette magát s botrányos utcai zavargást idézett ismét elő.” Móric zsidó kézben. F, 1883. aug. 9.

²²⁸ Zsidókravall a kerepesi úton. BpH, 1883. aug. 9. 2.

A Weingruber Ármin által bérelt Fehér Hattyú, amely látszólag központi szerepet töltött be az eseményekben, a Kerepesi, a Dohány utca és a Károly körút közötti háromszögben feküdt (egyes vélemények szerint volt kijárója a Dohány utca felé is, a kortárs álláspont viszont azt sugallja, hogy aminek kijárata volt hátul, az a mellette található Kerepesi bazár).²²⁹ Mivel a rendőri látószöggel már találkozhattunk, célszerű ezúttal az ostromolt szálloda üzemeltetőjének nézőpontjából felidézni először a sokkoló élményeket.

Weingruber Ignácot a *Budapesti Hírlap* újságírója a történetek másnapján szólaltatta meg, a teljesen magába roskadt apa helyett. Elbeszélésében nyolcadikán 1/27 körül kezdett aggályos lenni a fogadó előtti tömeg gyülekezése. Ekkor ment be először a Hatvani utcában lévő főkapitányságra, ahol az ügyeletes tiszttel beszélt. Két rendőrt kért a szálló elé, de visszautasították. Azt a választ kapta, s itt válik a sajtó történelemformáló erővé: „a lapok tegnap erősen ránk támadtak, hogy mi csináltuk a botrányt, miért avatkoztunk mindjárt közbe, ma nem teszünk semmit.” 1/28-kor a tömeg már hatalmasra duzzadt és a forgalmat is akadályozta, sőt hangadók azt kiabálták, hogy „Vesszenek a zsidók”, sőt a boltajtóra felmászva a cégtáblát kezdték feszegetni. Ekkor zárta be Weingruber a korcsma, a vendéglő és a kávéház ajtaját és újra elment a főkapitányságra. Az inspekciós tiszt azonban újra elutasította. Németül (!) ezekkel a szavakkal: „Sie sollen nur einschlagen, das macht nichts!” Itt láthatóan keveredik az események sorrendje, hiszen miért mondta volna ezt a tiszt, ha már be is zártak. Visszamenve látta, hogy a helyzet tarthatatlan, egy asszonyt el is talált egy bedobott kődarab, az ostromlók a kaput is kiemelték a sarkából, s ekkor harmadszor is elfutott a rendőrség irányába. Az Újvilág (ma Semeleweis) utca sarkán találta Thaisz főkapitányt és Máltás Hugó fővárosi fogalmazót. Tőlük kért segítséget. Máltás állítólag azt válaszolta: „csak hagyja Weingruber, majd a nagyságos főkapitány úr megfizeti a kárát.”²³⁰ Thaisz közelébe jutva sem állítja Weingruber, hogy beszélt volna személyesen a főkapitánnyal. Mire visszaért, a tömeg már benn volt a vendéglőben, s a kiöntött „bor patakként ömlött ki a vendéglő ajtaján”. Az emeleten az összes ablakot beverték. Az asztalokat és székeket összetörték. Egy vendég bőrdíszes ruhája is eltűnt, de az később megkerült. Csak kilenc órakor adott parancsot a főkapitány, hogy jöjjen a helyszínre „a tartalékban lévő legénység” az Eötvös utcai rendőrkaszárnyából. S 1/210 elmúlt, mire „a tömeg oszladozni kezdett”. A kárt csak itt mintegy 1200–1400 forintra becsülték. De a gázlámpák megrongálása miatt akár az egész ház felrobbanhatott volna. Csak a nagy tűkörtáblákat sikerült megvédeni, melyre leeresztették a védő vaslemezeket, s mire azt lefeszítették volna, megérkezett a rendőrség.

Eszerint az elbeszélés szerint tehát az ifjú Weingruber háromszor is elment rendőri segítségért, de egyszer sem kapott. Viszont a zavargások kirobbanása közepette el tudott távozni az épülethől, szabadon közlekedett a Kerepesi torkolatán keresztül a Hatvani utca irányában. A másik tanulság az, hogy láthatóan a tömeg csak rombolni akart, kiöntötték és nem megitták az alkoholt, összetörték a berendezést. Az egyetlen ellopott tárgy megkerült.

²²⁹ A Gundel–Harmath szerzőpár szerint az épületnek volt kapuja a Dohány utca felől is, Weingruber Ignác viszont azt állítja beszámolójában, hogy alacsony kőfalon átmászva, létrán kellett vendégeinek menekülniük a Kerepesi bazár irányában. Vö. Gundel, 1982. 90.; illetve Ostrom a hattyú-szálloda ellen. BpH, 1883. aug. 10. 3.

²³⁰ Ezen a ponton a vendéglős rögtön hozzátette: „Persze ma már nem így beszélnek, ma azt mondják, hogy pert indíthatok a tettesek és felbujtók ellen, ha – megtalálják.” BpH, 1883. aug. 10. 3. Máltás Hugó a tárgyaláson rendőrségi kapitányként tett tanúvallomást. *Nemzet*, 1884. jún. 16. E. Törvényszéki csarnok.

Lássuk, hogyan fest mindez Thaisz főkapitány előadásában.²³¹ Jelentésében azt állítja, hogy este 7 óráig csak olyan jelentéseket kapott, hogy a fogadóval szemközti oldalon „legfeljebb 200–250 különféle néposztályhoz tartozó, de legnagyobbbrészt gyermekekből álló népcsoportosulás volt észlelhető”. Este 8 óra tájban, a láрма élénkülésekor a „felügyeletet tartó központi tiszt, valamint a helyszínen még jelen volt egy másik tisztviselő által is” arra figyelmeztették Weingrubert, hogy ajtajait zárja be. (Ebből csak mi hallhatjuk ki a tényt, hogy Weingruber járt a Hatvani utcában, hiszen másképp hogyan beszélhetett volna a központi inspekcióssal, de aki csak ezt a szöveget olvasta, aligha érthette!) És itt egy vadonatúj, de nem ismeretlen elem épül a történetbe, annál is inkább, „mivel egyrészt saját cselédjei, másrészt az üzletben tartózkodó vendégek ingerkedéseikkel ezen műveletlen csoportot bosszantották; sőt megtörtént még az is, hogy a háziszolga az este többször egy dézsa vizet a nép közé öntött”. Ez hát a későbbi elbeszélésekben hetedikére visszavetített provokáció, amelyről meg kell jegyeznünk, hogy nyolcadika kapcsán egyetlen egykorú sajtótudósításban sem bukkantunk a nyomára. A szerzői jog tehát Thaisz Eleket illeti. De olvassuk tovább a főkapitány verzióját. „E közben Weingruber vendéglősnek fia a vendéglőből a népcsoport közé lépve, a helyszínen tartózkodó polgári biztoshoz azzal a kérdéshez fordult, menne el vele a központi rendőri hivatalba rendőrökért, hogy az akkor még csekélyebb népcsoportot űzzék el. Weingrubert ki hadjadon fővel volt és a vele jövő polgári biztost a népcsoport egy része körülfogta, és ujjongva követte a főkapitányi épületig.” „Mindezen tapintatlanságok és kihívó ingerkedés” vezetett Thaisz szerint oda, hogy „az eddig még kihágást el nem követett néptömeget felbőszítették, mely abban nyilatkozott meg, hogy az ablakokat botokkal bevágni kezdték, sőt az ivó szobába is behatoltak.” S itt jön a főkapitány részéről saját pozíciójának a meghatározása: „Magam néhány tisztviselővel az újvilág utca sarkán tartózkodtam s ez eseményről rögtön értesítve lettem. Miután a tömeg passivitásából kilépve tettelegességre vetemedett, elérkezettnek láttam azon időpontot, melyben rakoncátlanságának gátat kell vetni.” Ekkor küldetett a Károly kaszárnnyába a készenlétben lévő katonaságért, s egyúttal értesítette a gyalog- és lovas rendőröket, hogy siessenek a helyszínre. Éles szemre vall, hogy Újvilág utca sarki megfigyelőállásából azt is sikerült megállapítania, hogy közben a tömeg karaktere megváltozott. „Az ablakok csörömpölése, füttyülés és láрма következtében a szomszédos utcákból tömegesen özönlött a nép Weingruber korcsmája elébe. Ezek közt voltak már olyanok mintegy 50-60-an, akiknek arcáról le lehetett olvasni, hogy a vagyonbiztonságra veszélyesek. Míg a tömeg azon része, mely Weingruberék által magát sértve érezte, rakoncátlansága által akart magának elégtételt szerezni, addig ezen bandita csoport nekiesett Weingruber és három szomszédja üzletének, melyek ajtajai legnagyobbbrészt nyitva voltak, és ott rabolni kezdetek.” Thaisz szerint tehát egyrészt Weingruber nem hajtotta végre a bezárásra vonatkozó utasítást, másrészt viszont ekkorra „a közrendet veszélyeztető tömeg 1000-1500 főre szaporodott”. A katonaság pedig, „melyért már másodízben” küldetett, késett. Ezért Thaisz, a magánvagyon elszánt védelmezője a központban talált csekély állománnyal döntő lépésre szánta el magát: „hogy mégis a tömeget megzavarjam s azzal időt nyerjek, feláldoztam [!] a 8 rendőrt, kihúztam velök oldalfegyveröket s meghagytam nekik, hogy bármint is, de ha-

²³¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Thaisz Elek – ME–BM (Bp. 1883. aug. 9.). Sajtótudósítás szerint Thaisz 9-én 9 órára volt rendelve a belügyminiszterhez rapportra, tehát a jelentésnek addigra el kellett készülnie. Az utcai zavargások. *Nemzet*, 1883. aug. 9. E. 1.

toljanak a rablókig, űzzék el őket s ha lehet fogjanak el közülök néhányat. S az eredmény csodaszzerű volt, mert a boltokba behatolt rablók közül mintegy 15-öt elfogtak és kísérték a központ felé. A hirtelen megtámadás által a tömeg hihetőleg azt hitte, hogy nagyobb erővel van dolga s ingadozni kezdett; mielőtt azonban kiábrándult volna, mi egy pár percnél műve volt, – a kivezényelt összes lovas és gyalogrendőrség a helyszínén termett s a csendzavarókat a kerepesi úton űzőbe vette, s miután a síp és Eszterházy utcát kitisztította, a kerepesi úton levő nagy tömeget a kerepesi vám felé szorította.” A katonaság csak ezután érkezett a helyszínre. Thaisz láthatóan nem akart osztozni a szétverés dicsőségében, ezért arra kérte a vezénylő alezredest, hogy „miután a rendőrök az űzéssel vannak elfoglalva, szíveskednék a kerepesi út, – hatvani utcát, Károly- és Múzeum körutat elzárni”. Fél 12-kor, miután minden elcsendesedett, „nem lévén már szükség a kordonra”, hagyta visszatérni a katonaságot a laktanyába, de azzal a kéréssel, hogy másnap reggel hatkor ismét foglalják el a Kerepesi út torkolatánál számukra kijelölt álláspontjaikat. A beszámolót a károk felsorolása (nem a Hattyú szenvedte a legtöbbet!) és a már idézett mondat zárja „a sajnos mozgalom” „semmiféle jellegéről”. A rendőrségi kárleírás és a sajtóban közölt tudósítások, kárértékbecslések között néhol kiáltó ellentét mutatkozott, az sem kizárt, hogy a károsult igyekezett mennél magasabb összeggel előrukkolni, de az sem, hogy a zsurnalisták szerették a bombasztikus túlzásokat.²³²

VII/6. TÁBLÁZAT • A zavargások során okozott károk, 1883. augusztus 8.

Tulajdonos, bérlő	Üzletág	Kár	Becsült kárérték (forint)
Weingruber Ármin	vendéglős	asztalok, székek, poharak megrongáltattak	1200–1500
Freund Mór	fehérneműüzlet		2000
Hoffmann Adolf	ékszerész	kirakatból kisebb értékű ékszerek elraboltattak	500–700
Kohn Dávid	bútorkereskedő	néhány nyárfa bútordarab összetörtetett	2000–2500
Kertész Jenő	kereskedő	kirakata megrongáltatott	150–200
„Kerepesi udvar”	ház	földszinti ablaktáblái összetörtettek	
Oestereicher Jakab	kávés üzlethelyiség	29 ablaktábla, 3 márványasztal s néhány szék törtetett el	1500–3000
Kohn Lajos	kávés üzlet	5 ablaktáblát vertek be	225
Kuntser Albert	vendéglős háza	11 ablak veretett be	12
Eisler Jakab/Adolf	Rottenbiller utcai pálínkamérés	a készletben volt összes szeszes italt kiöntötték s az edényeket az utcára kidobták	500
Rosenfeld Lipót	kávés	64 ablaktábla és 4 asztal törtetett össze	2000

Forrás: MOL K 148 BM Eln. 1883–XIV. D. 3168. 68; A károk becserétkére: Egyetértés, 1883. aug. 10. 2; Nemzet, 1883. aug. 9; 1884. jún. 16. E. 3; PN 1883. aug. 9. R.

²³² Közvetlenül a Hattyú mellett Kohn Dávid üzletét másnap így jellemezte az újságíró: „A bútorok összetörve, halomra hanyva fekszenek a boltban, melynek ajtaját a gyakornok állítása szerint jégtörő csákánnyal törték fel [...] Ott hevernek romokban chiffonok, íróasztalok, toilette tükrök, etagerek, garnitúrák, számolyok stb. 4 drb éjjeli szekrényt elvittek, a többin porrá zúzták a márványlapokat.” *Nemzet*, 1883. aug. 9. E. Az utcai zavargások.

Thaisz „hőskölteményére”, amelyben a nyolcfős rendőri egység megfutamtítja az 1500 fős vagyonrongáló tömeget („a bestiát”), nyilvánvalóan azért volt szükség, hogy elkerülje annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy ha jó megfigyelői állásban egy saroknyira tartózkodott a tűzfészekről, akkor miért nem lépett idejében közbe, s mi az oka, hogy késve érkezett a készenlétben tartott rendőri és a katonai segítség. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban a főkapitányt csaknem egy évvel később a tárgyaláson is faggatták.²³³ Ám az, hogy előző nap a rendőrség túl korán avatkozott be (ráadásul akkor Thaisz nem is tartózkodott a helyén), egyáltalán nem lehet mentség arra, hogy másnap, amikor sokkal súlyosabb volt a helyzet, miért késlekedett. Különösen feltűnő a főkapitány beszámolójában az időfaktor csúszása és „elhomályosulása”. Ha Weingruber 1/27-kor kezdett aggódni, akkor Thaisz 7-ig csak megnyugtató jelentéseket kapott. Ha Weingruber 1/28 körül ment másodszor segítségért, akkor a fogadós Thaisz észlelésében „esti 8 óra tájt” teszi a neki adott figyelmeztetést. S aztán a főkapitánynál nyolc és 1/2 között végképp elszakad az időfonál, épp az események legnagyobb sűrűsödése idején. Amikor arról szól, hogy „elérkezettnek látta azon időpontot”, hogy beavatkozon, akkor egyszerűen nem ad meg semmilyen időpontot. Persze ilyenkor megzavarodik az időérzékünk, pillanatok óráknak tűnhetnek. Azt mégis jó lenne tudni, hogy Weingruber honnan vette, hogy Thaisz csak kilenc körül hívta a rendőrlaktanyát, azt azonban Thaisz maga árulja el, hogy „együttal”, azaz egy időben hívta a lovas és gyalogrendőröket és a katonákat. S a térparancsnokság idézett információja szerint ez nem sokkal 9 előtt lehetett.²³⁴ Szóval a rendőrség folyton késésben volt. Ez lehetett egyszerű inercia, de a kortársak tudatosságát is feltételeztek mögötte.

A két történet azonban nem csak időben szinkronizálható nehezen. Nem érdemes újramondatnunk az este történetét a különböző sajtótudósítókka. Abban különben is egyetértés van, hogy a rendőrség csak 9 után érkezett a helyszínre, s hogy a zavargóknak másfél órájuk volt arra, hogy az első ablakbeverésektől eljussanak a totális rombolásig, fosztogatásig. Abban is teljes az összhang, hogy ezért a rendőrséget tették felelőssé. Vérmérséklettől és pártállástól függött, hogy milyen mértékben.²³⁵ Legmesszebb a bűnbakkeresés fejtegetésében az ellenzéki Egyetértés ment: „És most hol találjuk meg a szavakat ez eset méltó megrovásához. Mit szóljunk egy ilyen rendőrséghez, melynek központjától egy puskalövésnyire, közvetlen a szeme előtt másfél óra hosszaiáig törhet, zúzhat a

²³³ Thaisz felolvasta az augusztus 8-i megkeresést, ám azt nem tudta megmondani, hogy hány órakor küldte el a térparancsnokságra. A kerepesi-úti zavargások ügye (Negyedik nap) F, 1884. jún. 20.; A kerepesi-úti zavargások ügye (Hetedik nap) F, 1884. jún. 24. A katonai térparancsnokság átiratában reggelt jelöli meg az írásos megkeresés katonasághoz történő megérkezéseként. (A Függelenség tévesen 7-ét, a Nemzet helyesen már 8-át írt!) Ugyanez nap este 9 órakor vonult ki a Károly kaszányából két század a Kerepesi útra, s az erre való felkérés „egy rendőrtisztviselő által szóbelileg történt s a kivonulás előtt 6-8 perccel érkezett”. A dátum nyilván elírás, csak nyolcadikára vonatkozhat. Hogy a szóbeli felkérés miért csak nem sokkal 9 óra előtt érkezett meg, arról nem szól a jelentés.

²³⁴ Az Egyetértés egyik tudósítója szerint Thaisz Szilágyi György rendőrfogalmazót „fél kilenc előtt” küldte a térparancsnokhoz segítségért, „mikor még a rablást nem hajtották végre”. Rablók tüntetése. Egyetértés, 1883. aug. 9. 2–3. Egy másik tudósító szerint 1/9-kor repült az első kő a Fehér Hattyú ablakának. Uo.

²³⁵ „Micsoda rendőri szervezet az, (s itt nemcsak a főkapitányságról beszélünk, hanem a belügyminisztériumról is), micsoda rendőri szervezet az, mely ilyen előjel után is készületlenül várja be a más napot, s ha már a saját közegei által kellőleg informálva nem volt, de láthatta a tényeket, láthatta, s ha látta, minő hallatlan könnyelműség, hogy még az orrába ütköző tényeken sem okult, hanem csak akkor kezdett kapkodni, mikor már égett feje fölött a ház, s a fél város alarmírozva volt? Micsoda rendőri szervezet ez? van ilyen több a világon? – Ilyen rendőrséget Magyarországon kívül csak az Offenbach operettjeiben lehet találni.” PN, 1883. aug. 10. R. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

csőcselék, a bezárt üzletekbe betörhet egy maroknyi banda, azokat kipusztíthatja, kirabolhatja a nélkül, hogy abban őt valaki ez alatt az egész idő alatt akadályoztatni meg is kísérlené? Megrovás illeti meg az ilyen rendőrséget. Jobb ha nincs, mintha ilyen van [...] A rendőrséget érő megrovásból természetes, a vezetésé az oroszlánrész. Thaisz kapitány és Jekelfalussy miniszteri tanácsos urak közötti kanapé-pörről beszél a fáma, – annak a levét issza most a főváros biztonsága, jó hírneve. Nem tudjuk, mi igaz belőle.”²³⁶ Az *Egyetértés* szemrehányásaiból kijutott a „k. k. katonaságnak” is, amely „csak három-negyed órával a kapitányi megkeresés után vonult elő [...] a szomszéd Károly laktanyából”.²³⁷ De megkapta a magáét a hangulatot felkorbácsoló antiszemitizmus, valamint az „alsóbb néposztályok” is. „A zavargás indító oka mindenesetre az antiszemita izgatás volt, de a mai botrány mégsem volt antiszemitikus tüntetés. Alávaló pusztítás és rablás volt ez, amelyben a legalsóbb néposztály piszkos rongyos serege féktelenkedett azzal a szilaj túlsapongással, mely a biztonság tudatában csaknem határtalanná vált.”²³⁸

A sajtó ugyanakkor szemtanúk révén olyan mozzanatokat is felidézett a nyolcadikai eseményekből, amelyek segíthetnek áthidalni a Weingruber és Thaisz történetelbeszélése közötti inkonzisztenciákat. Amikor például Weingruber (interjúja szerint többes-szer) a főkapitányságra indult, a tömeg ide is követte, „miközben a »hepp-hepp« kiáltások folytonosan hangzottak”. Sőt a főkapitányság előtt még egy félórát várt is rá a kíséző had, s csak mire némileg eloszlott, „csak akkor eresztették el Weingrubert, nehogy a tömeg tettelességre vetemedjék s bántalmazza őt”. Visszatértek azután újra kezdődött az őt kísérő kiabálás, és hamarosan megkezdődött a rombolás.²³⁹ Szó sem volt tehát a Thaisz által jelentésében leírt „újjongó” kíséretéről, sokkal inkább arról, hogy Weingruber mozgása következtében mind az Újvilág utca sarkán ácsorgó főkapitány, mind maga a főkapitányság épülete a tömeg hullámsodrába került. Ez a szorongattatás volt tehát az a „tapintatlan” viselkedés, amely a főkapitány számára oly kényelmetlen volt.

Thaisznak mindezek felül volt még egy motívuma, hogy a beavatkozást ne siesse el. Már 1882 őszén kérte a fővárost, hogy „alkosson szabályrendeletet az oly természetű éjjeli csendzavarások ellen, a melyeket a kihágásokról készült törvény kihágásoknak nem minősített, s így azokat a rendőrség nem is büntetheti. Meg kellett elégednie a csendzavaró bekísérésével, s aztán szabadon kell eresztenie.”²⁴⁰ Az elkészült szabályrendelet-tervezetet többen elleneztek mint a lakosság zaklatásának egy lehetséges forrását, s bizottsági megvitatását épp ekkoriban halasztották a nyári uborkaszezon miatt szeptemberre. Thaisz tehát azzal, hogy amíg csak hangoskodás zajlik az utcán, nem indokolt beavatkozni, tulajdonképpen demonstratív nyomást is gyakorolt a szabályrendelet elfogadtatása érdekében.

Sajátos látószögből világították meg a Fehér Hattyú nyolcadikai ostromát a tárgya-

²³⁶ Zavargások Budapesten. *Egyetértés*, 1883. aug. 10.

²³⁷ Uo. A közös hadsereg kirendelt egysége a 23. tiroli zászlóalj volt, Gvalla alezredes vezényletével. Rablók tüntetése. *Egyetértés*, 1883. aug. 9. 2–3.

²³⁸ Rablók tüntetése. *Egyetértés*, 1883. aug. 9. Az *Egyetértés* négy tudósítója szemével is láttatta az eseményeket, szinte kínálva magát egy posztmodern etűdre. Közülük három a Hattyúnál, s csak egy a Népszínház felől (mai Blaha Lujza tér), ahol Pálmai Ilkával a címszerepben a *Kertészleány* című operettet játszották, figyelte az eseményeket. S az újságíró ugyan kijött a második felvonás alatt, s „pár perccel kilenc után” látta a rendőráttakat az utcán, ám a szerelmi duettre már visszatért az előadásra. Uo.

²³⁹ Rablók tüntetése. *Egyetértés*, 1883. aug. 9. 3.

²⁴⁰ Csendzavarási szabályzat-terv. *Egyetértés*, 1883. aug. 8. A tervezet 50 forintos büntetést, illetve 5 nap elzárást tett szankcióként lehetővé.

lason Musto Gusztáv sűgő és Sándori Ignác, a Nemzeti Színház tagja. Ők ugyanis a szálló belső szobájában iddógtak. S most átadhatjuk Mustónak a szót: „A fűtölésre és dörömbölésre a házbeliek megugrottak, de mi ketten csak ittunk tovább, míg egyszerre betörték a vasajtót s egy szürke ruhás intelligensnek látszó fiatal ember beugrott azzal a szándékkal, úgy látszik, hogy eldöngessen bennünket. Én erre egy megvallom kissé cikornyás kifejezésben tudtára adtam, hogy nem vagyok zsidó; mire ő karomnál fogva kivezetett s mi bántódásunk sem lett.”²⁴¹ A vendégek tanúvallomása mindenesetre nem Thaisz álláspontját támasztotta alá.

De hát kikből is állt a zavargó tömeg? Mind a rendőrség, mind a sajtó igyekezett a tömeg karakterét megrajzolni. Valójában azonban itt rögtön egy paradoxonba ütközünk. A tüntető, lázongó tömeg ugyan csoportosan lép az utca színterére, a résztvevők cselekedeteiért azonban csakis az egyén vonható felelősségre. Az egyén azonban ezekben az utcai tumultusokban kevésbé látható. Sötétben meg különösen nehezen azonosítható. Nem véletlen tehát, hogy a nyolcadikai zavargások legsúlyosabb „áldozatai” részben az utcai gázlámpák voltak. Thaisz idézett jelentése szerint „a Kerepesi út baloldalán 90, a jobb oldalán 62 gázlámpa romboltatott el”.²⁴² A zavargások résztvevőinek összetételét hagyományosan vagy a sebesültek²⁴³ vagy az elfogottak alapján szokás jellemezni.²⁴⁴ Jelen esetben az a helyzet, hogy nyolcadikáról a sajtó nem közölt sebesültnévsort, s a letartóztatottak listája is csak az újságokból ismert (rendőrségi névsor ekkorról nem maradt fenn). Thaisz ezen a napon 32 letartóztatást jelentett, „többször az iparos és napszámos osztályból”, egyes sajtótermékek azonban ennél többről is tudni véltek.²⁴⁵ Ami a foglalkozási összetételt illeti, legnagyobb számban a cipészek fordulnak elő, négy segéd és két inas. A nyolcadikai elfogottak egyik jellemzője, hogy két mester is akad közöttük: egy bognár- és egy cukrászmester. Thaisz megállapításával szemben alig találunk a névsorban napszámost, s általában valamilyen szakmával vagy annak tanulásával együtt szerepelnek. Kifejezetten kilóg a sorból „lefelé” egy csavargó és „felfelé” egy törvényszéki kézbesítő. Az egész társaság A nagy macskamészárlás 18. századi főszereplőire emlékeztet, arra a közegre, ahol mindennapos volt a verekedés, kegyetlenkedés, anakronisztikus és közönséges mai szóval: a balhé. Az „akció” idejére még a legények és inasok közötti merev válaszfalak is leomlani látszottak.²⁴⁶

Ezzel azonban csak látszólag kerültünk közelebb a problémához, ugyanis épp elködösítettük az egyéni motívumokat. A letartóztatásokról és a bírósági tárgyalásról részletesen beszámoló sajtó alapján azonban lehetőség nyílik néhány egyéni arcél megrajzolására is. Legalább annyit megtudhatunk, hogy miként lehetett felkerülni a letartóztatottak listájára.

Viszonylag egyértelműnek tekinthető Niedermann György 44 éves cukrászmester esete. Ahogy a tárgyaláson az 1883-ban 44 éves, nagyszombati születésű cukrász elmond-

²⁴¹ Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1884. jún. 16. E. 3.

²⁴² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Thaisz, 1883. aug. 9. 21v. A tárgyaláson Kleiner Ármin a légszesztársulat képviselőtében a társulat kárát 650 forintnak számította. A kerepesi úti zavargások (Első nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 17.

²⁴³ Gyáni, 1991. 353–354.

²⁴⁴ Sándor T., 2009. 75–77.

²⁴⁵ A *Pesti Napló* 35-ről, az *Egyetértés* 34-ről tudott. PN, 1883. aug. 9. R.; *Egyetértés*, 1883. aug. 9. A *Pesti Napló* tudósítója azonban azt is hozzátette, hogy a harminc név szerint felsoroltan kívül vannak még olyanok „akik nem akarják a nevüket megmondani”. Uo.

²⁴⁶ Darnton, 1987.

ta, aznap éppen „jubileumát” akarta megünnepelni, ezért feleségével a Schramek-féle korcsmába mentek (Rákóczi u. 17.). Onnan visszatérve saját boltja előtt állva „gyönyörködött” az épp tetőpontjára hágott zsvajban. Ekkor tartóztatta le Tóth János rendőr, aki másként adta elő a történetet. „Eserint a vádlott a rendőr kezéből ki akart szabadítani egy zavargót, mondván: »Ne a keresztényt bánts, hanem a zsidót, nyomorult rendőr!«”²⁴⁷ Végül kihágásért 10 forint pénzbüntetésre, esetleg 1 napi fogságra ítélték.²⁴⁸

Hasonlóképpen hétköznapien egyszerű történet a 42 éves evangélikus, nős törvényszéki kézbesítő, Ulmer Frigyes esete. A vádlotthoz 8-án este ellátogatott ismerőse, Stieber Mór cipész, aki hírül hozta, hogy a Kerepesi úton zavargás van. Feleségével együtt hazakisérték vendégüket, majd, mint a tárgyaláson vallotta, „a zavargás színhelyére vették”, ahol a Szikszay előtt (a régi Nemzeti Színházhoz címzett fogadó, Múzeum krt. 2.) a tömegben magára maradt. Amikor a tömeg futni kezdett a Rókus felé, vagyis kifelé a Kerepesi úton, akkor, mint mondta, „zavarában” ő is velük futott, s futás közben felkapott a földről egy csomagot. Ekkor valaki hátulról fejbe vágta. Amikor visszanézett, „egy zsidólegénnyel találta magát szemközt”. S két rendőr mellette termett és elfogta. Ulmer peche az volt, hogy a nála talált csomagban két ing, egy selyemkendő és egy bolti ernyő darabja volt, amelyek bizonyíthatóan a Kerepesi úton kirabolt egyik boltból származtak. S bár ő azt állította, hogy azért vette fel, hogy a rendőrségnek átadja azokat, ez nehezen volt összeegyeztethető az előlük való elfutással. Ezt azzal próbálta magyarázni, hogy tudta, „milyen brutális a rendőrség”, s nem akart a kezeik közé kerülni. Hát nem így sikerült. Kovács Sándor rendőr, aki Ulmert letartóztatta, ismét csak másként mondta el az esetet. Szerinte a tanú futás közben megállt és egy bottal fejbe akarta vágni, ezt megakadályozta és elfogta. Nem könnyű a vallomásokból valamifajta egyértelmű eseménysort fabrikálni, ráadásul abban sem egyeztek a vélemények, hogy hol történt a letartóztatás. A vádlott azt vallotta, hogy a Belezna-kertnél fogták el (Rákóczy u. 7–9., a mai Puskin utca sarkánál), a rendőr pedig először azt, hogy a Nemzetinél (a mai Astoriával szemben), majd azt, hogy a Népszínháznál (a mostani Blaha Lujza téren). Nyilván nem volt mindegy, hogy milyen hosszan futottak, s hogy mennyire mélyen merülhetett el Ulmer a randalírozásban. Az elfogás ideje sem volt közömbös. A rendőr ezt korábban 1/2 10-re, majd a tárgyaláson 1/2 11-re tette. Az elfogásról szóló jelentés nyilván nem „futtában”, hanem utólag készült, de nem közömbös, hogy mennyi ideig vett részt valaki a rendbontásban. Mennél hamarabb fogták el, annál ártatlanabb lehetett.²⁴⁹ A tárgyaláson Ulmer azt is elmondta, hogy amikor letartóztatói megtudták, hogy nyíregyházi, a rendőrfogalmazó azt mondta neki: „No kutya, nincs az az ügyvéd, aki a tíz esztendőt le vegye rólad!”²⁵⁰ Ulmer esetében még egy tanút kihallgattak, aki

²⁴⁷ A kerepesi-úti zavargások ügye (Ötödik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 21. A tárgyaláson tagadta, hogy ismerte volna Hegedüs Jánost, akit állítólag ki akart volna szabadítani. *Nemzet*, 1884. jún. 20. E. 3.

²⁴⁸ Az elsőfokú ítéleteket lásd A kerepesi-úti zavargások ügye (Utolsó nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 27; Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1884. jún. 27. R. 3.

²⁴⁹ A kerepesi-úti zavargások ügye (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18.

²⁵⁰ *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3. Az 1850-es nyíregyházi népesség-összeírásban Ulmer János puskaművesnek volt egy Frigyes nevű fia. *Pro Memoria*. 2003. 363. Az evangélikus anyakönyv szerint viszont Ulmer Józsefnek 1839-ben Dicz Susannától egy Ferdinánd, 1841-ben pedig Friderik nevű fia született, utóbbi azonban „gondviselője jelentése szerint elhalt”. SZSZBML IV. A. 425/299. Kivonat. A nyíregyházi evangélikus iskola polgári osztályába azonban az ötvenes évek elején mégiscsak járt egy 12 éves Ulmer Frigyes nevű árva (József fia), declinista volt, németül is tanult, 1854 áprilisában viszont elbocsátotta az iskola, mivel „mesterségremény”. SZSZBML VIII. 233/d. Névjegyzék, 1853/54.

szintén azt állította, hogy az illetőt a Nemzeti környékén fogták el. Egy Balla nevű szabólegény, nyilván nem rosszakarója a vádlottnak, arra is rávilágított, hogy milyen viszonylagos volt augusztus nyolcadikán este, hogy valakiből vádlott vagy tanú legyen. Dr. Günther Antal védő kérdésére, miszerint látta-e, hogy Ulmer valamit felvett a földről, Balla azt válaszolta, hogy Ulmerrel együtt futottak, de „én jobban futottam és vádlott elmaradt. Dr. Günther: Hát miként látta, hogy Ulmer el van fogva. Tanú: Hátra néztem. Dr. Günther: Mennyi idő telhetett el? Tanú: Alig néhány pillanat.”²⁵¹ Ennyit a vádlottá vagy tanúvá levés közötti „választás” esélyeiről és a futás sebességéről. Eszerint az elfogottak listája nem egyszerűen a zavargók összetételének, hanem inkább a futásban lemaradóknek a tükörképe. Ulmert mindenestre, ha a lázadásban nem is találta az elsőfokú bíróság bűnösnek (abban senkit nem marasztaltak el Pesten), a magánosok elleni erőszak büntetében és a lopás vétkében bűnösnek nyilvánítva egy év börtönre, illetve kétévi hivatalvesztésre ítélték, amelyből a vizsgálati fogságban töltött 9 és fél hónapot kitöltöttnek vették.²⁵²

Ismét másként akadt horogra az újságokban Grecsáknak/Kreccsáknak/Kresáknak egyaránt nevezett 18 éves, Liptó megyei születésű r. kat. napszámos. Aznap este nyolcig a Várban, a templomban dolgozott, hazafelé társaival az Országúton (értsd akkor és ma ismét Károly körúton) 2-3 percig nézték a kravallt. Őt azzal vádolták, hogy betört Fried A. ékszerész üzletébe, amit természetesen tagadott. Nem járt sokkal jobban a gazdája üzletének betörésén feldühödött 21 éves Rosenberg Vilmos órásségéd sem, akit viszont azért tartóztattak le, mert esernyőjével Grecsák hátára vágott. Mint Rosenberg a tárgyaláson „elegáns németséggel előadta”, 9 hónap távlatából már nem ismeri meg a napszámost, aki akkor „gatyában volt, és úgy nézett ki, mint egy kőművessegéd”. Az is kiderül a tárgyaláson, hogy Rosenberg esernyőakciója miatt négy napig maga is be volt zárva a zavargókkal együtt.²⁵³ A hatalom, úgy tűnik, nem honorálta a rablók ellen a rendőrség oldalán való beavatkozást. Hasonló okból tartóztatták le Horovitz Mór kereskedősegédet is, aki a rablás miatt elfogott 25 éves Streikusz Lipótot (hol bolti szolga, hol kereskedősegéd, hol asztalos) verte bottal föbe.²⁵⁴

A közönség tehát egyáltalán nem maradt tétlen szemlélője az eseményeknek. A rendőrök megjelenésével megbomlott az a kezdeti rend, amely elválasztotta egymástól az aktív zavargókat és a passzív nézelődőket. „A gyalogúton a nemzeti színház és a Pannónia vendéglő előtt állnak a passzív nézők; ez út közepén zajló néptenger, egy-egy fenyegető hulláma kicsap feléjük: szerte rebbennek és kopognak, az útjukba eső első kapun bebocsátást kérve. A kapualjak tömve menekülőkkal.” Aztán ahogy ugyanez a tudósító írja, a passzív nézők is felbátorodnak és a cselekvés mezejére lépnek: „Kivált antiszemita cipészinasokat csipdesett össze tucatával és vitte be a rívó gyerekeket a központba, honnan aztán szélnek eresztették őket. Tíz óra után már vagy tizennyolc-húsz elfogott rongyos ember, napszámosok, gyári munkások álltak a rendőrség udvarán, köztük pedig teljes uniformisban egy finánc-respiciens, valami Repenta János nevű. Ez a szegény ember ugyancsak megjárta. Nem rabolt a jámbor, nem is tört ablakot, csak lármázott

²⁵¹ A kerepesi-úti zavargások ügye (Negyedik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 20. Ulmer némi derűtséget váltott ki a tárgyaláson azzal a megjegyzésével, hogy ha el akart volna futni, biztosan elfuthatott volna, hiszen „kérem alássan én is tudok úgy futni, mint a rendőrség”. *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3. Günther Antallal, a nyíregyházi per vezető gyorsírójával ezúttal védőügyvédi minőségében találkozunk.

²⁵² *Nemzet*, 1884. jún. 27. R. 3.

²⁵³ A kerepesi-úti zavargások ügye (Harmadik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 19.

²⁵⁴ F, 1883. aug. 10.

és éltette Istóczyt; erősen ittas levén, nem volt nehéz bevenni. Mikor vitték, útközben odakiáltott a kísérő rendőröknek Jekelfalussy: »Hát az a finánc mit csinált?« – »Jaj, csak a tiszta igazságot mondtam.« jajgatott a szegény, »hogy üssük az izraelitát és most benne vagyok a bajban.« Az udvaron is egyre jött és fogadkozott, hogy nem szól többet egy szót sem az életben, ha kieresztik.²⁵⁵ Úgy látszik, ki is eresztették, mert a letartóztatottak sajtóban közzétett listáján általában nem szerepelt neve (csak az *Egyetértés* sorolta be ide), s a perben már nem látjuk viszont. Pedig az eredeti vád az lett volna ellette, hogy »bujtogatta a csöcseléket».

Megkerült a Hattyú vendéglőből eltűnt bőrdöngy is: mint kiderült, Pollák Ödön és Friedmann József vitte magával egy csomó ruhaneművel együtt.

Érdekes módon a nyolcadikán letartóztatottak iránt Bécsből is hamar érdeklődés mutatkozott. A bécsi rendőrségtől érkezett átírat »socialista csoportvezetőket» vélt a közzétett listán felfedezni. Ennek köszönhetően maradtak fenn a nyolcadikán letartóztatottak közül hat főnek a részletesebb adatai, az életkoron és foglalkozáson túl születési helyvel, vallással, lakcímmel, munkáltatóval.²⁵⁶ A Bécsben körözött hat személy kiválasztása természetesen nem tekinthető reprezentatív mintavételnek (közülük 4 katolikus, 1 református és 1 izraelita), de az mindenképpen tanulságos, hogy egy fő kivételével mindegyik segéd és inas a zavargások környékén, főként a Teréz- (Próféta u. 5), Erzsébet- (Nyár u. 11), valamint a Józsefvárosban (József u. 59.; Kerepesi u. 53.; Víg u. 25.) lakott. Illetőségi helyüket tekintve az ország minden részéből származtak (Árva, Zólyom, Temes, Veszprém megyékből), egyedül a morvaországi származású 15 éves izraelita bádgosinas, Fuchs Zsigmond nem volt magyarországi eredetű. Őt egyébként azért tartóztatták le, mert az egyik újság szerint egy széklábbal ablakot zúzott be, egy másik viszont úgy tudta, hogy két inget vitt magával futtában, amikor a Népszínháznál egy rendőr elfogta.²⁵⁷ Egyedül a sokféleképpen írott nevű Darai/Barai/Bárdi András 52 éves kassai születésű római katolikus nőtlen cipészsegéd rítt ki, s nem csak életkora miatt a sorból, ő ugyanis Erzsébetváros külső részén, az ún. 100 házban, a Bem u. 5. alatt élt.²⁵⁸ Más kategóriába leginkább azért tartozott, mert a letartóztatottak listáján azt írták róla: hatalmas termetű ember, vállán óriási bunkósbottal, aki szembeszegült a hatósági intézkedésnek.²⁵⁹ Láthatóan nem ijedt meg a saját árnyékától, vagy másként fogalmazva, kereste a bajt.

A nyolcadikai zavargók közül viszonylag sokan kerültek a vádlottak padjára. Bóni Béla 16 éves nyerges/bőrdöngyös inas, akit kövekkel a kezében fogtak el, 3 hét fogházat kapott. Fein Ignác 21/28 éves suszterlegény ugyancsak magánosok elleni erőszakért 4 hetet. Jankovics Ferenc 24 éves, Gömör megyei származású r. kat. nőtlen asztalossegéd, aki a Városligetből egy nő társaságában jött a zavargások színhelyére, a Kerepesi út 88. számú ház földszinti ablakait verte be, s közben Istóczyt éltette, lényegében a vizsgálati fogsággal letöltötte a rá kirótt 8 hónapot. Kövesdi Vilmost, az Országos Mintapince r. kat. 16/21 éves, albertirsai születésű munkását, aki saját bevallása szerint eredetileg

²⁵⁵ Rablók tüntetése. *Egyetértés*, 1883. aug. 9. 2.

²⁵⁶ BFL VI. 1. a. Főkap. Eln. Res. 159/1883. Somogyi Ferenc rendőrtanácsos jelentése – Thaisz főkapitánynak (Bp. 1883. aug. 24.).

²⁵⁷ PN, 1883. aug. 9. R.; F, 1883. aug. 10. Nem zárva ki, hogy akár mindkét sajtótudósítás pontatlan információt tartalmaz, megjegyezzük, hogy Somogyi idézett jelentése már nem tudta, hogy Fuchst kik és miért kísérték be, csak azt, hogy még aznap elengedték. Somogyi, BFL VI. 1. a. 159/1883.

²⁵⁸ Somogyi, BFL VI. 1. a. 159/1883.

²⁵⁹ BpH, 1883. aug. 9. A letartóztatás okáról Somogyi, BFL VI. 1. a. 159/1883.

színházba indult (a Nemzetben 8-án nem volt előadás, nála mellesleg pénz sem volt), de aztán széklábbal kirakatbeverés közben fogták el, s ráadásul védekezett is, szintén 8 hónappal sújtották. Lovics János, Liptó megyei származású 16 éves suszterinas, aki lámpákat vert be és ehhez egy építkezésen téglákat tördelt, s akit már az Oesterreicher kávéháznál (Rákóczi u. 32., a Nyár utca sarkánál) tartóztattak le, 6 hónapi börtönt kapott. A lámpaveréssel gyanúsított szentendrei születésű 18/28 éves asztalossegéd, Sturm Vince 3 heti fogházzal „megúsza”. Ő azt állította, hogy annyi bűne volt, hogy „neki ment” egy rendőrnek. A homonnai születésű 18 éves g. kat. péklegényt, Juhász Istvánt, aki mindössze 3 hete tartózkodott Pesten, s neve ellenére csak törve beszélt magyarul, a terézvárosi kapitányságon tartóztatták le. Egy batyut is találtak nála. Ő elég átlátszó módon a tárgyaláson azzal próbált védekezni, hogy „egy zsidó adta neki a csomagot, hogy vigye el, s amikor nem akarta elvinni, rákényszerítették s ha nem vitte volna, agyonütötték volna”.²⁶⁰ Magánosok elleni erőszakért és lopásért 1 évet kapott. Pedig a tárgyaláson élénk derűt váltott ki, amikor a rá valló és őt a Dohány utcában elfogó Pollák Fülöp tanúra azt mondta: „Ha nem röstelleném, ezt a csúf Mózeszt bátorkodnék felképelni, de röstellem azt mégis a kir. törvényszék előtt megtenni.”²⁶¹ Pechére Stern Samu, a Hattyú Szálloda pincére felismerte a Juhásznál talált s a korcsmából elrabolt tárgyakban az egyik vendégnek, Mittag kisvárdai lakosnak a poggyászát.²⁶²

A nyolcadikai zavargásban résztvevők közül nem mindenkit azon az éjszakán fogtak el. A Dohány utca 20. szám alatt lakó Cakoff/Cakov/Czakor Péter 20 éves kovácslegény letartóztatására például feljelentés nyomán 10-én került sor, amikor a házmotózáznál 48 pár gallér, kézelő, inggomb került nála elrejtve elő, amelyek a két nappal korábbi rendbontásból származtak.²⁶³ A tárgyaláson megjelent gazdája, Schneider Ferenc is, aki szerint a fiúnak már nyolckor be kellett volna zárnia a kaput, s ő csak másnaptól tiltotta meg alkalmazottainak az otthonról való távozást. A vizsgálóbíró előtt még azt vallotta, hogy a vádlott mutogatta a többi legénynek szerzeményeit, a tárgyaláson azonban már azt tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy ő „jóraivaló, becsületes munkásnak ismeri” legényét. Cakov egyébként azzal védekezett: „ő nem tudta, hogy zavargás van, de látta, hogy egy ember az utcán elejtett egy csomagot, ezt ő felvette és oda akarta neki adni, de az elszaladt és ő haza vitte azokat. Benne volt 48 darab manchetta, mely Weingruber-é volt. Stern Samu fölismerte azokat.” Hogy nem zárta be este a kaput, az azért volt lényeges, mert a vádlott azt állította, hogy az éjszaka otthon aludt „a kocsiban”, a vizsgálat során azonban kiderült, hogy „az éjet egy rosszhírű házban töltötte”.²⁶⁴ Egy év fogházzal és két év hivatalvesztéssel fizetett érte.²⁶⁵

Ugyancsak hiába keressük a napi letartóztatottak listáján Poprányi György 25 éves Fejér megyei születésű r. kat. urasági cseléd (kocsis) nevét. Természetesen tagadta, hogy részt vett volna bármiféle zavargásban, ő csak nézte a néptömeget, s „egyszerre jött fe-

²⁶⁰ *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3.

²⁶¹ A kerepesi-úti zavargások ügye (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18. Közben a jókedv még Papp József törvényszéki elnökre is átragadt, amikor így leckéztette a vádlottat a tárgyaláson: „Hát erre tanítottak Homonnán? Nem szabad ilyet mondani, mert mindjárt p... majd mit mondok.” *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3.

²⁶² *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3.

²⁶³ Utcái zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 11. 2.

²⁶⁴ A kerepesi-úti zavargások ügye (Harmadik nap). *Függetlenség*, 1884. jún. 19.

²⁶⁵ A kerepesi-úti zavargások ügye (Utolsó nap). *Függetlenség*, 1884. jún. 27.

léje repülve egy abrosz, azt higgadtan felvette és úgy vitte haza. És ezért gazdája elcsapta, a ki ráfogta, hogy gyűlöli a zsidót, pedig ő nem is gyűlöli azokat, mert ő zsidót szolgál. Mindig zsidóknál szolgált és inkább szolgált zsidónál mint kereszténynél.”²⁶⁶ Az ítélethirdetéskor több másik társával együtt egyébként felmentették a vádak alól. Szintén feljelentésre csak augusztus 13-án került sor Nagy József 32 éves székesfehérvári születésű kovácslegény letartóztatására.²⁶⁷ Az illető az Aggteleki utcában (később Kiss József u.), a Józsefvárosban dolgozott egy műhelyben, s állítólag felismerték benne azt a személyt, aki az Oesterreicher-féle kávéház ablakbetöréseit kezdeményezte. Az illető 13-án este is nevezett kávéházban ült egy nagyobb társaságban, s ekkor súgta be valaki. Nem is tagadta a zavargásokban való részvételét, s alibit sem tudott felmutatni. Szlávay fogalmazó, aki vele a jegyzőkönyvet felvette, szabadon bocsátotta, s a tárgyaláson is szabadlábban védekezett. A tárgyaláson azonban a fő tanú visszavonta vallomását, s ennek tudható be, hogy a korábban egyik főkolompósnek tartott Nagyot csak 3 hétre ítélték. A Rókussal szemközt levő Oesterreicher kávéház szenvedte egyébként az egyik legsúlyosabb rombolást 8-án éjjel, amikor a vandál tömeget már a Kerepesi vám felé szorította a rendőrség. 29 ablaktábla, 3 márványasztal tört össze, s gyakorlatilag az egész hely romhalmazzá vált. Érdemes megjegyezni, hogy a sajtó úgy tudta, maga a tulajdonos, Oesterreicher Jakab „Csehországból való keresztény ember”, s maga a lokális csavargók és kóbor női cselédek szórakozóhelyének számított. Ez a tömeg a zavargások hírére kizúdult a kávéházból, sőt úgy hírlett, hogy az első ablakot egy suhanc belülről verte be, akit aztán a tulajdonos fülön csípett, s ekkor a „törzsvendégek” a fiú pártjára álltak, s így került sor nemcsak Oesterreicher megsebesülésére, hanem a kőzáporra is, amely a nagy pusztítást okozta.²⁶⁸

Az első két nap sebesültjei között többnyire csak a rendőrök sérüléseiről számoltak be az újságok. A 17 éves esztergályossegédet, Csonka Gyulát a Síp utca sarkánál 9 óra tájban a szemén sebesítette meg egy rendőrkard. Így került a Rókus Kórházba.²⁶⁹ Amikor másnap bejött hozzá az atyja, kiderült, hogy az ápolónő a fiú ruháiban egy „újdontat új arany karperecet” talált.²⁷⁰ A fiú azt állította a tárgyaláson, hogy „munka után hazament, megmosdott és mire a Síp utcába ért, hallotta a lármát s látta a nagy zavargást. Az Eisner sörháznál találta a nagy gombos karperecet”.²⁷¹ Az elsőfokú tárgyalás végén sebesülésére ráadásként magánosok elleni erőszak és lopás vétsége miatt 6 havi börtönt kapott.

A nyolcadikai, legsúlyosabbnak tartott zavargás sajtón alapuló esettanulmánya elégséges arra, hogy néhány általánosabb következtetést levonhassunk. A megidézett tanúkra, akár nézelődőkre, akár rendőrökre voltak, rendkívül bizonytalanul építkézhetett a vád, már csak a látási viszonyok miatt is. A vádlottak ráadásul a vizsgálati fogságban kitanították egymást a vallomások fortélyaira és visszavonására. Sajátos esetnek számított a tettenérés. Ha valakit köveket dobálni láttak, vagy kővel a kezében tartóztattak le, az erős bizonyítéknak számított. Vagy akitől lopásból származott tárgyak kerültek elő, az is

²⁶⁶ A kerepesi-úti zavargások ügye (Negyedik nap). *Függetlenség*, 1884. jún. 20. Miután gazdája, Popper Ármin feljelentette és elcsapta, állítólag „öt napig várt a rendőrségre s végre is önmaga ment oda”. *Nemzet*, 1884. jún. 18. E. 3.

²⁶⁷ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 14. 3.

²⁶⁸ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 10. 2.

²⁶⁹ F, 1883. aug. 10.

²⁷⁰ BpH. 1883. aug. 10. A *Függetlenség* fenti tudósítása szerint „egy vastag ezüst óraláncot találtak nála”.

²⁷¹ A kerepesi-úti zavargások ügye (Negyedik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 20.

szigorú ítéletre adott okot. Sokkal nehezebb volt a zsebekben talált kavicsok, kövek megítélése. Természetesen az adott helyzetben evidens volt, hogy készült valamire, de a zsebben tárolt követ biztos, hogy nem dobták el. Amit meg eldobtak, azt hiába keresték az illetőnél. S végül nem feledkezhetünk meg a balekokról sem: aki csak nemrég érkezett a fővárosba, vagy akit elcsapott a gazdája, az könnyebben került a rendőrség kezei közé.

Komoly zavargásokra került sor kilencedikén is. Ezúttal a Rókus Kórház környéke volt a mozgalom központja. A közvetlen indítóok állítólag az volt, hogy egy Remes János nevű 56 éves nő napszámost holt részegen egy kézikocsin vittek a Rókusba. A Kerepesi úton ácsorgók között hamar elterjedt a híre, hogy az illetőt a katonák agyonlőtték. Az első haláleset híre felborzolta a kedélyeket, részben a kíváncsi felvilágosítás miatt is feszültek neki a kórház kapujának.²⁷² Mások is szerettek volna érdeklődni hozzátartozójuk hol- és hogyanjáról. Hiába állították tehát fel már reggel hat órakor a katonai kordont a Kerepesi út torkolatának védelmére, fél kilenckor a Rókusnál, 11 órakor az Oesterreicher kávéház körül több száz fős tömeg gyülekezett.²⁷³ Kora délután a főkapitány falragaszokon felhívást tett közzé, amelyben megtiltott minden csoportosulást, s a rendőri és katonai közegek felhatalmazást kaptak arra, hogy „insultálásukat” „fegyverhasználatát” torolják meg. A bevett módszer szerint a családfőket, tanonc- és cseléd tartó gazdákat pedig felszólította, hogy tiltsák meg gyermekeiknek, alárendeltjeinek „az utcán ténfergést”, estétől reggelig pedig házaik kapuit zárják be. Sokan ostromállapotról beszéltek, pedig a kivételes rendszabályok valójában nem jelentettek statáriumot. A szigorú délutáni felszólítás ellenére megismétlődött a csoportosulás estefelé mind az Oesterreicher kávéház környékén, mind a Rókusnál. Pedig ekkorra már a kórházat is kordon vette körül, s mindenféle látogatást megtiltott a kórház vezetése. A zavargók tehát leszorultak a Kerepesi útról, s a szabadon hagyott környező mellékutcából próbáltak időnként újra betörni ide. A kortársak úgy vélték: „Amint a tömeg jellege mindenütt egyforma, olyan hadviseletük módja is. Eleinte csak csendesesen éltetik Istóczyt, később hangosan káromolják a zsidókat, majd beütnek néhány légszeszlámpát és ablakot s azzal megiramodnak. A lovas rendőrök és csendőrök pedig utánuk, amíg a mellékutakba bele nem olvad s el nem vékonyul a nyüzsgő tömeg.”²⁷⁴ Különösen a Dob, Nyár, Akác és Nagydíófa, illetve a Józsefvárosi oldalon a Bodzafa, József, Stáció, Serfőző utcák játszottak itt szerepet. Az újságíró, aki félig-meddig szándékosan a zavargók közé tévedt, elborzadt a látványtól: „a Gyöngytyúk-utca [ma Gyulai Pál u.] elejéről éktelen ordítást hallottam. Odasiettem; az utca telve volt rongyos alakokkal, valóságos népsöpredékkal. A kapuk előtt csoportok álldogáltak, s nézték a gyűlevész hadat, mely Istóczyt éltetve, meglehetősen nyugalommal viselte magát. Mikor közeje mentem ennek a csoportozatnak, megijedtem. Olyan alakok fogtak körül, a minőket én soha életemben nem láttam. Vad tekintetű, sápadt arcú, kiálló pofacsontos, torzonborz emberek. Kezeikben kurta, vastag botokat forgattak, és zsebeikben csörgették a köveket.”²⁷⁵ Ekkor még a mellékutakban egymás mellett szorongott az újságíró által szociálisan teljesen idegenként észlelt csöcselék a józsefvárosi utcák kíváncsi lakóival. Aztán megindult a roham, s öncélúan szinte körjáratot írt le: a Gyöngytyúk utcából a Kőfaragó utcán át

²⁷² A zavargások. F, 1883. aug. 12.

²⁷³ BpH, 1883. aug. 10.

²⁷⁴ Uo.

²⁷⁵ A mai nap eseményei. Egyetértés, 1883. aug. 10.

vissza a Bodzafa (később Röck Szilárd) utcába, sorra verték be az ablakokat. Futtában persze nehéz a célpontokat mindig eltalálni, hiába jelölte ki „egy magas, csizmába, gatyába és réklibe öltözött munkás”, mely házak ablakait kell beverni.²⁷⁶ A Kőfaragó utcában Lavota Lajos pékmester méltatlankodott, hiszen, mint mondta: „a szépapám se volt zsidó.”²⁷⁷ S bár a József- és Erzsébetváros népe a Kerepesi út kordonja miatt el volt vágva egymástól, a zavargások élességét ez érezhetően nem csillapította: a küzdelem fő frontja a lázongók és rendőrök között húzódott, amikor a mellékutcában a poroszlók megjelentek, rögtön kőzapor fogadta őket, s csak utána indult meg a menekülés és üldözés. Ismét több rendőr sebesült meg, s miután fel voltak hatalmazva a lőfegyverek használatára, éltek is ezzel a lehetőséggel. Kiosztottak ugyan éles töltényeket nekik, mégis inkább a levegőbe lőttek. Nincs új a nap alatt: főkapitányi utasításra a rendőrök aznap nem viseltek számot.²⁷⁸ Rablásokról nem érkezett jelentés. A *Pesti Napló* meg is próbálta átnevezni az eseményeket: „A tüntetések ma inkább az »utcai botrányok« rovatába sorozhatók.”²⁷⁹ Este 10-re elcsendesedtek az utcák, éjjélre pedig a kordon is lebontásra került. A rendőrség erősebb fellépése igazolni látszott az előző napi kritikuskokat. S közben folyt a felbujtók és végrehajtók körüli vita. S az események elnevezésének keresése. Az *Egyetértés* egyik józsefvárosi tudósítója így látta a történeteket: „Az egész stáció-utcai kravall általában inkább pucs [sic!] jellegű volt, mint komolyabb zavargás. Az antiszemita célzat azonban aligha nyilatkozott valahol oly pregnánsul, mint itt. A józsefvárosi sváb csöcselékét valóságos hamisítatlan pozsonyi szellem fűti; a rakoncátlanok csekély kivétellel mind németek voltak; a »Haut's die Juden« [Nyúzd meg a zsidót!] volt itt az uralkodó jelszó.”²⁸⁰ A *Függetlenség* azonban felháborodottan máshol kereste a mozgatókat: „Azt merték és merik egyesek mondani, hogy ez antiszemitikus tüntetés volt. Hazugság, szándékos hazugság, vagy vastag tévedés. Kiálthatták volna Istóczy helyett a Tisza Kálmán nevet, mert a borgőzttől messze bűzös ripók nép nem eszme mellett akart demonstrálni, az rabolni akart, hát kiálthatta volna Tisza Kálmánt. És vajon ha Tisza nevét vették volna piszkos szájukra, ki lett volna eléggé vakmerő az utcai rablásra szövetkezett banda garázdaságait kormánydemonstrációnak tekinteni?” A kontrafaktuális kérdés után azonban nagyon is ismerős logika mentén kereste a rendezőket: „És nemcsak, hogy nem antiszemiták, de nem is magyarok csinálták a kerepesi-úti botrányt. Hankusz, Ulmer, Hivivics, Streikusz, Pollák, Friedmann, Niedermann, Prohászka stb. stb. ez nem magyar egy sem, sőt van közte több zsidó is. Kerül egynehány kézműves ember neve is a listában, de kevés. Inszenírozták ezt a nyilvános rablást ide bevándorlott idegen munkások, a szocialistáknak az az eleme, amely hazánkba tódul megmételyezni a magyar munkás lelkét, gondolkodását; a melyik idejön megkeresni azt a kenyeret, a melyet otthon meg nem talál, s mert itt kijut neki bőven, s hát háládatosságból izgat, s orgyilkos módra csepegteti a magyar kézműves és iparos lelkébe azt a gyilkos mérget, a mely onnan a hazaszeretet öli ki és nemzetionális forradalmárrá, izgató, mindennel elégedetlen csöcselékké aljasítja még a ma-

²⁷⁶ BpH, 1883. aug. 10.

²⁷⁷ *Egyetértés*, 1883. aug. 10.

²⁷⁸ Több lapban visszatérő történet szerint egy nyugalmazott ezredes akarta felháborodottan megtudakolni az intézkedő rendőr számát, s helyette ezt a választ kapta: „Ma nincs számunk.” PN, 1883. aug. 10. Bővebben: *Egyetértés*, 1883. aug. 10. Ebben elhangzik a főkapitány rendeletére való hivatkozás is.

²⁷⁹ Az utcai botrányok Budapesten. PN, 1883. aug. 10. R.

²⁸⁰ *Egyetértés*, 1883. aug. 10.

gyar munkást is [...] Inszenizozza e nyilvános rablást az a féktelen hitvány elem, a munkásosztály ama söpredéke, amely izgága, rossz lelkű, alattomos, kapzsi és elégedetlen mindennel, mindenütt.”²⁸¹ Az eszmei vezetés tehát itt elhatárolódik saját tömegeitől. Anynyi mindenesetre zavarbaejtő lehetett (volna), hogy a munkáskerületek alapjában véve nyugodtak maradtak.

Az *Egyenlőség* is a lumpenproletárság nyakába igyekezett varrni a rablásokat, s még azt sem vitatta, hogy a fosztogatások résztvevői között szerepet játszottak zsidók is: „ez közönséges rablás volt, hasonló a kommune embereinek fosztogatásaihoz. *Nem az antisemitismus tüntetése volt ez, hanem a munkakerülő proletárság lázadása a vagyonos osztály ellen az antisemitismus ürügye alatt.* Ez állításunkat támogatta nemcsak az a tény, hogy a rablók nemzsidó tulajdont se kíméltek, de bizonyítja a szerdai események általános rablási jellegét főleg az is, *hogy számos zsidó csirkefogó is részt vett a fosztogatási műveletben és ép[p] oly dühvel lopott ruhadarabokat, ékszt, szóval mindent mit kézre keríthetett, mint bármely más felekezethez tartozó csőcselék.*”²⁸² (Kiemelés az eredetiben.)

Mint láttuk, a *Függetlenség* a letartóztatottak neveiből próbált arra következtetni, hogy kik is lehettek a résztvevők. Ez az egyik forrása – minden problematikussága ellenére – a társadalmi konfliktusok kutatóinak is. De tudjuk-e egyáltalán, hogy hány embert tartóztattak le? Miután a sajtóban megjelent nevek és számok nincsenek egymással összhangban, s elsősorban a főkapitányságra bekísérteket tartalmazzák, meglehetősen bizonytalan és ellentmondásos adatsort állíthatunk csupán össze. A lapokból az sem mindig derül ki, hogy pontosan mely napokon történtek az elfogások.²⁸³

VII/7. TÁBLÁZAT ● Az adott nap éjjelég a zavargás során letartóztatottak

Nap	Budapesti Hírlap	Egyetértés	Nemzet	Thaisz (MOL)
Augusztus 7	9 (– 6)*	9 (– 6)	7 (– 3)	4 (– 2)
Augusztus 8	31 [+ ?]**	34	28 [+ ?]	32
Augusztus 9	25 [+25]			34
Augusztus 10		9		
Augusztus 11	32	56	56	41
Augusztus 12	35	41	54 (– 5)	
Augusztus 13	23 (+34)	48 [– 31]	35	43
Augusztus 14	[– 31]	43		

* Zárójelben az azonnal szabadon bocsátottak.

** Szögletes zárójelben a kerületi kapitányságokon elfogottak.

²⁸¹ A kerepesi út. F, 1883. aug. 10. 1. A munkásszervezetek nevében a „budapesti szociálforradalmi párt” nyilatkozatban utasította vissza a *Függetlenség* (és más lapok: a *Magyar Állam* és *Magyar Korona*) vádjait. Kijelentették, hogy „távol tartják magukat minden mozgalomtól és tüntetéstől, melynek célja a nemzetiségek, vallások és népfajok egymás elleni lázítása”. Utcai zavargások. BpH, 1883. aug. 12. A nyilatkozatot eredetileg a *Pester Lloyd*hoz juttatták el.

²⁸² Dr. G.: A rablások jellege. *Egyenlőség*, 1883. aug. 12. 3. A tudósító bevallása szerint végig jelen volt!

²⁸³ A *Budapesti Hírlap* például augusztus 10-én szomorúan konstata, hogy „a névsort ma nem lehetett megkapni”. Ezért a Teréz- és Józsefvárosra nézve csak még egyszer annyira becsülte a letartóztatottak számát. A *Nemzet* és az *Egyetértés* viszont ugyanakkor az előző két napra 60 főben összevont számot ad meg. *Nemzet*, 1883. aug. 10. E.; *Egyetértés*, 1883. aug. 11.

Első pillantásra összességében és általánosságban megállapítható, hogy a második nap legnagyobb zavargásához képest, mire az utca népe csendesülni kezdett, megnőtt a le-tartóztatások száma. Ez egyértelműen jelzi, hogy a rendőri fellépés erőssége nagyobb jelentőséggel bír e számadatokban, mint a megtorlandó utcai akció hevesége.

Ami a sebesültek statisztikáját illeti, itt még nehezebb pontos adatokat összeállítani, mert erre az időszakra vonatkozóan a kórház betegkönyvei nem maradtak fenn. A Rókusba összesen 17 sérült beszállításáról tudósított név szerint a sajtó. Kétségtelen tény, hogy az ide hozott sérültek döntő többsége a tüntetők közül került ki, és sebesülésük a rendőri fellépés következménye volt. A 10-12 lovasrendőr-osztag élén leginkább Osgyán József rendőrfelügyelő vitézkedett, aki, mint öntudatosan mondta, „a kordonon kívül cirkált”, ám tagadta, hogy „célja minél több ember összefogdosása” lett volna. Azt állította, ő csak arra törekedett, hogy „minél több utcát megtisztítson a zavargóktól”.²⁸⁴ Osgyán egyébként 9-én maga is megsebesült, arcát „parittyából kilőtt kődarab” hasította fel, csaknem 4 centiméter hosszan. S bár Jekelfalussy le akarta váltani, a derék felügyelő bekötött sebbel, véres arccal is tovább vezette lovascsapatát.²⁸⁵ A *Nemzet* tudósításából azonban azt is tudjuk, hogy Lőrinczi Gyula 19/20 éves péklegényt, aki Osgyánt megsebesítette, levágott jobb fülcimpával szállították be a kórházba.²⁸⁶ A sebesült rendőröket viszont, akikről szintén név szerint értesülünk a sajtóból, a rendőrlaktanyában ápolták.

Az is eléggé egyértelmű, hogy a kórházba szállítottak név szerinti kimutatása meszsze nem fedi le a tényleges sebesültek számát. „A sérültek ugyanis úgy a zavargók, mint a csak néma szemlélők részéről attól való féltőkben, hogy a rendőrség őket, mint rendezavarókat befogná, kisebb sérülésekkel nem is veszik igénybe az orvosi segílyt, hanem hazamenekülnek, a nagyobbakat is kórházban csak bevarratják s [nem] ott ápoltatják magukat, a kik pedig okvetlen kórházi gyógykezelést igényelnek, a távolabb eső fiók-kórházakba szállíttatják magukat.”²⁸⁷

Azt pedig végképp nehéz megmondani, hogy az augusztus 7-től 14-ig tartó események mennyiben alkottak egybefüggő eseménysort abban az értelemben, hogy ugyanazok az emberek vettek részt benne nap mint nap. Ezt a letartóztatottakról egyáltalán nem, legfeljebb csak azokról lehet elképzelni, akik nem kerültek rendőrkézre. A kontinuitás legbiztosabb eleme maga a rendőri készen- és jelenlét. A lázadásról szóló kiinduló koncepciójából következően az ügyész a kontinuitás álláspontját képviselte: „a büntett több napon át tartott: augusztus 7-ikétől 13-ikáig. E több nap eseményét a vád egy bűncselekménynek vette s kérem a tekintetes törvényszéket, hogy ugyanazon álláspontra helyezkedjék. Hogy különböző helyen és időben történtek az események, az a cselekmény egységét meg nem döntheti, mert ugyanazon törekvés, ugyanazon cél egye-síti az epizódokat.”²⁸⁸

Augusztus 9-én még komoly csatározások folytak, főként a Rókus környékén, 10-én azonban kifulladásra látszott a Kerepesi úti mozgalom, aznap csak 9 embert tartóztatnak

²⁸⁴ A kerepesi-úti zavargások ügye (Hatodik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 22.

²⁸⁵ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 10. 3.

²⁸⁶ Az utcai zavargások. *Nemzet*, 1883. aug. 10. E. 2.; *F.* 1883. aug. 11. Lőrincz Gyula péklegény megúsni lát-szott a felelősségre vonást, amennyiben 1884 szeptemberében körözést adtak ki ellene. *F.* 1884. szept. 11.

²⁸⁷ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 12. 3.

²⁸⁸ Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1884. júl. 25. E. 3.

le. 11-én, szombaton viszont újra kezdődött a láрма, s aznap több ember került a kapitányságokra, mint addig bármikor. Erről a napról ráadásul egy, a rendőrség által összeállított részletesebb adatokat tartalmazó névsor is a rendelkezésünkre áll, s nem kell csak a sajtóhírekre hagyatkoznunk.

A szombati nappal kapcsolatban általában is nagy félelem uralkodott. Aznap fizeték ugyanis a munkásoknak a heti bért, s a fizetésnapnak megvannak a közismert veszélyei. Ez a félelem azonban nemcsak készütséget eredményezett, hanem feszültséget is generált. A hatalomféltes célzott reflexei léptek működésbe, amikor Thaisz két rendőrfogalmazót (tiszte) megbízott, hogy a Ganz-féle gyárba és az Államvasutak gépgyárába szálljanak ki, s óvják az ott dolgozó munkásokat és munkáltatóikat a rendbontásoktól. Paupera Ferenc a Ganzba, Balogh Albin pedig az Államvasutak gépgyárába ment, s nem csak beszélt a munkásokhoz, de hatósával meg is motoztatta őket (ami ezer fölötti esetben nem kis teljesítmény). Hogy ösztönzőbb legyen, ezzel összekapcsolva intézték a munkavezetők által a bérfizetést.²⁸⁹ A főkapitány dél felé azt is falragaszokon rendelte el, hogy este 7 órakor a házak kapuit be kell zárni. Ez csak fokozta az izgatottságot, miután mindenki arról beszélt, hogy este súlyos zavargások várhatók.²⁹⁰

Példátlan létszámú katonaságot vontak össze a fővárosban, igaz, a csapatok zöme a 13-án, hétfőn kezdődő gyakorlatokra volt berendelve.²⁹¹ Délután öt órakor egy-egy század gyalog- és lovas katonaság foglalt állást a Kálvin téren, a Sugárút városligeti végén a Bellavue-nél, a Csömöri úton a Százháznál, a Váci körút végén a London szállónál (a mai Nyugati téren). Szemmel láthatóan a munkások tömeges városba özönlését akarták megszüntetni, megakadályozni. A Városligeti és Üllői úti vonalon leállt a közúti vaspálya közlekedés. Ugyanakkor felállították a már szokásos kordonokat a Kerepesi út védelmében is, ahol nem járt a lóvasút: rendőrök és katonák együtt posztoltak a Síp és az Eszterházy utcánál, a Múzeum körúton, a Hatvani utcán a Magyar és Újvilág utca között, a Károly körúton pedig a Dohány utca sarkánál. A kordonon kívül pedig negyedóránként mozgó őrzőjáratok cirkáltak a csoportosulók szétoszlátására. A zavargások innovatív technikai következményeképpen a rendőrség Hatvani utcai központi épületét telefonhálózattal összekötötték a külvárosi kapitányságokkal.

A fokozott készütségnek az egyik következménye az lett, hogy jóval csendesebbre sikeredett a nap, mint várták. Hiába pingálta falra az ördögöt egy rendőrtiszt, hogy a Thaisztól kapott papírlévényel a kalapjuk mellett az utcán várakozó szenzációéhes újságírókat reménnyel töltse el: „»Uraim, nekem sehogy sem tetszik ez a csönd; ez gyanús, hogy nem látok gyanús embereket, bizonyosan gyülekeznek valahol a gazemberek...« Az a bizonyos csönd megmaradt csöndnek.”²⁹² Pontosabban szólva, a zavargások a Kerepesi útról ismét leszorultak, s a környező mellékutcák sötétjében folytak. Hol az Akácfa, hol a Kertész, hol a Bodzafa utcában hangzott fel az „Éljen Istóczy!” kiáltás, majd jellegzetes kettős fütty harsant fel: jeladás a gyülekezésre és az ablakok beverésére. A lovas őrzőjárat aztán szétkergette a csoportosulókat. Egyszer csak híre jött,

²⁸⁹ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 12. 3. „Gyanús vasdarabokat és parittyákat” mindkét gyárban találtak, de csak az Államvasutak gépgyárában tartóztattak le rögvést ezért két munkást. Uo. *A Függetlenség* úgy tudta, hogy a letartóztatott két munkásnál „kiélesített kést találtak a ruhában elrejtve”. A zavargások. *F*, 1883. aug. 12.

²⁹⁰ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 12. 3.

²⁹¹ Utcai zavargások. *Nemzet*, 1883. aug. 12 R. 3.

²⁹² Utcai zavargások Budapesten és Bécsben. *BpH*, 1883. aug. 12.

hogy az István tér és a Dob utca sarkán egy széles karimájú kalapos férfi „északnémet szocialista” pénzt és szivarokat osztogat, s bujtogatja a munkásokat. A helyszínre siető rendőrök és hírsóvár újságírók persze senkit sem találtak. Aztán a rabbiszeminárium környékén ütötte fel ismét a fejét a lárma. Onnan az épületben elbújtatott rendőrök és a Népszínház felől rohamozó Osgyán felügyelő lovasegysége két tűz közé szorította az ablakok támadóit. Itt már a zavargók is jobban felfegyverkeztek, valaki rálőtt a rendőrökre, de nem talált. Hatalmas tört foglaltak le egy suhancnál, aki a felügyelőre támadt, s a tisztt is használta fegyverét, igaz, csak a levegőbe lőtt néhányszor. Újabb csoport gyülekezett az Akácfa utcában az Orient szálló előtt, de a szuronyos gyalogrendőrök szétkergették őket. Itt is lövések dördültek. Nagyobb csapat bukkant elő az Alsó-Erdősor utca torkolatában is. Ablakok törtek be a Bérkocsis és a Stáció utcában. Vaklármának bizonyult viszont, hogy Kőbányán vagy Újpesten zavargások törtek volna ki.

A lakosság úgy védekezett, ahogy tudott: helyenként leszedték a külső üveglablakokat, s csak a fából készült belső táblákat hagyták meg. S közben az erzsébet- és józsefvárosi kiskocsmákban folyt a szombati fizetésnapon szokásos mulatozás. Harsogott az akkor már sokféle átiratban elterjedt és népszerű Rákóczi-induló, meg a Hep-hep nóta. Innen kapta az utcai mozgalom az utánpótlását, és ide húzódtak vissza a menekülő zavargók a rendőrök elől. Rendszeres volt a kardlapozás. A Rókus súlyos sérültjei között az újságok egy csehországi születésű 27 éves mészároslegényről, bizonyos Berke Károlyról adtak hírt, akit a Nyár és Dohány utca sarkán 1/29 órakor vágott fejbe karddal egy lovasrendőr, mert „többszöri felszólításra nem akart onnan távozni”.²⁹³ Majd újabb üzenet érkezett az ügyeletheshez: Szapáry Gyula pénzügyminiszter fedezetet kér, hogy a színházból hazamehessen.

A zavargásokból nem hiányozhatott a humor sem. Az „Éljen Istóczy” jelszóra egy mókás kedvű lázadó egyszer csak elkiáltotta magát: „Éljen a virsli!” S az új jelszót röhögve vette át a tömeg, s rögtön el is rekvirálta a szegény utcai virsliárus egész készletét. Az elkommunizált áru áráért könyörgő virslis azt kapta válaszul: „Ma nem fizetünk!”²⁹⁴

A nagy felhajtás ellenére az újságírók csalódottan tértek meg a szerkesztőségekbe: „a mai események egészen eltörpülnek a tegnapi nap viharos mozgalmaihoz képest”.²⁹⁵ Valószínűleg a korábbi napokra gondolhatott a szerző, hiszen az előző nap viszonylag a legcsendesebb volt, ugyanakkor ezen a napon tartóztatták le idáig a legtöbb embert. Megkötözve 41 főt a központba kísérték be, további 15-öt a különböző kapitányságok fogadtak be éjszakára. Legtöbbjüket a hatósággal való szembeszegülés miatt. Volt, aki véresre verette magát, csak hogy megmutassa a bátorságát, de olyan is akadt, aki anyyira részeg volt, hogy már menni sem tudott, nemhogy szaladni.²⁹⁶ Ahogy az újságírók egyike summázta a nap eseményeit: ami aznap történt, azt „már csak egyesek tették és nem a tömeg”.²⁹⁷ Utólag ez annál inkább tanulságosnak bizonyul, mert az augusztus 11-én letartóztatottak neveit hiába keressük a tárgyaláson megvádoltak és el-

²⁹³ A zavargások. F, 1883. aug. 12.

²⁹⁴ Utcai zavargások Budapestén és Bécsben. BpH, 1883. aug. 12.

²⁹⁵ Utcai zavargások. Nemzet, 1883. aug. 12 R. 3. Vagy fennköltebb megfogalmazásban: „Egyes axcesszusok csak reporteri szempontból méltathatók.” (sic!) A zavargások. F, 1883. aug. 12.

²⁹⁶ A Thaisz-féle jelentés beszámol egy rendkívül ittas, „nevét megmondani nem tudó tót férfiről”, akit a külső Váci körúton levő Wölner-féle malomgép börgyártól ablakok beverése miatt vittek be. MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Thaisz, 1883. aug. 12. 75–77.

²⁹⁷ Utcai zavargások. Egyetértés, 1883. aug. 12. 3.

ítéltek sorában. Egyedül az a Rusnyák István nevű 14 éves cipészinas kap 3 heti fogházat, akinél a szurony nagyságú tört találták.²⁹⁸ Érdemes egy pillantást vetni a központba bekísért 41 letartóztatottra. A legtöbben Budapestről (9 fő), a Dunántúlról (9 fő) és a Felvidékről (8 fő) származtak. S bár a hatóságok, úgy látszik, módszeresen érdeklődtek a külföldiek iránt, csak ketten jöttek közülük a Monarchia más tartományaiból (egy Bécsújhelyről és egy Lembergől). A letartóztatottak közül egyébként Csajághy Kálmán 29 éves keresztúri születésű kezelőtisztet, Mukits Simon 23 éves szabadkai eredetű tisztviselőt, Richter Ágost marcaltői származású postatisztet, valamint Damosa/Domora Nándor 27 éves vasöntőt és Riesz Ferenc 17 éves géplakatost igazoltatásuk után azonnal szabadon bocsátották (az utóbbiak talán az Államvasutak gépgyárából még előzetesen bevitték voltak). Mukits mindenesetre nem hagyta annyiban a dolgot, s az újságokban nyilatkozatot tett közzé meghurcoltatásáról.²⁹⁹ Az inspekciós tiszt ugyan a Hatvani utcából való bekísérése után, a már ismert módon, rögtön szabadon engedte, de azt nem tudta megbocsátani Mukits, hogy az őrzető nem vette figyelembe kérését, hogy bérkocsit hozasson, s „gyalog a naplopók és részeg munkások közt” vitette be a főkapitányságra. Másnap panaszt próbált tenni a rendőrségen, de elutasították, ezért bírósági úton szándékozott igazát keresni.³⁰⁰ Hogy ügyvédjelölt barátja miként úszta meg a letartóztatást, arról nem szólnak a híradások.

Ilyen körülmények között nem sok esély nyílik a szereplők individualizálására. Legfeljebb azoknak lesz arcélük, akik megúszták. A rendőrség azonban kereste az alkalmat, hogy meggrajzolhassa a mozgalom fő alakjának fantomképét. Az mindenestre különös, hogy miközben az 1883-as antiszemita zavargásokkal kapcsolatban visszatérő toposz a péklegények kiemelt szerepe, augusztus 12-e előtt egyáltalán nem mondható el, hogy a letartóztatottak között jelentős arányban fordultak volna elő. Igaz, voltak hírek, hogy a péklegények Dohány utcai szállóját a rendőrség bezáratta, de a mozgalom élcsapatában elvértve bukkantak fel.³⁰¹ Míg nem 12-én vasárnap arról nem értesülünk, hogy a Diófa és Dohány utca sarkán levő kocsmá ismét gyanús alakokkal telve (az információ valószínűleg a fenyegetett szomszédos kereskedőktől érkezett), s a MÁV gépgyár motozásában már kitűnt Balogh Albin vezetésével 20 fős rendőrosztagnak érkeznie a helyszínre.³⁰² Tudnunk kell, hogy a rendőrség és a pékek közötti feszültség nem volt új keletű. 1883 májusában már lezajlott egy péklegénysztrájk, amely sok gondot okozott a rendőrségnek.³⁰³ Nyilván a Hatvani utcában arra gyanakodtak, hogy a Kerepesi út hátában levő pékszálló állandó utánpótlást nyújt a zavargásokhoz. Arra, hogy az ottani péklegények utcára tétele csak olaj lehet a tűzre, úgy látszik, senki sem gondolt. A főkapitánynak viszont átvillanhatott

²⁹⁸ A kerepesi-úti zavargások ügye (Utolsó nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 27.

²⁹⁹ *BpH*, 1883. aug. 13. A Pest megyei közigazgatási gyakornok fiatalember egy ügyvédjelölt barátjával 9 és 10 óra között a Városligetből a Kerepesi úton igyekezett haza Zerge utca (ma ismét Horánszky u.) 19. számú lakásukra. A sarokra érve a Népszínház felől „Hurrá!”, hátulról pedig kőzápor fogadta őket, ezért egy kapualjba húzódtak fedezéket keresni. Tar Sándor őrzetővel az élen 5 fős rendőrcsapat tartóztatta le, vélhetően azért, mert az 599. számú rendőr által feléje irányzott kardcsapást a jobb kezével felfogta, miközben meg is sebesült.

³⁰⁰ Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 13. 1.

³⁰¹ A sajtótudósítások eleve túlzó számokat közöltek: augusztus 9-én délután 5 órakor a Dohány és Nagy Diófa utca sarkán levő pékszállót, ahol mintegy 200 munkanélküli péklegény (!?) tartózkodott, a kapitány Minorich fogalmazó vezetésével kiűrtette és bezáratta. *Nemzet*, 1883. aug. 10. E. Lásd még Utcai zavargások. *Egyetértés*, 1883. aug. 12. 3.

³⁰² *PN*, 1883. aug. 13.

³⁰³ Péksegédek strikeja. *Népszava*, 1883. máj. 20; Vö. Erényi et. al. 1990. 68; Dabronaki–Wittinghof, 1986. 167.

az agyán, hogy talán elérkezett az idő a leszámolásra. Szóval, amikor Balogh Albin csapata a Dohány utcában megjelent, bezárt kapu fogadta őket. Majd a „szállóban bennrekedt pékek” megpróbálták kitörni. Szabályos utcai csata bontakozott ki: a péklegények botokkal, kövekkel, a rendőrök kardokkal hadakoztak. A péklegények közül kettő sebesülten maradt a küzdőtéren. A többiek megfutottak. A szálló átkutatása után többeket letartóztattak, a publikált névsor 11 péket tartalmazott. A sajtóközleményekben ekkortól hangsúlyozottan bukkant fel az illetők külföldi származása. A 11 pékből ketten-ketten morvaországi, illetve zágrábi születésűek voltak, egyikőjük pedig Ausztriából jött.³⁰⁴ A származás feltüntetése távolról sem valamilyen szociológiai megfontolásból került a rendőrség látókörébe. A „tömegesen elfogott péklegények legnagyobb részére” ugyanis kitoloncoltatás várt, ehhez azonban szükséges volt az illetőségi hely megállapítása.³⁰⁵ A sebesülteket a közeli Rókusba szállították. Jobban mondva, inkább vonszolták. A váluknál fogva húzták őket, sarkuk végigkopogtatta a kövezetet. Egyiküknek, a 25 éves Leskovác Józsefnek a fejét érte a kardvágás, egy másiknak, a 19 éves Stefkó Jánosnak a karját. Leskovác azt vallotta, hogy nem tud arról, hogy köztük izgató lett volna, ők csak a rendőrök elől menekültek a szállóra, majd az elfogástól való félelmükben próbáltak onnan kitörni. Azt azért hallotta délután, hogy egy munkás azt kiabálta a Dohány utcában: „Csak nem fogjátok engedni, hogy azok a gaz zsidók győzzenek!”³⁰⁶

Az ellenzéki sajtó azonban fellebbentette a fátylat a rendőrségi akcióról. Miközben a rendőrség kereste és nem találta „a láthatatlan kezét”, amely a zavargásokat organizálta, nyomára bukkant egy újabb sztrájkszervezkedésnek. A pékszálló nemcsak a munkával bíró sütősegédek, hanem a tervezett sztrájk letörésére idecsődült facérok (munkanélküliek) gyülekezési helye is volt. Így népesült be újra meg újra a pékszálló nevezetű kocsmá. S „a rémlátomás forradalmárokká fúttá fel a békés sütőket”.³⁰⁷ Ez állt a brutális rendőrrattak hátterében.

Pedig a szervezett szocialisták igyekeztek távoltartani magukat a megmozdulásoktól. A vasárnapra a Váci körúton, a Ruchdorfer-kertbe tervezett kirándulást a főkapitány előző nap betiltotta.³⁰⁸ Ám a Külső Váci körút munkássága mégis bekerült az antiszemita ribillió krónikájába. Hogy beletartozott-e, vagy csak hozzáillesztették, az külön kérdés. Tény, hogy a bíróságon ugyanabban a perben, mégis a Kerepesi úti zavargásoktól némiképp elkülönítve tárgyalták az „augusztus 13-i zavargás ügyét”.³⁰⁹ Már az is jellemző, hogy a tudósítások minél távolabbra, az „újpesti útra”, sőt „Újpestre” igyekeztek kitolni a helyszínt, pedig az események tulajdonképpen a mai Lehel tér tájékán történtek. Itt volt ugyanis a Linzer-féle szeszgyár (Külső Váci u. 52.), amelynek szomszédságában, egy félemeletes ház pincéjében állt Brüll Bernát pékműhelye. Délután 5 óra tájban jelent ott meg kenyéréért egy, a Linzer gyárban dolgozó napszámos neje, bizonyos Sztanek Mária. Veszekedni kezdett, mert úgy érezte, a „kenyér sötétebb lisztből süttöttek

³⁰⁴ BpH, 1883. aug. 13. A többi lap ekkor még nem közölt hasonló információkat. Akiénél nincs feltüntetve ilyen adat, azok nyilván magyarországiak, de egy statisztikai összegzésben óhatatlanul eltolódik a rovásukra a származási arány. A *Budapesti Hírlap* egyébként azt állította, hogy „egy szakasz dzsidás” kivont karddal vágatott az utcán ácsorgók közé. Uo.

³⁰⁵ F, 1883. aug. 13. A börtönök amúgy is megteltek.

³⁰⁶ PN, 1883. aug. 13.

³⁰⁷ *Egyetértés*, 1883. aug. 14.

³⁰⁸ F, 1883. aug. 12.

³⁰⁹ A kerepesi-úti zavargások ügye (Hatodik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 22.

látszik, mint a milyenből ő meggyúrta". De a forró napok szelleméhez illő hévvel azt is kiabálta: „Biztosan a zsidó pék cserélte ki a kenyeremet!”³¹⁰ A műhelyben tartózkodó péksegéd erre egyes változatok szerint kidobta, mások szerint pofon is ütötte az aszszonyt, aki először a közeli rendőrpósthoz ment panaszra. Ám miután az másnapra a főkapitányhoz küldte tovább, rövid úton fellármázta a közeli gyárak munkásait. A *Pesti Napló* tudósítója szerint a résztvevők a szomszédos Zaretzky-féle téglagyárból, a körülfekvő gyártelepekről, valamint a közeli Hauszmann-féle kocsmából verbuválódtak. Munkaidő vége felé hamarosan 300-400 ember vette körül a pékműhelyt, és követelték a pofozkodó péklegény kiadatását. Aztán előbb közáport zúdítottak a házra, majd betörték az ajtót és szétverték a műhely berendezését. A tudósító úgy értesült, hogy az akcióban kulcsszerepet játszott a házban lakó Joszt István zsákhordó felügyelő.³¹¹

Az első rendőr 1/27 körül vetődött oda, de a túlerőt látva segítségért szaladt. Hamarosan megérkeztek a Váci úton cirkáló lovas rendőrök, illetve az Osgyán vezette lovas tartalék az Eötvös utcai laktanyából. A sajtó úgy tudta, hogy két század gyalogkatonaság is kivonult a helyszínre, de mire azok odaértek, már lejátszódott az „ütközet”. Thaisz jelentése szerint Osgyán felügyelő 6 lovassal, Balog őrmester pedig 20 gyalogrendőrrel intézte el az ügyet.³¹² A pékműhely ostromlói először nem akartak meghátrálni. Egy Pollák József nevű 34 éves budapesti lakatos azt kiáltotta Osgyánnak: „Ide gyere ha van bátorságod, én első századbeli honvéd vagyok!”, s mikor az odaugratott hozzá, elkapta a ló kantárját, s csak akkor engedte el, amikor Osgyán kardjával a kezére vágott. A vérveszteség ellenére még sebesülten is alig tudta több rendőr lefogni. Vezér híján már menekülőre fogták a zavargók a dolgot, de közben a Linzer gyár ablakait is igyekeztek mind beverni. A rendőrök kikutatták őket, akárhova rejtőztek. A pék és a szomszédos pálinkabolt bérlője, Berkovits Simon pedig ismerte és azonosítani tudta az ostromlókat, így aki hazamenekült, az sem kerülte el a begyűjtést. Osgyán kénytelen volt a pisztolyát többször is elsütni. Végül összesen több mint 40 embert fogtak el, akiket „feltűzött szuronyok között” behajtottak a főkapitányságra. A dolga után futó újságírónak már csak ez a lovas rendőrök és bakák között „cammogó” „mizerábilis megjelenésű munkás” csapat látványa jutott. A történeteket csak elbeszélésekből tudta rekonstruálni.

A letartóztatottak név szerint szemügyre véve rögtön feltűnik, hogy a források most más kategóriákat használnak, mint a korábbi esetekben. Van olyan sajtótermék, amely feltűnteti csaknem mindenkinél a származási helyet, de nem közöl foglalkozást (*Nemzet*). Egy másik lap csak szociális osztályozással él, ám ezúttal nem annyira szakmákat nevez meg, hanem ilyenféle általános megnevezéseket, mint munkás és napszámos (*Függetlenség*). Az etnikai összbenyomásról alkotott véleményüket is elég nyersen megjelenítik a lapok, jóllehet egyik listán sem szerepel nemzetiségi adat. Az ellenzéki *Egyetértés* tudósítója a bekísért zavargókat „piszkos, torzonborz” embereknek látja, „a legtöbbjük bambaképű tót legény; magyar ember csak három van közöttük”.³¹³ A Bu-

³¹⁰ PN, 1883. aug. 14. Más variáns szerint a pék odaégette a kenyeret. Az elégetett kenyér (Zavargás Újpesten) BpH, 1883. aug. 14.

³¹¹ PN, 1883. aug. 14. A letartóztatottak listáján Joszt/Foszt István névváltozatok fordulnak elő. Nevezett 28 éves, Vas megyei származású gyári munkás. *Nemzet*, 1883. aug. 14. A *Nemzet* külön hangsúlyt fektet a származásra, s közli, hogy a „letartóztatott egyének kevés kivétellel gyári napszámosok; nagy részük a felvidékről és külföldről való.”

³¹² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3168. Thaisz, 1883. aug. 13. 55–56.

³¹³ *Egyetértés*, 1883. aug. 14.

dapesti Hírlap cikkének szerzőjét már idéztük „a mizerábilis megjelenésű munkásokról”, ám ő is hangsúlyozza az etnikai látószöveget: „többszövegyre szlovák, talián és német munkások a különböző gyárakból”.³¹⁴ Nem csak a személynevek fordulnak elő számtalan variációban, a társadalmi kategorizálás sem egyértelmű, a társadalmi állás megjelölésénél gyakorta az egyik sajtótermék ugyanazt a személyt munkásnak mondja, a másik pedig napszámosnak. Az *Egyetértés* jóformán mindenkit napszámosnak minősít, akit a *Függetlenség* munkásnak. Ebben a mikrocenzusban (46 személy) az augusztus 11-i rendőrségi adatfelvételhez képest kétszázszázalékosan megnőtt a Felvidék jelentősége (21 fő), de a második helyen itt is Budapest található (10 fő). A Dunántúlhoz (4 fő) képest pedig emelkedett Galícia (4 fő) és Cseh-Morvaország kibocsátói szerepe (3 fő). Ez azonban nem vetíthető ki a zavargások egészére. A születési helyből a nemzetiségre se vonnánk le közvetlen következtetést.³¹⁵ Annál tanulságosabb, hogy a 13-i letartóztatottak között számos szoros családi összeköttetés figyelhető meg (még ha ezt nem is mondja ki a névsor): az 53 éves, eredetileg Nyitra megyei Kohut Mihálynak nyilván fiai a budapesti Kohut Ferenc és István (16 és 18). A 73 éves Sturm Kálmánnak valószínűleg szintén rokona, esetleg a fia a Győr megyei Sturm Leopold (43). Gyanúnk szerint a Trencsén megyei Kubik Mátyás (30) és Péter (27) ugyanúgy testvérek lehettek, mint ahogy a szintén trencsényi Zingel József (27) és Ádám (26). Ez a rokonsági szál erős összefüggésben áll azzal, ahogy az utolsó nap zavargása szerveződött. A helyszínnel, a Külső Váci út népének szociabilitásával. Nyilván az sem véletlen, hogy a mozgalom két megnevezett alkalmi vezetője egy zsák-hordó felügyelő és egy lakatos szakmunkás. A hierarchia az ostrom és az ellenállás során is érvényesült. S bár a rendőrség és a sajtótermékek előszeretettel csak „csőcselékről” beszéltek, s könnyed mozdulattal mutogattak kifelé, másra, az augusztusi budapesti ribillió szociálisan és etnikailag ugyanolyan tarka képet mutatott, mint maga Budapest.

A mozgalmas napok kontinuitásához vagy diszkontinuitásához visszakanyarodva: az augusztus 13-án letartóztatottak között csak néhány olyan figurát találtunk, aki szemmel láthatólag több napon át felbukkant a zavargók között, míg valamikor a legvégén horogra került. A *Függetlenség* 1883. augusztus 17-én számolt be egy testvérpár kihallgatásáról, akiket állítólag „három úrias kinézésű ember a szív utcában” leitatott és „úgy küldte a zavargásokba”.³¹⁶ A Linzer gyár melletti eseményekkel összefüggésben kerül szóba a nevéük, de a Szív utcai színhely nyilván valamely más napra vonatkozhatott. Nevezettek malommunkások, a letartóztatáskor 22, illetve 20 évesek. A tárgyaláson csak Raveczdi [sic!] József akkor 26 évesnek mondott, r. kat. napszámost hallgatták ki, aki a zavargások óta vizsgálati fogságban ült. Elfogásának körülményei ekkor így kerülnek terítékre: „Legutoljára [!] a Worner-féle gyár ablakaival érezte antiszemitizmusát. Goldfinger Ferenc éjjeli őr az ablaksörrenésre kifutott az utcára s elfogta az ablakbeverő tót atyafit.”³¹⁷ A vádlott egészen valószínűtlen mesét adott elő az ablakbeverések történetéről. Eszerint

³¹⁴ BpH, 1883. aug. 14.

³¹⁵ Vö. Sándor, 2009. 76.

³¹⁶ A zavargások. F, 1883. aug. 17. Egy tárgyalási tudósítás szerint „a Grauer-féle pálinkaházban” már csak „egy úriasan öltözött férfi izgatta őket az ablak dobálásra”. *Nemzet*, 1884. jún. 18. E. 3. Radezki végül az „emlegetett aranyláncos úrra nézve” azt mondta, hogy ebből az izgatásos történetből egy szó sem igaz, „a városházán fogoly társai tanították erre”. Uo.

³¹⁷ A kerepesi-úti zavargások ügye (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18. A Wörner J. és Társa malomépítész, gépgyár és vasöntöde (Külső-Váci u. 54) a Linzer Károly és fia szeszgyára szomszédságában állt. Edvi Illés, 1896. 566; 568.

nem ő, hanem munkatársai verték be az ablakot, „akikkel együtt haladt el a gyár előtt. Ezek ugyanis folytonosan azzal gúnyolták, hogy »Uhu Jenő!«, viszont ő csirkefogónak nevezte gúnyolóját. Ez dühbe hozta [őket] s kövel dobálták meg. A kő azonban nem őtet, hanem a gyár ablakait érte.”³¹⁸ Csakhogy a tárgyaláson nemcsak 13-ára, hanem 8-ára vonatkozóan is akadt tanú bizonyos Weiner József Sámuel személyében, aki azt állította, hogy Radechky (itt már így!) akkor 16 ablakot, sőt lámpát is bevert. A tanú arra is emlékezett, hogy „a vádlotton nem volt csizma és mezítláb ugrált tetteinek elkövetésekor”. S amikor a vádlott tagadott, azzal az érveléssel hozakodott elő: „ismeri, mert olyan ábrázata van, hogy nem tévedhet.”³¹⁹ Az ítélethirdetéskor magánosok elleni erőszak büntette miatt 9 hónapot kapott, amely „a vizsgálati fogság által kitöltöttnek” vététt.³²⁰

Chillik Antal 36 éves Bács megyei r. kat. nős szabót szintén utólag jelentették fel, hogy „a zavargásokon mindvégig jelen volt, [...] mindig éjjel után tért haza”. Nyolcadikáról az Oesterreicher kávéházból üvegdarabokat vitt haza, majd a vele együtt lakó Knapp Alajostól löport kért, hogy ha a rendőrök rátámadnak meg tudja védeni magát. Azt is a rovására írták, hogy augusztusban munka nélkül volt, mégis volt miből élnie. Gyengítette a vád erejét, hogy a vádlott a vele együtt élő tanúval és feleségével közismerten rossz viszonyban állt, s köztük már becsületsértési per is zajlott.³²¹ Magánosok elleni erőszakért végül hét hónapot kapott, s a letöltött vizsgálati fogságot betudva szabadon bocsátották.

A háttérben meghúzódó „felbujtó” víziója egyébként az egész tárgyalás vádkoncepciójából egyenesen következett, ám ez volt a legnehezebben bizonyítható. A Szív utcai leitató úriemberek átlátszó kifogása mellett találkozhatunk a tárgyaláson a leragasztott számú fiákerből pénzt osztogató urak elképzelésével is. Ezzel „csak” annyi a gond, hogy a tanú, Grünfeld Samu rendőrellenőr a vizsgálóbírónak még tagadta, hogy látott volna ilyesmit, a tárgyaláson azonban megváltoztatta korábbi álláspontját. „Most kérem már jobban emlékszem” – mondta védői közbekérdezésre.³²² A vádnak ez a toposza Weisz Mór szabómester vallomására vezethető vissza, akinek üzlete a Hattyú szálloda szomszédságában volt. Ő volt az, aki a veszélyt érezve, az ifjú Weingruberral beszélgetve boltja előtt látott nyolcadikán egy bérkocsit, „mely leeresztett függönyökkel lassan haladt a nép sűrű sorai között. A bérkocsi számai be voltak ragasztva s a bennülők pénzt osztogattak a nép közt”. Ugyancsak ő lett figyelmes egy másik nyitott bérkocsira, amelyben „egy fiatalember ült, kiben tanú a »Függetlenségnek« egyik munkatársát ismerte fel. Ez az úr torkaszakadtából éltette Istóczyt és Verhovayt, s buzdította a népet.”³²³ A *Függetlenség* munkatársa személyazonosságának kiderítésére az ügyész kérésére külön kiküldték a szerkesztőségbe Tóth Gerő vizsgálóbíró, aki először Oláh Bélában,

³¹⁸ A kerepesi-úti zavargások ügye (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18. Az újságíró nem mulasztja el megemlíteni, hogy a vádlott „véghetetlen bárgyú arcú”, valószínűleg ezzel függ össze gúnyneve is. A *Nemzet* „elbeszélésében” másként hangzott a történetet. „Jano! huhuhu! kiabálták neki a többiek, s dühében ő is kövel dobálózott. S ráadásul Orosz Samu Szív utcai korcsmáros is felismerte, hogy ő verte be az ablakait. *Nemzet*, 1884. jún. 17. E. 3. Ekkor szembesítették Szkalcszky Alberttel is (napszámos a Schlick gépgyárban), aki 13-án a Szív utcai ablakbeverések miatt került letartóztatásra. Uo.

³¹⁹ Uo.

³²⁰ A kerepesi-úti zavargások ügye (Tizedik nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 27. Öccse, Antal azonban valahogy kiszabadulhatott, ugyanis 1884 szeptemberében körözést adtak ki ellene. *F*, 1884. szept. 11.

³²¹ *Nemzet*, 1884. jún. 19. E. 3.

³²² A kerepesi úti zavargások ügye (Második nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 18.

³²³ A kerepesi úti zavargások (Első nap.) *Függetlenség*, 1884. jún. 17.

később Clair Vilmosban vélte felfedezni azt a bizonyos „fehér kalapos” alakot, aki pénzt osztott, illetve lázított.³²⁴ Mindketten alibit igazoltak a jelzett időpontra. Clair ráadásul a zavargások idején még nem is volt a *Függetlenség* munkatársa, s épp Thaisz társaságában tartózkodott az ominózus estén.³²⁵ Hogy ez Clairre, Thaiszra vagy épp a *Függetlenségre* vet-e árnyékot, azt most az olvasóra bizzuk. Az azonban tény, hogy akár létezett a „fehér kalapos rém”, akár csak a fantázia terméke, a maga képszerűségében pontosan jeleníti meg a felbujtó képzetének misztikus megfoghatatlanságát. Amit az egyik védő szóvá is tett, amikor „nagyon sajátságosnak” tartotta, hogy „e lázadási bűnpörben, mely tényleg tárgyalás alatt van, a vádhatóság még csak most keresi a vezetőket és azok iránt most is csak tapogatózik”. Dr. Günther maga is megteremti saját vízióját a vád természetéről, amikor úgy látja: nemcsak késve, hanem „ködfátyolképek után indul a vád”.³²⁶ A lázadás tényállását konkrétan is megkérdőjelezte: szerinte a törvényből nem következik, hogy a kövek fegyvernek számítanak. S hogy más, az antiszemiták ellen indított perekben a közben visszavont vádat itt akarják „indirecte” – bizonyítékok nélkül – „előállítani”.³²⁷

Zárásként csak megismételjük: a Btk. 153. és 155. §-ával kapcsolatos lázadás vádját a bíróság a budapesti esetekben egyértelműen kizárta.

Forrongó vidékek

Az, hogy a helybeli vezetés a „nem idevalósiakra” igyekezett hárítani a fő felelősséget, nem volt fővárosi sajátosság. *Sopronban* például augusztus 12-én a hivatalos jelentés szerint „a zavargás este 8 órakor kezdődött azzal, hogy többnyire nem ide való mesterlegényekből és iparostanoncokból álló csoportok az izraelita templomban ’s annak környékén ablakokat kezdtek beverni, és nagyobb kiterjedést nyert akkor, mikor este 10 órákor [sic!] vasúton ide érkezett egy hadgyakorlatra behívott zászlóalj katona zene mellett bevonult a halász utcában levő laktanyába. A zene körül összecsozdult legnagyobbbrészt szinte iparostanoncokból s legényekből állott kíséret ekkor már útközben jobbra balra ablakokat vert be, és visszatértek nagyobb mérvben kezdte az ablakokat beverni, de a rendőrség támogatására már előbb kirendelve volt 2 század gyalogság segítségével eloszlatatván nagyobbbszerű pusztítást vagy rablást véghez nem vihetett.”³²⁸

Sopronnal egy időben *Besztercebányán* is kezdetét vette a zavargás. Augusztus 12-ét illetően Zólyom megye főispánjának betegsége miatt Lamer alispán tett jelentést. Szerinte „néhány iparossegédekből, de nagyobb számban inasokból álló csoport” volt a kezdeményező, akik „Istóczyt éltették”, majd a már ismert rituálé szerint zsidók ablakait verték be. Ez ismétlődött a következő napokban is. Itt eleinte csak a városi rendőrség próbálta leszerelni a randalírozókat, de 15-én már a katonaság is beavatkozott. Így következett el 16-a este. Ekkor „a zavargók a nem eléggé óvatos városi rendőrséget félre vezették, mert a mint a városi kapitány szóval jelentette a midőn már minden csöndesnek látszott, az alsó utcában egészen váratlanul a zavargók nagyobb tömegben megje-

³²⁴ Rendőri brutalitás. F. 1883. jún. 20.

³²⁵ Lásd Ságvári, in [Clair], 2002. 18.

³²⁶ A kerepesi-úti zavargások ügye (Harmadik nap.) *Függetlenség*. 1884. jún. 19.

³²⁷ Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1883. jún. 25. E. 3.

³²⁸ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3380. Funk János polgármester, 1883. aug. 21. A BM 1882. okt. 2-án kelt 3397. elnöki rendeletére hivatkozással küldi a jelentést. Megjegyzi, hogy „majdnem kivétel nélkül izraelita vallásúaknak ablakai” verettek be. Tehát a mentális térkép nem volt egészen megbízható.

lente s két izraelitának összes ablakait nagy kőzapporral beverték. A későn oda érkezett őrző e rombolást meg nem akadályozhatta, s ekkor történt az a sajnos dolog, hogy a katonák a kődobálókat úzóbe vett két városi rendőrt s egy megyei pandúrt összeszurkáltak.”³²⁹ Az alispán láthatóan nem volt érdekelt a beszercebányaiak mentegetésében, sőt a felelősséget is a városi rendőrkapitányra igyekezett hárítani. Két dologról azonban „elmulasztott” tudósítani. Egyrészt, hogy az egész ügy konkrét kioldozója az volt, hogy a városban tartózkodó Kühne német színtársulat augusztus 11-én egy *Solymosi Eszter* című drámát akart bemutatni, amelyet betiltottak. Másrészt a katonaság szuronyrohamát a polgárok is megsejtenedtek, sőt egy posztósságéba bele is halt sérüléseibe.³³⁰ Így mindjárt érthetőbbé válik, hogy mitől is vált életveszélyessé a helybeli izgatottság. A *Függetlenség*-nek beküldött levélbeli tudósítások mellett erről az időszokról fennmaradt a beszercebányai izraelita hitközség elnökének két távirata is, amelyben katonai segítséget sürget a belügyminisztertől: „Életünk veszélyeztetve van, zsidóellenes zavargások éjjelenként már egy hét óta napi renden vannak, ablakaink betörtettek, több sérülések előfordultak, helyi hatósági biztonság elégtelen, a katonaság távol van, esedezünk katonai segítségért már a mai estére. Nyílt hír jár, hogy még ma este zsidó vérnek kell folynia.”³³¹

Ahogy azt már 1882-ben is láttuk, s ahogy a soproni és beszercebányai zavargások is vasárnap vették kezdetüket, ugyanúgy vasárnap indult egy héttel később a *kaposvári* ribillió is. Tisza már előre értesült a tervezett zavargásról, ezért táviratozott az alispánnak, s felhatalmazta, „ha szükséges, katonai karhatalom alkalmazására”.³³² Az eredetileg fáklyás zenét tervező utcai csoportok és a 40 szuronyos honvéddel megtámogatott városvezetés összeütközéséből ugyan az utóbbi kerekedett felül, de egy repülő kő a városkapitányt fejen találta.³³³ Mohácsról egy huszárszázadot vezényeltek ide a rend fenntartására. Mégis, aztán heti ritmus szerint, lökésszerűen tört ki a megyében előbb a Csupó környéki, a következő hétvégén pedig az (emberáldozatot is követelő) szigetvári zavargás.³³⁴ Pedig Somogyban, mint már láttuk, június eleje óta érvényben volt a statárium, de úgy látszik, ez sem segített.

A *csupói* konfliktus vizsgálata során két „előzmény” is szóba került. Mindkettő antiszemita heccnóta énekléséhez kapcsolódott. Előbb, kedden egy atyjának ebédét vívó 11 éves fiút kévelt fel a nótáért egy zsidó (az ebéd kiömlött), majd pénteken a babócsai vásárból hazafelé tartó csupóiakat verte meg ugyanezért egy csapat „fütykösökkel” felfegyverezett zsidó legény. Ekkor kapott szájra a városházán a mondás: „Ha a zsidók kezdik, majd mi végezzük.”³³⁵ Hozzá tartozik a dologhoz, hogy a helyszínen lakó és tar-

³²⁹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3303. Lamer alispán, 1883. aug. 17.

³³⁰ *Függetlenség*, 1883. aug. 19. Beszercebányai vérengzés. Az ügy háttéréről: Demmel, 2006.

³³¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3291. Dr. Krieser hitközségi elnök, 1883. aug. 17.

³³² SML IV. 405. 971/1884. 767/res. Tisza Kálmán, Bpvar, 1883. aug. 18. – alispán.

³³³ *Somogy*, 1883. aug. 21. Tüntetés Kaposváron. A demonstráció az antiszemitákat is megriasztotta, ugyanakkor ébren akarták tartani híveikben a harci kedvet. Augusztus 20-i plakátjuk jól tükrözi ezt a kettősséget: „Az antisemita párt, mint bármelyik országos politikai párt szervezkedni fog, már is folynak az előtanácskozások. Addig is türelem, a zavargás haszontalan és nem a programunk [...] Várjunk, gyűjtsünk hitet és lelkesedést, de céltalan tüntetésekkel ne ontassunk drága keresztény vért, melynek egyetlen csepjével [sic!] sem ér fel a zsidó vér óceánjára!” A plakát utolsó bekezdését idézi Nemes, 2007. 35.

³³⁴ Lásd Bősze Sándor alapos feldolgozását a megyéről: Bősze, 1991. 81–89.

³³⁵ SML IV. 405. 971/1884. ad 9121. Csépan Antal alispán, Kaposvár, 1883. aug. 27. – Főispán. Az előzményekről hasonlóan szól a *Somogy* tudósítása is. S. 1883. aug. 28. Zsidóellenes zavargások a Dunántúlon.

tózkodó segédszolgabíró első távirata még a meglepetés döbbenetével számolt be az esetről: „váratlanul jött, senkit, semmit nem bántottak.”³³⁶ A 25–26-áról szóló részletes segédszolgabírói jelentésből pontosan kirajzolódik a hétvégi történesek menetrendje: Az eseménysor a nagykorcsmában a „zibezigi zábezigi te kutya zsidó” kezdetű nóta éneklésével kezdődött (láthatóan ez egy helyi mutánsa a már ismert nótának), ahol a város bírása segítségével a segédszolgabíró Budgyán Józsefet, Farkas István Piócat és Horváth Antal Mátót mint látható hangadókat próbálta békességre inteni. Sikertelenül. A felheccelt tömeg vezényszóra először a zsidó iskolát, az Újváros zsidó házait „döngette” sorra, majd az Óváros felé fordultak, ahol „Veisz és Majerhoffer házain hasonló beveréseket követtek el”. Azután ismét az Újvárosba mentek, s éjjel után Alsók egyetlen zsidó házában fejezték be a vandál tombolást. Mint a segédszolgabíró írja, a rendelkezésére álló négy foglárrel nem tudta megakadályozni a randalírozást, de addig semmilyen fosztogatás nem történt.³³⁷ Ennek ellenére elővigyázatosságból őrzárakat küldött ki, nehogy az „erre leselkedő betyárok és ingyenélő cigányok” közül valakiknek kedve szottyanjon a rablásra. Másnap reggel, ha nem is a látott főkolompókat, de néhány felismert tettest sikerült letartóztatnia, ám aztán 20–25 iparos erőszakos követelésére jobbnak látta azokat szabadon bocsátani. Vasárnap aztán többen bejöttek a közeli községekből is a történekek hírére, s a szolgabíró „legalább fél század katonát” kért „a csend és rend fenntartása végett”. Attól tartott ugyanis, hogy a báméskodók „a helybeli csőcselék által felbujtogatva a vidékiekkel egyesült erővel fogják megtámadni a ma reggel családostul elmenekült zsidóság lakatlan hajlékait és rabolni fognak”. Így is történt. Vasárnap este hét óra körül a Hosszú utcában a „gatyás betyár csőcselék Veisz Mór boltját kirabolta”. Ekkor már 12 rendőrrel próbálta feltartóztatni a fosztogatókat a segédszolgabíró, s Majerhoffer udvarában Lang Mór kereskedő aijtának betörésére végül nem is került sor, mert a botokkal felfegyverkezett csoportok, nyomukban az ujjongó bámész tömeggel Újváros felé tódultak. Amikor azonban ott Kreizler Simon házát és boltját akarták kirabolni, dr. Barla Szabó Sándor helybeli orvos és Tikker János városbíró verbális segítségével a maroknyi rendfenntartó, „szükséghez képest ütlegetve” s néha a levegőbe löve, sikeresen szétugrasztotta a már Kreizler szobájában fosztogatókat. Ekkorra a csurgói pénzügyi szemlést (magyarul: finánc) is felajánlotta negyedmagával fegyveres szolgálatait. Végül egy „25–30 főből álló gatyás csoport”, amely újra az Óváros felső részén gyülekezett, s „kik alkalmasint nagymartoniak

³³⁶ SML IV. 405. 971/1884. 3774. Erdőssy szolgabíró segéd, Csurgó, 1883. aug. 27. – Csépan alispánnak. Igaz, egy héttel későbbi összefoglaló beszámolójában ugyanez a segédszolgabíró már további részleteket is ki tudakolt a két előzményről: Poznik nevű iparos fiának megveretése augusztus 18-án délben történt, amikor az a Gönczi utcából a Csokonai utcába vitte az ebédet, s az összetört edény miatt az apa ebéd nélkül maradt. A verést pedig Feldmájer Lipót nevű rongyos zsidó követte el. A babócsai vásárról augusztus 24-én hazatérő kocsin öt csurgói ült, s közülük Szukics Józsefet és Belovári Istvánt verték meg. A „kint levő foglár őrzárát a tettesek egyikét Rosenthal Albertet be akarta kísérni, de Rauch zsidó tanító, Bink Miksa, Scharf sakter és bizonyos Fricz nevű csurgói zsidók ellent álltak, és az elzárást megakadályozták, mondván, ez honpolgár, nem szabad bezárni.” Uo. 3784. Erdőssy József szolgabíró segéd, Csurgó, 1883. szept. 2. – Csépan Antal alispán. Csurgón az eszlári Scharf József testvére működött kántorként.

³³⁷ Az első napon a rablások hiányát a sajtótudósítások is megerősítik. A muzsikának viszont nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, ugyanis cigány húzta a nótát a tömeg előtt. „Zsidóházhoz érve azonnal vezényszó hallatszott: állj, csend! a muzsika elhallgatott, és bumszt! neki az ablakoknak, a kapuknak és szobaajtóknak, mindent rommá zúztak, még az ablakok rájáát is; aztán betörtek a szobákba, itt is rom lett minden! végezve a házzal a muzsikaszó felharsant, a vezényszó hangzott: indulj!” S, 1883. szept. 4. Zsidó ellenes mozgalmak a Dunántúlon.

voltak”, a szőlőhegy felé tűnt el a városból. Vélhetően a fináncok néhány golyóját is magukkal vitték a hátsó felükben emlékül.³³⁸

Közben az alispán vonattal maga is Csurgóra érkezett, bár erről a segédszolgabíró jelentése mintha megfeledezett volna. Az alispáni beszámoló inkább önmagának tulajdonítja a sikereket. A délután 3 órára általa összehívott népgyűlésen dr. Barla Szabó próbálta csendre-rendre inteni a hallgatóságot. Az alispán maga elé rendelte a szomszéd községek elöljáróit, „hogymint községeikből estve senki be ne jöjjön”, amit szerinte be is tartottak. (A nagymartoni „gatyás betyárok” az ő szemében, úgy látszik, kivételnek számítottak!) Ez a vasárnap, 26-ika, mégis a mozgalom területi expanzióját hozta magával. Az alispán megnyugtatónak szánt levele zárásához biggyesztette a Berzencén és Gyékényesen az éjjel esett tüntetésről és rablásról szóló kellemetlen távirati híradást.³³⁹ A táji kirajzashoz hozzátartozik, hogy a csurgói zsidóság Zákányba menekült, ahol egyébként a járás szolgabírája, Simon Gyula lakott. Simon szinte folyton az események árnyékában járt: 26-án délután jutott el Csurgóra, de estére hazament Zákányba, 27-én reggel negyed nyolckor Gyékényesen szemlélte meg a pusztítás nyomait, majd intézkedett, innen ismét Csurgóra ment, majd 3/4 12-kor Berzencére érkezett. Délután ismét Csurgóra, 1/2 7-kor újra Gyékényesen tűnt fel, de este 1/4 9 kor már otthon, Zákányban nyugtatgatta az ott tartózkodókat.³⁴⁰

Az előnyomozási jegyzőkönyvek, amelyekben a szolgabíró és segédje tanúvallomásokban rögzítette a történetek elbeszéléseit, Berzencén „tüntetésről” és „e közben elkövetett rablásokról” beszél, Gyékényesen viszont „zendülésről” és „rablásról”. Gyékényesen először a községi elöljáróságot hallgatták meg, akik egyértelműen azt állították, hogy augusztus 26-án este 9 óra körül észak felől két kocsin és mellettük gyalog érkeztek idegenek a községbe. Jellegzetes a jövevények szociális azonosítása: „a kocsin ülők nagyobb része nadrágos volt, a gyalogság pedig többnyire szűk gatyások voltak, a gatyá a csizma szárba volt tűrve.”³⁴¹ Nem jöhettek jó szándékkal, mert kalapjuk a szemükbe volt húzva, arcukat pedig sárral kenték be. S Unger Samu lakása felől érdeklődtek. Előbb Kasztel Ádám, majd Unger Herman, Unger Samu, végül Mester Mór boltjához mentek. Először „csak” az ablakokat verték be, de egy-egy helyszínre többször is visszatértek, hiába próbálta őket a falu bírása erről lebeszélni. A „valódi rombolás” akkor kezdődött, amikor másodjára Unger Samu házában megjelentek. A házbeliek pánikszerűen elmenekültek, a rablók pedig betörték a szoba és a pince ajtaját. Bőven vedeltek a pincében talált borból, ami maradt, azt meg kieresztették. Aztán „a megittasult tömeg [...] az ágybeliekből a tollat kieresztette”, majd Unger Hermann lakásában folytatta a rombolást. Itt a pincében csak pálinkát találtak, így azt itták, illetve folyatták el. Itt meg-

³³⁸ SML IV. 405. 971/1884. 3784. Erdőssy szolgabíró segéd, Csurgó, 1883. szept. 2. – Csépan alispán. A segédszolgabíró az események másnapján reggel küldött táviratában még élesebben hangsúlyozta a két nap résztvevői közötti különbséget: „A tegnap esteli csavargók csupán gatyás betyárok voltak, köztük a tegnap előttekben senki.” SML IV. 405. 971/1884. Erdőssy Csurgó, 1883. aug. 27. – Alispán

³³⁹ SML IV. 405. 971/1884. ad 9121. Csépan alispán, Kaposvár, 1883. aug. 27. – Főispán.

³⁴⁰ SML IV. 405. 971/1884. 3844. Simon Gyula szolgabíró, Csurgó, 1883. aug. 29. – Alispán. Az alispán kifejezetten rosszalotta, hogy Simon mintha mindig lekésné az időbeni cselekvés pillanatát, s folyton hazamegy Zákányba: „Őn távozását Csurgóról nem helyeslem – azonnal visszatérjen a zavargók iránt károk felvételére nyomozást teljesítse – bűnrészeseket kihallgassa – ön felelős nem a segéd, ilyen fontos ügyet intézni önnek kötelessége.” SML IV. 405. 971/1884. Távirat fogalmazvány. Alispán, Jákó, 1883. aug. 27. de. 10 ó. – Szolgabíró.

³⁴¹ SML IV. 405. 971/1884. 3874. Előnyomozási jegyzőkönyv, Gyékényes, 1883. aug. 30.

lepő fordulat következett, ugyanis a szobában talált zongorán az egyik jövevény játszani kezdett, s hajnali háromig „tívornyáztak”.³⁴² Hajnalban azután a zongorát is miszlikbe aprították. Ez az epizód is annak alátámasztásául szolgált, hogy a rablók nem idevalósiak voltak. Az előljárók szerint ugyanis „a helybeliek a rombolásban nem vettek részt, csak nézői voltak a lefolyt eseményeknek”. Kasztel Ádám boltját már „visszatérőben rabolták ki”. A jegyzőkönyvön alapuló sajtóhírek szerint a rablók egymást „nagy martoni pajtás”, „kanizsai, pesti testvérek” megszólítással biztatták. Ez így önmagában nehezen értelmezhető, de a mozgalom mögött valamilyen tágabb összetartást sejtet.

A megtámadott zsidók azonban igenis felismerni vélték helybelieket a fosztogatók között. Kasztel Ádámné Spitzer Rozi például csak a hangja alapján azonosította Turi pali Józsefet, aki férjét már napközben megverte, s megígérte, hogy „este 13-ad magával” visszajön és bosszút áll.³⁴³ Az asszony hangról másokat is felismert, a betörők szinte mindegyik alkalommal gyékényesiek voltak. Megnevezte többek között egy Nagy János jutasa nevű kanászt, valamint egy „szíjjártónak nevezett” alacsony termetű szentmiklósi lakost, aki „két sifonért zúzott össze, s a benne lévő tárgyakat az ablakon a tömeg közé dobálta, azt mondván: »vigyétek, ne legyen a zsidóké«.”³⁴⁴

Ez a „szíjjártó” láthatóan kulcsszereplővé nőtte ki magát a továbbiakban. Augusztus végén távirat érkezett Budavárból: „Hivatalosan jelentetett hogy a megye területén egy izgató társulat utazik faluról falura, távirati értesítést várok, való e ez? S ha igen és egyáltalán tétetett e erélyes intézkedés, hogy az izgatók elfogassanak és hogy az izgatók üzelmel meggátoltassanak.”³⁴⁵ Hogy honnan érkezett a „hivatalos” jelentés, az nem derül ki, de biztos, hogy nem az alispántól. Csépan alispán mindenestre továbbadta az „izgatókeresési feladatot” a szolgabíráknak, azok meg a községi jegyzőknek és bírácoknak. A csurgói járás szolgabírója utána is nézetett a dolognak, de pozitív eredményre nem bukkant: „Vonatközassal 29-én 9246 sz. alatt kelt rendeletére, van szerencsém jelenteni, miszerint állíttatott itt is, hogy a Csurgón, Berzenczén és Gyékényesben történt zavargásoknál idegen izgatók fordultak meg, sőt vezették is az összecsdődült népet, de ilyenek [sic!] létezéséről – járásomat illetve – tudomásom nincs.”³⁴⁶

Szeptember elején Kozma Sándor kir. főügyész rendeletet intézett a kaposvári, nagykanizsai és zalaegerszegi ügyészségekhez, amelyben kijelölte a vizsgálat szempontjait. Kifejezésre juttatta véleményét, miszerint „ezen mozgalom ily mérveket s ilyen irányt némely hatósági személyek s némely úgynevezett úri osztálybeliek könnyelmű, meggondolatlan magatartása vagy éppen bűnös erkölcsi konnivenziája nélkül soha nem is vehetett volna”. Ebből már logikusan következett számára, hogy „nem arról van szó és leendő szó, hogy a

³⁴² Sajtótudósítás egyértelműen utalt arra, hogy ezt csakis „kaputos ember” tehetette. S, 1883. szept. 4. Zsidó ellenes mozgalmak a Dunántúlnál. Sőt, később azt is tudni vélték, hogy „egy polgár ruhába öltözött egyén verte a zongorán a Kossuth indulót, s a zechzene-zachzene [sic!] nótát”. S, 1883. szept. 11. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlnál. A vizsgálat során később azonosították a zongoristát Kovács József, csurgói lakos személyében. F, 1884. jan. 24. Törvénytörések.

³⁴³ SML IV. 405. 971/1884. 3874. Előnyomozási jegyzőkönyv, Gyékényes, 1883. aug. 30. A sajtótudósítás valamivel bőbeszédűbb: eszerint a kereskedő „29 krral megcsalta a zsákmérésnél mázsáján”, s ezt az összeget követelte rajta. S, 1883. szept. 11. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlnál.

³⁴⁴ SML IV. 405. 971/1884. 3874. Előnyomozási jegyzőkönyv, Gyékényes, 1883. aug. 30. Az asszony az őket ért kárt 1500 o. é. forintba becsülte, ezen belül 370 forint készpénzt vittek el tőlük. Mint mondta: „még a viselő cipőt sem hagyták meg.” Uo.

³⁴⁵ SML IV. 405. 971/1884. Tisza, Budavár, 1883. aug. 29. – Alispán.

³⁴⁶ SML IV. 405. 971/1884. Simon Gyula, Csurgó, 1883. aug. 31. – Csépan alispán.

vizsgálat néhány félrevezetett, buta suhanczot, együgyű napszámost és inasgyereket vessen oda a megtorló államhatalomnak – hanem azt várjuk az illetőktől, hogy bíróság elé állítsanak mindenkit foglalkozás, társadalmi állás, rend, rang és ruházat különbsége nélkül – a ki akár tanáccsal, akár példával hozzájárult ezen lázadáshoz, mely a hazára és a nemzetre már is annyi kimondhatatlan kárt és szégyent hozott”.³⁴⁷ Ne gondoljuk azonban, hogy a központi direktíva dacára a vizsgálóbírónak könnyű dolga volt. Ellenséges közegben, katonai háttérbiztosítással kellett nyomoznia. A helybeliek igyekeztek bagatellizálni a dolgot. Maga a vizsgálóbíró panaszkolta a *Somogy* újságírójának, hogy működésével kapcsolatban ilyen véleményeket kellett hallania: „Hát azt hiszi kend, hogy az urak nem örülnek azon, hogy a zsidókat üjtük.” S a nép sokfelé abban a hiszemben volt, hogy „a rakoncátlankodás, melyet a zsidók ellen intéznek, felsőbb jóváhagyást fog nyerni”.³⁴⁸

Eleget téve a központi elvárásoknak, Pfisterer Lajos, a fiatal és ambiciózus vizsgálóbíró több szerencsével járt, neki sikerült azonosítania legalább egyikét a keresett igazatóknak. 1883. szeptember 8-án adta ki az elfogatóparancsot Volf Lajos mesterlegény ellen. Volf Lajos személyazonosságának megállapításához nagyban hozzájárult, hogy a gyékényesiek elfordultak tőle, s poggyászát hátrahagyva kellett menekülnie a faluból. S milyen kapóra jött a koncepcióhoz, hogy csomagjában egy, *A nihilisták tanai* című munka töredékét találták meg. A nagykanizsai illetőségű cipészlegény „lószerszámok igazításával foglalkozva Somogy megye több községében megfordult és igazgatót”.³⁴⁹ Sajtóhírek már azt is kiderítették róla, hogy a nevezett szíjártó 26-án délután [!?] ilyen szónoklatot tartott a gyékényesi népnek: „Szeretett atyámfiak! tudjátok kelmetek, hogy a koronahercegünknek két gyermeke született, s a király nagy örömeiben kérdezte fiától: no egyetlen fiam, micsoda ajándékot kívánsz? A koronaherceg így szólott: Felséges király, édes apám! nem kívánok én Felségedtől más ajándékot, mint három hónapra ad[d] át nekem a zsidókat, hogy kifosszák és kiverjék őket az országból. A király pedig megadta fiának kérését, így hát szabad a vásár és zsidóbőr!”³⁵⁰ Ez a népmesei ihletettségű, mitikus hangvétel, jobban illett ehhez a mozgalomhoz, mint bármilyen ideologikus programbeszéd. Volf Lajost egyébként a börtönkórházban hivatalosan is kihallgatták, akkor már olyan beteg volt, hogy még vallomását sem tudta aláírni. 37 éves, nagykanizsai születésű római katolikus cipésznek mondta magát, aki Budapesten 4-5 évvel ezelőtt

³⁴⁷ A főügyész 8488. sz. rendeletéhez fűzött levelet idézi S. 1883. szept. 4. A főügyészség intézkedései. A BTK 153. §-ra így határozta meg a lázadást: „Lázadást képez azon csoportosulás is, melynek célja: a polgárok valamelyik osztályát, nemzetiségét vagy hitfelekezetét fegyveresen megtámadni.” Ennek bizonyítása esetén a felbujtók, vezetők 5–10 év államfogházzal, a résztvevők pedig 2 évig terjedő államfogházzal büntetendők. Uo. A vizsgálat ellenőrzése céljából szeptember közepén Kozma személyesen is ellátogatott Kaposvárra. S, 1883. szept. 18. Ujdonságok.

³⁴⁸ S, 1883. okt. 2. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlon.

³⁴⁹ SML IV. 405. 971/1884. 9615. Pfisterer Lajos vizsgáló bíró, Csurgó, 1883. szept. 8. Szeptember 19-én Visontán fogták el. SML IV. 405. 971/1884. 10 010. Dr. Pfisterer, Csurgó, 1883. szept. 20. – Alispán. A kaposvári börtön lakójaként az alábbi személyleírás készült róla: „Alacsony széles vállú férfi. Kinézésből korát alig lehetne meghatározni. Rongyosabb s piszkosabb valamennyinél. Feje egy karvalyéhoz hasonlít. Haja őszbe csavarodott barnás; szemöldöke szőke, mely alatt, mélyen beesett, szüntelenül mozgó kék szem csillog, orra hajlott, bajusza pirosas; csontos állának két oldalán egy néhány összegöndörödött piros szőr szál éktelenkedik.” S. 1883. szept. 25. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlon. „A nihilisták tanai” című könyvrészlet a *Somogy* újságírója szerint, aki szemlátomást beavatott volt a vizsgálatba, valójában „A czár gyilkos” című rémregény első kötetéből kitépett 267–277. oldal. S, 1883. okt. 9. A Dunántúli zavargások.

³⁵⁰ S, 1883. szept. 11. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúlon.

VII/2. TÉRKÉP • A Csurgó–Berzence–Gyékényes háromszög

járt utójára, 1882 „legnagyobb részét Zala megye Nova, Tárnok és Páka községeiben” töltötte, s csak az év vége felé húzódott át Somogy megyébe „faluzni”.³⁵¹ Nehéz betegsége miatt már a statáriális tárgyalást sem érte meg, így a Zalát és Somogyot egyaránt bejáró lázító víziója is fakóbbá lett.³⁵²

Berzencén, ahol ugyanúgy 26-án, vasárnap tört ki a zavargás, mint Gyékényesen, a nyomozás során nem az előljárósgot hallgatták ki, hanem a sértetteket és a gyanúsítottakat. Ettől azonban nem lett egyértelműbb a kép. Sőt! Jünker Sándor, akit csaknem agyonvertek támadói, azt a Tibold Vilmos asztalost nevezte meg vezérként, aki kiszabadította őt „kínzói” karmaiból. Ő is látni vélte azonban a sötétben valamilyen „kaputos embert”, aki parancsokat osztogatott. Tibold Vilmos 32 éves r. kat. asztalos ezzel szemben kijelentette, hogy ő csak este értesült a kocsmában a Csurgón előző éjjel törtétekről. Tagadta saját irányító szerepét, szerinte „egy kabátos, nadrágos, szakállas magas ismeretlen egyén volt a bujtogató”.³⁵³ A Tibolddal együtt italozó Balogh József, 28 éves írni-olvasni szintén tudó r. kat. cipész szerint viszont „3 vidéki ismeretlen paraszt” kiáltotta el magát: „emberek kifelé”, aztán a kocsmából kitódult tömeg „üsd a zsidót” vezényszóra törte-zúzta végig többször is oda-vissza a Babócsai utcát. Ő azonban, aki ugyanabban az utcában lakott, nemhogy nem vett részt a fosztogatásban, de megpróbálta akadályozni a rablást. Ehhez a kocsmái kompániához tartozott Patasics György, 31 éves, analfabéta fazekasmester is, aki szintén a Babócsai utcában lakott, de saját bevallása szerint végig távolról nézte az eseményeket.³⁵⁴

³⁵¹ SML IV. 405. 971/1884. 10 437. Jegyzőkönyv, Kaposvár, 1883. okt. 6.

³⁵² S, 1883. okt. 16. Dunántúli zavargások. A statárium. A pénteken tartott statáriális tárgyaláson már „elhalt Volf Lajosról” beszélnek.

³⁵³ SML IV. 405. 971/1884. 3874. Előnyomozási jegyzőkönyv, Berzence, 1883. aug. 29. Az 1883 decemberében megtartott tárgyaláson Tiboldot így jellemezte a tudósító: „valamennyi közül a legkiemelkedőbb; – úriás fesztelen megjelenésű magas alak, értelmes fővel. Az elnök kérdéseire ügyesen válaszol, szembesítéseknél vakmerően tagad [...] Az elnök azon kérdésére, hogy kit ismert fel a zavargók között, az volt a válasza, hogy ő a paraszttal egyáltalán nem érintkezik, s azokat nem is ismeri, s így nem tud megnevezni senkit. Hat éve élt Berzencén. S, 1883. dec. 4. Melléklet. Somogymegyei zavargások. (A berzencei lázadási ügy tárgyalása)

³⁵⁴ SML IV. 405. 971/1884. 3874. Előnyomozási jegyzőkönyv, Berzence, 1883. aug. 29. Patasicsot a sajtó így

A csurgói, gyékényesi, berzencei lázadás ügye jól megvilágítja az igazságügyi eljárás nehézségeit. Psik Lajos királyi ügyész például indokoltan látta a gyékényesi ügy statáriális eljárás alá vételét, az úgynevezett tárgyi tényálladékokat ugyanis, tudniillik, hogy a sértetteket kirabolták, kétségtelenül bizonyítottan látta. Ugyanakkor Kasztel Ádám és felesége kizárólag hang alapján ismerte fel támadóit, így az alanyi tényálladékok jogilag nem látták kellőképpen igazoltnak, ezért „a rendes bírói eljárás alá vételt” indítványozta. Annál is inkább, mert úgy látta, a vádlottak maguk is „titkos izgatások áldozatai”, vagyis, hogy a háttérben meghúzódó főkolomposokat nem sikerült felderíteni és elfogni. Pedig az „majdnem lehetetlen, hogy aug. hó 26-án minden előleges megbeszélés nélkül Gyékényesen s Csurgón és Berzenczén egyszerre üssenek ki a zavargások”.³⁵⁵ A nagyon is nyilvánvalónak látszó összekötő szálakat azonban nem sikerült a paragrafusok hurkaiba fűzni. Nem maradt más tehát, mint a rendes eljárás. A budapesti királyi törvényszék delegált bírósága előtt lefolytatott tárgyalások sorában először a berzencei ügyben hoztak ítéletet A vádbeszéd előterjesztője, dr. Heil Fausztin királyi alügyész itt is kénytelen volt hangsúlyozni, hogy „eddig az erkölcsi s büntető jogi momentum között semmi összefüggést nem látni”. A „főizgatókat”, az „álprófétákat” azért is kárhoztatta, mert „avval is ámították a népet, hogy a magyar állam, a magyar hatóság ezen bűnmerényleteket nem egészen rossz [sic!] szemmel nézik, hogy a magyar honpolgárok egyik – ezen – hitfelekezete ellen intézett támadás titokban némileg rokon visszhangra talál”. A védőbeszédet Solymosiné egykori magánvádlója, Szalay Károly tartotta, aki szabadelvű sajtóvélemény szerint, nem is annyira a bíróságnak, mint inkább a hallgatóságnak s a tárgyalási termen kívül levőknek szónokolt.³⁵⁶

A csurgói lázadás ügyében a tárgyalás csak 1884. február 7-én kezdődött, és 19-én hirdették ki az ítéletet. Itt már egyúv kerültek az első és második nap szereplői. Budgyán József 32 éves csizmadia mindent tagadott, ő csak kuglizott és ivott egész este a kocsmában. Farkas Pióca István 42 éves lókereskedő cigány egyenesen azt állította, hogy csak másnap hallott az egész históriáról.³⁵⁷ A lázadás büntette alól mégsem menekültek. A fővádlottak közül Budgyán Józsefet és Farkas Pióca Istvánt 1 évi börtönre és 4 évi hivatalvesztésre, Tóth Mihályt viszont 3 évi fegyházra és 6 évi hivatalvesztésre ítélték, de ügyész és elítéltek is fellebbezván, az utóbbi kivételével mindenkit szabadlábra helyeztek. Szalay Károly mellett Psik Gyula és Szebényi Lajos védőügyvédeknek valószínűleg ez a „kiszabadítás” volt a legnagyobb érdemük.³⁵⁸

Csurgón nagy ováció fogadta az esti vonattal hazaérkező vádlottakat. A szolgabíró 3 csendőr kíséretében a Fehérló nevű vendéglőnél érte utol a 15-20 főből álló csoportot, amelyik akkor éppen az „esik eső karikára, Szalaynak kalapjára” nótát énekelt, de

írta le immár a börtönben: „Majd egy öl magas sovány alak, szép férfias szabályos arccal, melyet sűrű fekete szakáll vesz körül, magas széles homlokára bozontos fekete haja rendetlen csomókban hullik, arca beesett, halavány, nagy sötét szemeiben komor tűz ég [...] Ruhája kopott s a lefeszett foltok alól fehér neműje kilátszik.” S, 1883. szept. 25. Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúl.

³⁵⁵ S, 1883. okt. 16. Dunántúli zavargások. A statárium.

³⁵⁶ S, 1883. dec. 11. Melléklet. Somogy megyei zavargások. A berzencei lázadás tárgyalásának folytatása. Az említett vádlottak közül Tibold Vilmost lázadás büntetében mondták ki bűnösnek és 2 év fegyházat kapott, Balogh Józsefet 9 havi börtönre ítélték, viszont Patasicsot felfeltették. Uo.

³⁵⁷ S, 1884. febr. 12. A csurgói lázadás.

³⁵⁸ S, 1884. febr. 19. Melléklet. Az ítélet bevárása miatt a keddenként megjelenő lap pár órával később jött ki a nyomdából. Tóth Mihályt, aki a tárgyaláson szintén mindent tagadott, többek között azzal vádolták, hogy Mayer Ignác után dobott egy téglát. *Függetlenség*, 1884. febr. 14. Törvényszék. Csurgói zavargások.

első felszólításra elhallgattak és szétfutottak. A hivatalos jelentés szerint, amit a hírlapok írtak a fogadtatásról, tűzoltózenekarról, czikczenenéről, s hogy a multság Berzencén folytatódott, egy szó sem volt igaz. Viszont az újonnan megválasztott szolgabíró felhasználta a kiváló alkalmat, hogy felhívja felettese figyelmét a helyi bizonytalan közállapotokra: „proletár iparos, letelepült cigány és más különféle irányú elem a közbiztonság hátrányára sehol sem található e megyében másutt, mint Csurgón”, ami a csendőrsők átszervezését, létszámuk szaporítását tette – szerinte – indokolttá.³⁵⁹

A somogyi perek közül utoljára, február végén került sor a gyékényesire. Itt állt a legtöbb vádlott, 44 fő a vádlottak padján. Ekkorra mintha megenyhült volna az ítélkezés szigora: a lázadás vádja (153. §) alól mindenkit felmentettek, a Kaposvárra delegált fővárosi bíróság 10 vádlottat egyenként 2–6 havi börtönre ítelt magánosok elleni erőszakért.³⁶⁰

Somogyban egyébként nem egyedül a csurgói járás volt az, ahol a zavargások hatottak a tisztújításra. A novemberi megyegyűlésén a somogyi antiszemitizmus vezéralakja, a már többször emlegetett Szalay Károly javaslatára vizsgálat indult Fenyőssy Ödön, a szigetvári szolgabíró ellen. Ő volt az, aki a tömegbe lövetett szeptember 2-án, mert 16 főnyi karhatalommal nem érezte magát elég erősnek 200–300 fős vandál tömeg megfékezésére.³⁶¹ Végül azonban tisztázták a vádak alól, s a főispánnak amúgy is határozottan az volt a véleménye, hogy Szalay csak a tisztújításra tekintettel javasolta a vizsgálatot, hogy ezáltal „kétségesse tegye vagy legalább megnehezítse a szolgabíró újbóli megválasztását.”³⁶² Szalay persze nem csak a tisztújításra gondolt. A somogyi zavargások védőjének szerepéből nagyobb helyi politikai tőkét sikerült kovácsolnia, mint

³⁵⁹ „Az indóháznál nevezettek hozzátartozóik által lámpákkal és éljenzéssel fogadtatván megindultak lakásaik felé az újvárosba, – miközben haszontalan iparos legények és tanoncok csatlakoztak hozzájuk, s koronként éktelen lármával éltették Szalayt, Psiket és Szébenyt, Budgyánt és Piócat egymással összekeverve.” Immár Somogyban is a tisztújítás után vagyunk: Csonka Gyula szolgabíró, Csurgó, 1884. febr. 28. – Alispán. SML IV. 405. 971/1884. 2313.

³⁶⁰ *Függetlenség*, 1884. febr. 29. Törvényszék. Gyékényesi zsidóellenes zavargások ügye. Jól jellemzi a *Függetlenség* tudósításának hangvételét a zavargásról szóló összegző kijelentés: „Zsidóban és lóban nem esett kár.” A lap egyébként az Unger család uzsoráskodásával magyarázta a „népítéletet”. A bíróság befejezve kaposvári ténykedését Zalába tette át székhelyét.

³⁶¹ Bősze, 1991. 87. Szigetváron a helybeli antiszemiták fővezérének számító Kálmáncsi Albert (másutt Lajos) borbély és dr. Klein Gyula rabbi előzetesen tárgyalt arról, hogy békesség lesz, de az előbbi nem tartotta be ígéretét. SML IV. 405. 971/1884. Szigetvár város polgárainak nyilatkozata, Szigetvár, 1883. nov. 2. A helybeli polgárok a mozgalom tűzfészket bevett módon „az iparoslegénység s az alantasabb osztályú nép gyűlhelyét képező Rózsa vendéglőben” jelölték meg, de az éjjel 11 órakor „a város alsó részén” levő zsidóboltok elleni támadást a „hihetőleg faluról bevezetett” csöcseléknek tulajdonították. A szolgabíró távirati jelentése szerint „tömeg közé lövetés elkerülhetetlen volt, különben kiszámíthatatlan káros következmény jött volna elő”. A sortűz áldozata Fábián János asztalossegéd lett. Egy hol Liskavárinak, hol Liskovanesznek nevezett csizmadia a bal lábán, Dömötör György molnárségéd pedig a hátán sebesült. SML IV. 405. 971/1884. Szolgabíró, Szigetvár, 1883. szept. 3. – Alispán. A lázadók „mentális térképe” meglehetősen pontos volt, ez is a helyi résztvevőknek köszönhető. Nemes alighanem félreérti a *Somogy* tudósítását, miszerint „a rác templom harangjait félreverték”. S, 1883. szept. 18. Zsidó ellenes mozgalmak. Vö. Nemes, 2007. 37. A megoldás valószínűleg az alispán egyik táviratában rejlik: Szigetvárott a „parasztvárosrész a harangok félre verése után sem mozdult – miért a zavargók azon városrészt felgyújtással fenyegették...” SML IV. 405. 971/1884. Alispán – BM (datálatlan fogalmazvány, a Zrínyi ünnepség hagyományos napján). A decemberi tárgyaláson Kálmáncsi mint felbújtó 3 év fegyházat és polgári jogainak 6 évi felfüggesztésével lakolt, Liskovári pedig két év börtönrel és 4 évi jogfelfüggesztéssel bűnhődött. A védő itt Szalay Károly mellett Csondor János volt. Az utóbbi még azzal is próbálkozott, hogy a tárgyaláson kritikai éllel szóba hozta az ügyészségnek az eszlári perben játszott szerepét. S, 1883. dec. 18. Meléklet. Somogymegyei zavargások (A szigetvári lázadás).

³⁶² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4863. Jankovich László főispán, Szőlős Győrök, 1883. nov. 17. – BM.

amit nyíregyházi magánvádlóként valaha is remélhetett.³⁶³ Amint ezt majd az 1884-es választások alkalmával igyekezett is kamatoztatni.

A zalai statárium bevezetéséhez egyik indokul az szolgált, hogy állítólag a somogyi statárium elől jó néhányan Zalába húzódtak át. Valójában azonban a belügyi dokumentumokból az is kiderül, hogy a zalai zavargások augusztus 23-án, csütörtökön Egerszegen és Keszthelyen párhuzamosan kezdődtek, megbontva ezzel az eddigi vásárnaphoz kötődő ritmust, bár a zalai megyeszékhelyen naponta ismétlődő rendbontások kitartottak a hétvégéig. Az eseménysor a már szokványos forgatókönyv szerint kezdődött, de aztán új irányba terelődött. Már az is jellemző, ahogy az alispán kereste a történetekhez illő megnevezést. Az első napot még „rendzavarásként” aposztrofálta, de a másodikról már úgy beszélt, hogy az „zendüléssé fajult”.³⁶⁴ Nincs most itt terünk a zalai zavargások nyomon kísérésére.³⁶⁵ Tény, hogy itt is bekövetkezett a vérontás. S ráadásul a zavargások térben is továbbterjedtek, előbb Zalalövön ütötték fel a fejüket. S a láncreakció itt nem állt meg: 26-án (vasárnap) Sárhidán megöltek egy öreg zsidó saktert,³⁶⁶ 27-én pedig a rablók egyike halt meg Zalalövön a katonasággal szembeni ellenállás során. Mindezek döntő módon hozzájárultak a statárium egy hónapra szóló elrendeléséhez.

A budapesti törvényszék delegált bírósága előtt folyó tárgyaláson, csaknem egy év múlva a zalaegerszegi zavargások kapcsán ismét felszínre kerültek mindazok a jogi kérdések, amelyek az antiszemita megmozdulások megítélését végigkísérték. Zalaegerszegen első fokon súlyos ítéletek születtek: lázadásra való felbujtásért és abban való részvételért a három fő vádlott, Schreiner Ferenc 7, Gerencsér István 5 és Bali Kálmán 4 évi fegyházat kapott.³⁶⁷ A törvényszék első fokon összesen 43 emberre hirdetett ki terhelő ítéletet, de a három fővádlott kivételével a jogerőre emelkedésig a többieket szabadlábra helyezte. Úgy tűnik: a fővárosból vidékre delegált törvényszékek könnyebben minősítették lázadásnak a tárgyalta ügyet itt, mint saját szűkebb páttriájukban.³⁶⁸

Anélkül, hogy a zalai mozgolódások jelentőségét alá akarnánk becsülni, innen csak egyetlen tanulságos esetet idézünk, amely talán kevésbé vonta magára a történetírás figyelmét, viszont precedensértékű jogi jelentőségre tett szert. A szilvágyi esetről van szó. Itt a korábbiak értelmében nem is tört ki zavargás, mégis bíróság előtt végződött az

³⁶³ A *Függetlenség* nem is mulasztotta el kiemelni: „Szalay Károly védőügyvéd a hosszú tárgyalásokon át legnagyobb diadalait aratta.” F, 1884. febr. 29. Törvényszék. Gyékényesi zsidóellenes zavargások ügye.

³⁶⁴ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3302. Svastits Benő alispán, Zalaegerszeg, 1883. aug. 24. – BM. A fokozott fenyegetettséget az alispáni jelentés részben a Somogy megyei statárium elől beszökő „gonosztevők”, részben Tapolca és Sümeg környékén „a hirhedt Savanyú József és társai fegyveres csavargók” ténykedésével támasztotta alá. Uo. A cselekményekkel kapcsolatban a gyanú betyárokra terelése nem bizonyosodott be, inkább hatalmi reflexnek tekinthető. 1883 nyarán a híres betyár, Savanyó Józsi és bandája, a rá jellemző „intermunicipális” módon májusban Vas és Zala megyékben, július–augusztusban Veszprém és Vas megyékben követett el bűncselekményeket. Ezek sorában az augusztus 1-jén Rosenthal Józsefné kárára Gyertyánosban (Vas megye) elkövetett rablás aligha sorolható az antiszemita zavargások körébe. A Savanyó pör. *Életünk*, 2009. 1. 76. Ezúton köszönöm Csapó Csabának, hogy a *Vas megyei Lapok* cikkeinek újraközölt összeállítására felhívta a figyelmemet.

³⁶⁵ Zaláról is alapos feldolgozással rendelkezünk: Foki, 1986.

³⁶⁶ A zalai zavargások legalaposabb feldolgozása szerint egy idős zsidó tanító esett áldozatul. Foki, 1986. 229. Valószínűleg, kis településről lévén szó, az illető több hírközlési funkciót is ellátott.

³⁶⁷ Táviratok. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. F, 1884. júl. 28. Többet kaptak pár hónaptól 1 évig terjedő börtönt, illetve pénzbüntetést. 76 vádlottat mentettek fel.

³⁶⁸ Ilyen értelemben ítéleztek az 1883. szeptember 1-jén Bars megyében a Kachelmann gyár tanoncai és segédei által elkövetett vihnyei és peszerényi zavargás ügyében. A 27 vádlott a Reiff-féle kocsmát és Taub Sándor szatócsüzletét dúlta fel. A tárgyalásról és az ítéletről lásd F, 1884. máj. 29; máj. 30; jún. 1.

ügy, aminek jóvoltából a történeteknek újabb dimenzióját ismerhetjük meg. Szilvagy pár száz lelkes község a novai járásban. Egyetlen zsidója, Svarc Rudolf/Rezső, a kocsmáros augusztus 28-án este megvendégelte a falubelieket, köztük a bírót, bizonyos Bertók Ferencet. Éjfél felé előhozakodott az őt nyugtalanító kérdéssel: menjen-e vagy maradjon? A zalaegerszegi zavargások hírére tudni szeretne volna, hogy biztonságban érezheti-e magát a falujában. Megnyugtatták, sőt a bíró öröket rendelt a házhoz. Másnap estére azonban a kocsmáros mégis elhagyta a falut. Házánál pedig „zajongás” kezdődött. Az iskolatanító, Pászty György és felesége tüzelte az embereket. „Gyávák vagytok! Egerszegről s mindenünnen elűzték a zsidókat; nektek csak egy van s azt is őrzitek. Várjatok csak, majd eljönnek a zsidóüldözők, s akkor jaj lesz nektek!”³⁶⁹ Meghányták maguk között a dolgokat, s a bíró biztatására hazavittek a kocsmáros házából dolgokat, azzal a jelszóval, „jobb lesz, ha náluk maradnak, mint ha idegenek kezébe kerülnek, mert Swarcz úgy sem jó többet vissza”. Ám „midőn megtudták az igazságot”, mindent visszavittek. Szép archetipikus kelet-európai történet a „Tűz van babám” példázatához. Csakhogy akkor már késő volt, Swarcz visszajött, s összesen 41 ember került Szilvágyról a vádlottak padjára. Köztük a tanító is, aki azzal védekezett, hogy a falu összeesküdött ellene, szemére hányták, hogy a kovácsműhelyben antiszemita lapokat olvasott fel, s hogy a gyerekekkel az utcán a zikczena nótát énekeltette. Elismerte, hogy „egy kissé goromba volt”, de sérelmezte, hogy hat órán át megkötözve tartották, s a vizsgálóbíró „orosz agitátornak nevezte”.³⁷⁰ A budapesti törvényszék Zalaegerszegre delegált tanácsa végül egyedül Pászty tanítót találta bűnösnek és 1 évi államfogházra ítélte, s az ítéletet a királyi tábla is jóváhagyta.³⁷¹

Idevágó kúriai döntésre bukkanunk a Felsőbírószági elvi határozatok gyűjteményében is: „Felmentette a lázadás vádja alól a vádlottakat, kik a zsidók ellen történt izgatás folytán egyik zsidónak minden ingóságait csoportos megrohanás mellett ellopták. A tulajdonos a lopás alkalmával nem volt otthon. Ellenben azon egyén, aki a parasztokat a meglopott zsidó elűzésére több ízben felhívta, hitfelekezet elleni izgatás vétsége miatt elítéltetett. A jelzett lopás vétségnek minősítettett, mert a zsidók ellen a községben létezett izgatott hangulatot, mely a csoportos lopásra vezetett, egyik bíróság sem tekintette olyan közveszélyesnek, mely a cselekményt a BTK 336. § 5. pontja szerint minősítené.”³⁷²

A vidéki betörés tömegességére nemcsak dunántúli példákat (Zalalövő) idézhetünk. A forrásmegmaradás szerencséje jóvoltából érdemes egy pillantást vetni a Felvidéken a selmecbányai zavargásra. Az események augusztus 31-én, pénteken tüntetésekkel kezdődtek. A Tanács és a polgármester véleménye szerint azonban anélkül, hogy „a köz-

³⁶⁹ Törvényszék. A szilvágyi zsidóellenes zavargási ügy. F, 1884. márc. 5. A bíró elbeszélése szerint a tanító apokaliptikus, fordított Noé bárkája vízióval győzködte a falusiakat: „a zsidókat mindenünnen elűzték, javaikat szétosztották, s őket magukat egy hajóba zárva a tengerbe süllyesztették.” Uo.

³⁷⁰ Uo.

³⁷¹ F, 1884. nov. 5. Hasonló, de némiképp „bukolikusabb” történetecske is ismert, amelyet a Vas megyei Közlöny örökített meg egy Zala megyei faluról. „Boldogfa is félt, hogy az antisemitizmus gyújtó lángja az ő községüket sem hagyja érintetlenül. Egy zsidójuk volt az egész faluban, jó viszonyban is éltek vele, szerették volna tehát megkímélni a kellemetlenségtől. Elhatározták tehát, hogy szép szerével elküldik a zsidót falujokból. Hogy pedig jó indulatuknak még egyszer kifejezést adhassanak, két hosszú szekeret rendelkezésére bocsátottak, s felszólították, hogy pakoljon, mentse meg magát a veszedelemtől, mert ellenkező esetben semmit sem tesznek megmentése érdekében.” Kell-e mondanunk, hogy még segítettek is neki a költözködésben, s hogy még meghatöbb legyen, cigányzene kísérté e különös hosszúfuvart a község határáig. F, 1883. szept. 3.

³⁷² 9124 Curia (1885. nov. 26. 4238) Márkus, 1894. V. k. 173.

rend megzavartatott volna". A városvezetés nézőpontjából „a Hontmegyébe kebeleztetett szomszéd községekből jelesül Szt. Antal, Illia [Illés], s Szitnya Stefultóból 70-80 munkás esti időben 8-9 óra tájban a városba hatolt, azon célzatos szándékkal, hogy a zsidókat verjék. Melly [sic!] szándékról azonban a városi rendőrség ideje korán véve tudomást, nem csak a merénylők bevonulását megakadályozta s tervük kivitelét megghiúsította, hanem a főcinkost kézre kerítvén a csapatot teljesen eloszlatta, és a letartóztatott igazgatót másnap a járásbírósnak adta át.” A polgármester itt is igyekezett kisebbiteni a dolgok jelentőségét, amikor „inkább pajkosságnak jelezhető tüntetésről” szólt, s kijelentette, hogy „eddigelé még csak botránynak sem jelezhető az itteni tüntetés, s nincs oka a város tanácsának attól tartania, hogy e városok intelligens közönsége honpolgári kötelességéről megfelelkeznek s a törvény elleni merényletre vetemülne”.³⁷³

Másképp látta ugyanazon történéseket ugyanaznap a selmecbányai izraelita hitközség, s katonaság azonnali küldését kérte. S nemcsak a nagyságrend vélelmezett különbsége játszott ebben szerepet. „Tegnap este 400 paraszt fejszéssel botokkal fegyverrel városunkba zsidókat rabolni bejövén az Antalli aljegyző vezetése alatt, melyet Selmeczi antiszemita egyes polgárok levélbelileg behívtak, csak derék főkapitányunk közbejövésének köszönhetjük még ma életünket.”³⁷⁴ A polgármester azonban a városi rendőrség és a tűzoltóság erejét a rend fenntartásához elégségesnek ítélte.³⁷⁵ A belügyminiszter azonban részletes vizsgálatot követelt. Az újabb részletes jelentés elsősorban a veszély elhárítására tett intézkedéseket ecsetelte, s azt, hogy ezáltal „eleje vététt annak, hogy a különben higgadt gondolkodású városi lakosság jó hírneve csorbát szenvedett vagy csak némileg is compromittáltatott volna”. Megismételte, hogy „az augusztus 31-iki csődület tulajdonképpen idegenek által provocáltatott”, s az „illető községek megfigyelését” a megyei hatóság „éber gondoskodásába” ajánlotta. A polgármester azonban végül mégiscsak kénytelen volt az eseteleíráshoz a történészet mezejére kirándulni. S megállapításai, még ha ellent is mondanak a korábbi kinyilatkoztatásnak, a közhangulatot illetően igen figyelemreméltók: „A mi az itteni mozgalmak történeti fejlődését s az azok alapjául szolgáló közérzet mibenlétét illeti – erre vonatkozólag kiemelendő, mikép az országszerte elharapódzott antisemitikus hangulat ezen városi közönséget is magával ragadta s kezdettől fogva, jelesül *a tiszaszlári eset felmerültével át hatotta*, a közvéleményt folyton ébren tartotta s az egyik fél iránt részvétellel, a másik féllal szemben pedig megvetéssel s gyűlölettel töltötte el. A majdnem permanenssé vált közbeszédnek ezen tárgya azonban az eszmecserén kívül mi egyéb alakban sem nyilvánult közönségünk-nél, jelesül nem fajult el botrányos jelenetekben, tettekben vagy egyéb külső tüntetésekben, habár a közszellem iránya határozott álláspontot foglalt el a semitismussal. S habár a lakosság minden rétege állandóan s élénken foglalkozott a napi sajtó által szakadatlan köztudomásra hozott egyes epizódokkal, s habár a napirendre került ezen ominosus ügy nemcsak a családi s a magán körökben, hanem a nyilvános helyeken összegyülekezeteknél is volt a társalgás tárgya: eddigelé vagyis a f. évi augusztus 31-ki esetig nyugta-

³⁷³ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3649. Ocsovszky Vilmos polgármester – BM (Selmecbánya, 1883. szept. 1.). Szent Antal (ma: Antol, Szlovákia) szlovák és magyar, Szitnyató (Steffelsdorf, Szitnya-Stefultó, ma: Sitnianska, Szlovákia) szlovák, Illia (Illés, ma: Ilija, Szlovákia) szlovák falu Hont megye korpónai járásában feküdt Selmecbányától délre.

³⁷⁴ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3586. Izr. hitközség nevében Hell Jakab elnök, Rosenfeld József, Unger, Klein Jakab, Moritz Neuner, Braun Jakab, Singer Jakab 1883. szept. 1. távirat. (Az aláírások így!)

³⁷⁵ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3599. Ocsovszky Vilmos, 1883. szept. 2. – BM.

lanító alakot nem öltött magára s a *kedélyekben titkon lappangó vészterhes vágyak kitörő valósulása* elmaradt.” (Kiemelések – K. Gy.) Aztán váratlanul egy, a kedélyeket hirtelen felborzoló mozzanat kerül a felszínre, amely kulcselem a fejlemények értelmezéséhez. „Csak a legközelebb múlt napokban történt azon sajnos eset, hogy egy helybeli izraelita (Immerblum) mészáros egy szegény bélabányai bányamunkásnak ellopott tehenét orgazda bűnösségével s aljas módon vette meg, és a vágóhíd szabályainak bűnös mellőzésével pincéjében s titokban levágta. Mely eset a nép fennebb érintett közhangulatában köztudomásúvá válván a lakosságot a legnagyobb megbotránkozással oly ingerültséggel töltötte el, hogy komolyan tartani kellett a nevezett ellen irányzott tetteges kihágásoktól. Fokozta ezt azon körülmény, hogy a teljesen szegény bányász károsult az eset által, továbbá, hogy úgy az izraelita mészáros mint neje s gyermekei a legkihívóbb maga viseletet tanúsították, úgy a rendőrséggel, mint a kíváncsiságból a helyszínen összegyűlt néppel szemben is.”³⁷⁶ Nyomatékosításként megjegyezte a polgármester, hogy „a helybeli izraelita hitközség előjárói maguk kérték a hatóságot, hogy nevezett hitsorsosuk azonnal utasíttassék [ki] a városból”. Az illető letartóztatására és a járásbírósnak átadására sor is került.³⁷⁷ Ekkor lép be a polgármester által előadott történetbe a szentantali segédjegyző: „Az érintett eset [az orgazdaság] természetesen csakhamar beszéd tárgyává lett; ezen közhangulat alatt az antali körjegyző segédje (Tomcsányi) a városba jövén s több helybelivel korcsmában dőzsölvén éles szavakban nyilatkozott a zsidók magaviseletéről s az azok elleni tüntetést elkerülhetlennek jelentette ki, sőt mi több készségét fejezte ki az iránt, hogy ha kell 800-1000 embert is hoz magával a városba az itteni zsidók kiverésére. A vele mulatozó egyes selmeci polgárok látván nevezettnek rézszegegtől elkábult állapotát s tréfának vevén nyilatkozatát – melynek mi komoly jelentőség sem tulajdonítható – ép [sic!] oly tréfásan – habár elég oktanul – azon kíváncsiságukat fejezték ki, valjon ugyancsak s tetteg is beigazolandán-e fennebbi hősieskedését; s miután ittas állapotát olyannak találták, melyből kijózanodván is még csak tudomásával sem bírand az abban elmondottakról, s így az egész dolog tréfás természeténél fogva mi tettben sem fog valósulni. Az eredmény megmutatta azonban, hogy a részeg fő vakmerő terve teljesen átgondolt s komoly volt, és mint előbből kifőzött mások serkentésére nem szorult.”³⁷⁸ Vagyis a felelősség teljes egészében a „heccmester” segédjegyző nyakába lett varrva.

A polgármesteri jelentés mellett az iratok között ott található a városi tanács határozata a szeptember elsején hozott intézkedésekről, valamint a Krausz Vilmos városi kapitány által augusztus 31-én „éjjel előtt 11 órakor” felvett jegyzőkönyv, amely az egyetlen és az események után frissiben keletkezett beszámoló, amelyben a résztvevők (tettesek és szemtanúk) személy szerint megnevezésre kerültek, sőt – kihallgatottként – „meg is szólalnak”. A főkapitány leszögezte, hogy már előző este is zavargásoktól tartott, ezért őrzőjáratokat szervezett a városban: „maga az utcákat alá és feljárva, Schuster Ádám légszergyári mérnök által az utcán értesült, hogy ép[p] most az az 10 órakor dorongok-

³⁷⁶ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3763. Ocsovszky polgármester, 1883. szept. 3. tévesen: augusztus 3. – BM.

³⁷⁷ Uo. Kubinszky, aki hosszasan idéz ebből a polgármesteri dokumentumból, ezt a casus belliként szolgáló orgazda-mészáros kulcstörténetet kihagyja a tényezők közül. Kubinszky, 1976. 119–120.

³⁷⁸ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3763. Ocsovszky polgármester, 1883. szept. 3. tévesen: aug. 3. – BM.

kal és palankokkal felfegyverzett idegen körülbelül 100 férfi a gázteret megkerülve a Katzenküblin keresztül a városba hatolni készül. Alighogy ezt a főkapitány megtudá két rendőrrel és Fischl Károly biztossal Opecska háza irányában megállott és már is halotta, hogy egy tetemes szám emberekből az alsó utcákba katonás rendben egy férfinak vezetése alatt a járdán a város felé kezdett haladni. Ő tehát azonnal eléjükbe állt, tőlök kérdezte, mit akarnak éjjel a városban; ők mitsem feleltek, hanem csak előre haladtak. Azért a főkapitány őket azonnali visszavonulásra felhívta; a főkapitánynak ugyan sikerült ezen nagyszámú csoportnak vezetőjét kinyomozni, de ez Schuster Ádámnak kezéből kiszabadulván, megszökött, a többiek pedig, név szerint: Ladzianszky Márton, Dóbis Pál, Raskó József, Kollár Flórián, Czipolya Márton, Antosik János (miklósaknai lakos, az előbbiek szentantali lakosok) továbbá Dóbis János zúzdai munkás, Benovics József, kovácslegény, Miskó János, Struka kocsisa, és Kropa József zúzdai munkás, Szt. Antali lakosok, valamint Hankovics Antal zúzdai munkás Szt. Antali lakos a rendőrök által elfogattak és a városházára kísértettek, kik egyhangúlag azt állítják, hogy ők kincstári munkások lévén, munkából ma este Szt. Antal felé haladván, az ottani jegyzősegéd név szerint Tomcsányi által útközben visszatartattak és felszólítottak azzal, hogy 8 órakor a ferenc aknán gyülekezzenek, honnét a Selmeci urak felszólítására bemennek a városba a zsidókat verni, mert ő néki arra parancsa van. Mi meg is történt. Ők összegyülekeztek ferencaknán, hol Tomcsányi őket két liter pálinkával a Szitnyánszakai embereket pedig sörrel megvendégelte, onnét őket sorrendbe állítván a légszeszgyár mellett a macska halmon keresztül Tomcsányi a városba vezette.³⁷⁹ A főkapitány nem tudott mindenkit letartóztatni, az elszököttek után csak az eldobált „dorongok és lécek” maradtak, amelyeket a rend gondos őre felszedetett és szintén a városházára vitetett. A jegyzőkönyv ezeket a „parasztok szökés közben elhányt” tárgyainak nevezi, s hozzáteszi, hogy „az ostromló embereken kívül Steffultói emberek is vettek részt ezen csoportosulásban, kik közül az itt kihallgatottak állítása szerint Sztanek József, Urvanszky Lőrinc Szt. Antali, Magyar János Steffultói lakos és Mackó Mihály Szt. Antali, valamint Koreny András, Palovics István, Khovanyecz József és más Szt. Antali lakosok voltak és többek, kikre a ki hallgatottak visszaemlékezni nem képesek.”³⁸⁰ Ezek után a rendőrség által bekísért Tomcsányi Károly, ki állítja, hogy 38 éves, r. k. nős, egy gyermek atyja, Szt. Antali lakos, jegyzősegéd, Szatmári születésű, mind eddig büntetve v. fenytve nem volt ezen eseményekre vonatkozólag kihallgattatván valja [sic!], hogy a letartóztatottak és szabadon bocsátottak vallatását egész terjedelmében magáévá teszi, s illetőleg beismeri, hogy ő ma az az augusztus 31-e d. e. 11 óra utáni idő tájban Novák itteni aranyműves keze útján az ide mellékelt boríték alatti vizitkártyát kapott, mely szerint felkérte, hogy ma este 9 órakor ferencaknán jelenjék meg embereivel. Ő tehát meg is jelent, mert erre vonatkozólag f. hó. 28-án Gulrichhal e dolgot megbeszélve becsülete szavát adta, és megígérte, hogy embereivel a megbeszélt zsidóheccen segédkezett nyújtani fog. Kihallgatott határozottan val[ll]ja, hogy Novák aranyműves a kérdéses levelet Gulrichtól hozta, továbbá val[ll]ja, hogy ma délután, midőn Sztinya-Steffultón hivatalosan elfoglalva volt, ő maga felhívott [sic!] a Sztinya Steffultói bírót jöjjön ő is Selmecre, hol valamit látni alkalma leend, ki utóbbi bíró kihallgatottal együtt egy ko-

³⁷⁹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. ad 3763. Jegyzőkönyv, Selmecbánya, 1883. aug. 31.

³⁸⁰ Uo. Érdemes megjegyezni, hogy a kihallgatási jegyzőkönyv aláírói közül hárman (Czibulya [itt így!], Ladzianszky, Miskó) írástudatlanok voltak (k. v.), valamennyien szentantali lakosok.

csin Jány János és más kettővel ferencaknára jött, ki utóbbi két egyénnek neveit kihallgatott megmondani nem tudja. Kihallgatott [sic!] végül megjegyzi, hogy ő ezt roszt [sic!] szándékból el nem követte és akkor, midőn ő jelzett helyen embereivel együtt volt, jött egy előtte ösmerős uri ember, kinek nevét azonban megmondani nem tudja, kinek felhívása következtében ő seregével a város felé indult.³⁸¹

A különböző elbeszéléseket egymás mellé rakva kirajzolódik egyfelől, hogy etnikailag vegyes, bár zömmel szlovák bányászok alkották a zavargás bázisát, miközben kulturálisan finom különbségre látszik utalni a szentantali pálinkaivók és a szitnyánszakai sörivők különbsége (s hogy Tomcsányi még erre is gondolt). Ugyancsak figyelemre méltó az első sorokban szabályos arcvonalban menetelő kincstári bányamunkások és a hátrébb meghúzódozó, viszont elmenekült, harci eszközeiket eldobó „parasztok” közötti differenciálás. S az egész láthatóvá vált megmozdulás háttérében, vissza a feladóhoz jeligére, ott húzódik a „vizitkártya”, amelyet egy selmeci aranyműves, bizonyos Novák közvetített, egy közelebbiről nem jellemzett, de családnéven megnevezett, helyben bizonyára mindenki által ismert Gulrichtól. Szó esik még távolabbi körben egy ismert, de nyilvánvalóan megnevezni nem kívánt úriemberről, aki tulajdonképpen jelt ad a „sereg” indulására. Valamint a szitnyai bíróról, aki két ugyancsak meg nem nevezett úriember társaságában kocsin jön, legalábbis Ferencaknáig egyértelműen szemlélni a zsidóhecc látványosságát. S hogy mindez „rossz szándék nélkül”, a „selmeci urak” parancsára történt. Krausz kapitány azon melegében készült leírásában maga a város távolról sem olyan ártatlan és tréfás, mint ahogy azt a polgármester beállítani szeretné. Az is világos, hogy ez a sokszálú, város és vidéke összeshövelkedés nem aznap délelőtt, hanem már több nappal korábban kiötlötetett. Krausz kapitány érdemei elvitathatalanok, nemcsak a pogrom megakadályozásában, a történelmi forrástermelés tekintetében is. Nem véletlen, hogy a selmecbányai izraelita hitközség ezért külön köszönetet mondott neki.³⁸²

* * *

Kérdés, hogy mennyiben tekinthetők az 1883-as zavargások „Tiszaeszlár reakciójának”. Hiszen nem csak 1883-ban, a felmentő ítélet kimondása után, hanem már 1882 nyarán–őszén is számos helyen került sor antiszemita utcai megmozdulásokra. Nagyjából ugyanazokban az övezetekben, mint egy évvel később. Ezek a települések ráadásul távol estek Észak-Kelet-Magyarországtól, Szabolcstól, Tiszaeszlártól (mint láttuk, magában a szabolcsi megyeszékhelyen és a faluban ugyanakkor végig rendkívül feszült volt a hangulat). Mégis, 1883 augusztus–szeptembere legalábbis időben összefüggésbe hozható a per befejezésével. De hogy az 1848-as zavargásoknak is a főváros mellett a Felvidék és a Dunántúl a fő színtere, az már Eszlárral semmiképpen sem magyarázható. Mint ahogy az sem állítható, hogy ezek a régiók lettek volna az ország legelmaradottabb területei. Az viszont kétségtelen, hogy ezek voltak a legsűrűbben lakott, legtöbb migránst mozgató régiók. S talán az is igaz, hogy errefelé tartanak leggyakrabban vá-

³⁸¹ Uo. A jegyzőkönyvet (annak másolatára átvézetve) Tomcsányin, Krauszon kívül Vagner Vilibald jegyzőkönyvvezető és Ertl János kerületi biztos írta még alá (az eredeti, Tomcsányival együtt, a járásbírósnak adatott át). A jegyzőkönyv szövegét kivonatolva, de szinte teljes terjedelmében közölte Kubinszky, 1976. 252–253.

³⁸² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3942. A hitközség szeptember 12-i határozatát 14-én foglalták írásba. Ezt a dokumentumot dr. Kapp Jacob id. hitközségi elnök jegyezte első helyen, Hell Jakab pedig alelnökként. A szeptember elsejei táviraton Hell Jakab neve még elnökként szerepelt.

sárokat és búcsúkat. Itt lehetett már csak településtörténeti okokból is a legélénkebb a kommunikáció. Nem beszélhetünk valami területileg determinált általános fátumról, s annak sincs sok esélye, hogy minden egyes helyszínen megkeressük a kollektív erőszak kitörésének egyedi kiváltó okait. Sem a nagytáji generalizálás, sem a községi, megyei individualizálás nem vezet konzisztens magyarázathoz, talán a helységek összekötő szálak keresése jelenthet némi fogódzót.

A kollektív erőszak kirobbanásának már a korban is kétféle magyarázata volt forgalomban. Az egyik, többnyire helyi eredetű indoklás szerint létezett valamilyen hosszabb vagy rövidebb időtartam alatt felgyülemlett lokális feszültség (uzsora, orgazdaság, de lehetett ez valamilyen verekedés vagy akár egy elcsattant pofon is), amely a konfliktus háttéréből hirtelen előbukkant a vizsgálat során. A másik, főként a kormányzati hatalom által sugalmazott verzióban valakik összeesküvése mozgatta az eseményeket. Általában az antiszemita (ne adj isten, nihilista, szocialista stb.) izgatók bujtogatták a népet, hol sajtótermékek, rölapok, hol viszont egyszerű szóbeli agitáció útján szervezték a heccet („fehérkalapos rém”, ismeretlen „kaputos, nadrágos” ember, faluról falura járó „kontaktók” stb).

A kollektív erőszak történeti elméletei között is kétféle megközelítés létezik: van, amelyik az „objektív helyzet” romlásával hozza összefüggésbe az akciókat (éhséglázadás előtt például a rossz terméssel, ami ráadásul a gabonaárak radikális emelkedésével járt), vagy a másik, amely a hatalom erejének látványos meggyengülésével (háború vagy az uralkodó halála esetén), no meg a helyzetet kihasználni igyekvő „összeesküvőkkel”.³⁸³ Ami az antiszemita ribilliókat illeti, nem lehet teljesen véletlen, hogy a háttérben megbúvó izgatókat tulajdonképpen sehol sem sikerült leleplezni, vagy legalábbis a vádat rájuk bizonyítani. Legfeljebb egy-egy falusi tanító, segédjegyző vagy valami vándor szíjártó legény akadt horogra. Mi van, ha nem is voltak ennél magasabb „rangú” szervezők? Ha ennek a „seregletnek” csak tizedesei, maximum őrmesterei akadtak? Az előbukkant „lázító” beszédek, szövegek nem a modern sajtó, hanem inkább a népi tömegkultúra folklorisztikus nyelven szólnak meg (a koronaherceg kérésére elrendelt háromhavi üldözésről, a Noé módjára bárkára terelt, majd hajóstul elsüllyesztett zsidókról, de még A *cár gyilkosa* című ponyvaregény nihilista részletét sem tekinteném kivételnek). Ez volt az alsóbb rétegekben mindenki számára érthető közbeszéd. Mint ahogy maga az akció is univerzális karneváli rituálét követett: a fülsiketítő lárma, az ordítás (kombinálva a cigányzenével), a kőzápor és a rombolás (közben, úgy tűnik, kímélve az emberéleket). A fő cél egyértelműen az ijesztgetés, az elriasztás. Amikor azt kiabálták: „üsd a zsidót”, elüldözni és nem legyilkolni akarták őket. Nem véletlen az sem, hogy a rablásra általában csak a második napon került sor, amikor már elmene-kült a helyi zsidóság. S amikor már látható volt, hogy a hatalom mennyire túri a türhetlent.³⁸⁴ Ilyenkor kísérelték meg, nem mindennapi erőpróbaként, az első nap elfogottak kiszabadítását is.

³⁸³ Rudé, 1986. 202. sköv; Thompson, 1991. 187–189.

³⁸⁴ Ginzburg írja a középkori pápaválasztás körüli rituális fosztogatások kapcsán: „átlépték azt a láthatatlan határvonalat, amely a hatóságok szemében az eltűrhető erőszakot a türhetetlen erőszaktól elválasztotta.” Ginzburg, 2000. 287. Köszönöm Szijártó Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a párhuzamra. Thompson, itt most nem vitatandó „moral economy” elgondolása szintén hangsúlyozza, hogy a 18. századi tömegakciók nem csak a közösség egyetértő támogatását érezhették a hátuk mögött, hanem a hatóság „jóváhagyó” rendelkezései is bátorítást jelentettek számukra. Thompson, 1991. 188.

Mit mutat a mozgalmak tömegbázisa? Hogy mindig valahonnan máshonnan jöttek a támadók? Nem általában a paraszt (a helyi törzsökös lakosság inkább tartózkodó volt), hanem gyakorta a környékbeli „gatyás betyár”, a pásztor vagy szolga, az iparosok között is főleg a tanonc és a segéd alkotta a rendbontó csoportok zömét. A városban is leginkább a környékbeli bányász, az eltoloncolásra váró napszámos, a munkanélküli pék vagy egyszerűen csak a „tót legény”. Olyan turbulens népelemekből verbuválódtak a szereplők, akik amúgy is nehezen találták a helyüket az átalakuló társadalomban.

Hogy a régóta ott lappangó feszültségek épp most törtek a felszínre, abban azért mégiscsak volt szerepe Tiszaeszlárnak. Még akkor is, ha mi csak azokat a helyszíneket kísértük figyelemmel, ahol közvetlenül érzékelhettük a katartikus hatást. Feloldott valamifajta gátlást. Felbátorított. A per idején és különösen annak lezárulásával lokális szinten nap mint nap megmutatkozott, hogy a közvélemény megosztott a zsidókérdés megítélésében. Az eszlári hírek helyi kommentálásától kezdve a bevándorlást tiltani akaró petíciók aláírásán át a központi kormányzat és a megyék közötti hatalmi huza-kodás mind-mind a fennálló rend meggyengülését, elbizonytalanodását sugallták. Kit érdekelt odalenn, hogy meg lehet buktatni Tisza Kálmánt? Az azonban kőszá hírekben mindenüvé eljutott, hogy radikális változtatásokra/visszaváltozásra talán épp most nyílhat lehetőség. Az önbeteljesítő prófécia ígérete azonban mindig magában hordozza önnön kudarcának beteljesítését is.

KÉPVISELŐHÁZI VÁLASZTÁSOK, 1884. JÚNIUS

Természetesen nincs arra mód, hogy megírjuk e helyütt az 1884-es országgyűlési választások történetét. Egyébként is Kubinszky Judit dolgozata/könyvfejezete az antiszemitizmus nézőpontjából részletesen foglalkozott a kérdéssel, Horváth J. András pedig egy budapesti kerület elemzésével módszertanilag nyitott új távlatokat a választástörténet tanulmányozásában.³⁸⁵ Mi csak arra vállalkozhatunk, hogy áttekintsük, az eszlári ügy szereplői a perből milyen politikai tőkét kovácsoltak, vagy éppen mekkora veszteséget gyűjtöttek be az 1884-es választások során. Egyáltalán, politikai értelemben mennyiben befolyásolta a per további sorsukat, karrierjüket.

Hogy ezúttal kiket is tekintsünk az „eszlári ügy” szereplőinek, az első megközelítésben viszonylag egyszerűen meghatározható. Mivel a korban bevett választási gyakorlatnak számított, hogy egy jelölt több helyütt ringbe szállt, hátha valamelyik esély „bejön”, ennek megfelelően mi is igyekeztünk minden aktort minden helyszínen figyelemmel kísérni. Három választóközterben lépett fel például Szalay Károly, özvegy Solymosiné magánvádlo ügyvédje, egyfelől szűkebb pátriájában, Somogyban, másfelől pedig jól kitervelten épp Nyíregyházán, de Csongrád megye tápéi kerületében is jelölték, ám itt végül visszalépett. Még a szabolcsi vizsgálóbíró, Bary Józsefet is megsuhintotta a politika forgószele, amikor elfogadta a tiszalöki választókerület antiszemita párti jelöltségét. Eredetileg Eötvös Károly is legalább három körzetben készült indulni (Budapest-Erzsébetváros, Veszprém, Nagyvárad), végül az utóbbi helyen idő előtt visszalépett, s maradt kettős jelölt. Természetesen szereplőnek számít Ónody Géza, az eszlári bérlő is, aki ugyan mindent elkövetett, hogy személye a perben nehogy tanúként szóba

³⁸⁵ Kubinszky, 1963–64; Kubinszky, 1976; Horváth J. A. 1998. Nemrégiben egy felvidéki megye vonatkozásában: Rybářová, 2005.

kerüljön, mégis lépten-nyomon a nevébe ütköztünk. Ő is két helyütt indult 1884-ben. De egy tágabb körben eszlári szereplőnek kell tekintenünk a függetlenségi képviselő és újságíró Verhovay Gyulát is, hiszen lapjának, a *Függetlenségnek* oroszlánrésze volt abban, hogy Eszlár kapcsán a zsidókérdés központi témává vált az 1880-as évek közgondolkodásában. S ide sorolhatjuk még a szintén '48-as képviselő Mezei Ernőt is, aki a képviselőházban elmondott beszédeivel Pestről igyekezett döntő módon befolyásolni az események alakulását. Vizsgálatunk tehát elsősorban rájuk terjed ki. Istóczyról, aki az 1882. májusi interpelláció után feltűnően a háttérben maradt az eszlári ügyben, majd csak a nemzetközi kitekintésben esik szó.

Tágabb értelemben mégis szólnunk kell az általános politikai légkörről. Miután 1883 őszén az Antiszemita Párt kimondta megalakulását, 1884 tavaszán a hajdani Apponyi-féle Egyesült Ellenzék is felébredt a honorácior-pártok ciklusközi álmából, hogy ezúttal Mérsékelt Ellenzék néven vesse bele magát a választási csatározásokba.³⁸⁶ A kormányzó Szabadelvű Párt és az ellenzéki Negyvennyolcas Függetlenségek között ez a két politikai erő követelt magának helyet a politika színpadán. Habarék pártnak ugyan csak az Egyesült Ellenzéket nevezték (hatvanhetes program ellenzéki alapállásból), de valójában '67-es és '48-as csoportok kotyvaléka volt az Antiszemita Párt is (nem véletlenül halogatta az önálló párttá szerveződést, s igyekezett magát „pártszövetkezetnek” feltüntetni, nehogy a közjogi kérdés éket verjen soraiban). A dolog végül odáig jutott a választásokra, hogy egymás mellett szerepeltek '48-as függetlenségi és függetlenségi antiszemita jelöltek (érthetően mennél kisebb volt a megkülönböztethetőség, annál élesebben folyt közöttük a küzdelem, hiszen zömmel ugyanazért a szavazótáborért folyt a harc).³⁸⁷ A korabeli pártoknak, mint valamennyi honorácior-pártnak, fő funkciójuk kampányidőszakban a választásokra való mozgósítás volt. Mintha most akarták volna behozni mindazt, amit két választás között a hátszágokban, alapszervezetek híján, a pártszervezésben elmulasztottak. Most bevetettek minden pénzt, paripát, fegyvert. Pénzt a vesztegetésre, paripát a bandériumok felvonulására, fegyvert pedig csak titokban, az összecsapások alkalmával, de akkor a kövekkel, tojásokkal kezdve egészen az igazi pisztolyokig. A kampányok felfokozott hangulata a jelölő- és népgyűléseken természetesen nemcsak a választójoggal rendelkező népességet érintette meg, ezért ilyen időszakokban a belügyminiszter fokozott figyelmet várt el a hatóságoktól mindenféle izgatással, rendbontással szemben. A dualizmus másfél évtizede során már kialakult annak a forгатókönyve is, hogy a választások idejére mely választóközterbe mekkora katonaságot kell mozgósítani. A korábbi évek tapasztalata alapján tudták, hogy hova kell lovasság, vagy megjárja a gyalogság, s elég-e 40 fő, vagy egy teljes, netán másfél századra van szükség. Ebben az értelemben a szavazás (a nyílt szavazás!) nemcsak a politikai, hanem a katonai mobilizáció felvonulási terepül is szolgált (a hatalom legitim módon használta arzenálját).

³⁸⁶ Mérei, 1971. 145–148. A Mérsékelt Ellenzék alakulásának pontos dátumát nem ismerjük. Mérei az Egyesült Ellenzék 1878-as programját a '48-as közjogi ellenzéki pártok, a Mérsékelt Ellenzék 1881 és 1884 tavaszi választási kiáltványait a '67-es közjogi ellenzéki pártok fejezetcím alatt közölte. Uo. 203–206; 91–99. Szabó Dániel álláspontja szerint a Mérsékelt Ellenzék célja „a parlamenti váltógazdaság megteremtése” volt. Szabó, 1999. 51.

³⁸⁷ Irányi Dánieltől származott a megkülönböztetés, hogy a „függetlenségi 48-as párt” jobban elkülöníthető legyen az „antiszemita függetlenségektől”. *Egyetértés*, 1884. jún. 11. A politikai diskurzus közjogi pártok felettségét és ambivalenciáját hangsúlyozza Vörös Kati, [2003] 251.

A kormányzatot természetesen elsősorban saját többségének megőrzése érdekelte, ebből a szempontból az ellenzék szétforgácsoltsága csak kedvére való volt. Annál jobban zavarta saját megosztottsága vagy erőtlensége. Közvetlenül a választás előestéjén a Szabadelvű Párt végrehajtó bizottsága egy másik preferenciát is megfogalmazott szavazói számára, amennyiben erre utasította híveit: „ha gyöngének érzik magukat, inkább a Függetlenségi vagy Mérsékelt Ellenzéki, mint az Antiszemita Párthoz csatlakozzanak, még ha az utóbbinak a jelöltje szabadelvű pártinak is vallaná magát, mert a Szabadelvű Párt semmi körülmények között sem akarja, hogy köze legyen az antiszemitával [sic!].”³⁸⁸

Verhovay lapja, a *Függetlenség* a választások kezdetén így összegezte az indulók erőviszonyait:

VII/8. TÁBLÁZAT • Az országgyűlési jelöltek megoszlása, 1884. június

Párt	Jelölt
Kormánypárti	348
Mérsékelt ellenzéki	125
Függetlenségi	171
Pártonkívüli	10
Nemzetiségi	30
Antiszemita*	55
Összes	739

* Ebből 42 függetlenségi, 13 pedig közjogi alapon álló ellenzék

Forrás: *Függetlenség*, 1884. jún. 13.

Diagonálban Szabolcstól Somogyig

Szabolcsban általában meggyőző első fordulás eredmények születtek. Hagyomány volt a függetlenségi jelöltek triumfálása. Kállay János most is egyhangúlag került megválasztásra Nagykállón. Farkas Balázs ugyanígy Kisvárdán. Nyírbátorban (Mandel Pál) és Bogdányban (Szögyényi Emil) viszont szabadelvű jelölt nyert.³⁸⁹

Nyíregyházán, ahol 1869 óta a várost képviselő Vidliczkay Józsefnek (1818–1890) épp a per hatására – átmenetileg – elment a kedve a parlamenti csatározásoktól, a helyi függetlenségek nem tudtak mást felléptetni a meglehetősen népszerűsége szert tett antiszemita függetlenségi Szalay Károly ellen, mint a helyi pártkör elnökét, Somogyi Gyulát (1845–1935), a királyi közjegyzőt.³⁹⁰ Az első fordulóban Somogyi 525:265 arányban simán győzelmeskedett Somogyból származó kihívója ellenében, akit azonban bőven kárpótolt, hogy a csurgói választókerületben mandátumot szerzett. Mikor aztán kiderült, hogy Szalay a somogyi képviselőiséget fogadta el, Somogyi is le-

³⁸⁸ *Nemzet*, 1884. jún. 13. idézi Kubinszky, 1976. 205.

³⁸⁹ Mandel 1881–1884 között mérsékelt ellenzéki volt. Szilágyi, 2006. 117. Mandel 180 szavazattöbbséggel nyert a függetlenségi Gergelyffy Ferenc ellen, Szögyényi pedig 112 szótöbbséggel a függetlenségi Székely Benedekkel szemben. A nyírbátori körzetben helyenként kódobálással fogadták a kormánypárti jelöltet. *Nemzet*, 1884. jún. 14. A szavazatok pontos végeredményéről többféle adat forgott közkezen. Számunkra a lényeg most a sorrend és a főlény.

³⁹⁰ Margócsy József, 1995. 208–211.

mondott elnyert helyéről.³⁹¹ A második fordulóban már sem Somogyi, sem Szalay nem indult, s ekkor kiegészült a pártpolitikai spektrum: szabadelvű kormánypártiként a képviselőház elnökének fiát, Péchy Gábort (1858–1888) indították, vele szemben a függetlenségek Lukács Ödön református esperest (1843–1896) jelölték, az antiszemiták pedig Hudák Károlyt (1854–1919), egy helybeli iparos ügyvéd fiát küldték a ringbe.³⁹² Az utóbbi tiszteletére így hangzott az antiszemita kortesnóta (ad notam Új korában repedjen meg a csizmám):

Nem kell nekünk Péchy Gábor követnek,
A kit zsidók s pecsovcicsok követnek;
Mind halálíg Hudák Károly kell nekünk
Ő legyen hát képviselőnk, s követünk!

Függetlenek s antiszemiták vagyunk,
Zsidóval egy uton soh' se haladunk;
Zsidó, német ellensége hazánknak,
Honáruolók: kik ezekkel tartanak.³⁹³

A november 10-i második fordulóban a legkevesebbet a „tisztza” függetlenségi jelölt kapta, míg a három héttel későbbi harmadik fordulóban – minimális arányban – a kormánypárt jelöltje győzedelmeskedett a megyeszékhelyen.³⁹⁴ Kivételesen, mondhatnánk, mert 1887-ben már ismét Vidliczkay indult és nyert függetlenségi programmal.

Ha már itt tartunk, vessünk egy pillantást a képzeletbeli átló másik végére, a Somogy megyei fejleményekre. Ez a megye 1883-ban az antiszemita zavargások, 1884-ben pedig a

³⁹¹ Szilágyi, 2006. 70. Mint lemondó levelében írta: „Kizárólag szülővárosomnak hazafiúi meggyőződése szerint komoly veszélyben forgott erkölcsi javáért és még így is általam előlegesen megállapított feltételek mellett vállalkoztam, – ezen feltételeimnek nem teljesülése miatt fel nem adhatott kir. közjegyzői állásom megtarthatása indokából és családomnak ez által elérni remélt biztosítottabb jövője érdekében” hozta meg végső döntéseit. MOL K 2 146. cs. 278/1884 (Nyíregyháza, 1884. okt. 18.). Mezőssy László, aki röpiratot szentelt a nyíregyházi háromszoros választásnak, azt állította, hogy Somogyi feltételei elsősorban anyagi természetűek voltak, s ezt a lemondó nyilatkozat szövege nem zárja ki. Mezőssy írása folytatásokban megjelent az *Ébredjünk* hasábjain, valamint külön röpiratként is. Mezőssy [sic!] László: A háromszoros képviselőválasztás. (Vége) *Ébredjünk*, 1884. dec. 7.

³⁹² Margócsy, 1995. 211. Mezőssy röpirata szerint ugyan, mint írja, a második forduló csak másodkézből ismerte, mert a szüret miatt 4 hetet október végén, november elején Tokajban töltött, idevágó adatai „hi-telesek”. Eszerint a szálakat a háttérből egy „vén politikai Kaméleon”, az idős Krúdy mozgatta, aki bár buzgó katolikus volt, megnyerte a főispánt, hogy a jelölt lutheránus legyen, ne okozzon neki gondot 6000 forint előteremtése a választás költségeire, és programja is igazodjék a helyi vezető körök igényeihez. Erre a szerepre találta meg Farbaki tiszteletes a parlamenti elnök fiát. Mezőssy, *Ébredjünk*, 1884. dec. 7.

³⁹³ A dalt szerzője „Gávai Sándor” néven jegyezte. *Ébredjünk*, 1884. nov. 9.

³⁹⁴ A második fordulóban Péchy 405, Hudák 339, Lukács pedig mindössze 131 voksot kapott. Mezőssy, aki-nek brosúrája a 3. forduló előtt íródott, úgy vélte, hogy Hudákot „a függetlenségi párt antiszemitái” (ő maga is!) s a „becsületes gazda közönség” támogatta, Lukács zászlója mögé viszont azért sorakoztak olyan kevesen, mert „a zsidók” és „a hivatalnok-sereg”, akik Somogyt még támogatták, a kálvinista papot már nem követték. Mezőssy, *Ébredjünk*, 1884. dec. 7. A harmadik fordulóban már csak ketten indultak: Péchy 465 szavazatot, Hudák pedig 431 szavazatot nyert. Szilágyi, 2006. 70. A két forduló arányaiból a szerző azt a következtetést vonja le, hogy „a függetlenségi választók kiélezett helyzetben inkább az antiszemitákat, mint az »ösellensége« szabadelvűeket támogatták.” Uo. Míg a kormánypárti tábor egy része az első fordulóban hajlandó volt a függetlenségi pártelnökre voksolni, a második és harmadik forduló további 100, korábban meg nem jelent szavazót mobilizált, s ez döntötte el a végeredményt. (Vö. 1. forduló: 790; 2. forduló: 875; 3. forduló: 896 voks összesen!)

függetlenségi antiszemita pártsikerek hazája volt.³⁹⁵ Itt a nyolcból négy választókerületben indult antiszemita jelölt: Szalay Károly a csurgóiban, öccse, Imre (*1846) a lengyeltótiban, Chernel Gyula földbirtokos a nagyatádiban, Gruber János ügyvéd, újságíró pedig a szilliben. Szalay Károly és Chernel valóban az Antiszemita Párt színeiben indult, Szalay Imre és Gruber János azonban „antiszemita programmal, bár hangsúlyozottan függetlenségi jelöltként” lépett fel.³⁹⁶ A helyzetet itt nem csak a függetlenségi/antiszemita viszony kavarta össze, hanem a kormánypárti/mérsékelt ellenzéki előzmények kuszasága is. Egyrészt a marcali választókerületben már 1882-ben új választást kellett kiírni, amikor Széchényi Pál mérsékelt ellenzéki mandátumát feladva áttült a kormánypártba és a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri bársonyszékbe (de akkor helyette is mérsékelt ellenzéki képviselőt választottak). Súlyosabban esett a latba, amikor 1884-ben Somsich Pál, előzőleg a csurgói mandátum birtokosa a Szabadelvű Párt soraiból áttért az ellenzéki platformra, ráadásul bejelentette visszavonulását. Emiatt a kormánypárt Csurgón csak későn választhatta ki a jelöltjét. Inkey István hivatalos felkérésére végül csak a május 22-én délután tartott csurgói gyűlésen került sor.³⁹⁷ A korábban tartott „pártnélküli” gyűlésen még a szabadelvű résztvevők közül is sokan Szalay Károlyt akarták jelöltjüknek, s ugyancsak neki állt a zászló a függetlenségek által tartott összejevetelen is. Az Irányi-féle függetlenségek próbálkoztak még Körmendi Sándor református esperes indításával, aki végül, esélytelenségét látva, visszalépett. Végül a június 14-én tartott választásokon Szalay Károly fölényesen nyert a szabadelvű Inkey István ellen (1772:533). Igaz, Inkey nem is igazán korteskedett, arra hivatkozva, hogy ő nem kereste a képviselő-jelöltséget.³⁹⁸ A helyi tudósító ennél árnyaltabban látta a történeteket. Egyrészt visszautalt arra, hogy szerinte Csurgón „az antisemitismus talaja már elő volt készítve a múlt év augusztusi zavargások alkalmával”. Másrészt magának a választásnak a lefolyásáról megállapította, hogy „a szabadelvű párt egy része látva kisebbségét eltávozott és nem szavazott le, – egy rész pedig az áramlat által elsodortatott” (az „áramlat” egyértelműen az antiszemita mozgalomra utal). Szerinte Körmendy fellépése is a Szabadelvű Pártnak ártott, hívei pedig visszalépése után szintén az antiszemitákhoz álltak. A zömmel mérsékelt ellenzékhez húzó helyi „nagybirtokosság”, sőt az „intelligentia egy része” sem állt Inkey mellé.³⁹⁹ Ennyi tényező már bőven elegendő a kormánypárti vereség indoklásához. Végül Somogyban összesen egy kormánypárti jelölt, Széchényi Pál győzött, igaz, a megyeszékhelyet hódította el, bár eredetileg legalább három kerületre számítottak.⁴⁰⁰ Aminek viszont mindenki örült, az hogy e tájon ezúttal nem került sor antiszemita rendbontásokra.

Szalay Imre már jóval kisebb arányú győzelmet aratott a szintén az utolsó pillanatban

³⁹⁵ Bősze, 1991; Szántó, 2001.

³⁹⁶ Szántó, 2001. 147.

³⁹⁷ S, 1884. máj. 27. Választási mozgalmak. A csurgói szabadelvű párt gyűlése (Május 22-én) A helyszíni tudósítás kiemeli egyfelől, hogy azért akarták Somsich Pál újrjelölését, mert ellenében a párt „jelöltet nem állított volna”. Másrészt az esélyek latolgatásakor a liberális lap döntő szerepet tulajdonít „gróf Festetics Tassiló magatartásának”. Uo.

³⁹⁸ Nemzet, 1884. jún. 13.

³⁹⁹ S, 1884. jún. 24. A csurgói választás (Csurgó, jún. 19.). A cikkíró az értelmiség egy részének elfordulását a „Tisza Kálmán iránti gyűlölettel” és „szűkkörű társadalmi és vallási tekintettel” magyarázta. Érdekes megemlíteni, hogy korábban a főispán jelentése egyedül a csurgói választókerületben érzékelt a választás előtt „izgatott hangulatot”, s biztosra vette, hogy „a rend fen[n] nem tartható fegyveres erő jelenléte nélkül”. SML IV. 405 2714/1884. 6021. Jankovich László főispán, Szöllös Győrök, 1884. jún. 3. – BM.

⁴⁰⁰ S, 1884. ápr. 29. Választási mozgalmak Somogyban. Széchényinek szintén az utolsó pillanatban akadt '48-as ellenfele, a somogyi perekből ismert védőügyvéd, Psik Gyula személyében, aki azonban radikális

felléptetett kormánypárti járásbíró, Röck Gyulával szemben (1024:980).⁴⁰¹ Gruber János egyetlen jelöltként diadalmaskodott, Chernel Gyula pedig simán vereséget szenvedett mind a '48-as református lelkész, mind a mérsékelt ellenzéki szolgabíró riválisával szemben (itt kormánypárti nem indult).⁴⁰² Összességében a választók mobilizációjával kapcsolatos fontos tanulság, hogy ekkor jóval többen éltek szavazati jogukkal, mint az korábban szokásos volt.⁴⁰³

Visszatérve Szabolcsba: már akkoriban is meglepetést keltett, hogy a tiszalöki választókerületben a korábban magát a politikától távol tartó Bary Józsefet, az eszlári ügy vizsgálóbíráját kérték fel antiszemita jelöltnek. A csodálkozás azonban mindjárt elpárolog, amikor tudomásunkra jut, hogy Tiszalökön Ónody Géza „függetlenségi pártelnöktől” indult ki a kezdeményezés. Az április 14-i népgyűlésen a jelölés nem ment simán, pedig Ónody Géza bejelentette, hogy értesülése szerint a kerület eddigi képviselője, Dessewffy Aurél nem szándékozik helyben indulni, s hogy a kerület függetlenségi többségéhez illően feddhetetlen függetlenségi jelöltet lenne kíváncsi a képviselőházba delegálni. A népgyűlésen kialakuló „pártosodás” következtében a függetlenségiek ajtót mutattak a kormánypártiaknak (ami természetesen formailag úgy hangzott, hogy „a nem függetlenségi választók felszólítottak, hogy külön helyet foglaljanak el”), majd „a kerület 23 községe nevében 29 tekintélyesebb választópolgár aláírásával táviratot intéztetett a jelölthöz Nyíregyházára”, hogy fogadja el a felkérést.⁴⁰⁴ A jelölés tehát függetlenségi égisz alatt történt, ám a helyszíni tudósításhoz fűzött felvezető szöveg (amely az *Egyetértést* „nemes egyszerűséggel” csak „sakterlapnak” titulálja) nem hagy kétséget a valódi orientáció felől. Szabolcs megye magyar népének „az ősök legdicsebb erényét, az igazságszeretetet kell, a választási urnából, mint győzelmi jelvényt kiemelni, hogy azt mondhasa a világnak: »Ez a föld még a magyaré, mert Verbőczy szelleme, a Corpus Juris és nem Majmonides szelleme, a Talmud az ő törvénykönyve.«”⁴⁰⁵

Az *Ébredjünk* előzetesen így jellemezte a tiszalöki jelölteket: „Ott a német és sakter járomba görnyedező kormánypárt jelöltje: Szomjas József, aki mint Péter a Krisztust: háromszor tagadta meg az elvét, míg a kokas megszólalt. Ezt az embert (?!) még a semminél is kevesebbnek hívják. Másik jelölt Dessewffy Aurél gróf »habarék«-párti; elve nem nyílt, nem őszinte, nem érdemli a választók bizalmát. A »független« antiszemita párt je-

demagógiájával inkább a kormánypártiak malmára hajtotta a vizet. S, 1884. jún. 10. melléklet. Választási mozgalmak Somogyban.

⁴⁰¹ Ennek a választásnak érdekes színfoltja volt, hogy a korban szokásos s Pesten megrendelt választási jelvényeket (tollakat) a szállításkor elcserélték, és dr. Berger Ignác r. kat. plébános jelvénytollai az utolsó pillanatban érkeztek meg Lengyeltótiába, így már nem volt idő azok visszaküldésére. A helyi liberálisok úgy segítettek magukon, hogy „a jelvény zöld levelére” dr. Berger neve felé papírszalagon Röck nevét ragasztották. Az antiszemita kortések ezt észrevéve azt terjesztették a választók között, hogy „Röck nevére történik ugyan a szavazás, de ha ennek részéről a választás sikerül, nem ő, hanem helyette dr. Berger Ignác vámosi zsidó (jóságberlő) fog az országgyűlésre felmenni”, amit a választók egy része el is hitt, és ennek megfelelően szavazott. S, 1884. jún. 24. A képviselőválasztási jelvények.

⁴⁰² Az utóbbi esetben még a mérsékelt ellenzéki Tallián Gyula nyert Barla Szabó József negyvennyolccsal szemben (1189:1038), a második fordulón azonban Chernel első fordulóbéli szimpatizánsai (385) a negyvennyolcas jelöltet segítették győzelemre (Barla Szabó: 1373; Tallián: 1274). Szántó, 2001. 149; 163.

⁴⁰³ Szántó, 2001. 148.

⁴⁰⁴ *Függetlenség*, 1884. ápr. 19. Választási mozgalmak. (Több választó). A tudósítás hozzátette a gyűlés osztódásáról, hogy „néhány izraelita választó a kormánypártot élteve eltávozott”. Uo. Az *Egyetértés* korábbi beszámolója szerint (1884. ápr. 15.) a Baryt ellenzők tábora ennél nagyobb lehetett. Ez váltotta ki az ingerült reakciót.

⁴⁰⁵ Uo.

lőltje Barry [sic!] József, ki testestől lelkestől a jogos nép embere! Méltán tömörül zászlaja alá a választó kerület minden becsületes polgára és igaz hazafi. Éljen sokáig! Le a sakter párt[ta]l! Éljen az antiszemita párt!”⁴⁰⁶ Bary június 8-án tartott korteskörútjának ambícióját jelzi, hogy „az Eszlárról Ónody Géza függetlenségi pártelnökkel együtt 8 kocsis választóval érkező jelöltet már T.-Lök határán 60 lovas bandérium s 12 szekérből álló vonaton tisztelegő küldöttség fogadta”, s a város piacán 2000-3000-es néptömeget becsült a tudósító (az egész választókerületben összesen 2180 választót tartottak nyilván).⁴⁰⁷ Szakadatlan éljenzések közepette hangzott el a képviselőjelöltnek „a nép nyelvén tartott érett politikai nézet színvonalán álló” félórás programbeszéde. A szolgabíró a biztonságra is ügyelt, s ezért a csendőrség mellé Nyíregyházáról huszárságot is hozatott. S a diadalmenet Szentmihályon folytatódott, ahol előbb Szabó Károlyné Sándor Zsófia polgárnő üdvözölte versben és prózában a jelöltet, majd „aranyozott dísz fehér zászlót nyújtott át neki”. A piactéren ismét elhangzott a programbeszéd, amelyet azonban nemcsak a „meggyűlölt gróf ellen fellépő jelöltre” várakozók hallgattak hangorkánnal, hanem Dessewffy-párti közbekiáltások is megzavartak (talán nem árt emlékeztetni, hogy a Dessewffyek rezidenciáján vagyunk!). Pethe Gábor városi tanácsnok házában költötték el „a tósztokkal fűszerezett ízletes ebédet”, majd Polgár felé vették az útjukat, ahol, ha lehet, még hangozabb triumpfáltak. Ám aztán Tiszadob és Tiszadada mintha mérsékeltebb várakozással tekintett volna a jelöltre. Ezt a tudósító a későbbi értesítésnek tulajdonította, ám magyarázkodása azt sejteti, hogy vagy nem volt jól megszervezve az út, vagy itt valahogy más erők is működtek a háttérben. Pedig Dadán „fehérbe öltözött leánysereg élén Zathureczki [sic!] Gyuláné ő nagysága fogadta virágkoszorúval és lelkes beszéddel a jelöltet” s a Zathureczky-kúriában pihenték ki a nap fáradalmait.⁴⁰⁸ A tudósító, már „amennyire ösmeri” a tiszalöki kerületet, Bary megválasztását „csaknem bizonyosnak” vette. Amúgy elmulasztotta megemlíteni, hogy Zatureczkyné őnagyságát szentmártoni Ónody Irmának hívták, s ő lesz majd Ónody Géza később születendő legkisebb leányának keresztanyja.⁴⁰⁹

Ami magát a választást illeti: A Nyírvidék információi szerint Dessewffy tehát indult és vezetett is az első fordulóban (779 voks), de nem nyert eleget. Szomjas József a második helyen végzett (600 voks), s Bary, jócskán lemaradva, csak harmadik lett (437 voks).⁴¹⁰ Ekkor sajátos koreográfia szerint tekeredtek tovább az események: Dessewffy lemondott, s azzal indokolta lemondását „hogy az abszolút többséget elnyernie nem sikerült”⁴¹¹ (az is lehet, hogy Ónody valóban hallott tőle előzetesen valamit a nem indulásról), ám ezt a Központi Választmány nem fogadta el, s új fordulót írt ki a gróf és Szom-

⁴⁰⁶ *Ébredjünk*, 1884. jún. 2. Legújabb. A választási mozgalmakról (Villám). Bary érdemeit így méltatta a lapban közölt kortesnóta: „Bary maga az Igazság, / Kihez nem fér semmi gazság! / Az Eszlári pör biznyság / Milyent nem mutat fel világ! / Éljen hát Bary! // Mert ő megvesztegethetlen / Volt a híres sakter pörben, / Most sem változtatja elvét, / Vallja a függetlenségét. / Éljen hát Bary!” Uo. A Tisza-löki kerület Polgár városi választóinak kortes dalla [sic!]. Szomjas születési és halálozási adatait (1831–1895) vö. Bona, 1988. 587–588.; illetve *Országgyűlési Almanach*, 1886. 170. A háromszori pártváltoztatásról az *Almanach*-ban tájékozódhatunk: 1869-ben balközép pártiként indult, 1873-ban a Ghyczy-féle középpárthoz csatlakozott, majd 1875 után szabadelvű párti lett. Uo.

⁴⁰⁷ *Nemzet*, 1884. jún. 13.

⁴⁰⁸ *Függetlenség*, 1884. jún. 13. A helyi tájékozottságra jellemző, hogy a *Függetlenség* tudósítója Tiszadadát és Szentmihályt is „város”-ként emlegeti.

⁴⁰⁹ MOL Mikrofilm, A 2568 TE ref. ak. (1891. szept. 30.). Rokon, de nem testvér, mint Krúdynál!

⁴¹⁰ *Nyírvidék*, 1884. jún. 22. Újdonságok. A *Nemzet* tudósítása szerint este 10. 40-kor, a szavazás befejezésekor Szomjas 696, Dessewffy 627, Bary pedig 354 vokssal állt. *Nemzet*, 1884. jún. 14. A választások vidéken.

⁴¹¹ *Nyírvidék*, 1884. jún. 29. Újdonságok (Büd Szt Mihály, 1884. jún. 21.).

jas között. Egyúttal elutasította az antiszemitáknak azt a kérését is, hogy az új választásra Szomjas és Bary között kerüljön sor. A belügyminisztérium azonban tudomásul vette a lemondást, s Szomjas végül ellenfél nélkül jutott a képviselőházba.⁴¹²

Ónody Géza már 1883. szeptember 4-én megtartotta képviselői beszámolóját nánási választókerületében, ahol a zavargások idején – nagy katonai biztosítás mellett – fejtette ki az antiszemitáknak azt a teóriáját, „hogy épp ott nem történik rendzavarás, azokban a kerületekben, melyeknek a képviselője jó kezekben van letéve”.⁴¹³ 1884-ben aztán ugyanúgy a hajdúnánási kerületben indult el és simán nyert, mint először 1881-ben. A választási sikernek azonban most is megvoltak a maga költségei. 1881-ben még rendelkezésre állhattak az egy évvel korábban eladott birtokból megmaradt összegek. 1884-ben azonban már a birkanyáját kellett piacra dobni.⁴¹⁴ Az ellenfél, György Endre Szoboszlón és Nánáson is fellépett (az utóbbi helyen csak az utolsó pillanatban), őt a *Függetlenség* egyszerűen „az egyesült kormány és sakterpárt” jelöltjeként aposztrofálta, s mindössze 42 szavazatot kapott. Így Ónody a maga 1070 szótöbbségével az antiszemiták között a negyedik legnagyobb győzelmet aratta.⁴¹⁵ Ónodynak Mezőtúron már nem volt ekkora szerencséje, igaz, ott a helyzet is bonyolultabb volt. Menet közben még úgy nézett ki az állás, hogy a kormánypárti Tisza László 469, Csávolszky Lajos, a függetlenségi *Egyetértés* szerkesztője, aki előzőleg már három ízben töltötte be a túri képviselői posztot, 440, Ónody Géza 367 és a szintén függetlenségi Turgonyi Lajos 92 szavazatot kap. Nem tudni, hogyan olvasta ki a *Függetlenség* tudósítója ebből Ónody győzelmét, hiszen legfeljebb annyit lehetett volna állítani, hogy sikerült megosztania a függetlenségi tábor.⁴¹⁶ Aztán a leggyengébb, Turgonyi visszalépett, Ónody végül Nánáson maradt képviselő, Csávolszky pedig Túron, miután megnyerte a második fordulót.

Verhovay Gyula, aki a sajtófronton exponálta magát élesen az eszlári ügyben, eredetileg három helyen jelöltette magát. Talán mert törzshelyén, Ceglédén nem érezhette magát biztos nyerő pozícióban, de az is lehet, hogy bizonyos körökben még mindig népszerű volt a „kis Kossuth”. Mindenesetre Szeged II. választókerületében is felbukkant a neve a jelöltek listáján, s a józsefvárosi kerületben is indult.

Ceglédén már 1883-ban hangot kapott képviselőségével kapcsolatban a csalódottság.⁴¹⁷ Másrészt ott 1884. március 15-ét is sikerült botrányba fullasztania, amikor a polgármester által meghívott és beszédet mondani akaró Ugron Gábort a felheccelt Verhovay-

⁴¹² Szilágyi, 2006. 80; 150*. A szerző szerint „a függetlenségi érzelmű megyei vezetés így akarta elkerülni, hogy Dessewffy szavazói a kormánypárti jelölthöz, vagy a szintén nemkívánatosnak tartott antiszemita Baryhoz csatlakozzanak. Uo. 80. Végeredményben a harcból itt is a kormánypárt került ki győztesen.

⁴¹³ *Függetlenség*, 1883. szept. 4. Vidék.

⁴¹⁴ Aligha lehetett véletlen, hogy épp 1884. április 17-én (és az *Ébredjünk* hasábjain) jelent meg az alábbi hirdetés: „140 db. juh, melyből 46 bárányos anya, 63 db. meddőlék és 27 db. tokjő [sic!] – eladó. Bővebb értesítés szerezhető Tiszaeszláron Ónody Gézánál. Posta helyben. Vasútállomás Rakamaz.” *Ébredjünk*, 1884. ápr. 27. S abból, hogy a hirdetés többször nem került publikálásra, arra következtethetünk, hogy a nyáj el is kelt.

⁴¹⁵ *Függetlenség*, 1884. jún. 14. A vidéken. A Nemzet úgy tudta, hogy Ónody 1165, György pedig 144 voksot szerzett. Erőssorrendben (úgy látszik, itt a választók tudták a hierarchiát): Istóczy Győző 1098; Simonyi Iván 1090; Szalay Károly 1075 és Ónody 1028 szótöbbséggel nyert. 12 Röpirat. 1884. jún. 15–20. A választási csata után. 275–276. A folyóirat-röpirat egyébként „a képviselőválasztások miatt kivételesen 6 nappal később jelent meg”.

⁴¹⁶ *Függetlenség*, 1884. jún. 17. Az első forduló végeredményéről – változatlan erőssorrend mellett – más adatokkal is rendelkezünk: Tisza László 561; Csávolszky 537; Ónody 511; Turgonyi 135. Kubinszky, 1976. 212.

⁴¹⁷ MTA Kt Ms 290/54. Blum Gyula levele, Cegléd, 1883. máj. 13.

pártiak megdobálták, leütötték, s inzultálták a fővárosi függetlenségi küldöttség tagjaként érkező Herman Ottót, Hoitsy Pált és Prónay Gábort is. Az ezt követő utcai összecsapások odáig fajultak, hogy csak többek letartóztatása és Kecskemétre szállítása árán lehetett a békét helyreállítani.⁴¹⁸ A helyi konfliktus mögött a ceglédi függetlenségi párt belső meghasonlása állt: egyik oldalon a polgármester, egy karakán mezővárosi polgár, református gazda, a turini százas küldöttség egyik kezdeményezője, Blábal Molnár Sámuel és hívei, a másik oldalon a Verhovayt pártoló városi értelmiség hangadói, akik maguk mögé állították a helyi iparosok és gazdák egy részét. S a második tábornok és akcióit informálisan a városi rendőrkapitány is támogatta.⁴¹⁹ A polgármester megbuktatására szőtt helyi hatalmi harc szoros összefüggésben állt a közelgő választásokkal, ugyanis Verhovayék joggal tartottak attól, hogy B. Molnár megíjíthatja a *Függetlenség* szerkesztőjének újraválasztását. Végül sikerült – második nekifutásra – áprilisban elérni a polgármester lemondatását, s Verhovay június 15-én még egyszer, utoljára képviselő lehetett Cegléden. Ellenjelölt nélkül!⁴²⁰ De a március 15-i affér országos és parlamenti visszhangja mindenfelé kedvezőtlen benyomást tett, s végső soron Kossuthot is elidegenítette. Szeged Alsóvárosban és Rókuson viszont újra a függetlenségi Herman Ottó nyert, a szabadelvű jelölt, Herczegh Mihály 517 szavazatot tudott szerezni, Verhovay pedig mindössze nyolcat.

Józsefvárosban kormánypárti jelölt nem szerepelt, az addigi képviselő, a mérsékelt ellenzéki Szilágyi Dezső kihívója a függetlenségi Irányi Dániel volt. A voksolás végeredménye nem is nagyon lehetett kétséges: a függetlenségi antiszemita Verhovaynak legfeljebb minimálisra sikerült csökkentenie a tisztán függetlenségi Irányi amúgy is csekélyebb ellenzéki esélyeit.⁴²¹ Az 1881-es kormánypárti szavazók valószínűleg egyszerűen nem mentek el szavazni, vagy Szilágyit támogatták. Verhovay szavazóbázisában az átlagnál erősebben három társadalmi csoport jelent meg: az őstermelésben, a közlekedésben és a vendéglátásban foglalkoztatottak. Az első csoporton belül Horváth J. András külön hangsúlyozza a majorosok és tehenészek arányát, akik szerint ekkoriban „a fővárosi antiszemita választók alaptípusát képviselték”. A Verhovayt hivatalosan ajánló harmincas bizottságban viszont „a vendéglátók képezték a relatív többséget”.⁴²² Némileg túlbiztosította tehát magát a kormányzat, amikor Thaisz a belügyminiszter 1881. évi november 24-én kelt 931/res. számú rendelete alapján foglalkoztatott egyik titkos ügynökét a szocialisták megfigyeléséről átvezényelte a józsefvárosi antiszemitákhoz. A „ooo” fedőnevű ügynök, „4 gyermekes szegény családapa” némi megkönnyebbüléssel „igazolt át” az életét veszélyeztető szociálforradalmároktól az antiszemitákhoz, hiszen már egy ideje aggodott, hogy munkaképzetlensége vagy ennél súlyosabb csapás esetén családjával s gyermekeivel „mi fog történni?”⁴²³ Az ügynök szorgosan igyekezett teljesíteni kötelességét. Nemcsak az amúgy is előtérben álló ún. százas választási bizottság vezetőiről jelentett (Csatár Zsigmond, Lipárdi István), hanem olyan antiszemita agitátorokról is, akik

⁴¹⁸ MOL K 148 92. cs. 1884. III. A. t. 1424; *Függetlenség*, 1884. márc. 30. Táviratok.

⁴¹⁹ A helyi konfliktus lefolyását és hátterét összefoglalja Kubinszky, 1976. 191–192; Reznák, 1982. 270–273.

⁴²⁰ Kubinszky, 1976. 211.

⁴²¹ A végeredmény: Szilágyi Dezső: 979; Irányi Dániel: 307; Verhovay Gyula: 146. Horváth, 1998. 516.

⁴²² Horváth, 1998. 513. Horváth J. András volt olyan szíves rendelkezésemre bocsátani józsefvárosi adatbázisát, amiből az is kiderül az 1881-es választásokkal összehasonlítva, hogy a '84-es antiszemita szavazók közül '81-ben hatvanan szavaztak a kerületben (lehet, hogy másutt többen is, ha már máshol laktak). Igen nagy arányban az akkor itt induló függetlenségi Mudrony Somára voksoltak (Mudrony: 47, Szilágyi: 10, Csepreghy: 3). Horváth J. András szíves közlése.

⁴²³ BFL VI. 1. a. 2. d. 44/1884. „ooo” titkos ügynök jelentése (Bp. 1884. jan. 31.).

éjjelenként járják a kocsmákat (például Bartos Imre), s „alkalom adtával mindenüt [sic!] hangoztatja zsidó ellenes nyilatkozatait”.⁴²⁴ A különböző vendéglátó-helyiségekben (Kaiser-féle vendéglő, Teleki tér 7.; Pichlmayer-féle kocsmá, Népszínház u.) tartott megbeszéléseken először gróf Károlyi Istvánnak, a Nemzeti Casino elnökének felkérése vetődött fel, aki azonban nem fogadta el a jelölést, így került előtérbe az ugyancsak e kerületben lakó Verhovay.⁴²⁵ A Mátyás téri június 7-i népgyűlés azonban sokkal népesebbnek mutatkozott, mint az egy héttel későbbi választáson az antiszemita választósereg.⁴²⁶ Ez egyébként az antiszemita szimpatizánsokra általában is elmondható. A nem választók révén az utcán sokkal erősebbnek láttatták magukat, mint a szavazóbódékban.

Eötvös Károly bukásai

Mint már említettük, Eötvös Károly Nagyváradon (Tisza Kálmán ellenében) végül retírált, maga helyett Kossuth Lajost ajánlva jelöltnek, aki természetesen nem fogadta el azt. Budapest VII. kerületében, Erzsébetvárosban ugyancsak kormánypárti jelölttel, Matlekovits Sándorral szemben lépett ringbe (mellesleg a Verhovayt jelölő Józsefváros szomszédságában). Erre a választásra nemcsak a sajtó figyelte oda, hanem a rendőrkapitányság is, sőt maga Eötvös szintén megörököltette kortesemlékeit. Mind a két jelölt új volt ebben a kerületben. Az előző ciklusban Matlekovits kormánypárti színekben az apatini kerületet, Eötvös pedig függetlenségiként Nagykőröst képviselte.⁴²⁷

Eötvös a rá jellemző írói túlzással azt állítja, hogy 12 000 választó volt akkoriban Erzsébetvárosban, valójában azonban az 1881-es választói névjegyzéken csak 2700 név szerepelt.⁴²⁸ Azt sem tudjuk, hogy a *Függetlenség* tudósítója honnan merítette információját, miszerint Erzsébetváros az a kerület, ahol „kilencel több zsidó választó van, mint keresztény”. A névjegyzékek ugyanis nem tartalmaztak felekezeti adatokat. Ezt azért tartja mégis fontosnak kinyilatkoztatni, mert úgy tudja, Eötvöst az erzsébetvárosi „zsidó választók” hívták meg. Azt is megjegyzi ugyanakkor, hogy április 20-án a Lövhöldében tartott gyűlésen a résztvevőknek legfeljebb fele lehetett választó.⁴²⁹ Maga Eötvös is azt sugallja, hogy őt Ehrlich Gusztáv „jelölte” képviselőnek: „Nehezen nyugodtam bele, meg is mondtam előre, hogy megbukunk, de meg is buktunk istenesen. Akkor még fiatal ember volt a lelkek ura s nem igen bírt a lelkekkel. Hiába hivatkoztunk Kossuthra, Rákóczira, Bethlenre, Bocskayra: a jó erzsébetvárosi választóközönségnek nem igen kellett a kurucz ember. S ez a rossz szokása ma is megvan ennek a közönségnek.”⁴³⁰ Hogy ki

⁴²⁴ BFL VI. 1. a. 3. d. 327/1884. „ooo” titkos ügynök jelentése (Bp. 1884. ápr. 1.). Csátár (eredetileg: Löffelholer) Zsigmond (1836–1893) jogász. 1875-től két ciklusban Csongrád függetlenségi országgyűlési képviselője. Tóth A. 1973. 234.

⁴²⁵ BFL VI. 1. a. 4. d. 374/1884. „ooo” titkos ügynök jelentése (Bp. 1884. ápr. 12.).

⁴²⁶ Verhovay szerepléséről, június 7-i programbeszédéről lásd Horváth, 1998. 511–512.

⁴²⁷ Tóth A. 1973. 242; Herczegh, 1928. 10. Utóbbi szerint 1881-ben még 20 választókerület versengett, hogy Eötvöst indíthassa, s azon kevesek közé tartozott, akit kettőben meg is választottak (Nagykőrös mellett a dunavecsei kerületben). Matlekovics Sándor (1842–1925) jogász, a nemzetgazdaságtan magántanára, 1880-tól 1889-ig a Földmívelés- Ipar és Kereskedelmügyi Minisztérium államtitkára. Gulyás, XVIII. 1999. 652–653.

⁴²⁸ Eötvös „A lelkek ura” című novellában emlékezett meg az 1884-es választásról. In Eötvös, XIX. 1906. 252–260. A szöveg szerint 17 éve ismerte meg itteni kortesét, eszerint a novella 1901-ben íródhatott. A szöveg újra megjelent az *Egyenlőség*, 1926. márc. 6-i számában „Ki az az Ehrlich G. Gusztáv” címen. Vö. BFL IV. 1405. 4. d. Az országgyűlési képviselő-választók állandó névjegyzéke 1881. évre. VII. kerület. Az 1884-es névjegyzék sajnos hiányzik. Ezúton köszönöm Gerhard Péter eligazításait a választási iratok csomóiban.

⁴²⁹ *Függetlenség*, 1884. ápr. 21. Választási mozgalom. Saktergyülekezet a fővárosban.

⁴³⁰ Eötvös, XIX. 1906. 257.

is volt az erzsébetvárosi főkortes, arról Eötvösön túl az illető saját önéletírásából tájékozódhatunk. Eötvös morvaországi születésűnek, feleségét bécsi asszonynak mondja, de hozzáteszi, „erős magyar érzéssel van tele mind a kettő; öt fia és egy leánya mint a vasék; Kossuth és Petőfi az eszményképük”. Megfogalmazása szerint a főkortes akkor még „kis zsidó volt”.⁴³¹ Maga Ehrlich csak azt tudatja magáról, hogy 1849. március 4-én született, vaskereskedőnek tanult s hamar önállósította magát. 30 éves korában, amikor üzlete „már elég jól prosperált”, a Mendl István vezette Erzsébetvárosi Polgári Körben kezdett el „közügyekkel foglalkozni”. Előbb iparhatósági megbízott, aztán adókievitési bizottsági tag, majd elnök lett. De csak 1891-ben került be a törvényhatósági bizottságba.⁴³² Helyismerete, befolyása ebben a korai korszakban inkább, ma úgy mondanánk, civil kapcsolatokon alapult, s kulcs helyzetéhez Károly körúti üzletének fekvése is kedvezően járult hozzá. De egy választási kampányban talán épp ez lehetett a legfontosabb. Az erzsébetvárosi rendőrkapitánynak az április 20-i gyűlésről szóló beszámolójában mindazonáltal nem fordul elő Ehrlich neve.⁴³³ Viszont kiderül, hogy előzőleg a „szatócsipartársulat helyiségében tartott megelőző értekezleten döntöttek Eötvös jelöléséről, ahol a választási párt elnökévé Fektor Ferencet, jegyzőjévé Dr. Szabolcsi Izidort, alelnökké pedig Batizfalvi Istvánt, Mudrony Somát, Figyelmessy Antalt és König Lászlót választották. Ez volt tehát az a mag, amely Eötvös felkérését kezdeményezte.”⁴³⁴ A Löwöldében megtartott, rendben lezajlott gyűlésen a kapitány szerint mintegy 500 ember vehetett részt, s először az elnök szónokolt, hitet téve a liberalizmus mellett, s leszögezve, hogy a „választási mozgalmak alkalmával a törvény nem ismer sem felekezetet, sem nemzetiséget, hanem ismer egyedül választópolgárt”. Ugyanakkor óvott attól, „nehogy a mozgalmat oly térre vigyék át, mely azt kasztharcnak tüntethetné fel”.⁴³⁵ Mindjárt érthetőbbé váltak a jelölés motívumai, amikor – miközben a választott 15-ös küldöttség Eötvösért ment – dr. Berger Rezső ügyvéd arról beszélt, azért tartja Eötvöst (a kapitány végig Ötvösnek írta – K. Gy.) a legalkalmasabb férfinak, mert ő volt az, „ki az igazság, testvériség és szabadság érdekében, népszerűségének feláldozásával, sőt életének kockáztatásával karolta föl az ügyet”. A kapitány szükségesnek tartotta zárójelben hozzáfűzni: „A most mondottak alatt a szónok a Tisza-Eszlári esetet érthette.” (Kiemelés – K. Gy.) Az az elhangzott mondat is rendőrkapitányi értelmezést kívánt, hogy „a Szt. Háromságon csorba ejtetett”, kimondva ugyan nem volt, de a kapitány kommentálta, hogy „a Nyíregyházán történtek folytán ejtetett csorba”.⁴³⁶ Azután megérkezett Eötvös, aki beszédében a jelöltséget „mint különös megtiszteltetést” elfogadta. A programbeszédet azonban nem tartotta időszerűnek, mert a kerület előző (szabadelvű) képviselője

⁴³¹ Eötvös, XIX. 1906. 257–258. Eötvös a novella írásakor már „közép zsidónak” tartotta.

⁴³² György, 1930. 119–120. Eötvös úgy meséli, hogy a kőbányai szatócsbolt után a Károly körúton elsősorban vaskályhákkel kereskedett, s a századfordulón már gyára is volt. Eötvös, XIX. 1906. 258.

⁴³³ MOL K 148 BM 92. cs. 1884. III. A. t. 1833/1884. f. 8–10. Bp. VII. ker. kapitány – Főkapitánynak (Bp. 1884. ápr. 21.).

⁴³⁴ Batizfalvy István (1824–1889), teológus-jogász, az evangélikus gimnázium tanára. Szinnyei, I. 1891. 679–681. Mudrony Soma (1841–1897) jogász, az Országos Iparegyesület igazgatója. Szinnyei, IX. 1903. 368–369. A *Függetlenség* tudósítója ebben eleve „zsidó számítást” látott, mármint hogy „a megjelentek közül minden valamirevalóbb zsidó érdek igáját húzó keresztényt élére állított a mozgalomnak, s vagy tisztviselőnek választotta meg, vagy a bizottságba tette meg.” *Függetlenség*, 1884. ápr. 21.

⁴³⁵ MOL K 148 BM 92. cs. 1884. III. A. t. 1833/1884. f. 8–10. Bp. VII. ker. kapitány – Főkapitánynak (Bp. 1884. ápr. 21.).

⁴³⁶ Uo.

még nem tartotta meg beszámolóját. Valamit mégis mondani kellett, így aztán kinyilatkoztatta, hogy „a magyar közjogi ellenzéknek, a teljes szigorú alkotmányos haladásnak és a dynastiának híve volt s az marad is”. S hozzátette, bár az aláhúzások már nyilván a kapitánytól származtak: „e kerületben s ez úttal nem fogja megváltoztatni pártnézetét.” (Kiemelések az eredetiben.) Azt, hogy körülötte most olyanok is tömörülnek, akik eddig nem voltak a közjogi ellenzék hívei, annak tulajdonítja, hogy „napjainkban egy sajátos áramlat vette kezdetét. Az a nagy szabadelvű haladás, mely 50 éven át egész Magyarországot átlengte, az úgy látszik, mintha kissé megállott, mintha kissé visszafelé is fordult volna. Vannak jelenségek, melyekről még ezelőtt néhány évvel is azt hittük, hogy felszínre jutni nem fognak. A 48-as évi vívmányok után ki hitte volna, hogy megérjük azt az időt, melyben az emberi jogokat felekezet szerint akarják felosztani. Ki hitte volna, hogy pártok keletkezzenek, melyek az agrarismus jelszava alatt osztályos kiváltságokat akarnak létesíteni; kik a nemesi praedicatumokat a láda fenekéből szedik elő, ki hitte volna, hogy clubbok [sic!] létesüljenek, kik a tudomány férfiai, az ipar s kereskedelem előmozdító irányában kevesebb tiszteletet s elismerést tanúsítanak, mint az úgynevezett gentryvel szemben; hogy a democratia haladása nehéz akadályokba ütközzék. Ki kell jelentenem, hogy itt nem törvényeinkben rejlik a hiba. Törvényeink s intézményeink sokkal demokratikusabbak, mint erkölcsünk. A közerkölcsiség nem tartott lépést törvényeinkkel. Ez beteges jelenség.”⁴³⁷ Majd ismét hitet tett az „igazi liberalismus” mellett, s lovagiasan azt is feltételezte, hogy mivel becsüli az „ellenpárt jelöltjét”, biztos abban, hogy Matlekovits „pártja részéről semmi rendzavarást megengedni nem fog”, s abban is bíz, hogy saját párthívei sem lépik túl „azon határokat, melyeket a magyar ember választásoknál már megszokott”. Ehhez a meglehetősen kétértelmű ígérethez azonban bölcsen rögtön hozzáfűzte: „választási mozgalmakat igaz, imádságokkal nem szoktak töltöni.” Ennek jegyében Fektor Ferenc elnök zárszóként ismét „a választási mozgalmak békés lefolyását” ajánlotta az összegyűlt figyelmébe.⁴³⁸

Elképzelhető, hogy ugyanennek a gyűlésnek a nyomtatott jegyzőkönyve került Bonyhád Perczel István gyűjteményébe, de az is lehet, hogy az áprilisi beszéd alapján továbbfejlesztett szórólapról van szó, ám az sem kizárt, hogy egy későbbi eseményen módosított szöveggel újra elhangzott kortesbeszédet rögzít ez a nyomtatvány. Tény, hogy az iromány 1884. május végéhez lett beragasztva. Közvetlenül előtte Matlekovits programbeszédét találjuk a Nemzet 1884. május 23-i számából, amelyet a másik jelölt szintén a Lövdében mondott el. Ő ugyancsak zászlajára tűzte az antiszemitizmus elleni harcot. Ezt az eszméáramlatot, hangzott el „egy felekezet ellen néhány erőszakos egyéniség” agitációjának tekinti. Ám ezek, „akár mint a conservatív szellem, akár mint a reactio ijesztgetnek, korunk gőzerővel és villamossággal haladó kereke által össze fognak zúzatni”.⁴³⁹ A Perczel-gyűjteményben található Eötvös-szövegben, amelyet előadója egy asztalon állva mond el, már nemcsak „sajátos eszméáramlatról” szól, hanem „szenvédély-áramlatról”, amelyet „antiszemitizmus” néven meg is nevez. Sőt, itt a definiálásban tovább is megy, mint a korábbi beszéd: „Az antiszemitizmusban van egy csomó szocializmus, van tőke, a becsületes munka eredménye iránti fészengés, a mit külföldön

⁴³⁷ Uo. A *Függetlenség* is hasonló értelemben, talán helyenként stilizáltabban foglalja össze Eötvös beszédét.

⁴³⁸ MOL K 148 BM 92. cs. 1884. III. A. t. 1833/1884. f. 8–10. Bp. VII. ker. kapitány – Főkapitánynak (Bp. 1884. ápr. 21.).

⁴³⁹ *Nemzet*, 1884. máj. 23.

nem is hívnak antiszemitizmusnak." De még ennél is messzebbre tekint, amikor kijelenti: szerinte nem csak „felekezetiesség” van e mögött, hanem „az a konzervatív, az az ultramontán, az a reakzionárius áramlat, mely már kezdi magát kiütni, mint szög a zsákból. Az antiszemitizmus nem egyéb mint lárma, s nagyon jó lesz, ha ezt mind keresztények, mind zsidó barátaink és polgártársaink jól megismerik”.⁴⁴⁰

A kampányszövegeket elnézve Eötvöst mintha megcsalta volna függetlenségi emlékezete. Ezekben a beszédekben egy szó sem esett Kossuthról vagy Bocskairól. Annál több hangzott el a „tisza liberalizmusról”, ám ezen az alapon nem lehetett könnyű a Szabadelvű Párt jelöltjével konfrontálódni. S mint láttuk, az antiszemitizmus elítélésében sem igazán sikerült. Valójában tehát Eötvös épp azáltal próbálta magához vonzani a volt kormánypárti szavazókat, hogy jobbra nyitott, „mérésékelt közjogi ellenzéki negyvennyolcasnak” mutatta magát – ha lett volna ilyen. A főpolgármester viszont egyenesen attól tartott, hogy az eddig szabadelvű zsidó vallású választók pusztán felekezeti alapon történő Eötvöshöz pártolása rendzavarásokat vonhat maga után a kerületben.⁴⁴¹

Az Erzsébetvárosiakhoz címzett felhívásban az *Egyenlőség* egyik cikkírója ennél sokkal kifinomultabb álláspontot fogalmazott meg: „Az ellenzék kiadta a jelszót, hogy a hol a zsidók a szabadelvű pártot támogatják, zsidó politikát csinálnak. Ámde a budapest-erzsébetvárosi zsidópolgárságnak alkalma van bebizonyítani, hogy zsidópolitika nem existál s hogy a zsidóság a valóságos szabadelvűséget és tiszta patriotizmust ott támogatja, a hol azzal találkozik, akár a kormány, akár az ellenzék táborában, mert a haza mindenképpen felett. Hálára pedig nem mint zsidók, hanem mint zsidó-magyarok érzik magukat ösztönözve.”⁴⁴²

Menet közben lényeges átalakulás történt a pártok helyi vezérkarában. Az Eötvöst formálisan jelölő csapatban már hiába keressük Batizfalvy István evang. gimnáziumi tanár vagy Mudrony Soma ipartestületi titkár, de akár Figyelmessy Antal háztulajdonos nevét. Helyettük a nyilatkozók sorában Fektor Ferenc mellett az alábbiak bukkantak fel: Stern Dávid, Ehrlich G. Gusztáv (!), Herzl Miksa, Wohlmuth Ferenc, Steinitz Ignác, David Weil, Alois Feuereisen, Feuereisen Bernát, Jakob Pollák (sic!).⁴⁴³ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a voksolás közeledtével az Eötvös-párt keresztény főkorifeusai visszavonultak az élmezőnyből. Sőt, nemcsak onnan: neveiket az Eötvösre szavazók között is hiába keressük, hiszen a név szerinti szavazási listákat is szemügyre vehetjük a nyílt voksolás jóvoltából. Figyelmessy Antal például egyenesen Matlekovits szavazói között bukkan fel.⁴⁴⁴

Matlekovits jelölése mellett egyébként 1884. június 12-én hivatalosan az alábbiak nyilatkoztak: Schön József, Schlesinger Ignác, Vajdafi Ernő, Kaschnitz Gyula, Hirsch Sebestyén, Pfeifer Ignác, Schneider Alajos, dr. Magyarevics Mladen, ifj. Ludwig János, Schmid Gyula, Bérczy Béla, Homa Géza.⁴⁴⁵ Az üzenet világos: ha valaki a jelölők feltelelezett felekezeti háttere alapján akarna a két párt között választani, elég nagy gondban lenne. Marad tehát mégis a '48-as vagy '67-es alap.

⁴⁴⁰ OSzK Kt Oct. Hung. 730. Bonyhád–Perczel. 58. k. 74–78.

⁴⁴¹ A főpolgármester 1884. máj. 21-i vélekedését idézi Horváth, 1998. 501. Ne feledjük, az 1883. augusztusi zavargások egyik fő fészke épp ez a kerület volt.

⁴⁴² Dr. Maislis Mór: Az erzsébetvárosiakhoz! *Egyenlőség*, 1884. jún. 8. A szerző (*Szigetvár, 1840) ügyvéd. Szinnyei, VIII. 1902. 341–342.

⁴⁴³ BFL IV. 1405. 1. d. Jegyzőkönyv. Bp. 1884. jún. 13.

⁴⁴⁴ BFL IV. 1405. 2. d. Szavazási listák.

⁴⁴⁵ BFL IV. 1405. 1. d. Jegyzőkönyv. Bp. 1884. jún. 13.

Eötvös kampányát súlyosan megterhelte, hogy egy Ágoston János nevű szerző még az év elején vaskos röpiratban támadta meg, aminek következtében fegyelmi vizsgálat is indult ellene.⁴⁴⁶ A vád szerint egy 3000 forintos váltó segítségével, Splényi Ödönnel és Visontai Kovách Lászlóval összejátszva Ágostont, báró Baldácsy jószágigazgatóját kiforgatta a vagyonából. A vizsgálat ugyan semmit nem bizonyított, de az újra meg újra felhánytorgatott etikai vádak ellen a közéletben mégis védekeznie kellett.⁴⁴⁷

Magát az erzsébetvárosi választás lefolyását óráról órára ismerjük, de néha szinte percről percre is követhetjük a történéseket. Igaz, a különböző sajtótermékek nem pontosan egyező részeredményeket közöltek. Délelőtt, a fej-fej melletti küzdelem idején még harmonizáltak a kormánypárti és ellenzéki adatok, de aztán csak a végére jöttek ismét szinkronba. Kétségtelenül koradélután kezdett a két szavazótábor között olyan markáns különbség mutatkozni, hogy lassanként a felhalmozódott előny behozhatatlanná vált.

VII/9. TÁBLÁZAT ● Az erzsébetvárosi választások eredménye óráról órára, 1884. június 13.

Óra	Nemzet		Függetlenség	
	Matlekovits	Eötvös	Matlekovits	Eötvös
10.00	127	117	127	117
11.00	239	225	239	232
12.00			377	363
13.00	502	496	502	496
14.00	595	562	627	613
14.15	626	597		
14.30	641	616		
15.00			685	653
15.30	726	690		
16.00	789	714	760	700
17.00	875	757	870	748
18.00	904	771	919	778
18.30	1083	835		
18.45	1129	836		
19.00	1169	841	1169	841

Forrás: *Nemzet*, 1884. jún. 13.E; 14; *Függetlenség*, 1884. jún. 14.

⁴⁴⁶ Ágoston, 1884. Ágoston panasza alapján fegyelmi vizsgálat indult Eötvös ellen. *Függetlenség*, 1883. dec. 4. Szinnyei az I. kötet kiadásakor még nem volt birtokában ennek az információnak, de a IX. kötethez érve már megfejtette a rejtélyt: az Ágoston János álnév valójában Pásztor Lajost (Maros-Ujvár, 1861 – Budapest, 1895) újságíró-takarta, aki 1883–1887 között a *Függetlenség* szerkesztő-mindenese volt. Vö. Szinnyei I. 1891. 85; uő IX. 1905. 455–456. Szinnyei önéletrajzi adatokon nyugvó információja szerint a mintegy 10 000 példányban terjesztett *Le az álarczczal!* című röpirat „befolyással volt a VII. kerületi választásokra”. Uo. 1905. 455.

⁴⁴⁷ Eötvös Károly: Nyilatkozat. 1884. máj. 16. *Egyetértés*, 1884. máj. 17; Ágoston János: Nyilatkozat. *Függetlenség*, 1884. máj. 18.

Az Eötvös-pártiak reggel a Károly körúti Szegedi kávéházban gyülekeztek, ahol kávé és kifli mellé a pincér nemzeti színű tollakat is felszolgált, hogy a kalapjuk mellé tűz-zék. Innen vonultak a Dob utcán tömött sorban a régi polgári lövöldéhez. A Matlekovits-párt hívei viszont a Király utcai Orczy-ház előtt találkoztak, s a Király utcán a templomtól a Petőfi utcáig végig lengette a szél a fehér tollakat. A korteseket a hosszú lúdtollakról lehetett felismerni. A választóhelyiség bejáratánál katonaság sorakozott, s deszkafal osztotta ketté a pártok híveit, nehogy összeszólalkozzanak. Az Eötvös-pártiak útja stílszerűen az udvaron balra, a Matlekovits-pártiaké pedig jobbra vezetett.⁴⁴⁸ Tízessel járultak a voksolók a két szavazatszedő küldöttség elé. Az egyikben Mendl István, a másikban dr. Morzsányi Károly elnökölt. Sorsolás után a Matlekovits-pártiak kezdhettek, s közülük elsőként Ujházy Ede, a Nemzeti Színház művésze lépett a helyiségbe. S míg benn a szavazás folyt, kinn is lüktetett a tömeg. „Délben az izgatottság folyton nőtt, a kültelkekről és a különféle városrészekből oly tömegben tódultak a választók a választás színhelyére, hogy a rendőrök képtelenek voltak a rendet fentartani [sic!]. Ekkor a személyesen jelen levő Thaisz Elek főkapitány igénybe vette a lovasságot: huszárok állták el az alleét, a három szív utca bejáratát és a király utca torkolatát, kivont karddal oszlatták el a közönséget, és megakadályozták azt, hogy nem választó is menjen a választás színhelyére. Ez még nagyobb izgatottságot keltett, nehéz lévén megkülönböztetni, hogy ki a választó s ki nem. A választók közül sokan jelentkeztek szavazócédulák nélkül, s mikor bebocsátásukat követelték, a huszárok visszautasították. Ebből láрма, kiabálás, feleselés támadt; a pártok éljenekkel ingerlik egymást, a mi a helyzetet még feszültebbé teszi.”⁴⁴⁹ Úgy látszik, a rendfenntartás kravall és voksolás idején csak annyiban különbözött, hogy nem kardlapoztak. Az utca népe viszont ezt itt azzal szolgálta meg, hogy nem dobálódzott, tört és zúzott. A *Függetlenség* tudósítója úgy vélte, hogy délután a rákosi választók döntötték el a kormánypárt javára a küzdelmet: „Kevéssel ezután jöttek a rákosi választók, kiknek szavazatáért [...] tegnap Eötvös személyesen járt a kültelkeken. A választók egytől egyig Matlekovitsra szavaztak, pedig azelőtt a Rákoson kötéllal se lehetett volna kormánypárti szavazót fogni. De mióta az erzsébetvárosiak Eötvös kedvéért, tehát tisztán személyes tekintetekből köpönyeget fordítottak, ők kormánypártiakká lettek. Így történt, hogy szavazatuk Matlekovits részére szökkentek fel [sic!] a délután folyamán.”⁴⁵⁰ Délután öt óra után még egyszer nekirugaszkodtak az Eötvös-pártiak, behozták összes szavazóikat, de aztán alig maradt valaki. A kormánypárt viszont még az utolsó órában is 250 választót tudott mozgósítani. S ekkor már hiába folytak a szavazóköri csatározások a voksolás lezárásának időpontjáról, a kétszer szavazókról, a csőd miatt visszautasítottokról, a jegyzőkönyvfelvétel megtagadásáról, mindez már csak utóvédharc volt. Este hét óra öt perckor lezárták a szavazást. Négyes fogat ment Matlekovits Sándorért (aki a kerületben lakott). Mendl

⁴⁴⁸ *Függetlenség*, 1884. jún. 14.

⁴⁴⁹ *Nemzet*, 1884. jún. 13. E. A másnapi szám is tudósított a kinti délutáni lármáról. „Kívül a közönségben nagy hajlandóság volt a rendetlenkedésre, de a Baranyai őrnagy parancsnoksága alatt egy fél zászlóalj vadász és egy szakasz huszár olyan eréllyel tartotta fön[n] a rendet, hogy a közönség összes mulatsága nem állhatott egyébből, mint hogy éljenzett gyakran és futott sokat. Mihelyt az utcatorlatok valamelyikében nagyon meggyűlt a közönség, rájuk eresztették a huszárokat s azok csöndes ügletesben végig söpörték az utcát egyetlen kardlapozás nélkül. A közönség sehol sem szegült ellene a fegyveres erőnek – csak abczugolással adott kifejezést abbéli érzelmeinek, hogy – szeret kiabálni.” *Nemzet*, 1884. jún. 14. E.

⁴⁵⁰ *Függetlenség*, 1884. jún. 14.

István kihirdette az eredményt és jelképesen átadta neki a mandátumot. Matlekovits megköszönte annak a kerületnek a bizalmát, amelyben született és fölnevelkedett, s úgy vélte, hogy nem személye, hanem az elv diadalmaskodott. „A főváros legnagyobb kerülete [...] a szabadelvű párt mellett nyilatkozott.” Rokonszenvesen megbékélésre szólította fel a győztes többséget: „Az alkotmány főelve pedig az, hogy a többség dönt. Ez pedig nem azt jelenti, hogy a kisebbséget tönkre teszi, elnyomja, hanem az, hogy a kisebbséget magához fűzi (Zajos helyeslés.) A kivívott győzelem kötelességévé teszi a többségnek, hogy a kisebbség legyőzött állapotát enyhítse, s kezet nyújtva feléje a legelső alkalomnál, elfelejtsenek minden viszályt, minden keserűséget, hogy jövőre barátokul, egy szívvel és egy lélekkel működhessenek a haza javára. (Hosszú viharos éljenzés.)”⁴⁵¹

Azután eleredt az eső. A nyertes képviselő kocsiját még csapatostul hazakísérték, de végül a zúfolt nap után a tömeg lassacskán szerteoszlott. Csak a kocsmákban ittak még áldomást a győztesek, a vesztesek pedig itt-ott ázottan búslakodtak.

Eötvös nem sokáig reménykedhetett, hogy legalább a veszprémi kerületben megválasztják. Kormánypárti ellenfele, Kissovics József (1818–1885) katolikus főesperes már az előző ciklusban helybeli képviselő volt. A *Függetlenség* cikkírója szerint Kissovics képviselői beszámolójában még ugyancsak kikelt az antiszemitizmus ellen, ám később a küzdelem élesedésekor már hagyta kijátszani Eötvös ellen az eszlári kártyát. Kissovics azonban a beszámolókor valójában még nem számolt azzal, hogy újra kell indulnia.⁴⁵² Sőt először egy helybeli iparosküldöttségnek még azt is megígérte, hogy a mérsékelt ellenzéki fővárosi iparpolitikust, Ráth Károlyt fogja támogatni.⁴⁵³ Mire azonban Ráth támogatást kérő levele Pestről megérkezett, Kissovicsot egy kormánypárti küldöttség rábeszélte az újbóli indulásra.⁴⁵⁴ Pedig a mérsékelt ellenzéki jelölt elnyerte volna a függetlenségek támogatását is.⁴⁵⁵ A függetlenségek által eredetileg kívánt Eötvös Károly először a nagyváradi indulást preferálta, s maga helyett a pártközpont egyetértésével Hegedüs Károlyt ajánlotta Veszprémbe, aki korábban a somlyóvásárhelyi kerület képviselője volt.⁴⁵⁶ Hegedüs azonban némi hezitálás után itt visszalépett, s Eötvös már megkésve szállt ringbe. A voksolás előtt, június 12-én tartott gyűléséről ellentmondó hírek érkeztek. Az *Egyetértés* ugyan lelkes fogadtatásról számolt be, de a *Nemzet* távirata szerint maga Eötvös is kevesellte az éljenzéseket.⁴⁵⁷

Nem mondhatni tehát, hogy szűkebb pátriája lelkesedett Eötvös perbeli diadaláért.

⁴⁵¹ *Nemzet*, 1884. jún. 14. E. Matlekovits egyébként még Mezőkövesden indult, de ott Botlik József mérsékelt ellenzéki jelölttel szemben alulmaradt.

⁴⁵² Kissovics (a sajtóban előforduló számos névváltozat közül ezt az alakot vettük irányadónak) beszámolójában azt mondta, hogy ő ellene szavazott a „zsidók és keresztények közötti házasság” javaslatának, mert „ez a törvény ma nem kell se zsidónak, se kereszténynek; fércmű ez, melynél jobb lenne még az általán kötelező polgári házasság is”. Amit a *Függetlenség* táborra zokon vehetett tőle, az az, hogy ezek után tiltakozott az ellen is, „mintha ő az antiszemitékkel tartana”. VFH, 1884. máj. 10. Kissovics beszámolója. Ekkor azonban még azt tervezte, hogy visszavonul a politikától: „Most íme visszalépek ettől a pályától, mely nekem sok tövist s egészségemre is sok bajt hozott s megvonulok rég elhagyott, alig várt boldog nyugalmas otthonomba.” Uo.

⁴⁵³ Ráth Károly (1838–1902) 1875 és 1881 között Pápa országgyűlési képviselője. *Ipari öntudatunk...* 1943. 119–127.

⁴⁵⁴ VFH, 1884. máj. 31. Választási mozgalmak megyénkben. Hogy az apát a pokolba kívánta a képviselőséget, azt a helyi iparosoknak küldött mentegetőző levele is tanúsítja: „Sajnálkozzanak rajtam; ítéljenek el — csak meg ne vessenek! Én ismét áldozat vagyok.” Uo.

⁴⁵⁵ VFH, 1884. jún. 14. A Veszprémi választás.

⁴⁵⁶ V, 1884. jún. 8. Híreink.

⁴⁵⁷ *Nemzet*, 1884. jún. 13.

Ez abban is megmutatkozott, hogy amikor – állítólag 80 ezer forintért (?) – birtokot vásárolt Mezőszentgyörgyön, a falubeliek egy táblát tűztek a birtok határára, amelyen a földet „Eszlár pusztának” keresztelték el.⁴⁵⁸ Ilyenfajta híradások aztán később is gyakran felmerültek. S a kortesnótákat mintha mindenütt ugyanaz a dalszerző írta volna, Eszlár kisugárzása Eötvöst a Dunántúlra is elkísérte:

„Hej azt mondják, hogy Eszlárról
Követnek jön Eötvös Károly
Jöhet szegény, nem kell nekünk
Kissovits lesz a követünk
Éljen a haza.”⁴⁵⁹

A választást itt is 13-án tartották. A nap történetét másképp adta elő a helyi kormánypárti és az ellenzéki sajtó. A *Veszprém* csak ennyit közölt: „A választás szép rendben folyt egész az utolsó pillanatig, amikor néhány meggondolatlan ember az Eötvös-párt részéről elkezdte a katonaságot kövekkel dobálni, mire a lovasság közbelépett és a zavargókat elzavarta.”⁴⁶⁰ Az ellenzéki *Veszprémi Független Hírlap* sokkal drámaibb eseményekről tudósított: „Az utolsó 10 percben 11 többsége volt Eötvös Károlynak s még 26 Eötvös párti tartalék szavazó volt hátra, kiket éppen egy tömegben vitt a párt a választási bódé felé. Abban a pillanatban a fejevesztett kormánypárt, mely már akkor a főispánt is leszavaztatta, erőszakhoz nyúlt. Huber alezredes oldalmozdulatot tett a vásártér sarkában állott lovassággal, s [...] az alezredes lovassága egyszerre csak nekivágatott az Eötvöspártnak s letiport, összevagdalt akit csak ért, férfit, gyermeket, asszonyt. A sérülések igen súlyosak [...] Míg a dühöngő lovasok vérlázító munkája folyt, addig a kormánypárt hirtelen előteremtett vagy 20 embert, gyorsan leszavaztatta, 10 többségre jutott s mire az Eötvös népe ismét a térre bátorkodott s a tartalék szavazásra mehetett volna, Bezerédj elnök bezárta a szavazást.”⁴⁶¹ Hiába volt minden tiltakozás, fellebbezés, perlekedés, ez maradt a végeredmény. Eötvös számára tehát itt szorosabb versenyben, 773:763 arányban ért vereséggel véget a választás.⁴⁶² A sajtó azonban nem érte be ennyivel: először a helyi függetlenségi lap tette közzé azok neveit, akik Kissovicsra szavaztak.⁴⁶³ Aztán a kormánypárti újság hozta le válaszul a szavazás név szerinti végeredményét: azokat is, akik Eötvösre, azokat is, akik Kissovicsra szavaztak, valamint a távolmaradókat és az elhaltakat egyaránt. Eszerint 268 név (és foglalkozás) voksolt Eötvösre, 386 Kissovicsra.⁴⁶⁴ Az adatsor nyilván nem az egész választókerületre vonatkozott, s ha csak Veszprém-

⁴⁵⁸ Pécsi Figyelő, 1883. szept. 8.

⁴⁵⁹ Függetlenség, 1884. jún. 28. Vidék. A veszprémi kerület.

⁴⁶⁰ V, 1884. jún. 15. Híreink.

⁴⁶¹ VFH, 1884. jún. 14. A Veszprémi választás. Az ellenzéki lap azt is tudni vélte, hogy Kissovics kortesei a vidéken erőteljesen vesztegettek is: „Markó községét úgy vették meg, mint marhákat darabszámba. Használólag járt Hajmáskér, Rátóth, Öskü népe.” Uo.

⁴⁶² Függetlenség, 1884. jún. 14.

⁴⁶³ VFH, 1884. jún. 14. „Örök emlékezet okáért hadd álljanak itt ama veszprémi sunyi embereink nevei, kik suttymóban szavaztak Kisovics úrra az ő határozottan kifejezett óhaja ellenére.” Majd sorszámmal ellátva 393 név következik. Egyesek közülük vastaggal szedve: 76. Neumann Móric, 189. Rozenberg Albert, 232. Fleischmann Henrik, 248. Krausz Ármin, 249. Pillitz Dávid, 258. Rosenthal Nándor, 267. Rothauer Mór, 317. Braun Gyula, [393]. Gscheidt István. Mi tagadás, eléggé sunyi kiszerkesztése ez a kormánypárti zsidó szavazóknak.

⁴⁶⁴ V, 1884. jún. 22. A szavazás. A közlést ez a mondat vezette be: „A közóhajnak teszünk eleget, midőn a

re, mint véljük, akkor is amellet tanúskodik, hogy a városban sokkal nagyobb többsége volt az apátnak annál, hogy az utolsó tíz percben fordult volna javára a szerencse.

Kissovics József azonban mégsem járt jól ezzel a győzelemmel. Nem telt el egy esztendő, s már a temetésére hívtak a harangok. A függetlenségi lap nem mulasztotta el beleszőni nekrológiájába a „múlt évi gyászosvégű véres választás” emlékét, s hozzáfűzte: „annak utóhullámzása az ő lelkületét is oly mélyen érintették, hogy testi baja is ettől a naptól kezdve súlyosbult, mit számtalanszor elpanaszlott”.⁴⁶⁵

A pótválasztáson ismét felvetődött Veszprémben Eötvös jelölése, aki 1884 nyara óta már más felkéréseket is visszautasított, s nem tett egyebet a püspöki város esetében sem.⁴⁶⁶ Ám ez alkalommal nem egészségi állapotára hivatkozott. Politikai hitvallását összefoglaló leveléből kiderül, hogy Veszprém immár ötödik alkalommal kereste meg felkéréssel. Indokait az országos és a helyi politika mezejéről egyaránt sorolta. „Gonosz áramlat uralkodik most a kormány és az országgyűlés döntő köreibben, sőt bizonyos mértékig a közhangulatban is [...] Sikertelen küzdelemhez semmi kedvem. Bizalmam rendületlen a jövőre, erőm se merült ki; de az én teendőm most pihenni és várakozni arra az időre, mely nekem és elvbarátaimnak meghozza vagy eszméink sikerét, vagy a siker érdekében a reményteljes küzdelemnek lehetőségét.” De ha lehet, a helyi okok még súlyosabbak: „Egy év előtt meg volt nevem mellett a többség s akkor a katonai véres erőszakkal tiporták szét a szegény népet, elvbarátaim lelkes táborát. A holtak és sebesültek bosszúlatlanul szenvedtek s a gonosztevőket el nem érte; sőt nem is kereste az igazságszolgáltatás karja. Én a népet ily gyalázatos erőszaknak többé kitenni nem akarom. Nem akarom kitenni a vesztegetésnek sem.” Az igazán realista krédó azonban csak ezután következett: „Én tisztelt választók, akármit beszél a vakhír, szegény ember vagyok. Nehéz mindennapi munkával keresem magam és családom kenyerét s őrzöm birtokom, őseimnek kisdéd örökségét [...] De ha százezreim volnának is: akkor sem mennék olyan vásárra, hol lelkiismeretet és politikai meggyőződést pénzen árulnak. Én népünk érdekében viaskodom, én a 48-iki dicső eszméket és törekvéseket képviselem, én a nép erkölcsi megrontásának tettese lenni nem akarok.”⁴⁶⁷ Így aztán az 1884-es választás szavazási küldöttségének elnökét, dr. Bezerédj Viktort egyhangúlag, ellenjelölt nélkül választották meg országgyűlési képviselőnek. Eötvös pedig a ciklus hátralevő részére visszavonult bejáratott pesti ügyvédi praxisába.

Nála láthatóan jobb viszonyban maradt a politikával kollégája, Horánszky Nándor, aki menet közben lemondott az eszlári védői posztról. Ő simán nyert (immár másodszor) mérsékelt ellenzéki programmal Esztergomban. Nem a lemondás miatt, de az biztosan nem vált hátrányára.⁴⁶⁸

A tisaeszlári ügy indirekt módon befolyásolta a választási eredményeket olyanok

képviselő-választás személyi statisztikáját közöljük.” Innen azonosíthatjuk a függetlenségi közlönyben vastag betűvel kiszerkesztett „kilencek” foglalkozását is: üveges, írnok, cukrász, kereskedő, alkusz, szappanos, bérlő, bérlő, pálinkás.

⁴⁶⁵ VFH, 1885. máj. 9. Kisovits József.

⁴⁶⁶ VFH, 1885. máj. 30. „Az éjt-nappallá tevő örökös munka, a folytonos lázas szellemi harcz, melyet a nemzet közügyeiérti küzdelmében a visszavonással végig vívott – aláasta egészségét s megrendítette azt az életerős férfit, ki az ország politikai fejlődésében vezérlőbogyóval jár elől”

⁴⁶⁷ VFH, 1885. jún. 6. Eötvös Károly: A veszprémi kerület választóíhöz (Litér, 1885. jún. 4.).

⁴⁶⁸ Nemzet, 1884. jún. 14. Horánszky. m. e. : 483; Németh Albert f. 327.

esetében is, akik nem voltak közvetlenül a per szereplői. Témánk szempontjából az 1884-es választások valószínűleg legnagyobb vesztesének Mezei Ernő bizonyult.⁴⁶⁹ Pedig Mezei csak a parlamentben exponálta magát Eszlár ügyében, tudunkkal soha nem is járt a falu közelében. Nevezetes interpellációjában az öreg Voltaire-rel példálózott, aki megvédte a protestáns francia parasztokat, akiket a törvényszék vallási gyilkosság gyanújával üldözött. Mezei a nyíregyházi törvényszéki eljárás visszasságait tette szóvá, s kijelentette, hogy az igazságügy-miniszternek azokat „nem lett volna szabad megengednie, ha magára hamis látszatot nem akart idézni”.⁴⁷⁰ Ez az interpelláció, Mezei emlékei szerint, még Tisza Kálmánt is kibillentette szokott flegmájából, s „akkorában erősen bigeő lábával nagyot lendült ki a Ház közepére és három lépésnyire [...] mereven megállva hallgatta” a szónokot.⁴⁷¹ De nemcsak a kormányfő figyelt feszülten, nagyon érdekes, ahogy Mezei felidézi, hogyan próbálták saját párttársai (Polónyi Géza, Mocsáry Lajos, ez utóbbi akkor a függetlenségi párt elnöke volt) lebeszélni az interpelláció elmondásától. Az is nyomaszthatta, hogy az Országos Izraelita Iroda vezetőségének is az volt a véleménye, hogy „a zsidók védelmét teljesen a keresztény képviselőtársakra kell hagyni”. De ő makacs függetlenségi volt, s rájuk sem hallgatott. Mint fanyarul megjegyezte: „én lényemnek zsidó vonatkozásait illetőleg eleve sebezhetetlen bőrűnek, tompult fülemtől ólmossá vált jobb sarkomig a Styx folyóba mártottnak éreztem magam.”⁴⁷² Ám a legmeglepőbb számára minden bizonnyal az lehetett, hogy interpellációjának elmondása után párttársa, Ónody Géza, „kit általában a tisztaeszleli hercehurca főintrikusának tartottak, meghatva szorongatta” a kezét. Akár hogy is történt, utólag ide vezette vissza, hogy elvesztette „a Styxből merített immunitását” „minden agitációs orvmerénylet ellen”. „Mert egyszerre éreznem kellett Achilleus-sarkomat, amely hasgató felsajdulásaival felette tántorgóvá torzította járásomat jó szándékokkal kövezett közpályámon — és éppen a hazug zsidó szolidaritás elemhányt omlatag rögeivel gyorsan el is buktatott azon.”⁴⁷³

A politikuspálya vége úgy kezdődött, hogy a függetlenségiak a miskolci déli választókerületben, amelynek Mezei 1881 óta a képviselője volt, nem akarták őt újra jelölni. Mocsáry Lajos pártelnök utazott le közvetíteni, de a helyiek inkább Molnár Bertalan megyei első aljegyzőt szerették volna követül.⁴⁷⁴ Újabb intő jelként a csizmadia ipartársulat, mely addig boldogan adta oda áruszínjét a függetlenségi gyűlések céljára, most „megtagadta Mezeitől”, hogy képviselői beszámolóját ott tarthassa.⁴⁷⁵ Mezei a főváros segítségével mégis megszerezte az induláshoz szükséges támogatást, ám végül a szabadelvű Vadnay Károllyal szemben veszített (340:196). A választási eredmény leginkább fájó pontja az *Egyenlőség* cikkírója számára abban mutatkozott meg, hogy „Mezei Ernő bukását a miskolci déli kerületben első sorban a zsidó választók okozták. Nemcsak hogy nagyobb ré-

⁴⁶⁹ Mezei (1875-ig Grünfeld) Ernő (Sátoralja-újhely, 1851– Budapest, 1932) Előbb az *Ellenőr*, majd az *Egyetértés* főmunkatársa. Szinnyei VIII. 1902. 1193–1194; Gulyás, XVIII. 1999. 888–889.

⁴⁷⁰ KN, VII. 87–91. (1882. nov. 15.) Pauler Tivadar azzal indokolta naplójában, hogy csaknem két hétig húzta az időt, „kereste az alkalmat” a kérdések megválaszolására, hogy készült „bevégni Szalay ellentétes irányú interpellációját”. Pauler: Napi jegyzetek. OSzK Kt Quart. Hung. 2611/II. (1882. nov. 15.).

⁴⁷¹ Mezei, 1929/30. 197.

⁴⁷² Mezei, 1929/30. 195–196. Mezei „veleszületett nagyothallására” utal. Uo. 193.

⁴⁷³ Mezei, 1929/30. 198.

⁴⁷⁴ *Függetlenség*, 1884. máj. 5. A lap szerint nem az említett novemberi interpellációt nem bocsátották meg neki, hanem azt az országgyűlési kijelentését, miszerint „menjen a keresztény polgárság Jeruzsálembe, ha nem tetszik neki a zsidó”. Uo.

⁴⁷⁵ *Függetlenség*, 1884. máj. 11.

szők szavazott ellene, de zsidók játszták az ellene folytatott korteskedésben a főszerepeket.”⁴⁷⁶ Nem állítjuk, hogy nem próbálkozott még másutt, de ez a bukás képviselői karrierje végét is jelentette, az *Egyetértés*nek viszont mindvégig vezércikkírója maradt.

A végeredmény

A választási eredményeket a különböző pártok a saját szájuk íze szerint értékelték. A győztes kormánypárt elsősorban saját többsége szempontjából, s az június 16-ától egyértelműen biztosítva lenni látszott.

VII/10. TÁBLÁZAT ● Az 1884-es országgyűlési választások eredményei, napról napra

Választási nap	Választókerület		Mandátumok száma		
	Megtartott választás	Érvényes eredmény	Szabadelvű	Egyéb	Többség
1884. 06. 13	194	180	106	74	32
1884. 06. 14	272	258	146	112	34
1884. 06. 15	303	292	159	133	26
1884. 06. 16	365	351	201	150	51
1884. 06. 17	379	372	211	161	50
1884. 06. 18	399	393	223	170	57
1884. 06. 19	403	397	227	170	57
1884. 06. 21	406	399	227	172	55
1884. 06. 22	413	406	230	176	54

Forrás: MOL K 148 BM Eln. 92. cs. 1884. III. A. 3166. f. 52–60.

A *Függetlenség* tudomásul vette a vereséget. Úgy fogta fel, hogy „a szabadelvű párt, mint nagy többséggel bíró kompakt párt került ki a választásokból. Tisza Kálmán és főispánjai megmutatták, hogy képesek az ország túlnyomó ellenzéki hangulata dacára is egész légióját megválasztani a mamelukoknak.”⁴⁷⁷ A *12 Röpirat* is úgy látta, hogy „az ütközet lezajlott, s belőle az antiszemita párt se megtörve, se megfogyva, de sőt ellenkezőleg, számban megerősödve s tekintélyben, erőben megnőve került ki”.⁴⁷⁸ Az *Egyetértés* a megválasztott képviselők névsorán végigtekintve részletesebb mérleget állított össze. Az Antiszemita párt öt helyet hódított el függetlenségiektől (Pincehely, Abony, Tapolca, Fülöpszállás, Orosháza), hármat a kormánypárttól (Szakcs, Szenice, Csongrád) és szintén hármat a mérsékelt ellenzékiektől (Verbó, Csurgó, Zúrány), s közben mindössze egyet veszített (Makó).⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ *Egyenlőség*, 1884. júl. 6. 6. Amicus: Mezei Ernő bukása. A szerző megállapítja, hogy „a zsidók országszerte általában a kormánypárti jelölteket támogatták”. Mezei lett volna az ellenzék egyetlen izraelita vallású tagja. Uo.

⁴⁷⁷ *Függetlenség*, 1884. jún. 22. Jön a reakció.

⁴⁷⁸ *12 Röpirat*, 1884. jún. 15–20. 275–276. A választási csata után. Eszerint a kormánypárt kevesebb, a habarékpárt 1-2-vel több mandátumot szerzett, „az antiszemita párt majdnem megháromszorozta” képviselői számát. Pedig kampánycélokra mindössze 600–700 forint állt a párt rendelkezésére. Uo. 278.

⁴⁷⁹ *Egyetértés*, 1884. jún. 24. A Csongrádon nyertesnek kikiáltott Csátár Zsigmond, aki Verhovaynak József-városban, sőt Cegléden is egyik főkortese volt, végül mégsem kapta meg ezt a mandátumot. Kubinszky, 1976. 213.

Választási ribilliók

Ami pedig a választásokkal együtt járó zavargásokat illeti, azok nem ott törték ki, ahol az eszlári ügy érintettjei révén esetleg várhatóan tűnt volna. Pedig a már említett márciusi ceglédi ribillió másutt is modellként szolgált. Május 22-én gróf Apponyi Albert jászberényi képviselői beszámolójakor a piacon felállított szószéket felhergelt tömeg vette körül, s nem engedte a képviselőt szóhoz jutni. Egy ügyvédírnok már előző este azzal fenyegetőzött, hogy másnap „az fog történni, ami Cegléden történt Ugron Gáborral”. A köveket dobáló tömeget végül a csendőrségnek és katonaságnak együttes erővel kellett szétoszlatni, s számos letartóztatásra is sor került, de sebesülésekről csak a megtámadottak soraiban van tudomásunk.⁴⁸⁰

Az egyik legsúlyosabb összetűzés a választási előkészületek időszakában Csíkban robbant ki. Itt azonban nem mutatkoztak antiszemita motívumok a háttérben. A függetlenségi pártiak június 2-án Gyergyószentmiklósról a választási gyűlésről hazafelé be akartak térni Gyergyóalfaluba, hogy ott is elmondhassák a kortesbeszédeket, de kődobálás fogadta őket. A helyszínen tartózkodó csendőrök, akik eredetileg biztosítani akarták a függetlenségi bevonulását, egyszeriben a konfliktus középpontjába kerültek. A kiabálásokból az is kiderült, hogy itt már korábbi választásokkor is felforrósodott a hangulat. Szó szót, kő követ követett, s végül az őrmester háromszor tüzet vezényelt. A csendőrök közül ketten súlyosan, hárman könnyebben megsebesültek, a védekezve lázongó helybeliek közül pedig három ember meghalt, kilenc súlyosan, tizenkettő pedig könnyebben sérült, köztük nők és gyerekek is. Végül csak a kivezényelt katonaság tudott rendet teremteni. A környék forrongó hangulatára jellemző, hogy Gyergyóremetén előző nap délután tört ki zavargás, ahol a „független” pártiak előbb a zárt udvarokból az utcán levő „szabadelvű pártiakat” dobálták meg kővel, ami azonnal hasonló heveségű kőzápor formájában talált viszonzásra. Végül a mintegy 400 főre tehető tömeg a helybeli örmények házai ellen fordult, akik „mellesleg” a kormánypárt hívei voltak.⁴⁸¹ Ez a történet ugyan látványosan távol esik az eszlári ügytől, mégis áttételesen jellemző reakciókat tár elénk.

Nyilván a véres kezdeteknek is szerepük volt abban, hogy a belügyminiszter június 3-án egyidejűleg utasította a honvédelmi minisztert, a főispánokat, a főváros főpolgármesterét és a fiúmei kormányzót, hogy a választások alatt, illetve „választási izgalmak miatt” az „azt megelőző napokon” biztosítsák a szükséges katonai „segédletet”.⁴⁸²

Eközben június 8-án a dunapataji kerületben, Vadkerten Gajáry Ödön kormánypárti jelöltre s híveire zúdított kőzápor a felheccelt tömeg. Az őt védeni próbáló szolgabíróra már botokkal, vasvillákkal támadtak. Alig tudtak előlük elmenekülni. Ugyancsak a választási kampány finisében, június 8-án Makón fojtották bele a szót a kormánypárti Tanárky Gedeon államtitkárra a függetlenségi érzelmekre apelláló antiszemita rendezavarok. Itt is nyílt összecsapásra került sor a tüntetők és a csendőrség között.⁴⁸³

⁴⁸⁰ MOL K 148 92. cs. 1884. III. A. t. 2402. 6. Muharay Sándor rendőrkapitány jelentése (Jászberény, 1884. máj. 23.). Az alispán és a rendőrkapitány jelentései a Kőpincze nevű városi kocsmá előtt gyülekező csoportot „a közjogi ellenzék jelvényét képező vörös tollak” révén a ’48-asokkal azonosította, s nincsen szó antiszemita jelszavaktól. Hajdú Sándor alispán – BM. (Szolnok, 1884. máj. 24.) Uo. 3.

⁴⁸¹ MOL K 149 8. d. 6. t. 1884. 731 res. (tényvázlat) 11; K 148 92. cs. 1884. III. A. t. 2552. Csík vármegye alispánja helyett főjegyző – ME–BM. (Csíkszereda, 1884. jún. 6.) A gyergyói örményekről lásd Tarisznyás, 1982.

⁴⁸² K 148 92. cs. 1884. III. A. t. 2620.

⁴⁸³ MOL K 149 8. d. 6. t. 1884. 731 res. 4–5. A képviselői mozgalmak alkalmából az ország területén előfordult nagyobb méretű kihágásokról szerkesztett tényvázlat. (1884. jún. 11.) Lásd még Kubinszky, 1976. 200–203.

A *Függetlenség* igyekezett az összecsapásokért a felelősséget a kormányra hárítani: „Izgalmas napok voltak ezek. Hallatlan erőfeszítésekkel, vérlázító brutalitásokkal, vesztegetésekkel nyomta el a kormány az ország ellenzéki hangulatát. A képviselőházat váratlanul gyorsan bezáratta és olyan rövid időre tűzte ki a választásokat, hogy az ellenzék szervezkedni ne bírjon. Neki ott volt óriási apparátus a főispántól le az utolsó bakterig, mind a kormány fizetett lelkesedésének szolgálatában fáradozott. A hatóságok valamennyien a legerőszakosabb úton-módon, a legszemérmetlenebb agitációval feleltek meg a kormány parancsának.”⁴⁸⁴ A felelősségáthárítás azonban valójában az atrocitásokkal való fenyegetőzés álcázása volt: „majd lesz gondunk, hogy a nép szemét felnyissuk. A zsidóknak és kormányának köszönettel kellene venni az antiszemitizmust, mely törvényes határok közt tartja az izzó lávafolyamot. Ha mi szabadjára hagyónk a mozgalmat, keserű napok virradnának a zsidókra. A népítélet igazságot szolgáltatna a zsarolók, a csalók, uzsorások és azok barátai fölött. A közszabadság és a törvény nevében tiltakozunk a választási jog korlátozása, a kormánynak ellenünk fordított erőszaka ellen. A felelősséget reájuk hárítjuk, ha az eddigi véres jelenteknek folytatása lenne.”⁴⁸⁵

A választási eredmények hatásaként már csak Szentendrén tudunk antiszemita felhangú zavargásokról, ahol az állítólag nagy összegekkel vesztegető kormánypárti Krausz Lajos győzelmét torolták meg az éjszakai ablakbeverők.⁴⁸⁶ Az eset jogtörténeti vonatkozásai a szakirodalomból is ismertek.⁴⁸⁷ Az országgyűlési vizsgálat levéltári anyagából azonban egyértelműen kiderül, hogy mennyire sok ága volt ennek a történetnek.⁴⁸⁸ Ezek ismertetése azonban végképp szétfeszítené munkánk kereteit. Meg kell elégednünk itt azzal, hogy jelezzük: már a választási kampányban is felszínre került az antiszemita motívum, amikor a zsámbéki választói gyűlésen a r. kat. káplán felszólalt a Krauszt ajánló koronauradalmi gazdatiszt ellen, mert szerinte Krausz csak „az izreliták érdekeit fogja képviselni”.⁴⁸⁹ De maga a választás sem múlt el erőszak nélkül.⁴⁹⁰ Végző soron a vizsgálatból sok mindent megérthetünk a korabeli választási gyakorlat rejtett finomságairól, többek között azt, hogy a választók között pénz osztogatása csak akkor számított vesztegetésnek, ha bizonyítható volt, hogy az illető eredetileg másra akart szavazni, mint az összeg átvétele után. Hozzá tartozik a szentendrei ügyhöz, hogy Krausz Mayer⁴⁹¹ idősebb fiának ellenfele a szerb Luppa Péter, bár nemzetiségi képviselőnek számított, valójában szintén kormánypárti volt, tehát az antiszemita felhangokkal folyó választási küzdelem valójában két szabadelvű jelölt csatáját jelentette.

* * *

⁴⁸⁴ *Függetlenség*, 1884. jún. 13. Az ütközet előtt.

⁴⁸⁵ Uo.

⁴⁸⁶ F, 1884. júl. 12. A lázadási hajcsa és eredményei című cikkben Endrei Győző: A szent-endrei lázadás olvasói levele is elismeri, bár bagatellizálni igyekszik az ablakbeverések tényét.

⁴⁸⁷ Ruszoly, 1980. 159–161.

⁴⁸⁸ K 2 145. cs. 1884–1887. 267/464.

⁴⁸⁹ K 2 145. cs. 1884–1887. 267/464. Back Gusztáv 27. éves mőzesvallású kereskedő tanuvallomása, Bp. 1884. nov. 12.

⁴⁹⁰ Csanády István kir. járásbíró és társai nyilatkozata szerint „a választás reggelén a Szentendrén összegyűlt nagy tömeg csöcselék a város határát minden felől ellepve, a Krausz Lajos képviselőjelölt jelvényeivel a választásra beérkező választókat ocsmány és sértő szavakkal, gúnyos lármával és életveszélyes kódobálásokkal fogadta, kísérte és kergette [...] A jelvényeiket K. L. választói kalapjáról letépték, a tollakat szélnek eresztették vagy kutya farkára kötötték, a zászlókat pedig összetépve és földre tiporva majd rongyokba szétszaggatva szélnek eresztették.” Ilyen körülmények között sikerült 43 szótöbbséggel Krauszt képviselőnek választani. K 2 145. cs. 1884–1887. 267/464. Nyilatkozat, Szentendre, 1884. okt. 12.

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy a választási előkészületek (népgyűlések, programbeszéd) jóval nagyobb számú népességet mobilizáltak, mint a szoros értelemben vett választójoggal bírók. S ezúttal nemcsak a szokásos közjogi ellenzéki törésvonalon éleződtek ki a feszültségek, hanem az antiszemita mozgalom minden rosszban zsidót láttató toposzai is fokozott részvételre ösztönöztek. A *Függetlenség* olvasói számára az erzsébetvárosi választói gyűlés egyszerűen csak „saktergyülekezet” volt, a ’48-as függetlenségi riválisokat minden további nélkül „sakterpártként”, az *Egyetértést* „sakterlapként” aposztrofálták. Ezzel a retorikával újabb és újabb csoportokat lehetett ugyan megszólítani, de elidegeníteni is. Ám a kormányapparátus által levezényelt nyílt választások körülményei között az utcafront előnye kevés helyen volt a szavazóbódék mandátumaira váltható. Nem úgy állt az összefüggés, hogy ahol antiszemitát választottak, ott nem tör ki zavargás, hanem inkább fordítva, ahol komolyabb utcai rendbontásokra került sor, ott ez is elriasztóan hatott a kétségtelenül többségében rendpárti választópolgárokra. Ebben az értelemben az eséllyel bíró antiszemitáknak is az volt az érdekük, hogy a törvényesség keretei között folyhassanak a választás eseményei. Hogy közben ilyenkor a morális korlátok fellazultak, az sem csak a propaganda, de nem is csak az etetés-ítatás következménye volt, hanem az alkalmilag politikailag aktivizálódó választójogon kívül rekedtek színrelépésének is betudható. Útjuk azonban legfeljebb a szavazóhelyiségek bejáratáig vezethetett. Ott belül és a Sándor utcában Tisza Kálmán hegemón többpártrendszerű parlamentáris rezsimje szilárdan tartotta magát.⁴⁹²

A nemzetközi porond

A tisztaeszlári üggyel, a közép-kelet-európai vérvádesetekkel, tágabban a politikai antiszemitizmussal, a mozgalommal és a kollektív erőszakkal foglalkozó munkák azzal a fejezettel szoktak kezdődni, amelyikbe most a mi elemzésünk nemzetközi kitekintése torkollik. S ez aligha véletlen.

Az antiszemitizmus történetéről szóló irodalom ugyanis abból az axiómából indul ki, hogy a 19. század második felében, utolsó harmadában a régi típusú, vallási alapozású antijudaizmus helyébe Európa-szerte, mint az emancipációs folyamat mellékterméke, felvilágosult észjárás számára meglehetősen bizarr módon a politikai antiszemitizmus lépett. Hogy ez fogalomtörténetileg térben és időben is elhelyezhető legyen, az 1879-es kulcsévet és a Német Birodalmat szokás említeni. Ekkor „konstruálja meg” ugyanis a mozgalom meglehetősen pesszimista „pátriarchája”, a vélhetően zsidó apától származó újságíró és ideológus, aki maga is négy házasságából háromszor zsidó nőt vett feleségül, Wilhelm Marr (1819–1904) az antiszemitizmus szót. Ehhez persze előfeltételként a „szemitizmus” szekuláris fogalmának már létre kellett jönnie, ami hamarosan maga után vonja ellenpárja, a „filoszemitizmus” megszületését is.⁴⁹³ 1879 persze Németországban

⁴⁹¹ Klement, 2004. 166–180. Krausz Lajos (1843–1905) apja 1882-ben kapott a családtagokkal együtt megyei prédikátummal nemesi címet.

⁴⁹² Szabó Dániel, 1999. 141.

⁴⁹³ Rürup, 1985. 49–61. (Az eredetileg a *Geschichtliche Grundbegriffe* című vállalkozásban megjelent fogalomtörténeti tanulmányrész társszerzője Thomas Nipperday); Heil, 1997; Lindemann, 1997.

sem csak Marr neologizmusának éve, hiszen ebben az évben tartotta Berlinben a lutheránus udvari káplán, Adolf Stoecker (1835–1909) első, a zsidóellenességet népgyűléseken politikailag instrumentalizáló beszédét, bár pártját hangsúlyozottan Keresztény-szociális Munkáspártként szervezte meg (a 'munkás' jelző azonban már 1881-ban lekopott az elnevezésről). Sőt ekkor indult Heinrich von Treitschke (1834–1896) professzor írásaival a berlini antiszemitizmus-vita, amelynek kiobbantója ugyan sohasem tekintette magát antiszemitának, mégis sokat tett az irányzat középosztálybeli szalonképessé tételéért.⁴⁹⁴ Voltak természetesen olyan a szellemi erjesztéshez jócskán hozzájáruló személyiségek, mint például a német katolikus teológus August Rohling (1839–1931), akinek első kiadásban 1871-ben megjelent *Die Talmudjude* című művére nemcsak a német, hanem a magyar antiszemiták is lépten-nyomon hivatkoztak az eszlári ügy idején. Vagy a berlini egyetemről eltávolított vak szocialista filozófus-nemzetgazdász, Eugen Dühring (1833–1921), akinek antikapitalizmusa és antiklerikalizmusa „tudományosan” alátámasztotta faji antiszemitizmusát. Ilyenfajta „mélyebb” alapozás nélkül nehezen lenne felfogható, amit Reinhard Rürip fogalmazott meg legtisztábban az antiszemitizmus szó születéséről: „a fogalmat nem határozták meg és nem értelmezték, a gyakorlatban azonban mégis mindenki számára érthető volt.”⁴⁹⁵ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az idézett fogalomtörténeti elemzés is szkeptikusan szólt arról, hogy vajon lehetséges-e steril határvonalat húzni a „rég” antijudaizmus és a „modern” antiszemitizmus között.⁴⁹⁶ A későbbi viták is azt erősítik meg, hogy már csak azért sem könnyű cezúrát vonni, mert a fogalmi elkülönítés pártján állók is, más- és máshová teszik a váltás időpontját (van, aki a 19. század első felére, mások a reformáció korára, de akad, aki egészen a késő antikvitásig tolja vissza).⁴⁹⁷

A kérdés körül fel-fellángoló vitában, különösen német kontextusban, állandóan ott vibrál a kontinuitás/diszkontinuitás problémája. Egyrészt, hogy mennyiben mutatható ki folytonosság a középkori és modern zsidóellenesség között, másrészt, hogy magyarázható-e és miként a náci népiítés a 19. századvégi előzményekből. Hogyan függ össze és mégis miért más, ha az a jelszó visszhangzik az utcán (s az sem mindegy, hogy előszóban vagy röplapokon), hogy „üsd a zsidót”, mint ha az harsan fel, hogy „üsd *agyon* a zsidót”. Nem is beszélve arról, ha egyénileg vagy tömegesen meg is teszik azt.⁴⁹⁸ Miközben a császári és náci Németországot elválasztó határvonal mind markánsabban hangsúlyozódik, a 19. század első és második fele közötti különbséget a történetírás ma sokkal árnyaltabban láttatja, mint korábban. Akár úgy, hogy az emancipációs politika felszíni diszkontinuitása mögött a mélyebb mentalitástörténeti folytonosság bemutatását nem tévesztik szem elől.⁴⁹⁹ Ám az sem közömbös, hogy a zsidókkal kapcsolatos sztereotípiák vagy a zsidókkal szembeni intézkedések mentén véljük-e megtalálni a kontinuitás szálait.⁵⁰⁰

S ezen a ponton már a tartalmi és szervezeti kérdések sűrűjében járunk. Hiszen olyan

⁴⁹⁴ A német antiszemitizmus fő figuráiról máig alapvető Pulzer, 1964. 49–61; 88–102.

⁴⁹⁵ Rürip & Nipperday, 1985. 53.

⁴⁹⁶ Rürip, 1985. 61.

⁴⁹⁷ Vö. Heil, 1997. 104–110. Ahogy Heil fogalmaz: tartalmilag mind az antijudaizmus, mind az antiszemitizmus „magukat tekintve világos kontúrokkal rendelkező”, a szegélyen azonban elmosódott és ellentmondásokat megengedő kirekesztő rendszer, „hasonlóak a struktúrában, de különbözőek az előfeltevésekben, a célokban és az eredményben (ideológiában)”. Uo. 108.

⁴⁹⁸ Volkov, 2000. 57, 73–75; Smith, 2008.

⁴⁹⁹ Berding, 1998. 87; 91.

⁵⁰⁰ Niewyk, 1990. 368.

keresztény vallásos tartalmak, mint például a húsvéthoz kötődő vérvádhiedelem, középkori és modern közegben vajon ugyanannak a jelenségnek a megnyilvánulása-e? Vajon csak a történelmi kontextus változott meg, vagy maguk az előítéletek is? Vajon mennyivel visz közelebb bennünket a vallásos, a gazdasági, a politikai és a kulturális antiszemitizmus megkülönböztetése egy kíváncsi tipológia megalkotásához?⁵⁰¹ Vagy az antiszemita programok elemzése alapján érdemesebb egy „integráló”, egy „szegregáló”, valamint egy „exkluzionista” („kirekesztő”) irányzatról beszélni, ahol az első a teljes nemzeti beolvadást, a második az emancipáció visszavételét és a társadalmon belüli szegregációt, a harmadik pedig a teljes kizárást – az elüldözéstől a kitelepítésen át a megsemmisítésig – foglalja magában. Ebből a látószögből olyan tudattartalmakat, mint a faji alapú rasszizmus vízvázalóvá tenni az egyes irányzatok között csak korlátok között bizonyul használhatónak.⁵⁰² Egyrészt mert a fajgondolat eredeti kiötlői nem tudhatták, hogy eszméik hová „fajulnak”.⁵⁰³ Másrészt pedig a faj fogalmának két változata létezett, egy „genealógiai” és egy „antropológiai”, amelyek ugyan hatottak egymásra, de mégsem tekinthetők azonosnak.⁵⁰⁴ Politikatörténetileg fontos szempont lehet viszont, hogy az antiszemitizmus önálló pártként vagy pártok feletti gyűjtőmozgalomként próbál-e megszerveződni a politikai arénában.⁵⁰⁵

A „modern” antiszemitizmus azonban természetesen nem 1879-ben és nem pusztán Németországban gyökerezett. A nemzetközi összefüggések már a kortársakat is élenken foglalkoztatták.

S itt most konkrét tárgyunknál maradva gondolhatunk a világszerte megjelent újságcikkek garmadára s a tudósítók Nyíregyházára delegált hadára... A német lapokat, különösen a *Berliner Ostend-Zeitung*ot lovag Marcziányi György, Ónody brosúrájának későbbi fordítója már 1882 nyarán rendszeres tudósításokkal látta el az eszlári ügyről. A drezdai *Deutsche Reform* már kezdettől fogva így kommentálta az eseményeket: „Ha, ami fölött nem kételkedünk, a bírói vizsgálat a vád teljes helyességét igazolni fogja, akkor ez a népfaj alighanem utolján uzsoráskodott közöttünk: mert ha tényleg megállapítatik az, hogy – elég lesz ez az egyetlen eset is, – a zsidók egy keresztény gyermeket rituális célra lemészároltak, úgy ezen hallatlan gaztettet kell hogy azonnal kövesse s követni is fogja a zsidóknak Európa valamennyi államából való kiutasítása. A föld semmi hatalma, még a legzsídóbarátabb kormány se lesz többé képes »kedvenceit« még továbbra is »conserválni«.”⁵⁰⁶

Természetesen nem csak az antiszemita sajtó érdeklődött élenken a nyomozás körülményei iránt. Lipnitzky, a prágai *Politik* szerkesztője még 1882 nyarán ellátogatott Eszlár-ra, hogy a helyszínről tudósítson. Cikke végül a krakkói *Czasban* jelent meg, de a *Pester Lloyd* és az *Ungarische Israelit* is gyorsan utánközölte. Az ügy pikantériája, hogy a szerkesztő „természetesen” Ónodyt is meglátogatta, és meglehetősen élesen exponált képet rajzol az udvarházról és birtokosáról. Ónody ugyan lépten-nyomon feltette neki a kérdést, hogy az általa vendégül látott újságíró vajon antiszemita vagy filoszemita, ám Lipnitzky nem

⁵⁰¹ Rürup, 1985. 65.

⁵⁰² Niewyk, 1990. Ehhez a triádhhoz részben illeszkedően Stefan Breuer „mérsékelt”, „radikális”, valamint „paranoid” megkülönböztetést javasol. Breuer, 2001. 327–355.

⁵⁰³ Lásd ehhez adalékul Stephan Gould tanulságos fejtegetését Darwinról: Gould, 1999. 372–382.

⁵⁰⁴ Heil, 1997. 104.

⁵⁰⁵ Rürup & Nipperday, 1985. 57.

⁵⁰⁶ A zsidó harcterréről. – Havi szemle. – 12 *Röpirat*, II. évf. 10. füzet. 1882. júl. 15. 18.

nyilatkozott, mint később írta, nem hiszi, hogy aki az igazságot kutatja, annak egyik vagy másik oldalhoz kell tartoznia.⁵⁰⁷ Ónody olyannyira zokon vette, hogy lépre ment, hogy miközben a *Czas* zsidólapnak nyilvánítja, közleményt jelentetett meg, amelyben azt ígérte, hogy a hazugságokat majd eljövendő brosúrájában megcáfolja.⁵⁰⁸

Láthatóan a nemzetközi sajtó is belekényszerült abba a kiélezett kétpólusú mentális világrendbe, amelyet az antiszemita igyekezetek megteremteni. Négy német sajtótermék vizsgálata legalábbis ezt igazolja. S bár a hírek magva a helyszínről küldött táviratokon kívül már olyan információforrásokból származott, mint a Wolff-féle hírügynökség, a sajtóban közölt tények már eleve az orgánus szemüvegén keresztül váltak láthatóvá. Ami az egyik oldalon az igazság nyilvánosságra hozatala, az a másikon blamázs a képviselőházban (Ónody beszéde 1882 májusában), ami emitt az ártatlan vádlottak jogos felmentése, az amott a „fatális zsidó befolyás eredménye a korrupt magyar bírósági rendszerre” (az ítélet).⁵⁰⁹ Mivel a tendencia az – mint láttuk Bonyhád Perczel, az ideáltipikus magyar antiszemita olvasó kivágatgyűjteménye esetében –, hogy mindenki egyre inkább csak úgy mond a „saját lapját” olvassa, a másik oldal érveinek még megismerése sincs kilátásban. Ha jól értjük a frontlogikát, tulajdonképpen ez is a cél. Ebből a szempontból természetesen az sem mindegy, hogy az olvasó az ortodox vagy a reformpárti zsidó orgánusokból merít. Jó példa erre Scharf Móric visszaemlékezése, aki nyilván nem véletlenül a mainzi *Israelit* segítségével igyekezett felfrissíteni memóriáját, bár az is hozzátartozik a dologhoz, hogy az emlékirat később az *Egyenlőség*ben jelent meg.⁵¹⁰

A nemzetközi híráram áttekintésekor természetesen olyan mértékadó feldolgozó-sokról sem feldkezhetünk meg, mint a helyszínről tudósító és már idézett Paul Nathan (1857–1927) munkája.⁵¹¹

„KIREKESZTŐ ERŐSZAK”: VÉRVÁD, KRAVALL, POGROM

Egy ilyen internacionális politika- és eszmetörténeti keretben a történeti előzményeket, rituálékat hullámszerűen fel-felelevenítő szellemi-politikai áramlathoz mintegy ráadás-ként csatlakozó közép-kelet-európai vérvádhistóriák és századvégi-századfordulós kravallok, pogromok legfeljebb az extremitások, a kilengések illusztrációjaként jelennek meg.⁵¹²

Első látásra a dolog már csak azért is meglehetősen egyértelműnek látszott, hiszen az antiszemitizmus nemzetközi története mögül általában felsejlik valamifajta összeesküvés-elméleti háttér mint elsődleges kontextus, csak fel kell mutatni a mozgalom terjedésének, terjesztésének kulcsszereplőit, kommunikációs csatornáit, mentális tartal-

⁵⁰⁷ Der *Czas* über den Eszlärer Prozeß, *Der Ungarische Israelit*, 1882. nov. 2. [Eredetileg: *PL*, 1882. okt. 22.]

⁵⁰⁸ *PL*, 1882. okt. 23. Itt a *Czas* „ein galizisches, gewissen Interessen dienenden Organ”-ként szerepel, a *Függetlenség* ezt már úgy adja vissza, hogy a lap a „lengyel zsidók orgánuma”. F. 1882. okt. 23. A brosúra azonban semmit sem cáfol, előbb elismerően megbélyegez: „cikksorozata egy mestermű a legjavából, mit csak talmudmorál maliciájával keresztény elme teremthetett”. Majd megelégedve a korábban ígért cáfolatról úgy nyilatkozik, hogy a további fejtegetéseket „mint kritikán alóli dolgokat ezúttal Lipnitszki úr kegyes engedelmével bátrak leszünk figyelemre sem méltatni”. Ónody, 1883. 242–243.

⁵⁰⁹ Forstmann, 2006. A szerző az antiszemita szerint a „zsidók által inspirált” *Frankfurter Zeitung*, két magát expressis verbis zsidólapnak valló hetilap (a Mainzban kiadott *Der Israelit. Ein Zentralorgan für das orthodoxe Judentum*; valamint az inkább a liberálisokhoz közelálló lipcsei *Allgemeine Zeitung des Judentums*) és a Kassalban megjelenő *Reichsgeldmonopol* mint antiszemita hetilap írásait tekintette át.

⁵¹⁰ Scharf Móric: Emlékeim a tiszaszlári pörből. *Egyenlőség*, 1927. szept. 17. 5. „A Mainzban megjelenő *Israelit* című lap 1883-as évfolyamában azt olvastam...”

⁵¹¹ Nathan, 1892. Az eszlári ügyről írott könyve évében a xanteni ügyről is megjelentetett egy elemzést.

⁵¹² Klier–Lambroza, 1992; Kende, 1995; Hoffmann–Bergmann–Smith, 2002.

mait stb. Kell ehhez természetesen némi társadalomtörténeti „beágyazás” is, amely a kapitalizmus térhódításáról, a zsidóság abban játszott szerepéről, a közben felhalmozódott társadalmi feszültségekről szól. A „zsidókérdésről” mint a társadalmi konfliktusok „elte-reléséről”, hamis tudati vágányokra állításáról. Az is kézenfekvőnek tűnt, hogy a század utolsó negyedének antiszemita konjunktúráját az 1873 és 1896 közötti nagy gazdasági depresszió fordított tükrében mutassák be. S bár Hans Rosenberg inkább csak illusztrációként idézte a tézist, mely szerint „az antiszemitizmus akkor erősödött, amikor a rész-vényárfolyam esett”, könnyen a fejére lehetett olvasni, hogy 1878–1881-ben, amikor az antiszemita hullám először tetőzött, már eltávolodva 1873-tól, éppen gazdasági fellendülés volt tapasztalható.⁵¹³ A rövid és hosszú konjunktúra idősíkainak összehangolása ugyanúgy problematikusnak bizonyult, mint a térbeli dimenzió felfejtése.

Okkal vetődött fel a kérdés, hogyan illeszthető az általunk eddig elsősorban alkalmazott társadalomtörténeti megközelítés mikrolátásögeihez egy ilyen felülnézeti nemzetközi horizont. Szarkasztikusan fogalmazva: kiemelhető-e – münchausenes nagyot mondani akarás nélkül – a nyíregyházi per országosnál is szélesebb visszhangot, kollektív erőszakhullámot kiváltó ügye a lokális história eszlári mocsarából, s ha igen, hogyan? Már a különböző városi ribilliók vizsgálatánál is az tűnt a legnehezebbnek, hogy megtalálják a szervezőket, az egyes színterek közötti közvetítőket. S vajon hány-szoros transzmutációra képes egy mozgalom, mekkora háló tartja össze a csomópontokat, és meddig mehet el, mekkora feszítavokat bír áthidalni a léptékváltás?

A mi látásögeinkből nézve eleve multiszkopikusabb s az egyes helyszínek között korántsem homogenizálható a kép, így maga az illesztés sem olyan magától értetődő. A lokális társadalmi drámának a nemzetközi antiszemita hullám legfeljebb egyik összetevője lehet, s a személyek kapcsolathálói, a szervezeti összefonódások önmagukban még korántsem magyarázzák az eszmék oda-vissza lüktető dagályait és apályait, a visszhangokat, a ráhatásokat, az elhatárolódásokat és az ellenáramlatokat. De az is lehet, hogy a szökőárként jelentkező nemzetközi hullámverés egyszerűen átcsapott a lokális történet szereplőinek feje fölé.

Ha az eszlári esetet és az abból fakadt magyarországi kollektív erőszakhullám legközvetlenebb nemzetközi előképeit tekintjük, akkor első látásra a németországi, közelebbről az 1881-es pomerániai megmozdulások juthatnak eszünkbe. Az akciók Neustettin városkában 1881. július 17-én kezdődtek egy épp használaton kívül álló zsinagóga felgyújtásával. A következő napokban a jól ismert rituálé szerint, „Hep-hep” kiáltások, „Ki a zsidókkal Palesztinába” jelszó kíséretében ablakbeverésekkel, helyenként boltfosztogatásokkal folyt az utcai kravall, ami Pomerániából a szomszédos Poznan tartományba is átcapva koncentrikus körökben lobbantotta lángra a környéket, míg végül a lázongás Stolpban szeptember 2–4-én a hadsereg rendkívül durva beavatkozásával hunyt ki.⁵¹⁴ A pomerániai kollektív erőszakhullám kapcsán összehasonlító szempontból különösen figyelemreméltó, hogy az 1881-es választási küzdelmekhez kapcsolódott, melynek során egyrészt Bismarcknak sem volt kezdetben ellenére, hogy az antiszemita mozgalmakkal kacérkodjon, másrészt a radikális, faji alapon antiszemita Ernst Henrici (1854–

⁵¹³ Az eredeti idézet valójában Raymond James Sontagtól származott. Rosenberg, 1976. 96. Redukcionista-ként jellemzi a tézist és Wehler alapján szembeállítja az 1878–1882-es rövid konjunktúrával: Blaschke, 1997. 121; 326.

⁵¹⁴ Hoffmann, 2002.

1915; róla még szó esik a későbbiekben) kétszer is járt a kampányidőszakban a környéken.⁵¹⁵ Az események a Német Birodalom egyik elmaradottabb keleti vidékén játszódtak, ahol már az 1870-es évek közepétől erőteljes antiszemita izgatás folyt a helyi sajtóban.

Hosszabb távon, a 19. századi kollektív erőszak németországi hullámaiba illesztve az 1881-es pomerániai eseményeket, a rituálé minden hasonlósága ellenére rögtön feltűnik a ribilliók gyakorta változó helyszíne (1819-ben Würzburg, Frankfurt, Hamburg; 1830-ban főként Baden, Hessen, Franconia, bár Hamburg, ahol német területen a legnagyobb zsidó közösség élt ekkoriban, visszatérő színtérnek tűnik; 1848-ban a nagy hagyományokkal rendelkező délnémet tartományok mellett már Poroszország és Berlin is felkerül a lázongások térképére). Míg 1819-ben 40, 1830-ban 30 alkalommal tört ki az antiszemita erőszak, 1848-ban már 180 esetet tart számon a történetírás. Halálos áldozatokról azonban csak a legritkábban tudunk (1819-ben és 1848-ban is összesen két-két emberölés).⁵¹⁶ Az inasok, városi kézművessegédek, napszámosok állandó részvétele ellenére a társadalmi bázis rendkívül heterogén, különösen, ha a mozgalmak vidéki kiterjedését is számításba vesszük. S bár az akciók hátterében sűrűn tűnnek fel válságos időszakok (1816-os ínség, 1830-as rossz termés), s az események a zsidóemancipáció elleni tiltakozás megnyilvánulásként indulnak, 1881 igazi németországi sajátossága az, hogy bő évtizeddel az emancipáció teljes kimondása után parlamenti választásokhoz kapcsolódva került sor atrocitásokra. Mint már említettük, a kollektív akciók történetéről szóló munkák sokáig egyáltalán nem fordítottak figyelmet ezekre a megmozdulásokra, elsősorban inkább a munkásmozgalom előfutárait kutatták.⁵¹⁷ Az újabb szakirodalom „*exclusionary violence*” („kirekesztő erőszak”?) névvel csatolja és egyben különbözteti meg a modern kori német eseményeket más hasonló szélsőséges megnyilvánulásoktól. Hangsúlyozva, hogy ezek a megmozdulások nem előre eltervezett összeesküvésből eredtek, nem elsősorban emberéletek ellen, nem a társadalmi rend felforgatására irányultak, hanem sokkal inkább az adott helyi konfliktusmezőben spontán módon igyekeztek kifejezésre juttatni, hogy sérelmezik az emancipáció révén az erőviszonyokban várható (vagy már bekövetkezett) aszimmetrikus eltolódást, fenn kívánják tartani a lokális közösség hagyományos értékrendjét, s ha másként nem megy, legalább a tárgyak világában okozott rombolással, a középkori szabályozott rituálék félelemkeltő légkörének felelevenítésével, mintegy szimbolikusan megpróbálják visszarajzolni a korábbi helyükről elmozdult, elmozdított határvonalakat. S így a zsidó kisebbség tudomására hozni, hogy a kirekesztés bélyege, ha másként nem, kulturális kódként továbbra is rajtuk marad.⁵¹⁸ Ráadásul a század végére ezek a tömegmozgalmak olyan területeken is megjelentek, ahol addig elképzelhetetlenek tűntek. Gondoljunk csak az 1898-as franciaországi zavargásokra.⁵¹⁹

A német „*Kravall*” megkülönböztetése az orosz „*pogrom*”-tól nemcsak fogalomtörténetileg indokolt.⁵²⁰ Tiszaeszlár és „*kapcsolt részei*” közvetlen nemzetközi kontextusába

⁵¹⁵ Henriciről lásd Pulzer, 1964. 94–95; Kétszeri látogatásáról Neustettinben 1881 februárjában és júniusában lásd Hoffmann, 2002. 74.

⁵¹⁶ Smith, 2008. 128.

⁵¹⁷ Hobsbawm, 1974; Rudé, 1986; Tilly, 1975.

⁵¹⁸ Volkov, 2000. 13–37.

⁵¹⁹ A Dreyfus-ügyhöz kapcsolódó zavargások során két halálesetről tudunk, amelyek Algírban történtek. Smith, 2008.

⁵²⁰ Kecskeméti, 2006. 132.

ugyanis nemcsak a pomerániai zavargások tartoznak bele, hanem az orosz–lengyel pogromok is. A rendbontás a dél-orosz Elisavetgradban, Herszon tartományban, nagyhéten, 1881. április 15-én egy zsidó kocsmai veszekedésből indult útjára, nyáron a falvakban tetőzött, s az év végére, karácsonykor már a Lengyel Királyságban, Varsóban ütötte fel a fejét. Persze kérdés, hogy tekinthetők-e ezek a megmozdulások egyazon eseménysor összekapcsolódó láncszemeinek, ugyanakkor az is tény, hogy az erőszakos akciók nem fejeződtek be ebben az évben, hanem 1882 tavaszán Baltában, Podóliában (március 29.), 1883 nyarán Jekaterinoszlavban (júl. 20), 1884 nyarán pedig Nyizsnij Novgorodban (június 7.), tehát már a belső-oroszországi területeken is fellobbantak.⁵²¹ Az oroszországi antiszemita kollektív akciók jellegzetességei közé nemcsak azt sorolhatjuk, hogy II. Sándor cár meggyilkolása szolgáltatta a közvetlen indítékot a pogrom elindulásához, ahol a résztvevők az új cár hallgatólagos támogatásában is hittek, s hogy ki-robbanásuk eleinte a rituálisan szokásos húsvéti ünnepkörhöz kötődött, hanem az is, hogy ezúttal nem a 19. században megszokott Ogyessza volt az első számú tűzfészek (1821; 1849; 1859; 1871), bár ez a város sem maradt ki az 1881-es zavargásokból.⁵²² Sőt, bár az 1881-es események a városokból indultak, alapjában a falvakat érintették: a 259 hivatalosan regisztrált pogromból 219 falvakban történt.⁵²³ Az áldozatok számát tekintve ugyan ez a hullám jóval alulmúlta a kora újkori vérengzéseket, brutalitása azonban ennek is rettenetes volt.⁵²⁴ Arról sem feledkezhetünk meg, hogy itt még nem történt meg az emancipáció, s nem sok értelme lett volna a „modern” tiltakozásnak. Sőt, 1881 májusában a kormányzat újabb szigorításokat vezetett be: megtiltották újabb zsidó telepek létrehozását a városokon és stetleken kívül, ugyancsak megtiltották számukra földbirtokok vásárlását és a vasárnapi kereskedést is.⁵²⁵ Ugyanakkor a hatalom, a kezdeti bizonytalankodás, a narodnyikok mindenáron gyanúba keverésének átmeneti szándéka után, gyorsan felismerte a pogromokban rejlő veszélyt, és egyre erőteljesebben lépett fel a lázongók ellen. A katonai beavatkozás áldozatainak száma hamarosan meghaladta az üldözöttekét, s bár a kiszabott büntetések általában nem voltak túlzottan szigorúak, nemcsak többéves börtönre vagy szibériai száműzésre akadt példa, hanem az orosz birodalom légkörét jól illusztráló módon nyilvános testi fenyítésre is.⁵²⁶

Témánk szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy a vérvádrhoz kapcsolódó kollektív erőszak ugyan ebben az időszakban ritkán fordult elő, ám kifejezetten a közép-európai hagyomány részét alkotta (1819 Dormhagen, Rajna-vidék és 1834 Grevenbroych/Bedburdyck, szintén Rajna-vidéki falvak).⁵²⁷ Szinte magányosan áll a 19. század utolsó negyedének vérvádkrónikája élén 1873-ban az ennigeri (Westfália) eset, amely a

⁵²¹ Klier–Lambroza, 1992. 40–42.

⁵²² Klier, 1992. 15.

⁵²³ Aronson, 1992. 47.

⁵²⁴ Mintegy 20 000 zsidó házat rombolták le, és 100 000 fő szenvedett valamilyen tulajdonában veszteséget. Orbach, 1992. 143. 225 nőt erőszakoltak meg, és mintegy 40 zsidót öltek meg. Smith, 2008. 136.

⁵²⁵ Klier–Lambroza, 1992. 41. Az ún. májusi törvényeket S. M. Dubnov, a neves zsidó történetíró „törvényhozási pogromnak” nevezte, mivel lehetőséget biztosított a helyi tisztségviselőknek az önkényes értelmezésre, másrészt a fizikai erőszakon kívül ösztönzött a tömeges zsidó kivándorlásra is.

⁵²⁶ Aronson, 1992. 56.

⁵²⁷ Smith, 2008. 129. 1834-ben a Rajna-vidéken egy Peter Wilhelm Hoenen nevű fiú meggyilkolása váltotta ki a zsidóellenes zavargásokat. Ez alkalommal Xantenben is rendbontásra került sor, vagyis az egyik későbbi, 19. század végi vérvádpert színhelyén (1891–1892, az ún. Bischoff-affér). Kieval, 1997. 149.

helyi zsidóság elüldözésével járt.⁵²⁸ A századvégi vérvádügyek közép-európai elszaporodása viszont az antiszemita kollektív erőszak második nagy hullámával fonódott össze.⁵²⁹ Az 1900-ban a nyugat-poroszországi Konitzban kitört zavargások például, amelyek Ernst Winter, egy 18 éves német gimnazista halála nyomán kezdődtek, földrajzilag nagyjából azt a területet érintették, ahol az 1881-es pomerániai zavargások lejátszódtak.⁵³⁰ Óvakodnunk kell azonban attól, hogy ilyen „felszíni” egybeesések mögött ok-okozati vagy akár determinisztikus kapcsolatot keressünk. Hiszen milyen történeti előképet tudnánk például a cseh–morva határvidéket felbolygató, már említett polnai ügy mögé historizálni? Azt viszont mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy Lengyelország felosztása előtt „számottevő zsidóközösség híján nem volt ismert az orosz birodalomban a zsidóellenes vérvád”.⁵³¹ Ezt követően is legkorábban csak az ún. letelepedési sáv területén (Grodno, 1816; Velizs, 1823–35) bukkantak fel szórványos antiszemita vérvádesetek. A Belső-Oroszországban egyáltalán nem jellemző vérvádhiedelem először 1852–1860-os szaratovi eset után, majd hosszú szünetet követően az 1884-es nyizsnij-novgorodi pogrom indítékai között merült fel. A kutatók nem zárják ki, hogy ez utóbbi háttérben a sajtóban szélteben-hosszában tárgyalt Tiszaeszlár-effektus állt. Mivel itt a „zsidó kizsákmányolás” tézise végképp nem játszhatott szerepet, a vizsgálatok hangsúlyozzák az erőszak „imitatív” természetét.⁵³² A hatás milyensége és iránya azonban nehezen követhető, hiszen sokkal közvetlenebbül érvényesülhetett az 1878–1879-es kutaiszi, valójában grúziai eset kisugárzása mind orosz, mind magyar viszonylatban. Kutaisziban a 3 éves Szarra Joszifovna Modebadze tűnt el egy Pereviszi nevű faluból, ha úgy tetszik, itt is női áldozatról volt szó, és falusi lakosok szájából fogalmazódott meg a gyanú. A kislányt két és fél versztára a szülői háztól egy mezőn találták meg, a nagy esőzés előtt egy mélyedésbe húzódott, és halálokként vízbe fúlást állapítottak meg. A helybeliek azonban a vásárra igyekvő zsidókat gyanúsították. Ráadásul a tárgyalásról itt is gyorsírással jegyzőkönyv készült, ahol a tanúk nem egyszer változtatták a véleményüket.⁵³³

Antiszemita kollektív erőszakra vérváddal és anélkül is sor kerülhetett, ám az mindenképpen magyarázatra szorul, hogy vajon miért szaporodtak el a vérvádesetek a 19. század végén. S hogy milyen lehetséges szálak kötötték össze a különböző helyszíneket. Kellott hozzá az emberek szabad áramlása, vagy elég volt a híreké? Az kétségtelen, hogy a jelenségek összekapcsolásában a tisztaeszlári ügy nemzetközileg is modellértékűnek bizonyult. Mint láttuk, a rituális gyilkosság vádjának konstrukciójával az 1882-es pünkösdhétfői eszlári népizgatottságot sikerült ugyan kordában tartani, a falusi gyanúsításból a megyeszékhelyen, a nyíregyházi perben született felmentő ítélet után, 1883 augusztusában viszont immár országos kollektív erőszakhullám söpört végig, amely mind az 1883. végi megyei tisztújításokat, mind az 1884-es országgyűlési választásokat erőteljesen befolyásolta. Vérvádper és kollektív erőszak szinte ugyanakkor a folyamatnak a két arca: egy-

⁵²⁸ Lehr, 1974. 239.

⁵²⁹ A századvégi 128 vérvádügy túlnyomó többsége az 1891–1900 közötti évtizedre jutott. Lehr, 1974. 239–244; Kieval, 1997. 159. Természetesen nem minden megfogalmazódott vádból lett per.

⁵³⁰ Hoffmann, 2002. 91–92.

⁵³¹ Kende, 1995. 46–47.

⁵³² Klier–Lambroza, 1992. 42.

⁵³³ Kende, 1995. 57–63. Ezek után legalábbis talányos, hogy Ónody Géza, aki küldetésének érzett minden nemzetközi és hazai vérvádesetet összegyűjteni, Kutaiszról nem szólt. Az orosz-lengyelországi ügyeken túl Oroszországból egyedül egy 1831-es (?) szentpétervári tárgyalást és ítéletet említ. Ónody, 1883. 169.

szerre tűnnek elválaszthatatlannak és komplementernek. Egyik jár a másik nyomában, s mintha a másik helyettesítésé alkalmasan az egyiket. S ez szélesebb összefüggésben is igaz: az egész ügy a hagyományos húsvéti ünnepkör zsidó-keresztény hiedelemvilágában fogant, s a parlamentáris rendszer választási csatározásaiba torkollott. Mindkettőt felfokozott érzelmi reakciók jellemezték. Mindeközben a magyarországi erőszakhullám egyértelműen a közép-európai típusba tartozott, ahol a tárgyi világ, a tulajdon rongálása, az elrettentés, elüldözés állt a középpontban, s nem az emberélet elleni közvetlen támadás. Emberéletben inkább ott esett kár, ahol a katonaságnak kellett beavatkoznia, s elsősorban a támadók között fordult elő halálos sérülés. A makroszinten is lecsapódó konfliktus kilengései, a szociális dráma nagyjelenete után a keresztény-zsidó viszony sem térhetett vissza korábbi dinamikus aszimmetrikus állapothoz, hanem újabb egyensúlytalanságokon keresztül bomlólag tovább. Bár kevesebb vér folyt a későbbiekben.

VII/3. KÉP • Istóczy Győző

Ami pedig a magyar antiszemitizmus „prófétáját”, Istóczy Győzőt illeti, őt nem véletlenül nem szerepeltettük fentebb a „performerek” között. Szembetűnő volt ugyanis, hogy az aktív parlamenti indítás után, amelyet 1882. május 24-i parlamenti felszólalása jelentett, tulajdonképpen szinte visszavonult az eszlári ügy pertraktálásától. No, nem azért, mert nem hitt volna a vádban! Ez nehezen lett volna elképzelhető a magyarországi antiszemitizmus egyik alapítójáról, aki a „baltavári eset” néven elhíresült kulcsélménye óta nem tudott szabadulni „judeofóbiájától”.⁵³⁴ Mint a vérvádesetek kapcsán ő maga írta 1882 júliusában: „E füzetek szerkesztője mint országgyűlési képviselő legalább 30 hasonló esetről lett az ország különböző részeiből levél útján értesítve. A zsidókérdés e speciális tanulmányozást igénylő részének művelését Ónody Géza t. barátunk vállalván magára, mi e leveleket ő hozzá áttettük, s ő ezen, valamint az egyenest hozzá érkezett tudósítások alapján egybeállítandó tényeket egy külön munkában fogja a közönség tudomására hozni; mi részünkről csak az óhajt fejezvé ki ezúttal, hogy vajha e nagy horderejű mű mielőbb napvilágot látna!”⁵³⁵ Ebből úgy tűnik, egyfajta belső munkamegosztás jegyében itt találjuk Ónody következő év elején megjelent brosrájának eredetét.

Bő egy évvel később, a per lezárulta után azonban a szerkesztő így tárta fel tartózkodásának motívumait: „Olvasóinknak bizonyára feltűnhetett, hogy a 14 hónapon át folyt t.-eszlári perrel mi rendszeresen, kimerítően nem foglalkoztunk. Ennek oka nem-

⁵³⁴ Pályafutásáról lásd Bosnyák, 2000 [1942] 29–63; Kubinszky, 1976. 54–60, 64–68; Bodó, 1987. A baltavári esetet mint kulcsélményt Istóczy életében példamutatóan feldolgozta Welker, 1998.

⁵³⁵ A zsidó harcterről. – Havi szemle – 12 *Röpirat*, II. évf. X. füz. 1882. júl. 15. 18. Ennek az évfolyamnak az alcíme még „Politikai, társadalmi és közgazdasági közlöny” volt. A folyóirat novemberi számában közölt egy a szerkesztőhöz írott levelet, amelyet szintén átadott Ónodynak felhasználásra, hogy ezzel is felhívja a megjelenő műre a figyelmet. A holleschaui (morvaországi) zsidó rituális gyilkossági bűnper Mária Terézia korában. 12 *Röpirat*, III. évf. II. sz. 1882. nov. 15. 28–29. A következő januárban pedig egyenesen „mutatványt” közölt Ónody „napokban sajtó alól kikerülő” brosrájából. A damaskusi zsidó rituális gyilkosság. 12 *Röpirat*, III. évf. IV. füz. 1883. jan. 15. 20–25.

csak abban rejlett, hogy terünk a napilapok útján úgyis bőven ismertett részletek és fejlemények közlésére elégséges nem volt; hanem ezen eljárásunk főoka az volt, hogy mi, noha az eszlári per az antisemitizmus fejlődésére és megizmosodására nézve kolosszális mérvben befolyt, ezen pernek a hatalmas ellenáramlatok s működésbe hozott manoeuvre-ek mellett elejétől fogva problematikus volt kimenetelétől magát a magyar antisemitizmust elválthatatlan kapcsolatba s függőségbe ne hozzuk, s ekkép azt, bármilyen legyen is az eszlári per vége, – elvi magaslatán érintetlenül, sértetlenül fenntartsuk.”⁵³⁶ Istóczyt tehát más is mozgatta, mint a fiatalabb kollégának elvtársiasan átengedett dicsőség. A per kimenetele számára „elejétől fogva problematikus volt” (erről korábban bölcsen hallgatott), miközben annak hasznát a mozgalom számára felismerte és igyekezett maximálisan kiaknázni.

ANTISZEMITA INTERNACIONÁLÉ? (DREZDA, CHEMNITZ)

S ha a 12 *Röpirat* óvatos arisztokratizmussal igyekezett magát kivonni a perről szóló napi tudósításokból, annál aktívabb volt a nemzetközi visszhang közvetítésében. Simonyi Iván, a *Westungarische Grenzbote* szerkesztője bőségesen kárpótolta a szomszédos olvasókat. Istóczy amúgy eleven kapcsolatokat ápolt a nemzetközi antiszemita körökkel, amit fajvédő biográfusa sem mulasztott el hangsúlyozni.⁵³⁷ Kubinszky Judit viszont azt is tudni vélte, hogy azért használhatta fel beszédeiben a legfrissebb német antiszemita irodalom termékeit, mert „könyvárusát [...] megbízta, hogy ezeket nyomban megjelenésük után szerezze be számára. De nemcsak a könyveket és broszúrákat, hanem a külföldi antiszemita lapokat is előfizette Istóczy, hogy állandóan figyelemmel kísérhesse a mozgalom fejlődését.”⁵³⁸

A 12 *Röpirat* beköszöntője így írt: „A Németországban 1878/9-ben megindult antisemitikus mozgalom, amely onnét kihatott Oroszországra, Északamerikára s részben Angliára s máshova is, nem maradhatott hatás nélkül a Nyugat minden mozdulatát élénk figyelemmel kísérni szokott hazánknak sem.”⁵³⁹ Az Istóczy által felvázolt panorámából feltűnően hiányzik ekkoriban Franciaország, ugyanakkor a „vigyázó szemek” tulajdonképpen minden áramlatra odafigyelnek. Ahogy a folyóirat tartalmát mindmáig legalaposabban elemző Barotányi Zoltán megfogalmazta: „Ez a 12 *Röpirat* struktúrájában is követhető, hiszen a jelentős részt kitevő sajtószemle, illetve a német parlamenti tudósítások egyértelműen szolgáltatják a későbbi magyar »tanulmányok«-ban is felbukkanó érveket.”⁵⁴⁰ A porosz képviselőház 1880. november 22-i üléséből például Stoecker beszédét idézte.⁵⁴¹ Fél évvel később már dr. Henrici 1881. június 11-én Borosz-

⁵³⁶ Az első bírósági ítélet a tiszta-eszlári perben. 12 *Röpirat*, III. évf. XI. füz. 1883. aug. 15. 1. Ez a szám egyébként alcímében már nyíltan viselte az „Antisemita pártközlöny” nevet.

⁵³⁷ Bosnyák elsősorban „Henricivel és Drumonttal, a német és francia antiszemiták vezetőivel állandó levelezési” viszonyát emelte ki. Bosnyák, 2000. [1942] 49.

⁵³⁸ Kubinszky, 1976. 65.

⁵³⁹ Beköszöntő. 12 *Röpirat*. I. évf. I. füz. 1880. okt. 15. 2. Ekkor alcíme még csak ennyi volt: „Havi folyóirat”. 1881. január 15-én azonban már alcímében is fennen hirdette: „Antisemitikus folyóirat”.

⁵⁴⁰ Barotányi, [1991] 27.

⁵⁴¹ „Én előttem a zsidókérdés nem vallási kérdés, se nem faji kérdés, sem mióta az emancipáció beállt, állami jogi kérdés többé [...] A kérdés a vallásban, a fajban, az államjogban gyökerezik, de jelentkezésében – és az államférfiú azt másképp nem is foghatja fel, – egy nemzeti jelentőséggel bíró társadalom-erkölcsi kérdés. A kérdés abban áll, hogy egy más törzshöz tartozó, vallására nézve tőlünk különböző, gondolkodásában, érzelmében és akaratában a német jellemmel nem mindig megegyező félmilliónyi zsidó polgártárs, népünk között egy oly állást foglal el, a mely számárányának egyáltalán nem felel meg. Erős töke-

lón elmondott beszédét állítja mintaként: „a zsidó faj jelleme az, a mely magát más népekkel ellenségeskedésbe helyezi, mi nem vallásuk ellen folytatjuk a harcot, hanem nemzetük ellen; mi velük szemben, mint más jellemvonásokkal bíró más nép állunk.” (Kiemelések az eredetiben.)⁵⁴² Nem marad el a kommentár sem: „Henrici Ernő a németországi antisemitikus mozgalom legkiválóbb vezéralakja és e kérdésben a tiszta radicalismus képviselője, nem árul zsákban macskát, hanem nyíltan kimondja ami a szívében fekszik, s az antisemitikus mozgalom végcélját is leplezetlenül feltárja.”⁵⁴³ Henrici számára a fentiekből logikusan következik az emancipáció eltörlésének követelése, de nem áll meg a zsidóság társadalmi elszigetelésének programjánál. Az általa szerkesztett *Reichs-Herold* június 22-i számának vezércikke az 1878-as ún. Palesztina-beszédet elmondó Istóczy fülei számára ugyancsak kedvezően hangzanak:⁵⁴⁴ „a német nép a zsidóktól szabadulni akar. Tán politikátlan dolognak fogják mondani, hogy mi a nép véleményét leplezetlenül kinyomtatjuk, de hát mi csak ilyenek vagyunk. Az is egy rút vonása korunknak, hogy »politikai« okokból az igazságot elhallgatják. A nép a zsidókat Jeruzsálembe óhajtja. Nekünk az tökéletesen mindegy, hova mennek a zsidók. Hogy mi a zsidóktól hazánkat megszabadítjuk, az a mi legbensőbb meggyőződésünk. A kinek szeme van, láthatja, hogy nagy események előestéjén állunk. Egy világtörténelmi ítélet az, a mi a zsidókra jön, s a mi kérlelhetetlen biztonsággal megy végbe. A zsidók elhagyandják Németországot, mert a német nép szabadság után sóvárog. A kormány dolga arról gondoskodni, hogy a tisztulási processus békésen folyjon le.” (Kiemelések az eredetiben.)⁵⁴⁵ A szerkesztő nem mulasztja el, hogy ehhez is ne fűzzön kommentárt: „Ezek aztán »magyarán« vannak mondva. Láthatják ezekből a zsidók azt is, mi vár rájuk, ha Henrici Ernő a jövő ősszel a német birodalmi gyűlésbe képviselővé választatik, s a radikális antisemitismus a világ egyik legelőkelőbb parlamentjében ilyen hangon hirdettetik. Pe-

hatalommal felfegyverkezve és sok tehetséggel is, a népességnek ezen része nyilvános életünkre nehezedik nemcsak a kereskedelemben és az iparban, hanem szintúgy a községi ügyekben, sőt néha még magukban az egyházi ügyekben is [...] Így működik ő a birtokában levő befolyással, és ez tűrhetetlen.” A zsidókérdés a porosz képviselőházban. *12 Rópirat*, I. évf. IV. füz. 1881. jan. 15. 19–20.

⁵⁴² Havi szemle. *12 Rópirat*, I. évf. IV. füz. 1881. júl. 15. 22. Figyelmet érdemel, hogy az eredeti kiemelés nem a „faj”, hanem a „nemzet” fogalmat kurziválta!

⁵⁴³ Uo. 25.

⁵⁴⁴ Istóczy Győző 1878. jún. 24-én elmondott parlamenti beszédében a berlini kongresszus apropóján felvette a zsidók Palesztinába telepítését. A beszédet Marr 1879-ben németül is megjelentette. A Palesztina-beszéd fogadtatásáról lásd Katzburg, 1999. 123–125.

⁵⁴⁵ Uo. 26. Aligha véletlen, hogy ugyanebben a számban közvetlenül a Havi szemle előtt jelent meg egy interjú Istóczy Győzővel Ruppel Gyula tollából, amelyet eredetileg a *Berliner Ostend-Zeitung* közölt. A szerzőnek „budapesti elvtársak meghívására” azon szerencsében volt része, hogy egy órát beszélgethetett azon férfiúval, „akinek Európa köszöni azt, hogy a zsidókérdés, mely már régóta láthatatlanul forrongott, – a felszínre hozott”. S itt egyértelmű utalás történt a már emlegetett Palesztina-beszédre. Istóczy előszeretettel minősítette a német antiszemita irányzatok képviselőit: „Dr. Henrici kitűnő ember.” Mire az újságíró közbevetette: „De Stöcker udvari prédikátor is.” Istóczy azonban nem hagyta magát: „Stöcker udvari prédikátorral nem érthetek egészen egyet, ő azt az elvet állítja fel, hogy »ha a zsidók megkeresztelkednek, akkor ők a mi kedves testvéreink;« ez hamis föltevés. A zsidóra a keresztség semmi befolyással sincsen, s ezen felül a legtöbb proselyta köztük csak önérdékből tér át.” Istóczy elismerte dr. Försternek, a petíciós mozgalom kezdeményezőjének érdemeit, aki „egy évvel ezelőtt, még három másik úriemberrel együtt Charlottenburgból” törekvései elismeréseként „egy ó-német stílusú értékes ivóedénykészletet küldött ajándékba” neki. Egy óra Istóczy Győzőnél. *12 Rópirat*, I. évf. IV. füz. 1881. júl. 15. 13–16. Nyilván a wagneriánus Bernhard Försterről van szó, aki mellesleg Nietzsche sógora volt. Lásd Pulzer, 1964. 94–95. Bosnyák a kapott söröskancsó feliratát is közli: „Dem braven Herrn Victor Istóczy dem Helden wiser Israel ver denkbare Deutsche. Berlin, 1880.” [sic!] Istóczy emlékirataiban már fanyarul hozzáteszi azt is: világlejtében „föltétlen absztinens” volt. Istóczy, 1911. 41.

dig, ha a jelek nem csálnak, Henrici Ernő bejut a német parlamentbe, amit természetesen teljes szívünköl öhajunk is. Mi már előre is mulatjuk magunkat azon a bösz kaff ogatáson és azon az éktelen csaholáson, melyet az egész világ zsidó sajtófalkája »elkövetni« fog. Hadd legyünk már egyszer mi is azon kellemes helyzetben, hogy ezen »tutolási« koncert élveiben, vegyes érzelmek nélkül, mint csöndes szemlélő, részesülhessünk. Mi szívesen átengedjük az »első hegedűs« szerepét másoknak és megelégszünk a »secundálónak« sokkal kényelmesebb és könnyebb szerepével.⁵⁴⁶ S közben nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy alig egy hónappal vagyunk a pomerániai erőszakhullám kirobbanása előtt, amelyben, mint láttuk, Henrici látogatásának és szavainak közvetlen előkészítő szerepet is lehet tulajdonítani.

Könnnyen hajlanánk arra, hogy Istóczy nemzetközi kezdeményező szerepét valamifajta nagyzási hóbort, holmi látszatteremtési törekvés jelének tekintsük.⁵⁴⁷ Istóczy, aki minden jel szerint autoriter politikai személyiség volt, valóban már korábban és tudatosan számolt a német mozgalommal, és saját politikai céljai érdekében sürgette a német antiszemitákat a parlamenti mozgalmak megindítására. Itthon nem lévén jóformán semmilyen bázisa, a nemzetközi hullámokban reménykedett. Wilhelm Marrhoz 1879 nyarán–őszén írott leveleiben sürgette, hogy ott »a zsidókérdést« a »parlament elé vigyék«, hogy a német mozgalom »a legnagyobb hatást« gyakorolhassa a magyarországi »kultúrtörekvésekre«. Azt ugyan nem tudjuk, hogy ez mennyiben hatott az egy évvel későbbi porosz parlamenti vita kirobbanására, ám az kétségtelen, hogy a magyar intencióknak az mindenképpen megfelelt.⁵⁴⁸ Arra sincs közvetlen bizonyíték, hogy a Stoecker-nél 1881 elején tett orosz antiszemita újságszerkesztői látogatás, amikor az udvari káplán arról beszélt, hogy hamarosan »ágytollak« szállnak majd Oroszországban, mennyiben jelenthetett jeladást az orosz elvbarátok számára.⁵⁴⁹

Ahogy a németek példát mutattak a közép- és kelet-európai antiszemitáknak, úgy minden további nélkül felhasználták az ottani fejleményeket saját populista céljaik érdekében. Ebből a szempontból Eszlár kifejezetten kapóra jött. A 12 *Röpirat* szerkesztője ekkoriban így vizionálta a nemzetközi antiszemitizmus »körforgását«: »Az antisemitikus mozgalom, természeténél fogva, nemzetközi mozgalom lévén, önként következik, hogy annak időleges súlypontja hol egyik, hol másik államban van: hol Magyarország-, hol Német-, hol Oroszországban, hol Ausztriában. Az eddigi körfutás, éveken át tett észrevételeink szerint a következő volt: az első lökést koronként Magyarországnak kellett adnia, e lökés az első hullámszást Németországban verte, s a német mozgalom hullámai átsaptak aztán Oroszországba. Ausztria egy részről Magyar-, más részről Németország befolyása alatt áll. E szabályszerű körfutás ismét megindult Magyarországból két nagyjelentőségű tény folytán. Ezek egyike a tiszta-eszlári zsidó-botrány, a másik

⁵⁴⁶ Havi szemle. 12 *Röpirat*, I. évf. IV. füz. 1881. júl. 15. 26–27. Henrici nem jutott be a parlamentbe, komoly vereséget szenvedett a nála mérsékeltebb antiszemita Max Liebermann von Sonnenbergtól, az antiszemita petíció egy másik szervezőjétől...

⁵⁴⁷ »Azt a látszatot keltette Istóczy, mintha ő lenne a nemzetközi antiszemita mozgalom megteremtője, vagy ha úgy tetszik, a politikai antiszemitizmus atyja. Ebben a szerepben tetszelgett később is nemegyszer, s ebbe a hitbe ringatták a külföldi antiszemita újságok magasztaló nyilatkozatai is.« Kubinszky, 1976. 66.

⁵⁴⁸ Istóczy – Marrhoz, 1879. aug. 9; 1879. nov. 8. Idézi Jochmann, 1976. 421.

⁵⁴⁹ Jochmann, 1976. 425. Stoecker szándéka szerint pedig aligha akarta ösztönözni a pogromokat. Az is tény azonban, hogy miközben elítélte a rituális gyilkosságról szóló hazugságot, ez nem akadályozta meg abban, hogy az eszlári esethez kapcsolt fanatizmust agitációs céljaira felhasználja. Levél Marrhoz, 1882. jún. 28. Jochmann, 1976. 425*.

az orosz-zsidó bevándorlás fölötti képviselőházi vita és annak ismeretes folyamánya.”⁵⁵⁰ Az sem véletlen, hogy a már említett Marczianyi György, Ónody brosúrájának későbbi fordítója, aki ekkoriban rendszeres tudósításokkal látta el a német lapokat, külön német röpiratot is közzétett az eszlári ügyről. Volt a témának keletje.⁵⁵¹

Henrici személyesen is erősen aktivizálta magát Tiszaeszlár dolgában. A Berlinben 1882. július 18-án összehívott népgyűlésen így kezdte felszólalását: „Egy nemzetközi antisemita kongresszus Drezdában ma mint a legfontosabb pont van napirenden. E kongresszus határozataitól fog kétségkívül függni Közép-Európa belső fejlődése. Dacára e kongresszus fontosságának azonban ma tekinteteinket egy kis *magyar* falu felé fordítjuk, amely előttünk még csak kevés hetekkel ezelőtt egészen ismeretlen volt. Oda követnek bennünket mindazoknak a tekintetei, a kik nem akarják többé tűnni a zsidóság bilicseit. Mindnyájunknak ez ellen az arany vagy inkább *véres* Internacionálé ellen kell fordulnunk, a mely nemcsak Tisza Eszláron egy keresztény leányt, hanem gazdaságilag már egész nemzeteket lesakterozott. Mivel a zsidóság valamennyi nemzetek közt el van terjedve, az antisemita mozgalmat nemzetközivé kell tennünk. Míg itt Németországban a zsidókérdés nyugodtan discutáltatott, más nemzetek már annak gyakorlati megoldásáig haladtak elő. Elsőben is az orosz parasztok voltak azok, a kik a zsidóság nyomását nem akarták tovább tűnni.” (Kiemelések az eredetiben.) Aztán visszatért a magyar eset fontosságához, de közben folyton német belpolitikai kérdéseket látott maga előtt, hol a zsidó sajtó, hol zsidó bírák ellen fakadt ki. S nem hagyott kétséget szándékai felől: „Egyébiránt már rég nem fityegett zsidó az akasztófán; ott tán egy nagyobb akasztóóra lesz szükség, hogy egy egész gyűjteményt Izrael törzséből felkötni lehessen. (Bravó!) Ilyenféle tények nem állnak elszigetelten. (Halljuk! Halljuk!) Itt Berlinben is megtörténhetik az, a mit Magyarországon napfényre hoztak. Vegyük csak egyszer vizsgálat alá az eltűntek statisztikáját s nézzük az évnek melyik szakában tűnik el a legtöbb gyermek! (Közbekiáltás: Húsvétkor!) Feltűnő dolog, hogy a kormány részéről semmi intés nem jön; majdnem úgy látszik, mintha a nyári csendélet mindenkit fürdőbe csalt volna. Ha mi izzadtságban fürdünk is itt, azért mégis kitartunk a helyünkön s gondunk lesz rá, hogy a zsidóknak egy fürdőt csináljunk. (Roppant tetszés.) A legközelebbi lépés egy nemzetközi antisemita congressus lesz, a melyen a zsidók elleni közös eljárás fölött lesz a tanácskozás [...] Bosszút fogunk magunknak venni, hogy oly sokáig kellett küszködnünk ezzel a nyomorult bagázsával! Törjék, vagy szakadjon, mi nem tágítunk s nem ingadozunk, míg a zsidók lábát magunkról le nem rázzuk, míg a zsidókat az ő véres sakterkésükkel le nem sújtottuk a porba, a hová valók!”⁵⁵²

A magyar „befolyás” tetőpontja kétségtelenül az 1882 szeptemberében Drezdában tartott első nemzetközi antiszemita-kongresszusra esett.⁵⁵³ Az elnevezés még nem kristályosodott ki: a gyűlésről általában „antiszemita kongresszusként” beszéltek, de a hivatalos neve „zsidóellenes kongresszus” volt, sőt alkalmanként „a nem-zsidó érdekeket védő” összejövetelként is emlegették.⁵⁵⁴ Hogy miért éppen Szászországban került sor az

⁵⁵⁰ A zsidó harctérről. 12 *Röpirat*, II. évf. IX. füz. 1882. jún. 15. 49.

⁵⁵¹ Marczianyi, [1882]. Szintén még ebben az évben németül is megjelent Kászonyi ponyvaregénye, valamint Nendtvich Károly zsidóságról szóló átfogó könyve is tartalmazott egy zárófejezetet a tiszaeszlári esetről. Hutten [Nendtvich], 1882.

⁵⁵² A N. D. Volks-Zeitung tudósítása alapján A zsidó harctérről. – Havi szemle. – 12 *Röpirat*, II. évf. 11. füz. 1882. aug. 15. 23–24.

⁵⁵³ Pulzer, 1964. 103–107; Piefel, 2004. 21–54; Wyrwa, 2009.

⁵⁵⁴ Wyrwa, 2009. 5.

első, sőt egy évvel később Chemnitzben a második internacionális találkozója is, az elég pontosan kihámozható a német szakirodalomból. A szászországi mozgalom két kulcsfigurája Alexander Pinkert (*1847) és Ernst Schmeitzner (*1843) volt. Az előbbi többször csődbe jutott kereskedő, Egon Waldegg néven egy antiszemita brosúra szerzője, 1879 végén a Német Reformmegylet, majd -párt drezdai szervezője, a *Deutsche Reform* című drezdai lap felelős kiadója. Mozgalma elsősorban az ipari-kereskedelmi közép-rétegekre támaszkodott. Hasonló társadalmi bázist célzott meg Schmeitzner is, amikor 1881 márciusában Chemnitzben létrehozta az ottani Reformmegyletet. Ő maga, Pinkerttel ellentétben, sikeres kiadói vállalkozó volt, nem kisebb formátumú szerző, mint Friedrich Nietzsche kiadója, s távolról sem mellékesen Wilhelm Marr röpiratainak közléstételével is felhívta magára a figyelmet.⁵⁵⁵ Míg az előbbi keresztény konzervatív kapcsolatairól volt ismert, az utóbbi inkább a radikális rasszista szárnyhoz kötődött. Az 1881-es Reichstagválasztásokon ugyan nem értek el eredményt (pedig Stoeckert indították Drezda Óvárosában), 1881 decemberében viszont a városi önkormányzati voksolás jelentős sikert hozott a konzervatív jobboldallal szövetkező Reformmegyletnek. 1882 tavaszára Pinkert addig hetente megjelenő lapját napilappá alakította. Ekkor már Willibald Hentschel (1858–1947) is dolgozott az újságba, aki eredetileg Łodźban született, orosz állampolgár volt, Jénában biológiát és kémiát tanult, s 1882 májusában az orosz pogromokról szóló előadásával is kitűnt. Ő lesz majd a drezdai kongresszus egyik jegyzője.⁵⁵⁶ Miután 1881 elején Georg Ritter von Schönerer (1842–1921) és Robert Pattai (1846–1920) együttműködésével Bécsben is létrejött a Reformmegylet,⁵⁵⁷ intézményesen is elérkezettnek látták az időt a Császárság és a Monarchia antiszemita mozgalmainak egybehívására. Miután 1882 áprilisában „A zsidóemancipáció Ausztriában s annak következményei ipari, politikai és erkölcsi tekintetben” címen Schönerer által meghirdetett bécsi nagygyűlést az osztrák konzervatív kormány betiltotta, Tiszaeszlár révén különösen felértékelődött a magyar részvétel.⁵⁵⁸ Eredetileg csak egy szűkebb körű tanácskozást terveztek, amelyre kizárólag Istóczy és Ónody kapott meghívást, később azonban módosult a koncepció, s kifejezetten kívánatos lett a széles körű magyar megjelenés. „Oly kiváló szerepet visz e pillanatban az antiszemita mozgalom terén Magyarország, hogy már ez okból is hazánk nemzetközi állásáról, nemzetünknek az európai népek concertjében őt joggal megillető szerepéről való lemondással egyértelmű lenne az, ha tekintélyes számban nem jelennének meg Drezdában, a hol – a legújabb események folytán – mindenkinek szemei mi *rajtunk, magyarokon* fognak függeni s a hol ekként mi *magyarok* hivatva leszünk *döntő* szerepet vinni. Volt-e a török világ s a félhold elleni százados küzdelmünk előtt és után valaha hazánk történelmében ehhez hasonló eset, a hol a magyar nemzet hivatva lett volna a művelt európai nemzetek élén az európai cultura érdekében vívott nemes küzdelemben a vezérszerepet vinni? Emelkedjünk tehát a

⁵⁵⁵ Piefel, 2004. 21–34.

⁵⁵⁶ Piefel, 2004. 40.

⁵⁵⁷ Pulzer, 1964. 146; Kubinszky, 1976. 27. A Stoecker – Henrici ellentét német mintájára szokás az (eredetileg mecklenburgi protestáns családból származott, ám katolizált és Ausztriába költözött) Carl von Vogelsang-féle osztrák keresztény konzervatív antiszemitizmust a Schönerer-féle faji nacionalizmussal párhuzamba állítani. Kubinszky, 1976. 24–27. Vogelsangra lásd Madaras, 1970. Schönererre és Pattaira ÖBL 51. Lief. 1995. 66–68; ÖBL 34. Lief. 1977. 344.

⁵⁵⁸ Kubinszky, 1976. 27. Bécsben egyébként a rendőrség lefoglalta azokat a Budapesten nyomtatott röpiratokat is, amelyeket az operában és a kávéházakban próbáltak terjeszteni a drezdai kongresszus idején. PN, 1882. szept. 13. R.

helyzet színvonalára és jelenjünk meg tömegesen Drezdában, azon a földön, a hol szabad a szó nekünk, antisemitáknak is s a hol lelkes elvarátok várnak a mi üdvözlésünkre! Fel tehát Drezdába!”⁵⁵⁹ Istóczy láthatóan beleélte magát a küldetésbe.

1882. szeptember 11–12-én a közép-európai antiszemitizmus krémje, becslések szerint minimum 200, maximum 400 fő gyűlt össze Drezdában. A résztvevők összetételéről a kongresszusról szóló legújabb tanulmány szerzőjének a „régí birodalom”, a 20. századból visszatekintve inkább a Naumann-féle Mitteleuropa-terv juthat az eszünkbe.⁵⁶⁰ Berlinből ott volt Stoecker, Bernhard Förster és Ernst Henrici, s bár Bécs nem igazán tett ki magáért (dr. Karl Zerboni, az *Oesterreichische Volkfreund* szerkesztője volt jelen), a magyarországi antiszemita fényes küldöttséget menesztettek az Elba-parti fejedelmi városba. Budapestről 1882. szeptember 8-án Istóczy és Ónody, a *Pesti Napló* és *Egyetértés* különtudósítói és mások kíséretében Pozsonyba utazott, ahol Simonyi Iván csatlakozott a delegációhoz. Pozsonyban több száz fős tömeg kísérte ki Simonyit az állomásra, és a Drezdába utazókat Okolicsányi György ügyvéd köszöntötte, amire Istóczy méltóképpen válaszolt. A társaság 10-én érkezett meg a szász fővárosba, ahol szintén meleg fogadtatásban részesültek.⁵⁶¹ Az ismerkedési estélyen a Helbig-vendéglő nagytermében Ferenc József, Albert szász király és Vilmos császár mellszobrai között ki volt függesztve Ábrányi Lajos Solymosi Esztert ábrázoló festménye, amelyet Ónody Géza hozott magával. A szervezőbizottság nevében Pinkert előbb a szász királyt köszöntötte, majd a berliniek a szászokat, a szászok pedig a magyar küldöttséget ünnepezték, amire Istóczy kontrázott. Másnap (vasárnap) délelőttre már megérkezett dr. Henrici, késő estére pedig Stoecker udvari káplán is. A pohárköszöntőkkel fűszerezett ebéd után hajókirándulásra indult a társaság az Elbán, ahol a „Deutschland, Deutschland über alles” „antiszemita csatadal” mellett a magyarok tiszteletére a Rákóczi-induló is felzendült. Az esti összejövetelen Simonyi Iván és Stoecker beszéde keltett figyelmet.⁵⁶²

⁵⁵⁹ 12 *Röpirat*, II. évf. XI. füz. 1882. aug. 15. 40–41. Egy bekezdéssel feljebb az is kiderül, hogy a tömeges részvétel ösztönzése mögött a lehetséges „vasúti menetjegy-árlaszállítási kedvezmény” szempontja is meghúzódott. A szöveget lelkesen idézi Bosnyák, 2000 [1942] 50.

⁵⁶⁰ Wyrwa, 2009. 4.

⁵⁶¹ A magyar küldöttségbe beletartozott egy bizonyos Gramm Szilveszter nevű földbirtokos Biharból, egy Bárczay nevű Szabolcsból (vajon Ónody feleségének melyik hozzátartozója?), Olsavszky Lajos kir. táblai tanácsjegyző (aki egyben az *Egyetértés* különtudósítója volt), de Pottere nyug. alezredes, Eördögh Alajos földiparizlet-tulajdonos és B. T. Budapestről. A *Pesti Napló*t Günther Antal (az ekkor még csak eljövendő megvalósulását váró nyíregyházi per gyorsíróinak vezetője, s a per lezárulta után kirobant pesti utcai zavargások vádlottjainak már bemutatott védőügyvédje) tudósította. A 12 *Röpirat* beszámolóját (A drezdai nemzetközi kongresszus tárgyalásai. II. évf. 12. füz. 1882. szept. 15. 11–25.) kivonatolta – gyakran hibásan – Bosnyák, 2000. 51–53.

⁵⁶² Simonyi a következőt hangsúlyozta: „Az én nézetem szerint az antisemitizmus nem egyéb mint fellázadás vagy reakció, és pedig egy egészséges reakció a kapitalizmus és annak kinövéséi ellen, fellázadás az individualizmus és annak korrumpáló hatásai ellen, reakció az üres parlamentáris formalizmus ellen, amelynek főtendői az államadósságok csinálásában és új adók megszavazásából állanak [...] Ha mindazonáltal a zsidók, és kiváltképpen a zsidók ezen fellázadás céltáblái, úgy ezt ők tökéletesen megérdemelték s egyedül maguk annak az okai, mert hát náluk és rajtuk nyilatkoznak leginkább az új kor hibái.” Stoecker pedig a következő beszéddel üdvözölte a Meinhold-féle teremben jelenlevőket: „Önök a kereszténység elvét akarják érvényre juttatni a zsidók uralma ellen, s erre a nemzetközi szervezkedés útját választották. Szép és nagy gondolat, mert a kereszténység elve maga is internacionális jellegű, mely átfonja a világ népeit ama hatalmas kötelékkel, mely a felebaráti szeretetből áll. E szeretet nevében fogunk küzdeni amaz erkölcsrontó és mások gyűlöletétől eltelt uralom ellen, mely a leggonoszabb önzésen alapul, és saját hasznáért feláldozza a kölcsönös szeretet szép és nagy elvét.” A drezdai nemzetközi kongresszus tárgyalásai. 12 *Röpirat*, II. évf. 12. füz. 1882. szept. 15. 15; 16–17.

A kongresszus érdemi része azonban csak hétfőn kezdődött. Az elnökiül megválasztott Bredov nyugalmazott lovassági százados (Berlin) már a kongresszus üdvözlése után felhívta „a lapok jelenlevő tudósítóit, hogy jelentkezzenek, mert a bizottság megállapodása szerint csak akkor lehetnek jelen a bizalmas jellegű tárgyalásokon, ha tudósításaikat az elnökség felülvizsgálata alá bocsátják”.⁵⁶³ Ne is fecséreljünk több szót az ottani sajtószabadságra. Így is hamar felszínre kerültek a német mozgalom belső ellentétei. A Heinrich–Förster-féle szárny konfrontálódott Stoecker híveivel. A Stoecker által a kongresszusnak benyújtott nyolc tézist, amely a közös óhajta megfogalmazni, előbb Förster, majd Henrici kérdőjelezte meg.⁵⁶⁴ Stoecker viszontválaszában Henrici célkitűzéseit a fantasztikumok birodalmába utalta. Gyakorlati kérdéseket kívánt a középpontba állítani: „Én a zsidókérdést humánus, keresztény álláspontonról óhajtom megoldani és nem fogadhatom el a »Ki vele a zsidókkal« [sic!] kiáltást [...] Hogy valóban praktikus dolgot műveljünk alakítsunk egy antisemita központi bizottságot és ugyanilyen központi irodalmi közeget.”⁵⁶⁵ Ebben a helyzetben érezhette azt Istóczy, hogy eljött az ő ideje. Bár – mint láttuk – már hangolva volt erre. Felolvasta ugyanis előre elkészített nyilatkozattervezetét, amelyet a világ zsidók által elnyomott kormányaihoz kívánt intézni. Henrici pártolólág rögtöni szavazást akart az egészről, Stoecker azonban finomításokat szeretett volna a szövegben, ezért egy előre felállított bizottság elé utalást javasolt, amit Istóczy is elfogadott.⁵⁶⁶ A békítő szót azonban nem Istóczy, hanem Bismarck unokaöccse, Ernst mondta ki, amikor Stoecker javaslatát mellett tette le a voksát azzal, hogy a feladat: minden ország parlamentjében megszerezni a többséget, s hogy az antiszemiták, bármely párt-hoz tartozzanak is, összetartsanak. Gyakorlatilag azt kívánta, hogy a zsidókat kizárják „azokból az állásokból, melyekben veszélyt hozhatnak a társadalomra”.⁵⁶⁷ Stoecker javaslatát a kongresszus, némi bizottsági módosítással, egyhangúlag elfogadta, s az udvari káplán még aznap este elutazott. Készült még a kizárás (de nem a kiűldözés) szellemében a berliniek által egy négy pontos javaslat is, amit Istóczy nyilatkozatával együtt a bizottság késő estig vitatott, finomított és végül jóváhagyott. Ezekről a kongresszus másnap, kedden voksolt. Istóczy manifesztumát egy tag vetette el, hatan részletekkel nem értettek benne egyet, de az elsőprő többség „Hoch” kiáltásokkal kísérve elfogadta azt.⁵⁶⁸

Hogy Istóczy manifesztuma miért is lehetett mindkét oldal által elfogadható, arra elegendő néhány illusztráció a szövegből. Egyfelől meglehetősen lazán kezelte a „nép-faj”, „faj”, „nép”, „nemzet” kategóriákat. Mindenki azt olvashatta ki belőle, amit éppen akart: „Legfőképp a sajtó útján ássa alá mindinkább a zsidóság a keresztény vallást, a mely pedig az európai árja népek specifikus faji vallásává lőn, a melynek bűvkö-

⁵⁶³ Uo. 18.

⁵⁶⁴ Stoecker téziseit lásd uo. 9–10. Az első nap felszólalásaiból: B. Förster: „Stöcker tétéleivel nagyban és egészben egyetért; de szükséges egyúttal az is, hogy az antisemita mozgalom végcéljai iránt tisztába jöjünk. A zsidók az árja keresztény népek között nem tűrhetők meg, legfőlegb ignorálandók. Míg a zsidókérdésben radikális eszközökhöz nem nyúlunk, nem lesz nyugalom, hanem legfőlegb fegyverszünet.” E. Henrici: „Én is a leghöbbsen óhajtom a fenforgó eltérési pontok kiegyenlítését, de ki kell jelentenem, hogy én a zsidókérdést nem vallási, hanem fajkérdésnek tekintem. Okvetlenül szükségesnek tartom, hogy a zsidók Németországból eltávolíttassanak. Más megoldás nincs. Minden, bármily szigorú kivételi törvények hatálytalannak tűnnek ki a zsidók ellenében [...] Én nem akarok ép[en] erőszakos kiűzést, de törvényes úton kell, és pedig minél előbb kell a zsidókat valamennyi ker. államból kiűznünk.” Uo. 18–19.

⁵⁶⁵ Uo. 19.

⁵⁶⁶ A végül elfogadott nyilatkozatot lásd uo. 1–8.

⁵⁶⁷ Uo. 20.

⁵⁶⁸ Uo. 21. Bosnyák valótlán állítása szerint „egyhangú helyesléssel” fogadták el. Bosnyák, 2000. 52.

réből egyetlenegy európai árja nép se vonhatja ki magát a nélkül, hogy morális bukásnak s így megsemmisülésnek ne tenné ki magát.” Érvényesült javaslatában kellő taktikai megfontolás is. „Ezen, a nem-zsidó társadalom érdekeinek megóvására létrejött első nemzetközi kongresszus nem szándékozik, az eseményeknek eleibe vágva, a zsidókérdés megoldására nézve részletes programot felállítani [...] Mindazonáltal a végcél fölött, a melyet az európai népeknek maguk elé kitűzniök kell, már ma tisztába kell jönnünk, s azért, miután önáltatás azt hinni, hogy a zsidó népfaj más, főleg pedig keresztény népekbe valaha beolvasztható s azokkal assimilálható lenne, – hisz 3000 év óta soha és sehol sem történt ez, – a kongresszus kijelenti, hogy a zsidókérdés csakis és egyedül oly módon oldható meg végleg és teljesen kielégítőleg, a mint megoldatott annak idején az illető megtámadott európai államok által az arab, a tatár és a török kérdés.” Az emancipáció kudarcának belátásából „a társadalmi önvédelmi mozgalomnak nemzetközi megindítása és szervezése” következett, s ezért fordultak kiáltványukkal „első sorban az elzsidósodott európai államok kormányaihoz, másod sorban pedig ugyanezen államok népeihez, keresztény társadalmához”.⁵⁶⁹

A kongresszus egyébként megvitattott még (Pinkert előterjesztésében) egy konkrét határozatot is a tiszaezlári ügyben, amely a magyar bírói kar iránti bizalmat volt hivatott kifejezésre juttatni, ám ekörül is nézeteltérések bontakoztak ki. Olsavszky szerint, aki jogvégzett emberként ekkoriban a budapesti királyi táblánál gyakornokoskodott, ebből a „sémiták tőkét kovácsolhatnak”, s azzal vádolhatják a bírakat, hogy részrehajlók.⁵⁷⁰ Simonyi Iván viszont, aki a kongresszus társelnöki tisztét töltötte be, miközben konstataulta, hogy „a rituális gyilkosság ténye felől már semmi kétség nincsen”, azt is kijelentette, „a magyarok örömmel merítenek tápot a német kultúra földéből, csodálattal tekintenek Németországra és kancellárjára, s a határozati javaslatot büszkeséggel és örömmel veendik”.⁵⁷¹

A kongresszus az üdvözlő táviratok felolvasásával és köszöntésekkel délután fél háromkor ért véget. Simonyi zárszavában még egyszer összefoglalta mindnyájuk közös élményét, azt tudniillik, hogy „az antisemitikus mozgalom gyermekcipőiből kikelt és erőteljes férfiúvá nőtt”.⁵⁷² A főrendezvény ezzel befejeződött, de az eszlári szempontból igazán látványos attrakció még csak ezután következett. Este nyolckor került ugyanis sor a Lincke-féle fürdő termében – mintegy 900 fő részvételével – a Német Reformmegylet nyilvános gyűlésére. Itt Ónody Géza tartott előadást ismét csak a Solymosi Eszterről készült festmény díszlete előtt. A *Pesti Napló* tudósítója így foglalta össze az eseményt. „Ónody nem bírván teljesen a német nyelvet, csak a megnyitó s a befejező sorokat olvasta maga; a többi részét egy honfitársa, egy alezredes olvasta fel.” A mikrolátószög-

⁵⁶⁹ A drezdai nemzetközi kongresszus manifesztuma. 12 *Röpirat*, II. évf. 12. füz. 1882. szept. 15. 3; 6–7. A keresztény-árja vallási-faji azonosítás problémáit egy magyar tollából finoman jelzi, ahogy az utolsó előtti bekezdésben előbukkan a „negyedfélszáz millió főnyi árja (s illetőleg az idők folyamán a kereszténység útján arjánizált) emberfaj” megjelölés. Uo. 8. Már csak ezért sem fogadhatjuk el, hogy Istóczy manifesztuma „explicit rasszista antiszemita álláspontot” képviselt volna. Vö. Piefel, 2004. 42.

⁵⁷⁰ Olsavszky Lajos Vilmos (*1852) pályájára lásd Szinnyi, IX. 1903. 1287.

⁵⁷¹ A drezdai nemzetközi kongresszus tárgyalásai. 12 *Röpirat*, II. évf. 12. füz. 1882. szept. 15. 24. A határozatot végül 5 szavazat ellenében fogadták el.

⁵⁷² Uo. 25. A kongresszust többek között Allegany-ból üdvözölte Avellanus professzor [Mogyoróssy Árkád], Magyarországról Veritas [ez több személy is lehetett Porcsalmy Somától Töpl Vidáig], a *Füstölő* nevű antiszemita élclap szerkesztőse, Marczányi lovag, a Nyitra megyei Szencről és Kecskemétről való elvbárárok, valamint Nemes Józsa bőszenfai, Somogy megyei plébános.

től egyetemessé tágítva a perspektívát az előadó kijelentette: „az ügy nem többé egy falu, egy megye, egy ország ügye; a tiszta-eszlári ügy az egész emberiség ügye; a zsidó sakter kése az egész emberiség géniuszának szívét találta el”.⁵⁷³ Az előadás – az antiszemita internacionálé jegyében – lengyel párhuzammal indult. „Nem régen leevezve a Dunajecz rohanó árjain, volt alkalmam meggyőződni mivé tette a rabbinizmus sötét tanaiban tévelygő kaftános, peiheleszes zsidó faj korrumpáló ereje a szegény lovagias lengyel nemzet társadalmi életét. Ott már tulajdonképpen nem is lengyel nemzetről, hanem zsidó-lengyel konglomerációról lehet szó. Azt a szegénységet, azt a kétségbeejtő apathiát, mit ott tapasztaltam, nincs toll mely leírni volna képes.”⁵⁷⁴ Szászországból nézve is jól megválasztott indítás ez a galíciai eredetű, szegregált tisztaeszlári, tiszalöki zsidók bigottsága, fanatizmusa ecsetelésének nyitányaként. Háttérben a darabokra hullott lengyel nemzetállam romjaival. Nem untatjuk az olvasót Ónody előadásának leíró eszlári részleteivel, hiszen az már jól ismert, s azokat amúgy a 12 *Röpirat* sem közölte.

A helyzet a nyelvi nehézségek miatt mindenképpen kínos lehetett. Támadt egy kellemtelen incidens az előadással kapcsolatban itthon is. Ónody ugyanis táviratozott Verhovaynak, hogy a *Függetlenség* jelentesse meg előadását, s a szöveget kérjék el Marciányitól (a fordítótól?), aki akkor az *Egyetértés*nél dolgozott. Marciányi azonban közölte, hogy ő a szöveget már átadta az *Egyetértés*nek, mert Ónodytól felhatalmazást kapott erre. Végül Marciányi csak éjjel kettőkor juttatta el a német szöveget a *Függetlenség*hez azzal, hogy reggelre kéri vissza. Amikor Verhovay megpróbált az ügyben a felelős szerkesztővel, Csávolszkyval egyezkedni, az Marciányihoz utasította. A kör bezárult.⁵⁷⁵

Érdemes röviden foglalkozni a kongresszus hatásával, visszhangjával, utóéletével. A szászországi szervezők bizonyára elégedettek voltak. Pinkert, aki mindenekelőtt egy „központi orgánumot” szeretett volna létrehozni a „közép-európai zsidóellenes mozgalom” számára, Stoecker téziseiben kilátást kapott erre.⁵⁷⁶ Nála azonban sokkal elégedettebb lehetett Schmeitzner, akit a kongresszusi állandó bizottság ideiglenes elnökévé választottak, s ami ennél talán még fontosabb volt, ő lett a bizottság pénztárnoka, hozzá kellett befolytania Chemnitzbe a pénzbeli hozzájárulásoknak.⁵⁷⁷ Stoecker, aki keresztényszociális pártja gyűlésén azon melegében Berlinben értékelte a történeteket, miközben érintette a „belnémet” ellentéteket, a *Neue Deutsche Volkszeitung* beszámolója szerint összehasonlította a Monarchia és Németország viszonyait is: „Ausztia-Magyarországban oly népgyűlés, a melyen a »zsidó« szó csak érintetik is, a lehetetlenségek közé tartozik, míg mi a zsidókérdésnek szabad tárgyalásához vagyunk szokva. S azért Istóczy manifesztuma,

⁵⁷³ A drezdai antisemita kongresszus (szept. 13.) PN, 1882. szept. 14. A 12 *Röpirat* – a *Deutsche Reform* alapján nagyjából hasonlóan adja elő a történeteket: „néhány válogatott, erős magyar akcentusú szóval megköszöni a szívélyes fogadtatást, s engedelmet kér arra, hogy miután a német nyelvet nem bírja annyira, hogy azon beszédet mondhatna, egy a tiszta-eszlári gyilkosság fölött általa szerzett s nyomtatásban legközelebb megjelenő munkából egy darabot felolvashasson [...] De huzamos időre a német olvasás is nehezen esik a képviselő úrnak, noha a hallgatóság nagyon jól megértette amit olvasott, s azért helyette egy barátja, egy nyugalm. alezredes veszi át helyette a továbbolvasást a zárfejezetig, a melyet ismét a képviselő úr olvas fel, felolvasásához még köszönő és a további küzdelemre buzdító szavakat csatolva.” A drezdai német reformegylet nyilvános előadási estélye. 12 *Röpirat*, II. évf. 12. füzet. 1882. szept. 15. 26. A tolmács de Pottere alezredes lehetett.

⁵⁷⁴ Ónody Géza felolvasása a tiszta-eszlári ügyről. 12 *Röpirat*, II. évf. 12. füzet. 1882. szept. 15. 27. A szöveg szinte szó szerint visszaköszön Ónody fél évvel későbbi brosrájában is. Ónody, 1883. 209–210.

⁵⁷⁵ Legújabb híreink. *Függetlenség*, 1882. szept. 14.

⁵⁷⁶ Piefel, 2004. 43. Bár az némiképp zavaró lehetett, hogy Henrici felszólalása nyomban utána Simonyi Iván *Grenzbote* című lapját ajánlotta a párthíveknek. 12 *Röpirat*, II. évf. XII. füzet. 1882. szept. 15. 23.

⁵⁷⁷ Uo. 33.

noha sokban jó és találó, mégis inkább más államok viszonyaira mint a mienkéire alkalmazható.”⁵⁷⁸ Ezzel szemben Henrici, a Reichsverein berlini gyűlésén méltatta Stoecker érdemeit és téziseit, s közben egyetértőleg felolvasta az egész Istóczy-féle manifesztumot (amit lemásoltatott magának). Erre a gyűlésre Istóczy és Simonyi is meghívást kapott, de ők valamilyen okból nem tudtak Berlinbe továbbutazni. Megjelent viszont a gyűlésen Ónody Géza, aki drezdai előadását itt is megtartotta, a már bejártatott forgatókönyv szerint.⁵⁷⁹ Ónody egyébként olyannyira belejött a koprodukciós nemzetközi szereplésbe, hogy Berlinből még Stockholmba is ellátogatott, s egyes lapok már aggódni kezdtek, hogy meg sem áll Amerikáig. Végül a *Függetlenség* hírül adta, hogy Ónody levélben azt az értesítést küldte Verhovaynak: a magyar képviselőház megnyitására itthon lesz.⁵⁸⁰

A második zsidóellenes kongresszust – ahogy erről már szó esett – szintén Szászországban, ezúttal Chemnitzben rendezték meg, 1883. április 27–28-án. Már magának a kongresszusnak az időpontja is vitatott volt: Istóczy például nem értett egyet a tavaszi megtartással, ő az összejövetelt ősre, a per lezárása utánra szeretne volna tolni. Az április végi időpont ugyanakkor a szervezők szándékához képest már így is halasztást jelentett, eredetileg ugyanis márciusra gondoltak. Megalakult ugyan a hangzatos nevű „Alliance antijuive universelle” nevű szervezet, de a beharangozott franciák nem jöttek el. Közben kiéleződtek az ellentétek a német antiszemiták között is: Pinkertet és a drezdaiakat fokozatosan kiszorították a vezetésből, így Chemnitzben sem Stoecker, sem Pinkert nem képviseltette magát. A szervezés során egyértelműen Schmeitzer vezetésével a radikális, faji alapon álló szárny kerekedett felül, bár közöttük is jelentős különbségek mutatkoztak. Nem voltak ott az osztrákok sem.⁵⁸¹ Magyarországról egyedül Simonyi Iván jelent meg, ő ismét betölthette a társelnöki tisztelet. Henrici betegség miatt maradt távol, Istóczy, Schönerer, Pattai, Rohling levélben mentette ki magát. Ott volt viszont Otto Glagau (1834–1892) és Max Liebermann von Sonnenberg (1848–1911) Berlinből. Az előbbi liberális újságíróból vált ismert és népszerű antikapitalistává és antiszemitává 1873 után, az utóbbi kiugrott katonatisztból lett a nevezetes petíciós mozgalom egyik elindítója és az azt támogató Deutscher Volksverein megalakítója, aki már Drezdában is szerepelt. Glagau mint elnök hangoztatta, hogy a zsidókérdés szerinte nemzetközi kérdés, ugyanakkor társadalmi kérdés is. Pontosabban szólva kijelentette, hogy a társadalmi kérdés zsidókérdés, ami nem egészen ugyanaz. Aztán megadta a (német) császárnak, ami a császáré, és a (szász) királynak, ami a királyé, s ehhez sürgősen csatlakozott a magyar társelnök, aki a „nem-német elvtársak nevében” hangsúlyozta „a már önmagától is értetődő loyaltást az osztrák-magyar uralkodóház iránt”.

A kongresszusról szóló beszámolók méltán hiányolták a nemzetköziséget és egyöntetűen „fiaskóról” szóltak.⁵⁸² Már eleve szembeötlő volt, hogy összesen csak 35-en voltak jelen. De ezt még megmagyarázták azzal, hogy a gyakorlati célkitűzések miatt másfajta szervezési elveket követtek, mint Drezdában. Hozzájárult ehhez nyilván az is, hogy 10

⁵⁷⁸ Németországi antisemita gyűlések a kongresszus után. 12 *Röpirat*, III. évf. I. füz. 1882. okt. 15. 7.

⁵⁷⁹ Uo. 6. „Mivel Ónody úr a német nyelvet nem bírja tökéletesen, 10 perc múlva a kéziratot továbbolvasás végett átadta Dr. Amann-nak.”

⁵⁸⁰ Voltak újságok, amelyek azt a hírt keltették, hogy „Ónodyt ép[p] most látták Eszter karján New York egyik zengerájában” – idézi a *Függetlenség*. 1882. okt. 6. Végül október 7-én Nyíregyházáról Budapestre érkezett. A sajtó és a zsidók. *Függetlenség*, 1882. okt. 7.

⁵⁸¹ Piefel, 2004. 44–47.

⁵⁸² Tudósítás. 12 *Röpirat*, III. évf. 8. füz. 1883. máj. 15.

márkás részvételi díjat szedtek. Az Általános Zsidóellenes Szövetség (Alliance antijuive universelle) nyilatkozattervezetként Liebermann javaslatával szemben rögtön akadt egy ellentervezet-szerző dr. Ammann személyében (szintén Berlinből), ami jelezte, hogy nem csak a drezdaiakkal van gond. Abban még egyet is értettek, hogy megpróbálták eloldani a zsidókérdésben általuk folytatott harcot a felekezeti és pártkérdésektől. Rögtön szembeötlött azonban a különbség a szóhasználatban: Liebermann a drezdai kongresszus kompromisszumos formuláit vitte tovább, Istóczyra és Stöckerre egyaránt hivatkozott, és védekezett az ateizmus vádjá ellen (ez utóbbit Istóczy mint szerkesztő nem is hagyta kommentár nélkül). Ammann viszont – „tudományos” alapvetésként – ragaszkodott Dühringhez, s javaslatának kulcsszava a faji gondolat volt (már ami az „idegen faj” és az „európai népek” szembenállását illeti). Az utóbbi javaslat azonban mindössze két voksot kapott. Másnap olyan gyakorlati kérdésekről esett szó, mint a finanszírozás nehézségei, a sajtó, a propaganda és szervezés ügyei, a Bismarckhoz intézett petíció újbóli benyújtása, a nők mozgalmi munkába való bevonása, de Hentschel előterjesztett egy orosz indítványt is.⁵⁸³

Az Alliance antijuive universelle (a szervezet elnevezése németül még kacifántosabb, de annál kifejezőbb, hiszen nem mindegy, hogy valaki küzd-e a zsidósággal, vagy leköüzdeni akarja azt: Allgemeine Vereinigung zur Bekämpfung des Judenthums) 1883 nyarán kibocsátott egy hirdetést, amelyben arra kéri a zsidóellenes mozgalom barátait, hogy előfizetéseikkel, hirdetéseikkel támogassák az antiszemita irányzatú lapokat. Ennek érdekében fel is sorolják az általuk pártolandó lapokat. A német nyelvű hirdetés magyar lapokban is megjelent, s ennek jóvoltából autentikus forrásunk van a korabeli közép-európai hírforrásokra.

A hirdetés láthatóan nem tartalmaz minden lapot. A drezdai *Deutsche Reform* például nem szerepel a listán, hiszen azt a chemnitzi kongresszus után állították össze, amikor Pinkert már a kiátkozottak listájára került. Nyilván az sem lehet véletlen, hogy néhány lapnál viszont feltüntették a szerkesztő nevét is, így a charlottenburgi *Intelligenzblatt*nál Wilhelm Schlesingerét, a chemnitzi *Monatschrift*nél Schmeitznerét, vagy a bécsi *Monatschrift*nél Vogelsangét. Az országokénti megoszlásból így is látható, hogy a német tartományok jókora előnyre tettek szert az „eszme” terjesztésében, s különösen feltűnő a cislajtán tartományok elmaradása még Magyarországhoz képest is. Ami az irányzatok megjelölését illeti, mindenütt megtartottuk az eredeti megjelölést, még ha nehézségeket is okozhat. Különös nehézséggel jár a német „freisinnig” fogalom fordítása, amit szó szerint „szabadelműként” igyekeztünk visszaadni. Ez azonban országoként és nyelvenként mást jelent.⁵⁸⁴ Azt azonban jól jelzi, hogy ekkor a zsidóellenes irányzatok még nem önálló politikai pártokhoz kapcsolódtak, hanem a konzervatív, konzervatív-reformer, klerikális-reformer, reformer, szociál-reformer, keresztény-szociális, szabadelmű áramlatok egyaránt hordozhattak antiszemita töltést. Az sem véletlen, hogy a hirdetés nem az „antiszemita”, hanem a „zsidóellenes tendenciájú” lapok felsorolását nyújtja, s azok támogatását kéri.

⁵⁸³ Uo.

⁵⁸⁴ Pulzer, amikor Henrici Soziale Reichspartei-ának saját maguk által adott arculatát értelmezi („freisinnig antisemitisch”), félrevezetőnek tekinti a „liberális” fordítást. Szerinte a „freisinnig” valójában a társadalmi radikalizmus és antiklerikalizmus egyfajta keveréke, különös hangsúllyal a racionális intellektuális magatartásra. A német baloldali liberálisok 1884 és 1910 között hívták magukat „freisinnig”-nek. Példaként említi, hogy az 1960-as évek egyik svájci pártjának német neve „Freisinnige Partei” volt, ami franciául így hangzott: „Parti Radical”. Pulzer, 1964. 95*.

VII/11.A TÁBLÁZAT • Zsidóellenes tendenciájú lapok és folyóiratok Közép-Európában, 1883

Német Császárság					
Hehység	Név	Irányzat	Megjelenés hetente	Előfizetés negyedévre (M)	Hirdetés soronként (Pf)
Augsburg	<i>Augsburger Postzeitung</i>	reformer, egyházi	6	3,50	30
Berlin	<i>Neuer Deutsche Volkszeitung</i>	reformer	6	3,50	30
Berlin	<i>Deutsches Tageblatt</i>	konzervatív	7	5,00	40
Berlin	<i>Christ.soc.Correspondentblatt</i>	keresztény-szociális	1	1,00	20
Berlin	<i>Staatbürgerzeitung</i>	szabadelmű	6	4,50	
Berlin	<i>Der Kulturkämpfer</i>	szociál-reformer	félhavonta	3,00	50
Berlin	<i>Die Innung ?</i>	konzervatív	1	1,00	15
Berlin	<i>Die Wahrheit</i>	illusztrált vicclap	1	2,00	
Berlin	<i>Theatr.Rundschau</i>	kritikai lap	1	3,50	
Berlin	<i>Der Reichsbote</i>	keresztény-szociális	6	3,50	40
Berlin	<i>Kyffhäuser-Zeitung</i>	szociál-reformer	1	1,50	25
Bielefeld	<i>Neue Westphälische Volkszeitung</i>	konzervatív	6	2,00	15
Breslau	<i>Schlesisches Morgenblatt</i>	konzervatív, egyházi	6	3,00	15
Bromberg	<i>Bromberger Tageblatt</i>	konzervatív	6	3,00	12
Charlottenburg	<i>Neues Intelligenzblatt</i>	szociál-reformer	6	2,00	10
Colberg	<i>Colberger Volkszeitung</i>	konzervatív reformer	6	2,00	15
Chemnitz	<i>Internationale Monatschrift</i>	szociál-reformer	havonta	4,00	40
Dortmund	<i>Westphälische Reform</i>	reformer	1		
Düsseldorf	<i>Düsseldorfer Anzeiger</i>	reformer	6		
Frankfurt a.M.	<i>Deutscher Volksfreund</i>	konzervatív	2	1,15	10
Hamburg	<i>Tribüne</i>	szociál-reformer	3	3,00	30
Heidelberg	<i>Pfützer Bote</i>	róm.katolikus	3	1,20	10
Karlsruhe	<i>Badische Landpost</i>	konzervatív	6	2,90	10
Kassel	<i>Kasseler Journal</i>	konzervatív	6	2,50	10
Kassel	<i>Geldmonopol</i>	szabadelmű	1	0,75	10
Kassel	<i>Reichsgeldmonopol</i>	reformer	1	0,75	10
Lipce	<i>Deutsche Müller</i>	Monatschrift für Mühlengerwebe	havonta	0,75	30
Liegnitz	<i>Patriotische Zeitung</i>	reformer	1	0,75	15
Liegnitz	<i>Kirchl. Wochenblatt für Schlesien u. Oberlausitz</i>	keresztény-szociális	1	0,75	15
Mainz	<i>Die Wucherpille</i>	reformer	1	0,90	10
München	<i>Bayrischer Landbote</i>	reformer	6	1,60	12
Neustettin	<i>Norddeutsche Presse</i>	konzervatív reformer	6	2,65	
Osthoften	<i>Osthofter Zeitung</i>		3	1,25	10
Schwerin	<i>Mecklenburg. Landesnachrichten</i>	konzervatív	6	4,00	15
Stadthagen	<i>Schaumburg Lippesche Landeszeitung</i>	konzervatív	3	1,25	10
Würzburg	<i>Fränkische Volksblatt</i>	klerikális-reformer	6	1,80	12

VII/11.B TÁBLÁZAT ●

Osztrák–Magyar Monarchia					
Helység	Név	Irányzat	Megjelenés hetente	Előfizetés negyedévre (frt)	Hirdetés soronként (kr)
Bécs	<i>Hausherrenzeitung</i>	szabadelmű	félhavonta	1,50	10
Bécs	<i>Oesterreichische Volksfreund</i>	reformer	1	1,50	10
Bécs	<i>Oesterreichische Monatschrift</i>	klerikális-reformer	havonta	3,00	20
Brünn	<i>Brünner Beobachter</i>	szláv	1	1,25	3
Budapest	<i>Fiiggetlenség</i>	reformer	7	4,00	4
Budapest	<i>12 Röpirat</i>		havonta	1,00	5
Budapest	<i>Füstölő</i>	illusztrált vicclap	félhavonta	0,50	5
Budapest	<i>Rebach</i>	illusztrált vicclap	havonta	0,25	5
Budapest	<i>Magyar Állam</i>	klerikális	7	4,00	
Eger	<i>Egri Népujság</i>	szabadelmű	1	0,50	
Esztergom	<i>Esztergomi Közlöny</i>		1	1,00	
Kalocsa	<i>Kalocsai Néplap</i>				
Kaposvár	<i>Népjog</i>		1	1,50	10
Nyíregyháza	<i>Szabolcs megyei Közlöny</i>	reformer	1	1,50	
Nyíregyháza	<i>Ébredjünk</i>	szabadelmű	2	2,00	
Pozsony	<i>Westungarischer Grenzboten</i>	reformer	7	4,00	5
Steyr	<i>Die Judenfrage</i>	szabadelmű	félhavonta	0,60	
Ungvár	<i>Ungvári Közlöny</i>	szabadelmű	1	1,50	

Forrás: *Füstölő*, 1883. szept. 15.

HAMU ÉS PARÁZS

Istóczy közben kiábrándult a német és különösen a szász antiszemita elvtársakból. Előbb csak hallgatással kerülte a róluk szóló rossz hírek tolmácsolását, majd nyilvánosan is hangot adott elkeseredésének és elégedetlenségének: „Az antisemita mozgalom vezetői Drezdában és Chemnitzben képteleneknek bizonyultak a rájuk ruházott nagy feladat teljesítésére. Egymás iránti kicsinyes személyeskedés, torzsalkodás a fölött: a drezdaiak lapja tekintessék-e a párt központi közlönyéül avagy a chemnitzieké, – foglalkoztatták azóta majdnem szünet nélkül az ottani antisemitákat [...] Mi eleinte megütközéssel, majd méltó felháborodással szemléltük ezen kietlen dolgokat, s már-már képtelennek kezdtük hinni a német nemzetet arra, hogy egy nagy európai mozgalom élén álljon.”⁵⁸⁵ A berliniek helyhatósági választási sikerei azonban ekkor ismét adtak némi reményt számára, úgy tűnt, mintha csak a szász vezetők körében léteztek volna konfliktusok. „Az elhibázott szervezés folytán Németországban látszólag beállt stag-

⁵⁸⁵ A berlini választások és az október 25-i nagy népgyűlés Berlinben. *12 Röpirat*, IV. évf. 2. füz. 1883. nov. 15. 15.

náció azonban csak *látszólagos* volt. Éppen abban állt az antisemita mozgalom életereje, hogy bármi hibákat mulasztásokat kövessenek is el egyes hivatlanul feltolakodott vezetői, a mozgalom csakhamar kiheveri ezen hibák és mulasztások káros következéseit nemcsak, de sőt a parázs a hamu alatt mind tovább harapódzik, s egyes alkalmas pillanatokkor az elleneink által kialvónak vélt és hirdetett tűz még hatalmasabban lobog fel, mint annakelőtte.⁵⁸⁶

Közben azonban azt is megengedte magának, hogy a németekkel szembeni csalódását kitálalja a nemzetközi porondon is. Még be sem fejeződött a nyíregyházi per, amikor levelet intézett a francia antiszemitákhoz, s szinte felkínálta nekik a mozgalom vezetését: „A francia nemzet van leginkább hivatva valamely nemzetközi mozgalmat vezetni s igazgatni: és mi magyarok ezen, a civilizációért és a szabadságért vívott nemzetközi harcban a francia nemzetet ismerjük el vezérünknek, annyival is inkább, mert Párisban székel az »Alliance Israélite universelle«; kell tehát, hogy magában Párizsban alakuljon meg az »Alliance Anti-israélite universelle«.”⁵⁸⁷ A mondat vége nyílt kihívás volt a Szászországban megalakult hasonló nevű szervezet legitimitása ellen. Istóczy egy későbbi levelében azt is kijelentette (ezt nem közölte a *12 Rőpirat*, ám a *L'Anti-Sémite* igen), hogy a természetlen viták miatt ő és elvbarátai nem kívánnak Németországban több antisemita-kongresszuson részt venni, s azt javasolta a franciáknak, hogy rendezzenek ők ilyet.⁵⁸⁸

Istóczy visszaemlékezésében már így vonta le a nemzetközi kudarc tanulságát: „azokból a tapasztalatokból azt a nem annyira »üdvösséges«, mint inkább sajnos tanulságot merítettem, hogy az antisemita mozgalmat internacionális úton nem lehet fejleszteni és vezetni. Nem lehet pedig ezt tenni azért, mert az egyes országokbeli antisemita pártok prononszirt [sic!] nemzeti irányú pártok, a mely jellegük kizárja azt, hogy más nemzetbeliekkel szövetkezve járjanak el. Hogy ne is említsem itt az osztrákok és a magyarok között fennálló antagonizmust, — ott van eklatáns például a francziák és a németek között fennálló kölcsönös ellenszenv, a mi lehetetlenné teszi ezen nemzeteknek egymással való kooperációját még antiszemitikus célból is.”⁵⁸⁹ Meglehetősen éles fordulat ez a korábban lelkesen Drezdára vagy Párizsra függesztett tekintetekhez képest.

⁵⁸⁶ Uo. 15. A *12 Rőpirat* nyelvi furcsaságain most nem érdemes csodálkozni, hiszen már Mikszáth megírta: „Istóczy úr röpirataiban, amint az tudva levő dolog, a zsidókkal küzd és a szintaxisal meg a grammatikával.” idézi Rejtő, 1992. 286.

⁵⁸⁷ A levél eredetileg a *L'Anti-Sémite* 1883. aug. 4-i számában jelent meg, a *12 Rőpirat* franciául és magyar fordításban is közölte a válasszal együtt. Franciaország és Magyarország. *12 Rőpirat*, III. évf. XII. füz. 1883. szept. 15. Az idézet: 27. A levél indítása is jellegzetes, ugyanis Istóczy egy egész nemzet nevében kíván szólni nemcsak a francia antiszemitákhoz, hanem a francia nemzethez: „A magyar nemzet, a melyet már méltán lehet egy antisemita nemzetnek tartani, az Önök derék *L'Antisemitique*-jének hírére a legélénkebb lelkesedéssel fogadta. Uo. 27.

⁵⁸⁸ Wyrwa, 2009. 10. A franciák megértően viszonyultak Istóczyék elhatározásához a német kongresszusokkal kapcsolatban, s először már 1883 novemberére tervezettni kezdtek egy kongresszust, ám ezt Istóczy, Ónody és Simonyi korainak tartották. A decemberben 1884 februárjára meghirdetett, majd márciusra halasztott rendezvényből végül nem lett semmi. Uo.

⁵⁸⁹ Istóczy, 1911. 44. Istóczy úgy tekint vissza Chemnitzre, hogy az volt a második (és utolsó) kongresszus. Uo. 45. Valójában még voltak próbálkozások, például Bukarestben 1886 szeptemberében. Ha a chemnitzit túlságosan németre, akkor a bukaresti túlnyomóan franciára sikeredett. Magyar részről Istóczy szűkebb pártíve, Komlóssy Ferenc plébános, 1884-től antisemita országgyűlési képviselő (1853–1913), gr. Klebelsberg Zdenkó (1852–1914) és Petrovay Ádám vett részt rajta. A kongresszus nem mulasztotta el sürgönyben üdvözölni Istóczyt. A bukaresti nemzetközi antisemita kongresszus határozatai. *12 Rőpirat*, VII. évf. I. füz. 1886. okt. 4–6. Pulzer közöl még egy magát német antiszemitanapként hirdető felhívást 1889 júniusából Bochumból, mint „a negyedik (és utolsó) nemzetközi antisemita-kongresszus” poszterét. A meghívottak között osztrák részről Schönerer, magyar részről ismét csak Komlóssy szerepelt. Pulzer, 1964. 111.

Arról azonban nem Istóczy tehetett, hogy az antiszemitikus mozgalmak nemzeti konjunktúrái internacionálisan nem voltak összehangolva. A németeknél az 1880-as évek eleji rövid fellángolás után majd a következő évtized eleje hoz mérhető parlamenti választási eredményt. A hesseni „parasztkirály”, a populista Otto Böckel ugyan már 1887 óta ott ült a Reichstagban, de 16 képviselői helyet csak 1893-ban sikerült szerezniük, s ezt a szintet már nem tudták meghaladni a világháborúig.⁵⁹⁰ A franciáknál még később, a Dreyfus-per második fordulójának táján, 1898–1899-ben tetőzött az antiszemizmus, amikor még egy jobboldali puccs veszélye is felrémlett a láthatáron.⁵⁹¹

Istóczynak azonban nemcsak a nemzetközi mozgalom, hanem a hazai antiszemita párt felbomlását is meg kellett élnie. A magyar mozgalom korán túljutott a csúcson. Korát megelőző vátesz vagy rögeszmés futóbolond? Ezt a kérdést már sokan, sokféleképpen felvetették. A korszak egyik parlamenti tudósítója, a sokat tapasztalt újságíró szerint valójában már a parlamentbe való bejutástól, az uralkodó trónbeszédére adott felirati vitától megpecsételődött a párt sorsa: „A felirati vitában, melynek során a Ház csaknem valamennyi nagy szónoka felszólalt, az antiszemiták már nagyon alulmaradtak. Alaposan kitűnt a párt intellektusának nagy gyöngesége. Elmondható, hogy már gyöngeségben fogantatott. Akkor kezdődött az alkonya, mikor mint országos párt, bekerült a Házba. Minden fellépése csak gyöngítette. A magyar parlament akkor magas színvonala mellett hamarosan kitűnt ennek a pártnak az impotenciája. Alig egy esztendei szereplése után már azok a néptömegek is, melyek az antiszemita izgatások hatásai alatt vállalkra emelték jelöltjeiket, kiábrándultak belőlük, hiszen nem tudtak semmit sem teremteni. Vezérük, Istóczy Győző, árbocként magaslott ki közülük; ő volt köztük talán az egyetlen, akit őszinte meggyőződés vezetett és ő igazán korrekt, becsületes ember volt. Pártja nem tudott hozzá felemelkedni Minden fellépése egy-egy felsülés volt, úgyhogy már egy esztendő múlva nem is vették komolyan.”⁵⁹² A párt fajvédő krónikása a kedvezőtlen külső körülmények mellett személyi és nemzeti okokkal magyarázta a felbomlást: „A lapalapítási tárgyalások során azonban belső ellentétek merültek fel a párt kebelében, úgy a lap politikai irányát illetően, mint pedig a lap vezetése, személyi része tekintetében. A párt egyik-másik tagja ellen személyi és társadalmi hajsza indult meg. A sajtó ellenséges, legjobb esetben közömbös magatartása következtében lassan a közfigyelem is megcsappant a párt munkássága iránt. S bár a nagy tömegek ösztönös antiszemita beállítottsága változatlanul megmaradt, a pártszervezés további fejlesztése megakadt. Az ismert magyar tulajdonság, a hirtelen lendület, nagyot akarás és lázas felbuzdulás után a fáradtság, kimerültség és közönybe roskadás vett erőt a vezető rétegeken.”⁵⁹³

Szabó Miklós posztumusz megjelent nagy művében összetettebb magyarázattal próbálkozott. A magyarországi antiszemita pártnak – osztálybázisát tekintve – két szárnyát különböztette meg: egy „klerikális-antiszemita színezetű” és egy „dzsentri jellegű” csoportot. Az egyikhez „a párt katolikus és protestáns lelkész vezetői, magasabb kvalifikációjú értelmiségiek és a pártvezetés két arisztokrata tagja számítható, a másikhoz a dzsentri középneemes származású földbirtokosok, újságírók, közigazgatási tisztvisel-

⁵⁹⁰ Blaschke, 1997. 120.; Böckelre: Lindemann, 1997. 152–155; Breuer, 2001. 350.

⁵⁹¹ Lindemann, 1993. 116; 122; Francia–német összehasonlításra lásd még Volkov, 2000. 64–70.

⁵⁹² Szatmári, 1928. 60.

⁵⁹³ Bosnyák, 1942. 97.

lők”.⁵⁹⁴ A meglehetősen naiv (természetesen tudatában vagyunk annak, hogy mennyire korhoz kötött) társadalmi klasszifikációs kísérlethez hozzárendelt még két lényeges szempontot: egy területit és egy pártpolitikait: „A párt két szárnya világosan elkülönült befolyásának földrajzi megoszlása szerint is: az Istóczy-féle klerikális szárny bázisa a Dunántúl és a Felvidék volt, a dzsentri szárnyé az Alföld. Ugyancsak világosan elkülönült a két szárny a pártpolitikai eredet szerint: a klerikális szárny a Szabadelvű pártból jött, a dzsentri szárny a Függetlenségi szárnyból vált ki.”⁵⁹⁵ Ez utóbbi szempont láthatóan fontos szerepet játszott a párt felbomlásakor is. Szabó Miklós azonban saját gondolati sémája szerint magyarázta a hanyatlást. „Az antiszemita párt átmeneti sikerei, egyes ideológusainak kialakult ideológiai koncepciója, néhány éves népszerűsége és tömegbefolyása nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a mozgalmat konszolidálják, megteremtsék szilárd politikai kereteit, és állandósítsák befolyását azokban a rétegekben, melyekre propagandája hatni tudott. Ehhez elsősorban nem volt elég kialakult és érett a nagybirtokos arisztokráciát mozgóató újkonzervatív áramlat, melynek törekvéseit Istóczy pártja popularizálta és radikalizálta. Az újkonzervatív arisztokrácia anyagi és erkölcsi támogatása nélkülözhetetlen lett volna az antiszemita párt széles körű kiépüléséhez. A hirtelen színre lépett újkonzervatív törekvéseknek az Istóczy-pártban kikristályosodott értelmiségi-dzsentri indíttatású popularista-radikális [sic!] szárnyát egy időleges válsághelyzet túlfejlesztette, és óriásira növelte az arisztokrata-kerikális indíttatású újkonzervatív szárnyhoz képest. Emiatt a populáris politikai stílust még csak próbálgató arisztokrata és egyházi elemek inkább visszariadtak az antiszemita mozgalomtól, mint felzárkóztak hozzá. Az újkonzervatív hajlandóságú arisztokrata körök megmaradtak Apponyi pártjának keretei között, s nem kezdődött el átáramlásuk az Istóczy-pártba.”⁵⁹⁶

Társadalomtörténeti nézőpontból feltűnő, hogy ezekben az érvrendszerekben nincs helye a felekezeti motívumoknak. Pedig közsímet, hogy míg Ausztriában és Franciaországban az antiszemitizmus fő bázisát értelemszerűen a katolikusok adták, addig Németországban az antiszemita pártok a legtöbb szavazatot protestáns területeken kapták. Igaz, ehhez érdemes azt is rögtön hozzáfűzni, hogy az antiszemitizmus legfőbb keresztény ellenzői is protestáns körökből kerültek ki.⁵⁹⁷ Már csak azért is hiányolhatjuk ezt a szempontot a magyar elemzésekből, mert mind a tiszaezlári lokális történet, mind a per lezárultát követő zavargások, a választási eredmények egyértelműen multi-konfesszionálisak voltak, meglehetősen szoros összefüggésben a magyarországi antiszemita párt hangadóinak összetételével. És a belső törésvonalakkal. A térbeli hangsúlyok nehezen értelmezhetők felekezeti komponensek nélkül. Nem véletlen, hogy ebből a szempontból Tiszaezlár és Konitz közös vonásaira egyedül a „helyek kulturális geográfiája” iránt érdeklődést mutató Kievel Hillel hívta fel a figyelmet.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ A klasszifikációt az „antiszemita párt 37 prominense” alapján végezte, megállapítva, hogy közülük 18 volt dzsentri származású. Szabó M. 2003. 114.

⁵⁹⁵ Szabó M., 2003. 115.

⁵⁹⁶ Szabó M., 2003. 117. Hasonló magyarázat kísérlet a felbomlásra Kubinszky, 1976. 225–226.

⁵⁹⁷ Blaschke, 1997. 175–176. Ezt az összehasonlítást a szerző még azzal is megtoldja, hogy „az antiszemitizmus a katolicizmusban relatíve világosan megkomponált, folytonossága és profilja, magva és határai jól felismerhetők. A protestantizmusban ezzel szemben [az antiszemitizmus] diffúz. Ugyanúgy találunk benne erős rasszista hangokat, mint a zsidóemancipáció szenvedélyes védelmezőit.” Uo. 173.

⁵⁹⁸ Kievel, 1997. 144.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarországi antiszemita először nem is önálló pártban gondolkodtak, hanem egyfajta pártok feletti szerveződést terveztek. Csak amikor mind Istóczynak, mind Ónodynak el kellett hagynia a pártját, léptek az önálló szervezkedés útjára. De még az 1884-es választások után sem iratkozott be minden antiszemita színekben megválasztott képviselő a klubba, s az sem mellékes, hogy Istóczy már az első országgyűlési antiszemita párti értekezleten, október elején elhárította az elnökséget, s a két társelnök – a közjogi kérdés mentén – báró Andreánszky Gábor és Ónody Géza lett.⁵⁹⁹ Tulajdonképpen már az 1884-es országgyűlést megnyitó uralkodói beszédre adott válaszon összekülönböztek egymással az antiszemita képviselők. Külön feliratot fogalmazott a párt nevében Andreánszky, külön egyet Simonyi és a Szalay fivérek. Túl sokan szerették volna saját hangjukat hallatni. Aztán 1885 áprilisában Istóczy kilépett az antiszemita pártkörből, majd Zimándy Ignác s még többen követték. Más-más motivációból. Istóczy Szalay Károllyal elsősorban a *Magyar Lap* szerkesztésén és kiadásán különbözött össze, Zimándy viszont azt kifogásolta, hogy „az antiszemita képviselők túlnyomó részét nem az őszinte határozott keresztény konzervatív szellem” vezérli.⁶⁰⁰ Istóczy hamarosan kezdeményezte, hogy két különálló pártcsoport alakuljon: egy ’67-es közjogi alapon álló és egy függetlenségi alakulat. 1885 augusztusában aztán néhány képviselőtársa közreműködésével (Csúzy Pál, Komlóssy Ferenc, Zimándy Ignác) meg is alakította az „Országgyűlési Mérsékelt Ellenzéki Antiszemita Pártot”. A tervek szerint a kiegyezési alapon állók a Felvidéken, a függetlenségi az Alföldön fognak tevékenykedni, a Dunántúlt pedig megosztják az eddigi választási eredmények szerint.⁶⁰¹ Valójában a Felvidéket Nyitra megye két katolikus pap képviselője jelentette, akik híven követték Istóczyt. Istóczy viszont semmivel sem volt kevésbé „dzsentrí”, mint, mondjuk, Simonyi Iván vagy Ónody Géza, s most nem a mentalitásra, hanem a származásra gondolunk. Nem annyira a képviselők társadalmi összetételét kellene meghatározni az arculat megítéléséhez, hanem sokkal inkább a mozgalom által megszólítottak, mobilizáltak társadalmi csoportkarakterét. Persze arisztokratákra, legalább a kirakatban, majdnem minden 19. századi mozgalomnak szüksége volt, de ettől még nem lettek mélyebbek a társadalmi gyökerei.

A megmaradt másik s egyelőre nagyobb létszámú oldal vezérségére egyébként többen is pályáztak. Nemcsak Szalay Károly, de Simonyi Iván is, akik mindketten szembe kerültek Istóczyval. Végül egy ideig Szalay vezette tovább a párt maradékát, majd Verhovay állt az élre, de apránként további tagok szivárogtak el onnan. Úgy látszik, a magyar antiszemita még felbomlásukban is híven követték a német mintát. Istóczy az

⁵⁹⁹ *Függetlenség*, 1884. okt. 3.

⁶⁰⁰ Az Orsz. Antiszemita Párt bomlása. *Népjog*, 1885. máj. 22. Istóczy már a március 28-i közgyűlésen kijelentette, hogy „a közönség részéről felkarolatlanul maradt »Magyar Lap«-nak a pártkör általi további kiadásával egyet nem értek, mert annak fenntartására költségekkel sajátomból hozzá nem járulok”. Uo. Szalay Károly 1885. április végén levélben értesítette a *Magyar Lap* előfizetőit, hogy beszünteti az 1885-ben elindított *Magyar Lap* kiadását, és újraindítja az 1881–1884 között Kaposvárott általa szerkesztett politikai hetilapot, a *Népjogot*. Levél az előfizetőkhez, Bp. 1885. ápr. 24. OSzK Kt Oct. Hung. 730. 69. Bonyhády Perczel nyilván előfizetett, mert májusban járt neki a *Népjog*. A vita konkrétan azért robbant ki, mert március 28-án a *Magyar Lapra* mint pártközlönyre adományozott 11 000 forint Szalay Károly jóvoltából elfogyott.

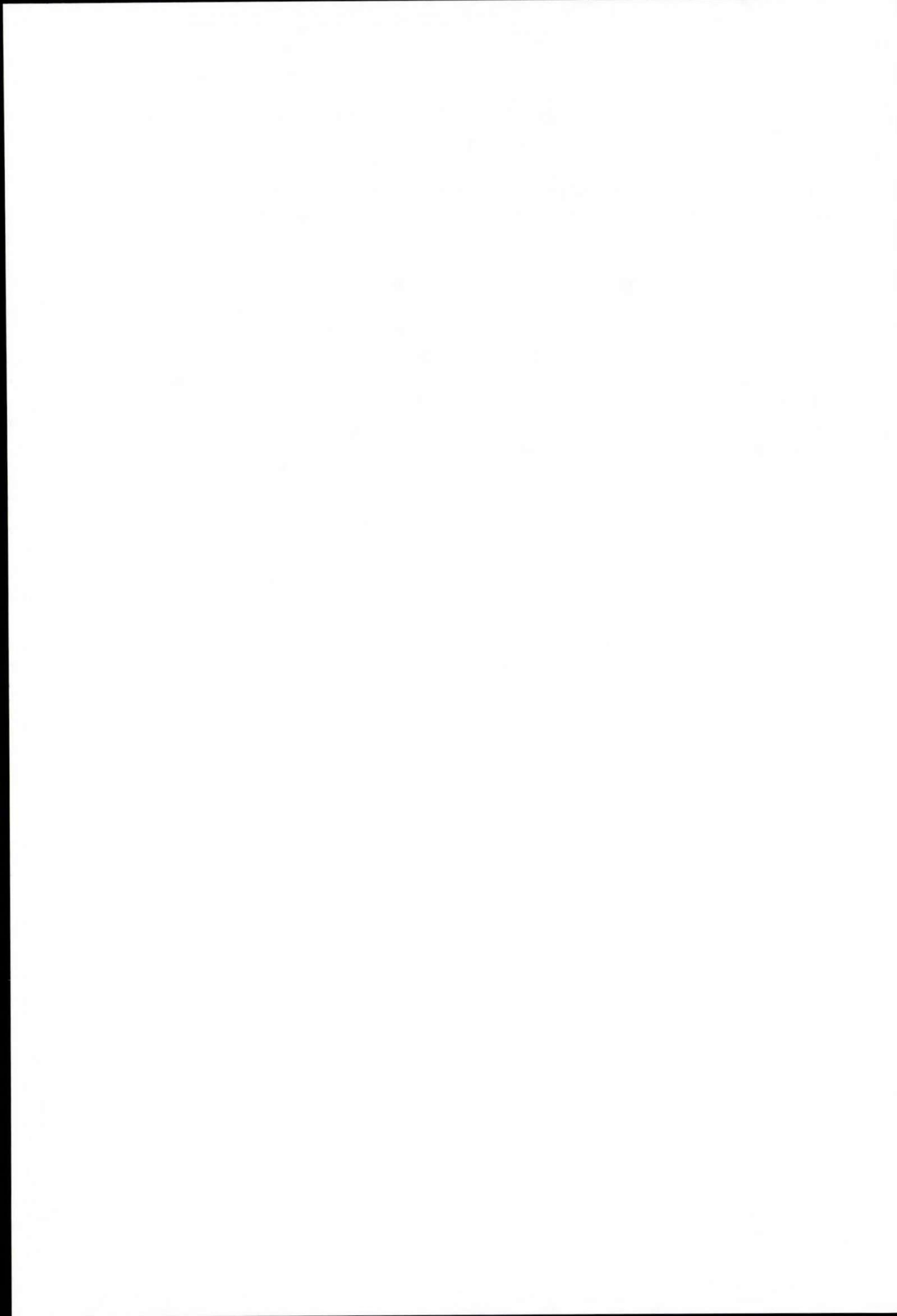
⁶⁰¹ Két külön antiszemita párt. *Függetlenség*, 1885. aug. 14. A folyamat összefoglalása: Kubinszky, 1976. 221–222. (Ő azonban le hagyja az új párt nevéből az „ellenzéki” jelzőt, ami pedig lényeges eleme az akkori, a Mérsékelt Ellenzék felé tartó politikai orientációnak.)

1887-es választásokra ugyan megpróbált összerántani egy antiszemita pártkoalíciót, de még az 1884-es eredményt sem sikerült elérni.⁶⁰² 1892-ben, a német mozgalom második felívelő hullámának idején már párt sem volt, ami indulhatott volna a választásokon, bár néhány hajdani alapító, így Istóczy és Ónody még egyszer, utoljára bejutott a parlamentbe. 1896-ban azonban már mindketten kiszorultak a politikából.

* * *

Mindezek után már „csak” azt a kérdést kellene nemzetközi összehasonlító perspektívából megválaszolni, hogy a vérvádügy modern bírósági eljárásba terelése, az utcai zavargások rendőri-katonai ügyként való kezelése, büntető- vagy statáriális bíróság elé vitele mennyiben szolgálta a modern politikai antiszemitizmus mozgósító erejének fel-szítását a közép-európai politikai (választási) küzdelmek során. Úgy tűnik, a régi technikákat modern keretbe helyező mobilizációs eszköztár legfeljebb rövid távon hozott politikai hasznot, s a rövid távú siker ára sokkal nagyobb volt, mint amennyi a hozadéka. Igaz, hogy a mindennapi tudat legaljára s a tudattalanba leszivárgott mentális méreg mélyrétegekben való lerakódása a felületi konszolidáció ellenére bármikor felkavarodhatott. Talán még földrengés vagy más tektonikus mozgás sem kellett hozzá. Az irracionális hiedelmek és félelmek századokon át hagyományozódó kötése, ha másutt nem, a nyelvben, a kódokban kölcsönösen konzerválták egymást. A maradványokat maga alá temethette a 19. század, a 20. század pedig – utolsó ítélet nélkül is – fel-támaszthatta a múlt kísérteteit. Ebben az állításban azonban az is benne foglaltatik, hogy az antiszemitizmus nem egyszerűen ráakódott az antijudaizmusra, nemcsak ma-gába olvasztotta és felülírta annak elemeit, hanem egyúttal annak felvilágosodás utáni szekularizált alakváltozatát, modernizált reakcióját jelenítette meg.

⁶⁰² Kubinszky, 1976. 222–223.

VIII. EPILOGUS

Nem tudom, felróható-e a szerzőnek, hogy az előszóban csak arra figyelmeztetett, mindenki vigyázzon a lábbelijére, mert mocsaras, lápos területre kalauzolja a Tisztelt Olvasót, s közben, mint mostanra kiderült, egy fárasztó, sőt meglehetősen veszélyes kráter mélyén át vezető útvonalat kellett le s fel végigtúráznia. Aki eljutott idáig, az előtt, remélem, nem kell mentegetőznöm azért, mert a könyv szerkezete, maga az építmény valóban vulkánkráterre emlékeztet: először a kráter pereméről mértük fel a terepet, majd az elszántakkal aláereszkedtünk a mélybe, hogy újabb és újabb rétegeket tárjunk fel a társadalmi szerkezetből. De nem holdbéli kopár tájra bukkantunk. A régmúlt drámai konfliktusok színpadát eleven emberekkel, hús-vér szereplőkkel népesítettük be, hogy minél jobban megfejtessük a cselekvők indítékait és tetteit. Ekkor szembesültünk igazán az egész kráter beláthatatlan bugyraival. Amikor az ember úgy érezte odalenn, hogy már nincs semmi felfedeznivalója, nem maradt más, mint ismét felkapaszkodni a kráter másik oldalán a peremre, hogy onnan még egyszer, tágasabb perspektívából megszemlélhessük az anyaggyűjtés eredményeként magunkkal cipelt „leleteket”. Ha innen tárul szemünk elé a panoráma, a megye, az ország, s még azon is túl a világ egy szelete, újabb, végső kérdések is megfogalmazódnak.

A történészek gyakran mondogatják, hogy óvakodni kell a „mi lett volna, ha” típusú kérdésfeltevéstől. Arra hivatkoznak: ha így fogalmaznák meg a problémát, máris a tudománytalanság gyanúja vetülne rájuk. Közben lépten-nyomon megválaszolják a nyíltan fel sem tett kérdést. Az elmúlt fél évszázadban azonban a történetírásban is teret nyert az explicit módon felállított tényellentétes hipotézis mint módszertani eljárás, amely épp a ténylegesen megtörténttel szemben kidolgozott „counterfactual” révén próbálja meg mérni, értékelni a valóságosan végbementet. Újabban ezt a megközelítést alternatív történetírásnak (allohistorynak) is nevezzük.¹ A tisztaeszlári ügyben nincs szükség a tényellentétes hipotézis bevetésére. Hiszen, ha valamit sikerült az előző oldalakon érvekké részletesen alátámasztanunk (az ördög mindig a részletekben bújik meg), leginkább az, hogy a történet mely szereplői, milyen eszközökkel, hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy Solymosi Eszter eltűnése kapcsán a nyomozás és tárgyalás alatt előbb teret, majd cáfolatot nyerjen az eszlári vérvád. A jogi eljárás során keletkezett dokumentumok szoros elemzése egyértelműen falszifikálta a vádban megkonstruált tényellentétes hipotézist.

Munkám során sokszor kérdezték tőlem, hogy milyen alternatív megoldást tudok

¹ Rosenfeld, 2007. 147–151. Valójában a módszert a kliometrikus történetírás alapozta meg. Erről lásd Eddie, 1996. 16, 115.

Solymosi Eszter eltűnésének rejtélyére. Mindig elzárkóztam a választól. Most sem tehetek másként. A lehetséges alternatívákra már a kortársak felhívták a figyelmet. Ám mivel ezeket a nyomokat nem „kutatta fel” a korabeli vádhatóság, utólagos ellenőrzésük pedig lehetetlenné vált, nyugodtan a fikciók birodalmába sorolhatjuk. Már idéztük Krúdy Gyula regénye végéről, a „Hová lett Solymosi Eszter?” című fejezetből a leány eltűnésével kapcsolatos „legendákat”, „mendemondákat”: hogy Ónody Géza rejtegette őt az egyik tanyáján, aztán külföldre vitte, hogy a Tisza-parton vándorcigányok, vagy lengyel zsidó leánykereskedők lopták el, majd Galíciába vitték, végül hogy Eszter „szégyenletében ment a Tiszának”.² Krúdy még rangsorolja is az alternatívákat, hiszen tulajdonképpen az elsőt kivihetetlennek, a másodikat valószínűtlennek tartja, s még a harmadikat tekinti (a nép által) leginkább hihetőnek. Solymosi Eszterre nézvést tényszerűen egyik sem számít ellenőrizhető hipotézisnek. Kontrafaktuálissal kontrafaktuálist szembevetni értelmetlen művelet. A felderítetlen bűnügyeknek épp az adja utólag is az izgalmát, hogy szabadon csaponghat körülöttük a fantázia. S ha egy történelmi munka nem is indul el ezen az úton, azt nem tudja, és nem is kívánja megakadályozni, hogy az olvasó, netán újabb nyomokra bukkanva, ötletgyártásra ragadtassa magát.

Befejezésül mégis össze kívánjuk foglalni könyvünk vizsgálati hipotéziseire adott válaszainkat. Az eszlári társadalomban mélyen lefojtott strukturális társadalmi feszültségek sorában az egyenlőtlen birtok- és jövedelemmegoszlást északkelet-magyarországi regionális összehasonlításban is szélsőségesnek tekinthetjük. Ez magyarázhatja a társadalmi egyensúly fokozott labilitását, de ezért nem kell azt hinnünk, hogy itt és csakis itt kellett felszínre törnie az „eszlári ügynek”. Attól, hogy van strukturális feszültség, még önmagában nem robban a helyzet. Némiképp másként látjuk a konfliktusokban felbukkanó, illetve azok által generált „drámai” ellentéteket. A „turneri” megközelítés itt gyümölcsözően alkalmazható.³ Hiszen a falut „patronáló” földbirtokosok vagyon- és hatalomvesztése messzemenően befolyásolta a helyi erőviszonyokat. A katolikus patronátusnak a Kállayokról a Dessewffyekre szállása akkor is jelentős hatalmi vákuumot teremtett, ha Kállayné helyben maradt, Pongrácz gróf Bashalomra települt, Ónody Géza, a református főgondnok pedig (vagy legalább a felesége) saját birtoka bérlőjeként szintén Eszláron gazdálkodott. Nélkülük semmilyen ügyet nem lehetett volna Eszláron vizionálni, s valamilyen összefüggésben mindegyikük neve felbukkant az eszlári performációban. Kállaynéénál folyt a vallatások egy része, még ha nem is tartózkodott otthon, Pongrácz gróf is jelen volt a hullaszemle tanúi között egy rövid ideig, bár aztán láthatóan kivonult az ügyből, Ónody Géza szerepe pedig igazán közismert, még ha mindent megtett, hogy tanúként se kelljen a bíróság elé állnia. Ugyancsak jellemző, hogy a falu nem helybeli református birtokosai, amennyiben konfliktusba keveredtek a bérlőjükkel, egyik zsidó bérlőjük helyett másik – ráadásul rokon – zsidó bérlőt találtak maguk-

² Krúdy, 2003. 518–519.

³ Tanulságos volt, ahogyan Mary Gluck megkísérelte Turner drámafelfogását alkalmazni az Istóczy–Wahrmann-konfliktusra. Gluck, 2006. 176–177. Turner nemcsak a rejtett törésvonalak felszínre bukkadását hangsúlyozza, hanem az érintett hangadó csoportok igyekezetét is – a konfliktus eszkálicióját megakadályozandó – az informális helyreállító mechanizmusok beindításában. Turner, 1974. 38–42. Turner felfogása valójában Van Gennep „átmeneti rítusaira” és a „liminalitás” (határhelyzeti állapot) fázisaira megy vissza. Van Gennep, 2007. 48*. A liminalitás Turnernél „egy személy, vagy egy csoport leválását jelképezi vagy a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjáról, vagy egy adott kulturális feltételrendszerrel (egy »állapotról«), netán mindkettőről”. Hogy aztán a harmadik szakaszban „helyreálljon” egy megújult „állapot”. Turner, 2002. 107–108.

nak, s a nagybérlők térnyerése a településen belül az udvarház és a gazdasági udvar elfoglalása révén a mentális térben sokkal erőteljesebben mutatkozott, mint a nagy határú falu egészében. Miközben a katolikus tanító és zsidó bérelője (Grosz) közötti viszály felekezeti határvonalakat sejtet, Lichtmann Mór és bérelője (ugyanaz a Grosz), valamint a regalista kocsmárosok (Einhorn kontra Szüszmann) közötti vita jelzi, hogy a bérleti konfliktusok természetük szerint a zsidóságon belül is normális viszonylatnak számítottak. Még inkább elmondható ez az olyan felekezeten belüli ellentétek kapcsán, amelyek elsősorban a lekipásztor és nyája közötti konfliktusokban törtek a felszínre. A vissza-visszatérő feszültséget teremtő árvizek réme, a védekezéssel és a kitelepítéssel kapcsolatos érdekellentétek és nézeteltérések is beárnyékolják a falu hangulatát. Az árvízi segélyek szétosztása, az azzal is összefüggő korrupciós vád ugyanúgy befolyásolta az 1882-es bíróválasztást, mint a nyíltan interkonfesszionális, keresztényeket és zsidókat szembeállító egyházi iskolák körüli viták. Nem az egyes ügyek konkrét kimenetelére gondolunk, hanem sokkal inkább a viszályok kezelése során kifinomálódott technikákra. Leginkább arra a tanulságra, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy a helyi ellentétek Eszláron kívülre vitelében a faluból és azon kívülről milyen erőket sikerül mozgósítani. S hogy a falu hangadói nem lehetnek néma szemlélői semmilyen elintézni kívánt problémának.

A Solymosi Eszter eltűnéséből keletkezett ügy egyike volt a lokális konfliktusoknak, bizonyára nem is a legfontosabb. A falu társadalmi struktúrájával kapcsolatos elemzés azonban ebből sem magyarázhat meg többet, mint amennyit a többi, alkalmanként jóval nagyobb horderejű viszály esetében. Nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk viszont annak, ahogy az eltűnés, a maga exponált dramaturgiájával legalább virtuálisan belenyúlt a strukturális feszültségek világába. Nem kell ahhoz rituális gyilkosságnak történnie, elég a vád maga. Ami egyfajta rituális eloldozódás attól a struktúrától, amelyben a piac törvényei rendezik el a pozíciókat. Ha felbomlóban, szétzilálódóban vannak a falu közösséget hagyományosan összetartó kötelékek, ha devalválódott a felülről védelmező egyházi patronátus szerepe, akkor egy ilyen konfliktus kezelése során meg lehet erősíteni a legyengített identitásokat, mentálisan és „rituálisan” össze lehet kovácsolni a valójában már visszavonhatatlanul fellazult vagy éppen széthullott csoportkohéziókat. Meg lehet mutatni az „egész faluság” erejét a meggyengült faluközösségnek. Nem árt ehhez némi „világi” (földesúri, vármegyei) támogatás, de a „túlvilági” régóta konvencionálisan adott: elég rituálisan ismét „kívülállónak” minősíteni „Isten engedélyezett ellenségeit”.⁴ Ebben a helyzetben az egyháziak magatartásában megmutatkozó ambivalencia egyszerre szólt a passió nélkülözhetetlen tanúinak és örök szolgaságra vetett bűnöseinek. Ahhoz, hogy a papság képes legyen a mérték megtartására inteni híveit, hatni tudjon rájuk, nem oldhatta el a helyhez fűződő kötelékeket (akkor amúgy sem törzsökös helybeliként rögtön maga ellen hangolta volna a nyáját), s nem fordulhattott frontálisan szembe még hihetetlen hiedelmeikkel sem.

Solymosi Eszter eltűnésének ügyében a valóság, a referencialitás eltűnt a korabeli diskurzusokból. A perben, a (megyei, országos, sőt nemzetközi) politikai nyilvánosságban csak kétféle beszédmód létezett: azoké, akik a zsidókat vádolták a leány eltűntetésével, s azoké, akik nem hittek ebben. Saját magukra forgatva a korabeli kölcsönösen

⁴ A kora középkor óta bevett megfogalmazásra Halmos Károly hívta fel a figyelmemet, amiért külön köszönet illeti. Az eretnekekkel ellentétben, akiknek az életét is el lehetett venni, a zsidókkal szemben a „felhatalmazás” csak a dolgok elvételére vonatkozott. Southern, 1987. 15–16.

megbélyegző sajtószalagcímeket: egyik oldalon álltak a „saktervadászok”, a másikon pedig a „rituális bűnt tagadók”. Bary József vizsgálóbíró és Eötvös Károly védő visszatérő írásművei az utókorra is áthagyományozták ezt a kétpólusú nyelvhasználatot. Az, hogy mi történt Solymosi Eszterrel, valójában senki sem tudta. A jogszolgáltatásban nem az igazságról esik szó. Annyi azonban egy felmentő ítélettel zárult, de a tárgyi tényálladékokat nélkülöző ügyből mindig feleleveníthető, hogy a másik fél miért nem bizonyította be a maga „igazát”. Pedig – mint láttuk – a drámai konfliktusokban megnyílt ideiglenes feszültségek csak alkalmasszerűen települtek rá a társadalom mélyszerkezetére. Igaz, ott rezeghetnek továbbra is a levegőben, sőt leszivároghatnak a lélek zsigereibe. A tudattalanba szorulva is irányíthatják tetteinket, ha a perbeli beszédmodok amnéziájába merülve próbáljuk felnyitogatni a berozsdásodott szelepeket.

A tiszzaeszlári ügynek ebben az értelemben máig nem alakult ki történeti diskurzus. Könyvünk meglehetősen ambiciózus szándéka az volt, hogy kísérletet tegyen a tiszzaeszlári dráma történeti beszédmódjának újraalapozására. Éppen azzal, hogy olyan források (kataszteri iratok, kataszteri térképek, adójegyzékek, egyház-látogatási és presbyteri jegyzőkönyvek, választói és virilis névjegyzékek stb.) nyelvén igyekeztünk elbeszélni a *falu* drámáját, amelyeken nem hagyott érdemben nyomot az inkriminált ügy. S ha úgy választjuk ki a főszereplőket, hogy azok mind a társadalmi dráma, mind az eltűnési ügy metszéspontjában jól exponált pozíciót foglaljanak el, akkor nemcsak a struktúratörténeti rész számára képezhető „életszerű” referenciális alap, hanem a perbeli szereplők és diskurzusaik is a „helyükre kerülhetnek”. Látható, hogy aki, így vagy úgy, megszólalt a per általunk újraalkotott határhelyzeti világában, ki is valójában.

VIII/1. KÉP • A sarok, ahonnan Solymosi Eszter utolsó útjára indult, 2004-ben

FÜGGELÉK

Családfák

A SZENTMÁRTONI ÓNODY CSALÁD LESZÁRMAZÁSA

Ónody Jakab (1725 k. – Heves, 1793. 02. 21.)
= fái Fáy Borbála (– Heves, 1797. 09. 14.)

Zsigmond (– Domony, 1814. 02. 06)
= palugyai Plathy Katalin (1764 k. – Pest, 1802. 03. 30.)
= széki Széky Julianna (– Domony, 1828. 08. 06.)

Terézia (Pest, 1797. 07. 28. – Bp. 1875. 04. 21.)
*KAA: Br. Orczy László, Podmaniczky Anna Mária Beleznay Miklós generális
özvegye
(1820) = ozorai Ottlik Sándor (Surány, 1795. 07. 15 – Ozor, 1846) (elvált)

Zsigmond (Pest, 1798. 09. 05. – Domony, 1866. 06. 12.)
KAA: Gr. Ráday Gedeon, Podmaniczky Anna Mária Beleznay Miklós generális
özvegye
(1838) = szentjóni Szabó Erzsébet (1820 k. – Karlsbad, 1883. 08. 20.)

Vilma Krisztina (Domony, 1840. 10. 19 –
KAA: Papp Szász József, retski Retsky Krisztina
(1861) = Veresmarty Bertalan (Domony, 1838 k. –)

Albert Béla (Domony, 1843. 07. 27 – 1846. 03. 27.)
KAA: minyiczai és benyiczai Benyitzky Florian, Snée Mária

László Ödön György (Domony, 1844. 11. 08. – Domony, 1865. 07. 21)
KAA: hubai Hubay József (?), sztmártoni Ónody Terézia

Ilona, Amália, Erzsébet (Domony, 1847. 07. 18. – Bp. 1918. 07. 08.)
KAA: egresi Galambos Sámuel, Halász Amália
= dálnoki Medve Kálmán (Ottomány, 1833. 04. 23. –)

Katalin Julianna Bianka (Domony, 1849. 07. 16. – Domony, 1867. 02. 17.)
KAA: egresi Galambos Samu, Halász Amália

* Keresztapa és keresztanya.

Izabella Mária Anna (Domony, 1852. 07. 19. –)

KAA: Benyiczky Florian, Snée Mária

= Segesváry Jenő

Judit (1757 k. – Domony, 1828. 08. 16.)

(1790) = zaturczai Zathureczky László (1753 – Maglód, 1810. 07. 04.)

József (Domony, 1763. 09. 16. – Domony, 1764. 09. 03.)

KAA: Kandó József, Halász Jánosné Kandó Judith

Borbála (– Heves, 1793. 05. 12.)

(1792) = fáji Fáy Sámuel

Krisztina (Domony, 1771. 10. 11. –)

= Jaán József

= Básthly László (?)

Erzsébet

(1800) = Puky Pál (1762–1834. 03. 10.)

Pál (1773 k. – TE, 1844. 12. 13.)

(1807) = ragyolczy Csoma Judith (1784 k. – TE, 1844. 12. 05.)

Borbála (Heves, 1808. 11. 25. – 1851. 02. 05.)

KAA: Bárczay György, Borbély Julianna

(1839) = Simay Márton (Szamosújvár, 1806 k. –)

Pál (Heves, 1810. 04. 21. – TE, 1874. 08. 02.)

KAA: Fáy Sámuel, Ján Klára

= nagyréthi Darvas Borbála

Terézia (Mátranovák, 1836. 11. 17. – 1837. 04. 25.)

KAA: id. nagyréti Darvas József, Csoma Judit

Bertalan (Mátranovák, 1838. 03. 13. – Csömör, 1892. 04. 01.)

KAA: turóczdivéky Platy Imre, Döri Krisztina

(1872) = Bodnár Mária (Nagykálló, 1854–)

Mária

Irén = Szabó Árpád

Margit (1875–)

Pál (1877 – Bp. 1878. 10. 26.)

= Takács Erzsébet

Jolanta, Erzsébet (Mátranovák, 1839. 09. 10. – 1839. 09. 19.)
 KAA: nagyréti Darvas József, szentmártonyi Ónody Borbála

Clementina, Judit (Noszvaj, 1840. 11. 28. –)
 KAA: nagyréti Darvas János, nagyréti Darvas Katalin

Erzsébet, Ilona, Mária (Noszvaj, 1842. 02. 16. –)
 KAA: farmosi Kandó Ferenc, nagyréti Darvas Katalin

Dezső (Noszvaj, 1844. 01. 18. – TE, 1871. 06. 04.)
 KAA: ludányi Bay Sándor, márkusfalusi Máriássy Klára

László (TE, 1847. 02. 05. – Buda, 1876. 02. 25.)
 KAA: Dugály Gusztáv, Bekeny Benjaminnő

Geiza (TE, 1848. 02. 28. –)
 KAA: Simay Márton, Ónody Borbála
 (1875) = bárczai Bárczay Ilona
 (Hejőcsaba, 1858. 10. 18. – Miskolc, 1936. 08. 05.)
 (elvált: 1898)

Oszkár Géza (TE, 1875. 12. 12. – TE, 1875. 12. 14.)
 KAA: br. Vay Béla, Bárczay Irén

Olga (Miskolc, 1876. 10. 13. – TE, 1878. 11. 06.)

Pál Géza (TE, 1881. 05. 18. – 1935)
 KAA: bárczai Bárczay István, Losonczy Eugenia
 (1908) = csuthnai László Gabriella (Újfehértó, 1890 – 1954)
 Pál (TE, 1909. 07. 08. – Szamara, 1946. 02. 23.)
 Ilona (1911 – Nyíregyháza, 1934. 07. 26.)

Gizella Etelka (TE, 1891. 09. 03. – 1897. 10. 19.)
 KAA: bárczai Bárczay László, szentmártoni Ónody Irma
 Zathureczky Gyuláné

Terézia Ilona (TE, 1849. 08. 07. –)
 KAA: nagyréti Darvas János, Darvas Petronella

Judit (Heves, 1811. 06. 15. – Heves, 1811. 10. 17.)
 KAA: Fáy Sámuel, Ján Klára

LICHTMANN MÓR CSALÁDJÁNAK LESZÁRMAZÁSA

Mór = 1. Fried Gizella

(Monok, 1817 k. – Tiszaeszlár, 1887)

= 2. Mayer Netti (Csenger, 1830 k. –

I. József

= Rochlitz Biri

(Mándok, 1847 k. –)

(Csaba/Csenger, 1837 k. – TE, 1898)

Hermina/Henrika (TE, 1869–) = (1884) 1. Rochlitz Vilmos (Mándok, 1859 k. –)

= (1905) 2. Grosz Jakab (Nyírbakta, 1860–)

Vilmos (TE, 1870 – Auschwitz, 1944)

Gizella (TE, 1871 – TE, 1939) = Schwarcz Sámuel (Polgár, 1858 k. – TE, 1943)

Berta (TE, 1871 k. –)

= (1894) Klein Leopold (Székely, 1865 k. –)

Róza (Tokaj, 1878. 11. 23. – Bp. 1927) = (1898) Grünberger Hermann

([Tisza]Salomon, 1861–)

Hentse/Frida (TE, 1879. 03. 17. –)

= (1903) Fülöp Mór (Laskod, 1869–)

Aranka (TE, 1882. 06. 22. –) = (1907) Reich Gyula (Hajdúböszörmény, 1881–)

II. Jakab

= Ehrenreich Mária (Felső-Ribnyicze, Ung m,

(Csaba/Zsadány, 1841. k.– 1900 előtt)

1841. k.– Nagykároly, 1908)

Gizella

= (1882) Alter Izidor

Vilmos (TE, 1865. 04. 20. – Kisvárd, 1941)

= Schlesinger Elza (1879 k. – Kisvárd, 1944)

Samu/Soma (TE, 1867. 05. 05. –)

= Czeisler Gizella

Augusta (1871. k. – Bp. 1925)

= Spitz Mór

Emil (TE, 1869–)

= Szende Mariska (Nyírbátor,

Aladár (TE, 1871–)

Lajos (TE, 1873–)

III. Ábrahám

(Csaba, 1844. k. –)

IV. Hermina

(TE, 1860. k. – 1903 előtt)

= (1885) Sommer Benjamin

(Rév-Komárom, 1859 k. –)

FARKAS GÁBOR CSALÁDJÁNAK LESZÁRMAZÁSA

Családfa (apja: ?)	Választójog			Kataszter / Földadó			
	Év	Kor	Jog	Év	Házzsám	Birtok (nöl)	Kat. t. j. (frt. kr)
Farkas Sándor, 1795 k. – TE, 1865 (ör. TE, 180) fm	1852	191		1852	191	750	
Ns ifj. (1825) = Halmi Sára, Tlök, 1804 k. – TE, 1857	1864	191		1864	191		2,28
Ns Gábor, TE, 1826 – TE, 1907 kisbirt	1865	40	telek	1864	185		34,36
KAA: Udvari András, Ns Hori Susanna	1869	43	régi	1870	nélkül	5 873	
(1850) = Nagy Julianna, TE, 1830 – TE, 1855	1875	50	régi				
(1858) = Tóth Julianna, TE, 1827 – TE, 1910	1882	57	föld	1894	3; 9	34 003	
Gábor, TE, 1851 – 1851							
KAA: Babolcsi Benjamin, Gulyás Sára							
Gábor, TE, 1852 – TE, 1856 (TE, 183)							
KAA: Cserés István, Bódogh Sára							
Benjamin, TE, 1855 – TE, 1856 (TE, 183)							
KAA: Cserés István, Bódogh Sára							
Gábor, TE, 1859 – TE, 1861 (TE, 185)							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
Borbála, 1861 k. – TE, 1864 (TE, 185)							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
Julianna, TE, 1864 – 1940							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
(1884) = Kaposi Miklós, 1862 – 1907							
Borbála, TE, 1868 –							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
(1888) = Hori József, 1865							
(1890) = Varga Miklós, Tladány, 1864 –							
Zsófia, TE, 1872 –							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
(1894) = Ország Miklós, Tlök, 1865 –							
Gábor, TE, 1876 – TE, 1876 (TE, 180)							
KAA: Murvai Mihály, Kocsis Borbála							
Sándor, TE, 1828 – TE, 1900 kisbirt.	1865	36	régi	1864	210		
KAA: Udvari András, Ns Hori Susanna	1869	40	régi	1870	210	485	
(1852) = Lados Mária, Nagyfalu, 1826 –	1875	48	régi				
	1882	54	régi	1894	16	3 102	
Dániel, TE, 1853 –							
KAA: Gyáni Dániel, Szabó Lídia							
Borbála, TE, 1857 –							
KAA: Gyáni Dániel, Szabó Lídia							
Sándor, TE, 1861 – 1889							
KAA: Gyáni Dániel, Szabó Lídia							
(1887) = Csikós Rákhel							

Családja

Sofia, TE, 1831 – TE, 1891

KAA: Udvari András, Ns Hori Susanna
(1853) = Kovács József

Ferenc, TE, 1834 – 1838 előtt

KAA: Udvari András, Ns Hori Susanna

Ferenc, TE, 1838 – TE, 1911 kisbirt és napsz.

KAA: Udvari András, Ns Hori Susanna
(1862) = Pap Terézia, 1835 k. – TE, 1910

Gábor, TE, 1863 – 1863

KAA: Pásztor József, Gyányi Sónia

Terézia, TE, 1865 – TE, 1917

KAA: Pásztor József, Gyányi Sónia

Eszter, TE, 1867 –

KAA: Pásztor József, Gyányi Sónia
(1886) = Cserés Gábor, TE, 1861 –

Gábor, TE, 1871 – 1871

KAA: Pásztor József, Gyányi Sónia

Erzsébet, TE, 1872 –

KAA: Pásztor József, Gyányi Sónia
(1893) = Nagy Sándor, TE, 1866 –

Zsuzsanna, TE, 1876 – 1876

KAA: ifj. Nagy József, Szólát Eszter

Ferenc, TE, 1877 – 1878

KAA: ifj. Nagy József, Szólát Eszter

Julianna, TE, 1842 – TE, 1900

KAA: Udvari András, Osváth Borbála
(1865) = Tanyi Mihály

Választójog			Kataszter / Földadó	
Év	Kor	Jog	Év	Házzám Birtok (nöl)

1865	31	régi	1864	191
1869	31	régi	1870	191 989
1875	37	régi		
1882	46	régi	1894	297 2839

PAPP MIHÁLY LESZÁRMAZOTTAI

Papp Mihály (1790 k. – TE, 1862)

= Bentze Mária

Julianna (TE, 1814 – TE, 1881)

(1840) = Ns Dóka András (1812 k. – TE, 1849)

(1851) = Lánczi Jakab József (TE, 1819 – TE, 1897)

Imre (TE, 1840 – TE, 1841)

István (TE, 1842 – TE, 1842)

Sófia (TE, 1842 – TE, 1842)

Mária (TE, 1844 – TE, 1853)

Zsófi (TE, 1849 – TE, 1851)

Sofia (TE, 1855 – TE Bashalom, 1939)

(1874) = Kobzos István (TE, 1851 – TE Bashalom, 1913)

Gábor (TE, 1857 – TE, 1951)

(1879) = Kasala Teréz (Görögszállás, 1860 k. – TE, 1925)

(1926) = Maszlavik Mária (Balsa, 1866 – TE, 1935)

József (TE, 1880 – TE, 1881)

Gábor, Lőrinc (TE, 1881 –)

József (TE, 1882 – TE, 1883)

Erzsébet (TE, 1883 – TE, 1883)

József (TE, 1884 – TE, 1884)

Erzsébet (TE, 1885–)

(1903) = Gazdag József (TE, 1876–) (elvált)

(1908) = Tanyi Sándor (TE, 1881 – TE, 1945)

Ilona (TE, 1887 – TE, 1887)

János (TE, 1888 – TE, 1888)

Miklós (TE, 1890 – TE, 1890)

József (TE, 1891 – 1920)

Miklós (TE, 1893 – TE, 1893)

Ferenc (TE, 1894 – 1920)

Julianna (TE, 1896–)

(1920) = Sós Pál (TE, 1891–)

Mária (TE, 1898 – TE, 1898)

Miklós (TE, 1900 – TE, 1902)

Gábor (TE, 1901 k. – TE, 1902)

Pál (TE, 1903 – TE, 1904)

(1935 után) = Tompa Erzsébet

Mihály (TE, 1819–)

József (TE, 1822 – TE, 1899)

(1845) = Antal Julianna (Nyíregyháza, 1823 k. – TE, 1903)

József ifj. (1845 – TE, 1911)

(1868) = Duboviczki Borbála (Tiszalök, 1850 k. – 1876 k.)

(1877) = Oláh Anna (Hajdúdorog, 1854 k. –)

József (TE, 1869 – TE, 1870)

Mihály Lajos (TE, 1871 – TE, 1872)

Mihály TE, (1873–)

(1898) = Bagdi Julianna (TE, 1876 – TE, 1899)

(1900) = Bagos Borbála (Nagyfalu, 1882–)

Erzsébet (TE, 1876 – TE, 1876)

Julianna (TE, 1878–)

József (TE, 1879–)

Terézia (TE, 1880 – TE, 1881)

Imre (TE, 1882–)

= Nagy Mária

(1952) = Hvezda Emma (Miskolc, 1888–)

Erzsébet (TE, 1884–)

Anna (TE, 1886 – TE, 1903)

Miklós (TE, 1888 – TE, 1888)

Miklós (TE, 1889–)

Zsófia (TE, 1892–)

Ferenc (TE, 1895–)

(1921) = Kolozsi Anna (TE, 1898–)

Illés (TE, 1897–)

(1923) = Farkas Julianna (TE, 1905–)

Sándor (TE, 1903–)

(1929) = Farkas Ilona (TE, 1910–)

Miklós (1850 k. – TE, 1859)

Mihály (TE, 1851 – TE, 1857)

Julianna (TE, 1853 – TE, 1856)

Szofia (TE, 1825 – TE, 1825)

Mária (TE, 1830–)

SOLYMOSI JÁNOS CSALÁDJÁNAK LESZÁRMAZÁSA

Solymosi István fia

János (TE, 1787. 02. 06. – TE, 1857. 03. 21.)

KAA: Farkas Mihály, Varga Sára

= I. Czellát Kata (1791 k. – TE, 1828. 04. 06.)

1. Julianna (TE, 1811. 03. 30. –)

KAA: Ungvári György Kováts Kata

2. Borbála (TE, 1813. 12. 05. –)

KAA: Ungvári György, Kováts Kata

= Arдай Mihály

3. János (TE, 1818. 02. 10. – 1835 előtt)

KAA: Hutsi Mihály, Rátz Katalin

4. Erzsébet (TE, 1820. 02. 30. – 1823 előtt)

KAA: Hutsi Mihály, Rátz Katalin

5. Erzsébet (TE, 1823. 12. 08. – 1827 előtt)

KAA: Hutsi Mihály, Rátz Kata

6. Erzsébet (TE, 1827. 09. 26. – 1828. 05. 03.)

KAA: Liptsei András, Dants Mária

= II. (1828) Ns. Hori Erzsébet (TE, 1799. 11. 25. – TE, 1830. 12. 10.)

7. Erzsébet (TE, 1829. 02. 24. – 1840 előtt)

KAA: Hutsi Mihály, Rátz Katalin

= III. (1832) Ns. Hori Julianna (TE, 1811. 09. 23. – TE, 1851. 04. 18.)

8. Sofia (TE, 1832. 08. 26. – TE, 1901. 01. 10.)

KAA: Tóth Sándor, Ns. Gyányi Erzsébet

= 1. (1853) Gergely Ferenc (Ugornya, 1831. k. –

= 2. (1878) Liszkai József (1833. k. –

9. János (TE, 1835. 05. 06. – TE, 1873. 01. 27.)

KAA: Tóth Sándor, Ns. Gyányi Erzsébet

= (1855) Jakab Mária (TE, 1834. 10. 16. – 1909. 08. 21.)

a. András (TE, 1855. 12. 05. – 1881. 12. 18.)

KAA: Szalkai Dániel, Pap Erzsébet

= Gulyás Eszter (TE, 1857. 08. 28. –)

b. János (TE, 1858. 03. 15. – 1935. 04. 19.)

KAA: Szalkai Dániel, Pap Erzsébet

= 1. (1884) Hegedűs Erzsébet (1857. 12. 27. – TE, 1887. 08. 12.)

= 2. (1888) Kovács Zsuzsanna (1864. 08. 05. –)

c. Sofia (TE, 1860. 04. 30. – 1863. 08. 15.)

KAA: Szalkai Dániel, Pap Erzsébet

d. Mihály (TE, 1863. 01. 11. – 1865. 11. 27.)

KAA: Tanyi Gábor, Balog Zsófia

e. Zsófia (TE, 1865. 07. 15. – TE, 1920. 05. 10.)

KAA: Hory András, Olajos Julianna

= (1884) Vajda Sándor, 1859. 04. 23. –)

f. Eszter (TE, 1867. 12. 09. –)

KAA: Jakab András, Vámos Julianna

g. Miklós (TE, 1870. 05. 22. – 1870. 09. 05.)

KAA: Gönczy Benjamin, Kis Zsuzsanna

h. Julianna (TE, 1871. 08. 21. – 1876. 11. 12.)

KAA: Gönczy Benjamin, Kis Zsuzsanna

10. István (TE, 1838. 07. 31. – TE, 1902. 02. 28.)

KAA: Hutsi Mihály, Rátz Katalin

= 1. (1865) Kovács Julianna (1837. k. – TE, 1878. 03. 16.)

= 2. (1878) Nagy Rákhel

11. Erzsébet (TE, 1840. 12. 21. –)

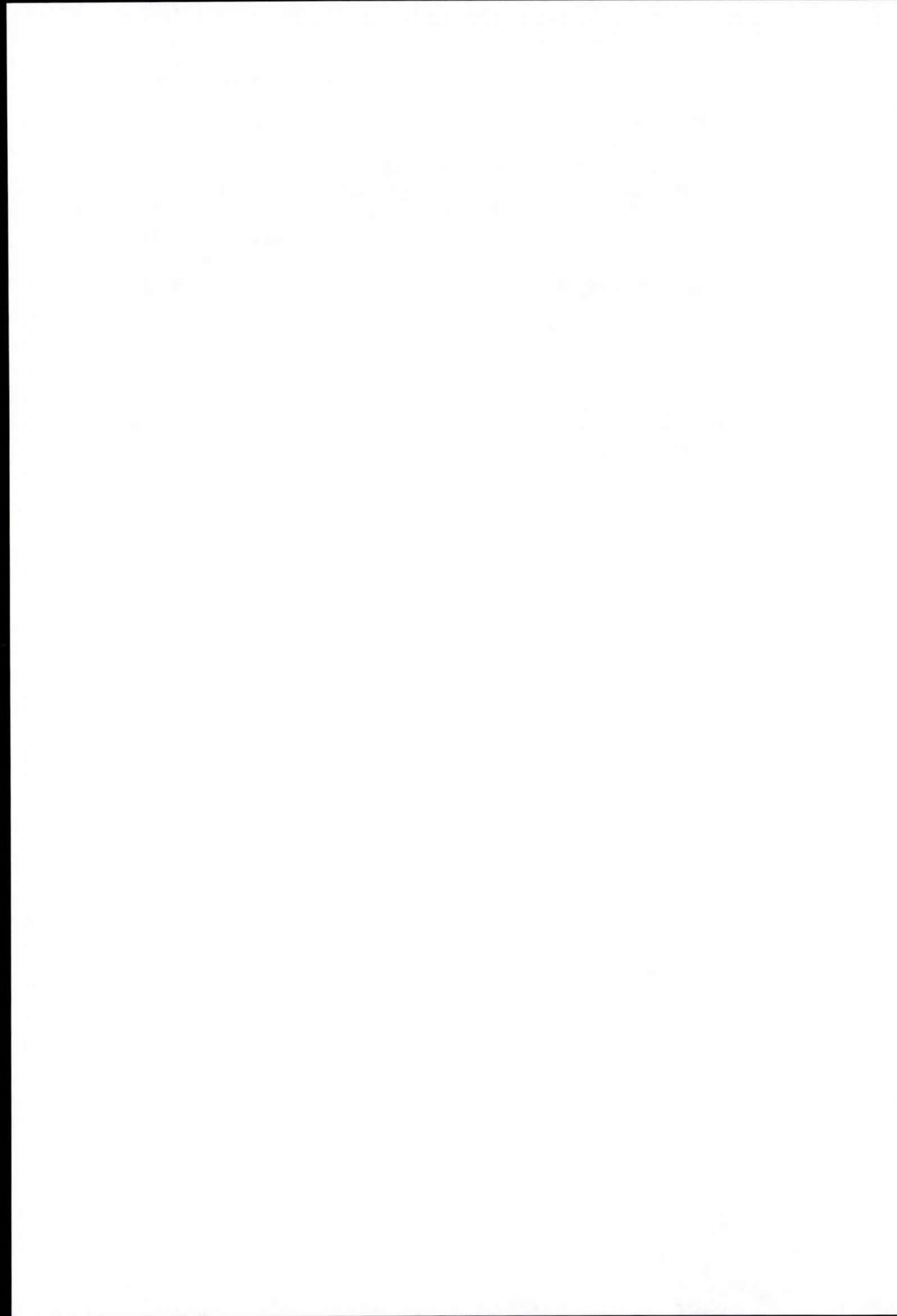
KAA: Hutsi Mihály, Rátz Katalin

= (1862) Kovács Bálint,

= IV. Lakatos Mária (Nagyfalu, 1794 k. – TE, 1854. 07. 03.)

SCHARF JÓZSEF CSALÁDJÁ

- Scharf József (1867) = 1. Feuermann Borbála
 (Nánás, 1840 k. – Bp. 1905) (TE, 1841 k. – TE, 1876)
 (1876) = 2. Miller Leni
 (Makkoshotyka, 1855. k. – Bp. 1930)
- Móric (TE, 1868 – Amszterdam, 1929)
 Fáni (TE, 1868 – TE, 1878)
 N. (halvaszületett leány)
 N. (leány)
 N.
 Salamon (TE, 1877–)
 Róza (TE, 1879–)
 József (TE, 1882 – TE, 1882)
 Betti (Amszterdam, 1884 k. –)
 Manó (Bp. 1887 k. –)
 Regina (Bp. 1890 k. –) = Grosz Gusztáv

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

ÁBRÁK

- II/1. ÁBRA ● Tiszaeszlár református népmozgalma (1828–1894). *A népmozgalom*, VIII. 1984. 48–49; 96–97.
- II/2. ÁBRA ● Tiszaeszlár római katolikus népmozgalma (1828–1894). *A népmozgalom*, VIII. 1984. 48–49; 96–97.
- II/3. ÁBRA ● Tiszaeszlár izraelita népmozgalma (1875–1881). OSzK Kt Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 81–83.
- III/1. ÁBRA ● Birtokklasszterek, 1870. 1864–1876 adatbázis.
- III/2. ÁBRA ● Az eszlári adózók megoszlásának Lorenz-görbéje, 1864. 1864–1876 adatbázis.
- III/3. ÁBRA ● A személyes kereseti és a házadó szóródása Eszláron, 1864. 1864–1876 adatbázis.
- III/4. ÁBRA ● Adóklasszterek, 1864. 1864–1876 adatbázis.

KÉPEK

- Borító ● Tiszaeszlár látképe (VI/1. KÉP), Solymosi Eszter (VI/18. KÉP)
- III/1. KÉP ● Kossuth u. 10. MTA Néprajzi Intézet Adattára.
- III/2. KÉP ● A Kossuth u. 10. számú ház konyhája. MTA Néprajzi Intézet Adattára.
- V/1. KÉP ● Ónody Géza arcképe. *Antisemita naptár*, 1884. 115.
- V/2. KÉP ● Lichtmann Mór gazdasági udvara. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15. 457.
- V/3. KÉP ● Lichtmann Mór. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 425.
- V/4. KÉP ● Lichtmann József. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 425.
- V/5. KÉP ● Farkas Gábor eszlári bíró, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 29. 491.
- V/6. KÉP ● Papp József eszlári törvénybíró, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 29. 491.
- V/7. KÉP ● Özv. Solymosi Jánosné, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 405.
- V/8. KÉP ● Huri Andrásné, Eszter gazdaasszonya. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 426.
- V/9. KÉP ● Scharf József, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 407.
- V/10. KÉP ● Tiszaeszlár-Tótfalu: zsinagóga és egyházfi lak, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 405.

- V/11. KÉP ● Scharf Móric, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 405.
- V/12. KÉP ● Scharf Józsefné, Miller Leni, 1883. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 425.
- VI/1. KÉP ● Tiszaeszlár látképe (Ábrányi Lajos helyszínrajza). MNM TK Lt. 53 559.
- VI/2. KÉP ● Kornis Ferenc törvényszéki elnök. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24.
- VI/3. KÉP ● Bary József vizsgálóbíró. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24.
- VI/4. KÉP ● Recsky András csendbiztos. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1.
- VI/5. KÉP ● A tótfalusi zsinagóga alaprajza. OSzK Kt Fol. Hung. 1384. (Eötvös) 31.
- VI/6. KÉP ● Schwarz Salamon. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24.
- VI/7. KÉP ● Az 1882. május 22-én beidézetek saját kezű aláírása. OSzK Kt. Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 137.
- VI/8. KÉP ● A „Kállay-udvar” alaprajza. EFL Acta parochalia, TE, ad 1427/1869.
- VI/9. KÉP ● Lápossy János. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15.
- VI/10. KÉP ● Verhovay Gyula. *Vasárnapi Ujság*, 1880. jan. 18.
- VI/11. KÉP ● Weinstein/Szabolcsi Miksa. MZSL XXII-1.05.46.
- VI/12. KÉP ● Mikecz József. *Antisemita naptár*, 1884.
- VI/13. KÉP ● Kászonyi Dániel (Lipcse, 1868). OSzK Kt Oct. Hung. 953. (Kertbeny Károly albuma).
- VI/14. KÉP ● Bonyhády Perczel István. TML XIII./14. Fényképek: István I.
- VI/15. KÉP ● Heumann Ignác védő. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 22.
- VI/16. KÉP ● Eötvös Károly. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 22. 473.
- VI/17. KÉP ● A védők. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 22. 474.
- VI/18. KÉP ● Solymosi Eszter ruházata eltűnése előtt (Ábrányi Lajos rekonstrukciója nyomán). Ónody, 1883.
- VI/19. KÉP ● A „koronatanú”: Matej Ignác rutén tutajos. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 8.
- VI/20. KÉP ● Solymosi Eszter arcai. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15. *Függetlenség*, 1883. júl. 3.
- VI/21. KÉP ● Solymosi Zsófi. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 426.
- VI/22. KÉP ● Dr. Trajtler Soma. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15. 459.
- VI/23. KÉP ● Dr. Trajtler Soma hirdetése. SzmK, 1883. aug. 9.
- VI/24. KÉP ● Dr. Scheuthauer Gusztáv, az egyetemi szakértők doyenje. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 15. 459.
- VI/25. KÉP ● A fejbőr és a hajszálak. OSzK Kt Fol. Hung. 1384 (Eötvös) 181. Feltehetőleg Eötvös saját kezű rajza. Keletkezésére lásd Eötvös, II. 1968. 208.
- VI/26. KÉP ● Az eszlári „hullaszállítók”. *Vasárnapi Ujság*, 1883. aug. 8. 443.
- VI/27. KÉP ● A máramarosi „hullacsempészek”. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 448.
- VI/28. KÉP ● Scharf Móric a tárgyaláson. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 28. 442.
- VI/29. KÉP ● Anna Margit: *Solymosi Eszter*. Ferenczy Múzeum – Ámos Imre – Anna Margit Emlékmúzeum, Szentendre. Ltsz. 84.129. HUNGART©
- VI/30. KÉP ● Anna Margit: *Scharf Móric*. Ferenczy Múzeum – Ámos Imre – Anna Margit Emlékmúzeum, Szentendre. Ltsz. 84.84. HUNGART©

- VI/31. KÉP • A tárgyalóterem. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 1. 421.
- VI/32. KÉP • A nyíregyházi ügyvédi kérvény aláírói. MOL K 577 IM Eln. K 5 t. 7. cs. 138.
- VI/33. KÉP • Pauler Tivadar igazságügy-miniszter. MNM Történeti Fényképtár, Ltsz. 3347/1958.
- VI/34. KÉP • Kozma Sándor, főügyész. MNM Történeti Fényképtár, Ltsz. 67. 1851. (Ellinger Ede).
- VI/35. KÉP • Szalay Károly, a magánvádló. *Antisemita naptár*, 1884. 130.
- VI/36. KÉP • A galiciánertől az alföldi zsidókig. *Vasárnapi Ujság*, 1883. jún. 24. 407–408; uo. júl. 1. 425.
- VI/37. KÉP • Médium alkalmazása a vizsgálatban. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1847/I. (Bary) 704.
- VII/1. KÉP • Zoltán János alispán. *Vasárnapi Ujság*, 1883. aug. 5. 505.
- VII/2. KÉP • Mezőssy László. OSZK Kt Fol. Hung. 1368. 368.
- VII/3. KÉP • Istóczy Győző. *Antisemita Naptár* 1884. 109. (Bonyhády Perczel 51. k. 55.)
- VIII/1. KÉP • A sarok, ahonnan Solymosi Eszter utolsó útjára indult, 2004-ben. V. Kriston Aranka felvétele.

TÉRKÉPEK

- Elülső előzők* • Tiszaeszlár határa, 1854. MOL S 78. TE, 225. téka (Tüdös Balázs szerkesztése).
- II/ 1. TÉRKÉP • Tiszaeszlár „tanyáinak” népessége, 1889. III. Katonai felvétel alapján saját szerkesztés (alap: Arcanum, DVD).
- II/ 2. TÉRKÉP • Tiszaeszlár új házhelyeinek térképe. SZSZBML, XV. 1. T 131.
- II/ 3. TÉRKÉP • Az eszlári régi védgátak lehordásának helyszínrajza, 1888. SZSZBML, IV. B. 411. 178. d. IV. 124/1888.
- III/1. TÉRKÉP • Nemes telekbirtokosok Tiszaeszláron (Ófalu), 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- III/2. TÉRKÉP • Nemes telekbirtokosok Tiszaeszláron (Tót- és Újfalu), 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- III/3. TÉRKÉP • Tiszaeszlár-Ófalu zsidó telekbirtokosai, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- III/4. TÉRKÉP • Tiszaeszlár Tótfalu és Újfalu zsidó telekbirtokosai, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- III/5. TÉRKÉP • Paraszti szántóföldi parcellák lokációja Tiszaeszlár határában, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka.
- III/6. TÉRKÉP • Újfalu vázlatrajza. MOL S 79. Kataszteri iratok, 758-759. cs. 947.
- IV/1. TÉRKÉP • Árvízkarók Tiszaeszláron 1876-ban. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- V/1. TÉRKÉP • Az Ónody-udvar Tiszaeszlár kataszteri térképén a Lenáztató dűlőben, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka.

- V/2. TÉRKÉP ● A nemes Farkas családbeliek ófalusi ingatlanai, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- V/3. TÉRKÉP ● Papp József birtokai Tiszaeszlár Ófaluban, a Gőzmalomi-kertben és a Lenáztatóban, 1870. MOL S 78. TE, 225. téka (saját szerkesztés).
- V/4. TÉRKÉP ● Solymosi János újfalusi háza, udvara és kertje, 1870 (térképvázlat). MOL S 79 Kataszteri iratok, 758-759. cs. 947. TE. (saját szerk.).
- VI/1. TÉRKÉP ● Ó- és Tótfalu között (1870-es kataszteri térképmelléklet). MOL S 78 TE, 225. téka.
- VI/2. TÉRKÉP ● A *Vasárnapi Ujság* 1883-as térképmelléklete. *Vasárnapi Ujság*, 1883. aug. 7. 507.OSZK 507-01.
- VI/3. TÉRKÉP ● Tokajtól Tiszadadáig. *Vasárnapi Ujság*, 1883. júl. 22.
- VI/4. TÉRKÉP ● Máramarostól a Csonkafüzesig. Bary, 1933. 213.
- VI/5. TÉRKÉP ● A Tiszaeszlár-Ófaluból Tiszalök felé vezető út. SZSZBML IV. B. 411. 179. d. XII. 81/ 887.
- VII/1. TÉRKÉP ● A Kerepesi út és környéke a 19. század végén. Homolka József: Budapest belterületének várostérképe 1896. BFL XV.16.e.251/146.
- VII/2. TÉRKÉP ● A Csurgó–Berzencze–Gyékényes háromszög. http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2003/palyazat/35-46_belovar.jpg. (A III. katonai felmérés térképe alapján újrarajzolta az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszéke)
- Hátsó előzők ● Az 1884-es választási eredmények térképe. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/valasztasiterkep.html> (tervezte: Fodor Ferenc).

Hátsó külső borító ● Tiszaeszlár térképe, 1870. Forrás: MOL S 78. TE, 225. téka (Tüdös Balázs szerkesztése).

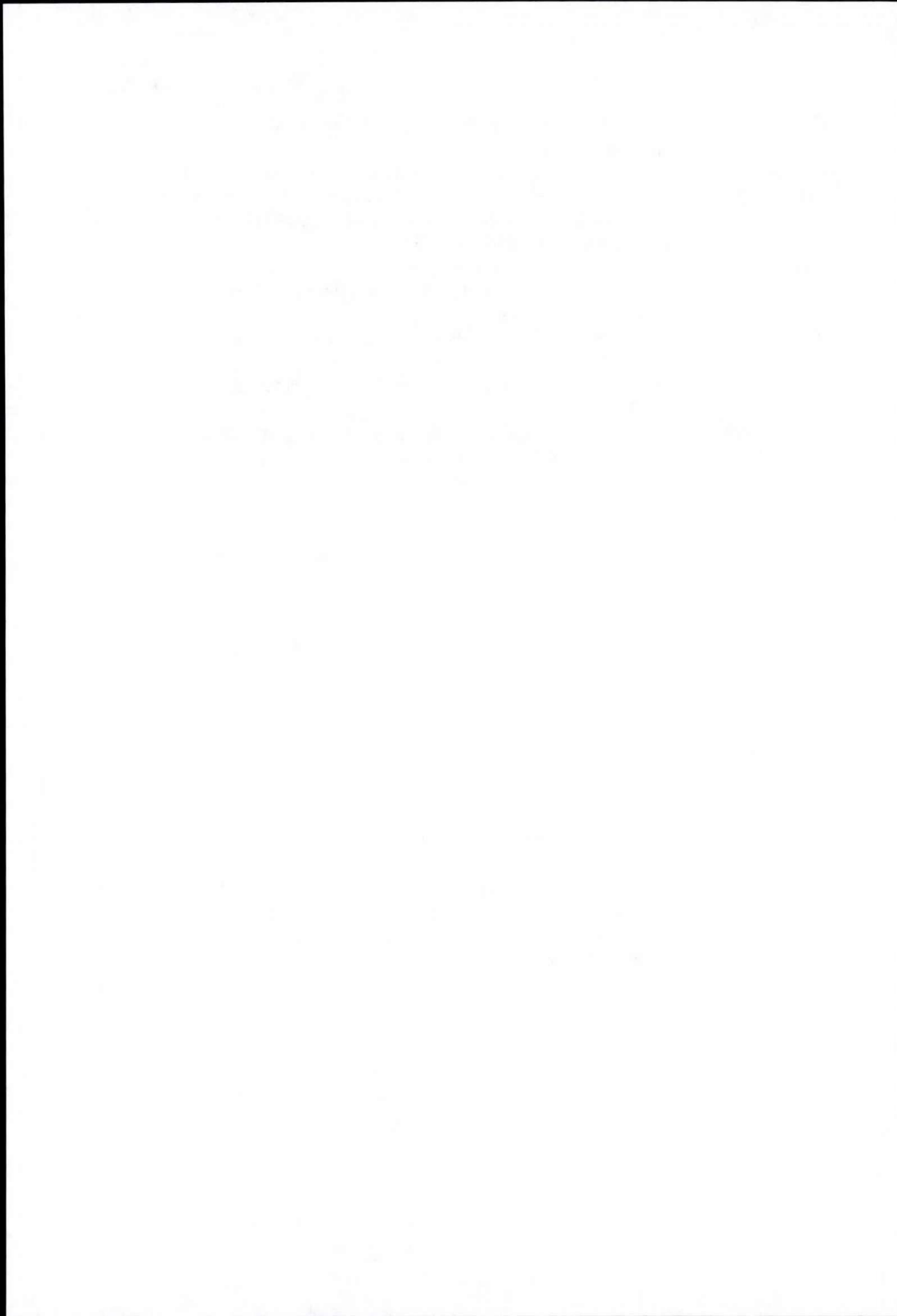
TÁBLÁZATOK

- II/1. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár távolsága a környező településektől, 1782–1785
- II/2. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár távolsága a környező településektől, 1841 (postaállomások alapján)
- II/3. TÁBLÁZAT ● Fő halálokok a református anyakönyv szerint, 1880–1882
- II/4. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár népessége a népszámlálások alapján
- II/5. TÁBLÁZAT ● A bel- és külterületi népesség felekezeti megoszlása Tiszaeszláron az egri katolikus schematizmusok alapján, 1831–1889
- II/6. TÁBLÁZAT ● A római katolikus vőlegények származási helye Tiszaeszláron, 1869–1881
- II/7. TÁBLÁZAT ● A 18 éven felüli izraelita férfiak származási helye, 1882
- II/8. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár külterületi majorjainak („tanyáinak”) az „anya-egyháztól” való távolsága, 1880

- II/9. TÁBLÁZAT ● Kül- és belterületi népesség Tiszaeszláron felekezetek szerint az 1910-es népszámlálás alapján
- III/1. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár földesurai 1846-ban
- III/2. TÁBLÁZAT ● Hadadi báró Wesselényi Farkas eszlári épületeinek becse, 1843/44
- III/3. TÁBLÁZAT ● Az eszlári nagy- és középirtok területe és művelési ágak szerinti megoszlása a kataszteri ideiglen és annak revíziói után
- III/4. TÁBLÁZAT ● Nagy- és középirtok Tiszaeszláron művelési ágak szerint a földadókataszter alapján, 1870
- III/5. TÁBLÁZAT ● Kimutatás a „nagyobb volt nemesi irtok” vetéseinek állásáról Tiszaeszláron, 1870 nyara
- III/6. TÁBLÁZAT ● Kállay Gusztáv irtokai a hiteltelekkönyv alapján, 1875
- III/7. TÁBLÁZAT ● Nemes férfiak Eszláron, 1793–1847
- III/8. TÁBLÁZAT ● Az 1807. évi subsidium kivetése Tiszaeszláron
- III/9. TÁBLÁZAT ● Református nemes házasságkötések, 1828–1847
- III/10. TÁBLÁZAT ● Az éghető nemesi vagyon becse és az alfabetizáció, 1843–44
- III/11. TÁBLÁZAT ● Az eszlári taksás nemesek részesedése az úrbériségből és a kataszteri ideiglen, 1848–1852–1855
- III/12. TÁBLÁZAT ● Régi jogon választók Tiszaeszláron, 1848–1882
- III/13. TÁBLÁZAT ● Régi jogon választó nemes családtagok (illetve özvegyeik) ház- és földirtoka Tiszaeszláron a földadókataszter alapján, 1865–1875
- III/14. TÁBLÁZAT ● Telkes jobbágy és zsellér családfők Tiszaeszláron, 1773–1828
- III/15. TÁBLÁZAT ● A jobbágyság rétegződése a szűkebb Magyarországon, 1767–1849
- III/16. TÁBLÁZAT ● Telekhányadok Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás végrehajtás idején
- III/17. TÁBLÁZAT ● A társadalmi állapot besorolása az eszlári adózók termésszeírásában, 1846
- III/18. TÁBLÁZAT ● Az 1846-os „életmód” és az 1848–1855-ös „zsellérhányad” háztartásfők szerinti megfeleltetése az adatbázis alapján
- III/19. TÁBLÁZAT ● Gabona-, kukorica- és burgonyatermés, 1846
- III/20. TÁBLÁZAT ● Az átlagos háztartásnagyság Tiszaeszláron, 1846
- III/21. TÁBLÁZAT ● Az átlagos háztartásnagyság szociális/felekezeti kategóriák viszonylatában, 1846
- III/22. TÁBLÁZAT ● Az adózó népesség házainak becsült értéke és a lakrészek száma
- III/23. TÁBLÁZAT ● A Kállay-jobbágyok állatállománya, 1847
- III/24. TÁBLÁZAT ● A porták kataszteri státusminősítése az 1869. decemberi betűsorozati jegyzékben
- III/25. TÁBLÁZAT ● A zsidó népesség száma a dadai járásban és Tiszaeszláron, 1770–1812
- III/26. TÁBLÁZAT ● Izraelita születések és halálozások Tiszaeszláron
- III/27. TÁBLÁZAT ● A tisztaeszlári választók jogcím szerint, 1848–1882
- III/28. TÁBLÁZAT ● A tisztaeszlári választójogosultak korszerkezete, 1865–1882

- III/29. TÁBLÁZAT ● Választói jogcím és foglalkozás a választójogi összeírásban, 1882
- III/30. TÁBLÁZAT ● A kataszteri ideiglen és revíziói Eszláron
- III/31. TÁBLÁZAT ● Művelési ágak Tiszaeszláron a legelőkülönítés után, 1870
- III/32. TÁBLÁZAT ● Kimutatás a községi vetések állásáról Tiszaeszláron, 1870
- III/33. TÁBLÁZAT ● Birtokmegosztás Tiszaeszláron, 1870
- III/34. TÁBLÁZAT ● A birtokosok megosztása néhány északkelet-magyarországi községben
- III/35. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár paraszti birtokkategóriáinak klaszterei, 1870
- III/36. TÁBLÁZAT ● A paraszti birtokosztályok és a háztartásnagyság, 1870, 1876
- III/37. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár lakóinak folyó egyenesadó-kötelezettsége, 1864
- III/38. TÁBLÁZAT ● A személyes kereseti adó kategóriák értelmezési lehetőségei
- III/39. TÁBLÁZAT ● Házosztályadó-tételek Tiszaeszláron, 1864
- III/40. TÁBLÁZAT ● Az adózók számának megosztása az 1868. évi föld- ház- és jövedelemadó nagysága alapján Magyarországon, Szabolcs megyében, a tiszalöki választókerületben, összehasonlítva Tiszaeszlár lakóinak 1864-es egyenes adójával
- III/41. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár adózóinak adóklasztterei, 1864
- III/42. TÁBLÁZAT ● A református egyházi adó „osztályzatai” Eszláron, 1863
- III/43. TÁBLÁZAT ● Az eszlári református szegények kormegosztása a születés éve alapján
- III/44. TÁBLÁZAT ● A vagyontalan szegények (1883) korábbi házbirtoka (1870) és legelőilletősége (1876)
- III/45. TÁBLÁZAT ● A tiszeszlári honorácior-értelmiség származása
- III/46. TÁBLÁZAT ● A református lelkészi jövedelmek községek szerint
- IV/1. TÁBLÁZAT ● Kállay Péter leszármazottainak a szabolcsi úrbéri javakért megítélt kárpótlás, 1855
- IV/2. TÁBLÁZAT ● Szilvász János adólapja, 1857/1858
- IV/3. TÁBLÁZAT ● Kállay Istvánné tulajdonos és Szilvász János bérlő adószerkezete, 1864
- IV/4. TÁBLÁZAT ● A tulajdonos és a bérlő adóbefizetései
- IV/5. TÁBLÁZAT ● A haszonbér emelkedése Kállay Istvánné tiszeszlári birtokán
- IV/6. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár-Sóstó benépesülése
- IV/7. TÁBLÁZAT ● Geiger Emánuel terményeinek becsértéke, 1844, 1846
- IV/8. TÁBLÁZAT ● Tiszaeszlár református iskolák korosztályai, 1876–1883
- IV/9. TÁBLÁZAT ● A tiszeszlári képviselő-testület választott és virilis tagjai 1882. január 4.
- V/1. TÁBLÁZAT ● Ónody Pál birtokai Tiszaeszláron művelési ágak szerint, 1870
- V/2. TÁBLÁZAT ● Ónody Pál birtokai Tiszalökön művelési ágak szerint, 1870
- V/3. TÁBLÁZAT ● Ónodyak a szabolcsi virilisjegyzékeken
- V/4. TÁBLÁZAT ● Lichtmann Móric vagyonának és terményeinek becse, 1844. október
- V/5. TÁBLÁZAT ● Lichtmann Mór, Jakab és József adókimutatásai, 1864–1867
- V/6. TÁBLÁZAT ● A Lichtmann család férfi tagjai a Szabolcs megyei legnagyobb egyenesadó-fizetők listáin

- V/7. TÁBLÁZAT ● A Farkas család felnőtt férfi tagjai az 1882-es választói névjegyzékben
- V/8. TÁBLÁZAT ● A Solymosi család tagjai a regnicoláris összeírásban, 1828
- V/9. TÁBLÁZAT ● A Solymosi családbeliek az 1846-os terményösszeírásban
- V/10. TÁBLÁZAT ● A Solymosi családbeliek az 1864-es adójegyzékben
- V/11. TÁBLÁZAT ● Solymosi János birtokai, 1870
- VI/1. TÁBLÁZAT ● Az első vizsgálóbírói kihallgatások kronológiája
- VI/2. TÁBLÁZAT ● Solymosi Eszter ruházata a körözési személyleírásban, 1882. április–május
- VI/3. TÁBLÁZAT ● Özv. Solymosi Jánosné eltűnt leánya ruházataról, 1882. június 19.
- VI/4. TÁBLÁZAT ● A Tiszadadán kifogott női holttesten talált ruházat, 1882. június 19.
- VI/5. TÁBLÁZAT ● Özv. Solymosi Jánosné és Huri Andrásné az újabb ruhaszemlekor, 1882. szeptember 12.
- VI/6. TÁBLÁZAT ● A körözési személyleírás
- VI/7. TÁBLÁZAT ● Izraelita lakosok tulajdonában lévő lovak és szekerek Tiszaeszláron, 1882
- VI/8. TÁBLÁZAT ● A Nyíregyházán feladott táviratok száma, 1883. jún. 18. – aug. 3.
- VII/1. TÁBLÁZAT ● A szabolcsi virilisek „foglalkozási” megoszlása
- VII/2. TÁBLÁZAT ● A szabolcsi függetlenségi párt megyei tisztviselőjelöltjei
- VII/3. TÁBLÁZAT ● A törvényhatósági bizottsági választások végeredménye Nyíregyházán, 1883. október 23.
- VII/4. TÁBLÁZAT ● A vármegyei tisztújítás jelöltjei és végeredménye, 1883. december 19.
- VII/5. TÁBLÁZAT ● Az 1883. nyárvégi antiszemita zavargások kronológiája
- VII/6. TÁBLÁZAT ● A zavargások során okozott károk, 1883. augusztus 8.
- VII/7. TÁBLÁZAT ● Az adott nap éjfélig a zavargás során letartóztatottak
- VII/8. TÁBLÁZAT ● Az országgyűlési jelöltek megoszlása, 1884. június
- VII/9. TÁBLÁZAT ● Az erzsébetvárosi választások eredménye óráról órára, 1884. június 13.
- VII/10. TÁBLÁZAT ● Az 1884-es országgyűlési választások eredményei, napról napra
- VII/11.A–B TÁBLÁZAT ● Zsidóellenes tendenciájú lapok és folyóiratok Közép-Európában, 1883

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Mezőcsáti Fiókleveztára (B-A-ZMLt MF)
IV – 830 – 304. téka. Vattai ref. anyakönyvi másodpéldányok 1827–1895

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi fiókleveztára (B-A-ZMLt SF)
XV. 16. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok gyűjteménye

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VI. 1. a. Budapesti Főkapitány Eln. reservált iratai

VII. 2. e. Cégbíróság

VII. 12. b. Budapesti Központi kir. járásbíróság, peres és peren kívüli iratok

VII. 170. Jeszenszky Dánó közjegyző iratai.

VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai.

Mikrofilmtár, A 11 Pesti ref. ak.

Mikrofilmtár, A 183 (Ujlak) r. kat ak.

Egri Főegyházmegyei Levéltár (EFL)

Acta Parochalia, Tiszaeszlár (TE)

Acta Personalia, 1460/ 1884.

Heves Megyei Levéltár (HML)

IV–1/g/4. d. öi. 894. Hevesi nemesek lustrális nemesi összeírása, 1809.

VII – 1/a. Egri törvényszék úrbéri elkülönítési és tagosítási iratai. 123. d. 1; 3; 5.

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (MNM TK)

Ábrányi Lajos grafikái

Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár (MNM Ft)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

A 39 Summarium Der Bevölkerungs-Beschreibung von der Szabolcser Gespannschaft von Jahr, 1784/5, 1786/ 4772

K 2 Országgyűlési levéltár, 145–146. cs.

K 148 BM Elnöki iratok, 1883. XIV. D. 80. cs.; 87. cs.; 93. cs.; 1884. III. A. t. 92. cs.

K 149 BM Elnöki reservált iratok, 5–8. d. 1881–1885. 6. t.

K 150 BM Általános iratok, 402. cs. 1875. II. 9. t.; 1138. cs. 1883. VII. kútő 14. t.

K 577 Igazságügyminisztérium Elnökségi iratok. 7. cs. K 5 t. Panaszok bűnügyben. Tiszaeszlári per, 1882–83.

N 26. 134. Conscriptio Regnicolaris Loci, TE 1828 [Mikrofilmtár B 160. tek.]

P 18 Baranyay (Bodorfalvi) család, 22. cs.

P 81 Csoma család, ragyolczy, 13. cs. [Mikrofilmtár B 1438 tek.]

P 343 Kállay család, 38. cs. 5. t.; 39. cs. 9. t.

P 344 Kállay Béni: Napló, 1864–1865. 40. cs. E/b.

P 1805 Puky családtagok iratai, 3. cs. 11. t.

P 1881 Teleki Andor gyűjtemény, 9. d. 14–16. t.

P 2256 Zolnay Gyula irata Nr. 139.

S 78 Kataszteri térképek, 225. téka. TE

S 79 Kataszteri iratok, 758–759. cs. 947.

XXXII – 23 – h. 1880. évi népszámlálás. 479. d.

XXXII – 23 – h. 1890. évi népszámlálás. 443. d.

Mikrofilmtár, A 679 Hévízgyörk ref. ak.

A 867 Nagykálló r. kat. ak.

A 900–901 TE r. kat. ak.

A 1374 Átány ref. ak.

A 2567–2568 TE ref. ak.

A 1430 Hejőcsaba ref. ak; Miskolc-Szirma ref. ak.

A 1402 Heves ref. ak.

47505–47 506. tek. Bárczay E. A bárczai Bárczay nemzetség története és leszármazási táblázatai 1250–1963.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTA Kt)

Ms 4189/ 18–27. Bary Zoltán levelei Dutka Ákoshoz

Gulyás Pál <http://gulyaspal.mtak.hu>

MTA Néprajzi Kutató Intézet Adattára (NIA)

A magyar néprajzi atlasz kérdőíve I–IV. Budapest, 1958. Tiszaeszlár 170. (Csalog Zsolt–Pócs Éva)

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

XV–E. B/7/7. 78.291.

XV – E, B 7/7. d.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára (NMEA)

St 2074 Statisztikai Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató lap, Szabolcs megye, dadaai alsó járás, TE (1925)

EA 6859 Sőregi János gyűjt: Feljegyzések Recsky Bandi csendbiztosról. é. n. [1961]

EA 15 656 Rácz Anna et al. „Szülőfalunk helynevei”

EA 23 044 Görbedi Miklós: Tiszalök község zsidó ragadványnevei. 1986.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzK Kt)

Fond 78/ 521. Kiss Lajos irathagyatéka

Fol. Hung 1114. FM 1 / 3814/ A. 97. Pesthy Frigyes helységnévtára.

Fol. Hung. 1368. Dudás Ödön: A magyar hadsereg 1848-ban. 367–378. Mezőssy László

Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A Nagy Per iratai

Fol. Hung. 1385. Eötvös Károly vegyes jegyzetei

Fol. Hung. 1847/ I–II. Bary József tiszaezlári vizsgálattal kapcsolatos iratai.

Oct. Hung. 730. Jüdische Delikatessen. Öregebb Bonyhád Perczel István tulajdona. Zsidókra vonatkozó hírlapkiadvát- és aprónyomtatványgyűjtemény 1880–1885. IV–LXXIII. k.

Quart. Hung. 2611/ II. Pauler Tivadar: Napi jegyzetek. Saját használatomra.

Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtár (OSzK Mf)

FM 8/ 35 797 Gyászjelentések

Országos Széchényi Könyvtár Térképtár (OSzK Tt)

BV 2870/3. Ausweis über die Vergleichung des Lagerbuches, mit den geometrischen Daten, der Catasral-Gemeinde Tisza-Eszlár. No. 727. 1856.

Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videótára (OSzK TIV)

Tamáská Loránt-interjú. (Aachen, 1992. márc. 25–26.)

Pest Megyei Levéltár (PML)

CC. VI. 7. Nemesi összeírások

IV. 77 – a. Végrendeletek

IV. 165 – a. Urbéri perek gyűjteménye.

Somogy Megyei Levéltár (SML)

IV. 259. b. Alispáni iratok

IV. 253. Főispáni iratok

IV. 405. Alispáni iratok, 971/ 1884

Statny Archiv v Košiciach (SAK)

Hlavné Gymnázium Premonštrátov v Košiciach (HGP – K)

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML)

IV. A. 1. Szabolcs vm. nemesi közgyűlésének iratai

IV. A. 1/f. Nemesi felkelések iratai

IV. A. 1/g. Urbéri iratok

IV. A. 7/ b. Szabolcs vm. adószedőjének iratai

IV. A. 425/ 280. Nyírbátor, izraelita anyakönyvek II. 1851–1895

IV. A. 425/ 299. Kivonat a nyíregyházi ág. hitv. evang. anyaeegyh. keresztelési anyakönyvéből 1837-től 1842-ig.

IV. A. 425/ 301. Gelsei Helvét Hitvallást tartók anyakönyvének eredeti mása, 1830–1851

IV. B. 102. Szabolcs megye Központi Bizottmánya, 1848

IV. B. 105. Törvényszéki iratok, 1848

IV. B. 109. Zsidóösszeírás (1848)

IV. B. 154. Észak-Szabolcs megyei cs. kir. urbéri törvényszék iratai 1850–1862.

IV. B. 158. Észak-Szabolcsi szolgabíróságok iratai, 1850–1860

IV. B. 161. Szabolcs vm. törvényszékének iratai, 1852–1860 (1867)

IV. B. 254. Szabolcs vm. központi választmányának iratai, 1861–1871

IV. B. 255/ b. Szabolcs vm. alispánjának iratai, 1862–1872

IV. B. 255/ c. Szabolcs vm. alispáni urbéri bíróság 1862–1867

IV. B. 256. Szabolcs vm. másodalispánjának iratai

IV. B. 402. Szabolcs vm. közgyűlésének iratai, 11. b. 1883; 12. k. 1884

IV. B. 403. Szabolcs vm. központi választmánya iratai

IV. B. 404. Szabolcs vm. Közigazgatási Bizottságának iratai

IV. B. 411. Szabolcs vm. alispánjának iratai, XIII. 133/1883

V. B. 77. Nyíregyháza r. tan. város polgármesterének iratai, 1883–1884

V. 429. [átszerkesztve V. 221.] Tiszaeszlár nagyközség iratai

VI. 101. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal 1851–1961. Tiszaeszlár I. 170. d.

VII. 1. c. 6. c. Dessewffy-hitbizomány iratai

VIII. 51. 31. k. A nyíregyházi ev. gimnázium Osztálykönyve, 1866–1880;

32. k. Osztályzati anyakönyv, 1881/ 82 és 1882/83

VIII. 233/d. 9–17. A nyíregyházi ág. h. v. ev. özsves tanuló ifjuságnak Névjegyzéke, 1850–1859. [Névjegyzék]

X. 204. Szabolcs vm. Tűzkárbiztosító Egyesület iratai, 1843–1852

XIII. 9. Krasznay család iratai. 1. cs. Krasznay Péter: Naplójegyzetek III. füzet. 1862–1902

XIV. 25. 3. d. Kausay Dániel h. mérnök térképe (1852)

XV. 1. Térképtár T 128; T 131; T 229.

XXXIII. a; c Anyakönyvi másodpéldányok, 1895–

Tiszaeszlár református egyházközség irattára (TEREI)

Anyakönyvek, 1869–1890, IV–V. k.

Tanácskozási és határozati jegyzőkönyv I. 1868–1898

Egyháztanácsai jegyzőkönyv III. 1912–1922

Tiszánineni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TiREL)

Sárospataki Református Kollégium iratai

K. f. I. 1. Gimnáziumi névkönyvek

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TtREL)

I. 1. j. Külföldi akadémiákon tanulóakra vonatkozó iratok

I. 8. d. Lelkész-adattár (1942)

I. 28. c. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1842–1879

I. 28. d. Esperesi napló, 1881–1883

I. 28. h. Alsószabolcs-Hajdúvidéki egyházmegye, Iskolai névsorok

I. 28. i. Számadási iratok 1784–1979.

I. 28. j. Felsőbbhatósági körlevelek, 1749–1975

II. 1. e. Főiskolai tanulók anyakönyvi és osztályzati sorjegyzékei 1588–1914.

II. 7. f. 1. II. A. 1. A gimnázium tanuló ifjúságának névsora

NEM PUBLIKÁLT FORRÁSMUNKÁK

- Bárczay Árvéd: Tiszaeszlári Tragedia. Hejőcsaba, 1965. (Gépiratos másolat az eredeti kézitről, a Bárczay-család birtokában.)
- Demmel József: Cimszerepben: Solymosi Eszter. 2006, kézirat.
- Faragó Tamás: Opponensi vélemény Kövér György: „A tiszaeszlári dráma: társadalomtörténeti látószögek I.” c. akadémiai doktori értekezéséről. 2010.
- Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Kandidátusi értekezés gépirata, 1997. I–II. MTA Kt.
- Gáspár Zita: Törvényszéki orvostan Magyarországon a XIX. század második felében. Budapest, szakdolgozat ELTE, 2003.
- Hatvanger Béla: A magyar egyenesadók fejlődésének története 1867-től napjainkig. Budapest, 1937. Doktori disszertáció, Corvinus Egyetem Könyvtára.
- Lakatos Sarolta: A Kállay-család genealógiája a 18. századtól. A napkori és orosi főágak. É. n. SZSZBML Adattár, L. sz. 653.
- Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. III. Újkori társadalomtörténet. É. n. (A család birtokában).
- Margócsy István: A tiszaeszlári per a magyar irodalomban Nyíregyháza, 2003, konferencia-előadás gépirata.
- Naszály Sándor: Tiszaeszlár földrajzi nevei. Dunavecse, 1978. Jósza András Múzeum Adattára L. sz. 650–79.
- Petrovits Attila: Scharf Móric a visszaemlékezések tükrében. Szeminárium dolgozat, ELTE, 2004.
- Rybářová, Petra: Politický antisemitismus v Uhorsku v 80. letech 19. století. Disszertáció gépirata. Bratislava, 2007.
- Stipta István: A tiszaeszlári per a korabeli eljárásjog tükrében. Nyíregyháza, 2003, konferencia-előadás gépirata.
- Szakál Ferenc: Tiszaeszlár község igazgatásának fejlődése a legrégebbi időktől napjainkig. Szakdolgozat. Nyíregyháza, 1986. SZSZBML Adattár, L. sz. 193.
- Takács Mária: Tiszaeszlár társadalomrajza a XVIII–XIX. században. Szakdolgozat gépirata. Nyíregyháza, 1983. SZSZBML Adattár, L. sz. 150.
- Viczián Zsófia: Családtörténet, családi történet, történelmi család. Szakdolgozat. Pécs, 2004.

SAJTÓ

- Abaujmegyei Közlöny
 Budapesti Hírlap (BpH)
 Debreceni Ellenőr (DE)
 Egyenlőség
 Egyetértés
 1848–49. Történelmi Lapok (TL)
 Falusi Gazda (FG)
 Függetlenség (F)
 Gazdasági Lapok (GL)
 Kertész-gazda
 Magyar Állam (MÁ)
 Magyar Nyelvőr (MNY)
 Magyarakoronaországot illető országos törvény- és kormánylap, 1850, 1854. (Országos Kormánylap)
 Magyarországi törvények és rendeletek tára, II. évf. 1868. Pest, 1868. (Rendeletek tára; RT)
 Magyarországi rendeletek tára. 1875. Budapest, 1885. (MRT)
 Magyar Orvosok Lapja (MaOL)
 Magyar Zsidó Szemle (MZSSZ)
 Nemzet (N)
 Népszava
- Neues Politisches Volksblatt (NPV)
 Nyírvidek
 Orvosi Hetilap (OH)
 Pester Lloyd (PL)
 Pesti Hírlap (PH)
 Pesti Napló (PN)
 Somogy (S)
 Szabolcs megyei Közlöny (SzmK)
 Tisza-Eszlár (Napi Értesítő) A tisza-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából gyorsírói felvétel nyomán kiadja a Nyírvidek szerkesztősége, 1883. 1–29. sz. [T-E (Napi Értesítő)]
 12 Röpirat
 Tolnai Világ-lapja
 Új Fővárosi Lapok
 Vád- és védbevételek a Tisza-eszlári bűnper végtárgyalása alkalmából. Gyorsírói jegyzetek nyomán, Nyíregyháza, 1883.
 Vasárnapi Ujság (VU)
 Veszprém (V)
 Veszprémi Független Hírlap (VFH)

A JEGYZETEK BEN HASZNÁLT GYAKORIBB RÖVIDÍTÉSEK

Antisemita naptár lásd • Az antisemita-párt naptára...
 Bary, 1933 lásd • A tiszaezlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai
 Dányi – Dávid lásd • Az első magyarországi...
 Dienes: Szabolcs lásd • Vármegyei szociográfiák IV.
 Gazdacíműtár lásd • A magyar korona országainak gazdacíműtára
 György lásd • Amíg városatya lettem...
 Háger: Szabolcs lásd • Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete
 Háztartásszerkezet lásd • Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és...
 Hunek: Nyíregyháza lásd • Nyíregyháza és...
 Jogi Lexikon lásd • Magyar Jogi Lexikon
 KI lásd • Képviselőházi Irományok
 KN 1881–84 lásd • Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett
 Lelkes lásd • Magyar helységnevező-azonosító szótár
 MÉL lásd • Magyar Életrajzi Lexikon
 Menk-Dittmarsch lásd • Illustrierter Kalender und...
 MStÉ lásd • Magyar Statisztikai Évkönyv
 MStK lásd • Magyar Statisztikai Közlemények.
 Nemes családok lásd • Magyar nemzeti zsebkönyv...
 Névváltoztatások lásd • Kimutatás az 1898. évi...
 OA lásd • Országgyűlési Almanach 1897–1901
 Olchváry-napló lásd • Gyarmathy Zsigmond: A dzsentri...
 ÖBL lásd • Österreichische Biographisches Lexikon
 Radics, 1997 lásd • A Hajdú-Bihar megyei...
 Sashegyi lásd • Munkások és parasztok...
 Schram lásd • Magyarországi boszorkányperek 1529–1768
 Tisztai Címűtár lásd • Magyarországi tisztai cím- és névtára, 1884–1900
 Tóth, G. Péter lásd • A magyarországi boszorkányság...
 UMÉL lásd • Új magyar életrajzi lexikon

CÍM- ÉS NÉVTÁRAK, FORRÁSKIADVÁNYOK

A dadai járás parasztiainak vallomásai 1772. (A forrásokat összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Takács Péter.)
 Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Közlemények 3. Nyíregyháza, 1987.
 Adeliges Jahrbuch, 1969/71. (Verf. Dr. Zoltán v. Barcsay-Amant.) Luzern, 1970.
 A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. (Szerk. Radics Kálmán.) Debrecen, 1997. [Radics, 1997]
 A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 2. rész. (Összeáll. Székely Vera.) M. kir. miniszterelnöki
 k. királyi személye körüli m. kir. minisztérium, m. kir. belügyminisztérium. Budapest, 1980. [Székely]
 A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408–1848. (Szerk. Tóth G. Péter.) Budapest–Veszprém,
 2000. [Tóth, G. Péter]
 A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. (Összeállította és s. a. rend. Mérei Gyula.) Budapest, 1971.
 Amíg városatya lettem... A főváros főtitkárainak és a törvényhatósági bizottság tagjainak önéletrajzi gyűjteménye.
 (Szerk. György Endre.) Budapest, 1930. [György]
 A népmozgalom főbb adatai közösenként 1828–1900. (Adatgyűjtés, feldolgozás irányítása: Klinger András.) VIII.
 k. Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Budapest. KSH. Budapest, 1984.
 Antisemita Naptár. 1885. II. év. (Szerk. Nagy Imre.) Budapest.
 A szükséges orvosi műszavak magyar–deáknevet zsebszótára. (Szerk. Hackelt Endre és Szirtes György.) Pest, 1863.
 Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. (Összeáll. Sebők László.) Budapest, 2005.
 Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának Naplója. (Szerk. P. Szathmáry Károly.)
 III., VI–VII. k. Budapest, 1882. [KN 1881–84]
 Az antisemita-párt naptára az 1884-ik szökö évre. (Szerk. Nagy Imre.) Budapest, 1884. [Antisemita naptár]
 Az elemi népoktatás enciklopédiája. I–III. k. (Szerk. Kőrösi Henrik és Szabó László.) Budapest, 1911–1915.
 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787) (Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán.) Budapest, 1960. [Dányi–Dávid]
 Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.
 Borbándi Gyula: Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia. Budapest, 1992.
 Budapesti cím- és lakjegyzék. Budapest, IV. évf. 1885–6; V. évf. 1888.
 Budapesti műszaki útmutatója. (Szerk. Edvi Illés Aladár.) Budapest, 1896.

- Budapest régi térképei. II. rész. DVD-Rom. Arcanum-BFL, 2005.
- Csoma József: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1897.
- Elek Judit – Sükösd Mihály: *Tutajosok. A tiszaeszlári per dokumentumai*. Budapest, 1990.
- Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története. (Szerk. Bisztray Gyula.) Kolozsvár, 1941.
- Felsőbíróságaink elvi határozatai. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. (Készítette Márkus Dezső.) 2. bőv. és jav. kiadás. V. k. Büntetőtörvény, bünvádi eljárás, sajtótörvény, sajtóeljárás. Budapest, 1894.
- Friebeisz István: *Magyarország legújabb felosztása betűrendben*. Pest, 1856.
- Goldziher Ignác: *Napló*. (Vál. és s. a. rend. Scheiber Sándor.) Budapest, 1984.
- Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. k. H. n. 1990–1999.
- Gudenus János József: *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*. Budapest, 2000.
- Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I–VI. k. Budapest, 1939–1944; VII–XIX. Budapest, 1990–2002.
- Gyarmathy Zsigmond: *A dzsentri főszolgabíró (1922–1938)* I–II. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár közleményei, II. 5. Nyíregyháza, 1990. [Olchváry-napló]
- Igazságügyi tisztvi névtár. (Összeállította Kakass Kálmán.) Pest, 1872.
- Igazságügyi tisztvi névtár és az E. F. Kir. Biróságok szervezete (Törvénykezési helységnévtár). (Közzé teszi Kiss Gyula, Kanyó Lajos.) Budapest, 1879.
- Illustrierter Kalender und Novellen-Almanach für 1866*. Mit Beiträgen von Menk Dittmarsch, Louise Mühlbach und J. Rank. (Hg. Menk-Dittmarsch, F.) Wien, [1865] [Menk-Dittmarsch]
- Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói*. Budapest, 1943.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. (Szerk. Kepecs József.) Budapest, 1996, KSH.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–XI. k. Budapest, 1911–1932.
- Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Budapest, 1999. I–III. [Eredeti kiadás: „Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok” címen I–III. 1937–1939.]
- Képviselőházi Irományok 1872–75. XVI. [KI]
- Kimutatás az 1898. évi II. felében engedélyezett névváltoztatásokról. BM nyomtatvány; uesz, 1901. [Névváltoztatások]
- F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Budapest, 1987.
- Kőszeghi Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Budapest, 1899.
- Magyar Életrajzi Lexikon*. (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) II. k. Budapest, 1969. [MÉL]
- Magyar helységnév-azonosító szótár*. (Szerk. Lelkes György.) Budapest, 1992. [Lelkes]
- Magyar nemzeti zsebkönyv. Nemes családok*. I. k. Budapest, 1905. [Nemes családok]
- Magyar néprajzi lexikon*. 2. kiadás. (Főszerk. Ortutay Gyula.) IV. Budapest, 1987.
- Magyarország földrajzi nevezetesei*. (S. a. rend. Baross Károly.) Budapest, 1893.
- Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850. 1857. és 1870. években*. Budapest, 1984, KSH.
- Magyarország orvosainak évkönyve és különleges címtára*. (Szerk. Pesti Alfréd.) V. évf. Budapest, 1895; VII. évf. Budapest, 1897; 35. évf. Budapest, 1925.
- Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949)*. II. k. Budapest, 1997. [Magyarország településeinek; Magyarország... vallási adatai]
- Magyarország tisztvi cím- és névtára, 1884–1900*. [Tisztvi Címtár]
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam I. 1893. Budapest, 1894. [MStÉ]
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 7. k. A magyar korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma. Budapest, 1905. [MStK]
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 42. k. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. A népesség főbb adatai. Budapest, 1912. [MStK]
- Magyar zsidók a millenniumon*. (Szerk. Zichy Hermann – Deresty Gy. M.) Budapest, 1896. [Magyar zsidók]
- Munkások és parasztok mozgalmái Magyarországon 1849–1867*. Iratok. (Összeállította és szerk. Sashegyi Oszkár.) A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 6. Budapest, 1959. [Sashegyi]
- Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. k. Pest, 1857–1868.
- Nagy, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico inchoyti regni Hungariae...* t. I. Buda, 1828.
- Nemesi évkönyv 1924*. (Szerk. Daróczy Zoltán.) II. évf. Budapest, 1924.
- Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei*. Magyar városok monográfiája. (Szerk. Hunek Emil.) Budapest 1931. [Hunek: Nyíregyháza]
- Orosz Ernő: *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger, 1906.
- Országgyűlési Almanach 1886*. (Szerk. Halász Sándor.) Budapest, 1886.
- Országgyűlési Almanach 1897–1901*. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. (Szerk. Sturm Albert.) Budapest, 1897. [OA]
- Orvosi Műszótár*. (Szerk. Balogh Kálmán) Budapest, 1883.
- Österreichische Biographisches Lexikon, 1815–1950*. 1–62. Liferung. Graz–Köln–Wien, 1957–1910. [ÖBL]

- Pro Memoria. Nyíregyházi összeírások (1752–1850) (Forrásválogatás). (Szerk. és bev. Kujbusné Mecsei Éva.) Nyíregyháza, 2003.
- Révai nagy lexikona, XVII. k. Budapest, 1925.
- Schematismus venerabilis Cleri Archi-diocesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1831, 1840, 1851, 1860, 1871, 1880, 1889. Agriae.
- Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.
- Szabolcsmegye népszámlálási kimutatása 1870-ik évben. (Összeállította Ónody Bertalan) Nyíregyháza, 1871. [Szabolcsmegye, 1870]
- Szabolcs Vármegye-Almanachja. (Szerk. Evva István.) I. évf. 1910.
- Szabolcsvármegye rendeletei. (Kiadta Miklós László.) Nyíregyháza, 1887.
- Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete. (Szerk. Háger László.) H. n. 1929. [Háger: Szabolcs]
- Századunk névváltoztatásai. Budapest, 1895.
- Szendrei János – Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona I. Budapest, 1915.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Budapest, 1891–1914.
- Szluha Márton: Felvidéki családok I. k. Árva Trencsén Zólyom vármegye nemes családjai. H. n. 2006.
- Szögi László – Kiss József Mihály: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867. Budapest, 2003.
- Új magyar életrajzi lexikon (Főszerk. Markó László.) 1–6. k. Budapest, 2001–2007. [UMÉL]
- Új magyar szociográfia IV. (Szerk. Dienes István.) Szabolcs vármegye. Budapest, 1939. [Dienes: Szabolcs]
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1977.
- Zsidó lexikon. (Szerk. Ujvári Péter.) Budapest, 1929.

IRODALOM

- Ágoston János [Pásztor Lajos]: *Le az álczával! Adatok Eötvös Károly hírhedt saktervédő életrajzához*. Budapest, 1884.
- Alter, George C. – Carmichael, Ann G.: Classifying the Dead: Toward a History of the Registration of Causes of Death. *Journal of the History of Medicine and Allied Science*, 54 (1999) 2. 114–133.
- A magyar egyenesadók történeti fejlődése. Kiadja m. kir. PM. Az egyenesadó-enquete irományai. Budapest, 1895.
- A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Budapest, 1959–1962.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. (Főszerk. Benkő Loránd.) Budapest, 1967–1976.
- A magyar országgyűlés. Budapest, 1906.
- A magyar korona országainak gazdacímháza. Szerk. a m. kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897. [Gazdacímház]
- A második katonai felmérés 1819–1869. DVD-Rom. Arcanum, 2005.
- Anderson, Michael: *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914*. London–Basingstoke, 1980.
- Arisztotelesz: *Poétika és más költészettani írások*. (Ford. Ritoók Zsigmond; szerk. Bolonyai Gábor.) H. n. 1997.
- Aranson, I. Michael: The anti-Jewish pogroms in Russia in 1881. In Klier, John D. – Lambroza, Shlomo (ed.): *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge–New York–Melbourne, 1992. 44–62.
- A Savanyó pör. A vas megyei lapok korabeli tudósításai. *Életünk*, 2009. 1. 74–81.
- A tiszai eszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Budapest, 1933. [Reprint: 1999] [Bary, 1933]
- Az adóreformok tárgyában a m. kir. PM által összehívott szakbizottmányok munkálatainak összeállítása. I. r. Földadó. Buda, 1870.
- Az első katonai felmérés 1782–1785. DVD. Arcanum, é. n.
- Bácskai Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed*, 1995. 2. 5–21.
- Bácskai Vera: A 19. század eleji magyarországi városok típusainak meghatározása clusterelemzés alkalmazásával. [Eredetileg: 1986.] In uő: *Városok és polgárok Magyarországon* I. k. Budapest, 2007. 25–59.
- Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. kataszteri felmérések tükrében. *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 1–2. 18–46.
- Balogh István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In Szabó István szerk.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Budapest, 1965. 429–479.
- Barotányi Zoltán: 12 Rőpirat. *Széchenyi Füzetek*, V. É. n. [1991] 2–39.
- Bársony István: A szellér a történetírás tükrében. *Magyar Történeti Tanulmányok* VI. Debrecen, 1973. 5–74.
- Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. In Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 87–99.
- Baumann, Max: *Kleine Leute. Schicksale einer Bauernfamilie 1670–1970*. Zürich, 1990.
- Belky János: A törvényszéki orvostan alapvonalai különös tekintettel az új magyar btk-re. Budapest, 1880.
- Dr. Belky János, Dr. Mihálkovich Géza, Dr. Scheuthauer Gusztáv: Pótlelet. 1883. jan. 9. *Függetlenség*, 1883. jan. 14.
- Belky János: A tiszai eszlári bűnvád, törvényszéki orvostani szempontból. *Orvos-természettudományi Értesítő*. 1884, Kolozsvár, 1. füz. 53–72. [Belky, 1884]

- Belky János: *Törvéyszéki orvostan*. Budapest, 1895.
- Bél Mátyás – Schemberger Ferenc: Szabolcs megye a XVIII. században. (Ford. bev. és jegyz. Balogh István.) In Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II*. Nyíregyháza, 1979. 7–76.
- Bellon Tibor: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest, 2003.
- Beluszky Pál: *Nyíregyháza vonzáskörzete. A város-falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében*. Földrajzi tanulmányok 13. Budapest, 1974.
- Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Budapest, 1973.
- Benda Gyula: *Kvantifikáció és történelem (Hozzászólás Granasztói György: A történezmű és a mérés – egy modell korlátai című írásához)* *Történelmi Szemle*, 1979. 1. 105–108.
- Benda Gyula: *Patrónusok vagy komák – a keresztszülei kapcsolathálók Keszthelyen 1740–1849*. *Tabula*, 2002. 5 (1). 3–31.
- Benda Gyula: *Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban*. Keszthelyi társadalma, 1740–1849. Budapest, 2008.
- Ben David, Jozsef: *A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején*. In Michael K. Silber szerk.: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest–Jeruzsálem, 2008. 83–135.
- Bene János: *Népkepviselési választások Szabolcs vármegyében és Nyíregyházán 1848-ban*. In Vinnai Győző szerk.: *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban (1848–1948)*. Nyíregyháza, 1994. 5–29.
- Bene János szerk.: *A Mikeczek*. Nyíregyháza, 2005.
- Bényei József: *Szüllőföld a Kis-Tiszánál*. Debrecen, 2003.
- Berding, Helmut: *Antisemitismus in der modernen Gesellschaft: Kontinuität und Diskontinuität*. In Hoensch, Jörg K., Biman, Stanislav és Lipták, L'ubomír Hg.: *Judenemanzipation – Antisemitismus – Verfolgung in Deutschland, Österreich–Ungarn, den Böhmischen Ländern und in der Slowakei*. Essen, 1998. 85–100.
- Bernát Gyula: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Budapest, 1938.
- Bernheim, Ernst: *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Lipcse, 1908.
- Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. H. n. 1998 [Eredetileg: 1898. ill. 1939.]
- Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I. k. Budapest, 1922.
- Blaschke, Olaf: *Katholicismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft Bd. 122. Göttingen, 1997.
- Bodó Judit: *Egy antiszemita politikai pályafutása*. Istóczy Győző közéleti szereplése. *Vasi Szemle*, 1987. 4. 558–563.
- Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Budapest, 1990.
- Bognár Bulcsú: *„Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít”*. Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratok szövegében. *Valóság*, 2003. 8. 59–79.
- Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. 2. bővített kiadás. A ki-egészítő jegyzeteket írta Béli Gábor. Zalaegerszeg, 1996. [Eredetileg: 1961]
- Borovszky Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Szabolcs vármegye. Budapest, é. n. [1900] [Borovszky: Szabolcs]
- Borovszky Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Budapest, é. n. [1910] [Borovszky: Pest-Pilis-Solt-Kiskun]
- Bosnyák Zoltán: *A magyar fajvédelem úttörői*. [Eredetileg: 1942] Reprint, Budapest, 2000.
- Bottló Béla: *Az 1828. évi országos összeírás*. In Kovácsics József szerk.: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 242–273.
- Bourdieu, Pierre: *Az életrajzi illúzió*. In uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, 2002. 68–77.
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányság Salem*. *A boszorkányság társadalmi gyökerei*. (Ford. Körtvélyes Zsuzsanna.) Budapest, 2002.
- Bősze Sándor: *Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv 22. Kaposvár, 1991. 73–95.
- Brandt, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. 1–2. Band. Göttingen, 1978.
- Breuer, Stefan: *Ordnungen der Ungleichheit – die deutsche Rechte im Widerstreit ihrer Ideen 1871–1945*. Darmstadt, 2001.
- Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London, 2001.
- Buzinkai Géza: *A katolikus politikai sajtó*. In Kosáry Domokos, Németh G. Béla szerk.: *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest, 1985. 358–366.
- Censor [Beksis Gusztáv]: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk*. Budapest, 1884.
- [Clair Vilmos] *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkodex*. (Előszó: Ságvári György.) H. n. 2002.
- Concha Győző: *Van-e magyar társadalom? Nincs*. In uő: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. Összegyűjtött értekezései és bírálati. Budapest, 1935. 643–662. [Eredetileg megjelent: 1927]
- Corbin, Alain: *Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu 1798–1876*. Paris, 1998.

- Császtvay Tünde: Lonkay Antal, Mikszáth Kálmán és a Tízparancsolat. *Holmi*, 1998. 1. 51–58.
- Császtvay Tünde: Drabantszótár. *Uji*, 2006. december. 33–35.
- Csekő Ernő: Korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r. t. városban a XX. sz. első évtizedeiben. In Lácay Magdolna szerk.: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nyíregyháza, 2003. 198–225.
- Csikós Judit: Tiszaeszlár, 1882–1883. Egy fejezet megyei újságírásunk történetéből. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2005. 2. 208–223.
- Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976.
- Dabronaki Gyula – Wittinghof Sarolta: Sütő- és tésztaipar. In Kirsch János et al. szerk.: *A magyar élelmiszeripar története*. Budapest, 1986. 155–187.
- Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. (Ford. Merényi Ágnes.) Budapest, 1987.
- Davis, Natalie Zemon: Az erőszak rítusai. In uő: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. (Ford. Csaba István, Erdősi Péter.) Budapest, 2001. 139–169.
- Dékány István: Gazdaság- és társadalomtörténet. In Hóman Bálint szerk.: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 183–237.
- Dobos Gyula: *A Perczelek*. Szekszárd, 2001.
- Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Budapest, 2005.
- Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. H. n. 2003.
- Don, Jehuda – Magos, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle*, 1985. 3. 437–470.
- Dutka Ákos: *A Holnap városa. Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap” születésének idejéről*. Budapest, 1955.
- Éble Gábor: *A cserneki és tarkeői Desseffy család. Genealógiai tanulmány*. Budapest, 1903.
- Eddie, Scott M.: Cluster-analízis a földbirtok-szerkezet vizsgálatában. Porosz és magyar példák a 19. század végéről. *Aetas*, 1994. 3. 17–37.
- Eddie, Scott M.: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen, 1996.
- Égető Melinda: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Budapest, 1993. Néprajzi tanulmányok.
- Eötvös Károly: A nagy per titkaiból. *Magyar Orvosok Lapja*, 1903. febr. 19.; febr. 26. A Budapesti Orvosi Casinóban 1903. február 10-én elhangzott előadás Dr. Bodnár Zsigmond stenogrammja alapján közölt szövege.
- Eötvös Károly: Nagyokról és kicsikről. *Eötvös Károly Munkái XIX*. Budapest, 1906.
- Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik s még nincs vége. I–III. k. *Eötvös Károly Munkái X–XII*. Budapest, 1904.
- Eötvös Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. I–II. k. 1968.
- Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. In uő: *A magyar társadalomról*. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. (Szerk. Kulcsár Kálmán.) Budapest, 1980. 83–253. [Eredetileg: 1942]
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In uő: *A magyar társadalomról*. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. (Szerk. Kulcsár Kálmán.) Budapest, 1980. 291–346. [Eredetileg: *Valóság*, 1976. 4. 23–53; 1976. 5. 36–58]
- Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. In uő: *Történelem és társadalomkutatás*. Erdei Ferenc összegyűjtött művei (Szerk. Kulcsár Kálmán.) Budapest, 1984. 9–45. [Eredetileg: *Társadalomtudomány*, 1942. 4–5. 463–496.]
- Erdei Ferenc: A történelmi népi társadalom. (IV. A paraszttársadalom) *Szociológiai Szemle*, 20. évf. 2010. 4. 12–43.
- Erényi Tibor – Kende János – Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919*. H. n. 1990.
- (Erdély Miklós és Antal István beszélgetése a Verzióról) *Krónika*. In Erdély Miklós: *A filmről*. Válogatott írások II. Balassi, H. n. 1995. 246–251.
- Erdmann Gyula: A Zemplén megyei nemesség tagozódása, jövedelmi viszonyai a 19. század első felében. In Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján, 1987. 85–99.
- Erős Vilmos: *A Szeffü–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.
- Fábián Lajos: *Szabolcs, Szatmár, Bereg vármegyék területének és közigazgatási beosztásának változásai 1001–1995*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai III. Tanulmányok 3. Nyíregyháza, 1997.
- Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. Gyula, 1987. 427–450.
- Faragó Tamás: A falusi társadalom rétegződéséről. (Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben). In uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, 1999. 63–89. [Eredetileg: 1984–85]

- Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. In uő: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Miskolc, 1999. 194–284. [Eredetileg: 1977.]
- Fazekas Árpád: Dr. Mádi Szabó Dávid (1808–1886). In Bodnár Lóránt szerk: *Historia Medica 2. Orvostörténeti értékezes Szabolcs-Szatmár-ból*. Megyénk nagy orvosai. Nyíregyháza, 1987. 31–35.
- Fazekas Árpád – Szekrényes András: *Nyíregyháza temetői*. Nyíregyháza, 1990.
- Fazekas Árpád: Az eszlári per orvosi vonatkozásai. – *Nyíregyháza világhírű eseménye* – Nyíregyháza, é. n. [2003]
- Fegyő János: Gelej. Az 1889. és az 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 1–2. 46–73.
- Feiszt György – Kosján László: A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a virilisjegyzékek alapján. In Vera (nem csak) a városban. *Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum*, 1995. 483–487.
- Fél Edit: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In *Régi falusi társadalmak*. Fél Edit néprajzi tanulmányai. (Szerk és bev. Hofer Tamás.) Pozsony, 2001. 265–297. [Eredetileg: 1963]
- Fél Edit – Hofer Tamás: *Geräte der Atányer Bauern*. Koppenhága–Budapest, 1974.
- Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997.
- Fél Edit – Hofer Tamás: „Mi korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Atányon*. Korall társadalomtörténeti monográfiák 1. Budapest, 2010.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára* I. Pest, 1851.
- Ferenczi Sándor: Egy kakasimádó fiú. In *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Budapest, 1982. 147–158.
- Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest, 1986.
- Finkey Ferenc: *A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914*. Sárospatak, 2000 [Eredetileg: 1948]
- Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988.
- Fliess, Kenneth H. – Guttman, Myron P.: Parochial Burial Registers: The Case of Texas in the Nineteenth Century. *Journal of the History of Medicine and Allied Science*, 54 (1999) 2. 296–311.
- Flórián Éva: *Magyar parasztviséletek*. Budapest, 2001.
- Fogel, Robert William: „Scientific” History and Traditional History. In Fogel, R. W. and Elton, G. R.: *Which Road to the Past? Two views of History*. New Haven and London, 1983. 5–71.
- Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. In *Zalai gyűjtemény* 25. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. (Szerk. Halász Imre.) Zalaegerszeg, 1986. 217–241.
- Foki Ibolya: Zalalövő története 1850–1914. In Molnár András szerk.: *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Zalalövő, 1998. 305–391.
- Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbírendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban. *Századok*, 1999. 6. 1141–1193.
- Forstmann, Wilfried: Der Prozess von Tisza-Eszlar in der deutschen Presse. *Acta Germanistica Nyíregyháziensis* I. (Hg. Barabás László.) Nyíregyháza, 2006. 131–135.
- Freud, Sigmund: Egy öt éves fiú főbiájának analízise. „A kis Hans”. In *Sigmund Freud Művei* II. A patkányember. *Kritikai esettanulmányok*. (Sorozatszerk. Erős Ferenc.) É. h. n. [1993] 111–213.
- Freud, Sigmund: Totem és tabu. In *Sigmund Freud Művei* V. *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. (Sorozatszerk. Erős Ferenc.) H. n. 1995. 23–159.
- Freud, Sigmund: Tömegpszichológia és én-analízis. In *Sigmund Freud Művei* V. *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. (Sorozatszerk. Erős Ferenc.) H. n. 1995. 185–249.
- Frisnyák Sándor: Szabolcs-Szatmár megye régi térképei. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1978. 4. 110–116.
- Frisnyák Sándor: Szabolcs-Szatmár megye 18–19. századi történeti földrajzi vázlata. In *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis* t. 8/f. Földrajz. Nyíregyháza, 1980. 37–73.
- Fügedi Márta: 18–19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonösszeírások viselet-történeti adatai. *Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI, Miskolc, 1979. 129–141.
- Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 4. Budapest, 1969.
- Gábor Anna: A zsidók betelepítése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII–XIX. század). *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1991. 1. 32–51.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, 1984.
- Gall, Lothar: *Bürgerium in Deutschland*. Berlin, 1989.
- Geist, Karl: *Die Strassentumulte in Pressburg*. Budapest, 1882.
- Gennep, Arnold van: *Átmeneti rítusok*. (Ford. Vargyas Zoltán; Bev. Vargyas Gábor.) Kultúrák keresztútján 9. H. n. 2007.
- Gergely Judit: Gyógyszerész szakértők a tiszaeszlári perben. *Debreceni Szemle*, 2007. 1. 112–115.
- Gerő András: *Az első kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Budapest, 1988.
- Gilyén Nándor: Népi építészet. In Entz Géza szerk.: *Magyarország műemléki topográfiája*. XI. k. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest, 1986. 225–249.

- Ginzburg, Carlo: Morelli, Freud and Sherlock Holmes. Clues and Scientific Method. *History Workshop Journal* 1980. 9. 5–36.
- Ginzburg, Carlo: Rituális fosztogatások. Előszó egy folyamatban lévő kutatáshoz. In Sebők Marcell szerk.: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 2000. 279–299.
- Ginzburg, Carlo: *The Judge and the Historian. Marginal Notes on a Late-Twentieth-Century Miscarriage of Justice*. (Translated by Antony Shugaar.) London–New York, 2002.
- Dr. Gladius: *A tisza-zsárlári ügy ismeretlen hullája. Orvosi szakvélemény a közzétett bonclet alapján*. Budapest, 1882.
- Glósz József: Zsellérek és töredékteljes jobbágyok a munkaerő- és árupiacon a 19. század első felében. In *Rendi társadalom – polgári társadalom 10. A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században*. A Hajnal István Kör jubileumi konferenciája. Salgótarján–Budapest, 2003. 185–197.
- Gluck, Mary: A Problem Seeking a Frame: An Aesthetic Reading of the „Jewish Question” in Turn-of-the-Century Hungary. *Austrian History Yearbook*. XXIII (1992) 91–110. [Egy része magyarul: uő: A Wahrmann–Istóczy párbaj. In Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Budapest, 2006. 171–183.]
- Gócsáné Móró Csilla: A Blaskovich család útja a felemelkedéstől a műgyűjtésig. In uő. szerk.: *Blaskovich emlékkönyv*. Szentendre, 1993. 36–46.
- Goldberger Izidor: Zemplénnévkönyzei zsidó családfelek az 1811–12. évben és szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben. Klny. az *Adatok Zemplénnévkönyze Történetéhez* c. havi folyóirat XVI–XVII. évf.-ból. Sátoraljaújhegy 1910.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1924*. Budapest, 1992.
- Gottfried Barna: Egy hitbizomány széthullásának anatómiája. A Dessewffy-hitbizomány: 1879–1939. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* X. (Szerk. Nagy Ferenc.) Nyíregyháza, 1994.
- Gould, Stephen Jay: *Az elmécskélte ember*. Budapest, 1999.
- Gramsci, Antonio: Az értelmiség kialakulása. In uő: *Filozófiai írások*. (Ford. Rozsnyai Ervin.) H. n. 1970. 271–276.
- Granasztói György: A történész és a mérés. Egy modell korlátai. *Történelmi Szemle*, 1978. 2. 315–329.
- Granasztói Péter: A tárgyakról a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására. In Bódy Zsombor, Mátyás Mónika, Tóth Árpád szerk.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 87–109.
- Grass, Karl Martin – Kosseleck, Reinhart: Emanzipation. In Brunner Otto, Conze, Werner, Kosseleck Reinhart Hg.: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischen-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 2. Stuttgart, 1975. 153–197.
- Grünwald Béla: *A régi Magyarország 1711–1825*. 3. kiad. Budapest, 1910. [Eredetileg: 1888]
- Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei. A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb szórakozóhelyek életéből*. 2. kiad. Budapest, 1982.
- Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888–1941. *Studium V. A KLTE TDK Kiadványai*, Debrecen, 1974. 15–27.
- Gyáni Gábor: Fővárosi zavarások a dualizmus évtizedeiben. In Á. Varga László szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, 1991. 345–354.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapestén, 1870–1940*. Budapest, 1998.
- Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra ellen. *Korall*, 2001. tavasz–nyár, 3–4. 221–233.
- Gyáni Gábor: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusban. In Angi János és ifj. Barta János szerk.: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 2005. 277–291.
- Györgyi Kálmán: Kozma Sándor királyi főügyész munkássága, eszmiségének hatása napjainkban. In *Alkotás a társadalomtudományok határán. Emlékkötet a 80 éves Kovács József tiszteletére*. Budapest, 1999. 109–122.
- Gyurgyák János: *Zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*. Budapest, 2001.
- Hahn István: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Budapest, 1997. [Eredetileg: 1940]
- Hajnal István: Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor szerk.: *Az új Magyarország. Magyar művelődéstörténet*. V. k. é. h. n. [1942] 163–200.
- Halász Gábor: Portré és tabló. In uő: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1981. 1044–1049.
- Halmos Károly: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás a kapitalizmus szelleméről. In Molnár Károly Attila szerk.: *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai*. Budapest, 2005. 153–175.
- Halmos Károly: Beszítbürgertum Magyarországon. A virilizmus. In Kövér György szerk.: *Zsombékok. Közép- és iskolázott Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2006. 161–195.
- Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*. Budapest, 2008.
- Halmos Károly: A történelmi népi társadalom. Erdei Ferenc: Magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 20. évf. 2010. 4. 4–11.
- Hanák Péter: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben. /Előadások a Történettudományi Intézetben 3./* Budapest, 1986. 14–25.

- Hanák Péter: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In Silber, Michael K. ed.: *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 1992. 23–40.
- Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle*, 1997. 2. 159–179.
- Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. East European Monographs, Boulder, New York, 1980.
- Haranghy László: Die gerichtlich-medizinische Analyse der Prozess-Sache von Tiszaeszlár (Ungarn). In J. Antall, G. Buzinkay, F. Némethy red.: *Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae*. 25–31. Aug. 1974. Budapest, 1976. 1211–1214.
- Haraszi György: A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században. In uő: *Két világ határán*. H. é. n. [1999] 129–149.
- Haraszi György: Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás hátttere és mozgatórugói. In uő: *Két világ határán*. H. é. n. [1999] 185–220.
- Harsányi László: *A büdzentmihályi hitközség története*. Magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 7. Budapest, 1976.
- Hebeny Zoltán: A tankötelezettség helyzete Szabolcs megyében 1868–1900 között. In Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* 3–4. k. Nyíregyháza, 1982. 201–224.
- Hegedűs Sándor: *A tiszaeszlári vérvád*. Budapest, 1966.
- Heil, Johannes: »Antijudaismus« und »Antisemitismus«. Begriffe als Bedeutungsmuster. In Wolfgang Benz Hg.: *Jahrbuch für Antisemitismus-forschung* 6. Berlin/ Frankfurt/ New York, 1997. 92–114.
- Heller Farkas: *Pénzügytan I. k. Elméleti pénzügytan*. Budapest, 1921.
- Herczegh Matild: *Eötvös Károly*. Budapest, 1928.
- Herman Ottó: Eötvös Károly, az író. *Vár ucca* 17. Eötvös Károly 1842–1916. 1996. 1. 76–78. [Eredetileg: *Buda-pesti Hírlap*, 1915. márc. 27.]
- Herpay Gábor: *Nemes családok Debreczenben*. Debrecen, 1925.
- Herpay Gábor: *Földes község története*. Debrecen, 1936.
- Histoire de la famille*. (Dir. Burgiere, André, Klapisch-Zuber, Christiane, Segalen, Martine, Zonabend, Françoise.) 3. Le choc des modernités, Paris, 1986.
- Historische Familienforschung*. (Hg. Mitterauer, Michael und Sieder, Reinhard.) Frankfurt am Main, 1982.
- Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. H. n. 1974.
- Hofer Tamás: Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomban 1785–1847. *Agrártörténeti Szemle*, 1957. 3–4. 285–327.
- Hofer Tamás: A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgye gyűjtemsek néprajzi elemzése. *Népi kultúra – népi társadalom*, XIII. Budapest, 1983. 39–64.
- Hoffmann, Christhard: Political Culture and Violence against Minorities: The Antisemitic Riots in Pomerania and West Prussia. In Hoffmann, Christhard, Bergmann, Werner and Smith, Helmut Walser ed.: *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*. University of Michigan, 2002. 67–93.
- Hoffmann, Christhard, Bergmann, Werner and Smith, Helmut Walser ed.: *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*. University of Michigan, 2002.
- Hofmann Tamás: Előszó. In *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyonszázeírásai I. Keszthely 1711–1820*. (Közreadja Benda Gyula.) Budapest, 1988. XIII–XIX.
- Hoitsy Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Budapest, é. n. [1928].
- Homoki-Nagy Mária: *Az 1795. évi magánjogi tervezetek*. Szeged, 2004.
- Horváth J. András: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. *FONS*, 5. évf. (1998) 4. sz. 481–527.
- Hudi József: Eötvös Károly és családja. In Tungli Gyula szerk.: *Eötvös Károly Emlékkönyv*. A Pápai Művelődés-történeti Társaság kiadványai. 5. füzet. Pépa, 1995. 5–13.
- Hudi József: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben. *Levéltári Szemle*, 1995. 4. 38–47.
- Hudi József: Az írni-olvasni tudás helyzete Veszprém megyében 1797-ben. *Acta Papensia*, 2002. 1–2. 161–173.
- Husz Ildikó: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében. Budapest, 2002.
- Hutten, Ulrich von [Nendwich Károly]: *Das Judentum in Oesterreich–Ungarn. Eine nationalhistorische Studie*. Budapest, 1882.
- Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Ford. Gellériné Lázár Márta.) Budapest, 1992.
- Irinyi Károly: Hajnal István szociológiai történelemszemléletéről. *A debreceni KLTE Történelmi Intézetének Évkönyve* I. 1962. 167–183.
- Istóczy Győző: *Emlékiratfélék és egyebek*. Budapest, 1911.

- Jochmann, Wener: Struktur und Funktion des Deutschen Antisemitismus. In Werner E. Mosse Hg.: *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*. Tübingen, 1976. 389–477.
- Joób Lajos: *A magyar adórendszer külföldiekkel megvilágítva*. Budapest, 1880.
- Jósa Jolán: *Dr. Jósa András (1834–1918) és elődei*. Miskolc, 1934.
- Juhász Antal: A tiszaí tutajozás és a szegedi super mesterség. In Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–1962. Szeged, 1962. 117–146
- Kaposi Zoltán: A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945) Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 32. Kaposvár, 2001. 95–119.
- Karácsony András: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest, 2000.
- Karády Viktor: A zsidó túlliskoláztatás kérdése a történelmi Magyarországon. In uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1997. 75–95.
- Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2000.
- Karsai László: Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa. *Élet és Irodalom*, 2004. febr. 2.
- Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés és európai etnológiába*. Debrecen, 2004.
- Kászonyi Dániel: *Solymosi Eszter. A Tisza-Eszlári véráldozat. Társadalmi regény a jelenkorból*. Budapest, 1882. [uez nemetül: 1882.]
- Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. (Ford. Kosáry Domokos.) Budapest, 1977.
- Katona Béla: Irodalom, színház és sajtó a várossá nyilvánítástól a felszabadulásig. In *Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből*. Nyíregyháza, 1973. 57–115.
- Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest, 1995.
- Katz, Jacob: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. H. n. 1999.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999.
- Katzburg, Nathaniel: *Beszélgések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferencsel*. Budapest, 2000.
- Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 1982. 2. 185–211.
- Kecskeméti Károly: A zsidókérdés Magyarországon. *Valóság*, 2002. 12. 94–102.
- Kecskeméti Károly: Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat.) *Aetas*, 2006. 1. 120–133.
- Kecskeméti Károly: *Tök parasztsága az Urbáriumtól az úrbéri per végéig 1770–1879*. Töki helytörténeti füzetek 1. (Szerk. Kemény Attila.) Tök, 2009. [Gépirat: 1956.]
- Keleti Károly: *A telekadó és kataszter közgazdasági és statisztikai szempontból*. Pest, 1868.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest, 1871.
- Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 1995.
- Kieval, Hillel J.: The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trial in Modern Central Europe. In Endelmann, Todd E. ed.: *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, 1997. 135–165.
- Kieval, Hillel J.: *Languages of Community. The Jewish Experience in the Czechs Lands*. Berkeley / Los Angeles / London, 2000.
- Kieval, Hillel J.: Blood Libels and Host Desecration Accusations. In Hundert, Gershom David ed.: *The Yivo Encyklopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven & London, 2008. v. I. 195–200.
- Kiss Attila: *A közoktatás története Prügyön a kezdetektől napjainkig*. Prügy, 1991.
- Kiss József: *Összegyűjtött Versei*. (S. a. rend. Hegedős Mária.) Budapest, 2001.
- Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. É. n. [1939]
- Kiss Zsuzsanna: Apák és fiúk. Egy Zala megyei naplóíró kisnemesi család két nemzedéke. *Aetas*, 2008. 3. 5–25.
- Klement Judit: Krausz Mayer és fiai. In Sebők Marcell szerk.: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkések fejlődés aranykorából*. Budapest, 2004. 166–180.
- Klier, John D.: The pogrom paradigm in Russian history. In Klier, John D. – Lambroza, Shlomo eds.: *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge New York Melbourne, 1992. 13–39.
- Klier, John D. – Lambroza, Shlomo eds.: *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge New York Melbourne, 1992.
- Kókai Sándor: Szabolcs vármegye vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. sz. közepén. In Boros László szerk.: *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 5*. Nyíregyháza, 1998. 107–121.
- Koroknai Ákos: Az 1896. évi választások a Délkelet-Dunántúlon. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és a választói névjegyzékek elemzésére.) I–II. rész. In Szita László szerk.: *Baranyai helytörténetírás 1983–1984*. Pécs, 1985. 85–140; Szita László szerk.: *Baranyai helytörténetírás 1985–1986*. Pécs, 1986. 215–297.
- Kósa János: Magyar rendiség és osztálytársadalom. *Magyarságtudomány*, I. évf. 3. sz. 1942. október, 350–391.
- Kósa László: *A burgonya Magyarországon*. Budapest, 1980.
- Kósa László: Kisnemesek és utódaik viselkedése és gondolkodásmódja a XIX. században. In Hofer Tamás szerk.: *Történeti antropológia*. Budapest, 1984. 328–336.

- Kósa László: Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, 1993. 11–53.
- Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001.
- Kósa László: *A gyulai református egyház története*. 2. változatlan kiadás. Gyulai Füzetek 17. Gyula, 2008.
- Kosáry Domokos: A paraszti „familia” kérdéséhez a XVIII. század elején. *Agrártörténeti Szemle*, 5. évf. 1963. 1–2. 120–132.
- Kosselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. (Ford. Szabó Márton) Budapest, 1997.
- Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922.
- Kovács András: Szóról szóra. *BUKSZ*, 1992. tavasz. 88–94.
- Kozma Andor: *Életem*. (S. a. r. Varga Éva.) Kaposvár, 2001.
- Kozma György: *A leveldi Kozma-család története*. Budapest, 1940.
- Köte Sándor: *Közkutatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*. Budapest, 1975.
- Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. jav. kiad. Budapest, 2001. 7–186.
- Kövér György: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. In *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 174–186.
- Kövér György: Biográfia és történetírás. In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002. 402–411.
- Kövér György: Gentry és zsidó? Társadalmi identitás és előítélet az 1880-as évek Magyarországon. *Századvég*, 2004. 1. 37–61. [Kövér: Gentry...]
- Kövér György: Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. *Korall*, 2004. szeptember, 17. 5–43.
- Kövér György: Taksás nemesek Tiszaeszláron a 19. század közepén. Módszertani esettanulmány. In Angi János és ifj. Barta János szerk.: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 2005. 227–241.
- Kövér György: „Egy különleges nap.” 1882. április 1., szombat Tiszaeszláron. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2005. 2. 199–208.
- Kövér György: Solymosi Eszter ruhája. In Steinert Ágota szerk.: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest, 2005. 139–151.
- Kövér György: Nagybirtokok Tiszaeszláron a 19. század második felében. (Esettanulmány). In Buza János et al. szerk.: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuha Miklós emeritus professzor tiszteletére*. Budapest, 2006. 143–155.
- Kövér György: Biográfia és családtörténet. Solymosi Eszter és családja. In Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva szerk.: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII. Nyíregyháza*, 2006. 215–241.
- Kövér György: Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágyszabadtörvény után. *Korall*, 2007. május, 110–151.
- Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Mór önéletrajza. *Aetas*, 2007. 2. 106–123. [Kövér: Scharf]
- Kövér György: Az eszlári telkes jobbágyság és leszármazottai. In Bana József, Katona Csaba szerk.: *Családok, családok, generációk*. Budapest–Győr, 2007. 165–179.
- Kövér György: A regále-bérlettől a virilizmusig. A tiszaeszlári zsidó nagybérlet, Lichtmann Mór és fiai. *Buda-pesti Negyed*, 2008. tavasz, 109–137.
- Kövér György: Az Ónody fivérek. (Nem regény). In Á. Varga László, Oborni Teréz szerk.: *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. Eger, 2008. 289–315. [Kövér: Ónody]
- Kövér György: Özv. Solymosi Jánosné dilemmái (Kis eszlári nő történet). In Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia szerk.: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, 2008. 15–45. [Kövér: Solymosiné]
- Kövér György: A lelkipásztor és a nyája. Csizsár Soma tiszteletes „többrendbeli vizsgálódása” az eszlári hívekkel. In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter szerk.: *Parasztköz és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 2008. 355–375.
- Kövér György: Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883. In Bódy Zsombor, Horváth Sándor, Valuch Tibor szerk.: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 2010. 282–297. [Kövér: Kiből lett...]
- Kövér György: Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén. *Aetas*, 25. évf. 2010. 2. 45–75.
- Krasznay Péter *naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva, Takács Péter.) A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár kiadványai II. Közlemények, 38. Nyíregyháza, 2010.
- Kresz Mária: *Magyar parasztságlétele (1820–1867)*. Budapest, 1956.

- Krúdy Gyula: Nyíri emlék. In Szohor Pál szerk.: *Nyíregyháza az örökválság századik évében*. Nyíregyháza, 1924. 11–19.
- Krúdy Gyula: Tiszaeszlár az ötvenedik évforduló távlatából. (Közli Krúdy Zsuzsa) *Szabolcs-Szatmári Szemle* [SZSZSZ], 1978. 3. 78–85. [Eredetileg: *Az Újság*, 1932. III. 27.]
- Krúdy Gyula: *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*. 3. átdolg. kiad. (S. a. rend. Fábri Anna.) Budapest, 2003.
- Kubinszky Judit: Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon, In *A Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve* 5–6. 1963–1964. 107–160.
- Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. H. n. [Budapest] 1976.
- Kunitz, Stephan J.: Premises, Premises: Comments on the Comparability of Classification. *Journal of the History of Medicine and Allied Science*, 54 (1999) 2. 226–241.
- Lajos Árpád: *Nemesek és partiak Szuhafeőn*. Miskolc, 1979.
- Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996.
- Lakatos Sarolta: Adatok a Kállay-családfához. In *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XLIV. évf. Nyíregyháza, 2002. 267–281.
- Lakatos Sarolta: A Nagykállói Kállayak a 16. század második felében és a 17. században. In *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* XVII. Nyíregyháza, 2006. 303–327.
- Lácay Magdolna: A szabolcsi nemesség rétegződése 1797-ben. In Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II*. Nyíregyháza, 1979. 77–99.
- Láng Lajos: *A népoktatás hazánkban 1869–1884*. Budapest, 1886. Értekezések a társadalmi tudományok köréből VIII. k. VII. sz.
- László Géza: Sexty András geometra élete és munkássága (1759–1827). In Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI*. A Szabolcs-Szatmár megyei levéltár kiadványai I. Évkönyvek 5–6. Nyíregyháza, 1985. 237–262.
- Laqueur, Thomas W.: Bodies, Details, and Humanitarian Narrative. In Hunt, Lynn ed.: *The New cultural history*. Berkeley Los Angeles London, 1989. 176–205.
- Le Bon, Gustave: *A tömegek lélektana*. (Ford. Balla Antal.) Budapest, 1913.
- Lehr, Stefan: *Antisemitismus – religiöse Motive im sozialen Vorurteil. Aus der Frühgeschichte des Antisemitismus in Deutschland 1870–1914*. München, 1974.
- Lejeune, Philippe: Az önéletírói paktum. (Ford. Varga Róbert.) In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. (Szerk. Z. Varga Zoltán.) Budapest, 2003. 17–47.
- Lengyel András: Egy antiszemita (?) Ady vers. *Holmi*, 1996. 7. 956–963.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. (Ford. Jászay Gabriella.) Budapest, 1997.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia I–II*. (Ford. Saly Noémi.) Budapest, 2001.
- Lindemann, Albert S.: *The Jew Accused. Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank) 1894–1915*. Cambridge–New York–Oakleigh, 1993.
- Lindemann, Albert S.: *Esau's Tears. Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*. Cambridge New York Melbourne, 1997.
- Linden, Marcel van der: Charles Tilly's Historical Sociology. *International Review of Social History*, 2009. 237–274.
- B. Lukács Ágnes: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Történeti Statisztikai Füzetek I. Budapest, 1978.
- Madaras Éva: Az osztrák keresztényszocializmus előtörténetéből: Karl Freiherr von Vogelsang. In Tokody Gyula szerk.: *Egyetemes Történeti Tanulmányok* IV. Debrecen, 1970. 77–104.
- Máday Andor: *A magyar nő jogai a múltban és jelenben*. Budapest, 1913.
- Magyar Jogi Lexikon*. (Szerk. Márkus Dezső.) I–VI. k. Budapest, 1899–1907. [Jogi Lexikon]
- Magyar jogtörténet*. (Szerk. Mezey Barna.) Budapest, 1996.
- Magyarország műemléki topográfiája*. XI. k. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I–II*. (Szerk. Entz Géza.) Budapest, 1986; 1987.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme*. Hivatalos adatok szerint a Nagymélt. m. kir. Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Buda, 1865.
- Malfer, Stefan: Az adómegtagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között. *Történelmi Szemle*, 1984. 662–672.
- Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923–24. 1–6. sz. 17–75. [Újraközölve: uő: Kilió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Szerk. Soós István) Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 30. Budapest, 2003. 425–465.]
- Marczanyi, Georg von: *Esther Solymosi oder Der jüdisch-rituelle Jungfrauenmord in Tisza-Eszlár*. Berlin, é. n. [1882].
- Margócsy József: Nyíregyháza nemzet- és országgyűlési képviselői 1848–1944 között. In *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, Levéltári Évkönyv* XI. (Szerk. Nagy Ferenc.) Nyíregyháza, 1995. 205–229.

- Márkus László: Kászonyi Dániel. In Kászonyi Dániel: *Magyarhon négy korszaka*. Bevezetés Budapest, 1977. 5–51.
- Marschalko Lajos: *Tiszaeszlár*. Budapest, 1998. [Eredeti alcíme: A magyar fajvédelem hőskora. Debrecen, 1943.]
- Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidóság településtörténetéhez*. Kolozsvár, 1941.
- Marx Károly: A zsidókérdéshez [1844] In *Marx–Engels Művei (MEM)* 1. k. 1957. 348–377.
- Máthé Ferenc: *Kath. egyházi vonatkozású világi törvények és jogszabályok gyűjteménye*. (Ius Speciale.) Csongrád, 1936.
- Medick, Hans: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. 2. Aufl. Göttingen, 1997.
- Megyery Sári: *En is voltam jávorfácska...* Budapest, 1979.
- Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. (Általánosan képző középiskolák)*. Budapest, 1988.
- Mészáros Károly *önéletrajza*. (S. a. r. Csorba Csaba). Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 22. sz. Debrecen, 1974.
- Mezei Ernő: *Tiszaeszlár...* In *Zsidó Évkönyv az 5690. bibliai évre*. (Szerk. Kecskeméti Vilmos.) Budapest, 1929/30. 193–199.
- Mezősy [!] László: *Ne bántsá a zsidót, vagy hogy kell a zsidó kérdést megoldani*. Debrecen, 1884.
- P. Miklós Tamás: Ferenc József „kedvenc minisztere”. Pauler Tivadar (1816–1886) élete és pályafutása. In Csibi Norbert, Domaniczky Endre szerk.: *Deák és utódai. Magyar igazságügyi miniszterek 1848/49-ben és a dualizmus korában*. Pécs, 2004. 100–125.
- Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok XII. k. 1881. aug.–dec. (S. a. rend. Bisztray Gyula.) *Mikszáth Kálmán Összes Művei (MKÖM)* 62. k. Budapest, 1971.
- Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok XIV. k. 1882. jún.–nov. (S. a. rend. Bisztray Gyula.) *Mikszáth Kálmán Összes Művei (MKÖM)* 64. k. Budapest, 1974.
- Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok XVI. k. 1883. ápr.–aug. (S. a. rend. Rejtő István.) *Mikszáth Kálmán Összes Művei (MKÖM)* 66. k. Budapest, 1972.
- Miskolczi Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, 1999.
- Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, 2001.
- Miskolczi Ambrus: „...és a föld megnyílt alattunk”. Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23–24-én. In Czoch Gábor főszerk.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 2005. 360–401.
- Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára*. Budapest, 1889.
- Molnár József: *Nagyréde története a feudalizmus korában*. Budapest, 1966.
- Morrisson, Christian – Snyder, Wayne: The income inequality of France in historical perspective. *European Review of Economic History*, v. 4. Part 1. 2000 April, 59–83.
- Morvay Judit: A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán 1750–1870. In Hofer Tamás szerk.: *Történeti antropológia*. Budapest, 1984. 281–292.
- Moscovici, Serge: *The Age of Crowd. A Historical Treatise on Mass Psychology*. Cambridge Paris, 1985.
- Moscovici, Serge: *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2002.
- Nagy István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867)*. Budapest, 1944.
- Nagy Károly: A koronaügyészek portréi. In Horányi Miklós szerk.: *Fejezetek az ügyészség 130 éves történelméből*. H. n. 2002. 69–89.
- Nagy Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003.
- Nagy Sándor: Schosberger Ilona különös házassága. In *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 2009. 48–58.
- Nagy Varga Vera: *Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. (Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós.) Budapest, 2000. 532–558.
- Nathan, Paul: *Der Prozess von Tisza-Eszlár. Ein Antisemitisches Kulturbild*. Berlin, 1892.
- Nemes, Robert: Hungary's Anti-Semitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s. *Slavic Review*, 66. évf. 2007. 1. Spring. 20–45.
- Nemeskéri István: *Társadalmi rétegződésvizsgálat – matematikai modellezés. In Rétegződés-modell vizsgálat. Elméletek és hipotézisek. Műhelytanulmányok*. Budapest, 1982. 269–291.
- Németh G. Béla: *A századvégi Nyelvvör-vita (A népies provincializmus kialakulásához)*. In uő: *Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1970. 465–521.
- Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.
- Néző István: *A zsidóság Kisvárdán*. Nyíregyháza, 2003.
- Niewyk, Donald L.: Solving the „Jewish Problem”: Continuity and Change in German Antisemitism, 1871–1945. *Leo Baeck Institute Year Book XXXV*. 1990. London–Jerusalem–New York, 1990. 335–370.
- Nyarády Mihály: *A Nemes Mikecz-család leszármazása*. Sátoraljaújhely, 1927.
- Nyíró Gyula: A tömegpsychozisokról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XII. 1939. 1–4. sz. 30–45.

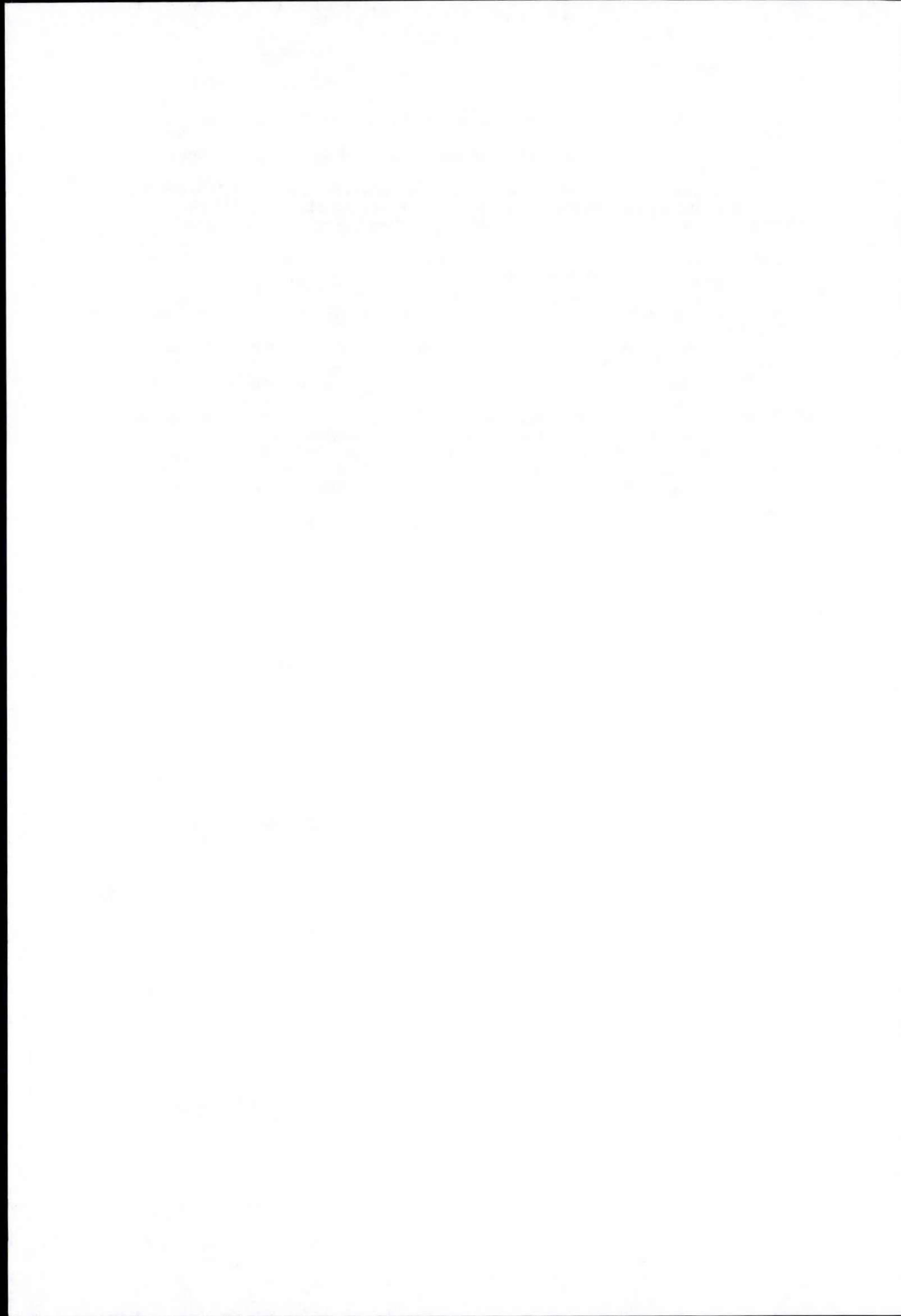
- Ódor Imre: *Baranya megye nemesi társadalma a francia háborúk korában*. Baranyai levéltári füzetek 58. sz. Pécs, 1986.
- Ónody Bertalan: *Khiva dímyésze* (A Szyr-deria vidék dímyének ősmertésével.) Budapest, 1877.
- Ónody Géza: *Tiszaeszlár a múltban és jelenben*. Budapest, 1883. [Reprint: Budapest, 2002]
- Orbach, Alexander: The development of the Russian Jewish community, 1881–1903. In Klier, John D. – Lamb-roza, Shlomo eds.: *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history*. Cambridge New York Melbourne, 1992, 137–164.
- Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In *A debreceni KLTE Történelmi Intézetének Évkönyve* I. Budapest, 1962, 109–129.
- Orosz István: Mándok birtokviszonyainak változásai 1870–1909. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica* II. 1963. Budapest, 1963, 157–171.
- Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In Szabó István szerk és bev.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. k. Budapest, 1965, 9–146.
- Orosz István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In Varga Gyula szerk.: *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 1981, 229–297.
- Ossowski, Stanislaw: *Class Structure in the social Consciousness*. London, 1967.
- Paládi-Kovács Attila: Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* VII. Salgótarján, 1981, 163–176.
- Páll István: *Szabolcs megye népi építkezése a XIX. század közepén*. Szentendre, 1987.
- Páll István: Szabolcs megye és a hegyaljai városok kapcsolata a XVIII–XIX. században. In *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Néprajzi vidékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. VI. (Szerk. Bencsik János–Viga Gyula.) Miskolc, 1988, 62–68.
- Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815) In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 9. Mánások, birtokosok, címerlevelek. (Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter.) Debrecen, 1997, 37–97.
- Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest, 1998.
- Perényi Roland: „H... Lajosnak a siralomházban sajátkezűleg írtt önéletírása.” Egy 19. századi rablőgyilkos visszaemlékezése. *Aetas*, 2002, 2–3, 114–130.
- Petercsák Tivadar: Nemesi közbirtokosság Hevesen. *Agria*, 34. Eger, 1998, 263–283.
- Petrássevich Géza: *Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon*. Budapest, 1904.
- Piefel, Matthias: *Antisemitismus und völkische Bewegung im Königreich Sachsen 1879–1914*. Göttingen, 2004.
- Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In uő.: *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. H. n. 1999, 18–36.
- Pietsch, Walter: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és Jövő*, Új folyam. 2003, 3, 75–83.
- Pók Judit: *Szabolcs vármegye katonai leírása 1782–1785*. Nyíregyháza, 1992.
- Pólya Jakab: Egyenes adóink fejlődése. I–II. *Nemzetgazdasági Szemle*, 1890. II. k. 871–889; 1076–1090.
- Pongrácz Jenő: *A zent-miklósi és óvári Pongrácz nemzetség leszármazási táblázata 1230. évtől 1914. évig*. Eredeti okmányok, családi törzskönyv és egyéb hiteles adatok alapján. Budapest, é. n. [1914].
- Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, 2003.
- Pozsgai Péter: *Familia – lakófél – háztartás*. In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 12. *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. (Szerk. Dobrossy István et al.) Miskolc, 2003, 61–82.
- Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján. *Korall*, 9 (2008) December, 34, 68–102.
- Prepuk Anikó: A zsidóemancipáció a reformkorban. *Történeti Tanulmányok* III. Debrecen, 1994, 15–34.
- Prepuk Anikó: Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In Angi János és Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000, 263–283.
- Princz Gyula: *Magyar Földrajz. Az államföldrajzi kép*. III. Budapest, é. n.
- Pulzer, P. G. J.: *The Rise of Political Anti-semitism in Germany and Austria*. New York – London – Sidney, 1964.
- Puskás Julianna: A tőkés nagybirtokok a XIX. század végi Magyarországon. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle*, 1959, 1–2, 90–104.
- Puskás Julianna: Zsidó hasznóbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig). *Századok*, 126. évf. 1992, 1, 35–59.
- Rácskay Jenő: Politikai antiszemitizmus és a tiszaeszlári per hatása Vas megyében. *Vasi Szemle*, 1987, 4, 543–557.
- Rácskay Jenő: Egy kis szombathelyi per a tiszaeszlári „nagy per” nyomán. In *Vas megyei levéltári füzetek* 6. Előadások Vas megye történetéről II. (Szerk. Tilcsik György.) Szombathely, 1993, 367–375.
- Rácz István: Az első magyarországi katonai térképfelvétel tanyatörténeti tanulságai. *Agrártörténeti Szemle*, 1976, 1, 1–15.
- Rácz István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyonja és gazdálkodás a 18–19. század fordulóján*. Debrecen, 2002.

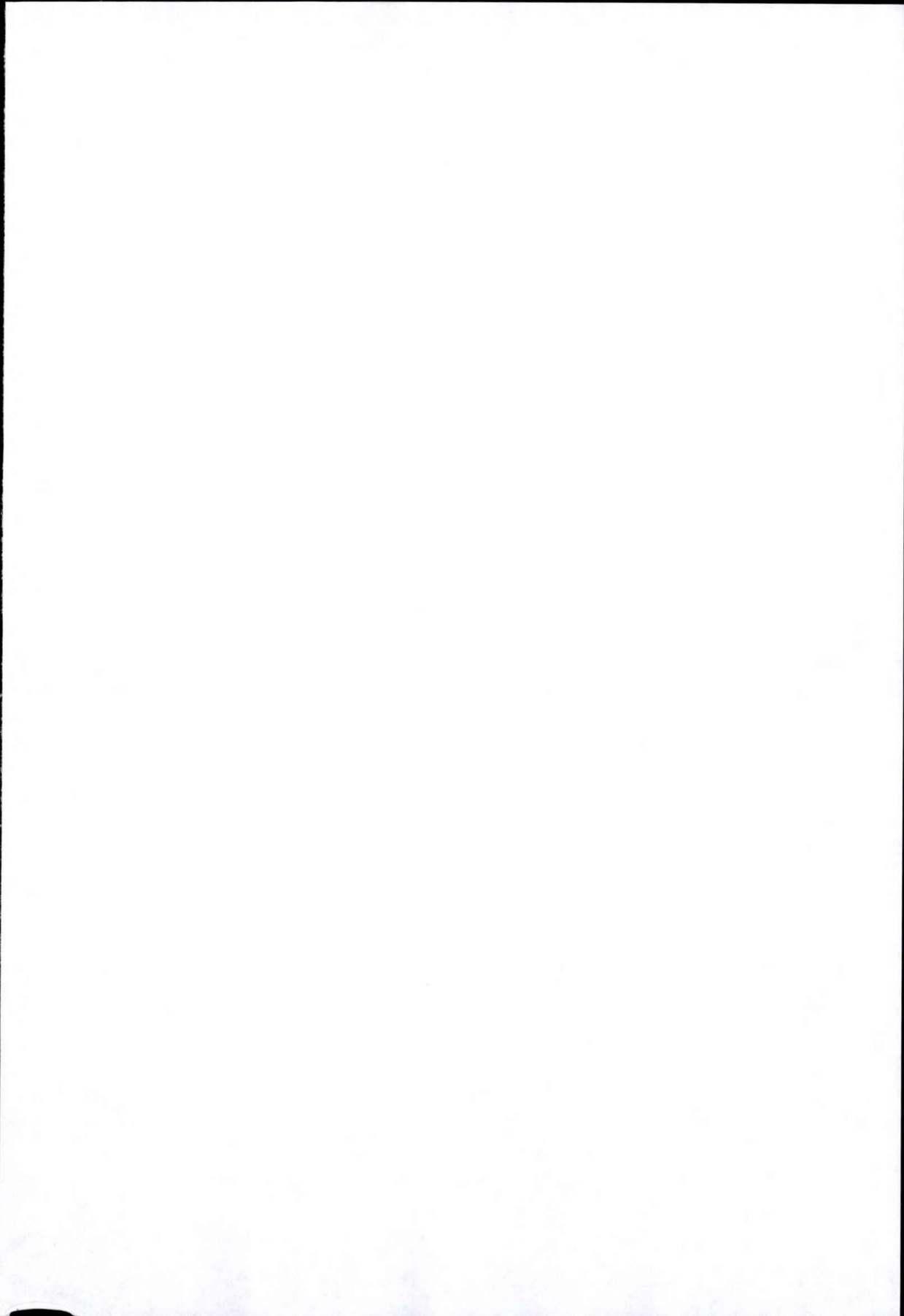
- Rác Lajos: A modern nagyvárosi rendőrség kialakulása és működése. In Kollár Nóra szerk.: *A fővárosi rendőrség története (1914-ig)*. Budapest, 1995. 253–367.
- Radnóti Sándor: *Hamisítás*. Budapest, 1995.
- Regionális elemzési módszerek. (Szerk. Nemes Nagy József.) H. n. ELTE, 2005.
- Rejtő István: *Mikszáthiáda. Cikkek, tanulmányok*. Budapest, 1992.
- Révész Imre: *Öntudatos hit. Káté*. 3. jav. kiad. Debrecen, 1944. [Újranyomás: Budapest, 1990.]
- Révész Mihály: *Táncsics Mihály és kora*. Budapest, 1942.
- Reznák Erzsébet: Társadalmi és politikai harcok, irányzatok a XX. század elejéig. In Ikvai Nándor szerk.: *Cegléd története*. Studia Comitatus 11. Szentendre, 1982. 263–287.
- Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In Thomka Beáta: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 11–25.
- Rosenberg, Hans: *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa*. Frankfurt/M – Berlin – Wien, 1976.
- Rosenfeld, Gavriel: Miért kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” (Elmélkedés az alternatív történetírás szerepéről.) (Ford. Szélpál Livia.) *Aetas*, 22. évf. 2007. 1. 147–161.
- Rudé, George: *Forradalmárok, zendülők*. [Eredeti címe: *The Crowd in History*.] (Ford. Zinner Judit.) Budapest, 1986.
- Ruszló József: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Budapest, 1980.
- Ruszló József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Budapest, 1999.
- Rürup, Reinhard: Emancipáció és antiszemitizmus. (Ford. Tillmann József.) In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés tanulmányok*. Regionális sorozat 3. (Vál. Simon Róbert.) Budapest, 1985. 37–49.
- Rürup, Reinhard – Nipperday Thomas: Antiszemitizmus – egy fogalom keletkezése, szerepe és története. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés tanulmányok*. Regionális sorozat 3. (Vál. Simon Róbert.) Budapest, 1985. 49–67.
- Rybářová, Petra: Prejavy politického antisemitizmu v Nitrianskej župe v osemdesiatych rokoch 19. storočia. *Historický časopis*, 53, 2005. 3. 443–465.
- Sabeian, David Warren: *Power in the Blood. Popular culture & village discourses in early modern Germany*. Cambridge – New York, 1987.
- Sabeian, David Warren: *Property, production, and family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge – New York, 1990.
- Sabeian, David Warren: *Kinship in Neckarhausen 1700–1870*. Cambridge – New York, 1998.
- Sándor Iván: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaszézlári per körülményeiről*. 2. bőv. kiad. H. n. [Budapest] 1983.
- Sándor Pál: *A birtokrendezési periratok*. Budapest, 1973.
- Sándor Pál: A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához. *Agrártörténeti Szemle*, 1965. 2–3. 177–198.
- Sándor Pál: Az emancipáció útján. 1840–1849. *Valóság*, 1991. 8. 34–55.
- Sándor Tamás: Tüntetéssorozat Budapesten 1880. januárjában. *Valóság*, 2007. 9. 101–111.
- Sándor Tamás: „Zsidókravall” Budapesten – az 1883-as antiszemita jellegű zavargássorozat a korabeli sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 125. évf. 2009. 1. 66–83.
- Scharf Móric: Emlékeim a tiszaszézlári pörből. *Egyenlőség*, 46. évf. 1927. szept. 10.–dec. 3.
- Scheiberné Bernáth Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981.
- Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: *Ó mért oly későn. Levelek Kiss József életrajzához*. Budapest, 1972.
- Scheuthauer Gusztáv: Aphorismák a nyíregyházi végtárgyalás orvosi része fölött. *Közegészségügy és törvényszéki Orvostan*. Melléklet az *Orvosi Hetilap* 38. számához. 1883. 4. sz. szept. 23. 63–74.
- Seignobos, Charles – Langlois, Charles-Victor: Bevezetés a történelmi tanulmányokba. Ford. Takács Erzsébet. In *A történetírás mint tudomány*. (Szerk. Lajtai L. László.) Budapest, 2007. 364–380.
- Sewell, William H. Jr.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. Chicago and London, 2005.
- Silber, Michael: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In Jack Wertheimer ed.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York – Jerusalem, 1992. 23–85. [Magyarul in Michael K. Silber szerk.: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest–Jeruzsálem, 2008.]
- Silber, Michael K.: Hungary. In Gershom David Hundert ed.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. v. I. New Haven – London, 2008. 770–782.
- Simonffy Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyszabadság után. *Agrártörténeti Szemle*, 1968. 1–2. 131–177.
- Smith, Helmut Walser: From Play to Act: Anti-Jewish Violence in German and European History during the Long Nineteenth Century. In uő: *The Continuities of German History. Nation, Religion, and Race across the Long Nineteenth Century*. Cambridge et al., 2008. 115–167.
- Sódor Alajos – Mende Ferenc: Tiszaszézlár. In Entz Géza szerk.: *Magyarország műemléki topográfiája*. XI. k. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II*. Budapest, 1987. 358–360.

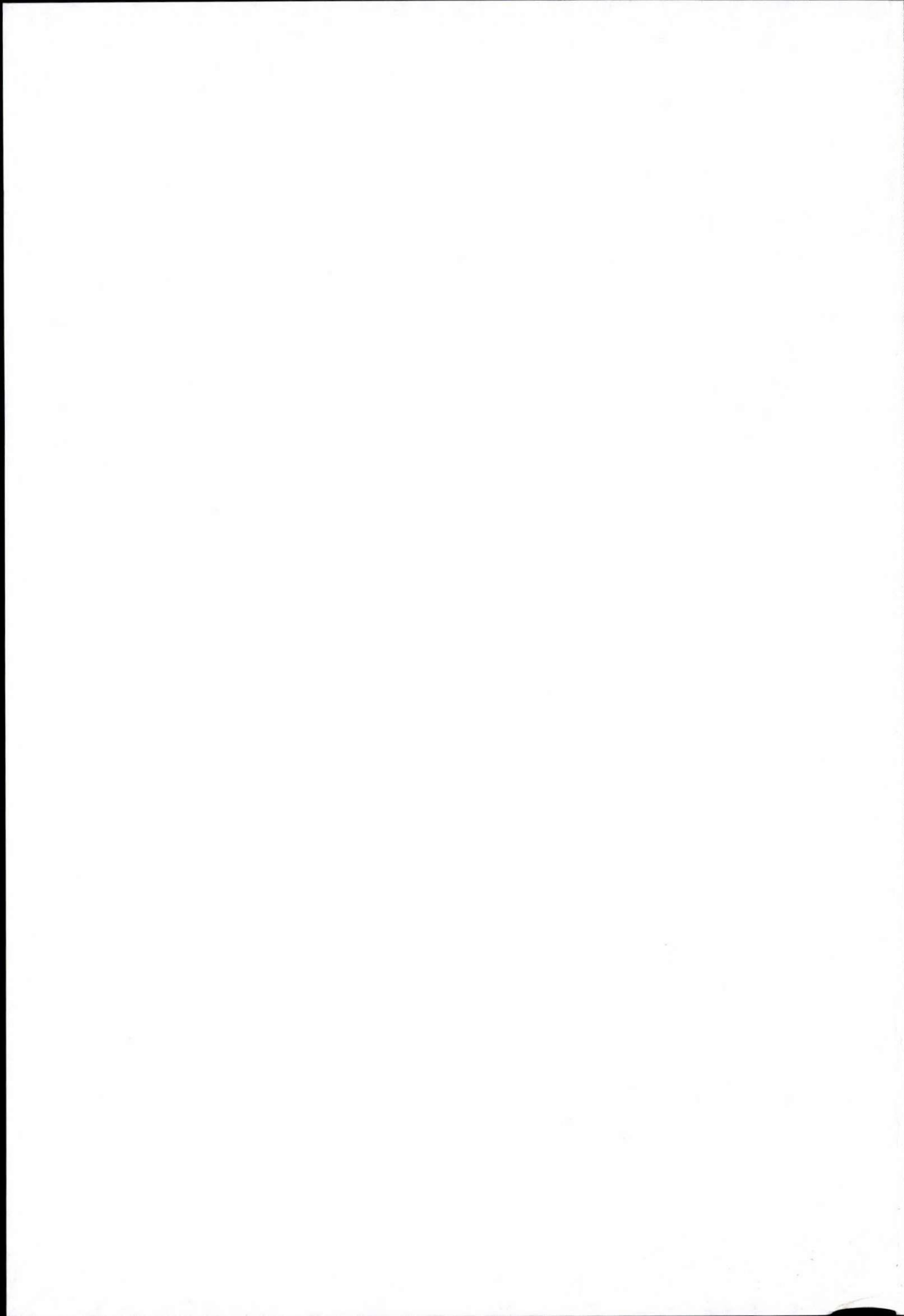
- Sohajda Ferenc: A kismesség a kortársak szemével. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc szerk.: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benka Gyula tiszteletére*. Budapest, 2003. 268–276.
- Soltow, Lee: *Men and Wealth in the United States 1850–1870*. New Haven and London, 1975.
- Somogyi Endre: A tiszaeszlári vérvád a 100. évfordulóra. *Orvosi Hetilap*, 1982. szept. 5. 2243–2245.
- Soós István: Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” (1810–1821). *Levéltári Közlemények*, 2009. 65–157.
- Southern, Richard William: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987.
- Statisztikai kimutatása az adózók számának az általuk fizetett adó alapján megállapított osztályzatok szerint Magyar- és Erdélyországban. 1869. PM.
- Stern, Edit: Gerichtmedizinische Bezüge zu dem Ritualmordprozeß von Tiszaeszlár, Ungarn, 1882–83. *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 1984. 1. 38–47.
- Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története*. 2. jav. kiad. Debrecen, 1998.
- Stolberg, Michael: National Statistics on the Causes of Death in the Nineteenth-Century Bavaria. *Journal of the History of Medicine and Allied Science*, 54 (1999) 2. 210–226.
- Stone, Lawrence: History and the social sciences in the twentieth century. In uő: *The past and the present revisited*. London – New York, 1987. 3–45.
- Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest, 1957.
- Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. *Agrártörténeti Szemle*, 1982. 1–2. 13–18.
- Szabad György: A polgári jogegyenlőség elleni támadás és kudarca a század végi Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1982. 8–9. 68–79.
- Szabó Dániel: A botrányhős Verhovay. In *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843 – 1991*. (Összeáll. Gerő András.) H. n. 1993. 55–76.
- Szabó Dániel: 1867–1918. In Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999. 7–156.
- Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In Eckhardt Sándor szerk.: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941. 44–80.
- Szabó István: A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. 5–31.
- Szabó István: Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In *Jobbágyság – parasztság. Értekezések a magyar parasztság történetéből* (S. a. rend. és bev. Für Lajos.) Budapest, 1976. 31–51. [Eredetileg: 1965.]
- Szabó István: Bevezetés. In Szabó István szerk. és bev.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. k. Budapest, 1965. 7–33.
- Szabó István: *Jobbágyság – parasztság. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. (S. a. rend. és bev. Für Lajos.) Budapest, 1976.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikálisizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003.
- Szabolcsi Lajos: Megszólal a nagy tanu. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség*, 1927. szept. 3. 6.
- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Budapest, 1993.
- Szabolcsi Miklós: Apámról és Emlékiratairól. In Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Budapest, 1993. 7–19.
- Szántó László: Képviselő-választások Somogyban Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején, 1875–1890. In *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv 32. (Szerk. Récsei Balázs.) Kaposvár, 2001. 137–177.
- Szász Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875–1890) In Kovács Endre főszerk.: *Magyarország története 1848–1890* 2. k. Budapest, 1987. 1193–1278.
- Szatmári Mór: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, 1928.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó: *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*. [Eredetileg: 2002.] 4. kiad. Budapest, 2008.
- Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány*. Budapest, é. n. [1917].
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.
- Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. In Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar Történet* VII. k. Budapest, é. n. [1934].
- Szende Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban, *Aetas*, 1990. 3. 69–124.
- Szilágyi László: Választási skandalum a „kuruc” vármegyében (1869–1910) *Történelmi Tanulmányok* VII. Debrecen, 1999. 129–138.
- Szilágyi László: *A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében*. Nyíregyháza, 2006.
- Szohor Pál: Nyíregyháza város története. In Szohor Pál: *Nyíregyháza az örökvalóság századik évében*. Nyíregyháza, 1924. 171–270.

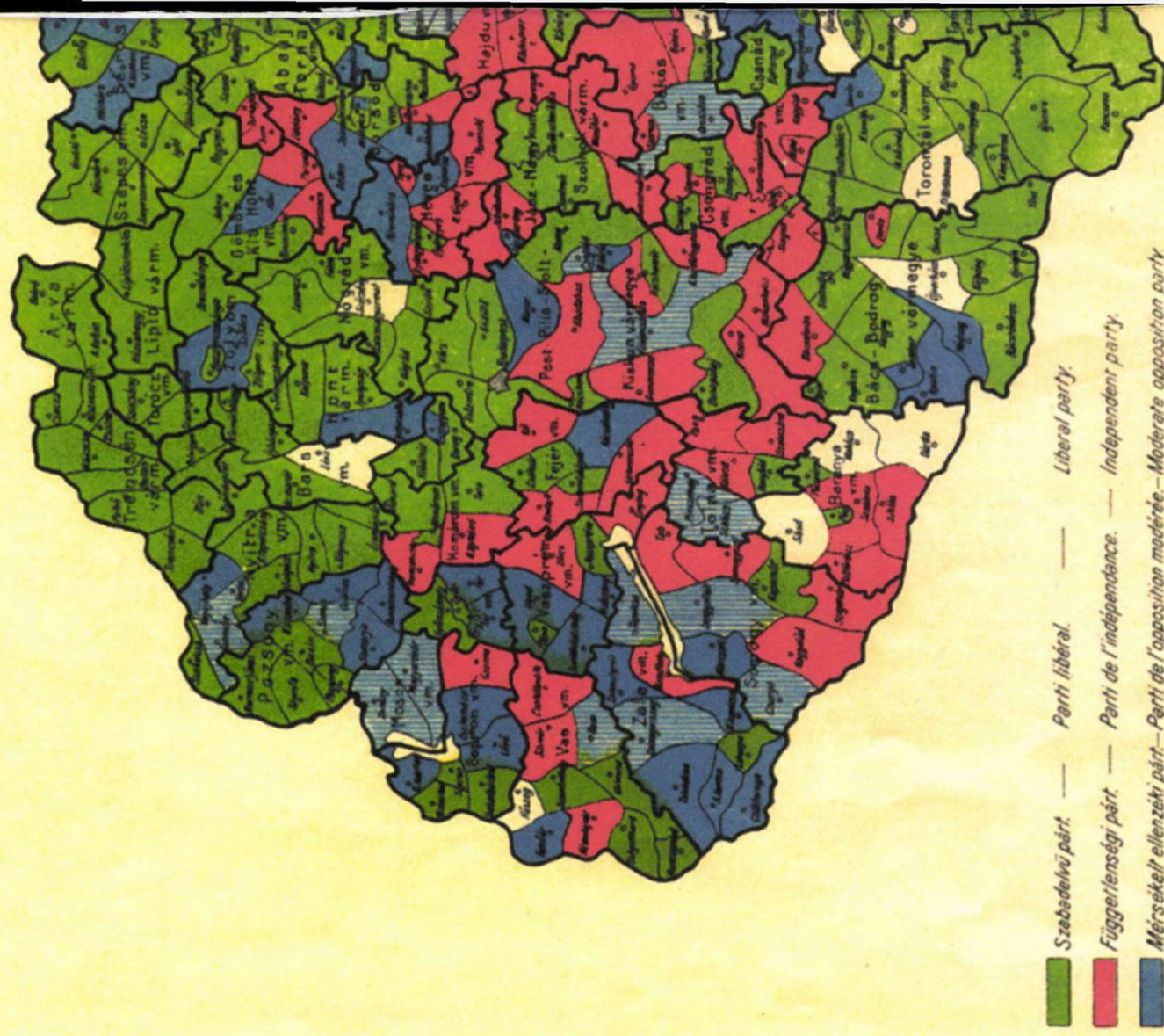
- Takács Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest, 1964.
- Takács Péter: Szempontok a Szabolcs megyei virilisták társadalmi helyzetének elemzéséhez. In *Alföldi társadalom*. I. k. Békéscsaba 1990.
- Takács Péter: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban 1772*. Budapest, 1991.
- Takács Péter: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In *Alföldi társadalom*. II. k. Békéscsaba, 1991.
- Takács Péter: Adalékok a dualizmus kori választások Szabolcs megyei társadalmi hátteréhez. In Vinnai Győző szerk.: *Tanulmányok választásokról és önkormányzatokról Szabolcsban (1848–1948)* Nyíregyháza, 1994. 29–61.
- Takács Péter: Közös és osztatlanul maradt jószág. In Németh Péter szerk.: *Kállósejmenj*. Száz magyar falu könyvesháza. É. h. n. [2000] 56–70.
- Takács Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. Budapest, 2008.
- Tantner, Anton: *Die Hausnummer. Eine Geschichte von Ordnung und Unordnung*. Marburg, 2007.
- Tarisznyás Márton: Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához. In uő: *Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány*. Bukarest, 1982. 213–234.
- Teleki Sándor: Solymosiné. *Debreceni Ellenőr*, 1882. július 3.
- Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Budapest, 2001.
- Thompson, E. P.: *Customs in Common*. New York, 1991.
- Tilly, Charles, Tilly, Louise, and Tilly, Richard: *The Rebellious Century 1830–1930*. Cambridge, Massachusetts, 1975.
- Tóth Béla: Egy bonyodalom pszichológiája. In *Magyar anekdotakincs V. k.* Budapest, é. n. [1900] 76–80.
- Tóth István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996.
- Tóth Jánosné: *Eötvös Károly. Bibliográfia*. Veszprém, 1987.
- Tóth Lőrinc: *Útmutató úrbéri ügyekben*. Pest, 1857.
- Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. *Agrártörténeti Szemle*, 1966. 3. 363–377.
- Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 1987. 1. 62–86.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest, 1989.
- Tóth Zoltán: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In Szilágyi Miklós – Szűcs Judit szerk.: *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Csongrád, 1996. 9–23.
- Tóth Zoltán: „Férfiak csinálják a történelmet”. A historizmus és a historisták férfiszerepei: Carlyle és Ranke. In Lácay Magdolna szerk.: *Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Nyíregyháza, 2003. 11–40.
- Tóvári Judit: Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917. Nyíregyháza, 1997. 17–33.
- Tömlő Gyula: Tisza-Eszlár s vidéke nyelvéből. *Magyar Nyelvőr*, 1883. nov. XI. 505–509.
- Dr. Trajtler Soma. Megjegyzések dr. Gladius elmefuttatásaira (Nyíregyháza, 1882. nov. 11.). *Függetlenség*, 1882. nov. 13.
- Dr. Trajtler Soma. Néhány szó dr. Kovács J. felülvéleményére (Nyíregyháza, 1882. nov. 13.). *Függetlenség*, 1882. nov. 15.
- Treitschke, Heinrich von: *Politik. Vorlesungen 1–2. k. 2. kiad.* Lipcse, 1899.
- Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London, 1974.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest, 2002, Osiris.
- Udvari István: A ruszinok népneveiről, mai helyzetükről. In uő: *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, 1992. 15–37.
- Ugrai János: Szoknyák, versek, viszályok (Egy lelkész kétszeres rangvesztése). *Aetas*, 2006. 4. 71–88.
- Vác Elemér: Adatok a szabolcsi zsidó birtok történetéhez. *Szabolcsi Szemle*, 1944. 38–51.
- Varga István: A közterhek. In Szabó István szerk. és bev.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. II. k. Budapest, 1965. 246–318.
- Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Budapest, 1967.
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, 1969.
- Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971.
- Á. Varga László: A Graeff család felemelkedése (Különös tekintettel annak újnemesi ágára). In Á. Varga László szerk.: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom – polgári társadalom, Supplementum*. Debrecen, 1995. 31–39.
- Á. Varga László: Graeff József (A szolnoki polgári házból a szabolcsi főispáni székbe). In Csiffáry Gergely szerk.: *Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésére)*. Eger, 2002. 437–449.
- Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. 126. évf. *Századok*, 1992. 1. 59–80. [Újabb megjelenés in Varga László szerk.: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon* Budapest, 2005. 11–31.]

- Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. H. n. 2009.
- Veliky János: Megjegyzések a magyar parasztbirtok kapitalizmuskori fejlődéséhez. *Magyar Történeti Tanulmányok* III. Debrecen, 1970. 93–107.
- Veliky János: A hajdúvárosok politikai vezetőrétegének szerkezetváltozása és a virilizmus kölcsönviszonya a polgári forradalom után. In *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* II. Hajdúböszörmény, 1975. 107–130.
- Veres Miklós: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–62. Budapest, 1962. 159–192.
- Veress Endre: *A göncz-ruszkai gróf Kornis-család anyakönyve 1446–1917*. Budapest, 1917.
- Verhovay Gyula: *Az álarcz korszaka*. Budapest, 1889.
- Verhovay Gyula: *Az ország urai*. Budapest, 1890.
- Vikár Béla: *Gyorsírói emlékeimből*. Különlenyomat „Az írás” 1931. évi XXI. évfolyamában megjelent cikksorozatból. Budapest, 1931.
- Vincze László: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maise, 1861–1940). I. *Agrártörténeti Szemle*, 1982. 1–2. 149–183; II. 1983. 1–2. 239–290.
- Virág Teréz: Tudatos és tudattalan gondolkodás a tiszaezlári perben. Eötvös Károly igazsága. [1985] In uő: *Emlékezés egy szederfára*. 1996. 109–117.
- Volkov, Shulamit: *Antisemitismus als kulturelle Code. Zehn Essays*. 2. Ausgabe, 2000. 54–76. [A kötet első kiadása *Jüdische Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert* címen jelent meg 1990-ben.]
- Volkov, Shulamit: *Das geschriebene und das gesprochene Wort. Über Kontinuität und Diskontinuität im deutschen Antisemitismus*. In uő: *Antisemitismus als kulturelle Code. Zehn Essays*. 2. Ausgabe, 2000. 54–76.
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) *Tanulmányok Budapest múltjából* XVII. Budapest, 1965. 145–194.
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) *Tanulmányok Budapest múltjából* XVIII. Budapest, 1971. 249–306.
- Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest, 1979.
- Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790–1848). In Mérei Gyula főszerk.: *Magyarország története 1790–1848*. (Szerk. Vörös Károly.) 5/1. k. Budapest, 1980. 473–601.
- Vörös Károly: A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. In Szabad György szerk.: *A polgárosodás útján*. (Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában.) Budapest, 1990. 7–17.
- Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. In uő: *Hétköznapi a polgári Magyarországon*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 22. Budapest, 1997. 21–48. [Eredetileg: 1975.]
- Vörös, Kati: A Unique Contract. Interpretations of Modern Hungarian Jewish History. In András Kovács and Eszter Andor eds.: *Jewish Studies at the Central European University* III. 2002–2003. Budapest, [2003] 229–255.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Szociológiai kategóriáiban. (Ford. Erdélyi Ágnes.) Budapest, 1987.
- Welker Árpád: A baltavári ügy. Egy pályakezdő antiszemita politikus – Istóczy Győző – kulcsélménye. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1998. 4. 44–65.
- Wyrwa, Ulrich: Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz. Zum Antisemitismus als europäischer Bewegung. In *Themenportal Europäische Geschichte* (2009) URL: <http://www.europa.clio-online.de/2009/Article=363>.
- Zeisel, Hans: Statistics as legal evidence. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Ed. David L. Sills. v. 15. 246–250. New York, 1968.

- Szabadelvű párt — Parti libéral. — Liberal party.
 Függetlenségi párt — Parti de l'indépendance. — Independent party.
 Mérsékelt ellenzéki párt — Parti de l'opposition modérée. — Moderate opposition party.
 Antiszemita párt — Parti antisémite. — Antisemitic party.
 Nemzetiségi párt — Parti des nationalités. — Nationality party.
 Pártunkívüli. — En dehors des partis. — Outside all parties.

